İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
VE
İLİM YAYMA VAKFI

LİSANSÜSTÜ ÖĞRENCİ KONGRESİ
- II -

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI

Editörler
Abdullah TOK
Zülfünaz ÖZER

İSTANBUL
HAZİRAN 2025

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İLİM YAYMA VAKFI

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
VE
İLİM YAYMA VAKFI

II. LİSANSÜSTÜ ÖĞRENCİ KONGRESİ

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI

İSTANBUL
HAZİRAN 2025

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi ve İlim Yayma Vakfı II. Lisansüstü Öğrenci Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, No: 103

ISBN: 978-625-7558-43-3

Editörler:
Abdullah TOK
Zülfünaz ÖZER

Elektronik Kitap

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

KONGRE DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. İbrahim GÜNEY – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KÜÇÜK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Erhan İÇENER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Elif Esra ARIKAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Zülfünaz ÖZER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin YILDIZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Türkan HARMANBAŞI – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İdris Tankut KÜSMEZER- İlim Yayma Vakfı

KONGRE BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim GÜNEY – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KÜÇÜK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Erhan İÇENER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Şükrü ÖZDEMİR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Haydar ŞAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşe Nefise BAHÇECİK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Beytullah KAYA – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Erol KAM – İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan YETİM – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Hatice VATANSEVER BAYRAKTAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin Hüsnü KOYUNOĞLU – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim Güran YUMUŞAK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim YILGÖR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İdris SARISOY – Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. İzzet ER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Kadir CANATAN- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ÇAKMAKÇI- Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Emin KÖKTAŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Metin BOŞNAK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ATEŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Zahit SERARSLAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Özgür KÖKALAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Recep CİCİ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Servet BAYINDIR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Tarkan OKTAY – İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf ÖZKIR - İstanbul Medipol Üniversitesi

Doç. Dr. Abit BALİN – İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Besra TAŞ BOLAT – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Cahid ŞENEL – İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Ebubekir MOLLAAHMETOĞLU - İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Ertan ERMİŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Esra TÜRK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Faruk KANGER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Gülşah BOSTANCI BOZBAYINDIR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Halil ŞENGÜL – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. İbrahim ÖZEN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Mohammed VADİ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür ORAL - İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Rahile YILMAZ - Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Serap ANDAÇ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Serhat ANIKTAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Sinem GÜLER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Yusuf BİLGE – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Emine Elif NEBATİ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hakan GENÇOĞLU - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Merve Büşra ALTUNDERE DOĞAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Oğuzhan METE - İstanbul Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Seyit Rasim DORU - İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şengül BAYRAK– İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

KONGRE SEKRETARYASI

Arş. Gör. Büşra YÜKSEL – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Ece YAĞCI AKGÜNDÜZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Muhammed ÇITAK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Muhammet YILMAZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Muhammed Enes AKDEMİR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Muhammed Raşit AKSOY – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Merve BUDUN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Merve BENGÜ DEMİRKIRAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Sakine Rana AYHÜN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Sedanur ŞEBİKBAY – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Sultan ASLANHAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Zehra ŞAHİN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Zeynep Saliha GÜNEŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

İslam Düşüncesinin Klasik Çağında Gayri Müslim Bir Düşünür: Yahyâ B. Adî / Fettah ÇİMEN 3

Dinî Fanatizm ve Seküler Pragmatizm Arasında Bir Sürgün: Sicilya Müslümanlarının Lucera Deneyimi (1220–1300) / Ömer ŞAHİN.....21

Yahyâ Bin Âdi'de Bir Hıristiyan Dogması Teslis Doktrini ve Tevhid Kavramıyla Olan İlişkisi / Fettah ÇİMEN.....39

Aristoteles ve İbn Sînâ'da Poetika'nın Kurucu Unsurları / Seyyide Merve ÖZÇELİK.....57

Kentsel 5g Kablosuz İletişim Sistemlerinde Enerji Verimliliği / Bünyamin HATİPOĞLU.....67

Otağ Tipi Çadırlardan Ahşap Izgara Kabuk Sistemlere Dönüşüm / Alperen YEŞİLYURT 93

Soğuk Savaş'ın İzinde Berlin'in Sosyo-Mimari Dönüşümü: Bölünmüşlüğün Kentsel Peyzaj Üzerindeki Kalıcı Etkileri / Alkan BEKTAŞ 113

Helal Gıda Standartları Çerçevesinde Noodle Üretimi: Kritik Kontrol Noktaları ve Sertifikasyon Süreçleri / Mert Kadir AYDOĞDU.....129

Ortaokul Öğrencilerinde Psikolojik Sağlamlık ve Akademik Özgüven Arasındaki İlişki / Zeynep Elif YILMAZ 142

Ergenlerin Enneagram Kişilik Tipleri ile Zorbalık Eğilimi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi / Merve PUL 160

Aile Psikolojik Sağlamlığı ile Eş Seçiminde Ailenin Rolü Arasındaki İlişki / Süeda MURAN 178

Sosyal Hizmet Kuram ve Tekniklerinde Son Dönem Uygulamalar: Motivasyonel Görüşme Tekniği / Hilal ŞAHİNARSLAN 195

Kronik Hastalıkların Yönetiminde Dijital Sağlık Teknolojilerinin Rolü / Gökçe Çiçek YAVAŞ 211

Kronik Hastalıkların Gelişiminde ve Yönetiminde Sağlığın Sosyal Belirleyicilerinin Rolü / Muhammed Enis AKKOYUN 222

Tip 2 Diabetes Mellitus ve Egzersiz / Kibar BEZEK 236

Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine Ulaşmada Hemşirelerin Rolü / Tuğçe Bilge YILDIRIM 250

Skytrax Yorumları Kullanılarak Havayolu Yolcularının Milliyetlerine Göre Analizi / Alperen AYDIN 262

Çalışanların Yapay Zekâ Kaygısının Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Kişisel Başarı Hissinin Düzenleyici Rolü / Osman Abdulkalam Fazal AHMED 279

İslam İktisadının Kaynaklarından Biri Olarak İslam Ahlakı Felsefesi: İbn Miskeveyh ve Tehzibu'l-Ahlak Örneği / Sedat NAMDAR 296

Mustafa Kutlu'nun "İkindiyi Kılmak" ve Şule Gürbüz'ün "Mezarlıktan Geçiş" Adlı Öykülerinin Sekülarizm Kavramı Bağlamında Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi / Dilşad DOĞMUŞ 313

Afganistan'ın Şii Hazaraları Üzerinde İran Nüfuzu / Yaren YÜCE ŞENTÜRK 320

Kemaleddin Kamyar'ın I. Alaeddin Keykubad Dönemi Faaliyetleri / Cihan ÖZTÜRK 331

İslam Hukuku ve Medeni Hukuka Göre Süt Kardeşliği / Gülsüm YAKAR 347

Merfû-Mevkuf Teâruzunda Muhaddislerin Yöntemi: Dârekutnî'nin Et-Tetebbu' Da Müslim'e Yönelttiği Eleştiriler Özelinde / Elif SÖNMEZ 362

Seyyid Süleyman Nedvî'nin Bakış Açısıyla Müslüman Kadınların Kahramanlığı / Abdullah ÇIDIK 382

Hz. Muhammed'in Hitabetinde Ses ve Anlatım Estetiği: Dilbilimsel Bir İnceleme / Abulıkemu SALAMU 393

Ana Dili Arapça Olmayanlara Arapça Öğretiminde Seviye Temelli Hareke Kullanımı: Materyal Geliştirme Açısından Bir Değerlendirme / Murat Serdar ŞADOĞLU 403

Uluslararası Hukukta Temiz Eller Doktrini / Raif KARA 427

Batı Sahra Bölgesindeki Deniz Yetki Alanlarının Hukuki Statüsünün İncelenmesi / Mehmet TUZCUOĞLU 434

İslami Sosyal Finansın Blokzincir Entegrasyonu: Vakfeyn Modeli Üzerinden Bir Değerlendirme / Ömer Faruk GÜNEŞER 451

Stanislavski Oyunculuk Sistemi'nde Coşku Belleği Tekniği'nin İncelemesi / Fatih NASIR 486

An Examination of Customer Satisfaction And Preferences in Islamic Banking: A Case Study In Jordan / Moawyah HOREZ 508

The Ottoman Consumer Problems and Consumer Protection System: A Multidimensional Analysis of Istanbul Court Registers (1618-1842) / Barae DUKHAN 534

رَشَد محمد سالم زيدان / دور مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول في تقدم الطب والعلوم الطبية 558

أحمد محمد أبووذن / واقع التحول الرقمي لدى المصارف الإسلامية في ليبيا وتحدياته 584

ريما سالم الجدر / إدارة مخاطر صيغ التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية 607

المحاذير الشرعية والاقتصادية في عقد صفقتين في صفقة / المحاذير الشرعية والاقتصادية في عقد صفقتين في صفقة 627

حذيفة محمد عبده محمد / الصورية في عقود التمويل في البنوك الإسلامية 647

664 ..... عائشة نور الدين م. الجطلاوي / مقترح تأسيس صناديق استثمارية في المصارف التجارية الليبية: الفرص والتحديات

690 ..... وليد الصغير عبد الجليل / التمويل الجماعي الإسلامي ومقومات تطبيقه في بيئة الاعمال الليبية

713 ..... عاصم سميح يوسف كعك / الربا وأثره في التبعية الاقتصادية والهيمنة السياسية

İSLAM DÜŞÜNCESİNİN KLASİK ÇAĞINDA GAYRİ MÜSLİM BİR DÜŞÜNÜR: YAHYÂ B. ADÎ

A NON-MUSLIM THINKER IN THE CLASSICAL ERA OF ISLAMIC THOUGHT: YAHYA B. ADÎ

Fettah ÇİMEN*

Özet

Makale, İslam düşüncesinin klasik döneminde yaşamış Yakubî mezhebine mensup bir Hristiyan düşünür olan Yahyâ b. Adî'nin entelektüel kimliğini ele alır. Yahyâ b. Adî, özellikle mantık, felsefe ve kelam alanında eserler vermiş, Aristo'nun mantığını İslam düşünce sistemine adapte etmiştir. Fârâbî'nin öğrencisi olan Yahyâ b. Adî, farklı mezhep ve dinlerden öğrenciler yetiştirerek İslam coğrafyasındaki düşünce çeşitliliğine katkıda bulunmuştur. Süryaniceden Arapçaya yaptığı çeviriler, onun sadece bir mütercim değil, aynı zamanda orijinal fikirler ortaya koyan bir filozof olduğunu göstermektedir. Felsefede din ile bilimi uzlaştırmaya çalışmış, Hristiyanlık inancının temel akidelerini felsefi zeminde savunmuştur. "Tevhid Risalesi" adlı eserinde Hristiyan teslis doktrinini Aristo mantığı çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Yahyâ b. Adî aynı zamanda ahlâk felsefesi alanında da önemli katkılarda bulunmuş, erdemin akıl ve bilgiyle doğrudan ilişkili olduğunu savunmuştur. Eserleri hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından ilgi görmüş, İslam felsefe tarihinde önemli bir figür olarak yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yahyâ b. Adî, İslam Düşüncesi, Hristiyan Teolojisi, Tevhid-Teslis, Süryanice Çeviriler, Müslüman-Hristiyan Etkileşimi.*

Abstract

This article discusses the intellectual identity of Yahya b. Adi, a Christian thinker of the Jacobite sect who lived during the classical period of Islamic thought. Yahya b. Adi made significant contributions in the fields of logic, philosophy, and theology, adapting Aristotle's logic to the Islamic intellectual tradition. A student of al-Farabi, Yahya b. Adi taught students from various religious and sectarian backgrounds, contributing to the diversity of thought in the Islamic world. His translations from Syriac into Arabic demonstrate that he was not merely a translator but also an original philosopher. He sought to reconcile religion with science in philosophy and defended the core doctrines of Christianity on a philosophical basis. In his work "Treatise on Unity" (Risala fi't-Tawhid), he attempted to explain the Christian doctrine of the Trinity using Aristotelian logic. Yahya b. Adi also made important contributions to moral philosophy, arguing that virtue is directly related to reason and knowledge. His works were appreciated by both Muslims and Christians, and he holds a significant place in the history of Islamic philosophy.

Keywords: *Yahya b. Adi, Islamic thought, Christian theology, Tawhid-Trinity, Syriac translations, Muslim-Christian interaction.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, 6210121002@std.izu.edu.tr.

1. Giriş

İslam düşüncesinin teşekkül ettiği, klasik tarzda eserlerin ortaya konduğu, kelamî ve felsefî görüşlerin ve ekollerin oluştuğu 8. ve 12. yüzyıllar arasındaki dönem, İslam düşüncesinin klasik çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu klasik çağda ortaya çıkan düşünce biçimleri ve gelenekler yalnızca Müslümanların değil, farklı ırk, mezhep, din ve kültürlerden düşünürlerin de çabaları ve katkılarıyla şekillenmiştir. Özellikle İslam düşüncesinin felsefî yönünün oluşumunda, tercümeler aracılığıyla aktarılan Antik Yunan birikiminin büyük etkisi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu sürecin en önemli aktörlerinden biri olarak mütercimlerin rolü dikkat çekicidir.

Tercüme faaliyetlerindeki katkıları, ürettiği özgün düşünceler ve bu birikimi İslam coğrafyasının farklı bölgelerine ulaştıran istinsah çalışmalarıyla öne çıkan değerli bir düşünür, Yakubî Monofizit bir Hristiyan olan Yahyâ b. Adî'dir. İslam düşüncesinin dinî ve kültürel sınırların ötesine geçerek evrensel bir kimlik kazanmasının ve çok kültürlülüğünün önemli bir örneğini teşkil eden Yahyâ b. Adî, Müslüman filozof Fârâbî'nin öğrencisidir. Öte yandan, bir Hristiyan olmasına rağmen birçok Müslüman öğrenciye hocalık yapması, bu dönemin düşünce dünyasındaki çeşitliliği göstermesi açısından anlamlıdır. Bu yönüyle Yahyâ b. Adî, bir Monofizit Yakubî Hristiyan olmanın ötesinde, dönemin önemli bir düşünürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira o, bir Hristiyan teolog olmasının yanı sıra, mantık ve felsefe alanındaki çalışmalarıyla da döneminin önde gelen entelektüellerinden biri kabul edilmiştir.

1.2. Hayatı ve Entelektüel Kişiliği

Yahyâ b. Adî'nin hayatı hakkında geniş ve doyurucu bir bilgi edinmek, imkânsız denecek kadar zordur. Yahyâ b. Adî'nin ismi ve künyesi, dinî ve mezhebi, ilmî tahsilini kimlerden yaptığı, tercüme, yazım üslubu ve okulu hakkındaki bilgiler, tabakat kitaplarının bizlere verdiği bilgilerle sınırlıdır. Ayrıca bu eserlerde Yahyâ b. Adî hakkındaki bilgiler, kendilerinden önce yazılmış kaynaklarda geçenlerin tekrarından ibaret kalmaktadır. Örneğin Kıftî (ö.1248) ve İbn Ebî Üseybia'nın (ö.1270) tabakât kitaplarında düşünürümüz hakkında vermiş oldukları bilgiler kendilerinden önce yaşamış olan İbnü'n- Nedîm'in (ö.995) *Fihrist"* adlı eserinde zikrettiği bilgilerle aynıdır. Hatta İbn Ebî Üseybia eserinde zikrettiği bu türden bilgilerin kaynağının İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist'i* olduğunu da açıkça belirtmektedir.

Yahyâ b. Adî'nin doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte bazı kaynaklarda miladi

893,[1] bazı kaynaklarda 896, bazı kaynaklarda da 895 yılı telaffuz edilmektedir. Bu değişik tarihler içerisinde Yahyâ b. Adî'nin doğum tarihiyle ilgili olarak klasik tabakât müellifleri içinde yalnızca Kıftî'den edinmiş olduğumuz bir bilgi bize yol göstermektedir. Kıftî, Adî'nin doğum tarihini doğrudan zikretmez ancak Yahyâ b. Adî'nin ölüm tarihinin hicri 364/m.974 olduğunu ve kendisinin 81 yıl yaşamış olduğunu belirtir. Buradan da Yahyâ b. Adî'nin doğumunun yaklaşık olarak hicri 283/m.896 yılına rastladığı söylenebilir. Bununla birlikte Kıftî, Adî'nin ölüm yılının hicri 363/m.973 olarak bilindiği başka bir rivayete de rastladığını belirtir. Bu rivayet dikkate alındığında ise Adî'nin 81 yıl yaşamış olduğu ve doğumunun hicri 282/m.895 yıllarına rastlamış olma ihtimali de bulunmaktadır.[2] Çağdaş bazı araştırmaların belirttiğine göre Yahyâ b. Adî'nin doğum yeri ise Tikrit şehridir.[3] Bu yüzden de 'Tikrîtî' nisbesiyle anılmaktadır. 'Tikrîtî' ve 'Bağdâdî' nisbeleri sırasıyla Yahyâ b. Adî'nin doğduğu şehir olan Tikrit (Irak) ve yaşadığı şehir olan Bağdat'a ait nisbelerdir. Yahyâ b. Adî Tikrit'te doğmuş, daha sonra ise Bağdat'a göç etmiştir.[4] Yahyâ b. Adî hakkında zikredilen 'Mesîhî', 'Nasrânî' ve 'Yakûbî' nisbeleri ise onun dinî kimliği ve mezhebi hakkındaki nisbelerdir. Dolayısıyla bu nisbelerden de anlaşılacağı üzere Yahyâ b. Adî, Yakûbî mezhebine mensup bir Hıristiyan'dır.[5] Meşgul olduğu ilmi saha, mensubu olduğu din, bağlı olduğu mezhep, doğduğu ve yaşadığı yer Yahyâ b. Adî'nin, künyesine sirayet etmiştir. Tabakat türü eserlerde ismi künyesindeki bazı lakaplarla birlikte zikredilmiştir. "*Feylesûf, mantıkî, tabib, mesihî Nasranî, Yakubi Tikrîtî"* gibi lakaplarla anılan düşünürümüz tabakat kitaplarında 'Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Adî b. Hamîd b. Zekeriyya el-Feylesûf el-Mantıkî et-Tabîb et-Tikrîtî el Bağdadî el-Mesîhî en-Nasranî el-

---

[1]Samir Khalil, al-Yasoui, *"Mukaddimetu'n-Nâşir"* (Yahyâ bin 'Adî, Makale fi't-Tevhîd (Essay on Monotheism), el-Ma'hed el-Bâbevî eş-Şarkî, Roma 1980 içinde.

[2]Kıftî, "*İhbarü'l Ulema*, 361. Bu konuda Bkz. Joel L. Kraemer, "*Humanism in Renaissance of Islam,* (Leiden, 1986), 104.

[3] Hayrettin ez-Zirikli, *"el-A'lâm",* (Nşr. Züheyr Fethullah), (Beyrut: 1986), 9/194; Joel L., Kraemer, "*Humanism in Renaissance of Islam*, 105; Rescher, Nicholas *"Tatavvuru'l-Mantıki'l-Arabî"* (Trc. Muhammed Mehrân), (Kahire: Dâru'l Maarif, 1985*)*, 312. Tikrit bir dönemde Irak bölgesinin en önemli merkezlerindendi. Süryanî düşüncenin önde gelen düşünürlerinden Yahya bin Âdi gibi önemli filozof ve teologlar, Tikrit şehrinde teşekkül etmesinde büyük katkı vermişlerdir. Bkz. Jean-Maurice FIEY, Tagrît. Esquisse d'une histoire chrétienne, in L'Orient Syrien 8 (1963), 289-342.

[4] Zirikli, *"el-A'lâm",* 9/194; Ömer Rıza Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn: Terâcimü muṣannifî'l-kütübi'l-ʿArabiy,"(* Dımaşk 1376-1381/1957-1961), 13/211.

[5] İbnü'n-Nedîm, *"el-Fihrist*", 324; Kıftî, "*İhbarü'l Ulema"*, 360; İbn Ebî Useybia,*"Uyûnu'l-Enbâ",* 318; Yahyâ b. Adî'nin hayatı, düşüncesi ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Augustin Périer, *Yahyâ Ben 'Adî: Un Philosophe Arabe Chrétien Du Xe Siècle,* (Paris 1920) , 41 vd; Sahban Khalifat, "*Makâlâtu Yahyâ bin 'Adî el-Felsefîyye (Yahyā Ibn 'Adī; The Philosophical Treatises*), Publications of the University of Jordan, Amman 1988, s. 9–68; Samir Khalil AlYasoui, *"Mukaddimetu'n-Nâşir", [Yahyâ bin 'Adî, Makale fi't-Tevhîd (Essay on Monotheism)*, el-Ma'hed el-Bâbevî eş-Şarkî, Roma 1980 içinde], 19–44; Şahin Filiz, "*Yahya İbn 'Adi", Süryaniler ve Süryanilik*, Edit.: Ahmet Taşğın, Eyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yay., 2005) 193–206; Macit Fahri, *"İslâm Felsefesi Tarihi",* çev.: Kasım Turhan, (İstanbul: Şa-to Yayınları, 2004) 223–233, Ian Richard Netton*, Fârâbî ve Okulu*, Çev. Mehmet Vural, (Ankara: Elis, 2005), 19-24.

Yakûbî' şeklinde yer almıştır.

Düşünürümüzün *"mantıkî"* lakabıyla anılması kendisinin mantık ilmiyle şöhret bulmuş olmasındandır. Zira Yahyâ b. Adî'nin İslam düşüncesi tarihinin en meşhur iki mantıkçısından ders aldığı bilinmektedir. Bunlardan birisi Türk-İslam filozofu olan ve aynı zamanda mantık ilmindeki otoritesinden ötürü kendisine 'ikinci öğretmen (el- Muallim'üs-Sânî)'[6] lakabı verilen Ebû Nasr el-Fârâbî'dir. Diğeri ise Fârâbî'inin de hocası olan Hristiyan düşünür Ebû Bişr Mettâ'dır (ö. 940).[7] Böylesine iki büyük üstattan mantık okuyan Yahyâ b. Adî'nin bu alanda şöhret kazanması ve tabakât kitaplarında *"mantıkî"*[8] lakabıyla anılması onun bu unvana layık olduğunu göstermektedir.

Yahyâ b. Adî'nin öğrenim hayatı hakkında bize bilgi veren tabakât eserlerinde onun Bağdat'ta öğrenim gördüğünü ve burada öldüğünü görmekteyiz. Bu eserlerden biri düşünürümüzün Bağdat'a sonradan göç ettiğini, orada öğrenim gördüğünü ve yine orada vefat ettiğini hatta Bağdat'taki 'Bîatü'l-Kat'iyye' olarak bilinen yere defnedildiği bilgisini vermektedir.[9]
İslam düşüncesinin klasik çağı olarak isimlendirilen 9 ve 12. Yüzyıllar arasında başta Bağdat olmak üzere birçok yerde yoğun bir düşünce faaliyeti, kültürel ve sosyal değişim, tercüme ve şerh çalışmaları vardı. Bu dönemde gerek felsefî çalışmaları gerek tercüme faaliyetlerindeki etkin rolü ve gerekse felsefe ve din arasındaki ilişkilerde uzlaşmacı bir tavrın yansımaları görülen kelamî ve felsefi eserleriyle ön plana çıkan bir düşünürdür Yahyâ b. Adî. Onun bu bağlamdaki yönünü ve entelektüel kişiliğini yine tabakât türü eserlerden öğrenmekteyiz. Bu konuda İbn Ebu Usaybia Yahyâ b. Adî hakkında şunları nakleder.

Çağında entelektüel, liderlik ve felsefi ilimlerin bilgisinde üstün bir insandı. Ebu Bişr Mettâ ve Ebu Nasr el Fârâbî ve diğerlerinden dersler almıştır. Zamanına göre eşsizdi. Dinen monofizist Yakubî Hristiyan idi. Kayda değer bir çeviri ustalığı vardı. Ve Süryaniceden Arapçaya çeviriler yapmıştır. Ayrıca çok yazmış ve farklı farklı kitaplar üretmiştir.[10]

Ebu Usaybia'nın bu sözlerinden anlaşılan şu ki: Yahyâ b. Adî'nin, entelektüel kişiliğe sahip olduğu ve döneminde özellikle felsefi düşüncenin İslam coğrafyasına sirayetinde önemli bir konuma sahip

[6] Beyhakî, Tarîhu Hukemâi'l-İslam, 127.

[7] İbnü'n-Nedîm, *"el-Fihrist*", 324; Kıftî, "*İhbarü'l Ulema*, 361.

[8] İbnü'n-Nedîm, *"el-Fihrist*",324; Kıftî, "*İhbarü'l Ulema"*, 361; İbn Ebî Useybia, *"Uyûnu'l-Enbâé",* 317

[9] El-Kıfti, "*İhbarü'l Ulema"*, 361.

[10] İbn Ebî Useybia, *"Uyûnu'l-Enbâ",* 318.

olan tercüme faaliyetlerinde etkin ve aranan bir şahsiyet olduğudur. Fakat Ebu Usaybia'nın bu ılımlı ve onure edici yaklaşımı yanında, Yahyâ b. Adî hakkında değişik kaynaklarda farklı bilgilere de rastlıyoruz. Örneğin, bir başka yerde ise şu uyarı yazısı dikkatimiz çekmektedir.

Üstad Yahyâ b. Adî, Sofistik'e dair Süryanice ve Arapça bir şerh kaleme almıştır. Çoğunu gördüm ve eserin yaklaşık üçte ikisini kapsadığını, kalanının da tamamlandığını sanıyorum. Fakat ölümünden sonra kitapları arasında bulunamamıştır. Bu yüzden bu konudaki görüşlerim farklılık arz etmektedir. Bazen bu çalışmasından memnun olmadığı için yok etmiş olabileceğini düşünüyorum, bazen de çalınmış olabileceğinden şüpheleniyorum ki, bu bana göre daha kuvvetli bir ihtimaldir. Adı geçen çeviri yorumunu derlemeden önce yapmıştır. Bu yüzden biraz anlaşılması güç, çünkü anlamını her zaman doğru bir biçimde anlayamamıştır ve çevirisini Süryanice metne dayandırmaktadır.[11]

Yahyâ b. Adî'nin bilginliği ve mütercim olarak çok da iyi olmadığı hakkındaki bu görüş, öğrencisi Ebu Hayyan et- Tevhîdî tarafından daha güçlü ve iddialı cümlelerle dile getirilmektedir. Tevhidî, hocasına karşı dile getirmiş olduğu bu görüşlerini delilleriyle birlikte sunmuştur.

Yahyâ b. Adî yorumu berbat olan ve kendisini çok kötü ifade eden yumuşak başlı utangaç bir şeyh idi. Fakat çeşitli sorunların aydınlatılmasında oldukça müşfik karakterde birisi idi. Meclisinde bulunanların çoğundan daha parlak idi. Pek titiz bir metafizikçi değildi, çalıştırılması gerekiyordu ve metafiziğin izahında da hatalar yapıyordu. Metafizikte muhteşem olan şey ona kapalıydı, nerde kaldı ki, anlaşılması güç olan şeyleri anlasın. Buna rağmen çok parlak bir meclisi vardı.[12]

Tevhidî bu sert görüşlerine rağmen ilginç bir şekilde hocası hakkında daha mutedil ve onure edici ifadeler de kullanmıştır. Onun saygın, nazik ve toplumda kendisine saygılı duyulan bir kişi ve böyle bir gurubun da üstadı olduğunu ifade etmiştir.[13]

Yahyâ b. Adî hakkında kendi dönemine ait bu ifadelerde genelde onun sevilen ve kendisine saygı duyulan biri olarak görülmektedir. Ayrıca mantık ve metafizik alanında Aristo ve Platon'un görüşlerine hakimiyeti ile bilinirdi. Hatta Aristo'nun *Metafizik* eserini tek başına tercüme edecek derecede felsefî birikime sahip olması, Aristo düşüncesini çok iyi bilmesi düşünürümüzün ne kadar

[11] Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam*, 22–23; Arapça metin için bkz. Bedewi, (ed.), *Mantıq Aristu,* 1017–1018.

[12] Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-muʾânese* (nşr. Ahmed Emîn – Ahmed ez-Zeyn), (Kahire:1339/1944), 37; Endres, "*The Works of Yahyâ ibn Adi",* 2, 8.

[13] Tevhîdî; *Kitab al-Imta va'l-Musanna",* 1/37, 2 /38.

bilgili ve donanımlı olduğunu göstermektedir.[14] Ayrıca *'mantıkî'* lakabından da anlaşılacağı üzere mantık ilmindeki şöhretiyle tanınmış olan Yahyâ'nın kendi dönemindeki mantık bilginlerinin önde gelenlerinden biri olduğunu da göstermektedir.[15]

Yahyâ b. Adî'nin modern düşünce dönemindeki görüşler en azından Tevhidî kadar sert olmamıştır. Örneğin bu konuda Macid Fahri Yahyâ b. Adî'yi, Süryanice ve Yunanca metinlerin mütercimi olmaktan daha fazlası olarak karakterize eder ve onun hakkında methiye sayılabilecek ilavelerde bulunur. Fahrî'yi bu yönde düşünmeye sevk eden sebepler onun felsefe ve mantık alanında yazmış olduğu eserler ve ortaya koymuş olduğu görüşler olmuş olsa da Yahyâ b. Adî'yi günümüzü de içine alacak şekilde batı düşüncesinde ve özellikle Hristiyan çevrelerce değerli kılan en temel faktör hiç şüphesiz bir Hristiyan teoloğu kimliğiyle onun cevap ve reddiye türü eserlerle yapmış olduğu Hristiyanlık savunulardır.

1.3. Bir Öğrenci Olarak Yahyâ b. Adî

IX-XII. Yüzyıllar arası dönemde İslam coğrafyasında özellikle Bağdat bölgesi entelektüel dinamizmin en yoğun olduğu bölgeydi. Tercüme hareketleriyle birlikte yoğun bir bilgi akışının ve düşünce faaliyetlerin yaşandığı bu bölge, sadece Müslümanların değil değişik toplumlardan farklı görüş, din ve mezheplerden birçok insanın yaşadığı ve dinî hoşgörünün hâkim olduğu bir coğrafyaydı. İşte bu dönemde ve bu coğrafyada yaşayan düşünürümüz Yahyâ b. Adî'de bu hoşgörü ortamından en güzel şekilde istifade etmiş, dönemin en iyi hocalarından değişik alanlarda dersler alarak onların öğrencisi olmuştur. Tabakât kitaplarının bize verdiği bilgilere göre düşünürümüzün hocası olarak iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, büyük İslam filozofu olan Ebû Nasr el-Fârâbî, diğer ise Fârâbî'nin de hocası olan Hıristiyan mantıkçı ve filozof olan Ebû Bişr Mettâ'dır (ö. 940). Yahyâ b. Adî, özellikle Fârâbî'nin görüşlerinden fevkalâde istifade etmiştir. Aristo'nun mantık eserlerini tercüme eden ve bu yolla Aristo'nun çok iyi öğrenen Yahyâ b. Adî, Fârâbî'nin Aristo ve Platon'un görüşleri bağlamında yeni bir kontekste ortaya koyduğu görüşlerden ve yaklaşımdan oldukça istifade etmiştir.

Düşünürümüz Yahyâ b. Adî yetiştiği kültürün, yaşadığı coğrafyanın, bu coğrafyada hâkim olan kültürel ve zihni faaliyetlerin dinî ve mezhepsel aidiyetlerin etkisinde kalmış ve bu etkileri başarılı bir şekilde mezcederek eserleri ve görüşleriyle bugüne kalmış bir düşünürdür. Onu farklı ve özel kılan yanlardan birisi de dinî ve kültürel çeşitliliği sebebiyle farklı din ve mezheplerden hoca ve muallim

[14] Fahri, "*İslam Felsefesi Tarihi",* 223.

[15] Kıftî, "*İhbarü'l Ulema",* 318.

ilişkisine sahip olmasıdır. Yahyâ b. Adî'nin özellikle mantık alanında öğrencisi olduğu Müslüman filozof Fârâbî'nin etkisi oldukça fazladır. Dolayısıyla '*el-mantıkî*' lakabını haklı bir şekilde taşımasına sebep olacak nitelikte mantık ilmine dair görüşleri ve eserleriyle meşhur olmuştur.[16] Bununla birlikte Yahyâ b. Adî'nin dinî ve mezhepsel aidiyetinden dolayı Hristiyanlık akidesini özellikle teslisi savunmada göstermiş olduğu çaba ve bu konuda yazmış olduğu savunu ve reddiye türünden eserlerde kullanmış olduğu felsefi dil ve izahatlar onun Fârâbî'nin ve yeni eflatunculuğun metafizik görüşlerinden etkilendiğini bize göstermektedir.

Yahyâ b. Adî, mantık sahasında sadece faydacı bir duruş ortaya koymamış, o hocası Fârâbî ve İbn Metta'nın öğrencisi olmanın ötesine geçerek mantık-gramer arasındaki ilişkinin temel kodlarını ve farkını ortaya koymuştur. Böylece o hocalarının görüşlerini daha da derinlemesine ele alarak Aristo mantığının İslam düşüncesinde meşruiyet kazanmasına ve apriori kurallar açısından daha kullanılabilir olmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.[17] Bilgiden maksadın *"mutlak ve kutsal olanı bildirmek' olduğunu* söyleyen düşünürümüz Yahyâ b. Adî, mantığın nihai amacının mutlak ve kutsal olan bilgiye erişmek, olduğunu iddia ederek hocası Fârâbî'nin yolundan gitmiştir.

Yahyâ b. Adî, Tanrı âlem ilişkisi ve birlik çokluk meselesinde hocası Fârâbî gibi düşünmemiştir. Bir Hristiyan kelamcısı olarak o Fârâbî'nin savunduğu *sudûr* nazariyesi yerine *hudus/halk* teorisi olan yoktan yaratmayı savunmuştur. Ona göre Tanrı bütün âlemi yoktan yaratmıştır. Ona göre Tanrı'nın bu yaratma eylemi tamamen özgür bir iradenin sonucudur. Başka bir deyişle, eğer o, isteyip dilemeseydi, bu âlemi yaratmazdı. O'nun bu yaratma fiiline etki edebilecek hiçbir zorlama söz

[16] Klasik tabakât kitaplarına göre Yahyâ b. Adî'nin mantıkla ilgili kaleme aldığı eserler şunlardır*: a)* Makâle fi'l-Buhûsi'l-Erbaati'l-İlmiyye an Sınâati'l-Mantık ve Hiye: Hel hiye, Mâ hiye, Eyyü şey'in hiye ve lime hiye? (Men Tâhe İlâ Sebîli'n-Necât);*b)* Makâle fi'l-Buhûsi'l-Hamse ani'r-Rüûsi's-Samâniyye; *c)* Kitâbu fî Fadlı Sınâati'l-Mantık; *d)* Kavlün fîhi Tefsîru Eşyâin Zikruhâ inde Zikrihi Fadli Sınâati'l- Mantık; *e)* Makâle fî Tebyîni'l-Fasli Beyne Sınâateyi'l-Mantıki'l-Felsefî ve'n-Nahvi'l-Arabî; *f)* Makâle fi'l-Hâceti ilâ Ma'rifeti Mâhiyyât'i-l-Cins ve'l-Fasl ve'n-Nev' ve'l-Hâssa ve'l-Araz fi'l-Marifeti'l- Burhân; *g)* Makâle fî Tebyîni Enne'ş-Şahsa İsmün Müşterekün; *h)* Makâle fî Enne'l-Makûlâti Aşara lâ Ekall ve lâ Ekser; *ı)* Makâle fî Enne Harârate'n-Nâri leyset Cevheran li'n-Nâri; *j)* Makâle Beynehû ve Beyne İbrahim İbn Adî el-Kâtib ve Münâkadatuhû fî Enne'l-Cisme Cevherun ve Arazun; *k)* Makâle fî Enne'l-Araza Leyse Hüve Cinsen li't-Tisai'l-Makûlâti'l-Araziyye; *l)* Makâle fî Kısmeti'l-Ecnâsi's- Sitteti'l-Letî lem Yaksimhâ Aristotâlis ilâ Ecnâsihâ el-Mütevassitati ve Envâihâ ve Eşhâsihâ; *m)* Makâle fî Enne'l-Kemme Leyse fîhi Tüdâddün; *n)* Kitâbu fî Tebyîni Enne li'l-Adedi ve'l-İzafeti Zâteyni Mevcûdeteyni fi'l-A'dâd; *o)* Taâlîkun İddetün an Ebî Bişr Mettâ fî Ümûrin Cerat Beynehümâ fi'l-Mantık; *p)*Makâle fî Nehci's-Sebîl ilâ Tahlîli'l-Kıyâsât; *r)* Makâle fî Tebyîni Vücûdi'l-Ümûri'l-Âmmiyye; *s)* Cevâbu'd-Dârimî ve Ebi'l-Hasen el-Mütekellim ani'l-Mes'eleti fî İbtâli'l-Mümkin; *t)* Kitâb fî İsbâti Tabîati'l-Mümkin ve Akve'l-Huceci alâ Zâlike ve't-Tenbîh alâ Fesâdihâ; *u)* Kitâbu'ş-Şübhe fî İbtâli'l-Mümkin; v) Makâle fi'l-Muharrasâti'l-Mubtıle li-Kitâbi'l-Kıyâs;54 y) Makâle fî Ehemmiyeti Sınâati'l Mantık ve Mâhiyyetihâ ve Evveliyyetihâ; z) Risâle fî Vücûhi Kavli'l-Kâil "el-Kâimu Gayru'l-Kâid".

[17] Yahyâ bin Âdi, *Makale Fi Tebyini'l-Fasl Beyne Sınaati'l-Mantık El-Felsefi Ve'n-Nehvi'l-Arabî,* (Neşr.: Sahban Halifat, *Makalat Yahyâbin Adî el Felsefiye* İçinde), (Amman: 1988), 415-423.

konusu değildir. Bu nedenle O, en büyük Yaratıcı ve en yüce Varlıktır.[18] Fârâbî'nin görüşleri ve yaklaşımları hususunda onu dikkatle takip eden aynı zamanda kendi dinî ve mezhepsel aidiyetinin gereklerini de yerine getiren, düşünürümüz Yahyâ b. Adî, *zorunlu* ve *bir* olan varlık görüşü noktasında hocası Fârâbî'nin kullanmış olduğu *"vacibul'l-vücud"* kavramını kullanmamaya özen göstermiştir. Çünkü onun *vacibul'l-vücud"* hakkındaki görüşleri Hıristiyan inancının teslis dogmasına zarar vereceğini bildiğinden dolayı özellikle bu kavramı seçmemiştir.[19] Düşünürümüz Yahyâ b. Adî'nin düşünce tarihinde bilinmesini sağlayan, teolojik kaygıları gütmeyerek sadece ahlaka ilişkin evrensel öğretileri sunan eser *Tezhibû'l-Ahlak* adlı eseridir.[20] Bu eserde de Yahyâ b. Adî, hocası Fârâbî'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Hocası Fârâbî gibi ona görede erdem aklın ve bilginin ürünüdür. Meşşâî felsfedeki nefs akıl ve ahlak arasındaki doğrudan ilişkiyi o da benimsemiştir.[21]

Yahyâ b. Adî'yi öğrencisi olduğu Fârâbî ile ortak noktada buluşturan diğer bir konu ise din felsefe uzlaştırmasında kullanmış oldukları metottur. Fârâbî gibi Yahyâ b. Adî'de din ve felsefe arasında kurmuş oldukları uzlaştırıcı yapının temeline *"bilginin kutsallığı ve bu iki kurumunda kutsal olan bilgiye ulaşma"* amacını yerleştirmiştir. Her iki kurum tarafından paylaşılan bu amacın uzlaştırıcı yönü bu iki büyük düşünürün ortak noktası olmuştur.

1.4. Bir Hoca Olarak Yahyâ b. Adî ve Okulu

Yahyâ b. Adî, İslam felsefesi tarihinde yoğun şekilde felsefe ve bilim çalışmalarının yapıldığı, çeviri ve şerh etkinliklerinin gerçekleştiği *"Fârâbîcilik"* ya da "*İslam Rönesansı"* çağının entelektüel faaliyetlerden olan çeviri ve istinsah faaliyetlerinde aktif rol almış, seçkin bilgin ve filozoflardan ders aldığı gibi, yine meşhur bilgin ve filozoflara hocalık etmiştir. Yahyâ b. Adî' yaşadığı Bağdat'ta felsefî ve kelamî tartışmalarda görüşlerine sıkça başvurulmuş bir filozoftur. Onun birikiminden istifade eden değişik din ve mezhepten onlarca öğrencisi olmuştur. Bu öğrencileri Gerhard Endrees ve özellikle Sahban Halifat eserlerinde zikretmişlerdir. Sahban Halifat kitabında Yahyâ b. Adî okulunun on iki

---

[18] Yahyâ b. Adî, "*Makale fi't-Tevhîd* (Essay on Monotheism), Edit. Samir Khalil Al-Yasoui, el Mektebetu'l-Bulisiyye, Cunyeh ve el-Ma'hed el-Bâbevî eş-Şarkî, Roma 1980; Yahyâ bin Adî, *"Makâlâtu Yahyâ bin 'Adî bin Hamîd Zekeriyyâ fi't-Tevhîd" (Makâlâtu Yahyâ bin 'Adî el-Felsefiyye (Yahyā Ibn 'Adī; The Philosophical Treatises),* Edit. Sahban Khalifat, Publications of the University of Jordan, Amman 1988, içinde), 375–406; Ayrıca Bkz: Fahri, *"İslam Felsefesi Tarihi",* 232.

[19] Bkz. Yahyâ bin Âdi, *Makale Fi't- Tevhid.*

[20] Najı Takriti, *Yahyâ Bin Adi, Acriticol Edition And Studuy Of His Tehdibu'l Ahlak,* Beyrut ve Paris, 1978; Samir Halil, *Yahyâ İbn Adi, Le Tehzibu'l El-Ahlak;* Sahban Halifat, *Makalat Yahyâ Bin Adi El Felsefiye* içinde, (Amman:1988).

[21] Yahyâ b. Âdi, *Tezhibu'l-Ahlak.*

öğrencisinden bahseder. Bu öğrenciler; Ebu'l Kasım b. Ali, Ebu Ali İbn Semmu, İbn Hammar, Ebu Ali İsa b. Zür'a, Ebu Bekri'l–Edemi'l- Itar, Ebu Hasan Ali b. Muhammed Bedihî, Ebu Muhammed Ahmed bin Muhammed el Aruzî, Ebu Hayyan et- Tevhidî, Ebu Ali Ahmet b. Muhammed Miskeveyh, Ebu Ali Nazif bin Yumni, Ebu Bekir Abdullah bin el Hasan el Kamusi ve en olarak da Ebu Süleyman Mantıkî es- Sicistanî olarak zikretmiştir.[22] Biz düşünce tarihinde ön plana çıkmış birkaç öğrencisinden bahsetmeye çalışacağız. Şimdi sırasıyla ve kısaca bu öğrencilerden önemli olanlarını tanımaya çalışacağız.

Ebu Süleyman es- Sicistanî (ö.1001): Yahyâ b. Adî gibi mantıkî lakabıyla bilinen es-Sicistanî hakkında özellikle ölümü hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ebu Usaybia tam isminin Ebu Süleyman Muhammed b. Tahir b. Behram es- Sicistanî olduğunu söyler.[23] Es-Sicistani Fârâbî'nin öğrencisi olduğu kadar Yahyâ b. Adî'nin de öğrencisidir. Dolayısıyla Fârâbîcilik okulunun en mümeyyiz öğrencilerinden kabul edilir. Hanefî okulun üyesi olarak da bilinen es-Sicistanî, felsefi çalışmalar yanında fıkhî çalışmalarda da bulunmuştur. Değişik dönemlerde farklı bölgelerde çeşitli çalışmalarla karşımıza çıkan es-Sicistanî, Yahyâ b. Adî ile olan ilişkisi 938 yılından öncesine dayanmaktadır. Sicistani Bağdat'ta Yahyâ b. Adî'nin ders halkasına katılmış, ilmi ve felsefi çalışmalarda bulunmuştur. Fârâbîcilk çağında Bağdat'ta kurulan ve es-Sicistanî Okulu olarak kabul edilen bu okulun öğrencileri genelde Yahyâ b. Adî'nin öğrencileri olarak kabul edilirdi. Ebu Hayyan et-Tevhidî Ebu Süleyman'ın Yunan felsefesini Yahyâ b. Adî'den öğrendiğini ve Yahyâ b. Adî'nin Sicistanî okulunun hocası olduğunu da bizlere bildirmektedir.[24] Sicistanî ilmî çalışmalarının büyük bir bölümünü Büveyhi Emiri, Adudüddevle'nin desteğiyle yapmıştır. Felsefi çalışmalarında güçlü bir Yeni Eflatuncu renge sahip olan Sicistanî, Kramer'e göre Fârâbî ve İbn Sînâ arasındaki bir köprü veya bilginin geç dönem klasik çağdan İslam dünyasına geçiş zincirindeki önemli bir halkadır.[25] Birçok eser veren es-Sicistanî'nin en önemli ve bilinen eseri *Sivanu'l- Hikme* adlı eseridir.

İbnü'l-Hammar (ö. 410/1091): Asıl ismi Ebü'l-Hayr el-Hasen b. Süvâr b. Bâbâ b. Bchrâm (Behnâm) olan İbn Hammar, Süryânî bir hekim olup, filozof, ilâhiyatçı ve mütercimdir. Bağdat'ta doğan İbn Hammar, Aristocu mantık okulunun önde gelenlerinden biri olan düşünürümüz Yahyâ b. Adî'nin öğrencisi olmuştur. Tıp tahsilini kimden yaptığı bilinmemektedir. Ancak ismi 982 yılında

[22]Endress, *The Works Of YahyâBin Adi;* Halifat, *Makalatu YahyâBin Adi el Felsefiyye,* Amman, 1988.

[23] İbn Ebî Useybia, "Uyûnu'l-Enbâ", 427, ayrıca Bkz. Tevhidî, *Kitab El- İmti' ve'l-Muannasa*, 18.

[24] A.g.e, 18.

[25] Kraemer, "*Ebu Süleyman As Sicistani: A Muslim Philosopherof The Tent Century",* (University Of Yale doktora tezi, Yale, 1967),4-5.

Bağdat'ta kurulan Bîmâristân-ı Acludî'de görevli cerrahlar arasında yer almaktadır. Büyük dedesi Behrâm'ın adı bazı kaynaklarda Farsça Behnâm (İyilikle anılan) olarak da geçmekte, bu durum onun Ebü'l- Hayr künyesine uygun düşmektedir. İbn Ebû Usaybia gibi klasik kaynaklar, İbnü'l-Hammâr'ın doğum tarihini Rebîülevvel 331 olarak belirtmektedir.[26]

Felsefede hocası Yahyâ b. Adî'nin Yeni Eflâtuncu-Aristocu çizgisini takip eden İbnü'l-Hammâr, bazı felsefî eserlerinde dinle felsefe arasında tam bir uzlaşma olduğu konusunu işlemiş, eski filozofların Tanrı anlayışı ile semavî dinleri karşılaştırmış, Hristiyanlıktaki teslîs inancını hocası Yahyâ b. Adî gibi monoteist açıdan değerlendirmiştir.[27] İbn Hammar Hristiyan bir din alimi olarak yazmış olduğu Kitabü't-*Tevîîk Beyne Ûrâ'i'l-Felâsife ve'n-Naşârâ,* adlı eserinde isminden de anlaşılacağı üzere Hıristiyanlık ve felsefe arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır.

Ebu Hayyan Et- Tevhîdî, (ö.1023): Yahyâ b. Adî'nin Müslüman öğrencilerinden biri olan et-Tevhidî, Kraemer "özel kalem" olarak tanıtmaktadır.[28] Doğum yeri belli olmayan Tevhîdî, Bağdat'ta Yahyâ b. Adî ve Sicistani'nin okuluna katılarak burada mantık, felsefe, gramer ve değişik alanlarda dersler görmüştür. Tevhîdî, Yahyâ b. Adî'nin derslerine katılmakla kalmayıp derslerdeki çeşitli fikirlerin münakaşalarını ve derslere katılan öğrencilerinin hayatlarını da bizlere bildiren iki önemli eser kalem almıştır. Bu eserler; "*El-Mukabesat* ve *El-Imta"*eserleridir. Bu eserlerinde hocasının ve diğer öğrencilerin madde, zaman, mekân, araz, cevher, hareket vb kavramlara ilişkin yorumlarını görebilmekteyiz.[29] Tevhîdî, düşünce tarihinde sadece felsefe alanında yapmış olduğu çalışmalarla mümeyyiz olmuş birisi değildir. Onu bize tanıtan Celalettin Suyuti, nisbesindeki *"*Tevhîdî,*"* den yola çıkarak mutezile mezhebine mensup biri olduğunu söyler.[30]

Ebu Ali İsa bin İshak bin Zur'a (943-1008): Bağdat'ta dünyaya gelen ve ömrünün sonuna kadar ticaretle uğraşan ez-Zur'a, tabip teolog ve filozof kimliğiyle tanınmaktadır.[31] Yahyâ b. Adî'den mantık okuyan İbn Zur'a Süryaniceden Arapçaya tercümeler yapmıştır. O, mantık ve felsefe konusunda dönemin en iyilerinden biri olarak bilinmektedir.[32] Felsefe, ilahiyat ve münazaralar konusunda kitapları olan ibn Zur'a, felsefî delillerle Hıristiyanlığı açıklamaya çalışmıştır. İbn

[26] Nedim, "*el-Fihrist*", İbn Ebu Useybia, *"Uyûnu'l-Enbâ",* 427.

[27] Sahban, Halifat *"İbn Hammar" DİA* (Ankara: TDV Yayınları,1994),21/65

[28] Kraemer, *Humanism İn The Reneissance Of Islam,* 212, 222, 233.

[29] Mahmut Kaya, *"Ebu Hayyan et- Tevhîdî," DİA* (Ankara: TDV Yayınları,1994), 10/154

[30] Suyûtî, "*Bugyetü'l-Vu'at"* (Kahire: 1326), 348-349.

[31] İbn Ebî Useybia, *"Uyûnu'l-Enbâ",*318-319.

[32] İbn Nedim, *"el-Fihrist",* 323.

Zur'a'nın yaratıcı ve ilahî sıfatlara ilişkin olan *El-Halık Ve Sıfat-ı İlahiyye* adlı eseri de bunlardan biridir. Aristo'nun eserleriyle ilgili çalışmalarda bulunmuştur. Tevhidî, ibn Zur'a için "*çok iyi bir mütercim ve sahih nakil sahibi*" olduğuna dair bir ifadede bulunur.[33]

Ebu Ali İbn Es-Semh (945-1027): Bağdat'ta varak olarak bilinen bir Hıristiyan'dır. Ebû Hayyân et-Tevhîdî ile birlikte Yahyâ b. Adî, İbn Zur'a ve es- Sicistanî'den mantık okumuştur. İlmî ve felsefî çalışmalarda bulunmuştur.[34] İyi bir Şarih'tir.

Ebu Muhammed el-Aruzî (877-953): 898 yılında yazdığı Aruzî adlı kitabıyla şöhret bulan Aruzî, edebiyat ve şiir dalında da ön plana çıkmış bir Edip'tir. Bu konuda Bağdat'ta ün salmıştır. Tevhidî, Aruzî'nin yıldızlar ilmiyle de uğraştığını, Yahyâ b. Adî ve Sicistanî okulunun müdavimlerinden biri olduğunu söyler.[35]

Ebu Ali Ahmet bin Muhammed Miskeveyh (ö.1030): Büyük bir edebiyatçı ve filozof olarak bilinen Miskeveyh, çok çeşitli alanlarda eserler kaleme almış ve özellikle ahlak alanındaki çalışmalarla İslam düşüncesinin klasik çağında haklı bir ün elde etmiş Müslüman bir düşünürdür. Tevhidî İbn Miskeveyh'in Yahyâ b. Adî ile karşılaşmasının İbn Su'dan'ın ilim meclislerinde olduğunu söyler.[36] Miskeveyh yazmış olduğu ahlak eseri '*Tehzibu'l Ahlak Ve Tedhiru'l A'rak'da* düşünürümüz Yahyâ b. Adî'nin Aristo formasyonundan hareketle yazmış olduğu aynı isimdeki ahlak eserindeki benzer tasnifi yapmıştır.

İslam düşüncesinin klasik çağında oluşan yoğun entelektüel birikim sahibi, kelamî ve felsefî tartışmalarda oldukça faâl, dinî ve mezhebî aidiyetleri farklı olan bu düşünürlerin ortak yanı onların ya bir hoca ya bir öğrenci ya da aynı ders halkasında birlikte bulundukları Yahyâ b. Adî ile yakın bir ilişkide olmalarıdır. Onun öğrencileri İslam düşünce dünyasında özelikle o coğrafyada önemli bir entelektüel birikimin oluşmasına katkıda bulunmuş ve yapılmakta olan tercüme hareketleriyle birlikte yeni bir felsefi dilin oluşmasına zemin hazırlamışlardır.

1.5. Bir Düşünür Olarak Yahyâ b. Adî

Yahyâ b. Adî, bir mütercim olmanın ötesinde eserlerinden ve çalışmalarından anlaşıldığı üzere filozof, teolog, mantıkçı kimliğiyle düşünce tarihinde tanınmaktadır. Bu açıdan düşünürümüzü bu yönleriyle tanıtmakta fayda vardır.

---

[33] -Tevhîdî, *el-Muḳābesât* (nşr. Hüseyin eş-Şîrâzî), (Bombay: 1306), 437-438.

[34] Kıfti, *Tarihu'l-Hükema,* 39.

[35] Tevhidî, "*el-Muḳābesât* ", 57.

[36] Tevhidî, "*el-İmtâʿ ve'l-muʾânese",* 33-37.

1.6. Bir Teolog Olarak Yahyâ b. Adî

Yahyâ b. Adî'nin eserlerini tetkik edip neşreden müelliflerin yaptıkları ilk tespit ve ortaya koymuş oldukları en önemli iddia, filozofumuzun tamamen bir Hıristiyan teoloğu olmasıdır. Bu konuda ilk ve önemli çalışmalar yapan Perier, "mademki elimizde onun dini korumaya yönelik eserleri bulunmaktadır. Öyleyse bizi ilgilendiren en önemli şey Yahyâ b. Adî'nin şerhçi ve Hıristiyan inancını savunan bir kimse olmasıdır." görüşünü erken dönemde iddia etmiştir.[37] Yahyâ b. Adî'nin ilk dönem bir Hıristiyan teologu olduğu tezini ileri sürenlerin temel dayanakları, filozofumuzun bu konuya ilişkin kaleme aldığı eserler ve bu konuda ileri sürdüğü görüşler olmuştur. Yahyâ b. Adî, hocası Fârâbî gibi *'ne,' 'nasıl bilinebilir'* sorularına mantığın evrensel genel ilkelerine göre cevap vermenin yanında, dinî ve mezhepsel aidiyetinin ağır basması neticesinde felsefenin araçsal – işlevsel- yönünden hareketle, mantığı Hıristiyanlığın temel akidevî unsurlarını savunma hizmetinde de kullanmıştır.[38]

Düşünürümüz Yahyâ b. Adî yaşadığı İslam coğrafyasında döneminin kelamî tartışmalarının yakinen şahidi olarak Müslüman teolog ve kelamcılarla Hristiyanlığın teslis ve aslî günah doktrinleri üzerine tartışmalar yapmıştır. Aynı zamanda o Tanrı ve insan fiilleri bağlamında Eş'arîliğin *kesb* doktrini üzerine fikrî münazaralar yapacak derecede önemli ve bir teolog olarak karşımıza çıkmaktadır.[39]

Yahyâ b. Adî bu eserlerinde 'Allah'ın bilgisi', 'fiillerin Allah tarafından yaratılıp kul tarafından kazanılması/kesbedilmesi' ve 'tevhîd' gibi teolojik konuları ele almıştır. Yahyâ b. Adî *Kitâbu Nakdi Huceci'l-Kâilîn Bienne'l-Ef'âle Halkun li'llâhi ve İktisâbun li'l-Abdi* (Fiillerin Allah'ın Yarattığını ve Kulların Kesbettiğini/Kazandığını Söyleyenlerin Delillerinin Çürütülmesi) başlıklı eserinde, fiiller konusunda dönemin Kelam bilginlerince ortaya atılan meşhur "kesb" teorisini ele almakta ve çeşitli delillerle bu görüşün zayıflığını ortaya koymaya çalışmaktadır.[40] Yahyâ b. Adî'nin belirttiğine göre fiiller şu üç şeyden birisi olmak durumundadır: Ya Allah onları yokluktan varlığa çıkartmış ve yalnız başına onların yaratıcısı olmuştur ya fiillerin failleri onların yaratıcısıdır ya da onlar hiçbir var

[37] Perier, Augustin, Petits Traites Apologetiques de Yahyâ bin Adi, Paris 1920, s 5-10 ve Ayrıca Şahin Filiz, Yahyâ *bin Adi, Süryaniler ve Süryanicilik,* 193–206.

[38] Yahyâ b. Adî *Tevhid Risalesi*'nde de *(Makale fi't-Tevhid)* Hristiyanlığın tartışma konularından birisi olan teslisin tevhid ile olan ilişkisini açıklamak için Aristo metafiziğini ve mantığını kullanmıştır. Bir bakıma din felsefe ilişkisi çerçevesinde o felsefeyi en azından mantığı dine hizmet eden bir konumda ele almıştır.

[39] Kitâbu Nakdi Huceci'l-Kâilîn Bienne'l-Ef'âle Halkun li'llâhi ve İktisâbun li'l-Abdi, Eş-Şekkü'l-Ârız fî Zâlike ve Halluhû; akâle fî Tebyîni Dalâlati Men Ya'tekide Enne İlme'l-Bârî bi'l-Ümûri'l- Mümkineti Kable Vücûdihâ; *d)* Ta'lîkun Â'har fî Hâze'l-Ma'nâ; *e)* Makâle fi't- Tevhîd.

[40] H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri* (Trc. Kasım Turhan), (İstanbul: 2001), 60-61.

edicileri olmaksızın kendileri var olmuşlardır. Düşünürümüz zikredilen bu görüşlerden son ikisini reddetmekte ve birincisinin geçerliliğine deliller getirmektedir.[41] Fiillerin yaratıcısının Allah olduğuna yönelik bu tavrında oldukça Ortodoks bir tavra sahip olan Yahyâ b. Adî İslam kelamında tartışılan *"ma'dumun şeyiyyeti*" yani mümkün varlıkların yaratılmadan önce bir varlık tarzına sahip olduğuna dair Eş'arî ve Mutezile arasındaki tartışmaya katılmış ve bu konu bir risale kaleme almıştır.[42]

Yahyâ b. Adî'nin teolog ve filozof kimliğinin en bariz bir şekilde birlikte görüldüğü alan onun din ve felsefe uzlaştırılması noktasında yazmış olduğu tevhid ve teslis uzlaştırmasını amaç edinen risaleleri ve bu konudaki çabalarıdır. Bu konuda özellikle yazmış olduğu Tevhid Risalesi'nde (*Makale fi't-Tevhid)* din felsefe ilişkilerinin temel dayanak noktalarının ne olduğu sorularına cevap verirken özellikle bir Hristiyan dogması olan *teslis* doktrinini Aristo metafiziğini ve mantığını kullanarak *tevhid* kavramıyla ilişkilendirmekte ve bu şekilde Hristiyanlığı felsefî temelde savunmaya çalışmaktadır.[43] Yine Yahyâ b. Adî'nin dinî eserlerinden *Makâle fî Temsîli'n-Nasârâ el-İbne bi'l- Âkili Dûne'l-Ma'kûl, ve'r-Rûha bi'l-Ma'kûli Dûne'l-Âkil ve Hallu'ş-Şekki fî Zâlike* başlıklı risalesinde felsefe ve özellikle Hristiyanlık arasında bir uzlaştırma çabası vardır. Çünkü düşünürümüz Hristiyanların kendi inançlarındaki Tanrı'nın oğlunu Akleden'e *(âkil),* kutsal ruhu ise akledilene *(ma'kûl)* benzetmelerini açıklamaktadır. Yahyâ b. Adî teolog ve filozof kimliğini başarılı bir şekilde, bu alanda göstermeye çalışmış, Aristo'nun *akıl, âkil* (akleden özne) ve *ma'kûl* (akledilen konu) üçlemesini Hristiyanlığın teslis inancıyla özdeş kılmaya çalışmıştır.[44] Yahya b. Adî teolog ve filozof kimliğiyle Hristiyanlığın o dönemde temel doktrinler üzerinden kendi içinde gerçekleşen mezhepsel tartışmalarda kendi mezhebi bağlamında Hristiyanlığı ve kendi mezhebini savunan eserler ve yazılan

[41] Yahyâb. Adî, *Kitâbu Nakdi Huceci'l-Kâilîn Bienne'l-Ef'âle Halkun li'llâhi ve İktisâbun li'l-Abdi,* Nşr. Sahbân Halîfât, 303-313; Yahyâ b. Adî'nin metafizik ve teolojik eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nesim Doru, *Yahyâ İbn Adî'nin Metafizik Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007), 11-20.

[42] *Enne İlme'l-Bârî bi'l-Ümûri'l- Mümkineti Kable Vücûdihâ.*

[43] Yahyâ b. Adî, *Makale fi't-Tevhîd (*Essay on Monotheism), edit.: Samir Khalil Al-Yasoui, el-Mektebetu'l-Bulisiyye, Cunyeh ve el-Ma'hed el-Bâbevî eş-Şarkî, Roma 1980; Yahyâ bin Adî, "*Makâlâtu Yahyâ bin 'Adî bin Hamîd Zekeriyyâ fi't-Tevhîd*" (Makâlâtu Yahyâ bin 'Adî el-Felsefiyye (Yahyā Ibn 'Adī; The Philosophical Treatises), edit.: Sahban Khalifat, Publications of the University of Jordan, Amman 1988, içinde), 375–406; Dr. Tahir Uluç, , Tevhit-Teslis Polemiğinin İslâm Felsefesindeki Yansıması: Yahyâ bin 'adî ve Makâle fî't-Tevhîd'i, Selçuk Ü. İlahiyat Fak. İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/1, C.V, Sayı:9; Fettah Çimen, "Yahya İbn Adî ve Tevhid Risalesi" (Basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010), 79-103; Ayrıca bu risalenin İslam ve Müslümanlar hakkında olumsuz düşünce ve yazıların yer aldığı www.muhammadanism.org adlı sitede tam metin halinde yayımlanması eserin Hıristiyanlar nezdindeki değerini göstermektedir.

[44] Bu konuda Bkz. Nesim Doru, *Yahyâ İbn Adî'nin Metafizik Görüşleri,* 105.

reddiyelere cevap niteliğinde risaleler kaleme almıştır.[45] Bu reddiyelere cevap verirken aynı zamanda yaşadığı coğrafyada Müslüman kelamcı ve filozofların yazdıkları Hristiyanlığa karşı reddiyelere de cevap vermeye çalışmıştır.[46] Bunlardan birisi ve en önemlisi ilk Müslüman filozof olarak bilinen Kindî'nin reddiyesidir. Yahyâ b. Adî Kindî'nin bu reddiyesine karşılık *Tebyînü ġalaṭi Ebî Yûsuf Yaʿḳūb b. İsḥâḳ el-Kindî*, eserini yazarak teslis ve Hristiyanlığa dair tartışmalı konuları açıklığa

[45] Yahyâ b. Adî'nin kendi dini inançlarını savunduğu ya da bu konuda kendine yöneltilen soru ve eleştirilere cevap verdiği savunu niteliğindeki eserler, felsefe-teoloji uzlaştırması çabasında olduğu eserler ve mensup olduğu dinin kendi içindeki problemleri ele aldığı eserler şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Hristiyanlığın kendi içindeki meseleleri ele alan eserler ise şunlardır: a) Cevâbu an Mesâilin Seele anhâ Sâilin fi'l-Ekânîmi's-Selâse; b) Makâle fî Tebyîni'l-Vechi'l- Lezî aleyhi Yasihhu'l-Kavlu fi'l-Bâri 'İnnehû Cevherun Vâhidün, Zû Selâsi Havâssin, Tüsemmîhâ en-Nasâra Ekânîme'; c) Havâşşi Erbaa fî Vahdâniyyeti'-llâhi ve İlmihî bi mâ Yekûnu Kable mâ Yekûn; d) Kitâbu'l-Burhân fi'd-Dîn; e) Risâle fi'l-Kavli fî Vahdâniyyeti'l-Bârî ve Bieyyi'l-Enhâi Semmevhü Vâhiden ve Selâseten; f) Makâle fî Vücûbi't-Teennüs; g) Makâle fî İmkâni't-Teennüs ve İhâleti İmtinâihi; h) Cevâbun an Terki'l-Âbâi Lafzati "Mâte" fi'l-Emâneti'l-Câmia; ı) Makâle fî Kavlinâ "Ve Tecessede mine'r-Rûhi'l-Kuds ve min Meryem el-Azrâe"; j) Makâle fî Tenzîhi's-Seyyideti Meryem an Mülâbeseti'r-Ricâl; k) Makâle Yedüllü fîhâ alâ Enne'l-Mesîh Cevherun lâ Cevherân Redden ale'n-Nesâtira; l) Huccetâni ale'n-Nastûriyye: İhdâhümâ Yüsbetü fîhâ Cevheru Vahdâniyyeti'l-Masîh ve'l-Uhrâ Yüsbetü fîhâ Enne'l-İttihâde Cevherun; m) Makâle fî İsbâti Sıdkı'l-İncîl alâ Tarîki'l-Kıyâs bi'l-Burhân ve'd-Delîl; n) Kavlün fî İhtilâfi Lafzi'l-Enâcîl ve Meânîhâ; o) Kavlün fî Zikri'l-Esbâbi'l-Mûcibeti li İhtilâfi'l- İnciliyyîn fî mâ Etev fi'l-Enâcîl; p) Te'vîl li Cevâbi's-Seyyidi'l-Mesîh li'l-Kâtib Ellezî Seelehû fe Kâle: "Mâ zâ A'mal li Erasi'l-Hayât? Fî İncîli Luka"; r) Hallu'ş-Şekki fî Kavli's-Seyyidi'l-Mesîh iz Kâne Maslûbân: "Yâ Ebî İn Emkene fe Tetecâveznî Hâzihi'l-Kâ's"; s) Mes'ele Seele Anhâ el-Cüheynî fî Kavli'l-İncîl İnnehû len Yes'ade ile's-Semâ İllâ Ellezî Nezele Mine's-Semâ"; t) Mes'ele Seele Anhâ el-Cüheynî eydan fî Hâze'l-Meclis fî Ennehû Mektûbun fi't-Tevrât: "Enne Külle Maslûbin Mel'ûnün"; u) Tefsîru Kavli'r-Rabb fi'l-İncîl: "İnne'l-Esıhhâe lâ Yehtâcûne ilâ Tabîb"; v) Mes'ele fî Ma'ne'l-Uzâra'l-Hakîmât ve'l-Câhilât ve Tenâkuzi'l-Kavl fî Enne "Beni'l-Âlem Ahkemü min Beni'n-Nûr fî Ceylihim"; y) Mes'ele fî Kavli'l-İncîl: "Lâ Tübzilü'l-Kudse li'l-Kilâb ve lâ Tülkû Cevâhiraküm Kuddâme'l-Hanâzîr"; z) Tefsîrü Kavli'l-İncîli't- Tâhir: "İn Şekkeketke Aynüke Fe'kla'hâ, ev Ricleke, ve Külle Vâhidin Yümellehu bi'n- Nâr"; aa) Kavlün fî Tadlîli Men Hazefe Mine's-Salâti'l-İncîliyye: "Iğfir Lenâ Kemâ Gafernâ Ahtae Lenâ"; bb) Makâle fi't-Teveccüh fi's-Salâti ile'ş-Şark; cc) İcâbe fi't- Teveccüh fi's-Salâti ile'ş-Şark; dd) İcâbe an Talabi Sebebi İkrâmi'n-Nasârâ li's- Salîbi'l-Mukaddes ve Gayri Zâlik; ee) Kavlün fî Sebebi İhrâki'z-Zebâih; ff) Min Şerhi Huneyn ibn İshak fî Hâşiyeti Kitâbi's-Semâ ve'l-Âlem li Aristo'Şerhu mâ Anne lî min Meânî mâ Enfezehû ileyye Ebûnâ Maryuvânis el-Üskuf mine'l-Kavli'l-Mensûb ilâ İrâsâvus et-Tâhir fî Seneti Hamsi ve Hamsîne ve Selâsi Mie; gg) Makâle fi'n-Nâri'n- Nâzileti fî Kenîseti'l-Kıyâme fi'l-Mescidi'l-Aksâ; hh) Kavlün fî Enne Cevhera'l-Mesîh Vahidün; ıı) Münâzara fî Enne Meryem Veledet İlâhen Min Kelâmihi fi'l-Hidâye ve's- Sıfât.

[46]İsimlerinden anlaşıldığı kadarıyla düşünürün savunu niteliğindeki eserleri şunlardır: a) Tebyînü Galati Muhammed İbn Harun el-Ma'rûf bi Ebî İsa el-Varrâk an Mâ Zekerahû fî Kitâbihî 'Fi'r-Reddi ale's-Selâsi Fırakin mine'n-Nasârâ'; b) Makâle fî Tebyîni Galati Ebî Yusuf Yakub ibn İshak el-Kindî fî Makâleti 'Fi'r-Reddi ale'n- Nasârâ'; c) Makâle fî Sıhhati İ'tik Adî'n-Nasârâ fi'l-Bârî Ennehû Cevherun Zû Selâsi Sıfâtin; d) Cevâbu an Mes'eletin Cerat Beyne Yedey Ali İbn İsa İbn Cerrâh fi't-Teslîs ve't-Tevhîd; e) Ecvibetün an Selâsi Mesâilin Seelehû anhâ Sadîkuhû Ebû Ali Saîd İbn Dâdîşû fî Zi'l-Ka'de Senete Semânîne ve Hamsîne ve Selâsi Mie; f) Hallü Huceci Men Râme En Yülzime'n-Nasârâ Enne İttihâde'l-Kelimete bi'l-İnsâni fî Hâli Mevtihî Gayru Mümkin; g) Cevâbu an Mes'eletin Seele anhâ Muhâlifû'n-Nasârâ fî Nakdihim Evsâfe'l- Mesîhi min Ciheti't-Teennüs; h) Makâle fî Galati Men Yakûl 'İnne'l-Mesîha Vâhidün bi'l-Araz; ı) Redd alâ's-Selâseti Suâlâtin fî Tasdîki'l-Kavl bi Mevti'l-İlâh ve'l-Mevti'l- İrâdî ve't-Tabiî; ; j) Cevâbu an Suâli Sâil: "Eyyü Şey'in Veledet Meryem?"; k) Risâle ilâ Ebi'l Hasan el-Kâsım İbn Habib fî mâ Seelehû İnşâehû Lehû mine'r-Reddi ala'n-Nestûriyye ve Nakdi Hucecihim ve İsbâti mâ Tühâlifuhum fîhi'l-Ya'kûbiyye ve'l-İrşâd ilâ Mevdai Hatai'n-Nastûriyye ve Galatihim; l) Nüshatü mâ Zeame Eb'u'l-Hayr Bişr İbn Fâdıl es-Sayrafî Ennehû Kâfi fî Nakdî mâ Tedamenethü Hâzihi'r-Risâle mine'l- Hucec; m) Münâkadatü Yahyâibn Adî li Kuryâkus İbn Zekariyyâ el-Harrânî ve'r-Redd Aleyhi min İbâneti Galati'n-Nastûriyye fî Hâzihi'r-Risâle ve Nakdi Hucecihim min Tarîki'l-Mantık; n) Münâkadatü li Ahmed ibn Muhammed el-Mısrî fî Nusratihi li'n- Nastûriyye ve Münâkadatü fi'r-Redd aleyhim fî Hâzihi'r-Risâle mâ Ya'tekıdühû min Enne'l-Mesîha Cevherâni; o) el-Mes'ele Elletî Enfezehâ ilâ Ebi'l-Hasan Zür'a ibn Sukrâtîs ve Fîhâ Hallu'ş-Şekki fî Kavli's-Seyyidi'l-Mesîh ani'l-Yevm ve's-Sâati; p) Kavlün fi'l-Heyûlâ; r) Îzâh fi't-Tevhîd Mimmâ Emlâhu anhu Ferec ibn Circis ibn Afrîm fî Meb Adîi'l-Mevcûdât ve Merâtibi Kuvvâhâ.[101]

kavuşturmaya çalışmıştır. Bunları yaparken bir kelamcı mantığıyla değil de bir filozof kimliğiyle hareket etmiştir. Kindî Hristiyanlık eleştirisinde özellikle teslis akidesinin dayandığı uknumların cevher anlayışının terkib gerektireceğinden dolayı Tanrı'nın birliğine ve basitliğine halel getireceğini iddia etmektedir. Yahyâ b. Adî gerek Kindî'ye yazmış olduğu reddiyede gerekse baka bir risalesi olan *Risâle fî Ṣıḥḥati İʿtiḳādi'n-Naṣârâ fi'l-Bârî'* teslis akidesindeki üç uknumun tek bir cevher olduğunu Hristiyanlığa göre üç uknumun tek bir şahıs olduğu, tanrılık cevherinin içinde iyi hâkim ve kadir olarak taayyün ettiği ve iyilik olmaya *Baba,* hikmete *Oğul* ve kudrete *Ruhu'l- Kudûs* denildiğini iddia eder.[47] O böylece İslam kelamındaki sıfatları Hristiyanlıktaki teslisin uknumlarını açıklamak için kullanır. Kısacası Tanrı gerçekte bir; tanımda ise üç olarak teslisi açıklar. Yahyâ b. Adî bunu açıklarken Arisito'nun akıl, âkil ve ma'kul kullanımından istifade eder. Tanrı'nın zatında çokluk ve bir terkibin olmadığı, ontolojik anlamda bir epistemolojik anlamda üç olduğunu ifade eder. Yahyâ b. Adî ayna, güneş, ışık gibi birtakım analojilerle bunu açıklamaya çalışır. Tek bir cisim birkaç aynada birkaç tane olarak görünür. Yine Baba'nın eseri olarak *Oğul* ve *Kutsal Ruh'un* durumu hakkında "ma'lul olan ezelî olamaz" söyleyen Kindî'ye karşı bunların ikinci türden bir sebep olduğunu söyler ve güneşin doğuşunun gün ışığıyla, sert cisimlerin çarpasının sesle olan ilişkisi gibi zorunlu bir sonuç olduğunu söyler.

Yahyâ b. Adî aynı şekilde Hristiyanlıktaki enkarnasyon, Hazreti İsa'nın tabiatı hususunda diğer Hristiyan mezheplerine yönelik olarak açıklayıcı ve reddiye türünden risaleler de kaleme almıştır.[48] Büyük bir yekûn olarak karşımıza çıkan düşünürümüz teolojik görüşlerini yansıtan bu eserlerin ihtiva ettiği konular ve ele alınan meselelerin ele alınış dönemi itibariyle zor ve girift olması, düşünürümüzün ne derece bu konuya önem verdiğine ve mensubiyet noktasında bağlı bulunduğu din, mezhep ve kültürel coğrafyasına düşünce planında nasıl katkıda bulunduğuna dair bize ipuçları vermektedir. Sonuç olarak Yahyâ b. Adî'nin dinî içerikli eserlerinin isimlerine baktığımızda, teslis ve sıfatlar gibi konularda Hıristiyanlığın müdafaa edildiği, teoloji-felsefe uzlaştırmasının yapılmaya çalışıldığı; İncil, Meryem ve Hıristiyanlıkta kurban vb. konuların ele alındığı eserler olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

[47] Yahyâ b. Adî, *Tebyînü ġalaṭi Ebî Yûsuf Yaʿḳūb b. İsḥâḳ el-Kindî fî maḳāletihî fi'r-Red ʿale'n-naṣârâ-Un traité de Yaḥyā ben ʿAdi: Défense du dogme de la Trinité contre les objections d'Al-Kindi* (nşr. ve trc. A. Périer, Revue de l'Orient Chrétien, 3. seri, II [XXII]/1 içinde), Paris 1920-1921, s. 5.

[48] Yahyâ b. Adî, er-*Red ʿale'n-Nesṭûriyye*, 6-7; amlf, *Maḳāle fî vücûdi't-teʾennüs*, s. 72-73.

1.7. Bir Ahlakçı Olarak Yahyâ b. Adî

Yahyâ b. Adî mantıkçı, filozof ve teolog kimliğiyle birlikte onu farklı ve değerli kılan bir başka yön ise onun çok sayıda felsefî ahlak türünden risaleler kaleme alması ve bu bağlamda düşünce tarihinde ahlakçı filozoflar zincirinde kendisine yer bulmasıdır. Yahyâ b. Adî'nin çağdaşı ve öğrencisi İbn Miskeveyh'in meşhur *Tehzibü'l Ahlâk* eserinden yıllar önce aynı isimde bir ahlak risalesi yazması ve bu eserinde Aristocu ve Platoncu nefs anlayışı bağlamında ahlak görüşünü temellendirmesi çok önemlidir.[49] Yahyâ b. Adî ahlak görüşünde insanın diğer canlılardan faklı tutarak onun mümeyyiz vasfına vurgu yapmıştır. Ahlakın hem doğuştan hem de sonradan elde edilen bir özelliği olduğunu ifade eden Yahyâ b. Adî, ahlakî özelliklerin ortaya çıkmasını nefsin şehvet, öfke ve düşünme gücünün birbirine olan üstünlüğü veya zayıflığı belirlemektedir. İslam düşüncesinin felsefî formlarında geçerli olan nefsin düşünme gücünün fazilet ve erdemleri elde etmedeki yönüne dair akıl ve ahlak arasında var olan doğrudan ilişkiyi Yahyâ b. Adî'de de görmekteyiz.

Sonuç

İslam düşünce geleneğinde ve klasik kaynaklarda bir mütercim ve Hıristiyan teolog olarak tanıtılan Yahyâ b. Adî entelektüel formasyonunu onuncu yüzyılda İslâm dünyasının fikrî ve siyasî merkezi olan Bağdat'ta büyük Türk filozofu Ebu Nasr el-Fârâbî'nin (870–950) elinde tamamlamıştır. Yine belirttiğimiz gibi eski Yunan felsefe mirasının Arapçaya naklinde önemli bir rol oynamıştır. Bu yüzden bu filozofun eserleri haklı olarak İslâm felsefesi mirası içinde değerlendirilmektedir. Ayrıca tartıştığı ve görüşler ileri sürdüğü meselelerde refere ettiği görüşlerin İslam düşünürlerinden olması, öğrencilerinin arasında Müslüman öğrencilerin bulunması, İslam kelamı ve düşüncesine ait meselelerde görüş beyan etmesi ve değişik konularda eleştiri mahiyetinde yazılan reddiyelere cevap vermesi onun İslam coğrafyasında neşet eden bir düşünür olarak kabul edilmesine ve görüşlerinin İslam felsefesi mirası içerisinde mütalaa ve müzakere edilmesine haklı bir sebep olarak zikredilebilir.

[49] Yahyâ b. Adî, *Tehẕîbü'l-aḫlâḳ* (nşr. M. S. Efrâm Bârsûm), Chicago 1928, Harun Kuşlu, *Yahya İbn Adî'nin Ahlâk Felsefesi* (yüksek lisans tezi, 2008), *Tehzibü'l-Ahlâk'ın* İslam düşünce geleneğindeki yerini göstermesi ve bu düşünce mirasının bir ürünü olarak görülmesini sağlayan göstergelerden biri de Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından basılmasıdır.

Kaynakça

İbn Ebî Usaybia. *Uyûnü'l-Enbâ fî Ṭabaḳāti'l-Aṭibbâ*. Beyrut: Dâr Maktabat el-Ḥayât, ts.

İbn Ebî Usaybia. *Uyûnü'l-Enbâ fî Ṭabaḳāti'l-Aṭibbâ* (Haz. August Müller). (Kahire: Matbaatü'l-Edebiyye, 1882).

İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist* (Haz. Rıza Tağzâde). (Tahran: Mektebetü'l-Mürrîh, 1971).

Kıftî. *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*. (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1326/1908).

Ebu Hayyan et-Tevhidî. *el-İmtâ' ve'l-Mu'ânese*. (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1992).

Fettah Çimen, *Yahya İbn Adî ve Tevhid Risalesi* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010).

Fiey, J.-M. Tagrît. Esquisse d'une histoire chrétienne. *L'Orient Syrien,* 8. (1963).

Gerhard Endress. *İslam'da Felsefe ve Bilim Tarihi*. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2001).

Harun Kuşlu. *Yahya İbn Adî'nin Ahlâk Felsefesi* (Yüksek lisans tezi, 2008).

Hayrettin ez-Zirikli. *el-A'lâm* (Nşr. Züheyr Fethullah). Beyrut, 1986, Cilt 9, s. 194.

Ian Richard Netton, Fârâbî ve Okulu, çev. Mehmet Vural, (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 19-24.

Kraemer, J. L. *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age*. (Leiden: Brill, 1992).

Kraemer, J. L. *Ebu Süleyman As-Sicistani: A Muslim Philosopher of the Tenth Century* (Doktora tezi, Yale University, 1967).

Macid Fahri. "*İslam Felsefesi Tarihi* (Çev. Kasım Turhan). (İstanbul: Şa-to Yayınları,1985).

Mahmut Kaya, "Ebu Hayyan et-Tevhîdî". *DİA*, Cilt 10, (Ankara: TDV Yayınları, 1994).

Nesim Doru "*Yahyâ İbn Adî'nin Metafizik Görüşleri",* (Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2007).

Perier, A. "Yahyâ ibn 'Adî. *Revue de l'histoire des religions*", (Paris:1911).

Sahban Halifat, *Yahyâ b. Adî ve Felsefesi*. Bağdat: Dârü'l-Fikr. (1999).

Sahban Halifat. (1994). İbn Hammar. *DİA*, Cilt 21, (Ankara: TDV Yayınları, 1994).

Şahin Filiz. Yahya İbn 'Adi, A. Taşğın, E. Tanrıverdi & C. Seyfeli (Eds.), *Süryaniler ve Süryanilik*, (Ankara: Orient Yayınları, 2005).

Suyûtî, Celâleddîn. *Bugyetü'l-Vu'ât*. Kahire: el-Mektebetü'l-Mısriyye, ts.

Ömer Rıza Kehhâle. *Muʿcemü'l-müʾellifîn: Terâcimü muṣannifi'l-kütübi'l-ʿArabiy*, (Dımaşk: 1957–1961).

Yahyâ b. Adî. *Tehẕîbü'l-Aḫlâḳ* (Nşr. M. S. Efrâm Bârsûm). (Chicago: 1928).

……. *Makale fi't-Tevhîd* (Ed. Samir Khalil Al-Yasoui). Roma: el-Mektebetu'l-Bulisiyye ve el-Ma'hed el-Bâbevî eş-Şarkî.

…….*Maḳāle fî vücûdi't-Teʾennüs* (Yayın bilgisi eksik).

……. *Tebyînü Ġalaṭi Ebî Yûsuf Yaʿḳūb b. İsḥâḳ el-Kindî fî Maḳāletihî fi'r-Red ʿale'n-Naṣârâ: Un traité de Yaḥyā ben 'Adi* (Nşr. ve trc. A. Périer). *Revue de l'Orient Chrétien*, 3. seri, II [XXII]/1. (1920–1921).

Tahir Uluç. Tevhit-Teslis Polemiğinin İslâm Felsefesindeki Yansıması: Yahyâ bin 'Adî ve Makâle fî't-Tevhîd'i. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9. (2006).

http://www.muhammaddanism.org/monotheism/p000.htm.

DİNÎ FANATİZM VE SEKÜLER PRAGMATİZM ARASINDA BİR SÜRGÜN: SİCİLYA MÜSLÜMANLARININ LUCERA DENEYİMİ (1220–1300)

AN EXILE BETWEEN RELIGIOUS FANATICISM AND SECULAR PRAGMATISM: THE EXPERIENCE OF SICILIAN MUSLIMS IN LUCERA (1220-1300)

Ömer ŞAHİN*

Özet

XIII. yüzyıl Katolik Avrupası, Kilise'nin otoritesinin ve onun beslediği dinî fanatizmin hala güçlü olduğu bir dönemdir. Bu bağlamda Kilise'nin Haçlı Seferi projesi yalnızca Müslümanlara karşı düzenlenen askerî bir harekât olmanın ötesine geçmiş; Ortodoks Hristiyanlar, Yahudiler, Baltık'taki paganlar ve Katharlar gibi grupları da hedef alan daha geniş kapsamlı bir dinsel mücadele biçimine evrilmiştir. Bu grupların Kilise tarafından Katolik dünyadan sürülmeleri istense de seküler idareler çeşitli maddî gerekçelerle bu hususta gönülsüz davranmışlardır. Dinî gerekçeler ve dünyevî beklentiler arasındaki karşıtlık Müslüman toplumlara yönelik yaklaşımda da bir ihtilaf yaratmıştır. Bu çalışmada, II. Friedrich'in Sicilya'daki Müslümanları Lucera kentine zorunlu göçe tabi tutması ele alınmakta; bu sürgün dinî söylemler ile seküler ihtiyaçlar arasındaki gerilim üzerinden değerlendirilmektedir. Lucera, Katolik dünyanın merkezine yakın bir bölgede kurulmuş olmasına rağmen II. Friedrich Müslümanlara cami inşa etme, ezan okuma, kadı önünde yargılanma ve halife adına hutbe okutma gibi imkânlar tanımıştır. Çalışmada Lucera'daki bu istisnai düzenin; II. Friedrich'in askerî sadakat, mali kaynak ve siyasal istikrar arayışıyla şekillenen pragmatik yönetim anlayışının bir sonucu olduğu ileri sürülmektedir. Papalıkla girdiği güç mücadelesinde Müslümanları bir araç olarak kullanan hükümdar, seküler çıkarları uğruna dinî normları esnetmiştir. Bu bağlamda Lucera örneği, Katolik yöneticilerin dinî politikalarının ne ölçüde esneyebildiğini göstermesi açısından çarpıcıdır. Lucera'nın sonunun Friedrich sonrası dönemde papalık ve bazı seküler idarelerin müdahalesiyle gelmesi, bu pragmatik düzenin ideolojik bir zemine dayanmadığını da ortaya koymaktadır. Bu bildiri, dinî fanatizmin yoğun olduğu bir çağda seküler pragmatizmin sınırlarını tartışarak Lucera'yı, Orta Çağ Avrupasındaki Müslüman varlığının nadir ve dikkat çekici bir örneği olarak konumlandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Lucera, Müslümanlar, Friedrich, Kilise, Sürgün, Öteki, Haçlılar.*

Abstract

Thirteenth-century Catholic Europe was a period in which the authority of the Church and the religious fanaticism it fostered remained powerful. In this context, the Crusading project initiated by the Church evolved beyond a mere military campaign against Muslims, transforming into a broader form of religious struggle that also targeted groups such as Orthodox Christians, Jews, pagans in the Baltic region, and Cathars. While the Church sought the exclusion of these groups from the Catholic world, secular authorities often showed reluctance to comply, driven by various material interests. This tension between religious motivations and worldly expectations also led to contradictions in the approach toward Muslim communities. This study examines the forced relocation of Muslims in Sicily by Frederick II to the city of Lucera, analyzing the exile through the lens of the tension between religious discourse and secular needs. Although Lucera was founded in a region close to the heart of

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, osahin@hacettepe.edu.tr.

Catholic Europe, Frederick II granted Muslims a range of religious freedoms, including the construction of mosque, the public call to prayer, adjudication before a qadi, and the proclamation of sermons (khutbah) in the name of the caliph. The paper argues that this exceptional arrangement in Lucera was the outcome of Frederick II's pragmatic governance, shaped by his pursuit of military loyalty, financial resources, and political stability. In his power struggle with the papacy, the emperor utilized Muslims as a strategic tool, bending religious norms to serve secular interests. In this regard, the case of Lucera offers a striking example of the flexibility of religious policies implemented by Catholic rulers. The eventual demise of Lucera in the post-Frederick period—brought about by papal and certain secular interventions—demonstrates that this pragmatic order lacked a firm ideological foundation. By exploring the limits of secular pragmatism in an age marked by intense religious fanaticism, this paper positions Lucera as a rare and remarkable instance of Muslim presence in medieval Europe.

Keywords: *Lucera, Muslims, Friedrich, Church, Exile, Other, Crusaders.*

1. Giriş

Orta Çağ Hristiyan dünyasında *Haçlılar Çağı* olarak tasvir edilen dönemde (XI.-XIII. yüzyıllar) "öteki" olana yaklaşım başlıca iki güç tarafından belirlenmiştir: Kilise ve seküler iktidarlar. Kilise kurumu, Katolik Hristiyan aleminin düşmanı ilan ettiği tüm gruplara karşı düzenlediği Haçlı Seferleri, bu seferleri destekleyen güçlü dinî retoriği ve kendi politikalarını destekleyen kıta çapındaki devasa bürokrasisiyle çağın en kuvvetli güçlerindendi. Kilise'nin yanında onun dünyevî ve beşerî lütfuna talip, uysal ama kendi ajandasına sahip seküler iktidarlar bulunuyordu. İki güç arasındaki ilişki temelde oldukça basitti. Kilise, seküler liderlerden elde ettiği dinî itaat ve beşerî menfaat karşılığında onlara başta dinî konularda olmak üzere meşruiyet sağlıyor, zor durumlarında malî destek dahi verebiliyordu. Fransa'nın, İngiltere'nin, İberya'nın Hristiyan monarkları gibi idareciler kısa zamanda Kilise'yle olan ilişkinin karşılıklı menfaate dayanan faydalarını fark etmişler, mümkün mertebe bu güce karşı uzlaşmacı bir politika izlemişlerdi.

Ne var ki iki gücün "öteki" mefhumu konusundaki yaklaşımları meseleyi algılayışları ve pratikteki beklentileri gibi sebeplerle birbirinden zaman zaman kesin çizgilerle ayrılmıştır. Kilise için ötekiler, Katolik aleminin temiz cübbesindeki kirlerdi. Varlıklarının kökü kazınmalı, geri dönüş ihtimallerine karşı teyakkuzda olunmalıydı. Papalardan diğer önemli dinî figürlere kadar pek çoğu bu minvalde bir söylemi benimsemişti. III. Innocentius (1198-1216) için bu gruplar "tanrının bağına dadanmış tilkiler"[1] iken, XII. yüzyılın önde gelen keşişlerinden Bernard de Clairvaux (ö. 1153) için "kötü

[1] Benzetme III. Innocentius tarafından Aix-en-Provence başpiskoposuna gönderilen 1198 tarihli bir mektupta geçmektedir: Catherine Leglu, R. Rist ve C. Taylor (ed.), *The Cathars and the Albigensian Crusade A Sourcebook* (London: Routledge, 2014), 32-4.

tohumlardı".[2] Bilhassa Haçlı Seferleri ötekilerin sayısını artırmış, Müslümanların yanına Yahudileri ve daha nicelerini eklemişti. Seküler idarelerse daha dünyevî düşünüyordu; bu ötekiler farklı inanç dairelerinden olsalar da iktidarlara malî gelir sağlayanlarla aynı gruptanlardı. Özetle seküler idarenin daha maddî olan ihtiyaçları, Kilise'nin elindeki dinî fanatizmle uyumlu bir zemin bulmakta zorlanıyordu.

Bu ihtilafın en belirgin örneklerinden biri Müslümanlar üzerindeydi. Onlar VIII. yüzyıldan itibaren Kilise tarafından etiketlenmiş başat ötekilerdi. İberya'daki ve Sicilya'daki varlıkları Hristiyan dünyaya devamlı bir tehdit olup, onlara karşı geliştirilen retoriğin temelinde mezkûr topraklardan "sürülmeleri" yer almıştı. XI. yüzyıldan başlayarak İberya, Sicilya ve son olarak Suriye-Filistin coğrafyasında Katolik yönetimlerin egemenliğine girmeleri, bu sürgün söyleminde Kilise ve seküler iktidarlar arasındaki ihtilafları canlandırmıştı. Zıt yaklaşımların kaynağı Müslümanlara dair bakışın iki gücün zihninde farklı algılanmasıydı. Kilise mezkûr retoriğiyle doğal olarak sürgün, kovulma gibi "çözümlere" daha yakındı. Ancak tasarladığı "pür Katolik" dünya yaklaşımına seküler idareden istediği ölçüde yanıtı bulamamıştı. Zira Müslümanlar bu iktidarlara tarımsal üretim başta olmak üzere zanaat ve asker anlamında önemli bir katkıda bulunuyordu. Onların yerini doldurmaksa çoğu zaman mümkün değildi, bunun için uzun bir zamana ve kuvvetli bir merkezî idareye ihtiyaçları vardı. Ancak bu iki unsurun Orta Çağ iktidarlarında var olduğunu söylemek pek mümkün değildi.

Bu çalışmada bahsedilecek Sicilya Müslümanları, mezkûr ihtilafın önemli örneklerdendir. Amacı II. Friedrich döneminde (1220-50) Sicilya'dan İtalya anakarasında yer alan Apulia bölgesindeki Lucera'ya sürgün edilen[3] Müslüman topluluğun yerleşim sürecini, bu yerleşimin arkasındaki seküler gerekçeleri ve söz konusu topluluğun zamanla karşılaştığı dinî ve siyasal baskıları tarihsel bağlamda analiz etmektir. Lucera örneği üzerinden, Orta Çağ Avrupa'sında seküler pragmatizm ile dinî fanatizm arasındaki gerilimli ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda çalışma, Lucera Müslümanlarının varlığının yalnızca bir sürgün hikâyesi değil, aynı zamanda devletin din karşısındaki konumunu yeniden tartışmaya açan sıra dışı bir örnek sunduğunu savunmaktadır.

2. Tarihsel Arka Plan

Lucera'ya sürülen Müslümanlar, Sicilya'nın eski sakinleriydi. Palermo ve Siraküza gibi önemli şehirlerde Müslüman idarecilerin yönetimi altında yaşamışlardı. 1060'lı yıllarda başlayan Norman işgaline karşı ciddi bir direniş göstermişler ancak Cerami (1063) ve Misilmeri (1068) gibi

[2] Andrew Roach, *The Devil's World, Heresy and Society 1100-1300* (London: Routledge, 2013), 69.

[3] Sürgün 1220'li yıllarda başlamış ve yüzyıl ortalarına kadar aralıklarla devam etmiştir.

muharebelerde mağlup olmuşlardı. Ada halkından bir kısmı artık gayrimüslim toprağı (*dârü'l-harp*) haline gelmiş olan Sicilya'yı terk edip Endülüs, Mısır ve Tunus gibi Müslümanların elindeki ülkelere giderken,[4] hatırı sayılır bir nüfus da Normanların egemenliğinde kalmayı tercih etmişti. Nihayetinde, I. Rugerro'nun (1105–30) liderliğinde kurulan Norman hâkimiyetiyle birlikte bu Müslüman nüfus Normanların tebaası haline gelmişti.

Norman yöneticiler, Müslümanlara yönelik tutumlarında, Katolik olmayan diğer gruplara gösterdikleri yaklaşımı büyük ölçüde sürdürdüler. Müslümanlara karşı özel bir düşmanlık beslememeleri, kısmen bu yönetici sınıfın zihinsel arka planında İslâm'a dair olumsuz imgelerin yoğun olmamasından[5], kısmen de demografik açığı kapatma zorunluluğundan kaynaklanıyordu. Nitekim Palermo, Rometta ve Petralia gibi şehirlerin görece barışçıl biçimde ele geçirilmesi, bu pragmatik yaklaşımın yansımasıydı.[6] Orta Çağ'ın tüm seküler yönetimleri gibi Normanlar da tarımsal üretime bağımlıydılar ve bu bağlamda kırsal üretimi sürdüren topluluklar onların gözünde de oldukça kıymetliydi. Bu nedenle Müslümanları Norman yönetimi altında muhafaza edebilmek adına onlara yönelik hukukî uygulamalar kraliyet yasalarıyla çelişmediği sürece esnek bir biçimde yürütüldü.[7] Örneğin kadıların dinî ve hukukî meselelerde İslâm hukukuna göre karar verebildiği görülmekteydi. Bu tür haklar II. Rugerro'nun (1130-54) yasaları (*The Assizes of King Roger*) gibi düzenlemelerle resmî olarak da güvence altına alınmıştı. [8] Döneme ait bazı kaynaklarda Norman yönetimi lehine ifadeler yer almaktaydı.[9] Hatta bir noktaya kadar, Müslüman tebaanın Norman idaresi üzerinde etkili

---

[4] Francesco Gabrieli, "La politique arabe des Normands de Sicile," *Studia Islamica*, S. 9, (1958): 86.

[5] Bu görüşü desteklemek adına Haçlı Seferleri ve *reconquista* gibi dönemin 2 önemli kavramına bakılabilir. Normanlar henüz Haçlı Seferlerinin teorik ve pratik anlamda olgunlaşmadığı bir dönemde Sicilya'ya gelmiş olmalarından ötürü seferlerin yarattığı dinî fanatizmle tanışmamışlardı. I. Haçlı Seferi Doğu'da başarılı olup Franklar Kudüs'ü aldığında adadaki Norman idaresi neredeyse 40 yılını doldurmaktaydı. Normanlar mezkûr seferde ciddi varlık göstermiş ve fikrî anlamda etkilenmiş olsalar da bu etkileşimin onların Sicilya'daki Müslüman tebaalarına ciddi bir yansıması olmadı. Sicilya Müslümanları hiçbir zaman Haçlı Seferlerinin hedefleri haline gelmedi ve bunda Normanların tesis ettiği sistemin etkisi büyüktü. Öte yandan Sicilya adası onlar için hiçbir zaman geri almak istedikleri bir kara parçası değildi. Adaya istinaden oluşturdukları bir tarihsel hak iddiaları yoktu. Onlar Sicilya'ya tamamen bir yabancı olarak geldiklerinden, fetihleri bir Norman *reconquista*sı olarak da değerlendirilemez.

[6] Palermolular din, mal ve aile konusunda kendilerine eman verilmesi karşılığında şehir teslim olmuştu: el-İdrisî, *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 61. Palermo halkının kendileri de bu anlaşmaya uyacaklarına dair Kur'ân üzerine yemin etmişlerdi: Geoffrey Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of his Brother Duke Robert Guiscard*, çev. Kenneth B. Wolf, (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005), 125.

[7] Sarah Davis-Secord, "Muslims in Norman Sicily: The Evidence of Imām al-Māzarī's Fatwās," *Mediterranean Studies* 16, (2007), 49.

[8] Edmund Curtis, *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy 1016-1154* (New York: The Knickerbocker Press, 1912), 335.

[9] İbn Cübeyr (ö. 1217) eserinde adadaki Müslümanların mescit ve mahallelerinden, II. Guglielmo'nun onlara yönelik hoşgörüsünden bahseden satırlar kaleme almıştı: *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge

olduğu bile ileri sürülebilirdi. [10] Müslüman kökenli kimi figürler, Sicilya toplumunun siyasal ve ekonomik yaşamında ön plana çıkmıştı. 12. yüzyılda yaşamış tarihçi Hugo Falcandus'un (ö.?) "Sicilya Müslümanlarının en soylusu ve en güçlüsü" olarak andığı Bulcassis (Ebü'l-Kâsım b. Hammûd) [11] ile en zenginlerinden biri olan Sedictus (Sıddîk) [12] bu figürler arasında sayılabilir. I. Guglielmo (1154–66) döneminde devletin en üst kademelerinde görev yapan, *qaid* unvanına sahip Peter ve Iohar gibi eski Müslüman iktidara ait unvanlar da bu bağlamda dikkate değerdir.[13]

2. Friedrich ve Lucera: Sürgün ve Sonrası

Friedrich 1208 yılında reşit olup yönetime geçtiğinde Sicilya'daki otoritesine meydan okunması hemen bir yıl sonraya denk geldi. Bir takım yerel baronlar el koydukları taca ait topraklardan feragat etmek istememişti.[14] Onun iktidarının henüz başlangıçta karşılaştığı tehditler yalnızca içeriden gelmemişti. 1209'da Kutsal Roma imparatoru olan IV. Otto (1209-18), tıpkı İtalya'nın pek çok kentinde yaptığı gibi Sicilya üzerinde de Friedrich'in aleyhine hak iddia etmişti.[15] 1210 yılında adanın yanı başında belirdiğinde Müslümanlar da onunla iletişime geçmişti.[16] Ancak talih Friedrich'ten yana dönmüş, Otto başka isyanlarla uğraşmak üzere Sicilya'yı bırakmıştı.

Friedrich'in 1220'lerde Sicilya'da karşılaştığı isyanın kökleri önceki yüzyıla dayanan bir maziye sahipti. Normanların İtalya'nın kuzeyinden Sicilya'yı nüfuslandırmak maksadıyla getirdiği Lombard

---

Yayınları, 2003), 242-49. el-İdrisî (ö. 1165) Palermo'da harap bir caminin tamir edilip o günlerde kullanıldığını söylüyordu: el-İdrisî, *Kadim Dünya Coğrafyası*, 61-2.

[10] *Dîvânü't-tahkîk*, *dîvânü'l-ma'mûr*, *dîvânü'l-fevâ'id* gibi Müslüman kurumları küçük değişikliklerle Normanlar devrinde de devam etmişti. II. Rugerro'nun önemli görevlilerinden biri Büyük Emir (*ammiratus*) unvanı taşıyordu: Graham A. Loud, çev., *Roger II and the Creation of the Kingdom of Sicily*, (Manchester: Manchester University Press, 2012), 80; Norman krallarının bazıları tıpkı Müslüman hükümdarlar gibi Arapça unvanlar almışlardı. II. Rugerro *el-Mu'tezz billâh*, I. Guglielmo *al-Hâdî bi-Emrillâh* (1154-66), II. Guglielmo *el-Musta'izz bi-llâh* gibi eklemeler kullanmıştı: Gabrieli, "La politique arabe", 95.

[11] Adı İbni Cübeyr'in seyahatnamesinde de geçmektedir. İbni Cübeyr onun seyyidliğinden ve yardımsever olmasından bahsedip, bir komplo sonucu evine hapsedildiğini yazar: *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 256.

[12] Hugo Falcandus, *The History of the Tyrants of Sicily by 'Hugo Falcandus'* 1154-69, çev. Graham A. Loud ve T. Wiedmann (Manchester: Manchester University Press, 1998), 170.

[13] Hiroshi Takayama, *Sicily and the Mediterranean in the Middle Ages* (London: Routledge, 2019), 54-5. Ancak bu eski Müslümanların varlığı Hristiyan toplum gözünde bir tehdit olmaya devam etmiş, sadakatleri hep sorgulanır halde kalmıştır. Dönem kaynağı Salerno başpikoposu Romuald'ın (ö. 1150) anlatısında bahsedilen kral II. Rugerro'nun hizmetkârı Philip, saray tarafından pek çok lütfa mazhar olmuş ancak neticede gizli bir Müslüman olduğu iddiasıyla yargılanmıştı: Loud, *Roger II*, 266-67.

[14] David Abulafia, *Frederick II: A Medieval Emperor* (New York: Oxford University Press, 1992), 106.

[15] Abulafia, *Frederick II*, 111.

[16] Abulafia, *Frederick II*, 112.

köylülerin Müslümanlara dönük şiddeti,[17] Müslümanlar aleyhine gerçekleşen toprak transferleri,[18] II. Rugerro'nun saltanatının sonunda izlediği Müslümanlara yönelik *convert* politikası[19] gibi pek çok sebep Friedrich'in yeni tebaasını başkaldırmaya itmişti. Aralıklarla patlak veren isyanlar şehirleri ve taşrayı oldukça güvensiz hale sokarken, Normanlar için otoritelerini tekrar kurmayı zorlaştırdı. 1197'de Haçlı Seferleri için konan vergiler ve taşradaki emniyetsiz ortam gibi sebeplerle patlak veren isyan, adayı 1225'e kadar sürecek olan aralıklı bir kaos dönemine soktu. Lucera sürgünün mimarı II. Friedrich bu aşamada devreye girmiş, isyanları bastırmıştı. Ancak bu sorunu ortadan kaldıracak ölçekte bir müdahale değildi. Müslüman isyancılar direnişlerini devam ettirmek maksadıyla Iato gibi Sicilya'nın dağlık alanlardaki ele geçirilmesi zor şehirlerine kaçmış, Kuzey Afrika'dan destek almak amacıyla bir dönem Girgenti'yi de işgal etmişlerdi.[20] Durumun hassasiyeti karşısında kral çözümü Sicilya Müslümanlarını sürgüne göndermekte buldu.

Friedrich'in bu maksatla seçtiği şehir İtalya anakarasındaki Lucera'ydı. Sürgünler neredeyse yüzyılın ortalarına kadar devam etmişti. Şehrin mezkûr türden bir eylem için seçilmesi, bir anlamda Sicilya'daki isyanı kolaylaştıran sebeplerden mahrum olmasıyla alakalıydı. Lucera, Sicilya'daki isyanların bastırılmasını zorlaştıran dağlık alanlardan yoksundu. Jeopolitik olarak da Kuzey Afrika gibi Müslüman bölgeleriyle bağlantısı bulunmuyordu. Hristiyan dünya tarafından tecrit edilmiş bir yerleşimdi. Bu yönüyle tam anlamıyla bir *enklavdı*.[21] Kralın bu girişimi bir noktaya kadar sıra dışı bir tecrübe değildi. Orta Çağ ve tarihin pek çok dönemi bu sürgünlere çok defa tanıklık etmişti.[22] Sürgün adanın Müslüman nüfusunu topyekûn ortadan kaldırmamakla birlikte önemli ölçüde azalmıştı. Ortaya çıkarılan rakamlar 15.000-170.000 arasında değişmekle birlikte[23] ilk rakama yakın bir nüfusun nakledildiği daha rasyonel görünmektedir. Sürülenler köle olmamakla birlikte statüleri tacın

[17] Hugo Falcandus, *The History of the Tyrants*, 121-22.

[18] Bu toprak devirlerinde manastırlar önemli bir alıcıydı. Özellikle doğrudan Roma'ya bağlı olan Monreale Manastırı'nın adı bu transferlerde öne çıkmıştır: Alex Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009), 211. II. Guglielmo bu manastırı bizzat desteklemiş olup Val di Mazara'da geniş topraklar bahşetmişti: Julie Anne Taylor, *Muslims in Medieval Italy, The Colony at Lucera* (Lanham: Lexington Books, 2005), 4.

[19] Hugo Falcandus, *The History of the Tyrants*, 220. *Convert* kelimesi kullanım kolaylığı adına din değiştirme ifadesinin yerine kullanılmıştır.

[20] Denis Mack Smith, *A History Medieval Sicily 800-1713*, (New York: The Viking Press, 1969), 51.

[21] Kendilerinden farklı dil, din ve ırk gibi özelliklere sahip topluluklar tarafından tamamen çevrilmiş olan grupları tasvir etmek amacıyla kullanılan ifade.

[22] Güney İtalya Bizans döneminde de benzer sürgünler görmüş, Bulgarların ve Greklerin sürüldüğü bir bölge olmuştu: David Abulafia, "Monarchs and Minorities in the Christian western Mediterranean around 1300: Lucera and its analogues", *içinde Christiendom and its discontents, Exclusion, Persecution, and Rebellion, 1000-1500*, ed. Scott L. Waugh ve P. D. Diehl, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 235.

[23] Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 40-1. Abulafia rakamı 15-20.000 arası olarak verir: *Frederick II,* 147.

hizmetkârları (*servi camerae*) idi; yani sahip oldukları her şey kralındı.[24] Friedrich'in Lucera Müslümanlarına dönük tavrında onların inançlarıyla alakalı bir düşmanlıktan bahsetmek zordu. Bu sürgün en sade haliyle isyanla başa çıkmak adına atılmış bir adımdı.[25] Dolayısıyla Lucera'daki popülasyonun kralın imtiyaz ve lütuflarına mazhar olmasında bir beis yoktu.

Bu doğrultuda Friedrich bir ölçüye kadar Sicilya'da, İslâm hâkimiyetindeki gayrimüslimlere uygulanan zımmî sisteminden de faydalandı. Kentin Müslüman sakinleri burada kendi yasalarına göre yaşıyor, camilerinde ibadet ediyor ve ezanla namaza çağrılıyorlardı. Adada Friedrich sonrası iktidara gelen İngiltere kökenli Angevin hanedanına ait (Anjou) kayıtlarda "Sarazen piskoposu" olarak adlandırdığı kişi Müslüman topluluğun hukukî işlerinden sorumlu kadıydı.[26] Lucera krallığın fuar şehirleri arasında sayılmaktaydı,[27] toprağı işlemeleri için öküz verilen grupların arasında şehrin Müslüman çiftçilerine rastlanılıyor, hatta Müslüman muhafızlar kralla Kudüs'e seyahat bile edebiliyordu.[28] Müslümanlar başkalarının topraklarını da ekip biçerken, Hristiyanlar onlara kendi bahçelerini kiralayabiliyordu.[29] Şehrin sakinleri için olmasa da Müslüman tüccarlar hareket özgürlüğüne sahipti; onları İtalya'nın ve Akdeniz'in diğer limanlarına gitmeleri hususunda engelleyecek bir yasa yoktu.[30] Kral Luceralıları 1215 yılında Kilise'nin düzenlediği IV. Lateran Konsili'nin Yahudilere ve Müslümanlara yönelik çıkarılan kılık-kıyafet yasaklarından muaf tutmuştu, en azından bu yönde belirgin bir çaba göstermemişti.[31] 1221'de Messina'da Yahudiler ve hayat kadınlarına yönelik çıkarılan zorunluluk da Müslümanları kapsamamıştı. 1231 tarihli Melfi Yasaları'nda (*Liber Augustalis*) yalnızca inançlarından ötürü Müslümanların hedef alınmaması gerektiğini ifade edilmişti.[32]

---

[24] Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 51. Bazı kaynaklarda *gisia* adlı bir vergi ödediklerine dair kayıtlara rastlanmıştır: Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 68.

[25] Smith, A History, 60.

[26] Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 85.

[27] Christoph T. Maier, "Crusade and rhetoric against the Muslim colony of Lucera", *Journal of Medieval History* 21, (1995): 345.

[28] Abulafia, *Frederick II*, 148.

[29] Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 41. Belirtmek gerekir ki Müslümanlar üzerindeki vergi yükü ağırdı. *Terragium*un yanı sıra askerî maksatlarla toplanan *subventio generalis* adlı bir başka vergi de mevcuttu. Buna *gisia* da eklendiğinde miktar yüksek bir meblağa ulaşıyordu: Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 95.

[30] Ancak bu tüccarların gittikleri yerlerde kalıcı olarak yerleşmeleri yasaklanmıştı: Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 45.

[31] Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 68.

[32] Anonim, *The Liber Augustalis or Constitutions of Melfi Promulgated by the Emperor Frederick II for the Kingdom of Sicily in 1231*, çev. James. M. Powell (New York: Syracuse University Press, 1971), 29.

Kralın Lucera'yla alakalı tasarılarından biri şehrin askerî imkânlarından şahsî mücadelelerinde faydalanmak üzerindeydi. Maharetli Müslüman okçuları ve hafif süvarileri halihazırda rüştünü ispat etmiş birimlerdi. Avrupa'da özellikle hafif süvarilere sahip ordular çok azdı, bu da krala stratejik bir askerî avantaj sağlamıştı. *Sarazen*[33] okçularsa, bir sonraki yüzyılın İngiliz *Longbowman*ları[34] kadar olmasa da dikkate değer bir birimdi. Müslüman askerlerin 1229'da Capua'da konuşlanmış orduda bulunmuşlardı.[35] 1237'de Milan'a karşı,[36] 1238'de Mantova kuşatıldığında kralın yanında savaşmışlardı. 1248'de Parma kuşatmasında Friedrich'in müttefikleri arasında adları bizzat zikredilmişti.[37] Bu becerikli askerler İtalya anakarası ve dışında, Friedrich'ten sonra bile orduda hizmet etti. 1254'te papaya, 1260'ta Sienalılara, 1264'te Benevento'da Anjoulara karşı mücadele etmişlerdi.[38]

"Müslümanlar için bu kent ne bir vaat edilmiş toprak ne de bir gulagtı".[39] Ian Almond'a ait bu cümle Lucera'ya yapılan sürgünün temel dinamiklerini anlamak açısından önemlidir. Orta Çağ dünyasında krala atfedilen "Doğu hayranı" ya da "Müslüman dostu" şeklindeki yakıştırmalar[40] kenti bu sempatisinden ötürü bilinçli olarak bir Müslüman yerleşimi haline getirdiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak Lucera kesinlikle Friedrich'in sonsuz toleransını tatbik ettiği bir tecrübe değildi. Lucera Müslümanlarının şehirdeki varlığı, meşruiyetlerini tamamen borçlu oldukları kral tarafından yaratılan katı bir sistemin tatbiki altındaydı. Friedrich onların İtalya'nın dört bir yanına dağılmalarını ya da

[33] Bu ifade dönem kaynakları tarafından genellikle Müslümanlardan bahsederken kullanılmıştır. Bazı durumlarda kaynaklar Müslümanların etnik kökenlerine de vurgu yapmıştır. Ancak çoğunlukla Sarazen (*Saracen*) ifadesine rastlanmıştır. Matthew of Paris bu ifadenin uygunsuz olduğunu belirtir. Ona göre Sarazenlerin soyu esasen Hacer'den gelmedir. Bu bağlamda Hacerî (*Agarenes*) ifadesi kullanılmalıdır: Matthew of Paris, *Matthew Paris's English History vol. I*, çev. J. A. Giles (London: Henry G. Bohn, 1852), 14. Orta Çağ Hristiyan yazarları genellikle ikinci terimi Arapların soyunu açıklamada pejoratif bir niyetle kullanır. Zira Hacer Hz. İbrahim'in cariyesidir ve bu cihetle gayrimeşru bir soyu temsil eder.

[34] XIV.-XV. Yüzyıllarda İngiltere'de ortaya çıkan ve özellikle Fransa'yla yaşanan Yüzyıl Savaşları'nda rüştünü ispat etmiş elit bir askerî birim. Normalinden uzun yayları ve yoğun bir pratik gerektiren kullanımıyla ünlenmişlerdir.

[35] Ryccardus de Sancto Germano, *Ryccardi de Sancto Germano Notarii Chronica* (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1864), 84.

[36] Matthew of Paris, *Matthew Paris's English History*, 65.

[37] Salimbene de Adam, *The Chronicle of Salimbene de Adam*, çev. Joseph L. Baird, G. Baglivi ve J. R. Kane (New York: Medieval & Renaissance & Studies, 1986), 186.

[38] Giovanni Amatuccio, "Saracen Archers in Southern Italy", *Journal of Society of Archer-Antiquaries* 41, (1998): 76-7.

[39] Ian Almond, *Two Faiths, One Banner, When Muslims Marched with Christians Across Europe's Battlegrounds*, (London: I. B. Tauris, 2009), 62.

[40] Kral sıkça Kilise ve diğer rekabet edilen güçler tarafından yapılan bu yakıştırmalarla dinî-siyasî bir propagandanın hedefi olmuştur. Bu minvaldeki anlatılardan birine göre kral Katolik inanca aykırı beyanlarda bulunmuş, Müslümanların kanunlarına biat etmiş, Sarazen hayat kadınlarından cariyeler devşirmişti. Üstelik kral Sarazenleri Hristiyanlardan daha yakın bir dost olarak görmekteydi: Matthew of Paris, *Matthew Paris's English History*, 157-58, 465.

Müslüman dünyayla irtibat kurmalarına karşıydı. Bunu sağlamak adına şehrin sakinlerine yönelik bir seyahat kısıtlaması getirmişti. Buna göre Sicilya gitmeleri yasaklanan yerlerin başında geliyordu;[41] belli ki kral hala adanın dağlarındaki asilerle yeni kolonisindeki dindaşlarının herhangi bir bağlantı kurmasını istememişti. Bu engelleme Sicilya'nın yanı sıra muhtelif İslâm memleketlerini de kapsıyordu. Bu durum açıkça Lucera sakinlerini, sonu bir beşinci kol faaliyetine evrilecek temaslardan uzak tutmayı amaçlıyordu. İtalya kentleri içinde de serbestçe dolaşmaları söz konusu değildi. Müslüman tüccarlar bir nebze daha özgür olup işleri gereği her yere seyahat edebilseler de onların da gittikleri yerlerde kalıcı olarak ikâmet etmeleri yasaktı.[42]

Bu engellemeler Luceralılara tanınan kısmî özgürlüğün temel belirleyici şartıydı. Müslümanlar kendilerine verilen imtiyazlardan ancak ve ancak Friedrich'in belirlediği hukukî ve fizikî sınırlar içerisinde kaldıkları sürece faydalanabilirdi. Şehir Müslümanlar için bir gulag yani bir çalışma kampı da değildi. Statüleri asla Roma ya da sömürgecilik devrinin köleleriyle aynı olmadı. Kral dinî hürriyetlerini oldukça gevşek bir kontrol altında tuttu. Kilise'nin baskılarını da kendi seküler idaresinin varlığıyla yumuşattı.

3. Kilise'nin Tepkisi ve Lucera'nın Sonu

Friedrich pek çok açıdan alışılmışın dışında bir hükümdardı. Yalnızca dinî politikaları değil içinde yaşadığı dünyaya dair tüm yönleri sıra dışıydı.[43] Bu durum zaman zaman Kilise'yi de rahatsız etmekteydi. Konumuzu ilgilendiren bağlamda Lucera'da inşa ettiği sarayı ve buraya dair efsaneler,[44] Müslüman hükümdarlarla olan ilişkileri, çevresine doldurduğu Müslüman figürler, Arapça'dan tercüme ettirdiği pek çok eser ve dinî meselelere olan pragmatik yaklaşımının papalar nezdinde onu

[41] David Abulafia, "Ethnic Variety and Its Implications: Frederick II's Relations with Jews and Muslims", *Studies in the History of Art* 44, (1994): 217.

[42] Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 45.

[43] Döneme dair anlatılardan biri onu "çağ değiştiren" olarak (*immutator seculi*) tasvir etmişti: Alphonse Huillard-Bréholles (düz.), *Historia Diplomatica Friderici Secundi* (Parisiis: Henricus Plon, 1860), 278.

[44] Friedrich'in bu sarayı Doğu kültürüne ait Avrupa için egzotik olarak görülen zevklerle ve bu saraya atfedilen harem vb. özelliklerle meşhurdu. Örneğin kralın, bugün Viyana Kunsthistorisches Museum'da sergilenen altın işlemeli tören kaftanı bahsedilen özelliklerin öne çıkmış temsillerindendi. Kaftanın Doğu'daki muadillerine benzeyen Kufî tarzdaki Arapça yazılarla bezeli deseni, muhtemelen Sicilya ya da Suriye'de üretilmişti. Kralın bazı girişimlerini Lucera'ya bazı yönlerden kültürel bir katkı yapma çabası olarak da değerlendirmek mümkündür. 1229'da Roma'ya karşı giriştiği savaşta şehre yakın bir manastırdan estetik değeri yüksek iki tunç heykeli Lucera'ya nakletmesi bu minvalde değerlendirilebilir: Ryccardus de Sancto Germano, *Chronica*, 153.

favori Katolik kral yaptığı söylenemezdi.[45] Friedrich'in Kilise ve papalar nezdindeki kötü şöhreti,[46] bu yeni şehre sağladığı imkânlar yüzünden katmerlenmişti. Orta Çağ dünyasında gayri Hristiyan politikaların başat regülatörü olarak Kilise'nin, Lucera hadisesine tepkisiz kalması beklenemezdi. Ancak Frederick açıktan meydan okunacak bir figür değildi ve zira onun toprakları Papalığınkini çevrelemiş durumdaydı.[47] Kilise doğrudan bir ihtilafa girmemek adına 1233'te IX. Gregorius (1227-41) zamanında kraldan Dominikenlerin[48] şehirde vaazlar vermesi adına izin istemişti; krala göreyse kentte halihazırda Hristiyanlığa geçiş mevcuttu ve bu girişime gerek yoktu.[49] Mevcut şartlar göz önüne alındığında papa el yükseltti ve Roma Lucera'yı Hristiyan alemini "kirleten" bir unsur (Lat. *pollutio*) olarak damgalama yoluna gitti. Üstelik Friedrich de Luceralı Müslümanlarla birlikte Katolik âlem aleyhine girişimler tertip edip bu "kirliliği" yayan araç olarak tasvir edilmekteydi.[50] Ancak esas suçlamalar krala dönüktü; Lucera özgül ağırlığını aşacak bir tehdit algısının kaynağı değildi. Misal Lucera'da bulunan bir kilise yeni gelenlerin barınak inşası nedeniyle harap hale getirildiğinde II. Friedrich buna göz yumduğu için ve genel olarak Müslüman politikasından dolayı suçlanıp aforoz edildi; Luceralılar ikincil sorumlulardı.[51]

---

[45] Kralın Haçlı Seferi düzenlemekteki gönülsüzlüğü onun 1227'de aforoz edilmesine yol açmıştı. 1228'de sefere çıktığında bile aforoz kaldırılmamıştı. Bir yıl sonra Friedrich işi açık savaşa döküp Papalık topraklarına saldırmıştı. Mesele 1230'da aforoz kararının kaldırılmasıyla aşıldı. Kralın 1233'te maruz kaldığı bir başka aforozun kaynağı yine Friedrich'in söz vermesine rağmen düzenlemediği bir Haçlı seferiydi: Giovanni Villani, *Cronica*, ed. Giuseppe Porta (Torino: Giulio Einaudi Editore, 1991), 234; Salimbene de Adam, *The Chronicle*, 152. Kral 1239'da bir başka aforoz kararının hedefi olmuştu: Salimbene de Adam, *The Chronicle*, 156. Bu kararda Kilise'yle arasında olan şahsî münasebetlerin kötüleşmesi başat etkendi. Kral verdiği sözlerin aksine bazı haksız el koymalar gerçekleştirmiş ve bunları geri vermemekte diretmişti: *Matthew Paris*, *Matthew Paris's English History*, 167-69. Aforoz kararlarının zirvesi 1245 Lyon Konsili'ydi. Kral papa IV. Innocentius tarafından aforoz edilmiş, imparator da karşılığında bazı görevden almalar ve kuşatmalarla cevap vermişti: Salimbene de Adam, *The Chronicle*, 167.

[46] Friedrich'i Kilise nezdinde sorunlu kılan unsur tek başına siyasî gücü değildi. Kral Katolik hükümdarlarda nadiren rastlanan şekilde Müslüman dünyaya dair bir ilgiye sahipti. Doğu'nun Müslüman yöneticilerine aleni şekilde gösterdiği hürmet bu nedenlerden biriydi. Onun Eyyûbî sultanı el-Kâmil'le (1218-38) olan dostane ilişkisi -kral VI. Haçlı Seferi'nde bu ilişki sayesinde Kudüs'ü savaşmadan almıştı- bu hürmetin en açık örneğiydi. Haçlı Seferleri'nin atmosferi düşünüldüğünde bu denli bir temas oldukça ilginç görülmüştür.

[47] Papalık tarafından hissedilen bu kuşatılmışlık Friedrich dâhil tüm hükümdarlara karşı zaman zaman sertleşen bir tutumun benimsenmesinde başroldeydi. Bu sebepten ötürü kral hükümdarlığı boyunca sıkça çatışmış olsa da yönetiminin başlarında Kilise'ye karşı selefi olan Normanların karşılıklı çıkar politikasını benimsemişti: James M. Powell, "Frederick II and the Church in the Kingdom of Sicily 1220-1224", *Church History* 30, S. 1, (1961), 28-9.

[48] *Black Friars* olarak da bilinen bu tarikat Domingo de Guzmán tarafından XIII. yüzyıl başlarında misyonerlik faaliyetleri amacıyla kurulmuştur. Özellikle engizisyon uygulamalarında oynadığı başat rolle kıta çapında tanınırlık kazanmışlardır.

[49] Papa, Lucera sakinlerinin İtalyanca bilmelerinden ötürü bu vaazın başarılı olacağına inanıyordu: Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 49. Kralsa bir görüşe göre Hristiyan oldukları taktirde Luceralı Müslüman savaşçılarının "vahşiliğini" kaybedeceklerinden endişe etmişti: Karla Malette, "Insularity, A Literary History of Muslim Lucera," içinde *A Faithful Sea, The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200–1700*, ed. Adnan A. Husain, (Oxford: Oneworld Publications, 2007), 32.

[50] Johns, "The Swan-Song", 6-7.

[51] Maier, "Crusade and rhetoric", 347.

Friedrich'in 1250'de Lucera yakınlarındaki Florentino'da ölümü[52] Müslümanlar açısından iyi haber değildi. Lucera Müslümanlarının güvenliğini teminat altına alan tek unsur, II. Friedrich'in şahsında cisimleşen siyasi iradeydi. Onun emriyle buraya getirilmişler ve yine onun koyduğu kanun ve kaidelerle yaşamışlardı. Yeni dönemde Kilise Lucera'nın istikbaline dair konularda taraf olmayı sürdürdü. IV. Innocentius (1243-54) Sicilya'yı kendi adına ele geçirmeye çalışan Manfredi'yi[53] "kafirlerle ittifak etmekle ve sapkınlığa alan açmakla" suçlamıştı.[54] IV. Urbanus (1261-64) için Manfredi Kilise'yi İtalya'dan atma derdinde olan, zevk düşkünü, sapkınlığı yayan bir yarı *Sarazen*di.[55] Kilise tarafından Müslümanların varlıkları şeytanlaştırılarak Hristiyan dünyanın düşmanları şeklinde tasvir edilmişlerdi. Esasen bu söylem dönemin genel propagandasının vazgeçilmez bir unsuruydu, Lucera'ya yönelik olarak tekrar dile getirilmişti. Bazı Katolik din adamları da bu minvaldeki söylemi destekler suçlamaları tekrarladı. Bunların içinde mühim bir isim olan Eudes of Châteauroux (1273) Lucera Müslümanlarını, dindaşları olan Müslümanlarla İtalya'yı istila etmek üzere iş birliği yürüten gizli güçler olarak tasvir etmişti.[56]

Şehir için önemli dönüm noktalarından biri 1266'da Charles of Anjou Tagliacozzo savaşında Manfredi'yi mağlup etmesiydi. Oldukça sağlam bir direniş göstermiş olan Luceralılar açlık ve yoklukla mücadele etmişler,[57] ancak neticede Charles'a teslim olmak zorunda kalmışlardı.[58] Lucera'nın geri kalan hikayesi İtalya'daki bu nadir örneğin yavaş ama istikrarlı yok oluşundan ibarettir. Şehir Anjoular tarafından oldukça ağır vergilendirmeler altında ayakta kalmaya çalışırken, bir yandan da sahip olduğu Müslüman kimliğini korumaya çalışmaktaydı. Charles of Anjou bu politikanın mimarı olarak hem şehrin malî limitlerini zorladı hem de şehirden bu politikaya mukabil kaçmak isteyenleri engelledi. 1300 yılında Lucera şehri Charles tarafından, bizzat kendisinin de müsaade ettiği ağır bir yıkıma maruz bırakıldı; şehrin camisi dahil Müslüman nüfusa dair ne varsa bu yıkıcı yağmanın gazabına uğradı. Sürülenlerin kente yaklaşması yasaklandı, satılanlar ve soyulanların yanından bir kısmı da öldürüldü. Bazıları, bilhassa nüfuzlu Müslümanlar Hristiyanlığa geçerek bu

[52] Salimbene de Adam, *The Chronicle*, 348.

[53] II. Friedrich'in gayrimeşru çocuğudur. Babasının ölümünden sonra Sicilya'yı kendi adına ele geçirmeye çalışmış ama başarısız olmuştur. Bu minvaldeki politikası nedeniyle Kilise'yle sık sık çatışmıştır.

[54] Maier, "Crusade and rhetoric", 348. Kilise bu suçlamalarında yalnızca dinî endişelerle hareket etmemişti. Bir yandan da Alman topraklarında da güçlü kökenleri olan Hohenstaufen hanedanını Güney İtalya'dan uzaklaştırmayı amaçlamıştı: Michele Amari, *History of the War of the Sicilian Vespers* (London: Richard Bentley, 1850), 26.

[55] Amari, *History of the War*, 45.

[56] Maier, "Crusade and rhetoric", 361.

[57] Amari, History of the War, 74-5.

[58] Salimbene de Adam, *The Chronicle*, 487.

durumu atlatmaya çalıştı.[59] Müslümanlar ağır göç şartları altında hızla Napoli gibi kentlere göçe zorlanırken, yerleri Katolik Hristiyanlarca doldurulmaya başlandı. Charles şehrin adını dahi değiştirmek istemiş, ancak Città Santa Maria şeklindeki yeni ismi pek kalıcı olmamıştı.[60]

4. Lucera, Endülüs, Haçlı Levant: Kısa Bir Kıyas

Lucera sürgününün gerçekleştiği XIII. yüzyıl aynı zamanda Akdeniz'in farklı coğrafyalarında Müslümanların gayrimüslimler egemenliği altında yaşadığı bir dönemdi. İberya'da Endülüs Müslümanları 1212'de Las Navas de Tolosa'da Hristiyanlara kaybedince bölgenin Müslüman egemenliği geri dönülemez şekilde gerilemeye başlamıştı. Akdeniz'in doğu ucunda Haçlılar Kudüs'ü kaybetmiş olsalar da hala kıyılarda güçlü tutunma noktalarına sahiplerdi. Bu 3 bölgenin Müslümanlara yönelik tutumuna dair kısa bir değerlendirme Lucera tecrübesinin bulunduğu yeri idrak etmek açısından aydınlatıcı olacaktır.

4.1. Haçlı Devletleri

Haçlıların Suriye-Filistin bölgesindeki egemenliği, seferlerin başat düşman olarak damgaladığı Müslümanların varlığını tamamen ortadan kaldıramamıştır. Her ne kadar I. Haçlı Seferi özellikle Kudüs başta olmak üzere şehirlerde ciddi katliamlara sebep olmuşsa da taşra bu yıkımdan bir nebze uzak kalmıştır.[61] Köylerden kaçış oldukça sınırlı olup, yalnızca birkaç örnekte bu tür eylemlere rastlanmıştır.[62] Bunun başlıca sebebi Haçlıların kurdukları yönetimleri besleyecek kendi etnik ve dinî gruplarından köylülerin oldukça az olmasıydı. "Kutsal Toprakların" taşrasında tarımsal üretim Müslümanların ve yerli Hristiyanların elindeydi. Bu sebeplerden ötürü Franklar taşra Müslümanlarına yönelik büyük kaçışlar yaratacak saldırılardan kaçındı. Bunun yerine topraklar feodal düzene göre bölünüp, sahiplikleri el değiştirdi. Bölgenin Müslüman çiftçileri (*fellahin*) baş vergisi (*capitatio*), haraç (*terragium*) gibi vergileri senyörlere ödedikleri sürece can ve mal güvenlikleri sağlanmıştı.

Şehirlerde dinî anlamda bir baskı görmeleri mümkün görünmekle birlikte Frank yönetiminin daha gevşek olduğu taşrada inanç anlamında daha serbest oldukları söylenebilirdi. Haçlılar Müslümanlara

[59] Taylor, *Muslims in Medieval Italy*, 178-82.

[60] Abulafia, "Monarchs and Minorities", 239.

[61] Brian Catlos, *1050-1614 Ortaçağ Latin Hristiyan Alemi Müslümanları*, çev. Ahmet Demirhan (Ankara: Perspektif Yayınları, 2022), 154.

[62] Belgelenmiş kaçışlardan biri, 1150'li yıllarda Nablus yakınlarındaki köylerinden Şam'a kaçan bir grup Hanbelî mensuplarınınkiydi: Christopher MacEvitt, *The Crusades and the Christian World of the East, Rough Tolerance* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008), 146.

yönelik bir *convert* politikasına da girişmedi. Bu tür bir girişim, Kilise'nin üzerinde seferleri inşa ettiği söylemde mevcut değildi. Bölgede bulundukları sürece Haçlıların Müslüman serflerin din değiştirmesi konusunda ilgisiz olduklarını bile söylemek mümkündür. Zira bir Müslüman serf Katolik olduğu taktirde statüsü bir Frankla eşitleniyordu. Dolayısıyla kendisi herhangi senyör tarafından toprağa bağlı hizmetlerde kullanılmazdı. Bu yönde genel bir değişim, köle emeğinin ayakta tuttuğu taşra üretimini sekteye uğratacağından teşvik edilen bir politika haline getirilmedi. Yönettikleri toplumu hukukî alanda Franklar ve Frank olmayanlar şeklinde basitçe ayıran Haçlılar, bu kategorizasyonun oluştururken zımmî statüsünün bölgedeki varlığından faydalanmıştı. Frank olmayanlar basitçe yerel Hristiyanların ve Müslümanların dâhil olduğu bir gruptu. Soylu Frankların, Frank burjuvasının ve yerli grubun mahkemeleri birbirinden farklıydı.

4.1. Endülüs

Endülüs'te Las Navas'daki galibiyet sonrası Kastilya, Portekiz ve Aragon kralları Gırnata Emirliği dışında tüm Müslüman topraklarını ele geçirip aralarında paylaştılar. XIII. yüzyıl ortasına gelindiğinde Endülüs'ün büyük şehirlerinin çoğu onların egemenliği altındaydı. Savaşlar Sicilya'da olduğu gibi bazı Müslümanları *dârü'l-harb*i terk etmeye itse de bir kısmı kalmayı seçerek Hristiyan kralların yeni tebaası oldu. Literatürde *mudéjar* (çoğ. mudéjares) olarak geçen bu Müslümanlara yönelik politika hükümdarların kişisel tercihlerine göre şekillenmişti. Valencia Katolik Aragon krallığının eline geçmesine rağmen Müslüman nüfus büyük oranda yerinde bırakılmıştı. Sevilla'daysa güvenlik endişeleri Kastilyalıların onları tamamen sürmesine neden olmuştu. Göç etmeyip topraklarında kalan Müslümanı gruplar (*mudejares*)[63] ekseriyetle taşrada temel unsur olmaya devam ettiler. Yeni fetihlerini kalıcı hale getirme endişesindeki İberya'nın Katolik kralları, taşralı Müslüman tebaalarını mümkün mertebe yerlerinden etmek istemedi. Pek çok örnekte kaçan Müslümanlar dahi geri getirilmeye çalışıldı. Zira yerlerini doldurmak zordu ve 1270'ler gibi geç bir dönemde bile Aragon kralı I. Jaime (1214-76) yeni ele geçirilen bölgenin iskânı için gereken Hristiyan nüfusun olmayışından şikâyet etmekteydi.[64] Bu eksiklik Sicilya, Lucera ve Levant'ta olduğu gibi Müslüman tebaanın varlığını daha da kıymetli hale getirmişti. Ancak 1264'te patlak veren el-Azrak isyanı[65] müdeccen gruba dönük toleransı büyük ölçüde geriletti. Halihazırda Gırnata Emirliği'nin

[63] John Edwards, "The Faiths of Abraham in medieval Iberia", içinde *The Routledge Companion to Iberian Studies*, eds. Javier Muñoz-Basols ve L. Lonsdale (London: Routledge, 2017), 43.

[64] Angus Mackay, "The Late Middle Ages, 1250-1500", içinde *Spain A History*, ed. Raymond Carr (Oxford: Oxford University Press, 2000), 95-6.

[65] Aragon Krallığı'nda 1245 yılında Müslümanlar tarafından başlatılan ve 1258'e kadar aralıklarla devam eden isyanın adıdır. Sebepleri arasında Müslüman azınlığın asimilasyonuna dair iddialar, ekonomi kaynakları şikayetler gibi

varlığından dolayı daima bir şüphede çekmiş olan bu grup, evvelden kazanmış olduğu pek çok hakkı kaybetmeye başladı. Üstelik Endülüslüler zaman içinde etkisini güçlendiren bir Katolik Hristiyan kültürün etkisi altındaydı. Bu süreç müdeccenleri bir yandan sosyo-kültürel anlamda daha kapalı hale getirirken, bir yanda da Katolik inanca geçişlerine sebep oldu.[66] 1492'de Endülüslülerin son kalesi Gırnata'nın düşüşü, 1609'da Müslümanların bölgeden tamamen sürülmesi Endülüs'ün müdeccen varlığını tamamen sona erdirdi.

Her iki örnekte de Hristiyanlar kendi yönetimlerindeki Müslümanları taşranın mühim unsurları olarak muhafaza etmişlerdi. Zira kendi din ve kültür dairelerine mensup büyük köylü nüfustan ya da bunları ihtiyaçları olan bölgelere nakledecek imkanlardan yoksunlardı. İberya'da Katolik hükümdarlar kuzeydeki ılıman iklimin Hristiyan köylülerini güneyin daha sıcak ve yer yer bunaltıcı kuraklığa sahip bölgelerine getirmekte zorlanmıştı. Benzer durum Haçlı devletlerinde de mevcuttu. Frank yöneticiler Avrupalı uyruklarına mensup köylüleri, Kudüs ve civarının toprağı sert, suyu az coğrafyasına gelmeye teşvikte başarısız oldu. Nihayetinde tıpkı Lucera'da görüldüğü üzere her iki Katolik-Hristiyan iktidarın da pratikteki ihtiyaçları dinî fanatizmlerini ehlileştirdi.

Sonuç

Lucera'daki Müslüman yerleşimi XIII. yüzyıl İtalya'sında dinî kimlik, siyasî erk ve pragmatik yönetim arasında kurulan hassas dengeyi yansıtan özgün bir örnek teşkil eder. II. Friedrich'in Sicilya'dan Lucera'ya sürdüğü Müslümanların varlığı, onun seküler ve rasyonel yönetim anlayışının bir parçası olarak askerî fayda ve ekonomik işlevsellik temelinde yeniden yapılandırılmıştır. Bu durum, yöneticilerin dinî farklılıkları göz ardı ederek çıkar odaklı politikalar geliştirebildiklerini göstermektedir. Bununla birlikte Lucera Müslümanlarının varlığı yalnızca hükümdarın pragmatik stratejilerine değil, aynı zamanda dönemin dinî ve ideolojik dinamiklerine de tabidir. II. Friedrich'in ölümünü takip eden süreçte, özellikle Papalık etkisiyle birlikte din temelli tahakküm anlayışı yeniden güç kazanmış; seküler rasyonalitenin ağırlığı zamanla yok olmuştur. 1300 yılında Angevin yönetimi tarafından gerçekleştirilen zorunlu Hristiyanlaştırma ve topluluğun dağıtılması, bu sürecin en açık tezahürüdür. Lucera örneği, Orta Çağ Avrupa'sında Müslüman azınlıkların maruz kaldığı karmaşık iktidar ilişkilerini, seküler yönetim anlayışı ile dinî fanatizm arasındaki gerilim bağlamında inceleme imkânı sunmaktadır. Müslüman topluluğun bir yüzyıla yakın süreyle göreli bir özerklik içerisinde

sebeplerden bahsedilebilir. Aragonlular tarafından tamamen bastırılması sonrasında tüm İberya'da Müslüman azınlığa yönelik bakış olumsuz anlamda oldukça büyük bir değişim göstermiştir.

[66] Müslümanların din değiştirme ya da sürgün edilme tehditleri karşısında yöneldikleri Katolik inanca geçiş, neticede *Morisco* olarak tabir edilen bir grubu ortaya çıkardı.

yaşayabilmesi, siyasetin din karşısında zaman zaman belirleyici bir güç olabildiğini ortaya koyarken; nihai yıkımı, bu esnekliğin kırılgan ve geçici niteliğini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla Lucera'daki Müslüman varlığı yalnızca bir azınlık tarihinin değil, aynı zamanda Orta Çağ Latin Hristiyan dünyasının ideolojik çelişkilerinin de bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Ekler

[67]

[67] Harita için bkz. Paul Oldfield, "Rural settlement and economic development in Southern Italy: Troia and its contado, c.1020- c.1230", *Journal of Medieval History* 31, (2005), 328.

[68]

[68] Sicilya Adası ve Güney İtalya'nın önemli yerleşimlerini gösteren harita. İki bölge birlikte Friedrich'in *Regno* olarak bilinen krallığını oluşturmuştur. Harita için bkz. David Abulafia, Frederick II.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Anonim, *The Liber Augustalis or Constitutions of Melfi Promulgated by the Emperor Frederick II for the Kingdom of Sicily in 1231*, çev. James. M. Powell. New York: Syracuse University Press, 1971.

el-İdrisî. *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.

Geoffrey Malaterra. *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of his Brother Duke Robert Guiscard.* çev. Kenneth B. Wolf. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005.

Giovanni Villani. *Cronica.* ed. ve çev. Giuseppe Porta. Torino: Giulio Einaudi Editore, 1991.

Hugo Falcandus. *The History of the Tyrants of Sicily by 'Hugo Falcandus' 1154-69.* çev. Graham A. Loud ve T. Wiedmann. Manchester: Manchester University Press, 1998.

Huillard- Bréholles, Alphonse (düz.), *Historia Diplomatica Friderici Secundi*. Parisiis: Henricus Plon, 1860.

İbni Cübeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara.* çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.

Loud, Graham A., çev. *Roger II and the Creation of the Kingdom of Sicily.* Manchester: Manchester University Press, 2012.

Matthew of Paris, *Matthew Paris's English History vol. I*, çev. J. A. Giles. London: Henry G. Bohn, 1852.

Ryccardus de Sancto Germano, *Ryccardi de Sancto Germano Notarii Chronica*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1864.

Salimbene de Adam. *The Chronicle of Salimbene de Adam.* çev. Joseph L. Baird, G. Baglivi ve J. R. Kane. New York: Medieval & Renaissance & Studies, 1986.

Araştırma Eserler

Abulafia, David. "Ethnic Variety and Its Implications: Frederick II's Relations with Jews and Muslim", *Studies in the History of Art* 44 (1994): 213-224.

—. *Frederick II: A Medieval Emperor* . New York: Oxford University Press, 1992.

Abulafia, David. "Monarchs and Minorities in the Christian western Mediterranean around 1300: Lucera and its analogues." içinde *Christiendom and its discontents, Exclusion, Persecution, and Rebellion, 1000-1500*, ed. Scott L. Waugh ve P. D. Diehl, 234-263. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Almond, Ian. *Two Faiths, One Banner, When Muslims Marched with Christians Across Europe's Battlegrounds.* London: I. B. Tauris, 2009.

Amari, Michele. *History of the War of the Sicilian Vespers.* London: Richard Bentley, 1850.

Amatuccio, Giovanni. "Saracen Archers in Southern Italy", *Journal of Society of Archer-Antiquaries* 41 (1998): 76-80.

Catlos, Brian. *1050-1614 Ortaçağ Latin Hristiyan Alemi Müslümanları.* çev. Ahmet Demirhan. Ankara: GAV Perspektif Yayınlar, 2022.

Curtis, Edmund. *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy 1016-1154.* New York: The Knickerbocker Press, 1912.

Davis-Secord, Sarah. "Muslims in Norman Sicily: The Evidence of Imām al-Māzarī's Fatwās," *Mediterranean Studies* 16 (2007): 46-66.

Edwards, John. "The Faiths of Abraham in Medieval Iberia." içinde *The Routledge Companion to Iberian Studies*, ed. Javier Muñoz-Basols ve L. Lonsdale, 41-49. London: Routledge, 2017.

Gabrieli, Francesco. "La politique arabe des Normands de Sicile," *Studia Islamica*, S. 9 (1958): 83-96.

Leglu, Catherine, R. Rist, ve C. Taylor (eds). *The Cathars and the Albigensian Crusade A Sourcebook.* London: Routledge, 2014.

MacEvitt, Christopher . *The Crusades and the Christian World of the East, Rough Tolerance.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008.

Mackay, Angus. "The Late Middle Ages, 1250-1500." içinde *Spain A History*, ed. Raymond Carr, 90-115. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Maier, Christoph T. "Crusade and rhetoric against the Muslim colony of Lucera," *Journal of Medieval History* 21 (1995): 343-385.

Malette, Karla. "Insularity, A Literary History of Muslim Lucera." içinde *A Faithful Sea, The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200–1700*, ed. Adnan A. Husain, 27-46. Oxford: Oneworld Publications, 2007.

Metcalfe, Alex. *The Muslims of Medieval.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.

Powell, James M. “Frederick II and the Church in the Kingdom of Sicily 1220-1224”, *Church History* 30 (1961): 28-34.

Roach, Andrew. *The Devil’s World, Heresy and Society 1100-1300.* London: Routledge, 2013.

Smith, Denis Mack. *A History Medieval Sicily 800-1713.* New York: The Viking Press, 1969.

Takayama, Hiroshi. *Sicily and the Mediterranean in the Middle Ages.* London: Routledge, 2019.

Taylor, Julie Anne. *Muslims in Medieval Italy, The Colony at Lucera.* Lanham: Lexington Books,, 2005.

YAHYÂ BİN ÂDİ'DE BİR HIRİSTİYAN DOGMASI TESLİS DOKTRİNİ VE TEVHİD KAVRAMIYLA OLAN İLİŞKİSİ*

THE CHRISTIAN DOCTRINE OF TRINITY IN YAHYA B. ADI AND ITS RELATION TO THE CONCEPT OF TAWHID

Fettah ÇİMEN**

Özet

Bu makale, Yahyâ b. Adî'nin Hristiyanlıkta temel bir dogma olan teslis inancını felsefi argümanlarla savunma girişimini ve bunu İslami tevhid kavramıyla nasıl ilişkilendirdiğini inceler. Yahyâ b. Adî, Aristoteles mantığı ve Yeni Eflatuncu felsefi düşünceyi kullanarak Hristiyanlığın Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan üçlü yapısını teolojik bir çelişkiye düşmeden açıklamaya çalışır. İslam filozofu Kindî'ye karşı yazdığı reddiyesinde ve "Makale fi't-Tevhîd" adlı eserinde bu savunmasını detaylandırır. Yahyâ b. Adî'nin amacı, Hristiyan inançlarının mantıkî bir temel üzerine oturtulabileceğini göstermek ve teslisin, Tanrı'nın birliği kavramıyla çelişmediğini ispat etmektir. Ayna, güneş ve akıl gibi çeşitli analojilerle teslis doktrinini açıklayan Adî, bu üçlü yapının Tanrı'nın özünde birliği bozmadan nasıl mümkün olabileceğini açıklamaya çalışır. Çalışmaları, Hristiyanlık ile İslam kelamı arasında felsefi bir uzlaşı arayışının ürünüdür. Teslis-tevhid ilişkisine dair bu yorumlar, Yahyâ b. Adî'nin hem felsefeci hem de Hristiyan bir teolog olarak entelektüel çabasını yansıtır.

Anahtar Kelimeler: *Yahyâ b. Adî, Teslis, Tevhid, Hristiyan Teolojisi, Aristo Mantığı, İslam Felsefesi, Analojiler.*

Abstract

This article explores Yahya b. Adi's philosophical defense of the Christian doctrine of the Trinity and its conceptual relationship with Islamic Tawhid (Oneness of God). A Christian theologian and philosopher educated in the Islamic intellectual environment, Yahya b. Adi used Aristotelian logic and Neoplatonic thought to argue that the Christian Trinity—comprising the Father, Son, and Holy Spirit—does not contradict the notion of divine unity. In response to critiques from Muslim thinkers like al-Kindi, Adi wrote detailed rebuttals and composed the "Treatise on Monotheism" (Makale fi't-Tawhid), where he sought to reconcile these theological views using logical reasoning. Through analogies such as mirrors, the sun, and the intellect, Adi attempted to demonstrate that the triune nature of God could coexist with divine unity without implying multiplicity or composition in essence. His arguments reflect an intellectual endeavor to bridge Christian and Islamic theological concepts via philosophy. Adi emphasized that each element of the Trinity represents different aspects of the same divine essence—goodness, wisdom, and power—without compromising monotheism. This approach highlights Adi's unique position as both a philosopher and a Christian apologist striving for theological coherence within a rational framework.

---

* Bu çalışma Doç. Dr. Muhittin Macit danışmanlığında 2010 tarihinde tamamladığımız "Yahya Bin Âdi ve Tevhid Makalesi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010).

**İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, 6210121002@std.izu.edu.tr.

Keywords: *Yahyâ b. Adî, Trinity, Tawhid, Christian Theology, Aristotelian Logic, Islamic Philosophy, Analogies.*

1. Giriş

Hıristiyan dünyasında hem teolojik hem de felsefi tartışmalara konu olan "Teslis", yalnızca bir inanç doktrini değil; aynı zamanda Antik Yunan düşüncesinin Orta Çağ felsefesi üzerindeki belirleyici etkisi nedeniyle, özellikle Hristiyan teolog ve filozofların çözüm arayışında bulunduğu temel meselelerden biri olarak ele alınmaktadır. Ayrıca "Teslis", Hıristiyan kelamının temel meselelerinden biri olarak, Hıristiyanlık tarihindeki yapısal, zihinsel ve mezhepsel ayrışmaların yanı sıra çatışmaların da merkezinde yer almıştır.

Teslis, Hristiyan kelamında derinlikli ve ayrıntılı biçimde ele alınan bir konudur. Bu çalışmada, konunun kelamî yönü kapsam dışı bırakılarak, felsefi boyutuna odaklanılacaktır. Bu çerçevede, düşünür kimliğiyle öne çıkan Yahyâ b. Adî'nin, her biri Hristiyanlık savunusu niteliği taşıyan şu eserleri incelenecektir: Makāle fi't-Tevhîd, Makāle fî Tebyîni Galati Ebî Yûsuf Ya'kūb ibn İshâk el-Kindî fî Makāleti 'Fi'r-Reddi ale'n-Naṣârā', Cevâbu 'an Mes'eletin Cerat Beyne Yedey 'Alî ibn 'Îsâ ibn Cerrâḥ fi't-Teslîs ve't-Tevhîd. Bu eserlerde Teslis'in felsefi temelleri ile Tevhid kavramıyla olan ilişkisi ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Fârâbî'nin öğrencisi olan, Aristo mantığı konusunda döneminin önde gelen hocalarından biri kabul edilen Yahyâ b. Adî, Irak'ta şekillenen felsefi ve kültürel birikimiyle tanınır ve "el-Mantıkî" lakabıyla anılmıştır. Yahyâ b. Adî, felsefeci ve mantıkçı kimliğiyle, Hristiyanlığın temel meselelerine ilişkin görüşlerini oluştururken, özellikle Aristo'nun mantık ve metafizik ilkelerine dayanan felsefi yöntemleri kullanmıştır. Bu yolla Hristiyan inancını felsefi açıdan temellendirme çabası içerisinde olmuştur.

2. Yahyâ b. Adî'nin Hayatı ve Entelektüel Kişiliği

Yahyâ b. Adî'nin doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, bazı kaynaklarda Miladi 893,[1] bazı kaynaklarda 895 ve bazı kaynaklarda da 896 yılı zikredilmektedir. Çağdaş bazı

[1] Samir Khalil, al-Yasoui, "Mukaddimetu'n-Nâşir" (Yahyâ bin 'Adî, Makale fi't-Tevhîd (Essay on Monotheism), el-Ma'hed el-Bâbevî eş-Şarkî, Roma 1980 içinde.

araştırmacıların belirttiğine göre, Yahyâ b. Adî'nin doğum yeri Tikrit şehridir.[2] Bu nedenle "Tikrîtî" lakabıyla anılmıştır.

Tabakat kitaplarında "feylesûf, mantıkî, tabib, Mesihî, Nasranî, Yakubî, Tikrîtî" gibi çeşitli lakaplarla anılan düşünür, en yaygın şekliyle "Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Adî b. Hamîd b. Zekeriyyâ el-Feylesûf el-Mantıkî et-Tabîb et-Tikrîtî el-Bağdâdî el-Mesîhî en-Nasrânî el-Yakûbî" adıyla tanınmaktadır.[3] "Mantıkî" lakabıyla anılması, onun özellikle mantık ilmindeki yetkinliğiyle şöhret bulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Yahyâ b. Adî, İslam düşüncesi tarihinin en önemli iki mantıkçısından ders almıştır. Bunlardan biri, mantık ilmindeki otoritesinden dolayı kendisine "İkinci Öğretmen" (el-Muallimü's-Sânî) lakabı verilen Türk-İslam filozofu Ebû Nasr el-Fârâbî'dir. Diğeri ise Fârâbî'nin hocası olan Hristiyan düşünür Ebû Bişr Metta'dır (ö. 940).[4]

Böylesine iki büyük üstattan ders alan Yahyâ b. Adî'nin bu alanda şöhret kazanması ve tabakat kitaplarında "mantıkî"[5] lakabıyla anılması, bu unvana layık olduğunun açık bir göstergesidir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husus şudur: Yahyâ b. Adî, felsefenin araçsal ve işlevsel yönünü benimseyerek onu Hristiyanlık öğretisinin hizmetine sunmuştur. Bu yaklaşımı, çalışmamızın temelini oluşturan *Tevhid Risalesi*'nde (*Makāle fi't-Tevhîd*) açık şekilde gözlemlenebilir. Söz konusu eserde, Aristo mantığını bu doğrultuda kullanmıştır.

Yahyâ b. Adî, mantık alanında yalnızca faydacı bir yaklaşım ortaya koymakla kalmamış; hocası Fârâbî ile Ebû Bişr Metta'nın izinden giderek, mantık ile gramer arasındaki ilişkiyi derinleştirmiş, bu alanlarda görüşleri açıklayıp geliştirmiştir. Böylece Aristo mantığının İslam dünyasında

---

[2] Hayrettin ez-Zirikli, *"el-A'lâm",* (Nşr. Züheyr Fethullah), (Beyrut: 1986), 9/194; Joel L., Kraemer, "*Humanism in Renaissance of Islam*, (Leiden, 1986), 105; Rescher, Nicholas *"Tatavvuru'l-Mantıki'l-Arabî"* (Trc. Muhammed Mehrân), (Kahire: Dâru'l Maarif, 1985*)*, 312. Tikrit bir dönemde Irak bölgesinin en önemli merkezlerindendi Yahya bin Âdi gibi önemli filozof ve teologlar, Süryanî düşüncenin Tikrit şehrinde teşekkül etmesinde büyük katkı vermişlerdir. Bkz. Jean-Maurice FIEY, Tagrît. Esquisse d'une histoire chrétienne, in L'Orient Syrien 8 (1963), 289-342.

[3] Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, ibn Ebu Usaybia, *"Uyûnu'l-Enbâ Fî Tabakâti'l-Etıbbâ",* thk. Nizar Rıza, (Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat), 317 Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedim, *"el-Fihrist*", Beyrut: Daru'l-Marife, 1994), 324; Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim El-Kıftî, "*İhbarü'l Ulema Bi-Ahbari'l-Hükema"*, tsh. Behin Darai, (Tahran: Danişgah-ı Tahran, 646/1248), 361.

[4]Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedim, *"el-Fihrist*", Beyrut: Daru'l-Marife, 1994), 324; Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim El-Kıftî, "*İhbarü'l Ulema Bi-Ahbari'l-Hükema"*, tsh. Behin Darai, (Tahran: Danişgah-ı Tahran, 646/1248), 361.

[5] İbnü'n-Nedîm," *el-Fihrist*", 324; Kıftî, "*İhbarü'l Ulema",* 361; Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, ibn Ebu Usaybia, *"Uyûnu'l-Enbâ Fî Tabakâti'l-Etıbbâ",* thk. Nizar Rıza, (Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat), 317.

evrenselleşmesine ve apriori kurallar açısından daha işlevsel hale gelmesine önemli katkılarda bulunmuş; böylelikle "el-Mantıkî" lakabını hak etmiştir.[6]

Fârâbî gibi, onun öğrencisi olan Yahyâ b. Adî de dönemin düşünsel atmosferinde etkili olmuş, farklı din ve mezheplerden birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden bazıları Gerhard Endress'in çalışmalarında, özellikle ise Sahbân Halîfât tarafından kaleme alınan eserlerde zikredilmiştir.[7] Sahbân Halîfât, Yahyâ b. Adî'nin okuluna mensup on iki öğrenciden bahseder. Bu öğrenciler şunlardır:

1. Ebü'l-Kâsım b. Ali
2. Ebû Ali b. Semmû
3. İbn Hammâr
4. Ebû Ali İsâ b. Zür'a
5. Ebû Bekr el-Edemî el-İtâr
6. Ebû Hasan Ali b. Muhammed Bedîhî
7. Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Arûzî
8. Ebû Hayyân et-Tevhîdî
9. Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh
10. Ebû Ali Nazîf b. Yumnî
11. Ebû Bekr Abdullah b. el-Hasan el-Kâmûsî
12. Ebû Süleyman Mantıkî es-Sicistânî[8]

2. Hristiyanlıkta Teslis'in Dinî Temelleri

Çalışmamızın temel kavramlarından biri olan "tevhid"in ifade ettiği anlam alanına geçmeden önce, Hristiyan inancında merkezi bir yer tutan "teslis" kavramının tarihsel oluşum sürecine kısaca değinmek; bu kavramın zihinsel ve dinî temellerini ortaya koymak gereklidir. Zira teslis kavramının

[6] Yahya bin Âdi, *"Makale Fi Tebyini'l-Fasl Beyne Sınaati'l-Mantık El-Felsefî Ve'n-Nehvi'l-Arabî,",* (Neşr.: Sahban Halifat, Makalat Yahya bin Âdî el Felsefiye İçinde), (Amman, 1988), 415-423.

[7] Gerhard, Endress, "*The Works Of Yahya Bin Adi: An Analitical Inventory",* (Weisbaden: Reichert, 1977), 5-6*;* Halifat, Makâlâtu Yahya bin Âdi el Felsefiyye, Amman, 1988.

[8] A.g.e, 420.

anlam haritası çıkarılmadan ve terminolojik temelleri belirlenmeden, Hristiyanlık akidesinin yapısı tam anlamıyla kavranamaz.

Bir Hristiyan dogması ve inanç unsuru olan teslis kavramı, etimolojik olarak Arapça kökenlidir. "Selâse" (üç) kelimesinden türetilen ve dörtlü fiil yapısında "sellese" kökünden gelen bir mastar isimdir. Bu nedenle "teslis" kelimesi, sözlük anlamı bakımından "üçleme", "üç yapma", "üçlü kılma" anlamlarına gelir.[9] Deyim olarak ise "teslis" ve "selâs" terimleri, "Tanrı üçtür; üç Tanrı bir Tanrı'dır, Tanrı üçten biridir" diyen ve bu inancı benimseyen Hristiyanların inanç ilkelerini ifade eder.

Türkçede "teslis" olarak karşılanan bu kavram, Süryanice ve Süryani kaynaklarında "Ekânîm-i Selâse", Yunancada "Trias", Latincede ise "Trinitas" olarak geçmektedir.[10]

Teslis doktrininin kaynağı olarak Hristiyan Kitâb-ı Mukaddes'te geçen bazı bölümler örnek gösterilmektedir:

Kelâm başlangıçta var idi ve Kelâm Allah nezdinde idi. Ve Kelâm Allah'tı. Her şey onunla oldu. Ve olmuş olanlardan hiçbir şey onsuz olmadı.[11] Ve Kelâm beden olup inayet ve hakikatlerle dolu olarak aramızda sakin oldu. Ve biz onun izzetini, Baba'nın biricik Oğlu'nun izzeti olarak gördük.[12]

İmdi siz gidip bütün milletleri şâkird edin, onları Baba, Oğul ve Rûhu'l-Kudüs ismiyle vaftiz eyleyin.[13]

Nasıl ki Ey Baba, Sen Bende'sin ve Ben Sende'yim, onlar da Bizde olsunlar da beni senin gönderdiğine dünya iman etsin.[14]

Hristiyanlıkta teslis doktrininin temel kaynağı olarak gösterilen bu metinlerde doğrudan bir "teslis" ifadesine rastlanmaz. Ancak ilerleyen dönemlerde Grek felsefesi ve İskenderiye akademilerinde gelişen Yeni-Eflatuncu (Neoplatoncu) düşüncenin etkisiyle Hristiyanlıkta teslis inancı merkezi bir konum kazanmıştır. Bu metinlere dayanarak, Yahudi monoteizmiyle özdeş kabul edilen üç "uknûm"un (öz/zât) birleştirilmesi çabası ortaya çıkmıştır.

---

[9] Mehmet Bayrakdar, *"Bir Hıristiyan Dogması Teslis",* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007), 36.

[10] A.g.e, 36.

[11] Yuhanna, 1/1-3.

[12] A.g.e, 1/14.

[13] Matta, 28/19; II. Korintoslulara: 3/13.

[14] Yuhanna, 17/21.

M.S. 325 yılında İznik'te toplanan konsilde teslis doktrini formüle edilmiştir. Aziz Augustinus (Augustin) tarafından da bu doktrin sistematik olarak tamamlanmış ve böylece teslis anlayışı, bütün Hristiyan cemaatlerinin inanç temelini oluşturan merkezi bir dogma haline gelmiştir.[15]

3. Yahyâ b. Adî'nin Tevhid Görüşü ve Teslisle Olan İlişkisi

Yahyâ b. Adî'nin dinî içerikli eserlerinin isimlerine baktığımızda, Teslis ve sıfatlar gibi konularda Hristiyanlığın savunulduğu; teoloji-felsefe uzlaştırmasının amaçlandığı; İncil, Meryem ve Hristiyanlıkta kurban gibi temaların ele alındığı çalışmalar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yahyâ b. Adî'nin kelamcı ve filozof kimliğinin ön planda olduğu bu eserler, yalnızca din ile felsefe arasında bir uzlaştırma çabasını değil; aynı zamanda Hristiyanlığın tartışmalı temel akidelerini felsefî temellere dayandırarak rasyonelleştirme gayretini yansıtır.

Özellikle Hristiyanlığın en temel tartışma konularından biri olan Teslis doktrininin Tevhid kavramıyla olan ilişkisini, Yahyâ b. Adî'nin savunma amacıyla kaleme aldığı iki risale bağlamında ele alacağız. Bunlardan ilki Makāle fî Tebyîni Ğalati Ebî Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî fî Makāletihî fî'r-Redd 'alâ'n-Naṣârâ,[16] ikincisi ise Makāle fi't-Tevhîd (Tevhid Risalesi) adlı metindir.[17] Bu iki risale üzerinden, Yahyâ b. Adî'nin Teslis doktrinini nasıl ve hangi yönleriyle Tevhid anlayışıyla ilişkilendirdiğini, bu çerçevede kullandığı felsefî ve dinî temellerin neler olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

---

[15] Mehmet Aydın, *"Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları",* Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1989.

[16]Yahyâ b. 'Adî, "*Makâle fî Tebyîni Ğalati Ebî Yûsuf Ya'kûb bin İshâk el-Kindî fî Makâletihî fî'r- Redd 'alâ'n-Nasârâ* (Défense du Dogme de la Trinité contre les Objections d'al-Kindî)", *Makâlât li Yahyâ bin 'Adî; Petits Traités Apologétiques de Yahyâ Ben 'Adî*, Fransızcaya çev.: Augustin Périer, Paris 1920. Augustin perier, petits traites apologetiques de Yahya bin 'Adi ile hazırladığı bir doktora tezinin sonunda Fransızca olarak sunmuştur. Bu reddiye ve filozofumuz Yahyâ b. Adî'nin teslis müdafaasının günümüze kadar birkaç tane nüshası intikal etmiştir. Bu yazmalardan biri Vatikan yazmalarının içinde no: 169, Sh.88-100 de muhafaza edilmiştir. Dipnotlarda bu çalışmadan "*fî Makâletihî fî'r- Redd 'alâ'n-Nasârâ"* şeklinde bahsedeceğiz.

[17]Yahyâ b. Adî, Makale fi't-Tevhîd (Essay on Monotheism), edit.: Samir Khalil Al-Yasoui, el Mektebetu'l-Bulisiyye, Cunyeh ve el-Ma'hed el-Bâbevî eş-Şarkî, Roma 1980; Yahyâ bin Adî, "Makâlâtu Yahyâ bin 'Adî bin Hamîd Zekeriyyâ fî't-Tevhîd" (Makâlâtu Yahyâ bin 'Adî el-Felsefiyye (Yahyā Ibn 'Adī; The Philosophical Treatises), edit.: Sahban Khalifat, Publications of the University of Jordan, Amman 1988, içinde), 375–406. Ülkemizde ise bu makale ile ilgili bir çalışma ve çeviri için Bkz. Dr. Tahir Uluç, "Tevhit-Teslis Polemiğinin İslâm Felsefesindeki Yansıması: Yahyâ bin 'Adî ve Makâle fî't-Tevhîd'i, *Selçuk Ü. İlahiyat Fak. İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2006/1, C.V, sayı:9 Ayrıca bu çalışmanın İslam ve Müslümanlar hakkında olumsuz düşünce ve yazıların yer aldığı www.muhammadanism.org adlı sitede tam metin halinde yayımlanması eserin Hıristiyanlar nezdindeki değerini göstermektedir.

3.1. Makāle fî Tebyîni Ğalati Ebî Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk el-Kindî fî Makāletihî fî’r-Redd ‘alâ’n-Naṣârâ

İlk Müslüman filozof olarak bilinen Kindî’nin (ö. 866), Hristiyanlığın temel inanç esaslarına karşı kaleme aldığı reddiyeye cevap olarak yazılmış bu risalede, Kindî’nin bize ulaşmamış olan metnindeki görüşlerine dair önemli ipuçları da yer almaktadır.

Fetihler yoluyla Müslümanların hâkimiyet kurduğu coğrafyalarda yaşayan Hristiyan topluluklarla, özellikle Hristiyanlığın temel meseleleri üzerine yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar polemik türünde gelişmiş ve dönemin entelektüel çevrelerinin de katılımıyla, reddiye literatürü üzerinden sürdürülmüştür. Bu çerçevede Kindî’nin risalesi, Hristiyanlığa karşı yazılmış önemli bir metin niteliğindedir. Kindî, reddiyesinde öne sürdüğü argümanları, Hristiyan çevrelerce de kabul edilen ortak bir mantıksal ve felsefî zemine oturtmuştur. Hiç kuşkusuz bu zemin, dönemin hâkim düşünce sistemi olan Aristotelesçi ve Yeni Eflatuncu (Neoplatoncu) anlayış çerçevesinde şekillenmiştir. Kindî, er-Reddu ‘alâ’n-Naṣârâ adlı risalesinde kullandığı öncüllerin, Hristiyanlar tarafından da kabul edileceğine inanmaktaydı. Çünkü Hristiyan teologların ve filozofların entelektüel formasyonlarının Aristoteles’in mantığı ve metafiziği çerçevesinde geliştiğini biliyordu.

Kindî’nin bu reddiyesine karşı Yahyâ b. Adî’nin yazdığı savunma metni bu bakımdan önem arz etmektedir. Zira burada felsefe, iki farklı din mensubu düşünürün argümanları arasındaki tartışmada bir hakem işlevi görmektedir. Bu bağlamda felsefenin sağladığı imkânların değerlendirilmesi, metnin değerini daha da artırmaktadır. Yahyâ b. Adî’nin kullandığı argümanlar, din ve felsefe arasında tipik bir epistemolojik ilişkinin izlerini taşımakta olup, bu yönüyle metnin çalışmamız açısından incelenmesini gerekli kılmaktadır. İki ayrı dine mensup düşünür tarafından Teslis doktrinine yönelik geliştirilen tez ve antitezleri analiz ederek, Yahyâ b. Adî’nin Teslis ile Tevhid arasında nasıl bir ilişki kurduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Kindî, eserine Teslis doktrini hakkında kısa bir açıklamayla başlamaktadır. Ona göre, Hristiyan dogmasının merkezinde yer alan Baba, Oğul ve Rûhu’l-Kudüs arasında açık bir terkip (bileşim) söz konusudur. Kindî, bu görüşünü açıklarken, Hristiyanlıkta Teslis anlayışını şekillendiren Kapadokya formülasyonuna atıfta bulunur:

“Gerçekte bütün Hristiyan fırkalar, üç ezelî uknûmun tek bir cevher olduğunu ikrar ederler. Onlar, ‘uknûm’ terimiyle şahısları, ‘cevher’ terimiyle ise her uknûmun kendine has özellikleriyle birlikte içerdiği varlığı kastederler. O hâlde cevher mefhumu, bu uknûmların her birinde bulunur ve onların şahsiyetini oluşturur. Bu uknûmların her biri, ortak bir cevherden ve ayırt edici bir hususiyetten oluşmaktadır. Bu da gösterir ki, her bir uknûm, diğerlerini de içeren cevherle birlikte kendine özgü

bir niteliğe sahiptir. Ancak her bileşik varlık bir eserdir ve hiçbir eser ezelî değildir. Bu durumda, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un hiçbiri ezelî değildir."[18]

Kindî, bu alıntıda özetle şu görüşü dile getirir: Teslis inancında geçen uknûmlar, ortak bir cevher ve kendilerine ait ayırıcı bir hususiyetle tanımlanmakta; dolayısıyla bu üçlü yapı iki unsurdan (cüzden) müteşekkil bir bileşim olarak sunulmaktadır. Cüzlerden oluşan bir varlık ise, cüzlerinin bir zamanlar ayrı olup sonradan birleştiği anlamına gelir. Bu da o varlığın ezelî değil, sonradan yaratılmış olduğunu gösterir. O hâlde, Kindî'ye göre, Teslis'teki varlıklar Tanrı olamaz; çünkü Tanrı ezelîdir ve sonradan meydana gelmiş hiçbir şey Tanrı olamaz.

Kindî'nin Teslis doktrinine yönelik eleştirilerine karşılık olarak, Yahyâ b. Adî; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un cüzlerden meydana geldiği fikrini kabul eder. Ancak Hristiyanlığın Ortodoks formunda geçerli olan Tanrı'nın birliğinin **izafî** (göreli) bir birlik olduğunu savunur. Yahyâ b. Adî, Kindî'nin "Teslis, terkip içerir" yönündeki itirazına karşı çıkar. Ona göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh aynı cevhere sahiptir ve aralarındaki farklılık terkipten değil, ezelî sıfatların farklı tecellilerinden kaynaklanır. Yani cevher, bu üç sıfatın her biriyle vasıflanmakta ve bu sıfatlar ezelî olarak var olmaktadır.

Yahyâ b. Adî, dönemindeki İslam kelamının temel tartışma konularından biri olan sıfatlar meselesini yakından takip etmiş ve bazı sıfatların ezelî olduğunu kabul eden kelamî yaklaşımı, Teslis'in açıklanmasında kullanmıştır.[19] O, Hristiyanlıkta Tanrılık cevherinin bir yönüyle *cûd*, diğer yönüyle *vücûd* olduğunu ifade eder. Cûd yönüyle Tanrılık cevheri; iyilik, hikmet ve kudretten oluşur. Yahyâ b. Adî, İslam kelamında Tanrı'nın temel sıfatlarına karşılık gelen bu durumu, Hristiyanlıktaki Teslis'e şu şekilde formüle eder: İyilik *Baba*'ya, hikmet *Oğul'*a (İbn), kudret ise *Rûhu'l-Kudüs*'e tekabül eder.[20]

Her biri diğerleriyle aynı özde bulunan bu temel sıfatlar, Tanrı'nın zatında bir çokluk oluşturmaz. Ancak Tanrı'nın tanınması bağlamında çoklu bir yapıdan söz edilebilir.

---

[18] Yahya b. Adi, *fî Makâletihî fî'r- Redd 'alâ'n-Nasârâ*,119.

[19]Adî'nin bu iddiaları daha sonra İslam kelamcılarınca savunulan Tanrı ve sıfatlarının birlikte ezeli olduğu görüşüne paralellik arz etmesi açısından gözden kaçmamaktadır. Özellikle Gazâli'nin bu konuda ezeli gerçek sıfatların varlığına karşı ileri sürülen bir itiraza karşı vermiş olduğu cevap bu paralelliği açıkça ortaya koyar. Gazâli cevabında; "zorunlu varlığın zatının ezeli olduğu ve onun fail sebebinin bulunmadığı gibi, onun herhangi bir sıfatının da onunla ezelden beri var olması ve fail sebebinin bulunmaması niçin imkânsız olsun?" Bkz. Wolfson, H. Austryn, *Kelam Felsefeleri*, Çev: Kasım Turhan, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 247.

[20] Yahya b. Adi, *fî Makâletihî fî'r- Redd 'alâ'n-Nasârâ* ,119; Macit Fahri, "*İslam felsefesi Tarihi",* (İstanbul: Şa-to Yayınları, 2004), 228.

Kindî, Teslis'e ilişkin reddiyesinde özellikle Porphyrius'un *İsagoci*'si ile Aristo'nun *Metafizik* adlı eserindeki temel ilkeleri kullanır. Aristo'nun "Aynı terim bir terime aittir" ve "Bir, ya sayı bakımından, ya tür bakımından ya da cins bakımından kullanılır"[21] görüşünden yola çıkarak, Hristiyanların "üç birdir, bir üçtür" anlayışına itiraz eder. Ona göre bir şeyin "bir" olabilmesi yalnızca şu üç anlamda mümkündür:

1. **Sayı bakımından bir:** Örnek: "Tek için o birdir."
2. **Tür bakımından bir:** Örnek: "Halit ve Zeyd bir insandır."
3. **Cins bakımından bir:** Örnek: "At ve insan canlıdır."

Kindî, Hristiyanların "Üç birdir" söylemini, sayı anlamında yorumluyorlarsa bunun imkânsız olduğunu söyler. Çünkü üç, bileşik bir sayıdır (yani üç tane birden meydana gelmiştir) ve bir, üç için yalnızca bir parçadır. "Üç, birin katıdır" demek Tanrı hakkında kullanılamayacak bir ifadedir.

Kindî özetle, Hristiyanların "bir" terimini hangi anlamda kullandıklarını netleştirmelerini istemektedir. Eğer tür veya cins anlamında "bir" oldukları savunuluyorsa, bu da bileşik bir yapıyı ima eder. Ancak bileşik olan hiçbir varlık ezelî olamaz. Sayısal anlamda "bir" olmak ise, hem "bir" hem de "üç" yükleminin aynı varlık için kullanılamayacağını ortaya koyar. Bu nedenle, Kindî'ye göre Teslis doktrini mantıksal açıdan mümkün değildir.[22]

Yahyâ b. Adî, Kindî'nin *İsagoci* ve Aristo mantığı bağlamında "bir" kavramına getirdiği tanımların Tanrı'nın birliği açısından yeterli olmadığını söyler. Kindî'nin taksiminin eksik olduğunu belirterek "bir" kavramının farklı anlamlarını şu şekilde sıralar:

1. Nispet anlamında bir
2. Kesintisiz (muttasıl) anlamında bir
3. Sayı anlamında bir
4. Bölünmeyen anlamında bir
5. Tanım bakımından bir, konu bakımından çok anlamında bir[23]

[21] Aristoteles, *Metafizik,* Çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 246–249.

[22]Yahyâ b. Adî, "*fî Makâletihî fî'r- Redd 'alâ'n-Nasârâ"*, 124.

[23]Tasnif maddeleri için Bkz: Nesim Doru, *Yahya Bin Adi'nin Metafizik Görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Ankara, 2007), 104.

Yahyâ b. Adî, bu anlamları açıkladıktan sonra Teslis'in "bir"liği bu tanımların hiçbiriyle açıklanamaz der. Ancak "bölünmeyen anlamında bir" açıklamasıyla Teslis'teki uknûmlar arasındaki birlik fikrinin ifade edilebileceğini ileri sürer. Bu çerçevede, bir varlığın zât bakımından bir; ancak farklı sıfat ve nitelikleri nedeniyle çeşitli şekillerde tanımlanabileceğini belirtir. Örnek olarak "insan" kavramını verir: İnsan, aynı zamanda beşer olarak da adlandırılır; ayrıca akıllı, ölümlü ve canlı gibi özelliklerle de tarif edilebilir. Bu, özde birlik ama tanımda çokluk anlamına gelir.[24]

Yahyâ b. Adî, Teslis'in anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla çeşitli felsefî analojiler kullanır:

1. Ayna Analojisi: Karşılıklı duran iki aynadaki suretlerin aynı olduğu ve birbirinden farklı olmadığı örneğiyle açıklanır. Aynalarda yalnızca aynı suret görülür; bu suret dışında yeni bir suret bulunmaz. Bu analoji ile Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un aynı zâta ait oldukları savunulur. Baba ilk görüntüdür; Oğul ve Rûhu'l-Kudüs ise onun yansımalarıdır. Dolayısıyla bu üçlü yapı farklı suretler değil, aynı cevherin tecellileridir.[25]

2. Güneş Analojisi: Güneş, Baba'ya; güneşin ışığı Oğul'a, ısısı ise Rûhu'l-Kudüs'e benzetilir. Yahyâ b. Adî, bu analojiyi Tanrı'nın "konu bakımından bir, tanım bakımından çok" olmasıyla ilişkilendirir. Zat bilinemezdir ancak sıfatlar aracılığıyla anlaşılabilir. Bu açıklama, Teslis'in bilinmezliğine dair felsefî bir çözüm çabasıdır.[26]

3. Akıl Analojisi: Yahyâ b. Adî'ye göre akıl, tüm suretlerin özünü kavrayan ve maddî olmayan bir cevherdir. Akıl, zatını düşündüğünde "akleden"; kendisi düşünüldüğünde "akledilen" olur. Bu bağlamda üç farklı nitelik ortaya çıkar: *Akıl, âkil* (akleden) ve *ma'kûl* (akledilen). Bu üç nitelik aynı zâtı temsil eder. Buradan hareketle, Baba akla, Oğul akledene, Rûhu'l-Kudüs ise sudûr eden kuvvete benzetilir.[27]

Bu analojilerden anlaşılacağı üzere, Yahyâ b. Adî Teslis doktrini etrafında şekillenen klasik tartışmalara bir Hristiyan teoloğu ve filozofu duyarlılığıyla yaklaşmıştır. Ancak dayandığı bakış açısı ve inşa etmeye çalıştığı sistemin felsefî olarak algılanma güçlüğü, ileri sürdüğü tezleri zayıflatmaktadır. Her ne kadar dönemin felsefî birikiminden faydalanarak Hristiyanlık ile felsefe

[24] Yahya b. Adi, "*fî Makâletihî fi'r- Redd 'alâ'n-Nasârâ"* ,12-13.

[25] Yahya b. Adi, "*Risale fi Sıhhati İ'tikad in Nasara Fil'bari Ennehu Cevherun Zu Sulusi Sıfat"* Nşr: Augustin Perier, (Petitis Traites Apologetiques de Yahyâ b. Adî içinde), 12-15.

[26] Yahya b. Adi, "*Cevab eş- Şeyh Yahyâ b. Adîan Mesail Seele anha es-Sail Fi'l-Ekanim es-Selase el İlah el-Vahid"*, nşr: Augustin Perier, (Petits Traités Apologétiques de Yahyâ Ben 'Adî), 38-40; amlf., "*er-Radd Ala'n- Nasturiyye",* 26 ve 197; daha geniş bilgi için Bkz. Doru, Nesim, Yahya Bin Adi'nin Metafizik Görüşleri, 109-110.

[27] Yahya b. Adi, *"Risale fi Sıhhati İ'tikad in Nasara Fil'bari Ennehu Cevherun Zu Sulusi Sıfat*".12-20.

arasında bir uzlaşı kurma çabası takdire şayan olsa da,[28] Yahyâ b. Adî bu girişiminde mutlak bir başarı sağlayamamıştır.

3.2. Makāle fî't-Tevhîd

Yahyâ b. Adî, bu eserinde Hz. İsa'nın tabiatına ilişkin olarak Hristiyanlık tarihinde "konsiller" olarak bilinen kurumsal tartışmalarla bir problem haline gelen Teslis doktrinini, bir tür tevhid biçiminde temellendirme girişiminde bulunmuştur. Bu çabasını özellikle Aristotelesçi ve Yeni Eflatuncu düşüncenin etkisiyle şekillenen felsefî bir zemine dayandırır.

Yahyâ b. Adî, *Makāle fî't-Tevhîd* adlı eserine "bir" kavramına dair ileri sürülen görüşleri ortaya koyarak başlar. Ona göre Tanrı'nın birliği hakkında beş temel görüş bulunmaktadır. Bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1. "Birlik", Tanrı için bir olma anlamını ispat etmek için değil, yalnızca çokluk anlamını ondan nefyetmek (olumsuzlamak) için kullanılır.
2. Tanrı'nın bir olmasının anlamı, onun benzerinin (nazîr) olmamasıdır.
3. Tanrı, sayının ilkesi olmak bakımından birdir.
4. Tanrı'nın birliği, diğer varlıklar için kullandığımız birlik anlamlarından biriyle aynıdır.
5. Tanrı, hiçbir yönden çokluğu kabul etmeyecek şekilde her yönden birdir; ya da o, bir yönden "bir", bir başka yönden ise "çok" olarak görülebilmektedir.

Yahyâ b. Adî, bu görüşlerden hangilerinin Tanrı hakkında kullanılamayacağını ve hangilerinin Tanrı'nın birliğiyle ilişkilendirilebileceğini değerlendirmeye çalışır. Esasında, "bir" kavramına ilişkin bu çözümlemeler aracılığıyla, Hristiyanların Teslis doktrinini bir tür tevhid anlayışı olarak temellendirmeyi hedefler. Bu temellendirme, uknûmların şahsiyetlerine zarar vermeden, yani Ortodoks Hristiyanlık anlayışı içinde kalınarak yapılmaya çalışılır.

Birinci Görüşün İmkânsızlığı

Yahyâ b. Adî'ye göre birinci görüşteki "birlik" anlayışı Tanrı'ya nispet edilemez. Çünkü bir niteliğin herhangi bir varlıkta olmadığını söylemek, dolaylı olarak onun zıddının varlığını gerektirir. Bu ise

[28] Yahyâ b. Adî'nin böyle bir ilişkiyi kurma teşebbüsü onun "teslis" doktrinin "tevhid" olduğu iddiasına matuf bir çabadır. Çünkü İbn Adî, burada "Üçlü birlik" düşüncesini İslamî sıfatlarla aynileştirme çabası güderek, bunu felsefî delillerle pekiştirmeye çalışmaktadır. Bu çaba o dönemin İslam düşüncesinin dominant karakteriyle açıklanabilir. İbn Adî'nin öğretmeni olan Fârâbî'nin öğretisinden etkilendiği, kurmaya çalıştığı din ve felsefe arasındaki ilişkinin Fârâbî'nin kurmuş olduğu ilişkiyle aynı kodları taşıdığı söylenebilir. Çünkü düşünürümüz tıpkı Fârâbî gibi din ve felsefenin çatışmadığını iddia ederek onun okulunun bir öğrencisi olduğunu göstermiştir.

çelişki oluşturur. Bu nedenle bu görüş, Tanrı'nın zatı hakkında tutarlı bir açıklama sunamaz ve Adî bu görüş üzerinde daha fazla durmaz.[29]

İkinci Görüşün İmkânsızlığı

Yahyâ b. Adî, İslam kelamında özellikle sıfatlar meselesinde önemli yer tutan "benzerlik" kavramını epistemolojik ve dilsel yönleriyle ele alır. Ona göre Tanrı'nın bir olması, "benzerinin olmaması" anlamında ele alınsa bile bu iki türlü yorumlanabilir:

- Tanrı hiçbir yönden benzerine sahip değildir.
- Tanrı bazı yönlerden benzerlik gösterebilir, bazı yönlerden göstermez.

Adî, bu ayrımı reddeder. İki şey birbirine hiçbir yönden benzemiyorsa bile "benzemezlikleri" bakımından yine de ortak bir nitelik taşıdıkları söylenebilir. Bu da onları benzer yapar. Ancak bu argüman, açık bir dil oyununa dayanmaktadır. Çünkü iki şeyin benzememesi onların başkalığını, ontolojik ayrılığını gösterir; "benzememek" başlı başına bir benzerlik kategorisi değildir.[30]

Yahyâ b. Adî, Tanrı'nın bir olmasının her şeyden farklı olması anlamına geldiğini savunur. Ancak bunu açıklarken, yeni bir dilsel paradoks üretir.

Şöyle ki: Bir varlık hakkında bir sıfatın nefyedilmesi, o sıfatın zıddının yüklenmesini gerektirir. Eğer "Bir" varlığı hakkında, "at değildir" deniyorsa, bu onun "at" olduğunu değil, sadece "atlık" sıfatına sahip olmadığını ifade eder. Fakat Adî, "at değil değil" ifadesinden hareketle Bir'in "at" olması gerektiği gibi paradoksal bir sonuç üretir. Aynı şekilde "melek değil değil" ⇒ melek; "bitki değil değil" ⇒ bitki gibi çıkarımlarla, "Bir"in hem her şey hem de onların zıttı olması gerektiği sonucuna ulaşır. Bu da mantıken imkânsızdır.[31]

Kelam ilminde "*muhâlefetün li'l-havâdis"* olarak bilinen Tanrı'nın yaratılmış varlıklara benzememesi ilkesi, Adî tarafından mantıksal önermeler bağlamında sunulmaya çalışılmış; fakat bu sunum demagojik bir zeminle sınırlı kalmıştır. "Tanrı insan değildir" demek, onun zıddı olduğu anlamına gelmez; yalnızca ona benzemediğini ifade eder.[32]

[29] Yahya b. Adî, "*Makâle fi't-Tevhîd",* 376.

[30] A.g.e, 377.

[31] A.g.e, 378.

[32] Uluç, "Tevhit-Teslis Polemiğinin İslâm Felsefesindeki Yansıması: Yahyâ bin 'Adî ve Makâle fî't-Tevhîd' 102.

Üçüncü Görüşün İmkânsızlığı

Tanrı'nın, "sayının ilkesi" olmak bakımından bir olduğu görüşüne Yahyâ b. Adî iki açıdan karşı çıkar:

1. Eğer "bir", sayılabilir varlıkların başlangıcıysa, ona başka "bir"ler eklendiğinde çokluk oluşur. Bu da birden fazla Tanrı fikrini doğurur ki bu kabul edilemez.

2. Alternatif olarak, Tanrı dışındaki çokluk yok sayılmalıdır ki bu da başlı başına mantıksal bir imkânsızlıktır.[33]

Dördüncü Görüşün İmkânsızlığı

Tanrı'nın "birliği"nin, diğer varlıklar için kullandığımız "birlik" anlamıyla aynı olduğunu ileri süren dördüncü görüşe karşı Yahyâ b. Adî, şu şekilde itiraz eder:

Eğer "bir" kavramı, o şeyin zatında bulunan bir özellikten kaynaklanıyorsa, o zaman "birlik" o zâta arız olan bir niteliktir ve dolayısıyla **birlik araz olur**. Arazlar ise kadim (ezelî) olamaz. Ancak Tanrı'nın zatı kadimdir. Bu durumda birlik ya zâta içkindir ve kadimdir (ki bu çelişkilidir), ya da zâtın dışında bir özellik olup sonradan kazanılmıştır (ki bu da Tanrı fikrine aykırıdır).[34]

Yahyâ b. Adî'nin bu noktadaki görüşü, Kindî'ye yönelik reddiyesindeki kendi açıklamalarıyla çelişmektedir. Zira orada Tanrılık cevherinin birlik içerdiğini, Oğul ve Kutsal Ruh'un ise bu birlik içindeki hususiyetler olduğunu söyleyerek Kindî'nin "bileşik olan ezelî olamaz" eleştirisini geçersiz saymıştı. Ancak burada, birlik kavramının bir "araz" olarak Tanrı'ya nispet edilemeyeceğini savunarak, önceki yaklaşımıyla çelişkiye düşmektedir.[35]

Yahyâ b. Adî, *Tevhid* risalesinde Tanrı'nın birliğine dair dönemindeki felsefî ve kelâmî yaklaşımlar arasında kabul edilemeyecek görüşleri ele aldıktan sonra, Tanrı hakkında teslis ve tevhid açısından doğru olan "bir" anlayışını açıklamaya başlar. Ona göre:

"Bir, bir olması yönünden kendisinde başkalık (gayriyet) bulunmayan herhangi bir varlıktır."

Bu tanım çerçevesinde, **bir** altı kısımda ele alınabilir:

1. **Cins olarak bir**: Örneğin "canlı" gibi.

[33] Yahya b. Adî, "*Makâle fi't-Tevhîd",* 380-381.

[34] A.g.e, 381-382.

[35] Uluç, "Tevhit-Teslis Polemiğinin İslâm Felsefesindeki Yansıması: Yahyâ bin 'Adî ve Makâle fî't-Tevhîd, 103.

2. **Tür olarak bir**: Örneğin "insan" gibi.

3. **Nispet olarak bir**: Örneğin "su kaynağı"nın, beslendiği nehre olan ilişkisi gibi. Burada birlik, özüyle kalpte bulunan hayvanî ruhun iki atardamarda bulunan hayvanî ruha nispetiyle örneklenir.

4. **Sayı bakımından bir**, ki bu da üç alt başlığa ayrılır:

- ✓ Sayı yönünden bir
- ✓ Bölünemez anlamında bir
- ✓ Tanım yönünden bir

Yahyâ b. Adî, bu altı maddeyi çokluk anlamlarıyla karşılaştırır ve Tanrı hakkında hangi "birlik" anlayışının geçerli olabileceğini belirlemeye çalışır.

Yahyâ b. Adî'ye göre, "bir"in her türüne karşılık gelen birer "çokluk" anlamı da vardır:

1. **Cins olarak bir**e karşılık gelen çokluk: Hayvan, bitki, cevher, nicelik ve nitelik gibi kategorilerdir.

2. **Tür olarak bir**e karşılık gelen çokluk: İnsan, at, sığır gibi çok sayıda türdür.

3. **Nispet olarak bir**e karşılık gelen çokluk: Bir ile iki ya da üç arasındaki oran gibi çoklu oranlardır.

4. **Bitişik (muttasıl) bir**e karşılık gelen çokluk: Sayılar ve çizgiler örnek verilebilir. Sayılar bilfiil bölünebilir parçalara sahiptir. Çizgi ise bilfiil bölünmese de potansiyel olarak bölünebilir bir yapıya sahiptir.

5. **Mevzûdaki bir**e karşılık gelen çokluk: Örneğin insan veya at için yapılmış tanımların içerdiği farklı mevzûlardır.[36]

Buraya kadar olan bölümde Yahyâ b. Adî, Tanrı'nın birliğini açıklamada kullanılan tüm klasik görüşleri sistematik bir şekilde ele almış, bunları felsefî ölçütlerle analiz etmiş ve yeterli bulmamıştır.

Beşinci Görüşün Temellendirilmesi

Adî, "bir" anlayışına dair en tutarlı açıklamanın, beşinci görüşteki "herhangi bir yönden bir, bir başka yönden çok"[37] tanımı olduğunu savunur ve bu anlayışı Tanrısal birlik için esas alır. Bu çerçevede,

[36] Yahya b. Adî, "*Makâle fi't-Tevhîd",* 388-392

[37] A.g.e, 391.

Tanrı'nın tanımlanmasında "tanımsal birlik" fikrine dikkat çeker. Ona göre bir şeyin "bir" olarak tanımlanması, onu tanımlayan "illetin" (nedenin) tanımda çokluk barındırmasını gerektirir.[38]

Bu durumu şöyle formüle eder:

- İllet, kuvve değil; fiildir.[39]
- İllet, zât yönünden çoktur.

✓ Çünkü tanımda çokluk, parçaların birlikteliğiyle oluşur.

- İllet, tanım açısından zorunludur.[40]

✓ Zâtî çokluk, illet için vaciptir.

Bu açıklamalar Yahyâ b. Adî'nin, Hristiyanlıktaki Teslis inancını felsefî bir temele oturtma çabasının parçasıdır. Tanrının zâtı ve sıfatlarını açıklarken "cevher" ve "eser" kavramlarını kullanarak bir metafizik zemin inşa eder. Ona göre, varlık dört hâl üzere olabilir:

1. Cevheri ve eseri açık olan
2. Cevheri ve eseri gizli olan
3. Cevheri gizli, eseri açık olan
4. Cevheri açık, eseri gizli olan[41]

Tanrı, bu sınıflandırmada "*cevheri gizli, eseri açık olan"* varlık olarak tanımlanır. Çünkü O'nun zâtı gizlidir, ancak yaratma fiili ve eserleri açıktır. Bu, Tanrı'nın mutlak yaratıcı oluşuna ve varlık üzerindeki mutlak kudretine işaret eder.[42]

Yahyâ b. Adî, Tanrı'nın sıfatlarını açıklarken "cömertlik, hikmet ve kudret" kavramlarını öne çıkarır. Bu sıfatlar, onun *Makāle fî'r-Reddi 'alâ Kindî* adlı eserinde de görüldüğü gibi, Baba, Oğul ve Rûhu'l-Kudüs ile özdeşleştirilir.

Yahyâ b. Adî'nin *Makāle fî't-Tevhîd* adlı risalesini kaleme almasının temel nedenlerinden biri, Hristiyanlık ilahiyatının tartışmalı alanlarından biri olan Teslis doktrinine yönelik yapılan eleştirilere,

[38] A.g.e, 396.

[39] A.g.e, 398.

[40] A.g.e, 398.

[41] A.g.e, 398.

[42] A.g.e, 398.

mezhebî ve teolojik bir aidiyetle karşılık verme ihtiyacıdır. Bu metin, Süryani geleneğinin mantık ve düşünce mirasından beslenen bir savunma metni olmakla birlikte, aynı zamanda büyük İslam filozofu Kindî'ye yönelik bir reddiyenin devamı niteliğindedir.

Yahyâ b. Adî, makalede "tevhid" ile "teslis" kavramlarının bağlamlarına göre özdeş kavramlar olduğunu ileri sürer. Teslis inancını Aristotelesçi mantık çerçevesinde yeniden temellendirme çabası, onun felsefî sistem kurma eğilimini açıkça göstermektedir. Ancak bu çabanın, felsefî açıdan ikna edicilik yönü sınırlıdır.

Makalenin sonunda, Tanrı'nın sıfatlarını "cömertlik, kudret, hikmet" şeklinde üçlü bir yapıda ele alan Adî, bu yapıyı akıl (ʿakl), akleden (ʿâkil), akledilen (maʿkûl) şeklindeki bir başka üçlü kavramla denklemeye çalışır. Aynı paralellik, Kindî'ye yönelik reddiyesinde de Baba, Oğul ve Rûhu'l-Kudüs'le kurulmuştur.

Sonuç

Yahyâ b. Adî'ye göre, Hristiyanlıktaki Teslis inancının bir tür Tevhid olduğunu felsefî kanıtlarla temellendirmek mümkündür. Bu düşünce, onun bu hedef doğrultusunda kaleme aldığı birkaç önemli eserde açıkça görülmektedir. Çalışmamızda incelediğimiz ve ana konusunu oluşturan *Makāle fi't-Tevhîd* adlı risale, bu eserlerin başında gelmektedir.

Yine bu risale ile hem yapısal hem de içerik yönünden doğrudan ilişkili olan, Hristiyanlık inancına yönelik ve özellikle Teslis kavramı üzerinden geliştirilen eleştirilere karşı yazılmış apolejetik bir metin olan *Tebyînü Ğalati Ebî Yûsuf Yaʻkûb İshâk el-Kindî fî Makāletihî fi'r-Reddi 'alâ'n-Naṣârâ* adlı eserde de aynı savunma anlayışı görülmektedir. Bu eser, İslam filozofu Kindî'nin Hristiyanlığa yönelik eleştirilerine karşı kaleme alınmıştır.

Monofizit gelenekten gelen bir Hristiyan teolog olan Yahyâ b. Adî'nin, Hristiyanlık inancını savunma amacıyla kaleme aldığı bu risaleler, sistemli bir Hristiyanlık savunması olarak değerlendirilebilir. Her iki risalede de, Teslis kavramının Tevhid ile olan ilişkisi felsefî ve mantıkî çerçevede açıklanmaya çalışılmıştır.

Yahyâ b. Adî'nin bu çabası, Hristiyan inancının temel esaslarını felsefî ve mantık temelli bir dille açıklama yönündeki gayretini açıkça ortaya koymaktadır. Çalışmamız süresince incelediğimiz bu risalelerde kullanılan dilin, dönemin ilmî tartışma ortamını ve Yahyâ b. Adî'nin düşünsel tavrını yansıtan yapısını gözlemleyebildik.

Düşünür, bu eserlerinde her ne kadar doğrudan "felsefe ile din arasında bir ilişki vardır" şeklinde bir

ifade kullanmamış olsa da kullandığı yöntem ve yaklaşım, iki alan arasında kurduğu örtük ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Yahyâ b. Adî'nin kelamî tartışmalara olan hâkimiyeti ve felsefî yöntemi, özellikle Tevhid ve Teslis kavramlarının ortak bir zeminde ele alınma çabasını yansıtmaktadır.

Kaynakça

Aristoteles. *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.

Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989.

Bayrakdar, Mehmet. *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007.

Doru, Nesim. *Yahya Bin Adî'nin Metafizik Görüşleri*. Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (İslam Felsefesi), 2007.

el-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm. *İhbârü'l-ʿUlemâ Bi-Ahbâri'l-Hükemâ*. Tsh. Behin Darai. Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1248.

Endress, Gerhard. *The Works of Yahya bin Adi: An Analytical Inventory*. Wiesbaden: Reichert, 1977.

ez-Ziriklî, Hayrettin. *el-Aʿlâm*. Nşr. Züheyr Fethullah. Beyrut, 1986.

Fiey, Jean-Maurice. "Tagrît. Esquisse d'une histoire chrétienne." *L'Orient Syrien* 8 (1963).

İbn Ebî Usaybiʿa, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım. *Uyûnü'l-Enbâ fî Ṭabaḳâti'l-Aṭibbâʾ*. Thk. Nizâr Rizâ. Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Ḥayât, [yayın yılı eksik].

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, 1994.

Kraemer, Joel L. *Humanism in the Renaissance of Islam*. Leiden, 1986.

Rescher, Nicholas. *Tatavvuru'l-Mantıki'l-ʿArabî*. Trc. Muhammed Mehrân. Kahire: Dâru'l-Maʿârif, 1985.

Uluç, Tahir. "Tevhit-Teslis Polemiğinin İslâm Felsefesindeki Yansıması: Yahyâ bin 'Adî ve Makâle fî't-Tevhîd'i." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, No. 9 (2006): 375–406.

Wolfson, H. Austryn. *Kelam Felsefeleri*. Çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.

Yahyâ b. ʿÂdî. "Cevāb eş-Şeyh Yahyâ b. ʿÂdî ʿan Mesāʾil Seʾile ʿanhā es-Sāʾil fî'l-Eḳānîm es-Selâse el-İlâh el-Vâḥid." Nşr. Augustin Périer. *Petits Traités Apologétiques de Yahyâ Ben ʿAdî*.

———. "Makāle fî Tebyîni Ġalaṭi Ebî Yûsuf Yaʿḳûb b. İshâḳ el-Kindî fî Makāletihî fî'r-Redd ʿalâ'n-Naṣârâ (Défense du Dogme de la Trinité contre les Objections d'al-Kindî)." Çev. Augustin Périer. *Petits Traités Apologétiques de Yahyâ Ben ʿAdî*. Paris, 1920.

———. "Makāle fî Tebyîni'l-Fasl Beyne Ṣınāʿati'l-Manṭıq el-Felsefî ve'n-Nahvî'l-ʿArabî." Neşr. Sahban Khalifat. *Maqālāt Yahyā b. ʿĀdī el-Felsefiyye içinde*. Amman, 1988.

———. "Makāle fî't-Tevhîd (Essay on Monotheism)." Edit. Samir Khalil al-Yasoui. el-Mektebetü'l-Bûlisiyye, Cunyeh ve el-Maʿhed el-Bâbevî eş-Şarkî, Roma, 1980.

———. "Makâlâtu Yahyâ bin ʿAdî bin Hamîd Zekeriyyâ fî't-Tevhîd." Edit. Sahban Khalifat. *Maqālāt Yahyā b. ʿĀdī el-Felsefiyye*. Amman: Publications of the University of Jordan, 1988.

———. “Risāle fî Ṣıḥḥati Iʿtiḳād in-Naṣârâ fî’l-Bârî Ennehû Cevherun Ẓû Sülûsi Ṣıfât.” Nşr. Augustin Périer. *Petits Traités Apologétiques de Yahyâ Ben ʿAdî*.

“Monotheism.” Erişim 19 Mayıs 2025. http://www.muhammaddanism.org/monotheism/p000.htm.

ARİSTOTELES VE İBN SÎNÂ'DA POETİKA'NIN KURUCU UNSURLARI

THE FOUNDATIONAL ELEMENTS OF POETICS IN ARISTOTLE AND IBN SINA

Seyyide Merve ÖZÇELİK*

Özet

Aristoteles'in Poetika'sı mantık, sanat kuramı, psikoloji gibi pek çok disiplini içinde barındıran bir şekilde ele alınmıştır. Bu zengin içeriğin en temel gayesi ise sözlü yahut yazılı bir metinde şiirsel/sanatsal olanın ne olduğunu belirlemeye yönelik bir anlatı sunmasıdır. Aristoteles'in kavramsal olarak değiştirmeden Platon'dan almakla birlikte yapısında pek çok değişikliğe gittiği mimesis kuramı da bu eserde şiirselliği ortaya çıkaracak olan en önemli anahtar vazifesini görmektedir. Nitekim pek çok sanat dalında ortak bir payda işlevi gören mimesis kavramı Aristoteles'in sanat kuramının temel unsurudur. Aristoteles'in metnini telhis niteliğinde şerh eden İbn Sina ise bu metnin anlamını zenginleştirmiştir. Nitekim İbn Sina muhâkât kavramıyla tercüme ettiği taklit kuramına bir de tahyil kavramını eklemiştir. Bu iki kavramı bazen müteradif bazen farklı anlamlarda kullanarak Aristoteles'in mimesis kuramına çeşitli boyutlar ve yeni anlamlar katarak zenginleştirmiştir. Nitekim bu metinde Aristoteles'in Poetika'sında mimesis olan temel unsurun, İbn Sina'nın aynı adlı eserinde muhakat ve tahyil olarak ele alınması ve bu iki düşünürün bilgisel bağı ortaya konmaya çalışılacaktır.

***Anahtar Kelimeler**: İbn Sînâ, Aristoteles, Poetika.*

Abstract

Aristotle's Poetics is addressed in a way that encompasses numerous disciplines such as logic, art theory, and psychology. The primary aim of this rich content is to present an account that defines what is poetic or artistic in a verbal or written text. The theory of mimesis, which Aristotle conceptually adopts from Plato without alteration yet significantly modifies structurally, serves as the key to revealing poetic expression in the work. Indeed, mimesis, which functions as a common denominator across many forms of art, is the foundational element of Aristotle's theory of art. Ibn Sīnā, who provides a commentary that serves as an abridged interpretation of Aristotle's text, further enriches its meaning. He adds the concept of takhyīl alongside the theory of imitation, which he translates as muhākāt. By using these two concepts—sometimes synonymously, sometimes with different connotations—he adds new dimensions and meanings to Aristotle's theory of mimesis. In this context, the present study aims to explore how the fundamental concept of mimesis in Aristotle's Poetics is addressed as muhākāt and takhyīl in Ibn Sīnā's work of the same name, and to establish the epistemological link between these two thinkers.

Keywords: *Ibn Sina, Aristotle, Poetics.*

* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, merveseyyide@marun.edu.tr

1. Aristoteles ve *Poetika*

Tunalı, Aristoteles'in *Poetika* isimli eserinde bir sanat teorisinden ziyade bir şiir kuramı inşa ettiğini belirtir.[1] Ancak esasen bu şiir kuramı Antik Yunan'da bilinen sanat dallarının tümünü kapsayan sanatsal özü ifade eder. Yani Aristoteles'in eserinde belirttiği gibi *tragedya, komedya, dithrambos şiiri, epopoia, flüt kitara* gibi sanatların tümünün ortak özelliği *mimesis* kuramına dayanıyor olmasıdır.[2] Nitekim Ökten *Poetika* eserinin bütün sanat dallarının temel niteliklerini belirlemesi ile aslında ontolojik bir inceleme olduğu sonucuna varır.[3] Bu sanatı ortaya çıkaran en önemli unsur ise *mimesis*tir. Bu anlamda aslında *Poetika* sözlü sanatların tümünü *mimesis* eylemi altında toplayan bir sanat kuramını içerir.

Diogenes Leartios'un *Filozofların Yaşamı ve Öğretileri*'nde Aristoteles'in *Poetika'*sının iki boyutlu şiir çalışması olarak inşa edildiğini ifade eder.[4] Bu anlamda yukarıda sayılan tüm sanatlar *mimesis* kavramının altında birleşmekle birlikte *Poetika'*da trajedi ve komedya öne çıkarılır. Poetik sanatı yaratan ozanın eserleri, kendi karakterlerine uygun olarak iki şekil alır. Ağır başlı ve soylu şairler ahlakça iyi kimseleri taklit ederler ve buna tragedya denir. Hafif meşrep ozanlar ise bayağı yaratılışa sahip insanları taklit ederler ki buna da komedya denmiştir.[5] Aristoteles şiiri daha ziyade tragedya bağlamında incelediği *Poetika*'da, komedyanın da diğer bir bölüm olarak sunulacağından bahseder. Ancak komedya elimize ulaşmamıştır.[6] Aristoteles'in *Poetika* eserinde poetik unsurların niteliği daha ziyade tragedya kuramına bağlı olarak işlenmiş ve İbn Sînâ'nın birinci bölümünde ifade ettiği mutlak şiir yaklaşımındaki temel unsurlar Aristoteles'in *Poetika* metninde dağınık malzeme olarak sunulmuştur. Bu anlamda Aristoteles'te bir metni poetik kılan kurucu unsur içinde çeşitli anlamları ihtiva eden *mimesis* kavramıdır. Öte yandan *Poetika*'yı çeviren pek çok mütercim *mimesis* kavramının çeşitli anlamlarından bahsederler.[7] Tunalı *taklit* kavramını kabul ederken, öte yandan *mimesis* Aristoteles metninde *taklit, temsil* ve *tasvir* gibi çeşitli anlamlara delalet etmektedir.[8]

Yirmi altı bölümden oluşan *Poetika* eserinde Aristoteles sanat teorisinin merkezine şiiri ve şiirselliği koymuş bunu oluşturan mukavvim unsuru ise *mimesis* olarak belirginleştirmiştir. *Mimesis/taklit*

---

[1] İsmail Tunalı, *Grek Estetik'i Güzellik Felsefesi Sanat Felsefesi***,** İstanbul: Remzi Kitabevi (4.Basım), 1996, s. 97
[2] Aristoteles**,** *Poetika,* İsmail Tunalı (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, s.11.
[3] Kaan H. Ökten, *Aristoteles,* İstanbul: Say Yayınları (Genişletilmiş 2. basım), 2011, s. 21.
[4] Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri,* Candan Şentuna (çev.), İstanbul: YKY, 2007, s. 218.
[5] Aristoteles, *Poetika*, s. 13-15.
[6] İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ-Poetika***,** Ferruh Özpilavcı (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020, s.10 -11.
[7] Buna göre Tunalı mimesis'i taklit olarak çevirir. Ancak bir diğer mütercim Semih Rıfat ise taklidi esas almakla birlikte mimesisin taklit, tasvir ve temsil gibi çeşitli anlamlara da gelebileceğini ifade eder. Bunun bir nedeni de aslında bu üç kavramın ayrımının net olarak belirtilmemiş ve zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılabilir olmasına bağlanabilir. Aristoteles, *Poetika*, Semih Rıfat (çev.), İstanbul: Can Yayınları, 2013.
[8] Tunalı, *Grek Estetiği,* s. 77-90.

kuramının yukarıda adı geçen sanatların ortak unsuru olmasına rağmen taklidin her bir sanatta farklı bir şekilde meydana geldiğini ifade eden Aristoteles, bu farklılığın üç boyutu olduğuna dikkat çeker. Buna göre bu sanatlar, taklit etmede kullanılan araç bakımından, taklit edilen nesneler bakımından ve taklit tarzı bakımından birbirinden ayrışırlar.[9] Ancak taklit olmayan bir söz de şiirsellik olmayacağını ifade eden Aristoteles, Empedokles ile Homeros'u birbirinden ayırır. İkisinin de şiirde kullanılan mısra ölçüsüne göre vezinli yazmaları ikisine de ozan demek için yeterli değildir. Nitekim ilki mısra ile yazan bir doğa bilimci diğeri ise ozandır (şair).[10] Bu da aslında Aristoteles'in *Poetik* anlatıyı *mimesisle* kurguladığının bir göstergesidir. Nitekim şiiri düz yazıdan ayıran temel etken vezin değil *taklittir*. Öte yandan Ross'a göre *Poetika* da *mimesis* de kavramsal açıdan Aristoteles'te açık ve net değildir. Bu da çeviride çok anlamlılığa sebep olmuştur. Ross *Poetika*'nın kabaca şiir anlamına geldiğini ve müzik, dans ve şiiri kendi içinde ortak bir paydada birleştiren bir sanat kuramı olduğunu ifade eder.[11] *Mimesis* kavramının da belirsizliğine dikkat çeken Ross, Aristoteles'in *taklidin* ne olduğunu metnin hiçbir yerinde net olarak ortaya koymadığını ifade eder.[12] Çünkü Aristoteles'in Platon'dan aldığı bu kavram Tunalı'nın deyimiyle ona karşı eleştiriler getirilmek suretiyle yeniden başka bir yapıda inşa edilmiş halidir.[13] Nitekim Platon'da hakikatin birer yansıması ve objelerin ikincil *taklidi* olan sanat eseri iki yönüyle öne çıkar:1) Sanatçının daima başka biriymiş gibi yapması. 2) Sanatçının gerçekliğin doğrudan taklidini asla yapmayacağıdır. Platon için gerçekliği taklit edemeyecek bir *mukallit* olan sanatçı ve şair yüceltilecek bir yerde değildir. Öte yandan Aristoteles taklit edilen şeylerin gerçek hayatta hoşa gitmeyen nesneler olsa bile taklit edildiğinde hoş bir görüntüye sahip olduğunu ve beğeni topladığını ifade eder.[14] Bu da aslında Aristoteles ile Platon'un *mimesis* kuramına bakışlarındaki farkı açığa çıkarır. Nitekim Aristoteles pek çok kez insanın doğasına, doğal olarak bilme isteğine, tabiatıyla haz aldığına vurgu yaparak *taklit* kavramına yaklaşımını sergiler. Öte yandan *taklit,* olanı olduğu gibi çizmek değildir. Nitekim çirkin bir şeyin *taklit* ile hoş bir hale gelmesi, taklidin çirkinliği dahi estetize edebilen bir yönü olduğunu ortaya çıkarır. Bu nedenle Aristoteles'e göre *taklit* mutlak anlamda bir nesnenin tekrar meydana getirilmesinden ibaret değildir. Nitekim Ross, Platon'da *taklidin* duyusal dünyaya ait bir eylemi ifade ettiğini, Aristoteles'te ise sanatın *taklit* ettiği şeyin karakter, heyecan ve eylemi içeren zihin dünyası

[9] Aristoteles, *Poetika,* s. 14-15.
[10] Aristoteles, *Poetika,* s. 30.
[11] David Ross, *Aristoteles* (çev. Ahmet Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017, s.429.
[12] Ross, *Aristoteles,* s. 429-430.
[13] Tunalı, *Grek Estetiği,* s. 80.
[14] Aristoteles, *Poetika*, 17.

olduğunu belirtir.[15] Bu da Aristoteles'te salt taklidi aşan ve taklide ahlaki, estetik ve eğitsel anlamlar katan bir yön bulunduğunu gösterir.

Aristoteles şiir sanatının varlığını iki nedene borçlu olduğunu ifade eder:

"İlki insanda doğuştan var olan, bu sayede ilk bilgileri öğrendiği ve bununla diğer hayvan türlerinden ayrışan taklit yetisi, ikincisi ise taklit yetilerine duyulan hazdır".[16]

Aristoteles'in bu ifadeleri onun *Metafizik*'te ifade etmiş olduğu "insan doğal olarak bilmek ister" sözü ile birlikte okunduğunda şiirin konumu ve *taklit* ile ilişkisi daha açık hale gelir.[17] Ayrıca Aristoteles'in "taklit yetilerine duyulan hazz" şeklinde belirttiği özelliği açıklamak gerekirse, insanın benzemek ve benzetmek ile ilgili gerek psikolojik gerek estetik olarak içsel yöneliminin olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Öğrenmenin ve öğretmenin dahi *taklit* yoluyla gerçekleşmesi de hesaba katılınca insanın taklide hem bir haz duyduğunu hem de ona mecbur olduğunu söylemek yerinde bir yorum gibi görünmektedir. Nitekim insanın *taklit* yeteneği ondaki bilginin temellerini oluşturması bakımından epistemolojik bir konuma sahiptir. Öte yandan *trajedinin* iyi ve ahlaklı olanın taklidini yapması *poetikanın* ahlaki/etik bağlamını da ortaya çıkarır. Nitekim *Poetika*'da ifade edildiği üzere, ahlaki olarak ağır başlı, belli bir uzunluğa ve sınıra sahip, sanatça güzelleştirilmiş bir dil ile yoğrulmuş eylemleri *taklit* ve *temsil* eden tragedya aslında uyandırdığı yüce duygularla ruhu arındırır. (katharsis)[18] Görüldüğü üzere *Poetika* mimetik eylemi ahlaki, estetik ve epistemolojik açıdan şekillendirmiş ve kavramın anlamını basit bir *taklit* eyleminden zengin bir hale anlamlar bütününe çevirmiştir. Bu anlamda mimetik eylem yalnızca sanatsal bir çaba değil tragedya ile belirginleşerek yüce olana yönelmenin adıdır. Bu da esasen *mimesis* kuramının bir estetik inşa etmediği fikrini doğrular niteliktedir. Mimetik eylem, insanların duygularını sarmalarken kutsala yönelik olmayan *katartik (arındırıcı)* bir yücelik hissini öne çıkarır. Bu da dünyevi bir huzurun sanatsal tezahürüdür. Aristoteles açısından sanatsal yaratım *mimesise* bağlı olarak oluşan, etik, pedagojik, epistemolojik ve entelektüel yönlere sahip bir yeniden yaratma eylemidir.[19]

Öte yandan Aristoteles *Poetika*'nın felsefeye tarihten daha yakın olduğunu düşünür. Bunun sebebi ise şiirin tarihten daha genel olmasıdır. Nitekim tarih daha özel ve tekil meselelerle ilgilenir. Aristoteles dokuzuncu bölümde Ozan'ın ödevinin gerçekte olanı değil, olabilir olan şeyi yani olasılık ya da zorunluluk yasalarına göre olanaklı şeyi anlatması olduğunu dile getirir. Bu anlamda şair gerçekliğin kendisini anlatmakla sorumlu değildir. Tarihçi ise genellikle gerçekte olan şeyi anlatır.

---

[15] Aristoteles, *Poetika,* s. 15-16.
[16] Aristoteles, *Poetika,* s.16.
[17] Aristoteles, *Metafizik,* Ahmet Arslan(çev.), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010, s.108.
[18] Aristoteles, *Poetika,* s. 23.
[19] Emir H. Ülger, *"Aristoteles'te Poetika'nın Doğası ve Sınırları"*, Dört Öge Dergisi**,** 2:4 (Ekim 2013), s. 198.

Şiir tam da bunun için daha felsefi ve daha üstündür.[20] Çünkü şair gücünü gerçeklik yahut vezinden almaz bilakis o *taklit* ile güçlenir. *Taklit* sayesinde meseleci ve tekil yorumlardan çıkarak poetik duygularla insanlara fayda veren sanat Aristoteles'e göre kurgulanarak ortaya konan bir *taklitt*ir. Bu anlamda yaratıyı içinde barındıran bir *taklit* eylemi olduğu için Platon'un salt *taklidi* ifade eden *mimesis* anlayışından farklı bir yerde konumlandırılmalıdır.

2. İbn Sina ve *Poetika*

Sekiz bölümden oluşan İbn Sînâ'nın *Poetika* metninin ilk faslı olan *Mutlak Olarak Şiir, Şiirsel Sanatların ve Grek Şiirlerinin Sınırları Hakkında* isimli bölümde Aristoteles'ten farklı bir girizgâh yaparak öncelikle şiirin tanımını verir. Meseleye bir mantıkçı gözüyle yaklaşan İbn Sînâ şiiri ne bir musiki erbabı ne de kafiye ustası gibi incelemeyeceğini baştan söyler. Bunu yapma amacı hakikati arayan bir mantıkçının, poetik unsurları incelerken meseleye yaklaşımındaki tümellik arayışı ile kendini gösterir. Bu tavır da Aristoteles'in metninde rastlanılmayan bir şiir inşa modelidir. Nitekim İbn Sînâ'nın *Poetika* eseri *Şifa* külliyatının mantık bölümünün en son kitabı olarak bilimler içerisinde yerini almıştır. Bu da İbn Sînâ'nın, Farâbî'nin *Risâle fî Kavânîni Sınâati'l-Şi'r* eserinde "beş sanat-hakikat" ilişkisini kurmasına benzer bir yaklaşım gösterdiğini açıklamaya sebebiyet verir.[21] Nitekim İbn Sînâ tasdik ve *tahyile* konu olması bakımından *poetika* ile *retorik* arasındaki çeşitli ilişkileri ortaya koyar. Zira Farâbî de *poetik* unsurları açıkladıktan sonra *şiirsel*, *muğalatalı* ve *burhanî* önermelerin hakikate yakınlık derecelerini mukayese etmiştir.[22]

İbn Sînâ *Poetika* eserinin Aristoteles'in aynı adlı eserine yazılan telhis niteliğinde bir eser olduğunu ifade eder. Öte yandan *Poetika*'nın bir bütün olarak nasıl konumlandırılacağına ilişkin İbn Sînâ'nın yorumları ise şarihliği aşan bir filozof yetkinliğinin göstergesidir.[23] Aristoteles ile İbn Sînâ'nın *Poetika* metinleri karşılaştırıldığında ise İbn Sînâ'nın metnini telhis olma vasfından öteye taşıyan en önemli bölüm ilk fasıldır. Çünkü filozof burada bir metni şiirsel kılan ana unsurları belirginleştirmeye çalışmaktadır. Bu anlamda *Poetika* metninin ilk faslı şiire ve şiirsel olana, felsefenin merceğinden bakma girişimidir. Bu metinde kurucu unsur olan *tahyil* ve *taklite*, ayrıca bunların varlığına bağlı olarak şiirselliği sağlayan müzik, söz ve vezine değinilecektir.

İbn Sînâ'ya göre şiir "*vezinli ve orantılı olan sözlerden -Araplar nezdinde ve (ilaveten) kafiyeli olan sözlerden - telif edilen hayal oluşturucu (muhayyil) söz*" anlamına gelmektedir.[24] Şiir, İbn Sînâ'da

[20] Aristoteles, *Poetika*, s. 30-33.
[21] Mehmet Bayrakdar, *Fârâbî'nin "Şiir Sanatının Kanunları" Adlı Risalesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 36 sayı 1, s. 45-65.
[22] Fârâbî, *Şiir Sanatının Kanunları,* s. 48-49.
[23] İbn Sînâ, *Poetika*, s.19.
[24] İbn Sînâ, *Poetika*, s. 22.

tüm niteliklerinden bağımsız olarak "*hayal oluşturucu söz*" şeklinde ifade edilebilir. Buna göre şiirin mukavvim bir cüzü olan hayal oluşturma eylemi onun mahiyetini ifade eder. Öte yandan tanımda belirtilen şiire ait vezinli, orantılı ve kafiyeli olma ise hayal oluşturan söze eklenen levazımlar/eklentiler hükmündedir. Bundan ötürü İbn Sînâ mantıkçının *muhayyil (hayal oluşturan söz)* kavramına yöneleceğini belirtir. Bu anlamda İbn Sînâ'nın *Poetika* metninde en önemli kurucu unsurun *tahyil* olduğu bu metinde savunulacaktır. Aristoteles'te olmayan *tahyil* kavramının İbn Sînâ'da kurucu unsur olarak vazedilmesinin en önemli sebebi Fârâbî'nin *Şiir Sanatının Kanunları* adlı risalesinde şiiri, *tahyilî* önermelerden oluşan bir kıyas unsuru olarak ele almasıdır.[25] Nitekim yine çok önemli bir diğer kavram olan *muhâkât* dahi *tahyile* bağlı işlev gerçekleştirir. Taşkent, Fârâbî, İbn Sina ve İbn Rüşt'ün poetikaları çerçevesinde sanatın doğası ya da sanatsal yaratımın temel saikine ilişkin yapılacak bir araştırmada iki temel kavramı öne çıkarır: *Tahyil* ve *muhâkât.*[26]

2.1. Tahyil

İbn Sînâ şiirin üç şey sayesinde hayal oluşturan ve taklit yapanlar grubundan olabileceğini ifade eder. Bunlar nefste etki bırakan musiki, hayal oluşturucu ve taklit edici olan söz ve vezindir. İbn Sînâ bu üç unsurun (müzik, söz, vezin), *tahyil* ve *taklit* olmadan şiirsel olamayacağının altını çizer. Nitekim Empodekles'in doğa bilimleri ile ilgili nazmettiği vezinli sözler şiir değil yalnızca vezindir. Bu anlamda Homeros ve Empedokles yalnızca vezinli söz söyleme bakımından ortak olsalar dahi Empedokles doğaya dair şeyler söylerken, Homeros veznini şiirsel sözler üzerine inşa etmiştir.[27] İbn Sina burada Aristoteles'in örneklerini dahi değiştirmeden almıştır. Ancak İbn Sînâ Aristoteles'ten farklı olarak içlem kaplam ilişkisi ile de okunabilecek şekilde *muhakat* ve *tahyil* kavramını ayrı ayrı ele alır. *Tahyil* kavramı aslında *muhakat* yani *taklit* eylemini görünür kılma aracı olarak sunulmuştur. Yani mütehayyile gücünün işlevi olmaksızın hayal oluşturucu bir söz oluşmaz. Bu da aslında *taklidi* meydana getirmek için mütehayyilenin işlevini öne çıkaran bir durumdur. Hayal, şeylerin duyumsal orjinlerinden ayrılabilen formlarını ifade eder; öte yandan taklid ise bu formların bu reel örnekten bağımsız ve tamamen ayrılmış olmadığını vurgular.[28] Aristoteles'i Platon'un salt *taklit* olarak sanat algısından ayıran ince çizgi aslında İbn Sina'nın *tahyil* vurgusunda açığa çıkar. Çünkü *taklidin* her seferinde değişen, yenilenen, olayları maddesinden soyutlayarak yeni ve farklı bir terkip içinde sunmasına hizmet eden kuvve mütehayyile gücüdür. Bu anlamda nesnelerden hareket eden *taklit*, soyutlama yapan mütehayyile ile birleştiğinde Aristoteles'in vurgu yaptığı *yaratılan/kurgulanan* bir

[25] Fârâbî, *Şiir Sanatının Kanunları,* s. 50.
[26] Ayşe Taşkent, *Güzelin Peşinde Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik***,** İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, s.169.
[27] İbn Sînâ , *Poetika,* s.74.
[28] Taşkent, *Güzelin Peşinde,* s.171.

sanat eserini ortaya çıkarır. Nitekim Fârâbî'de şairin mütehayyilesinin işlevini tahayyül yetisinin alanına giren her şeyi taklit etmesi olarak tanımlar.[29]

İslam filozofları açısından sanat ve mütehayyile gücü arasındaki ilişki yahut mütehayyilenin iç idrak güçleri içerisinde konumlandırılması filozofların *poetik* tasavvurlarına da yansımıştır. Bu anlamda İbn Sina özelinde poetikanın psikolojik bir yönü bulunur. Çünkü tasdike ihtiyaç duymayan *tahyilin* insan nefsine etkileri çeşitli şekillerde meydana gelir. O, bu düşüncesini *Poetika*'da şöyle ifade der:

Hayal oluşturucu (muhayyil), nefsin düşünüp taşınmaksızın bir fikir ve tercihte bulunmaksızın kendisine boyun eğerek (bazı) şeylere karşı olumlu (inbisat) bazı şeylere karşı da olumsuz (inkıbaz) yönde duygulandığı sözdür. Kısacası söylenen ister tasdik edilsin ister tasdik edilmesin nefsin kendisinden fikirsel/kognitif olarak değil nefsani/psikolojik bir etkilenim (infial) ile etkilendiği sözdür.[30]

Fârâbî de *Fusûlu'l-Medenî* isimli eserinde şiirlerin tümünün ancak bir şeyin hayal gücüne dayanan mükemmel bir etki meydana getirmeyi amaçladığını ifade etmiştir.[31] Görülen o ki *poetik tahyil* mütehayyilenin psikolojik etkisine bağlı olacak şekilde meydana gelir. Nitekim aslında görevi de tasdiki vermek değil tam da kişiye bu duygulanım sürecinde tasdîki olmayan bir şekilde nefsi yönlendirmektir. Bu anlamda bilincin tasdik ile kabul etmediği ancak insan üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olan *poetik tahyil* nefsin kendisinde infial meydana getiren ve insanın tabiatı itibariyle tasdikten daha çok meylettiği bir *(iz'an)* karar kılmadır.[32] *Tahyilin* yeri tasdik kavramı ile de belirginleştirilmiştir. İkisinin de *iz'an* olduğunu ifade eden İbn Sina *tahyilin* sözün kendisini beğenerek ve ondan haz alarak karar kılma olduğunu, tasdikin ise bir şeyin söylendiği gibi olduğunu kabul konusunda karar kılma olduğunu belirterek ayırt eder. Nitekim retorik tasdiki önermeleri kullanırken poetik de *tahyile* yöneltmektedir.[33]

İbn Sina'nın *poetik tahyili* pek çok fonksiyona sahip bir işlev içinde değerlendirmiştir. Nitekim *tahyil,* insan nefsini etkilemesi bakımından psikolojik, ruhta haz uyandırması açısından estetik, ikna etme konusunda tasdikten ayrılması açısından da mantıksal bir bağlama yerleştirilmiştir. Bu anlamda şairin sanatını icra etmesindeki süreci yönetim, dinleyici özne üzerindeki infial, nesnelerin forma sokularak yeniden şekillendirilmesi ve yaratılması anlamında da pek çok fonksiyona sahiptir.[34]

---

[29] Fârâbî, Ebu Nasr. *İlimlerin sayımı = İhsaü'l-Ulûm***,** Ahmet Ateş (çev.), Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1986.
[30] İbn Sînâ, *Poetika,* s.30
[31] Al-Fârâbî, *Fusûü'l-Medenî,* Hanifi Özcan (çev.), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1987, s. 49.
[32] İbn Sînâ, *Poetika,* s. 42.
[33] İbn Sînâ, *Poetika,* s. 44.
[34] Taşkent, *Güzelin Peşinde,* s.181.

2.2. Muhakat Yahut Taklit/Mimesis

İslam filozofları *mimesis* kavramının arap dilindeki mukabilini *muhâkât* kavramı olarak tercih etmişlerdir. Esasen *tahyil* kavramının da şiirselliğin ana unsuru haline getirilmesi ile *muhâkât* kavramı anlam genişlemesine uğramıştır. *Muhâkât taklidin* karşılığı olarak metinlerde kullanılmakla birlikte Taşkent zaman zaman *taklidin muhâkâttan* farklı olarak kullanıldığını ve teşbih, tasvir, temsil ve tahyil gibi anlamları da içine alan bir kullanıma sahip olduğunu ifade eder.[35]

İbn Sina *muhâkâtın* insan için tab'i/doğal bir durum olduğunu ve onun bir şeyin aynısını değil benzerini (misl) ortaya koymak anlamına geldiğini ifade ederken *taklidi temsile* yakınlaştırarak ifade eder. Öte yandan *Şiire Dair Tümel Amaçlar*'ın ifade edildiği ikinci fasılda İbn Sina Yunanlıların şiirde *taklidin* üç yolu olduğunu ifade eder. Teşbih, eğretileme ve ikisinin birleşimi. [36] Teşbihin ise iyileme, kötüleme yahut örtüştürme olarak üç yolu olduğunu ifade ederken diğer bir paragrafta bu üç yolu *taklidin* fasılları olarak belirginleştirir.[37] Bu anlamda *teşbih* ve *taklidi* birbirinin yerine kullanılabilen kavramlar olarak ele alır.

İbn Sina ayrıca taklidi tanımladığı pek çok yerde bunu *tahyil* kavramı ile ilişkili olarak ifade eder. Bu anlamda aslında *muhâkât* ile *tahyilin* birbirini tamamlayan iki kavram olarak şiirin ana unsurları olduğu söylenebilir. Nitekim mutlak şiiri açıkladığı ilk fasılda *tahyil ve taklitlerin* tasdiklere oranla sınırsız ve sayısız olduğuna değinmiştir.[38] Öte yandan *taklidin* de *tahyilin* de sıra dışılığını ifade etmesi İbn Sînâ'nın bu kavramları eş kapsamlı olarak vazettiğini gösterir. Bu anlamda şiirin üç şey ile *tahyil* ve *taklidi* sağladığını ifade ettiği pasajlarda da İbn Sina aslında bu kavramların sanat eserinin oluşması için temel unsur olarak ele almaktadır. Nitekim bu üç şeyi nefste etki bırakan musiki, hayal oluşturucu ve taklit edici olan söz ve vezin olarak açıklayan İbn Sînâ sanat eserinin yalnızca *tahyîli* ve *taklîdi* sözle de olabileceğini ifade eder. Bu anlamda İbn Sina şiirin *tahyîli söz* olduğunu ifade ettiği ilk fasıl da dikkate alındığında aslında *tahyîlin* zaman zaman *muhâkâtı* içine alacak şekilde geniş anlama sahip bir kavram olduğuna dikkat çekmek kaçınılmazdır.

İbn Sînâ *Poetika* metninde ele aldığı *muhâkât* kuramını Aristoteles'in *mimesis* yani *taklit* kuramına uygun bir şekilde yeniden ele alır. Nitekim nefsi harekete geçiren bir benzetme aracı olan *muhâkât* yanlış ve doğru olmasına bakılmaksızın insanî içgüdüyü canlandırır. Bu anlamda İbn Sînâ *taklidin* doğrulukta olmayan bir şaşırtmaya (taaccüp) sahip olduğunu düşünür. Nitekim Aristoteles'i takip eden İbn Sînâ, *taklidin* gerçeğe yönelik olma zorunluluğu olmadığını ifade eder. *İşâretler ve*

[35] İsmail M. Dahiyat, *Avicenna's Commentary on the Poetics of Aristotle: A Critical Study with an Annotated Translation of the Text*, Leiden: Brill, 1974, s.39.
[36] İbn Sînâ, *Poetika*, s.82.
[37] İbn Sînâ, *Poetika*, s.84-86.
[38] İbn Sînâ, *Poetika*, s.50.

Tembihler'de ifade ettiği şekilde hayale dayalı olup *taklit* içeren önermeler zorunlu olarak doğru ve yanlış olmak durumunda değillerdir.[39] Çünkü *taklitte* maksat kişiye *yakînî* (kesin) bilgi vermek değildir. Aksine tam da *Poetika'nın* ortaya çıkmasına sebep olan insandaki *taklide* yönelik hoşa gitme ve haz alma duygusunu ortaya çıkarmak ve bu vasıta ile insan psikolojisini etkilemektir. Nitekim Aristoteles'in dördüncü faslında ifade ettiği gibi İbn Sînâ'da insanın gerçekte çirkin olan bir şeyin taklidinden hoşlandığını ifade eder. İşte *taklit* ve *tahyil* ilişkisi tam da burada ortaya çıkmaktadır. Mütehayyileyi harekete geçirici ve kişinin nefsinde etkilenim yaratıcı vasıta *muhâkâ*t yani *taklittir*. Bu anlamda *tahyil* ve *taklit* ilişkisi İbn Sînâ'da birbirini gerektiren iki unsur olarak ele alınmıştır. Yani *muhâkât, tahyilin* bir aracı ve insanlardaki *kabz (sıkılma)* ve *bast (ferahlama)* halini oluşturmaya sebep olan somut eylemler dizisine benzer. Ancak bu eylemlerin meydana gelmesinde etkili olan kuvve *tahyilin* de ortaya çıkmasına sebep olan mütehayyile gücüdür. Bir anlamda sanat eserinin veya şiirselliğin ortaya çıkması, iç duyu kuvvesi olan mütehayyile ile desteklenerek sanat eserine form verirken, eylemin taklidi ile buluşarak da maddesini oluşturur. Bu da *tahyil-muhâkât* ilişkisi madde suret birlikteliği ile oluşmakla birlikte form her zaman öncelikli olduğu için *tahyil* İbn Sînâ'da daha temel ve kapsayıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Mimesis kuramı, Platon'un sistematik hale getirdiği şekliyle sahte gerçekliğin sahte bir *taklidi* olmaktan ibarettir. Bu anlamda *taklidin taklidi* olan sanat, idealar alemini *taklit eden* maddi alemdeki varlıkların yeniden taklididir. Bu da benzeme ilkesi etrafında şekillenen ve yüce olana referans alınarak maddi alemde var olan şeyin önemsizliğini öne çıkarmaktadır. Ancak *mimesis* kavramı ve *mimetik* kuram en azından lafzen kendisini İslam dünyasındaki felsefi gelenekte de gösterecek şekilde bir ilerleme kaydetmiştir.

Bir sanat teorisinden öte bir şiir kuramını sistemleştiren Aristoteles'in *mimesis* kavramı etrafında şekillenen geleneğin esas çabası, mutlak şiir üzerine kurulan temel unsurları belirlemek olmuştur. Aristoteles'in *taklit* kavramına olumlayıcı yaklaşımı Platon'dan ayrılması gereken bir bakış açısı olmakla birlikte İbn Sina'nın *taklit* kavramına yüklediği *tahyil* ve *muhakat* kavramları ise onun mahiyet kuramının da kendini gösterdiği şekilde şiirin özüne yönelik belirleme çabasıdır. Çünkü İbn Sina şiirin mahiyetini oluşturan kurucu özün *tahyil* olduğunu ifade eder. Esasen İbn Sînâ'nın *mimesis* kavramındaki *taklit* kavramına ek olarak hayal oluşturucu söz anlamındaki *tahyil* kavramını öne çıkararak şiirin temel unsuru haline getirmesinin Aristoteles'ten ayırt edici bir özelliği bulunmaktadır.

[39] İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, Ekrem Demirli, Muhittin Macit, Ali Durusoy (çev.), İstanbul: Litera Yayınları, 2017, s. 52.

O da Aristoteles'in dünyevi bir arınma ve mutluluğun anahtarı olan *taklit* kavramı yerine İbn Sînâcı *tahyil* kavramının *taklidin* önüne geçmiş olmasıdır. Bu kavram hiç şüphesiz onun muhayyile kuvvesi ile ilişkilendirilebilir. Çünkü İbn Sina için muhayyile, nebevi bir yetenek olup aslında gayrı maddi anlam dünyası için bir anahtar ve soyutlanma sürecindeki ara bir form gibidir. Bu da aslında Aristotelesçi fizik temelli metafiziğin bir sonucu olan *taklit* kavramının İbn Sina elinde varlık temelli metafizik kurama uygun şekilde yeniden yorumlandığının göstergesidir. Şiirdeki felsefi temelleri açığa çıkarma çabasında iki filozofun ontoloji ve kozmoloji temelli alem tasavvurlarının etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Aristoteles için arınma dahi dünyevidir. Oysa muhayyile kavramı İbn Sina için *tahyil* olarak *Poetika*'da yeni bir form bulmakla birlikte onun nübüvvet, psikoloji ve ontoloji anlayışıyla birlikte okunmaya elverişlidir. Bu durum İbn Sînâcı sanat kuramındaki arınmanın katartik (dünyevi) boyutu aşan bir konumda olduğunu söylemeye izin vermektedir. *Tahyilin,* şiirin kurucu özü olarak belirlenmesi İbn Sînâ'nın *Poetika* görüşündeki metafizik unsurları ele almaya izin veren bir durum olmakla birlikte Aristotelesçi bir kavramı kendi bağlamı içinde yeniden oluşturan ayırt edici bir yenilik olarak da okunabilir.

Kaynakça

Aristoteles. *Poetika.* İsmail Tunalı (çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.1987.

Aristoteles. *Poetika.* Semih Rıfat (çev.). İstanbul: Can Yayınları, 2013.

Bayrakdar, Mehmet. *Fârâbî'nin "Şiir Sanatının Kanunları" Adlı Risalesi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Cilt 36, Sayı 1.

Dahiyat, İsmail M. *Avicenna's Commentary on the Poetics of Aristotle: A Critical Study with an Annotated Translation of the Text.* Leiden: Brill, 1974.

Fârâbî, Ebu Nasr. *İlimlerin sayımı = İhsaü'l-Ulûm***,** Ahmet Ateş (çev.), Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1986.

Fârâbî. *Fusûlü'l-Medenî*. Hanifi Özcan (çev.). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. 1987.

İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler***.** Ekrem Demirli, Muhittin Macit, Ali Durusoy (çev.). İstanbul: Litera Yayınları, 2017.

İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifâ-Poetika*. Ferruh Özpilavcı (çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.

Laertios, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Candan Şentuna (çev.) İstanbul: YKY, 2007.

Ökten Kaan H. *Aristoteles.* İstanbul: Say Yayınları. (Genişletilmiş 2. basım), 2011.

Ross, David. *Aristoteles*. (çev. Ahmet Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017.

Taşkent, Ayşe. *Güzelin Peşinde Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Tunalı, İsmail. *Grek Estetiği (Güzellik Felsefesi Sanat Felsefesi).* İstanbul: Remzi Kitabevi 4.Basım, 1996.

Ülger, Emir H. "*Aristoteles'te Poetika'nın Doğası ve Sınırları"*. Dört Öge Dergisi. 2:4 (Ekim 2013).

KENTSEL 5G KABLOSUZ İLETİŞİM SİSTEMLERİNDE ENERJİ VERİMLİLİĞİ

ENERGY EFFICIENCY IN URBAN 5G WIRELESS COMMUNICATION SYSTEMS

Bünyamin HATİPOĞLU*

Özet

Bu çalışmanın konusunu kentsel 5G ağlarının enerji verimliliğini optimize etmek ve ışın oluşturma teknolojisi (beamforming) ile gelişmiş anten yapılandırmalarının rolünü araştırmak oluşturmaktadır. Milyarlarca cihazın birbirleri ile iletişim kurma ihtiyacı, hızlı, düşük gecikmeli büyük verilerin güvenli transferi ile birlikte büyük bir 5G IOT (Nesnelerin İnterneti) ekosisteminin ortaya çıkması beklenmektedir. Bu çalışma, kentsel 5G ağlarında enerji verimliliğini optimize etmeye yönelik stratejileri araştırıyor ve ışın oluşturma teknolojisinin ve gelişmiş anten yapılandırmalarının kullanımını vurguluyor. Verici güç seviyeleri, taşıyıcı frekansları, anten yükseklikleri ve yapı malzemeleri gibi sistem parametrelerinin enerji tüketimi ve sinyal yayılımı üzerindeki etkisi, kapsamlı sayısal sonuçlar ve senaryo tabanlı simülasyonlar aracılığıyla araştırılıyor. Bulgular, farklı frekanslar, anten yükseklikleri ve malzemeler arasında önemli sinyal zayıflaması ve yol kaybı değişimlerini ortaya koymaktadır. Dahası, yönlendirilmiş iletimler yoluyla sinyal yayılımını geliştirmede ve enerji tüketimini azaltmada ışın oluşturmanın kritik rolünü göstermektedir. Araştırma, uygun anten parametrelerini seçme ve ışın oluşturma teknolojilerini entegre etme dahil olmak üzere optimum dağıtım stratejilerini belirler. Bu stratejiler, kentsel ortamlarda çalışan 5G ağları içinde enerji verimliliğinde önemli iyileştirmelere yol açarak ağ tasarımı ve dağıtım çabaları için pratik çözümler sunar. Bu araştırma, 5G teknolojisinin kentsel altyapılara sorunsuz bir şekilde entegre edilmesinin önünü açmaktadır. Bu araştırma, kentsel ortamlarda 5G kablosuz iletişim sistemlerinin optimize edilmesine ilişkin mevcut bilgiye önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Enerji verimliliğine öncelik vererek ve ışın oluşturma gibi gelişmiş teknolojilerden yararlanarak, alandaki paydaşlar 5G'nin dönüştürücü potansiyelinden faydalanmaya teşvik edilmektedir. Bu araştırma, günümüz dünyasında önemli bir husus olan çevresel etkiyi en aza indirirken kentsel nüfusların gelişen iletişim ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Enerji verimliliği, Işın Oluşturma (Beamforming), Kentsel 5G ağları, Optimum Dağıtım Stratejileri, Sinyal Yayılımı.*

Abstract

The focus of this study is to optimize the energy efficiency of urban 5G networks and investigate the role of beamforming technology and advanced antenna configurations. The growing need for billions of devices to communicate with each other, along with the secure transfer of large volumes of fast, low-latency data, is expected to lead to the emergence of a vast 5G IoT (Internet of Things) ecosystem. This research explores strategies for optimizing energy efficiency in urban 5G networks, emphasizing the use of beamforming technology and advanced antenna configurations. The impact of system parameters such as transmitter power levels, carrier frequencies, antenna heights, and building materials on energy consumption and signal propagation is examined through comprehensive numerical results and scenario-based simulations. The findings reveal significant variations in signal attenuation and path loss across different frequencies, antenna heights, and materials. Moreover, the critical role of beamforming in improving signal propagation and reducing energy consumption

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Bilim Dalı, hatipoglu.bunyamin@std.izu.edu.tr.

through directed transmissions is demonstrated. The research identifies optimal distribution strategies, including the selection of appropriate antenna parameters and integration of beamforming technologies. These strategies offer practical solutions for network design and deployment efforts, leading to substantial improvements in energy efficiency within urban 5G networks. This study contributes significantly to the existing knowledge on optimizing 5G wireless communication systems in urban environments. By prioritizing energy efficiency and leveraging advanced technologies like beamforming, stakeholders are encouraged to harness the transformative potential of 5G. Furthermore, this research helps address the evolving communication needs of urban populations while minimizing environmental impact, a critical issue in today's world.
Keywords: *Beamforming, Energy Efficiency, Optimal Distribution Strategies, Signal Propagation, Urban 5G Networks.*

1. Giriş

Bu çalışma, kentsel 5G ağlarında enerji verimliliğini optimize etmeye yönelik stratejileri araştırmakta ve ışın oluşturma teknolojisi (Beamforming) ile gelişmiş anten yapılandırmalarının bu süreçteki rolünü incelemektedir. 5G teknolojisi, dünya çapında birçok sektörde iletişim altyapısını dönüştürme potansiyeline sahiptir. Otonom sistemlerden IoT (Nesnelerin İnterneti) sistemlerine kadar geniş bir yelpazede yüksek hızlı ve güvenli veri iletimi gereksinimleri artmaktadır. Bu bağlamda, cihazların entegre çalışabilmesi için sadece hızlı iletişim değil, aynı zamanda enerji verimli ve çevre dostu çözümler de önem kazanmaktadır.

2019 yılında Mısır'ın Şarm El-Şeyh kentinde düzenlenen Dünya Radyokomünikasyon Konferansı (WRC-19), dijital ekonomiyi şekillendirecek teknolojik gelişmeleri ele alırken, 5G'nin bu gelişmelerdeki rolünü vurgulamıştır [1]. Bu konferansta, sürdürülebilir ve yenilikçi teknolojilerin geliştirilmesi için düzenleyici bir ortamın oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, ortak standartlar ve küresel işbirlikleriyle 5G teknolojisinin uygulanabilirliğini artırmak ve ekonomik cihazlar geliştirmek hedeflenmektedir.

Enerji verimliliği, özellikle hızlı büyüyen kentsel nüfuslarda, sürdürülebilir şehirlerin inşasında temel bir unsur haline gelmiştir. 5G ve benzeri teknolojilerde enerji verimliliğine öncelik verilmesi, iletişim ihtiyaçlarını çevresel etkilerden ödün vermeden karşılamayı mümkün kılmaktadır.

2. Mobil Nesillerin Gelişim Süreçleri

Kablosuz hücresel teknolojinin ilk kez kullanılmasından bu yana geçen 40 yılı aşkın süre içinde, 1G'den 5G'ye kadar önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu gelişmeler, iletişim ve bağlantı teknolojilerinde çığır açıcı dönüşümlere yol açmış ve mobil iletişimin dünya genelinde hızla

evrilmesini sağlamıştır. Tablo 1.1'de ayrıntılı olarak gösterildiği gibi, bu dönüşüm süreci aşağıdaki önemli değişiklikleri içermektedir:

- İndirme Hızları: İlk nesillerdeki Kbps hızlarından, 5G ile Gbps hızlarına kadar büyük bir artış sağlanmıştır. Bu, veri iletimindeki önemli bir evrim olarak öne çıkmaktadır.
- İletişim Türleri: Metin ve sesli mesajlaşmadan yüksek kaliteli video iletişimine geçiş, multimedya kapasitesindeki ilerlemeyi ve mobil cihazlarla yapılan etkileşimin çok daha zengin hale gelmesini yansıtmaktadır.
- Mobil İnternet Erişimi: Akıllı telefonlarda internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, internetin günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmesi sağlanmıştır.
- Sosyal Medya Paylaşımları: Sosyal medya kullanımındaki artış, bireyler arasındaki etkileşimi artırmış ve küresel bir iletişim ağı oluşturmuştur.
- Makineler Arası İletişim (M2M): Cihazların birbiriyle iletişim kurma kapasitesinin gelişmesiyle birlikte, IoT (Nesnelerin İnterneti) sistemlerinin kullanımı hızla yayılmaya başlamıştır.
- Güvenli ve Hızlı Veri Aktarımı: Düşük gecikme süreleriyle büyük miktarda verinin hızlı ve güvenli bir şekilde aktarılması mümkün hale gelmiş, bu da yüksek güvenlik gereksinimleri olan uygulamalar için kritik bir öneme sahiptir.

Tablo 1.1: Mobil Nesillerin Gelişim Süreçleri

	Nesil	**Dönem**	**Özellikler**		**Data Hızı**
1G	1. Nesil Kablosuz Ağ	1980 - 1990	Ses Hizmeti	Analog Tabanlı Protokol	2.4 Kbps
2G	2. Nesil Kablosuz Ağ	1990 - 2000	Ses ve Mesajlaşma	İlk Dijital Protokoller (GSM)	64 Kbps
3G	3. Nesil Kablosuz Ağ	2000 - 2010	Ses ve Data (Multimedya, Internet)	İlk Mobil Geniş Bant (CDMA)	2 Mbps
4G	4. Nesil Kablosuz Ağ	2010 - 2020	Data	IP-Tabanlı Protokoller (LTE)	100 Mbps
5G	5. Nesil Kablosuz Ağ	> 2020	Data, AR, VR	eMBB, URLLC ve mMTC	> 1 Gbps

Bu dönüşümler, kablosuz teknolojinin yalnızca bireylerin yaşamlarını değil, aynı zamanda endüstriyel ve toplumsal süreçleri de şekillendirdiğini göstermektedir. 5G teknolojisinin sunduğu

yüksek hız, düşük gecikme ve güvenli iletişim imkânları, sadece bireysel kullanım için değil, aynı zamanda endüstriyel ve ticari alanlarda da devrim yaratacak potansiyele sahiptir.

3. 5G Teknolojisi

5G teknolojisi, sadece hızda önemli bir artış sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda gelecekteki telekom ağlarının evriminde kritik bir rol oynamaktadır. Bu yeni nesil telekomünikasyon altyapısının, kapsamlı bir 5G IoT (Nesnelerin İnterneti) ekosistemi oluşturması beklenmektedir. Bu ekosistem, milyarlarca birbirine bağlı cihazın iletişim gereksinimlerini karşılamak amacıyla hızları artırarak, gecikmeyi azaltarak ve maliyetleri düşürerek, endüstriyel ve bireysel uygulamalarda devrim yaratacaktır.

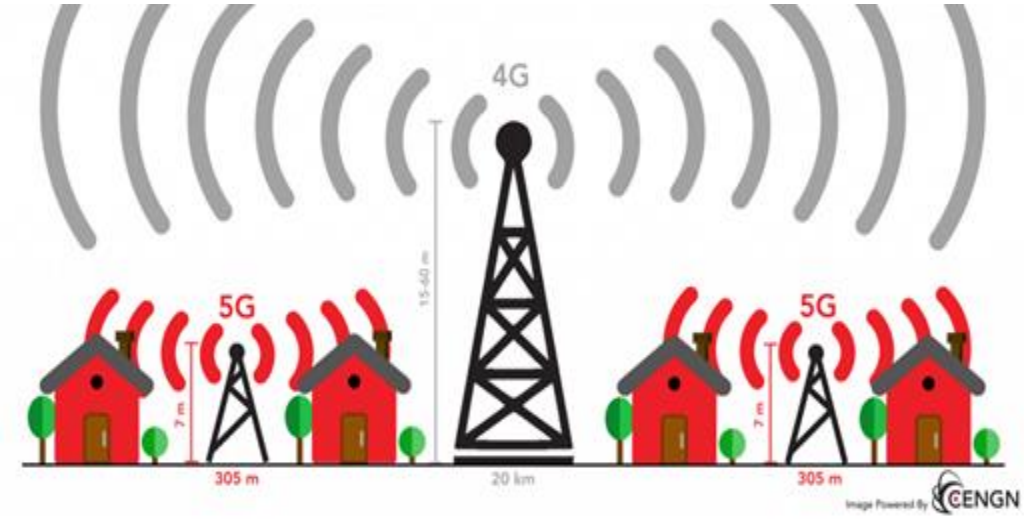
Teorik olarak, 5G'nin veri iletim hızı 10 Gbps'ye kadar ulaşabilir, bu da onu 4G LTE'den yaklaşık 10 ila 100 kat daha hızlı hale getirmektedir. Bu önemli hız artışı, özellikle büyük veri akışlarını ve yüksek çözünürlüklü medya iletimini kolaylaştırırken, aynı zamanda endüstriyel otomasyon, akıllı şehirler ve bağlı cihazların verimli bir şekilde çalışmasını mümkün kılacaktır.4G ile 5G arasındaki temel farklar, gecikme, bant genişliği kapasitesi ve genel ağ kapasitesi gibi unsurlarda belirginleşmektedir. 5G teknolojisi, gecikmeyi önemli ölçüde azaltarak daha hızlı indirme ve yükleme hızları sunmaktadır. Örneğin, 4G ağları ortalama olarak yaklaşık 50 milisaniye gecikme süresine sahipken, 5G'nin gecikme süresi 1 milisaniyeye kadar düşebilir. Bu azalma, özellikle gerçek zamanlı uygulamalar, video konferanslar ve oyunlar gibi düşük gecikme gerektiren hizmetlerin performansını önemli ölçüde iyileştirecektir.

Ayrıca, 5G'nin bant genişliği kapasitesi çok daha geniştir; 30 GHz ile 100 GHz arasında değişen frekans aralıklarında çalışabilen 5G, daha fazla cihazın bağlanmasını ve daha geniş bir teknoloji yelpazesinde verimli bir şekilde hizmet verilmesini mümkün kılmaktadır. Bu geniş bant genişliği, yalnızca daha hızlı veri iletimi sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Nesnelerin İnterneti (IoT) gibi yoğun cihaz bağlantılarına dayalı uygulamaların da başarılı bir şekilde hayata geçirilmesini destekler. Bu özellikler, 5G'yi daha yüksek performanslı ve ölçeklenebilir bir ağ çözümü haline getirmektedir. 5G'nin sunduğu gelişmiş kapasite, özellikle akıllı şehirler ve çeşitli endüstriyel uygulamalar için kritik bir öneme sahiptir.

5G teknolojisinin, sağlık, ulaşım, eğlence, savunma sanayi, üretim ve imalat gibi birçok sektörde önemli faydalar sağlaması beklenmektedir. Bu teknoloji, Ultra Güvenilir ve Düşük Gecikmeli İletişimler (URLLC) sayesinde, otonom araçların yaygın olarak benimsenmesini mümkün kılacaktır. Düşük gecikme süreleri, görev açısından kritik sistemlerde büyük önem taşır ve bu da 5G'nin en belirgin avantajlarından biridir.

4. 5G ve 4G Teknolojilerinin Karşılaştırılması

5G indirme hızları, 5G'nin daha geniş frekans aralıkları kullanması sayesinde, 4G'ye kıyasla daha hızlıdır. 5G, 4G'ye göre daha yüksek frekanslarda çalışarak, daha fazla sayıda eş zamanlı bağlantıyı ve daha hızlı veri transferlerini destekleyebilir. Ayrıca, 5G teknolojisi, daha geniş bant genişliği ve daha düşük gecikme süresi sağlayarak, yüksek veri iletimi ve daha verimli bağlantılar sunmaktadır. Bununla birlikte, 5G baz istasyonları, daha kısa mesafelerde yüksek frekansta veri iletimi gerçekleştirir, bu da hız artışını mümkün kılarken, kapsama alanını sürdürmek için küçük hücreler gibi ek altyapı gereksinimlerini ortaya çıkarır. Bu ağ tasarımı, 5G ağlarında önemli bir hız artışı sağlarken, aynı zamanda veri iletiminde daha yüksek verimlilik ve daha etkili işleme kapasitesi sunar. 5G teknolojisinin, daha yüksek frekanslarda çalışmasının bir sonucu olarak, 5G baz istasyonlarından gelen radyo dalgalarının menzili ve geçirgenliği önemli ölçüde azalır. Bu nedenle, 5G baz istasyonları, 4G baz istasyonlarına kıyasla çok daha küçüktür. Şekil 1.1, 5G ve 4G baz istasyonlarının menzil bilgilerini görsel olarak sunmaktadır.

Şekil 1.1: 4G ve 5G Baz İstasyonları ve Menziller

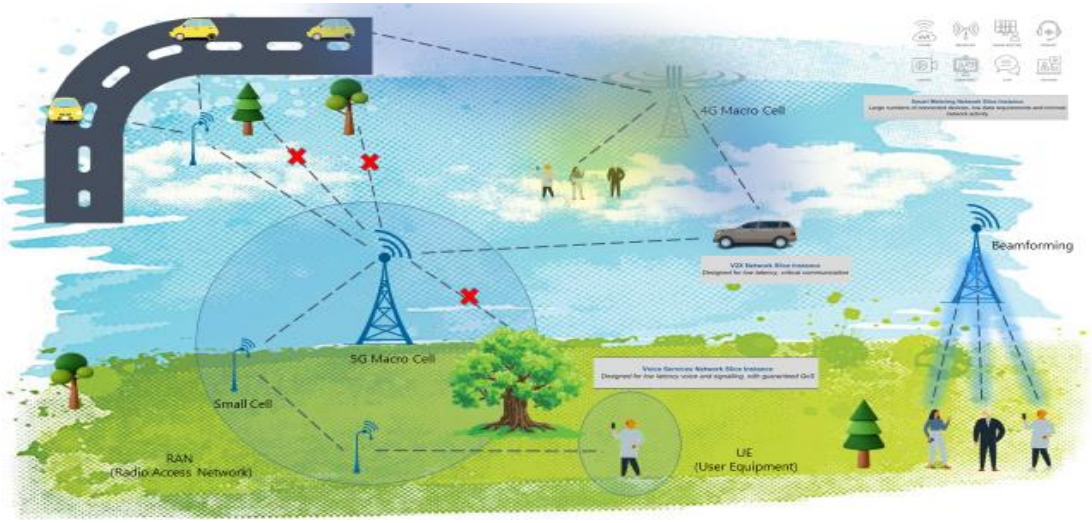
Kaynak: CENGN

5G teknolojisi, veri gönderme ve alma arasındaki gecikmeyi önemli ölçüde azaltarak, iletişimdeki hız ve doğruluğu artırmaktadır. 4G ağlarının gecikmesi genellikle 50 milisaniye civarındayken, 5G bu süreyi 1 milisaniye (1 ms) gibi çok daha düşük bir seviyeye çekmektedir. Bağlamı daha iyi anlayabilmek için, bir milisaniyenin saniyenin binde biri olduğu ve ortalama bir insanın tepki

süresinin yaklaşık 250 milisaniye (veya çeyrek saniye) olduğu belirtilmelidir. İnsanlar, eğitimle bu tepki süresini 190-200 milisaniye seviyelerine kadar indirebilirler.

Buna karşılık, 5G özellikli bir aracın tepki süresi, bir insanın tepki süresinin yaklaşık 250 katı kadar hızlıdır. Örneğin, 100 km/s hızla ilerleyen bir araçta 250 ms'lik bir gecikme durumunda, tepki mesafesi yaklaşık 20,8 metre olurken, 1 ms'lik bir gecikme ile bu mesafe yalnızca yaklaşık 3 santimetre olur. Bu fark, özellikle otonom araçlar gibi yüksek hızda tepki vermesi gereken sistemlerde 5G'nin sağladığı gecikme avantajının ne kadar kritik olduğunu göstermektedir. Bu özellik, güvenlik, performans ve verimlilik açısından önemli bir gelişme sağlar [2].

5G teknolojisi, otonom araçların çevresel verileri daha hızlı işlemelerini ve bu verileri gerçek zamanlı olarak yanıtlamalarını mümkün kılmaktadır. Bu, araçların yüzlerce sinyali hızla işleyip yanıt verirken, aynı zamanda bu eylemleri milisaniyeler içinde diğer araçlara ve yol altyapısına iletmelerini sağlar. Bu hız ve düşük gecikme süresi, otonom araçların daha güvenli ve verimli bir şekilde hareket etmelerini, trafikle daha iyi uyum sağlamalarını ve potansiyel tehlikelere anında tepki vermelerini sağlar. 5G'nin sunduğu bu avantaj, özellikle yoğun trafikteki otonom araçların koordinesini artırarak, akıllı şehirlerin ve bağlantılı ulaşım sistemlerinin temel bileşenlerinden biri haline gelmektedir. Şekil 1.2, 4G ve 5G NSA dağıtımı arasındaki farkları görsel olarak sunarak, 5G'nin artırılmış cihaz kapasitesinin, yoğun nüfuslu alanlarda genel bağlantı kalitesini geliştiren temel bir avantaj olduğunu göstermektedir. Bu özellik, 5G'nin özellikle yüksek yoğunluklu alanlarda daha verimli çalışmasını sağlayarak, bağlantı güvenilirliği ve ağın genel verimliliğini artırmaktadır [3, 4].

Şekil 1.2: 4G ve 5G Bağımsız Olmayan Dağıtım (NSA)

5. 5G'nin Özellikleri

5G teknolojisi, önceki dört nesil mobil ağdan farklı olarak, uzun mesafelerde iletim sağlamak için büyük ölçüde makro hücrelere ve yüksek güç tüketimine dayanmak yerine, daha verimli bir yapı kullanmaktadır. Ağ verimliliğini artırmak ve performansı optimize etmek amacıyla, birden fazla bant genişliği üzerinden veri iletimi gerçekleştirir.

5G, 1 GHz altı bantlardan başlayarak, milimetre dalgaları (mmWave) olarak bilinen son derece yüksek frekans bantlarına kadar geniş bir radyo frekansı aralığında çalışmak üzere tasarlanmıştır. Daha düşük frekans bantları, büyük yayılma mesafeleri sağlarken, daha yüksek frekans bantları ise veri aktarım kapasitesini artırarak, 5G ağlarının daha yüksek hızlarla veri iletmesini mümkün kılar. Bu, 5G'nin daha geniş alanlarda etkin veri transferi sağlarken, yüksek veri yoğunluklu uygulamaların da daha verimli bir şekilde çalışmasına olanak tanır.

5G ağlarının temelini oluşturan üç ana frekans bandı bulunmaktadır:

- 5G Düşük Bant (1 GHz altı): Bu bant, 1 GHz'in altında çalışır ve geniş kapsama alanı sağlamakla birlikte, binalardan geçerken sinyal kaybını azaltma avantajı sunar. Kırsal alanlar ve geniş bölgeler için iyi kapsama sağlar. Şu anda 4G LTE için kullanılan spektrumu temel alır ve mevcut 5G cihazları için LTE 5G mimarisi sunar. Bu nedenle, düşük bant 5G'nin performansı, 4G LTE'ye benzer olup, piyasada bulunan 5G cihazlarının etkin kullanımını destekler.
- 5G Orta Bant (1 GHz ila yaklaşık 6 GHz): 1 GHz ile 6 GHz aralığında çalışır ve daha hızlı veri hızları sunar. Şehirlerdeki yoğun nüfuslu alanlar gibi yerlerde yaygın olarak kullanılır. Bu bant, düşük banttan daha yüksek veri hızları sağlarken, kapsama alanı daha sınırlıdır.
- 5G Yüksek Bant (mmWave, 24 GHz ve üzeri): 24 GHz ile 100 GHz aralığına kadar uzanan bu bant, 5G teknolojisinde kullanılan en yüksek frekansları temsil eder. Yüksek frekanslı sinyallerin engellerden geçmesi zorluğu nedeniyle, kısa mesafelerde etkin çalışır. Kapsama alanı sınırlıdır ve güvenilir bağlantılar sağlamak için yoğun bir hücresel altyapı gerektirir. Son derece yüksek veri hızları sunduğu halde, duvarlar gibi fiziksel engeller tarafından bozulabilir. Bu frekans bandı, genellikle stadyumlar ve yoğun kent merkezleri gibi yüksek nüfus yoğunluğuna sahip alanlarda kullanılmaktadır.

5G teknolojisinin üç temel özelliği olan eMBB, uRLLC ve mMTC aşağıda açıklanmaktadır. Bu özelliklerin her biri, 5G'nin sunduğu yüksek hız, düşük gecikme ve geniş cihaz bağlantı kapasitesinin temel taşlarını oluşturur.

5G Teknolojisinin Temel Özellikleri:

- eMBB (Enhanced Mobile Broadband): Geliştirilmiş mobil geniş bant teknolojisi, 5G'nin temel özelliklerinden biridir ve kullanıcılara daha hızlı bağlantılar ve artırılmış kapasite sağlar. Bu teknoloji, veri hızlarının Gbps seviyelerine ulaşmasına imkan tanır, böylece yüksek çözünürlüklü video akışı, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi veri yoğun uygulamalar için daha uygun bir altyapı sunar.
- uRLLC (Ultra Reliable Low Latency Communications): Ultra güvenilir düşük gecikmeli iletişim, 5G'nin diğer önemli özelliklerinden biridir. Bugün 50-100 ms aralığındaki gecikmeler normal kabul edilirken, 5G teknolojisi bu gecikmeleri 1 ms'ye kadar düşürmeyi amaçlar. Bu özellik, otomatik sürüş gibi görev açısından kritik uygulamaların güvenli ve etkin bir şekilde çalışmasını sağlar.
- mMTC (Massive Machine-Type Communications): Çok makine tipi iletişim, 5G'nin bir başka önemli özelliğidir ve Nesnelerin İnterneti (IoT) cihazlarının büyük ölçekli bağlanabilirliğini sağlar. mMTC, milyarlarca cihazın aynı anda verimli bir şekilde birbirleriyle iletişim kurmasına olanak tanır, bu da akıllı şehirler, endüstriyel otomasyon ve diğer IoT uygulamaları için temel bir bileşendir.

Geleneksel makro hücrelerin yanı sıra, 5G teknolojisi, milimetre dalga (mmWave) spektrum bantlarını desteklemek için çok sayıda küçük mikro hücreyi içeren bir ağ yapısına sahiptir. Bu yapılar, ultra yüksek hızlı ağ kapsamı sağlamak için kritik rol oynar. 5G'nin artırılmış mobil ağ kapasitesi ve azaltılmış gecikmesi, 5G destekli akıllı fabrikalar, akıllı şehirler ve kesintisiz bağlantılı cihazlar gibi yeni nesil uygulamaların geliştirilmesine olanak tanır.

6. 5G'ye Geçişin Önemi

5G teknolojisi, küresel rekabet açısından önemli bir fırsat sunmakta olup, bu alanda hızlı ve sürdürülebilir ilerlemeler sağlanması gerekmektedir. Sensörler, akıllı cihazlar ve akıllı telefonlar gibi teknolojilerin günlük yaşamla sorunsuz bir şekilde entegrasyonunu mümkün kılacak teknik altyapının kurulması, bu potansiyelin gerçekleştirilebilmesi için kritik öneme sahiptir. Kuruluşlar, yalnızca bu tür entegrasyonları başarılı bir şekilde uygulayarak etkin bir rekabet stratejisi geliştirebilir, aynı zamanda rekabet avantajı elde etme noktasında da önemli bir konum kazanabilirler. Çevremizdeki teknolojik cihazların yaygınlaşması, sürekli olarak analiz edilebilecek veriler üreterek müşterilere yönelik faydalı çözümler geliştirilmesini mümkün kılmaktadır. Şirketler, bu verileri kullanarak, müşterilerine özel çözümler sunan yeteneklerini geliştirebilirler. Ayrıca, yapay zekâ (AI) ve makine öğrenimi (ML) teknolojilerinin 5G ile entegrasyonu, veri toplama ve

analiz süreçlerini hızlandırarak eyleme dönüştürülebilir içgörüler elde etme kapasitesini artırmaktadır.

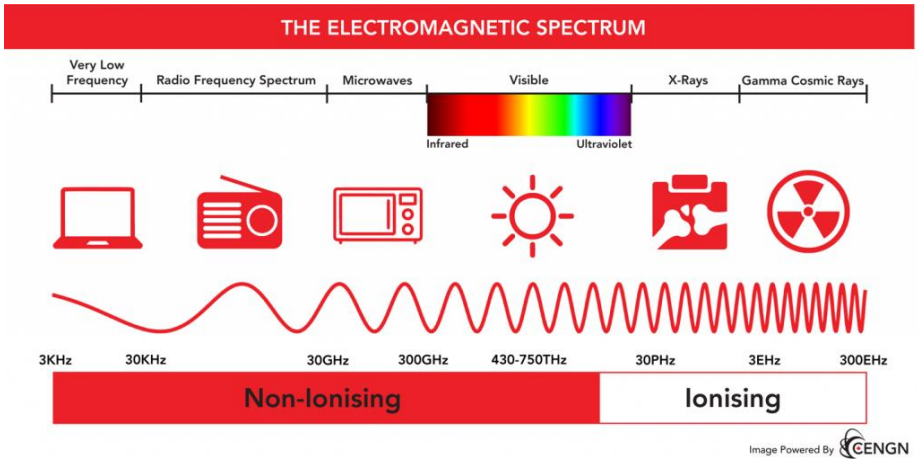
Özetle, 5G teknolojisine yapılan yatırımlar ve buna bağlı teknik altyapının güçlendirilmesi, rekabet avantajı elde etmek için kritik öneme sahiptir. Şirketler, bu teknolojileri etkili bir şekilde kullanarak operasyonel maliyetleri düşürebilir ve aynı zamanda müşteri memnuniyetini ve katılımını artırma potansiyeline sahiptir.

7. Frekansları Ölçme ve Karşılaştırma

Radyo frekanslarının potansiyel tehlikesi, bu frekansların iyonlaştırıcı olup olmamasına bağlıdır. İyonlaştırıcı radyasyon, atomların iyonlaşmasına yol açarak canlı dokuya zarar verebilir ve bu da hücre hasarı, yanıklar, hastalıklar, kanser ve hatta ölüm gibi sonuçlar doğurabilir. Ancak, 5G teknolojisi iyonlaştırıcı olmayan frekans aralıklarında çalıştığı için bu tür riskleri taşımamaktadır ve bu nedenle sağlık açısından bir endişe oluşturmaz.

5G, 30 GHz ile 300 GHz arasında bir frekans aralığında radyo dalgalarını kullanabilmekle birlikte, yalnızca 100 GHz'e kadar olan dalgaları kullanmaktadır. Elektromanyetik spektrumda, 5G'nin kullandığı enerji iyonlaştırıcı olmayan bir yapıya sahiptir.

Ayrıca, 5G tarafından kullanılan radyo dalgalarının frekansları, güneşten aldığımız radyasyondan 2.567 ila 14.333 kat daha düşük güçlüdür. Şekil 1.3, farklı elementler ve nesneler tarafından yayılan radyasyon miktarlarını göstermektedir.

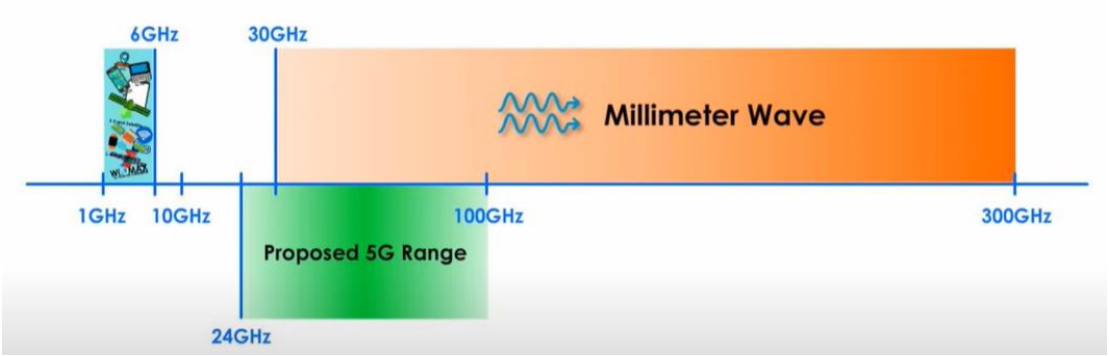
Şekil 1.3: Çeşitli Doğal Kaynaklardan Yayılan Radyasyon Emisyon Oranları
Kaynak: CENGN

8. Milimetre Dalgası

5G teknolojisi, milimetre dalgası olarak bilinen yeni bir radyo frekansı spektrumunu kullanacak. Mevcut radyo frekans spektrumu, özellikle 1 GHz ile 6 GHz arasındaki bandın yoğun kullanımı nedeniyle oldukça kalabalıktır; GPS, Wi-Fi, 4G ve 3G gibi birçok teknoloji bu aralıkta faaliyet göstermektedir. Öte yandan, 30 GHz ile 300 GHz arasındaki milimetre dalgası spektrumu daha az kullanıma sahiptir. Bu sebeple, 5G için 24 GHz ile 100 GHz arasındaki frekans aralığı, Şekil 1.4'te gösterildiği gibi, önerilen spektrum olarak belirlenmiştir.

Milimetre dalgasının üç temel avantajı bulunmaktadır:

- Bu frekans bandı, yeni ve nispeten az kullanılan bir spektrum aralığına aittir.
- Yüksek frekanslı dalgalar, daha geniş bant genişliklerini ve daha hızlı veri aktarım hızlarını destekleyerek, düşük frekanslı dalgalara kıyasla önemli ölçüde daha büyük veri iletim kapasitesi sunar.
- Milimetre dalgası frekansları, ağ kapasitesinin ve performansının artırılmasına olanak tanır. Bu, büyük MIMO (Çoklu Giriş, Çoklu Çıkış) antenlerinin kullanımıyla birden fazla veri akışının eşzamanlı olarak iletilmesini ve alınmasını kolaylaştırır.

Şekil 1.4: 5G Hücresel Ağlar
Kaynak: Sunny Classroom

9. Büyük MIMO Teknolojisi

Dalga frekansı ile anten boyutu arasında ters bir ilişki bulunmaktadır. Daha düşük frekanslı sinyaller, etkili bir iletim ve alım için daha büyük antenler gerektirirken, yüksek frekanslı sinyaller daha küçük antenlerle verimli bir şekilde işlenebilir. Bu özellik, milimetre dalgalarının daha kompakt hücreler veya paneller içerisinde daha yüksek yoğunlukta verici ve alıcı entegrasyonuna olanak tanır.

Örneğin, eski teknolojilerde hücre başına yalnızca 10 anten kullanılabilirken, 5G teknolojisi aynı alanda 100'e kadar anteni destekleyebilmektedir. Bu durum, küçük hücrelerin çok daha fazla eşzamanlı kullanıcıyı barındırmasına olanak sağlar.

5G ağları, büyük MIMO (Çoklu Giriş, Çoklu Çıkış) teknolojisini benimseyerek, aynı anda daha fazla veri iletimi ve alımını mümkün kılmak için çok sayıda anten elemanı veya bağlantısı kullanacaktır. Bu teknoloji, ağ kapasitesini artırarak daha fazla kullanıcının eşzamanlı bağlantı kurmasına ve yüksek veri iletim hızlarını sürdürebilmesine olanak tanıyacaktır.

5G teknolojisinin devasa MIMO antenlerinin fiziksel boyutu, 4G ile karşılaştırılabilir düzeyde kalmakla birlikte, daha yüksek frekanslar, daha küçük bireysel anten elemanlarının kullanılmasına olanak tanır. Bu sayede, aynı fiziksel muhafaza içerisinde 100'den fazla anten elemanının entegrasyonu kolaylaştırılmaktadır. Bu süreç, Şekil 1.5 ve Şekil 1.6'da gösterilen örneklerle daha net bir şekilde görülebilir. Ayrıca, 5G kullanıcı ekipmanları, mmWave frekanslarını desteklemek amacıyla MIMO anten teknolojisi ile donatılacaktır.

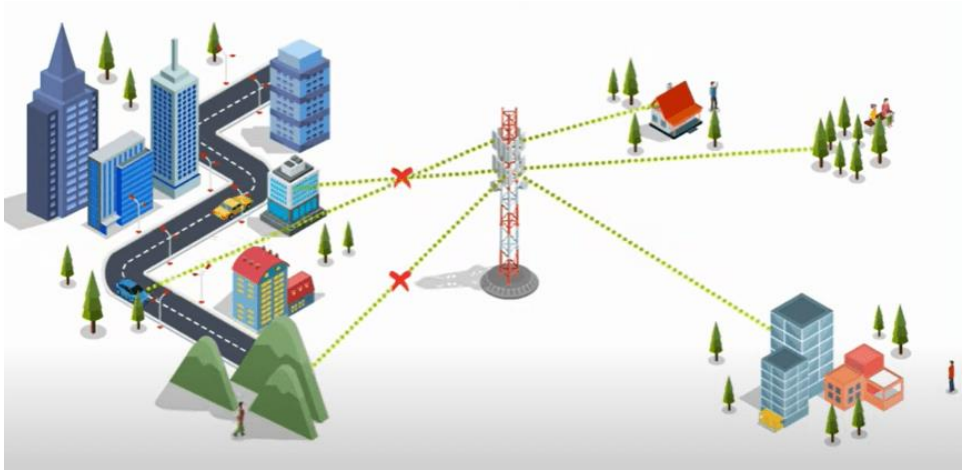
Şekil 1.5: Hücre Başına 10 Anten Kullanımı
Kaynak: Sunny Classroom

Şekil 1.6: Hücre Başına 100 Anten Kullanımı
Kaynak: Sunny Classroom

10. Küçük Hücreler

Milimetre dalgaları, birçok avantaj sunmakla birlikte bazı dezavantajlara da sahiptir. Daha yüksek frekanslı sinyaller, havadaki engellerle çarpışma olasılığı daha yüksek olduğundan, enerji kaybı daha hızlı gerçekleşir. Bu durum, milimetre dalga sinyallerinin menzilini sınırlayarak, binalar ve ağaçlar gibi engeller nedeniyle zayıflamaya daha yatkın hale getirir. Bu zorlukların üstesinden gelebilmek için, baz istasyonları ile son kullanıcılar arasındaki kapsama boşluklarını doldurmak amacıyla küçük hücre istasyonlarının kullanımı gereklidir. Her bir küçük hücre istasyonu, bölgenin nüfus yoğunluğuna göre belirlenen yerel bir alana hizmet verir. Özellikle yüksek yoğunluklu kentsel alanlarda, bitişik küçük hücreler arasındaki mesafe genellikle 10 ila 100 metre arasında değişmektedir. Şekil 1.7, küçük hücreler kullanılmadan 5G hücresel ağlarında bağlantı zorluklarını göstermektedir.

Şekil 1.7: 5G Hücresel Ağlarında Küçük Hücreler Olmadan Bağlantı Zorlukları
Kaynak: Sunny Classroom.

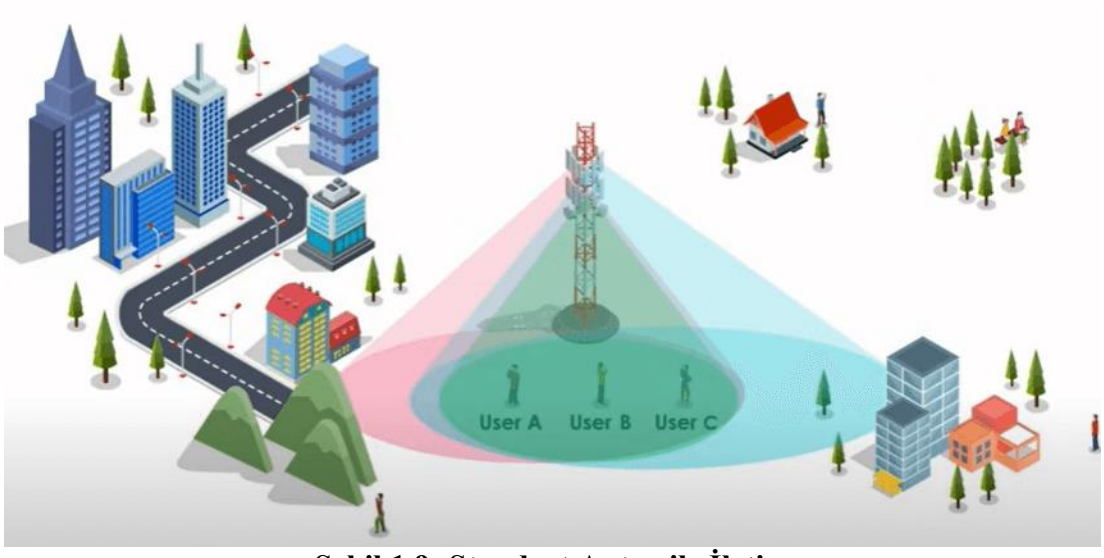
Yakın gelecekte, kentsel ortamlarda, özellikle mahalleler ve sokaklar gibi alanlarda küçük hücrelerin dağıtımında önemli bir artış beklenmektedir. Şekil 1.8, küçük hücreler kullanılarak 5G hücresel ağlarında bağlantının nasıl sağlandığını göstermektedir.

Şekil 1.8: Küçük Hücrelerle 5G Hücresel Ağlarında Bağlantının Sağlanması
Kaynak: Sunny Classroom.

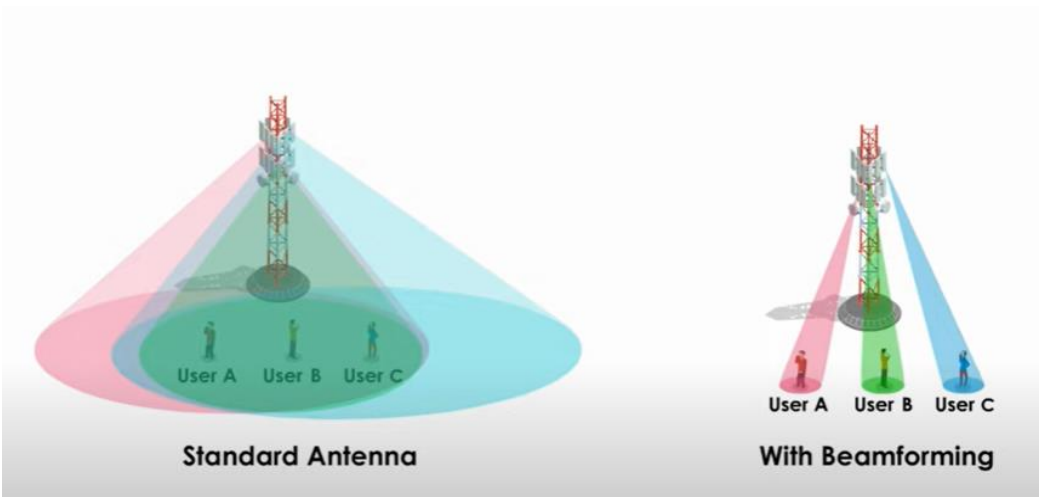
11. Beamforming

4G teknolojisinde, kablosuz sinyaller her ne kadar çok yönlü olmasa da hareket halindeyken geniş bir alana yayılarak hızlı bir şekilde enerji kaybeder. Hüzmeleme teknolojisi, sinyali her yöne yaymak yerine, belirli kullanıcılara doğru yönlendirerek, kullanıcılar ile baz istasyonları veya hücre istasyonları arasındaki iletimi geliştirir. Şekil 1.9, hüzmelemesiz standart antenle iletimin nasıl sağlandığını göstermektedir.

Şekil 1.9: Standart Anten ile İletim
Kaynak: Sunny Classroom.

Sinyalin, görünmeyen bir kablo boyunca hareket eden lazer ışını olarak görselleştirilebileceği bir modelde, daha yüksek ışın oluşturma yoğunluğu, daha düşük girişim ve daha az enerji tüketimi sağlar. Bu durum, ışın oluşturma teknolojisi ile daha hızlı veri iletim oranlarına ulaşılmasına olanak tanır. Şekil 1.10, ışın oluşturma sürecini ve bunun sonuçlarını görsel olarak açıklamaktadır.

Şekil 1.10: Beamforming ile 5G Hücresel Ağlar
Kaynak: Sunny Classroom.

Işın yönlendirme, büyük MIMO (Çoklu Giriş, Çoklu Çıkış) baz istasyonu antenlerinin radyo sinyallerini tüm yönlere yayınlamak yerine, belirli kullanıcılara ve cihazlara odaklamasını sağlayan

bir teknolojidir. Gelişmiş sinyal işleme algoritmalarından yararlanarak, ışın yönlendirme sinyalin en verimli yolunu belirler ve sinyalin hedef kullanıcıya daha etkili bir şekilde ulaşmasını sağlar.

12. Materyal ve Yöntem

Ray tracing, elektromanyetik dalgaların, özellikle radyo sinyallerinin belirli bir ortamda nasıl yayıldığını modellemek için kullanılan bir tekniktir. Kentsel alanlarda iletişim bağlantılarının ve kapsama alanlarının analizine yönelik uygulamalarda, ışın izleme, radyo sinyallerinin binalar ve diğer kentsel yapılar gibi engellerle karşılaştığında nasıl yansıdığını, kırıldığını, dağılacağını ve bu süreçlerin sinyal gücü üzerindeki etkilerini simüle etme imkânı sunar. Bu sayede, kentsel ortamlardaki iletişim altyapılarının verimliliği daha doğru bir şekilde değerlendirilebilir.

Bu çalışmada, İstanbul'daki Beyazıt Meydanı'na ait bina verileri, OpenStreetMap (.osm) dosyasından elde edilerek analiz edilmiştir. Elde edilen bina bilgileri, Site Viewer kullanılarak görselleştirilmiştir. Küçük hücre vericisi ve alıcısı belirtilen koordinatlara yerleştirilmiş, izotropik antenlerle donatılmış ve çeşitli taşıyıcı frekanslarında çalıştırılmıştır. Verici anteninin yüksekliği değiştirildiğinde, sinyal alımı üzerindeki etkiler, alıcı anten yüksekliği değiştirilerek incelenmiştir. Sinyal iletimi ve alımı, yapı malzemeleri (beton, tuğla, ahşap, cam, metal) ile etkileşimler dikkate alınarak ışın izleme yayılma modeli kullanılarak hesaplanmıştır [5, 6, 7, 8].

13. Konfigürasyon

Küçük Hücre Vericisi, izotropik antenlerle donatılmıştır ve çeşitli taşıyıcı frekanslarında çalışmaktadır: 2,5 GHz, 3,5 GHz, 3,7 GHz, 4,2 GHz, 5,5 GHz, 24 GHz, 28 GHz, 36 GHz, 37 GHz, 39 GHz, 47 GHz, 66 GHz ve 81 GHz. Verici güç seviyeleri olarak 5 W, 10 W ve 20 W değerlendirilmektedir.

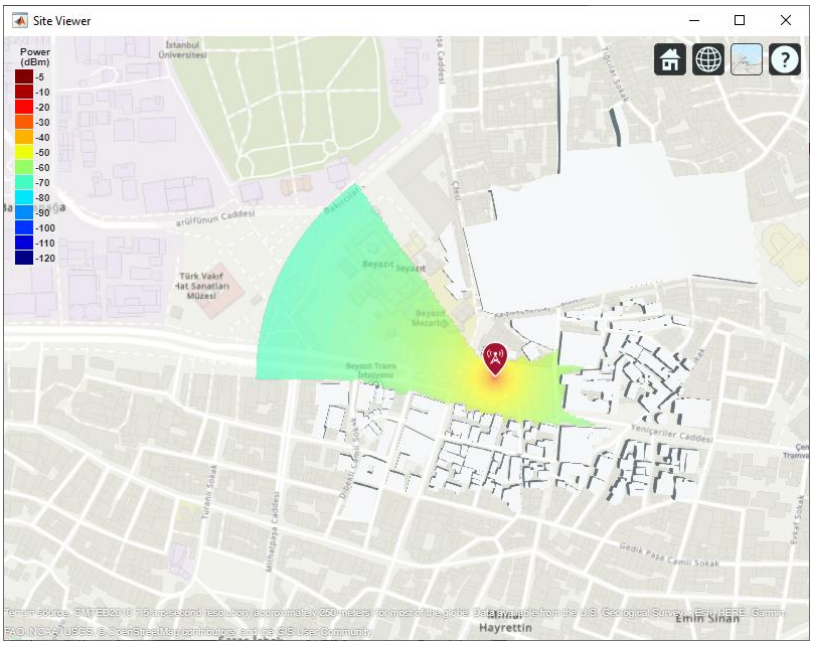
Farklı verici anten yüksekliklerinin sinyal yayılımı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Küçük Hücre Vericisi, 41.00920 enlem ve 28.96668 boylam koordinatlarında konumlanmaktadır. Küçük Hücre Alıcısı, 41.008871 enlem ve 28.967746 boylam koordinatlarında yer almaktadır.

Bu çalışmada, ışın izleme yayılım modelinin Atış ve Zıplayan Işınlar (SBR - Shooting and Bouncing Rays) yöntemiyle kullanımı, elektromanyetik dalgaların karmaşık ortamlarda nasıl yayıldığını incelemek için etkili bir yaklaşım olarak uygulanmıştır.

Model, dalgaların yayılma yollarını belirlemek ve her bir yola karşılık gelen yol kayıplarını hesaplamak için ışın izleme analizinden faydalanır. Yol kayıplarının hesaplanmasında dikkate alınan faktörler arasında serbest alan kaybı, yansıma, kırılma ve anten polarizasyon kaybı yer almaktadır [9].

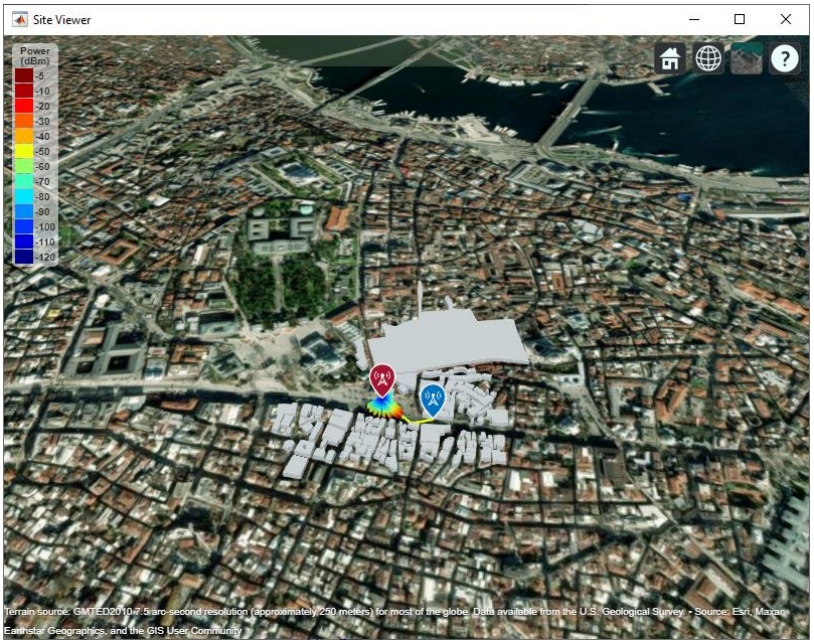
Bölgedeki binalar, beton, tuğla, ahşap, cam, metal ve mükemmel elektrik iletkenleri gibi farklı yüzey malzemeleri ile tanımlanmaktadır. Bu malzemelerin, sinyal yayılımı üzerindeki etkileri dikkate alınarak analiz edilmiştir.

Işın yönlendirme ve Phased Array System Toolbox™ kullanılarak, MATLAB R2023b akademik sürümü, görüş hattı olmayan bağlantıları optimize etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu optimizasyon süreci, çeşitli çevresel koşullar ve kısıtlamalar altında sinyal kalitesini ve güvenilirliğini artırmayı hedeflemektedir. MATLAB R2023b uygulamasında, alınan sinyal gücü yöntemi hesaplamalar için kullanılmıştır. Ayrıca, bir baz istasyonundan maksimum 250 metrelik bir menzil için kapsama haritası oluşturulmuş ve bu kapsama alanındaki yer konumları için alınan güç, Şekil 2.1'de gösterilen haritada görselleştirilmiştir.

Şekil 2.1: Maksimum Yansıma Sayısını 0 Kabul Eden Kapsama Haritası
Kaynak: Matlab

İstanbul'daki Beyazıt Meydanı'na ait veriler, OpenStreetMap (OSM) dosyasından elde edilmiştir. Bu dosyadan çıkarılan bina bilgileri, görselleştirme amacıyla Site Viewer platformuna aktarılmıştır. Küçük Hücre Verici ve Alıcı cihazlarının yerleri, belirtilen enlem ve boylam koordinatlarına göre belirlenmiştir. Şekil 2.2'de İstanbul Beyazıt Meydanı görselleştirilmiş olup, çalışma verici ve alıcı antenleri eklenerek gerçekleştirilmiştir.

Şekil 2.2: Istanbul Beyazıt Meydanı (41.00920 enlem ve 28.96668 boylam)
Kaynak: OpenStreetMap, 2024, OpenStreetMap Contributors.

14. Optimizasyon

Amacımız, kablosuz iletişim sistemlerinde alınan gücü en üst düzeye çıkaran parametre yapılandırmasını bulmaktır. Bu süreçte, frekans, mesafe, malzeme zayıflaması, yansıma kaybı, hava kaybı ve ışın yönlendirme kazancı gibi çeşitli faktörler dikkate alınarak farklı giriş değerleri arasında yineleme yapılır. Bu parametrelerin her biri, sinyalin iletim kalitesini ve alıcıda alınan gücü doğrudan etkiler.

Genel Alıcı Gücü (Received Power) Formülü 1 numaralı formülde gösterilmiştir.

$$Pr = Pt + Gt + Gr - PL(f, d, A, Lr, Lw) + Gbs \quad (1)$$

Burada:

- *Pt*: Transmitter Power (Verici Gücü) (dBm)
- *Gt*: Transmitter Antenna Gain (Verici Anteni Kazancı)
- *Gr*: Receiver Antenna Gain (Alıcı Anteni Kazancı)
- *PL*(*f, d, A, Lr, Lw*): Path loss (Yol Kayıpları), which depends on frequency (Frekans) (*f*), distance (Mesafe) (*d*), material attenuation (Malzeme Zayıflaması) (*A*), reflection path loss (Yansıma Yol Kayıpları) (*Lr*) and weather loss (Hava Koşulları Kayıpları) (*Lw*)
- *Gbs*: Beam steering Gain (Işın Yönlendirme Kazancı) (dB)

Yol kaybı terimi *PL(f, d, A, Lr, Lw)* daha ayrıntılı olarak 2 numaralı formülde gösterilmiştir:

$$PL(f, d, A, Lr, Lw) = 20\log_{10}(f) + 20\log_{10}(d) + A + Lr + Lw \quad (2)$$

Burada:

- *f*: Frequency (Frekans) (GHz)
- d: Distance (Mesafe) (m)
- *A*: Material attenuation factor (Malzeme Zayıflama Faktörü) (dB)
- *Lr*: Reflection loss (Yansıma kaybı), yansıma ve kırılma yollarının sayısına bağlı olarak değişir.
- *Lw*: Weather loss (Hava Koşulları Kayıpları)

Amacımız, Pr (alıcı gücü) değerini maksimize etmek olduğundan, formül 3 numarada şekillenmiştir.

$$\text{maxPr} = Pt + Gt + Gr - PL(f, d, A, Lr, Lw) + Gbs \quad (3)$$

Output:

max_Pr → Maximum received power found (dBm)

best_config → Configuration that yields max_Pr

Procedure Optimize_Received_Power(Pt, Gt, Gr, freq_range, dist_range, material_attenuations, Lr_values, Lw_values, Gbs_range):

1. Initialize max_Pr = -∞
2. Initialize best_config = None
3. For each f in freq_range:
    4. For each d in dist_range:
        5. For each Lr in Lr_values:
            6. For each Lw in Lw_values:
                7. For each Gbs in Gbs_range:
                    8. Compute Pr = Calculate_Received_Power(Pt, Gt, Gr, f, d, material_attenuations, Lr, Lw, Gbs)

9. If Pr > max_Pr:
    10. Set max_Pr = Pr
    11. Update best_config with:
        - Frequency (GHz) = f
        - Distance (m) = d
        - Reflection Loss (dB) = Lr
        - Weather Loss (dB) = Lw
        - Beam Steering Gain (dB) = Gbs
12. Return max_Pr, best_config

15. Optimizasyon Stratejisi

Kablosuz iletişim sistemlerinde sinyal gücünü artırmak ve iletim verimliliğini en üst düzeye çıkarmak, sistem performansı ve güvenilir veri iletimi için kritik öneme sahiptir. Bu amaçla, frekansın düşürülmesi, verici gücünün artırılması, anten yüksekliğinin optimize edilmesi, düşük zayıflama katsayısına sahip malzemelerin kullanılması, yansıma kayıplarının azaltılması ve ışın yönlendirme gibi stratejiler öne çıkar. Bu yöntemlerin dengeli şekilde uygulanması, uzun mesafelerde bile güçlü, kararlı ve enerji verimli bir iletişim altyapısı sağlar. Aşağıda, sinyal gücünü artırmaya yönelik temel optimizasyon stratejileri detaylı olarak sunulmuştur:

- Minimize Frequency (f): Sinyal gücünü iyileştirmek için frekansın minimize edilmesi önemli bir stratejidir. Yüksek frekanslar, sinyalin daha fazla zayıflamasına yol açarken, düşük frekanslar yol kaybını azaltır ve sinyalin daha güçlü bir şekilde alıcıya ulaşmasını sağlar. Bu bulgu, özellikle uzun mesafeli iletişimde daha düşük frekansların tercih edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, düşük frekansların kullanılması, alıcı gücünü artırarak daha verimli ve güvenilir bir iletişim sağlar. Bu bağlamda, yüksek frekanslı sistemlerin kullanımı, yalnızca kısa mesafelerde veya belirli ortam koşullarında uygun olabilir. Genel olarak, düşük frekanslar kullanılarak, path loss ve zayıflama etkileri minimize edilebilir, böylece daha güçlü ve uzun mesafeli sinyal iletimi sağlanabilir.
- Maximize Transmitter Power (Pt): Verici gücünün artırılması, alıcıdaki sinyal gücünün iyileştirilmesinde temel bir strateji olarak öne çıkmaktadır. Yapılan ölçümler, verici gücünün artırılmasının alıcı gücünü doğrudan artırdığını ve böylece daha güçlü ve güvenilir bir iletişim sağlandığını göstermektedir. Ancak, verici gücünün artırılması, yalnızca sinyal gücünü artırmakla kalmaz, aynı zamanda enerji tüketimini ve sistemin genel performansını da etkiler. Bu nedenle, verici gücünün optimize edilmesi gerekmektedir.

- Yüksek verici güçlerinin kullanılması, belirli mesafelerde faydalı olabilirken, sistemin enerji verimliliği ve çevresel etkileri göz önünde bulundurularak dengeli bir güç düzeyi tercih edilmelidir. Verici gücünün artırılması, daha uzun mesafelerde sinyalin iletilmesini sağlasa da, bunun çevresel faktörler ve sistem verimliliği açısından dikkate alınarak yapılması önemlidir.
- Optimize Antenna Height (h): Anten yüksekliğinin optimize edilmesi, sinyal iletiminde önemli bir rol oynamaktadır. Anten yüksekliğini artırarak, sinyalin daha geniş bir alana yayılması sağlanabilir. Ancak, bu artışın yansıma ve difraksiyon gibi faktörleri artırarak alıcıdaki gücü zayıflatmaması için dikkatli bir denge kurulmalıdır. Bu bağlamda, anten yüksekliğinin belirlenmesinde çevresel koşullar ve malzeme özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Yansıma ve difraksiyon oranlarını azaltmak amacıyla, her koşulda en uygun yükseklik seviyesi belirlenmelidir.
- Select Low-Attenuation Materials (A): Alıcıda elde edilen gücü artırmak amacıyla, daha düşük zayıflama değerlerine sahip malzemeler tercih edilmelidir. Metal ve cam malzemeleri, sinyal kaybını en aza indirirken, tuğla ve ahşap gibi malzemelerden kaçınılmalıdır. Sistem tasarımında bu malzeme seçimine özen gösterilmesi, alıcı gücünü artırarak sistemin genel verimliliğini iyileştirebilir. Her ortamın malzeme özellikleri dikkate alınarak, sinyalin iletiminde en verimli malzeme seçimi yapılmalıdır.
- Ayrıca, malzeme seçimi, anten yüksekliği ve verici gücü gibi diğer parametrelerle birlikte optimize edilerek en iyi iletim verimliliği sağlanmalıdır.
- Optimize Reflection Path Loss (Lr): Yansıma yolu kaybı (Lr), sinyal iletiminde önemli bir etkiye sahiptir ve kaybı minimize etmek için tek yansıma yolları tercih edilmelidir. Eğer çoklu yansımalardan kaçınılması mümkün değilse, yansıma sayısını azaltmak için ortamın yapısı gözden geçirilebilir ve uygun malzemeler seçilerek kayıp minimize edilebilir. Bu tür optimizasyonlar, alıcı gücünü artırarak sistemin genel verimliliğini iyileştirebilir.
- Enable Beam Steering (Gbs): Işın yönlendirme, sinyalin yansıma yollarındaki kayıpları azaltarak alıcı gücünü artırmada etkili bir yöntemdir. Özellikle çoklu yansıma yolları ve yansıma etkilerinin yoğun olduğu ortamlarda, ışın yönlendirme kullanımı önemli avantajlar sağlar. Bu teknoloji, antenlerin daha verimli bir şekilde çalışmasını ve sinyalin en uygun yoldan alıcıya ulaşmasını sağlar.

15. Deneysel Sonuçlar

Bu çalışmada gerçekleştirilen deneysel analizler, 5G kablosuz iletişim sistemlerinde alınan sinyal gücünü (Pr) etkileyen çeşitli teknik ve çevresel parametrelerin enerji verimliliği üzerindeki rolünü ortaya koymuştur. Yapılan ölçümler, anten yüksekliği, verici gücü, kullanılan frekans bandı, malzeme

türleri, sinyalin izlediği yayılma yolları ve beam steering (ışın yönlendirme) tekniklerinin, sinyalin alım kalitesi ve enerji tüketimi açısından önemli farklılıklar yarattığını göstermektedir. Özellikle yüksek frekansların (24 GHz ve üzeri), malzemelerden geçiş sırasında daha fazla zayıflamaya uğradığı ve bu nedenle daha fazla enerji gerektirdiği tespit edilmiştir. Buna karşılık, düşük frekans bantlarının (2,5 GHz - 5,5 GHz) daha az zayıflama ile daha uzun mesafelerde kararlı iletişim sağladığı gözlemlenmiştir. Ek olarak, ışın yönlendirme teknolojisinin doğru uygulandığında alınan güç seviyesini anlamlı derecede artırdığı ve sinyal kayıplarını azalttığı belirlenmiştir. Bu bulgular, yoğun kentsel ortamlarda enerji verimliliğini artırmak için frekans seçimi, anten konfigürasyonu ve malzeme özelliklerinin bütüncül olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

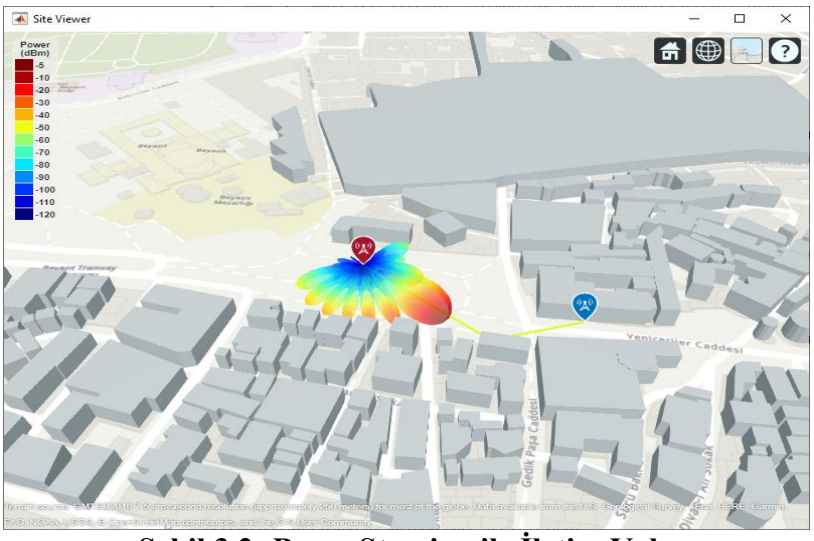
16. Sinyal Gücünün ve Malzemelerin Etkisinin Analizi

Bu bölümde, farklı malzeme türlerinin ve yayılma yollarının 5G sinyal gücü üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Yapılan ölçümler, sinyalin malzeme ile etkileşiminde frekans seçiminin belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Tüm malzemelerde düşük frekanslar (özellikle 2.5 GHz), yüksek frekanslara (örneğin 81 GHz) kıyasla daha güçlü sinyal iletimi sağlamış ve daha az kayba yol açmıştır.

Metal, en yüksek ortalama alıcı gücüyle (-47.75 dBm) sinyal kaybını en az yaşatan malzeme olurken; ahşap (-70.51 dBm) ve beton (-66.01 dBm), sinyali büyük ölçüde absorbe ederek iletimi zorlaştırmıştır. Cam (-65.35 dBm) ve tuğla (-67.75 dBm) ise orta düzeyde kayıplar sergilemiştir. Özellikle beam steering teknolojisi kullanıldığında metal ve cam yüzeylerde yansıma kaynaklı kayıpların önemli ölçüde azaldığı gözlemlenmiştir.

Bu bulgular, yüksek frekansların daha fazla sinyal zayıflamasına yol açtığını ve enerji tüketimini artırdığını göstermektedir. Beam steering teknolojisinin, karmaşık yayılma ortamlarında sinyal yönlendirmeyi optimize ederek alınan gücü artırdığı ve enerji verimliliğine katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle, enerji tasarrufu ve performans optimizasyonu açısından beam steering'in özellikle çoklu yansıma senaryolarında standart bir uygulama haline getirilmesi önerilmektedir.

Şekil 3.2, hedefe doğru yönlendirme işlemi için beam steering (ışın yönlendirme) tekniğinin nasıl kullanılacağını göstermektedir.

Şekil 3.2: Beam Steering ile İletim Yolu
Kaynak: Matlab

17. Frekans Seçimi ve İletim Kararlılığı

Bu bölümde gerçekleştirilen simülasyonlar, düşük frekanslı sinyallerin (2.5 GHz – 5.5 GHz), hem uzun mesafeli iletimde hem de fiziksel engellerin yoğun olduğu kentsel ortamlarda daha kararlı ve enerji açısından verimli bir iletişim sunduğunu ortaya koymuştur. Bu frekanslar, malzeme emiliminden ve atmosferik zayıflamadan daha az etkilenerek, yüksek frekanslara göre daha istikrarlı bir sinyal yayılımı sağlamaktadır.

Yüksek frekanslar (24 GHz ve üzeri) ise geniş bant genişliği avantajı sunsa da, özellikle beton, ahşap ve cam gibi yapı malzemelerinde önemli sinyal kayıplarına neden olmaktadır. Bu frekanslar, kısa mesafeli uygulamalarda ve beam steering gibi gelişmiş yönlendirme tekniklerinin kullanıldığı senaryolarda daha etkili olmakla birlikte, anten tasarımı ve malzeme optimizasyonu gerektirmektedir.

Çalışmada, hibrit frekans kullanımı önerilmekte; düşük frekanslar ile kapsama alanı genişletilirken, yüksek frekanslar veri iletim kapasitesini artırmak için kullanılabilir.

Ayrıca, MIMO, beamforming ve anten dizilimleri gibi teknolojilerin yüksek frekansların sınırlamalarını aşmak adına daha etkin şekilde uygulanması gerektiği vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak, frekans seçimi, 5G iletişim sistemlerinin performansı, kapsama alanı ve enerji verimliliği üzerinde doğrudan etkili bir unsur olup, hem teknik hem çevresel koşullar dikkate alınarak planlanmalıdır.

18. Sinyal Gücünün ve Malzemelerin Kombinasyonu

Bu bölümde, sinyal gücü ve malzeme türleri arasındaki etkileşimin, kablosuz iletişimde performans optimizasyonunu nasıl etkilediği ele alınmıştır. Yapılan analizler, yüksek verici gücü ile düşük frekansların birleşiminin, malzeme türünden bağımsız olarak en iyi iletim performansını sağladığını ortaya koymuştur. Düşük frekanslar, malzemeler tarafından daha az emildiği için uzun mesafelerde daha etkin sonuçlar elde edilmektedir. İletişim altyapısında kullanılan malzemeler, RF sinyallerinin yayılma özelliklerini doğrudan etkilemekte ve sistemin genel performansını belirlemektedir. Bu doğrultuda, özellikle metal yüzeyler, sinyal iletim kalitesine sağladıkları katkılar nedeniyle önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır.

Öne çıkan bulgular şunlardır:

- Yüksek Verici Gücü ve Düşük Frekanslar: 20 Watt verici gücü ve 2.5 GHz frekans aralığı, sinyal kaybını minimize eder ve kararlı bir iletişim altyapısı sunar. Düşük frekanslar, malzemeler tarafından düşük emilimle geçiş sağladığından, uzun mesafelerde yüksek performans gösterir.
- Beam Steering Tekniklerinin Rolü: Beam steering (ışın yönlendirme), metal ve cam gibi yüksek yansıtıcılığa sahip malzemelerde sinyal gücünü artırmada kritik bir araçtır. Bu teknikler, sinyalin yönlendirilmesini optimize ederek, kentsel alanlarda sinyal bozulmalarını azaltır.
- Düşük Frekansların Kullanımı: Uzun mesafeli iletişimde 2.5 GHz - 5.5 GHz aralığındaki düşük frekanslar tercih edilmelidir. Bu frekanslar, malzeme emilimine karşı daha dirençlidir ve atmosferik zayıflamalara karşı daha az hassastır.
- Beam Steering ve Anten Tasarımı: Beam steering tekniklerinin optimize edilmesi, özellikle yoğun kentsel alanlarda iletişim kalitesini artırabilir. Anten yerleşimlerinin ve sinyal yansıtma özelliklerinin mühendislik çözümleriyle geliştirilmesi önemlidir.
- Yüksek Frekansların Kullanımı: 24 GHz ve üzeri frekanslar, kısa mesafeli iletişim ve gelişmiş yönlendirme tekniklerinin kullanıldığı sistemlerde verimli olabilir. Ancak, yüksek frekanslarla ilgili sinyal kayıplarını azaltmak için malzeme seçimi ve anten tasarımı çok daha hassas bir şekilde yapılmalıdır.

Sonuç olarak, düşük frekanslar ve yüksek verici gücü kombinasyonu, genel iletişim altyapısında sinyal kayıplarını azaltarak daha kararlı bir performans sağlar. Beam steering teknikleri, özellikle yüksek yansıtıcı malzemelerle uyumlu çalışarak, kentsel alanlarda sinyal bozulmalarını azaltmada etkili bir strateji sunar. Bu bulgular, anten tasarımı ve frekans seçimi üzerine yapılacak optimizasyonlarla, gelecekteki iletişim sistemlerinin verimliliğini artırabilir. Anten yüksekliği, anten

verici gücü, materyal, frekans, yansıma yolları ve ışın yönlendirmesinin alınan güç (dBm) üzerindeki etkisini gösteren sonuçlar, Tablo 3.1'de örnek olarak sunulmaktadır.

Tablo 3.1: 10m Anten Yüksekliği ve 20W Güçle Materyal, Frekans, Yansıma Yolları ve Işın Yönlendirmesinin Alınan Güç (dBm) Üzerindeki Etkisi

Verici Anten Yüksekliği		**10 m**	**Verici Anten Gücü**		**20 watt**			**Frekans (GHz) ve Alınan Güç (dBm) (-)**							
Materyal	**Yansıma Yolu**	**Işın Yönlendirme**	**2.5 GHz**	**3.5 GHz**	**3.7 GHz**	**4.2 GHz**	**5.5 GHz**	**24 GHz**	**28 GHz**	**36 GHz**	**37 GHz**	**39 GHz**	**47 GHz**	**66 GHz**	**81 GHz**
Tuğla	Tek Yansıma	Hayır	48.037	50.982	51.467	52.573	54.922	67.728	69.067	71.250	71.488	71.946	73.566	76.515	78.294
Ahşap	Tek Yansıma	Hayır	50.777	53.699	54.181	55.282	57.623	70.413	71.751	73.932	74.170	74.627	76.247	79.194	80.971
Cam	Tek Yansıma	Hayır	45.753	48.676	49.158	50.259	52.601	65.398	66.736	68.919	69.157	69.614	71.235	74.183	75.962
Beton	Tek Yansıma	Hayır	46.377	49.304	49.788	50.890	53.236	66.046	67.386	69.570	69.808	70.266	71.888	74.838	76.618
Metal	Tek Yansıma	Hayır	38.346	41.269	41.751	42.852	45.195	57.995	59.334	61.518	61.756	62.213	63.834	66.785	68.564
Metal	İki Yansıma	Hayır	36.385	37.478	42.056	40.841	40.853	68.928	55.904	61.043	59.358	59.141	61.386	65.264	77.846
Metal	İki Yansıma ve Bir Kırınım	Hayır	37.658	35.670	42.090	40.572	45.584	72.726	55.727	58.814	58.932	60.010	60.572	64.824	75.384
Metal	Tek Yansıma	Evet	16.874	19.798	20.281	21.383	23.733	37.195	38.709	41.256	41.538	42.081	44.020	47.686	49.491
Metal	İki Yansıma	Evet	14.947	16.047	20.606	19.404	19.423	47.217	34.474	39.605	37.926	37.711	39.956	43.833	56.290
Metal	İki Yansıma ve Bir Kırınım	Evet	21.291	22.350	26.924	27.400	29.585	56.989	42.582	45.113	44.658	46.723	47.539	50.773	61.651

Sonuç

Bu çalışma, yoğun kentsel ortamlarda 5G kablosuz iletişim sistemlerinde enerji verimliliğini optimize etmek için yapılan analitik değerlendirmeler ve simülasyon analizleri üzerine odaklanmıştır. Frekans seçimi, anten yüksekliği, verici gücü, malzeme özellikleri, yayılma yolları ve beam steering teknolojileri gibi parametreler arasındaki etkileşimler incelenerek, enerji verimliliğini artıracak stratejiler geliştirilmiştir. Elde edilen temel bulgular ve öneriler şu şekildedir:

- Frekans Seçimi: Düşük frekanslar (2,5 GHz – 5,5 GHz), yoğun kentsel ortamlarda sinyal penetrasyonunu iyileştirerek daha kararlı ve enerji verimli iletişim sağlar. Yüksek frekanslar (24 GHz ve üzeri), yüksek veri hızları sunsa da sinyal kayıplarını artırarak enerji tüketimini yükseltir. Bu nedenle, düşük frekanslı sistemler kentsel ağlarda daha yaygın kullanılmalıdır.
- Anten Yüksekliği: Anten yüksekliğinin artırılması, sinyal kapsama alanını genişleterek enerji verimliliğini artırır. Ancak, aşırı yüksek antenler, yansıma ve çoklu yol etkilerinin artmasına yol açar, bu yüzden optimizasyon gereklidir.
- Verici Gücü: Verici gücü, enerji tüketimini doğrudan etkileyen önemli bir parametredir. Adaptif güç kontrol sistemleri kullanılarak, optimal güç seviyeleri belirlenmeli ve aşırı güç kullanımı ile elektromanyetik çevre kirliliği engellenmelidir.
- Malzeme Etkisi: Yapı malzemelerinin RF sinyal yayılımına etkileri incelenmiştir. Metal ve cam yüzeyler yüksek yansıtıcılık özellikleri sayesinde enerji verimliliğini artırırken, beton, tuğla ve ahşap gibi malzemeler sinyal kaybına yol açarak daha fazla enerji tüketimi gerektirir. Bu nedenle, malzeme seçimi stratejik yapılmalıdır.
- Yayılma Yolları: Tek yansıma senaryolarında sinyal performansı artarken, çoklu yansıma ve difraksiyon durumlarında kayıpların arttığı gözlemlenmiştir. Bu kayıpların beam steering teknolojileriyle minimize edilebileceği belirlenmiştir.
- Beam Steering Teknolojisi: Beam steering, yoğun kentsel alanlarda sinyalin doğru hedeflere yönlendirilmesiyle enerji verimliliğini artırır. Özellikle yüksek frekans ve çoklu yol yayılımı senaryolarında etkin sonuçlar sağlanır. Bu teknolojilerin geliştirilmesi ve adaptif algoritmalarla entegrasyonu önerilmektedir.
- Ağ Dilimleme ve Uç Bilişim: Ağ dilimleme ve uç bilişim teknolojileri, kaynak kullanımını optimize ederken, enerji tüketimini önemli ölçüde azaltır. Ağ dilimleme sayesinde uygulama bazlı optimizasyon yapılırken, uç bilişim veriyi merkezden uzaklaştırarak enerji maliyetlerini düşürür.
- Şehir Planlaması ve Telekomünikasyon Altyapısı Entegrasyonu: Kentsel planlama ile telekomünikasyon altyapısının entegrasyonu, kapsama alanını genişletmek ve enerji verimliliğini artırmak için kritik bir strateji olarak öne çıkmaktadır.
- Alıcı Gücünün Optimizasyonu: Anten yüksekliği, verici gücü, frekans ve malzeme seçimi gibi parametrelerin bir arada değerlendirilmesi alıcı gücünü optimize etmek için çok önemli faktörlerdir. Beam steering teknolojisi, alıcı gücünü artırmada önemli bir rol oynamaktadır.

Frekans yönetimi, anten yüksekliği ve gücü, malzeme kullanımı, yayılma yolları ve beam steering teknolojileri gibi çok yönlü stratejilerin bir arada uygulanması, enerji verimliliği için etkili çözümler

sunacaktır. Bu stratejilerin entegrasyonu, yoğun kentsel ortamlarda daha verimli ve sürdürülebilir iletişim altyapılarının oluşturulmasına katkı sağlayacaktır.

Gelecekteki çalışmalar, bu stratejilere odaklanarak daha enerji verimli iletişim sistemlerinin geliştirilmesine olanak tanıyacak ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşılmasında önemli bir rol oynayacaktır. Sonuç olarak, yoğun kentsel ortamlarda 5G kablosuz iletişim sistemlerinin enerji verimliliğini artırmak için bir dizi optimizasyon stratejisi benimsenmelidir. Bu stratejiler, gelecekteki sürdürülebilir çözümler için sağlam bir temel oluşturacaktır.

Kaynakça

International Telecommunication Union. (2019). *World Radiocommunication Conference 2019 (WRC-19),* https://www.itu.int/en/ITU-R/conferences/wrc/2019/Pages/default.aspx.

Republic of Turkey General Directorate of Highways. (n.d.). *Durma ve İntikal Süreleri*. https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Trafik/DurmaIntikal.aspx.

Andrews, J. G., Buzzi, S., Choi, W., Hanly, S. V., Lozano, A., Soong, A. C., & Zhang, J. C. (2014). *What will 5G be?* IEEE Journal on Selected Areas in Communications, 32(6), 1065-1082. https://doi.org/10.1109/JSAC.2014.2328098.

Rappaport, T. S., Sun, S., Mayzus, R., Zhao, H., Azar, Y., Wang, K., ... & Gutierrez, F. (2013). *Millimeter wave mobile communications for 5G cellular: It will work!* IEEE Access, 1, 335-349. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2013.2260813.

Report ITU-R M.2412, "Guidelines for evaluation of radio interface technologies for IMT-2020", 2017. https://www.itu.int/pub/R-REP-M.2412.

Report ITU-R M. [IMT-2020.EVAL], "Guidelines for evaluation of radio interface technologies for IMT-2020", 2017. https://www.itu.int/md/R15-SG05-C-0057.

Report ITU-R M.2135-1, "Guidelines for evaluation of radio interface technologies for IMT-Advanced", 2009. https://www.itu.int/dms_pub/itu-r/opb/rep/R-REP-M.2135-1-2009-PDF-E.pdf.

S. Sun et al., "Prediction Accuracy and Parameter Stability of Path Loss Models for 5G," IEEE Trans. Veh. Technol., vol. 65, no. 5, pp. 2843–2860, May 2016, doi: 10.1109/TVT.2016.2543139 MathWorks. (n.d.). MATLAB MathWorks. https://au.mathworks.com.

OTAĞ TİPİ ÇADIRLARDAN AHŞAP IZGARA KABUK SİSTEMLERE DÖNÜŞÜM
THE TRANSFORMATION OF OTAĞ TYPE TENTS INTO TIMBER GRID SYSTEMS

Alperen YEŞİLYURT*

Özet

Estetik ve fonksiyonel açıdan yenilikçi ahşap ızgara kabuk sistemler klasik betonarme ve çelik sistemlerin ötesinde çağdaş bir yapım tekniğidir. Bu bağlamda ahşap ızgara kabukların tanımı yapılarak tarihsel gelişim süreci detaylıca incelenmiştir. En basit hali ile temel ahşap ızgara yapısının yurt, otağ gibi isimlerle anılan taşınabilir konaklama yapıları olduğu ortaya konulmuştur. Yurt yapılarındaki esnek kafes sistemlerin Moğol ve Türk kültürlerindeki uygulamaları, bu yapılardaki malzeme seçimlerinin önemi ile birlikte ele alınmıştır. Yenilikçi ahşap ızgara kabuklar için form bulma ve tasarım süreci, elastik ve rijit ahşap kabuk sistemlerin imalat yöntemleri, CNC ve parametrik tasarımın inşaat sürecine etkileri ile birlikte irdelenmiş olup ahşap ızgara kabuk sistemlerin sınıflandırma kriterleri ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. Bahse konu kriterler doğrultusunda farklı teknikler ile üretilen ahşap ızgara kabukların Weald and Downland Gridshell, Savill Building, Centre Pompidou-Metz ve Macallan Distillery gibi uluslararası örnekleri, sistemlerinin strüktürel performans ve sürdürülebilirlik avantajları ile sunulmuştur. Sonuç olarak ahşap ızgara kabukların hafiflik, esneklik, modülerlik ve çevresel uyumluluk gibi özellikleriyle; afet sonrası barınma ihtiyacını karşılayacak geçici yapılar, taşınabilen ve gerektiğinde sökülüp tekrar kurulabilen çadır tipi modüler konutlar, iklim ile uyumlu adaptif cephe çözümleri, mimari tasarımı vurgulayacak pavyon yapıları, çeşitli amaçlara hizmet etmesi için tasarlanacak fuar alanları ve benzeri yapılarda geleceğin mimari ihtiyaçlarına yanıt verecek potansiyele sahip olduğu vurgulanmış ve bu sisteme dair ilk uygulamaların yenilikçi ızgara kabuklar ile ilişkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ahşap Izgara Kabuk, Zincir Eğrisi, Türk Çadırı, Kabuk Sistem, Otağ.*

Abstract

Innovative timber gridshell systems, both aesthetically and functionally, represent a contemporary construction technique that transcends conventional reinforced-concrete and steel frameworks. In this context, timber gridshells are defined and their historical evolution is examined in detail. At its simplest, the fundamental timber gridshell form is embodied by portable dwellings known as yurts and otağ; the flexible lattice systems of these yurts are analyzed through their applications in Mongolian and Turkish cultures, along with the significance of material selection. The form-finding and design processes for advanced timber gridshells, the fabrication methods for both elastic and rigid shell systems, and the influence of CNC and parametric design on construction practice are all explored, and comprehensive classification criteria for timber gridshell systems are established. Based on these criteria, international examples produced using diverse techniques such as the Weald and Downland Gridshell, the Savill Building, the Centre Pompidou-Metz, and the Macallan Distillery are presented, highlighting their structural performance and sustainability advantages. Finally, it is emphasized that timber gridshells due to their lightness, flexibility, modularity, and environmental compatibility hold considerable potential for future architectural applications, including temporary post disaster shelters; transportable, tent type modular housing that can be disassembled and reassembled; climate-adaptive façade solutions; architecturally expressive pavilions; and multipurpose exhibition spaces. Additionally, the relationship between the first implementations of the system and the innovative grid shells is critically examined.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Bilim Dalı, 522324018@std.izu.edu.tr.

Keywords: *Timber Grid Shell, Catenary Curve, Turkish Tent, Shell System, Marquee.*

1. Giriş

Çağdaş mimarlık bağlamında yapıların estetik ve fonksiyonel özelliklerini arttırabilmek amacıyla standart üretim şekli ile betonarme, çelik, ahşap, taş yığma gibi üretim tekniklerinden ziyade farklı yapım teknikleri ortaya çıkmıştır (Çüçen ve Altuncı, 2022). Bahsi geçen çağdaş yapım teknikleri arasında Ahşap Izgara Kabuklar'da bulunmaktadır. Izgara kabuklar, diğer kabuk sistemlerin davranışını taklit ederken kendi yüklerini taşıyabilmeleri ile farklılığı bulunan taşıyıcı sistemlerdir (Grönquist, 2020).

Tarih boyunca insanlar, temel barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli yapım sistemlerine başvurmuşlardır. Bu sistemlerin en erken örneklerinden biri, "yurt" olarak bilinen, esnek dalların bükülüp birbirleriyle kesişerek oluşturduğu örgü benzeri bir iskelet yapıdır (Chilton ve Tang, 2016). Bu yapı formu hem taşınabilirliği hem de pratik kurulumu sayesinde uzun yıllar boyunca farklı kültürlerde barınma çözümü olarak benimsenmiştir.

Mimari açıdan ızgara kabuk yapılar, çubuk elemanların ve rijit bağlantıların oluşturduğu, mekânsal olarak eğrisel formlara sahip sistemlerdir. Bu sistemler, çubukların düğüm noktalarıyla düzenli aralıklarla birleşmesi sonucu düzlemsel bir ağ meydana getirir. Izgara kabukların geometrisi, genellikle yerçekimi etkisiyle sarkan esnek bir ağın formunun ters çevrilmesiyle elde edilir. Bu yöntem, zincir ya da ağ gibi çekme etkisi altındaki elemanların şekillerinin tersine çevrilerek yalnızca basınca çalışan yapı formları oluşturma fikrine dayanır (Hennicke ve Schaur, 1974).

Ahşap ızgara kabuk sistemleri, tıpkı ince kabuk yapılar gibi kıvrımlı ve organik formlara sahiptir. Ancak sürekli döküm yüzeyler yerine, ayrı ayrı yerleştirilmiş, hafif, uzun ve eğimli çubuk elemanlardan oluşur. Bu yapılar, genellikle ya yerde düz biçimde konumlandırılmış elemanların itilip çekilerek elastik şekilde biçimlendirilmesiyle (esnek ızgaralar), ya da önceden üretilmiş modüllerin sahada birleştirilmesiyle (rijit ızgaralar) elde edilir (Koç ve Gür, 2021). Ahşap, yapım sürecinde serbest formların oluşturulmasına imkân tanıyan hem hafif hem de bükülmeye uygun bir malzeme olmasıyla öne çıkar. Ayrıca, eğilme momentlerine ve çeşitli yük kombinasyonlarına karşı gösterdiği mekanik direnç, bu tür strüktürlerin performansını belirlemede kritik bir rol oynar (Charest vd., 2019; Naicu vd., 2014).

Bu çalışmanın temel amacı, ahşap ızgara kabuk yapıların tarihsel kökenlerini, ilk ortaya çıktıkları dönemdeki işlevlerini ve kullanılan yapım tekniklerini ortaya koymaktır. Bununla birlikte,

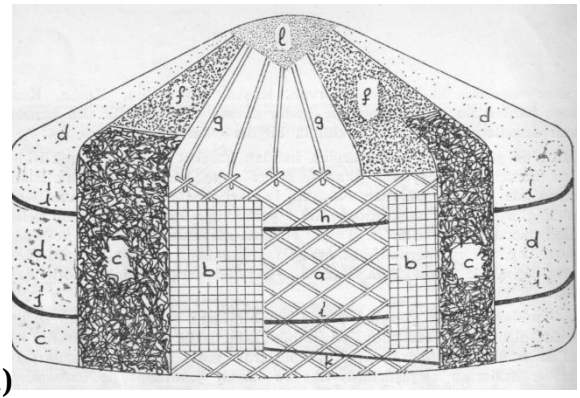
günümüzde kullanılan geniş açıklıklı, karmaşık ve modern ahşap kafes sistemlerinin inşa yöntemleri, kullanım alanları ile tarihsel bağlamda incelenmektedir. Bu doğrultuda, ahşap ızgara kabuk sistemlerinin gelecekteki potansiyel işlevlerinin belirlenip bu yapım fikrinin günümüze ve geleceğe nasıl uyarlanabileceğine dair çıkarımlara ulaşmak da araştırmanın hedefleri arasındadır.

2. Kökenler: Otağ ve Yurt Kavramları

Ahşap ızgara kafes kabuk sistemlerinin en erken kullanımları, insanların barınma ihtiyacını karşılamaya yönelik ilkel yapı formlarında görülmektedir. Bu tür barınaklar, çapraz biçimde yerleştirilmiş ve desteklenmiş esnek dalların oluşturduğu bir iskelet üzerine inşa edilmiştir. Kurulan bu temel kafes yapı, hayvan postları ya da dokunmuş kumaşlarla kaplanarak dış etkenlerden korunmayı sağlayan kapalı bir hacme dönüştürülmüştür. Ortaya çıkan bu geleneksel barınak türü "yurt" olarak adlandırılmaktadır (Chilton ve Tang, 2016). Söz konusu yapı sistemi, taşınabilir ve sabit olmak üzere iki temel gruba ayrılabilir. Sabit türdeki ilk yurt yapısı, toprağa sabitlenen direklerden oluşan bir iskelete sahiptir. Tüm yüzey keçeyle kaplandıktan sonra, yapı merkezi ve çevresinden iplerle sabitlenir. Kapı kısmı, iki kat keçe kullanılarak örtülen ayrı bir çerçeve olarak tasarlanmıştır (Radloff, 1956).

Makaleye konu olan ve ızgara kabukların ortaya çıkmasını sağlayan 2. Tür Yurt yapısının 2. barınma formu Türkistan ve Moğolistan'daki düzlüklerde, bölgenin göçebe halkları için katlanabilir ve taşınabilir bir barınak olarak gelişmiştir. Yurt yapısının temel mantığı dairesel bir çevre duvarı oluşturmak için yerleştirilebilen ve bükülebilen, esasen düz bir kafes ahşap kafesten oluşur. Kafes yapının kurulacağı yere açılıp keçe ile üzeri kapatıldıktan sonra barınma mekânı olarak kullanılabilir (Chilton ve Tang, 2016). Türk kültüründe benzer işlevdeki bu taşınabilir çadır yapısı ise "Otağ" adıyla anılmıştır (Dîvânu Lugâti't-Türk, I:406, 447).

Izgara kabukların tasarım fikrinde ızgara kafes şeklindeki çadır yuvarlak yatay bir bölümün yanı sıra sivri tepeli ya da kubbeli silindir biçimli bir gövdeye sahiptir. Kamış, bambu veya ahşap çıtaların birbirine örgü veya bağlama yöntemiyle tutturulmasıyla oluşturulan esnek kafes sistem, çadırın ana yapısını meydana getirmiştir. Çadır iskeletini oluşturan ahşap merteklerin özel ağaçlardan seçilmesi esnenklik açısından önem arz etmektedir. Örneğin, Hunlar kullanacakları mertekleri, özel olarak seçilmiş ağaçlardan temin ederlerdi. Batı Türkistan'da yurt yapıları için kullanılan keregeler (çadırı tutarak ahşap ızgara formu oluşturan çubuklar) genellikle dut ağacından yapılırken, Kazak, Kırgız ve Özbek halkları sarı söğüt, diğer bazı toplumlar ise çam ağacı kullanarak benzer yapılar inşa etmişlerdir (Diyarbekirli, 1972; Ögel, 1984).

1)

2)

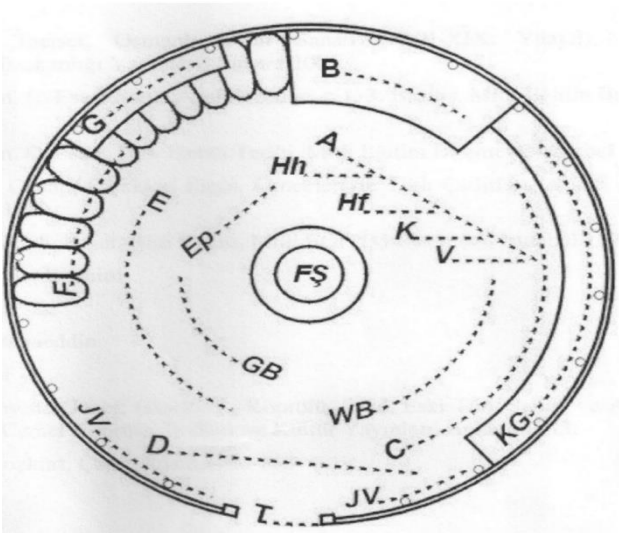
Şekil 1: Yurdu Meydana Getiren Unsurlar: a. kerege, b. kaplama, c. turdok, d. köşk, f. üzük, g. uk, h. başkur kolanı veya ipi, i. kolan veya ip, j. arkan, l. tümüldük (Diyarbekirli, 1972; Ögel,1984).

Şekil 2: Tek katlı ızgara formunu gösteren kaplanmamış yurt yapısı (Chilton ve Tang, 2016).

2. Görseldeki Temel kafes gibi kurulduktan hayvan derileri veya dokunmuş kumaşla örtülebilir. Bunun daha rafine bir versiyonu, örtü kumaşlarını germek için esnek elyaf takviyeli çubuklar kullanan modern kamp çadırlarında da görülür (Chilton ve Tang, 2016).

Yurt tipi çadırların kurulumu yere ölçü ipi ile bir dairenin çizilmesiyle başlar. Keregeler yan yana dizilip keçi derisinden sırımlarla (esnek ve uzun, ip şeklindeki deri parçası) birbirine bağlanır ve böylece yurdun duvarları oluşturulur. Silindir biçimindeki gövde, çadırın büyüklüğüne göre beş ya da sekiz keregeden meydana gelir. Genişlik ve yüksekliği kerege adı verilen esnek ahşapların sayısı ile belirlenen ideal büyüklükte bir yurdun çapı beş veya yedi metre, yüksekliği ise iki buçuk veya dört metre arasındadır (Diyarbekirli, 1972).

Çadırların kurulumu ve iç düzeni, estetik ve işlevsellik açısından belirgin bir düzene sahiptir. Çadırların yerleşim düzeni genellikle benzer özellikler taşır. Çadıra girildiğinde, sol taraf erkeklere, sağ taraf ise kadınlara ayrılmıştır. Erkeklerin bulunduğu tarafın, kapı karşısındaki bölümüne "tör" adı verilmiştir ve burada, yaşça büyük, saygı gören misafirler ağırlanır. "Başköşe" ya da "şeref mevkii" olarak bilinen bu alan, özel misafirler için, özel halılar ve nakışlı örtülerle süslenmiştir. Çadırın iç düzeninde, toplumsal hiyerarşi ve dini inançların da önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Çandarlı, 2016).

Şekil 3: Bir Altay Yurdunun İç Düzeni: A. Aile yeri, B. Yatak, C. Kadınlar Tarafı, D. Fakirler ve Hizmetçiler Yeri, E. Erkekler Tarafı, EP. Şeref Yeri, F. Meşin Çuvallar, FŞ. Ocak, G. Putlar, GB. Erkek Misafirler, Hh. Ev Sahibi, Hf. Ev Hanımı, JV. Genç Hayvanlar, K. Çocuklar, KG. Mutfak Takımı, T. Kapı, V. Akrabalar, WB. Kadın Misafirler (Çandarlı, 2016).

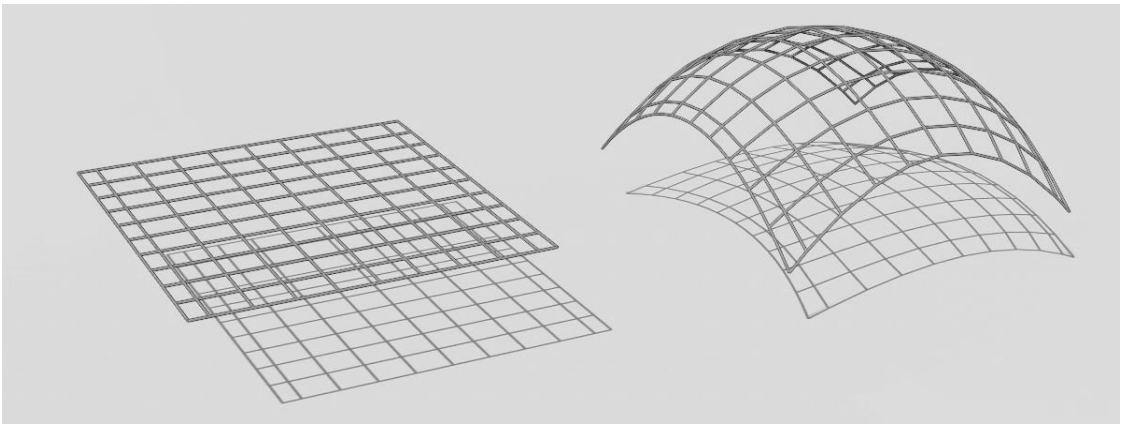
Çadır kapısından girince sol taraf erkeklere, sağ taraf kadınlara ayrılmış durumdadır. Erkek tarafının kapının tam karşısına denk gelen kısmına "tör" adı verilir. Burası en kıymetli (yaşlı, sözü geçen, saygı duyulan) erkek misafirler için hazırlanmıştır. "Başköşe" ya da "şeref mevkii" addedilen bu kısım ağırlanacak misafirlerin ağırlığına yaraşır şekilde "koşma" adı verilen nakışlı keçe örtüler veya "ocakçı" adı verilen özel halılarla kaplanmıştır. Sıradan erkek misafirlerin yeri ise kapının solunda bulunmaktadır. Aile efradının, kadın misafirlerin oturacağı yerler hep ayrı ayrı belirlenmiş durumdadır. Sağ arka taraf ev sahibi, ev hanımı, çocuklar ve akrabalar olmak üzere aile üyelerine aittir. Sağ ön taraf ise kadın misafirlere ayrılmıştır. Fakirlerin ve hizmetçilerin yeri kapının hemen kenarıdır. İçinde yaşayan kişilere dar bir mekân içerisinde oldukça geniş imkânlar sunsa da konargöçer yaşam tarzının gerekliliğinden dolayı belli bir büyüklüğü aşamamaktadır (Çandarlı, 2016).

3. Ahşap Izgara Kabuklar

Izgara kabuk sistemlerinin kökeni olan otağ ve yurt yapılarının modern dönemdeki yaklaşımı ilk kez Frei Otto tarafından uygulamıştır. 1962'de inşa edilen Deubau Pavyonu, eliptik paraboloit formuyla ahşap ızgara kabuk konstrüksiyonunun hem yalın hem de deneysel bir tezahürü olarak öne çıkmaktadır (Akyürek ve Girgin, 2023).

Geniş açıklıklar oluşturmak için yapılar gittikçe daha dinamik ve plastik formlara kavuşmuştur. Afet sonrası geçici yapılar, geçici etkinlik alanları ve korunması gereken yapılar üzerine eklenen yeni bileşenler, yapıların şekil almasını ve iklim ile fonksiyonel ihtiyaçlara uyum sağlamasını gerektirmiştir. Bu talepler, şekil değiştirebilen, uyarlanabilir, sökülüp takılabilen ve esnek taşıyıcı sistemlerin gelişimine yol açmış ve ızgara kabuk gibi inşaat sistemlerinin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır (Akyürek ve Girgin, 2023).

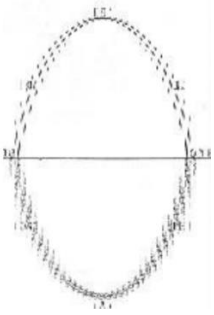
Ahşap Izgara Kabuklar bir halat veya zincir gibi eksenlerin çekme kuvvetlerine dirençli esnek bir doğrusal elemanın iki destek noktası arasında askıya alındığında ve yalnızca yer çekimi etkisi ile kendi ağırlığıyla oluşan formun x ekseninde aynalanması ile oluşturulur (Bahsedilen zincir eğrisinin farklı uzunluklardaki tepkisidir). Bu sayede yer çekiminden faydalanılarak kabuk formunun kendi ağırlığını taşıması için uygun biçim oluşur. Oluşturulan Izgara formu mesnet noktalarından birleştirilerek sabit noktaların itilip çekilmesi ile çeşitli formlarda kabuk oluşturulabilir (Chilton ve Tang, 2016).

Şekil 4: Dikdörtgen plana sahip Izgara kabuğun mesnet noktalarından merkez noktaya itme yöntemi kullanılarak oluşturulması (Çizim: A. Yeşilyurt).

Bu bağlamda Frei Otto'nun tasarladığı Deubau Pavyonu (1962) eliptik paraboloid geometrisine dayanan ahşap ızgaralı kabukların sade ve deneysel bir örneğidir; 200 m²'lik alanı kaplayan bu kabuk ızgarası, kurulumun ardından mobil bir vinç yardımıyla kaldırılarak zemin üzerine yerleştirilmiştir. Alman Pavyonu (1967) ve Mannheim Multihalle (1975) gibi projelerde ise serbest geometri kullanılarak önemli bir yapı dili oluşturulmuş ve bu yapılar, günümüzde hala örnek alınan projelerdir. 2000'li yıllardan itibaren parametrik tasarım yöntemlerinin etkisiyle, ızgara kabuklar daha yaygın bir

şekilde kullanılmaya başlanmış, gelişen detaylar sayesinde masif ve endüstriyel ahşap elemanlar ile çeşitli projelerde denenmiştir (Akyürek ve Girgin, 2023).

5) 6)

Şekil 5: İki nokta arasında asılı duran ve yalnızca kendi ağırlığıyla yüklenen zincirlerle oluşturulan zincir veya füniküler eğri (Chilton ve Tang, 2016).

Şekil 6: Hooke'un asılı zinciri ve Giovanni Poleni (1748) tarafından tasvir edilen ters sert zincir kemeri (Chilton ve Tang, 2016).

Tasarımsal bağlamda olarak ahşap kabuklar kendi yüklerini taşıyabilecek durumdadır; bu da teorik olarak kabukta saf basınç kuvvetleri oluşturur; ancak, bu yük dağılımından kaynaklanan herhangi bir değişiklik, eğilme ve burulma kuvvetlerini beraberinde üretecektir. Kafes kabuğunun yapısal verimliliği, genellikle burkulmaya karşı direnciyle belirlenir. Latalardaki kuvvetlerin büyüklüğü, kaburgaların eğrilik yarıçapından ve yüklemeden etkilenir (Chilton ve Tang, 2016).

3.1 Ahşap Izgara Kabukların Tasarım Yöntemleri

Ahşap ızgara kabukların inşa yöntemleri, arazinin büyüklüğü, ulaşım kolaylığı, bütçe, iş güvenliği, çevresel koşullar, sistemin türü ve boyutu gibi faktörlere bağlı olarak belirlenir ve bu etkenler göz önünde bulundurularak uygulamaya geçirilir (Öz, 2012).

3.1.1 Geometri ve Tasarım

Ahşap ızgara kabuklar, sadece basit geometrik şekillerle tasarlanabilen yapılar olabileceği gibi, birden fazla temel geometrik biçimin birleşiminden oluşan daha karmaşık yapılar da olabilir. Bu yapıların tasarımındaki en önemli sorunlardan biri, hangi geometrik özelliklerin kullanılacağına karar vermektir. Geometrik tasarım, yapıların hem estetik hem de yapısal bütünlüğü sağlamak için kritik bir aşamadır. Her iki durumda da tasarımcıların karşılaştığı en büyük zorluk, çeşitli geometrik elemanları bir araya getirerek dayanıklı ve işlevsel bir yapı oluşturmaktır.

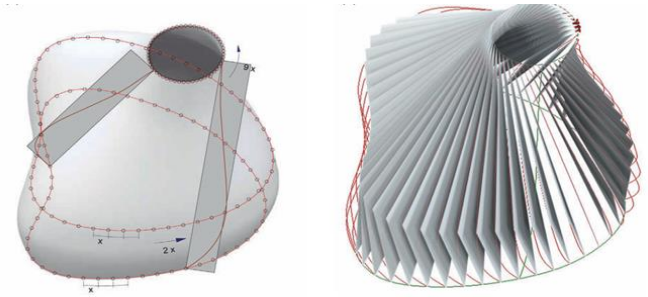
3.1.2. Form Bulma Süreci

Form bulma süreci, tasarımcıların çeşitli tasarım seçeneklerini keşfettiği, çözüm yollarını değerlendirdiği ve nihayetinde en uygun yapıyı bulmaya çalıştığı bir aşamadır. Bu süreç, yalnızca mimari düşünceyi değil, mühendislik ve fiziksel özelliklerin de dikkate alınmasını gerektirir (Ağırbaş, 2019). Ahşap ızgara kabuklarının tasarımında kullanılan form bulma yöntemleri genellikle iki ana kategoride ele alınır:

Deneysel Yaklaşımlar: Bu yöntemler, tasarımcıların yapıları manuel olarak, deneysel süreçler aracılığıyla şekillendirmelerini sağlar. Bu tür yöntemler, sonlu elemanlar analiz programları gibi karmaşık yazılımlar kullanılmadan yapılan tasarım süreçlerini kapsar. Bu tür yaklaşımlar daha çok pratik deneyimlere ve gözlemlere dayanır.

Hesaplamalı Yaklaşımlar: Bu yöntemlerde ise, matematiksel ve nümerik analizler kullanılarak tasarım süreci daha hassas ve sistematik bir şekilde yürütülür. Bilgisayar destekli tasarım yazılımları, bu aşamayı oldukça hızlandırmış ve daha verimli hale getirmiştir.

Bilgisayar teknolojisinin ilerlemesi, ızgara kabuklarının tasarımında önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir. Günümüzde, özellikle parametrik tasarım yazılımları (örneğin, CATIA, Rhino, Grasshopper 3D) kullanılarak, mimar ve mühendisler daha önce manuel olarak gerçekleştirilen form bulma işlemlerini dijital ortamda ve çok daha kısa sürede gerçekleştirebilmektedirler. Bu yazılımlar, tasarımcıların yapıların biçimlerini daha hızlı ve daha doğru bir şekilde belirlemelerine olanak tanır. Parametrik tasarım, tasarımın her aşamasını veri tabanlı bir şekilde kontrol edebilme imkânı sunarak, tasarım sürecinin esnekliğini ve verimliliğini artırır (Koç ve Gür, 2021).

Şekil 7: Hermes, Rive Gauche, Paris – serbest biçimli ahşap ızgara kabuğu pavyonlarının parametrik tasarım yazılımları kullanılarak çizilmiş formları; üç kontur eğrisinin düzgün segmentlere bölünmesi ve seçilen ofset düğümlerinin bağlanmasıyla oluşturulan bölümler (Chilton ve Tang, 2016).

Şekil 8: Hermes, Rive Gauche, Paris – serbest biçimli ahşap ızgara kabuğu pavyonlarının uygulanmış şekli (Chilton ve Tang, 2016).

Matematiksel yaklaşımlar, tasarım sürecinde deneysel yöntemlerin karşılaştığı bazı zorlukları ortadan kaldırsa da tam anlamıyla bütün sorunları çözememektedir. Özellikle maket yapımı aşamasında karşılaşılan pratik zorluklar, dijital tasarımda da benzer şekilde karşımıza çıkabilir. Bununla birlikte, teknolojinin gelişmesi, parametrik modelleme ve simülasyon gibi araçları kullanarak bu zorlukları en aza indirgemek mümkündür (Ağırbaş, 2019; Tang, 2013). Bu bağlamda ızgara kabuklarının üretiminde bilgisayarla sayısal kontrol edilen (CNC) makineler kullanılmaktadır. CNC makineleri, yüksek hassasiyetle ahşap malzemelerin işlenmesini sağlayarak, karmaşık geometrilerin üretilmesini daha verimli hale getirir. Bu teknoloji hem üretim sürecini hızlandırmış hem de yapıların daha yüksek kaliteye sahip olmasını sağlamıştır. CNC makinelerinin kullanımı, ahşap yapıların üretiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur (Willmann, 2016).

4. Ahşap Izgara Kabukların Yenilikçi Örnekleri

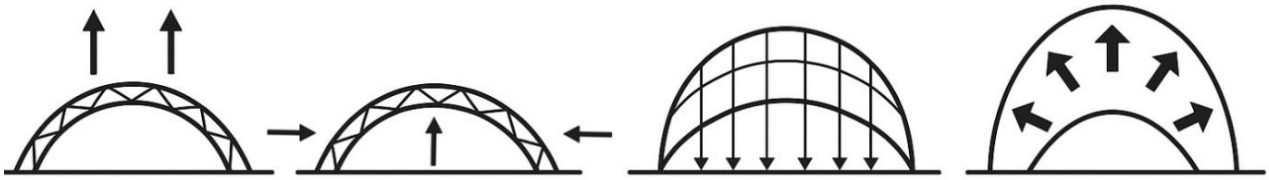
Izgara kabuk yapılar, estetik değerleriyle birlikte hafiflik, esneklik ve yapısal verimlilik sunmaları nedeniyle mimaride geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu sistemler özellikle müze, sergi salonu, ziyaretçi merkezi, kültürel yapı, pazar yeri, kütüphane ve eğitim mekânı gibi geniş açıklıkların geçilmesi gereken yapılarda tercih edilmektedir. Sunduğu organik form ve doğal malzeme kullanımı sayesinde hem doğayla uyum içinde hem de sürdürülebilir tasarım ilkeleriyle örtüşen yapılar ortaya çıkmaktadır (Naicu, Gengnagel ve Burry, 2014; Ghiyasinasab, Lehoux ve Ménard, 2017).

Dünya genelinde bu yapım tekniğiyle inşa edilmiş birçok örnek bulunmaktadır. İngiltere'de yer alan Weald and Downland Gridshell, geleneksel marangozluk teknikleriyle ahşap elemanların bükülerek oluşturulduğu ve 2002 yılında tamamlanmış bir müze yapısıdır (Charest et al., 2019). Yine İngiltere'deki bir diğer önemli örnek olan Savill Building, 2006 yılında inşa edilmiş olup, üç kubbeli dalgalı bir ızgara kabuk çatıya sahiptir ve ziyaretçi merkezi olarak hizmet vermektedir. İskoçya'da yer alan Macallan Distillery ise 2018 yılında tamamlanmış olup hem modern tasarımı hem de yüksek işçilik kalitesiyle öne çıkan bir içki üretim tesisi olarak dikkat çeker (IAAC Blog, 2025). Bu yapılarda kullanılan ahşap ızgara kabuk sistemleri, sadece estetik amaçlı değil; aynı zamanda yapısal bütünlük, maliyet verimliliği ve çevresel sürdürülebilirlik açısından da avantaj sağlamaktadır (Ghiyasinasab, 2017; Charest, 2019).

Ahşap ızgara kabuklar strüktürel davranışlarına göre elastik ve rijit ızgaralar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Collins ve Cosgrove, 2016). Ahşap Izgara Kabukların montaj sırasında ızgara geometrisinde deformasyonlara izin veren türleri elastik olarak kabul edilirken, prefabrike elemanlardan oluşan ve farklı montaj teknikleri gerektiren sistemler rijit olarak ele alınmaktadır (Koç ve Gür, 2021).

4.1. Elastik Izgara Kabuklar

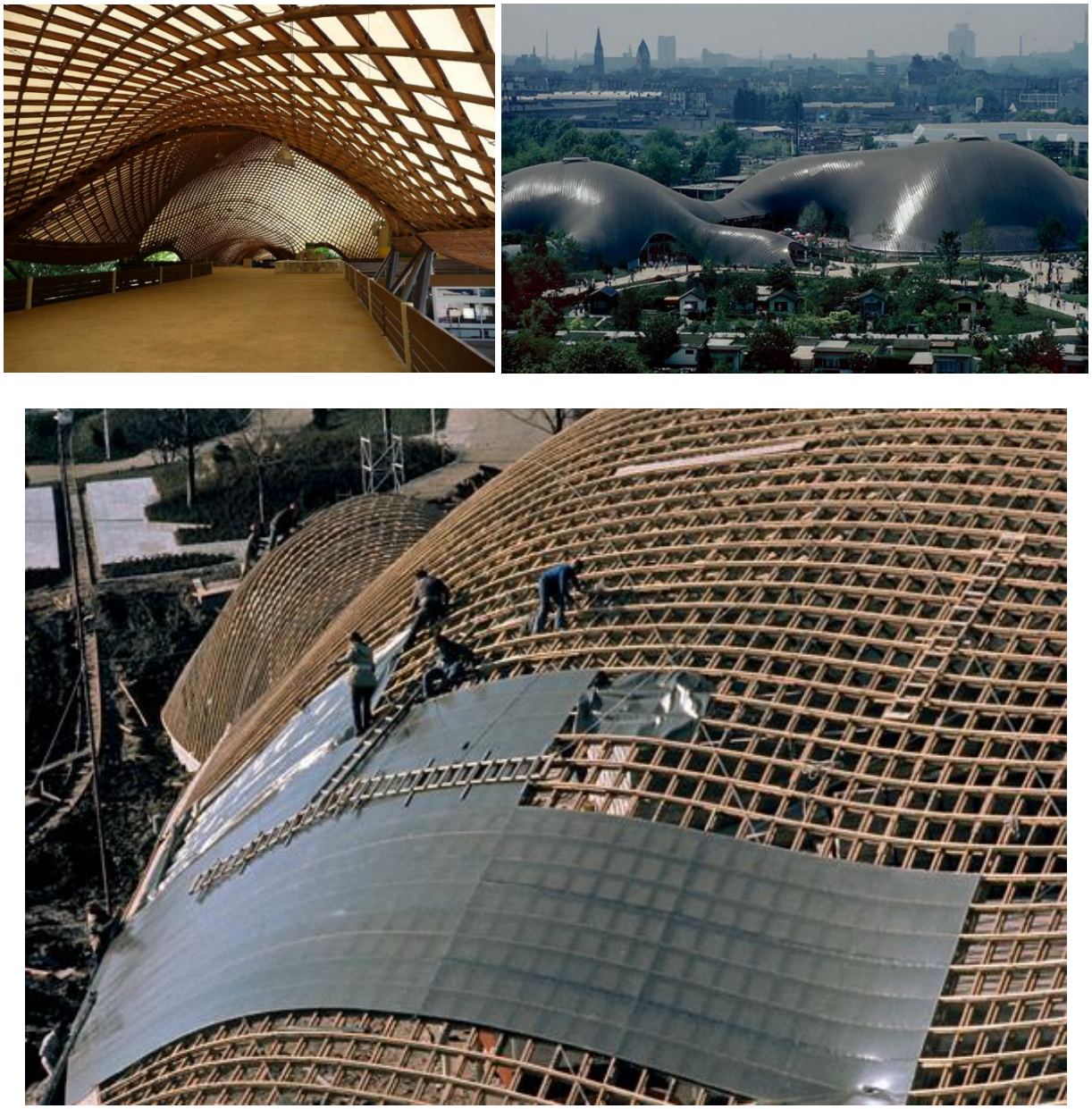
Elastik ahşap ızgara kabuklar doğrusal olmayan şekil değiştirme kapasitesine sahip, sürekli ve çoğunlukla çift yönlü yerleştirilmiş elemanlardan oluşan taşıyıcı sistemlerdir. Bu sistemlerde, ahşap lamellerin esnekliği sayesinde, düz bir zeminde düzlemde örülen elemanlar üç boyutlu, kabuk benzeri formlara dönüştürülebilmektedir. Yapının rijitliğini sağlayan bu çift yönlü dokuma örgü düzeni hem estetik hem de yapısal verimlilik açısından önemlidir. Bu bağlamda Multihalle Mannheim, The Weald and Downland Museum ve The Savill Garden gibi yapılar, elastik ızgara kabuk sistemlerinin mimarlık ve mühendislik disiplinlerinde uygulanabilirliğini ortaya koyan öncü örneklerdir (Koç ve Gür, 2021).

1. Yukarı Çekme **2. Yukarı İtme** **3. Kademeli İndirme** **4. Şişirme**

Şekil 9: Esnek Ahşap kabukların form oluşturma yöntemleri (Çizim: A. Yeşilyurt).

Yukarıya çekme (lift/pull-up) yöntemi, ahşap ızgara sistemin belirli düğüm noktalarından kablo ve vinç yardımıyla yukarı kaldırılması esasına dayanır. Uygulama sürecinin görece hızlı olması bu yöntemi avantajlı kılsa da yapının boyutuna bağlı olarak ihtiyaç duyulan vinç sayısının artması ekonomik açıdan dezavantaj oluşturmaktadır. Bu yöntemin ilk örneklerinden biri, Frei Otto tarafından 1962 yılında Essen'de gerçekleştirilen ve Alman Yapı Sergisi (DEUBAU) kapsamında inşa edilen elastik ahşap ızgara kabuktur. Sistem vinç yardımı ile kaldırılarak inşa edilmiştir.

Şekil 10: Bundesgartenschau ızgara kabuğunun iç ve dış mekân görünümleri, (Hafif Yapılar ve Kavramsal Tasarım Enstitüsü [ILEK], 1975).

Yukarıya itme (push-up) yöntemi ise, tam sıkılmamış bağlantı noktalarına sahip ızgara sistemin, önceden konumlandırılmış krikolar veya iskeleler aracılığıyla alttan yukarıya doğru itilmesi esasına dayanır. Bu yöntem, ekipman maliyetlerinin azaltılması açısından tercih edilmektedir.

Kademeli aşağıya indirme (Ease-down) yöntemi, yerçekimi kuvvetine karşı çalışmak yerine, bu doğal kuvvetten yararlanması nedeniyle önemli avantajlar sunar. Bu teknikte, zeminden belirli bir yükseklikte yerleştirilen geçici iskele üzerine kurulan ahşap ızgara, kontrollü bir şekilde aşağıya indirilerek, yapının eğrisel formunun kendi ağırlığı etkisiyle oluşmasına olanak tanınır. Süreç, sistemin krikolar aracılığıyla kademeli biçimde itilip çekilmesiyle yönlendirilir ve bu sayede kabuğun hedeflenen geometrik formuna ulaşması sağlanır (Chilton ve Tang, 2016).

Şekil 11: Weald and Downland ızgara matının yerçekimi ile indirilmesiyle başlayan ızgara kabuğunun oluşturulma aşamaları (Chilton ve Tang, 2016).

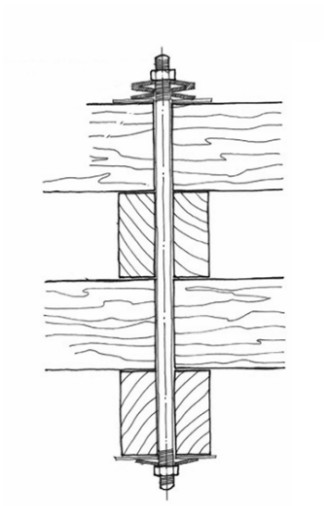
Şişirme (inflate) yöntemi ise ızgara sistemin altına yerleştirilen pnömatik yastıkların hava ile doldurulması yoluyla uygulanır. Bu yöntem, itme kuvvetini tüm düğüm noktaları arasında eşit biçimde yayarak, montaj sürecinde oluşabilecek lokal gerilmeleri azaltma konusunda etkilidir. Aynı zamanda, kabuğun istenilen yüksekliğe güvenli ve dengeli bir şekilde ulaşmasını mümkün kılar (Chilton ve Tang, 2016).

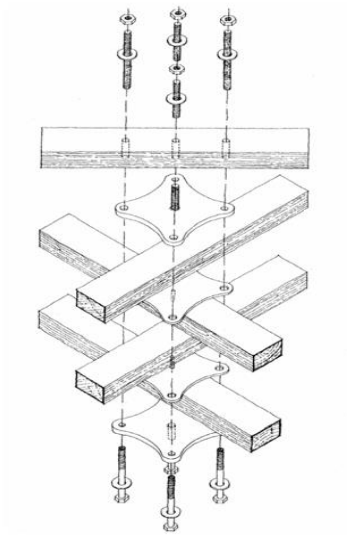
Şekil 12: Şişirme ile yükseltme yöntemi (Quinn, Gengnagel ve Williams, 2015).

4.1.1. Elastik Ahşap Kabukların Düğüm Detayları

Elastik ahşap ızgara kabuk yapılar, yalnızca düşey yükleri değil, bu yüklerin neden olduğu yatay bileşenleri de taşıyabilmek adına kesme kuvvetlerine karşı dayanıklı bir yapısal düzenlemeye ihtiyaç duyar. Bu sistemlerde düğüm noktaları, dış katmanların iç katmanlara göre sınırlı düzeyde kaymasına izin verecek biçimde tasarlanır. Erken dönem uygulamalarda, bu hareketi sağlamak amacıyla üst katmanlarda yönlendirilmiş delikler kullanılmış ve böylece elemanlar arasında belirli bir hareket serbestisi tanınmıştır. Yenilikçi uygulamalarda ise, düğüm noktalarında yer alan katmanları bir arada tutarken aynı zamanda kontrollü hareket kabiliyeti sağlayan, dört adet cıvata ile sabitlenen özel çelik plakalar geliştirilmiştir. Bu yeni bağlantı çözümü, patentlenerek modern ahşap ızgara kabuk sistemlerinde standart bir detay elemanı olarak yerini almıştır (Naicu, 2012).

13)

14)

Şekil 13: Erken dönem elastik ahşap ızgara birleşim detayı. Örnek: Multihalle Mannheim yapısı (Chilton ve Tang, 2016).

Şekil 14: Metal plakalara sahip yenilikçi elastik ahşap ızgara birleşim detayı. Örnek: Weald and Downland Müzesi (Chilton ve Tang, 2016).

Bu birleşim detaylarına ek olarak kullanılan başka bir yöntem ise Shigeru Ban tarafından tasarlanan The Japan Pavilion, düğüm noktalarında, bu borular mekanik bağlantılar yerine polyester dokuma bantlarla bağlanmış; bu sayede hem yapısal bütünlük sağlanmış hem de sistemin esnekliğini koruyan hafif ve sökülebilir bir birleşim tasarımı gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem, geleneksel bağlantı elemanlarına alternatif oluşturarak, malzemenin doğasına uygun bir birleşim stratejisi sunmuştur (Chilton ve Tang, 2016).

Şekil 15: The Japan Pavilion dış mekân fotoğrafı (Url 1)

4.2. Rijit Izgara Kabuklar

Rijit ahşap ızgara kabuk sistemleri, genellikle üç yönlü, yani üçgen modülasyon prensibine göre tasarlanmakta olup, üretimi önceden yapılmış ve montaj sırasında herhangi bir deformasyona izin vermeyen prefabrike elemanlardan oluşmaktadır (Koç ve Gür, 2021). Bu yapım tekniği, rijitliğin ve yapısal stabilitenin sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Son dönemlerde inşa edilen Centre Pompidou-Metz ve Haesley Nine Bridges Golf Kulübü gibi yapılar, bu konstrüksiyon sisteminin çağdaş mimarideki uygulamalarına örnek teşkil etmektedir (Naicu, 2014).

Rijit ahşap ızgara kabuk yapılar, çoğunlukla uzay kafes sistemlerinin montaj tekniklerine benzer şekilde, önceden atölyede hazırlanan ve delikleri açılarak boyutlandırılmış elemanların inşaat sahasında doğrudan birleştirilmesiyle inşa edilmektedir (Koç ve Gür, 2021).

Şekil 16: Pompidou Center'a ait dış mekân ve iç mekân fotoğrafları (Koç ve Gür, 2021).

Uzay kafes sistemlerin montaj süreçleri literatürde genellikle dört temel yönteme ayrılmaktadır: eleman yöntemi, blok yöntemi, kaldırma 1 ve kaldırma 2 yöntemleri. Eleman yönteminde, önceden zeminde hazırlanan modüller, yapının planlamasına uygun olarak vinç yardımıyla konumlandırılmakta ve nihai birleştirmeler yapılmaktadır. Blok yöntemi ise, sahada bir araya getirilen elemanların bloklar halinde sınıflandırılması ve daha sonra büyük vinç ya da hidrolik krikolar aracılığıyla yerlerine yerleştirilmesini içermektedir. Kaldırma 1 yönteminde montajı tamamlanan elemanlar, sistemin merkezine yerleştirilen bir kule ya da iki yanındaki makaralı hidrolik mekanizmalarla kaldırılarak, yerden belli bir yükseklikte nihai montajları yapılmaktadır. Kaldırma 2 yönteminde ise, tüm montaj işlemleri zemin seviyesinde tamamlanır ve ardından hidrolik destekli sistemlerle yapı yukarı taşınarak yerine yerleştirilir. Bu yöntemlerde prefabrike elemanların numaralandırılması, sahada montaj sürecini hızlandırmakta ve inşaatı daha verimli hâle getirmektedir (Koç ve Gür, 2021).

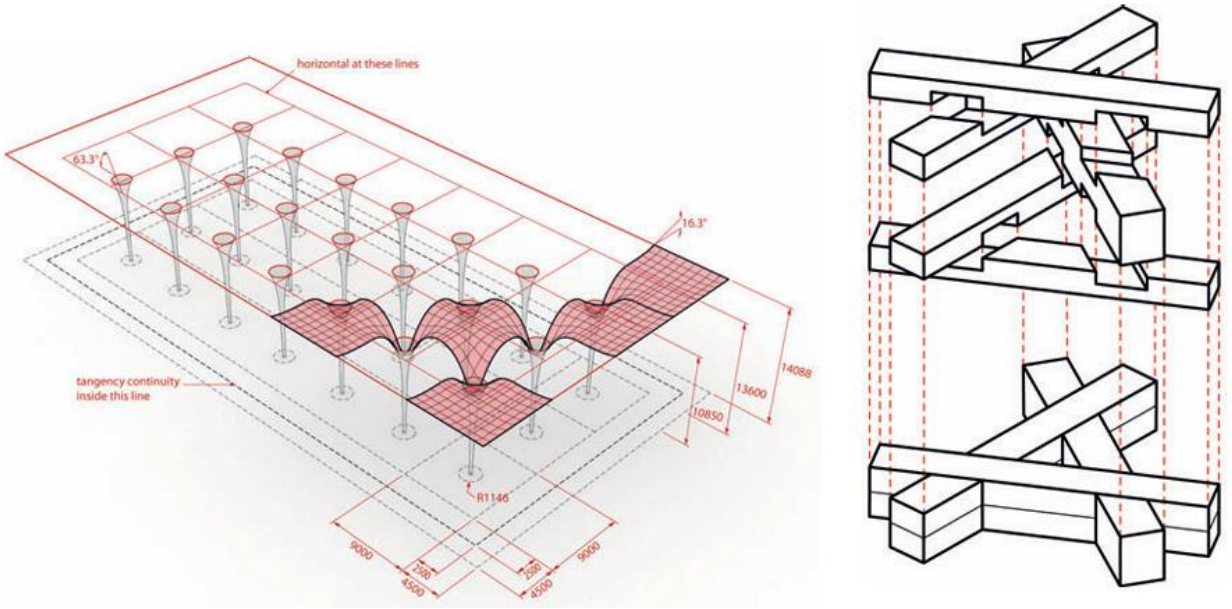

Şekil 17: Rijit ahşap kabukların montajını gösteren fotoğraflar (Chilton ve Tang, 2016).

4.2.1. Rijit Ahşap Kabukların Düğüm Detayları

Rijit ahşap ızgara kabuk sistemlerinin taşıyıcı performansını belirleyen en kritik unsurlardan biri, düğüm noktalarında uygulanan birleşim detaylarıdır. Bu birleşimler, kabuğun rijitliğini artırmak, yapısal yükleri güvenli biçimde aktarmak ve sistemin bütünsel davranışını desteklemek amacıyla yüksek hassasiyetle tasarlanmaktadır. Geleneksel bağlantı yöntemlerinin aksine, rijit ızgara sistemlerde çelik levhalar, cıvatalar ve özel bağlantı elemanları gibi rijit bağlayıcılar kullanılmaktadır. Bu tür birleşimlerde, elemanlar arası göreli hareket minimuma indirgenmekte ve üç boyutlu stabilite

sağlanmaktadır. Özellikle Centre Pompidou-Metz ve Haesley Nine Bridges projelerinde, bağlantı noktalarında çelik plakaların ahşap elemanlara gömülerek kullanıldığı ve bu sayede hem estetik hem de yapısal bütünlük sağlandığı görülmektedir. Bu gelişmiş birleşim detayları, yalnızca yapısal dayanımı artırmakla kalmayıp, prefabrike üretim ve hızlı montaj süreçlerini de desteklemektedir (Naicu, 2014).

Şekil 18: Rijit ahşap kabukların montajına dair düğüm detayı ve 3d çizim (Chilton ve Tang, 2016).

Tartışma ve Sonuç

Ahşap ızgara kabuklara dair örneklerin incelenmesi ile ahşap ızgara kabuklar; mimarlık ve zanaatın sinerjik entegrasyonu ile işbirlikçi ekip çalışmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, mühendislik amaçlı ahşap ve imalat teknolojilerindeki son gelişmeler de bu alanda güçlü tematik bağlantılar oluşturmuştur. Sadece ahşaba özgü olmasa da dijital tasarım ve imalat süreçleri; mimarlar ve mühendislerin ahşabı bir inşaat malzemesi olarak, ızgara kabukları ise yapısal bir çözüm olarak ele alış biçimini kökten değiştirmiştir.

Ahşap ızgara kabuk sistemlerin ilk örnekleri olan yurt ve otağ yapısı incelendiğinde, yapıdaki malzeme ve bağlantı yaklaşımlarının yenilikçi tasarımlarda bulunan parametrik form bulma ve CNC üretim tekniklerine uzanan bir süreklilik sergilediği görülmektedir. Bu bağlamda yurt ve otağ adı

verilen ahşap ızgara kabukların, karmaşık ve geniş ölçekli kabuk sistemlere sahip tasarım ve uygulamalara yol gösteren, temel referans noktası olduğu değerlendirilmiştir.

İlk yıllarda büyük ölçüde fiziksel model üretimine dayanan form bulma süreci, tasarımcının sürece olan "yakınlığı" ve doğrudan müdahalesi, ızgara kabukların yapısal ve biçimsel anlamda son derece saf bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sezgilere dayanan deneylerde ahşap çıtaların esnekliğinden yararlanılmış ve bu yöntemin şaşırtıcı derecede büyük açıklık oranına sahip kabukların oluşturulmasına imkân sağladığı tespit edilmiştir.

Elastik ve rijit ızgara kabuk sınıflandırması, montaj yöntemleri ve bağlantı detayı çözümleri özel başlıklar altında incelenerek Lift-up, push-up, ease-down ve inflate yöntemlerinin farklı proje koşullarına göre avantajlar sunduğu tespit edilmiştir. Polyester bantlı ve patentli çelik plakalı düğüm detayları, ahşap kabuk yapıları hem esnek hem de dayanıklı kılmıştır. Böylece, tasarımcılara ve mühendislere modülerlik, hızlı kurulum ve düşük lojistik maliyet gibi somut kazanımlar sağlanacağı düşünülmüştür. Geleceğe dönük olarak, hibrit deneysel ve hesaplamalı yaklaşımlar; (sensör destekli gerçek zamanlı izleme, yapay zekâ tabanlı optimizasyon ve sürdürülebilir malzeme kombinasyonlarıyla entegrasyon) ahşap ızgara kabuk sistemlerin hem estetik hem de teknik potansiyellerinin geliştirmesine olanak sağlayacaktır.

Ahşap ızgara kabuk sistemlerin yenilikçi ve deneysel nitelikteki örnekleri; Weald and Downland Gridshell, Savill Building, Centre Pompidou-Metz ve Macallan Distillery bu yapıların yalnızca estetik bir tercih değil, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik, enerjik verimlilik ve karbon ayak izini azaltma potansiyeli barındıran sistemler olduğunu göstermiştir. Bu sayede tasarlanacak ızgara kabuk projelerinin sürdürülebilirlik bağlamında güçlü bir yapım tekniği olduğu anlaşılmaktadır. Gelişmiş malzeme kombinasyonları (örneğin lamine ahşap-çelik hibrit plakalar) ve dijital işleme teknolojileri; rijit ızgara kabukların hem dayanıklılığını artıracak hem de sürdürülebilirlik kriterlerine uyumlu yeni tasarım olanakları sağlayacaktır. Hesaplamalı tasarım yaklaşımları ahşap ızgara kabuk sistemlerinin performansını yükselterek, çağdaş mimaride pratik uygulamaların teknik anlamda gelişmesine olanak sağlayacaktır.

Ahşap ızgara kabuk sistemlerin kullanım türüne göre değişen tasarım kararları, geçirgenliği ve oluşturduğu açıklıkların destek elemanı olmadan sağlanabilmesi vb. özellikleri bu sistemlerin ibadethane ve sağlık yapısı olarak kullanılmasını, tasarıma bağlı formlarının çeşitliliği konusundaki serbestlik ile fuar, mimari pavyon vb. işlevdeki yapıların tasarımında kullanılmasına olanak tanımaktadır. Aynı zamanda Ahşap ızgara kabuk sistemlerinin form-bulma yöntemlerindeki

esnekliği, yapısal verimliliği, uygulama çeşitliliği ve tasarımsal serbestliği gibi faktörler de bu yapıların işlevinin çok yönlü olmasına olanak sağlar. Bu bağlamda uzun vadede ahşap ızgara abukların modülerlik özelliği ile afet sonrası hızlı kurulum gerektiren geçici barınaklardan, iklim adaptif bina kabuklarına, deneysel-ikonik yapıların oluşmasından, döngüsel ekonomi ilkeleriyle uyumlu geri dönüştürülebilir çözümlere kadar geniş ölçekte kullanılabileceği öngörülmektedir.

Kaynakça

Akyürek, M. E., & Girgin, Z. C. (2023). Eğilme-etkin yapıların tasarımı ve uygun masif ahşap tipinin seçimi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*. https://doi.org/10.17341/gazimmfd.1104075.

Çandarlı Şahin, A. (2016). Türk çadırı üzerine. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*.

Charest, P., Potvin, A., Demers, C. M. H., & Ménard, S. (2019). Assessing the complexity of timber gridshells in architecture through shape, structure, and material classification. *BioResources, 14*(1), 1364–1378. https://doi.org/10.15376/biores.14.1.1364-1378.

Chilton, J., & Choo, B. S. (2001). *Space grid structures*. Butterworth-Heinemann.

Chilton, J., & Tang, G. (2016). *Timber gridshells: Architecture, structure and craft* (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315773872.

Demirbaş, A., & Girgin, H. (2019). Ahşap taşıyıcı sistemlerin tasarım ve yapım süreçleri. *Mimarlık ve Mühendislik Dergisi*.

Diyarbekirli, N. (1972). *Hun sanatı*. Milli Eğitim Basımevi.

Gengnagel, C., Kilian, A., & Burry, J. (2010). Design computation and material practice: Rethinking the building of timber gridshells. *International Journal of Architectural Computing, 8*(2), 107–127.

Ghiyasinasab, M., Lehoux, N., & Ménard, S. (2017). Production phases and market for timber gridshell structures: A state-of-the-art review. *BioResources, 12*(4), 9538–9555. http://dx.doi.org/10.15376/biores.12.4.ghiyasinasab.

Hafif Yapılar ve Kavramsal Tasarım Enstitüsü [ILEK], Stuttgart Üniversitesi. (1975). *Bundesgartenschau (Alman Federal Bahçe Festivali) için ızgara kabuğunun havadan görünümü* [Photograph]. Stuttgart Üniversitesi ILEK Arşivi.

Iacc Blog. (2025). Analysing 6 examples of timber gridshell structures. Erişim 10 Nisan 2025, https://www.iaacblog.com/programs/analysing-6-examples-timber-gridshell-structures/

Kaşgarlı Mahmut. (2013). *Divanü Lûgat-it-Türk* (B. Atalay, Çev.; C. I–III). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Koç, S., & Gür, N. (2021). Mimaride etkin strüktürler olarak ahşap ızgara kabuklar. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*. https://doi.org/10.26835/my.861916.

Naicu, D., Gengnagel, C., & Burry, J. (2014). Design and fabrication of rigid timber gridshells: Centre Pompidou-Metz to the Haesley Nine Bridges Golf Clubhouse. *International Journal of Space Structures*.

Otto, F., & Rasch, B. (1995). *Finding form: Towards an architecture of the minimal*. Edition Axel Menges.

Ögel, B. (1984). *Türk kültür tarihine giriş: Türklerde ordu, ordugâh ve otağ*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Url 1. Shigeru Ban Architects. (t.y.). *The Japan Pavilion* [Photograph]. Shigeru Ban Architects. Erişim 12 Nisan 2025. https://www.shigerubanarchitects.com/.

Vardar Öz. (2012). *Uzay kafes sistemlerin mimari tasarım sürecinde değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü].

SOĞUK SAVAŞ'IN İZİNDE BERLİN'İN SOSYO-MİMARİ DÖNÜŞÜMÜ: BÖLÜNMÜŞLÜĞÜN KENTSEL PEYZAJ ÜZERİNDEKİ KALICI ETKİLERİ

BERLIN'S SOCIO-ARCHITECTURAL TRANSFORMATION IN THE WAKE OF THE COLD WAR: THE LASTING EFFECTS OF DIVISION ON THE URBAN LANDSCAPE

Alkan BEKTAŞ*

Özet

Bu bildiri, İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş döneminde Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılan Berlin'in geçirdiği sosyo-mimari dönüşümü incelemektedir. Kentin bölünmüşlüğü, farklı ideolojik yaklaşımların mimari üsluplara ve kentsel planlama stratejilerine yansımasına neden olmuş, bu durum Batı Berlin'de kendine özgü bir sosyo-mimari merkeziyetçiliğin doğmasına yol açmıştır. Bildiri, sosyal konut projelerinden kültürel yapılara, ticari merkezlerden tartışmalı modernist örneklere kadar dönemin önemli yapılarını ve kentsel planlama ideallerini analiz ederek, bölünmüşlüğün kentin fiziksel ve sosyal kimliği üzerindeki kalıcı etkilerini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Berlin, Soğuk Savaş, Sosyo-Mimari, Kentsel Dönüşüm, Modern Mimari, Bölünmüşlük.*

Abstract

This paper examines the socio-architectural transformation of Berlin, which was divided into East and West during the Cold War era following World War II. The city's division led to the reflection of different ideological approaches in architectural styles and urban planning strategies, a situation that resulted in the emergence of a distinct socio-architectural centralism in West Berlin. Analyzing key structures and urban planning ideals of the period, from social housing projects to cultural buildings, commercial centers, and controversial modernist examples, this paper discusses the lasting impacts of the division on the city's physical and social identity.

Keywords: *Cold War, Socio-Architectural, Urban Transformation, Modern Architecture, Division.*

1. Giriş

Yirminci yüzyılın ortaları, küresel siyaset sahnesinde İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı mirası ve yükselen iki süper güç arasındaki ideolojik kutuplaşmanın damgasını vurduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemin en çarpıcı ve sembolik yansımalarından biri de Almanya'nın başkenti Berlin'in yaşadığı eşsiz bölünme deneyimidir. 1945 yılında Müttefik devletler tarafından dört işgal bölgesine ayrılan Berlin, Soğuk Savaş'ın tırmanışıyla birlikte, sadece coğrafi bir ayrılığa değil, aynı zamanda farklı siyasi ve ekonomik sistemlerin karşı karşıya geldiği ideolojik bir cepheye dönüşmüştür. 1949'da iki ayrı Alman devletinin kurulmasıyla bu bölünme derinleşmiş, Amerikan, İngiliz ve Fransız işgal

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalı, bektas.alkan@std.izu.edu.tr.

bölgelerinin birleşmesiyle Batı Berlin oluşurken, Sovyet işgal bölgesi Doğu Berlin halini almıştır. Bu yapay sınır, 1961 yılında inşa edilen Berlin Duvarı ile fiziksel ve psikolojik bir bariyer haline gelerek, kentin doğal akışını ve sakinlerinin yaşamlarını derinden etkilemiştir. Batı Berlin'in, Doğu Almanya (DDR) topraklarının ortasında bir "ada" olarak varlığı, sadece siyasi ve ekonomik bir kuşatma anlamına gelmemiş, aynı zamanda kentin sosyo-mimari dokusunda da kendine özgü bir gelişim sürecini tetiklemiştir. Doğal tarihi ve coğrafi merkezi doğuda kalan Batı Berlin, kendi kendine yeterli bir sosyo-ekonomik ve kültürel merkez yaratma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, Federal Almanya Cumhuriyeti'nin (Batı Almanya) önemli mali ve siyasi desteğiyle, Batı Berlin'de kapsamlı bir yeniden yapılanma ve modernleşme süreci başlatılmıştır. Bu süreç, sadece savaşın yıkıcı etkilerini gidermeyi değil, aynı zamanda Batı'nın ideolojik üstünlüğünü ve yaşam tarzı idealini yansıtan modern bir metropol inşa etme amacını da taşımıştır. Bu bildiri, işte bu karmaşık ve çalkantılı dönemde, Batı Berlin'in geçirdiği sosyo-mimari dönüşümü incelemeyi amaçlamaktadır. Kentin bölünmüşlüğünün dayattığı zorunluluklar ve Soğuk Savaş'ın ideolojik rekabeti, Batı Berlin'de hayata geçirilen kentsel planlama stratejilerinden mimari üsluplara kadar pek çok alanda belirleyici olmuştur. Sosyal konut projeleri, kültürel yapılar, ticari merkezler ve tartışmalı modernist yaklaşımlar, bu dönemin kendine özgü sosyo-mimari merkeziyetçiliğinin somut örneklerini teşkil etmektedir. Bildiri, bu önemli yapıları ve kentsel planlama ideallerini analiz ederek, bölünmüşlüğün kentin kentsel peyzajı üzerindeki kalıcı etkilerini ve bu dönemin mimari mirasının günümüz Berlin'i için ne anlama geldiğini derinlemesine tartışmayı hedeflemektedir (Schmidt & Weber, 2024, s. 75). Bu analiz, sadece tarihi bir perspektif sunmakla kalmayacak, aynı zamanda kentsel planlama, mimari ve sosyo-politik bağlam arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamak açısından da önemli çıkarımlar sunacaktır.

2. İdeolojik Ayrışmanın Kentsel Peyzaja Yansıması

Soğuk Savaş'ın keskin ideolojik hatları, sadece siyasi haritaları değil, aynı zamanda Berlin'in kentsel peyzajını da derinden etkileyerek iki farklı mimari ve kentsel planlama anlayışının belirginleşmesine neden olmuştur. Doğu Berlin, Sovyetler Birliği'nin etkisi altında şekillenen ve sosyalist ideolojinin gücünü, kolektivizmini ve geleceğe yönelik idealize edilmiş vizyonunu yansıtan anıtsal ve merkeziyetçi bir mimari üslubu benimsemiştir. Bu yaklaşım, geniş bulvarlar, görkemli kamu binaları ve devasa konut blokları aracılığıyla sosyalist devletin gücünü ve halkın birliğini sembolize etmeyi amaçlamıştır. Stalinallee (daha sonra Karl-Marx-Allee), bu mimari anlayışın en çarpıcı örneklerinden biri olarak, ihtişamlı ve simetrik yapıları, geniş caddeleri ve ideolojik mesajlar içeren heykelleriyle

Doğu Berlin'in kentsel kimliğinin önemli bir parçasını oluşturmuştur (Kramer & Richter, 2018, s. 98).

(Stalinallee, Berlin,1957).

Kentsel planlamada ise, fonksiyonel karmaşıklık yerine, konut, çalışma ve rekreasyon alanlarının belirgin bir şekilde ayrıldığı, büyük ölçekli ve genellikle tek tipolojideki yapılar ön plana çıkmıştır. Buna karşılık, Batı Berlin, Federal Almanya Cumhuriyeti'nin (Batı Almanya) ekonomik ve kültürel etkisiyle daha çok modern, işlevsel ve Batı'nın bireysel özgürlük, ilerleme ve tüketim odaklı değerlerini temsil eden bir mimari dil benimsemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinin ardından yeniden yapılanma sürecinde, "havadar şehir" (aufgelockerte Stadt) ideali, yoğun ve sağlıksız kentleşmeye bir alternatif olarak benimsenmiştir. Bu yaklaşım, daha düşük yoğunluklu yerleşimleri, yeşil alanlarla bütünleşmeyi, insan ölçeğine uygun tasarımları ve farklı sosyal grupların çeşitli barınma ihtiyaçlarına cevap veren konut tiplerini teşvik etmiştir. Ernst-Reuter-Siedlung ve Otto-Suhr-Siedlung gibi sosyal konut projeleri, bu idealin somut örnekleri olarak, Doğu Berlin'in tek

tip ve devasa bloklarına karşı Batı'nın daha insancıl ve modern yaşam anlayışını sergilemiştir (Lehmann & Schröder, 2020, s. 81).

(Ernst Reuter Sitesi, Berlin,1955)

Mimari projeler, sadece barınma veya kamu hizmetleri gibi temel ihtiyaçları karşılamakla kalmamış, aynı zamanda iki farklı siyasi sistemin üstünlük mücadelesinin sessiz ama etkili birer sahnesi haline gelmiştir. Doğu Berlin'in anıtsal yapıları, sosyalist sistemin gücünü ve kalıcılığını vurgularken, Batı Berlin'in modern ve yenilikçi mimarisi, Batı'nın dinamizmini, yaratıcılığını ve geleceğe dönük vizyonunu yansıtmayı amaçlamıştır. Özellikle kültürel yapılar bu ideolojik rekabetin önemli bir arenası olmuştur. Doğu Berlin, Schauspielhaus'u görkemli bir konser salonuna dönüştürerek kendi

kültürel iddiasını ortaya koyarken, Batı Berlin, Hans Scharoun'un Filarmonisi gibi modern ve prestijli yapılarla sanatsal özgürlüğünü ve yenilikçiliğini sergilemiştir (Braun & Weber, 2017, s. 78). Amerikan yardımıyla inşa edilen Kongre Merkezi (Kongresshalle), serbest formu ve modern teknolojiyi kullanımıyla Doğu'nun gelenekselci mimarisine karşı Batı'nın ilerici bakış açısını simgelemiştir (Engel & Graf, 2018, s. 33). Bu ideolojik ayrışma, sadece mimari üsluplarda değil, aynı zamanda kentsel planlama stratejilerinde de belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Doğu Berlin, merkezi planlamanın ve devlet kontrolünün hâkim olduğu bir kentsel gelişim modeli izlerken, Batı Berlin daha çok karma ekonomik modelin ve yerel yönetimlerin inisiyatifinin ön planda olduğu bir yaklaşım benimsemiştir. Bu farklı yaklaşımlar, kentin altyapısından ulaşım sistemlerine, yeşil alan düzenlemelerinden ticari bölgelerin gelişimine kadar pek çok alanda kendini hissettirmiştir. Sonuç olarak, Soğuk Savaş'ın Berlin'deki kentsel peyzajı, sadece fiziksel bir bölünmeyi değil, aynı zamanda iki farklı ideolojinin somutlaşmış ve karşı karşıya geldiği bir alanı temsil etmiştir.

3."Havadar Şehir" İdeali ve Sosyal Konut Mimarisi

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Batı Berlin'in karşı karşıya kaldığı en büyük zorluklardan biri, savaşın neden olduğu yaygın yıkım ve bunun sonucunda ortaya çıkan akut konut sıkıntısıydı. Bu zorluğun üstesinden gelmek ve kent sakinlerine insana yakışır yaşam koşulları sunmak amacıyla, Batı Berlin yönetimi ve kentsel planlamacılar, o dönemde Batı dünyasında giderek yaygınlaşan ve kabul gören "'havadar şehir' (aufgelockerte Stadt)" idealini benimsemişlerdir (Lehmann & Schröder, 2020, s. 81). Bu ideal, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki sanayi devriminin etkisiyle ortaya çıkan yoğun, sağlıksız ve yetersiz altyapıya sahip kentlerin yarattığı sorunlara bir yanıt olarak doğmuştur. "'Havadar şehir'" konsepti, daha düşük yapı yoğunluklarını, binalar arasında geniş yeşil alanların bırakılmasını, doğal ışık ve havalandırmanın maksimum düzeyde sağlanmasını ve farklı sosyal grupların ihtiyaçlarına uygun çeşitli konut tiplerinin sunulmasını temel prensipler olarak benimsemiştir. Bu yaklaşım, sadece fiziksel bir yeniden yapılanmayı değil, aynı zamanda kent sakinlerinin yaşam kalitesini artırmayı, sosyal etkileşimi teşvik etmeyi ve daha sağlıklı bir yaşam çevresi yaratmayı amaçlamıştır. Batı Berlin'de bu idealin somut uygulamaları, özellikle sosyal konut projelerinde belirgin bir şekilde görülmüştür. Ernst-Reuter-Siedlung (1953-1955) ve Otto-Suhr-Siedlung gibi önemli yerleşimler, "'havadar şehir'" prensiplerinin başarılı örnekleri olarak hayata geçirilmiştir (Sommerfeld & Urban, 2019, s. 45). Bu projelerde, farklı kat yüksekliklerine sahip düzenli sıra evleri, yeşil alanlarla iç içe geçmiş yerleşim düzenleri ve kentsel silüette dikey vurgular oluşturan modern yüksek binalar dikkat çekmektedir. Bu tür yerleşimler, sadece niceliksel anlamda önemli bir konut çözümü sunmakla kalmamış, aynı zamanda Batı'nın modern kentleşme ilkelerini,

özellikle havadar yerleşim düzenini ve yeşil alanlara verilen önemi sergilemeyi amaçlamıştır. Ayrıca, bu projelerde insan ölçeğine uygunluk, sosyal etkileşimi teşvik eden ortak alanlar ve yerel topluluk kimliğini güçlendirmeye yönelik "'komşuluk' (Nachbarschaft)" konsepti de önemli bir yer tutmuştur. Genellikle 2.000 konut birimini aşmayan bu yerleşimler, daha insancıl ve sürdürülebilir bir yaşam çevresi yaratma arayışını yansıtmıştır. Bu yaklaşım, Soğuk Savaş'ın diğer tarafında, Doğu Berlin'de benimsenen kentsel planlama ve konut politikalarıyla belirgin bir tezat oluşturmaktadır. Doğu Berlin'de, sosyalist ideolojinin etkisiyle daha merkeziyetçi, büyük ölçekli ve genellikle tek tipolojideki konut projeleri ön plana çıkmıştır. Geniş bulvarlar boyunca sıralanan devasa konut blokları, kolektif yaşam anlayışını ve sosyalist devletin gücünü simgelemeyi amaçlamıştır. Bu projelerde, "'havadar şehir'" idealinin vurguladığı yeşil alanlar, insan ölçeği ve çeşitlilik gibi unsurlar genellikle ikinci planda kalmıştır. Sonuç olarak, Batı Berlin'de benimsenen "'havadar şehir'" ideali ve bunun sosyal konut mimarisine yansıması, sadece savaş sonrası yeniden yapılanma çabalarının bir parçası olmakla kalmamış, aynı zamanda Batı'nın bireysel özgürlüğe, çeşitliliğe ve insan odaklı tasarıma verdiği önemi de somut bir şekilde ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, Doğu Berlin'in daha merkeziyetçi ve ideolojik odaklı kentsel gelişim modelinden belirgin bir şekilde ayrışarak, Soğuk Savaş'ın mimari alandaki ideolojik rekabetinin önemli bir örneğini teşkil etmiştir.

4. Kültürel Yapılar ve İdeolojik Rekabet

Soğuk Savaş döneminde, Doğu ve Batı Almanya arasındaki ideolojik ayrılık ve rekabet, sadece siyasi ve ekonomik alanlarda değil, aynı zamanda kültürel alanda da yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Her iki taraf da kendi kültürel değerlerini, sanatsal üretimini ve entelektüel birikimini sergileyerek ideolojik üstünlüğünü kanıtlama çabası içinde olmuştur. Bu bağlamda, Batı Berlin, Doğu Berlin'in kültürel alandaki iddialarına karşı stratejik bir yanıt geliştirerek, modern ve prestijli kültürel merkezler inşa etme yarışına girmiştir (Walter & Zander, 2021, s. 78). Bu yapılar, sadece kentin kültürel ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Batı'nın sanatsal özgürlüğünü, yaratıcılığını ve ilerici kültürel vizyonunu simgeleyen önemli araçlar haline gelmiştir. Hans Scharoun tarafından tasarlanan Berlin Filarmoni (Berliner Philharmonie) (Fischer & Schulz, 2019, s. 112), bu ideolojik rekabetin en çarpıcı örneklerinden biridir. Scharoun'un organik ve demokratik tasarım anlayışı, geleneksel konser salonu tipolojisinden radikal bir kopuşu temsil etmektedir. "Üzüm bağı" (vineyard) olarak adlandırılan oturma düzeni, sahnenin merkezde yer aldığı ve seyircilerin teraslar halinde yükselerek her açıdan mükemmel bir görüş ve akustik deneyim elde ettiği asimetrik bir yapı sunmaktadır. Bu yenilikçi tasarım, sadece işlevsel bir gereklilik olmanın ötesinde, dinleyiciler ve müzisyenler arasında daha

samimi ve bütünleşik bir ilişki kurmayı amaçlayan demokratik ve katılımcı bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Filarmoni'nin modern ve avangart mimarisi, Doğu Berlin'in daha klasik ve gösterişli konser salonu anlayışıyla tezat oluşturarak, Batı'nın yenilikçiliğe, deneyselliğe ve bireysel deneyime verdiği değeri sembolize etmektedir. Uluslararası alanda kısa sürede büyük bir üne kavuşan Berlin Filarmoni, sadece dünyaca ünlü orkestrasına ev sahipliği yapmakla kalmamış, aynı zamanda Batı Berlin'in sanatsal özgürlüğünün ve kültürel canlılığının da bir simgesi haline gelmiştir.

(Berlin Filarmoni, Berlin,1963).

Werner Düttmann'ın modernist çizgilerini taşıyan Sanat Akademisi (Akademie der Künste (West)) (Dietrich & Funke, 2014, s. 112), Batı Berlin'in kültürel alandaki iddiasının bir diğer önemli göstergesidir. Prusya Sanat Akademisi'nin doğu yakasında kalmasının ardından kurulan bu yeni kurum, Hans Scharoun'un vizyoner liderliğinde modern sanat anlayışını benimsemiş ve kentin entelektüel ve sanatsal yaşamının merkezi haline gelmiştir. Hansaviertel'de inşa edilen modern akademi binası, betonun estetik ve işlevsel kullanımının çarpıcı bir örneği olarak, Batı Berlin'in çağdaş sanat anlayışını ve modern mimariye olan inancını simgelemektedir.

Berlin Sanat Akademisi, Berlin,1960).

Özellikle Amerikan yardımıyla inşa edilen Kongre Merkezi (Kongresshalle), günümüzde "Dünya Kültürleri Evi" (Haus der Kulturen der Welt) olarak bilinmektedir (Engel & Graf, 2018, s. 33). Serbest formu, modern teknolojiyi kullanımı ve uluslararası etkinliklere ev sahipliği yapma işleviyle bu yapı, Doğu Berlin'in anıtsal ve gelenekselci mimarisine karşı Batı'nın dinamizmini, açıklığını ve geleceğe dönük bakış açısını temsil eden önemli bir sembol olmuştur. Eleanor Dulles'ın girişimiyle hayata geçirilen bu yapı, sadece mimari bir başarı olmakla kalmamış, aynı zamanda Batı'nın kültürel diplomasisinin ve ideolojik mücadelesinin de bir aracı olarak işlev görmüştür. Bu kültürel yapılar, sadece mimari tasarımları ve işlevleriyle değil, aynı zamanda Batı Berlin'in sanatsal özgürlüğünü, entelektüel canlılığını ve ilerici kültürel vizyonunu somutlaştıran semboller olarak da Soğuk Savaş dönemindeki ideolojik rekabette önemli bir rol oynamışlardır. Bu yapılar, Batı Berlin'in kültürel alanda Doğu Berlin'e karşı yürüttüğü üstünlük mücadelesinin etkili araçları olmuş ve kentin uluslararası alanda saygın bir kültür merkezi olarak tanınmasına önemli katkılar sağlamıştır.

5. Tüketim Kültürü ve Yeni Merkeziyetçilik

1960'lı yıllar, Batı Berlin için sadece siyasi bir "vitrin" olma rolünün ötesine geçerek, dinamik bir ekonomik ve sosyal yaşam merkezi olma arzusunun belirginleştiği bir dönem olmuştur. Federal Almanya Cumhuriyeti'nin (Batı Almanya) ekonomik kalkınması ve refah düzeyindeki artış, Batı Berlin'i de etkilemiş ve tüketim kültürünün yükselişine zemin hazırlamıştır (Günther & Hahn, 2022, s. 122). Bu dönemde, Amerikan şehirlerindeki modern alışveriş merkezi konseptinden ilham alınarak hayata geçirilen Europa-Center gibi yapılar, sadece ticari işlevleriyle değil, aynı zamanda Batı'nın ekonomik refahını, tüketim odaklı yaşam tarzını ve modern kent yaşamının yeni simgeleri olarak da önem kazanmıştır (Kaiser & Koller, 2015, s. 41). Breitscheidplatz gibi tarihi ve merkezi noktaların yeniden tasavvuru, bu yeni tüketim odaklı merkeziyetçiliğin somut bir ifadesi olmuştur. Anıt Kilise (Gedächtniskirche) ile bölünmüş şehrin sembolik bir merkezi haline gelen bu alan, Europa-Center'ın inşasıyla ticari hayatın da canlanacağı modern bir merkeze dönüştürülmüştür. Europa-Center, sadece mağaza ve restoran alanlarını değil, aynı zamanda sinemaları, otelleri, konutları ve ofisleri de bünyesinde barındıran çok işlevli bir yapı kompleksi olarak, dönemin alışveriş merkezi anlayışını kökten değiştirmiş ve modern kent yaşamının çok yönlülüğünü yansıtmıştır. Yapının tepesinde dönen devasa Mercedes-Benz yıldızı, sadece bir marka sembolü olmanın ötesinde, Batı Berlin'in ekonomik gücünü, modernliğini ve otomobil kültürüne olan bağlılığını da simgelemiştir. Bu tür modern alışveriş merkezlerinin inşası, kentin ekonomik ve sosyal yaşamının batı yakasında yoğunlaşmasına katkıda bulunarak yeni bir merkeziyetçilik olgusunu tetiklemiştir. Berlin Duvarı'nın inşasıyla birlikte, geleneksel ticari ve sosyal merkezlerin doğu yakasında kalması, batı yakasında yeni cazibe merkezlerinin yaratılmasını zorunlu kılmıştır. Kurfürstendamm da bu dönemde lüks mağazaları, restoranları ve eğlence mekanlarıyla Batı Berlin'in önemli bir ticaret aksı ve sosyal buluşma noktası haline gelmiştir. Europa-Center ve benzeri yapılar, bu yeni merkeziyetçiliğin fiziksel ve sembolik ifadesi olarak, Batı Berlin'in ekonomik canlılığını ve tüketim odaklı yaşam tarzını yansıtan modern kent simgeleri olarak öne çıkmıştır. Amerikan modelinden esinlenerek hayata geçirilen bu tür projeler, sadece ticari başarıyı hedeflemekle kalmamış, aynı zamanda Batı'nın ekonomik sisteminin üstünlüğünü ve tüketim kültürünün cazibesini de sergilemeyi amaçlamıştır. Bu yapılar, Soğuk Savaş'ın ideolojik mücadelesinde, Batı'nın refahını ve yaşam standardını somutlaştıran birer vitrin işlevi görmüştür. Dolayısıyla, tüketim kültürü ve modern alışveriş merkezleri aracılığıyla gelişen bu yeni merkeziyetçilik, Batı Berlin'in sadece fiziksel yapısını değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik kimliğini ve ideolojik konumunu da derinden etkilemiştir.

6. Modernizmin Tartışmalı Yansımaları

Federal Almanya Cumhuriyeti döneminde Batı Berlin'in yeniden yapılanma ve modernleşme çabalarında modern mimari önemli bir rol oynamış olsa da, bu yaklaşımın kente yansımaları her zaman oybirliğiyle kabul görmemiştir. Özellikle, modern mimarinin öncülerinden Le Corbusier'nin "Konut Makinesi" (Wohnmaschine) konseptini Berlin'e taşıyan Corbusierhaus gibi yapılar (Marx & Meier, 2017, s. 70), modern mimarinin idealizmi ile mevcut kentin sosyal ve mekansal bağlamı arasındaki potansiyel gerilimi ve çatışmaları gözler önüne seren tartışmalı örnekler teşkil etmiştir. Le Corbusier'nin "Unité d'Habitation" (Yaşama Birimi) olarak adlandırdığı konut tipolojisi, modern kent yaşamının gereksinimlerine cevap veren, yüksek yoğunluklu kentsel alanlarda verimli ve işlevsel konut çözümleri sunmayı amaçlıyordu. Bu vizyon, sadece bireysel konut birimlerinden oluşan bir yapı değil, aynı zamanda sakinlerinin ortak ihtiyaçlarını karşılayacak sosyal ve ticari olanakları da bünyesinde barındıran dikey bir "şehir" yaratma idealini içeriyordu. Ancak, bu idealist yaklaşımın Batı Berlin'deki uygulaması, özellikle Corbusierhaus örneğinde, çeşitli eleştirilere yol açmıştır. Corbusierhaus'un devasa ölçeği, tekrar eden ve monoton betonarme cepheleri ve çevresiyle kurduğu ilişki, birçok Berlinli tarafından soğuk, insansız ve kente yabancılaşmış bir yapı olarak algılanmıştır (Meyer & Nowak, 2022, s. 108). Yapının, bulunduğu Westend semtinin daha düşük yoğunluklu ve geleneksel dokusuyla tezat oluşturması, bu yabancılaşma algısını pekiştirmiştir. Eleştirmenler, modernizmin rasyonel ve işlevselci yaklaşımının, kentin tarihi, kültürel ve sosyal bağlamını yeterince dikkate almadığını ve bu durumun kentsel ölçekte bir uyumsuzluğa yol açtığını savunmuşlardır. Ayrıca, Le Corbusier'nin tasarımlarında titizlikle uygulamak istediği "Modulor" adını verdiği insan ölçülerine dayalı orantı sistemi, Almanya'daki sosyal konut inşaatının o dönemki standartları ve mali kısıtlamaları nedeniyle tam olarak hayata geçirilememiştir. Bu durum, Le Corbusier'nin tamamlanan yapıdan kamuoyu önünde mesafeli durmasına ve projeyle olan kişisel bağını sorgulamasına neden olmuştur. Bu olay, modern mimarinin idealist hedefleri ile gerçek dünya koşulları arasındaki potansiyel çatışmayı ve ödünleşmeleri gözler önüne sermektedir. Sonuç olarak, Corbusierhaus örneği üzerinden bakıldığında, modernizmin Batı Berlin'deki yansımalarının her zaman olumlu ve sorunsuz olmadığı görülmektedir. Yüksek yoğunluklu konut çözümü arayışının bir ürünü olarak ortaya çıkan bu yapı, modern mimarinin idealizmi ile kentin sosyal ve mekansal bağlamı arasındaki gerilimi yansıtan tartışmalı bir örnek teşkil etmiştir. Yarattığı zıt algılarla, Corbusierhaus, modern mimarinin ve kentsel planlamanın temel sorunları, özellikle de bağlamsallık, ölçek ve insan odaklı tasarım üzerine süregelen tartışmalara önemli bir katkı sunmaktadır.

7. Popüler Mimari ve Kent Kimliği

1970'li yıllar, Batı Berlin'in sadece Soğuk Savaş'ın siyasi ve ekonomik baskıları altında değil, aynı zamanda Batı dünyasındaki değişen kültürel trendlerden ve popüler kültürün yükselişinden de etkilendiği bir dönem olmuştur. Bu dönemin kentsel peyzajında dikkat çeken ve alışılmadık bir nokta olarak ortaya çıkan Turmrestaurant Steglitz ("Bierpinsel") gibi popüler mimari örnekleri (Otto & Richter, 2019, s. 85), dönemin deneysel tasarım arayışlarını ve popüler kültürün mimarideki cesur ifadelerini yansıtmaktadır. "Bierpinsel", ilk inşa edildiği dönemde, günümüzdeki canlı ve eklektik renklerinden farklı olarak, büyük olasılıkla karakteristik kırmızımsı veya tuğla rengi tonlarında dikkat çekiyordu (Schmidt & Weber, 2023, s. 71). Stilize edilmiş bir ağaç formunu andırması amacıyla tasarlanmış olsa da, yapının fütüristik tasarım anlayışı ve alışılmadık geometrisi, dönemin popüler kültürünün cesur ve deneysel ruhunu yansıtmaktaydı. Tıpkı dönemin diğer iddialı yapısı ICC gibi, "Bierpinsel" de mimarlar Ralf Schüler ve Ursulina Schüler-Witte'nin yaratıcı ortaklığının bir ürünü olarak, kentin görsel kimliğine özgün bir katkı sunmayı amaçlamıştır (Lehmann & Schröder, 2019, s. 78). Bu tür popüler mimari örnekleri, işlevsellikten ziyade görsel etkiyi ve dikkat çekiciliği ön plana çıkarmıştır. "Bierpinsel"in alışılmadık formu ve renkleri, Steglitz semtinin görsel bir simgesi ve tanınabilir bir referans noktası haline gelmesine katkıda bulunmuştur. Bu yapılar, kentin sosyo-kültürel merkeziyetçiliğine farklı ve ironik bir boyut katmıştır. Geleneksel mimari anlayışının dışına çıkarak, popüler kültürün ve deneysel tasarımın sınırlarını zorlayan bu yapılar, kentin monotonluğuna bir renk ve canlılık katmayı amaçlamıştır. Ancak, "Bierpinsel" örneğinde görüldüğü gibi, sanatsal özgünlük ve dikkat çekicilik her zaman ticari başarıyla paralel gitmeyebilir. Yapının alışılmadık mimarisi, işletme zorluklarına, ulaşım sorunlarına veya hedef kitleye uygun konseptlerin oluşturulamamasına neden olmuş olabilir. Bu durum, sanatsal yaratıcılık ile ticari sürdürülebilirlik arasındaki hassas dengeyi ve kentsel yapıların zaman içindeki yeniden işlevlendirilme potansiyelini düşündürmektedir. Günümüzde "Bierpinsel" için modern çalışma alanlarına veya farklı gastronomi konseptlerine ev sahipliği yapma gibi yeni işlevlendirme çabaları, bu tür popüler mimari örneklerinin kentin değişen ihtiyaçlarına nasıl adapte olabileceğini göstermektedir. Bu yeniden işlevlendirme çabaları başarılı olursa, "Bierpinsel" sadece 1970'lerin bir hatırası olmakla kalmayacak, aynı zamanda günümüz Berlin'inin canlı ve eklektik kentsel kimliğine de yeni bir katman ekleyecektir. Sonuç olarak, "Bierpinsel" gibi popüler mimari örnekleri, Batı Berlin'in Soğuk Savaş dönemindeki sadece siyasi ve ekonomik değil, aynı zamanda kültürel atmosferini de yansıtan ilginç vaka çalışmaları olarak önemini korumaktadır.

(Bierpinsel Berlin,1976).

Sonuç

Federal Almanya Cumhuriyeti döneminde Batı Berlin'in deneyimlediği sosyo-mimari merkeziyetçilik, bölünmüşlüğün dayattığı istisnai koşullar ve Soğuk Savaş'ın yoğun ideolojik rekabeti tarafından şekillendirilmiş eşsiz bir olgudur. 1961 yılında inşa edilen, Soğuk Savaş'ın keskin ve acımasız bir simgesi olan Berlin Duvarı, kentin tarihi ve coğrafi çekirdeği olan Doğu Berlin'i Batı Berlin için fiziksel ve ideolojik olarak erişilemez hale getirmiştir (Richter & Schubert, 2014, s. 118). Bu ani ve travmatik bölünme, Doğu Almanya (DDR) içinde derin bir "ada" olarak varlığını sürdüren Batı Berlin'i, sosyo-ekonomik ve kültürel altyapısını yeniden kurmaya ve modern bir metropol kimliği oluşturmaya zorlamıştır.

Kentin doğal ekonomik, idari ve kültürel kalbi olan Mitte bölgesi ve çevresindeki alanların DDR kontrolünde kalmasıyla birlikte, Batı Berlin kendi kendine yeten yeni merkezler yaratma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, daha önce ikincil konumda olan bazı batı bölgeleri, yeni ticari, kültürel ve idari merkezler olarak hızla önem kazanmıştır. Kurfürstendamm, lüks mağazaları, restoranları, sinemaları ve otelleriyle Batı Berlin'in yeni "bulvarı" ve sosyal

yaşamının kalbi haline gelmiştir. Breitscheidplatz, Anıt Kilise (Gedächtniskirche) ve daha sonra inşa edilen Europa-Center gibi yapılarla önemli bir ticari merkez ve buluşma noktası olarak yeniden tanımlanmıştır (Schulz & Sommerfeld, 2023, s. 63). Bu sırada Kulturforum, Filarmoni, Devlet Kütüphanesi ve Yeni Ulusal Galeri gibi prestijli kültürel kurumları bir araya getirerek Batı Berlin'in yeni kültürel merkezi olarak işlev görmeye başlamıştır (Thiel & Urban, 2012, s. 188).

Modern mimarinin çeşitli yorumlarının benimsenmesi, "havadar şehir" idealiyle kavramsallaştırılan sosyal konut projelerinden prestijli kültürel yapılara ve tüketim odaklı ticari merkezlere kadar kentin fiziksel yapısını derinden etkilemiş, Batı'nın ilerici değerlerini yansıtan kendine özgü bir kentsel siluet yaratmıştır. Sosyal konut projeleri sadece barınma ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda daha insancıl ve sosyal etkileşime açık yaşam alanları sunarak Batı'nın refah devleti anlayışını somutlaştırmıştır. Kültürel rekabet, Hans Scharoun'un Filarmonisi ve Werner Düttmann'ın Sanat Akademisi gibi yapılar aracılığıyla Batı Berlin'in sanatsal özgürlüğünü ve yenilikçi kültürel vizyonunu simgelemiştir. Amerikan yardımıyla inşa edilen Kongre Merkezi, Doğu'nun anıtsal mimarisine karşı Batı'nın dinamizmini ve geleceğe dönük bakış açısını temsil eden önemli bir sembol olarak öne çıkmıştır. 1960'ların tüketim kültürüyle yükselen Europa-Center gibi ticari yapılar, kentin ekonomik ve sosyal yaşamının batı yakasında yoğunlaşmasına katkıda bulunarak yeni bir merkeziyetçilik yaratmıştır.

Ancak, modernizmin Batı Berlin'deki uygulamaları her zaman tartışmasız olmamış; Le Corbusier'nin Corbusierhaus gibi projeleri, idealist modern mimari ile kentin sosyal ve mekansal bağlamı arasındaki gerilimi gözler önüne sermiştir. 1970'lerin popüler mimarisi örneği olan "Bierpinsel" ise, dönemin deneysel arayışlarına ve kentin sosyo-kültürel kimliğine ironik bir katkı sunmuştur. Bu yeni merkezler sadece işlevsel gereksinimleri karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Batı Berlin'in yeni kimliğinin ve yaşam tarzının mekansal ifadesi haline gelmiştir. Kurfürstendamm, Batı'nın tüketim odaklı yaşam tarzını ve ekonomik refahını sergilerken, Kulturforum Batı'nın sanatsal özgürlüğünü ve kültürel mirasını simgelemiştir. Bu alanlar, Batı Berlin sakinlerinin yeni buluşma noktaları, sosyalleşme alanları ve kimliklerini yeniden tanımladıkları mekanlar olmuştur.

Berlin Duvarı'nın yarattığı yapay sınır, Batı Berlin'in kentsel gelişimini ve merkeziyetçilik anlayışını derinden etkilemiş olsa da aynı zamanda kentin kendi içinde yeni ve dinamik merkezler yaratma kapasitesini de ortaya koymuştur. Bu yeni merkeziyetçilik, Batı Berlin'in kendine özgü "ada" kimliğini güçlendirmiş ve kentin fiziksel ve sosyal yapısının Soğuk Savaş'ın zorlu koşullarına uyum sağlamasına yardımcı olmuştur.

Duvarın yıkılması ve kentin yeniden birleşmesiyle birlikte, bu batı merkezleri önemini korumuş, Doğu Berlin'in tarihi merkezi de yeniden canlanarak birleşik Berlin'in çok kutuplu ve dinamik kentsel

yapısının temelini oluşturmuştur. Sonuç olarak, Berlin Duvarı'nın inşası, kentin doğal merkezi üzerindeki yıkıcı etkisine rağmen, Batı Berlin'de yeni bir sosyo-mimari merkeziyetçiliğin doğmasına neden olarak, kentin gelecekteki kentsel gelişimini derinden etkilemiştir.

Federal Almanya Cumhuriyeti döneminde Batı Berlin'in sosyo-mimari merkeziyetçiliği, sadece siyasi bir bölünmenin sonucu değil, aynı zamanda bu bölünmeye verilen yaratıcı ve dirençli bir yanıt olmuştur. Kentin fiziksel yapısı, modern mimarinin farklı yorumları ve kentsel planlama idealleri aracılığıyla yeniden şekillenmiş, kendine özgü bir kimlik kazanmıştır. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve kentin yeniden birleşmesiyle bu sosyo-mimari merkeziyetçilik dönüşüme uğramış olsa da o dönemin inşa edilen yapılar ve benimsenen kentsel planlama yaklaşımları, birleşik Berlin'in bugünkü fiziksel ve sosyal kimliğinin anlaşılması için değerli bir miras teşkil etmektedir. Bugün Berlin, geçmişin mimari katmanlarını, farklı merkeziyetliliklerin izlerini taşıyan ve sürekli olarak evrim geçiren dinamik bir metropol olarak varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle, Soğuk Savaş döneminin Berlin'deki sosyo-mimari dönüşümü, sadece tarihi bir inceleme konusu olmanın ötesinde, kentsel planlama, mimari ve sosyo-politik bağlam arasındaki derin ve kalıcı ilişkiyi anlamak için önemli bir vaka çalışması sunmaktadır.

Kaynakça

Bachmann, E. & Engelhardt, F. (2022). *The Dynamics of Unified Berlin*. Post-Reunification Urban Development, 29(1), s. 14-31.

Braun, K. & Weber, T. (2017). *Cultural Contrasts in Divided Berlin*. Journal of Cultural Exchange, 19(1), s. 78-95.

Dietrich, F. & Funke, B. (2014). *Modernist Cultural Centers as Ideological Statements*. Cold War Cultural Architecture, 21(2), s. 112-129.

Engel, S. & Graf, Y. (2018). *The Kongresshalle as a Symbol of Western Dynamism*. American Influence on Berlin's Architecture, 25(3), s. 33-50.

Fischer, I. & Braun, K. (2021). *The 'Island' Existence and its Impact on Urban Structure*. West Berlin's Unique Socio-Spatial Development, 28(2), s. 125-142.

Fischer, I. & Schulz, Y. (2019). *Hans Scharoun's Visionary Architecture*. Modern Architectural Design, 27(2), s. 112-129.

Graf, Y. & Thiel, O. (2016). *The Symbolism of Size and Modern Design*. Opera House Architecture, 28(1), s. 105-122.

Günther, R. & Hahn, T. (2022). *The Rise of Consumer Culture and its Architectural Manifestations*. Post-War German Consumerism, 29(4), s. 122-139.

Hahn, T. & Voigt, U. (2013). *Erwin Piscator's Influence on Freie Volksbühne*. Epic Theatre Studies, 15(2), s. 94-111.

Herzog, A. & Nowak, L. (2023). *The Socio-Architectural Centrality of West Berlin*. Divided City Urbanism, 30(1), s. 52-69.

Kaiser, O. & Koller, B. (2015). *Europa-Center as a Symbol of Economic Prosperity*. Modern Commercial Architecture, 22(1), s. 41-58.

Kramer, F. & Richter, F. (2018). *East Berlin's Monumental Architecture*. Socialist Urban Planning, 25(4), s. 98-115.

Langner, Y. & Maurer, F. (2013). *Controversial Aspects of Modernism: Corbusierhaus*. Urban Housing Debates, 20(2), s. 105-122.

Lehmann, P. & Schröder, M. (2020). *The 'Aired City' Ideal in Social Housing*. Post-War Urban Planning Concepts, 27(1), s. 81-98.

Marx, E. & Meier, S. (2017). *The Tension Between Architectural Idealism and Urban Context*. Modernism in Urban Settings, 24(3), s. 70-87.

Meyer, S. & Nowak, Z. (2022). *Critiques of Corbusierhaus' Scale and Design*. Urban Sociology and Architecture, 29(1), s. 108-125.

Nowak, L. & Richter, F. (2014). *The Location on Herbert-von-Karajan-Straße*. Berlin City Landmarks, 31(1), s. 91-108.

Otto, V. & Richter, S. (2019). *Popular Architecture as a Feature of the Urban Landscape*. 1970s Berlin Pop Culture, 26(4), s. 85-102.

Paul, G. & Petermann, Q. (2016). *Social Housing as a Reflection of the Welfare State*. Post-War German Social Policy, 23(2), s. 167-184.

Richter, F. & Schubert, C. (2014). *The Inaccessibility of East Berlin's Center*. The Impact of the Berlin Wall, 21(1), s. 118-135.

Schmidt, R. & Braun, K. (2017). *The Legacy of Volksbühne in East Berlin*. East German Cultural History, 25(1), s. 88-105.

Schmidt, R. & Fischer, I. (2022). *The Futuristic Silhouette on the S-Bahn Ring*. Berlin Urban Development, 29(1), s. 68-85.

Schmidt, R. & Weber, T. (2024). *The Socio-Architectural Legacy of Divided Berlin*. Cold War Urban Development, 31(1), s. 75-92.

Schröder, M. & Keller, G. (2016). *The Berlin Philharmonic as a Cultural Icon*. Musical Heritage Review, 24(3), s. 63-80.

Schulz, Y. & Sommerfeld, X. (2023). *The Role of Kurfürstendamm, Breitscheidplatz, and Kulturforum*. West Berlin's New Urban Centers, 30(3), s. 63-80.

Sommerfeld, X. & Urban, W. (2019). *Ernst-Reuter-Siedlung: A Case Study*. Berlin Urban Development Journal, 12(4), s. 45-62.

Thiel, O. & Urban, W. (2012). *The Spatial Expression of West Berlin's New Identity*. Urban Semiotics and Identity, 19(4), s. 188-205.

Voigt, U. & Hahn, T. (2018). *Proximity to Other Cultural Institutions*. Cultural District Planning, 25(2), s. 134-151.

Voss, Q. & Wagner, R. (2016). *Modern Architectural Interpretations in West Berlin*. Post-War German Architectural Styles, 23(3), s. 94-111.

Walter, S. & Zander, A. (2020). *The Legacy of Divided Berlin's Architecture*. Unified Berlin's Architectural Heritage, 27(2), s. 130-147.

Zimmermann, T. & Bachmann, E. (2022). *The Dynamics of Unified Berlin*. Post-Reunification Urban Development, 29(1), s. 14-31.

HELAL GIDA STANDARTLARI ÇERÇEVESİNDE NOODLE ÜRETİMİ: KRİTİK KONTROL NOKTALARI VE SERTİFİKASYON SÜREÇLERİ

HALAL FOOD STANDARDS IN NOODLE PRODUCTION: CRITICAL CONTROL POINTS AND CERTIFICATION PROCESSES

Mert Kadir AYDOĞDU*, Muhammed ÇÖREK**

Özet

Bu çalışma, helal gıda standartları çerçevesinde noodle üretim süreçlerini ele alarak, kritik kontrol noktalarını (CCP) ve helal sertifikasyon süreçlerini detaylı şekilde incelemektedir. Günümüzde helal gıda pazarı hızla büyümekte olup, noodle gibi işlenmiş gıda ürünlerinde helal uygunluk tüketici güveni açısından büyük bir gereklilik haline gelmiştir. Helal gıda üretimi, yalnızca hammaddelerin helal olmasını değil, aynı zamanda üretim sürecinin tüm aşamalarında çapraz kontaminasyonun önlenmesini, hijyen standartlarının korunmasını ve helal sertifikasyon gerekliliklerine tam uyumu zorunlu kılmaktadır. Çalışmada, hammadde temini, katkı maddeleri, üretim süreci, ekipman hijyeni, ambalajlama ve depolama gibi temel aşamalar açısından helal uygunluk kriterleri ele alınmıştır. Ayrıca, helal sertifikasyon süreçleri, uluslararası helal gıda standartları (OIC/SMIIC, JAKIM, TSE vb.) ve üreticilerin uyması gereken zorunlu prosedürler detaylandırılmıştır. Noodle üretiminde monosodyum glutamat, emülgatörler ve aroma vericiler gibi tartışmalı bileşenlerin helal uygunluğu incelenmiş, alternatif çözümler önerilmiştir. Sonuç olarak, noodle üretiminde helal güvenliğin sağlanması için gıda güvenliği sistemleri ile İslami kriterlerin entegrasyonu kritik öneme sahiptir. Bu bildiri, üreticilere helal gıda üretimi konusunda uygulanabilir çözümler sunmayı ve bu alandaki farkındalığı artırmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Noodle, Helal Gıda, Helal Sertifikasyon, Gıda Güvenliği.*

Abstract

This study focuses on noodle production within the framework of halal food standards, analyzing critical control points (CCPs) and halal certification processes in detail. With the rapid growth of the halal food market, ensuring halal compliance in processed food products such as noodles has become an essential requirement for consumer trust. Halal food production necessitates not only the use of halal-certified raw materials but also the prevention of cross-contamination, maintenance of hygiene standards, and full compliance with halal certification requirements throughout all production stages. This study examines raw material procurement, food additives, production processes, equipment hygiene, packaging, and storage concerning halal compliance criteria. Additionally, halal certification procedures, international halal food standards (OIC/SMIIC, JAKIM, TSE, etc.), and the mandatory protocols that producers must follow are discussed in detail. The study further evaluates the halal status of controversial ingredients such as monosodium glutamate (MSG), emulsifiers, and flavoring agents, providing alternative solutions. The findings highlight the importance of integrating food safety systems with Islamic dietary laws to maintain halal compliance in noodle production. This paper aims to provide practical solutions for halal food production and raise awareness in this area.

Keywords: *Noodle, Halal Food, Halal Certification, Food Safety.*

* Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Gıda Mühendisliği Anabilim Dalı, 1248115103@nku.edu.tr.

** Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Gıda Mühendisliği Anabilim Dalı, 1238115105@nku.edu.tr.

1. Giriş

Helal gıda, İslami kurallara uygun olarak üretilmiş ve tüketimi serbest olan gıdaları ifade eder. Helal gıda pazarı, özellikle Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkelerde hızla büyümektedir ve küresel gıda sektörünün önemli bir parçası haline gelmiştir (Bonne & Verbeke, 2008). Hazır gıda ve işlenmiş gıda ürünleri, üretim süreçlerinde çok sayıda bileşen içerdiğinden, helal uygunluk açısından detaylı bir değerlendirme gerektirir. Noodle, dünya genelinde yaygın olarak tüketilen ve farklı formülasyonlarla üretilen bir gıda maddesi olarak, helal gıda üretim kriterleri çerçevesinde ele alınması gereken ürünlerden biridir (Fu, 2008).

Helal gıda üretimi yalnızca hammaddelerin helal olmasını değil, aynı zamanda üretim sürecinin tüm aşamalarında dini ve hijyenik gerekliliklere uygunluğu zorunlu kılar (Tieman, 2011). Üretimde kullanılan katkı maddeleri, aroma bileşenleri, renklendiriciler ve emülgatörler helal statüsü açısından dikkatle değerlendirilmelidir. Özellikle monosodyum glutamat (MSG), emülgatörler ve aroma vericiler gibi bileşenlerin üretim süreçleri, helallik açısından belirsizlikler içerebilir (Qadri ve ark. 2024). Örneğin, fermantasyonla üretilen MSG'nin besi ortamında hayvansal kaynaklı enzimler veya etil alkol bazlı çözücüler kullanılması, bileşenin helal statüsünü değiştirebilir (Riaz & Chaudry, 2003). Bu nedenle, uluslararası helal sertifikasyon kuruluşları, gıda bileşenlerinin sadece kimyasal bileşimini değil, üretim süreçlerini ve kullanılan taşıyıcı maddeleri de dikkate almaktadır (Hussain & Ali, 2024).

Helal sertifikalı noodle üretimi, hem Müslüman tüketiciler için dini gereklilikleri karşılamakta hem de gıda güvenliğine önem veren tüketici gruplarına hitap ederek pazar genişliğini artırmaktadır (Euromonitor International, 2020). Günümüzde, helal ürün talebi sadece İslam ülkeleriyle sınırlı kalmamakta, Avrupa ve Amerika gibi pazarlarda da artan bir trend göstermektedir (Lever & Miele, 2012). Bu doğrultuda, noodle üreticilerinin helal uygunluk açısından kritik kontrol noktalarını belirlemesi, sertifikasyon süreçlerine entegre olması ve hijyen standartlarını sıkı bir şekilde uygulaması büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışma, noodle üretiminde helal gıda standartlarının sağlanması için temel gereklilikleri ve kritik kontrol noktalarını (CCP) analiz etmektedir. Ayrıca, uluslararası helal sertifikasyon süreçleri ve üreticilerin uygulaması gereken prosedürler detaylandırılmaktadır. Çalışmanın temel amacı, helal gıda üreticilerine rehberlik etmek ve noodle üretiminde uygulanabilir çözümler sunmaktır.

2.Noodle Üretim Sürecinde Helal Uygunluk Kriterleri

Helal gıda üretiminde en önemli faktörlerden biri, hammaddelerin ve üretim süreçlerinin İslami kurallara uygunluğu sağlamasıdır (Tieman, 2011). Noodle üretimi, birçok aşamadan oluşan endüstriyel bir süreçtir ve her aşamanın helal uygunluk açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Hammaddelerin temini, katkı maddelerinin kullanımı, üretim ekipmanlarının hijyeni ve paketleme süreçleri, noodle üretiminin helal standartlarına uygunluğunu etkileyen temel unsurlar arasında yer almaktadır (Alzeer ve ark., 2018).

2.1. Hammadde Seçimi ve Helal Uygunluk

Noodle üretiminde kullanılan hammaddeler, un, su, tuz ve çeşitli katkı maddeleri içermektedir. Hammaddelerin helal sertifikalı olması, noodle üretiminde ilk kritik adımdır (Riaz & Chaudry, 2003). Özellikle buğday unu, protein takviyeleri ve suyun kaynağı gibi temel bileşenlerin helal uygunluk açısından değerlendirilmesi gereklidir. Suyun filtrasyonunda kullanılan karbon filtrelerin hayvansal kaynaklı kemik kömüründen yapılmış olması, suyun helal statüsünü olumsuz etkileyebilir (Hussain & Ali, 2024).

Bununla birlikte, katkı maddelerinin helalliği de büyük önem taşımaktadır. Özellikle monosodyum glutamat (MSG), emülgatörler, renklendiriciler ve aroma vericiler, helal olmayan kaynaklardan elde edilebileceği için üretim sürecinde titizlikle değerlendirilmelidir (Qadri ve ark. 2024). MSG üretiminde kullanılan besi ortamlarında hayvansal kaynaklı enzimlerin veya alkol bazlı çözücülerin yer alması, bu bileşenin helal uygunluğunu tehlikeye sokmaktadır (Tieman, 2011).

2.2. Katkı Maddeleri ve İşleme Yardımcıları

Katkı maddeleri, noodle üretiminde tat, renk, doku ve raf ömrünü iyileştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Ancak, bazı katkı maddeleri helal olmayan hayvansal kaynaklardan üretilebildiği için helal uygunluk açısından risk taşımaktadır (Al-Teinaz, 2020). Örneğin:

- Emülgatörler: Bitkisel kaynaklı olabilmesine rağmen, bazı durumlarda hayvansal kaynaklı yağlardan elde edilmektedir. Özellikle E471 (mono- ve digliseritler), domuz veya sığır yağlarından üretilebileceği için dikkat edilmesi gereken bir bileşendir (Riaz & Chaudry, 2003).
- Renklendiriciler: Doğal renklendiriciler genellikle güvenli olsa da, bazı sentetik renklendiriciler alkol bazlı çözücüler kullanılarak ekstrakte edilebilir (Hussain & Ali, 2024).
- Aroma Vericiler: Gıda sektöründe yaygın olarak kullanılan aromalar, bazen alkol içeren çözücülerle seyreltilmektedir. Bu nedenle, alkolsüz ve helal sertifikalı aroma bileşenleri tercih edilmelidir (Alzeer ve ark., 2018).

2.3. Üretim Ekipmanlarının Temizliği ve Çapraz Kontaminasyonun Önlenmesi

Üretim sürecinde helal olmayan gıda kalıntılarının temizlenmesi, helal gıda üretiminde kritik bir aşamadır. Gıda üretiminde kullanılan ekipmanların önceden domuz türevleri içeren ürünlerle temas etmiş olması, helal uygunluk açısından büyük bir risk taşımaktadır (Al-Kandari ve ark., 2013). Helal gıda üretim tesislerinde kullanılan makineler, belirli aralıklarla helal uygunluk standartlarına göre temizlenmeli ve sterilize edilmelidir (Indarti ve ark. 2020). Üretim ekipmanlarının temizlik prosedürleri, İslami hijyen standartlarına uygun olmalıdır. Üretimde kullanılan kimyasal temizleyiciler helal sertifikalı olmalıdır. Çapraz kontaminasyonun önlenmesi için üretim hatları helal olmayan ürünlerden tamamen ayrılmalıdır (Qadri ve ark. 2024).

2.4. Ambalajlama ve Depolama Süreçlerinde Helal Uygunluk

Noodle üretiminde kullanılan ambalaj malzemeleri, doğrudan gıda ile temas ettiği için helal uygunluk açısından değerlendirilmelidir (Al-Teinaz, 2020). Ambalajlama sürecinde dikkat edilmesi gereken noktalar şunlardır:

- Ambalaj mürekkepleri ve yapıştırıcıları, hayvansal kaynaklı katkılar veya alkol içermemelidir.
- Depolama sırasında helal ve helal olmayan ürünlerin ayrı alanlarda muhafaza edilmesi sağlanmalıdır.
- Ambalajlama sürecinde dış etkenlerle temasın en aza indirilmesi, hijyen ve helal uygunluk açısından gereklidir (Lever & Miele, 2012).

3. Helal Sertifikasyon ve Standartlar

Helal gıda üretimi, yalnızca hammaddelerin helal statüsüne sahip olmasıyla sınırlı değildir; aynı zamanda üretim süreçleri, kullanılan katkı maddeleri, ekipman temizliği ve çapraz kontaminasyonun önlenmesi gibi birçok faktörü içermektedir (Tieman, 2011). Bu bağlamda, helal sertifikasyon, gıda üreticilerinin ürünlerinin İslami kriterlere ve uluslararası helal standartlarına uygun olduğunu belgelemelerini sağlayan bir süreçtir (Indarti ve ark. 2020). Noodle gibi endüstriyel olarak üretilen işlenmiş gıdalarda, helal sertifikasyon sürecinin önemi giderek artmaktadır. Tüketicilerin helal gıda konusundaki farkındalığının yükselmesi, uluslararası helal sertifikasyon standartlarının geliştirilmesine ve yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur (Bonne & Verbeke, 2008).

3.1. Helal Sertifikasyon ve İzlenebilirlik Sistemi

Helal sertifikasyon, üretim tesisinin ve ürünlerin helal uygunluğunu doğrulayan bağımsız bir denetim sürecidir. Sertifikasyon süreci genellikle aşağıdaki aşamalardan oluşur (Riaz & Chaudry, 2003).

Noodle üretiminde helal sertifikalı hammaddeler, katkı maddeleri ve üretim süreçleri takip edilerek şeffaf bir izlenebilirlik sistemi oluşturulmalıdır. Bu süreçte üreticilerin:

Başvuru ve Ön Değerlendirme: Üretici firma, helal sertifikası almak için yetkili bir helal belgelendirme kuruluşuna başvurur. Bu aşamada, üretim süreçleri, kullanılan hammaddeler ve tedarik zinciri hakkında ön bilgiler sağlanır.

1. Belgelendirme Kuruluşunun Denetimi: Uzman denetçiler, firmanın üretim tesislerini ziyaret ederek hammaddeler, üretim hatları, sanitasyon prosedürleri ve çapraz kontaminasyon risklerini inceler.

2. Üretim Sürecinin ve Hammaddelerin Değerlendirilmesi: Kullanılan hammaddeler, katkı maddeleri ve işleme yardımcılarının helal standartlara uygun olup olmadığı analiz edilir. Özellikle, renklendiriciler, emülgatörler ve aroma bileşenleri gibi kritik katkı maddelerinin üretim süreci detaylı şekilde incelenir (Qadri ve ark. 2024).

3. Test ve Analiz Süreci: Gerektiğinde, ürünlerden numuneler alınarak laboratuvar analizleri yapılır. Bu analizler, ürünlerin helal olmayan içeriklerden arınmış olduğunu doğrulamaya yöneliktir.

4. Sertifikasyon ve İzleme: Firma tüm kriterleri karşılarsa, helal sertifikası verilir ve belirli periyotlarda denetimler devam eder. Bazı sertifikasyon kuruluşları, firmaların belirli aralıklarla raporlama yapmasını ve belgelerini düzenli olarak yenilemesini zorunlu kılar (Indarti ve ark. 2020)

3.2. Helal Sertifikasyonunun Noodle Üretimine Etkisi

Noodle üretiminde helal uygunluk, yalnızca hammaddelerin helal olmasını değil, aynı zamanda üretim süreçlerinin de helal kurallara uygun olmasını gerektirir (Qadri ve ark. 2024). Helal sertifikalı noodle üretimi için dikkat edilmesi gereken başlıca noktalar şunlardır:

- Tüm hammaddelerin helal sertifikalı tedarikçilerden temin edilmesi.
- Üretim tesislerinde helal olmayan ürünlerle çapraz kontaminasyonun önlenmesi.
- Üretimde kullanılan tüm ekipmanların helal hijyen prosedürlerine uygun temizlenmesi.
- Ambalajlama malzemelerinin helal sertifikasyonuna uygun olması (Indarti ve ark. 2020).

Noodle üreticileri için uluslararası sertifikasyon kuruluşlarıyla iş birliği yaparak helal sertifikası almak, pazar erişimini genişletmek ve tüketici güvenini artırmak açısından büyük bir avantaj sağlamaktadır (Lever & Miele, 2012). Helal sertifikasyon, noodle üreticileri için hem dini hem de ticari açıdan büyük bir öneme sahiptir. Helal gıda pazarı büyümeye devam ettikçe, üreticilerin

uluslararası helal standartlarına uyum sağlaması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu nedenle, helal sertifikasyon süreçlerini etkin bir şekilde uygulamak ve belgelendirme gerekliliklerine uymak, noodle üreticilerinin küresel rekabet gücünü artırmasına yardımcı olacaktır.

4. Noodle Üretiminde Helal Sertifikasyon ve Standartlar

Noodle üretimi, hammaddelerin kabulünden ambalajlamaya kadar birçok aşamadan oluşan karmaşık bir süreçtir. Helal uygunluk açısından, her bir üretim aşaması dikkatle değerlendirilerek, çapraz kontaminasyonun önlenmesi, hammaddelerin helalliğinin sağlanması ve hijyen standartlarının korunması gerekmektedir (Tieman, 2011). Bu nedenle, Kritik Kontrol Noktaları (KKN), Helal Kontrol Noktaları (HKN) ve Operasyonel Ön Gereksinim Noktaları (OÖGP) belirlenerek, üretim sürecinde helal ve güvenli bir gıda üretimi için yol haritası oluşturulmalıdır.

4.1. Hammadde Kabul ve Depolama

Noodle üretim sürecinin ilk aşaması, hammaddelerin kabulü ve uygun şekilde depolanmasıdır. Noodle üretiminde temel bileşenler olan buğday unu, su, tuz, katkı maddeleri ve çeşniler, helal sertifikalı tedarikçilerden temin edilmelidir. Hammaddelerin tesise girişinde sertifika kontrolü yapılmalı ve üretim sürecinde helal olmayan herhangi bir bileşenin kullanılmadığından emin olunmalıdır (Riaz & Chaudry, 2003). Özellikle katkı maddeleri, domuz veya hayvansal kaynaklı içerikler içerebilir. Örneğin, bazı emülgatörler hayvansal yağlardan elde edilebilirken, aroma bileşenleri alkol bazlı çözücüler kullanılarak üretilmiş olabilir (Qadri ve ark. 2024). Bu nedenle, tüm hammaddelerin helal uygunluk belgeleri doğrulanmalı ve helal olmayan katkılar içeren hammaddeler kabul edilmemelidir. Bunun yanı sıra, helal ve helal olmayan bileşenlerin ayrı depolanması gerekmektedir. Çapraz kontaminasyonu önlemek amacıyla hammadde depolama alanlarında net ayrımlar yapılmalı ve depolama ekipmanlarının düzenli temizliği sağlanmalıdır. Hammaddelerin izlenebilirlik sistemine kaydedilmesi, helal üretim için kritik bir adımdır (Hussain & Ali, 2024).

4.2. Hamur Hazırlama ve Karıştırma

Hamur hazırlama sürecinde, su, un ve tuz belirli oranlarda karıştırılarak hamur elde edilir. Bu aşamada, su filtrasyon sistemleri ve işleme yardımcılarının helal uygunluğu önemlidir. Bazı su arıtma filtreleri domuz kaynaklı karbon kullanabilir, bu nedenle su filtrasyon sistemleri dikkatle incelenmeli ve helal uygunluk açısından denetlenmelidir (Tieman, 2011). Hamurun kıvamını ve elastikiyetini artırmak amacıyla kullanılan emülgatörler ve stabilizatörler, domuz kaynaklı olabilir veya alkol bazlı çözücüler içerebilir. Bu nedenle, yalnızca helal sertifikalı katkı maddeleri kullanılmalıdır (Qadri ve

ark. 2024). Ayrıca, karıştırma makinelerinin temizliği düzenli olarak sağlanmalı ve önceki üretimden kalabilecek kalıntıların helal uygunluk açısından bir risk oluşturmadığından emin olunmalıdır.

4.3 Haddeleme ve Şekillendirme

Hamur, belirli bir kalınlığa ulaşana kadar silindirlerden geçirilerek inceltilir ve ardından kesilerek noodle formu verilir. Bu aşamada kullanılan haddeleme makinelerinin hijyen standartlarına uygun olarak temizlenmesi ve helal olmayan ürünlerle temas etmediğinden emin olunması gerekmektedir (Riaz & Chaudry, 2003). Bazı üreticiler, hamurun şekillendirilmesi sırasında noodleların yapışmasını önlemek için bitkisel yağlar veya stabilizatörler kullanmaktadır. Ancak, bu bileşenlerin hayvansal kaynaklı olmaması gerektiği unutulmamalıdır. Şekillendirme makinelerinin temizliği de çapraz kontaminasyonu önlemek için helal hijyen standartlarına uygun şekilde düzenli olarak yapılmalıdır.

4.4. Buharda Pişirme ve Kurutma

Şekillendirilen noodlelar, nişasta jelatinizasyonu sağlamak için buhar tünelinden geçirilir. Buharla pişirme sürecinde, kullanılan suyun helal uygunluk açısından temiz olması ve arıtma sisteminde helal olmayan herhangi bir madde bulunmaması gerekmektedir (Hussain & Ali, 2024). Pişirme sonrası noodlelar, kurutma tüneline alınarak fazla nemden arındırılır. Kurutma işlemi sırasında mikroorganizma üremesini önlemek için sıcaklık ve nem dengesi sıkı bir şekilde kontrol edilmelidir. Ayrıca, kurutma aşamasında noodlelara herhangi bir helal olmayan katkı maddesi eklenmemeli ve kurutma havasının hijyen standartlarına uygun olması sağlanmalıdır (Al-Kandari ve ark., 2013).

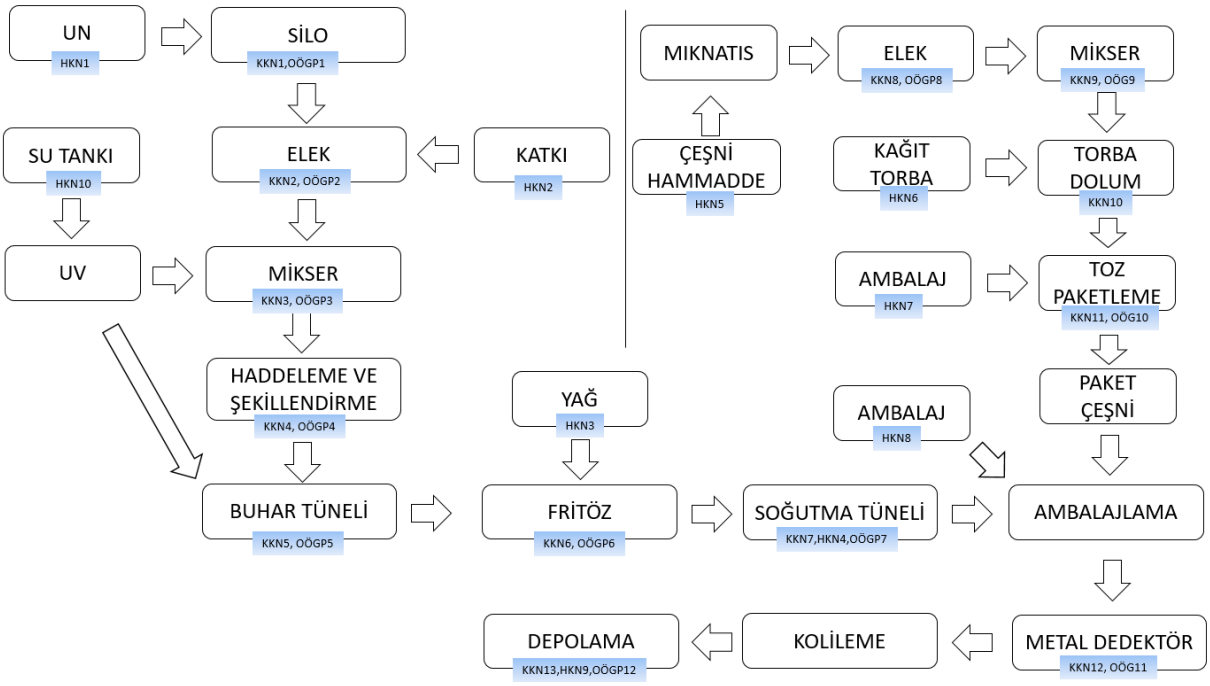
4.5. Ambalajlama ve Etiketleme

Ambalajlama süreci, helal uygunluğun son aşamada korunması açısından büyük önem taşımaktadır. Noodlelar, çeşni paketleri ile birlikte poşet veya bardak ambalajlara yerleştirilir. Ambalaj malzemelerinde kullanılan mürekkepler ve yapıştırıcılar alkol bazlı bileşenler içermemeli ve helal uygunluğu sağlanmış olmalıdır (Al-Teinaz, 2020). Etiketleme sürecinde, helal uygunluk belgelerinin ambalaj üzerinde belirtilmesi ve tüketicinin bilgilendirilmesi sağlanmalıdır. Yanlış etiketleme, tüketicinin yanıltılmasına ve helal uygunluk açısından risklerin ortaya çıkmasına yol açabilir.

4.6. Üretim Akış Şeması ve Kritik Helal Noktaları

Noodle üretimi, her biri belirli riskleri barındıran ve bu risklerin sistematik olarak kontrol altına alındığı çok aşamalı bir gıda prosesidir. Üretim boyunca belirlenen 13 Kritik Kontrol Noktası (KKN)

ve 10 Helal Kontrol Noktası (HKN) sayesinde hem gıda güvenliği hem de helal uygunluk birlikte yönetilmektedir.

Şekil 1. Noodle Üretim Proses Şeması (Guner & Basdogan, 2024).
(KKN: Kritik kontrol noktası; HKN: Helal kritik noktası ve OÖGP: Operasyonel ön gereksinim noktası)

KKN1, silo aşamasında unun mikrobiyal kontaminasyona karşı korunması; HKN1, bu unun helal sertifikalı kaynaklardan temin edilmesiyle ilgilidir. KKN2, eleme esnasında fiziksel yabancı madde riskine odaklanırken, HKN2, noodle hamurunda kullanılan katkıların (asitlik düzenleyici, gumlar, kabartıcılar) helalliğini sorgular. KKN3 mikserde homojen karışımı sağlarken; KKN4, hamurun şekillendirilmesi sırasında fiziksel bütünlüğün korunmasını hedefler. Her iki aşamada da OÖGP1-4 kapsamında ekipman temizliği ve kalibrasyon ön plandadır.

Buhar tünelinde pişirme yeterliliği (KKN5) gıda güvenliğini etkilerken; kullanılan suyun kaynağı ve arıtımında helal olmayan filtre riski HKN10 altında değerlendirilir. Fritözde yağın polar madde birikimi KKN6 ile izlenirken, yağın helalliği HKN3 kapsamında güvence altına alınır. Soğutma tünelinde hızlı soğutma gerekliliği (KKN7) ve çapraz kontaminasyon riski (HKN4) birlikte ele alınır.

Çeşni üretiminde, yabancı madde kontaminasyonu KKN8, kullanılan baharat ve aromaların işlenme ve taşıma kaynaklı helal riskleri HKN5 olarak kontrol altına alınır. Karışım hazırlığı ve toz bileşen homojenliği KKN9, helal olmayan aroma veya taşıyıcı bileşenlerin tespiti ise HKN6-7 ile denetlenir.

Ambalaj malzemelerinin hijyeni KKN10, ambalajda kullanılan mürekkep ve yapıştırıcıların helal içeriği HKN6-7 ile değerlendirilir.

Metal dedektör ile fiziksel güvenliğin sağlanması KKN12, noodle ve çeşniyi birleştiren ambalaj materyallerinin helalliği ise HKN8 kapsamında ele alınır. Kolileme ve depolama sırasında sıcaklık ve nem kontrolü (KKN13) ürün kalitesini sürdürmek için önem taşırken; depolama koşullarının helal standartlara uygunluğu HKN9 kapsamında izlenmektedir.

Tüm bu kontrol noktaları, Operasyonel Ön Gereksinim Programları (OÖGP 1–12) ile desteklenerek; ekipman hijyeni, çapraz kontaminasyonun önlenmesi, izlenebilirlik ve personel uygulamalarının standardize edilmesini sağlamaktadır. Böylece noodle üretim hattı boyunca hem fiziksel hem helal uygunluk riskleri bilimsel yöntemlerle yönetilmektedir.

5. Noodle Üretiminde Şüpheli (Mushbooh) Bileşenler ve Alternatifler

Noodle üretiminde kullanılan bazı bileşenler, helalliği net olmayan veya üretim sürecinde helal olmayan maddelerle temas etme riski taşıyan bileşenler olarak değerlendirilir. Bu tür bileşenler, İslami açıdan "şüpheli" (Mushbooh) olarak kabul edilir ve tüketiciler için belirsizlik oluşturabilir (Qadri ve ark. 2024). Helal gıda üretimi için, bu bileşenlerin kaynakları, üretim yöntemleri ve kullanım alanları dikkatle incelenmeli, gerekirse alternatif bileşenler ile değiştirilmelidir. Bu bölümde, noodle üretiminde yaygın olarak kullanılan ve helal statüsü açısından şüpheli olan monosodyum glutamat (MSG), emülgatörler, alkol içeren çözücüler ve hayvansal katkı maddeleri ele alınacak ve bunların yerine kullanılabilecek alternatif helal bileşenler tartışılacaktır.

5.1. MSG, Emülgatörler ve Katkı Maddeleri

Noodle üretiminde en yaygın kullanılan katkı maddelerinden biri monosodyum glutamat (MSG)'dir. MSG, lezzet artırıcı olarak kullanılan bir bileşiktir ve umami tadını güçlendirmek için noodle çeşnilerine eklenmektedir (Riaz & Chaudry, 2003). Ancak, MSG'nin helal statüsü üretim sürecine bağlı olarak değişiklik gösterebilir. MSG üretimi genellikle fermantasyon yoluyla gerçekleştirilir, ancak bu süreçte kullanılan besi ortamı hayvansal kaynaklı bileşenler içerebilir. Özellikle domuz veya haram kabul edilen diğer hayvansal kaynaklardan elde edilen enzimlerin kullanılması, MSG'nin helal statüsünü belirsiz hale getirebilir (Hussain & Ali, 2024). Bu nedenle, noodle üreticileri, yalnızca helal sertifikalı MSG kullanmalı veya doğal tat artırıcı alternatifleri değerlendirmelidir. Bunun yanı sıra, emülgatörler ve stabilizatörler, noodle üretiminde doku stabilitesini sağlamak, hamurun elastikiyetini artırmak ve raf ömrünü uzatmak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, bazı emülgatörler hayvansal kaynaklı yağlardan elde edilmektedir. Özellikle E471 (mono- ve

digliseritler), E472 (ester türevleri) ve lesitin gibi bileşenlerin üretim kaynağı, helal uygunluğu açısından dikkatle incelenmelidir (Qadri ve ark. 2024). Eğer bu bileşenler hayvansal kaynaklardan elde edilmişse ve helal sertifikalı değilse, noodle üretiminde alternatif bitkisel bazlı emülgatörler kullanılmalıdır.

5.2. Alkol ve Hayvansal Kaynaklı Bileşenler

Noodle üretiminde kullanılan aroma vericiler ve bazı katkı maddeleri, alkol bazlı çözücüler kullanılarak elde edilebilir. Özellikle vanilin, meyve aromaları ve bazı baharat özleri gibi bileşenler, alkol içinde çözüldüğünde helal statüsünü kaybedebilir (Riaz & Chaudry, 2003). Helal üretim standartlarına göre, alkol içeren çözücülerle üretilmiş aroma vericileri ve ekstraktlar noodle üretiminde kullanılmamalıdır. Bunun yanı sıra, bazı noodle türlerinde hidrolize hayvansal proteinler, jelatin bazlı stabilizatörler veya domuzdan elde edilen katkı maddeleri bulunabilir. Özellikle sistein gibi bazı amino asitler insan saçı veya domuz kılından elde edilebilmektedir, bu nedenle noodle üretiminde helal sertifikalı bitkisel kaynaklı amino asitler tercih edilmelidir (Tieman, 2011). Çeşni karışımlarında kullanılan et bazlı lezzet artırıcılar ve et özleri, eğer İslami kurallara uygun olarak kesilmeyen hayvanlardan elde edilmişse helal kabul edilmemektedir (Hussain & Ali, 2024). Helal noodle üretiminde, et bazlı bileşenler yalnızca helal kesimle üretilmiş sertifikalı kaynaklardan temin edilmelidir.

5.3. Alternatif Helal Bileşenler ve Formülasyonlar

Noodle üreticileri, helal olmayan veya şüpheli bileşenleri doğal ve bitkisel bazlı alternatiflerle değiştirerek, hem İslami kurallara uygun üretim yapabilir hem de tüketici güvenini artırabilir. Özellikle MSG, emülgatörler, alkol bazlı aroma vericiler ve hayvansal bazlı proteinler, helal statüsü açısından risk taşıyan bileşenler arasında yer almaktadır. Bu nedenle, bu bileşenlerin yerine kullanılabilecek güvenilir ve helal alternatiflerin tercih edilmesi, hem helal gıda standartlarına uyumu sağlayacak hem de noodle üreticileri için ticari avantajlar yaratacaktır.

Lezzet artırıcı olarak yaygın kullanılan monosodyum glutamat (MSG) yerine, doğal maya ekstraktı tercih edilebilir. Maya ekstraktı, umami tadı sağlaması ve helal uygunluğunun kolay kontrol edilebilir olması nedeniyle en güvenli alternatiflerden biridir. Bunun yanı sıra, doğal deniz yosunu özleri, içerdiği yüksek glutamat seviyesi sayesinde doğal tat artırıcı olarak kullanılabilir. Ayrıca, soya proteini ve mantar özleri gibi fermente bitkisel proteinler, noodle çeşnilerine derinlik kazandırarak MSG'nin yerini alabilecek güçlü alternatifler sunmaktadır.

Emülgatörler, noodle üretiminde hamurun elastikiyetini artırmak ve doku stabilitesini sağlamak amacıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, hayvansal yağlardan elde edilen mono- ve

digliseritler, helal olmayan kaynaklar içerebilir. Bunun yerine, GDO içermeyen bitkisel bazlı mono- ve digliseritler tercih edilebilir. Ayrıca, arap zamkı ve ayçiçeği lesitini gibi doğal bileşenler, stabilizatör olarak kullanılabilir ve helal üretim için güvenli alternatifler sunmaktadır.

Alkol bazlı aroma vericiler, noodle üretiminde helallik açısından önemli bir risk faktörüdür. Özellikle vanilin ve meyve aromaları gibi bileşenler, alkol bazlı çözücüler kullanılarak üretildiğinde helal uygunluğunu kaybedebilir. Bu tür bileşenlerin yerine, su bazlı doğal aroma ekstraktları kullanılabilir. Örneğin, su bazlı vanilin veya bitkisel yağ içinde çözülen aroma bileşenleri, alkol içermeyen çözümler sunmaktadır. Aynı şekilde, kuru baharatlar ve doğal bitki özleri, doğrudan kullanıldığında alkol kaynaklı helallik risklerini ortadan kaldıran güvenli alternatiflerdir.

Hayvansal bazlı proteinler, noodle üretiminde hamurun protein içeriğini artırmak ve doku stabilitesi sağlamak için kullanılabilmektedir. Ancak, bazı hayvansal bazlı proteinler ve jelatin türleri helal standartlarına uygun olmayabilir. Bu durumda, bitkisel bazlı alternatifler ön plana çıkmaktadır. Örneğin, bezelye proteini ve buğday glüteni, noodle hamurunda protein içeriğini güçlendirmek için kullanılabilir. Ayrıca, helal sertifikalı jelatin veya agar-agar, stabilizatör olarak hayvansal bileşenlere alternatif olarak değerlendirilebilir.

Bu alternatifler, helal gıda standartlarına tam uyum sağlamak isteyen noodle üreticileri için hem dini hem de ticari açıdan önemli fırsatlar sunmaktadır (Lever & Miele, 2012). Helal bileşenlerin kullanımı, yalnızca Müslüman tüketicilere yönelik bir zorunluluk olmanın ötesinde, gıda güvenliğine duyarlı tüketiciler için de ürünlerin cazibesini artırmaktadır. Bu nedenle, noodle üreticileri, helal sertifikalı ve doğal alternatiflere yönelerek hem pazar erişimini genişletebilir hem de rekabet avantajı elde edebilir.

Sonuç

Noodle üretiminde helal uygunluğun sağlanması, yalnızca hammaddelerin helal sertifikalı olmasını değil, aynı zamanda üretim süreçlerinin her aşamasında İslami kurallara ve hijyen standartlarına uyumu gerektirmektedir. Bu çalışmada, noodle üretiminde kritik kontrol noktaları (KKN), helal kontrol noktaları (HKN) ve operasyonel ön gereksinim noktaları (OÖGP) belirlenerek, üreticilerin helal üretim kriterlerine tam uyum sağlamaları için dikkate alması gereken temel unsurlar incelenmiştir.

Noodle üretiminde kullanılan hammaddeler, katkı maddeleri ve işleme yardımcıları, helal uygunluk açısından titizlikle değerlendirilmeli ve helalliği belirsiz (Mushbooh) bileşenlerin yerine bitkisel ve doğal alternatifler kullanılmalıdır. Özellikle monosodyum glutamat (MSG), emülgatörler, alkol bazlı

aroma vericiler ve hayvansal kaynaklı proteinler, helal statüsü açısından risk taşıyan bileşenler arasında yer almaktadır. Üreticilerin bu bileşenler yerine maya ekstraktı, deniz yosunu özleri, bitkisel bazlı emülgatörler ve su bazlı doğal aroma ekstraktları gibi alternatifleri tercih etmeleri, hem İslami gıda kurallarına uyumu sağlayacak hem de tüketici güvenini artıracaktır.

Bunun yanı sıra, noodle üretim sürecinde çapraz kontaminasyonun önlenmesi, üretim ekipmanlarının düzenli temizlenmesi ve hijyen standartlarının sıkı bir şekilde uygulanması büyük önem taşımaktadır. Özellikle karıştırma, şekillendirme, pişirme, kurutma ve ambalajlama aşamalarında helal olmayan bileşenlerle temasın engellenmesi, üretim sürecinin İslami kurallar çerçevesinde yürütülmesini sağlayacaktır. Bu noktada, uluslararası helal gıda sertifikasyon standartlarına uyum, noodle üreticileri için hem dini gereklilikleri yerine getirme hem de küresel helal pazarında rekabet avantajı elde etme açısından kritik bir faktördür.

Helal sertifikasyon sürecinin başarıyla tamamlanması için, üreticilerin hammaddelerin izlenebilirliğini sağlaması, üretim süreçlerini belgeleyerek sürekli denetime açık hale getirmesi ve helal uygunluk kriterlerini üretim politikalarına entegre etmesi gerekmektedir. Türkiye, Malezya ve Endonezya gibi ülkelerde helal gıda pazarı hızla büyümekte ve bu pazarlara giriş yapabilmek için noodle üreticilerinin helal sertifikasyon standartlarına tam uyum sağlaması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Sonuç olarak, helal uygunluk, noodle üretimi açısından yalnızca dini bir gereklilik değil, aynı zamanda küresel pazarda rekabet avantajı sağlayan bir kalite standardıdır. Helal sertifikalı noodle üretimi, hem Müslüman tüketicilere güvenli gıda sunma misyonunu yerine getirecek hem de gıda güvenliğine önem veren geniş tüketici kitlesine hitap edecektir. Bu doğrultuda, helal bileşenlerin kullanımı, üretim süreçlerinin hijyen standartlarına uygunluğu ve helal sertifikasyon süreçlerine tam uyum, noodle üreticileri için sürdürülebilir büyüme ve pazarda kalıcı bir yer edinme açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

Al-Kandari, D., Abdulmohsen, J., & Jukes, D. J. (2013). The food control system in Saudi Arabia–Centralizing food safety information. *Food Control, 29*(1), 192-200.

Al-Teinaz, Y. R. (2020). Halal ingredients in food processing and food additives. In Y. R. Al-Teinaz, S. Spear, & I. H. A. Abd El-Rahim (Eds.), *The halal food handbook* (pp. 149-167). Wiley. https://doi.org/10.1002/9781118823026.ch10.

Alzeer, J., Rieder, U., & Hadeed, K. A. (2018). Rational and practical aspects of halal and tayyib in the context of food safety. *Trends in Food Science & Technology, 71*, 264-267.

Bonne, K., & Verbeke, W. (2008). Muslim consumer trust in halal meat status and control in Belgium. *Meat Science, 79*(1), 113-123.

Guner, C., & Başdoğan, H. (2024). Noodle üretim süreçlerinde gıda güvenliği ile helal uygunluğun entegre ve etkin yönetimi. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi, 6*(2), 86-101. https://doi.org/10.51973/head.1522461.

Euromonitor International. (2020). *Food and nutrition insights: Trends in the halal food market.*

Fu, B. X. (2008). Asian noodles: History, classification, raw materials, and processing. *Food Research International, 41*(9), 888-902. https://doi.org/10.1016/j.foodres.2007.11.007.

Hou, G. (2010). Asian noodles: History, classification, raw materials, and processing. *Food Research International, 43*(4), 837-848.

Hussain, A., & Ali, S. A. (2024). Exploring the concepts of halal and haram in Islam and their scientific perspective: A systematic literature review. *Journal of Halal Industry & Services, 7*, Article a0000559. https://doi.org/10.36877/jhis.a0000559.

Indarti, N., Lukito-Budi, A. S., & Islam, A. (2020). A systematic review of halal supply chain research: To where shall we go? *Journal of Islamic Marketing, ahead-of-print*. https://doi.org/10.1108/JIMA-05-2020-0161.

Lever, J., & Miele, M. (2012). The growth of halal meat markets in Europe: An exploration of the supply side theory of religion. *Journal of Rural Studies, 28*(4), 528-537.

Qadri, F., Anitha, L., & Aruna, M. (2024). *Ethical topics in food science and technology: A bird's eye view* (pp. 103-109). [e-ISBN: 978-93-5747-340-8].

Riaz, M. N., & Chaudry, M. M. (2003). *Halal food production*. CRC Press.

Riaz, M. N., & Chaudry, M. M. (Eds.). (2018). *Handbook of halal food production* (1st ed.). CRC Press. https://doi.org/10.1201/9781315119564.

Tieman, M. (2011). The application of halal in supply chain management: In-depth interviews. *Journal of Islamic Marketing, 2*(2), 186-195.

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNDE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK VE AKADEMİK ÖZGÜVEN ARASINDAKİ İLİŞKİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AND ACADEMIC SELF-CONFIDENCE IN SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Zeynep Elif YILMAZ*

Özet

Bu çalışmada ortaokul öğrencilerinin akademik özgüvenlerinin psikolojik sağlamlıkları ile ilişkisi olup olmadığı sınıf düzeyleri, başarı puanları, aile akademik desteği ve kendileriyle ilgili sosyal algıları değişkenleri açısından farklılaşıp farklılaşmadığı araştırılmak amaçlanmıştır. Bu araştırmada araştırma grubu İstanbul ili Başakşehir ilçesinde bir ortaokulda öğrenim görmekte olan 250 erkek öğrenciden oluşmaktadır. Araştırma yapılırken Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği, Akademik Özgüven Ölçeği ve araştırmacının hazırladığı kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Dağılımın normal olup olmadığını kontrol etmek için basıklık ve çarpıklık değerlerine bakılmıştır ve ayrıca araştırmada ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İki değişken arasındaki ilişkiyi hesaplamak için korelasyon katsayısı ve akademik özgüven bağımsız değişkeninin psikolojik sağlamlık bağımlı değişkenini yordayıp yordamadığını belirlemek amacıyla regresyon analizi yapılmıştır. İkili değişkenler arasındaki farkı görmek için t testi, çoklu değişkenler arasındaki farkı görmek için ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre akademik özgüven ile psikolojik sağlamlık arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır. Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçlarına bakıldığında akademik özgüven, sosyal yeterlik, motivasyon ve sosyal doyumun psikolojik sağlamlık üzerinde yordayıcı olduğu bulgulanmır. Bununla birlikte itibarın psikolojik sağlamlık üzerinde yordayıcı bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Bu araştırma ile okul psikolojik danışmanları ve rehberlik servisinin öğrencilere koruyucu ve önleyici ruh sağlığı ve rehberlik hizmetleri sunmalarında yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Psikolojik Sağlamlık, Akademik Özgüven, Ortaokul Öğrencileri.*

Abstract

This study aims to investigate whether there is a relationship between middle school students' academic self-confidence and psychological resilience and whether this relationship differs based on grade levels, achievement scores, family academic support, and their social perceptions of themselves. The research group consists of 250 male students studying at a middle school in the Başakşehir district of Istanbul. The study utilized the Child and Youth Psychological Resilience Scale, the Academic Self-Confidence Scale, and a personal information form prepared by the researcher. To check whether the data distribution was normal, skewness and kurtosis values were examined, and the study employed a correlational survey model. The correlation coefficient was calculated to determine the relationship between the two variables, and regression analysis was conducted to assess whether academic self-confidence, as an independent variable, predicted psychological resilience as a dependent variable. A t-test was used to examine differences between two variables, while a one-way analysis of variance (ANOVA) was applied for multiple variables. According to the findings, there is a positive relationship between academic self-confidence and psychological

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı, z.yilmaz@std.izu.edu.tr.

resilience. The t-test results for the significance of regression coefficients indicate that academic self-confidence, social competence, motivation, and social satisfaction are predictors of psychological resilience. However, reputation does not have a predictive effect on psychological resilience. The findings of the study are limited to the participating group and the measurement tools used. Since this is a correlational study, no causal relationships can be established between the variables. It is believed that this research will serve as a guide for school counselors and guidance services in providing preventive and protective mental health and counseling services to students.
***Keywords**: Psychological Resilience, Academic Self-Confidence, Middle School Students.*

1. Giriş

İngilizce bir kavram olan 'resilience' esnek, dayanıklı ve çabuk iyileşebilen madde anlamını taşır (Masten, 2014). Türkiye'de yapılan çalışmalarda ise bu kavram, psikolojik sağlamlık (Topcu ve Demircioğlu, 2020; Çataloğlu, 2011), dayanıklılık (Karademir ve Açak, 2019; Sürücü ve Bacanlı, 2010), ego sağlamlığı (Karaırmak, 2006), kendini toparlama gücü (Terzi, 2008) ve yılmazlık (Çelik, 2013) olarak geçmektedir. Psikolojik sağlamlık bireyin stresli yaşam olayları karşısında uyum gösterebilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (Karaırmak, 2006). Ayrıca bireyin zorluklarla karşı karşıya kaldığı durumlarda sergilediği başa çıkma stratejisi şeklinde açıklanmaktadır (Cömert ve Özbey, 2021). Buna ek olarak Terzi (2008), psikolojik sağlamlığı bireyin stresli yaşam olayları karşısında uyum gösterebilme kapasitesi olarak tanımlamaktadır. Diğer yandan herhangi bir güçlük ile karşılaşıldığında başarılı olmaya olanak sağlayan kişisel özellikler (Connor ve Davidson, 2003) ve yaşanılan güçlük zamanlarında pozitif adaptasyonu kapsayan dinamik bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Luthar, 2006). Başka bir tanıma göre ise bireyin olumsuz yaşantılarından sonra günlük hayata dönme sürecindeki gücü olarak ifade edilmektedir (Stewart, Reid ve Mangham, 1997). Literatüre bakıldığında psikolojik sağlamlığı yüksek olan bireylerin mutluluk ve öz yeterlik düzeyleri (Cantez, 2018), kişiler arası sorun çözme becerileri (Lee vd., 2020) ile aidiyet duygularının yüksek olduğu (Kılınç, 2023) bulunmuştur. Aynı zamanda psikolojik sağlamlıkları yüksek olan bireylerin yaşam doyumları (Tümlü, 2013), Depresyona yatkın (Sağ, 2016) ve umutsuzluk düzeyi düşük olan bireylerin (Çelik vd., 2017) ise psikolojik sağlamlıklarının düşük olduğu bulgulanmıştır (Sağ, 2016).

Eğitimde öğrenci başarısı üzerinde etkisi olan ilgi, yetenek, özgüven, zekâ gibi içsel faktörlerle birlikte çevresel etmenlerin de olduğu dışsal faktörler vardır (Kalkan, Bakioğlu ve Toprak, 2019). Özgüven kavramı bireyin gerçekleştireceği bir faaliyeti başarılı olarak yürüteceğine dair içgörüsü olarak tanımlanırken (Feltz, 1988), bir insanın kendi değerini fark etmesi, kendini kabul etme ve sevme durumu şeklinde de ele alınmaktadır. (Eldeleklioğlu, 2004). Bununla birlikte özgüven kavramı, bir kişinin herhangi bir zorluğun üstesinden gelme kabiliyeti ve bunu başarma becerisi

olarak ifade edilmektedir (Kocaarslan, 2009). Akademik özgüven ise, öğrencinin kendi öğrenme sürecine ilişkin olarak neleri başarabileceğine ya da başaramayacağına dair geliştirdiği algıyı ifade ederken (Villegas ve Tomasini, 2014), ayrıca öğrencinin akademik alanda baskın olan yönüyle ilgili bir işte başarılı olacağına olan inancı olarak ele alınmıştır (akt. Erden ve Akman, 2007; Bloom 1998).

Öğrencilerin okulda karşılaştığı başarılı yaşantılar, öğretim süreci uygulamalarının sonraki öğrenme birimleri için daha olumlu ilgi, tutum ve akademik özgüven geliştirmelerini sağlamaktadır (Bloom, 1979). Yapılan araştırmalar akademik özgüven ile kişilik özelliklerinin ilişkili olduğunu (Viari, Rad ve Torabi, 2011), motivasyonu yüksek olan öğrencilerin (Süral, 2008) ve ders başarısı yüksek olan öğrencilerin akademik özgüvenlerinin yüksek olduğunu ortaya koymuştur (Demirbaş ve Yağbasan, 2007). Bir diğer araştırmada ise akademik özgüveni yüksek olan öğrencilerin kaygı düzeyleri daha düşük bulgulanmıştır (Lawal vd., 2017).

Öğrencilerin akademik özgüvenlerinin yüksek oluşu psikolojik sağlamlıklarının güçlü olması açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda bu çalışmayla akademik özgüven ile psikolojik sağlamlık arasında bir ilişki bulunduğu takdirde öğrencilerin akademik özgüvenlerini artırma konusunda ailelere, okullara ve öğretmenlere yol gösterici olacağı umulmuştur. Ayrıca akademik özgüveni düşük olan öğrencilerin psikolojik sağlamlıklarını artırmak için çeşitli stratejiler kullanabilmeleri ve böylelikle öğrencilerin daha iyi performans göstermelerine yardımcı olabilmeleri amacıyla önemli veriler sağlayacağı düşünülmüştür.

Bu araştırmanın amacı; ortaokul öğrencilerinin psikolojik sağlamlıkları ile akademik başarıları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Bu genel amaç çerçevesinde aşağıdaki sorulara yanıtlar aranmıştır;

- Ortaokul öğrencilerinin akademik özgüven ölçek puanları ile psikolojik sağlamlık ölçek puanları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Ortaokul öğrencilerinin akademik özgüven ve psikolojik sağlamlık ölçeği puanları arasında; sınıf düzeyleri, başarı puanları, aile akademik desteği ve kendileriyle ilgili sosyal algıları değişkenleri açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

2. Yöntem

Bu çalışma, nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılarak bireylerin akademik özgüvenleri ile psikolojik sağlamlıkları arasındaki ilişki ortaya koymak için gerçekleştirilmiştir.

İlişkisel tarama modeli, iki veya fazlası değişkenin birbirlerini hangi yönde ve ne ölçüde değiştirdiğini inceleyen bir araştırma yöntemidir (Karaşar ve Öğülmüş, 2016).

2.1. Araştırma Grubu

Araştırma grubu 2022-2023 eğitim öğretim yılı içerisinde İstanbul ili Başakşehir ilçesinde Toki Ertuğrulgazi İmam Hatip Ortaokulunda öğrenim görmekte olan 250 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırma grubu 33 (%13,2) 5.sınıf, 97 (%38,8) 6.sınıf, 55 (%22) 7.sınıf ve 65 (%26) 8. Sınıf öğrencisinden oluşmaktadır. Bu gruptaki öğrencilerin 94'ü (%37,6) 85-100 karne başarı puanı, 94'ü (%37,6) 70-84 karne başarı puanı, 43'ü (%17,2) 60-69 karne başarı puanı ve 19'u (%7,6) 59 karne başarı puanı aldığını belirtmiştir.

2.2. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ve Akademik Özgüven Ölçeği kullanılmıştır. Katılımcılara sınıf düzeyi, başarı düzeyi ve kendini algılama biçimi gibi değişkenleri belirlemek amacıyla kişisel bilgi formu araştırmacı tarafından hazırlanarak uygulanmıştır.

Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği: Arslan (2015) tarafından geliştirilen Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği 12 maddeli, beşli likert tipinde hazırlanmış ve alt boyut içermeyen bir ölçektir. Ölçekte ters madde bulunmamaktadır. Ölçeğin yapı geçerliğini ve faktör yapısını incelemek için açımlayıcı faktör analizi uygulanmış olup faktör yükleri .54 ve .81 arasında değer aldığı, ayrıca uyum indeksleri incelendiğinde GFI'nın .94, NFI'nın .94, CFI'nın .97, ve IFI'nın .97 olduğu bulgulanmıştır. Ölçeğin güvenirlik değeri Cronbach α .91 olarak ölçeğin tümü için hesaplanmıştır (Arslan, 2015). Bu araştırmada ölçeğin Cronbach α değeri .77 olduğu görülmüştür.

Akademik Özgüven Ölçeği: Kalkan, Bakioğlu ve Toprak (2020) tarafından geliştirilen Akademik Özgüven Ölçeği 25 maddeden oluşmakta, beşli likert tipinde hazırlanmış olup 5 alt boyutu vardır. Akademik öz-yeterlik inancı alt boyutu (1,3,4,5,6,7,12,17. maddeler), akademik sosyal yeterlik alt boyutu (13, 18, 19, 20, 25. Maddeler), akademik itibar alt boyutu (2, 8, 14, 15. maddeler), akademik motivasyon alt boyutu (9, 10, 11, 16. Maddeler) ve akademik sosyal doyum alt boyutu (21, 22, 23,24. Maddeler) ölçeğin alt boyutlarıdır. Ölçekte ters kodlama bulunmamaktadır. Açımlayıcı faktör analizi ile elde edilen KMO değeri .92 olarak anlamlı bulunmuş olup Cronbach α iç tutarlılık katsayısı .92 bulunmuştur (Kalkan, Bakioğlu, Toprak, 2020). Bu araştırmada ölçeğin Cronbah α değeri .91 olarak yeniden hesaplanmıştır.

2.3. İşlem Yolu ve Verilerin Analizi

Araştırmada Akademik Özgüven Ölçeği ve Psikolojik Sağlamlık Ölçeğini kullanmak üzere gerekli izinler alınmıştır. 2023-2024 Eğitim- Öğretim yılı içerisinde Başakşehir' deki bir ortaokulda bulunan öğrencilere Google form hazırlanmış ve çevrimiçi olarak ulaştırılmıştır. 251 öğrenciden gelen cevaplar bütünüyle incelenmiş olup ölçme araçlarını yarım bırakan 9 öğrenci analiz dışı bırakılmış ve 242 öğrenci analize dahil edilmiştir.

Araştırma verileri SPSS 22.0 programıyla analiz edilmiştir. Yapılan normallik testleri sonucunda; Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık ölçeği toplam puanları için basıklık değerleri-.421 çarpıklık değeri .054 olarak bulunurken Akademik Özgüven Ölçeği için basıklık değerleri -.325 çarpıklık değeri .065 olarak bulunmuştur. Bulgulanan normallik sonuçları her iki ölçeğin de normallik için kabul edilen değerler (±1.5) içerisinde olduğunu (Leech ve diğerleri, 2005) göstermektedir. Akademik Özgüven ve Psikolojik Sağlamlık düzeylerinin bireylerin kendilerini algılama biçimlerine, ailelerin akademik desteği ve ailelerin başarı desteğine göre anlamlı farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla t testi ve yine bireylerin Akademik Özgüven ve alt boyutları ile Psikolojik Sağlamlık düzeyleri ile sınıf ve başarı düzeyleri ayrıca ders çalışma sürelerine göre anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans (ANOVA) analizi yapılmıştır. Psikolojik Sağlamlık ile Akademik Özgüven Arasındaki ilişkiyi saptamak amacıyla Pearson korelasyon analizi, akademik özgüvenin ve alt ölçeklerinin psikolojik sağlamlık ile ilişkisini saptamak amacıyla da çoklu regresyon analizi yapılmıştır.

3. Bulgular

Bu bölümde amaç kısmındaki sorulara cevap bulmak amacıyla yapılan istatistiksel analizlerden elde edilen sonuç tablolarına ve açıklamalarına yer verilmiştir.

Tablo 1: Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ile Akademik Özgüven Ölçeği Puanlarının Betimsel İstatistikleri (N=242)

Ölçekler	Minimum	Maximum	Ortalama	Standart S.
Psikolojik S.	26	60	47.22	6.652
Özyeterlik	11	40	30.25	5.634
Sosyal Yeterlik	5	25	18.47	4.474
İtibar	4	20	13.60	3.633
Motivasyon	8	20	16.07	2.803

Sosyal Doyum	4	20	13.25	3.672
Akademik Ö.	36	125	91.64	16.209

Tablo 1'e bakıldığı zaman Psikolojik Sağlamlık Ölçeğinden alınan puanların aritmetik ortalamasının 47.22, standart sapması 6.65, Akademik Özgüven Ölçeğinden alınan puanların aritmetik ortalamasının 91.64, standart sapması 16.20, Özyeterlilik alt boyutundan alınan puanların aritmetik ortalamasının 30.25, standart sapmasının 5.63, Sosyal yeterlilik alt boyutundan alınan puanların aritmetik ortalamasının 18.47, standart sapmasının 4.47, İtibar alt boyutundan alınan puanların aritmetik ortalamasının 13.60, standart sapmasının 3.63, Motivasyon alt boyutundan alınan puanların aritmetik ortalamasının 16.7, standart sapmasının 2.80, Sosyal Doyum alt boyutundan alınan puanların aritmetik ortalamasının 13.25, standart sapmasının 3.67 olarak hesaplandığı görülmektedir.

Tablo 2: Psikolojik Sağlamlık ile Akademik Özgüven Ölçeği ve alt boyutları Korelasyon Sonuçları

Değişkenler	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Psikolojik S	-						
Ö.Y. İnancı	0.632**	-					
Sosyal Y.	0.689**	0.578**	-				
İtibar	0.581**	0.735**	0.587**	-			
Motivasyon	0.679**	0.676**	0.579**	0.606**	-		
Sosyal D.	0.364**	0.406**	0.546**	0.315**	0.328**	-	
A. Özgüven	0.740**	0.881**	0.832**	0.818**	0.778**	0.646**	-

**p<0,01

Akademik Özgüven Ölçeği ile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği puanları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla yapılan korelasyon analizi sonucu pozitif yönde güçlü bir ilişki bulunmuştur (r=0.740, p<,01). Ayrıca öz yeterlik inancı (r=0.632, p<,01), sosyal yeterlik (r=0.689, p<,01), itibar (r=0.581, p<,01), motivasyon (r=0.679, p<,01), sosyal doyum (r=0.364, p<,01) alt boyutlarından alınan puanlar ile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği puanları arasında da pozitif yönde anlamlı ilişkiler saptanmıştır.

Tablo 3: Akademik Özgüven Ölçeği ve alt ölçeklerinin psikolojik sağlamlık üzerindeki etkisinin yordanmasına dair çoklu regresyon analizi.

Sosyal yeterlik, motivasyon, sosyal doyum ve akademik özgüven birlikte öğrencilerin psikolojik sağlamlıkları ile anlamlı ilişkiler göstermektedir (R=.782[a], $R^{2=}$.611, p=.000). adı geçen dört değişken birlikte psikolojik sağlamlık üzerindeki varyansın %78'ini açıklamaktadır. Standardize edilmiş regresyon katsayısına **(β)** göre, yordayıcı değişkenlerin psikolojik sağlamlık üzerindeki seviyeli önemlilik sırası; akademik özgüven, motivasyon ve sosyal yeterliliktir. Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçlarına bakıldığında akademik özgüven, sosyal yeterlik, motivasyon ve sosyal doyumun psikolojik sağlamlık üzerinde yordayıcı olduğu bulgulanmaktadır. Bununla birlikte itibarın psikolojik sağlamlık üzerinde yordayıcı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Tablo 4: Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ile Akademik Özgüven Ölçeği ve Alt Boyutları Puanlarının İkili Değişkenlere Göre t Testi Sonuçları

Değişken	**B**	**Std. Hata**	**(β)**	**t**	**p**	**İkili r**	**Kısmi r**
Sosyal Y.	.206	.080	.174	2.568	.011	.632	.165
İtibar	.609	.089	.409	6.865	.000	.689	.408
Motivaston	.061	.116	.034	.528	.598	.581	.034
Sos.Doy.	.754	.139	.318	5.421	.000	.679	.333
Akadem.Ö	-.082	.089	-.045	-.915	.361	.364	-.059

R=.782[a] **$R^{2=}$**.611

F=(5-.236)=74.21

p=.000

Alt Testler	**Değişkenler**		**N**	**$\bar{X}$±S**	**sd**	**t**	**p**
Psikolojik Sağlamlık Toplam	Kendini algılama biçimi	İçe Dönük	90	45.46±6.63	240	-3.243	.001*
		Dışa Dönük	152	48.27±6.45			
	Başarı için aile desteği	Evet	223	46.90±6.24	240	5.545	.000*
		Hayır	18	39.39±6.45			
Özyeterlik İnancı	Kendini algılama biçimi	İçe Dönük	90	29.09±5.53	240	-2.498	.013*
		Dışa Dönük	152	30.94±5.59			

	Başarı için aile desteği var mı?	Evet	223	30.69±5.37	240	4.482	.000*
		Hayır	18	24.72±6.06			
Sosyal Yeterlilik	Kendini algılama biçimi	İçe Dönük	90	17.31±4.67	240	-3.161	.002*
		Dışa Dönük	152	19.16±4.21			
	Başarı için aile desteği var mı?	Evet	223	18.88±4.18	240	4.844	.000*
		Hayır	18	13.83±5.07			
İtibar	Kendini algılama biçimi	İçe Dönük	90	12.93±3.67	240	-2.212	.028*
		Dışa Dönük	152	13.99±3.56			
	Başarı için aile desteği var mı?	Evet	223	13.90±3.48	240	4.615	.000*
		Hayır	18	9.94±3.65			
Motivasyon	Kendini algılama biçimi	İçe Dönük	90	15.20±2.89	240	-3.819	.000*
		Dışa Dönük	152	16.59±2.62			
	Başarı için aile desteği var mı?	Evet	223	16.26±2.72	240	3.535	0.000
		Hayır	18	13.89±2.86			
Sosyal Doyum	Kendini algılama biçimi	İçe Dönük	90	12.87±3.49	240	-1.258	.210
		Dışa Dönük	152	13.49±3.76			
	Başarı için aile desteği var mı?	Evet	223	13.39±3.65	240	1.734	.084
		Hayır	18	11.83±3.60			
Akademik Özgüven Toplam	Kendini algılama biçimi	İçe Dönük	90	87.40±15.99	240	-3.194	.002*
		Dışa Dönük	152	94.16±15.84			
	Başarı için aile desteği var mı?	Evet	223	93.11±15.38	240	4.984	.000*
		Hayır	18	74.22±16.49			

*p<.05

Tablo 4'e göre ortaokul öğrencilerinin kendilerini algılama biçimi değişkenine göre psikolojik sağlamlık ölçeği [t(240)=3.243, p<.05], akademik özgüven ölçeği [t(240)=-3.194, p<.05] ve motivasyon [t(240)=-3.819,p<.05], itibar [t(240)=-2.212,p<.05], sosyal yeterlik [t(240)=-3.161,p<.05], özyeterlik inancı [t(240)=-2.498,p<.05] alt ölçeklerinde dışa dönük olanların lehine anlamlı farklılık göstermektedir. Bu durumda içe dönük öğrencilerin psikolojik sağlamlık puanları ($\overline{X}$=45.46) dışa dönük öğrencilerin psikolojik sağlamlık puanlarından ($\overline{X}$=48.27) düşük çıkmıştır. Ayrıca içe dönük öğrencilerin ($\overline{X}$=87.40) akademik özgüven puanları da dışa dönük öğrencilerin puanlarından ($\overline{X}$=94.16) düşük çıkmıştır. Sosyal doyum alt ölçeğinden alınan puanlar ile kendini algılama biçimi değişkeni arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır [t(240)= 1.734, p>.05].

Aynı zamanda anne veya babasının kendi başarısı için elinden geleni yaptığı öğrencilerin psikolojik sağlamlık [t(240)= 5.545, p<.05], ve akademik özgüven [t(240)= 4.984, p<.05] ölçeğinden ve motivasyon [t(240)= 3.535,p<.05], itibar [t(240)= 4.615,p<.05], sosyal yeterlik [t(240)= 4.844, p<.05], özyeterlik inancı [t(240)=4.482,p<.05] alt ölçeklerinden aldıkları puanlar arasında kendilerinin lehine anlamlı farklılık vardır. Buna göre; ailesinin desteği olan öğrencilerin psikolojik sağlamlık ($\bar{X}$=46.90) puanları ailesinin desteği olmayan öğrencilerin psikolojik sağlamlık puanlarından ($\bar{X}$=39.39) yüksek çıkmış, ailesinin desteği olan öğrencilerin akademik özgüven puanları ($\bar{X}$=93.11), ailesinin desteği olmayan ($\bar{X}$=74.22) öğrencilere göre daha yüksek, ailesinin desteği olan öğrencilerin motivasyon puanları ($\bar{X}$=16.26) ailesinin desteği olmayanların puanlarından yüksek ($\bar{X}$=9.94), ailesinin desteği olan öğrencilerin itibar puanları ($\bar{X}$=13.90) ailesinin desteği olmayanların ($\bar{X}$=9.94) puanlarından daha yüksek, ailesinin desteği olan öğrencilerin sosyal yeterlik puanları ($\bar{X}$=18.88) aile desteği olmayan öğrencilerden daha yüksek ($\bar{X}$=13.83), özyeterlilik inancı aile desteği olan öğrencilerin öz yeterlik inancı puanı ($\bar{X}$=30.69) aile desteği olmayan öğrencilere göre ($\bar{X}$= 24.72) daha yüksek çıkmıştır.

Sosyal doyum alt faktöründe ise anlamlı fark bulgulanmamıştır [t(240)=-1.258, p>.05].

Tablo 5: Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ile Akademik Özgüven Ölçeği ve Alt Boyutları Puanlarının Sınıf Düzeyi Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

Ölç.	Sn.	N	$\bar{X}$± S	V.k	K.t	sd	KO	f	P
Psikolojik Sağlamlık	5.	32	48.78±5.47	G.A	1021.73	3	340.57	8.407	.000
	6.	93	48.18±6.21	G.İ.	9642.21	238	40.51		
	7.	55	48.62±6.36	Top	10663.95	241			
	8.	62	43.74±6.98						
Özyeterlik inancı	5.	32	31.75±5.13	G.A	462.37	3	154.12	5.104	.002
	6.	93	30.98±5.24	G.İ.	7187.24	238	30.19		
	7.	55	30.75±6.05	Top	7649.62	241			
	8.	62	27.95±5.52						
Sosyal yeterlik	5.	32	20.41±3.62	G.A	508.73	3	169.57	9.352	
	6.	93	19.29±3.84	G.İ.	4315.56	238	18.13		.001
	7.	55	18.55±4.37	Top	4824.29	241			
	8.	62	16.18±4.97						
İtibar	5.	32	13.69±3.34	G.A	196.66	3	65.56	5.230	.002
	6.	93	14.05±3.64	G.İ.	2983.45	238	12.53		
	7.	55	14.45±3.37	Top	3180.12	241			
	8.	62	12.11±3.61						
Motivasyon	5.	32	16.84±2.43	G.A	154.744	3	51.58	7.059	.000
	6.	93	16.43±2.86	G.İ.	1739.06	238	7.30		
	7.	55	16.53±2.61	Top	1893.80	241			
	8.	62	14.73±2.66						
Sosyal	5.	32	14.25±3.45	G.A	130.74	3	43.58	3.326	.020
	6.	93	13.85±3.23	G.İ.	3118.88	238	13.10		

	7.	55	12.45±4.20	Top	3249.62	241			
	8.	62	12.55±3.69						
Akademik özgüven	5.	32	96.94±14.14	G.A	5870.89	3	1956.96	8.108	.000
	6.	93	94.60±14.52	G.İ.	57444.54	238	241.36		
	7.	55	92.73±16.32	Top	63315.43	241			
	8.	62	83.52±16.92						

Ortaokul öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ortalamaları sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)=8.407, p<,05]. 5.sınıf öğrencilerinin psikolojik sağlamlık puanları ($\bar{X}$=48.78), 6.sınıfların ($\bar{X}$=48.18), 7.sınıfların ($\bar{X}$=48.62), 8.sınıfların ($\bar{X}$=43.74) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 5.sınıf öğrencilerinin 6. 7.ve 8.sınıf öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin Akademik Özgüven Ölçeği ortalamaları sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)=8.108, p<,05]. 5.sınıf öğrencilerinin akademik özgüven puanları ($\bar{X}$=96.94), 6.sınıfların ($\bar{X}$=94.60), 7.sınıfların ($\bar{X}$=92.73), 8.sınıfların ($\bar{X}$=83.52) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 5.sınıf öğrencilerinin 6. 7.ve 8.sınıf öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin sosyal doyum alt ölçeği ortalamaları sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 3.326, p<,05]. 5.sınıf öğrencilerinin sosyal doyum puanları ($\bar{X}$=14.25), 6.sınıfların ($\bar{X}$=13.85), 7.sınıfların ($\bar{X}$=12.45), 8.sınıfların ($\bar{X}$=12.55) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 5.sınıf öğrencilerinin 6. 7.ve 8.sınıf öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin motivasyon alt ölçeği ortalamaları sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 7.059, p<,05]. 5.sınıf öğrencilerinin motivasyon puanları ($\bar{X}$=16.84), 6.sınıfların ($\bar{X}$=16.43), 7.sınıfların ($\bar{X}$=16.53), 8.sınıfların ($\bar{X}$=14.73) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 5.sınıf öğrencilerinin 6. 7.ve 8.sınıf öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin itibar alt ölçeği ortalamaları sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 5.230, p<,05]. 5.sınıf öğrencilerinin itibar puanları ($\bar{X}$=13.69), 6.sınıfların ($\bar{X}$=14.05), 7.sınıfların ($\bar{X}$=14.45), 8.sınıfların ($\bar{X}$=12.11) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık

puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 5.sınıf öğrencilerinin 6. 7.ve 8.sınıf öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin sosyal yeterlik alt ölçeği ortalamaları sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 9.352, p<,05]. 5.sınıf öğrencilerinin sosyal yeterlik puanları ($\bar{X}$=20.41), 6.sınıfların ($\bar{X}$=19.29), 7.sınıfların ($\bar{X}$=18.55), 8.sınıfların ($\bar{X}$=16.18) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 5.sınıf öğrencilerinin 6. 7.ve 8.sınıf öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin öz yeterlik inancı alt ölçeği ortalamaları sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 5.104, p<,05]. 5.sınıf öğrencilerinin öz yeterlik inancı puanları ($\bar{X}$=31.75), 6.sınıfların ($\bar{X}$=30.98), 7.sınıfların ($\bar{X}$=30.75), 8.sınıfların ($\bar{X}$=27.95) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 5.sınıf öğrencilerinin 6. 7.ve 8.sınıf öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Tablo 6: Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ile Akademik Özgüven Ölçeği ve Alt Boyutları Puanlarının Başarı Puanı Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

Ölç.	Baş. Puanı	N	$\bar{X}$± S	V.k	K.t	sd	KO	f	p
Psikolojik Sağlamlık	59vealtı	19	43.26±7.80	G.A	499.08	3	166.36	3.895	.010
	60-69	41	46.27±6.56	G.İ.	10164.86	238	42.71		
	70-84	90	47.13±6.59	Top	10663.95	241			
	85-100	92	48.55±6.17						
Özyeterlik inancı	59vealtı	19	27.21±7.17	G.A	904.56	3	301.52	10.639	.000
	60-69	41	28.02±5.51	G.İ.	6745.06	238	28.34		
	70-84	90	29.57±4.82	Top	7649.62	241			
	85-100	92	32.54±5.27						
Sosyal yeterlik	59vealtı	19	16.26±4.87	G.A	107.78	3	35.92	1.813	.145
	60-69	41	18.73±4.34	G.İ.	4716.51	238	19.81		
	70-84	90	18.44±4.21	Top	4824.29	241			
	85-100	92	18.84±4.63						
İtibar	59vealtı	19	11.37±3.87	G.A	448.18	3	149.39	13.015	.000
	60-69	41	12.07±3.22	G.İ.	2731.93	238	11.47		
	70-84	90	13.12±3.28	Top	3180.12	241			
	85-100	92	15.21±3.45						
Motivasyo	59vealtı	19	14.47±3.48	G.A	121.23	3	40.41	5.426	.001
	60-69	41	15.20±2.78	G.İ.	1772.57	238	7.44		

	70-84	90	16.12±2.60	Top	1893.80	241			
	85-100	92	16.74±2.47						
Sosyal doyum	59vealtı	19	13.84±3.28	G.A	8.40	3	2.80	10.206	.892
	60-69	41	13.34±3.61	G.İ.	3241.22	238	13.61		
	70-84	90	13.13±3.40	Top	3249.62	241			
	85-100	92	13.21±3.05						
Akademik özgüven	59vealtı	19	83.16±18.88	G.A	4459.10	3	1486.3	6.010	.001
	60-69	41	87.37±15.74	G.İ.	58856.330	238	247.29		
	70-84	90	90.39±14.26	Top	63315.438	241			
	85-100	92	96.53±16.38						

Ortaokul öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ortalamaları başarı puanı değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 3.895, p<,05]. 59 ve altı puan alan öğrencilerin psikolojik sağlamlık puanları ($\overline{X}$=43.26), 60-69 puan alanların ($\overline{X}$=46.27), 70-84 puan alanların ($\overline{X}$=47.13), 85-100 puan alanların ($\overline{X}$=48.55) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 59 ve altı puan alan öğrencilerinin 60-69,70-84 ve 85-100 puan alan öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin Akademik Özgüven Ölçeği ortalamaları başarı puanı değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 6.010, p<,05]. 59 ve altı puan alan öğrencilerin psikolojik sağlamlık puanları ($\overline{X}$=83.16), 60-69 puan alanların ($\overline{X}$=87.37), 70-84 puan alanların ($\overline{X}$=90.39), 85-100 puan alanların ($\overline{X}$=96.53) olarak hesaplanmıştır. Psikolojik Sağlamlık puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 85-100 puan alan öğrencilerinin 60-69,70-84 ve 59 ve altı puan alan öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin Akademik Özgüven Ölçeği motivasyon alt boyutu ortalamaları başarı puanı değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 5.426, p<,05]. 59 ve altı puan alan öğrencilerin motivasyon puanları ($\overline{X}$=14.47), 60-69 puan alanların ($\overline{X}$=13.34), 70-84 puan alanların ($\overline{X}$=16.12), 85-100 puan alanların ($\overline{X}$=16.74) olarak hesaplanmıştır. Motivasyon puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 85-100 puan alan öğrencilerinin 60-69,70-84 ve 59 ve altı puan alan öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin Akademik Özgüven Ölçeği itibar alt boyutu ortalamaları başarı puanı değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 13.015, p<,05]. 59 ve altı puan alan öğrencilerin itibar puanları ($\overline{X}$=11.37), 60-69 puan alanların ($\overline{X}$=11.37), 70-84 puan alanların

($\overline{X}$=12.07), 85-100 puan alanların ($\overline{X}$=15.21) olarak hesaplanmıştır. Motivasyon puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 85-100 puan alan öğrencilerinin 60-69,70-84 ve 59 ve altı puan alan öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur.

Ortaokul öğrencilerinin Akademik Özgüven Ölçeği öz yeterlik inancı alt boyutu ortalamaları başarı puanı değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(3-243)= 10.639, p<,05]. 59 ve altı puan alan öğrencilerin öz yeterlik inancı puanları ($\overline{X}$=27.21), 60-69 puan alanların ($\overline{X}$=28.02), 70-84 puan alanların ($\overline{X}$=29.57), 85-100 puan alanların ($\overline{X}$=32.54) olarak hesaplanmıştır. Motivasyon puanlarının gruplar içerisindeki farklılığını belirleyebilmek için Scheffe testi uygulanarak 85-100 puan alan öğrencilerinin 60-69,70-84 ve 59 ve altı puan alan öğrencilerinden daha yüksek anlamlı farklılık bulunmuştur. Öz yeterlilik inancı [f(3-243)= 10.639, p>,05] ve sosyal doyum [f(3-243)= 10.206, p>,05] alt ölçek puanları öğrenci başarı puanlarında gruplar arası anlamlı farklılıklar bulunamamıştır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu bölümde "Ortaokul Öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlıkları ve Akademik Özgüvenleri Arasındaki İlişki" isimli makale çalışmasından elde edilen bulgular amaçlar doğrultusunda ve alanyazınla ilişkilendirilerek tartışılacak, yorumlanacak ve öneriler sunulacaktır.

Araştırma verileri ortaokul öğrencilerinin psikolojik sağlamlıklarının yordayıcısı olarak akademik özgüven, başarı ve bazı demografik değişkenlerin ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu araştırma psikolojik sağlamlık ile akademik özgüven arasında pozitif yönde ilişki olduğunu göstermektedir. Ayrıca akademik özgüven, psikolojik sağlamlığı en yüksek düzeyde yordayan değişken olarak bulunmuştur. Bu durumda akademik özgüven arttıkça psikolojik sağlamlığın arttığı söylenebilmektedir. Psikolojik sağlamlık olumsuz durumlarla karşılaşıldığında duygusal olarak dengeli kalmayı, olumlu düşünce ve çözüm odaklı yaklaşımları sürdürmeyi içermektedir. Bu da akademik zorluklarla karşılaşıldığında, bireylerin daha iyi başa çıkabilmelerini ve stresi yönetebilmelerini sağlamaktadır. Bu şekilde, akademik özgüveni yüksek olan bireylerin, psikolojik sağlamlıkları da yüksektir. Kendi yeteneklerine güvenmeleri, başarıya inanmaları ve olumsuz durumlarla daha iyi başa çıkmaları, genel olarak psikolojik sağlamlıklarını artırmaktadır. Aynı şekilde, psikolojik sağlamlığı yüksek olan bireyler, akademik zorluklarla daha iyi başa çıkabilmekte ve başarıyı daha kolay elde edebilmektedirler. Dolayısıyla, akademik özgüven ve psikolojik sağlamlık birbirini destekleyen ve olumlu etkileyen bir ilişkiye sahiptir. Yapılan benzer araştırmada da bu araştırma bulgusunu destekleyici sonuçlar elde edilmiştir (Allan vd., 2014).

Literatüre bakıldığında araştırma bulgularına benzer sonuçların elde edildiği görülmüştür. Yapılan bir araştırma akademik özgüven ile psikolojik sağlamlık üzerinde pozitif yönde korelasyonlar olduğunu ortaya koymuştur (Keye ve Pidgeon, 2013). Başarı puanı yüksek olan öğrencilerin kendilerine güveniyor olmaları, kendilerini ailelerine ve sosyal çevrelerine başarılarını belge ile kanıtlamış olmaları nedeniyle akademik özgüvenlerinin ve psikolojik sağlamlıklarının yüksek olduğu düşünülmektedir. Yapılan araştırmalarda yüksek özgüven düzeyine sahip olan bireylerin, araştırmacı nitelikleri taşıyan, gerektiğinde sorumluluk üstlenme becerisine sahip, karşılaştıkları zorluklar karşısında hemen pes etmeyen ve psikolojik açıdan dayanıklılık seviyeleri yüksek olan başarılı olma eğiliminde kişiler olarak tanımlandığı görülmüştür (Yavuz, 2022; Mağden ve Aksoy, 1993; akt. Uluç, 2023; Caltabiano, Vaksman, 2023).

Araştırma bulgularında değinildiği gibi akademik özgüvenden sonra psikolojik sağlamlık üzerinde en yüksek düzeyde pozitif yordayıcının motivasyon olduğu görülmüştür. Motivasyon, insanın eylemlerini gerçekleştirmesi ve bu eylemleri sürdürmesi için önemli olan, düşünsel bir kavram olmakla birlikte ayrıca, kişinin yaptığı davranıştan zevk almasını da sağlar (Robbins ve Judge, 2012). Motive olmak, kişinin daha olumlu bir zihinsel duruma sahip olmasına, hedeflere yönelik olumlu düşünceler ve inançlar geliştirmesine yardımcı olmaktadır. Motivasyonun, zorluklarla karşılaşıldığında bile kişinin güçlü bir şekilde ilerlemesini sağladığı düşünülmektedir. Bu araştırma bulgularıyla benzer olarak sosyal yeterlik ve motivasyon gibi pozitif duygulanımların psikolojik sağlamlığı artırdığı yapılan bir araştırmada ortaya koyulmuştur (Tugade vd., 2004).

Araştırma verileri incelendiğinde, psikolojik sağlamlık ve akademik özgüven puanlarının öğrencilerin 8.sınıf düzeyine geldikçe azaldığı gözlemlenmektedir. Bahsedilen bu dönemin ergenlik döneminin başlangıç dönemine geldiği görülmektedir. Ergenlik, bireyin çocukluk dönemini tamamladığı noktadan başlayarak, fizyolojik olarak erişkinliğe ulaşıncaya kadar geçen bir gelişim süreci olmakla beraber, bu dönemde bedensel ve hormonal değişimlerle birlikte psikolojik ve duygusal gelişim de hızla ilerler (Koç, 2004). Bu durumda öğrencilerin ergenlik dönemine yaklaştıkça, pek çok zorluk ve stres kaynağıyla birlikte; akademik talepler, sosyal baskılar, bedensel değişiklikler ve geleceğe dair belirsizlikler gibi pek çok zorluk yaşadığı görülür. Araştırmada ortaya çıkan bulgular da okullarda özellikle rehberlik servisleri tarafından çalışmalar gerçekleştirilmesine yönelik bir gerekliliği desteklemektedir. Sonuç olarak ortaokul öğrencilerinin akademik özgüvenleri psikolojik sağlamlıklarıyla ilişkilidir. Bu bağlamda öğrencilerin psikolojik sağlamlıklarını artırıcı çalışmaların yapılması, akademik farkındalıklarının oluşturulması akademik özgüvenleri ile ilgili aileler ve öğretmenler tarafından çalışmalar düzenlenmesi öngörülmektedir.

Bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni yüksek düzeyde öngörüyor olması bu araştırmanın güçlü yönüdür. Bu araştırmada psikolojik sağlamlık bağımsız, akademik özgüven ise bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Ancak kuramsal çerçeve göz önüne alındığında, söz konusu değişkenlerin yerlerinin değiştirilmesi kavramsal bir çelişki oluşturmayacaktır. Zira akademik özgüveni yüksek bireylerin, karşılaştıkları zorluklarla daha etkili başa çıkabildikleri ve dolayısıyla daha yüksek düzeyde psikolojik sağlamlık sergileyebilecekleri de düşünülebilir. Bu nedenle, değişkenlerin farklı kuramsal yaklaşımlarda ters yönde ele alınması mümkündür. Mevcut çalışmada değişkenlerin bu biçimde konumlandırılmasının nedeni, hem araştırma sorusunun yapısı hem de elde edilen istatistiksel bulgular doğrultusunda belirlenmiştir. Araştırma bulguları değerlendirilirken araştırmanın sınırlılıkları göz önünde alınmalıdır. Öncelikle araştırma tek bir devlet ortaokulunda gerçekleştirilmiştir ve okulun nüfusu sadece erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Bu bağlamda araştırma sonuçlarında genelleme yapılabilmesi için benzer araştırmanın farklı gruplar üzerinde ve kız öğrenciler ile de gerçekleştirilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. Psikolojik sağlamlık ile ilişkili olabilecek sosyal ilişkiler, benlik saygısı ve yaşam doyumu gibi değişkenlerin de ele alındığı farklı çalışmalar yapılabilir. Psikolojik sağlamlık ile ilgili olabilecek farklı değişkenleri de konu alan araştırmaların yapılması faydalı görülmektedir.

Kaynakça

Allan, J. F., Mckenna, J., Dominey, S. (2014). Degrees Of Resilience: Profiling Psychological Resilience And Prospective Academic Achievement İn University İnductees. *British Journal Of Guidance and Counselling*, *42*(1), 9-25.

Arslan, G . (2015)., Çocuk Ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeğinin (ÇGPSÖ-12) Psikometrik Özellikleri: Geçerlilik Ve Güvenirlik Çalışması. *Ege Eğitim Dergisi, 16*(1), 1-12.

Au, A., Caltabiano, N. J., Vaksman, O. (2023). The İmpact of Sense of Belonging, Resilience, Time Management Skills And Academic Performance on Psychological Well-Being Among University Students. *Cogent Education*, *10*(1), 2215594.

Bloom, B. S. (1979). *İnsan Nitelikleri ve Okulda Öğrenme. (Çev. Durmu Ali Özçelik).* Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Connor, K. M., Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson resilience scale (CD-RISC). Depression and Anxiety, 18, 76–82. doi: 10.1002/da.10113.

Cömert, S., Özbey, S. A. İ. D. E. (2021). Türk Müziği Destekli Psikolojik Sağlamlık Programı: Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Psikolojik Sağlamlık Düzeyleri Üzerine Etkisi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (11), 366-393.

Çataloğlu, B. (2011). *Madde Kullanan Ve Kullanmayan Ergenlerin Psikolojik Sağlamlık Ve Aile İşlevleri Açısından Karşılaştırılması*. (Doctoral Dissertation). DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Çelik, E. (2013). Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Yılmazlık Özelliklerinin Duygusal Dışavurum Açısından İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 17(2), 221-236.

Çelik, M., Sanberk, İ.,Deveci, F. (2017). Öğretmen Adaylarının Yaşam Doyumlarının Yordayıcısı Olarak Psikolojik Dayanıklılık Ve Umutsuzluk. *İlköğretim Online*, *16*(2), 654-662.

Demirbaş, M.,Yağbasan, R. (2007). Sosyal Öğrenme Teorisinin, İlköğretim 6. Sınıf Öğrencilerindeki Akademik Benlik Kavramı Puanlarının Kalıcılığına Etkisi.

Eldeleklioğlu, J. (2004). Çocuklarda Özgüven Gelişimi. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 111- 121.

Erden, M., Akman, Y. (2007). *Eğitim Psikolojisi Gelişim Öğrenme Öğretme.* 16. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Feltz, D. L. (1988). Self-Confidence And Sports Performance. *Exercise and Sport Sciences Rewievs*, 423- 458.

Kalkan, A., Bakioğlu, F., Toprak, Y. (2019). Akademik Özgüven Ölçeğinin Eliştirilmesi: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. *Milli Eğitim Dergisi*, 320.

Karademir, T., Mahmut, A. Ç. A. K. (2019). Üniversiteli Sporcuların Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinin İncelenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *16*(2), 803-816.

Karademir, T., Açak, M. (2019). Spor bilimleri fakültesi öğrencilerinin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi. Kastamonu Eğitim Dergisi, 27(2), 665–674. https://doi.org/10.24106/kefdergi.2453

Karaşar, B., Öğülmüş, S. (2016). Üniversite Öğrencilerinde Sosyal Onay İhtiyacının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *29*(2), 469-495.

Karaırmak, Ö. (2006). Psikolojik Sağlamlık, Risk Faktörleri Ve Koruyucu Faktörler. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, *3*(26), 129-142.

Keye, M. D.,Pidgeon, A. M. (2013). Investigation Of The Relationship Between Resilience, Mindfulness, And Academic Self-Efficacy. *Open Journal of Social Sciences, 1*(6), 1-4.

Kılınç, B. (2023). *Ortaokul Öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık Düzeylerinin Sosyal İlişkiler, Okula Aidiyet Ve Özyeterlik Açısından İncelenmesi*. (Master's Thesis). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Rehberlik ve Psikolojik Danışma Anabilim Dalı.

Kocaarslan, B. (2009). *Genel Müzik Eğitimi Alan İlköğretim Öğrencilerinin Müzik Dersine İlişkin Tutum, Müzikal Özgüven Ve Motivasyon Düzeylerinin Karşılaştırılması*. (Doctoral Dissertation). Marmara Universitesi.

Lawal, A. M., Idemudia, E. S., Adewale, O. P. (2017). Academic Self-Confidence Effects On Test Anxiety Among Nigerian University Students. *Journal Of Psychology İn Africa*, *27*(6), 507-510.

Lee, T. S. H., Wu, Y. J., Chao, E., Chang, C. W., Hwang, K. S., Wu, W. C. (2021). Resilience As A Mediator Of İnterpersonal Relationships And Depressive Symptoms Amongst 10th to 12th Grade Students. *Journal of Affective Disorders*, *278*, 107-113.

Leech, N. L., Barrett, K. C. and Morgan, G. A. (2005). SPSS For İntermediate Statistics: Use And İnterpretation. (2. Baskı). Taylor and Francis

Luthar, S. S. (2006). Resilience in development: A synthesis of research across five decades. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), Developmental psychopathology: Vol. 3. Risk, disorder, and adaptation (2nd ed., pp. 739–795). Hoboken, NJ: Wiley.

Masten, A. S. (2014). Ordinary magic: Resilience in development. New York, NY: The Guilford Press.

Mustafa, K. O. Ç. (2004). Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi Ve Genel Özellikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *1*(17), 231-238.

Robbins, S. P., Judge, T. A. (2012), *Örgütsel Davranış,* (Çev. İnci Erdem), Nobel Yayın, İstanbul.

Sağ, B. (2016). *Erken Dönem Uyumsuz Şemalar Ve Pozitif Algının, Psikolojik Dayanıklılık, Depresyon Ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Master's Thesis) Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Stewart, M., Reid, G., Mangham, C. (1997). Fostering Children's Resilience. *Journal Of Pediatric Nursing*, *12*(1), 21-31.

Süral, S. (2008). *Sınıf Öğretmenliği Öğretmen Adaylarının Öğrenme Stilleri İle Fen Ve Teknoloji Öğretimi Dersindeki Akademik Başarıları Arasındaki İlişki*. (Master's Thesis).

Sürücü, M., Bacanlı, F. (2010). Üniversiteye Uyumun Psikolojik Dayanıklılık Ve Demografik Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 30(2), 375- 396.

Terzi, Ş. (2008). Üniversite öğrencilerinde psikolojik sağlamlığın içsel koruyucu faktörler açısından incelenmesi. Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 3(29), 1–11.

Topcu, Z. G.,Demircioğlu, H. (2020). Ekolojik Sistemler Perspektifinden Psikolojik Sağlamlık. *Gelişim ve Psikoloji Dergisi*, *1*(2), 125-147.

Tugade, M. M., Fredrickson, B. L.,Feldman Barrett, L. (2004). Psychological Resilience And Positive Emotional Granularity: Examining The Benefits Of Positive Emotions On Coping And Health. *Journal Of Personality*, *72*(6), 1161-1190.

Tümlü, G. Ü., Recepoğlu, E. (2013). Üniversite Akademik Personelinin Psikolojik Dayanıklılık Ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki. *Yükseköğretim Ve Bilim Dergisi*, (3), 205-213.

Uluç, E. A. (2023). Mücadele Sporcularının Psikolojik Dayanıklılıkları ve Özgüven Düzeylerinin İncelenmesi. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 6(1), 210-222.

Viari, A. H., Rad, A. T., Torabi, S. S. (2011). The Effect Of Personality Traits On Academic Performance: The Mediating Role Of Academic Motivation. *International Conference of Cognitive Science* (s. 367-371). İran: Procedia Social and Behavioral Sciences.

Villegas, G. O., Tomasini, G. A. (2013-2014). Development Of An Academıc Self Concept For. *Journal of Behavior, Health and Social Issues* , 2.

Yavuz, E. (2022). *Futbolcularda Covid-19 Pandemi Sürecinde Evde Yapılan Antrenmanların Psikolojik Dayanıklılıkları Ve Mental İyi Oluş Üzerine Etkisi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Gaziantep.

ERGENLERİN ENNEAGRAM KİŞİLİK TİPLERİ İLE ZORBALIK EĞİLİMİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

EXAMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN ADOLESCENTS' ENNEAGRAM PERSONALITY TYPES AND BULLYING TENDENCY

Merve PUL*

Özet

Bu çalışmanın amacı ergenlerin enneagram kişilik tipleri ile zorbalık eğilimi arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Çalışmanın verileri 2022-2023 eğitim-öğretim yılında bir lisenin 11. ve 12. sınıflarında öğrenim görmekte olan 258'i (%59,7) kadın, 174'ü (%40,3) erkek olmak üzere 432 öğrenciden elde edilmiştir. Çalışmada Enneagram Kişilik Ölçeği ile Zorbalık Eğilimi Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen puanların normallik analizleri neticesinde; t testi, tek yönlü varyans analizi, korelasyon testi ve çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre Tip 4, Tip 6 ve Tip 9 kişilik tipleri ile zorbalık eğilimi arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki; Tip 8 kişilik tipi ile zorbalık eğilimi arasında ise pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Genel olarak erkek öğrencilerin zorbalık eğilimi puanları kız öğrencilerin zorbalık eğilimi puanlarından; disiplin cezası alan öğrencilerin zorbalık eğilimi puanları disiplin cezası almayanların puanlarından daha yüksektir. Öğrencilerin okuldaki genel duygu durumlarının zorbalık eğilimi üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya sebep olmadığı bulunmuştur. Zorbalık eğilimini en çok yordayan kişilik tipi Tip 8 olarak adlandırılan kişilik tipidir. Öğrencilerin ennegram kişilik tiplerinin, zorbalık eğilimindeki varyansın %15'ini açıkladığı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Ennegram Kişilik Tipleri, Zorbalık Eğilimi, Saldırganlık Davranışı.*

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between adolescents' Enneagram personality types and their tendency toward bullying. The study data were obtained from 432 students (258 females [59.7%] and 174 males [40.3%]) enrolled in the 11th and 12th grades of a high school during the 2022-2023 academic year. The Enneagram Personality Scale and the Bullying Tendency Scale were used in the study. Based on normality analyses of the obtained scores, t-tests, one-way analysis of variance, correlation tests, and multiple regression analysis were conducted. According to the research findings, there is a significant negative relationship between bullying tendency and personality types 4, 6, and 9, while there is a significant positive relationship between bullying tendency and personality type 8. In general, male students had higher bullying tendency scores than female students, and students who received disciplinary penalties had higher bullying tendency scores than those who did not. It was found that students' overall emotional state at school did not significantly affect their tendency toward bullying. The personality type that most strongly predicted bullying tendency was type 8. It was determined that students' Enneagram personality types explained 15% of the variance in bullying tendency.

Keywords: *Enneagram Personality Types, Bullying Tendency, Aggressive Behavior.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı, 522522074@std.izu.edu.tr.

1. Giriş

Ergenlik, riskli davranışlarla sıklıkla karşılaşılan bir gelişim dönemidir (Haylı, 2022; Yalnız, 2019). Ergenlerin zamanlarının büyük çoğunluğunu geçirdiği yer olan okullarda, karşılaşılan problemler arasında şiddet ve zorbalık olayları da bulunmaktadır (Açıl 2015; Tunç, 2019; Ünlü, 2019). Zorbalığın genellikle okulda ve yaşları birbirine yakın öğrenciler arasında gerçekleşmesi akran zorbalığı kavramını ortaya çıkarmıştır (Çakır, 2017). Akran zorbalığı; yaşça daha büyük veya fiziksel olarak daha güçlü olan öğrencilerin, kendini savunmakta güçlük çeken bireylere kasıtlı ve sürekli olarak şiddet göstermesi olarak tanımlanmaktadır (Baş, 2021; Pişkin, 2002; Olweus ve Limber, 2010; Yıldırım, 2022). Öğrenciler arasında gerçekleşen şiddet olayları olarak da tanımlanan akran zorbalığının günümüzde artış gösterdiği, bireylerin okula uyumunu ve devamını zorlaştırdığı hem zorbalık yapan hem de zorbalığa maruz kalan bireyler üzerinde olumsuz etkilerinin bulunduğu bilinmektedir (Açıl, 2015; Kaşıkcı, 2018; Sarı, 2019; Totan ve Yöndem, 2007; Yazıcı, 2018). Bunun yanı sıra akran zorbalığı; bireylerin kendini değersiz hissetmesine, akademik başarıda düşüş yaşamasına neden olmakta ve okuldaki güven ortamını olumsuz etkilemektedir (Güneş, 2018; Sezen ve Murat, 2018).

Akran zorbalığı ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde zorbalık yapan bireylerin benzer kişilik özelliklerine sahip olduğu gözlenmiş ve bazı kişilik özelliklerinin zorbalık davranışı ve zorbalığa maruz kalma durumu üzerinde etkili olduğu görülmüştür (Craig ve Pepler, 1997; Doğan, 2022; Olweus, 1987; akt. Genç, 2007, s.20). Buna ek olarak, yapılan bazı araştırmalarda zorbalık yapan kişilerde saldırganlık eğilimi (Koçak ve Yelboğa, 2019), olaylar karşısında yeterli duygulanım gösterememe, öfkelerini kontrol etmekte zorlanma (Gökler, 2007) ve empati eğilimlerinin düşük olması (Gökkaya ve Sütçü, 2018; İlgül, 2022) gibi bazı ortak kişilik özellikleri bulunurken akran zorbalığına maruz kalan bireylerde de benlik saygısının düşük olması (Çiğdemoğlu, 2006), daha yalnız ve anksiyeteye eğilimli olmaları gibi bazı ortak özellikler bulunmaktadır (Bond ve ark., 2001).

Tarih boyunca insan davranışlarının sebeplerini anlamak ve bu davranışsal farklılıkları açıklamak, psikolojinin temel konularından biri olmuştur (Aycan, 2017). Kişilik tipleri de bu davranış örüntülerini anlamak ve açıklamak adına kullanılan kavramlardan biridir (Aca, 2020). Yaşamın ilk yıllarından başlayarak oluşan ve yaşam boyu değişmeyen çekirdek yapımız (Acarkan, 2020; Kökçü ve Kesebir, 2010; Selçuk ve Yılmaz, 2018) çevresel faktörlerle etkileşime girerek, bireyi başkalarından ayıran, bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları ve süreklilik gösteren eğilimleri olan kişiliği oluşturmaktadır (Burger, 2006; Taymur ve Türkçapar, 2012; Özdemir ve ark., 2012).

Kişilik özellikleri yaşam boyu bireylerin tutum ve ilişkilerini etkilemekte, yaşadıkları olayları algılama ve bu olaylara tepki verme biçimlerini yönlendirmekte ve hem kendilerinin hem de çevresindekilerin yaşamlarını etkileyebilmektedir (Burger, 2006; İnanç ve ark., 2012; Sarıkaya, 2022). Bahsi geçen kişilik özelliklerini ve eğilimlerini tespit edebilmek ve bireyi bütüncül bir şekilde tanımlamak amacıyla kullanan yöntemlerden biri de Enneagram Mizaç – Kişilik Modeli olarak adlandırılmaktadır (Acarkan ve ark., 2022).

Ennegram, eski geleneklerin modern bir sentezi (Şirin, 2020), kelime anlamı dokuz nokta şeklinde ifade edilen (Boz ve ark., 2021), bireylerin kişilik tipini ortaya çıkaran (Ayhan, 2022), doğuştan getirdiğimiz psikolojik çekirdeğimiz (Acarkan, 2021) ve insan doğasını anlamak için geliştirilmiş kişilik tipi sistemidir (Gündüz ve Keskin, 2019). Bu kişilik sisteminde 9 farklı mizaç tipi bulunmaktadır. Kısaca özetleyecek olursak prensipli, doğrucu, hatasız olma arayışında olan, amaç sahibi ve reformcu kişilerin Tip 1 (mükemmelliyetçi); sıcakkanlı, merhametli, arkadaş canlısı, sevgiye çok önem veren, insanlara karşı ilgili ve oldukça duygusal olanların Tip 2 (yardımsever); dış görünüşüne ve imajına önem veren, hırslı, hedefe kitlenen ve kolay vazgeçmeyen, sonuç odaklı kişilerin Tip 3 (başarı odaklı); yaratıcı, son derece duyarlı, duygularını yoğun yaşayan, empatik, kendini yetersiz hissetmekten hoşlanmayan ve estetiğe önem veren kişilerin Tip 4 (özgün); yeniliklere ve öğrenmeye açık, akılcı, duygusal olarak mesafeli, yalnızlıktan hoşlanan, entelektüel kişilerin Tip 5 (gözlemci); sezgileri güçlü, temkinli, güven odaklı, alışkınlıklarına düşkün, rutinden hoşlanan, sadakate önem veren ölçülü kişilerin Tip 6 (sorgulayıcı); özgürlüğüne ve keyfine düşkün, eğlenceli fikirler üreten, dışa dönük, eğlenceli, dikkati çabuk dağılan, çatışmadan kaçanların Tip 7 (maceracı); mücadeleci, çatışmadan kaçınmayan, öne çıkan, otoriter, kendinden emin, zorluklara karşı dayanaklı kişilerin Tip 8 (meydan okuyan); uzlaşmadan yana olan, uyumlu, çatışmadan kaçınan, farklı fikirlere ve davranışlara açık, kendinden çok başkalarına öncelik veren kişilerin ise Tip 9 (barışçı) kişilik tipine sahip olduğunu söyleyebiliriz (Acarkan, 2021; Acarkan ve ark., 2022; Daniels ve Price, 2022; İsgilip, 2023; Palmer, 2014; Selçuk ve Yılmaz, 2018; Şirin, 2020).

Enneagram kişilik tipini bilmek, bireyin sorunlarıyla başa çıkmasına; kendisini, ailesini, arkadaşlarını ve etrafındaki insanları daha iyi tanıyıp anlamasına; bireyi belli davranışları yapmaya iten güdüleri keşfetmesine; ebeveynlerin çocuklarının potansiyellerini, kabiliyetlerini, zorluklarını daha iyi anlayıp çocuğa uygun şekilde ebeveynlik tutumu belirlemelerine yardımcı olur (Acarkan, 2021; Daniels ve Price, 2022; Selçuk ve Yılmaz, 2018; Palmer, 2014).

Yapılan çalışmalarda bireylerin erken dönemlerde tespit edilen mizaç özellikleri ile sonraki gelişim dönemlerinde görülen davranış sorunları arasında anlamlı bir ilişki olduğuna dair araştırma bulguları

mevcuttur (Caspi ve ark., 1995; Ramos ve ark., 2005). Bununla birlikte çocuklarda saldırganlık davranışının gelişmesinde ve bireylerin arkadaş seçimlerinde mizaç özelliklerinin rolünün bulunduğu, özellikle 8 mizaç tipine sahip bireylerin şiddet eğilimi olduğu ve öfkelerini kontrol etmekte zorlandıkları görülmektedir (Acarkan, 2021; Gleason ve ark., 2005; Kaya, 2020).

Bu bağlamda, ergenlerin enneagram kişilik tipleri ile zorbalık eğilimi arasındaki ilişkinin araştırılması, ailelere, öğretmenlere, psikolojik danışmanlara ve uzmanlara zorbalığı önleme ve zorbalığa maruz kalan bireyleri psikolojik açıdan güçlendirme konusunda önemli bilgiler sunabilir. Ayrıca, benzer çalışmalar için yol gösterici olacağı ve alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmanın temel amacı ergenlerin enneagram kişilik tipleri ile zorbalık eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Bu genel amaç çerçevesinde aşağıdaki sorulara yanıtlar aranmıştır:

1. Ergenlerin enneagram kişilik tipi ölçeğinden elde edilen puanlar; cinsiyet, disiplin cezası alma, okulda geçirilen vakte yönelik tutum değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
2. Ergenlerin zorbalık eğilimi ölçeğinden elde edilen puanlar; cinsiyet, disiplin cezası alma, okulda geçirilen vakte yönelik tutum değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
3. Ergenlerin enneagram kişilik tipi ölçeğinden elde ettikleri puanlar ile zorbalık eğilimi ölçek puanlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmakta mıdır?

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma, iki farklı değişken arasındaki ilişkinin ortaya konulmasını hedefleyen ilişkisel tarama modelinde yapılmış bir çalışmadır. İlişkisel tarama modeli, en az iki değişken arasındaki ilişkinin ne düzeyde olduğunun belirlenmesinde kullanılmaktadır (Karadağ, 2010).

2.2. Araştırma Grubu

Çalışmaya 2022-2023 eğitim öğretim yılında İstanbul ili Bağcılar ilçesinde bulunan bir devlet lisesinde 11. ve 12. sınıfta okumakta olan 432 öğrenci katılmıştır. Öğrencilerin 326'sı (%75.5) 11. sınıf, 106'sı (%24.5) 12. sınıf öğrencisidir. Öğrencilerin 258'i (%59.7) kadın, 174'ü (%40.3) erkektir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada öğrencilerin kişisel bilgilerini elde etmek amacıyla hazırlanan "Kişisel Bilgi Formu", kişilik tiplerini belirlemek için "Enneagram Kişilik Ölçeği" ve zorbalık eğilimlerini belirlemek amacıyla "Zorbalık Eğilimi Ölçeği" kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmacı tarafından öğrencilere uygulanmak üzere hazırlanan kişisel bilgi formunda öğrencilerin cinsiyet, disiplin cezası alma durumu, okulda geçirdiği zamana yönelik tutum ile ilgili bilgilere ulaşılacak 3 soru bulunmaktadır.

Enneagram Kişilik Ölçeği: Araştırmada kullanılan ölçeklerden biri olan "Enneagram Kişilik Ölçeği (EKÖ)" Subaş ve Çetin (2017) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek dörtlü likert tarzında olup 27 maddeden ve 9 alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin değerlendirilmesi toplam puan üzerinden değil alt boyut toplam puanları üzerinden yapılmaktadır. Puanlanması ise ''Beni hiç anlatmıyor.'' 0 puan, ''Bir kısmı beni anlatıyor.'' 1 puan, ''Geneli beni anlatıyor.'' 2 puan ve ''Tamamı beni anlatıyor." 3 puan şeklinde derecelendirilmiştir. Bir alt ölçekten elde edilen en yüksek puan 9 ve en düşük puan 0 olarak belirlenmiştir. 9 farklı kişilik tipini belirlemeye yarayan ölçeğin alt boyutları; Tip 1, Tip 2, Tip 3, Tip 4, Tip 5, Tip 6, Tip 7, Tip 8 ve Tip 9 olarak adlandırılmaktadır (Subaş ve Çetin, 2017). M09, M27, M18 numaralı maddeler 1. faktörde (Tip 9), M03, M12, M21 numaralı maddeler 2. faktörde (Tip 3), M11, M20, M02 numaralı maddeler 3. faktörde (Tip 2), M25, M16, M07 numaralı maddeler 4. faktörde (Tip 7), M01, M19, M10 numaralı maddeler 5. faktörde (Tip 1), M22, M13, M04 numaralı maddeler 6. faktörde (Tip 4), M14, M05, M23 numaralı maddeler 7. faktörde (Tip 5), M24, M06, M15 numaralı maddeler 8. faktörde (Tip 6), M08, M17, M26 numaralı maddeler ise 9. faktörde (Tip 8) yer almaktadır. Bununla beraber ölçekte ters kodlanan madde bulunmamaktadır.

Ölçeğin Cronbach Alfa değeri 0,90 olmakla birlikte yapı geçerliliğini test etmek için amacıyla önce Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA), ardından Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) çalışmaları yapılmıştır. Yapılan AFA neticesinde ölçeğin 9 faktörde aldığı toplam 19,95 faktör yükü ile toplam varyansın %73.89'unu yordadığı; doğrulayıcı faktör analizinde ise p değeri=0.00; $\chi 2/df=1,41$; RMSEA=0.045, SRMR=0.028, NFI=0.849; CFI =0.949; GFI=0.875 ve AGFI=0.836 değerleri ile sınanan modelin uyum göstergelerinin yeterli referans aralıklarına sahip olduğu ve istatiksel olarak da uygun bir model olduğu bulunmuştur.

Zorbalık Eğilimi Ölçeği: Çalışmada kullanılan ölçeklerden bir diğeri de Dölek (2002) tarafından geliştirilen Zorbalık Eğilimi Ölçeğidir (ZEÖ). Ölçek, 26 madde ve 6 alt faktörden oluşmaktadır. Bu alt faktörleri; Olumsuz Yansıtma (19., 21., 22., 23. ve 25. maddeler), Duygusal Paylaşım Eksikliği (14., 16., 18., 20., 24. ve 26. maddeler), Haklı Görme (9., 11., 12. ve 15. maddeler), Başkalarını Üzmek (1., 3., 4. ve 6. maddeler), Güç Kullanmak (2., 5., 7., 8., 13. ve 17. maddeler) ve Rahatsız Olmama (10. madde) olarak sıralayabiliriz. Aynı zamanda ölçekte 1., 3., 10., 14., 16., 18., 20., 24. ve 26. madde olmak üzere toplamda 9 madde ters kodlanmıştır. 4'lü likert tipinde hazırlanmış olan ölçeğin puanlaması ''Kesinlikle katılıyorum.'' 4 puan, ''Katılıyorum.'' 3 puan, ''Katılmıyorum.'' 2

puan ve “Kesinlikle katılmıyorum.” 1 puan olarak yapılmıştır. Ölçekten alınan puanın yüksek çıkması bireylerde zorbalık eğiliminin yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Ölçekten alınan en yüksek puan 79, en düşük puan ise 29’dur. Ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı 0.67 olarak bulunmuş olmakla birlikte ölçeğin alt boyutları olan “Duygusal Paylaşım Eksikliği”, “Üzmek” ve “Güçlü Olmak” boyutlarının bireylerin süreklilik gösteren zorbalık eğilimlerini belirlemekte güvenilir olmadığı ancak ölçeğin diğer boyutlarının güvenilir olduğu bulunmuştur. Yapılan çalışma kapsamında ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı yeniden hesaplandığında 0.82 olarak bulunmuştur.

2.4. İşlem Yolu ve Veri Analizi

Enneagram Kişilik Ölçeği ve Zorbalık Eğilimi Ölçeği uygulamadan önce gerekli izinler alınmıştır. Çalışmada kullanılan Enneagram Kişilik Ölçeği 16 yaş ve üzeri öğrencilere uygulanabildiği için araştırmanın yapıldığı lisedeki 9. sınıf ve 10. sınıf öğrencileri çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu ölçme araçları için Google form hazırlanmış ve çevrimiçi olarak öğrencilere ulaştırılmıştır. Öğrencilerden gelen cevaplar genel anlamıyla incelenmiş bu bağlamda 426 tane öğrencinin çevrimiçi olarak göndermiş olduğu veriler analize dahil edilmiştir.

Verilerin analizi için SPSS 18 programı kullanılmıştır. Veri analizine geçmeden önce ölçeklerden ve alt boyutlarından elde edilen puanların normallik değerleri basıklık ve çarpıklık değerleri ortaya konularak incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre bu değerlerin normal dağılım gösterdiği anlaşılmıştır. Dağılımın normalliğinin belirlenmesinde değerlerin -2 ve +2 aralığında olması referans alınmıştır (George ve Mallery, 2010). Öncelikle çalışmada kullanılan ölçme araçlarının betimsel istatistikleri; katılımcı sayısı (N), minimum ve maksimum puanları, aritmetik ortalama ($\bar{x}$) ve standart sapma (sd) değerleri üzerinden hesaplanmıştır. Ölçme aracından elde edilen puanların normal dağılmasından dolayı iki grup puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlılığı için t testi, ikiden fazla puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlılığı için tek yönlü ANOVA kullanılmıştır. Bununla birlikte değişkenler arasındaki ilişkilerin ortaya konulması açısından Pearson momentler korelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Son olarak birden fazla bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ortaya koymak için de çoklu regresyon analizi kullanılmıştır.

3. Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde sırasıyla kullanılan ölçeklerin betimsel istatistiklerine, t testi ve tek yönlü varyans analizi bulgularına, korelasyon değerlerine ve çoklu regresyon analizi bulgularına yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan Enneagram Kişilik Ölçeği ve Zorbalık Eğilimi Ölçeklerinin Cronbach Alfa değerleri, ortalama ve standart sapma bilgileri Tablo 1’de sunulmuştur**.**

Tablo 1**:** Enneagram Kişilik Ölçeği ve Zorbalık Eğilimi Ölçeği Betimsel İstatistikleri

Ölçek/Alt ölçek	N	Cronbach Alfa	Ortalama	Standart Sapma
Tip1	426	0.59	4.36	2.02
Tip2	426	0.54	4.74	2.11
Tip3	426	0.60	4.65	2.12
Tip4	426	0.54	5.27	2.18
Tip5	426	0.33	4.50	1.92
Tip6	426	0.43	5.60	1.88
Tip7	426	0.60	5.20	2.20
Tip8	426	0.70	4.86	2.46
Tip9	426	0.42	4.73	1.98
ZEO	426	0.82	51.11	10.02

Enneagram Kişilik Ölçeği'nin değerlendirilmesi toplam puan üzerinden değil alt boyutlar üzerinden yapıldığı için Tablo 1'de ölçeğin alt boyutlarından elde edilen puanların Cronbach Alfa değerleri, ortalamaları ve standart sapmaları yer almaktadır. Alt boyut puanlarının Cronbach Alfa katsayıları 0.33 – 0.70 aralığında değişiklik göstermektedir. Bununla beraber puanların ortalamaları 4.35 – 5.60 aralığında yer alırken, standart sapmaları ise 1.88-2.21 aralığındadır. Zorbalık Eğilimi Ölçeği puanlarının Cronbach Alfa değeri 0.82, ortalaması 51.11, standart sapması ise 10.02 olarak bulunmuştur.

Ergenlerin kişilik tiplerinin ve zorbalık eğilimlerinin sosyo-demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için Bağımsız Örneklem t Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizinden kullanılmıştır. Elde edilen analiz bulguları aşağıda tablolar halinde sunulmuştur.

Tablo 2: Enneagram kişilik ölçeği ve zorbalık eğilimi ölçeği puanlarının cinsiyete göre bağımsız örneklem t testi analizi

Ölçek/Alt ölçek	Gruplar	N	$\bar{X}$	ss	t	sd	p
Tip1	**Kadın**	257	4.26	1.85	-1.21	311.30	.22
	Erkek	169	4.51	2.25			
Tip2	**Kadın**	257	4.93	2.09	2.25	424	.02
	Erkek	169	4.46	2.13			

Tip3	**Kadın**	257	4.35	2.05	-3.58	424	.00
	Erkek	169	5.09	2.16			
Tip4	**Kadın**	257	5.39	2.16	1.34	424	.18
	Erkek	169	5.09	2.21			
Tip5	**Kadın**	257	4.51	1.95	.21	424	.83
	Erkek	169	4.47	1.87			
Tip6	**Kadın**	257	5.77	1.79	2.22	424	.02
	Erkek	169	5.35	2.00			
Tip7	**Kadın**	257	5.05	2.22	-1.69	424	.09
	Erkek	169	5.42	2.17			
Tip8	**Kadın**	257	4.59	2.421	-2.85	424	.00
	Erkek	169	5.28	2.486			
Tip9	**Kadın**	257	4.71	1.88	-.28	424	.78
	Erkek	169	4.76	2.13			
ZEÖ	**Kadın**	257	49.29	9.60	-4.71	424	.00
	Erkek	169	53.86	10.05			

Tablo 2'de görüldüğü üzere kişilik tiplerinden Tip 2, Tip 3, Tip 6, Tip 8 ve zorbalık eğilimi toplam puanları cinsiyete göre anlamlı farklılıklar göstermektedir [t(424)=2.25, p<.05], [t(424)=-3.58, p<.05], [t(424)=2.22, p<.05], [t(424)=-2.85, p<.05], [t(424)=-4.71, p<.05]. Bununla beraber kız öğrencilerin Tip 2, Tip 6 ($\overline{x}$=4.93), ($\overline{x}$=5.77) puanları erkek öğrencilere göre ($\overline{x}$=4.46), ($\overline{x}$=5.35) daha yüksek bulunmuştur. Tip 8 ve zorbalık eğilimi toplam puanlarına bakıldığında ise erkek öğrencilerin puanlarının ($\overline{x}$=5.28), ($\overline{x}$=53.86) kız öğrencilere göre ($\overline{x}$=4.59), ($\overline{x}$=49.29) daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Tablo 3: Enneagram kişilik ölçeği ve zorbalık eğilimi ölçeği puanlarının disiplin cezası değişkenine göre bağımsız örneklem t testi analizi

Ölçek/Alt ölçek	**Gruplar**	**N**	$\overline{X}$	**ss**	**t**	**sd**	**p**
Tip1	**Ceza Alan**	36	3.81	2.13	-1.71	42	.08
	Ceza Almayan	390	4.41	2.00			
Tip2	**Ceza Alan**	36	4.33	2.23	-1.20	424	.22

	Ceza Almayan	390	4.78	2.10			
Tip3	**Ceza Alan**	36	4.50	2.56	-.42	424	.66
	Ceza Almayan	390	4.66	2.08			
Tip4	**Ceza Alan**	36	4.94	2.05	-.93	424	.35
	Ceza Almayan	390	5.30	2.20			
Tip5	**Ceza Alan**	36	4.17	1.84	-1.08	424	.28
	Ceza Almayan	390	4.53	1.92			
Tip6	**Ceza Alan**	36	4.89	2.26	-2.37	424	.01
	Ceza Almayan	390	5.67	1.83			
Tip7	**Ceza Alan**	36	4.94	2.24	-.71	424	.47
	Ceza Almayan	390	5.22	2.20			
Tip8	**Ceza Alan**	36	5.22	2.57	.91	424	.36
	Ceza Almayan	390	4.83	2.45			
Tip9	**Ceza Alan**	36	4.39	2.08	-1.07	424	.28
	Ceza Almayan	390	4.76	1.97			
ZEÖ	**Ceza Alan**	36	55.00	10.57	2.45	424	.01
	Ceza Almayan	390	50.75	9.99			

Tablo 3’de görüldüğü üzere kişilik tiplerinden Tip 6 ve zorbalık eğilimi toplam puanları disiplin cezası alma değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir [t(424)=-2.37, p<.05], [t(424)=-2.45, p<.05]. Bununla beraber disiplin cezası almayan öğrencilerin Tip 6 puanları ($\overline{x}$=5.67) disiplin cezası alan öğrencilere göre ($\overline{x}$=4.89) daha yüksek bulunmuştur. Zorbalık eğilimi toplam puanlarına bakıldığında ise disiplin cezası alan öğrencilerin puanlarının ($\overline{x}$=55.00) disiplin cezası almayan öğrencilere göre ($\overline{x}$=50.75) zorbalık eğilimlerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Tablo 4: Enneagram kişilik tiplerinin ve zorbalık eğiliminin okuldaki genel duygu durum (OGD) değişkenine göre incelenmesi

Değişken	**OGD**	**N**	**$\overline{X}$±S**	**V.K.**	**K.T**	**Sd**	**K.O.**	**F**	**p**
	H.M	61	4.13±2.02	G.A	34.09	2	17.04	4.22	.01

Tip1	B.M	278	4.24±2,01	G.İ	1705.67	423	4.03		
	Ç.M	78	4.95±1.99	Top.	1739.76				
	H.M	61	4.31±2.24	G.A	27.46	2	13.73	3.09	.04
Tip2	B.M	278	4.71±2.13	G.İ	1876.61	423	4.43		
	Ç.M	78	5.19±1.87	Top.	1904.07				
	H.M	61	4.10±2.37	G.A	91.30	2	45.65	10.52	.00
Tip3	B.M	278	4.51±2.01	G.İ	1834.17	423	4.33		
	Ç.M	78	5.58±2.07	Top.	1925.47				
	H.M	61	5.11±2.33	G.A	34.61	2	17.30	3.65	.02
Tip4	B.M	278	5.14±2.21	G.İ	2001.34	423	4.73		
	Ç.M	78	5.87±1.85	Top.	2035.95				
	H.M	61	4.39±1.97	G.A	.903	2	.45	.12	.88
Tip5	B.M	278	4.51±1.91	G.İ	1569.59	423	3.71		
	Ç.M	78	4.55±1.93	Top.	1570.49				
	H.M	61	5.21±2.11	G.A	16.63	2	8.31	2.35	.09
Tip6	B.M	278	5.60±1.83	G.İ	1497.52	423	3.54		
	Ç.M	78	5.91±1.85	Top.	1514.16				
	H.M	61	4.59±2.17	G.A	237.042	2	118.52	27.30	.00
Tip7	B.M	278	4.90±2.13	G.İ	1836.394	423	4.34		
	Ç.M	78	6.76±.1.81	Top.	2073.437				
	H.M	61	4.39±2.48	G.A	97.10	2	48.55	8.24	.00
Tip8	B.M	278	4.69±2.44	G.İ	2489.72	423	5.88		
	Ç.M	78	5.85±2.30	Top.	2586.82				
	H.M	61	4.11±2.22	G.A	63.02	2	31.51	8.25	.00
Tip9	B.M	278	4.67±1.92	G.İ	1614.93	423	3.81		
	Ç.M	78	5.44±1.84	Top.	1677.95				
	H.M	61	51.72±10.53	G.A	54.68	2	27.34	.27	.76
ZEÖ	B.M	278	51.15±9.61	G.İ	42667.56	423	100.86		
	Ç.M	78	50.47±11.16	Top.	42722.24				

Tablo 4'te görüldüğü üzere; Tip 5 ve Tip 6 puanları, öğrencilerin okuldaki genel duygu durumlarına göre anlamlı farklılıklar göstermemektedir [f(2-423)=.12, p>.05], [f(2-423)=2.35, p>.05]. Zorbalık eğilimi toplam puanı da öğrencilerin okuldaki genel duygu durumlarına göre anlamlı olarak farklılaşmamaktadır [f(2-423)=.27, p>.05]. Tip 1, Tip 2, Tip 3, Tip 4, Tip 7, Tip 8 ve Tip 9 puanları ise öğrencilerin okuldaki duygu durumlarına göre anlamlı farklılık göstermektedir [f(2-423)=4.22, p<.05], [f(2-423)=3.09, p<.05], [f(2-423)=10.52, p<.05], [f(2-423)=3.65, p<.05], [f(2-423)=27.30, p<.05], [f(2-423)=8.24, p<.05], [f(2-423)=8.25, p<.05]. Enneagram kişilik tiplerinin gruplar arasındaki farklılıkları belirleyebilmek için Tip 1, Tip 2, Tip 3, Tip 7, Tip 8 ve Tip 9 puanlarına Post Hoc testlerinden Scheffe testi; Tip 4 puanına ise Tamhane testi uygulanmıştır. Duygu durumları çoğunlukla mutlu olan öğrencilerin puanları okulda bazen mutlu ve okulda hep mutsuz öğrencilerin puanlarına kıyasla daha yüksek bulunmuştur.

Çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birbirleri ile ilişkileri Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5: Çalışmada incelenen değişkenler arasındaki ilişkiler

	1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**
1. Tip1	..									
2. Tip2	.302**	..								
3. Tip3	.383**	.370**	..							
4. Tip4	.326**	.376**	.489**	..						
5. Tip5	.413**	.072**	.242**	.218**	..					
6. Tip6	.530**	.413**	.341**	.421**	.293**	..				
7. Tip7	.305**	.477**	.513**	.430**	.103**	.390**	..			
8. Tip8	.386**	.345**	.622**	.471**	.208**	.341**	.496**	..		
9. Tip9	.328**	.273**	.285**	.275**	.293**	.414**	.325**	.173**	..	
10. ZEÖ	-0.87	-.092	-.028	-.136**	-.026	-.211**	-.054	.131**	-.269**	..

** p<.01

Tablo 5'te görüldüğü üzere, zorbalık eğilimi ölçeği ile Tip 4 kişilik tipi alt ölçeği arasındaki ilişkiye ait korelasyon katsayısı r= -.136 (p<.01), Tip 6 kişilik tipi alt ölçeği arasındaki ilişkiye ait korelasyon katsayısı r=-.211 (p<.01), Tip 8 kişilik tipi alt ölçeği arasındaki ilişkiye ait korelasyon katsayısı r=.131 (p<.01) ve Tip 9 kişilik tipi alt ölçeği arasındaki ilişkiye ait korelasyon katsayısı r=-.269 (p<.01) olarak hesaplanmıştır. Tip 4, Tip 6, Tip 8 ve Tip 9 alt ölçekleri ile zorbalık eğilimi arasındaki ilişkiye

ait korelasyon katsayıları r=-.13 (p<.01), r=-.21 (p<.01), r=.13 (p<.01), r=-.26 (p<.01) istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Öğrencilerin zorbalık eğilimlerinin yordayıcılarına ilişkin çoklu regresyon analizi bulgularına Tablo 6'da yer verilmiştir.

Tablo 6: Zorbalık eğiliminin yordayıcılarına ilişkin çoklu regresyon analizi

Değişken	**B**	**Sta. H.**	**ß**	**t**	**p**	**İkili r**	**Kısmi r**
Sabit	58.11	1.77		32.74	.00		
Tip1	-.06	.28	-.01	-.22	.82	-.08	-.01
Tip2	-.03	.25	-.00	-.11	.90	-.09	-.00
Tip3	-.22	.29	-.04	-.76	.44	-.02	-.03
Tip4	-.65	.25	-.14	-2.51	.01	-.13	-.12
Tip5	.36	.26	.06	1.34	.17	-.02	.06
Tip6	-.87	.31	-.16	-2.76	.00	-.21	-.13
Tip7	.06	.26	.01	.25	.79	-.05	.01
Tip8	1.25	.25	.30	4.94	.00	.13	.23
Tip9	-1.11	.26	-.22	-4.20	.00	-26	-.20
R= 0.39 R^2= 0.15							
F(9-416)= 8.40 p= .00							

Tablo 6'ya göre Tip 4, Tip 6, Tip 8 ve Tip 9 zorbalık eğilimini anlamlı olarak yordamaktadır. (R=0.39, R^2=0.15, p<.01). Değişkenler birlikte zorbalık eğilimindeki varyansın %15'ini açıklamaktadır. Standardize edilmiş regresyon katsayısına (ß) göre, yordayıcı değişkenlerin zorbalık eğilimi üzerindeki göreli önem sırası; Tip 8, Tip 9, Tip 6 ve Tip 4 şeklindedir. Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçları incelendiğinde ise Tip 4, Tip 6, Tip 8 ve Tip 9 puanlarının zorbalık eğilimi üzerinde anlamlı bir yordayıcı olduğu görülmektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Çalışmanın bu bölümünde "Ergenlerin Enneagram Kişilik Tipleri ile Zorbalık Eğilimi Arasındaki İlişki" isimli araştırmadan elde edilen bulgular amaçlar çerçevesinde yorumlanmış ve konu ile ilgili öneriler sunulmuştur.

Bu araştırmanın amacı, ergenlerin enneagram kişilik tipleri ile zorbalık eğilimi arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Araştırmada öncelikle ergenlerin kişilik tipleri ile zorbalık eğilimleri toplam puanları cinsiyet değişkenine göre incelenmiştir. Bu bağlamda Tip 2, Tip 3, Tip 6 ve Tip 8 kişilik tiplerinin cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiği bulunmuştur. Enneagram kişilik tiplerinin cinsiyete göre değişiklik gösterip göstermediği noktasında farklı araştırma bulguları bulunmaktadır. Dönmez ve Kara (2022) tarafından yapılan bir araştırmada enneagram kişilik tipleri cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermezken; Bozik (2021) tarafından yapılan bir araştırmada kişilik tipleri cinsiyete göre anlamlı farklılıklar göstermektedir. Bu durum bazı kişilik tiplerinde kadına atfedilen kişilik özelliklerinin yoğun olması bazı kişilik tiplerinde ise erkeklere atfedilen özelliklerin yoğun olmasıyla açıklanabilir. Yapılan çalışmada Tip 8 kişilik tipinin ve zorbalık davranışının erkeklerde yüksek olduğu bulunmuştur. Bu bağlamda erkeklerin zorbalık eğilimlerinin daha yüksek olduğu ve Tip 8 kişilik tipine sahip olan bireylerin daha çok erkekler olduğu söylenebilir. Akran zorbalığı davranışıyla ilgili araştırmalar incelendiğinde de erkeklerde zorbalık davranışına daha sık rastlandığı görülmüştür (Çalık ve ark., 2009; Kocaşahan, N., 2012; Pepler ve ark., 2006).

Araştırmanın bir diğer sonucu da Tip 8 kişilik tipine sahip öğrencilerin disiplin cezası alma puanlarının diğer kişilik tiplerine sahip bireylere göre daha yüksek olduğu ve disiplin cezası alan kişilerin de zorbalık eğilimi puanlarının yüksek olduğudur. Ancak literatürde doğrudan disiplin cezası ve kişilik tiplerini karşılaştıran bir araştırma bulgusuna rastlanmamıştır. Son yıllarda okullarda artış gösteren akran zorbalığını önlemek ve bu konuda farkındalık oluşturmak amacıyla 15 Kasım 2022 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından ortaöğretim kurumları yönetmeliğinde değişikliğe gidilerek akran zorbalığı disiplin suçları arasına alınmıştır ve yönetmelikte davranışlara göre verilen disiplin cezaları bulunmaktadır. Ancak yapılan araştırmalar cezalandırmanın davranış değiştirmede etkili bir yöntem olmadığını göstermektedir (Karataş, Z., 2008; Özmert, E. N., 2006). Bu bağlamda herhangi bir zorlama durumunda çatışmadan ve kavgadan kaçınmayan Tip 8'ler için cezanın etkili bir yöntem olmadığı hatta bireydeki olumsuz davranışları arttıracağı düşünülmektedir. Her kişilik tipinin ve bu tiplerin potansiyel risklerinin birbirinden farklı özellikler göstermesi göz önünde bulundurulduğunda öğrencilerde olumlu davranış geliştirme ve olumsuz davranışa yönelik farkındalık kazandırma adına yapılacak çalışmalarda tek tip etkinlik hazırlamak yerine enneagram

kişilik tipleri de baz alınarak oluşturulan psikoeğitim programlarının öğrencilerde olumlu tutum ve davranış geliştirmede daha etkili olabileceği düşünülmektedir.

Araştırma bulguları, ergenlerin zorbalık eğilimlerinin enneagram kişilik tiplerinden Tip 8 ile pozitif, Tip 4, Tip 6 ve Tip 9 ile ise negatif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda, Tip 4, Tip 6 ve Tip 9 kişilik tipine sahip bireylerin zorbalığa maruz kalma olasılığı daha yüksekken, Tip 8 kişilik tipine sahip bireylerin zorbalık eğiliminde olabileceği söylenebilir. Ergenlerin kişilik tiplerinin zorbalık eğilimi üzerinde etkili faktörlerden biri olduğu görülmektedir. Bireylerin doğuştan getirdikleri potansiyel risklerin farkında olunması, özellikle risk grubunda yer alan bireylere yönelik tutum ve davranışların düzenlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, kişiye özel yaklaşımlar geliştirilmesinin, bireylerin sağlıklı ya da sağlıksız kişilik gelişimi üzerinde belirleyici olabileceği düşünülmektedir.

Bu doğrultuda zorbalığa sebep olduğu düşünülen birçok özelliğin yanı sıra öğrencileri zorbalık yapmaktan veya zorbalığa maruz kalmaktan koruyan bazı özelliklerin bulunduğu ve bu özelliklerin keşfedilmesinin okullarda istenmeyen davranışlarla karşılaşılmasının önüne geçebileceği düşünülmektedir (Özada, 2018).

Araştırmada enneagram kişilik tipleri ile zorbalık eğilimi arasındaki ilişkinin incelenmesi ve zorbalık eğilimi üzerinde yordayıcı gücü bulunan değişkenlerin test edilmesi, çalışmanın güçlü yönlerini oluşturmaktadır. Ancak her araştırmada olduğu gibi, bu çalışmanın da bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu nedenle, elde edilen sonuçların genellenebilirliği konusunda dikkatli olunmalıdır. Araştırmanın verileri İstanbul'da bir devlet lisesinden elde edildiği için, sonuçların daha geniş bir kitleye uygulanabilirliğini artırmak amacıyla farklı örneklem gruplarında benzer çalışmaların yapılması önerilmektedir. Sonuç olarak, zorbalık eğilimi ve zorbalığa maruz kalma ile ilişkili belirli kişilik tiplerinin olduğu görülmektedir. Bu kapsamda, akran ilişkileri, okula bağlılık ve saldırganlık gibi zorbalık eğilimiyle ilişkili olabilecek diğer değişkenleri ele alan çalışmaların yapılması önemli görülmektedir.

Kaynakça

Aca, G. (2020). *Lise Öğrencilerinin Enneagram Kişilik Tipleri ile Sosyal Ağ Bağımlılığı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Acarkan, İ. (2021). *Çocuklar Neden Farklı* (9. Baskı). İstanbul: Kurtuba Kitap Yayınları.

Acarkan, İ. (2021). *Enneagram ile Kendini Keşfet* (4. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

Acarkan, İ., Serttürk, S. ve Kutluca, A. (2022). *İlişkilerin 9 Rengi* (4. Baskı). İstanbul: Kurtuba Yayınları.

Açıl, S. (2015). *Ortaöğretim 7. ve 8. Sınıf Öğrencilerinde Akran Zorbalığı* (Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi, İstanbul.

Aycan, K. (2017). Dokuz Tip Mizaç Modeli ile Aktif Müzik Eğitimi Uygulamalarının İlişkisi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 37*(3): 911-938. https://doi.org/10.17152/gefad.337237

Baş, E. (2021). *Ortaöğretimde Akran Zorbalığı, Zorba/Mağdur Olmayı Etkileyen Kişisel ve Çevresel Unsurlar-Samsun Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Sinop Üniversitesi, Sinop.

Bond, L., Carlin, J., Thomas, L., Rubin, K. & Patton, G. (2001). Does Bullying Cause Emotional Problems? A Prospective Study of Young Teenagers. *British Medical Journal*, 323(7311), 480-484. https://doi.org/10.1136/bmj.323.7311.480.

Bozik, F. B. (2021). *Evli Bireylerin Enneagram Kişilik Tipleriyle Evlilik Uyumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.

Burger, J. M. (2006). *Kişilik* (İ.D. Erguvan Sarıoğlu, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Caspi, A., Henry, B., McGee, R. O., Moffitt, T. E. & Silva, P. A. (1995). Temperamental Origins of Child and Adolescent Behavior Problems: From Age Three to Age Fifteen. *Child Development*, *66*(1), 55-68. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1995.tb00855.x

Craig, W. M. & Pepler, D. J. (1998). Observations of Bullying and Victimization in the School Yard. *Canadian Journal of School Psychology*, *13*(2), 41-59. https://doi.org/10.1177/082957359801300205.

Çakır, N. (2017). *Lise Öğrencilerinde Akran Zorbalığı ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Çalık, T., Özbay, Y., Özer, A., Kurt, T. ve Kandemir, M. (2009). İlköğretim Okulu Öğrencilerinin Zorbalık Statülerinin Okul İklimi, Prososyal Davranışlar, Temel İhtiyaçlar ve Cinsiyet Değişkenlerine Göre İncelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, *60*(60), 555-576.

Çiğdemoğlu, S. (2006). *Lise I. Sınıf Öğrencilerinin Akran Baskısı, Özsaygı ve Dışadönüklük Kişilik Özelliklerinin Okul Türlerine Göre İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Daniels, D. N., ve Price, V. A. (2022). *Enneagram Kendini Bilme Sanatı: Tam İsabetli Sonuç Veren Enneagram Kişilik Testi ve Kendini Keşfetme Rehberi* (S. Darcan Çiftçi, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Doğan, Ş. (2022). Okul Temelli Zorbalık Önleme Programlarının İncelenmesi. *Journal of Social Reserch and Behavioral Sciences*, 8(16). https://doi.org/10.52096/jsrbs.8.16.45.

Dölek, N. (2002). *Öğrencilerde Zorbaca Davranışların Araştırılması ve Bir Önleyici Program Modeli* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Genç, G. (2007). *Genel Liselerde Akran Zorbalığı ve Yönetimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.

George, D. & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*. Boston: Pearson.

Gleason, T. R., Gower, A. L., Hohmann, L. M. & Gleason, T. C. (2005). Temperament and Friendship in Preschool-Aged Children. *International Journal of Behavioral Development*, *29*(4), 336-344. https://doi.org/10.1080/01650250544000116.

Gökkaya, F. ve Sütcü, S., (2018). Ortaokul Öğrencilerinin Zorbalık Eğilimi ile Empati Düzeyleri Arasındaki İlişkide Aleksitiminin Aracı Rolü. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, *6*(15), 43-59.

Gökler, R. (2007). *İlköğretim Öğrencilerinde Akran Zorbalığının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Güneş, E. (2018). *Zorbalık Eğilimi, Duygusal Özerklik ve Akıllı Telefon Bağımlılığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.

Haylı, R. G. (2022). *Siber Mağduriyet, Akran Zorbalığı, Karanlık Üçlü, Riskli Davranışlar ve Prososyal Davranışların Siber Zorba Olan/Olmayan Ergenleri Doğru Sınıflandırma Düzeyi* (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.

İlgül, B. (2022). *Akran Zorbalığı ile Empatik Eğilim, Olumlu Sosyal Davranışlar ve Saldırgan Davranışlar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi, İstanbul.

İnanç, B.Y., Bilgin, M. ve Atıcı, M. K. (2012). *Gelişim Psikolojisi* (9. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Kara, N. Ş. ve Dönmez, A. (2022). Sporda Enneagram Kişilik Tipleri. *ROL Spor Bilimleri Dergisi*, *3*(1), 73-81. https://doi.org/10.29228/roljournal.54886.

Karadağ, E. (2010). Eğitim Bilimleri Doktora Tezlerinde Kullanılan Araştırma Modelleri: Nitelik Düzeyleri ve Analitik Hata Tipleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, *16*(1): 49-71.

Karataş, Z. (2008). Lise Öğrencilerinin Suçluluk ve Utanç Puanlarının Disiplin Cezası Alıp Almama ve Cinsiyetleri Açısından İncelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *4*(2): 103-114.

Kaşıkcı, F. (2018). *Ergenlerde Akran Zorbalığı ile Başa Çıkma Stratejileriyle Bilişsel Çarpıtmalar ve Öz Düzenleme Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Kaya, İ. (2020). Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Fiziksel ve İlişkisel Saldırganlıklarının Mizaç Özellikleriyle İlişkisinin İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, *9*(5): 3361-3378. https://doi.org/10.15869/itobiad.729008.

Kocaşahan, N. (2012). *Lise ve Üniversite Öğrencilerinde Akran Zorbalığı ve Sanal Zorbalık* (Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.

Kökçü, F. ve Kesebir, S. (2010). İki Uçlu Olgular ve Çocuklarında Bağlanma Biçiminin Mizaç, Kişilik ve Klinik Özellikler ile İlişkisi: Kontrollü Bir Çalışma. *Türk Psikiyatri Dergisi*, *21*(4), 309-18.

Olweus, D. & Limber, S. P. (2010). Bullying in School: Evaluation and Dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopsychiatry*, *80*(1), 124. https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01015.x.

Özada, A. (2018). *Gençlerin Demografik Özellikleri, Aile ve Arkadaşlık İlişkileri ile Okul Yaşamının Akran Zorbalığına Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Palmer, H. (2014). *Ruhun Aynası Enneagrama Yansıyan İnsan Manzaraları* (O. Gündüz, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Pepler, D. J., Craig, W. M., Connolly, J. A., Yuile, A., McMaster, L. & Jiang, D. (2006). A Developmental Perspective on Bullying. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, *32*(4), 376-384. https://doi.org/10.1002/ab.20136.

Pişkin, M. (2002). Okul Zorbalığı: Tanımı, Türleri, İlişkili Olduğu Faktörler ve Alınabilecek Önlemler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, *2*(2): 531-562.

Ramos, M. C., Guerin, D. W., Gottfried, A. W., Bathurst, K. & Oliver, P. H. (2005). Family Conflict and Children's Behavior Problems: The Moderating Role of Child Temperament. *Structural Equation Modeling*, *12*(2), 278-298. https://doi.org/10.1207/s15328007sem1202_6.

Sarıkaya, O. (2022). *Bireylerin Kişilik Özellikleri ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Beş Faktör ve Hexaco Kişilik Modelleri Kapsamında Karşılaştırmalı Bir Analiz* (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.

Selçuk, Z. ve Yılmaz, E. D. (2018). *Ebeveyn Benim* (7. Baskı). Ankara: Mizmer Yayınları.

Sezen, M. F. ve Murat, M. (2018). Ergenlerde Akran Zorbalığı, İnternet Bağımlılığı ve Duygusal Zekâ Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, *9*(16), 160-182. https://doi.org/10.26466/opus.476629.

Subaş, A. ve Çetin, M. (2017). Enneagram Kişilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlilik Çalışması. *The Journal of Social Science, 4*(11), 160-181. https://doi.org/10.16990/SOBIDER.3478.

Subaşı, Y. (2022). *Madde Kullanımı Olan Geç Ergenlerde Akran Zorbalığı ve Bilişsel Çarpıtmaların İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul.

Şirin, T. (2020). Enneagram Türkiye Kişilik Envanteri'nin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin Belirlenmesi. *Electronic Turkish Studies*, *15*(2), 1375-1398. https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.42149.

Taymur, İ. ve Türkçapar, M. H. (2012). Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, *4*(2), 154-177. https://doi.org/10.5455/cap.20120410.

Totan, T. ve Yöndem, D. Z. (2007). Ergenlerde Zorbalığın Anne, Baba ve Akran İlişkileri Açısından

İncelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, *8*(2), 53-68.

Tunç, S. 2019. *Akran Zorbalığında Küfür Kullanımının Okul Sosyal Hayatına Etkileri* (Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.

Ünlü, M. (2019). *Öğretmen Şiddeti ve Akran Zorbalığına Maruz Kalan Lise Öğrencilerinin Saldırganlıklarının ve Okula İlişkin Araştırılması Tutumlarının İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Yalnız, A. 2019. *Kabul ve Kararlılık Terapisi Yönelimli Psikoeğitim Programının Akran Zorbalığı Üzerindeki Etkisi* (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Yazıcı, H. (2018). *Akran Zorbalığı Bağlamında Psikolojik Bulgular* (Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.

Yelboğa, N. ve Koçak, O. (2019). Ergenlerde Akran Zorbalığını Yordayan Bazı Faktörlerin Zorba ve Mağdur Bireyler Açısından Değerlendirilmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 13*(19), 2286-2320. https://doi.org/10.26466/opus.543567.

Yıldırım, U. (2022). *Ergenlerin Bilişsel Esneklikleri ile Akran Zorbalığı ve Mağduriyeti Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.

AİLE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIĞI İLE EŞ SEÇİMİNDEAİLENİN ROLÜ ARASINDAKİ İLİŞKİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN FAMILY PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AND THE ROLE OF THE FAMILY IN MATE SELECTION

Süeda MURAN*

Özet

Bu araştırmanın temel amacı genç yetişkinlerin aile psikolojik sağlamlığı ile eş seçiminde ailenin rolü arasındaki ilişkisinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesidir. Araştırmanın verileri 177'si (%73,1) kız, 65'i(%26,9) erkek olmak üzere toplam 242 genç yetişkinden oluşmaktadır. Araştırmada Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ve Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde t testi, tek yönlü varyans analizi ve Pearson Korelasyon kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre aile psikolojik sağlamlığı ile eş seçiminde ailenin rolü arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Eğitim seviyeleri üniversite olan genç yetişkinlerin ilköğretim lise olanlara göre daha yüksektir. Evlilik modeli değişkeni ebeveynleri görücü usulü evlenen genç yetişkinlerin flört ile evlenenlere göre daha yüksektir. Romantik ilişkisi olmayan genç yetişkinlerin romantik ilişkisi olanlara oranla daha yüksektir. Sonuç olarak, bu araştırmada aile psikolojik sağlamlık düzeyi ile eş seçiminde ailenin rolü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: *Aile, Eş Seçimi, Psikolojik Sağlamlık.*

Abstract

The primary aim of this study is to examine the relationship between family psychological resilience and the role of the family in mate selection among young adults in terms of various variables. The study sample consists of a total of 242 young adults, 177 (73.1%) of whom are female and 65 (26.9%) are male. The Family Psychological Resilience Scaleand theRole of Family in Mate Selection Scale were utilized in the research. To analyze the normality test results of the obtained scores, a t-test was used for binary variables, one-way analysis of variance for variables with more than two means and Pearson Correlation to examine the relationship between two variables. The findings indicate no statistically significant relationship between family psychological resilience and the role of the family in mate selection. Young adults with a university-level education scored higher compared to those with primary and secondary education. Regarding the marriage model variable, young adults whose parents married through an arranged marriage scored higher than those whose parents married through a courtship. Additionally, young adults without a romantic relationship scored higher compared to those with a romantic relationship. In conclusion, no significant relationship was found between family psychological resilience and the role of the family in mate selection. Increasing the number of participants is recommended to obtain more comprehensive results.

Keywords: *Family, Mate Selection, Psychological Resilience.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Aile Danışmanlığı ve Eğitimi Bilim Dalı, 520124006@std.izu.edu.tr

1. Giriş

Aile içinde biyolojik, psikolojik, duygusal, sosyal, ekonomik, eğitim vb. ihtiyaçların karşılanması (Günindi ve Giren, 2011), aile üyelerinin birbirini koruması, sevgi ve güven ortamı yaratma, insanlarla yakın ilişkiler kurma ve sürdürme gibi işlevleri karşılaması beklenmektedir. (Kabaklı Çimen, 2021). Bu işlevlerin yerine getirilmesinde yaşanacak olan herhangi bir zorluğun diğer işlevleri de etkileyeceği bilinmektedir (Hallaç ve Öz, 2014). Bireyin zorlayıcı olay ve krizlere karşı güçlü tutumuolumsuz koşulları başarıyla aşma ve bunlara uyum sağlama becerisini etkilemesiyle (Erkoç ve Danış, 2020) psikolojik sağlamlık kavramı önemli bir yer bulmaya başlamıştır (Öz ve Yılmaz, 2009). Psikolojik sağlamlık, insanların olumsuz duygusal deneyimlerin üstesinden gelme ve yaşanması ihtimal olan stresli (Hornor, 2017) veya travmatik deneyimlerle karşı karşıya kaldıklarında olumlu bakış açısı ile beraber uyum sağlama becerisini (Stomff, 2019) ve psikososyal süreci (Graber, Pichon ve Carabine, 2015) ifade eder.

Psikolojik sağlamlığın temel noktalarından olan risk, yaşanması ihtimal olan olumsuz deneyimlere karşılık(Gizir, 2007) koruyucu faktörlerle hayatın kontrolünü yeniden kazanmakve bu olumsuz yaşam olayları karşısında(Güler ve Ekşi, 2023)olumlu adaptasyon geliştirmekle ilgilidir(Graber, Pichon ve Carabine, 2015).Risk ve koruyucu faktörlere karşı verilen tepkiler bireyin kişilik özelliğinden kaynaklanabileceği (Atwool, 2006) gibi çevresel faktörlere de bağlı olduğu savunulmaktadır (Harris, 2015; Murray, 2003 akt. Topcu ve Demircioğlu 2020). Sosyoekonomik düzeyinin düşük olması, aile içi şiddet, anne baba tutumu, annenin eğitim seviyesi, genetik bozukluklar, ebeveynlerin psikopatolojik belirtileri (Werner, 1989 akt. Karaırmak, 2006), boşanma, cinsel taciz, doğal afet ve savaşlar (Karaırmak, 2006) ele alınan bazı risk faktörlerindendir. Kişinin karşılaştığı risklerin olumsuz etkilerini en aza indirmek veya ortadan kaldırmak için koruyucu faktörlerin bulunması önemlidir (Öz ve Yılmaz 2009). Aile, birey ve çevreye ait risk ve koruyucu faktörler çocuğun gelişimini ve psikolojik sağlamlığını etkiler; olumlu özellikler sağlamlığı artırırken, olumsuzluklar ruh sağlığını bozabilir (Öz ve Yılmaz, 2009).

Psikolojik sağlamlık ile ilgili literatür araştırmalarına bakıldığında; Erkoç ve Danış'ın (2020) araştırmasına göre, kadınların doğaları gereği daha duygusal olmaları, psikolojik sağlamlıklarının erkeklere kıyasla daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Bulut (2021) tarafından yetişkinler üzerinde yapılan araştırmada sosyal zeka düzeyi ile psikolojik sağlamlık arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu,Dardas (2014) tarafından Ürdünlü aileler üzerinde yapılan araştırmada ise psikolojik sağlamlığın kriz anında stresin ortaya çıkma vealgılanma düzeyinin azaldığını belirtmiştir.(Ngai ve Ngu, 2013) araştırmasında, aile bütünlüğü duygusu yüksek olan bireylerin stresli durumlarda daha az

duygusal rahatsızlık yaşadığını ifade ederken Taştan ve Rayana (2024) ise aile bütünlüğü duygusu ile psikolojik sağlamlık arasında olumlu bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişkide etkili iletişim büyük bir önem taşır. İletişim becerileri, ebeveyn-çocuk ilişkilerinin temel unsurlarından biridir. Özellikle erken çocukluk döneminde, sözel etkileşimle desteklenen iletişim, bu ilişkilerin sağlıklı bir şekilde gelişmesinde kritik bir rol oynar (Işıkoğlu ve Şimşek, 2022) Ebeveyn çatışma durumları, çatışmaları çözme becerileri, empati yetenekleri, kendilerini ifade edebilmeleri gibi pek çok duruma tanık olması sonucunda (Güren, 2017) bireyin ilişkiden beklentileri olumlu ve olumsuz olarak değişerek eş seçimini şekillendirebilir (Uludağ, 2022). Aileler, çocuklarının eş seçimi ve evlilik kararlarına karşı çıkma durumunda, bu süreci dikkatle ve anlayışla yönetmelidir. Eleştirmek veya yargılamak yerine, çocuklarına kararlarını yeniden değerlendirmeleri için rehberlik etmeli ve aceleci kararlar almalarını önlemeye odaklanmalıdır (Başay, 2015).

Eş seçiminde anne baba tutumu ve toplumsal değerler haricinde birçok faktör eşlik etmektedir. Arkadaşlık ilişkileri, yaşam deneyimleri, yetişme tarzı, kişisel özellikler (Yılmazçoban,2010). Fiziksel özellikler, eğitim seviyesi, sosyoekonomik özellikler, ideolojik (dini) görüşler (Doğru, 2017)arkadaş, akraba ve medya kullanımı eş seçimi kavramının oluşmasında etkili olmaktadır (Güngör, Yılmaz ve Çelik, 2011).

Eş seçiminde önemsenen özelliklerin farklılık göstermesinden dolayı aileler ve gençler arasında çatışamalar meydana gelebilir (Buunk ve Solano, 2010). Bu çatışmalar sonucunda sadece ebeveynler değil çocuklarda kendi çıkarlarını savunmak için çeşitli davranışlara başvurabilir (Fišerová ve diğ., 2023). Gençler, evlilikte ekonomik özgürlük, sosyal ve fiziksel olgunluk ile eğitimi tamamlamayı öncelikli faktörler olarak görmüş ve eş adaylarının bağımsız gelir, meslek sahibi olma ve önceki evlilik deneyimlerinin olmaması gibi özelliklere sahip olmasını tercih etmişlerdir (Onbaş, 2007). Ailelerin ise gelin ve damat adaylarına yönelik tercihler arasında farklılıklar görülmüştür. Damat adaylarında maddi olanaklar ve iyi bir aile geçmişi öncelikli bulunurken, gelin adaylarında mutfakla arası iyi olan, becerikli bir ev kadını olma özellikleri tercih edilmiştir (Buunk, Park ve Dubbs, 2012). Dolayısıyla eş seçimlerinde aile onayının alınması ve her iki tarafın hem aile yapısının hem de çiftlerin birbirine benzer bir uyum içerisinde olmalarını etkileyebilir (Yılmazçoban,2010).

Alanyazının bu konu ile ilgili sonuçlarına bakıldığında; Dubbs ve arkadaşlarının (2012) Amerika ve Hollanda'da bulunan iki grup öğrenci kitlesinden meydana gelen araştırmadaanne ve babaya karşı duyarlılığı yüksek olan öğrencilerde, eş seçiminde ailenin etkisi daha fazla olduğu bulunmuştur. Özkan ve Noyan (2024) tarafından anne-baba tutumları ile romantizm ve eş seçim tutumları arasında pozitif bir ilişki olduğu bulunmuştur. Ebeveyn tutumlarının bireylerin kişilik özellikleri ve partner

seçimleri üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Doğru (2017) tarafından yapılan araştırmada eş seçme cinsiyet türüne göre farklılaşma göstermektedir. Erkekler için aile kurumu güven ve fizyolojik özellikler daha ön plandayken, kadınlar için sosyoekonomik özellikler ve aşk daha belirleyici olmaktadır.

Günümüzün hızla değişen dünyasında, bireylerin değerleri, inançları ve yaşam tarzları da değişiyor. Bu değişimler, doğal olarak eş seçimindeki öncelikleri ve kriterleri de etkiliyor. Bu durum, aile psikolojik sağlamlığının eş seçimi üzerindeki etkilerine dair mevcut araştırmaların güncellenmesini ve yeni araştırmalar yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca sağlıklı aile yapılarının korunması ve güçlendirilmesi için stratejiler geliştirilmesine katkı sağlayabilir ve bireylerin duygusal seçimleri üzerindeki etkilerini ortaya koyarak daha sağlıklı aile sistemlerine yönelik farkındalık oluşturabilir. Hem eş seçim sürecindeki dinamikleri anlamaya hem de gelecekteki nesillerin tercihlerini nasıl şekillendireceğini öngörmeye yardımcı olacak bu araştırmalar, aile terapisi ve danışmanlık hizmetleri ile gençlerin ilişkisel becerilerini geliştirme açısından önemli katkılar sağlayabilir. Bu araştırmanın temel amacı, aile psikolojik sağlamlık düzeyinin bireylerin eş seçiminde ailelerinin oynadığı rol üzerindeki ilişkisi incelenmiştir. Bu genel açıklamalar doğrultusunda, bu araştırmada incelenmesi hedeflenen alt amaçlar şunlardır:

1. Aile psikolojik sağlamlık düzeyi ile eş seçiminde ailenin rolü arasında bir ilişki var mıdır?
2. Ebeveynleri flört ederek evlenenler ile görücü usulü evlenenler arasında aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü açısından farklılıklar var mıdır?
3. Anne ve baba eğitim seviyeleri, aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü arasındaki ilişki var mıdır?

2. Yöntem

Bu araştırma genç yetişkinlerin aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Bu araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel (korelasyonel) tarama modeli gerçekleştirilmiştir.

2.1. Araştırma Grubu

Bu araştırma grubu 18-30 yaş arası genç yetişkinlerden oluşmaktadır. Araştırmaya 250 kişi katılmış olup 8 tane uç değerin çıkartılması nedeniyle araştırmanın verilerini 177'si (%73,1) kız, 65'i (%26,9) erkek olmak üzere toplam 242 genç yetişkinden oluşmaktadır. Genç yetişkinlerin 176'sı (%72,7) 18-24 yaş, 66'sı (%27,3) 25-30 yaştan oluşmaktadır. Araştırmaya katılan genç yetişkinlerin 147'si (%60,7) romantik ilişkisi olmayan, 95'i (%39,3) romantik ilişki içerisinde olan bireylerden

oluşmaktadır. Genç yetişkinlerin 38'i (%15,7) ilköğretim-lise, 204'ü(%84,3) üniversite eğitim seviyesine sahiptir. Genç yetişkinlerin ebeveynlerinin evlilik modelinin 157'si (%64,9) görücü usulü / tanıştırılma 85'i (%35,1) flört ederek evlenmiştir. Genç yetişkinlerin baba eğitim seviyesinin103'ü (%42,6) ilköğretim, 74'ü (%15,5) lise, 65'i (%26,9) üniversite seviyesindedir. Genç yetişkinlerin anneleri 129'u (%53,3) ilköğretim, 63'ü (%26,0) lise, 50'si (%20,7) üniversite seviyesindedir.

2.2. Veri Toplama Araçları

Katılımcıların yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim seviyesi, anne çalışma durumu, anne ve baba eğitim seviyesi, ebeveynin evlilik modeli, aile tipi ve sosyoekonomik düzeyi kapsayan araştırma grubunun temel özelliklerini belirlemek amacıyla araştırmacı tarafından "Demografik Bilgi Formu" hazırlanmıştır. Bu form, katılımcıların aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü ile ilgili görüşlerini etkileyebilecek demografik değişkenlerin analizine olanak sağlamıştır.

2.2.1. Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği

Chow, Tang, Siu ve Kwok (2022) tarafından geliştirilen Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği Kısa Formu'nun (APSÖ16) Türkçe'ye uyarlaması, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları Ekşi ve Güler (2023) tarafından yapılmıştır. Bu ölçek, bireylerin algıları doğrultusunda ailelerin psikolojik sağlamlık düzeylerini ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçeğin psikometrik özellikleri, iç tutarlık, doğrulayıcı faktör analizi ve ölçüt bağıntılı geçerlik yöntemleriyle incelenmiştir. Aile Psikolojik Sağlamlık ölçeği iç tutarlılık katsayısı Cronbach Alpha değerleri .77 olarak belirlenmiştir. Ölçeğin alt boyutları olan iletişim ve bağlılık .81, pozitif çerçeveleme .66 ve dış kaynaklar .67 için de Cronbach alpha değerleri hesaplanmıştır. Ölçek, 16 maddeden oluşan 3 boyutlu bir yapıya sahiptir. Bu boyutlar; iletişim ve bağlılık, pozitif çerçeveleme ve dış kaynaklar olarak adlandırılmaktadır. Cevaplama anahtarı, 1 (Kesinlikle Katılmıyorum) ile 4 (Kesinlikle Katılıyorum) arasında değişen 4'lü Likert tipi bir derecelendirme ölçeğinden oluşmaktadır. Doğrulayıcı Faktör Analizi kullanılmıştır ve uyarlama sonucunda, bu formdaki 16 maddeli ve üç boyutlu yapının Türkçe formuna ilişkin uyum indeksi kabul edilebilir düzeydedir. (CMIN/DF=2.33, $p < .001$; CFI = .92; TLI = .91; NFI=.90; SRMR = .056; RMSEA = .062).Bu araştırma için Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği puanlarının Cronbach Alfa değeri tekrardan analiz edilmiş ve Cronbach Alfa değeri.82 olduğu görülmüştür.Ölçeğin alt boyutlarından olan iletişim ve bağlılık için Cronbach Alfa değeri .83, pozitif çerçeveleme alt boyutun Cronbach Alfa değeri .70, dış kaynaklar alt boyutu Cronbach Alfa değeri .64 olduğu görülmüştür (Ekşi ve Güler, 2023).

2.2.2. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği

Akın ve Üstal (2019) tarafından geliştirilen Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği, ailelerin eş seçimine müdahale düzeyini belirlemek amacıyla Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği'ni geliştirmeyi ve ölçeğin geçerlilik ile güvenilirliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği'nin yapı geçerliğini değerlendirmek amacıyla yapılan açımlayıcı faktör analizi sonucunda, öz-değeri 4,4 olan ve toplam varyansın %31'ini açıklayan tek boyutlu bir yapı oluşturulmuştur. Ölçeğin KMO örneklem uygunluk katsayısı .84 olarak belirlenmiş olup, faktör yükleri .37 ile .72 arasında değişmektedir. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği genel Cronbach Alfa iç tutarlılık güvenirlik katsayısı .82 olarak bulunmuştur. Ölçek toplam 14 maddeden oluşmaktadır. Cevap anahtarı 1 (Kesinlikle Katılmıyorum) ile 5 (Kesinlikle Katılıyorum) arasında değişen 5'lü Likert tipi bir derecelendirme ölçeğinden oluşmaktadır. Ölçeğin yapı geçerliği, açımlayıcı faktör analizi ile güvenirliği ise Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı ile değerlendirilmiştir. Bu araştırma için Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanlarının Cronbach Alfa değeri tekrardan analiz edilmiş ve Cronbach Alfa değerinin.83 olduğu görülmüştür (Akın ve Üstal, 2019).

2.3. İşlem Süreci

Araştırmaya başlamadan önce ölçek sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır. Gerekli izinler alındıktan sonra araştırma sorularının 140 tanesi çevrimiçi anket uygulaması ve 110 tanesi yüzyüze olmak üzere iki farklı çeşitte katılımcılara iletilmiştir. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği ve Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği toplam puanları ve alt boyutlarından elde edilen toplam puanların normallik testi yapılmış test sonuçlarına göre, normal dağılıma uymayan uç değerler tespit edilmiş ve 8 tane katılımcı analizden çıkarılmıştır. Araştırmanın amacı 18-30 yaş aralığındaki genç yetişkinlere açıklanmış ve çevrimiçi olarak bilgilendirilmiş onam formları alınmıştır. Genç yetişkinlerin soruları yaklaşık olarak 10-15 dakika aralığında cevapladıkları gözlemlenmiştir.

2.4. Veri Analizinde Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Araştırma grubuna ulaşıldıktan sonra elde edilen veriler Excel programında birleştirilmiştir. Bu süreçte, anket yanıtları düzenlenerek SPSS 25 programına aktarılmaya uygun hale getirilerek verilerin istatistiksel analizleri gerçekleştirilmiştir. Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği toplam puanları ve alt boyutlarından elde edilen toplam puanların normallik testi yapılmış basıklık değeri ,017 ile ,312 arasında çarpıklık değeri ,248 ile ,156 arasında bulunmuştur. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği toplam puanları normallik testi yapılmış basıklık değeri ,559 ile ,312 arasında, çarpıklık değeri -,128 ile ,156 arasında bulunmuştur. Normallik testi sonucunda verilerin +2 ile -2 arasında normal dağılım

gösterdiği kabul edilmiştir (Akbulut, 2010; George ve Mallery, 2016; Tabachnick ve Fidell, 2013). Normal dağılım gösterdiği için parametrik testler kullanılmıştır. İkili ortalamalar arasında bulunan farkın anlamlılığı için ilişkisiz t testi kullanılmıştır. İkiden fazla grup ortalamalarından elde edilen değerlerin anlamlılığını test etmek için ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği ve Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği arasındaki ilişkiyi incelemek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon katsayısından faydalanılarak elde edilmiştir.

3. Bulgular

Aile Psikolojik Sağlamlık ve Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeğinden elde edilen puanların betimsel istatistikleri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü ölçeği puanlarının betimsel istatistikleri

Ölçekler ve Alt Boyutlar	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart S.
Aile Psikolojik Sağlamlık Toplam	31,00	64,00	46,35	6,39
İletişim ve Bağlılık	13,00	32,00	23,41	4,11
Pozitif Çerçeveleme	8,00	16,00	12,34	1,84
Dış Kaynaklar	5,00	16,00	10,59	2,40
Eş Seçiminde Ailenin Rolü	14,00	70,00	42,82	9,42

Tablo 1'e bakıldığında Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeğinden elde edilen puanların aritmetik ortalaması 43.25, standart sapması 6.03 olarak hesaplanmıştır. Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeğinin alt boyutlarından; İletişim ve Bağlılık puanlarının aritmetik ortalaması 23.41, standart sapması 4.11, Pozitif Çerçeveleme puanlarının aritmetik ortalaması 12.34, standart sapması 1.84, Dış Kaynaklar puanlarının aritmetik ortalaması 10.59, standart sapması 2,40 olarak hesaplanmıştır. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanların aritmetik ortalaması 42.82, standart sapması 9.42 olarak elde edilmiştir.

Genç yetişkinlerin Aile Psikolojik Sağlamlık ve Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanları arasındaki ilişki Tablo 2'de gösterilmiş.

Tablo 2: Aile psikolojik sağlamlık, aile psikolojik sağlamlık alt boyutları veeş seçiminde ailenin rolü arasındaki ilişkiyi açıklayan pearson korelasyon analizi

Değişkenler	1	2	3	4	5
1. Aile Psikolojik Sağlamlık		,887**	,758**	,562**	-,072
2. İletişim ve Bağlılık			,601**	,190**	-,145*
3.Pozitif Çerçeveleme				,223**	-,137*
4. Dış Kaynaklar					,161*
5. Eş Seçiminde Ailenin Rolü					

***p<.05, **p<.01**

Tablo 2'ye bakıldığında Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ile Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak üzere yapılan Pearson Korelasyon analizi sonucunda ölçekler arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (r= -,072 , p>.05). Sonuçlar bu iki değişkenin birbiri ile ilişkili olmadığını göstermektedir. Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği Alt Boyutları ile Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği Puanlarının İkili Değişkenlere Göre t Testi Sonuçlarına Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3: Aile psikolojik sağlamlık ölçeği alt boyutları ile eş seçiminde ailenin rolü ölçeği puanlarının ikili değişkenlere göre t testi sonuçları

	Değişkenler	**Gruplar**	**N**	**X̄ ± S**	**Sd.**	**t**	**P**
İletişim ve Bağlılık	Eğitim D.	İlköğr.-Lise Üniversite	38 204	21,92±4,82 23,69±3,91	240	-2,46	,015
Pozitif Çerçeveleme	Yaş	18-24 25-30	176 66	12,49±1,84 11,95±1,79	240	2,04	,042
Dış Kaynaklar	Evlilik M.	Görücü u. Flört	157 85	10,82±2,28 10,17±2,56	240	2,02	,044
Eş Seçiminde Ailenin Rolü	Yaş	18-24 25-30	176 66	41,89±8,98 45,31±10,16	240	-2,54	,011
	Evlilik M.	Görücü u. Flört	157 85	43,73±9,15 41,15±9,73	240	2,04	,042
	Medeni D.	İlişkisi yok İlişkisi var	147 95	44,02±8,08 40,97±10,97	240	2,47	,014

Tablo 3'e bakıldığında Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği "İletişim ve Bağlılık"alt puanları eğitim seviyesi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [t(240)=-2,46, p<.05]. Eğitim seviyeleri üniversite (X̄=23,69) olan genç yetişkinlerin ilköğretim-lise (X̄=21,92) olanlara göre daha yüksektir.

Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği "Pozitif Çerçeveleme" alt puanları yaş değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir[t(240)=2,04, p<.05]. Yaş değişkeni 18,24 ($\bar{X}$=12,49) olan genç yetişkinlerin 25-30 ($\bar{X}$=11,95) olanlara göre daha yüksektir. Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği "Dış Kaynaklar" alt puanları ebeveynlerin evlilik modeli değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [t(240)=2,02, p<.05]. Ebeveynleri görücü usulü ($\bar{X}$=10,82) evlenen genç yetişkinlerin flört ($\bar{X}$=10,17) ile evlenenlere oranla daha yüksektir. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanları yaş değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir[t(240)=-2,54, p<.05]. Yaşı 25-30 ($\bar{X}$=45,31) olan genç yetişkinlerin 18-24 ($\bar{X}$=41,89) olanlara göre daha yüksektir. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanları ebeveynlerin evlilik modeli değişkenine göre farklılık göstermektedir [t(240)=2,04, p<.05].Evlilik modeli değişkeni ebeveynleri görücü usulü ($\bar{X}$=43,73) evlenen genç yetişkinlerin flört ($\bar{X}$=41,15) ile evlenenlere göre daha yüksektir. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanları medeni durum değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir [t(240)=2,47, p<.05]. Romantik ilişkisi olmayan ($\bar{X}$=44,02) genç yetişkinlerin romantik ilişkisi olanlara($\bar{X}$=40,97) oranla daha yüksektir.

Genç yetişkinlerinAile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği Alt Boyutları ile Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeklerinin aldığı puanların ikiden fazla değişken ortalamaları arasındaki farklılığın anlamlılığını test etmek için yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonuçlarına göre Tablo 4 ve 5'te yer verilmiştir.

Tablo 4: Dış kaynaklar alt boyut puanlarının ikiden fazla değişken ortalamalarına Göre Anova sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	$\bar{X}$±S	VK	KT	Sd.	KO	F	p
Baba Eğitim	İlköğretim	103	11,01±2,33	**GA**	39,73	2	19,86	3,50	,032
	Lise	74	10,51±2,42	**Gİ**	1354,38	239	5,66		
	Üniversite	65	10,03±2,40	**T**	1394,12	241			
Anne Eğitim	İlköğretim	129	10,69±2,18	**GA**	35,69	2	17,84	3,14	,045
	Lise	63	10,96±2,59	**Gİ**	1358,42	239	5,68		
	Üniversite	50	9,88±2,58	**T**	1394,12	241			

Tablo 4'e bakıldığında Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği "Dış Kaynaklar" alt puanları ortalamaları baba eğitim seviyesi değişkeni ile anlamlı farklılık göstermektedir [f(2-241)=3,50, p<.05]. Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği "Dış Kaynaklar" alt puanları sırasıyla üniversite ($\bar{X}$=10,03), lise($\bar{X}$=10,51) ve ilköğretim ($\bar{X}$=11,01) şeklinde sıralanmaktadır. Hangi gruplar arasında anlamlı farklılık olup olmadığı Scheffe Testi ile test edilmiş baba eğitim seviyesi ilköğretim ve üniversite arasındaki grupların anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmüştür. Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği "Dış Kaynaklar" alt puanları ortalamaları anne eğitim seviyesi değişkeni ile anlamlı farklılık göstermiştir [f(2-241)=3,14 , p<.05]. Gruplar sırayla üniversite ($\bar{X}$=9,88), ilköğretim ($\bar{X}$=10,69) ve

lise ($\bar{X}$=10,96) şeklinde sıralanmaktadır. Yapılan Scheffe Testinde gruplar arası farklılık bulunmamıştır.

Tablo5: Eş seçiminde ailenin rolü ölçeği puanlarının ikiden fazla değişken ortalamalarına göre Anova sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	$\bar{X}$±S	VK	KT	Sd.	KO	F	P
	İlköğretim	103	44,39±8,89	**GA**	596,53	2	298,41	3,42	,034
Baba Eğitim	Lise	74	40,67±10,03	**Gİ**	20809,88	239	87,07		
	Üniversite	65	42,78±9,17	**T**	21406,71	241			

Tablo5'e bakıldığında Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puan ortalamaları baba eğitim değişkeni ile anlamlı farklılık göstermektedir [f(2-241)=3,42 , p<.05]. Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği puanları sırasıyla lise ($\bar{X}$=40,67), üniversite ($\bar{X}$=42,78) ve ilköğretim ($\bar{X}$=44,39) şeklinde sıralanmaktadır. Hangi gruplar arasında anlamlı farklılık olup olmadığı Scheffe Testi ile test edilmiş baba eğitim seviyesi ilköğretim ve lise arasındaki grupların anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmüştür.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada temel amaç genç yetişkinlerde aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Araştırmada elde edilen bulgular ve yorumlara aşağıda yer verilmiştir.

Araştırmada elde edilen ilk veriye göre genç yetişkinlerin aile psikolojik sağlamlığı ile eş seçiminde ailenin rolü arasında istatistiksel olarak bir ilişkiye rastlanmamıştır. Çelik, Asqarova ve Ünal (2021) tarafından üniversite öğrencilerinde eş seçimi ve değer yönelimleri ile ilgili Romantizm ve Eş Seçimi Tutum Ölçeğine ait faktörlerden zıt kutuplar faktörü ve tam güven faktörü açısından, güvenlik, özyönelim, uyma ve iyilikseverlik arasında negatif ilişki vardır. Aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü iki değişken arası iki değişkenin anlamlı çıkmaması sonucunun karşıtı olarak Korkulu (2019) tarafından yapılan araştırmada anne baba tutumu ve eş seçimi arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Günümüzde gençler kişisel tercihleri, eğitim ve kariyerler gibi bireysel etmenlere öncelik veriyorlar (Akbaş, 2024). Eğer ki bireyler evliliğe yükledikleri anlamın farkında olurlarsa eş seçiminde belirledikleri öncelikli kriterler oldukça güçlü yol göstericileri olacaktır (Özgüven, 2017 akt. Yıldırım, 2019). Bireyler artık sosyal kaynaklar daha fazla etkilenerek aile dinamiklerinden bağımsız olarak eş seçiminde bulunmaktadır (Akbaş, 2024).Özellikle son zamanlarda geleneksel aile kültüründe yaşanan değer farklılıkları geleneksel kültürün sonraki nesillere aktarımını engellemektedir (Gül, 2024).Aile psikolojik sağlamlık ve eş seçiminde ailenin rolü iki değişken

arasındaki ilişkinin anlamlı çıkmaması, araştırmanın yüzdelik dilimini 18-24 yaş arası üniversite öğrencisi ve ilişkisi olmayan genç yetişkinlerden oluşması olabilir.

Araştırma bulgularına göre genç yetişkinlerin aile psikolojik sağlamlık alt boyutu olan dış kaynakları ile anne eğitim seviyesi anlamlı farklılık göstermektedir. Korkulu (2019) tarafından yapılan araştırmada anne eğitim seviyesinin demokratik anne baba tutumu açısından anlamlı farklılık bulunmuştur. (Tosun ve Yazıcı, 2021) tarafından yapılan araştırmada anneye bağımlı ilişki tutumu, geleneksel rol beklentilerinin olumlu bir şekilde şekillenmesine katkıda bulunabileceğini ortaya koymaktadır. Bu durumda dış kaynaklar, annenin yalnızca geleneksel rollerle sınırlı kalmayıp, çocuğun bireysel ihtiyaçlarına uygun yeni rol beklentileri geliştirmesine yardımcı olabilir.

Aile psikolojik sağlamlık ölçeği alt boyutu olan dış kaynaklar ile baba eğitim seviyesi arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. İlköğretim ve üniversite arasında grupların anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmüştür. Güngörmüş, Okanlı ve Kocabeyoğlu (2015) tarafından hemşire öğrencileri ile yapılmış olan araştırmada eğitim seviyeleri ortaokul/lise olan babaların çocuklarının psikolojik sağlamlık düzeyi anlamlı farklılık gösterdiği bulunmuştur. Ergün (2016) tarafından yapılan araştırmada da baba eğitim seviyesi ile psikolojik sağlamlık anlamlı derecede farklılık göstermiştir. Babaların eğitim düzeyi yükseldikçe özerkliği teşvik ettikleri, eğitim düzeyleri düştükçe ise ilişkiselliği desteklemeye daha yatkın oldukları söylenebilir. (Yıldırım, diğ., 2015). Baba eğitim seviyesinin yüksek olan babalar aile içi risk faktörlerini daha rasyonel ve stratejik olarak yönetmesini sağlayabilir. Aile bireylerini sağlık, eğitim, hukuk gibi dış kaynakları daha iyi tanımlayarak etkili kullanmasını sağlayabilir.

Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeğinde baba eğitim durumu değişkeni anlamlı farklılık göstermiştir. İlköğretim ve lise arasındaki grupların anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmüştür. Yıldırım (2019) tarafından yapılan araştırmada evliliğe yüklenen anlam baba eğitim seviyesine bağlı olarak baba ile kurulan yakınlık ve işbirliği açısından anlamlı farklılık göstermektedir. Eğitim seviyesinin babalık görevine ilişkin rolleri şekillendirdiği gözlenmiştir (Zeybekoğlu, 2013). Baba eğitim seviyesinin eş seçimini etkilemesi babasını idealize ederek babaya benzer eş seçiminde bulma isteği olabilir.

Mevcut araştırmada aile psikolojik sağlamlık alt ölçeği olan pozitif çerçeveleme yaş değişkeni ile anlamlı farklılık göstermektedir. Yaş değişkeni 18-24 olan genç yetişkinlerin 25-30 olanlara göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Atik (2013) tarafından yapılan araştırmada psikolojik sağlamlık ve yaş değişkeni arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Yaş ilerledikçe zorlu yaşam olayları karşısında kazanılan deneyim stres ve psikolojik sağlamlığı etkileyebilir (Aydın ve Egemberdiyeva, 2018: 39-40). Kılıç (2014) tarafından yapılan araştırmada psikolojik sağlamlık ve mutluluk düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Mutluluk düzeyinin yüksek olması bireyin riskli durumlardan

daha az etkilenerek pozitif bir çerçeveden durumu ele almasını özgüvenli, yetkin ve daha kolay uyum sağlama becerisi kazanmasını sağlayabilir.

Aile psikolojik sağlamlık ölçeği alt boyutu olan iletişimsel bağlılık ve eğitim seviyesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Eğitim seviyeleri üniversite olan genç yetişkinlerin ilköğretim-lise olanlara göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Literatür tarandığında, araştırma bulgularını doğrulayan araştırmalara ulaşılmıştır. Taş ve Yıldız (2023) tarafından yapılan araştırmada eğitim seviyesi açısından Fakülte/Yüksekokul/Enstitü'ye göre anlamlı farklılık göstermiştir. Ernas (2017) tarafından yapılan araştırma sonuçları da iki değişken arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. İletişim ve bağlılık açısından eğitim seviyesi üniversite olan genç yetişkinler aile üyelerine karşı duygularını ifade etme, ilişkileri önemseme, güçlendirme, empati kurma ve çatışmaları çözme konusunda daha yetkin olabilirler.

Aile psikolojik sağlamlık ölçeği alt boyutu olan dış kaynak ve ebeveyn evlilik modeli arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Ebeveynleri görücü usulü evlenen genç yetişkinlerin flört ile evlenenlere oranla daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Gül (2006) tarafından yapılan araştırmada psikolojik sağlamlık ve evlilik biçimleri anlamlı olarak farklılık göstermiştir. Flört ederek evlenenlerin psikolojik sağlamlık düzeylerinin en yüksek, isteyerek görücü usulü evlenenlerin ortalama, zorla görücü usulü evlenenlerin ise en düşük olduğu belirlenmiştir. Anlaşarak evlenen çiftlerin, görücü usulüyle evlenenlere göre daha uyumlu, mutlu ve sevgi dolu bir ilişki yaşadıkları görülmüştür. Anlaşarak evlenme, eşlerin birbirini tanımasına olanak sağlarken, görücü usulü evlilik bu açıdan sınırlı kalabilir (Şendil ve Korkut, 2008). Görücü usulü evliliğin daha yüksek olduğunu söylemiştir. Geleneksel bir evlilikte sosyal çevrelerden onay almak için yardımlaşmaların ve sosyal bağlılıklarının daha güçlü olabileceği, sadece aile içi faktörlerin değil aynı zamanda çevresel kaynaklardan (akraba, arkadaş, komşu vb.) destek alarak çatışma çözme becerilerini de güçlendirdiği söylenebilir.

Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği ile yaş değişkeni arasında anlamlı farklılık göstermiştir. Yaşı 25-30 olan genç yetişkinlerin 18-24 olanlara göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. (Kasapkara ve Kasapkara, 2014) tarafından yapılan araştırmada eş seçimleri ve eşten beklenti ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılık bulunurken evlilik yaşının azalmasıyla birlikte bireylerin eş seçimi konusundaki kriterlerinin arttığı belirlenmiştir. Kaçar (2018) tarafından yapılan araştırmada bireyin yaşı arttıkça çevresel faktörlerinde duygusal ilişki üzerinde etkili olduğunu bulmuştur. Whyte ve diğerleri (2021) ise yaş ilerledikçe bireyin güzelliği yerine kişisel özelliklerin daha fazla ön plana çıkacağını ifade etmiştir. Bu durumun, yaş aldıkça kazandığımız deneyimlerin bizi bilgeleştirmesi olabileceğini düşünüyor. 25-30 yaş arası genç yetişkinlerde bu durumun daha belirgin olması, aile

beklentilerinden uzaklaşarak dürüstlük ve güven gibi bireysel ihtiyaçlara daha fazla önem verilmesi olabilir.

Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği ile ebeveyn evlilik modeli değişkeni arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Ebeveynleri görücü usulü evlenen genç yetişkinlerin flört ile evlenenlere göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Köylü (2022) tarafından yapılan araştırmada anne baba evlilik modeli ile eş seçimi ve romantizm arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Flört edenlerin görücü usulü ile evlenenlere göre daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu araştırmada anne ve babası görücü usulü evlenen genç yetişkinlerin anlamlı çıkmasının yüksek olması toplumsal ve geleneksel değerleri korumaları olabilir. Bu durum, genç yetişkinlerin eş seçim sürecinde aile üyelerinin aktif katılımını, onların onayını alma gereksinimini ve aile içi bağlılık duygusunun güçlenmesini beraberinde getirebilir. Ebeveynlerinin evlilik sürecini rol model alarak aynı şekilde eş seçiminde bulunmak isteyerek kararı ebeveynlerine bırakabilirler.

Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği ile medeni durum arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Romantik ilişkisi olmayan genç yetişkinlerin romantik ilişkisi olanlara oranla daha yüksektir. Şimşek (2018) yapılan araştırmada ilişki durumu değişkenine bağlı olarak anlamlı farklılık gösterdiği bulunmuştur. Sungur ve diğerleri (2017) tarafından yapılan araştırmada, medeni durum ile romantizm ve eş seçimi alt boyutu olan tam güven arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Araştırma bulgularına göre, bekar bireyler evli bireylere kıyasla tam güven alt boyutunda daha yüksek puan almıştır. İlişkisi olmayan bireylerin daha yüksek çıkması henüz eş seçme aşamasında olmadıkları için öncelikleri ve kriterleri çok daha teorik ve varsayımlar üzerine kurulu olabilir. Aynı şekilde, romantik ilişkisi veya evliliği olan bireylerin eş seçimine dair daha gerçekçi yaklaşımlar sergilemesinde, aileyle ilişkilerin evlilik hakkındaki görüşlerinin dolaylı bir etkisi bulunabilir.

Sonuç olarak, bu araştırmada aile psikolojik sağlamlık düzeyi ile eş seçiminde ailenin rolü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Araştırma bulgularına göre katılımcıların büyük bir çoğunluğu ilişkisi olmayan genç yetişkinlerden oluşmaktadır. Araştırmada baba eğitim seviyesinin ve ebeveyn evlilik modelinin hem aile psikolojik sağlamlık düzeyi hem de eş seçiminde ailenin rolü açısından önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Baba eğitim seviyesinin önemli olması, babanın aile üyeleriyle sağlıklı bir iletişim kurarak olumlu bir rol model oluşturması büyük önem taşımaktadır. Ebeveyn modeli için ise bireyin şemalarının oluştuğu ilk yer aile ortamıdır. Birey aile içi iletişiminin negatif veya pozitif yanlarını belli başlı bazı noktalarla birleştirebilir. Bunlardan bazıları anne baba eğitim seviyesi ve ebeveyn evlilik modelleri olabilir. Bu noktalar bireyin ileride eş seçimi yaparken dikkat edeceği öncelikleri haline gelebilir. Bu araştırma kısıtlı bir zaman aralığında ve belirli bir yaş grubu ile yapılmıştır. Araştırmanın daha farklı sonuçlar vermesi için genç yetişkinler dışındaki farklı

yaş grupları ile arasındaki ilişkiye bakılabilir. Bu araştırmaya 250 kişi katılmıştır, bu durum sonuçların genellenebilirliğini sınırlamış olabilir. Katılımcı sayısı arttırılarak daha kapsamlı sonuçlar elde edilebilir. Aile psikolojik sağlamlık düzeyinin, bireylerin eş seçim süreçleri üzerindeki uzun vadeli etkilerini incelemek için boylamsal bir araştırma yapılabilir.

Kaynakça

Akbaş, A. (2024). "Türkiye Toplumunda Evlilik ve Aile: Sosyolojik-Psikolojik Perspektiften Yakın İlişkiler". *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi, 13*, 131-153.

Ahmet Akın ve Beyza Üstal, *"Eş Seçiminde Ailenin Rolü Ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması", II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 31 Ocak, 1-2 Şubat 2019,* (Nevşehir, Medeniyet Üniversitesi, 2019): 1318-1321.

Atik, E. L. (2013). "*Liseli Ergenlerde Bağlanma Stilleri ve Psikolojik Sağlamlık Düzeyleri Arasındaki İlişkide Öz-Yansıtma ve İçgörünün Rolü"*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Bilim Üniversitesi, İstanbul.

Atwool, N. (2006). "Attachment and resilience: Implications for children in care". *Child Care in Practice, 12*(4), 315-330.

Aydın, M., & Egemberdiyeva, A. (2018). "Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık Düzeylerinin İncelenmesi". *Türkiye Eğitim Dergisi, 3*(1), 37-53.

Babahanoğlu, R. (2020). "Eş Seçiminde Öncelikler: Bilimsel Bir Araştırma". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6*(2), 584-596.

Başay, A. C. (2015). "*Üniversite Öğrencilerinin Benlik Yapısı ve Eş Seçme Kriterleri"*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Bulut, G. (2021). "*Yetişkinlerde Psikolojik Sağlamlık ile Sosyal Zeka Seviyesi ve Kişilerarası Duyarlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi"*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.

Buunk P. A. & Solano, A. C. (2010). "Conflicting Preferences of Parents and Offspring Over Criteria for a Mate: a Study in Argentina". *Journal of Family Psychology American Psychological Association, 24* (4), 391-399.

Buunk, P. A., & Solano, A. C. (2010). "Conflicting preferences of parents and offspring over criteria for a mate: A study in Argentina". *Journal of Family Psychology, 24*(4), 391-399.

Çelik, A. R., Asqarova, S., & Tutgun-Ünal, A. (2021). "Üniversite Öğrencilerinin Eş Seçim Tutumlarında Değer Yönelimlerinin Etkileri". *OPUS International Journal of Society Researches, 17*(38), 5042-5070.

Dardas, B. M. (2014). "Stress, Coping Strategies, and Quality of Life Among Jordanian Parents of Children With Autistic Disorder". *Research in Developmental Disabilities, 35*(7), 1786-1793.

Doğru, D. (2017). "*Algılanan Anne Baba Tutumlarının Eş Seçme Stratejileri ve Evlilik Tutumu ile İlişkisi"*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul.

Dubbs, L. S., Buunk, P. A., & Li, J. (2012). "Parental Monitoring, Sensitivity Toward Parents, and a Child's Mate Preferences". *Personal Relationships, 19*(4), 712-722.

Ergün, O. (2016). "*Ergenlerde duygusal zekâ özellikleri ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkinin incelenmesi*" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi, İstanbul.

Erkoç, B. ve Danış, M. Z. (2020). "Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık Düzeylerinin Tespit Edilmesine Yönelik Bir Araştırma". *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(1), 34-42.

Ernas, Ş. (2017). "*Özerklik ve psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkinin incelenmesi*" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul.

Fišerová, A., Havlíček, J., Urban, M., vd. (2023). "Parental Interference in Offspring's Mate Choice: Sets of Actions and Counteractions Based on Both Perspectives". *Archives of Sexual Behavior*, 52, 2447-2463.

Gizir, C. (2007). "Psikolojik Sağlamlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler Üzerine Bir Derleme Çalışması". *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal, 3*(28), 113-128.

Graber, R., Pichon, F., & Carabine, E. (2015). "Psychological Resilience: State of Knowledge and Future Research Agendas (working paper)". *Overseas Development Institute*. 5-27.

Gül, E. (2024). "*Geleneksel toplumdan modern topluma ailenin dönüşümü"* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

Gül, G. (2016). "Evlilik biçimleri açısından evlilik uyumu, ilişkilerde yükleme tarzları ve psikolojik dayanıklılık değişkenlerinin incelenmesi" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, İstanbul.

Güler, M. ve Ekşi, H. (2023). "Aile Psikolojik Sağlamlık Ölçeği Kısa Formun Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması". *9. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi. 506-555.*

Güngör, H., Yılmaz, M. ve Çelik, S. (2011). "Romantizm ve Eş Seçimi Tutum Ölçeğinin Uyarlanması: Geçerlilik ve güvenirlik çalışması." *Türk Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi, 4*(36), 180-188.

Güngörmüş, K., Okanlı, A. ve Kocabeyoğlu, T. (2015). "Hemşirelik öğrencilerinin psikolojik dayanıklılıkları ve etkileyen faktörler."*Psikiyatri Hemşireliği Dergisi, 6*(1), 9-14.

Günindi, Y. ve Giren, S. (2011). "Aile Kavramının Değişim Süreci ve Okul Öncesi Dönemde Ailenin Önemi". *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi, 31,* 349-361.

Güren, A. S. (2017). "*Evli ve çocuk sahibi çiftlerin evlilik uyumu, evlilik çatışması, yakın ilişki düzeyi ve yalnızlık düzeylerinin çocuk yetiştirme tutumları ile ilişkisi"* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.

Hallaç, S. ve Öz, F. (2014). "Aile Kavramına Kuramsal Bir Bakış". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Current Approaches in Psychiatry, 6*(2), 142-153.

Hornor, G. (2017). Resilience. *Journal of Pediatric Health Care, 31*(3), 384-390.

Işıkoğlu Erdoğan, N., & Şimşek, Z. C. (2022). "Ebeveyn-Çocuk Birlikte Okuma Alışkanlıkları, Etkinlikleri ve Sosyoekonomik Faktörlerin Dil Gelişimine Olan Etkileri". *Milli Eğitim Dergisi,51*(233), 177-189.

Kabaklı Çimen, L. (2021). Gelenekten Geleceğe Türk Ailesi. B. Taş ve S. Bulut (Ed.), *Pozitif Aile Çok Boyutlu Perspektif* (s.21-66). İstanbul: Nobel Kitapevi.

Kaçar, M. (2018). "Flört süresinin bireylerin eş seçme önceliklerine ilişkisinin incelenmesi" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.

Karaırmak, Ö. (2006). "Psikolojik Sağlamlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler."*Türk Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi, 3*(26), 129-142.

Kasapkara, A. ve Kasapkara, B. (2014). "*20-30 Yaş grubu bekar erkeklerin eş seçmine yönelik tutumları ve eşten beklentilerinin bazı demografik değişkenler açısından incelenmesi.*" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, *7*(34), 792-800.

Kılıç, Ş. D. (2014). *"Üniversite öğrencilerinin yalnızlık ve psikolojik dayanıklılıklarının incelenmesi"* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Korkulu, A. (2019). "*Anne baba tutumunun eş seçiminde sınırlandırıcı inançlar ile ilişkisi"*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.

Korkut Y. ve Şendil, G. (2008). "Evli Çiftlerdeki Çift Uyumu ve Evlilik Çatışmasının Demografik Özellikler Açısından İncelenmesi", *Türk Psikiyatri Dizini, 28*, 15-34.

Köylü, B. (2022). "*Yetişkinlerde medeni durum açısından çocukluk çağı travması, eş seçimi ve bağlanma stillerinin incelenmesi"* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa.

Ngai, F.-W., & Ngu, S.-F. (2013). "Family Sense of Coherence and Family Adaptation Among Childbearing Couples". *Journal of Nursing Scholarship, 46*(2), 82-90.

Onbaş, B. (2007). "*Üniversite öğrencilerinin evlilik ve eş seçimiyle ilgili görüşlerinin incelenmesi.*" (Yayımlamamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Öz, P. D. F. ve Yılmaz, U. H. E. B. (2009)."Ruh Sağlığının Korunmasında Önemli Bir Kavram: Psikolojik Sağlamlık". *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, *16*(3), 82-89.

Özkan, C., & Noyan, C. O. (2024). "Ebeveyn İlişkisiyle Partner Seçimi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Psikoloji ve Davranış Araştırmaları Dergisi, 10*(17), 32-44.

Stomff, M. (2019). "Development of resilience in children and teenagers: A meta-analysis of empirical studies from 2006-2017". *Romanian Journal of Psychological Studies (RJPS)*, 28-35.

Sungur, M. A., Duyar, N., Yıkılmaz, H., Boyacı, R., Urhan, H. M., Çetin, G. ve İspaha, T. (2017). "Evlilik ve EşSeçme Tutumuna Kuşakların Etkisi: X ve Y Kuşaklarının Karşılaştırması". *Toplum ve Sosyal Hizmet*, *28*(1), 69-92.

Şimşek, M. Z. (2018). "*Romantizm ve eş seçimi tutumunun romantik ilişki yaşantıları ve romantik ilişkilerdeki inançlar açısından incelenmesi"*(Yayımlanmamış Yüksek LisansTezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur.

Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed., pp. 497-516). Boston, MA: Pearson.

Taş, S., & Yıldız, E. (2023). "Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi: Bir Vakıf Üniversitesi Örneği". *Uluslararası Yönetim Araştırmaları ve Uygulamaları Dergisi*, 2(1), 24-45.

Taştan, N., & Rayana, S. (2024). "Kök Aileye İlişkin Aile Bütünlük Duygusunun Romantik İlişkilerde Öz Yeterliği Yordamasında Psikolojik Sağlamlığın Aracı Rolü". *Fırat University Journal of Social Sciences, 34*(1), 369-381.

Topcu, Z. G. ve Demircioğlu, H. (2020). "Ekolojik Sistemler Perspektifinden Psikolojik Sağlamlık". *Gelişim ve Psikoloji Dergisi, 1*(2), 125-147.

Tosun, C. ve Yazıcı, H. (2021). "Algılanan Ebeveyn İlişki Tutumları ile Romantik İlişkilerde Akılcı Olmayan İnançların Evlilik Rol Beklentileri Üzerindeki Etkisi: Geleneksel mi, Eşitlikçi mi?". *Toplum ve Sosyal Hizmet, 32*(1), 173-188.

Uludağ, Y.G., (2022). "*Büyük ebeveyn ile yetişmenin evlilik ve aile yaşamına yaklaşımla ilişkisi: İstanbul örneği".*(Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.

Whyte, S., Brooks, R. C., Chan, H. F., & Torgler, B. (2021). "Sex Differences in Sexual Attraction for Aesthetics, Resources, and Personality Across Age". *PloS One, 16*(5).

Yıldırım, N. H. (2019). *"Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılığı düzeyleri ile evliliğe yükledikleri anlam ve eş seçme kriterleri arasındaki ilişki".* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.

Yılmazçoban, M. (2010). "Evlilikte Çiftleri Etkileyen Unsurlar ve Arkadaşlık İlkeleri". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(1).

Zeybekoğlu Akbaş, Ö. (2013). "Günümüzde Erkeklerin Gözünden Babalık ve Aile". *Mediterranean Journal of Humanities, 3*(2), 297-328.

SOSYAL HİZMET KURAM VE TEKNİKLERİNDE SON DÖNEM UYGULAMALAR: MOTİVASYONEL GÖRÜŞME TEKNİĞİ

RECENT APPLICATIONS IN SOCIAL WORK THEORIES AND TECHNIQUES: MOTIVATIONAL INTERVIEWING TECHNIQUE

Hilal ŞAHİNARSLAN*

Özet

Konu: Bu bildiride, sosyal hizmet kuramları ve teknikleri arasında yer alan motivasyonel görüşme yönteminin teorik çerçevesi el alınmakta ve söz konusu yöntemin sosyal hizmet sunumunda ve planlı müdahale basamaklarında hangi durumlarda ve nasıl kullanılabileceği analiz edilmektedir. Yöntem: Bu bildiri, motivasyonel görüşme tekniğine ilişkin güncel literatürün sistematik incelenmesine dayalı bir derleme araştırmasıdır. Araştırma kapsamında, niteliksel araştırma yöntemlerinden literatür taramasıyla son 25 yılda yayımlanmış ulusal ve uluslararası akademik makale, kitap bölümü ve tez çalışması sistematik olarak incelenmiştir. Veri toplama sürecinde YÖK Tez Merkezi, Google Scholar ve Web of Science veri tabanlarından yararlanılmıştır. Ulaşılabilen kaynaklardan içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş ve tematik sınıflandırmalar yapılmıştır. Bulgular, bu tekniğin müracaatçı odaklı yaklaşımı güçlendirdiğini, değişime direnen, isteksiz veya sürekli duygu ve düşünceleri değişen kişiler için kullanışlı bir yöntem olduğunu ve değişim sürecini desteklediğini ortaya koymaktadır. Literatür taraması sonucu madde bağımlılığı, gençlik çalışmaları, ceza adaleti sistemi, aile içi şiddet ve ruh sağlığı gibi alanlarda kullanıldığı görülmüştür. Literatürde motivasyonel görüşme tekniğinin müracaatçıların değişime motivasyonunu artırdığı, direnç davranışlarını azalttığı, danışanla kurulan ilişkinin kalitesini yükselttiği rapor edilmiştir. Literatüre göre, sosyal hizmet eğitimde müfredatta yer alması mesleki yeterliliği güçlendirdiğine dair bulgulara rastlanmıştır. Sonuç ve Tartışma: Motivasyonel görüşme, birey merkezli yaklaşımıyla sosyal hizmet mesleğinde ve uygulamasında önemli bir yere sahiptir. Literatürdeki bulgulara göre bu teknik müracaatçıların katılımını güçlendirdiğini ve sosyal hizmet sunumunun etkinliğini artırdığını göstermektedir. Araştırma sonucuna göre akademi ve uygulamalı boyutunda sosyal hizmet bu metoda uygulamalarında daha fazla yer vermesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Motivasyon, Davranış Değişimi Süreci, Motivasyonel Görüşme Tekniği, Rehabilitasyon, Direnç, Özyeterlilik, Değişim Motivasyonu.*

Abstract

This paper explores the theoretical framework of motivational interviewing, a method situated within the theories and techniques of social work, and analyzes the contexts and ways in which it can be applied in social service delivery and the stages of planned intervention. ***Method:*** *This paper is a review study that systematically investigates the current literature on motivational interviewing. Employing a qualitative research approach, this review analyzed national and international academic articles, book chapters, and theses published over the past 25 years. Sources were accessed through databases such as the YÖK Thesis Center, Google Scholar, and Web of Science. The gathered data were evaluated through content analysis and organized thematically.* ***Findings:*** *The results suggest that motivational interviewing significantly reinforces a client-centered approach. It proves particularly effective for individuals showing resistance to change, lacking motivation, or*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmetler Bilim Dalı, sahinarslan.hilal@std.izu.edu.tr.

experiencing emotional and cognitive ambivalence. The literature highlights its successful application in various domains, including substance addiction, youth services, criminal justice, domestic violence, and mental health. Studies have shown that this technique enhances clients' motivation for change, mitigates resistant behaviors, and improves the quality of the practitioner-client relationship. Furthermore, evidence supports the integration of motivational interviewing into social work education as a means to strengthen professional competency. ***Conclusion and Discussion:*** *Motivational interviewing occupies a vital role in social work practice due to its emphasis on individual agency and empathy. The reviewed literature underscores its efficacy in fostering client engagement and enhancing the impact of social work interventions. Consequently, it is recommended that both academic curricula and practical applications in social work increasingly incorporate this method.*
Keywords: *Motivation, Behavior Change Process, Motivational Interviewing Technique, Rehabilitation, Resistance, Self-efficacy, Motivation for Change*.

1. Giriş

Motivasyonel görüşme son otuz yılda ortaya çıkmış güncel ve yeni bir tekniktir. Etkililiği hakkında yapılan çalışmalar ve değerlendirmelerin sayısı da son dönemde dikkat çekici şekilde artmış ve özellikle sağlık alanındaki etkinliği bilimsel olarak kanıtlanmıştır (Boyle vd., 2019).

Motivasyonel görüşme tekniği öncelikle bağımlılık ve sağlık alanında psikiyatrist ve psikologlar tarafından kullanılan kısa süreli, uygulaması ve öğrenmesi kolay bir tekniktir. Kanıta dayalı bir yöntem olması uygulamalarda güvenilirliği artırmakta ve birçok terapi yöntemi ile kullanılabilmektedir. Farklı uygulama alanlarına sahip olması, yaygın bir şekilde kullanılabileceğini de göstermektedir (Britt, 2004, 17-155).

Özellikle Davranış değişiminin hedeflendiği alkol, uyuşturucu, kumar, sigara, dumansız tütün başta olmak üzere bağımlılıklar, sağlık açısından riskli davranışlar, ilaç ve tedaviye uyum, diyet ve egzersiz, yeme bozuklukları gibi konularda birçok klinik deneye konu olmuştur. Etkili olarak kullanılabileceği gerek sağlık alanında gerek sosyal hizmet çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır (Ögel vd., 2016).

Sosyal hizmet uygulamaları sağlık alanı başta diğer birçok alanla multidisipliner ve interdisipliner şekilde yürütülmektedir. Bulgulara göre motivasyonel görüşme tekniği, bireylerin refahını artırma ve toplumsal sorunlara çözüm üretme misyonu olan sosyal hizmet sunumunda yine özellikle madde ve diğer bağımlılıklarla mücadele olmak üzere, tıbbi, klinik, adli, aile ve çocuk, yaşlı, genç engelliler, göç ve mültecilerle sosyal hizmet alanlarında müracaatçılarla mikro ve mezzo boyutta mesleki müdahalelerde faydalanılacak önemli tekniklerdendir.

2. Motivasyonel Görüşme

Motivasyonel görüşme tekniği, problemli bağımlıların tedavisinden gelen deneyimler üzerinden geliştirilmiş olup, klinik psikolog William Miller, Davranışsal Psikoterapi Dergisi'nde alkol problemi

olan iki danışanıyla gerçekleştirdiği çalışmayı ele alan makalesinde ilk olarak söz eden kişidir sonra Rollnick tarafından geliştirilmiş ve büyük ilgi görmüştür (Özdemir, 2014). Özellikle son yıllarda, bağımlılık tedavisinde madde kullanan kişileri bırakmaya zorlayan geleneksel yöntemler başarısız oldukça motivasyonel görüşme dikkat çekip önem kazanmış, değişim sürecinde direnç gösterenleri davranış değişikliği sürecinde tutmak için otuzar dakikalık görüşmeler şeklinde geliştirilmiştir (Britt, 2004, 17-155). Bu model madde bağımlılığı sorunlarına yeni bir yaklaşım önermesi, motivasyonsuz ya da dirençli olan bu yüzden tedavisi zor ya da mümkün olmayan danışanlar konusunda umutlandırmasıdır (Teater, 2015).

Motivasyonel görüşme belirli tek bir teori üzerine temellenmez. Miller, sosyal psikolojiden yola çıkarak "bilişsel uyumsuzluk (cognitive dissonance)", Bandura'nın "öz-yeterlilik" gibi farklı yönleriyle, Rogers'e ait birey temelli terapide bahsedilen terapötik değişimin temel ilkeleri ve empatik süreçler ile bağlantılıdır. Motivasyonel görüşme tekniğinde diğer önemli gelişme aşamalı (transteorik) değişim modelinin bağlanmasıyla olmuştur (Mutlu, 2021; Örücü, 2020).

Bu teknik, müracaatçının üzerine odaklanılması, olumlu davranış değişikliği geliştirmedeki kararsızlığını gidermeye yardımcı olunması gibi doğrudan bir yaklaşımı vardır. Empatinin, koşulsuz olumlu kabul prensibi ve mutabakat prensibi kullanılmaktadır. Motivasyonel görüşme daha sonra "aşamalı değişim modeli" ile bireyin değişim yapma yolunda geçirdiği süreçleri tanımlayan değişim aşamalarına bağlanmıştır (Teater, 2015). Bu modeli diğer davranış değişikliği kuramlarından ayıran en önemli özelliği, davranış değiştirmenin bir süreç olduğunu ortaya koymasıdır (Taş vd., 2016).

Motivasyonel görüşme bir teknik dizisinden çok aslında bir iletişim yöntemidir. Müracaatçıların kararsızlıklarını/ikilemlerini çözmeye çalışan davranış değişikliğini amaçlayan danışanı merkeze alan, direktif ve hedef yönelimli görüşmelerdir.[1] Sosyal çalışmacı terapötik teknikler ve araçlarla birlikte çalışsa da sürece yardımcı olmak için iletişim stilleri ve kişilerarası beceriler üzerine odaklanır. Pozitif davranış değişimi peşindedir, içgüdüsel motivasyonu ortaya çıkartmaya çalışır (Teater, 2015).

Sosyal hizmet meslek elemanları problemleri çözme konusunda korucu önleyici, geliştirici ve rehabilite edici çalışmalarda bulunurken ve yine sosyal teşhis, sosyal değişim ve gelişimi destekleme aktivitelerinde çoğunlukla müdahale terimini kullanır, bu bağlamda sosyal hizmet sunucuları müdahalelerde psikoterapi, savunuculuk, aracılık etme, sosyal planlama, toplum örgütlenmesi, kaynakların bulunması, geliştirilmesi vb. işlevlerde bulunur (Mutlu, 2015).

[1] https://www.yedam.org.tr/uploads/bagimlilikta-sosyal-hizmet-vaka-kitabi.pdf

2.1.Motivasyon Nedir?

Motivasyon, davranış değişikliğini yapabileceğine inanma ve özel bir değişim stratejisi geliştirme, sürdürme ve vazgeçmeme hatta sıkı sıkıya bağlı kalma durumudur. Motivasyon kişiye kendisine yapışık bir şey değil, bir durumdur. (Ögel, 2009). Motivasyonel görüşmede "motivasyon" her zaman ön planda olup değişiklik için "hazır bulunuşluk" temel konudur. Motivasyonel görüşme yapılırken davranış değişimi gereken bir konuda kişinin kararlılığını etkilemekte olan kararsızlığı üzerinde çalışılır. Değişim amacıyla bireyin içsel motivasyonunu ortaya çıkarmaya odaklanılır. Probleme yol açan davranışlar arasındaki tutarsızlıklar üzerine çalışılır, kararsızlık ve çözümlere odaklanılır (Teater, 2015). Kişiler sürekli bırakmak istediğini söyler, ama hiç eylem gerçekleştirmez ya da tersi de olur.[2] Aslında motivasyon, değişime istekli veya hazır olma durumunu yansıtan, durumsal ve zamana bağlı değişen içsel bir durumdur (Ögel, 2009).

2.2. Motivasyon Oluşturmada Bileşenler Nelerdir?

Motivasyonel görüşmede ilk aşamada çalışılacak konu, değişim oluşturabilmesi için kişi de motivasyonun oluşturulmasıdır. Motivasyon oluşturmaya geçmeden önce ilk yapılacak şey "Önemlilik, Güven ve Yeterlilik/ Hazır bulunma derecelendirme ölçeğinin" uygulanmasıdır ki bunlar motivasyonel görüşme bileşenleridir. Müracaatçıda değişim motivasyonu oluşabilmesinde bu üç bileşenin varlığı çok önemlidir. Derecelendirme tekniği müracaatçıya iyi anlatılır ve uygulamaya geçmeden önce müracaatçıdan izin alınır (Teater, 2015).

Tablo 1: Motivasyonel Görüşmenin Bileşenleri

1- Önemlilik: Müracaatçının değişime verdiği önem, değişim arzusu ya da değişim niyetinin derecesi
2- Güven: Müracaatçının değişim meydana getirebileceği konusunda kendine olan güven ve inancın derecesi
3- Yeterlilik/Hazır bulunma: Müracaatçının değişiklik yapmaya hazır olup olmama halinin derecesi (Britt, 2004, 17-155).

2.3. Motivasyonel Görüşmenin Süresi ve Kullanım Alanları

Motivasyonel görüşme, diğer tedavi yöntemlerine göre daha az zaman ve kaynak gerektirmesi ile dikkatleri üzerine çekmektedir. Motivasyonel görüşmede görüşme süresi 30 dakikalık sürecek şekilde geliştirilmiş olsa da yapıldığı ortama göre değişmektedir. Sağlık sektöründe görüşmeler kısa sürer, yataklı servislerde bir saat, alkol bağımlılığı tedavisi yapılan ortamlarda daha fazla zaman

[2]https://ogelk.net/makale/97-akademik-motivasyonel-gorusme-motivasyonel-gorusme-hakkinda-genel-bilgiler-motivasyonel-gorusme-teknigi-nedir-ve-ne-degildir.html.

ayrılabilmektedir (Britt, 2004, 17-155)., Seft ve arkadaşları ağır alkolik bireylerle 18 dakikalık kısa görüşmeler yapmış, Rollnick ve arkadaşları 5-10 dakikalık sigara bırakma seansı uygulamışlardır. Karatay, gebelerde sigara bırakmaya yönelik evde uyguladığı görüşmeleri 40-60 dakika uygulamıştır. Yapılan bir meta analizde motivasyonel görüşme 15 dakikalık kısa görüşmelerle bile etkili olduğu belirtilmektedir (Özdemir, 2014).

Rollnick ve arkadaşları, ağır alkoliklerle yapılan motivasyonel görüşmelerde değişime daha az hazır olanların bu yönteme daha fazla yanıt verdiklerini gözlemiştir (Özdemir, 2014). Bu nedenle değişime direnen, isteksiz veya sürekli duygu ve düşünceleri değişen kişiler için kullanışlı bir yöntemdir (Erat & Ceyhan, 2020).

Motivasyonel görüşme, birçok sağlık ve davranış alanında tek başına yeterli bir müdahale aracıdır (İlgar & Coşgun İlgar, 2019). Önceleri sigara, alkol ve uyuşturucu bağımlılık tedavisi üzerinde etkin olduğu düşünülürken aşağıdaki alanlara doğru kullanımı genişlemiştir (Alpaydın vd., 2016; Örücü, 2020).

- Beslenme, yeme bozuklukları, obezite, diyet yönetimi
- Ergen davranış bozuklukları
- Tedavi, ilaç ve medikasyona riayet,
- Akut inme sonrası rehabilitasyon,
- Tip 2 diyabet yaşam tarzını değiştirme,
- Astım tedavisini sürdürme,
- HIV'li hastaların tedavilerini alması, AIDS riskli davranış
- Kardiyak bakım, kronik ağrı,
- Anksiyete bozukluğu, depresyon, travma sonrası stres bozukluğu,
- Cinsel davranış değişikliği,
- Kan basıncı kontrolü
- Gözaltı ve tahliye vakaları

2.4.Motivasyonal Görüşme Ruhu

Motivasyonel görüşmenin altında yatan bir ruhu vardır. Bu ruh, görüşmenin özünü oluşturmaktadır aslında bu metodun ilişkisel bileşenidir (İlgar & Coşgun İlgar, 2019). Bu ruh, zıtlaşma değil empati ve iş birliği, eğitme tavsiye verme değil hatırlatma, otorite değil otonomi olarak özetlenebilir. Uygulayıcılar, sayılan bu ilişkisel bileşenlerde beceri sahibi olmalıdır.

Empati ve İş birliği: "Rogers'in birey merkezli yaklaşımındaki empati" yani "koşulsuz olumlu kabul" bileşenidir. İyileştirici işbirliği kurulur (Cıbır, 2022). Müracaatçı üzerinde çalışılacak değil birlikte çalışılacak kişidir. Görüşmelerde otoriter bir olunmaz; öneride bulunulmaz araştırılır, ikna

edilmez, değişime zorlanmaz, olumlu bir ortam içerisinde kişinin arzu ve isteğini desteklemeyi kapsar (Britt, 2004, 17-155).

Akla Getirme: Müracaatçıyı kendi deneyimlerinin ve kendi durumunun uzmanı konumuna getirmektir. Müracaatçının değişim motivasyonu için gerekli güç ve kaynakların kendi içinde olduğu hakkında kişiye bilinç kazandırılmaya çalışılır. (Taş vd., 2016).

Özerkliğin/özyeterliliğin arttırılması: Müracaatçının kendi hayatı ile ilgili yaptığı seçime değer vermek ve saygı göstermektir. Motivasyonel görüşmede, değişim için sorumluluk alma, danışmanlık alıp almamaya karar verme, bunu devam ettirme veya sonlandırma müracaatçıya aittir. Değişim dışarıdan zorla olmamalı tam aksine içsel motivasyonla ortaya çıkmalı ve kişinin kendi amaçlarına ve değerlerine hizmet etmelidir (Britt, 2004, 17-155).

2.5. Motivasyonel Görüşmenin Dört Temel İlkesi

Yukarda söylendiği gibi "Rogers'in birey merkezli yaklaşımındaki empati", koşulsuz olumlu kabul, uyum ve içtenlik gibi temel ilkeler motivasyonel görüşmede teorik altyapı olarak kullanılmaktadır. Sosyal hizmet uzmanı, müracaatçının kendi deneyimini ve sorun olan davranışa yüklediği anlamı, ayrıca müracaatçıyı ilerlemekten alıkoyan engelleri anlamaya çalışmalıdır.

2.5.1. Empatinin Gösterilmesi

Empati; bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını paylaşması sağlanarak onun bakış açısını anlamaya çalışmaktır. Problemli olan bireylere empatik yaklaşma, bir beceri işidir. bireyi problemli davranışı ile birlikte kabul etmek gerekir, bu kabul onaylamak anlamına gelmemektedir (Taş vd., 2016). Onaylanmayan kişinin kendisi değil, sadece problemli davranışıdır. Empatik davranabilmenin ikinci kuralı, yansıtıcı dinleme tekniklerini kullanmaktır yani kişinin ne söylediğini anlama ve onun söylediğini ona yansıtmadır. Bu nokta da ise "Rogers'in birey merkezli yaklaşımdaki" bazı şeyler değiştirilerek kullanılmaktadır. Yansıtıcı dinleme ve onaylama ile müracaatçının duygularına, deneyimlerine ve perspektifine ilgi gösterilmelidir (Teater, 2015). Müracaatçıya karşı yargılayıcı olmamak, destekleyen olmak, saygılı davranmak, anlatmaya çalıştıklarının ne olduğunu anlamaya çalışmak önemlidir. Örneğin *"Bu değişimi şimdi yapmanın zor olduğunu hissediyorsun"* gibi ifadeler yansıtıcı dinleme tekniğine bir örnektir (Özdemir, 2014). Sosyal çalışmacı ile müracaatçı arasındaki ilişki empati ile güçlenir, böylece müracaatçının öz-değer algısı güçlenir. Şu hiçbir zaman unutulmamalıdır değişim kolay bir şey değildir, bu yüzden müracaatçının değişim konusunda kararsız kalması/çelişkide olmasının da normal ve iyi bir şey olduğunun farkına varılması gerekmektedir (Britt, 2004, 17-155).

2.5.2. Çelişkileri Ortaya Çıkartmak

Motivasyonel görüşmenin hedefi, şimdiki davranışlarıyla gelecek hedefleri arasında çelişkiyi müracaatçının zihninde ortaya çıkarmaktır. Değişim için sergilediği kararsızlık ve çelişkileri görmesi hatta kabul etmesi sağlanmalıdır (Bayyar, 2023; Taş vd., 2016). Çelişkiler, çift değerliliğe benzer (ambivalansa); örneğin sevgi ve nefret gibi zıt duygular aynı nesneye karşı hissedilir (Örücü, 2020). İçinde bulunduğu karmaşıklıklardan kurtulması amacıyla müracaatçıların bunları çözümlemelerine yardımcı olacak davranış değişikliği gerçekleştirmeleri için "birey merkezli yaklaşım" sergilenir (Teater, 2015). Bir kişi kilo vermek isteyebilir ancak hiç egzersiz yapmamakta ve 4000 kalori almaktadır. Mevcut davranışlarla varmak istenen hedef arasındaki uyumsuzluk budur. "Çelişki geliştirmek" için bireylere gelecekte kendilerini nasıl görmek istedikleri sorulabilir. Birey sağlık, başarı, aile mutluluğu ve olumlu özsaygı gibi değerleri öne çıkarıyorsa, çelişki oluşturmaya başlamış demektir (Özdemir, 2014).

Burada en önemli nokta şudur: değişim için uğraşan kişi müracaatçının kendisi olmalıdır. Eğer sosyal çalışmacı, müracaatçının değişimi için kendisi uğraşıyorsa ve bu sırada müracaatçı kendisiyle tartışıyorsa bu kesinlikle yanlış bir yoldur (Teater, 2015). Ancak bireylerin kendilerini oldukları haliyle kabul etmeleri ve bulundukları yerde kalmaları doğru olmayacaktır, ısrar, baskı veya zorlanma olmadan algı değişimi sağlanmışsa başarılı olunmuş demektir (Taş vd., 2016).

2.5.3. Dirençle Zıtlaşmamak

Görüşme esnasında direnç geliştiğinde müracaatçı, danışmanın uzmanlığı veya söylediklerinin güvenirliği hakkında tartışma çıkarabilir, meydan okuyabilir, kötümser, yıkıcı ve negatif konuşur, bilgi veya önerileri dinlemez ve değişime isteksizdir (Britt, 2004, 17-155).

Değişim gerçekleşirken ortaya çıkan direnç, beklenen olağan bir durumdur, bu durum kişilerin değişime karşı oldukları anlamına gelmemektedir (Özdemir, 2014; Taş vd., 2016). Müracaatçılar bazen değişim konusuna bazen de sosyal çalışmacı ile müracaatçı arasında gelişen ilişkiye direnç gösterebilirler. Müracaatçı değişim yapmak için uygun durumda değilse sosyal çalışmacı değişim yapmak için tartışmaya girmekten ve doğrudan direnç karşısında yer almaktan kaçınmalıdır, sosyal çalışmacı müracaatçının yanında olmalı ve dirençle zıtlaşmamalıdır. Sadece yeni bilgileri kabul etmeye ve yeni bakış açılarını görmeye davet edilir (Teater, 2015).

2.5.4. Öz Yeterlilik/ Öz Güven /Kendine Yeterliliği Desteklemek

Öz yeterlilik, müracaatçının kendisinin bir değişim meydana getirebileceğine olan inancıdır (Teater, 2015). Motivasyonel görüşmede en önemli ilkelerden biri olarak kendine yeterlilik kavramı, belli bir

görevi/işi yapabilme ve başarabilme becerisidir, değişimde anahtar etkendir (Taş vd., 2016). Müracaatçının değişim yapabilme konusundaki güvenini artıracak olan öz yeterliliği desteklemek, herhangi bir görevi yapma ya da başarma konusunda kendisine duyduğu inancı desteklemektir (Britt, 2004, 17-155).

Sosyal çalışmacı, müracaatçının ciddi bir sorunu olduğunu kendisine fark ettirmişse ve değişimi başarma kapasitesine karşı güveni gelişmişse yukarıda kısaca özetlenen temel dört ilkeyi başarılı şekilde uygulanmış olarak kabul edebiliriz. Ancak sonrasında izleme/takip gerekebilir. Takip gerektiğinde ya da tanışma görüşmesinden sonra diğer görüşme aşamaları telefon yoluyla yapılabileceği yer almıştır (Özdemir, 2014; Taş vd., 2016).

Tablo 2; Motivasyonel Görüşmenin Temel İlkeleri Tablosu

İlke	**Tanım**	**Uygulama Örneği veya Vurgusu**
Empatinin Gösterilmesi	Müracaatçının duygu ve düşüncelerini anlayarak, onu yargılamadan dinlemek ve kabul etmek.	Bu değişimi şimdi yapmanın zor olduğunu hissediyorsun" ifadesi
Çelişkileri Ortaya Çıkarmak	Mevcut davranışlar ile hedeflenen değerler arasındaki çelişkinin fark edilmesi sağlanır.	Gelecekte nasıl bir yaşam istiyorsun?
Dirençle Zıtlaşmamak	Direnç gösteren müracaatçının yanında olunmalı; zıtlaşmak yerine değişime açık hale gelmesi desteklenmelidir.	Tartışmadan yeni bakış açıları sunmak
Öz-Yeterliliği Desteklemek	Müracaatçının değişimi başarma kapasitesine yönelik inancını güçlendirmek.	Küçük başarıları desteklemek ve vurgulamak

2.6. Aşamalı Değişim Model (Transteoretik)

Ögel'e göre Motivasyonel görüşme tekniği davranışı değiştirme üzerinedir ve görüşme süreçlerinin merkezinde değişim bulunmaktadır (Bayyar, 2023). Motivasyonel görüşmenin özellikleri, davranış değişiminin "aşamalı değişim (transteoretik) modelinden" gelmektedir (Taş vd., 2016).

Aşamalı değişim model, özellikle madde bağımlılığının tedavisinde kullanılan motivasyonel görüşme tekniğindeki boşluğu tamamlamış, dirençli olan ve değişim için henüz hazır olmayan, doğrudan değişim yoluna giremeyen kişilerin davranış değişimi gerçekleştirmesini farklı değişim aşamaları dizisi içinde kolaylaştırmaktadır (Taş vd., 2016).

Bu modelde müracaatçılar "niyet öncesi, niyet, hazırlık, eylem ve devamlılık" şeklinde beş değişim aşamasından geçerler. Aşağıdaki süreçlerden düzenli olarak aşamadan aşamaya geçiş olmaz. Çoğunlukla ilerleme yaşanır ancak süreçte bir ileri aşamaya geçmeden önceki herhangi aşamaya yeniden dönülebilir (Taş vd., 2016). Motivasyonel görüşme tekniği değişim aşamalarının hepsinde kullanılır ancak sosyal hizmet uzmanları daha çok "niyet ve hazırlık" aşamasında bu tekniği kullanmaktadır (Bayyar, 2023).

2.6.1. Niyet Öncesi Süreci

"Değişimin düşünülmediği/ değişim niyetinin olmadığı" aşamadır ancak değişim aşaması bu aşamayla başlar. Kişilerin sorun görmedikleri için değişimi dikkate almadıkları içinde bulundukları mevcut durumun veya problemli davranıştan elde ettikleri kazançların yaşadıkları kayıplardan daha fazla olduğu gibi düşünceleri vardır (Taş vd., 2016).

Bu erken aşamada, sosyal çalışmacı ile müracaatçı üçüncü bir kişi ya da bir grup tarafından zorla ya da dayatmayla davranış sorunlarının çözülmesi için bir araya gelmektedir (Teater, 2015). Ve müracaatçıların bu aşamada genelde dirençli durumdadır, sosyal çalışmacının sorumluluğu dirençli olmasının nedenini öğrenmek, çelişkiler ve değişim gereken konunun zararları konusunda müracaatçının zihninde farkındalık geliştirmek (Artan, 2014; Taş vd., 2016). Dış kaynaklardan gelen baskı müracaatçının değişime çabuk cevap vermesine sebep olabilir. Bu dayatmayı anlamak için yahut da kişinin değişime hazır olup olmadığını anlamak için şu soru sorabiliriz." *Bu davranışı altı ay içinde değiştirmeye hazır mısın?"* Eğer müracaatçı hayır derse henüz "niyet öncesi aşamasında" bulunmaktadır (Teater, 2015). Miller ve Rollnick'e göre bu aşamadaki değişmeye zorlanmamalı, sadece değişim düşüncesine doğru motive olmalarına yardımcı olunmalıdır (Britt, 2004, 17-155).

2.6.2. Niyet Aşaması

"Değişimi düşünme aşaması" olarak da adlandırılabilmektedir (Taş vd., 2016). Bu aşamada sorunların varlığı kabul edilir, nedenleri ve çözümü araştırılır, davranış değişimi yapma etkin olarak düşünülür. Miller ve Rollnick'e göre kişi değişime niyet etmiştir ancak yapmaya hazır değildir ve hareket etmekten oldukça uzaktır. Değişimi yapması gerektiğini hissedene kadar uzun bir süre niyet ya da düşünme aşamasında ay -yıl gibi uzun süre kalabilir (Özdemir, 2014; Taş vd., 2016), değişimi hep ileriye ertelerler (Teater, 2015). Mesela, madde kullanımını bırakmak isteyen kişi bırakmak/azaltmak istediğini belirtir ama "ikilem" içindedir ve "şimdi değil ileride" der. Tam bu noktada müracaatçıya, şimdiki davranışı ve gelecek amacı arasındaki "çelişki/ambivalans" fark ettirilir. Değişim gereken alışkanlıklarının olumsuz yönleriyle aslında gerçeklerle yüzleşmesine

odaklanılır (Taş vd., 2016). Karar mekanizmasının davranış değişimine doğru olması için yardım edilir bunun için karar dengesi egzersizi kullanılabilir. (Mutlu, 2021; Taş vd., 2016).

2.6.3. Hazırlık Aşaması

Miller ve Rollnick'e göre müracaatçıların yakın gelecekte "değişim yapmaya niyet ettikleri aşamadır", genellikle bu altı aydır (Taş vd., 2016). Müracaatçı bazı davranışlarını istenilen kadar olmasa da değiştirerek değişim konusunda kararlı olduğunu göstermeye başlar. Örneğin; günde yirmi sigaradan on sigaraya düşebileceğini düşünmeye başlar.

Sosyal çalışmacı bu aşamayı tespit edebilmek için şu soruyu sorar. "*Bu davranışı 30 gün içinde değiştirmeye hazır mısın?"* Cevap evet ise kişi artık hazırlık aşamasındadır (Teater, 2015). Kendisi için hedefler belirler ve madde kullanmayı bırakmak için söz verir ve planlarını diğer önemli kişilere anlatır (Mutlu, 2021). Böylece müracaatçıda davranış değişimi yapabileceği algısı gelişir, kendi hedeflerini ve stratejilerini açıklar çünkü bunu taahhüt etmeye ihtiyaçları vardır. Bu aşamadaki müracaatçılar önceden de davranış değiştirmeyi denemiş, başarısız olmuş ama bu başarısız değişim girişimlerinden genellikle çeşitli tecrübeler edinmiş dersler çıkarmışlardır (Britt, 2004, 17-155).

2.6.4. Hareket/Eylem Aşaması

Müracaatçının "davranış değişim planını" uyguladığı aşamasıdır. Eski davranış örüntüsü yeni davranış örüntülerine dönüşür (Taş vd., 2016). Ancak eski davranış örüntüsünün çekiciliği devam etmektedir, bu nedenle geri dönebilme ihtimali vardır (Teater, 2015). Bu aşama için belirlenen süre 3-6 ay arasındadır, sigara sayısını azaltmak yerine müracaatçı sigarayı tamamen bırakabilir ya da birey sigarayı bırakma davranış değişimini gerçekleştirmez sadece sigara sayısını azaltır, bu da başarılı bir sonuçtur (Taş vd., 2016). Müracaatçının değişim için attığı küçük adımları desteklemek, değişim sırasında önceden tahmin edilecek durumlar ve olumsuz etkilerle baş etmesini sağlamaya yardım etmek gibi motivasyonel stratejiler uygulanır (Mutlu, 2021). Bu evre, değişimi gerçekleştirmek için kişinin en çok zaman ve güç harcadığı evredir (Köroğlu, 2016).

Hareket aşamasındaki müracaatçılar genellikle bu değişim hareketine başkaları tarafından da bilinecek şekilde bağlanmak, eylem ve aktivitelerinin dışarıdan biri tarafından takip edilmesine ihtiyaç duyarlar (Taş vd., 2016). Hareket aşamasında değişim hakkında hala çelişkili duygular yaşanabilir, eski davranış ve eski yaşam özlenebilir, Müracaatçıları dikkatli dinlemek, doğru olanı yaptıkları için onaylama yapmak, öz yeterliliklerini sürekli geliştirme ve güçlendirme ihmal edilmemelidir. Amaç zararlı davranışların yerine sağlıklı davranışlar kazanmalarına yardımcı olmaktır.

2.6.5. Devam Ettirme/Sürdürme Aşaması

Müracaatçının yaptığı davranış değişikliğini, altı aydan uzun süre koruduğu aşamadır (Teater, 2015). Müracaatçı, "hareket/eylem aşamasındaki" kazanımlarını pekiştirir ve nüksü yani geriye dönüşü engelleme önlemek için mücadele eder (Cıbır, 2022). Müracaatçı, değişim yapmanın faydalarını artık fark etmeye başlar. Bağımlılar, genellikle madde kullanımı ve kişisel sorunları arasındaki nedenselliği görmeme eğilimindedir. Bu durumu sosyal hizmet uzmanı bağımlı bireyle çalışırken göz önünde tutmalı ve dikkatli olmalıdır. Müracaatçının "kişisel sorunları" ile "madde kullanımı" arasındaki bağlantıyı fark ettirmeyi öncelemelidir (Mutlu, 2021; Taş vd., 2016).

Miller ve Rollnick'e göre aşamalı değişim (transteoretik) model, nüks konusunu ihtimal dahilinde bir durum olarak kabul eder, mutlak bir başarısızlık görmez, bir adım geriye gitmek olarak kabul eder. Sık sık nüksetme yaşayanlar sonraki süreçlerde daha fazla başarı şansına sahip olurlar. Problemli davranışları ile başa çıkmada her seferinde yeni tecrübeler edinir, yollar öğrenirler(Taş vd., 2016). Motivasyonel görüşmede, niyet aşamasından son aşama olan "devamlılık aşamasına" doğru doğrusal bir ilerleme pek nadir gerçekleşen bir seyirdir (Teater, 2015).

Aşamalı Değişim Modeli Tablosu

Aşama	Tanım	Sosyal Hizmet Uzmanının Rolü
Niyet Öncesi	Kişi davranış değişimi düşünülmez; mevcut durumdan memnundur, sorun olduğunu kabul etmez.	Değişime karşı Direnç nedenini anlamak, kişide farkındalık oluşturmak.
Niyet	Kişi davranış değişimi düşünmeye başlar ancak harekete geçmekte kararsızdır.	Çelişkileri fark ettirmek, karar dengesi çalışması uygulamak.
Hazırlık	Değişime yönelik planlar yapılır, somut adımlar düşünülür.	Hedef belirleme, değişime hazırlıkta danışanı destekleme.
Eylem (Hareket)	Davranış değişikliği hayata geçirilir; eski alışkanlıklar bırakılır.	En küçük adımları desteklemek, motivasyonu sürdürmek.
Sürdürme (Devam)	Davranış değişikliği kalıcı hale getirilir; nüksetme önlenmeye çalışılır.	Nüks için önlem, başarı devam ettirmesini desteklemek

2.7. Değişim Motivasyonunu Artırmak

Motivasyonel görüşmede "değişim motivasyonunu artırmak" ikinci aşamadır. Bu aşamada görüşmeleri değerlendirme, sorun ve değişim konusunda gelinen noktayı özetleme ile başlanır.

Anahtar sorularla devam edilir, gerektiğinde bilgi ve tavsiye verme de kullanılabilir.[3] Müracaatçının değişim hakkındaki bütün argümanları değerlidir, karasızlığı ve çelişkileri bile. Miller ve Rollnick'e göre çelişki arttıkça değişimin müracaatçı için değeri artar. Motivasyonel görüşme metodu ile çalışırken keşfedilecek temel alan burasıdır (Britt, 2004,17-155).

İçsel motivasyon, değişim motivasyonunun asıl kaynağıdır. Bu, her birey için biriciktir ve değişebilir. Kanserli akciğer fotoğrafları bir müracaatçı için sigarayı bırakma motivasyonu sağlarken bir başkası üzerinde etkisizdir. Böyle bir durumda sosyal çalışmacı, müracaatçıları motive olmamış ya da değişime dirençli olduğunu görse de bireyin kendi içsel motivasyonunu ortaya çıkarmasına yardımcı olma çabalarına devam etmelidir (Teater, 2015).

Motivasyonel görüşmede, açık uçlu sorular sormak, yansıtmalı dinleme, özetleme, kabullenme ve değişimi konuşmak gibi ek yöntemler kullanılır. Değişimi konuşmak için kullanılacak yöntemler arasında, karar dengesini açığa çıkarmak, ayrıntılandırmak, uç durumları sorgulamak, geleceğe bakmak, hedefleri ve değerleri ortaya çıkarmak sayılabilir.[4]

Tartışma ve Sonuç

Motivasyonel görüşmenin, sosyal hizmet değerleri ve etik kodları, müracaatçının özerkliğine saygı ve kendi kaderini tayin hakkı ve diğer birçok konularla ortak prensipler olması nedeniyle en az lisans düzeyindeki sosyal hizmet uzmanları tarafından kullanılabilecek bir tekniktir. Çeşitli müracaatçı gruplarında, ortamlarında ve değişime henüz hazır olmayan direnç gösteren hizmet alıcıların rehabilitesinde motivasyon sağlama boyutunun olması nedeniyle sosyal hizmet uzmanları için önemli bir yaklaşım haline gelebilecektir.

Sosyal hizmet, sosyal bilimlerin ve beşerî bilimlerin teorilerine ve yerel bilgiye dayanarak (IFSW, 2014) multidisipliner, esnek ve eklektik olarak çalışmalarını yürütür. Motivasyonel görüşme metodu da farklı alanlarda multidisipliner olarak uygulanabilir ve kanıta dayalı bir metottur.

Sosyal Hizmet ve Motivasyonel Görüşme (MG)Tekniği Bulgular Tablosu

Bulgular	**Açıklama**	**Kaynaklar**
Sosyal Hizmetle Kuramsal Uyum	MG, sosyal hizmet etiği, müracaatçının özerkliği ve kendi kaderini tayin hakkı gibi ilkelerle örtüşmektedir; lisans düzeyindeki uzmanlarca kullanılabilir.	IFSW, 2014; Bayyar, 2023

[3] http://www.ogelk.net/makale/motivasyonel_gorusme.pdf.

[4] Motivasyonel Görüşme ve Davranış Değişikliği Yrd. Doç. Dr. Kenan Taştan Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Aile Hekimliği AD.

Bulgular	Açıklama	Kaynaklar
Farklı Müracaatçı Gruplarında Uygulanabilirlik	Yaşlılar, bağımlılar, aileler, kadınlar, engelliler, göçmenler, aile içi şiddet mağdurları gibi farklı gruplarda etkili şekilde uygulanabilir.	Mutlu, 2021; Cıbır, 2022
Multidisipliner Kullanılabilirlik	Tıbbi ve psikiyatrik hizmetler gibi çeşitli alanlarda esnek ve kanıta dayalı bir yöntem olarak kullanılabilir.	IFSW, 2014; Erat-Ceyhan, 2020
Davranış Değişikliğine Etkisi	Fizyolojik ya da psikolojik fark etmeksizin davranış değişikliğini desteklemede etkilidir; birey ve grup çalışmaları için uygundur.	Cıbır, 2022; Britt, 2004
Klinik Etkililik	Acil servis, onkoloji, evde bakım gibi sağlık alanlarında olumlu sonuçlar sağlamaktadır; tedaviye uyumu destekler.	Rubak vd., 2005; Erat-Ceyhan, 2020
Güçlendirme ve Müracaatçı Merkezli Yaklaşım	Öz yeterliliği, özgüveni ve bireyin kendi iç kaynaklarını kullanma becerisini artırır; güçlendirme odaklıdır.	Bayyar, 2023; Stanhope vd., 2016
Sosyal Adalet İlkeleriyle Tutarlılık	Sosyal adalet, insan hakları ve çeşitliliğe saygı ilkelerine katkı sağlar; özellikle dezavantajlı ya da direnç gösteren gruplar için uygundur.	IFSW, 2014; Mutlu, 2021
Eğitime Dahil Edilme Gerekliliği	Etkililiği kanıtlanmıştır; sosyal hizmet eğitimi müfredatına dâhil edilmesi mesleki yeterliliği artırmaktadır.	Boyle vd., 2019

Motivasyonel görüşmenin etkinlik alanı araştırılmış, uluslararası ve ulusal literatürde sosyal hizmet alanında etkili bir müdahale yöntemi olarak ele alınmıştır. Danışanların davranışlarını değiştirmede etkin olduğu gösterilmiştir. Ayrıca yetişkinlerde etkin olduğu kadar ergenlerde de etkinliği olduğu saptanmıştır.[5] Madde bağımlılığındaki başarılı uygulamaların ötesine geçtiği, yeme bozuklukları, ilaç ve tedaviye uyum, sağlığı tehlikeye atacak davranışlar, kumar, diyet ve egzersiz gibi alanlarda kullanılmaya başlanmış (Rubak vd., 2005), danışanların değişime yönelik motivasyonlarını artırmak, dirençlerini azaltmak ve davranış değişikliklerini desteklemek amacıyla kullanılmaktadır (Britt, 2004,17-155).

Motivasyonel görüşme tekniği hakkında literatür araştırmaları incelendiğinde davranış değişikliği gerektiren durumlarda etkili olduğunu, sorunun fizyolojik veya psikolojik olmasının herhangi bir şekilde sonucu etkilemediğini, "davranış sorunları" yaşanan farklı/geniş alanlarda ve birey/gruplarda uygulanabilirliğini (Cıbır, 2022) göstermektedir. Özellikle sağlık bilimleri alanında başarılı sonuçları, acil servisler, yoğun bakım ve onkoloji üniteleri, evde bakım hizmetleri vb. alanlarda hasta bakım

[5] http://www.ogelk.net/makale/motivasyonel_gorusme.pdf.

sonuçlarını olumlu yönde etkilediği kanıta dayanmaktadır. Ayrıca kronik hastalıklarda hastalığa uyum, bakım tedavinin istendik düzeyde sürdürülmesi, bağımlılıkların tedavi ve rehabilitasyonu, motivasyon sağlanmasının gerekli olduğu durumlarda motivasyonel görüşme etkili olmaktadır (Erat-Ceyhan, 2020).

İnsanların güçlendirilmesine ve özgürleştirilmesine aracılık eden uygulama temelli bir meslek ve bilim dalı (IFSW, 2014) olan sosyal hizmet, motivasyonel görüşme tekniğini kullanırken aslında "insanların güçlendirilmesine ve özgürleşmesine" aracılık etmektedir. Motivasyonel görüşme, birey merkezli olması, müracaatçının özgüvenini desteklemesi ve öz yeterliliğini artırması, kendisinde var olan güçlerini keşfetmesini sağlaması nedeniyle müracaatçıların güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Motivasyonel görüşme stratejileri, sosyal hizmetin "self-determinasyon" kişinin kendi geleceğini belirleme, kendi kararını alma prensibi ve otonomi değil müracaatçının özerkliğinin ve özgürleşmesinin ön planda tutulması, sosyal hizmetin kişileri özgürleştirme prensibiyle paraleldir. Motivasyonel görüşme aşamalarının iş birliği içinde yürütülmesi, müracaatçı merkezli olup sorunlarını çözmede müracaatçının başrolde olması için uğraşı içinde olunması, müracaatçının, değişimi sağlama yönünde müracaatçıyı "harekete/eyleme" yönlendirmesi, sürekli olarak empatik davranılması gibi pek çok ortak prensip nedeniyle sosyal hizmet mesleği için uygun bir metottur (Bayyar, 2023; Stanhope vd., 2016).

Sosyal hizmet yaşamdaki güçlükleri işaret etmek ve iyilik halini geliştirmek üzere ve sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve çeşitliliğe saygı temelinde çalışmalar yürütür (IFSW, 2014). Zor ve motivasyonu olmayan müracaatçı gruplarında ve ortamlarında, yaşamı güçlükler içerisinde olan değişime henüz hazır olmayan, direnç gösteren hizmet alıcılar ile iyilik hallerini geliştirme ve rehabilite edici boyutta çalışma gerektiğinde motivasyonel görüşme önemli bir yaklaşım haline gelmektedir (Mutlu, 2021). Böylesi durumlarda hizmet sunmak sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve çeşitliliğe saygı gereğidir.

Müracaatçı grupları arasında sıklıkla yaşlılar, çeşitli hastalıklarla mücadele edenler, bağımlılar, bireyler, aileler, yoksullar, kadınlar, engelliler, göçmenler, aile içi şiddet mağdurları, bakıma muhtaç kimseler ve evsizler vb. bulunabilmektedir. Araştırmalara göre müracaatçı gruplarının her birinde motivasyonel görüşme tekniği faydalı olabilmektedir. Bu sebeple, tıbbi sosyal hizmet alanı öncelenerek sosyal hizmet meslek elemanlarının mesleki eğitimlerinde motivasyonel görüşme tekniği ile ilgili bilgiler verilmesi faydalı olacaktır.

Etkinliği literatürde çeşitli çalışmalarla ispatlanmış olan motivasyonel görüşme tekniği hakkımda sosyal hizmet meslek uygulayıcıları bilgi ve deneyimini artırarak, bu tekniği bazen tek başına bazen diğer tekniklerle beraber davranış değişikliği ve motivasyon gereken ya da beklenen durumlarda

kullanabilir ve müracaatçıların sağlıklı davranışa kavuşmasına çeşitli roller aracılığıyla yardımcı olabilir.

Literatürdeki bulgular, bu tekniğin müracaatçıların katılımını güçlendirdiğini ve sosyal hizmet uzmanlarının müdahale etkinliğini artırdığını göstermektedir (Boyle vd., 2019). Bu hem akademik hem de uygulamalı olarak sosyal hizmet eğitiminde daha fazla yer bulması gerektiği önerilmektedir.

Kaynakça

Alpaydın, N., Çimen, M., Tarçalır Erol, B., & Mortan Sevi, O. (2016). Bilişsel Davranışçı Terapide Direnç ve Motivasyonel Görüşme Teknikleri. *Psikiyatride Guncel Yaklasimlar - Current Approaches in Psychiatry*, *8*(2), 94. https://doi.org/10.18863/pgy.22890.

Artan, İ. (2014). *www.psikososyalhizmet.com*.

Bayyar, A. B. (2023). Sosyal Hizmet Perspektifinden Motivasyonel GörüşmeTekniğine Bakış. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, *0*(21), 110–128. https://doi.org/10.46218/tshd.1227482.

Boyle, S., Vseteckova, J., & Higgins, M. (2019). Impact of Motivational Interviewing by Social Workers on Service Users: A Systematic Review. *Research on Social Work Practice*, *29*(8), 863–875. https://doi.org/10.1177/1049731519827377.

Cıbır, S. E. (2022). Alkol ve Madde Bağımlılığında Sosyal Hizmet Bakış Açısıyla Bir Uygulama Yöntemi: Motivasyonel Grup Çalışması. *International Journal of Social Work Research*, *2*(2).

Erat, A., & Ceyhan, Ö. (2020). Preparing for Change with Motivational Interview. *ERÜ Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, *7*(1), 58–63.

İlgar, M. Z., & Coşgun İlgar, S. (2019). Bilişsel Davranış Değiştirme ve Motivasyonel Görüşme. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, *15*(1), 47–73. https://doi.org/10.17244/eku.489855.

Mutlu, E. (2015). Madde Bağımlılığının Tedavisinde Sosyal Hizmet Uzmanlarının Rol ve İşlevleri: Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Alkol ve Madde Bağımlılığı Tedavi ve Eğitim Merkezi örneği. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, *5*, 16–23.

Mutlu, E. (2021). *Motivasyonel Görüşmeye Dayalı Grupla Sosyal Hizmet Müdahalesinin Alkol Kullanım Bozukluğu Olan Bireylerin Tedavi Motivasyonu, Öz Yeterlilik ve Remisyona Etkisi*.

Ögel, K. (2009). Motivasyonel Görüşme Tekniği. *Turkiye Klinikleri J Psychiatry-Special Topics*, *2*(2), 41–44.

Ögel, K., Bilici, R., Güvenç Bahadir, G., Maçkan, A., Orhan, N., & Tuna, O. (2016). Denetimli serbestlikte, sigara, alkol madde bağımlılığı tedavi programı (SAMBA) uygulamasının etkinliği. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, *17*(4), 270–277. https://doi.org/10.5455/apd.200521

Örücü, M. Ç. (2020). *Değişime hız kazandıracak bir yöntem : Motivasyonel Görüşme Method to accelerate change : Motivational Interviewing*.

Özdemir, H. (2014). Motivasyonel Görüşme Tekniği ve Hemşirelikte Kullanımı. *Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi*, *1*(January 2013), 42–47.

Rubak, S., Sandbæk, A., Lauritzen, T., & Christensen, B. (2005). Motivational interviewing: A systematic review and meta-analysis. *British Journal of General Practice*, *55*(513), 305–312.

Stanhope, V., Tennille, J., Bohrman, C., & Hamovitch, E. (2016). Motivational Interviewing: Creating a Leadership Role for Social Work in the Era of Healthcare Reform. *Social Work in Public Health*, *31*(6), 474–480. https://doi.org/10.1080/19371918.2016.1160338.

Taş, F., Seviğ, E. Ü., & Güngörmüş, Z. (2016). Sigara Bağımlılığında Davranış Değişimi için Transteoretik Model ile Motivasyonel Görüşme Tekniğinin Kullanılması. *Psikiyatride Guncel Yaklasimlar - Current Approaches in Psychiatry*, *8*(23775), 380–392. https://doi.org/10.18863/pgy.253444.

Yeşilay Danışmanlık Merkezi Çalışanları. (2023). Bağımlılıkta Sosyal Hizmet Vaka Kitabı. Içinde K. Ögel (Ed.), *Türkiye Yeşilay Cemiyetin*. Türkiye yeşilay Cemiyeti. https://doi.org/10.1128/AAC.03728-14.

KRONİK HASTALIKLARIN YÖNETİMİNDE DİJİTAL SAĞLIK TEKNOLOJİLERİNİN ROLÜ

THE ROLE OF DIGITAL HEALTH TECHNOLOGIES IN THE MANAGEMENT OF CHRONIC DISEASES

Gökçe Çiçek YAVAŞ*

Özet

Dünyada gelişen tedavi yöntemleri ve etkin sağlık hizmetleri sayesinde ortalama yaşam süresi giderek artmaktadır. Ortalama yaşam süresinin artması ile birlikte kronik hastalıkların görülme sıklığı da aynı oranda artış göstermektedir. Kronik hastalıklar doğası gereği uzun süren semptomlara sahiptir, bu nedenle hastaların tedaviye uyumu, yaşam kalitesi ve semptom yönetimi gibi konularda daha çok desteğe ihtiyacı olmaktadır. Kronik hastalıklara sahip hastalarda, sağlık okur yazarlığının ve sağlıklı yaşam davranışlarının geliştirilmesi hastalığın öz yönetimi açısından kritiktir. Gelişen ve değişen dünyada; tanı, tedavi ve bakım konusunda geleneksel yaklaşımların yanı sıra dijital sağlık teknolojilerinin rolü artmaktadır. Mobil öğrenme, mobil uygulamalar, tele tıp, giyilebilir teknoloji ve yapay zekâ destekli cihazlar gibi teknolojik yaklaşımlar ile sağlık hizmetleri daha ulaşılabilir hale gelmektedir. Hastalar bu teknolojik yaklaşımlar sayesinde uzaktan tanı ve tedavilerini sürdürürken, evde bakım hastaları için de klinik temas süreleri azalarak hem maliyet etkin hem de sürdürülebilir sağlık hizmeti sağlanmaktadır. Hasta verilerinin mobil uygulamalar aracılığıyla anlık ulaştırılabilmesi sağlık profesyonellerinin iş yükünün azalmasını sağlamaktadır. Hastalar bu sayede kişiselleştirilmiş bakım ve tedavilerini uzaktan alabilmektedir. Teknolojik uygulamalar, zamandan ve mekândan bağımsız olması ile büyük kitlelere eş zamanlı ulaşım sağlayarak toplum sağlığı adına da önemli gelişmeler kaydetmektedir. Bu derlemede, kronik hastalıkların yönetiminde kullanılan dijital sağlık teknolojileri uygulamaları ve kronik hastalıklarda kullanımının önemine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kronik Hastalık, Dijital Sağlık Teknolojileri, Öz Yönetim, Hemşirelik.*

Abstract

Thanks to the developing treatment methods and effective health services in the world, the average life expectancy is gradually increasing. With the increase in life expectancy, the incidence of chronic diseases also increases at the same rate. Chronic diseases by their nature have long-lasting symptoms; therefore, patients need more support in areas such as adherence to treatment, quality of life and symptom management. Improving health literacy and healthy living behaviors in patients with chronic diseases is critical for disease self-management. In a developing and changing world, the role of digital health technologies is increasing in addition to traditional approaches to diagnosis, treatment and care. Technological approaches such as mobile learning, mobile applications, telemedicine, wearable technology and artificial intelligence supported devices make healthcare services more accessible. While patients continue their diagnosis and treatment remotely thanks to these technological approaches, clinical contact times for home care patients are reduced, providing both cost-effective and sustainable healthcare services. The instant delivery of patient data through mobile applications reduces the workload of healthcare professionals. In this way, patients

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Hemşirelik Anabilim Dalı, İç Hastalıkları Hemşireliği Bilim Dalı, 6210321006@std.izu.edu.tr.

can receive personalized care and treatment remotely. Technological applications, being independent of time and space, provide simultaneous access to large masses and make important developments for public health. In this review, digital health technology applications used in the management of chronic diseases and the importance of their use in chronic diseases are discussed.
Keywords: *Chronic Disease, Digital Health Technologies, Self-Management, Nursing.*

1. Giriş

Kronik hastalıklar; çevresel, davranışsal, genetik ve fiziksel faktörlere bağlı olarak gelişen, genel olarak uzun süren, bireyin yaşam kalitesini her yönüyle etkileyen hastalıklardır (World Health Organization, 2024). Kronik hastalıkların görülme sıklığı ve kronik hastalıklara bağlı mortalite oranları ülkemizde ve dünyada giderek artmaktadır. TÜİK'in Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistikleri Raporu'na göre ülkemizde 2023 yılı ölüm sebepleri sırasıyla; %33,4 ile dolaşım sistemi hastalıkları, %15,0 ile iyi huylu ve kötü huylu tümörler, %13,2 ile solunum sistemi hastalıklarıdır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2023). Dünyada ise WHO 2021 yılı raporuna göre ölüm nedenlerine bakıldığında, kardiyovasküler hastalıklar sebebiyle 19 milyon ölüm, kanserler sebebiyle 10 milyon ölüm, kronik solunum yolu hastalıkları sebebiyle 4 milyon ve diyabet sebebiyle 2 milyondan fazla ölüm gerçekleşmiştir (World Health Organization, 2024).

Kronik hastalıkların yönetiminde en önemli adım bu hastalıkların gelişmesini önlemektir. Kronik hastalıklar ile ilgili önlenebilir risk faktörlerini saptamak ve buna yönelik girişimlerde bulunmak kronik hastalıklar ile mücadelede en önemli noktalardan biridir. WHO'a göre maliyet açısından en etkin yollar; alkol ve sigara tüketimini azaltmak, gün içinde hareketli olmak, sağlıklı beslenmek ve hava kirliliğinden korunmaktır. Kronik hastalıkların gelişimini engelleyemediğimiz durumlarda ise diğer bir seçenek, bu hastalıkların tanısı, tedavisi ve bakımını uygun şekilde yöneterek mortalite riskini azaltmaktır. Kronik hastalıklardan kaynaklı ölümlerin çoğu, sağlık bakım hizmetlerine ulaşmanın zor olduğu düşük ve orta gelirli ülkelerde görülmektedir. WHO'a göre kronik hastalıklardan kaynaklı ölümlerin %86'sı düşük ve orta gelirli ülkelerde görülmüştür. Bu nedenle, sağlık hizmetlerinin ulaşılabilir olması kronik hastalıkların gelişimi ve yönetilmesi açısından önemlidir (World Health Organization, 2024).

Dijitalleşen dünyada, her sektör gibi sağlık sektöründe de bazı değişimler meydana gelmektedir. Geleneksel sağlık bakım hizmetlerinin yanı sıra, sağlık profesyonelleri tarafından uzaktan tanı ve tedavi yöntemleri kullanılmaya başlanmıştır (Beam & Kohane, 2016). Sağlık alanında kullanılan dijital teknoloji uygulamaları ile hastalardan gelen verilerin toplanması ve analiz edilmesi, kronik hastalıkların bakım ve tedavilerini takip etme gibi önemli noktalarda sağlık profesyonellerine destek

olmaktadır. Aynı zamanda hastalıklar ve korunma yöntemleri üzerine doğru bilgi akışını erişilebilir kılma ve taşınabilir cihazlar ile sağlık kontrollerini sağlama gibi hem ulaşımı kolay hem maliyet etkin seçenekler dijital uygulamalar ile mümkün olmaktadır (Long ve ark., 2018). Bu uygulamalar sayesinde, kronik hastalıkların takibinde kişiselleştirilmiş sağlık yönetimi sağlanmaktadır. Tedavi ve bakım tarafında süreklilik olması, hastaların yaşam kalitesinde olumlu anlamda değişim sağlamaktadır. Hastalığa sahip olmadan önce önleme yöntemlerini büyük kitlelere iletebilmek oldukça kıymetlidir. Teknolojik uygulamalar sayesinde bilgilendirilmiş toplum artmaktadır ve bu sayede kronik hastalıkların görülme sıklığının azalması beklenmektedir (Tezcan, 2016).

Küresel anlamda dijital dönüşüm yaşanırken ülkemizde de elektronik sağlık alanında çalışmalar başlamıştır. Sağlık Bakanlığı tarafından 2003 yılında elektronik sağlık ile ilgili yapılandırma başlatılmıştır. Sağlıkta dönüşüm ve e-Sağlık projesi gündeme gelmiş, bakım kalitesini arttırmak ve maliyeti azaltmak hedeflenmiştir. Türkiye Sağlık Bilgi Sistemi Eylem Planı 2004 yılında yayınlanmıştır. Mobil uygulamalar geliştirilmiştir, aynı zamanda bireysel anlamda sağlık hizmetlerinin kalitesi arttırılmış ve hasta kayıtları elektronik ortama aktarılmaya başlanmıştır (Yıldırım & Çevirgen, 2019).

Dijital dönüşüm kapsamında bilişim uygulamalarının yanı sıra tıbbi cihaz ve ilaç endüstrileri de bu dönüşüme uyum sağlamışlardır. Sağlıkta kullanılan teknolojilere yatırım bu şirketler aracılığı ile de artmaya devam etmektedir. Yıllar içinde dijital dönüşüm sürecinin tamamlanması beklenirken; yapay zekâ ve birçok teknolojik gelişme ile daha da hızlandığı, bu sebeple her yenilik ile sürecin daha da uzayıp çeşitlendiği görülmektedir (Şimşir & Mete, 2021).

Güncel teknoloji gelişmelerinde trend olarak gösterilen, yapay zekâ (artificial intelligence-AI), nesnelerin interneti (Internet of Things-IoT), bireysel sağlık, sanal gerçeklik (virtual reality-VR), büyük veri (big data), giyilebilir teknoloji ve artırılmış gerçeklik (augmented reality-AR) uygulamalarının kullanımı sağlık hizmetlerinde yaygınlaşmıştır (Chwistek, 2020). Bununla birlikte sağlık bakım maliyetlerinde ciddi düşüşler olmuştur; sürdürülebilir sağlık hizmeti sayesinde tanı, tedavi ve koruyucu sağlık alanında başarı oranları artmıştır. Tele-tıp, mobil cihazlar, mobil öğrenme araçları, bulut bilişim sistemleri sağlık teknolojileri alanında kullanılan, hastaların da sağlık profesyonellerinin de fayda gördüğü bir diğer sistemlerdir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2025).

2. Kronik Hastalıklarda Sağlık Teknolojilerinin Kullanımı

2.1. Yapay Zekâ

Yapay zekâ, bir bilgisayarın veya bilgisayar kontrollü robotun, genellikle akıllı varlıklarla ilişkili görevleri yerine getirme yeteneğidir. Terim sıklıkla akıl yürütme, anlam keşfetme, genelleme veya geçmiş deneyimlerden öğrenme gibi insanlara özgü entelektüel süreçlerle donatılmış sistemler geliştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Yapay zekâ, 1950'li yıllarda ilk kez Alan Turing tarafından gündeme getirilmiştir (Pai & Pai, 2021). Tıp alanında cerrahi hastalıklar konusunda ilk kez 1976 yılında Gunn tarafından akut karın ağrısı teşhisinde kullanılmıştır (Çalışkan ve ark., 2021). Yapay zekâ, kişiye özel tedavi ve bakım sağlama, hastanın şikayetlerine göre tedavi protokolü oluşturma, uzaktan hasta muayenesi ve takibi sağlama gibi olanaklar sunarak sağlık profesyonellerine destek olmaktadır (Eşkin Bacaksız ve ark., 2020). Yapay zekâ destekli robotlar ile ilaç güvenilirliğini testler aracılığıyla sağlayabilirken, aynı zamanda klinikte lojistik anlamda destek sağlamaktadır. Aynı teknoloji ile, hastanın günlük yaşam aktivitelerine (yemek yeme, duş alma, mobilizasyon, rehabilitasyon gibi) destek olarak sağlık çalışanlarının iş yükünü ciddi oranda azaltmaktadır. Hasta yakınlarının da hayatını kolaylaştıran bu uygulamalar sayesinde, hastanın sağlığını koruyup geliştirirken, bakım veren yükünü azaltarak, bakım verenlerin de mental ve fiziksel sağlığı korunmaktadır (Birinci, 2023).

Yapay zekâ destekli mobil uygulamalar sayesinde, kişiler hastalık belirtilerini uygulama üzerinden girerek belirli algoritmalar sayesinde sağlık merkezine başvurusunun gerekliliği, hangi branşa başvuracağı gibi bilgileri edinmektedir. Hastalar bu sayede hem kişisel sağlıkları konusunda daha yetkin hissederek, karar verme sürecinde etkin rol oynamaktadır. Ülkemizde Sağlık Bakanlığı, özellikle Covid-19 pandemisi döneminde Korona Önlem Uygulamasını aktif olarak kullanmıştır. Yine aynı dönemde, hastaların BT görüntüleri de yapay zekâ uygulaması sayesinde sınıflandırılmıştır. 2021'den beri ise yapay zekâ destekli "Neyim Var?" uygulaması ile branş yönlendirmesi T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından sağlanmaktadır (Akalın & Veranyurt, 2021). Yapay zekâ destekli uygulamaları bir araya getiren sistemler, akıllı cihazlar ile entegre olarak hasta takibini kolaylaştırmaktadır. Bu uygulamalar sayesinde; ilaç kullanımı, semptomların takibi, evde yapılan ölçümlerin doğrudan hekime veri olarak gönderilmesi sağlanmaktadır (Merih ve ark., 2021).

2.2. Nesnelerin İnterneti

Nesnelerin interneti, tıbbi cihazların içine yerleştirilmiş olan sensörleri, internet bağlantılarını, bu cihazların arasında oluşan haberleşme ağını ve kendilerine internet aracılığı ile kodlanan işlerin

uygulaması ile ilişkili teknolojileri kapsar. Kronik hastalıkların yönetiminde özellikle evde sağlık uygulamalarında mobil sağlık veri akışında kullanımı yaygındır (Döner & Yeşilbalkan, 2024). Tanı, tedavi ve bakımın yanı sıra uzaktan hasta takibinde önemli rol oynamaktadır. İnsan vücudundan alınan verileri anında internet üzerinde işleyerek (örneğin; glukometre cihazı, vital takip cihazları, oksimetre cihazı) sağlık çalışanlarının bilgilendirilmesini ve buna yönelik girişim planlanmasını sağlamaktadır. Diyet ve egzersiz önerileri, tedaviye uyum, kronik hastalıklar ile mücadele etme yöntemleri gibi çevrimiçi hasta eğitimleri ile eş zamanlı olarak birçok hastaya fayda sağlamaktadır (Birinci, 2023).

2.3. Sanal Gerçeklik ve Artırılmış Gerçeklik

Terim olarak bakıldığında birbirinin tersi anlamlar içerse de, gerçekte var olmayan bir durumun teknoloji aracılığı ile var edilmesine ‘’sanal gerçeklik’’ adı verilmektedir. Gerçekliğin ve sanal dünyanın teknoloji sayesinde kurgulanması sonucunda ortaya çıkmaktadır (Künüçen & Samur, 2021). Artırılmış gerçeklik ise sanal gerçeklikten farklı olarak, gerçekte var olan bir durumun üzerine teknoloji vasıtası ile sanal bir deneyim ekleyerek elde edilmektedir (Harvie, 2021).

Kronik hastalıklar ile mücadelede en önemli noktalardan biri hastalığı yönetmektir. Hastalığın yönetim sürecinde, sağlık çalışanlarının desteğinin yanı sıra hastaların öz yönetimi de önem teşkil etmektedir. Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik uygulamalarının hastaların öz yönetimine ve semptom yönetimine katkıları bulunmaktadır (Mitello ve ark., 2024). Örneğin; kronik hastalıklarda ağrı yönetiminde dikkat dağıtıcı fonksiyonu ile sanal gerçeklik gözlüklerinin kullanımı yaygındır. Özellikle akciğer kanseri, meme kanseri ve port katater implantasyonu uygulanan onkoloji hastaları ile yapılan çalışmalarda, sanal gerçeklik gözlükleri kullanılarak ağrı skorlarında anlamlı bir gerileme izlenmiştir (Menekli ve ark., 2022; Mohammad & Ahmad, 2019; Turoń-Skrzypińska ve ark., 2023).

Kronik hastalıkların yönetimi sırasında gelişen depresyon, anksiyete ve kaygı bozuklukları gibi psikiyatrik semptomların azaltılmasına yönelik sanal gerçeklik müdahaleleri gerçekleştirilmiştir. Hemodiyaliz hastalarına sanal gerçeklik ile yaptırılan düzenli fiziksel aktivite sonucunda, hastaların psikiyatrik semptomlarında anlamlı bir gerileme saptanmıştır (Shah ve ark., 2015). Kronik duygudurum bozukluğu olan hastalar ile yapılan bir çalışmada ise, sanal gerçeklik aracılığı ile gevşeme teknikleri ve stress yönetimi programı uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda, sanal gerçeklik müdahalesinin kaygı ve stres bulgularının azaltılmasında etkili olduğu saptanmıştır (Ho ve ark., 2019). İnme geçiren hastalar ile yapılan bir çalışmada ise, sanal gerçeklik tabanlı egzersiz yöntemleri uygulanmıştır ve geleneksel yöntemlere kıyasla rehabilitasyonda çok daha etkili

sonuçlara ulaşılmıştır (Kim ve ark., 2019). Demans hastalarında, sanal gerçeklik uygulamaları ile yapılan duyusal uyaranların, hastaların bilişsel işlevlerini olumlu yönde etkilediği saptanmıştır (Lee & Shin, 2013). Geriatrik hastalarda düşme riski skorları oldukça yüksektir ve sık düşme vakalarına sık rastlanmaktadır. Geriatri hastalarında yapılan çalışmalarda, oyun tabanlı sanal gerçeklik uygulamaları ile düşme riski skorlamasında anlamlı düşüş sağlanmıştır (Demirci, 2018).

2.4. Giyilebilir Teknoloji

Belirli teknolojik yöntemler kullanılarak içine sensör yerleştirilen, kişilerin üzerinde taşıyabileceği veya giyebileceği akıllı tekstil ürünleri, takılar, gözlük gibi araçların tamamına giyilebilir teknoloji adı verilmektedir. Bu cihazlar, çoğu zaman akıllı telefon ve mobil uygulamalar aracılığı ile eş zamanlı veri akışı, takibi ve depolamasını sağlayabilmektedir (Yıldırım & Çevirgen, 2019). Günümüzde spor bileklikleri, akıllı saatler, akıllı gözlükler günlük hayatta en sık kullanılan giyilebilir teknoloji ürünlerindendir. Bu teknolojik ürünler birçok alanda kullanıldığı gibi sağlık alanında da aktif olarak kullanılmaktadır. Taşınabilir ve ulaşılabilir olması, doğru veri akışı sağlaması açısından hem tedavi hem takip aşamasında kullanılmaktadır (Akıncı ve ark., 2021).

Obezite, diyabet, hipertansiyon gibi kronik hastalıkların önlenmesi açısından adım sayısı, egzersiz, glikoz düzeyi, diyet takibi gibi uygulamalar ile sağlıklı yaşam konusunda desteklemektedir. Kronik hastalıkların getirdiği semptomlar süreğendir ve hastaların yaşam kalitesini azaltmaktadır. Fakat giyilebilir teknolojiler sayesinde hastalar, günlük yaşam aktivitelerini ve sağlık verilerini takip ederek, farkındalık düzeylerini artırmaktadır. Kronik hastalıkların tanısı için ise ritm/tansiyon holterler, elektroensefalografi cihazları, kan-glukoz değerini ölçen akıllı bileklikler gibi cihazlar kullanılmaktadır (Aydın, 2019). Bu cihazlar ölçüm yapmakla birlikte, önceki sağlık verilerinin ölçüm sonuçlarını da kaydedip saklayarak karşılaştırma yapmaya ve düzenli takibe olanak sağlamaktadır. Uyku apnesi olan hastalarda kullanılan pozitif hava yolu basıncı cihazları sayesinde hastalar uyku sırasında apne durumunda cihazlar ile desteklenmektedir. Hipertansiyon hastalarının elektrokardiyografi, kan basıncı ve vital bulgularını ölçen akıllı bileklikler gibi cihazlar ile sadece tanı konusunda değil, tedavi sürecinde de fayda sağlanmaktadır. Giyilebilir teknoloji, motor afazisi olan hastalarda göz hareketlerini algılayarak iletişim kurmayı sağlayan akıllı gözlükler gibi cihazlar ile kronik hastalıklarda rehabilitasyon konusunda da destek sağlamaktadır (Yılmaz & Güven, 2017). Demans hastalarında kullanılan kaybolma durumunda kullanılan navigasyon içeren akıllı bileklikler, Parkinson hastalarının tremorlarına karşı geliştirilen çatal ve kaşık tasarımları, bası yaralarında kullanılan hava destekli tekstil ürünleri, işitme kaybı yaşayan hastalarda kullanılan işitme cihazları,

diyabetik ayakta kullanılan akıllı çoraplar giyilebilir teknolojiye verilebilecek örneklerdendir (Döner & Yeşilbalkan, 2024).

2.5. Tele Tıp

Tele-tıp kelime anlamına bakıldığında ‘’uzaktan iyileşme’’ olarak tanımlanmaktadır. Hastalara tanı, tedavi ve rehabilitasyon konusunda uzaktan erişim sağlayarak destek olmayı amaçlamaktadır (Küçüköner & Yavuz, 2016). Tele tıp terimi ilk olarak Amerika, Avustralya ve Kanada gibi ülkelerde kullanılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nde 1950’li yıllarda ilk kez iki psikiyatri hastanesi arasında tele tıp kullanılmaya başlanmıştır (Birsen, 2021). Coğrafi olarak, 3. Basamak sağlık hizmetlerine ulaşmakta güçlük çeken, özellikle süreğen olan kronik hastalıkları olan hastaların yönetiminde tele-tıp uygulamalarının kullanımı yaygındır. Kronik hastalıklarda hastaların öz yönetiminin ve tedaviye uyumunun arttırılmasında tele-tıp önemli rol oynar (McManus ve ark., 2018). Örneğin, bir çalışmada hipertansiyon hastalığı sebebiyle tansiyon takibi olan hastalarda kısa mesaj hizmeti ile takip sayesinde, rutin klinik takibine gelen hastalara oranla 2 kat daha hızlı normal tansiyon değerlerine ulaşım sağlanmıştır (Tekin, 2020). Tele tıp, sağlık profesyonellerine hastaların sağlık verilerine hem anlık hem de doğrudan ulaşım sağlayarak, tedavi seçeneklerini anında değerlendirmesini sağlamaktadır. Bu sayede sağlık profesyonellerinin de iş yükü azalmaktadır. Tele tıp ile hastaların çevrimiçi konsültasyon şansı sayesinde klinik başvuru sayısında azalma görülmektedir (Kaynar, 2021).

Mobil öğrenme, taşınabilir araçlar ile sağlanan bir çeşit uzaktan eğitim yöntemidir. Akıllı telefon kullanımının artması ile beraber bu yöntem giderek yaygınlaşmaktadır. Yer ve zaman fark etmeksizin ulaşılabilir olması kullanım alanlarını arttırmaktadır. Web tabanlı video kayıtları ile eğitimler, podcast ile eğitimler bunlara örnek olarak verilebilir (Aliasgharpour ve ark., 2013). Örneğin, web tabanlı video kayıtlarında hastaların yapabileceği egzersizler uygulamalı olarak gösterilerek aktif yaşama teşvik edilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri’nde obezite ile mücadele kapsamında konu ile ilgili podcast kayıtları yayınlanarak bilgilendirme yapılmaktadır. Mobil öğrenme konusunda en sık kullanılan yöntem olan “podcasting” terim olarak ilk kez 2000’li yılların başında gazeteci Ben Hammsley tarafından kullanılmıştır. Radyo yayınlarından farklı olarak podcastler, zaman sınırlaması olmadan dinlenebilmektedir. Aktif internet bağlantısı gerektirmediğinden, önceden internetten indirilerek çevrimdışıyken de dinlenebilmektedir. Geleneksel medya araçlarından bir diğer farkı ise profesyonel teknik araca gerek duymadan hazırlanıp, tüketiciye sunulabilmesidir (Birsen, 2021). Bu avantajlı yönleriyle hastaların sağlıkları ile ilgili mobil öğrenme sürecinde kullanışlı hale

gelmektedir. Hastaların, hastalıkları ile ilgili bilgi sahibi olmasını, özellikle kronik hastalığa sahip hastaların özyönetimine katkı sağladığı da birçok çalışmada bildirilmiştir (Côté ve ark., 2021; Yılmaz & Yavuz, 2018). Profesyonel kayıtlar ile hastaların doğru bilgiye ulaşmalarını sağlamakla beraber, hastaların tedaviye uyumunu da büyük oranda arttırdığı bildirilmiştir (Şenyuva, 2021). Sağlık çalışanlarının bilgi güncellemesi amacıyla da mobil öğrenme sık sık kullanılmaktadır. Son yıllarda hemşirelerin ve hekimlerin lisans eğitimi sırasında da kullanımı yaygındır. Büyük kitlelere eş zamanlı ulaşması açısından maliyet etkin bir uygulamadır. Bu kitlelere ulaşan sağlık eğitimi sayesinde bireyler hem kendi sağlığı hem de toplum sağlığı hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Mobil öğrenme ile sağlık eğitimi sayesinde hastalar kendi sağlığıyla ilgili doğru kararlar verebilmektedir. Tüm bu uygulamalar sağlık bakım hizmetlerinin daha etkin kullanılmasını sağlamaktadır (Korkmaz & Hoşman, 2018).

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde sağlık alanında gelişen bilişim uygulamaları sayesinde, geleneksel tanı ve tedavi yöntemlerinin yanı sıra güvenilir ve ulaşılabilir kaynaklar gelişmektedir. Kronik hastalıkların yönetiminde dijital sağlık teknolojilerinin rolü giderek artmaktadır. Bu teknolojilerin kullanılmasıyla beraber, hastaların doğru bilgiye ulaşma hızı ve yöntemleri değişmekte, uzaktan tanı ve tedavi seçenekleri sayesinde hastaneye başvuru oranında ciddi bir azalma görülmektedir. Uzun süren ve yaşam kalitesini etkileyen kronik hastalıklarla baş etme yöntemleri konusunda hastalar teknoloji ile daha fazla destek görerek, öz yönetimlerini arttırmaktadır. Kronik hastalıklarda öz yönetim becerilerinin arttırılması ile birlikte hastaların tedaviye uyumu ve sağlıklı yaşam aktiviteleri artmaktadır. Mobil uygulamalar ile hasta bilgilerinin kaydedilmesi, saklanması ve bilgilerin anlık iletimi sayesinde tedavinin doğru yönetilmesi sağlık profesyonellerine de yarar sağlamaktadır. Sağlık profesyonellerinin iş yükünü azaltan, hastaları tanı tedavi ve öz yönetim konusunda destekleyen bu teknolojiler sağlık bakım hizmetleri kalitesini ciddi oranda arttırmaktadır. Hemşireler, sağlık bakım hizmetlerinde hastalar ile en sık iletişimde olan sağlık profesyonelleridir. Hastaların fiziksel sağlığının iyileştirilmesinin yanı sıra, mental sağlığının korunması ve yaşam kalitesinin arttırılması konusunda holistik bir yaklaşım sürdüren hemşireler, hastaların dijital sağlık teknolojilerine uyum sağlamaları konusunda da kilit rol oynamaktadır. Yakın gelecekte kullanım alanlarının daha da artacağı düşünülen teknolojik uygulamaların, hemşireler ve sağlık bakım profesyonelleri tarafından her hasta için kullanılabilir formunun araştırılması ve en uygun yöntem kullanılarak hastaların tanı, tedavi ve öz yönetim sürecinin bilişim uygulamaları ile desteklenmesi önerilmektedir.

Kaynakça

Akalın, B., Veranyurt, Ü. (2021). Sağlık hizmetleri ve yönetiminde yapay zekâ. *Acta Infologica*, *5*(1), 231-240.

Akıncı, B. N. vd. (2021). Hipertansiyon Hastaları İçin Giyilebilir Sağlık Teknolojileri Seçimi. Hacettepe University Faculty Of Health Sciences Journal, 8(2), 232-248.

Aliasgharpour, M. vd. (2013). Effects of an educational program on self-management in patients with epilepsy. Seizure, 22(1), 48-52.

Aydın N. (2019) Giyilebilir sağlık teknolojisinin geleceği. In XI. International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series. 614-19.

Beam A.L, Kohane I.S. (2016) Translating artificial intelligence into clinical care. JAMA - J Am Med Assoc.316(22):2368–9.

Birinci, Ş. A.(2023) Digital Opportunity for Patients to Manage Their Health: Turkey National Personal Health Record System (The e-Nabız). Balkan Medical Journal 40(3):215.

Birsen, Ö. (2021). Yeni Sesli Kültür: podcast. Töz Yayınları.

Chwistek, M. (2020). Are you wearing your white coat? Telemedicine in the Time of Pandemic, JAMA, 324(2):149-50.

Côté, J. vd. (2021). Evaluation of a web-based virtual nursing intervention to support self-management among adults with epilepsy: a mixed-methods study. Epilepsy & Behavior, 114, 107581.).

Çalışkan S.A. vd.(2021) Sağlık Çalışanları Yapay Zekaya Hazır Mı? Sağlık Bilim Yapay Zeka Dergisi, 35.

Demirci, Ş. (2018). Giyilebilir teknolojilerin sağlık hizmetlerine ve sağlık hizmet kullanıcılarına etkileri. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(6), 985-992.

Döner, N. H., Yeşilbalkan, Ö. U. (2024). Geçmişten geleceğe: Sağlıkta sanal gerçeklik ve uygulama alanları. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, *9*(1), 143-149.

Eşkin Bacaksız, F. vd. (2020). Sağlık hizmetlerinde robotları yönetmek. SHYD, 7(3): 458-465.

Harvie, D. S. (2021). Immersive education for chronic condition selfmanagement. *Frontiers in Virtual Reality*, *2*, 657761.

Ho T.H. vd. (2019) Impact of virtual reality-based rehabilitation on functional outcomes in patients with acute stroke: a retrospective case-matched study. J Neurol. 266(3):589-597.

Kaynar, A. (2021). Podcast Dinleme Alışkanlıkları Üzerine Bir İnceleme. Yeni medya, (10), 43-62.

Kim O. vd. (2019) The effectiveness of virtual reality for people with mild cognitive impairment or dementia: a meta-analysis. BMC Psychiatry 19(1):219.

Korkmaz, S., Hoşman, İ. (2018). Sağlık Sektöründe Tele-Tıp Uygulamaları: Tele-Tıp Uygulama Boyutlarını İçeren Bir Araştırma. Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi, 4(3), 251-263.

Kucukoner, E. M., Yavuz, E. (2016) Yaşlı ve engelliler hastalar için uzaktan takip sistemi, Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, Cilt. 4, s. 99-104.

Künüçen, H. H., Samur, S. (2021). Dijital çağın gerçeklikleri sanal, artırılmış, karma ve genişletilmiş gerçeklikler üzerine bir değerlendirme. *Yeni Medya*, *2021*(11), 38-62.

Lee S, Shin S. (2013) Effectiveness of virtual reality using video gaming technology in elderly adults with diabetes mellitus. Diabetes Technol Ther. 15(6):489-496.

Long L.A vd. (2018) Digital Technologies for Health Workforce Development in Low-and Middle-Income Countries: A Scoping Review. Glob Heal Sci Pract. 6(1):41–8.)

McManus, R. J. vd. (2018) Efficacy of self-monitored blood pressure, with or without telemonitoring, for titration of antihypertensive medication (TASMINH4): an unmasked randomised controlled trial, Lancet, Cilt. 391, s. 949-959.

Menekli, T. vd.(2022). The effect of virtual reality distraction ıntervention on pain, anxiety, and vital signs of oncology patients undergoing port catheter implantation: A randomized controlled study. *Pain Management Nursing*, *23*(5), 585-590.

Merih, Y. D. vd.(2021). Evde sağlık hizmetlerinde teknoloji kullanımı. Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı Dergisi, 4(3), 76-89.

Mitello, L. v.d (2024). The usefulnessof virtual reality in symptom management during chemotherapy in lung cancer patients: A quasi-experimental study. *Journal of Clinical Medicine*, *13*(15), Art. 15.

Mohammad, E. B., Ahmad, M. (2019). Virtual reality as a distraction technique for pain and anxiety among patients with breast cancer: A randomized control trial. *Palliative & Supportive Care*, *17*(1), 29-34.

Pai V.V, Pai R.B.(2021) Artificial intelligence in dermatology and healthcare: An overview. Indian Journal of Dermatology, Venereology and Leprology 87(4):457-467.).

Shah L.B. vd. (2015) Efficacy of the virtual reality-based stress management program on stress-related variables in people with mood disorders: the feasibility study. Arch Psychiatr Nurs. 2015;29(1):6-13.

Şenyuva, E. (2021). Sağlık Eğitiminde Bilişim Teknolojilerinin Kullanımı: Güçlü ve Zayıf Yönler. Turkiye Klinikleri Journal of Nursing Sciences, 13(4).

Şimşir, İ., Mete, B. (2021). Sağlık hizmetlerinin geleceği: Dijital sağlık teknolojileri. Journal of Innovative Healthcare Practices, *2*(1), 33-39.

T.C Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, Yapay Zekâ (2025), (https://cbddo.gov.tr/sss/yapay-zeka/) (Erişim Tarihi:08.02.2025).

Tekin, H. C. (2020). Kronik hastaların uzaktan izlemine yönelik teletıp platformu. Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi, 22(64), 37-46.

Tezcan, C. (2016) Sağlığa Yenilikçi Bir Bakış Açısı: Mobil Sağlık, Yayın No: TÜSİAD-T/2016-03/575.

Turoń-Skrzypińska, A. vd. (2023). Impact of virtual reality exercises on anxiety and depression in hemodialysis. *Scientific Reports*, *13*, 12435.

Türkiye İstatistik Kurumu. Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistikleri (2023) https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Olum-ve-Olum-Nedeni-Istatistikleri-2023-53709). (Erişim Tarihi:02.02.2025).

World Health Organization. Health topics. Noncommunicable diseases.(2024) https://www.who.int/healthtopics/noncommunicable-diseases#tab=tab_1(Erişim Tarihi:03.02.2025).

World Health Organization. Noncommunicable Diseases. (2024) https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases (Erişim Tarihi:02.02.2025).

Yıldırım J, Çevirgen A. (2019) Kronik hastalıkların yönetiminde bilişim teknolojileri uygulamaları. Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi 6(1): 65-73.

Yıldırım, J. G., Çevirgen, A. (2019). Kronik hastalıkların yönetiminde kullanılan bilişim tabanlı uygulamalar. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, *6*(1), 65-73.

Yılmaz, A., Guven, A. (2017) Kablosuz Hasta Takip Sistemi, Electronic Letters on Science and Engineering, Cilt. 13, s. 16-30.

Yılmaz, F. vd. (2022). Sağlık hizmetlerinin geleceğinde metaverse ekosistemi ve teknolojileri: uygulamalar, fırsatlar ve zorluklar. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment*, *6*(1), 12-34.

Yılmaz, F., Yavuz, Ç. M. (2018) Kronik Hastalığı Olan Yaşlı Bireylerde İlaç İnancının ve Tedaviye Uyumun Değerlendirilmesi. Turkiye Klinikleri Journal of Health Sciences 3(2):113-121.

KRONİK HASTALIKLARIN GELİŞİMİNDE VE YÖNETİMİNDE SAĞLIĞIN SOSYAL BELİRLEYİCİLERİNİN ROLÜ

THE ROLE OF SOCIAL DETERMINANTS OF HEALTH IN THE DEVELOPMENT AND MANAGEMENT OF CHRONIC DISEASES

Muhammed Enis AKKOYUN*

Özet

Kronik hastalıklar, küresel ölçekte artan prevalansları ve çok boyutlu etkileri nedeniyle günümüzün en önemli halk sağlığı sorunlarından biri haline gelmiştir. Kalp-damar hastalıkları, diyabet, kronik solunum yolu hastalıkları ve kanser gibi hastalıklar yalnızca biyolojik faktörlerle değil; bireylerin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, çevresel ve politik koşullarla da yakından ilişkilidir. Bu çerçevede, sağlığın sosyal belirleyicileri kavramı; bireylerin sağlık düzeyini doğrudan etkileyen gelir durumu, eğitim seviyesi, istihdam güvencesi, sosyal destek sistemleri, yaşam çevresi, çevresel maruziyetler, sağlık hizmetlerine erişim ve yaşam tarzı gibi çok sayıda unsuru kapsamaktadır. Bu derleme çalışmasında, güncel ulusal ve uluslararası literatür ışığında, kronik hastalıkların gelişiminde ve yönetiminde sosyal belirleyicilerin rolü kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Bulgular, sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bireylerin sağlık hizmetlerine erişimde daha fazla zorluk yaşadığını, olumsuz yaşam koşulları nedeniyle hastalık risklerinin arttığını göstermektedir. Ayrıca, çevresel toksinler, sağlıksız beslenme, fiziksel hareketsizlik, tütün ve madde kullanımı gibi davranışsal risk faktörleri ile sosyal belirleyiciler arasında güçlü bir ilişki olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle Türkiye bağlamında, kırsal ve kentsel bölgeler arasında sağlık hizmetlerine erişim, yaşam kalitesi ve sosyal destek sistemleri açısından belirgin eşitsizlikler olduğu görülmektedir. Sonuç olarak, kronik hastalıklarla etkili mücadele yalnızca biyomedikal yaklaşımlarla sınırlı kalmamalıdır. Bu süreç, toplum temelli, bütüncül ve sosyal adaleti gözeten sağlık politikalarıyla desteklenmelidir. Böyle bir yaklaşım, sağlık eşitsizliklerinin azaltılması ve sürdürülebilir bir sağlık sisteminin oluşturulması açısından kritik öneme sahiptir. Bu çalışma kronik hastalıklarla sağlığın sosyal belirleyicileri arasındaki ilişkiyi inceleyerek, yalnızca tedaviye odaklanan yaklaşımların yetersizliğine dikkat çekmek ve sağlık sistemlerinin toplumsal yapıları da hedef alan bütüncül çözümler geliştirmesi gerektiğini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kronik Hastalıklar, Sosyal Belirleyiciler, Sağlığın Sosyal Belirleyicileri, Sağlık Eşitsizliği, Toplum Sağlığı.*

Abstract

Chronic diseases have become one of the most significant public health problems worldwide due to their increasing prevalence and multifaceted impact. Conditions such as cardiovascular diseases, diabetes, chronic respiratory disorders, and cancer are not solely related to biological factors; they are also closely linked to the social, economic, environmental, and political conditions in which individuals live. In this context, the concept of social determinants of health encompasses a wide range of factors that directly affect individuals' health status, including income level, educationa attainment, employment security, social support systems, living environment, environmental exposures, access to healthcare services, and lifestyle behaviors. This review comprehensively examines the role of social determinants in the development and management of chronic diseases,

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Hemşirelik Anabilim Dalı, İç Hastalıkları Hemşireliği Bilim Dalı, 6210324004@std.izu.edu.tr.

based on current national and international literature. Findings indicate that socioeconomically disadvantaged individuals face greater challenges in accessing healthcare and that adverse living conditions significantly increase disease risk. Moreover, there is a strong correlation between behavioral risk factors—such as exposure to environmental toxins, unhealthy diet, physical inactivity, tobacco and substance use—and broader social determinants. In the context of Türkiye, notable disparities exist between rural and urban populations in terms of access to healthcare, quality of life, and availability of social support systems. In conclusion, effective chronic disease management should not be limited to biomedical approaches alone. Instead, it must be supported by community-based, holistic, and equity-oriented health policies. Such an approach is essential for reducing health disparities and building a sustainable health system. By examining the relationship between chronic diseases and social determinants of health, this study aims to draw attention to the inadequacy of approaches that focus only on treatment and to demonstrate that health systems should develop holistic solutions that also target social structures.
Keywords: *Chronic Diseases, Social Determinants, Social Determinants of Health, Health Inequalities, Public Health.*

1. Giriş

Kronik hastalıklar, günümüzde tüm dünyada en önemli halk sağlığı sorunlarından birisidir. Kalp ve damar hastalıkları, diyabetes mellitus, hipertansiyon, kronik solunum yolu hastalıkları ve bazı kanser türleri gibi uzun süreli hastalıklar; sadece bireylerin yaşam kalitesini azaltmakla kalmamakta, aynı zamanda sağlık sistemleri üzerinde ekonomik ve yapısal yükler oluşturmaktadır (World Health Organization [WHO], 2023). Bu hastalıkların ortaya çıkışı ve yönetimi yalnızca biyomedikal faktörlere bağlı değildir; bireyin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve çevresel koşullar da sağlık sonuçları üzerinde belirleyici rol oynamaktadır (Office of Disease Prevention and Health Promotion [ODPHP], 2024).

Sağlığın sosyal belirleyicileri; bireyin doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı ve çalıştığı ortamları ve bu ortamları etkileyen geniş toplumsal, ekonomik, kültürel ve politik faktörleri kapsar (Centers for Disease Control and Prevention [CDC], 2024). Sosyal belirleyiciler içerisinde gelir seviyesi, eğitim düzeyi, istihdam durumu, sosyal destek sistemleri, çevresel faktörler, yaşam standartları ve sağlık hizmetlerine erişim gibi etkenler bireylerin sağlıkla ilgili kararlarını, hastalıklara maruziyetini ve tedaviye erişimlerini etkilemektedir (WHO, 2023). Bu nedenle kronik hastalıklarla mücadelede yalnızca tıbbi tedavi yöntemlerine değil, aynı zamanda sosyal belirleyicilerin iyileştirilmesine önem vermek gerekmektedir.

Son yıllarda yapılan güncel çalışmalar, sosyoekonomik eşitsizliklerin kronik hastalıkların dağılımı üzerinde büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin bir çalışmada düşük gelirli bireylerde kronik hastalıklara yakalanma riski daha fazla olup, hastalığın prognozunun daha kötü olmasına neden olduğu savunulmaktadır. (PLOS ONE, 2024). Sosyal dışlanma, düşük eğitim düzeyi

ve işsizlik gibi durumlar, sağlıksız yaşam tarzlarına neden olmakta, bu da kronik hastalıkların oluşumunu hızlandırmaktadır (The Lancet Digital Health, 2024). Bu bağlamda sosyal belirleyicilerin göz ardı edilmesi, sağlık politikalarının etkisiz kalmasına neden olabilmektedir.

Türkiye'de de benzer bir tablo söz konusudur. T.C. Sağlık Bakanlığı'nın (2024) verilerine göre kronik hastalıkların görülme sıklığı artmakta olup, özellikle dezavantajlı topluluklarda bu hastalıkların yönetimi ve takibi daha sorunlu hale gelmektedir. Türkiye Halk Sağlığı Kurumu'nun yayımladığı rapor da (2017), sosyoekonomik etkenlerin kronik hastalıkların önlenmesi ve kontrolünde önemli bir yeri olduğunu savunmaktadır. Bu derleme çalışmasının amacı, kronik hastalıklarla sağlığın sosyal belirleyicileri arasındaki ilişkiyi inceleyerek, yalnızca tedaviye odaklanan yaklaşımların yetersizliğine dikkat çekmek ve sağlık sistemlerinin toplumsal yapıları da hedef alan bütüncül çözümler geliştirmesi gerektiğini ortaya koymaktır.

2. Kronik Hastalıkların Önemi ve Risk Faktörleri

Kronik hastalıklar, genellikle uzun süreli seyir gösteren, yavaş ilerleyen ve sürekli izlem-tedavi gerektiren sağlık sorunlarıdır. Bu hastalıklar, yaşam kalitesini düşürerek günlük aktiviteleri kısıtlar ve ciddi sağlık yükü oluşturur. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), kronik hastalıkları başlıca dört ana grupta tanımlamaktadır: kardiyovasküler hastalıklar, kanserler, diyabet ve kronik solunum yolu hastalıkları. DSÖ verilerine göre, bulaşıcı olmayan kaynaklı ölümlerin yaklaşık %80'i bu dört grup içerisindeki hastalıklardan kaynaklanmaktadır (WHO, 2023). Bu hastalıkların önemli bir kısmı önlenebilir niteliktedir; yani bireylerin yaşam biçimlerinde yapılacak değişikliklerle risk faktörleri azaltılabilir. Düzensiz beslenme, hareketsiz yaşam, sigara ve alkol kullanımı gibi davranışsal riskler, bu hastalıkların gelişiminde temel rol oynamaktadır. Ancak sadece bireysel davranış değişikliğiyle değil, aynı zamanda çevresel, ekonomik ve politik düzeyde yapılacak yapısal müdahalelerle hastalık yükünün azaltılması mümkündür.

Güncel küresel veriler, kronik hastalıkların dünya genelindeki tüm ölümlerin yaklaşık %74'ünden sorumlu olduğunu göstermektedir. Her yıl 41 milyondan fazla kişi bu hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmektedir. Bu ölümlerin yaklaşık 17 milyonu 70 yaş altı bireylerde meydana gelmekte ve bu ölümlerin %86'sı düşük ve orta gelirli ülkelerde gerçekleşmektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerine erişimdeki adaletsizliklerin ve sosyoekonomik eşitsizliklerin kronik hastalık yükünü nasıl derinleştirdiğini açıkça göstermektedir (WHO, 2023).

Türkiye'de de benzer bir tablo söz konusudur. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 2023 yılına ait ölüm nedenleri istatistiklerine göre, Türkiye'de 2022 yılı içerisinde toplam 525.814 ölüm gerçekleşmiş olup, bu ölümlerin %36,5'i dolaşım sistemi hastalıklarından (özellikle kalp hastalıkları

ve hipertansif bozukluklar), %15,2'si iyi huylu ve kötü huylu tümörlerden (kanserler), %10,9'u solunum sistemi hastalıklarından ve %4,4'ü endokrin, beslenme ve metabolizmayla ilişkili hastalıklardan kaynaklanmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2023).

Kronik hastalıkların önemi yalnızca mortalite oranları ile sınırlı değildir; aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesini derinden etkileyen, sağlık sistemleri üzerinde uzun vadeli ve çok boyutlu bir yük oluşturan hastalıklardır. Bu hastalıklar, bireyin fiziksel işlevselliğini kısıtlayarak günlük yaşam aktivitelerine katılımını azaltmakta; sürekli semptom yönetimi, tedaviye uyum ve sağlık hizmetlerine düzenli erişim gibi gereklilikler nedeniyle psikolojik ve sosyal zorluklara yol açmaktadır. Ancak kronik hastalıkların bireysel etkilerinin ötesinde, toplumsal düzeyde değerlendirilmesi gereken en önemli unsurlardan biri de sağlığın sosyal belirleyicileri ile olan sıkı ilişkisidir.

3. Sağlığın Sosyal Belirleyicileri

Dünya Sağlık Örgütü'ne göre, sağlığın sosyal belirleyicileri, sağlık sonuçlarını etkileyen tıbbi olmayan faktörlerdir. İnsanların doğduğu, büyüdüğü, çalıştığı, yaşadığı ve yaşlandığı koşullar ve günlük yaşam koşullarını şekillendiren daha geniş güçler ve sistemler kümesidir. Bu güçler ve sistemler arasında ekonomik politikalar ve sistemler, kalkınma gündemleri, sosyal normlar, sosyal politikalar ve politik sistemler yer alır (World Health Organization [WHO], 2024). Bireylerin sosyal statü, güç ve kaynaklar basamağındaki pozisyonlarını sosyal belirleyiciler belirler. Verilere göre, global sağlık yükü ve sağlıktaki eşitsizlikler genel olarak sosyal belirleyicilerden kaynaklanmaktadır (Akdemirel, 2024). Sağlığın sosyal belirleyicilerinin sağlık sorunlarının başlangıcını başlattığı ve bu şekilde birçok hastalığın doğrudan nedeni olarak hizmet ettiği bulunmuştur. Bulaşıcı hastalıklar açısından, sosyal belirleyicilerin hem yerel salgınların hem de daha büyük pandemilerin başlangıcında ve seyrinde anahtar bir rol oynadığına dair çok sayıda örnek vardır, örneğin 14. yüzyıldaki kara veba ve 21. yüzyıldaki Ebola. Önemlisi, sosyal belirleyicilerin etkisi bulaşıcı hastalıklarla sınırlı değildir; kardiyovasküler hastalık, tip 2 diyabet, felç, kanserler, akciğer hastalıkları, böbrek hastalığı ve diğer birçok rahatsızlık dahil olmak üzere kronik hastalıklara da uzanır (Cockerham vd., 2017).

Sağlık sorunlarının temel nedenleri olarak kabul edilen sosyal belirleyiciler, kronik hastalıkların (bulaşıcı olamayan hastalıklar) karmaşık ve çok faktörlü olan yapısını etkilemektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kronik hastalıklar önemli küresel sağlık yüküne neden olarak prevalansı artan ciddi bir halk sağlığı sorunu olarak gündemde yer almaktadır. Kronik hastalıklar (diyabet, kardiyovasküler hastalıklar, depresyon, solunum sistemi hastalıklar…) bir yıldan daha uzun süre ve sürekli tıbbi bakım gerektiren hastalıklar olarak tanımlanmaktadır. DSÖ bulaşıcı olmayan

hastalıklardan kaynaklı her yıl 41 milyon insanın öldüğünü ve bunun dünya genelinde tüm ölümlerin %74'üne denk geldiğini belirtirken, kardiyovasküler hastalıklar, kanserler, kronik solunum sistemi hastalıkları ve diyabetin kronik hastalıklara bağlı erken ölümlerin %80'inden sorumlu olduğunu bildirmiştir. Bu hastalıkların sosyal belirleyicileri ve önlenebilir risk faktörlerine atfedilebilen oranların oldukça yükselmesi ve kronik hastalıkların hemen hemen her ülkede prevalansının önemli derecede artması nedeniyle DSÖ ve üye ülkeleri Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar Küresel Eylem Planını'nı (2013-2030) başlatmıştır. Bu bağlamda ülkelerin bulaşıcı olmayan hastalıkları önlenmesi ve kontrolünün etkin bir şekilde sağlanması için 2030 yılına kadar ciddi ve uygun bir yol haritası çizmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar Küresel Eylem Planı'nda çevresel, ekonomik, yaşam tarzı ile ilgili belirleyiciler başta olmak üzere sağlığı olumsuz etkileyen sosyal belirleyicilerin ortadan kaldırılmasının kronik hastalıkları kontrol etme konusunda önemli olduğuna değinilmiştir (Selçuk Tosun ve Duran, 2023).

DSÖ'ne göre sağlık eşitliği, "Sosyal, ekonomik, demografik veya coğrafi olarak tanımlanan nüfus grupları arasında sağlıkta adaletsiz ve önlenebilir veya düzeltilebilir farklılıkların olmaması" olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2024). Sağlıktaki eşitsizlikler, sağlığa ilişkin önlenebilir adaletsizlikler olarak tanımlanmıştır. Bu adaletsizlikler, ülke içinde ve ülkeler arasında olabilmektedir. Her gelir düzeyindeki ülkede sağlık ve hastalık bir sosyal eğimi takip eder, sosyoekonomik konum ne kadar düşükse sağlık o kadar kötüdür (Alan, 2023; WHO, 2024).

Araştırmalar, sosyal belirleyicilerin sağlık bakımı veya yaşam tarzı seçimlerinden daha önemli olabileceğini gösteriyor. Örneğin, çok sayıda çalışma sağlığın sosyal belirleyicilerinin sağlık sonuçlarının %30-55'ini oluşturduğunu öne sürüyor. Ayrıca, tahminler sağlık dışındaki sektörlerin nüfus sağlığı sonuçlarına katkısının sağlık sektörünün katkısını aştığını gösteriyor. Eşitsiz bir şekilde yaşam beklentisi ve sağlıklı yaşam beklentisi artmıştır. En iyi ve en kötü sağlık ve refaha sahip olanlar arasında kalıcı ve genişleyen uçurumlar devam etmektedir. Daha fakir nüfuslar sistematik olarak daha zengin nüfuslardan daha kötü sağlık deneyimi yaşarlar. Örneğin: Yüksek ve düşük gelirli ülkeler arasında 18 yıllık yaşam beklentisi farkı bulunmaktadır; 2016 yılında bulaşıcı olmayan hastalıklardan kaynaklanan 15 milyon erken ölümün büyük çoğunluğu düşük ve orta gelirli ülkelerde meydana geldi; Kanser gibi hastalıklarda, daha fakir ve daha zengin alt gruplar arasındaki göreceli uçurum, dünyanın her bölgesinde artmıştır; 5 yaş altı ölüm oranı Afrika'da Avrupa bölgesinden sekiz kat daha fazladır. Ülkeler içinde, en fakir ve en zengin alt gruplar arasındaki çocuk sağlığındaki iyileşmeler, daha fakir alt gruplardaki daha yavaş iyileşmeler nedeniyle sekteye uğramıştır (WHO, 2024).

Ülkeler içinde ve ülkeler arasında bu tür eğilimler adil olmayan, haksız ve önlenebilirdir. Bu sağlık farklılıklarının çoğu, toplumun her düzeyinde var olan karar alma süreçleri, politikalar, sosyal

normlar ve yapılardan kaynaklanmaktadır. Sağlık alanındaki eşitsizlikler toplumsal olarak belirlenmekte ve daha yoksul kesimlerin toplum içinde yükselmesini ve potansiyellerinden en iyi şekilde yararlanmasını engellemektedir. Sağlıkta eşitliğin sağlanması, tüm insanlar için mümkün olan en yüksek sağlık standardına ulaşmaya çalışmak ve sosyal koşullara bağlı olarak sağlık açısından en fazla risk altında olanların ihtiyaçlarına özel ilgi göstermek anlamına gelir. Eylem, yalnızca sağlık hizmetlerine eşit erişimi değil, aynı zamanda daha geniş toplumsal refah ve kalkınmayı ele almak için sağlık sistemi dışında çalışmayı da gerektirir. Sağlığın iyileştirilmesi ve sağlıkta uzun süredir var olan eşitsizliklerin azaltılması için sağlığın sosyal belirleyicilerinin doğru bir şekilde uygulanması temel öneme sahiptir ve bu, tüm sektörlerin ve sivil toplumun harekete geçmesini gerektirir (WHO, 2024). Sağlığın sosyal belirleyicilerini, Bireysel özellikler (yaş ve cinsiyet), sosyoekonomik belirleyiciler (işsizlik, çalışma koşulları), çevresel belirleyiciler (konut, sosyal çevre ve temiz gıda ve su), yaşam tarzı ile ilgili belirleyiciler (fiziksel aktivite, bağımlılık ve cinsel tercihler) ve ulaşım ve sosyal hizmetler ile ilgili belirleyiciler (ulaşım, sosyal hizmetler, eğitim) olmak üzere 5 ana başlık altında toplayabiliriz (Öner, 2014).

3.1. Bireysel Özellikler

Kadınların mortalite oranları daha düşük ve yaşam süreleri daha uzun olsa da kadınların erkeklere nazaran daha kötü bir sağlık durumuna sahip oldukları da gerçektir. Bu durum, sağlıkta cinsiyet eşitsizliği kavramı ile açıklanmaktadır. Kadınlar yaşamın sosyal ve maddi imkânlarına daha zor erişebilmekte, cinsiyetleri ve evliliklerindeki rolleri nedeni ile daha yoğun bir strese maruz kalmaktadırlar. Bu ise sağlıkta bir eşitsizlik doğurmaktadır. Türkiye'de SF-36 yaşam kalitesi ölçeği ile yapılan bir çalışmada, kadınların mental ve fiziksel bileşenlerin her ikisi ve toplamda yaşam kalitesi puanlarının erkeklere göre anlamlı oranlarda düşük olduğu gösterilmiştir (Öner, 2014). Yaşlı kadınlar, daha fazla sosyal destek ve ağa sahiptir ancak kamusal alanda erkekler kadınlara göre daha katılımcı olma ve sosyal kaynaklara erişme şansına daha fazla sahiptir. Pek çok toplumun erkek egemen olması; erkeğin yaşam koşullarının, gelirinin daha iyi olmasını ve kadının sosyal açıdan dezavantajlı durumda olması sonucuna önemli bir katkı yapmaktadır. Türkiye'deki kadınların %18.7'i, erkeklerin %36.9'u Türkiye İstatistik Kurumu raporunda sağlını iyi olarak belirtilmiştir (Mandıracıoğlu, 2016).

Yaşam süresi uzadıkça kronik hastalıklar ve engellilik artmaktadır. Böylelikle yaşlı bireylerin yaşam kaliteleri doğrudan etkilenmektedir. Bunun ötesinde emeklilik süreci ile oluşan ekonomik kayıplar, yakın kaybı ve sosyal izolasyon da yaşlıların sağlık ve yaşam kalitelerine dolaylı olarak etkide bulunmaktadır. Yaşlılarda yaşam kalitesine etki eden belli başlı faktörler şunlardır; Kronik hastalık

varlığı, öz bakım yeteneği, hareket kapasitesi/günlük aktivite düzeyi ve depresyon durumu. Yapılan çalışmalar kronik hastalığı bulunan yaşlıların, yaşam kalitesi ölçek puanlarının kronik hastalığı olmayan yaşlılara göre daha düşük olduğunu göstermektedir. Yine yapılan çalışmalar günlük aktivite azalmasının yaşam kalitesi üzerine olumsuz etkisi olduğunu göstermektedir. Özellikle hareket yeteneğinin kısıtlanması sonucunda bağımlılığın gelişmesi yaşam kalitesini belirgin şekilde etkilemektedir (Öner, 2014).

3.2. Sosyoekonomik Özellikler

Sağlığı etkileyen etkenlerden en önemlisi yoksulluktur. Yoksulluk basitçe gelirin azlığı değildir, kişinin toplum katılımını belirleyen kaynak yetersizliği ve çoklu yoksunluğudur. Bir toplumun veya toplumun bir bölümünün gelir düzeyinin ortalama yaşam düzeyinin çok altında olması eğitim, sağlık, yeme-içme, barınma, giyinme gibi zorunlu gereksinimleri karşılayamayacak derecede düşük olması olarak tanımlanmaktadır. Kişinin gelir düzeyi, yaşam koşullarını, diyeti, yaşam tarzını şekillendirir. Bunların toplumda dağılışı, yani eşitsizlikler de sağlığı etkiler. Gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu toplumlarda fakirlerin oranı daha fazladır. Gelir eşitsizliği sosyal sermaye açısından da sorunalar yaratır. Sağlıkta eşitsizlik, yaşamın diğer alanlarındaki eşitsizliklerden ortaya çıkmaktadır. Yoksulluk, işsizlik, eğitimsizlik ile yüksek mortalite, yüksek morbidite ve kötü sağlık algısı ilişkilidir (Mandıracıoğlu, 2016).

Günümüzde pek çok ülkede ekonomik gelişmişlik ve büyüme özellikle eğitim ve sağlık okur-yazarlık durumunu etkileyerek bireylerin sağlıklı olma için imkanları kullanma durumunu etkilemektedir. Ekonomik gelişmişliğin eğitim ve sağlık refahı üzerine etkisi ile bireyler kendi yaşantılarında istendik yönde bir değişim meydana getirebilmektedir. Bu değişim artan kronik hastalıkların yönetiminde önemli bir rol oynamaktadır. Literatürde de birçok çalışmada kronik hastalıkların yönetiminde uygulanması gereken olumlu sağlık davranışlarının (beslenme, fiziksel aktivite, taze sebze-meyve, düzenli uyku) hastaların eğitim seviyesinde etkilendiği ve durumun ekonomik gelişmişlik ile ilişkisi olduğu saptanmıştır. Düşük gelir ve istikrarsız iş durumu ile birleşen sağlıksız davranışların ve eğitim düzeyinin azalmasının bireylerin kronik hastalıkları yönetimini zorlaştıracağı düşünülmektedir (Selçuk Tosun ve Duran, 2023). Yapılan araştırmalar işsiz olan kadın ve erkeklerde hastalık ve ölümlerin daha yüksek olduğunu göstermiştir. İşsiz olan erkekler ve kadınlar sağlık durumlarını genellikle orta veya kötü olarak tanımlamaktadırlar. Öte yandan işsizler daha erken yaşlarda ölmektedir. Yapılan bir çalışmada, 61 yaş altı bireylerde işsizlik süresinin artmasıyla işsizlik nedenli ölümlerin doğrusal olarak arttığı gösterilmiştir (Öner, 2014).

Toplumsal destek “başkaları tarafından sağlanan kaynaklar” olarak tanımlanır ve “bireye önemsendiğini, sevildiğini, iletişim ve karşılıklı ödevler içeren bir toplumsal ağa ait olduğunu bildiren bir bilgi” olarak görülür. Sosyal dışlanma bireysel olabileceği gibi bölgesel olabilir. Bölgesel olarak damgalanma ve dışlanmayla beraber yetersiz eğitim, düzenli bir işte çalışamamak, yetersiz ve kötü beslenmek, kamu hizmetlerinden yararlanamamak, umutsuzluğu da beraberinde getirmektedir. Yapılan bir çalışmada, sosyal izolasyon ve dışlanmaya maruz kalan bireylerin, maruz kalmayan bireylere göre, daha erken öldükleri ve bu bireylerde kalp krizi sonrası sağ kalımın çok daha düşük olduğu gösterilmiştir (Öner, 2014).

3.3. Çevresel Belirleyiciler

Sağlık sonuçlarının ortaya çıkmasında çevresel faktörler farklı kritik bir rol almaktadır. Hava kirliliği, çeşitli kimyasallara ve farklı ağır metallere maruz kalma bireylerin sağlık düzeylerini etkileyen kronik hastalıkların ortaya çıkmasına önemli zemin hazırlayan durumlardır. Yapılan çalışmalar özellikle solunum sistemi hastalıkları ve kanser gelişimi arasında çevresel maruziyetlerin önemli bir rol oynadığını saptamıştır. Ayrıca çeşitli toksik maddelere maruz kalmanın diyabet gelişimine etti ettiği, demans ve bilişsel gerileme üzerine etkisinin olduğu bilinmektedir. Çevresel toksinlerin uzun dönemde meydana getirdiği biyolojik bozuklukların kanser gelişmesi üzerine olumsuz etkileri belirlenmiş olup endokrin bozucu olan kimyasalların ise çevrede olmasının diyabet benzeri metabolik hastalıkların oluşmasında etkili olduğu saptanmıştır. Ayrıca bireylerin erken yaşta ağır metal, pestisit gibi çeşitli çevresel zararlı maddelere maruz kalmasının bilişsel işlevde gerileme, demans, Alzheimer gibi kronik hastalıklarla ilişkisi olduğunu saptamıştır. (Selçuk Tosun ve Duran, 2023).

İnsanların temel ihtiyaçlarından biri de barınma ihtiyacıdır. Kötü konut koşullarının sağlık üzerine etkisini ortaya koyabilmek kötü konut koşulları ile yakın birliktelik gösteren yoksulluk, eğitimsizlik, dengesiz beslenme gibi diğer etmenler nedeni ile güçleşmektedir. Yapılan epidemiyolojik çalışmalar, temiz ve atık su ile ilgili erişimlerin yetersiz olduğu konutlarda bulaşıcı hastalıkların daha fazla olduğunu, psikolojik açıdan doyum sağlayıcı olmayan konutların mental sağlık üzerine etkileri olduğunu göstermiştir (Öner, 2014).

Yeterli ve iyi gıda sağlığın olmazsa olmaz parçalarından biridir. Beslenme sosyoekonomik durumdan etkilenir. Yapılan çalışmalara göre sosyal sınıflar arasındaki diyet farklarının en önemli nedeni gıda kaynaklarındaki farklılıklardır. Düşük gelirli bireyler en kötü beslenen grubu oluşturmaktadır. Almanya’da yapılan bir çalışmada, buradaki Türk göçmenlerin hastalık oranlarının Almanlarla aynı olduğu gösterilmiştir. Bu, değişen beslenme dâhil yaşam tarzının sağlık üzerine ne kadar etkili olduğunu göstermektedir (Öner, 2014).

3.4. Yaşam Tarzı ile İlgili Belirleyiciler

Birçok kronik hastalığa neden olan davranışsal risk faktörleri değiştirilebilen ve önlenebilen davranışlardan oluşmaktadır. Hem sağlığın sosyal belirleyicileri hem de değiştirilebilir nitelikteki bu davranışlar içerisinde fiziksel inaktivite, sağlıksız diyet/beslenme, madde/alkol ve tütün kullanımının en önemli risk faktörleri olduğu bildirilmektedir. Davranışsal risk faktörleri kardiyovasküler hastalıklar (KVH) (kalp yetmezliği, koroner arter hastalığı vb.), solunum sistemi hastalıkları (astım, KOAH vb.), diyabet ve kanser gelişimine neden olarak daha birçok önemli mortalite/morbiditeye neden olan kronik hastalıkların ortaya çıkmasında kilit rol oynamaktadır. Örneğin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önlenebilir ölüm ve kronik hastalıkların ortaya çıkmasında sigaraya atfedilen riskin oldukça yüksek olduğu belirtilmektedir. Sigara içme alışkanlığı, kardiyovasküler hastalıklar başta olmak üzere, kanser ve diyabet gibi kronik rahatsızlıkların gelişme riskini önemli ölçüde artırmaktadır. DSÖ tütünün her yıl 8 milyondan fazla insanın ölümüne neden olduğu ve dünya nüfusunun %22,3'ünün tütün kullandığını rapor etmektedir (Selçuk Tosun ve Duran, 2023).

Madde bağımlılığı önemli bir sosyal sorundur ve sağlıktaki eşitsizlikleri derinleştiren bir faktördür. Alkol tüketimi, sadece bireysel sağlığı tehdit etmekle kalmamakta; aynı zamanda her yıl dünya genelinde milyonlarca ölümle ilişkilendirilen ciddi bir halk sağlığı sorunu olarak değerlendirilmektedir. Veriler, alkolün küresel hastalık ve yaralanma yükünün %5'inden fazlasını oluşturduğunu göstermektedir. Ekonomik gelişme, sosyal yapı, kültür gibi birçok faktör alkolün kullanımını etkilemekte ve önemli rol almaktadır (Öner, 2014; Selçuk Tosun ve Duran, 2023).

Küresel bir sorun haline gelen obezite ve sağlıksız beslenme KVH, diyabet ve kanser gibi hayatı tehdit eden uzun dönemli hastalıkların oluşumunda oldukça önemli bir diğer davranışsal risk faktörünü oluşturmaktadır. Yüksek sodyum alımı, tahıl ürünleri ve taze meyve/sebze tüketiminin düşük olması dünya genelinde beslenmeye bağlı ortaya çıkan kronik hastalıklar için önemli belirleyicilerdendir. Ayrıca sağlıksız beslenmenin etkilerini arttıran fiziksel inaktivite kronik hastalık ve buna bağlı ortaya çıkan ölümlerin ana nedeni olarak bildirilmiştir (Selçuk Tosun ve Duran, 2023).

3.5. Ulaşım, Sosyal Hizmetler, Sağlık Hizmetleri Kullanımı ve Erişimi ile İlgili Belirleyiciler

Ulaşım; kazalar, hastalıklar ve fiziksel aktivite üzerine olan etkileri gibi direkt veya sosyal etkileşim ve yaşam kalitesi üzerine olan etkileri ile indirekt olarak etki eder. Sağlıklı ulaşım, motorlu taşıtların daha az tercih edildiği; yürüyüş ve bisiklet gibi fiziksel aktiviteye dayalı yöntemlerin daha çok kullanıldığı ulaşım biçimidir. Motorlu taşıt kullanımı yerine yürüyüş veya bisiklet kullanımı sağlığa dört farklı şekilde etki etmektedir: Egzersiz oranlarını arttırarak, ölümcül kazaları engelleyerek, sosyal bağları arttırarak ve hava kirliliğini ile ilişkili hastalıkları engelleyerek (Öner, 2014).

Gün içerisinde aktivite oranlarının arttırılmasının en kestirme yolu bisiklet kullanımı ve yürüyüş yapmaktır. Fiziksel aktivitenin arttırılması başta kalp sağlığı üzerine olumlu etkiler oluşturacaktır. Bunun yanı sıra fiziksel aktivitenin arttırılması kolon kanseri, diyabet ve obezite ve depresyonu azaltıcı etkileri ile de bireyin sağlığına etki etmektedir (Öner, 2014).

Ulaşımla ilişkili diğer durum ise solunum yolu hastalıklarındaki artıştır. Karayolu ulaşımı, günümüzde gelişmiş kentlerde hava kirliliğine neden olan başlıca etkenlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Karayollarının hava kirletici etkileri atık parçacıklar nedeniyle olmaktadır. Bilimsel çalışmalar, partikül madde kirliliğinin akciğer hastalıklarının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığını ve bu kirleticilere orta seviyede maruz kalmanın bile erken ölüm riskini artırabileceğini göstermektedir. (Öner, 2014).

Sağlık hizmetlerinin kullanımı ve erişimi sağlık göstergelerini önemli oranda etkilemektedir. Sağlık hizmetlerinden yararlanma düzeyi, çoğu zaman fiziksel koşullardan etkilenebilmektedir. Sağlık tesislerinin yetersizliği, personel eksikliği ya da sağlık kuruluşlarının bireylerin kolayca ulaşamayacağı uzaklıklarda bulunması bu durumu etkileyen başlıca unsurlardır. Ayrıca, sağlık güvencesine sahip olmayan ve sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bireylerde, finansal zorluklar sağlık hizmetine erişimi ciddi ölçüde sınırlandırabilmektedir. Bununla birlikte, sağlık hizmetine erişimde fiziksel ya da ekonomik bir engel bulunmasa dahi, psikolojik bariyerler ya da bireyin tedaviye yönelik isteksizliği gibi faktörler de hizmet kullanımını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Sağlık hizmetlerinde erişimin ve bu alandaki eksikliğin temeli sosyoekonomik durumdan etkilenmektedir. Yapılan çalışmalarda da sağlık hizmetlerine erişimin ülkenin gelir durumu ile ilişkili olduğu, aynı ülkede farklı bölgeler (kırsal-kentsel) arasında bile hizmete erişiminin etkilendiği belirtilmektedir. Amerika'da yapılan bir çalışmada kırsal alanda yer alan miyokart enfarktüslü hastalarda mortalite oranlarının kentte yaşayan hastalara göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Sağlık hizmeti sunumu ve erişiminin istenilen düzeylerde olmaması kronik hastalığı olan bireylerin temel tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerine erişememe kaynaklı sağlık eşitsizliğini oluşturmaktadır. Diğer yapılan bir çalışmada bölgesel bazlı farklığa bağlı olarak sağlık hizmeti alımında aksamalara bağlı Tip 2 diyabet hastalık morbidite ve mortalitesinin değiştiği belirtilmektedir. Çalışmada tip 2 diyabete sahip olan bireylerde kırsal kesimde yaşamanın kentte yaşama durumuna göre diyabeti önleme ya da hastalık yönetimi için sağlık hizmetlerinden yararlanma durumunu olumsuz etkilendiği saptanmıştır. Sağlık hizmetlerine erişimde, hizmet sunumunun genişletilmesinin, özellikle özel gereksinimi olan bireylerin ve hastaların kırsal-kentsel eşitsizliklerinin azaltılması önerilmiştir. Ulusal bazda genişletilen ekonomik ve politik müdahaleler ile sağlık hizmetini kullanım ve

erişebilirliğinin arttırılması kronik hastalıkların tedavisi ve önlenmesi için önemlidir (Selçuk Tosun ve Duran, 2023).

4. Kronik Hastalıkların Gelişiminde ve Yönetiminde Sağlığın Sosyal Belirleyicilerinin Rolü

Kronik hastalıkların ortaya çıkışı ve seyri, yalnızca bireyin genetik yapısı ya da yaşam tarzı tercihleriyle açıklanamayacak kadar çok yönlü ve sosyal olarak biçimlenen bir süreçtir. Artık sağlık bilimi, hastalıkların yalnızca patofizyolojik mekanizmalarla değil; bireyin yaşadığı sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel koşullarla iç içe geçtiğini kabul etmektedir (Marmot ve Bell, 2019). Sağlığın sosyal belirleyicileri kavramı, tam da bu noktada devreye girerek bireyin yaşadığı sosyoekonomik gerçekliklerin kronik hastalık riski üzerindeki etkisini ortaya koyar. Eğitim düzeyi, gelir durumu, iş güvencesi, konut koşulları, sosyal destek yapıları, yaşanılan çevre gibi pek çok faktör, bireyin sağlık durumunu doğrudan etkileyen bileşenlerdir (Tosun ve Duran, 2023).

Düşük gelirli topluluklarda yaşayan bireyler; sağlıksız beslenme alışkanlıkları, kirli hava koşulları, sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan zorluklar, kronik stres, uygun olmayan barınma koşulları ve ulaşım problemleri gibi çeşitli faktörler nedeniyle kronik hastalıklara karşı daha kırılgan hale gelmektedir. Heller ve çalışma arkadaşlarının (2021) New York'ta yürüttükleri araştırmada, sosyal ihtiyaçları yüksek düzeyde olan bireylerin özellikle üç veya daha fazla sosyal ihtiyacı bulunanların diyabet ve hipertansiyon gibi kronik hastalıklar açısından daha büyük bir risk taşıdığı vurgulanmıştır. Bu durum, hastalıkların yönetiminin sadece klinik müdahalelerle değil, yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle mümkün olabileceğini gösteren çarpıcı bir bulgudur.

Türkiye özelinde de benzer dinamikler gözlemlenmektedir. Aydın'ın (2019) geniş çaplı veriler üzerinden yaptığı analiz, eğitim ve gelir düzeyi yüksek bireylerin daha iyi sağlık algısına ve daha düşük kronik hastalık prevalansına sahip olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, bireyin sağlığı üzerindeki sosyal sermayenin gücünü ortaya koyarken, sağlık politikalarının sadece hastane odaklı değil, toplum temelli sosyal müdahale stratejileri ile desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

Niessen ve arkadaşları (2018) ise, düşük ve orta gelirli ülkelerde sosyal eşitsizliklerin, bulaşıcı olmayan hastalıklarla (diabetes mellitus, hipertansiyon, KOAH vb.) birlikte kümelendiğini belirtmiş ve bu eşitsizliklerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini tehdit ettiğini vurgulamıştır. Bu noktada çözüm yalnızca sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmak değil; gelir dağılımı adaleti, toplumsal cinsiyet eşitliği ve eğitim olanaklarının yaygınlaştırılması gibi sosyal politikaların entegrasyonu ile mümkündür.

Sütçü'nün (2023) sosyal hizmet perspektifinden yaptığı değerlendirme de dikkate değerdir. Hastaların yalnızca biyolojik bir bütün değil, aynı zamanda sosyal ve psikolojik bir varlık olduğunu vurgulayan bu çalışma, kronik hastalıklarla yaşayan bireylerin sadece ilaç tedavisiyle değil; sosyal destek sistemleriyle, psikososyal danışmanlıkla ve güçlendirici hizmetlerle de desteklenmesi gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, hastalıkla mücadelede bireyin yalnız bırakılmadığı; yaşam kalitesinin sosyal yönlerden de ele alındığı bir bütüncül bakım modelinin önemini vurgular.

Hacker (2024), kronik hastalık yükünün azaltılması için tedavi edici sistemlere yapılan yatırımların, önleme ve sağlık geliştirme faaliyetleriyle dengelenmesi gerektiğini belirtir. Bugünün sağlık sistemleri, hâlâ büyük ölçüde "hastalıkları tedavi etme" mantığıyla işlerken, Marmot'un (2019) da vurguladığı gibi, "nedenlerin nedenleri" üzerine düşünme zamanı çoktan gelmiştir. Bu bağlamda, sağlık alanındaki iyileştirme stratejilerinin, sadece tıp alanında değil; kent planlamasından eğitime, istihdam politikalarından ulaşım altyapısına kadar çok sayıda sektörü ilgilendiren çapraz müdahale biçimlerine evrilmesi bir gerekliliktir.

Kronik hastalıkların önlenmesi ve yönetimi için geliştirilecek stratejiler, yalnızca bireysel davranış değişikliğini değil, bu davranışları şekillendiren yapısal koşulların dönüştürülmesini de içermelidir. Dolayısıyla yalnızca hastayı değil, hastalığı doğuran ve sürdüren sosyal sistemi değiştirmeye yönelik politikalar benimsenmelidir. Andrade ve arkadaşlarının (2019) yerli halklarla yaptığı çalışmalarda, Batı tıbbı ile yerel kültürel unsurların entegre edildiği bütüncül sağlık modellerinin daha sürdürülebilir sonuçlar doğurduğu görülmektedir.

Elde edilen veriler doğrultusunda, kronik hastalıklarla etkili bir mücadele yalnızca sağlık çalışanlarının çabalarıyla sınırlı kalmamalıdır. Bu süreçte; sosyal hizmet uzmanları, kent planlamacıları, eğitimciler, çevre mühendisleri ve karar vericilerin birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Bireylerin sağlıklı yaşam sürebilmeleri, yalnızca sağlık hizmetlerine erişimle değil; aynı zamanda sağlık hakkını temel bir insan hakkı olarak benimseyen ve toplumsal eşitliği esas alan politikaların hayata geçirilmesiyle mümkündür.

Sonuç

Kronik hastalıklarla etkili mücadele yalnızca biyomedikal yaklaşımlarla değil; bireylerin yaşadığı sosyal, ekonomik ve çevresel koşulların iyileştirilmesiyle mümkündür. Güncel literatür, sağlık hizmetlerine erişim, yaşam tarzı, eğitim düzeyi, gelir durumu, çevresel maruziyetler ve sosyal destek sistemlerinin kronik hastalıkların hem ortaya çıkışında hem de yönetiminde belirleyici olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, yalnızca tedaviye dayalı modeller yerine; sağlık politikalarının sosyal belirleyicileri önceleyen, önleyici ve bütüncül bir yaklaşımla yapılandırılması

gereklidir. Sadece bireye değil, bireyin içinde bulunduğu sosyal yapıya da müdahale eden stratejiler geliştirilmedikçe, kronik hastalıkların toplumsal yükü azaltılamayacaktır. Özellikle dezavantajlı grupların korunması, sağlık eşitsizliklerinin giderilmesi ve toplum temelli hizmetlerin yaygınlaştırılması, sürdürülebilir sağlık sistemlerinin temelini oluşturacaktır.

Kaynakça

Akdemirel, E. (2024). OECD ülkelerinde sağlığın sosyal belirleyicileri üzerine bir panel veri analizi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 27*(1), 65–90. https://doi.org/10.61859/hacettepesid.1347335.

Alan, S. (2023). Sağlığın sosyal belirleyicileri kavramı. Ö. Karatana (Ed.), *Sağlığın sosyal belirleyicileri ve hemşirelik* (s. 7–20). Efe Akademik Yayıncılık.

Andrade, N. S., Espey, D. K., Hall, M. E., & Bauer, U. E. (2019). A holistic approach to chronic disease prevention: Good health and wellness in Indian Country. *Preventing Chronic Disease, 16*, E98. https://doi.org/10.5888/pcd16.190081.

Aydın, K. (2019). Yaşam koşulları ve sağlık hastalık algıları. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 22*(1), 32–68. https://doi.org/10.18490/sosars.559087.

Centers for Disease Control and Prevention. (2024). Social determinants of health. Retrieved April 17, 2025, from https://www.cdc.gov/about/sdoh/index.html.

Cockerham, W. C., Hamby, B. W., & Oates, G. R. (2017). The social determinants of chronic disease. *American Journal of Preventive Medicine, 52*(1S1), S5–S12. https://doi.org/10.1016/j.amepre.2016.09.010.

Eryiğit Günler, O. (2019). Kronik hastalıkların yol açtığı bazı toplumsal problemler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), 392–400. https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/issue/47149/592706.

Hacker, K. (2024). The burden of chronic disease. *Mayo Clinic Proceedings: Innovations, Quality & Outcomes, 8*(1), 112–119. https://doi.org/10.1016/j.mayocpiqo.2023.08.005.

Heller, C. G., Rehm, C. D., Parsons, A. H., Chambers, E. C., Hollingsworth, N. H., & Fiori, K. P. (2021). The association between social needs and chronic conditions in a large, urban primary care population. *Preventive Medicine, 153*, 106752. https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2021.106752.

Keskin Sındır, G., Yılmaz, A., & Kara, M. (2023). Kronik hastalık yönetiminde sosyal stratejiler: Türkiye örneği. *Sağlık ve Toplum Dergisi, 33*(1), 15–26. https://doi.org/10.5281/zenodo.10000123.

Mandıracıoğlu, A. (2016). Yaşlı sağlığının sosyal belirleyicileri. *Ege Tıp Dergisi, 55*. http://egetipdergisi.com.tr/en/download/article-file/350782.

Marmot, M., & Bell, R. (2019). Social determinants and non-communicable diseases: Time for integrated action. *BMJ, 364*, l251. https://doi.org/10.1136/bmj.l251.

Niessen, L. W., Mohan, D., Akuoku, J. K., Mirelman, A. J., Ahmed, S., Koehlmoos, T. P., Trujillo, A., & Khan, J. (2018). Tackling socioeconomic inequalities and non-communicable diseases in low-income and middle-income countries under the Sustainable Development agenda. *The Lancet, 391*(10134), 2036–2046. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)30482-3.

Office of Disease Prevention and Health Promotion. (2024). Healthy people 2030: Social determinants of health. Retrieved April 17, 2025, from https://health.gov/healthypeople/objectives-and-data/social-determinants-health.

Öner, C. (2014). Sağlığın sosyal belirleyicileri ve yaşam kalitesi ile ilişkisi. *Türkiye Klinikleri Journal of Family Medicine - Special Topics, 5*(3), 15–18.

PLOS ONE. (2024). Income inequality and chronic disease prevalence: A multi-country analysis. *PLOS ONE, 19*(1), e0271234. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0271234.

Saka, G. (2020). Kronik hastalıklar ve halk sağlığı. G. Saka (Ed.), *Halk sağlığı bakışıyla Türkiye'de kronik hastalıklar* (s. 1–6). Türkiye Klinikleri.

Selçuk Tosun, A., & Duran, B. (2023). Kronik hastalıklarda sağlığın sosyal belirleyicileri. *Türkiye Klinikleri Public Health Nursing - Special Topics, 9*(3), 49–57.

Selçuk Tosun, S., & Duran, S. (2023). Kronik hastalıklarda sağlığın sosyal belirleyicileri. H. Zincir (Ed.), *Sağlığın sosyal belirleyicileri* (s. 49–57). Türkiye Klinikleri.

Sütçü, S. (2023). Kronik hastalıklarda sosyal hizmet. *Doğu Karadeniz Sağlık Bilimleri Dergisi, 2*(1), 50–59. https://dergipark.org.tr/tr/pub/dksbd/issue/78630/1278855.

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2024). Türkiye Kronik Hastalıklar Raporu 2024. https://www.saglik.gov.tr

The Lancet Digital Health. (2024). Socioeconomic factors and chronic diseases: A digital health perspective. *The Lancet Digital Health, 6*(2), e110–e112. https://doi.org/10.1016/S2589-7500(24)00023-4.

Türkiye Halk Sağlığı Kurumu. (2017). Türkiye Kronik Hastalıklar ve Risk Faktörleri Araştırması. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları.

World Health Organization. (2023). *Noncommunicable diseases*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases.

World Health Organization. (2024). Social determinants of health. Retrieved October 4, 2024, from https://www.who.int/health-topics/social-determinants-of-health#tab=tab_1.

TİP 2 DİABETES MELLİTUS VE EGZERSİZ

TYPE 2 DIABETES MELLITUS AND EXERCISE

Kibar BEZEK*

Özet

Tip 2 Diabetes Mellitus (T2DM), dünya çapında artan prevalansı ve morbiditesiyle önemli bir halk sağlığı sorunudur. İnsülin direnci ve yetersiz insülin salgılanmasıyla karakterize olan T2DM'nin yönetiminde egzersiz, temel bir bileşen olarak kabul edilmektedir. Bu özet, T2DM yönetiminde egzersizin rolüne dair güncel kanıtları ve klinik uygulamaları sunmayı amaçlamaktadır. Egzersiz, kas glukoz alımını artırarak insülin duyarlılığını iyileştirir, glukoz homeostazını düzenler ve HbA1c düzeylerini düşürür. Ayrıca, egzersiz, vücut ağırlığının kontrolüne, kardiyovasküler risk faktörlerinin azaltılmasına ve yaşam kalitesinin artırılmasına katkıda bulunur. T2DM'li bireyler için aerobik, direnç ve kombine egzersiz türleri önerilmektedir. Aerobik egzersiz, büyük kas gruplarının ritmik ve sürekli kullanımını içerirken, direnç egzersizi kas gücünü ve kütlesini artırmaya odaklanır. Kombine egzersiz ise her iki türü birleştirir. Egzersiz reçetesi, bireyin sağlık durumu, fiziksel kapasitesi ve tercihlerine göre kişiselleştirilmelidir. Düzenli egzersizin HbA1c düzeylerini anlamlı derecede düşürdüğünü, insülin duyarlılığını artırdığını ve kardiyovasküler risk faktörlerini iyileştirdiğini göstermiştir. Klinik uygulamalarda, egzersiz programları, bireyin özelliklerine ve hedeflerine göre uyarlanmalı ve multidisipliner bir yaklaşımla (diyetisyen, fizyoterapist, hekim) desteklenmelidir. Egzersiz, T2DM yönetiminde vazgeçilmez bir unsurdur. Bireyselleştirilmiş egzersiz programları, glisemik kontrolü iyileştirir, kardiyovasküler riski azaltır ve yaşam kalitesini artırır. Sağlık profesyonelleri, T2DM'li bireylere egzersizin faydaları konusunda eğitim vermeli ve düzenli egzersiz yapmalarını teşvik etmelidir.

Anahtar Kelimeler: *Tip 2 Diabetes Mellitus, Egzersiz, Hasta, Hemşire.*

Abstract

Type 2 Diabetes Mellitus (T2DM) is an important public health problem with increasing prevalence and morbidity worldwide. Exercise is considered an essential component in the management of T2DM, which is characterized by insulin resistance and insufficient insulin secretion. This summary aims to present current evidence and clinical practice on exercise's role in managing T2DM. Exercise improves insulin sensitivity by increasing muscle glucose uptake, regulates glucose homeostasis, and lowers HbA1c levels. Furthermore, exercise contributes to body weight control, reducing cardiovascular risk factors and improving quality of life. Aerobic, resistance, and combined types of exercise are recommended for individuals with T2DM. Aerobic exercise involves the rhythmic and continuous use of large muscle groups, while resistance exercise focuses on increasing muscle strength and mass. Combined exercise brings both types together. Exercise prescription should be individualized according to the individual's health status, physical capacity, and preferences. Regular exercise has been shown to significantly lower HbA1c levels, increase insulin sensitivity, and improve cardiovascular risk factors. In clinical practice, exercise programs should be tailored to the characteristics and goals of the individual and supported by a multidisciplinary approach (dietician, physiotherapist, physician). Exercise is an indispensable element in the management of T2DM. Individualized exercise programs improve glycemic control, reduce cardiovascular risk, and improve quality of life. Health professionals should educate individuals with T2DM about the benefits of exercise and encourage them to exercise regularly.

Keywords: *Type 2 Diabetes Mellitus, Exercise, Patient, Nurse.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Hemşirelik Anabilim Dalı, İç Hastalıkları Hemşireliği Bilim Dalı, 6210321002@std.izu.edu.tr.

1. Giriş

Diabetes mellitus (DM), Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından "pankreasın yetersiz insülin üretmesi veya vücudun üretilen insülini etkili bir şekilde kullanamaması durumunda ortaya çıkan kronik bir durum" olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2023). Çoğunluğu düşük ve orta ekonomik duruma sahip olan ülkelerde yaşamakta olan DM'li hastaların prevalansı her yıl artmakta ve bu sayı dünya genelinde 422 milyonu bulmaktadır. DM nedeniyle her yıl 1,5 milyon kişi ölmektedir (Liu vd., 2023; WHO, 2023). 2030 yılına kadar kademeli olarak 578 milyona (Lee vd., 2023) ve bu sayının 2045 yılına kadar 700 milyona çıkacağı ön görülmektedir (Tegegne vd., 2024). Gelişmekte olan ülkelerde ileri yaşlarda görülen DM, gelişmiş ülkelerde orta yaş grubunu etkilemektedir (Shah vd., 2021). Avrupa ülkeleri arasında Türkiye diyabetli kişi sayısı olarak birinci sırada yer almaktadır (Sönmez Sarı ve Kırbaş 2022). Diyabetin Türkiye'deki prevalansı, 2021 yılında 9 milyon olduğu ve 2045 yılında ise 13,4 milyona erişeceği düşünülmektedir (IDF, 2021; Soy ve Ekici, 2024). Dünya çapında diyabet insidans oranlarının yüksek olmasının nedenleri, bireylerin hareketsiz bir yaşam tarzının olması, yeme alışkanlıkları ve fazla kilolu olmaları gibi birçok durum ile ilişkilendirilmiştir. Bu durumlar da diyabetik bireyler arasında daha ciddi komplikasyonlara ve sağlık sistemleri üzerinde önemli bir yük oluşturmaktadır (Al-Rawaf vd., 2023). DM'nin etiyolojik sınıflanması; Tip 1 diabetes mellitus (T1DM), tip 2 diabetes mellitus (T2DM) gestasyonel diabetes mellitus (GDM) ve diğer spesifik diyabet tipleridir (TEMD, 2022).

Küresel bir hastalık olan T2DM tüm DM türleri arasında en yaygın olanıdır (Bulguroğlu vd., 2020; Lin ve vd., 2017). Yaş, genetik faktör, aile öyküsü ve cinsiyet değiştirilemez risk faktörleridir (Bulguroğlu vd., 2020). T2DM'te güçlü bir genetik yatkınlık söz konusudur. Aile öyküsü ve genetik yatkınlık artıkça, T2DM daha erken yaşlarda görülmeye başlar ve sonraki nesillerde diyabet riski artar (Harreiter ve Roden, 2023; İşleri vd., 2023). T2DM'lu olan hastaların birçoğunda en az aile bireylerinde birinde T2DM bulunmaktadır (Sapra vd., 2023).

Değiştirilebilir risk faktörleri; düzensiz beslenme alışkanlığının olması, dislipidemi gibi metabolik bozukluklar, açlık glikoz düzeyinin bozulması, glikoz intoleransı, sigara, hipertansiyon ve obezitenin temelini oluşturan fiziksel hareket azlığı bulunur (Erdoğan ve Özcan, 2021; Ünsal Avdal, 2021; David vd.,2023; Harreiter ve Roden, 2023; İşleri vd., 2023). Son dönemlerde, fakir besinler ve kalori bakımında zengin gıdaların bolca tüketimi (Guan vd., 2023) nüfusun artışı, teknolojiye bağımlılığın artması (Ruze vd., 2023) sebepleriyle T2DM' sun artmasına neden olmuştur (Rogon vd., 2017, Bulguroğlu vd., 2020). Bilhassa, beden kitle indeksin daha fazla olan bireylerde T2DM olma

ihtimalleri daha yüksektir. Ayrıca diyabet yaşlı insanları daha fazla etkileme eğilimindedir ve bundan dolayı nüfusun giderek yaşlanması T2DM' sun başka bir nedendir (Khan vd., 2020).

Diyabetli bireylerde en çok görülen klinik belirtiler poliüri, polidipsi ve insülin sekresyonu yeterli hatta fazla olmasına karşın glikozun hücre içine girmemesi sonucu aşırı polifajidır. DM'nin başlıca diğer belirtileri bulanık görmenin olması, yorgunluk, mantar ve bakteri enfeksiyonlarının görülmesi, yara iyileşmesinin uzaması, ağız kuruluğu, iştahsızlık, kilo kaybı, idrar yolu enfeksiyonları, vulvovajinit, kaşıntı, ciltte kuruma ve bazı hastalarda ise ayaklarda uyuşma ve karıncalanmalar ve titreme görülmektedir (Ünsal Avdal, 20219; Bulguroğlu vd., 2020; Dağdelen vd., 2023; Goyal vd., 2023).

Yüksek kan şekeri düzeyleriyle ile karakterize olan DM, çeşitli komplikasyonların oluşmasına yol açıp (Grech vd.,2023) ve morbidite ile mortalitenin önemli sebeplerinden biridir (AkbariRad vd., 2023). DM, kardiyovasküler hastalıklarına (KVH), gözlerin hasar görmesine, böbreklerin hasarına, diyabetik ayak oluşumuna, alt ekstremite amputasyonunu gibi çeşitli komplikasyonunun oluşmasına neden olur (AkbariRad vd.,2023). Diyabet komplikasyonlarının gelişmesinin nedenlerinin arasında kan basıncı, lipit parametreleri (LDL-kolesterol ve trigliseritler), kalp hızı, vücut ağırlığı ve ürik asit yer alır (Ceriello ve Prattichizzo, 2021). T2DM, neden olduğu akut ve kronik komplikasyonlarla, zamanla ilerleyen ve vücuda zarar veren en önemli mortalite ve morbidite nedenlerinden biri olup yaşam kalitesi üzerinde olumsuz etkiye sahiptir (Lin ve vd., 2017; Tapsız, 2019; Tayfur ve Atılgan, 2020). Ayrıca DM, bireylerin sadece bedensel sağlıkları üzerinde değil, aynı zamanda zihinsel sağlıkları üzerinde de önemli etkiye sahiptir (Wu vd., 2024). T2DM'nin uzun bir süreyi kapsaması, tedavi edilemezliği, neden olduğu komplikasyonları, sosyoekonomik yükü nedeniyle hastaların hastalıkla savaşma motivasyonunu zayıflatır (Rogon vd., 2017; Lee vd., 2023).

Diyabetle ilgili semptomlar ve birden çok risk unsuru olan kişilerin klinik öyküleri ve laboratuvar testlerinin incelenmesi oldukça önemlidir (Yıldırım, 2023). Diyabetle ilgili bulgular veya herhangi bir şüphe durumunda rastgele plazma glukozu, açlık plazma glukozu, 75 gr oral glukoz tolerans testi sırasındaki 2. saate plazma glukoz seviyesi ve HbA1c testi ile kişiye tanı konabilir (TEMD, 2022).

Diyabet kaynaklı komplikasyonları ve erken ölümleri engellemek için bazı yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlar diyet yaparak sağlıklı bir beslenme planı benimsemek, fazla vücut ağırlığını azaltmak, düzenli egzersiz yapmak, ilaç tedavisiyle kan şekeri seviyelerini yönetmek ve ayrıca kan şekeri, kan basıncın lipidlerin kontrolünü sağlamak ile göz, böbrek ve ayak sağlığını düzenli olarak taranması bulunmaktadır (Shah vd., 2021; WHO, 2023). Bunun için bireylerin hastalığının yönetiminde sorumluluk yüklenmeleri, hastaların kendi kendilerini takip edebilmeleri, tedavilerin faydaları ile

ilgilenmeleri, beslenme planlarını ve düzenli egzersiz programını sürdürebilmeleri, uygun kan glukoz hedeflerini elde edebilmesi konusunda bireysel yönetimi gerçekleştirebilmesi sağlanmalıdır (Lee vd., 2023; Üren ve Karabulutlu, 2018). Bu nedenle diyabet yönetimi son derece önemlidir. Tedavi genellikle ilaç tedavisi ve yaşam tarzı değişikliği şeklinde ikiye ayrılır. Fakat diyet ve egzersiz tedavisinin uygulanma oranı oldukça düşüktür (Lee vd., 2023). Tip 2 diabetes mellituslu bireyler için birinci basamak tedavi, farmakolojik tedavisinden önce ya da buna paralel olarak beslenme ve fiziksel aktivitedir (Nakanishi vd., 2019).

2. Tip 2 Diabetes Mellitus ve Fiziksel Egzersiz

Fiziksel aktivite, vücut hareketleri ile iskelet kaslarının kasılması ile enerji tüketmesi olayıdır (Sönmez Sarı ve Kırbaş, 2022). Egzersiz, fiziksel dinçlik ve sağlığı iyileştirmeyi sağlayan ve enerji metabolizmasını yükseltmek amacıyla özellikle kasılan iskelet kaslarında çeşitli dokularda hücresel metabolizmayı düzenleyen planlı fiziksel aktiviteyi tanımlar (Âmin vd., 2023; Fasipe ve Laher, 2023). Fiziksel aktivite, herhangi bir vücut hareketi iken egzersiz ise fiziksel uygunluğu geliştirmek için yapılan planlı, yapılandırılmış ve tekrarlayan bir fiziksel aktivitedir (Raveendran, 2018). Egzersiz, her hastanın kendine özgü kişisel ihtiyaçlarını karşılayacak bicimde planlanmalıdır. Uygun bicimde reçete edilen ve yürütülen egzersiz, T2DM'li bireylere önemli yararlar sağlar. (Ribeiro vd., 2023). Fiziksel aktiviteler, insülin etkisine ihtiyaç duymadan plazma glikoz düzeylerini önemli bir biçimde azaltabilir. (Gadó vd., 2024).

Tip 2 diyabetli hastalarla yapılan çalışmalarda egzersizlerin glisemik kontrollü sağlamada etkili olduğu (Tomas-Carus vd., 2016; Hurst vd., 2024), HbA1c'yi azalttığı (Umpierre vd., 2011; Qiu vd., 2014; Mohammad Rahimi vd., 2022 Ribeiro vd., 2023), glisemik kontrolü iyileştirdiği (Ha vd., 2019; Arrieta-Leandro vd., 2023) ve glisemik kontrolü 2,40 kat artırdığı bulunmuştur (Asfaw ve Dagne, 2022). Messina vd.'nin (2023) yaptığı çalışmada, fiziksel egzersizlerin Hb1Ac azaldığı ve insüline ek bir tedavi olduğunu belirtmişlerdir (Messina vd., 2023).

Egzersiz diyabetli bireylerde zihinsel sağlığı korur, kronik komplikasyon ilerlemesini engeller, kardiyovasküler hastalık riskini ve mortaliteyi azaltır (TEMD, 2022; McInnis ve Morehead, 2020), insülin duyarlılığını, glisemik kontrolü artırılmasının yanı sıra (Chiang vd., 2019) yaşam kalitesini artırmaktadır (Vilafranca Cartagena vd., 2022). Yapılan çalışmalar, egzersizlerin yaşam kalitesini iyileştirmede oldukça etkili olduğunu göstermiştir (Tomas-Carus vd., 2016; Lin vd., 2017; Vancini vd., 2017; Shah vd., 2021; Collins vd., 2022; Sabag vd., 2023; Hurst vd., 2024). Âmin vd. (2023) T2DM'li Ganalı erişkinlerde 12 haftalık fiziksel egzersiz programının uygulandığı çalışmada,

T2DM'li 87 yetişkinden oluşan hastalar müdahale grubuna (n = 44) ve kontrol grubuna (n = 43) ayrılmıştır. Fiziksel aktivitenin yaşam kalitesini iyileştirdiği saptanmıştır. Ayrıca, fiziksel aktivitenin programı uygulanabilir ve güvenli olduğunu belirtilmiştir (Âmin vd., 2023). Başka bir çalışmada, Chien vd. (2022) T2DM'li hastalarla yaptıkları prospektif, randomize kontrollü çalışmada, 12 haftalık egzersiz eğitimin yaşam kalitesinde artış sağladığını göstermiştir (Chien vd., 2022).

İyi planlanmış egzersiz T2DM'yi yönetmeyi sağlar ve uygun maliyetlidir (Ribeiro vd., 2023). Egzersiz vücut kompozisyonu korur ve obeziteyi engeller (Petersen vd., 2022). Yapılan çalışmalarda egzersizlerin katılımcıların göğüs çevresi, karın çevresi, vücut ağırlığı ve vücut kütle indeksi azalttığını (Aslan, 2019), bel çevresini iyileştirdiği, vücut yağ yüzdesi düzeyin azaldığı (Qiu vd., 2014; Kang vd., 2016; Aslan, 2019; Arrieta-Leandro vd., 2023; Hurst vd., 2024), kadınlarda vücut kompozisyonu değişiklikleri üzerinde olumlu etkisi olduğu (Ha vd., 2019), vücut kompozisyonunu iyileştirebilir olduğu bulunmuştur (Hamasaki, 2018; Mohammadi vd., 2022). Nakanishi vd. (2019) Japon'da T2DM'li hastalarla yaptıkları çalışmada, hafif fiziksel egzersizin bile vücut ağırlığı kontrolü üzerinde yararlı etkileri olduğunu göstermiştir (Nakanishi vd., 2019). Bozdemir Özel'in (2020) T2DM'li hastalarla yaptığı çalışmada, hastalara 8 hafta boyunca egzersiz eğitimi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda, vücut kütle indeks, vücut ağırlığı, bel çevresi, bel kalça oranı, yağ yüzdesinin azaldığı bulunmuştur (Bozdemir Özel, 2020).

Egzersizler kan basıncını düşürür ve insülin direncini azaltır (Howland ve Wakefield, 2021) insan vücudunda olumlu değişiklikler sağlar ve bu da depresyon riskini azaltır (Kochman vd., 2022). Yapılan çalışmalar egzersizlerin depresyonu ve anksiyeteyi olumlu yönde etkilediği (Vancini vd., 2017) ve depresyon azalttığını ve ruh sağlığını olumlu yönde arttırdığı saptanmıştır (Mohammad Rahimi vd., 2022). Nicolucci vd. (2022) tarafından yapılan T2DM'li hastalarda (kontrol 134 ve deney 132) fiziksel olarak aktif bir yaşam tarzının benimsenmesi ile ilgili randomize klinik çalışmada, fiziksel aktivitenin arttırması psikolojik iyilik halini iyileştirdiği ve depresyonu olan bireylerin oranını azalttığı bulunmuştur (Nicolucci vd., 2022).

Egzersiz yanıtının belirlenmesinde sıklığı, yoğunluğu ve türü oldukça önemlidir (Ribeiro vd., 2023). T2DM' u yetişkinler için aerobik ile direnç egzersizi ve esneklik egzersizleri önerilir (Pan vd., 2018; Vilafranca Cartagena vd., 2022; Yüncüoğlu ve Güçlüöver, 2024). Aerobik egzersizler büyük kas gruplarının tekrarlanan ve devamlı egzersizini ifade eder. Bisiklet sürme, yürüme, koşu ve yüzme gibi etkinlikleri içermektedir (Colberg vd., 2016; Wake, 2020; Li vd., 2021). Diyabetli bireylere en fazla kalp atım hızının (220- hasta yaşı) %50-70'inde orta yoğunluklu aerobik egzersizler tavsiye edilmektedir (Dağdelen vd., 2023).

Gilani vd. (2019) T2DM' lu hastalarla yaptıkları çalışmada, 40 ila 55 yaşları arasında 60 katılımcı atanmıştır. Hastalar rastgele 30 hastadan oluşan iki gruba ayrılmış. Deney grubu iki hafta boyunca haftada 3 kez 45 ile 60 dakika egzersiz yaptırılmıştır. Çalışma sonucunda, 12 haftalık aerobik egzersiz eğitiminin ruh sağlığı ve anksiyete üzerinde anlamlı etkileri olduğu bulunmuştur. Düzenli aerobik egzersiz eğitimi, diyabetik hastalarda ruh sağlığının iyileştirilmesinde ve ayrıca yaşam kalitesinin artırılmasında önemli olduğu belirtmişlerdir (Gilani vd., 2019). Motahari-Tabari vd., (2014) tip 2 diabetes mellitus'ta aerobik egzersizin insülin direnci üzerindeki etkisini araştırmak için yapılan randomize klinik çalışmada 53 tip 2 diyabetik kadın, egzersiz grubuna 27 kişi ve kontrol grubuna 26 kişi atanmıştır. 8 hafta sonra plazma glukozunu, insülin seviyelerini ve insülin direncini düşürmede etkili olduğu bulunmuştur. Aerobik egzersiz eğitiminin T2DM' ta medikal tedavinin etkinliğini arttırdığı belirtmişlerdir (Motahari-Tabari vd., 2014). Kargarfard vd., (2022) tarafından yapılan yarı deneysel çalışmasında, deney grubu 22 birey ve kontrol grubunda 20 birey alınmıştır. Çalışmanın sonuçları, orta derecede aerobik egzersizin, glukoz metabolizmasını iyileştirdiği ve vücut kütlesinin azaltıldığı bulunmuştur. Orta derecede aerobik egzersizin, Tip 2 diyabet gibi hastalıkları önlemede etkili bir yöntem olduğunu belirtmişlerdir (Kargarfard vd., 2022). Başka bir çalışmada, Gao vd., (2021) tip 2 diabetes mellituslu hastalarda hafif ve orta şiddette aerobik egzersizin etkileri araştırıldığı randomize çalışmaların meta-analizinde, T2DM'li 972 katılımcıyı içeren on sekiz çalışma bu meta-analize dahil edilmiştir ve 523'ü bir egzersiz grubuna ve 449'u bir kontrol grubuna atanmıştır. Sonuç olarak hafif ila orta şiddette aerobik egzersizin T2DM'li hastalarda glisemik kontrolü iyileştirdiğini göstermiştir. Düzenli olarak aerobik egzersiz aktivitelerine katılan T2DM'li hastalar, düzenli aerobik egzersiz rejimi almayanlara göre hastalıklarını daha iyi kontrol altına aldıkları bulunmuştur (Gao vd., 2021). Shakil-Ur-Rehman vd.'nın (2017) T2DM' lu bireylerle yapılan çalışmada, 102 birey (deney n=51) ve kontrol (n=51)) çalışmaya katılmayı kabul etmiş. Deney grubu 51 ve kontrol grubu 51 olarak atanmıştır. Katılımcıların kan örnekleri başlangıçta ve 25 haftanın sonunda alınmıştır. Sonuçlar, açlık kan glukoz düzeyi, glisemik kontrol, plazma insülin düzeyi ve insülin direncinin yönetiminde rutin medikal tedavi ve diyet planına kıyasla rutin medikal tedavi ile birlikte 25 haftalık denetimli yapılandırılmış aerobik egzersiz eğitimi etkili bir tedavi olduğu sonucuna varılmıştır (Shakil-Ur-Rehman vd., 2017).

Direnç egzersizleri ağırlık makineleri, vücut ağırlığı ya da elastik direnç etkinlikleri içermektedir. Direnç egzersizleri, kalori harcamasını ve kas gücünü artırmaktadır. Glisemik kontrolu sağlar ve yaşam kalitesini artırır ve diyabet gibi kronik rahatsızlıkları önler (Colberg vd., 2016; Pan vd., 2018; Wake2020, Lee vd., 2023). Esneklik egzersizleri ise kasları egzersize hazırlar, eklem açıklığını artırır

ve kas – tendom bütünlüğünü kuvvetlendirerek sakatlıklara karsı korur (Yüncüoğlu ve Güçlüöver, 2024). Eklemlerin ve kasların egzersize hazır hale getirmek için 5-10 dakika ısınma ve 5-10 dakika soğuma egzersizi yaptırılır (Yetkin, 2017). Haftada en az 150 dakika olacak ve her egzersizin 30 ya da 60 dakika sürecek biçimde aerobik egzersiz yapılması ve ek olarak bir sakıncası yoksa haftada 2 ya da 3 gün de direnç egzersizleri tavsiye edilir. Egzersiz seansları arasında iki günden fazla zaman geçmemesine ve egzersizler yemekten 1 veya 3 saat sonra yapılması tavsiye edilir (Yetkin, 2017; TEMD, 2022; Vilafranca Cartagena vd., 2022). Mukherji vd. (2022). Tip 2 diyabetli bireylerle yapılan randomize klinik çalışmada, 119 katılımcı ile haftada üç kez egzersiz yaptırılmış ve 119 katılımcı ile haftada bir kez egzersiz yaptırılmış ve bu iki grup karşılaştırılmıştır. Bu çalışma sonucunda, haftada üç kez yapılandırılmış egzersiz yapmak yalnızca haftada bir kez yapılandırılmış egzersizden daha yararlı olduğu bulunmuştur (Mukherji vd., 2022).

3. Diyabetli Bireylerde Güvenli Egzersiz İçin Başlıca Önlemler

❖ Egzersiz yapmadan önce, sırasında ve sonrasında bol sıvı alımı sağlanır (Borhade ve Singh, 2022).

❖ Egzersize başlamadan önce istenilen ve önerilen kan şekeri seviyesi 100-250 mg/dl dir. Ayrıca egzersiz esnasında; meyve suyu şeker gibi besinler hazır bulunmalıdır. Kan şekerleri 100 mg/dL altına düşerse 15 gram çabuk emilen karbonhidratlar verilir (eriskin-diyabetli-bireyler-icin-egitim-rehberipdf.pdf (saglik.gov.tr); Borhade ve Singh, 2022).

❖ Egzersizler sırasında ve sonrasında bireylerin kan şekerleri kontrol edilmelidir. Ayrıca bireylerde yorgunluk, baş dönmesi göğüste sıkışma, ağrı ve nefes almakta güçlük varsa egzersiz hızlı bir şekilde bırakılır (TEMD, 2022).

❖ Egzersizler insülin kullanan bireyler için hızlı emilime neden olacağı için egzersizde aktif olan bölgeye insülin yapılması önerilmez. Ayrıca sabahları erken saatlerde ve aç veya yemekten hemen sonra yapılmamalıdır (Dağdelen vd, 2023).

❖ Diyabetli bireylerde, kan şekeri düzeyi <80 mg/dl düşük ise veya kan şekeri düzeyi> 250 mg/dl' den fazla ise, ketonemi, kontrolsüz hipertansiyon veya ayak ülserleri varlığında önerilmez ((Dağdelen vd, 2023).

Sonuç

Tip 2 Diabetes Mellitus, günümüzde hızla artan prevalansı ile küresel bir sağlık sorunu haline

gelmiştir. T2DM'nin yönetiminde egzersizin etkili ve vazgeçilmez bir unsur olduğu, birçok bilimsel çalışma ile desteklenmiştir. Düzenli fiziksel egzersiz, yalnızca glisemik kontrolü iyileştirmekle kalmayıp; insülin duyarlılığını artırmakta, HbA1c düzeylerini düşürmekte, vücut kompozisyonunu iyileştirmekte ve kardiyovasküler riskleri azaltmaktadır. Ayrıca egzersizin, bireylerin yaşam kalitesini artırdığı, ruhsal iyilik halini desteklediği ve depresyon gibi psikolojik problemlerin önlenmesinde önemli bir rol oynadığı görülmüştür.

Aerobik, direnç ve esneklik egzersizlerinin bilinçli ve bireyselleştirilmiş şekilde uygulanması hem fiziksel hem de mental sağlık açısından önemli kazanımlar sağlamaktadır. Egzersizin etkili olabilmesi için sıklığı, süresi, şiddeti ve tipi kişiye özgü belirlenmeli, egzersiz güvenliği göz önünde bulundurularak multidisipliner bir yaklaşımla planlanmalıdır. Tüm bu bulgular ışığında, T2DM'li bireylerde egzersiz uygulamalarının teşvik edilmesi, hastalıkla mücadelede temel bir strateji olmalıdır.

Kaynakça

Akbari Rad, M., Dehghani, M., Sadeghi, M., Torshizian, A., Saeedi, N., Sarabi, M., Sahebi, M., & Shakeri, M. T. (2023). The effect of telenursing on disease outcomes in people with type 2 diabetes mellitus: A narrative review. *Journal of Diabetes Research*, 4729430. https://doi.org/10.1155/2023/4729430.

Al-Rawaf, H. A., Gabr, S. A., Iqbal, A., & Alghadir, A. H. (2023). High-ıntensity ınterval training ımproves glycemic control, cellular apoptosis, and oxidative stress of type 2 diabetic patients. *Medicina (Kaunas, Lithuania), 59*(7), 1320. https://doi.org/10.3390/medicina59071320.

Âmin, M., Kerr, D., Atiase, Y., Samir, M. M., Driscoll, A. (2023). Improving metabolic syndrome in Ghanaian adults with type 2 diabetes through a home-based physical activity program: A feasibility randomised controlled trial. *International Journal of Environmental Research And Public Health*, 20(8), 5518.

Arrieta-Leandro, M. C., Moncada-Jiménez, J., Morales-Scholz, M. G., & Hernández-Elizondo, J. (2023). The effect of chronic high-intensity interval training programs on glycaemic control, aerobic resistance, and body composition in type 2 diabetic patients: A meta-analysis. *Journal of Endocrinological İnvestigation*, *46*(12), 2423–2443. https://doi.org/10.1007/s40618-023-02144-x.

Asfaw, M. S., & Dagne, W. K. (2022). Physical activity can improve diabetes patients' glucose control; A systematic review and meta-analysis. *Heliyon*, *8*(12), e12267. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e1226.

Aslan, Ş. (2019). Kadınlarda pilatesin vücut kompozisyonuna etkisi. *İnönü Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 6(1), 24-35.

Borhade, M. B., & Singh, S. (2022). Diabetes and Exercise. In *StatPearls*. StatPearls Publishing.

Bozdemir Özel, C. (2020). Tip 2 diyabetli hastalarda farklı yüksek şiddette aralıklı egzersiz eğitimi protokollerinin kardiyorespiratuar parametreler üzerine etkileri.

Bulguroğlu, M. A., Bulguroğlu, H. İ., & Karaduman, A. A. (2020). Tip 2 diyabeti olan kişilerde pilates egzersiz eğitiminin sağlıkla ilişkili fiziksel uygunluk parametrelerine etkileri. *Smyrna Tıp Derg*, *5*(1), 1-8.

Ceriello, A., & Prattichizzo, F. (2021). Variability of risk factors and diabetes complications. *Cardiovascular diabetology*, *20*(1), 101. https://doi.org/10.1186/s12933-021-01289-4

Chiang, S. L., Heitkemper, M. M., Hung, Y. J., Tzeng, W. C., Lee, M. S., Lin, C. H. (2019). Effects of a 12-week moderate-intensity exercise training on blood glucose response in patients with type 2 diabetes: A prospective longitudinal study. *Medicine,* 98(36), e16860. https://doi.org/10.1097/MD.0000000000016860.

Chien, Y. H., Tsai, C. J., Wang, D. C., Chuang, P. H., & Lin, H. T. (2022). Effects of 12-week progressive sandbag exercise training on glycemic control and muscle strength in patients with type 2 diabetes mellitus combined with possible sarcopenia. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(22), 15009. https://doi.org/10.3390/ijerph192215009.

Colberg, S. R., Sigal, R. J., Yardley, J. E., Riddell, M. C., Dunstan, D. W., Dempsey, P. C., Horton, E. S., Castorino, K., & Tate, D. F. (2016). Physical activity/exercise and diabetes: A position statement of the american diabetes association. *Diabetes Care, 39*(11), 2065–2079. 2065–2079. https://doi.org/10.2337/dc16-1728.

Collins, K. A., Ross, L. M., Piner, L. W., Fos, L. B., Slentz, C. A., Bateman, L. A., Willis, L. H., Bales, C. W., Siegler, I. C., Wolever, R. Q., Huffman, K. M., Kraus, W. E. (2022). Amount and intensity effects of exercise training alone versus a combined diet and exercise lifestyle intervention on health-related quality of life in the STRRIDE-PD randomized trial. *BMJ Open Diabetes Research & Care*, 10(1), e002584. https://doi.org/10.1136/bmjdrc-2021-002584.

Dağdelen, S., Balcı, M., Deyneli, O., Karadeniz, Ş., Sargın, M., Demir, T., ... & Yılmaz, M. (2023). Diyabet Tanı ve Tedavi Rehberi.

David, P., Singh, S., & Ankar, R. (2023). A comprehensive overview of skin complications in diabetes and their prevention. *Cureus*, *15*(5), e38961. https://doi.org/10.7759/cureus.38961.

Erdoğan, E. ve Özcan, Ş. (Editörler). (2021). *Diyabet hemşireliği (1.Baskı)*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.

Fasipe, B., & Laher, I. (2023). Nrf2 modulates the benefits of evening exercise in type 2 diabetes. *Sports Medicine and Health Science*, *5*(4), 251–258. https://doi.org/10.1016/j.smhs.2023.09.001.

Gadó, K., Tabák, G. Á., Vingender, I., Domján, G., & Dörnyei, G. (2024). Treatment of type 2 diabetes mellitus in the elderly- Special considerations. *Physiology international*, *111*(2), 143–164. https://doi.org/10.1556/2060.2024.00317.

Gao, S., Tang, J., Yi, G., Li, Z., Chen, Z., Yu, L., Zheng, F., Hu, Y., & Tang, Z. (2021). The Therapeutic Effects of Mild to Moderate Intensity Aerobic Exercise on Glycemic Control in Patients with Type 2 Diabetes Mellitus: A meta-analysis of randomized trials. *Diabetes therapy: Research, Treatment and Education of Diabetes And Related Disorders*, *12*(10), 2767–2781. https://doi.org/10.1007/s13300-021-01149-0.

Gilani, S. R. M., & Feizabad, A. K. (2019). The effects of aerobic exercise training on mental health and self-esteem of type 2 diabetes mellitus patients. *Health Psychology Research, 7*(1), 6576.

Goyal, R., Singhal, M., & Jialal, I. (2023). Type 2 Diabetes. In *StatPearls*. StatPearls Publishing.

Grech, J., Norman, I. J., & Sammut, R. (2023). Effectiveness of intensive stand-alone smoking cessation interventions for individuals with diabetes: A systematic review and intervention component analysis. *Tobacco İnduced Diseases*, *21*, 57. https://doi.org/10.18332/tid/162329.

Guan, Z., Li, H., Liu, R., Cai, C., Liu, Y., Li, J., Wang, X., Huang, S., Wu, L., Liu, D., Yu, S., Wang, Z., Shu, J., Hou, X., Yang, X., Jia, W., & Sheng, B. (2023). Artificial intelligence in diabetes management: Advancements, opportunities, and challenges. *Cell Reports. Medicine*, *4*(10), 101213. https://doi.org/10.1016/j.xcrm.2023.101213.

Ha, S. M., Kim, J. S., Ha, M. S., Kim, B. S., & Kim, D. Y. (2019). Effects of combined exercise on irisin, body composition and glucose metabolism in obese elderly women with type 2 diabetes mellitus. *Journal of the Korean Applied Science and Technology, 36*(4), 1268-128.

Hamasaki H. (2018). Interval exercise therapy for type 2 diabetes. *Current Diabetes Reviews*, *14*(2), 129–137. https://doi.org/10.2174/1573399812666161101103655.

Harreiter, J., & Roden, M. (2023). Diabetes mellitus – Definition, Klassifikation, Diagnose, Screening und Prävention. [Diabetes mellitus: definition, classification, diagnosis, screening and prevention. *Wiener klinische Wochenschrift*, *135*(Suppl 1), 7–17. https://doi.org/10.1007/s00508-022-02122-y.

Howland, C., Wakefield, B. (2021). Assessing telehealth interventions for physical activity and sedentary behavior self-management in adults with type 2 diabetes mellitus: An integrative review. *Research in Nursing & Health*, 44(1), 92–110. https://doi.org/10.1002/nur.22077.

Hurst, L., Kirwan, M., Christie, V., Cross, C., Baylis, S., White, L., & Gwynne, K. (2024). The effect of community-based exercise on health outcomes for ındigenous peoples with type 2 diabetes: A systematic review. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 21*(3), 290. https://doi.org/10.3390/ijerph21030290.

International Diabetes Federation. IDF Diabetes Atlas: 10th edition 2021.

İşeri, C., Küçük Yetgin, M., & Erdem, N.Z. (2023). Beslenme ve diyetetik ile antrenörlük eğitimi bölümü öğrencilerinde besin tüketim sıklığı ve egzersiz davranışlarının tip 2 diyabet riskine

etkilerinin değerlendirilmesi. Eurasian Research in Sport Science, 8(1), 1-18. https://doi.org/10.29228/eriss.26.

Kang, S. J., Ko, K. J., Baek, U. H. (2016). Effects of 12 weeks combined aerobic and resistance exercise on heart rate variability in type 2 diabetes mellitus patients. *Journal of Physical Therapy Science*, 28(7), 2088–2093. https://doi.org/10.1589/jpts.28.2088.

Kargarfard, M., Nobari, H., Kamyar, K., Zadeh, A. K., Oliveira, R. (2022). Effects of 12-week moderate aerobic exercise on ROCK2 activity, hs-CRP and glycemic index in obese patients with impaired glucose tolerance. *Physiology & Behavior*, 257, 113976. https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2022.113976.

Khan, M. A. B., Hashim, M. J., King, J. K., Govender, R. D., Mustafa, H., & Al Kaabi, J. (2020). Epidemiology of type 2 diabetes- Global burden of disease and forecasted trends. *Journal of Epidemiology and Global Health*, *10*(1), 107–111. https://doi.org/10.2991/jegh.k.191028.001.

Kochman, M., Kasperek, W., Guzik, A., & Drużbicki, M. (2022). Body composition and physical fitness: does this relationship change in 4 years in young adults? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *19*(3), 1579. https://doi.org/10.3390/ijerph19031579.

Küçük Yetkin, M. (2017). Diyabetli hastalarda egzersiz reçetesi. Klinik Tıp Bilimleri, 5(4), 65-70.

Lee, Y. J., Hong, J. H., Hur, M. H., Seo, E. Y. (2023). Effects of virtual reality exercise program on blood glucose, body composition, and exercise ımmersion in patients with type 2 diabetes. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(5), 4178. https://doi.org/10.3390/ijerph20054178.

Li, Y., Li, R., Li, X., Liu, L., Zhu, J., Li, D. (2021). Effects of different aerobic exercise training on glycemia in patients with type 2 diabetes: A protocol for systematic review and meta analysis. *Medicine*, *100*(18), e25615. https://doi.org/10.1097/MD.0000000000025615.

Lin, C. H., Ho, C. W., Chen, L. C., Chang, C. C., Wang, Y. W., Chiou, C. P., Chiang, S. L. (2017). Effects of a 12-week exercise training on insulin sensitivity, quality of life, and depression status in patients with type 2 diabetes. *Journal of Medical Sciences*, 37(6), 227.

Liu, M., Liu, M., Wang, S., Sun, Y., Zhou, F., & Sun, H. (2023). Relationship between daytime napping with the occurrence and development of diabetes: a systematic review and meta-analysis. *BMJ Open*, *13*(9), e068554. https://doi.org/10.1136/bmjopen-2022-068554.

McInnis, L. A., Morehead, A. (2020). Exercise as a therapeutic ınterventıon. *The Nursing Clinics of North America*, 55(4), 543–556. https://doi.org/10.1016/j.cnur.2020.06.019.

Messina, G., Alioto, A., Parisi, M. C., Mingrino, O., Di Corrado, D., Crescimanno, C., Kuliś, S., Nese Sahin, F., Padua, E., Canzone, A., & Francavilla, V. C. (2023). Experimental study on physical exercise in diabetes: pathophysiology and therapeutic effects. *European Journal of Translational Myology*, *33*(4), 11560. https://doi.org/10.4081/ejtm.2023.11560.

Mohammad Rahimi, G. R., Aminzadeh, R., Azimkhani, A., & Saatchian, V. (2022). The effect of exercise ınterventions to ımprove psychosocial aspects and glycemic control in type 2 diabetic

patients: A systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. *Biological Research for Nursing*, *24*(1), 10–23. https://doi.org/10.1177/10998004211022849.

Mohammadi, A., Bijeh, N., Moazzami, M., Kazem Khodaei, & Rahimi, N. (2022). Effect of exercise training on spexin level, appetite, lipid accumulation product, visceral adiposity ındex, and body composition in adults with type 2 diabetes. *Biological research for Nursing*, *24*(2), 152–162. https://doi.org/10.1177/10998004211050596.

Motahari-Tabari, N., Ahmad Shirvani, M., Shirzad-E-Ahoodashty, M., Yousefi-Abdolmaleki, E., Teimourzadeh, M. (2014). The effect of 8 weeks aerobic exercise on insulin resistance in type 2 diabetes: a randomized clinical trial. *Global Journal of Health Science*, 7(1), 115–121. https://doi.org/10.5539/gjhs.v7n1p115.

Mukherji, A. B., Lu, D., Qin, F., Hedlin, H., Johannsen, N. M., Chung, S., Kobayashi, Y., Haddad, F., Lamendola, C., Basina, M., Talamoa, R., Myers, J., Palaniappan, L. (2022). Effectiveness of a community-based structured physical activity program for adults with type 2 diabetes: A randomized clinical trial. *JAMA Network Open*, 5(12), e2247858. https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2022.47858.

Nakanishi, S., Iwamoto, M., Hirukawa, H., Shimoda, M., Tatsumi, F., Kohara, K., Obata, A., Okauchi, S., Kinoshita, T., Sanada, J., Fushimi, Y., Nishioka, M., Mizoguchi, A., Kameyama, M., Mune, T., Kaku, K., & Kaneto, H. (2019). Effect of mild exercise on glycemic and bodyweight control in Japanese type 2 diabetes patients: A retrospective analysis. *Journal of Diabetes İnvestigation*, *10*(1), 104–107. https://doi.org/10.1111/jdi.12832.

Nicolucci, A., Haxhi, J., D'Errico, V., Sacchetti, M., Orlando, G., Cardelli, P., Vitale, M., Bollanti, L., Conti, F., Zanuso, S., Lucisano, G., Balducci, S., Pugliese, G., Italian Diabetes and Exercise Study 2 (IDES_2) Investigators (2022). Effect of a behavioural ıntervention for adoption and maintenance of a physically active lifestyle on psychological well-being and quality of life in patients with type 2 diabetes: The IDES_2 Randomized Clinical Trial. *Sports Medicine (Auckland, N.Z.)*, 52(3), 643–654. https://doi.org/10.1007/s40279-021-01556-0.

Pan, B., Ge, L., Xun, Y. Q., Chen, Y. J., Gao, C. Y., Han, X., Zuo, L. Q., Shan, H. Q., Yang, K. H., Ding, G. W., Tian, J. H. (2018). Exercise training modalities in patients with type 2 diabetes mellitus: a systematic review and network meta-analysis. *The İnternational Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 15(1), 72. https://doi.org/10.1186/s12966-018-0703-3.

Petersen, M. H., de Almeida, M. E., Wentorf, E. K., Jensen, K., Ørtenblad, N., Højlund, K. (2022). High-intensity interval training combining rowing and cycling efficiently improves insulin sensitivity, body composition and VO_2max in men with obesity and type 2 diabetes. *Frontiers in Endocrinology, 13,* 1032235. https://doi.org/10.3389/fendo.2022.1032235.

Qiu, S., Cai, X., Schumann, U., Velders, M., Sun, Z., & Steinacker, J. M. (2014). Impact of walking on glycemic control and other cardiovascular risk factors in type 2 diabetes: A meta-analysis. *PloS One*, *9*(10), e109767. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0109767.

Raveendran, A. V., Chacko, E. C., & Pappachan, J. M. (2018). Non-pharmacological treatment options in the management of diabetes mellitus. *European endocrinology, 14*(2), 31–39. https://doi.org/10.17925/EE.2018.14.2.31.

Ribeiro, A. K. P. L., Carvalho, J. P. R., & Bento-Torres, N. V. O. (2023). Physical exercise as treatment for adults with type 2 diabetes: A rapid review. *Frontiers in Endocrinology*, *14*, 1233906. https://doi.org/10.3389/fendo.2023.1233906.

Rogon, I., Kasprzak, Z., & Szcześniak, Ł. (2017). Perceived quality of life and acceptance of illness in people with type 2 diabetes mellitus. *Przeglad menopauzalny = Menopause review*, *16*(3), 79–85. https://doi.org/10.5114/pm.2017.70583.

Ruze, R., Liu, T., Zou, X., Song, J., Chen, Y., Xu, R., Yin, X., & Xu, Q. (2023). Obesity and type 2 diabetes mellitus: connections in epidemiology, pathogenesis, and treatments. *Frontiers in Endocrinology*, *14*, 1161521. https://doi.org/10.3389/fendo.2023.1161521.

Sabag, A., Chang, C. R., Francois, M. E., Keating, S. E., Coombes, J. S., Johnson, N. A., Pastor-Valero, M., & Rey Lopez, J. P. (2023). The effect of exercise on quality of life in type 2 diabetes: A systematic review and meta-analysis. *Medicine and Science İn Sports and Exercise*, *55*(8), 1353–1365. https://doi.org/10.1249/MSS.0000000000003172.

Sapra, A., Bhandari, P., & Wilhite (Hughes), A. (2023). Diabetes (Nursing). In *StatPearls*. StatPearls Publishing.

Shah, S. Z. A., Karam, J. A., Zeb, A., Ullah, R., Shah, A., Haq, I. U., Ali, I., Darain, H., & Chen, H. (2021). Movement is ımprovement: The therapeutic effects of exercise and general physical activity on glycemic control in patients with type 2 diabetes mellitus: A systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. *Diabetes therapy: Research, Treatment and Education of Diabetes and Related Disorders*, *12*(3), 707–732. https://doi.org/10.1007/s13300-021-01005-1.

Shakil-Ur-Rehman, S., Karimi, H., & Gillani, S. A. (2017). Effects of supervised structured aerobic exercise training program on fasting blood glucose level, plasma insulin level, glycemic control, and insulin resistance in type 2 diabetes mellitus. *Pakistan journal of Medical Sciences*, *33*(3), 576–580. https://doi.org/10.12669/pjms.333.12023.

Soy, M., ve Ekici, E. M. (2024). Tip 2 diyabetes mellitus tedavisinde yeni bir yaklaşım: Aralıklı açlık diyetleri. *Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, *9*(1), 83-86.

Sönmez Sarı, E. ve Kırbaş, Z.Ö. (Ed.). (2022). *Diyabet ve hemşirelik* (1.Baskı). Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Tapsiz, F. (2019). *Tip 2 diyabet tanısı konulan hastalarda fiziksel aktivitenin vücut kompozisyonu ve kan parametreleriyle ilişkisinin araştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri. Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Tayfur, Z. B., & Atılgan, E. (2020). Tip 2 diyabetli hastalarda kan glukoz seviyesi ile kas gücü, propriosepsiyon ve vücut kompozisyonu arasındaki ilişki. *Türkiye Diyabet ve Obezite Dergisi*, *4*(3), 207-213.

Tegegne, K. D., Gebeyehu, N. A., Yirdaw, L. T., Yitayew, Y. A., & Kassaw, M. W. (2024). Determinants of poor glycemic control among type 2 diabetes in Ethiopia: A systematic review and meta-analysis. *Frontiers in Public Health*, *12*, 1256024. https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1256024.

TEMD, (2022). *Türkiye Endokrinoloji Metabolizma Derneği (15. Baskı). Diabetes Mellitus ve Komplikasyonlarının Tanı, Tedavi ve İzlem Kılavuzu*. Ankara: TEMD Yayınları.

Tomas-Carus, P., Ortega-Alonso, A., Pietilainen, K. H., Santos, V., Goncalves, H., Ramos, J., & Raimundo, A. (2016). A randomized controlled trial on the effects of combined aerobic-resistance exercise on muscle strength and fatigue, glycemic control and health-related quality of life of type 2 diabetes patients. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, *56*(5), 572–578.

Umpierre, D., Ribeiro, P. A., Kramer, C. K., Leitão, C. B., Zucatti, A. T., Azevedo, M. J., Gross, J. L., Ribeiro, J. P., & Schaan, B. D. (2011). Physical activity advice only or structured exercise training and association with HbA1c levels in type 2 diabetes: A systematic review and meta-analysis. *JAMA*, *305*(17), 1790–1799. https://doi.org/10.1001/jama.2011.576.

Ünsal Avdal, E. (Editör) (2021). Endokrin hemşireliği. Ankara: Hipokrat Yayıncılık.

Üren, Y., Karabulutlu, E. Y. (2018). Tip 2 diyabet hastalarında diyabet kontrolünü zorlaştıran faktörlerin incelenmesi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi,* 5(3), 376- 386.

Vancini, R. L., Rayes, A. B. R., Lira, C. A. B., Sarro, K. J., Andrade, M. S. (2017). Pilates and aerobic training improve levels of depression, anxiety and quality of life in overweight and obese individuals. *Arquivos de Neuro-Psiquiatria*, 75(12), 850–857. https://doi.org/10.1590/0004-282X20170149.

Vilafranca Cartagena, M., Arreciado Marañón, A., Artigues-Barbera, E., Tort-Nasarre, G. (2022). Successful practices in performing and maintaining physical activity in adults with type 2 diabetes mellitus: A Qualitative study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(21), 14041. https://doi.org/10.3390/ijerph192114041.

Wake A. D. (2020). Antidiabetic effects of physical activity: How ıt helps to control type 2 diabetes. *Diabetes, metabolic syndrome and obesity: Targets and Therapy*, *13*: 2909–2923. https://doi.org/10.2147/DMSO.S262289.

World Health Organisation Diabetes https://www.who.int/health-topics/diabetes#tab=tab_1 (Erişim tarihi: 10.05.2023).

Wu, D., Shi, Z., Wu, C., Sun, W., & Jin, G. (2024). Sex differences in symptom network structure of depression, anxiety, and self-efficacy among people with diabetes: A network analysis. *Frontiers in Public Health*, *12*, 1368752. https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1368752.

Yıldırım, G. (2023). Tip 2 diyabette fonksiyonel tıp ve hemşirelik. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; p.43-8.

Yüncüoğlu, S. N., & Güçlüöver, A. (2024). Fiziksel aktivite ve egzersiz. *Fiziksel aktivite ve sağlık-II*, 129.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNE ULAŞMADA HEMŞİRELERİN ROLÜ

THE ROLE OF NURSES IN ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Tuğçe Bilge YILDIRIM*

Özet

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin fark edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir kalkınma süreci 1972 yılında Stockholm'de düzenlenen "İnsan Çevresi Konferansı" ile başlayıp 2015 yılı "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" ile bugüne dek sürmüş ve halen sürmektedir. İleriki nesillerin ihtiyaçlarını gözeterek daha sağlıklı ve yaşanabilir bir dünya bırakma sorumluluğu ile sürdürülebilirlik yaklaşımı bireysel ve toplumsal yaşamımızda önem kazanmaya başlamıştır. Küresel düzeyde ortak eylemin temelini 2015 yılında kabul edilen ve birbirleriyle bağlantılı 17 hedefi içeren "2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" oluşturmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın başarısı, toplumun sağlık düzeyinin yüksek olması ve sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaştırılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Dünya genelinde sağlık hizmetleri alanındaki iş gücünün büyük bir kısmını hemşireler oluşturmaktadır. Hemşireler; bireyler, aileler ve toplumlar için bakım, sağlık eğitimi, hastalıkların önlenmesi, tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerinin sunumu gibi süreçlerde etkin roller üstlenmektedir. Hemşireler açısından Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin her biri sağlık ve iyi oluşun çevresel, sosyal ve politik belirleyicilerini yansıttığı için hem yerel hem de küresel düzeyde önemli bir yere sahiptir. Bu hedeflere yönelik sağlık alanında gerçekleştirilecek her türlü çabanın hemşirelerin etkin katılımı ile daha verimli ve etkili hale geleceği açıktır. Ayrıca hemşirelerin eğitim süreçlerinde sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin yer alması, bu hedeflere ulaşmak için gerekli adımların atılmasında önemli bir rol oynayacaktır. Bu derlemenin amacı, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada hemşirelerin rolünü ortaya koymak ve hemşireliğin sürdürülebilir kalkınmadaki katkılarını değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: *Hemşirelik, Hemşirelerin Rolleri, Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri.*

Abstract

The sustainable development approach emerged with the realization of the negative impacts of human activities on the environment. The process of sustainable development began with the "Conference on the Human Environment" held in Stockholm in 1972 and has continued to the present day with the adoption of the "Sustainable Development Goals" in 2015. With the responsibility to leave a healthier and more livable world by taking into account the needs of future generations, the sustainability approach has begun to gain importance in both individual and societal contexts. The basis for joint action at the global level is the 2030 Sustainable Development Goals, which were adopted in 2015 and include 17 interconnected targets. The success of sustainable development is directly related to the high level of health of the society and easy access to health services. Nurses make up a large part of the workforce in the field of health care worldwide. Nurses assume active roles in processes such as care, health education, disease prevention, treatment and rehabilitation services for individuals, families and communities. For nurses, each of the Sustainable Development Goals is important both locally and globally as they reflect the environmental, social, and political determinants of health and well-being. It is clear that any effort to be made in the field of health towards these goals will become more efficient and effective with the effective participation of nurses. In addition, including sustainable development principles in the education processes of nurses will

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Hemşirelik Anabilim Dalı, İç Hastalıkları Hemşireliği Bilim Dalı, 6210324002@std.izu.edu.tr.

play an important role in taking the necessary steps to achieve these goals. The aim of this review is to reveal the role of nurses in achieving sustainable development goals and to evaluate the contributions of nursing to sustainable development.

Keywords: *Nursing, Roles of Nurses, Sustainability, Sustainable Development Goals.*

1. Giriş

Günümüzde nüfusun hızla artması nedeniyle dünyada var olan doğal kaynakların tüketiminde artış görülmektedir. Doğal kaynakların hızla tükenmesi beraberinde ekosistemi ve insan sağlığını etkileyen çevresel sorunlara neden olmaktadır (Kayıkçı Bardakçı ve Akpınar Yılmaz, 2022). Bu sorunlar arasında iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilikte azalma, kuraklık, temiz hava, su ve besin kaynaklarının yetersizliği, salgın hastalıklar yer almaktadır (İlaslan ve Çakar, 2021). Ayrıca bu sorunların yanı sıra dünyada yoksulluk, güvenlik ve adalet gibi başlıca sorunlar da bulunmaktadır (Aydoğdu, 2024). Bu sorunları çözebilmek adına ekosistem dengesinin korunması, tüm toplumlar için var olan kaynakların etkili ve daha faydalı bir şekilde kullanılması ve atık yönetim süreçlerinin etkili olarak sağlanması gibi hususlar dünya genelinde önem kazanmaktadır (Kayıkçı Bardakçı ve Akpınar Yılmaz, 2022).

İleriki nesillerin ihtiyaçlarını gözeterek daha sağlıklı ve yaşanabilir bir dünya bırakma sorumluluğu ile sürdürülebilirlik yaklaşımı bireysel ve toplumsal yaşamımızda önem kazanmaya başlamıştır (Aslan vd., 2023; Kayıkçı Bardakçı ve Akpınar Yılmaz, 2022). Uluslararası düzeyde ise var olan kaynakların sürdürülebilir biçimde kullanılması amacıyla sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı benimsenmektedir (İlaslan, 2023). Sürdürülebilir kalkınma, sınırlı kaynakların yalnızca belirli gruplar için değil tüm insanlık adına etkili ve dengeli biçimde kullanılarak hem adaletin sağlanmasını hem de ekonomik gelişmenin desteklenmesini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda toplumsal katılımı teşvik etmek ve adaleti herkes için eşit şekilde erişilebilir kılmak büyük önem taşımaktadır (Madenoğlu Kıvanç vd., 2020).

Küresel düzeyde ortak eylemin temelini 2015 yılında kabul edilen ve birbirleriyle bağlantılı 17 hedefi içeren "2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" oluşturmaktadır (İlaslan, 2023). Bu hedefler içerisindeki üçüncü hedef sağlığı kapsamakta olup "yaşamın her döneminde sağlığı ve iyi yaşam koşullarını güvence altına almak" adıyla ele alınmaktadır (Tezcan, 2020). Sağlığı etkileyen unsurlar dikkate alındığında, üçüncü hedefin diğer kalkınma hedefleriyle uyum içinde gerçekleştirilmesinin gerekli olduğu görülmektedir (İlaslan, 2023). Sürdürülebilir kalkınmanın başarısı, toplumun sağlık düzeyinin yüksek olması ve sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaştırılmasıyla doğrudan ilişkilidir

(Önder, 2020). Dünya genelinde sağlık hizmetleri alanındaki iş gücünün büyük bir kısmını hemşireler oluşturmaktadır (Osingada ve Porta, 2020). Toplumla doğrudan etkileşimde bulunan hemşireler bireylerin sağlık gereksinimlerini, yaşanılan çevre, kültürel ve sosyal değerler ile ekonomik kalkınmışlık düzeyi gibi değişkenleri göz önünde bulundurarak bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmekte ve bu yönüyle sağlık hizmetlerinde kritik bir rol üstlenmektedir (İlaslan ve Çakar, 2021). Bu derlemenin amacı, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada hemşirelerin rolünü ortaya koymak ve hemşireliğin sürdürülebilir kalkınmadaki katkılarını değerlendirmektir.

2. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramlarının Sağlıkla İlişkisi

"Sürdürülebilirlik" (Sustainability) terimi, köken olarak Latince "Sustinere" kelimesine dayanmaktadır. Sözlük anlamı itibarıyla çok yönlü kullanımlara sahip olsa da temel olarak "devam ettirmek, sürdürmek, desteklemek, varlığını korumak ve sağlamak" gibi anlamlara gelmektedir (Tıraş, 2012). Günümüzde sürdürülebilirlik çevresel tahribatın önlenmesi, doğal kaynakların etkin ve verimli biçimde kullanılması, toplumsal yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ve ekonomik kalkınmanın dengeli bir biçimde sürdürülmesini hedefleyen çok yönlü bir ilkeler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Gedik, 2020; Tıraş, 2012). Sürdürülebilir kalkınma ise "günümüz neslinin ihtiyaçlarını giderirken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneklerini riske atmayan bir kalkınma anlayışı" olarak tanımlanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı bütüncül olarak insan sağlığı ile ekolojik dengeyi gözeterek mevcut ve gelecek kuşaklar için sürekli bir ekonomik gelişmeyi desteklemeyi, doğal kaynakların etkin ve bilinçli yönetimini sağlamayı ve çevresel, fiziksel ve sosyal mirasın korunarak sonraki nesillere aktarılmasını hedeflemektedir (Cansever, 2021). Sürdürülebilir kalkınma çoğunlukla çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç ana boyut çerçevesinde incelenmektedir. Çevresel boyut, çoğunlukla insan faaliyetlerinin doğal ekosistemler üzerindeki etkileri ile ilişkilendirilerek değerlendirilmektedir. Çevresel boyutta doğal kaynakların etkili olarak kullanılması, zararlı maddelerin çevreye emisyonunun engellenmesi, geri dönüşümün dikkate alınması, küresel düzeyde iş birliğinin sağlanması, biyolojik çeşitliliğe ve doğal çevreye değer verilmesi temel ilkeleri yer almaktadır (Aslan vd., 2023). Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına yönelik olarak çevre ile ilgili etkili politikalar uygulanmalı, yasal düzenlemeler yapılmalı; verimli kaynak kullanımı, çevreyi muhafaza eden ve iyileştiren yaklaşımların benimsenmesi gibi önlemler alınmalıdır (Madenoğlu Kıvanç vd., 2020). Sosyal boyut, insanları temel almaktadır. Bu boyut sosyal eşitliği, cinsiyet eşitliğini, toplumsal birliğin sağlanmasını; toplumun kendi eğitim, sağlık, barınma ve kültürel gereksinimlerini karşılayabilmesini, temel hizmetlere herkesin eşit bir şekilde ulaşımının sağlanmasını, çeşitli kültürlere saygı gösteren bir ilişkiler yapısını, şeffaf ve hesap verebilir

kurumların oluşturulmasını ve insan haklarının tüm bireyler için eşit şekilde korunmasını içermektedir (Aslan vd., 2023; Tıraş, 2012). Ekonomik boyut ise hem çevresel hem de sosyal sürdürülebilirliğe zararlı etkiler oluşturmayacak şekilde gerçekleşen ekonomik kalkınmayı tanımlamaktadır (Aslan vd., 2023). Yoksulluğun azaltılması veya ortadan kaldırılması ekonomik refahın artırılmasında büyük bir öneme sahiptir. Adaletin sağlanması ve insanların yoksullaşmaması için bütün paylaşımlar eşit şekilde yapılmalıdır. Yatırım politikalarının oluşturulması ekonomik kalkınmayı desteklemektedir. Ayrıca işletmelerde kaynakların tasarruflu kullanımına, uzun vadeli gelir artışına, sürdürülebilirliğe yönelik müşteri memnuniyetine, tedarikçilerin güvenilirliğine ve değer zinciri yönetimine dikkat edilmelidir. Kalkınmışlık, toplum sağlığının iyileştirilmesinde önemli bir role sahiptir (Aslan vd., 2023; Madenoğlu Kıvanç vd., 2020).

Sağlık, insanların yaşamına anlam katan özgürlük ile eğitim gibi başlıca değerlerden biridir (Cansever, 2021). İnsanların sağlık düzeyi, çevresel dengenin korunması ve toplumsal sürdürülebilirliğin sağlanması ile yakından ilişkilidir (Aslan vd., 2023). Sağlığı doğrudan etkileyen çevresel sorunlar arasında hava kirliliğinin giderek artması, vektörlerle bulaşan hastalıklar, ormanlık bölgelerin azalması ve toksik atıkların yayılımı yer almaktadır. Bu durumlardan en çok etkilenenler ise çocuklar, kronik hastalığı olanlar, yaşlılar ve yoksullar gibi zayıf ve korunmasız gruplardır (Aslan vd., 2023; Madenoğlu Kıvanç vd., 2020). Sürdürülebilirlik olgusuyla doğrudan ilişkili alanlardan birisi de sağlık sisteminin kendisidir. Sağlık sisteminde sürdürülebilirlik, artan nüfusun sağlık ihtiyaçlarını karşılayabilecek kaliteli hizmetlere zamanında erişimin sağlanabilmesi amacıyla mevcut kaynakların uzun dönemli yeterliliği ile ilişkilidir (Kayıkçı Bardakçı ve Akpınar Yılmaz, 2022). Sağlık sistemleri, kaynak kullanımı ve atık üretimi gibi unsurlar nedeniyle çevre üzerinde kayda değer ve çok boyutlu bir etki yaratmaktadır. Örneğin sağlık sistemine bağlı altyapılar, çevresel ayak izi bağlamında özellikle sera gazı salınımı yönünden önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca sağlık hizmetlerinin sunumu sırasında yüksek oranda enerji harcanmakta çeşitli kimyasal maddeler kullanılmakta ve önemli ölçüde katı atık oluşturulmaktadır. Bu durumların yönetilememesi çevre ve insan sağlığını olumsuz etkileyebilmektedir. Sürdürülebilirlik yaklaşımı öncelikli olarak tüketimin azaltılması, kaynakların tekrar kullanılması ve geri dönüşümün teşvik edilmesi esasına dayanmaktadır. (Aslan vd., 2023; Kayıkçı Bardakçı ve Akpınar Yılmaz, 2022). Ayrıca sürdürülebilir sağlık, sağlık eşitsizliklerini azaltmak ve hasta güvenliğini sağlamak adına da önemli bir yere sahiptir (The Joint Commission, n.d.). Hem sağlık sistemine hem de diğer sektörlere bağlı olumsuzlukların önlenebilmesi için ülkelerin kalkınma odaklı politika ve stratejilerini sürdürülebilirlik ilkesi ile bu ilkenin üç temel boyutu (ekonomik, çevresel ve sosyal) doğrultusunda yapılandırmaları gerekmektedir (Kaya ve Ek, 2021). Ayrıca sağlık profesyonelleri, çevreye duyarlı sağlık

uygulamalarının geliştirilmesinde ve sürdürülebilir sağlık ilkelerini ifade etmede öncü bir rol üstlenebilirler (Jameton ve Pierce, 2001).

3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Tarihsel Gelişim Süreci

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin fark edilmesiyle ortaya çıkmıştır (İlaslan ve Çakar, 2021). Sürdürülebilir kalkınma süreci 1972 yılında Stockholm'de düzenlenen "İnsan Çevresi Konferansı" ile başlayıp 2015 yılı "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" ile bugüne dek sürmüş ve halen sürmektedir (Madenoğlu Kıvanç vd., 2020; Önder, 2020). Sürdürülebilir kalkınma sürecinin tarihsel gelişimine kısaca bakacak olursak:

Roma Kulübü tarafından 1972 yılında yayımlanan "Büyümenin Sınırları" raporunda hızlı nüfus artışıyla çevre kirliliği ve çevreyle ilgili sorunlar, tarım, sanayileşme ve doğal kaynakların tüketiminin artması konuları üzerinde durulmuş olup bu konulara bağlı olarak gelecekte insan yaşamını ve gezegenin dengesini tehdit eden gelişmelerin yaşanacağına vurgu yapılmaktadır (Cansever, 2021; Kaya ve Ek, 2021). Aynı yıl içerisinde Stockholm'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansı'nda ise sürdürülebilir kalkınmanın temelleri oluşturularak uluslararası alanda kabul edilmiştir (Kaya ve Ek, 2021). 1976'da gerçekleştirilen "Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı (Habitat I)" özellikle gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya kaldığı kentleşme ve konut sorunlarına odaklanmış, bu sorunların çözümüne yönelik uluslararası iş birliğinin önemi vurgulanmıştır (Tıraş, 2012). Birleşmiş Milletler Çevre Programı tarafından 1980 yılında "Dünya Koruma Stratejisi" isimli bir belge yayımlanmıştır. "sürdürülebilir kalkınma" kavramının ilk kez kullanıldığı bu belgede kaynakların, ekolojik dengenin ve genetik çeşitliliğin korunmasının önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca sürdürülebilir bir topluma ulaşabilmek için koruma ve kalkınma yaklaşımlarının birbirinden bağımsız değil, bütüncül bir şekilde ele alınması gerektiği ifade edilmektedir (Cansever, 2021; Tıraş, 2012). Dünya Çevre ve Geliştirme Komisyonu tarafından 1987 yılında yayımlanan "Bruntland Raporu" olarak da bilinen "Ortak Geleceğimiz" adlı raporda sürdürülebilir kalkınma "kaynakların, şimdiki kuşağın ihtiyaçlarını karşılarken gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmesine olanak tanıyacak şekilde kullanılması" olarak tanımlanmaktadır (Aslan vd., 2023; Kaya ve Ek, 2021; Tıraş, 2012). Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, ekonomik ve sosyal olmak üzere üç ana boyutu olup başlıca amacı ülkelerin sadece belirli boyutlarda değil, tüm boyutları kapsayan bütüncül bir kalkınma süreci gerçekleştirmeleridir (Tezcan, 2020). Sürecin bir sonraki adımı ise 1992 yılında 178 ülkenin devlet veya hükümet başkanlarının katılımı ile Brezilya'nın Rio de Jenerio kentinde düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'dır. Bu konferansta bireyin sürdürülebilir kalkınmanın odağında yer aldığı ve doğayla

dengeli, sağlıklı bir yaşam hakkına sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu konferans sonrasında yayımlanan "Gündem 21" isimli eylem planı ve "Rio deklarasyonu" belgelerinde küresel düzeyde ekonomik, çevresel ve toplumsal sorunların çözüm yolu olarak sürdürülebilir kalkınma ön plana çıkarılmaktadır ve özellikle sağlık, çevre sağlığı, hizmetlere erişim ve iyi yaşam koşulları gibi başlıklara dikkat çekilmektedir (Cansever, 2021; Tıraş, 2012). 1994 tarihinde Kahire'de Birleşmiş Milletler tarafından 183 delegenin katılımı ile nüfusun kontrol altına alınmasını ve artış hızının dengelenmesini hedefleyen "Nüfus ve Kalkınma Konferansı" gerçekleştirilmiştir. Sonrasında 1996 tarihinde İstanbul'da "Habitat II Zirvesi" düzenlenmiştir. Zirvede kentleşmenin hızla arttığı bir dünyada yeterli yaşam alanına erişiminin sağlanması ve sürdürülebilir yerleşim alanlarının iyileştirilmesi konularına odaklanılmıştır (Kaya ve Ek, 2021; Tıraş, 2012). Rio'daki konferanstan beş yıl sonra 1997 yılında New York'ta "Rio +5 Zirvesi" gerçekleştirilmiştir. Bu zirvede sürdürülebilir kalkınmaya yönelik alınan kararların uygulanmadığı tespit edilerek ülkelerin sürdürülebilir kalkınma için eyleme geçmesi gerektiği açıkça ifade edilmiştir (Kaya ve Ek, 2021). Birleşmiş Milletler tarafından 2000 yılında New York'ta düzenlenen "Binyıl (Milenyum) Zirvesi"nde ülkeler yerine insanlar merkeze konarak sürdürülebilirlik yolunda etkili bir girişim gerçekleştirilmiştir (Gedik, 2020). Bu zirvede 189 ülke temsilcisi tarafından kabul edilen Milenyum Deklarasyonunda özgürlük, iş birliği, eşitlik, anlayış, çevresel duyarlılık ve ortak sorumluluk gibi değerlerin küresel ilişkiler açısından taşıdığı öneme dikkat çekilmiştir. Ayrıca barışın sağlanması, güvenliğin artırılması, kalkınmanın desteklenmesi, yoksulluğun azaltılması, çevrenin korunması, insan hakları, demokratik yönetişim, Afrika'nın özel gereksinimlerini karşılama ve Birleşmiş Milletler'in güçlendirilmesi temel gündem maddeleri olarak sunulmuştur. Bu maddeler doğrultusunda belirlenen sekiz hedef ve kırk sekiz adet gösterge Binyıl (Milenyum) Kalkınma Hedefleri adlı belgede belirtilmiştir. Burada yer alan hedefler aşırı yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması, evrensel temel eğitimin sağlanması, cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi ve kadınların güçlendirilmesi, çocuk ölümlerinin azaltılması, anne sağlığının iyileştirilmesi, HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele edilmesi, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve kalkınma için küresel düzeyde bir iş birliği oluşturulmasıdır. Belgede yer alan sekiz hedeften üçünün bizzat sağlıkla ilişkili olması, sağlıklı bir toplumun sürdürülebilir kalkınmanın temel koşulu olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır (Cansever, 2021; Gedik, 2020). 2002 yılında ise Johannesburg'da Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (Rio+10) düzenlenmiştir. Zirvede Rio Konferansı'ndan bu yana on yıllık süre içerisinde gerçekleştirilen uygulamaların değerlendirilmesi, küresel çevresel, sosyal ve ekonomik sorunlara karşı yeni taahhütlerin oluşturulması ve sürdürülebilir kalkınma için devletler, sivil toplum ve özel sektör arasında iş birliğinin güçlendirilmesi amaçlanmaktadır (Cansever, 2021; Kaya ve Ek, 2021). Zirve

sonunda yayınlanan Uygulama Planında yoksulluğun azaltılması, temiz su ve sanitasyon, enerjiye erişim, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, biyoçeşitliliğin korunması, çevreye duyarlı tüketim ve üretim kalıpları gibi konular üzerinde durulmuştur. Sağlık ve sürdürülebilir kalkınma konuları ayrı bir bölüm olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde sağlık sistemlerinin geliştirilmesi, sağlık sisteminin bütün düzeylerinde uygun maliyetli, güvenli ve gerekli ilaçlara, aşılama hizmetlerine, güvenilir aşılarla birlikte tıbbi teknolojilere erişimin sağlanması ön plana çıkarılmıştır (Cansever, 2021). Daha sonra 2012 yılında Rio+20 konferansı gerçekleştirilmiştir. Bu konferans, Rio Konferansı'ndan bu yana yirmi yıllık sürede sürdürülebilir kalkınmaya yönelik gelişmeleri ortaya koymak amacıyla düzenlenmiştir. Bu konferansta sürdürülebilir kalkınmaya güçlü bağlılık vurgulanarak, yoksulluğun ortadan kaldırılması, çevrenin korunması, yeşil ekonomi, kadınlar, gençler, yerli halklar ve diğer kırılgan grupların sürece dâhil edilmesi, kurumsal yapıların güçlendirilmesi ve yeni sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin belirlenmesi gibi konulara değinen "İstediğimiz Gelecek" adlı bir bildirge yayımlanmıştır (Cansever, 2021; Kaya ve Ek, 2021). 2015'te New York'ta gerçekleştirilen Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde Binyıl Kalkınma Hedeflerinin durumu incelenmiştir ve bu inceleme sonucunda bahsedilen hedeflerin tam olarak karşılanamadığı belirlenmiştir. Bu zirve ile Binyıl Kalkınma Hedefleri geliştirilerek yeni hedefleri içeren "Dünyamızı Dönüştürmek: 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi" adlı belge kabul edilmiştir. Bu belgede 17 hedef ve 169 gösterge belirlenmiştir (Önder, 2020).

4. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

Devletler, yerel idareler ve ilgili kuruluşlar, 2030 yılına dek Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşma yönünde stratejik planlamalar ve uygulamalar yürütmektedir (Madenoğlu Kıvanç vd., 2020). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Birleşmiş Milletler Türkiye, t.y.):

- **Hedef 1:** Her yerde ve her biçimde yoksulluğa son vermek
- **Hedef 2:** Açlığın sona erdirilmesi, gıda güvencesinin sağlanması, sağlıklı beslenmenin teşvik edilmesi ve sürdürülebilir tarımsal üretim yöntemlerinin desteklenmesi
- **Hedef 3:** Yaşamın her döneminde sağlığı ve iyi yaşam koşullarını güvence altına almak
- **Hedef 4:** Herkese yönelik hakkaniyetli ve kaliteli bir eğitim sağlanmak ve yaşam boyu öğrenmeyi yaygınlaştırmak
- **Hedef 5:** Cinsiyet temelli eşitsizlikleri ortadan kaldırmak ve kadınlar ile kız çocuklarının güçlenmesini desteklemek
- **Hedef 6:** Suya ve sanitasyon hizmetlerine evrensel erişimi sağlamak ve su yönetiminde sürdürülebilirliği garanti altına almak

- **Hedef 7:** Modern, sürdürülebilir, güvenilir ve uygun maliyetli enerji kaynaklarına evrensel erişimi temin etmek
- **Hedef 8:** Sürdürülebilir, kapsayıcı ve dengeli ekonomik büyümeyi teşvik etmek; tam, verimli istihdam olanaklarını artırmak ve herkes için insana yakışır iş imkânlarını desteklemek
- **Hedef 9:** Sağlam altyapıların kurulmasını sağlamak, sürdürülebilir ve kapsayıcı sanayi gelişimini desteklemek ve yenilik odaklı uygulamaları güçlendirmek
- **Hedef 10:** Ulusal ve uluslararası düzeydeki eşitsizlikleri azaltmak
- **Hedef 11:** Kentsel ve kırsal yerleşim alanlarını kapsayıcılık, dayanıklılık, güvenlik ve sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda dönüştürmek
- **Hedef 12:** Kaynak verimliliğini önceleyen, sürdürülebilir üretim ve tüketim stratejilerinin oluşturulmasını sağlamak
- **Hedef 13:** İklim değişikliği ve onun sonuçlarıyla başa çıkmak için zaman kaybetmeden harekete geçmek
- **Hedef 14:** Sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek amacıyla okyanusların, denizlerin ve deniz kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir biçimde kullanılması
- **Hedef 15:** Karasal ekosistemlerin korunması, iyileştirilmesi ve sürdürülebilir biçimde kullanılması; ormanların sürdürülebilir şekilde yönetilmesinin sağlanması, çölleşmeyle etkin mücadele edilmesi, arazi tahribatının durdurulması ve onarılması ile biyolojik çeşitlilik kaybının önlenmesi
- **Hedef 16:** Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için barışçıl ve kapsayıcı toplumların inşası, adalete erişimin herkes için güvence altına alınması ve her düzeyde etkili, şeffaf ve kapsayıcı yönetişim yapılarının oluşturulması
- **Hedef 17:** Sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesine yönelik araçların etkinliğini artırmak ve küresel düzeyde iş birliğini yeniden etkinleştirmektir.

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer alan üç numaralı hedef sağlığa odaklanmakta olup anne, bebek ve çocuk ölümlerinin azaltılması; bulaşıcı (ör. tüberküloz, sıtma) ve bulaşıcı olmayan hastalıkların (ör. diyabet, hipertansiyon, kardiyovasküler ve solunum yolu hastalıkları) önlenmesi, uyuşturucu madde ve alkol kullanımının sınırlandırılması, intihara bağlı ölümlerin azaltılması ve ölümlü trafik kazalarının önlenmesi gibi 13 alt hedefi içermektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin diğer hedeflerinin içerisinde sağlıkla ilgili alt hedefler yer almaktadır (Cansever, 2021; Tezcan, 2020).

Söz konusu 17 hedef insanın tüm boyutlarını (fiziksel, biyolojik, psikolojik ve sosyal) dikkate alarak tüm insanları kalkınmış ve sürdürülebilir bir dünya seviyesine ulaştırmayı amaçlamaktadır (Kayıkçı Bardakçı ve Akpınar Yılmaz, 2022). Ancak sağlık sistemiyle doğrudan ilişkili faktörler olan iş gücü ve teknolojik altyapının yanı sıra kültür, eğitim, meslek, göç, yoksulluk gibi sağlık üzerindeki sosyal, ekonomik ve çevresel belirleyiciler de belirlenen hedeflere ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda bireyi yaşadığı çevreyle birlikte ele alan küresel ölçekte sürdürülebilirliği sağlamak adına finansal, tarımsal, enerji ve iş sektörleri ile multidisipliner iş birlikleri kuran yaklaşımlara duyulan ihtiyaç ön plana çıkmaktadır (İlaslan ve Çakar, 2021). Ayrıca sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada hemşireler etkin uygulamaları ile önemli ölçüde destek olmaktadır. Özellikle hedef üçe doğrudan katkıda bulunan hemşireler diğer sürdürülebilir kalkınma hedeflerine de doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunmaktadır (Taminato vd., 2023).

5. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine Ulaşmada Hemşirelerin Rolü

Hemşireler, sürdürülebilir sağlık sistemlerinin inşasında ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin tamamına ulaşılmasında temel aktörlerdir. Sağlık hizmetlerine sağladıkları kapsamlı katkılar, toplumla kurdukları güçlü bağlar ve sağlık politikalarına yön veren önemli rolleri sayesinde hemşireler, sürdürülebilir kalkınmanın sağlıkla ilgili tüm boyutlarında kritik bir öneme sahiptir (Osingada ve Porta, 2020; Shaban vd., 2024). Hemşireler; bireyler, aileler ve toplumlar için bakım, sağlık eğitimi, hastalıkların önlenmesi, tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerinin sunumu gibi süreçlerde etkin roller üstlenmektedir (Taminato vd., 2023). 2021 yılında güncellenen hemşirelik etik kodlarında hemşirelere çevresel tahribatın sağlık üzerindeki etkilerinin bilincinde olmaları, çevre sağlığını olumsuz etkileyen uygulamaları azaltmaya yönelik girişimlere destek olmaları ve sağlıklı bir gezegenin sürdürülebilirliğini teşvik etmeleri gibi önemli sorumluluklar yüklenmiştir (İlaslan, 2023). Hemşirelik mesleğinin başlangıcından itibaren Florence Nightingale gibi öncüler, çevresel faktörlerin (temiz hava ve su, gıda, sanitasyon, atıklar, kimyasal maddeler, pestisitler) sağlık üzerindeki etkilerini kontrol altına alma sürecindeki hemşirelik rollerinin önemini vurgulamışlardır (Altuğ Özsoy ve Şimşek, 2018). Bu bağlamda hemşirelik bakımında sürdürülebilirlik, sağlık ve esenliğin uzun vadede korunmasına yönelik olarak mevcut kaynakların etkin ve çevresel duyarlılıkla kullanıldığı sağlık hizmetlerinin planlanması ve sunulması olarak tanımlanabilir (İlaslan, 2023).

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda hemşireler toplumsal eşitsizliklerin azaltılması ve sağlıklı yaşam koşullarının iyileştirilmesinde kritik sorumluluklar üstlenmektedir. Yoksulluk, açlık ve beslenme yetersizlikleri gibi temel sağlık sorunlarıyla mücadelede aktif rol alan hemşireler, sağlık hizmetlerine erişimin artırılması ve beslenme durumunun iyileştirilmesi için çeşitli müdahalelerde

bulunmaktadır. Ayrıca sağlık okuryazarlığının artırılması ve hastalıkların önlenmesi konularında da önemli katkılar sağlamaktadırlar. Hemşirelerin sağlık politikalarının şekillendirilmesinde kadın sağlığı ve cinsiyet eşitliği konularındaki savunuculukları, sağlık sistemlerinin sürdürülebilirliğine sağladıkları katkıyı gözler önüne sermektedir. Bunun yanı sıra su ve sanitasyonla ilişkili sağlık risklerinin azaltılması, hijyen koşullarının iyileştirilmesi ve su kaynaklı hastalıkların yayılmasının önlenmesi gibi konularda da etkin roller üstlenmektedirler (International Council of Nurses, 2017; Taminato vd., 2023; World Health Organization, 2020). Ek olarak hemşireler, atık yönetimi konusunda benimsedikleri yaklaşımlar ile çevresel sürdürülebilirliği doğrudan etkileyebilmektedirler. Bu yaklaşımlar, tek kullanımlık malzemelerin kullanımını sınırlamak, ilaç ve malzeme atıklarının geri dönüşümünü sağlamak, çevre dostu malzemeleri tercih etmek ve enerji verimliliğini artırmak gibi unsurları içermektedir. Hemşirelerin bakım süreçlerinde değişime açık olmaları, sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri ve geleceğe dair güven duygusu taşımaları çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında kritik bir rol oynamaktadır (Madenoğlu Kıvanç vd., 2020).

Sonuç

Hemşireler açısından Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin her biri sağlık ve iyi oluşun çevresel, sosyal ve politik belirleyicilerini yansıttığı için hem yerel hem de küresel düzeyde önemli bir yere sahiptir. Bu hedeflere yönelik sağlık alanında gerçekleştirilecek her türlü çabanın hemşirelerin etkin katılımı ile daha verimli ve etkili hale geleceği açıktır. Hemşireler, eğitimden bakım hizmetlerine, çevresel farkındalıktan politika geliştirmeye kadar çok boyutlu bir katkı sunmaktadır. Hemşirelerin bu süreçte aktif ve bilinçli katılımı hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli bir itici güç olacaktır. Ayrıca hemşirelerin eğitim süreçlerinde sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin yer alması, bu hedeflere ulaşmak için gerekli adımların atılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Kaynakça

Altuğ Özsoy, S., & Şimşek, H. (2018). Hemşirelik uygulamalarına yön veren uluslararası hemşirelik kuruluşlarının çevre sağlığı yaklaşımları. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi, 21*(1), 51-59.

Aslan, Y., Zeybek, D. Ö., Zengin, O., Kavşur, Z., & Güler, S. (2023). Sağlık sektörü çalışanlarının sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeylerinin değerlendirilmesi: Üniversite hastanesi örneği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25*(3), 1069-1098. https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1239635.

Aydoğdu, M. H. (2024). İklim değişikliği: Sorunlar ve bunlar yönetilebilir mi?. *Social Science Development Journal, 9*(46), 79-91. https://doi.org/10.5281/zenodo.13765428

Birleşmiş Milletler Türkiye. (t.y.). *Küresel amaçlar.* https://www.kureselamaclar.org/ Erişim tarihi: 02.04.2025.

Cansever, İ. H. (2021). Sürdürülebilir kalkınma ve sağlık: Türkiye'nin 2023 hedefleri ile karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 24*(3), 633-650.

Gedik, Y. (2020). Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarla sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 3*(3), 196-215.

İlaslan, N. (2023). Gezegen sağlığının gelişimi için hemşirelik bakımında sürdürülebirliğe 5N1K tekniği ile bakış: Geleneksel derleme. *Turkiye Klinikleri Journal of Nursing Sciences, 15*(3), 852-859. doi: 10.5336/nurses.2023-96056.

İlaslan, N., & Çakar, M. (2021). 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında gezegen sağlığı ve gezegen hemşireliğinin önemi. *Turkiye Klinikleri Journal of Nursing Sciences, 13*(3), 717-724. doi: 10.5336/nurses.2020-79658

International Council of Nurses. (2017). *Nurses: A voice to lead - achieving the sustainable development goals.* https://icn.ch/international-nurses-day-2017

Jameton, A., & Pierce, J. (2001). Environment and health: 8. sustainable health care and emerging ethical responsibilities. *Cmaj, 164*(3), 365-369.

Kaya, F., & Ek, H. N. (2021). Kalkınmanın çevre sorunları üzerine etkisi: Sürdürülebilir kalkınma kavramına bütüncül bir bakış. *City Health Journal, 2*(2), 79-84.

Kayıkçı Bardakçı, P., & Akpınar Yılmaz, M. (2022). Sürdürülebilirlik ve sağlık. *Climate and Health Journal, 2*(3), 48-54.

Madenoğlu Kıvanç, M., Türen, S., Atakoğlu, R., & Kara Özçalık, C. (2020). Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine erişmede hemşirenin önemi. *Sağlık ve Yaşam Bilimleri Dergisi, 2*(2), 74-78. https://doi.org/10.33308/2687248X.202022184.

Osingada, C. P., & Porta, C. M. (2020). Nursing and sustainable development goals (SDGs) in a COVID-19 world: The state of the science and a call for nursing to lead. *Public Health Nursing, 37*(5), 799-805. https://doi.org/10.1111/phn.12776.

Önder, H. (2020). Bir sürdürülebilir kalkınma hedefi olarak sağlık. *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi, 6*(1), 10-24.

Shaban, M. M., Alanazi, M. A., Mohammed, H. H., Amer, F. G. M., Elsayed, H. H., Zaky, M. E., Ramadan, O. M. E., Abdelgawad, M. E., & Shaban, M. (2024). Advancing sustainable healthcare: A concept analysis of eco-conscious nursing practices. *BMC nursing, 23*(1), 660. https://doi.org/10.1186/s12912-024-02197-0.

Taminato, M., Fernandes, H., & Barbosa, D. A. (2023). Nursing and the sustainable development goals (SDGs): An essential commitment. *Revista brasileira de enfermagem, 76*(6), e760601. https://doi.org/10.1590/0034-7167.2023760601.

Tezcan, N. (2020). Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında Türkiye'de sağlık göstergelerinin analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*(Temmuz Özel Ek), 202-217.

The Joint Commission. (n.d.). *Sustainable healthcare.* https://www.jointcommission.org/resources/sustainable-healthcare/ Erişim tarihi: 19.04.2025.

Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: Teorik bir inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2*(2), 57-73.

World Health Organization. (2020). *State of the world's nursing 2020: Investing in education, jobs and leadership.* https://www.who.int/publications/i/item/9789240003279.

SKYTRAX YORUMLARI KULLANILARAK HAVAYOLU YOLCULARININ MİLLİYETLERİNE GÖRE ANALİZİ

ANALYSIS OF AIRLINE PASSENGERS BY NATIONALITY USING SKYTRAX COMMENTS

Alperen AYDIN*

Özet

E-ticaretin gelişmesi ve müşterilerin alışverişlerinde çevrimiçi platformlara yönelmesi ile internete olan eğilimi giderek artırmaktadır. Müşterilerin çevrimiçi platformlardan aldıkları ürün veya hizmeti değerlendirmesiyle ve diğer tüketicilere deneyimlerini aktarmak istemesiyle birlikte de çevrimiçi incelemelerin önemi ve içerdiği bilgi miktarı gün geçtikçe artmaktadır. Bu durum, araştırmacıları bu alanda çalışmalar yapmaya itmektedir. Bu çalışmalar sonucunda ise, müşterilerin geri bildirimlerinden yararlanılarak firmalar için değerli ve anlamlı bilgiler ortaya çıkarılmaktadır. Havacılık sektöründe, tercih edilecek firmanın karar verilmesinde yardımcı olan konulardan biri de çevrimiçi incelemelerdir. Tüketiciler bu incelemeleri dikkate alarak karar vermektedir. Bu araştırmada havayollarından hizmet almış olan müşterilere ait incelemelerden yararlanılarak havayolu ulaşımındaki önemli konuların ortaya çıkartılması amaçlanmıştır. Bir diğer amaç ise milliyetlere göre havayolu ulaşımında önem verilen konular arasında bir farklılık olup olmadığıdır. Bu amaca ulaşabilmek için konu modelleme yöntemi ve duygu analizinden yararlanılmıştır. Çevrimiçi platformdan alınan çevrimiçi incelemeler belirtilmiş olan analizlerde kullanılmıştır. Analiz edilen 10.100 adet çevrimiçi inceleme sonucunda, havayolu ulaşımında en çok bahsedilen konuların sırasıyla yer hizmeti, uçuş ertelenmesi, kabin içi hizmet ve koltuk sınıfı oldukları saptanmıştır. Müşterilerin, yer hizmeti ve uçuş ertelenmesi konusunda şikayetçi oldukları görülürken kabin içi hizmeti konusunda olumlu, koltuk sınıfı konusunda tarafsız oldukları görülmüştür. Bunun sonucunda, özellikle yer hizmetinin ve uçuş ertelenmesi konularının havayolu ulaşımında gözden geçirilmesi gereken konular olduğu ortaya çıkarılmıştır.

***Anahtar Kelimeler**: Konu Modelleme, Duygu Analizi, Çevrimiçi İncelemeler, Metin Madenciliği.*

Abstract

With the development of e-commerce and customers turning to online platforms for their shopping, the tendency towards the internet is gradually increasing. The importance of online reviews and the amount of information they contain are increasing day by day as customers evaluate the product or service they purchase from online platforms and want to share their experiences with other consumers. This situation pushes researchers to conduct studies in this area. As a result of these studies, valuable and meaningful information is obtained for companies by using customer feedback. In the aviation sector, one of the issues that helps in deciding which company to prefer is online reviews. Consumers make decisions by taking these reviews into consideration. This research aims to identify key issues in air transportation based on customer reviews from airlines. Another aim is to find out whether there is a difference between the issues that are given importance in air transportation according to nationality. To achieve this aim, topic modeling method and sentiment analysis were used. Online reviews taken from the online platform were used in the specified analyses.

* Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Anabilim Dalı, alperen.aydin@std.yildiz.edu.tr.

As a result of the 10,100 online reviews analyzed, it was determined that the most frequently mentioned issues in airline transportation were ground service, flight delay, in-cabin service and seat class. While it was seen that customers complained about ground service and flight delay, it was seen that they were positive about in cabin service and neutral about seat class. Overall, it was revealed that ground service and flight delay were issues that needed to be reviewed in airline transportation.
***Keywords**: Topic Modeling, Sentiment Analysis, Online Reviews, Text Mining.*

2. Giriş

Ulaşım, insanoğlunun tarih sahnesine çıkmasından beri var olan önemli konulardan biridir. Yaya olarak başlayan ulaşım macerası atların eğitilmesi ile bineklere, tekerleğin icadı ile de at arabalarına evrilmiştir. Bunun yanı sıra, denizlerin keşfi ile gemiciliğin katılması da ulaşım şekillerini çeşitlendirmiştir. Teknolojinin ilerlemesi ve uçağın icat edilmesinin sonucu olarak, yeni bir ulaşım şekli ve aynı zamanda daha uzak mesafeler için bir alternatif olan havayolu ulaşımı ortaya çıkmıştır. Havayolu ulaşımının en önemli aktörleri hava yolu şirketleridir. Günümüzde havayolu şirketlerinin çeşitlenmesi ve yapılan iş birlikleriyle birlikte havayolu şirketleri arasındaki rekabet gün geçtikçe artmaktadır (Heriyanto ve Putro, 2019: 466-488) Hava yolu şirketlerinin bu rekabet ortamında hayatta kalabilmesi ve öne çıkabilmesi için ele alması gerektiği bazı konular bulunmaktadır. Yapılan araştırmalara göre bu konulardan biri hizmet kalitesidir (Chen, Li ve Liu, 2019: 185-197). Hizmet sektöründe hizmet kalitesinin geliştirilmesi, bu sektördeki şirketlerin gelirini etkilemektedir. Buna ek olarak, hizmet kalitesinin geliştirilmesi rekabet avantajı sağlama konusunda bir seçenek olduğu bilinmektedir (Kwon, vd., 2021: 78).

Tüketicilerin yaşamış oldukları deneyimi paylaştıkları ve aldığı hizmeti değerlendirdiği çevrimiçi inceleme mekanizmalarına olan güvenme eğilimlerinin giderek arttığı gözlenmektedir (Ye, vd., 2011: 634-639). Aynı zamanda, müşterilerin yazmış oldukları bu çevrimiçi incelemeler objektif ve güvenilir bilgiler olarak da kabul görmektedir (Alnsour, vd., 2018: 1-16). Çevrimiçi incelemeler, genel olarak bir metinden ve puanlama sisteminden oluşmaktadır. Burada tüketiciler, aldığı hizmeti puanlar ve bu puanlamaların nedenini açıklayan bir metin yazarlar.

Anket yönteminin avantajları olduğu gibi bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Anket yöntemi, istediğimiz soruların cevabını almamıza olanak sağlar. Ancak, anket yönteminde bazı sınırlamalar mevcuttur. Bu sınırlamalardan bazıları anket sırasında ve yanıt kategorilerinde oluşan hatalardır (Lyberg ve Weisberg, 2016: 23-40). Buna ek olarak, bu yöntem ile yazılmış birçok araştırma mevcuttur (Basias ve Pollalis, 2018: 91-105). Bu sebeple, çevrimiçi incelemeler bu duruma bir alternatif sağlamaktadır. Ayrıca havayolu endüstrisinde çevrimiçi incelemelerin, tüketicilerin satın alma niyetleri üzerinde oldukça etkili olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte konu modellemesi (topic

modeling) ve duygu analizi (sentiment analysis), tüketicilerin fikirlerini anlama konusunda dikkat çeken yöntemler olmaya başlamıştır (Ban ve Kim, 2019: 4066).

Konu modelleme, incelenen metinlerde gözlemlenen kelimelerden yararlanarak gizli konuları ortaya çıkarmak amacıyla kullanılan ve son araştırmalarda sıklıkla yararlanılan bir yöntemdir. Doğal dil işleme (NLP) yöntemlerinden biri olan duygu analizi ise metinleri inceleyerek tüketicilerin olumlu veya olumsuz görüşlerini tanımlamaya yarayan bir yöntemdir (Liu, 2022: 1). Duygu analizinin yöntem olarak kullanıldığı makalelerin sayısı son zamanlarda giderek artmaktadır (Kwon vd., 2021: 78).

Literatürde otelcilik ve taşımacılık gibi pek çok alanda duygu analizi kullanılarak yazılmış makaleler mevcuttur (Nakayama ve Wan, 2017: 271-279; Ali, vd., 2019: 27-42; Tran, Ba ve Hyunh, 2019: 393-405; Alaei, Becken ve Stantic, 2017:175-191). Ancak hala bu yöntem üzerine yapılan araştırmalar başlangıç durumundadır (Kwon vd., 2021: 78). Bunun ile birlikte literatürde hala eksik olan kısımlar mevcuttur. Havayolu alanında yazılan makaleler de buna benzer olarak hala başlangıç aşamasındadır. Burada yapılmak istenen araştırmada temel olarak üç amaç söz konusudur. Bunlar;

- Duygu analizi kullanılarak yapılan yorumlar ve derecelendirmeler arasında bir tutarlılığın söz konusu olup olmadığı,
- Konu modelleme yönteminin kullanılması ile havayolu taşımacılığı sektöründeki önemli konu başlıklarının ortaya çıkarılması,
- Konu modellemesinin ülkeler bazında incelenip ülkeler arasında bir farklılık olup olmadığının belirlenmesidir.

Bu amaçlardan sadece ikincisi bir araştırmada incelenmiş ve o da sadece Asyalı 3 havayolları şirketleri ile sınırlı tutulmuştur (Kwon vd., 2021: 78). Burada ise her kıtadan havayollarının veri setine dahil edilmesiyle daha geniş bir perspektife sahip olunması sebebiyle ondan ayrılmaktadır. Diğer iki amacın daha önce ele alınmaması nedeniyle de araştırmamız diğer araştırmalardan kendini farklılaştırmaktadır.

Bu araştırmada yararlanılacak olan veriler Skytrax sitesi üzerinden alınmaktadır. Skytrax, havayolu şirketlerinden hizmet almış müşterilerin yorumlarını paylaşabildikleri bağımsız olarak geliştirilmiş ve alanında önde gelen bir forumdur (Air Travel, 2025).Skytrax verileri kullanılarak yazılan birçok makale mevcuttur (Bulatovic, Dempere ve Papatheodorou, 2023: 104-111; Siering, Deokar ve Janze, 2018: 52-63). Buna rağmen, Skytrax verilerinin sahip olduğu geniş veri havuzunda hala fazlasıyla yararlanılamamakta ve daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir (Bunchongchit ve

Wattanacharoensil, 2021). Araştırmamız daha önce belirttiğimiz amaçlar doğrusunda diğer Skytrax verilerini kullanan makalelerden de ayrılmaktadır. Buna ek olarak araştırmamız, bu verilerin daha farklı yönlerden de incelenebileceğini göstererek hem veri havuzundan yararlanılması konusunda katkıda bulunacak hem de yeni çalışmalara ışık tutmak aracılığıyla bu verilerin daha verimli kullanılmasını destekleyecektir.

Araştırmanın kalan bölümlerinde, araştırma kapsamında kullanılan yöntemlerin ve araştırmanın içerisinde geçen terimlerin açıklanması yapılmıştır. Daha sonra yapılan analiz ve analizin sonuçların paylaşılmıştır. Araştırma kapsamında 10.100 adet çevrimiçi inceleme analiz edilmiştir. Bu incelemeler kullanılarak duygu skorları elde edilmiş ve araştırmanın ilk amacına ulaşılmaya çalışılmıştır. Daha sonra, çevrimiçi incelemeler konu modellemesi analizine tabi tutularak araştırmanın diğer amaçlarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Çıkarılan sonuçlar aşağıdaki bölümlerde ifade edilmiştir.

2. Literatür Taraması

2.1. Çevrimiçi İncelemeler

Teknolojinin günden güne hızla geliştiği bu günlerde, çok yakın geçmişte karşımıza çıkan e-ticaret kavramı sayesinde tüketiciler istedikleri ürünleri, istedikleri zamanda alabilir hale gelmiştir. Bu durum aynı zamanda, ürünlerin yakından incelenememesi sebebiyle kararsızlık ve geri iade gibi çeşitli problemleri de beraberinde getirdi (QuiveLi, 2024: 2507-2524). Çevrimiçi incelemeler, bu tür problemlerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olabilecek bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır (Sahoo, Dellarocas ve Srinivasan, 2018: 723-738).

Tüketiciler, satın alma sırasında verdikleri kararları bir dayanağa dayandırma ihtiyacı hissederler. Çevrimiçi incelemeler bu görevi yerine getirmek için uygun araç olmakla birlikte kendisine olan güven de giderek artmaktadır (Jang, Prasad ve Ratchford, 2012: 825-838). Ayrıca çevrimiçi incelemeler, potansiyel müşterileri cezbedebilme gücüne sahip olması sebebiyle satıcılar için önemli bir yere sahiptirler (MudambiveSchuff, 2010: 185-200).

Günümüzde çevrimiçi incelemeler pek çok alanda faaliyet göstermektedir. Bu alanlara otel, restoran, alışveriş ve havacılık örnek gösterilebilir. Havacılık sektöründe hizmetin deneyimlenmeden önce bilgi sahibi olmanın zor olması ve objektif değerlendirmelerin de kolay olmaması sebebiyle bu sektördeki bilgilerin paylaşılması, çevrimiçi inceleme platformları üzerinden aktif bir şekilde yapılmaktadır (Ban, vd., 2019: 6570). Bu durum ise tüketicilerin internet üzerinden bilet alma eğilimini artırmıştır (Jin ve Lee, 2015: 61-76). Havacılık sektöründe tüketicilerin hizmet almadan

önce yararlanabilecekleri çevrimiçi inceleme platformlarının başında SKYTRAX'in çevrimiçi inceleme sitesi gelmektedir.

3. Konu Modelleme

Konu modelleme (TopicModelling), metin içerisindeki gizli veya açık konuları ortaya çıkarmak için kullanılır. Daha basit bir tabirle, metnin konusunun belirlenebilmesi için kullanılır. Bu sayede metinler konularına göre sınıflandırılmalıdır. Konu modellemesi denetimsiz öğrenmedir, yani makine hem araştırır hem de araştırırken keşfeder. Buna ek olarak, konuları olasılık çerçevesinde belirler. Bu sebeple, konu modellemesinde etiketlere gerek yoktur. Literatürde en yaygın kullanılan konu modelleme yöntemleri sırasıyla Gizli Dirichlet Ayrımı (LDA), İlişkili Konu Modellemesi ve Yapısal Konu Modellemesi'dir.

4. Gizli Dirichlet Ayrımı (LDA)

Konu modellemede kullanılan en popüler yöntem Gizli Direchlit Ayrımı (LDA)'dır. Buruda metinler içerisinde karma konular bulunduğu ve bunlara özgü kelimelerin karışık olarak yer aldığı prensibi söz konusudur (Kaya, 2022: 15-16). Bir başka deyişle, metinler içerisinde birden fazla konu bulundurabilir ve bu konulara ait kelimeler, diğer gruplar içerisinde de yer alabilir. Buna göre LDA, metinlerden oluşan koleksiyonu, koleksiyon içindeki konuları, konuların barındırdığı kelimelerin konu içindeki olasılıksal dağılımlarını öğrenip buradan hareketle her metin için konu dağılımını öğrenmektir (Ekinci, vd., 2020: 67-80).

LDA'da temel fikir, metinleri her bir konuyu temsil eden kelime dağılımına göre sınıflandırılmasıdır. Örnek olarak, metin i için konu olasılık yoğunluk fonksiyonu aşağıdaki gibidir.

$$p(z|m_i) \qquad (1)$$

Metin i'deki j. kelimeye atanan konu için olasılık yoğunluk fonksiyonu ise denklem 2'deki gibidir.

$$p(w|z_{ij}) \qquad (2)$$

LDA aşağıdaki süreçle yeni metin oluşturur (Kwon vd., 2021: 78):

İ. metindeki j. kelime için;

Bir konuseçinz_{ij}~Multinomial($p(z|m_i)$)

Bir konuseçinw_{ij}~Multinomial($p(w|z_{ij})$)

LDA, Bayes teoremine dayanmaktadır. Metinler kelime veya kelime gruplarının oluşturduğu konulardan meydana gelir (Blei, Ng ve Jordan, 2003:993-1022).

İlişkili Konu Modellemesi (CTM)

Konu modelleme yöntemlerinden bir diğeri de İlişkili Konu Modellemesi (CTM)'dir. CTM, LDA üzerinden geliştirilmiş bir modeldir. CTM de bir olasılıksal konu modellemesidir ama buna ek olarak CTM'de konular arasındaki korelasyonlar modellenir (A.g.e.). CTM ile LDA arasındaki en temel fark, LDA'da konuların birbirinden bağımsız olarak dağılması varsayımıdır. CTM'de ise konular ancak diğer konuların varlığı ile tutarlı olabilir (Aznaq, Quafafou ve Jarir, 2013: 283-305).

CTM, hiyerarşik bir modeldir. CTM'de her metin veya dokümanın kelimeleri bir karışım modeli üzerinden modellenir. Karşım modelinin bileşenleri daha sonra tüm dokümanlar tarafından paylaşılır. Bu sayede CTM, her dokümanın farklıkonulardan farklı oranda izler taşımasına olanak sağlar (BleiveLafferty, 2007: 17-35).

Yapısal Konu Modellemesi (STM)

Bir başka konu modelleme yöntemi Yapısal Konu Modellemesi (STM)'dir. STM, diğer konu modelleme yöntemlerinde olduğu gibi sözcük sayımlarının üretken bir modelidir. Burada metnin veya dokümanın, doküman-konu ve konu-kelime dağılımları ile oluşturulan meta veriler ile çalışmaya başlanır. STM'de konular her bir kelimenin bir konuya ait olma olasılığı göz önünde bulundurularak bir karışım halinde tanımlanır. Yine burada diğer konu modelleme yöntemlerinde olduğu gibi bir doküman birden fazla konuyu içerebilir (Roberts, Stewart ve Tingley, 2019: 1-40).

STM'de belge oluşturma sürecinde topikal prevalansın ve topikal içeriğin etkisi bir hayli önemlidir. Topikal prevalans, bir dokümanın ne kadarının bir konuyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Topikal içerik ise, bir konu içindeki kelimeleri içerir. Topikal prevalansı açıklayan değişkenler topikal prevalans ortak değişkenleri olarak adlandırılırken topikal içeriğinki ise topikal içerik ortak değişkenleri olarak adlandırılmaktadır. Ortak değişkenlerin olmadığı durumda STM, ilişkili konu modellemesine dönüşür (BleiveLafferty, 2007: 17-35).

5. Duygu Analizi

Duygu analizi (Sentimentanalysis), metinler içerisinde bulunan duyguların açığa çıkarılması sağlayan ve doğal dil işlemenin alt alanlarından biri olan bir tekniktir. Bu sayede metinlerin olumlu veya olumsuz bir duygu içerip içermediği açığa kavuşur.

Duygu analizi, tüketicilerin duygularını, düşüncelerini vb. durumları ortaya çıkarır ve kendisine aynı zamanda fikir madenciliği de denir (Han ve Jin, 2014: 1337-1351). Özellikle firmalar duygu analizini kullanarak aldıkları geri bildirimlere göre ürünlerini yeniden geçirip yapılan yeni düzenlemeler ile daha fazla satış yaparak gelirlerini artırabilirler (Demir, Chawai ve Doğan, 2019: 58-66). Duygu analizinin firmalar tarafından pazarlama alanında fazlasıyla kullanılmasından dolayı önemi de bir hayli fazladır (JeongveShon, 2018: 1863-1871).

Duygu analizi, temelde pozitiflik ve negatiflik ayrımını ve derecesini ölçse de başka birçok türü de mevcuttur. Metinler içerisindeki üzgün, şaşkın, mutlu gibi duygu durumlarını ortaya çıkarabilen gelişmiş sürümleri de mevcuttur. Duygu analizi, bu sayede makineye insan duygularını öğretmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle makine, insanların duygularını anlayabilme yeteneğini kazanmış olur (Ahmetoğlu veDaş, 2020: 455-463).

Duygu analizi, çeşitli seviyelerde yapılabilir. Bu seviyeler doküman veya cümle gibi seviyelerden oluşur. Bunlardan biri olan doküman seviyesinde yapılan duygu analizlerinde, tüm metinden bir duygu çıkartılması hedeflenmektedir. Buna göre, metnin pozitif bir duygu mu yoksa negatif bir duygu mu içerdiği açığa çıkartılır. Doküman seviyesinde yapılan analizlerin avantajı yapan kişiye kolaylık sağlamasıdır. Öte yandan, metinlerin özel içeriğine erişilememesi ve sadece genel bir duygu fikrine ulaşılabilmesi sebebiyle de bir dezavantaj oluşturmaktadır (Özyurt ve Akçayol, 2018: 668- 693).

Duygu analizi sayesinde insanların görüşlerinde bulunan duyguların açığa çıkarılması sağlanmaktadır. Bu durum sebebiyle de duygu analizinin kullanıldığı çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. İlk olarak Tetsuya ve Joenghee tarafından 2003 yılında kullanılmaya başlanan duygu analizi, bugün birçok araştırmada yararlanılan bir tekniktir (A.g.e.).

Duygu analizi temelde iki konuya ayrılmaktadır. Bu konulardan biri Makine Öğrenmesi Yaklaşımı iken diğeri ise Lexicon Tabanlı Yaklaşım'dır. Her ne kadar konu başlığı içinde bulunmasa da her iki konunun birlikte kullanıldığı Hibrid Yaklaşım'da literatürde kabul gören üçüncü yaklaşımdır (Maynard ve Funk, 2012: 88-99).

Makine Öğrenmesi Yaklaşımı

Duygu analizi tekniklerinde kullanılan yöntemlerden biri makine öğrenimi yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, duygu analizinin sahip olduğu dilsel ve sözdizimsel özellikler, duygu analizini bir metin sınıflandırma problemine dönüştürülebilmesine olanak sağlar. Sınıflandırma problemleri, elimizde bulunan sınıf etiketleri kullanılarak sınıfı bilinmeyen belirli bir örneğin hangi sınıf etiketine

ait olduğunun tahmin edilmesidir (Medhat, Hassan ve Korashy, 2014: 1093-1113). Bu sebeple, duygu analizini makine öğrenimi kullanılarak yapabilmek mümkündür.

Makine öğrenimi, günümüzde son derece popüler bir alandır. Makine öğreniminin amacı, makinelerin yani bilgisayarların verileri analiz edebilme yeteneğinin ve bu sayede çıkarılan bilgilerin makine tarafından kullanılabilmesinin öğretilebilmesidir (Mitchell, 1997).

Lexicon Tabanlı Yaklaşım

Lexicon tabanlı yaklaşım, makine öğrenimi yaklaşımı dışında duygu analizinde kullanılan bir başka yaklaşımdır. Burada metinlerin sınıflandırılabilmesi için bir duygu sözlüğüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sözlük manuel, yarı otomatik ve otomatik olarak üç farklı teknik ile oluşturulabilir. Manuel olarak oluşturulmuş olan sözlükler, diğer sözlüklere göre daha doğru bilgiler içermektedir ancak daha çok zaman almaktadır (Machová, vd., 2020: 1317).

Analizlerde kullanılan sözlükler kelimelerin olumlu veya olumsuz anlamlara sahip olduklarını gösterir ve bu sözlükler analizin önemli bir parçasıdır. Lexicon tabanlı yaklaşım iki ana alt konuya sahiptir. Bunlar sırasıyla, sözlük tabanlı yaklaşım ve külliyat tabanlı yaklaşımdır.

Sözlük Tabanlı Yaklaşım

Sözlük tabanlı yaklaşım, lexicon tabanlı yaklaşımlardan biridir. Metinler, hem doğrudan hem de dolaylı olarak anlamlar içermektedir. Doğrudan bahsedilen anlamların anlaşılması kolay iken dolaylı olarak ima edilen anlamların makine tarafından anlaşılması zordur. Sözlük tabanlı yaklaşım bu sorunun çözümüne odaklanır. Buna göre sözlük tabanlı yaklaşım üç aşamadan oluşur. Bu adımlar aşağıdaki gibidir (Fei, vd., 2012: 309-318):

Elinizdebulunan$A = \{A_1, A_2, \dots, A_r\}$ sıfatları için online sözlüklerdeki karşılıklarına bakmak,

Her $A_i \in A$ için, POS etiketlemesi yapmak ve bunlar arasındaki isimleri buradan çıkarmak. Bu isimler her A_i için aday nitelik isimleri C_i olarak Kabul görmektedir.

Son adımise, her $c_{ij} \in C_i$ için A_i'nin öznitelik adı olduğu veyaolmadığına gore etiketlenmesidir.

Külliyat Tabanlı Yaklaşım

Külliyat tabanlı yaklaşım, bir diğer lexicon tabanlı yaklaşım türüdür. Bu yaklaşımda, kelimelerin anlamsal benzerliklerinin belirlenebilmesi için sadece büyük külliyattan türetilen bilgiler kullanılır.

Bu bilgilere göre kelimeler arasındaki yakınlık derecesi ortaya çıkarılır (Mihalcea, Corley ve Strapparava, 2006: 775-780).

Külliyat tabanlı yaklaşımında, sözdizimsel kalıplardan yararlanılmaya çalışılır. Bu sözdizimsel kalıplar için külliyatlardan yararlanılır. Bu külliyatlar, genellikle alan uyarlaması için kullanılmaktadır. Alan uyarlaması, alandan bağımsız bir duygu sözlüğünün alana uygun olarak dönüştürülmesidir. Bunun tam tersi de yapılabilmektedir (Alqasemi, Abdelkader ve Abdelwahab, 2017: 1-6).

Sözdizimsel kalıpların nasıl oluşturulacağını gösteren iki yaklaşım vardır. Bu yaklaşımlar aynı zamanda külliyat tabanlı yaklaşımın iki alt başlığını oluşturmaktadır. Bu alt başlıklar istatistiksel ve semantiktir. İstatistiksel yaklaşımda, sözdizimsel yaklaşımlar istatistiksel yöntemler ile belirlenmektedir. Öte yandan, semantik yaklaşımda ise sözdizimsel kalıpların belirlenebilmesi için kelimelerin eş ve zıt anlamlıları kullanılır (Medhat, Hassan ve Korashy, 2014: 1093-1113).

Araştırma Sonuçları

Bu araştırmanın genel amacı, havayolu şirketlerinden hizmet alan tüketicilerin yorumları kullanılarak havayolu ulaşımındaki genel konuların ortaya çıkartılması ve derecelendirmeler ile yorumlar arasındaki tutarlılığın ölçülmesidir. Bu kapsamda SKYTRAX web sitesinin "Terms & Condition" bölümünde ticari amaçlar dışında kişisel kullanıma izin veriyor olması sebebiyle, SKYTRAX sitesi içerisinde paylaşılmış olan 10.100 adet yorumun belirli bir süreçten geçirilerek bir veri seti elde edilmiştir ve analizlerde kullanılmıştır.

Veri setinde puanlamalar 1'den 10'a kadar puanlandırılmış kategorik veriler içerirken, tavsiye kolonu ise evet veya hayır olmak üzere ikilik sistem içermektedir. Veri seti 10.100 satır ve 5 kolon olmak üzere içerisinde 50.500 adet veri içermektedir. Daha sonra yapılmış olan ve 2 kolon 10.100 satırdan oluşan duygu analizi sonuçlarıda eklenerek toplamda 70.700 veri çeşitli analizlerde kullanılmıştır.

Yorumlar ile Değerlendirmeler Arasındaki Tutarlılığın Ölçülmesi

Yorumlar ile değerlendirmeler arasındaki tutarlılığın ölçülebilmesi için iki farklı test yapılmıştır. Bunlar Spearman Korelasyon Testi ve Ki Kare Bağımsızlık Testidir. Puanlamalar ile duygu analizi arasındaki ilişkinin ölçülebilmesi için Spearman Korelasyon Testi yapılırken, tavsiye edilme durumu ve yuvarlanmış olan duygu skorları arasındaki ilişkinin ölçülebilmesi için Ki Kare Bağımsızlık Testi kullanılmıştır.

Yapılmış olan Spearman Korelasyon Testi'nden elde edilen sonuçlara göre p değerinin 0.05'ten küçük olduğu gözlemlenmiştir. Bu sebeple H0 hipotezi reddedilmiş ve H1 hipotezi kabul edilmiştir. Bir başka deyişle, puanlamalar ile duygu skorları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin var olduğu gözlemlenmiştir. Bu ilişkinin gücünü gösteren kolerasyon kat sayısı ise yaklaşık 0.61 olarak belirlenmiştir. Bu durum puanlamalar ile duygu skorları arasında yüksek düzeyde ve aynı yönde bir ilişkinin söz konusu olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu nedenle, puanlamalardaki artış aynı zamanda duygu skorlarındaki artışı da etkilemektedir.

Yapılmış bir diğer test olan Ki kare bağımsızlık testinin sonuçları incelendiğinde ise, p değerinin 0.0 olduğu görülmektedir. Bu değer 0.05'in altında olduğu için sıfır hipotezi reddedilmiştir. Böylelikle, H1 hipotezi kabul edilmiş ve tavsiye etme durumu ile yuvarlanmış olan duygu skorları arasında istatistiksel olarak bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 1: İki Gruba Ait Frekans Tablosu

		Yuvarlanmış Olan Duygu Skorları	
		0	1
Tavsiye Edilme	0	5168	2373
	1	164	2395

Yapılan her iki testin sonucunda, çevrimiçi incelemelerde yapılan yorumlar ile değerlendirmeler arasında bir ilişkinin olduğu ve birbirleri ile bir tutarlılığın söz konusu olduğu yapılan analizler sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle, yapılan yorumların ve değerlendirmelerin dikkate alınabileceği çıkarımı yapılabilmektedir.

LDA Analizi

Bu aşamada yapılan konu modelleme analizi ile yorumlar içinde gizli veya açık şekilde bulunan konuların ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Konu modellemesi için LDA analizi kullanılmıştır. Bu aşamada ilk olarak 10.100 adet yorum için bir konu modelleme çalışması yapılmış ve dünya genelindeki insanların yorumlar içinde değindikleri konular ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra yorumlar

içinde en çok bulunan ülke vatandaşlarına ait yorumlar üzerine konu modellemesi yapılmış ve çıkan sonuçlar birbirleri ile karşılaştırılmıştır.

Tablo 2: Konu Modellemesi Sonuçları ve Genel Bilgiler

	İlgili Konu	Puan Ortalaması	Duygu Skoru Ortalaması	Tavsiye Ortalaması
Dünya	Kabin İçi Hizmeti	5.97	0.46	0.56
	Yer Hizmeti	1.9	-0.21	0.06
	Uçuş Ertelenmesi	1.71	-0.4	0.05
ABD	Uçuş Ertelenmesi	1.66	-0.36	0.04
	Yer Hizmeti	1.66	-0.24	0.03
	Koltuk Sınıfı	5.01	0.32	0.42
BK	Kabin İçi Hizmeti	6.05	0.48	0.57
	Uçuş Ertelenmesi	1.93	-0.27	0.07
	Yer Hizmeti	2.41	-0.25	0.13
Kanada	Yer Hizmeti	1.82	-0.36	0.05
	Kabin İçi Hizmeti	5.23	0.32	0.47
	Koltuk Sınıfı	4.27	0.15	0.33
Avustralya	QantasAirlines	1.64	-0.28	0.04
	Kabin İçi Hizmeti	5.66	0.44	0.53
	Yer Hizmeti	2.82	-0.09	0.17
Almanya	Kabin İçi Hizmeti	5.78	0.5	0.61

Yer Hizmeti	1.61	-0.34	0.04
Koltuk Sınıfı	3.82	0.28	0.22

Tablo 2 incelendiğinde, Dünya genelinde 10.100 adet incelemenin analiz edilmesi sonucunda hizmet alan tüketicilerin en fazla bahsettikleri konuların sırasıyla kabin içi hizmeti, yer hizmeti ve uçuş ertelenmesi olduğu göze çarpmaktadır. Tüketiciler, kabin içi hizmet konusunda daha iyimser iken diğer iki konuda olumsuz görüşlere sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, hava yolu hizmetlerinde irdelenmesi ve yeniden değerlendirilmesi gereken konular olduğu bir gerçektir.

Tabloda yer verilen ve ABD vatandaşlarına ait olan incelemelerin analiz edilmesi sonucunda hizmet alan tüketicilerin en fazla bahsettikleri konular sırasıyla uçuş ertelenmesi, yer hizmeti ve koltuk sınıfı konularıdır. Tüketiciler, koltuk sınıfı konusunda daha tarafsız iken diğer iki konuda oldukça olumsuz görüşlere sahip olduğu göze çarpmaktadır.

BK vatandaşlarına ait olan incelemelerin analiz edilmesi sonucunda hizmet alan tüketicilerin en fazla bahsettikleri konular ise sırasıyla kabin içi hizmeti, uçuş ertelenmesi ve yer hizmeti konularıdır. Tüketiciler, kabin içi hizmet konusunda iyimser iken diğer iki konuda olumsuz görüşlere sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Kanada vatandaşlarına ait olan incelemelerin analiz edilmesi sonucunda ise hizmet alan tüketicilerin en fazla bahsettikleri konular sırasıyla yer hizmeti, kabin içi hizmeti ve koltuk sınıfı konularıdır. Tüketiciler, yer hizmeti konusunda daha olumsuz iken diğer iki konuda daha ortada oldukları sonucuna varılmıştır.

Tabloda yer alan bir diğer milliyet ise Avustralya vatandaşlarıdır, Avustralya vatandaşlarına ait olan incelemelerin analiz edilmesi sonucunda hizmet alan tüketicilerin en fazla bahsettikleri konular sırasıyla Qantas Airlines, kabin içi hizmeti ve yer hizmeti konularıdır. Tüketiciler, kabin içi hizmet konusunda iyimser iken diğer iki konuda olumsuz görüşlere sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Son olarak, Alman vatandaşlarına ait olan incelemelerin analiz edilmesinin sonucunda hizmet alan tüketicilerin en fazla bahsettikleri konular kabin içi hizmeti, yer hizmeti ve koltuk sınıfı konularıdır. Tüketiciler, yer hizmeti konusunda daha olumsuz iken kabin içi hizmet konusunda olumlu, koltuk sınıfı konusunda ise olumsuza yakın bir tutum içindedirler.

Kısıtlamalar

Yapılmış olan araştırma veri konusunda yeterli olsa da bazı kısıtlamalar söz konusudur. Bu kısıtlamalar özellikle milliyetler için yapılan analizlerdeki verinin yetersizliği ile ilgilidir. Bu konuda milliyetlere ait daha çok veri elde edilerek milliyetler için konu modellemesi yapılabilir veya bu konu yeterli veri sayısı elde edilerek kıtalar bazında da yapılabilir. Buna ek olarak, diğer konu modelleme yöntemleri kullanılarak veya kümeleme analizi yapılarak da çıkan sonuçlar karşılaştırılabilir.

Sonuç

Araştırmanın amacı, bu alanda yapılmış araştırmalara katkı sağlamak ve bu alanda çalışmak isteyenleri desteklemektir. Buna ek olarak, havacılık sektöründe verilen hizmetlerdeki olası problemlerin ortaya çıkartılması ve bu problemlerin milliyetler arasında farklılık gösterip göstermediğinin kontrol edilmesi hususları da araştırmanın diğer amaçlarıdır. Ayrıca bu amaçlara ulaşılmaya çalışılırken de yorumların ve puanlamaların arasındaki tutarlılığın ve yorumlara karşı güvenin oluşup oluşamayacağının da ortaya çıkarılması sağlanmıştır.

İncelemelerin içerdiği duygular ile incelemelerin sahip olduğu puanlamalar ve tavsiye durumları arasında bir tutarlılığın olup olmadığına bakıldığında, bu durumun kontrolü için Spearman Korelasyon ve Ki Kare Bağımsızlık testlerine başvurulmuştur. Spearman korelasyonu ile puanlamalar ile duygu skorları arasındaki ilişkiye bakılırken ki kare bağımsızlık testi ile de tavsiye durumuyla duygu skorları arasındaki ilişki kontrol edilmiştir. Yapılan her iki analiz de istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar verdiği gözlemlenmiştir. Puanlamalar ile duygu skorları arasındaki kolerasyon kat sayısı yaklaşık olarak 0.60 olarak elde edilmiştir. Bu sonuç, puanlamalar ile duygu skorları arasında aynı yönde ve güçlü bir ilişkinin söz konusu olduğu ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan, yapılan ki kare bağımsızlık testi sonucunda tavsiye edilme durumu ile duygu skorları arasında bir ilişkinin bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Başka bir deyişle, tavsiye edilme durumu ile duygu skorlarının birbirlerinde bağımsız olmadığı ortaya çıkarılmıştır. Özet olarak, yapılan testlerin sonucunda yapılan incelemeler ile değerlendirmelerin birbirleri ile tutarlı ve ilişkili olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu durum sonucunda, çevrimiçi incelemelerin güvenilirliği söz konusu olduğu ortadadır.

Yapılan araştırmanın bir diğer aşamasında, incelemeler ile konu modelleme analizi yapılarak incelemeler içerisinde yer edinmiş olan konular ortaya çıkarılmıştır. Yapılan genel analiz sonucunda, incelemelerde kendine yer bulan üç konunun kabin içi hizmeti, yer hizmeti ve uçuşların ertelenmesi konuları olduğu görülmüştür. Bu konular arasında özellikle yer hizmeti ve uçuş ertelenmesi

konusunda olumsuz görüşlerin olduğu gözlemlenmiştir. Analizler milliyetler bazına indirgendiğin konuların kayda değer bir farklılık göstermediği görülmüştür. ABD, BK, Kanada, Avustralya ve Almanya ülkelerinin mensubu olan vatandaşlara ait yorumlar incelendiğinde ortaya çıkarılan konuların belirgin bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Bu analizlerin sonucunda, incelemelerde söz edilen konular sırasıyla kabin içi hizmeti, yer hizmeti, uçuşların ertelenmesi ve koltuk sınıfı konularıdır. Milliyetler arasındaki farkların sadece konuların öncelik sırası ve konuların içerdiği duygularda olduğu ortaya çıkarılmıştır. Yapılmış olan tüm analizlerde yer hizmeti ve uçuş ertelenmesi konusunun oldukça olumsuz duygular ve düşük puanlar içerdiği görülmüştür. Bu sonuçlara göre, havayolu işletmeleri ve ilgili hizmetleri sağlayanlar için önemli bir geliştirme fırsatı olduğu açıkça ortadadır. Yer hizmetleri konusunda, müşteri memnuniyetinin artırılması için hizmete ait süreçlerin iyileştirilmesi ve müşteri odaklı bir yaklaşım içinde olunması gerekmektedir. Açık ve anlaşılabilir bilgilendirmelerde bulunulması, yolculara daha hızlı geri dönüşlerde bulunulması ve yer hizmetlerindeki bekleme sürelerinin azaltılması bu alanda firmalara olumlu geri bildirimler sağlayacağı ve rakiplerinden bir adım öne geçeceği söylenebilir.

Bir diğer konu olan uçuş ertelenmesi konusunda, yaşanabilecek gecikmelerde müşterilerin daha etkili bir biçimde bilgilendirilmesi ve alternatif çözümler sunulması oldukça önemlidir. Yaşanabilecek mağduriyet durumlarının önlenebilmesi adına, şeffaf ve destekleyici bir tutum sergilenmesi ve proaktif iletişim iletişim stratejilerinin geliştirilmesi uygun olacaktır. Yapılabilecek bu tür uygulamalar müşteri memnuniyetini ve olumlu geri bildirimleri artıracağı ortadadır. Öte yandan, kabin içi hizmet konusunda tüketicilerin olumlu görüşler belirttiği ortaya çıkarılmıştır. Buna göre ise kabin içi hizmet konusunda havacılık sektörünün başarılı olduğu söylenebilir.

Elde edilen sonuçlar yapılan diğer araştırmalar ile karşılaştırıldığında, bazı konu başlıklarının benzer olduğu gözlemlenmektedir. Bu benzer konu başlıkları sırası ile kabin içi hizmet ve koltuk sınıfıdır (Kwon vd., 2021: 78; Yu vd., 2024: 137-150). Benzer kelime gruplarını bulunduran konu başlıklarının yanı sıra daha önce ortaya çıkarılmamış olan uçuş ertelenmesi gibi yeni konu başlıkları da araştırma içerisinde ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan konu başlıkları, hava ulaşımını tercih eden yolcular için önemli olduğu aşikardır. Bu konular üzerinde yapılacak olan çalışmalar ve iyileştirmeler firmalar için olumlu bir geri dönüşe sebebiyet verebilir.

Kaynakça

Abdelkader, H., Abdelwahab, A., ve Alqasemi, F. (2017). Opinion Lexicon Automatic Construction on Arabic language. Journal of Advanced Research in Applied Mechanics, 40(1): 1-6.

Ahmetoğlu, H., & Daş, R. (2020). Türkçe Otel Yorumlarıyla Eğitilen Kelime Vektörü Modellerinin Duygu Analizi ile İncelenmesi. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 24(2): 455-463.

Air Travel. (2025). Our Background. https://www.airlinequality.com/about-us/.

Akcayol, M. & Özyurt, B. (2018). Fikir Madenciliği ve Duygu Analizi, Yaklaşımlar, Yöntemler Üzerine Bir Araştırma. S.Ü. Müh. Bilim ve Tekn. Dergisi, 6(4): 668-693.

Alaei, A. R., Becken, S.ve Stantic, B. (2019). Sentimentanalysis in tourism: capitalizing on bigdata. Journal of travelresearch, 58(2): 175-191.

Ali, F., vd. (2019). TransportationSentiment Analysis Using Word EmbeddingAndOntology-BasedTopicModeling. Knowledge-Based Systems, 174: 27-42.

Aznag, M., Quafafou, M., &Jarir, Z. (2013). CorrelatedTopic Model For Web Services Ranking. International Journal Of Advanced Computer Science And Applications, 4(6): 283-305.

Ba, H., Huynh, V. N. ve Tran, T. (2019, Mart). Measuring hotel reviewsentiment: An aspect-based sentiment analysis approach. In Integrated Uncertainty in Knowledge Modelling and Decision Making: 7th International Symposium, IUKM 2019, Nara, Japan.

Ban, H. J., Choi, H., Choi, E. K., Lee, S., & Kim, H. S. (2019). Investigating Key Attributes in Experience And Satisfaction Of Hotel Customer Using Online Review Data. Sustainability, 11(23): 6570.

Blei, D. M., & Lafferty, J. D. (2007). A CorrelatedTopic Model Of Science: 17-35.

Blei, D. M., Jordan, M. I., veNg, A. Y.(2003). Latent DirichletAllocation. Journal Of Machine Learning Research, 3(Jan): 993-1022.

Bulatovic, I., Dempere, J. M. ve Papatheodorou, A. (2023). TheExplanatoryPower Of TheSKYTRAX'sAirport Rating System: ImplicationsForAirport Management. Transport Economics And Management, 1: 104-111.

Bunchongchit, K., &Wattanacharoensil, W. (2021). Data Analytics Of Skytrax'sAirportReviewAndRatings: Views Of Airport Quality By Passengers Types. Research in Transportation Business & Management, 41: 100688.

Chen, L., Li, Y. Q., &Liu, C. H. (2019). How Airline Service Quality Determines The Quantity of Repurchase Intention-Mediate and Moderate Effects of Brand Quality And Perceived Value. Journal of Air Transport Management, 75: 185-197.

Chawai, A. I. B., Demir, Ö., & Doğan, B. (2019). Türkçe Metinlerde Sözlük Tabanlı Yaklaşımla Duygu Analizi ve Görselleştirme. International Periodical of Recent Technologies in Applied Engineering, 1(2): 58-66.

Corley, C., Mihalcea, R., veStrapparava, C. (2006, July). Corpus-based and knowledge-based measures of text semantic similarity. In Aaai (Vol. 6, No. 2006, pp. 775-780).

Dellarocas, C., Sahoo, N., &Srinivasan, S. (2018). The impact of online productreviews on productreturns. Information Systems Research, 29(3): 723-738.

Deokar, A. V., Janze, C., veSiering, M. (2018). Disentangling consumer recommendations: Explaining and predicting airline recommendations based on online reviews. Decision Support Systems, 107: 52-63.

Ekinci, E., vd. (2020). Tıp veri kümesi için gizli dirichlet ayrımı. Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi, 22(64): 67-80.

Fei, G., vd. (2012, December). A dictionary-based approach to identifying aspects implied by adjectives for opinion mining. In Proceedings of COLING 2012: Posters (pp. 309-318).

Funk, A., & Maynard, D.(2012, May). Automaticdetection of politicalopinions in tweets. In The Semantic Web: ESWC 2011 Workshops: ESWC 2011 Workshops, Heraklion, Greece.

Han, G. H., & Jin, S. H. (2014). Introduction to big data and the case study of its applications. Journal of the Korean Data Analysis Society, 16(3): 1337-1351.

Hassan, A., Korashy, H., veMedhat, W.(2014). Sentiment analysis algorithms and applications: A survey. Ain Shams engineering journal, 5(4): 1093-1113.

Heriyanto, D. S. N., &Putro, Y. M. (2019). Challengesandopportunities of theestablishment ASEAN openskiespolicy. Padjadjaran Jurnal IlmuHukum (Journal Of Law), 6(3): 466-488.

Jang, S., Prasad, A., &Ratchford, B. T. (2012). How consumers use product reviews in the purchase decision process. Marketing letters, 23: 825-838.

Jeong, M. S., &Shon, B. Y. (2018). Design and analysis of sentiment classification model for Korean music reviews based on convolutional neural networks. J. Korean Data Anal. Soc, 20: 1863-1871.

Jin, K. M., & Lee, H. R. (2015). A study on airlines brand app user's behaviour intention applied psychological decision-making process: Focused on a model of goal-directed behavior. International Journal of Tourism and Hospitality Research, 29(3): 61-76.

Kaya A. (2022). Otel Yorumları Üzerinde Konu Modelleme Algoritmalarının Uygulanması. Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, Eskişehir.

Kwon, H. J., vd. (2021). Topic modeling and sentiment analysis of online review for airlines. Information, 12(2): 78.

Li, B. Y., &Qiu, Z. M. (2024). Return compensation strategy of online retailer for online reviews. RAIRO-Operations Research, 58(3): 2507-2524.

Machová, K., vd. (2020). Lexicon-based sentiment analysis using the particles warm optimization. Electronics, 9(8): 1317.

Mitchell, T. M. (1997). Machine learning (Vol. 1, No. 9). New York: McGraw-hill.

Mudambi, S. M., &Schuff, D. (2010). Researchnote: Whatmakes a helpful online review? A study of customer reviews on Amazon.com . MIS quarterly: 185-200.

Nakayama, M., &Wan, Y. (2019). The cultural impact on social commerce: A sentiment analysis on Yelp ethnic restaurant reviews. Information & Management, 56(2): 271-279.

Roberts, M. E., Stewart, B. M., ve Tingley, D. (2019). Stm: An R package for structural topic models. Journal of statistical software, 91: 1-40.

Yu, L. J., vd. (2024). Evaluating Airline Passengers' Satisfaction During the COVID-19 Pandemic: A Case Study of AirAsia Services Through Sentiment Analysis and Topic Modelling. CommIT (Communication and Information Technology) Journal, 18(2): 137-150.

ÇALIŞANLARIN YAPAY ZEKÂ KAYGISININ ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KİŞİSEL BAŞARI HİSSİNİN DÜZENLEYİCİ ROLÜ

THE IMPACT OF EMPLOYEES' ARTIFICIAL INTELLIGENCE ANXIETY ON ORGANIZATIONAL COMMITMENT AND TURNOVER INTENTION: THE MODERATING ROLE OF PERSONAL SENSE OF ACHIEVEMENT

Osman Abulkalam Fazal AHMED*

Özet

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin iş dünyasında hızla yaygınlaşmasıyla çalışanlarda oluşan yapay zekâ kaygısının, örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkilerini incelemektedir. Yapay zekâ kaygısı; güvenlik, bilinmezlik, işsizlik, etik, özgünlük ve kontrol gibi çeşitli boyutlarda çalışanların endişelerini kapsamaktadır. Çalışmada ayrıca kişisel başarı hissinin bu ilişkilerdeki düzenleyici rolü de araştırılmaktadır. Çalışmada anket yöntemi kullanılarak veri toplanıp, SPSS yazılımı ile analiz yapılmaktadır. Literatür taramasında yapay zekâ uygulamaları, örgütsel bağlılık türleri, işten ayrılma niyeti ve tükenmişlik sendromu gibi kavramlar detaylıca ele alınır. Çalışma, çalışanların yapay zekâ teknolojilerine uyum sağlama yeteneklerinin, kaygı ve bağlılık düzeylerini nasıl etkilediğini anlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, işletmelerin çalışan kaygılarını yönetebilmesi için stratejik öneriler geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışmanın özgün değeri, yapay zekâ kaygısı ile işyeri dinamikleri arasındaki karmaşık ilişkileri, kişisel başarı hissinin düzenleyici etkisini merkeze alarak ortaya koymayı hedeflemesidir.

Anahtar Kelimeler: *Yapay Zekâ Kaygısı, Örgütsel Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti, Kişisel Başarı Hissi.*

Abstract

This study examines the impact of artificial intelligence (AI) anxiety—arising among employees due to the rapid proliferation of AI technologies in the business world—on organizational commitment and turnover intention. AI anxiety encompasses employees' concerns across various dimensions such as security, uncertainty, unemployment, ethics, authenticity, and control. The study also explores the moderating role of the sense of personal accomplishment in these relationships. Data are collected using a survey method and analyzed through SPSS software. The literature review thoroughly addresses concepts such as AI applications, types of organizational commitment, turnover intention, and burnout syndrome. The study aims to understand how employees' ability to adapt to AI technologies influences their levels of anxiety and commitment. Furthermore, it seeks to develop strategic recommendations for organizations to manage employee anxiety effectively. The unique value of this study lies in its aim to reveal the complex relationships between artificial intelligence anxiety and workplace dynamics by focusing on the moderating effect of the sense of personal accomplishment.

Keywords: *Artificial Intelligence Anxiety, Organizational Commitment, Turnover Intention, Personal Sense of Achievement.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, ahmed.osman@std.izu.edu.tr.

1. Giriş

Günümüz iş dünyasında yapay zekâ teknolojilerinin hızlı gelişimi ve iş süreçlerine entegrasyonu, çalışanlar üzerinde önemli psikolojik etkiler yaratmaktadır. Özellikle yapay zekâ kaygısı, çalışanların iş güvencesi, beceri yeterliliği ve kariyer geleceği hakkında belirsizlik hissetmelerine neden olmakta, bu durum örgütsel bağlılık düzeylerini ve işten ayrılma niyetlerini doğrudan etkileyebilmektedir. Yapay zekâ kaygısı; güvenlik, işsizlik, etik sorumluluklar ve insan-makine etkileşimi gibi farklı boyutlarda şekillenmektedir.

Öte yandan, bireylerin kişisel başarı hissi, bu kaygının örgütsel sonuçlar üzerindeki etkilerini hafifletici bir rol oynayabilir. Kendi başarılarına ve yetkinliklerine güven duyan çalışanların, değişim süreçlerine daha olumlu yaklaşmaları ve örgütlerine bağlılıklarını sürdürmeleri mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda, çalışanların yapay zekâ kaygısının örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini, kişisel başarı hissinin düzenleyici rolü çerçevesinde incelemek, hem literatüre katkı sağlamak hem de işletmelere uygulamaya yönelik önemli ipuçları sunmak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, literatürdeki mevcut boşlukları dolduracak şekilde, söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiler bütüncül bir yaklaşımla analiz edilecektir.

2. Çalışmanın Konusu

Günümüz iş dünyasında yapay zekâ teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte çalışanlar arasında yapay zekâ kaygısı önemli bir görüngü haline gelmiştir. Yapay zekâ teknolojileri, otomasyon, robotik süreç otomasyonu ve makine öğrenmesi gibi alanlarda hızla ilerlemekte ve işyerlerinde giderek daha fazla kullanılmaktadır. Bu durum, çalışanların gelecekteki iş rolleri, beceri gereksinimleri ve iş süreçlerinin dönüşümü konusunda endişeler yaşamalarına neden olmaktadır. Bu çalışma, çalışanların yapay zekâ kaygısının örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini incelemektedir. Yapay zekâ kaygısı, çalışanların yapay zekâ teknolojilerine ilişkin korku, endişe ve belirsizlik duygularını içeren bir durumdur. Bu kaygı, çalışanların iş yerindeki bağlılık düzeylerini ve işten ayrılma niyetlerini etkileyebilir. Çalışmada, örgütsel bağlılık, çalışanların iş yerine duydukları duygusal bağlılık, normatif bağlılık ve sürekli bağlılık boyutlarını içermektedir. İşten ayrılma niyeti ise, çalışanların mevcut işlerinden ayrılmaya yönelik düşüncelerini ve niyetlerini ifade etmektedir. Bu çalışma ayrıca, kişisel başarı hissinin yapay zekâ kaygısı ile örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerdeki düzenleyici rolünü incelemektedir. Kişisel başarı hissi, bireyin kendi yetenekleri ve başarılarına olan inancını ifade etmektedir. Çalışma, kişisel başarı hissinin, yapay zekâ

kaygısı ile örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkileri nasıl etkileyebileceğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

3. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, çalışanların yapay zekâ kaygısının örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini araştırmak ve kişisel başarı hissinin bu ilişkilerdeki düzenleyici rolünü incelemektir. Yapay zekâ kaygısı ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi anlamak ve yapay zekâ kaygısının, çalışanların iş yerine duydukları duygusal bağlılık, normatif bağlılık ve sürekli bağlılık düzeylerine nasıl etki ettiğini çalışmayı amaçlamaktadır. Bu analiz, yapay zekâ teknolojilerinin çalışanların bağlılıkları üzerindeki etkisini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Bir de yapay zekâ kaygısı ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi incelemek. Yapay zekâ kaygısının, çalışanların mevcut işlerinden ayrılma niyetlerini nasıl etkilediğini ve bu ilişkideki faktörleri belirlemeyi amaçlamaktayız. Bu analiz, yapay zekâ teknolojilerinin çalışanların istikrar ve sadakat düzeylerine etkisini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bir de kişisel başarı hissinin düzenleyici rolünü incelemek. Kişisel başarı hissinin, yapay zekâ kaygısı ile bağlılık ve ayrılma niyeti arasındaki ilişkileri nasıl etkilediğini ve bu ilişkilerin nasıl değişebileceğini anlamayı amaçlamaktayız. Bu analiz, kişisel başarı hissinin çalışanların tepkilerindeki farklılıkları açıklamamıza yardımcı olacaktır.

4. Çalışmanın Kapsamı ve İçeriği

Bu çalışma, yönetim ve örgüt davranışı alanında bir dizi kavram ve ilişkiyi içermektedir. Çalışmanın kapsamı, çalışanların yapay zekâ teknolojilerine yönelik duydukları kaygının odaklandığı alana odaklanmaktadır. Çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin iş yerlerine entegrasyonu sürecinde ortaya çıkan sorunları ve etkileri ele almaktadır. Ayrıca, çalışanların bu teknolojilere karşı duydukları kaygının örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini incelemektedir. Çalışmanın içeriği, öncelikle literatür taramasını içermektedir. Yapay zekâ, örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti ve kişisel başarı hissi gibi kavramları kapsayan mevcut literatürü sistematik bir şekilde analiz edecektir. Bu literatür taraması, çalışmanın temel sorularını ve hipotezlerini belirlemek için temel bir zemin sağlayacaktır. Ardından, çalışmanın temel soruları ve hipotezleri açıklanacaktır. Bu sorular ve hipotezler, çalışmanın odak noktasını ve çalışmanın amacını daha da vurgulayacaktır. Çalışma yöntemi, veri toplama ve analiz süreçlerini içerecektir. Katılımcılar üzerinde anket çalışmaları gerçekleştirilecek ve elde edilen veriler istatistiksel analizlerle değerlendirilecektir. Çalışmanın sonraki bölümleri, çalışma sonuçlarının sunulduğu ve tartışıldığı bölümlerdir. Bu bölümler, çalışmanın temel bulgularını ortaya koyacak ve literatürdeki boşlukları doldurmayı hedefleyecektir.

Ayrıca, çalışmanın önemi ve özgün değeri de vurgulanacak ve çalışmanın sınırlamaları ele alınacaktır.

5. Çalışmanın Temel Soruları

Çalışmada ana hatlarıyla dört temel soruya cevap aranacaktır. Bu soruları şu şekilde ortaya koyabiliriz:

Çalışanların yapay zekâ teknolojilerine yönelik kaygı düzeyleri, örgütsel bağlılıklarını nasıl etkilemektedir?

Yapay zekâ kaygısı, çalışanların işten ayrılma niyetlerini nasıl etkilemektedir?

Çalışanların kişisel başarı hissi, yapay zekâ kaygısı ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkide nasıl bir düzenleyici rol oynamaktadır?

Çalışanların kişisel başarı hissi, yapay zekâ kaygısı ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkide nasıl bir düzenleyici rol oynamaktadır?

Bu temel sorular, çalışmanın odak noktasını belirlemekte ve çalışmanın amacına ulaşmak için yönlendirici bir rol oynamaktadır. Bu soruların yanıtları, çalışanların yapay zekâ kaygısının örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti, kişisel başarı hissi, iş performansı ve örgütsel yenilikçilik gibi faktörler üzerindeki etkisini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Bu soruların her birini ana hatlarıyla açmakta yarar vardır. Bu bağlamda birinci soruyu analiz etmede esas itibariyle çalışanların yapay zekâ teknolojilerine yönelik duydukları kaygının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini çalışmayı amaçlamaktadır. Yapay zekâ teknolojilerinin iş yerlerinde yaygınlaşmasıyla birlikte, çalışanların bu teknolojilere yönelik kaygıları da artmaktadır. Çalışanlar, yapay zekâ teknolojilerinin işlerini otomatikleştirmesi, iş güvenliği endişeleri, işlerindeki rol ve değerlerin değişimi gibi konularda kaygı duyabilirler. Bu soru, çalışanların yapay zekâ kaygısı ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi anlamamıza yardımcı olur. Eğer çalışanlar yapay zekâ teknolojilerine yönelik yüksek bir kaygıya sahiplerse, bu durum örgütsel bağlılıklarını olumsuz etkileyebilir. Çalışanlar, teknolojiye duydukları kaygı nedeniyle iş yerine olan bağlılıklarını azaltabilir, işe adanmışlık düzeyleri düşebilir veya iş yerine olan duygusal bağlılıklarını zayıflatabilirler.

İkinci soruya ilişkin olarak çalışanların yapay zekâ kaygısının işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisini çalışmayı amaçlamaktadır. Yapay zekâ teknolojilerinin iş yerlerinde kullanımının artmasıyla birlikte, çalışanlar arasında bu teknolojilere yönelik kaygılar da artmaktadır. İş yerinde yapay zekâ

teknolojilerinin kullanılması, çalışanların gelecekteki iş güvenlikleri, iş rollerindeki değişiklikler, iş yerindeki sosyal etkileşimler gibi konularda endişe duymalarına neden olabilir. Yüksek düzeyde yapay zekâ kaygısına sahip olan çalışanlar, işten ayrılma niyetlerini artırma eğiliminde olabilirler. Yapay zekâ kaygısı, çalışanların iş yerindeki geleceği hakkında belirsizlik ve güvensizlik duygularını tetikleyebilir, çalışanların işlerini sürdürmek yerine alternatif kariyer seçeneklerini araştırmalarına neden olabilir.

Üçüncü soruyla bağlantılı olarak çalışanların kişisel başarı hissinin yapay zekâ kaygısı ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkide nasıl bir düzenleyici rol oynadığını çalışmayı amaçlamaktadır. Kişisel başarı hissi, çalışanların kendilerini başarılı ve tatmin olmuş hissetme derecelerini yansıtırken, yapay zekâ kaygısı ise çalışanların yapay zekâ teknolojilerinin işlerindeki etkileri konusunda duydukları endişeyi ifade eder. Yani, yapay zekâ kaygısı örgütsel bağlılığı olumsuz etkileyebilirken, bu ilişkide kişisel başarı hissinin düzenleyici bir etkisi olabilir. Yani, kişisel başarı hissi, çalışanın yapay zekâ kaygısının olumsuz etkilerini azaltabilir ve örgütsel bağlılığı güçlendirebilir.

Çalışmada son soruya cevap aramak üzere çalışanların kişisel başarı hissinin, yapay zekâ kaygısı ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkideki düzenleyici rolünü çalışmayı amaçlamaktadır. Çalışanların kişisel başarı hissi, bireylerin işlerindeki performanslarına, hedeflerine ulaşma kabiliyetlerine ve kendi yeteneklerine olan inançlarına dayanan bir kavramdır. Yapay zekâ kaygısı ise çalışanların yapay zekâ teknolojilerine karşı duydukları endişe, korku veya belirsizlik duygularını ifade eder. İşten ayrılma niyeti ise çalışanların mevcut işlerinden ayrılmak istemeleriyle ilgilidir. Bu soru, çalışanların yapay zekâ kaygısı ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin karmaşıklığını anlamak ve kişisel başarı hissinin bu ilişkide nasıl bir düzenleyici rol oynadığını çalışmayı hedeflemektedir.

6. Çalışma Konusunun Önemi ve Özgün Değeri

Bu çalışma, çağımızın hızla gelişen teknolojik ortamında işletmelerin ve çalışanların karşılaştığı önemli bir konuyu ele almaktadır. Yapay zekâ teknolojileri, iş yerlerinde giderek daha yaygın bir şekilde kullanılmaktadır ve bu durum, çalışanların yapay zekâ teknolojilerine yönelik kaygılarını artırmaktadır. Çalışanların yapay zekâ kaygısı, örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti gibi kritik konular üzerinde etkili olabilir. Bu nedenle, bu çalışma konusu, işletmelerin ve yöneticilerin çalışanların kaygılarını anlamalarını ve etkin bir şekilde yönetmelerini sağlayacak önemli bir çalışma alanını temsil etmektedir. Bu çalışma aynı zamanda özgün bir değere sahiptir. Mevcut literatürde, yapay zekâ teknolojilerinin çalışanlar üzerindeki etkileri hakkında bazı araştırmalar bulunmaktadır.

Ancak, bu çalışmaların birçoğu genel olarak yapay zekâ teknolojilerinin etkilerine odaklanmakta ve çalışanların yapay zekâ kaygısıyla ilişkili konuları yeterince derinlemesine incelememektedir. Bu çalışma, çalışanların yapay zekâ kaygısı, örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti ve kişisel başarı hissi arasındaki karmaşık ilişkileri detaylı bir şekilde araştırarak, literatüre yeni bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca, çalışmanın özgün değeri, kişisel başarı hissinin düzenleyici rolünü vurgulamasıdır. Kişisel başarı hissi, çalışanların motivasyonunu, özgüvenini ve performansını etkileyen önemli bir faktördür. Bu çalışma, kişisel başarı hissinin yapay zekâ kaygısı ile örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide nasıl bir düzenleyici rol oynadığını araştırmayı amaçlamaktadır. Bu noktada, çalışmanın sonuçları, işletmelerin çalışanların kişisel başarı hissini desteklemek ve yapay zekâ kaygısını yönetmek için hangi stratejileri benimsemeleri gerektiği konusunda değerli bilgiler sunabilecektir. Sonuç olarak, "Çalışanların Yapay Zekâ Kaygısının, Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Kişisel Başarı Hissinin Düzenleyici Rolü" konulu çalışmanın önemi ve özgün değeri, işletmelerin ve çalışanların karşılaştığı güncel bir sorunu ele alması, literatüre yeni bir perspektif sunması ve çalışanların iş deneyimlerini etkileyen faktörleri derinlemesine incelemesidir. Bu çalışmanın önemi, işletmelerin yapay zekâ teknolojilerini etkili bir şekilde yönetmelerine yardımcı olmasıdır. Yapay zekâ teknolojileri, iş süreçlerini otomatikleştirmek, verimliliği artırmak ve rekabet avantajı sağlamak için yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak, çalışanların yapay zekâ teknolojilerine yönelik kaygıları, bu teknolojilerin kabulü ve etkin kullanımını zorlaştırabilir. Bu çalışma, çalışanların yapay zekâ kaygısının örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini analiz ederek, işletmelere bu konuda rehberlik etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın özgün değeri, yapay zekâ kaygısı, örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti ve kişisel başarı hissi arasındaki ilişkileri incelemesidir. Bu konuda yapılan çalışmaların sınırlı olduğu ve genellikle daha genel bir perspektiften ele alındığı gözlemlenmektedir. Bu çalışma, bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Kişisel başarı hissinin düzenleyici rolünü vurgulayarak, çalışanların yapay zekâ kaygısı ile örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkideki karmaşıklığı anlamaya çalışacaktır. Bu çalışmanın sonuçları, işletmelerin çalışanların motivasyonunu artırıcı önlemler almasına, yapay zekâ kaygısını yönetmeye ve örgütsel bağlılığı güçlendirmeye yönelik stratejiler geliştirmesine yardımcı olabilecektir. Bu çalışma aynı zamanda akademik alana da katkı sağlayacaktır. Yapay zekâ teknolojileriyle ilgili araştırmaların giderek artmasıyla birlikte, çalışanların duygusal tepkileri ve motivasyonu gibi konuların daha iyi anlaşılması önem kazanmaktadır. Bu çalışma, yapay zekâ kaygısı ile çalışanların örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti ve kişisel başarı hissi arasındaki ilişkileri derinlemesine inceleyerek, literatüre yeni bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, çalışmanın bulguları, örgüt psikolojisi, işletme yönetimi ve

insan kaynakları gibi alanlarda çalışan araştırmacılara önemli bir katkı sağlayabilir. Bu çalışma aynı zamanda genel olarak işletme ve organizasyon psikolojisi alanında da önemli bir katkı sağlamaktadır. Yapay zekâ teknolojileri, iş süreçlerinde büyük bir dönüşüm yaratmaktadır ve bu da çalışanların iş deneyimini etkilemektedir. Bu çalışma, çalışanların yapay zekâ kaygısını anlamak ve yönetmek için bir çerçeve sunarak, işletmelerin bu teknolojilere geçiş sürecinde daha başarılı olmalarına yardımcı olabilir. Ayrıca, çalışanların duygusal ve motivasyonel tepkilerini anlamak, işletmelerin çalışma ortamlarını daha verimli ve sürdürülebilir hale getirmelerine yardımcı olabilir.

7. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmanın amacına hizmet edecek şekilde nicel bir araştırma yöntemi takip edilecektir. Bu bağlamda "literatür taraması" ve "anket" aşamaları olmak üzere çalışma yapılandırılacaktır. Farklı örgütlerde çalışan katılımcılarla bir anket kullanarak veri toplanacak ve analiz edilecektir. Anket, katılımcıların yapay zekâ kaygısı, örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti ve kişisel başarı hissi gibi konular hakkındaki görüşlerini ölçmek amacıyla kullanılacaktır. Yapay zekâ kaygısı ile ilgili Wang ve Wang (2019) tarafından geliştirilen Yapay Zekâ Kaygı Ölçeğinin Türkçeye uyarlanmasıdır. Ölçek 21 madde ve 4 faktörden oluşmaktadır. Ölçeğin yurt dışında birçok araştırmacı tarafından kullanıldığına rastlamak mümkündür. Örgütsel bağlılık ise Meyer, Allen ve Smith (1993) tarafından geliştirilen Örgütsel Bağlılık Ölçeği'nin Türkçeye uyarlanması işlemlerini içermektedir. Ölçeğin 18 maddelik orijinal formuna ulaşılmıştır. İşten ayrılma niyetini ölçmek amacıyla Rosin ve Korabik (1995; tarafından geliştirilen ve Türkçe uyarlaması Tanrıöver (2005; aktaran Torun, 2016) tarafından yapılan ölçekten faydalanılmıştır. Ölçek, toplam 4 ifadeden oluşmaktadır. Bu ifadeler sırası ile "Eğer imkânım olsaydı işimden ayrılırdım", "Son zamanlarda işimden ayrılmayı daha sık düşünmeye başladım", "Aktif olarak yeni bir iş arıyorum" ve "İşimden ayrılmayı düşünmüyorum" şeklindedir. Kişisel başarı hissi, tükenmişliğin bir alt boyutu olan "kişisel başarı hissinde düzenleyici rolü" kapsamında değerlendirilecektir. Bu nedenle, Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilen ve 1992 yılında Canan Ergin tarafından Türkçeye uyarlanan Maslach Tükenmişlik Envanteri'nin yalnızca "kişisel başarı hissi" alt boyutuna ait 8 ifadeden oluşan kısmı kullanılacaktır. Bu çalışmada, araştırmanın amacına en uygun katılımcıların seçilmesini sağlamak amacıyla amaçlı (yargısal) örnekleme yöntemi kullanılacaktır. Araştırmanın evrenini, Türkiye ve Suudi Arabistan'da faaliyet gösteren hizmet ve üretim sektörlerindeki kamu ve özel kuruluşlarda çalışan bireyler oluşturmaktadır. Örneklem ise, bu evren içerisinden özellikle bilgi teknolojileri, insan kaynakları, yönetim ve operasyon gibi birimlerde görev yapan ve yapay zekâ uygulamalarıyla doğrudan ya da dolaylı şekilde temas eden kişilerden seçilecektir. Katılımcı sayısının 400 olması planlanmaktadır. Veriler,

anketlerin tamamlanmasının ardından bilgisayara aktarılacak ve SPSS istatistik paket yazılımı kullanılarak analiz edilecektir. SPSS analizi, elde edilen verilerin istatistiksel olarak incelenmesini sağlayacaktır. Verileri tanımlayıcı istatistikler, korelasyon analizi ve regresyon analizi gibi yöntemlerle analiz edeceklerdir. Bu analizler, yapay zekâ kaygısı ile örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti ve kişisel başarı hissi arasındaki ilişkileri incelemek için kullanılacaktır. Ayrıca, analiz sonuçları, istatistiksel olarak anlamlı ilişkileri ve bulguları sunmak için tablo ve grafiklerle desteklenecektir. Bu, çalışmanın amacına ulaşmak ve hipotezlerin doğrulanması veya çürütülmesi için önemli bir adımdır. Çalışma yöntemi olarak anket kullanılması, geniş bir katılımcı kitlesini kapsayabilme ve nicel verilerin toplanması açısından avantajlıdır. SPSS yazılımının kullanılması, verilerin sistematik bir şekilde analiz edilmesini sağlar ve istatistiksel sonuçların elde edilmesini kolaylaştırır. Bu çalışma çalışmasında farklı örgütlerde çalışan katılımcılarla bir anket kullanılarak veri toplanacak ve SPSS istatistik paket yazılımı kullanılarak analiz edilecektir. Bu yöntem, çalışmanın sorularını cevaplama ve hipotezlerin test edilmesi için uygun bir yol sağlayacaktır.

8. Literatür Taraması

Yapay Zekâ, bilgisayar sistemlerinin insan benzeri zekâ ve bilişsel yetenekler sergilemesi için tasarlanmış algoritmalar ve teknikler kullanarak karmaşık görevleri yerine getirme kabiliyetidir. Yapay Zekânın makine öğrenimi, veri madenciliği, uzman sistemler ve doğal dil işleme gibi kavramları yer almaktadır. Yapay Zekânın birçok uygulama alanına olan etkilenmiştir. Örneğin, sağlık sektöründe Yapay Zekâ, teşhislerin daha doğru yapılmasını ve tedavi planlarının optimize edilmesini sağlayabilir. Otomotiv endüstrisinde ise otonom araçlar için Yapay Zekâ teknikleri kullanılarak sürüş yetenekleri geliştirilebilir. Diğer uygulama alanları arasında finans, eğitim, iletişim ve robotik bulunmaktadır. Yapay Zekânın gelecekteki potansiyeli ve etik sorunları da olacaktır. Yapay Zekânın hızla gelişmesi, insanları işlerini kaybetme veya teknolojik bağımlılık gibi endişelerle karşı karşıya bırakmaktadır. Yapay Zekânın veri gizliliği, etik kararlar alma ve insan faktörünün önemi gibi konulanlardadır. Yapay Zekânın ilerlemesi, birçok sektörde büyük değişimlere neden olmuştur ve gelecekte de hızla yaygınlaşması beklenmektedir. Ancak, bu teknolojinin kullanımıyla ilgili etik sorumlulukların göz önünde bulundurulması ve insan faktörünün önemi unutulmaması önemlidir (Pirim, 2006: 81-93).

Yapay Zekânın işe alım süreçlerinde kullanımı, iş dünyasında büyük bir dönüşüm yaratmaktadır. Geleneksel yöntemlerin yerini alan bu teknolojiler, veri analizi, makine öğrenimi ve doğal dil işleme gibi özelliklerle donatılmıştır. İşverenler, Yapay Zekâ tabanlı araçları kullanarak adayları değerlendirebilir, özgeçmişleri analiz edebilir, mülakatları gerçekleştirebilir ve potansiyel adayları

belirleyebilirler V.B. İş dünyası, Yapay Zekânın kullanımıyla ilgili etik sorumlulukları göz önünde bulundurarak, bu teknolojileri dikkatli bir şekilde benimsemeli ve insan faktörünün önemini unutmamalıdır (Kılıç Kırılmaz ve Ateş, 2021: 37-48).

Yapay Zekâ son yıllarda büyük ilerlemeler kaydeden bir alan olup, birçok endüstri ve sektörde dönüşümü hızlandırmaktadır. Ancak, Yapay Zekânın hızlı ilerleyişi ve yaygınlaşması, bazı insanlarda Yapay Zekâ Kaygısı olarak adlandırılan duygusal tepkilere yol açmaktadır. Yapay Zekâ Kaygısı, Yapay Zekâ teknolojilerinin olası etkileri ve sonuçları konusunda duyulan endişe, korku veya rahatsızlık olarak tanımlanabilir. İnsanlar, Yapay Zekânın işlerini ellerinden alacağı, gizlilik ve güvenlik sorunlarına yol açabileceği veya etik sorunlara neden olabileceği gibi endişelerle karşı karşıya kalabilirler (Akkaya, Özkan ve Özkan, 2021: 1129-1130).

Yapay Zekânın hızlı bir şekilde gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte, insanların bu teknolojiye karşı duydukları kaygı da artmaktadır. Bu kaygılar, insanların Yapay Zekânın etkileri, güvenlik, mahremiyet, işsizlik riski ve etik konuları gibi çeşitli alanlarda duydukları endişeleri ifade etmektedir. Bu nedenle, Yapay Zekâ kaygısını anlamak ve ölçmek önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Yapay Zekâ kaygısı altı farklı boyuta ayrılmıştır. Bu boyutlar şunlardır:

Güvenlik Kaygısı: Yapay Zeka'nın güvenlik açıkları ve kötü niyetli kullanımı gibi konulara duyulan endişe.

Bilinmezlik Kaygısı: Yapay Zeka'nın gelecekteki etkileri, tahmin edilemezlik ve belirsizlikle ilgili endişe.

İşsizlik Kaygısı: Yapay Zeka'nın işgücüne etkisi ve iş kaybı riskiyle ilgili endişe.

Etik Kaygı: Yapay Zeka'nın etik değerlere uygunluğu ve insan haklarına saygı konularına duyulan endişe.

Özgünlük Kaygısı: Yapay Zekânın insan özelliklerini taklit etme ve insan benzeri yetenekler geliştirme konusundaki endişe.

Kontrol Kaygısı: Yapay Zekânın kontrol edilemez hale gelmesi ve insanların üzerindeki etkisiyle ilgili endişe.

Bu alt boyutlar, Yapay Zekânın toplum üzerindeki potansiyel etkilerini ve insanların teknolojiye yönelik duygusal tepkilerini yansıtmaktadır. Güvenlik kaygısı, teknolojinin potansiyel zararlarına odaklanırken, bilinmezlik kaygısı gelecekteki etkileri anlamaya çalışmaktadır. İşsizlik kaygısı, teknolojik işgücü değişimlerine duyulan endişeyi ifade ederken, etik kaygı etik değerler ve insan

haklarıyla ilgili soruları gündeme getirir. Özgünlük kaygısı, insan benzeri yetenekler ve yapay zekâ ile insan ilişkisini sorgularken, kontrol kaygısı teknolojinin kontrol edilemezliği ve insanların üzerindeki etkisine odaklanır (Akkaya, Özkan ve Özkan, 2021: 1129-1130).

Örgütsel bağlılık, bireylerin bir örgütte çalışmaya olan bağlılıklarını ifade eder. Bu bağlılık, bireylerin örgüte duygusal, normatif ve devamlılık boyutlarında bağlanmalarını içerir. Duygusal bağlılık, bireylerin örgüte duygusal bağlılık, sadakat ve memnuniyet hissetmelerini ifade eder. Normatif bağlılık, bireylerin örgütün değerlerine ve normlarına olan bağlılığını ifade eder. Devamlılık bağlılığı ise bireylerin örgütten ayrılmanın maliyetlerini değerlendirerek bağlılık göstermesini ifade eder. Başka öne çıkan sınıflandırma yaklaşımları şunlardır:

Bireysel ve Örgütsel Boyutlar: Bu yaklaşımda, örgütsel bağlılık bireysel faktörler ve örgüt yapısı arasındaki etkileşimi yansıtan bir perspektifle ele alınır. Bireysel faktörler arasında iş tatmini, liderlik, örgütsel adalet gibi unsurlar yer alırken, örgüt yapısı faktörleri arasında kültür, iletişim, destek gibi unsurlar yer alır.

Duygusal, Normatif ve Devamlılık Boyutları: Bu yaklaşımda, örgütsel bağlılık duygusal, normatif ve devamlılık boyutlarına ayrılır. Duygusal bağlılık bireylerin örgüte duygusal bağlılık ve sadakat hissetmelerini ifade ederken, normatif bağlılık örgütün değerlerine ve normlarına olan bağlılığı ifade eder. Devamlılık bağlılığı ise bireylerin örgütten ayrılmanın maliyetlerini değerlendirerek bağlılık göstermesini ifade eder.

Psikolojik ve Sosyal Boyutlar: Bu yaklaşımda, örgütsel bağlılık psikolojik ve sosyal faktörler aracılığıyla ele alınır. Psikolojik boyut, bireylerin örgüte duygusal olarak bağlı hissetmesini ve tatmin duymasını içerir. Sosyal boyut ise örgüt içi ilişkiler, işbirliği, sosyal destek gibi faktörleri vurgular.

Bağlılık Tipine Göre Sınıflandırma: Bu yaklaşımda, örgütsel bağlılık türlerine dayalı bir sınıflandırma yapılır. Örneğin, bazı araştırmacılar bağlılık düzeylerine göre bireyleri "yüksek bağlılık", "ortanca bağlılık" ve "düşük bağlılık" şeklinde sınıflandırabilir.

Bu sınıflandırma yaklaşımları, örgütsel bağlılığı daha iyi anlamak ve yönetmek için bir çerçeve sağlar. Farklı yaklaşımlar, örgütsel bağlılığın karmaşıklığını ve çok boyutlu yapısını vurgulayarak araştırmacılara ve yöneticilere farklı perspektifler sunar (Gül, 2002: 37-56).

Yapay zekâ teknolojilerinin iş ortamında yaygınlaşmasıyla birlikte, çalışanların bu teknolojilere karşı kaygılarının arttığı gözlemlenmektedir. Yapay zekâ kaygısı, çalışanların bu teknolojilerin işlerini etkileyebileceği, yerlerini alabileceği veya iş yerindeki ilişkileri etkileyebileceği endişelerinden kaynaklanmaktadır. Yapay zekâ kaygısının çalışanların örgütsel bağlılığını olumsuz yönde

etkilediğini göstermektedir. Yani, yapay zekâ kaygısı arttıkça, çalışanların örgütsel bağlılık düzeyleri azalmaktadır. Çalışanlar, yapay zekâ teknolojisinin işlerini ve çalışma koşullarını nasıl etkileyeceği konusunda belirsizlik ve endişe duyduklarında, örgütleriyle olan bağlılıkları azalmaktadır. Yapay zekâ teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanılması, çalışanların kaygılarını ve endişelerini yönetmekle ilgilidir. Yöneticileri, yapay zekâ teknolojisinin çalışanlar üzerindeki etkilerini anlamak ve çalışanların kaygılarını hafifletmek için iletişim, eğitim ve destek programları gibi önlemler almalıdır. Çalışanların örgütsel bağlılığını artırmak için yapay zeka teknolojilerinin etkili bir şekilde entegre edilmesi gerekmektedir. Yapay zekâ teknolojileri, çalışanların işlerini kolaylaştırma, verimliliği artırma ve daha değerli çalışmalara odaklanma fırsatı sağlama potansiyeline sahiptir. Ancak, bu teknolojilerin çalışanların kaygılarını azaltmak için insan odaklı bir yaklaşımla kullanılması gerekmektedir. İşletmeler, çalışanların yapay zekâ teknolojileriyle ilgili endişelerini anlamalı ve onları bilgilendirme, eğitim ve katılım fırsatlarıyla desteklemelidir (Toprak, Özel ve Çalışkan, 2022: 76-103).

Çalışma konusu ile ilgili bir diğer konu ise, işten ayrılma niyeti. İşten ayrılma niyeti bir çalışanın mevcut işinden ayrılmayı düşündüğü bir durumu ifade eder. İş stresi ise, çalışanların iş ortamında karşılaştıkları baskı, zorluk ve yüksek beklentilerden kaynaklanan olumsuz duygusal ve fiziksel tepkilerdir. İş stresi arttıkça, çalışanların işten ayrılma niyeti de artmaktadır. İş stresi, çalışanların işleriyle ilgili duygusal tükenme, yorgunluk, motivasyon eksikliği ve iş tatminsizliği gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir. Bu da çalışanların işten ayrılma niyetini artırabilir. İşten ayrılma niyeti, birçok faktörün etkileşimiyle şekillenen karmaşık bir olgudur. Çalışanlar işten ayrılma niyetini etkileyen farklı nedenlere sahip olabilir. Çalışanların işten ayrılma niyeti arttıkça, işletmeler yüksek oranda personel kaybıyla karşı karşıya kalabilirler. Bu da işletme performansını, verimliliği ve sürdürülebilirliği olumsuz etkileyebilir (Yenihan, Öner ve Çiftyıldız, 2014: 38-49).

Yapay zekâ ve robotik teknolojilerin iş ortamlarında giderek yaygınlaşması, çalışanların yapay zekâ kaygısı yaşamasına neden olabilir. Bu teknolojilerin çalışanların işlerini yerine getirme yeteneklerini etkileyebileceği ve hatta bazı işleri otomatikleştirebileceği düşüncesi, çalışanlarda endişe ve belirsizlik yaratabilir. Yapay zekâ kaygısının işten ayrılma niyetiyle pozitif bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Yani, yapay zekâ kaygısı yaşayan çalışanlar, işten ayrılma niyetine sahip olma eğilimindedirler. Bu durum, yapay zekâ ve robotik teknolojilere yönelik endişelerin çalışanların iş tatminsizliğini artırabileceğini ve sonuç olarak işten ayrılma niyetini tetikleyebileceğini göstermektedir. İşverenlerin yapay zekâ ve robotik teknolojileri çalışanlarla etkili bir şekilde yönetmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. İşletmeler, çalışanların yapay zekâ ve robotik teknolojilere

yönelik kaygılarını anlamalı ve bu endişeleri ele almak için stratejiler geliştirmelidir. Öncelikle, çalışanların yapay zekâ ve robotik teknolojiler hakkında doğru bilgilendirilmeleri ve eğitilmeleri önemlidir. Bu şekilde, çalışanlar teknolojiyi daha iyi anlayacak ve endişelerini azaltabileceklerdir. Çalışanlar, işverenlerinin teknolojiyi çalışanların lehine kullanmayı hedeflediğini gördüklerinde, yapay zekâ kaygıları azalacak ve işten ayrılma niyetleri azalacaktır (Li, Bonn, ve Ye, 2019: 73, 172-181).

Tükenmişlik sendromu, uzun süreli stres, duygusal yorgunluk ve düşük iş tatmini gibi faktörlerin birleşimi sonucunda ortaya çıkan bir durumu ifade eder. Bu durum, genellikle yoğun iş temposu, yüksek beklentiler, düşük özerklik, takdir eksikliği, tekrarlayan görevler ve duygusal tükenme gibi etkenlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Tükenmişlik sendromu, özellikle insanlarla doğrudan etkileşim gerektiren mesleklerde, akademik personel gibi yoğun çalışma ortamlarında sıkça görülen bir durumdur. Tükenmişlik sendromu üç temel boyutta kendini gösterir. Bunlar duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı hissidir. Duygusal tükenme, bireyin duygusal enerjisinin tükenmesi, sürekli bir yorgunluk ve enerji eksikliği hissetmesi anlamına gelir. Duyarsızlaşma, bireyin başkalarına karşı ilgisinin azalması, empati yeteneğinin zayıflaması ve duygusal mesafelenme durumunu ifade eder. Düşük kişisel başarı hissi ise bireyin kendi iş performansından memnuniyetsizlik duyması, sürekli bir başarısızlık hissi taşımasıdır. Tükenmişlik sendromunun nedenleri çeşitlilik gösterir. Yüksek iş yükü, sürekli stres altında çalışma, takdir ve motivasyon eksikliği, düşük özerklik, rol belirsizliği, çatışma ve zorlu ilişkiler gibi faktörler tükenmişlik sendromunun oluşumunda etkili olabilir. Ayrıca, iş-yaşam dengesinin sağlanamaması, yetersiz destek sistemleri, işte adaletsizlik ve düşük örgütsel destek de tükenmişlik sendromunu tetikleyebilir. Tükenmişlik sendromunun önemli sonuçlarından biri işten ayrılma niyetidir. Tükenmişlik hissi yaşayan bireyler, işlerine olan bağlılıklarını yitirir, motivasyon eksikliği yaşar ve işten ayrılma düşüncesi oluşabilir. Bu durum hem bireylerin kariyerlerini etkiler hem de işletmelerin performansını olumsuz etkiler. İşletmeler, tükenmişlik sendromuyla mücadele etmek için çalışanların iş yükünü ve stres seviyelerini yönetmeye odaklanmalıdır. İş-yaşam dengesini desteklemek, esnek çalışma düzenleri sunmak, çalışanlara destek sağlamak ve motivasyonu artırmak önemlidir. Çalışanların yeteneklerini ve ilgi alanlarını kullanabilecekleri projeler ve görevler vermek, takdir ve geri bildirim sağlamak da tükenmişlik sendromunun etkilerini azaltabilir. Ayrıca, iletişimi güçlendirmek, çalışanların duygusal ihtiyaçlarına odaklanmak ve destekleyici bir iş kültürü oluşturmak da önemli adımlardır. Bu nedenle, tükenmişlik sendromunun farkında olmak, erken teşhis etmek ve etkili önleme ve yönetme stratejilerini uygulamak büyük önem taşır (Can ve Tiyek, 2015: 72-93).

Tükenmişlik sendromu, genellikle yoğun ve tekrarlayan stres faktörlerine maruz kalan profesyoneller arasında yaygın olarak görülür. Bu durum, özellikle sağlık sektörü, öğretmenlik, danışmanlık gibi insanlarla doğrudan etkileşim içeren mesleklerde sıkça rastlanır. Yoğun iş yükü, sürekli olarak başkalarının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmak, duygusal ve fiziksel enerji tükenmesi gibi faktörler tükenmişlik sendromuna katkıda bulunabilir. Tükenmişlik sendromu üç ana boyutta kendini gösterir: duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı hissi. Duygusal tükenme, bireyin duygusal enerjisinin tükenmesi ve duygusal tepkilerin azalması anlamına gelir. Duyarsızlaşma ise kişinin diğer insanlara karşı ilgisinin azalması, empati yeteneğinin azalması ve mesafeli bir tutum sergilemesi şeklinde kendini gösterir. Düşük kişisel başarı hissi ise bireyin kendi performansını yetersiz hissetmesi, başarısızlık duygularının artması şeklinde ortaya çıkar. Tükenmişlik sendromu, hem bireylerin sağlığını hem de işletmelerin performansını etkileyen önemli bir konudur. İşten ayrılma niyeti gibi olumsuz sonuçlarla ilişkilidir ve uzun vadeli başarıyı olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, bireylerin ve işletmelerin tükenmişlik sendromunun farkında olmaları, önleme ve yönetme stratejilerini uygulamaları büyük önem taşır. Sağlıklı bir çalışma ortamı ve etkili stres yönetimi teknikleriyle tükenmişlik sendromunu azaltmak mümkün olacak ve hem çalışanların hem de işletmelerin başarısını artıracaktır (Terapiya, 2019).

Kişisel başarı hissinin duygusal tükenme ile olan ilişkisinde düzenleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Yani, bazı çalışanlar duygusal tükenmeye rağmen hala yüksek bir kişisel başarı hissi deneyimleyebilmektedir. Bu durum, çalışanların içsel motivasyonu, kendine güveni, öz değerlendirmesi ve iş tatmini gibi faktörlere bağlı olabilir. İyi bir öz değerlendirme ve güçlü bir kişisel başarı hissi, duygusal tükenme etkilerini dengeleyebilir ve çalışanların performanslarını etkileyebilir (Acaray, 2019: 438-461).

Çalışma konusu ile ilgili yukarıdaki literatürü inceledikten sonra, çalışanların yapay zekâ tekniklerine uyum sağlama yeteneklerine değinmeliyiz. Çalışanların yapay zekâ teknolojilerine uyum yeteneği, onların bu teknolojilere hızla adapte olabilme ve etkili bir şekilde kullanabilme becerisini ifade etmektedir. Uyum yeteneği, çalışanların teknolojik değişikliklere hızlıca adapte olabilmesi, yeni beceriler öğrenebilmesi ve teknolojiyle etkileşimde bulunabilmesi anlamına gelmektedir. Çalışanların yapay zekâ teknolojilerine uyum yeteneği, hem bireysel hem de organizasyonel düzeyde önemli bir faktördür. Çalışanların yapay zekâ teknolojilerine uyum yeteneği, birkaç önemli faktörden etkilenebilir. Bunlardan ilki, çalışanların teknolojiye olan algısı ve tutumudur. Olumlu bir algıya sahip olan çalışanlar, teknolojiye daha kolay uyum sağlayabilirler. İkinci olarak, organizasyonel destek de uyum yeteneğini etkileyen bir faktördür. İşletmelerin, çalışanlarına teknolojiye uyum sağlamaları için

gerekli eğitimleri ve kaynakları sağlaması önemlidir. Ayrıca, yöneticilerin çalışanlarına rehberlik etmesi ve desteklemesi de uyum yeteneğini artırıcı bir rol oynamaktadır. Çalışanların yapay zekâ teknolojilerine uyum yeteneği, işletmeler için bir rekabet avantajı sağlayabilir. Teknolojik değişimlere hızlı adapte olan ve bu teknolojileri etkin bir şekilde kullanabilen çalışanlar, iş süreçlerinin daha verimli bir şekilde yürütülmesine ve rekabet gücünün artırılmasına katkı sağlar. Ayrıca, uyum yeteneği yüksek çalışanlar, işletmenin yenilikçilik ve dijital dönüşüm süreçlerini daha etkili bir şekilde yönetebilirler. Bu nedenle, işletmelerin çalışanların yapay zekâ teknolojilerine uyum yeteneğini geliştirmek için çeşitli önlemler alması gerekmektedir. İlk olarak, çalışanların teknolojiye karşı pozitif bir tutum geliştirmeleri için farkındalık ve eğitim programları düzenlenebilir. Bu programlar, çalışanlara teknolojinin faydaları ve kullanımı hakkında bilgi sağlayarak algılarını olumlu yönde etkileyebilir. İkinci olarak, organizasyonel destek sağlanmalıdır. İşletmeler, çalışanlara teknolojiye uyum sağlamaları için gerekli eğitim ve kaynakları sunmalıdır. Ayrıca, yöneticilerin çalışanlarına rehberlik etmesi, desteklemesi ve teknolojiyle ilgili sorularını yanıtlaması önemlidir. Bu şekilde, çalışanlar teknolojiye uyum sürecinde daha güvende hissedebilirler. Ayrıca, işletmelerin yapay zekâ teknolojilerini uygularken çalışanların katılımını teşvik etmeleri önemlidir. Çalışanların teknolojiyle ilgili görüşlerinin alınması ve geri bildirimlerinin dikkate alınması, onların motivasyonunu artırabilir ve uyum sürecini kolaylaştırabilir (Ever ve Demircioğlu, 2022: 59-72).

Bir de, Yapay Zekâ Etik ve Güven de ele almalıyız. Yapay zekâ etik, yapay zekânın insanlarla etkileşiminde ortaya çıkan değerler, normlar ve ahlaki sorunları kapsar. Bu teknolojinin etik sorunları, yapay zekânın insan haklarına saygı göstermesi, adil ve eşitlikçi kararlar vermesi, mahremiyetin korunması, verilerin doğru ve güvenli şekilde kullanılması gibi konuları içerir. Birinci olarak, yapay zekâ etiği insan haklarına saygı gösterme konusunu ele alır. Yapay zekâ sistemleri, insanların yaşamını etkileyen kararlar alabilir ve bu kararlar adalet, eşitlik ve özgürlük ilkelerine uygun olmalıdır. İkinci olarak, yapay zekâ etiği güvenlik ve mahremiyet konularını ele alır. Yapay zekâ sistemleri, insanların kişisel verilerini işleyebilir ve bu verilerin gizliliğini korumak önemlidir. Yapay zekâ algoritmaları ve uygulamaları, verilerin doğru ve güvenli şekilde işlenmesini sağlamak için etik ilkelerle uyumlu olarak tasarlanmalıdır. Ayrıca, yapay zekâ sistemlerinin siber saldırılara karşı korunması ve verilerin kötüye kullanılmasını önlemek için güvenlik önlemleri alınmalıdır. Üçüncü olarak, yapay zekâ etiği veri kullanımı ve sorumluluğu konularını ele alır. Yapay zekâ sistemleri, büyük miktarda veriyi analiz ederek kararlar alır. Ancak, bu verilerin doğruluğu, güvenilirliği ve temsiliyeti konularında sorunlar ortaya çıkabilir. Yapay zekâ sistemlerinin veri kullanımında şeffaf olması, verilerin kaynağını ve kullanım amacını açıklaması önemlidir. Ayrıca, yapay zekâ

sistemlerinin yanlış kararlar aldığında sorumluluk sahibi olması ve bu sorumluluğu kabul etmesi gerekmektedir. Ayrıca, yapay zekâ etiği ve güveni, yapay zekâ teknolojisinin toplumsal kabulünü artırabilir. Toplumda yapay zekâ teknolojisine yönelik endişeler ve güvensizlikler bulunmaktadır. Bu endişelerin giderilmesi ve güvenin oluşturulması için yapay zekâ etiği ve güveni önemli bir rol oynamaktadır. Yapay zekâ etiği ve güveni aynı zamanda uzun vadeli sürdürülebilirlik açısından da önemlidir. Teknolojinin hızla ilerlediği bir dünyada, yapay zekâ sistemlerinin uzun vadeli etkileri değerlendirilmelidir. İnsanların güvenini kaybetmeden, yapay zekâ sistemlerinin etik ilkelerle uyumlu şekilde geliştirilmesi ve yönetilmesi gerekmektedir. Çalışanların yapay zekâ teknolojileriyle ilgili kaygılarının azaltılması için iş düzenlemeleri ve destek programları geliştirilebilir. Bu tür düzenlemeler ve programlar, çalışanların rol ve sorumluluklarını yeniden şekillendirebilir, eğitim ve danışmanlık sağlayabilir ve yapay zekâ teknolojileriyle birlikte çalışmalarını kolaylaştırabilir (Yeşilkaya, 2023: 948-963).

Çalışmada Beklenen Sonuçlar

Bu çalışma kapsamında, yapay zekâ kaygısının çalışanların örgütsel bağlılık düzeyleri, işten ayrılma niyetleri ve kişisel başarı hissi üzerinde anlamlı etkilerinin olacağı beklenmektedir. Literatürde yer alan araştırmalar, özellikle teknolojik dönüşüm dönemlerinde çalışanların belirsizlik ve iş güvencesi kaygısı yaşadığını, bunun da örgütsel aidiyetlerini zayıflattığını ve işten ayrılma eğilimlerini artırdığını göstermektedir. Ayrıca, tükenmişliğin alt boyutlarından biri olan kişisel başarı hissinde azalma da bu tür kaygıların bireysel performans ve motivasyon üzerinde olumsuz etkiler doğurduğuna işaret etmektedir.

Beklentimiz, yapay zekâ kaynaklı kaygı düzeyi yüksek olan çalışanların örgüte olan bağlılıklarının daha düşük, işten ayrılma niyetlerinin ise daha yüksek olacağı yönündedir. Aynı zamanda, kişisel başarı hissinin de bu grupta daha düşük seviyelerde olacağı öngörülmektedir. Bu bağlamda, elde edilecek bulguların hem örgüt yöneticilerine çalışan destek programları geliştirme konusunda hem de insan kaynakları politikalarının güncellenmesi açısından yol gösterici olması beklenmektedir.

Kaynakça

Acaray, A. (2019). İstismarcı Yönetici Algısının Kişisel Başarı Hissinde Azalma Üzerine Etkisinde Duygusal Tükenmenin Aracı Rolü. *OPUS International Journal of Society Researches, 18. UİK Özel Sayısı,* 438-461.

Akkaya, B., Özkan, A. & Özkan, H. (2021). Yapay Zekâ Kaygı (YZK) Ölçeği: Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Alanya Akademik Bakış, 5*(2), 1125-1146.

Can, A. & Tiyek, R. (2015). Tükenmişlik Sendromu: Akademik Personel Üzerinde Bir Uygulama. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4* (1), 72-93.

Han, B. , Dağlı, A. & Elçiçek, Z. (2018). Örgütsel Bağlılık Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 17* (68), 1788-1800.

Gül, H. (2002). Örgütsel Bağlılık Yaklaşımlarının Mukayesesi ve Değerlendirmesi. Ege Academic Review, 2 (1), 37-56.

Kılıç Kırılmaz, S. & Ateş, Ç. (2021). İşe Alımlarda Yapay Zekâ Kullanımı: Kavramsal Bir Değerlendirme. *Journal of Business and Trade, 2* (1), 37-48.

Kara, S. (2014). *Lise öğrencilerinde okul tükenmişliği ile psikolojik iyi olma arasındaki ilişkinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi* (Doctoral dissertation, Sakarya Universitesi (Turkey)).

Li, J. J., Bonn, M. A., & Ye, B. H. (2019). Hotel employee's artificial intelligence and robotics awareness and its impact on turnover intention: The moderating roles of perceived organizational support and competitive psychological climate. *Tourism Management, 73*, 172-181.

Metin, F. (2021) *İşten ayrılma niyeti ve psikolojik güçlendirme: bilişim çalışanları üzerine bir araştırma.* (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Meyer, J. P., Allen, N. J. & Smith, C. A. (1993). Commitment to organizations and occupations: Extensionand test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology. 78*, 538-551.

Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of organizational behavior, 2*(2), 99-113.

Pirim, A. G. H. (2006). Yapay Zekâ. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 1* (1), 81-93.

Rosin, H., & Korabik, K. (1995). Organizational experiences and propensity to leave: A multivariate investigation of men and women managers. *Journal of Vocational Behavior, 46*(1), 1–16.

Toprak, M., Özel, D. & Çalışkan, S. (2022). Yapay Zekâ Kullanımı ve İnsan Kaynakları Yönetimi. *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi, 2* (2), 76-103.

Terapiya, 2019. Tükenmişlik Sendromu. https://terapiya.co/blog/tukenmislik-sendromu. [13. 06. 2023].

Terzi, R. (2020). An adaptation of artificial intelligence anxiety scale into Turkish: Reliability and validity study. *International Online Journal of Education and Teaching (IOJET), 7*(4). 1501-1515.

Yenihan, B. , Öner, M. & Çiftyıldız, K. (2014). İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Otomotiv İşletmesinde Bir Araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi, 5* (1), 38-49.

Yeşilkaya, Nazan. "Yapay Zekâya Dair Etik Sorunlar". *Şarkiyat* 14 / 3 (Ocak 2023): 948-963.

Yu-Yin Wang & Yi-Shun Wang (2022) Development and validation of an artificial intelligence anxiety scale: an initial application in predicting motivated learning behavior, *Interactive Learning Environments, 30*:4, 619-634.

İSLAM İKTİSADININ KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK İSLAM AHLAKI FELSEFESİ: İBN MİSKEVEYH VE TEHZİBU'L-AHLAK ÖRNEĞİ*

ISLAMIC ETHICAL PHILOSOPHY AS ONE OF THE SOURCES OF ISLAMIC ECONOMICS: THE EXAMPLE OF IBRAHIM MİSKEVEYH AND TEHZİBU'L-AHLAK

Sedat NAMDAR**

Özet

İslâm iktisat ilminin tarihte yerini bulmasında İslam Ahlâk felsefesinin ve bu alanda verilen eserlerin önemi çok büyüktür. Klasik dönemde ahlâk ilmi, ilmi tedbirü'l-menzil (ev idaresi) ve ilmi tedbirü'l-medine (siyaset, şehir idaresi) birbirini tamamlayarak bütünlük oluşturmaktaydı. Bu bütüncül perspektifin İslâm iktisadının gelişmesine katkısı yadsınamaz. Bu çalışmamızda İslam Ahlak felsefesinin en önemli ismi olan İbn Miskeveyh'in Tehzibu'l Ahlak eseri üzerinden İslam Ahlak felsefesinin İslam iktisadına kaynaklık etmesinin önemi üzerinde durulmuştur. İbn Miskeveyh, bu eserinde adalet konusunu merkeze alarak iktisadi faaliyetlerin bu temele dayandırılması gerektiğini izah etmekedir. Ayrıca maddi çıkarların geçici olduğunu; esas gayenin adaletli olmak, iyilik yapmak ve dengeli olmak gibi faziletler sayesinde erişilebilecek baki rütbeler olduğunu açıklamaktadır. İnsanların kişisel çıkarlarının peşinde koştuğu bir cemiyette adalet gerçekleştirilemeyeceğinden hakkaniyeti gözeten bir iktisadi düzene ulaşılabilmesi de mümkün olmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İslam, Iktisat, Felsefe, Ahlak, Fazilet, Adalet.*

Abstract

The importance of moral philosophy and the works given in this field is very important in finding the place of Islamic economics in history. In the classical period, the science of morality, both household management (ilmi tedbirü'l-menzil) and politics-city administration (ilmi tedbirü'l-medine) formed a unity by completing each other. The contribution of this total perspective to the development of Islamic economics is undeniable. In this study, the importance of Islamic moral philosophy as a source for Islamic economics is emphasized through the work of Tehzîbu'l Ahlâk by Ibn Miskeveyh, the most important name of Islamic moral philosophy. Ibn Miskeveyh puts the issue of justice in the center and explains that economic activities should be based on this basis. He also explains that material interests are temporary and the main purpose of this life is finding higher ranks that can be reached through such virtues as justice, goodness and keep balanced. Since justice cannot be realized in a society where people pursue their personal interests, it will not be possible to realize an economic order that considers fairness.

Keywords: *Islam, Economics, Philosophy, Morality, Virtue, Justice.*

1. Giriş

Günümüzde iktisat alanına giren konuların çoğu hem Doğu hem Batı medeniyetlerinde ahlak, hukuk ve tarih kitaplarında ele alınmıştır. Bu üç sahadan biri olan ahlak ilminin çağdaş iktisat ilminin kaynağı olduğu söylenebilir. Yunan felsefesinde türetilen "ekonomi" kelimesi, ahlâk ilminin alt

* Bu çalışma doktora tezinden üretilmiştir.

** İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Anabilim Dalı, 6210521018@std.izu.edu.tr.

bölümleri olan ethique (ethikos, ahlâk düşüncesi, insanın kendisini yönetmesi), économie (oikonomia, ev yönetimi) ve politique (politikos, kent yönetimi) kavramlarının ikincisinden doğmuştur. Bu kadim gelenek takip edilerek ahlak felsefesi yüzyıllar boyu iktisada kaynaklık etmiş ve sanayi devrimine kadar iktisat ilmi, ahlak felsefesinin bir alt dalı olarak ele alınmıştır. Filozofların iktisadi konulara, ahlakın alt başlıklardan biri olarak değindiği görülmüştür. Aynı minval üzere İslam filozoflarının da iktisadi meseleleri ahlak felsefesinin bir konusu şeklinde işlediği bilinmektedir. Batı'da sanayi devrimi sonrasında iktisat, ahlak felsefesinden bağımsız bir disiplin haline gelmiştir. Sonrasında İslam dünyasında ilim adamları bu ayrımı benimsemiş, yeni döneme intibak ederek iktisat konularını müstakil ilim dalı olarak değerlendirmeye başlamışlardır.

Modern klasik iktisadın ve kapitalizmin babası sayılan Adam Smith ünlü eseri "Ulusların Zenginliği" 'ni (Wealth of Nations) yazdığı 1776 yılında Oxford Üniversitesinde bir ahlak profesörü olarak görevlidir. Asıl şöhretini daha önce 1759 yılında İngiltere'de yazmış olduğu "Ahlaki Duygular Teorisi" (The Theory of Moral Sentiments) adlı eseriyle elde etmiştir. Ulusların Zenginliği adlı eserinde Batı uygarlığının kalbi olan ekonomik-insan "homo-economicus" teorisini ortaya atmıştır. Onu takip eden iktisat bilim insanları yeni teorilerini bu zemin üzerinden üretmiştir. Batı'da Adam Smith'in ve Ulusların Zenginliği adlı eserinin İslam dünyasındaki karşılığını bir dereceye kadar İbn Miskeveyh ve onun Tehzibu-l Ahlak adlı eserinde bulabiliriz. İbn-i Miskeveyh söz konusu eserinde ahlak ve adaleti, siyaset ve iktisada öncelemiş, ekonomide toplumsal ahlakı oluşturan bireysel ahlak ile aile ahlakını merkeze almış, siyaset ve devlet adamlarının bu merkez üzerinden halklarıyla bütünleşmeleri gereğini vurgulamıştır.

Bu çalışmamızda "Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri" içinde yer alan "tarihsel yöntemi" kullanarak İslam Ahlak felsefesinin İslam iktisadına kaynaklık etmesini, İbn Miskeveyh'in ve Tehzibu-l Ahlak adlı eserini örnek vererek işlemeye çalışacağız. Tarihi yöntem; geçmişte meydana gelen olayları, olguları veya mevcut bir durumun geçmişle olan ilişkisini inceleyen araştırma biçimidir. Tarihsel araştırma için kanıtlar çoğu zaman sınırlı ve dolaylıdır. Araştırmacının doğrudan gözlem yapması veya olaya dahil olması çoğunlukla imkansızdır. Gerçekleşmiş olan, elde edilen kanıtlardan neredeyse yeniden inşa edilir. Tarihsel açıklama, aslında olayların gerçekleştiği sıradaki herhangi bir anlayışı temel almaz. Bilakis tarihi yöntemle inşa edilen geçmişin, hakikatte gerçekleşmiş olan geçmişten daha tutarlı olması beklenir.

2. Literatür Değerlendirmesi

İslam iktisat düşüncesini ortaya koyabilmek için disiplinler arası bir literatür taraması yapılması elzemdir. Kur'an-ı Kerim'de ve Nebevi sünnette bu konuya ilişkin va'z edilen emir ve nehiyler esas alınarak fıkıh, kelâm, felsefe, ahlak ve siyasetname kategorisindeki eserler dikkate alınmalıdır. Konumuzla ilgili sorumuz; ahlaki eserlerde yer alan iktisada ait izah ve kavramlar İslam iktisat düşüncesine bir katkı sağlayabilmiş midir? Klasik felsefi eserlerde iktisat ve ahlakın birbirinden ayrılmadan aynı çerçevede tek bir araştırma şeklinde işlendiği söylenebilir. Örnek olarak Aristoteles'in (M.Ö. 322) ahlak konulu eseri olan "Nikomakhos'a Etik" kitabı buna örnek olarak gösterilebilir. Aristoteles bu eserinde iktisadın insan ve ahlakla birleştikleri alanı izah eder. İktisat ve ahlakı birbirine bağlı ortak bir alan olarak işleyen antik dönem felsefesini takip eden Müslüman feylesofların aynı çizgiyi korudukları söylenebilir. Fârâbî gibi (M.Ö. 950) ilk dönem feylesoflarında ahlak-iktisat bütünlüğü gayet açıktır. İktisat ve ahlak konularının kesişim noktasını adalet kavramı oluşturmaktadır. Dolayısıyla adaleti baz alarak ahlak felsefesinde iktisadın iz düşümünü bulabiliriz. İslam ahlak felsefesinin ilk sistematik çalışması olan İbn Miskeveyh'in "Tehzîbu'l-ahlâk" adlı eserini bu bütünlüğün en iyi örneği olarak düşünebiliriz.

Çağımızda aşırı uzmanlaşmaya karşı ciddi eleştirilerin başladığı bir vakıadır. Bu meyanda ahlak felsefesinden doğan iktisadın tam bağımsızlığından bir geri adım atarak doğduğu kaynakla irtibatını kurmalıyız. Artık multi-disipliner bir perspektif kullanarak güncel problemlere çare aramak durumundayız. Bu makalenin amaçlarından birisi de Aristoteles ve Farabi'nin ardından Muallim-i Salis olarak adlandırılan İbn Miskeveyh'in İslam ahlak felsefesi alanında yazılmış ilk eseri olan Tehzibü'l-Ahlak adlı kitabını temel alarak İslam iktisadına yaptığı önemli katkıyı tespit etmeye çalışmaktır.

Gerek Türkçe gerekse diğer dillerde ahlak felsefesi üzerine birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte "İslam iktisadının kaynaklarından biri olarak İslam Ahlak felsefesi, İbn Miskeveyh ve eserleri" hakkında spesifik bir çalışma veya kitap henüz bulunmamaktadır. Cezayirli mütefekkir Muhammed Arkoun, 1960-1969 arasında Sorbonne Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalıştığı yıllarda aynı üniversitede doktorasını İbn Miskeveyh konusunda yaptığını bilmekteyiz. İbn Miskeveyh'in çeşitli görüşleri hakkında inceleme yapmış Türkçe on dört adet yüksek lisans tezi ve bir adet doktora tezi bulunmaktadır. Doktora tezi İbn Miskeveyh'in adalet anlayışı üzerine bir araştırma olup yüksek lisans tezleri ise ekseriyetle onun ahlak üzerine görüşleri, nefis terbiyesi, tarih anlayışı, mutluluk, iyilik ve metafizik alanlarındaki düşünceleri üzerine odaklanmıştır. Dolayısıyla konu çok bakir olmakla birlikte İslam Ahlak felsefesinden neşet eden bir İslam iktisadını, bu meyanda İbn Miskeveyh

ve Tehzibü'l Ahlak adlı eserini incelemek çok zorlu bir zihin işçiliğini gerektirmektedir. Bu sahada benzer bir çalışma Prof. Dr. Sabri Orman tarafından 1981 yılında, hocası Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'in danışmanlığında "Gazali'nin İktisat Felsefesi" adlı doktora tezinde yapılmıştır.[1]

Doğrudan İslam iktisadıyla alakasını kurmaksızın İbn Miskeveyh'in ahlaki faziletlere dair görüşlerini inceleyen on yedi adet kadar Türkçe makale mevcuttur. Belli başlı bazı makaleler ve değerlendirmeleri şöyledir: Esma Vatandaş; "İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi".[2] Toplam 14 sayfadan oluşan makalede İbn Miskeveyh'in yaşadığı dönem ve iktisadi koşulları, hayatı – eserleri ve görüşleri, temel felsefesi ve ahlak düşüncesi, insan ve toplum anlayışı, adalet anlayışı ve iktisadi anlayışı işlenmiştir. İbn Miskeveyh'te iktisadi meseleler başlığı altında mal kazanma, servet hırsı ve harcama, ev yönetimi, şehir yönetimi, hükümdarın sorumlulukları, ortaklıklar, alışveriş, ücret, para konularındaki görüşleri incelenmiştir.

Zeynel Abidin Durmuş*;* "İbn Miskeveyh ve Tehzibu'l Ahlak Adlı Eserinin Ahlak Felsefesi Açısından İncelenmesi".[3] Toplam 5 sayfadan oluşan bu makalede İbn Miskeyevh'in metafizik, psikoloji, nübüvvet ve ahlaki görüşlerine kısaca değinilmiş ancak İslam iktisadı düşünce tarihine etkisinden bahsedilmemiştir. Metin Aydın; "Tanrı'ya İnanmayan Mutlu Olamaz mı? Aristoteles, İbn Miskeveyh, Thomas Aquinas".[4] Toplam 30 sayfadan oluşan bu makalede İbn Miskeyevh'in mutluluğun elde edilmesi konusunda Aristoteles ile paralel düşündüğünü savunan bir çalışma yapılmış olup ne ahlak felsefesine ne de iktisadi düşünceye ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunulmamıştır.

Nihat Keklik; "Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Filozoflarına Etkileri Konusunda Yeni Örnekler".[5] Toplam 18 sayfadan oluşan makalede Avrupa felsefesinin Türk-İslam felsefesine neler borçlu olduğuna dair bir inceleme yapılmıştır. Yeniçağ Avrupa feylesoflarından Malebranche'ın eserlerindeki dokunma duyusu, ruh ve beden ilişkilerine dair ifadelerinin İbn Miskeveyh ile bire bir benzerlik gösterdiği örneklerle açıklamaya çalışılmıştır. Emine Taşçı Yıldırım; "Antik Yunan'dan İslam Düşüncesine: Ölçülülük/İffet Merkezli Bir Karşılaştırma".[6] Toplam 32 sayfadan oluşan

[1] Sabri Orman, "Gazali'nin İktisat Felsefesi", İnsan Yayınları, İstanbul 2020.
[2] Esma Vatandaş, "İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi", Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi, 2021, Sayı.1.
[3] Zeynel Abidin Durmuş; "İbn Miskeveyh ve Tehzibu'l Ahlak Adlı Eserinin Ahlak Felsefesi Açısından İncelenmesi", İçtimaiyyat Sosyal Bilimler Dergisi, C.2, Sayı 1, 2021.
[4] Metin Aydın; "Tanrı'ya İnanmayan Mutlu Olamaz mı?: Aristoteles, İbn Miskeveyh, Thomas Aquinas", Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 74, ss. 199-227, Kış 2021.
[5] Nihat Keklik; "Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Filozoflarına Etkileri Konusunda Yeni Örnekler", Felsefe Arşivi, Cilt 0, Sayı 26, 2013.
[6] Emine Taşçı Yıldırım; "Antik Yunan'dan İslam Düşüncesine: Ölçülülük/İffet Merkezli Bir Karşılaştırma" Bilimname, Sayı 38, 2019.

makalede ölçülülük/iffet erdeminin Antik Yunan'dan İslam düşüncesine tarihsel süreç içerisinde nasıl ele alındığı ve İbn Miskeveyh dahil önde gelen İslam filozof ve düşünürleri tarafından anlam çerçevesinin nasıl genişletildiği karşılaştırma yapmak suretiyle ortaya konmaya çalışılmıştır. Kindi, Farabi, İbn Miskeveyh, İbn Sina gibi ilk İslam filozoflarının ahlaka dair görüşleriyle İsfahani, Gazzali, Nasiruddin Tusi ve Kınalızade'nin iffete dair düşünceleri genel hatlarıyla ele alınmıştır. Çalışma boyunca benzer kavramlar Antik Yunan'da ölçülülük, İslam düşüncesinde ise iffet olarak kullanılmıştır.

Macit Fahri, "Justice in Islamic Philosophical Ethics: Miskawayh's Mediating Contribution" [7] başlıklı toplam 11 sayfadan oluşan bu makalesinde, adaletin İslam Felsefesi'ndeki yerine işaret eder. Adalet ve mutluluk arasındaki ilişkiyi incelerken Platon ve Aristoteles'in bu konuda İbn Miskeveyh'in görüşleri üzerinde yaptığı etkiyi belirtir. Ayrıca makalesinde İbn Miskeveyh'in adaleti ele alma konusunda uzlaşmacı bir sistem takip ettiğini açıklar. İbn Miskeveyh'in Tehzib'ül Ahlak adlı eserinde sıraladığı adaletin alt erdemlerinin Stoacı temele dayandığını iddia eder. Gerek ahlak felsefesi gerekse ilahiyat alanlarında İbn Miskeveyh üzerine hayli çalışma yapıldığı göze çarpmaktadır. Genellikle İbn Miskeveyh'in; ahlak felsefesi, ahlaki faziletler, adalet, mutluluk, nefs ve metafizik sair alanlardaki görüşlerine değinildiği görülmektedir. Bugüne kadar İbn Miskeveyh'in "Tehzibu'l Ahlak" 'ı dahil verdiği eserlerin, İslam iktisadının bir kaynağı olarak İslam Ahlakı felsefesi açısından incelenmesi henüz yapılmamıştır. Bu çalışmamızın farik vasfı İslam İktisadının kaynaklarından İslam ahlak felsefesi alanında İbn Miskeveyh'in görüşlerini özellikle Tehzibu'l Ahlak adlı eseri üzerinden incelemek olacaktır.

3. Çağımızda İslam İktisadı Çalışmaları ve Ortaya Konan Eserler

Sanayi devrimine kadar İslam dünyası büyük oranda kendi içine kapalı ve yabancı etkisinin sınırlı kaldığı şartlarda yaşıyordu. Batı'dan gelen güçlü meydan okumaya iktisadi alanda cevap verme ve bir alternatif ortaya koyma düşüncesi hep gündemde olmakla birlikte teori ve pratikte bir sistem oluşturmayı teklif eden çalışmalar ancak XX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkabildi. İslam iktisadı bugün çok bilinen bir disiplin olmakla birlikte bu terimin ilk defa ne zaman kullanıldığı ve nasıl yaygınlaştığı tam olarak bilinmemektedir. Abdulazim Islahi, "İslam iktisadı" terimini ilk defa Muhammed Hamidullah'ın 1936 tarihli "İslamın Temel İktisadi Problemlere Çözümü" adlı makalesinde kullandığını savunur.[8] II. Dünya Savaşı sonrasında İslam ülkelerinin siyasî

[7] Macit Fahri, "Justice in Islamic Philosophical Ethics: Miskawayh's Mediating Contribution" (The Journal of Religious Ethics, Vol. 3, No. 2, Fall 1975.
[8] Abdul Azim Islahi, "Muhammed Hamidullah", İktisat Yayınları, İstanbul 2019, s.40.

bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine "kalkınma, gelişme, fakirlikle ve işsizlikle mücadele vb." konular gündeme gelmiş ve Müslüman halklar İslami iktisadî kurumlara ihtiyaç hissetmeye başlamışlardır. İktisat alanında Müslüman araştırmacıların yetişmesi, ilmi merkezlerin kurulması, fakültelerin açılması ve İslam ülkeleri arasında toplantılar yapılması İslam iktisadı literatürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İslam iktisadı çalışmaları, dünyanın farklı bölgelerinde farklı İslam aydınları ve İslami hareketler tarafından desteklenmiştir. Bu konuda örnekleri Ebu'l-A'la el-Mevdudi (Pakistan), Seyyid Kutub (Mısır) ve Malik Bin Nebi (Cezayir) gibi verebiliriz. Diğer yandan 1960'lardan itibaren iktisat eğitimi almış bazı araştırmacılar İslam iktisat sisteminin temel çerçevesini çizmeye çalışmışlardır. Hindistan'da İslâmî ilimler ve ekonomi eğitimi alan Necatullah Sıddıki'yi, bu alanda ilk ders kitabını yazan Bangladeşli araştırmacı Muhammed Abdul Mannan'ı, İslam bankacılığı tecrübesini Mısır'da hayata geçiren Ahmed Abdülaziz Neccar'ı örnek olarak verebiliriz.[9]

İslam dünyasında İslam iktisadı üzerine yapılan çalışmaların 1960'lardan itibaren Türkçeye tercüme edilmesiyle Türkçe İslam iktisadı literatürü oluşmaya başladı. Bu çalışmalarda daha çok "İslam ahlak felsefesi, İslam iktisadının esasları, İslam iktisadının ahlaki prensipleri, modern iktisat eleştirileri, İslam iktisadı ile modern iktisat karşılaştırması" vesair konular işlenmiştir. Aslında daha önceki yıllarda, 1940'larda Sabri Ülgener bugünkü anlamda bir İslam iktisadından farklı olarak zihniyet, ahlak, tasavvuf ve iktisadî çözülme üzerinde durarak klasik iktisat anlayışına eleştiriler getirmiştir. Said Çekmegil'in "İslam'da İktisat Anlayışımız" (1966)[10] ve Sezai Karakoç'un "İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü" (1967)[11] adlı eserleri, Sabahattin Zaim'in "Modern İktisat ve İslam" (1968) adlı makalesi[12] buna örnek olarak verilebilir. 1960 ve 70'lerdeki çalışmaların temel bir özelliği sosyalizm ve kapitalizme karşı İslam iktisat sisteminin doğruluğunu savunma çabasıdır. 1979 literatür açısından önemli bir yıldır. Ahmet Tabakoğlu tarafından bu yılda yayınlanan "İslam İktisadına Giriş" kitabı[13] Türkçe olarak yazılmış ilk sistematik ve en hacimli İslam iktisadı konulu kitaptır. Tabakoğlu kitabında; "İslam iktisadının yapısı, kaynakları, özellikleri, tarihi, bazı temel kavramlar, üretim araçları, kamu maliyesi ve çağdaş iktisadi meseleleri" ele almıştır. Osman Eskicioğlu'nun 1979'da tamamladığı "İslam Ekonomisinde Gelir Dağılımı" başlıklı doktora tezi, İslam iktisadı alanında

[9] İsmail Cebeci, "İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2015, Sayı.25-26, s.141.
[10] Said Çekmegil, "İslam'da İktisat Anlayışımız", Sanih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1966.
[11] Sezai Karakoç, "İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü", Diriliş Yayınları, İstanbul 1967.
[12] İsmail Cebeci, "İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2015, Sayı.25-26, s.143.
[13] Ahmet Tabakoğlu, "İslam İktisadı'na Giriş", Dergah Yayınları, . İstanbul 2021.

Türkiye'de yapılmış ilk akademik çalışma olup Erzurum Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi bünyesinde hazırlanmıştır. Celal Yeniçeri tarafından yayınlanan "İslam İktisadının Esasları*"* (1985) adlı eseri İslam iktisat tarihi konularını inceleyen ilk akademik çalışma sayılabilir. [14]

1990'lı yıllarda İslam iktisadı konusunun üniversite ortamına taşınması önemli bir gelişme olmuştur. Bu alanda yaklaşık 20 kitap, 10 makale ve 4 tezin yazıldığı bilinmektedir. Bu yıllarda özellikle Mustafa Özel ve Sabri Orman dikkati çekmektedir. Üniversitede iktisat eğitimi alan ve özellikle 1990'larda pek çok eser veren Özel, Batılı iktisat literatürüne sıklıkla atıf yaparak eserlerinde kapitalizm eleştirisi üzerinde durmuştur. İktisat fakültesi ve yüksek İslam enstitüsünde eğitim almış olan Sabri Orman ise eserlerinde İslam iktisadı alanında metodoloji, tarih, teori, tatbikat, ahlak ve değerlere değinmiştir. S. Zaim, A. Tabakoğlu, M. Özel ve S. Orman gibi iktisat eğitimi almış ve İslâmî bir kimliğe, hassasiyete ve bilgiye sahip akademisyenlerin İslam iktisat felsefesi literatürüne katkı sağladıkları görülmektedir. 1998'de Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Ekonomik Araştırma Enstitüsü tarafından düzenlenen "İslam Ekonomisinde Yönelişler Sempozyumu" başlıklı uluslararası sempozyum, ilk defa bir üniversite bünyesinde icra edilmiştir.

2000'li yıllarda İslam iktisadı alanındaki çalışmaların sayısı ve çeşitliliği artmıştır. 2004'te "İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usul Meselesi*"* toplantısında Ahmet Tabakoğlu "İslâm İktisadı Metodolojisi" başlıklı bir sunum yapmış ve söz konusu sunumda İslam iktisat metodolojisi ilk defa İslami ilimler içinde sayılmıştır. 2010 yılında İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi'nin 16. sayısı "İslam İktisadı Özel Sayısı' olarak hazırlanmış ve bu sayıda yirmi beş civarında makale yer almıştır. 2010 yılı sonrasında İslam İktisadı alanında yaklaşık 10 kadar kitap ve 20 adet makale yayımlanmıştır. [15]

Bir İslam iktisadı teorisi ve felsefesi oluşturmanın kolay bir iş olmadığı ortadadır. Bir devletin veya küresel sistemin iktisadi yapısı hakkında İslami bir perspektifle teori üretmek ciddi bir altyapı gerektirmektedir. Mevcut Batı merkezli iktisat sisteminin politik, iktisadi ve günlük hayat boyutlarındaki hakimiyeti karşısında tutarlı bir sistem ortaya koyabilmek için yetişmiş insan kaynağına ve toplumsal bir şuura gerek vardır. İslam dünyasının bu konuda alması gereken mesafe çok fazladır. Malum olduğu üzere "Soğuk Savaş" döneminde İslam iktisat anlayışının kapitalizm ve sosyalizm karşısındaki konumunu savunan pek çok çalışma yapılmıştır. Günümüzde asıl derdimiz tek başına kalan kapitalizm karşısında çağın ruhuna hitap edebilecek bir İslam iktisat anlayışının nasıl

[14] İsmail Cebeci, "İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2015, Sayı.25-26, ss.143-144.
[15] İsmail Cebeci, "İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2015, Sayı.25-26, s.147.

inşa edilebileceği sorusudur. Son olarak iktisat anlayışı dediğimiz konu günümüz dünyasında merkezi konumdadır. Bu nedenle meselenin çok yönlü olduğunun anlaşılması ve İslam Ahlak felsefesi dahil farklı disiplinlerden kişi ve kurumların birlikte hareket ederek çözüm üretmeye çalışması hayati önem arz etmektedir.

4. İbn Miskeveyh'in Hayatı ve Yaşadığı Tarihi Dönem

İbn Miskeveyh'in hayatına ve ailesine ait çok sınırlı bilgilere sahibiz. Müslümanların ilmi çalışmalarda ileri oldukları hicri IV.yüzyılda Rey şehrinde doğduğu bilinmektedir. Genç yaşlarında parlak zekâsı ile dikkat çekerek Büveyhîler'in hizmetine girmiş, hem bir ilim adamı hem bir bürokrat olarak yetişmiştir. Büveyhi yöneticilerine nedimlik, hazinedarlık, defterdarlık, kütüphanecilik yaptığı ve zamanının çoğunu kütüphanede geçirdiği rivayet edilmektedir. Bu sürede kimya, mantık, felsefe, tarih ve tıp ilimleri tahsil ettiği bilinmektedir. Başlıca eserleri metafizik konusunda "El Fevzül Asgar", ahlak mevzuunda ise günümüzde özellikle ünlendiği "Tehzibul Ahlak" 'tır. Ayrıca adalet konusunda yazdığı "Risale fi Mahiyetil Adl" ve tarihe dair görüşülerinin yer aldığı "Tecaribül Ümem ve Teakubul Hime" adlı eserleri önemlidir. Ancak kendisi daha çok ahlak feylesofu kimliğiyle şöhret bulmuştur. İbn Miskeveyh ilmi eserleriyle ulaştığı ün sayesinde Aristo ve Farâbî'den sonra "el-muallimu's-salis" ünvanına layık görülmüştür.

Büveyhiler döneminde feodal bir yapının varlığı söz konusudur ve tarihi dönemlerini yerel bir hanedan olarak geçirmişlerdir. İktisadi şartlar itibariyle ticarete ve paraya dayanan bir ekonomiye sahip oldukları halde sonraları tarıma dayalı bir toplum hayatına geçiş yapmışlardır. Büveyhi hükümdarlarından Muizzüddevle, bir darphâne kurdurarak M. 942 yılından itibaren kendi adına para bastırmıştır. Ayrıca bu süreçte hızlı işleyen bir posta teşkilatı kurulmuştur. Büveyhîlerin Kirmaan bölgesinde ziraat ve tekstil ürünleri üretiminde ileri oldukları, madenciliğin de yaygın olduğu aktarılmaktadır. Denize kıyı bölgelerde balıkçılık geçim kaynağı iken iç bölgelerde hayvancılık ve hayvansal besin kaynakları üretiminin yaygın olduğu bilinmektedir. İmar ve bayındırlık çalışmalarında Büveyhiler devrinde artış olmuş, Irak-Mekke arasındaki hac yolunun bakımı yapılmış, hacca giden kimseler vergiden muaf tutulmuştur. Ayrıca ilim ve ilim adamlarının yetişmesi açısından çok verimli bir dönem yaşandığı söylenebilir.[16]

[16] Esma Vatandaş, "İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi", Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi, 2021, Sayı.1, ss.13-14.

5. İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi

İktisat biliminin başlangıcını Antik Yunan düşüncesine kadar geriye götürebiliriz. Ekonomi sözcüğü eski Yunanca "oikos" ve "nomos" sözcüklerinden meydana gelmiştir. Bir disiplin olarak "ev idaresi" şeklinde başlamıştır. Diğer taraftan siyaset biliminin bir bölümü şeklinde incelenmiş ve ahlaktan ayrı tutulmamıştır. Antik Yunan düşüncesi içerisinde özellikle Aristoteles'in orta çağdaki iktisat ve ahlak konularına etkisi Hristiyan ve İslam dünyalarında tartışılmıştır. İktisadın bilim olma yolunda mesafe kat ettikçe ahlaktan uzaklaştığı var sayılmıştır. Bu çerçevede felsefeden koptuğu ölçüde iktisadın, ahlakla olan ilişkisinden bağımsızlaştığı söylenebilir. Hâlbuki ahlak felsefesi alanında ortaya konan kavramların, problemlerin ve çözüm önerilerinin günümüz modern toplumlarını anlamamızda bize hala ışık tutabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Ahlak felsefesinde İbn Miskeveyh hususen Eflatun, Aristo ve Calinos'tan etkilenmiş olup ahlakın gayesinin mutluluğa erişmek olduğunu düşünmüştür. Ahlakın en bariz faziletlerinin hikmet, şecaat, rikkat ve adalet olduğunu söylemiştir. Ona göre bu faziletler münzevi bir kişiden ziyade bir toplum hayatı içinde vücut bulabilir. İslam felsefesi geleneği içinde ahlak konularını sistematik biçimde ilk ele alan bir feylesof olduğundan kendisine "Muallim-i Selase" (Üçüncü Öğretmen) - Aristo'nun "Muallim-i Evvel" (İlk Öğretmen) ve Farabi'nin "Muallim-i Sani" (İkinci Öğetmen) oluşunu göz önüne alırsak - ünvanı verilmiştir. Eflatun ve Aristo'nun yanı sıra Porfirius, Pisagor, Galen, Afrodisyaslı İskender gibi Yunan filozoflarının eserlerinden etkilenmiş ve yararlanmıştır. İbn Miskeveyh'in 1030 yılında Isfahan'da vefat ettiğinde geride 20 cilt eser bıraktığı söylenir ancak çoğu bugüne ulaşamamıştır.

İbn Miskeveyh'in eserlerinde ve görüşlerinde Yunan feylesoflarından fazlasıyla etkilendiği söylenebilir. İki büyük Yunan filozofu olan Eflatun ve Aristo'nun görüşlerini birbiriyle uzlaştırmaya çalışmış ve bu konuda Farâbi'nin akılcı düşüncelerine başvurmuştur. Ancak burada Farabi'den ayrılarak felsefesinde pratik ahlaka öncelik vermiş, ahlakta teoriyi sona bırakmış, ahlakı ilmin önüne koymuştur. İbn Miskeveyh'e göre ancak ahlaki olgunluk sayesinde bir şehirde toplum faaliyetleri düzene girebilir ve sonuçta bir kişinin mutlu olması gibi toplum da hep birlikte ortak bir mutluluğa erişebilir. Aralarında İbn Miskeveyh'in de bulunduğu İslâm ahlak feylesoflarına göre "ameli hikmet"; ahlak (tedbîru'n-nefs), ev idaresi (tedbiru'l-menazil) ve şehir idaresi (tedbiru'l-müdün) disiplinlerinden oluşur ve birbirlerini tamamlar niteliktedirler. Günümüzde tüm bu ilimler ayrı telakki ediliyorsa bile tarihte çoğu felyesof hepsini bir bütünün parçaları olarak düşünmüşlerdir.

İbn Miskeveyh'e göre insan medeni bir varlık olup ahlak, insanların bir arada yaşadıkları toplum hayatı içinde kazanılabilir. Faziletler ve zıttı olan reziletler toplumsal hayat içerisinde bir anlam ifade

edebilir. İslam dini başta olmak üzere örf ve adet-anane gibi kadim kurumlar, insanların medenilik niteliğinin pekişmesi için cemaatle namaz, oruç tutmak, zekat ve hac ibadetlerini, karşılıklı yardımlaşma, ortaklıklar kurma, düğün ve cenaze gibi sosyal vazifeleri teklif etmişlerdir. Bunun yanında faziletler orta yoldur ve faziletlerin iki aşırı ucunda kalan durumlar mahza rezilettir. Adaletin tesis edilebilmesi için tüm faziletlerin orta yolunun tutulmuş olması şarttır. İbn Miskeveyh, adaletli kişilerin mallarını harcayarak "iyilik yapma" faziletini elde edebileceklerini söyler. Adil insanlar vasat bir yolu takip ederek malları haklı yollardan temin ederler, haksız yollar söz konusu olduğu durumlarda mal kazanmaktan vaz geçerler.

Adalet konusunda ölçüyü hangi otoritenin belirleyeceği sorusuna İbn Miskeveyh Aristo'dan şöyle bir çözüm getirir: "En büyük kanun Yüce Tanrı'dan gelen kanundur. Hakim de onun katından gelen ikinci kanundur. Para ise üçüncü kanundur." Sırasıyla Tanrı'nın kanunları, hakim ve hukuk, para hepsi birer adalet ölçüsüdür. Özellikle parayla ilgili olarak şayet toplum Tanrı'nın kanunlarına itaat ederse kalkınır. Buna aykırı hareket eden topluluklar yok olup gitmeye mahkumdur. İbn Miskeveyh üç ayrı adalet olduğunu ileri sürer: metafizik alemde cereyan edene "ilahi adalet", kainatta maddeler arasında göreceli bir eşitlik üzerine kurulu olan adalet ve toplum içinde sağlanması gereken örfi adalettir. Adaletin yerine getirelemediği durumlarda sorun çıkacağını ve bu yüzden idarelerin değişmesine hatta hükümdarın yönetimi zorbalığa dökmesine kadar kötü sonuçlarla karşı karşıya kalınabileceğini ileri sürer. Toplumda adaleti sağlamak elbette hükümdarın görevidir. Burada diğer İslam feylesoflardan ayrışarak İbn Miskeveyh, hükümdara bir kutsalllık atfetmez. Bilakis hükümdarın toplumu görüp gözeten bir muhafız olduğunu düşünür.[17]

İbn Miskeveyh'e göre insan karakterinin değiştirilip değiştirilemeyeceği konusu ahlak ilminin esasını oluşturur. Karakter, kişinin kendiliğinden davranışlarını belirleyen psikolojik bir yapıdır.[18] İbn Miskeveyh, kişinin bu tabii karakterinden doğmayan her türlü ahlaki davranışın eğitim ve alışkanlık yoluyla değiştirilebileceğini düşünür. Doğal ahlak kavramını kabul etmeyerek her türlü ahlakın eninde sonunda mutlaka değiştirilebileceğini savunan Aristocu görüşte ısrar eder. [19] Eğitim sonucu değişebilen karakterin niteliği ahlaki faziletle ilgilidir. Feylesofumuz karakterin biçimlendirilmesi konusunu Eflatun'un öğretileri doğrultusunda nefsin güçlerine bağlamıştır. Ona göre akıl gücünün fazileti "hikmet", öfke gücünün fazileti "cesaret", şehvet gücünün fazileti de "iffet" 'tir. Bu üç gücün

[17] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak". Çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, ss.138-139.
[18] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.91.
[19] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.41-44.

birlikte dengede olması durumunda ancak "adalet" fazileti ortaya çıkar. [20] İbn Miskeveyh adaleti "tabii, vaz'i ve ihtiyari" olmak üzere üç kategoride değerlendirmiştir. Tabii adaletten kastettiği Farabi'nin de bahis konusu ettiği kozmik düzendeki adalettir. Vaz'i adalet, yasama faaliyetlerine ilişkin olup genel ve yerel hukuk anlamındadır. İlahi adalet metafizik aleme hükmederken ihtiyari adalet ruhun güçlerinin birbiriyle uyumlu çalışmasından meydana gelen ahlaki bir fazilettir.[21]

6. İbn Miskeveyh'in İktisadi Düşünceleri

İbn Miskeveyh medeni hayattan kopuk münzevi ve çileci bir ahlak anlayışını en açık dille reddeden feylesoflardan biridir. Çünkü insanoğlu doğuştan sosyal ve siyasi bir varlıktır. Bu hayattan uzaklaşıp uzlete çekilmek insanın fıtratıyla taban tabana zıttır. Bu meyanda faziletler ancak cemiyet hayatı içinde yaşamakla meydana gelebilir. İslamiyet'in "cemaatle namaz, Cuma ve bayram namazları, kurban, hac ve zekât" gibi mükellefiyetler koymasının hikmeti "insan" kelimesinin kökeninde bulunan "ünsiyeti" toplu ibadetler vasıtasıyla toplumda sağlamaktır.[22]

İbn Miskeveyh insanların öncelikle ahirete hazırlık yapmak için, sonrasında dünyadaki hayatını idame ettirebilmek ve kendi sağlıklarını muhafaza edebilmek gayesiyle mal, mülk ve para vesair edinebileceklerini söyler. Ona göre mal sahibi olmak hikmet ve faziletlerin ortaya çıkabilmesi için gerekli bir vasıtadır. Fakat mala ve mülke aşırı düşkünlük göstermenin çirkin olduğunu, mal biriktirme arzusunun kişiyi hakkı gözetmekten alıkoyarak harcamalarda israfa ve cimriliğe teşvik edebileceğini savunur.[23] Asıl övgüye değer olan malın biriktirilmesi değil kazanılan malların faziletli yerlere harcanmasıdır. Mal ve mülk edinme konusunda "alım, satım, kefalet, borç ve ödünç verme" gibi ticari muamelerdeki çirkin davranışları taammüden yapılmış "açık haksızlık" olarak niteler. Hırsızlık, zina, yalancı şahitlik gibi suçlar ise ona göre "gizli yapılan haksızlıklar" 'dır. Özellikle açık haksızlıkların toplumda yaygınlaşması insanların birbirlerinin mallarına göz koymalarıyla ve haksız rekabetle sonuçlanacak, toplumsal çürümeye yol açacaktır. İktisadi bir nizamı tesis edebilmek için bu alanda adaletin eksiksiz sağlanması gerekmektedir.[24]

İbn Miskeveyh'e göre bu hayatta meşru yollardan mal edinme çok az olup gayri-meşru yollardan mal elde edinmenin ise çeşitleri pek çoktur. Adaletli kişiler meşru yollardan mal kazanmaya çalışacaklarından pek az servete sahip olabilirler. Adaletten uzak, zulüm üzere yaşayanlarsa gayri meşru yollardan mal elde ederek fazla fazla servet biriktirebileceklerdir. Mala düşkünlük

[20] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.34-37.
[21] Mehmet Bayrakdar, "İBN MİSKEVEYH", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.20, İstanbul, 2000, s.205.
[22] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.153-154.
[23] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.84.
[24] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.141-159.

gösterenlerin iyi bir insan olma derecesine erişemeyeceklerini söyler. Mal hırsı insanları "merhamet, hakkı gözetme, mutedil yaşama" gibi ahlaki duygulardan mahrum edeceği gibi onları "israfa" ve "cimriliğe" sevk eder. Aşırı servet biriktirme duygusu "ihanet, yalan söylemek, iftira atmak, yalancı şahitlik, cimrilik" gibi vesair kötülükleri kişilere gayet normal göstererek onları hem insanlıktan hem dinden uzaklaştırır. Malın meşakkatle kazanıldığını diğer taraftan çok kolay harcanıp eriyip gittiğini söyler. Ona göre zorlukla elde edilmiş kazanımlara insanlar daha çok muhabbet besler ve bu yoldan kazanılan mallara karşı daha fazla koruyucu davranılar.[25]

Ancak toplumun faydasına hizmet edecek şekilde malı sarfetmenin, meşru yerlere harcama yapmanın faziletli kişilerin mallarını eksiltmeyeceğini bilakis arttıracağını söyler. İbn Miskeveyh tam da burada İslam'ın infak emrinin gerçek değerini açıklamaya çalışır. Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim'de "zekat ve sadakaların" malları eksiltmeyip artıracağı buyurularak "artırmak" anlamına gelen "riba" fiilini kullanılır: "Allah faizi tüketir, sadakaları ise arttırır ve Allah hiçbir inkarcı günahkarı sevmez".[26] İbn Miskeveyh'e göre insanların zenginliği mallarına göre ölçülemez. Bilakis sahip oldukları faziletlere ve yaptıkları iyiliklere göre onların zengin olup olmadıklarına hükmedilebilir.[27]

İbn Miskeveyh, "ev, şehir ve ülke" yönetimine ait işler konusunda da düşüncelerini dile getirirken[28] hükümdar hakkında (burada şehrin yöneticisi vasfındadır) uzunca bir bahis açar. Ona göre hükümdarın ilk vazifesi dini ve hukuku muhafaza etmektir. [29] Hükümdarda belli başlı vasıfların bulunmasının şart olduğunu söyler. Hükümdar teyakküz halinde bir zekaya sahip olmalı, vazifesini kamilen yerine getirmeli, mesuliyetine tam müdrik olmalı, lehviyattan olan işlerle vaktini zayi etmemeli, şeref ve haysiyeti ancak doğru yollardan kazanmalıdır. Hukuka aykırı yollara başvurur da Şari'nin koyduğu kurallardan birini bile ihlal ederse uğrayacağı zaafiyetlerin ardı arkasının kesilmeyeceğini ileri sürer.[30]

Aslında hükümdarın halk nezdindeki konumunu babanın evlat karşısındaki durumuna, halkın hükümdara karşı konumu ise evladın babasına karşı olan durumuna ve halkın birbiriyle ilişikisini de kardeşler arası duruma benzetir. Baba yani hükümdar, halkına yani evlatlarına karşı daima şefkat gösterneli, düzeni koruyup kollamalıdır. Halk da hükümdarını sevip saymalı, ondan itaatini eksik etmemelidir. İbn Miskeveyh burada aile metaforunu kullanarak bir şehrin yönetiminde taraflar

[25] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.134.
[26] Bakara Suresi 2/276 – T.C. Diyanet Meali.
[27] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.124.
[28] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.114.
[29] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.169.
[30] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.170.

birbirine sevgi, saygı ve hoşgörüyle davrandıkları sürece düzenin sağlanacağını söyler. [31] Bir hükümdarin esasen en önemli görevi "emr-i bi'l marufu" (iyiliği emretmek) ve "nehy-i ani'l münkeri" (kötülükten uzaklaştırmak) tesis etmektir. İbn Miskeveyh tüm bu özelliklerinden dolayı hükümdarı ilk önce Peygamber'in sonra daha da ileri giderek Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak görür. İbn Miskeveyh hükümdarın idare ettiği şehirde-ülkede adaleti sağlayamadığı durumda doğacak fesatın, idarenin el değiştirmesine kadar gidebileceğini ve bu yüzden hükümdarın zorbalığa başvurabileceğini söyler. İnsanlar bir zorbaya karşı ancak kin ve nefret duyguları beslerler.[32]

İbn Miskeveyh insanların müreffeh bir hayata kavuşarak "mutluluğu" elde edebilmeleri için özellikle alış-veriş yapmaları ve yardımlaşmalarının şart olduğunu belirtir. [33] Şayet alışverişe konu faaliyetler mübadele haricinde olup farklı değerlerdeki malların alım satımı söz konusu ise işlemde dengeyi kurabilmek için para kullanılmalıdır. Ona göre para, taraflar arasında ölçüyü temin ederek eşitliği korayacak ve adaleti tesis edecek yegane vasıtadır. Dolayısıyla alım-satımda ve tüm diğer ticari faaliyetlerde adil bir ölçü olarak para en uygun aracılık vazifesini görebilecektir. Bu duruma bir çiftçi ile marangoz arasındaki alışverişin para sayesinde adaletli olması örneğini verir. İbn Miskeveyh'e göre ticari işlemlerde para kullanıldığı halde adalet tesis edilemezse ihtilafların çözümü için adaletli bir hakime başvurulması gerekir.[34]

İbn Miskeveyh insanların dost edinirken dikkat etmesi gereken kişi özelliklerine dair bir bahis açar. Onun bu konudaki görüşlerinden ticari ortaklıkların oluşumunda kullanılmak üzere bazı ilkelerin çıkarılması mümkündür. Ona göre dost edinilecek kişinin çocukluğunu nasıl geçirdiğine, anne babası başta olmak üzere kardeşlerine ve akrabalarına nasıl davrandığına bakılması gerekir. Kişi bu yakın ilişkilerinde iyi bir geçmişe sahipse onunla dost olunabilir. Aksi takdirde kişi onlardan uzak durmayı yeğlemelidir. Daha önemli bir özellik olarak kişilerin altın ve gümüşe olan sevgi ve hırslarının derecesi araştırılmalıdır. Çünkü ona göre altın ve gümüş gibi değerli madenler üzerinde mübadelelerde yaşanacak ihtilaflardan çok çetin düşmanlıklar doğabilir. Ayrıca kişilerin reislik sevgisi olup olmadığı da tespit edilmelir. Çünkü insanları yönetmeye aşırı derecede hırslı olanlar kibirli olup etrafındakileri küçümser ve kendisini onlardan üstün görür.[35]

[31] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.174.
[32] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.175.
[33] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.139.
[34] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", s.140.
[35] İbni Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.187-188.

7. Tehzibü'l-Ahlak

Tehzibü'l-Ahlak, ahlak felsefesinin öncülerinden İbn Miskeveyh'in en meşhur kitabı olup müslümanların felsefe tarihinde ahlakın temel konularının sistematik olarak incelendiği ilk eserdir. Aristo'nun "Nikomakhos Ahlakı" olmak üzere Grek ahlak felsefesinden yararlandığı söylenebilir. Din-ahlak ilişkisi, çocuk eğitimi, insanın anlamı, ahlakın gayesi gibi konularda İslam dininin esaslarına riayet ettiği ancak Aristo ve Eflatun'un görüşlerinden, İran'ın edep kültüründen İslama uygunluklarını gözeterek istifade ettiği görülmektedir.

Eser kısa bir girişle başlayarak toplam yedi kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda nefsin mahiyeti ve cisimden farkı, bilginin kaynağı ve değeri konuları işlenmektedir. Kişinin fiillerini kendi iradesiyle gerçekleştirmesi sebebiyle diğer varlıklardan üstün olduğu savunulur. Ahlaki davranışların temeli olan insan melekeleri "düşünme, arzu ve öfke gücü" şeklinde sıralanır. Buradan hareketle dört fazilet ve karşıtı dört rezilet sayılır. İbn Miskeveyh "adalet" faziletini zulüm yapmak ile zulme boyun eğmek arasında bir orta yol olduğunu açıklar. Büyük ihtimalle hiristiyanların keşiş ve müslümanların sufi kültürlerine işaretle toplumdan uzak yaşayanların ahlaki faziletlere eremeyeceklerini söyler.[36]

İkinci bölümde; ahlak ve karakter konularını inceleyerek ahlakın tarifini yapar. Ona göre ahlak (hulk) kişinin kendi fiillerini çok düşünmeden yapmasına sebep olan ruha ait bir özelliktir; fıtri olup alışkanlanlıklarla edinilir. Feylesofumuz bu bölümde ahlakın eğitimle değişebileceğini savunur. Bilgide ve ahlakta yeterliliğe ulaşabilen insanın "küçük alem" olarak adlandırılaracağını ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi ünvanını hak edeceğini söyler. Zihni ve ahlaki olgunluğa erebilen kişi, hakim sıfatını elde ederek ilhamlar almaya başlar ve melei-ala ile beşeri alem arasında elçilik makamına ulaşır. İbn Miskeveyh bu tespitlerini "Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."[37] ayetine ve "Orada hiçbir gözün görmediği hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insan aklının tasavvur edemeyeceği şeyler vardır"[38] hadisine dayandırmaktadır.[39] Üçüncü bölümde; "hayr" ve "mutluluk" kavramları işlenir. Allah'ın ilk ve en yüce hayr olduğunu özellikle belirtir. Faziletler arasında bir hiyerarşik düzen kurarak en alt dereceye kişinin kendi iradesiyle menfaatlerine yönelmesini, en üst dereceye de fiillerinin tümünün artık ilahi fiillere

[36] Mustafa Çağrıcı, "Tehzibü'l-Ahlak", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 40, İstanbul, 2000, s.328.
[37] Secde Suresi 32/17, Diyanet Vakfı Meali.
[38] Müsned, II, 313; Buhârî, "Tevhîd", 35; Müslim, "Îmân", 312.

[39] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.51-92.

dönüşmesini koyar. Ona göre bu en yüksek makama kişinin erişebilmesi için felsefeyi tam manasıyla bilmesi ve hayata geçirmesi şarttır.[40]

Dördüncü bölümde mutluluğun bağlı olduğu faziletleri "adalet, cesaret ve iffet" şeklinde sıraladıktan sonra bu faziletleri genişçe açıklar. Aristo'nun "Nikomakhos Ahlakı" adlı eserinde işlediği "adalet" hakkındaki düşüncelerinden alıntı yapar.[41] Beşinci bölümde ise "sevgi ve dostluk" konusunu bu esere başvurarak açıklar.[42] Altıncı bölümde ahlaki hastalıklar ve nefs muhasebesi konuları ele alınır.[43] Son olarak yedinci bölümde nefsin hastalıklarının tedavi yolları ve faziletlerin zıttı olan çirkinlikler hakkında bilgi verilir. Yedinci bölümün sonunda korku, endişe, özellikle ölüm korkusu ve bunlardan kurtulmanın yollarını açıklar.[44] Eserinin Gazzali, Nasirüddin-i Tusi olmak üzere ahlak üzerine yazan ilim adamları üzerinde derin etkisi olduğu söylenebilir.[45]

Sonuç

İbn Miskeveyh'in ahlakı ilmin önüne koyduğunu ve peygamberleri filozoflardan üstün tuttuğunu görmekteyiz. İbn Miskeveyh'in iktisadi konulara bakışında adaletin merkezi bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Günümüzde iktisat ve ahlak ayrımı göz önüne alındığında onun ahlakın yanında yer aldığını tespit etmekteyiz. Bu çerçevede İbn Miskeveyh'in de içinde olduğu klasik dönem ahlak feylesoflarının ahlak, iktisat ve siyaset disiplinlerine ait bütüncül bakışlarını tekrar hayata geçirmeliyiz. Böylece günümüz iktisadi sorunlarına daha kalıcı çözümler bulabiliriz.

İbn Miskeveyh'e göre insanların amacı kâmil bir ahlaka ulaşmak olmalıdır. Ahlaklı olmanın esas gayesi elbette mutluluğu elde etmektir. Bu gayeye erişebilmek için faziletlere yapışmak ve onların zıttı olan kötülüklerin yer aldığı aşırı uçlardan uzaklaşarak vasat bir yolu tercih etmek gerekmektedir. İbn Miskeveyh bu denge noktasında yer alan orta yola "adalet fazileti" adını vermektedir. İbn Miskeveyh'e göre adalet en temel fazilet olup bizzat Yaratıcının fiillerinde, tabiatta ve insanların oluşturduğu topluluklarda bulunması şarttır. Zaten ilahi ve örfi kurallar ancak ve ancak adaletin tesisi için vardır. Yeryüzünde adaletin sağlanması görevi elbette hükümdara aittir. İnsanların ahlakın gayesi olan mutluluğa ulaşabilmeleri toplum içinde medeni şekilde yaşamaları, kendi aralarında yardımlaşmaları ve birbirlerine muhabbet beslemeleri beklenir. İbn Miskeveyh'in iktisadi konulara dair görüşlerinde iyi ahlakın elde edilmesinin önemine, mutluluğa ulaştıracak bir adaletin bu yolda

[40] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.97-122.
[41] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.129-135.
[42] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.163-166.
[43] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.207-210.
[44] İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak", ss.227-255.
[45] Mustafa Çağrıcı, "Tehzibü'l-Ahlak", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.40, s.329.

en önemli faktör olduğuna, adalet ve ahlakın hayattan çıkarıldığında nasıl bir fesatın ortaya çıkacağına değindiğini görmekteyiz. Özellikle adaletin inşa edilmesi bu yolun en can alıcı noktasıdır. İnsanın sevgiye meyilli bir tabiatı olmasına rağmen faziletleri tek başına gerçekleştirmesi mümkün değildir. Üstün bir ahlaka ulaşması ancak faziletli bir toplum içerisinde mümkün olabilecektir. İbn Miskeveyh'e göre faziletli bir toplum, adalet üzere kurulmuş olandır.

İbn Miskeveyh'ten ilham alarak günümüzde iktisat ve ahlak birlikteliğini içeren multidisipiner çalışmalarımızın nitelik ve niceliğine önem vermeliyiz. Üniversitelerde lisans ve lisansüstü düzeylerde ilgili fakültelerin ders programlarının güncellenmesi, ticari işletmelerde bu çerçevede hizmet içi kurslar verilmesi, kamuoyunun konuya ilgisini sağlayacak ve toplu bir şuur oluşturacak programların yapılması yerinde atılacak adımlar olacaktır. Tarihte iktisadi ve siyasi dönüşümler insanların aşağıdan yukarıya taleplerini iletmesi sonucu gerçekleşebilmiştir. Yönetimler ve yöneticiler halktan gelen talebin şiddetine göre değişime müsade etmişler veya engellemişlerdir. İnsanların ise bir talepte bulunabilmesi hem bilgi hem şuur sahibi olmalarına bağlıdır. Halkın bilgilendirilmesi ve şuurlandırılması görevi de ilim insanlarına, akademisyenlere ve araştırmacılara düşmektedir. Sonuç olarak, İbn Miskeveyh'in de içinde bulunduğu klasik dönem feylesoflarının ahlak, iktisat ve siyaset konularına ait bütüncül perspektiflerini güncelleyerek tekrar diriltmek, iktisadi konuların daha yetkin analiz edilmesine ve daha uzun soluklu çözümler bulunmasına hizmet edecektir.

Kaynakça

Aydın, Metin, "Tanrı'ya İnanmayan Mutlu Olamaz mı?: Aristoteles, İbn Miskeveyh, Thomas Aquinas", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 74, Kış 2021.

Bayrakdar, Mehmet, "ibn miskeveyh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.20, İstanbul, 2000.

Cebeci, İsmail, "İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı.25-26, 2015.

Çağrıcı, Mustafa, "Tehzibü'l-Ahlak", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.40, İstanbul, 2000.

Çekmegil, Said, "İslam'da İktisat Anlayışımız", Sanih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 1966.

Durmuş, Zeynel Abidin, "İbn Miskeveyh ve Tehzibu'l Ahlak Adlı Eserinin Ahlak Felsefesi Açısından İncelenmesi", *İçtimaiyyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, Sayı 1, 2021.

Fahri, Macit, "Justice in Islamic Philosophical Ethics: Miskawayh's Mediating Contribution", *The Journal of Religious Ethics*, Vol. 3, No. 2, Fall 1975.

Islahi, Abdul Azim, "Muhammed Hamidullah", Çev. Abdülkadir Macit, İktisat Yayınları, İstanbul, 2019.

İbn Miskeveyh, "Tehzibü-l Ahlak". Çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017.

Karagözoğlu, Hümeyra, "İbn Miskeveyh'te Adalet Kavramının Siyasi Yansımaları", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, İstanbul, 2009.

Karakoç, Sezai, "İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü", Diriliş yayınları, İstanbul, 1967.

Keklik, Nihat, "Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Filozoflarına Etkileri Konusunda Yeni Örnekler", *Felsefe Arşivi*, Cilt 0, Sayı 26, 2013.

Orman, Sabri, "Gazali'nin İktisat Felsefesi", İnsan Yayınları, İstanbul 2020.

Tabakoğlu, Ahmet, "İslam İktisadı'na Giriş", Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.

Turan, Ramazan, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2014.

Vatandaş, Esma, "İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi", *Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 2021.

Yıldırım, Emine Taşçı, "Antik Yunan'dan İslam Düşüncesine: Ölçülülük/İffet Merkezli Bir Karşılaştırma" *Bilimname*, Sayı 38, 2019.

MUSTAFA KUTLU'NUN "İKİNDİYİ KILMAK" VE ŞULE GÜRBÜZ'ÜN "MEZARLIKTAN GEÇİŞ" ADLI ÖYKÜLERİNİN SEKÜLARİZM KAVRAMI BAĞLAMINDA KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ

A COMPARATIVE ANALYSIS OF MUSTAFA KUTLU'S "İKİNDİYİ KILMAK" AND SULE GURBUZ'S "MEZARLIKTAN GECIS" IN THE CONTEXT OF SECULARISM

Dilşad DOĞMUŞ*

Özet

Modernleşmeyle birlikte din, birey ve toplum arasındaki ilişkiler değişmiştir. Bu değişiklikler sanat ve edebiyata da yansımış, bu üç kavramın dinamikleri roman ve öykülerde ele alınmıştır. Bu bağlamda Türk edebiyatında yapılan okumalar sekülarizm kavramının giderek daha fazla merkeze alınmasını beraberinde getirmiştir. Sekülarizmin bireydeki tezahürü, dinî ritüellerin, inançların ya da dindarlığın kamusal alandan çekilerek öznelleşmesi şeklinde ortaya çıkmış, edebiyat da bu dönüşümü anlatma ve anlama yönünden incelenebilecek eserler sunmuştur. Bu yazıda, Mustafa Kutlu'nun "İkindiyi Kılmak" ve Şule Gürbüz'ün "Mezarlıktan Geçiş" adlı öyküleri sekülarizm kavramı bağlamında incelenecek, birey-din ilişkisinin modern dönemdeki görünümleri tartışılacaktır. Yazıda sekülarizmin bireysel düzeydeki etkilerine odaklanılmış ve öykü kişilerinin dinle olan ilişkileri bu bağlamda ele alınmıştır. "İkindiyi Kılmak" adlı öyküde Recai modern hayatın karmaşasında ibadet etmeye çalışırken başarısız olan ve içsel çatışmalar yaşayan bir birey olarak sunulur. "Mezarlıktan Geçiş" adlı öyküde ise Leyla dua pratiklerini medya ve popüler kültür unsurlarıyla harmanlayan dolayısıyla dindarlığını seküler imgelerle biçimlendirmiş biri olarak karşımıza çıkar. Kutlu'nun öyküsünde modernleşmenin bireyi ibadetlerinden uzaklaştıran yönü vurgulanırken, Gürbüz'ün öyküsünde sekülarizm, dinî ritüellerin bireysel anlamlarla yeniden üretimi şeklinde tezahür eder. Her iki karakterin dinî deneyimi, toplumsal normlar ve modern zamanın koşullarıyla şekillenmektedir. Sonuç olarak bu iki eser, modern bireyin din ile kurduğu ilişkinin dönüşümünü ve sekülarizmin edebiyattaki yansımalarını anlamada önemli birer örnek sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Modernleşme, Sekülarizm, Öykü, Türk Edebiyatı, Mustafa Kutlu.*

Abstract

With modernization, the relations between religion, the individual and society have also changed. These changes were reflected in art and literature, and the dynamics of these three concepts were addressed in novels and stories. In this context, readings in Turkish literature have brought the concept of secularism to the center. While the manifestation of secularism in the individual emerges as the subjectivization of religious rituals, beliefs or religiosity by withdrawing from the public sphere, literature also offers a trajectory in terms of narrating and understanding this transformation. In this article, Mustafa Kutlu's short stories "Praying the Asr" and Şule Gürbüz's "Passing through the Cemetery" will be analyzed in the context of the concept of secularism, and the views of the individual-religion relationship in the modern period will be discussed. The article focuses on the effects of secularism at the individual level and the relationship of the story characters with religion is also discussed in this context. In the short story "Worshipping in the Afternoon", Recai is presented as an individual who fails in his attempts to worship in the chaos of modern life. Leyla in the story "Passing through the Cemetery" appears as a person who blends her prayer practices with elements

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, dilsad.dogmus@medeniyet.edu.tr.

of media and popular culture, thus shaping her religiosity with secular images. While Kutlu's story emphasizes the aspect of modernization that distances the individual from worship, in Gürbüz's story secularism manifests itself in the form of the reproduction of religious rituals with individual meanings. The religious experience of both characters is shaped by social norms and the conditions of modern times. As a result, these two works provide important examples for understanding the transformation of the modern individual's relationship with religion and the reflections of secularism in literature.
Keywords: *Modernization, Secularism, Short Story, Turkish Literature, Mustafa Kutlu.*

1. Giriş

Bu çalışma, Mustafa Kutlu'nun *İkindiyi Kılmak* ve Şule Gürbüz'ün *Mezarlıktan Geçiş* adlı öykülerini sekülarizm kavramı çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsamı modernleşmenin birey-din ilişkisi üzerindeki etkilerinin bu iki öyküde nasıl ele alındığını incelemektir. Bu bağlamda öyküdeki başkişilerin dinî pratikleri değerlendirilecek ve bunların modern hayata ait unsurlarla nasıl kesiştikleri ele alınacaktır. Çalışmada sekülarizm kavramı açıklanarak kavramsal bir çerçeve oluşturulmuş ve metinler çözümleyici yöntemle ele alınmıştır. Giriş bölümünde yazarların edebiyat anlayışlarına genel bir bakış sunulacak, ikinci bölümde öykülerin konuları ve ana temalarına ele alınacak ve üçüncü bölümde sekülarizm kavramı açıklanarak öykülerin çözümlemesi yapılacaktır.

1947 yılında Erzincan'da doğan Mustafa Kutlu'nun pek çok öykü kitabı bulunmaktadır. İlk öykü kitabını 1970 yılında yayınlayan Kutlu, günümüze kadar bu dalda pek çok eser vermiştir. Çeşitli dergilerde yazan Kutlu, uzun yıllar Dergâh Dergisi'nin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır. Öykü kitapları arasında *Yoksulluk İçimizde, Ya Tahammül Ya Sefer, Bu Böyledir* ve *Uzun Hikaye* bulunmaktadır. Bu yazıda ele alınan "İkindiyi Kılmak", 1979 yılında basılan *Yokuşa Akan Sular* adlı kitabın altıncı öyküsüdür. Kutlu, eserlerinde sıklıkla Anadolu insanını, geleneksel hayat tarzını ve bu düzenin modern hayat karşısında yaşadığı yozlaşmayı ele alır. Kutlu'nun öyküleri sade dil kullanımı, ahlak vurgusu ve gündelik hayatın ritmine dair gözlemleriyle öne çıkar.

Şule Gürbüz 1974 yılında İstanbul'da doğmuştur. İstanbul Üniversitesi'nde Sanat Tarihi ve Cambridge Üniversitesi'nde felsefe eğitimi almıştır. 1997 yılında Milli Saraylar'da sanat tarihçisi olarak işe başlayan Şule Gürbüz, saat bölümünden sorumluydu. Saat bölümündeki saatlerin mekanizmasına dair merakı üzerine, o saatleri tamir eden ve Türkiye'nin son mekanik saat ustalarından olan Recep Gürgen'in yanında çıraklığa başladı. Beş yıl boyunca ustasının yanında çalıştıktan sonra icazet aldı ve Türkiye'nin ilk kadın mekanik saat tamircisi oldu. Saat tamirciliği gibi

nadir bir meslekteki deneyimi onun zaman, mekân, varlık gibi metafizik kavramlara dair derinlikli yazılar yazmasına vesile olmuştur.

Şule Gürbüz ilk eserini on sekiz yaşında, 1992 yılında *Kambur* isimli romanıyla vermiştir. Bunu 1993 yılında basılan *Ağrıyınca Kar Yağıyor* adlı şiir kitabı ve *Akıl Ne Yaştadır Ne Başta, Akıl Yoktur* adlı tiyatro eseri takip etmiştir. On sekiz yıl yazmaya ara veren Gürbüz, 2011 yılında ustası Recep Gürgen'e ithaf ettiği *Zamanın Farkında* adlı öykü kitabıyla tekrar yazı hayatına dönmüş ve bu kitabı Oğuz Atay Öykü Ödülü'nü kazanmıştır. Bunu 2012 yılında yayınlanan *Coşkuyla Ölmek* takip etmiştir. Yayınlanan son kitabı olan *Kıyamet Emeklisi* adlı romanı ise 2022 yılında iki cilt halinde basılmıştır. Bu yazıda incelenecek olan öykü *Zamanın Farkında* adlı kitabının üçüncü öyküsüdür.

2. Öykülere Genel Bir Bakış ve Temel Kavramlar

"İkindiyi Kılmak", Recai adlı öğretmenin okuldan çıkmasıyla başlar. Recai'nin aklında ikindi namazını kılmak vardır. Fakat yolda müdürle karşılaşır ve müdür onu bir yere yönlendirir. Oradaki işini hallettikten sonra yine aklında ikindi namazını kılmak varken yola koyulur. Yolda bir arkadaşıyla karşılaşıp muhabbet eder. Faturayı yatırmak, arkadaşla buluşmak ve kaçan bir çocuğu kurtarmak gibi gündelik hayatın işleriyle meşgul olduğu için ikindi namazını kılamaz. Öykü akşam ezanının okunması ve Recai'nin elektrikleri kesileceği halde faturayı ödemeden kuyruktan çıkarak Hayriye Teyze'nin yanına doğru yol almasıyla son bulur. Tüm bu uğraşlar arasında zaman hızla geçmiş ve nihayetinde Recai namazı kılamadan akşam ezanının okunmasıyla günü tamamlamıştır. Öykünün Recai'nin faturayı ödemekten vazgeçerek Hayriye Teyze'yi ziyaret etmeye karar vermesiyle son bulması ise bir tür manevi dönüşü, insan olma hâline dönüş çabasını simgeler.

"Mezarlıktan Geçiş", Leyla adlı karakterin on üç yaşından kırk yaşını geçene kadarki sürecini ele alır. Öykü, Leyla ve ailesinin akşam rutini ile açılmaktadır. Buna göre akşamları ailece televizyon seyredilmekte, Leyla da ders çalışıyormuş gibi yapıp aileyle birlikte televizyon izlemektedir. Televizyon izlendikten sonra herkes uyur. Leyla uyumadan önce dua eder ve duaya Fatiha suresiyle başlar. Ardından yirmili yaşlarına geldiğinde televizyon izlerken görüp beğendiği artistlere benzeyen biriyle evlenmeyi diler. Bu isteğini dile getirdiği dua ritüelinde Fatiha ona yeterli gelmemeye başlar. Duaya ilaveler yapar, başka sureler ve esmalar ekler ve sonunda bu süreç o kadar uzar ki gece duasını tamamlayamadan uyuyakalıp sabah uyandığında devam ettiği için okula geç kalmaya başlar. Bu şekilde yıllar geçer ve Leyla evlenmeyi dilediği yaşlarına basar. Artık üniversitededir ve evlenmeyi düşündüğü yaşı geçmesine rağmen duasındaki gibi biriyle tanışmamıştır. Bir gün arkadaşıyla bir dükkâna girerler. Buradaki genç çocuk Leyla'nın doğum yerine ve tarihine bakarak bir astroloji

haritası çıkarır. Buna göre Leyla hayallerine ulaşmakla kalmayacak, onun ötesine geçecektir ama bu ancak otuz beş yaşından sonra olacaktır. Böylece Leyla yirmili yaşlardan sonra bir de otuz beş yaşını beklemeye başlar. Fakat o yaşı geldiğinde de beklentileri gerçekleşmez. Kırkını geçtikten sonra ise artık iyice ümitsizliğe kapılmaya başlamıştır. Böyle bir hâl içindeyken eski eşyalar arasında astroloji haritasını bulur. Üzerindeki notlara baktığında bu haritanın, doğum tarihi ve doğum yerine göre düzenlendiğini görür ve çok önemli bir gerçeği anımsar: Leyla kendini küçük göstermek istediği için ve esas doğum yerinden utandığı için gence farklı bilgiler vermiştir. Ona vaat edilen otuz beş yaş da bu bilgilere göre düzenlendiği için aslında yanlış bir tarihtir. Leyla ıstırap içindedir. Her sabah işe giderken Karacaahmet Mezarlığı'nın önünden geçen Leyla'nın alışkanlığı dua etmek ve bunu Peygamberlerin ruhlarına yollamaktır. Öykü yine bir sabah Leyla'nın işe giderken bu ritüeli gerçekleştirmesiyle, yani dualarıyla son bulur.

Her iki öyküde de başkişi zaman ve maneviyat arasında sıkışıp kalmış bir özne olarak ele alınmıştır. Kutlu'nun Recai'si geleneksel ibadet biçiminin modern hayatın ritmi tarafından kesintiye uğratıldığı bir düzlemde, Gürbüz'ün Leyla'sı ise dua pratiklerinin bireysel anlamlarla yeniden şekillendiği bir dünyada karşımıza çıkar. Her iki karakterin de dinî tecrübesi, sekülarizmin bireysel düzlemdeki etkilerini gözler önüne serer.

3. Modernleşme ve Din İlişkisini Açıklayan Bir Kavram: Sekülarizm

Modern dönemde sosyal hayatın pek çok yönü değişime uğramıştır. Bu değişenlerden biri de din kurumudur. Din ve modernleşme ilişkisini ele alan ve modern dönemde din kurumunun geçirdiği değişimleri açıklamak için kullanılan önemli kavramlardan biri "sekülarizm" dir. Sekülarizm TDK tarafından "dünyacılık" olarak tanımlanmıştır (TDK, 2022). Kökeni Latince olan bu kelime aynı zamanda "bu çağ" anlamına da gelmektedir (Olgun, 2012). Sekülerleşmenin makro düzeyi ve bireysel düzeyi olmak üzere iki ayağı vardır (McGuire, 2017). Makro düzeydeki seküler değişmeler, kurumlar ve yapılar düzeyinde gerçekleşir (Lerchner 1991 ve Berger 1967, akt. Mcguire, 2017, s. 242). Bireysel sekülerleşme ise modern dönemde bireyin dini nasıl tecrübe ettiğine eğilir. "İkindiyi Kılmak" ve "Mezarlıktan Geçiş" öyküleri bireysel sekülerleşme odağında incelenmeye daha uygundur. Çünkü öykülerin merkezinde yapının veya kurumun değil bir karakterin din ve inanç ile ilişkisi vardır.

Sekülarizme göre, insanlar modern dönemde geleneksele göre daha farklı bir şekilde dinlerini yaşamaktadırlar (McGuire, 2017, s. 244). İnsanların ve devletlerin bağlı olduğu dini düzenleyen kurumların yıkılmasıyla birlikte birey dini daha özerk ve kendi şekillendirebildiği bir alanda yaşamaya başlamıştır. Böylece din bireysel bir düzleme kaymıştır. (McGuire, 2017, s. 244 ve Olgun,

2012). Bu durum somut bir şekilde dinî pratiklerin yerine getirilmesinde görülebilir (Anık, 2012). Artık dinlerini yaşarken "bireyler inançlarını bir gelenek ile sınırlandırmadan farklı birçok öğe ile oluştururlar" (McGuire, 2017, s. 249).

Bu durum "Mezarlıktan Geçiş" adlı öyküde Leyla'nın her akşam yatmadan önce ettiği duada resmedilmiştir. Leyla uyumadan önce sağına döner ve önce "Yattım Allah kalkarım inşallah" ile başlayan bir duayı, ardından Fatiha'yı okur. Bu kısmıyla Leyla geleneksel dua ritüeline bağlıdır. Ardından gözlerini tavana diker ve "yirmi iki yirmi üç yaşına geldiğinde tip olarak Elvis Presley, Rock Hudson, Kirk Douglas, Ben Murphy, Paul Newman ya da Robert Redford'a, ses tonu Çetin Tekindor, Mümtaz Sevinç ya da bilmem kime benzeyen birisi ile evlenip istedikleri kadar çocuk sahibi olmayı" diler (Gürbüz, 2019, s. 104). Leyla'nın duasına girmiş olan kişiler oyuncu ve şarkıcı gibi medyatik isimlerdir ve bunların geleneksel duaya sızışının modern dönemin en önemli aygıtı olan televizyon aracılığıyla olması da oldukça manidardır. Bu durum dinî olan ile dünyevî olanın birbirine karışması ve kişinin duasını kendi şekillendirmesi üzerinden değerlendirebilir.

"İkindiyi Kılmak" adlı öyküde ise Recai'nin aklında ikindi namazını kılmak vardır daima fakat araya hep başka işler girer. Artık yapılar ve modern hayat da ezan saatine göre ayarlanmadığı için Recai'nin bunu kendi takip etmesi gerekmektedir. Fakat araya daima gündelik hayatın işleri girmekte ve karakter ikindi namazını bir türlü kılamamaktadır. Burada namaz tamamen Recai'nin kendi iradesine bırakılmıştır. Modern hayatın tüm engelleri, koşuşturmaları ve kurumların işleyişi arasında Recai namazını kılmaya çalışmakta ama başaramamaktadır. Namaz kılmak her daim aklında olsa da diğer telaşlar tarafından engellenir ve eyleme geçemez. Araya giren işler arasında Hayriye Teyze'nin eşinin ölüm haberi de vardır. Recai bu habere çok şaşırır ve "Biz adamlıktan çıktık" yorumunu yapar (Kutlu, 2019 s. 48). Çünkü bu vefat eden amcayı, kendisine çok iyilikleri dokunmasına rağmen bir türlü ziyaret edememiştir. Öykü Recai'nin Hayriye Teyze'yi ziyaret etmeye karar vermesiyle yani insan olmaya geri dönmek için bir adım atmasıyla biter.

İki öyküdeki karakterlerin sekülarizme dair yaşadıkları deneyimlerde önemli ortaklıklar kadar ayrılıklar da mevcuttur. Recai, dinî pratikleri hayatının merkezine almak isteyen ama modernitenin hızına ve gündelik hayatın karmaşasına yenik düşen bir karakterdir. Namazı kılma niyeti, her seferinde başka bir dünyevî meşgale tarafından kesintiye uğrar. Bu durum, modern bireyin ibadet gibi düzenli ve öz-disiplin gerektiren ritüelleri sürdürmedeki zorluğunu göstermektedir. Leyla ise dua pratiğini sürdürür ama bunu dönüştürerek yapar. Onun dua ritüeli medya ile iç içe geçmiş, seküler dünya imgeleriyle harmanlanmıştır. Bu da sekülarizmin öyküde ibadeti ortadan kaldırmak değil, onun dönüştürmek şeklinde de tezahür ettiğini gösterir.

Her iki karakterin de dinî yönelimi yalnızca bireysel değil, aynı zamanda sosyal olarak da belirlenmiştir. Recai, namazı kılamamaktan dolayı yaşadığı içsel çatışmada toplumsal görevlerin, sosyal ilişkilerin ve modern hayatın mekanik zamanının etkisi altındadır. Leyla ise hem toplumsal beklentiler hem de modern dönemin önemli bir aygıtı olan medyanın sunduğu imgeler tarafından şekillendirilmiş bir iç dünya taşır. Bu iki öykü kişisinin sekülarizmle kurduğu ilişki, sekülerleşmenin hem toplumsal hem bireysel boyutlarını göstermektedir.

Sonuç

Modernleşme ve sekülarizm, bireyin din ile ilişkisini köklü bir biçimde dönüştürmektedir. Mustafa Kutlu'nun "İkindiyi Kılmak" öyküsündeki Recai karakteri, dinî bir vecibenin yerine getirilmesini sürekli erteleyen, modern hayatın koşuşturmasında sıkışıp kalmış bir birey olarak çizilirken; Şule Gürbüz'ün "Mezarlıktan Geçiş" öyküsündeki Leyla karakteri, dinî ritüellerini sürdürse bile onların içeriğini popüler kültür unsurlarıyla dönüştüren bir birey olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki öyküde görülen ortak tema, bireyin din ile olan ilişkisinin özelleşmesi ve içselleşmesidir. Bu durum, sekülerleşmenin bireysel düzeydeki sonuçlarından biridir. Dolayısıyla bu iki öyküde bireyin dinle kurduğu ilişki sadece inanç düzleminde ele alınmamış; toplumsal boyutları ve modern dönemin koşulları bağlamında da işlenmiştir. Bu bağlamda hem Kutlu'nun hem de Gürbüz'ün öyküleri sekülarizmin edebiyattaki izdüşümünü anlamak ve modern bireyin manevi arayışlarını değerlendirmek açısından önemli metinlerdir.

Kaynakça

Anık, M. (2012). Two Axes Revolving Around the Discussions of Secularism in Turkey: Şerif Mardin and İsmail Kara. *İnsan & Toplum, 2* (4), 9-34.

Gürbüz, Ş. (2019). *Zamanın Farkında* (7. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kutlu, M. (2019. *Yokuşa Akan Sular*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Mcguire, M.B. (2017). Modern Dünyada Din. çev. Filiz Orhan. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 17* (1), 233-292.

Olgun, H. (2012). Hristiyanlık ve Sekülerleşme İlişkisi ya da Seküler Dindarlığın Teolojisi. *İnsan & Toplum, 2* (4), 135-156.

Simmel, G. (2017). *Modern Kültürde Çatışma* (11. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri "sekülarizm" https://sozluk.gov.tr Erişim tarihi: 9 Haziran 2022.

AFGANİSTAN'IN Şİİ HAZARALARI ÜZERİNDE İRAN NÜFUZU

IRANIAN INFLUENCE ON AFGHANISTAN'S SHI'I HAZARAS

Yaren YÜCE ŞENTÜRK*

Özet

Bu makale, İran ve Afganistan ile Şii Hazara toplumu arasındaki ilişkinin tarihsel gelişimini ve stratejik boyutlarını incelemektedir. Ağırlıklı olarak Şii ve Farsça konuşan bir etnik grup olan Hazaralar, Afganistan'da kendilerini hem iç marjinalleşmeye hem de dış etkilere karşı hassas kılan benzersiz bir sosyo-dini konuma sahiptir. Hazaraların İran ile yakınlıkları ortak dilsel ve mezhepsel zemine dayanmaktadır. Ancak değişen bölgesel dinamiklere yanıt olarak bu bağlar sosyo-politik olarak da derinleşmektedir. Bu çalışma, Hazara deneyiminin kronolojik bir değerlendirmesini sunmakta, siyasi dışlanma ve mezhepsel baskı modellerini ön plana çıkarmaktadır. Ardından İranı'ın Hazaralarla ilişkisini daha geniş bir mezhepçi dış politika çerçevesine oturtmakta ve Tahran'ın üç kilit jeopolitik dönemeçteki tavrını analiz etmektedir. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali (1979), 2001 sonrası ABD öncülüğündeki Afganistan işgali ve İran'ın Fatımiyyun Tugayı aracılığıyla Afgan Şii savaşçıları seferber ettiği Suriye iç savaşı. Çalışmada, İran'ın kendisini Afganistan'daki Şii çıkarlarının koruyucusu olarak konumlandırdığı ve bu kilit olaylar sırasında ve sonrasında Hazaralara askeri, siyasi ve sosyal destek sunduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. En nihayetinde bu çalışma, İran-Hazara ilişkisinin ulus-aşırı dini kimliklerin jeopolitik amaçlar için nasıl seferber edilebileceğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler*: Hazaralar, Fatımiyyun Tugayı****,*** *İran, Mezhepçilik.*

Abstract

This article examines the historical development and strategic dimensions of the relationship between Iran and Afghanistan's Shia Hazara community. As a predominantly Shia and Persian-speaking ethnic group, the Hazaras occupy a unique socio-religious position in Afghanistan that makes them particularly vulnerable to both internal marginalisation and external influences. Based on shared linguistic and sectarian affinities, the Hazaras' historical ties with Iran have deepened in response to changing regional dynamics. This study provides a chronological overview of the Hazara experience, foregrounding patterns of political exclusion and sectarian oppression. It then situates Iran's relationship with the Hazaras within a broader sectarian foreign policy framework and analyses Tehran's stance at three key geopolitical junctures. The Soviet invasion of Afghanistan (1979), the post-2001 US-led invasion of Afghanistan, and the Syrian civil war, in which Iran mobilised Afghan Shia fighters through the Fatimiyyun Brigade. The study has sought to demonstrate that Iran has positioned itself as the protector of Shia interests in Afghanistan and provided military, political and social support to the Hazaras during and after these key events. The study concludes that the Iran-Hazara relationship is emblematic of how transnational religious identities can be mobilised for geopolitical purposes.

Keywords: *Hazaras, Fatimiyyun Brigade, Iran, Sectarianism.*

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, yaren.yuce@ogr.iu.edu.tr.

1. Giriş

Tarih öncesinden itibaren sırasıyla Persler, Yunanlar, Kuşanlar, Akhunlar, Türkşâhiler, Araplar, Moğollar, İngilizler, Sovyetler ve en son ABD tarafından işgale uğramış, birçok milletin uğrak yeri ve hakimiyet alanı olan Afganistan, etnisite, kabile, klan, mezhep ve dil hatlarına bölünmüş bir dizi irili ufaklı topluluktan oluşmaktadır. Afganistan'daki etnik gruplar arasında Peştunlar, Tacikler ve Hazaralar ülke nüfusunun sırasıyla yaklaşık %42'sini, %25-30'unu ve %10'unu oluşturan en kalabalık gruplardır. Peştunların şah, emir, han unvanlarıyla yönetici olduğu, Taciklerin entelijansiyayı ve Hazaraların hizmetkar sınıfı oluşturduğu Afganistan'da etnik gruplar zaman zaman birbiriyle ittifak ve yahut mücadele halinde faaliyet göstermiştir.[1]

İran'ın doğusu ve Afganistan'ın batısını içine alan Horasan bölgesi, tarih boyunca Farslar ve Afganlar arasındaki kültürel ve dini etkileşimin yoğunlaştığı bir coğrafya olmuştur. Afganistan'ın iki resmi dilinden biri olan ve nüfusun kabaca yüzde 50'sinin konuştuğu Dari, İran'ın resmi dili olan Farsçanın bir diyalektiğidir. Aynı zamanda Afganistan'da yaşayan Hazara etnik grubunun büyük çoğunluğu, İran'ın Safevi döneminden itibaren resmi dini olan Şia'nın İsna Aşeriyye koluna mensuptur. Kızılbaşlar, İsmaililer, Seyyidler gibi başka Şii grupları olsa da Hazaralar, Afganistan'daki en büyük Şii topluluğudur. Ayrıca geleneksel olarak dini ve siyasi rehberlik için yönleri Tahran'a dönüktür. Şahlık döneminde ve sonrasında etnik ve dini farklılıkları sebebiyle sistematik baskıya maruz kalan Hazaralar, 2001'de Taliban'ın devrilmesinden bu yana Afganistan'da önemli sosyal ve siyasi aktörler olarak ortaya çıkmıştır.[2]

Bu çalışma kapsamında İslam'ın Şii mezhebine bağlı olan İran'ın, Afganistan'daki Şii Hazaralar üzerindeki nüfuzu incelenecektir. İlk olarak Hazara etnik grubunun tarihsel değerlendirilmesi yapılacak, akabinde sırasıyla İran nüfuzunun ortaya çıktığı Afganistan'ın 1979'da SSCB tarafından işgali, 2001'de ABD tarafından işgali ve Arap Baharı sonrası sahnede yerini alan Afgan Şii milislerden müteşekkil Fatımiyyun Tugayı mercek altına alınacaktır.

2. Afganistan'ın Şiileri: Hazaralar

Etnik, dilsel, dinsel çeşitlilik bakımından zengin olan Afganistan'da, 1977 Afgan Anayasası düzenlenene kadar 'Afgan' kelimesi 'Peştu' etnik kimliğini ifade etmekteydi. Uzun zaman birbirinin

[1] Barfield, Thomas: *Afganistan Politik ve Kültürel Bir Tarih*, Çev. Burhan Yüksekkaş, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, Ekim 2021.
[2] Nader, A., Scotten, A. G., Rahmani, A. I., Stewart, R., & Mahnad, L., *Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown*, RAND Corporation, 2014.

yerine kullanılan bu iki terim, Afganistan'daki hâkim etnik grubunun tarihin her evresinde Peştunlar olduğunu gözler önünde sermektedir.[3] İkinci büyük etnik grup toplam nüfus içinde %30 dolaylarındaki oranıyla Taciklerdir. Farsça konuşan Sünni Müslümanlardan oluşan Tacik grup ekseriyetle ülkenin kuzeydoğusunda yerleşiktir. Afganistan'ın üçüncü büyük etnik grubu ise nüfus içindeki oranı %10-%15 dolaylarında değişen Hazaralardır. Farsçanın bir lehçesi olan Hazaregi dilini konuşan Şii grubun Türk-Moğol kökenli olduğu iddia edilmektedir. Hazaralar ekseriyetle Afganistan'ın ortasında konumlanan 'Hazaracat'[4] adı verilen dağlık bölgede yaşamaktadır.[5]

Şiilik, İran'ın resmi dini olmadan evvel Horasan bölgesinin baskın ve yerleşik dini Sünniliktir. Hazaraların ise 16. yüzyıl Safeviler döneminde bilhassa Şah Abbas'ın politikaları çerçevesinde Şiiliği benimsediği bilinmektedir. Bununla birlikte Hazaraların tarihin belirli bir diliminde Şiiliğe geçtiğini iddia etmek tarihsel ve toplumsal olguların göz ardı edilmesiyle sonuçlanabilir. (Mousavi, 1998). Zira bu tür bir iddia, mezhep değişimlerinin yalnızca siyasi müdahalelerle gerçekleştiğini varsayarak bölgedeki yerel toplulukların dini, kültürel ve sosyolojik dinamiklerini göz ardı etmektedir.

Farklı şekillerde yorumlanan 'Hazara' isminin etimolojik kökenine ilişkin hâkim yorum, Farsça' da 'bin' anlamına gelen 'hazar' kelimesinden türediği yönündedir. Diğer bir yorumda, Hazaraların dönemin merkezi hükümetine 'bin' asker vermesinden kaynaklı bu ismi aldığı iddia edilirken, bir başka yorum ise İslamiyet öncesi 'bin' heykelin olduğu Hazaracat'ın, İslamiyet sonrasında yerini 'bin' camiye bırakmasıdır.[6]

Afganistan nüfusunun yaklaşık 2,5-3 milyonunu oluşturan Hazaralar, homojen bir Şii grup değildir. Büyük çoğunluğu Şia'nın İsna Aşeriyye koluna bağlı iken, bir kısmı İsmaili Şii ve az bir kısmı da İslam'ın Sünni mezhebine mensuptur. Ekseriyetin paylaştığı İsna Aşeriyye Şii inancı ile Hazaralar, İran halkının çoğunluğu ile aynı mezhep inancına sahiptir.[7] 16. yüzyılda İran'da Şiiliğin resmi bir din olarak kurumsallaşmasıyla Afganistan'daki Şiiler, İran'ı dini merkezleri olarak görmüştür.[8]

---

[3] Sivrioğlu, Türkoğlu, *Geçmişten Günümüze Afganistan Tarihi*, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2017, s. 21-22.
[4] Bin ırmak, bin dağı, bin aile, bin kavmi içinde barındırdığına inanılan, Afganistan'ın kalpgahında, Hazaraların yaşadığı bölge. Farzam, Rahimullah, ''Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Hazara Toplumu'', *İRAM Yayınları*, Şubat 2020, s.7.

[5] Rahimullah Farzam, "Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Hazara Toplumu," İram Yayınları, 2020, s. 13-19.
[6] Hafizullah Emadi, "The Hazaras and Their Role in the Process of Political Transformation in Afghanistan," Central Asian Survey, C. 16, No: 3, 1997, s. 364.
[7] Saikal, Amin, "Afghanistan: The Status of the Shi'ite Hazara Minority," Journal of Muslim Minority Affairs, C. 32, No: 1, 2012, s. 81.
[8] Emadi, Hafizullah, "Exporting Iran's Revolution: The Radicalization of the Shiite Movement in Afghanistan," Middle Eastern Studies, C. 31, No: 1, 1995, p. 1–12.

Yöneticilerin ve halkın büyük kısmının Sünni Müslümanlardan oluştuğu Afganistan'da, Hazaralar sıklıkla hem etnik hem de dini gerekçelerle marjinalleştirilerek şiddetin kurbanı olmuşlardır. Özellikle 'Demir Emir'[9] Abdurrahman Han'ın (1880-1901) hükümdarlığı sırasında Hazaralar, çok fazla ayrımcılığa ve zulme maruz kalmıştır. Emir Abdurrahman, Hazaraların birlik ve bağımsızlık duygularını bitirmek gayesiyle Hazaracat'ı üç eyalete bölerek burada yaşayan halkı köleleştirmiştir.[10]Nadir Şah'ın hükümranlığında (1933–1973), Muhammed Davut Han'ın cumhuriyetinde (1973–1978) ve Sovyet destekli komünist AHDP (Afgan Halkçı Demokrat Parti 1978–1992) yönetimi altında kaderleri kademeli olarak değişen Hazaralar, nihayetinde 2001'de Taliban'ın devrilmesinden sonra modern Afganistan'ın siyasi olarak aktif bir parçası haline gelmiştir.[11]

3. SSCB'nin Afganistan İşgali ve Sonrasında Devrim İran'ının Tutumu

1979'da İran'ın son şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin devrilmesi ile Ayetullah Humeyni İran İslam Devleti'ni kurmuş ve eski rejimin Batılılaşma sürecini tersine çevirmiştir. Bu durum ABD için ciddi bir yenilgi iken Moskova için önemli bir kazanım olmuştur. Humeyni İsrail büyükelçiliğini kapatarak binasını Filistin Kurtuluş Örgütü'ne tahsis etmiş ve İsrail ile uzlaşan Mısır ile diplomatik ilişkilerini keserek Arap dünyasındaki anti-Amerikan hizbinin merkezinde yerini almıştır. Brejnev liderliğindeki Sovyetler Birliği Humeyni'yi İslam Devrimi münasebetiyle kutlayarak yeni kurulan hükümeti tanımakta zaman kaybetmemiştir. Bu gelişmeler ışığında iyileşme evresine giren Sovyet- İran ilişkileri, Şah zamanında yasaklı olan Moskova yanlısı komünist Tudeh Partisi'nin legalleştirilmesiyle sağlam bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır.[12]Ancak kısa bir süre sonra ülke içerisinde yerleşik komünizm karşıtlığı ve Sovyet ateizmine yönelik rahatsızlık, Sovyetler Birliği ile işbirliğini sorgulayan seslerin yükselmesine sebep olmuştur. Nitekim bu sesler, SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesiyle birlikte net bir tepkiye dönüşmüştür.

Kültürel, dini ve etnik bağları olduğu kadim komşusunun kendi rejimine tehlike oluşturacak bir güç tarafından işgal edilmesi, İran'ı harekete geçirmiştir. İran yönetimi aynı mezhepsel kampta bulunduğu

[9] Emir Abdurrahman ülkesindeki istikrarı sağlamak adına merkeziyetçi ve yer yer sertliği artan politikalar uygulamıştır. Afgan tarihinin en acımasız hükümdarı olarak tanınan Abdurrahman Han, muhaliflerine hayat hakkı tanımamış pek çok muhalifini veya muhalif olabileceğini düşündüğü kimseleri tereddütsüz ölüm, sürgün veya işkence ile cezalandırmıştır. Bu gaddarlığı ona 'Demir' lakabını miras bırakmıştır.

[10] Emadi, "The Hazaras and Their Role in the Process of Political Transformation in Afghanistan," p. 363–387.

[11] Vladimir Kirichenko, "Participation of the Hazaras of Afghanistan in the Syrian Conflict," Institute of Oriental Studies, 2019, s. 77-78.

[12]Rubinstein, Alvin Z., "The Soviet Union and Iran Under Khomeini", *International Affairs*, , Vol. 57 Issue 4, 1981, s. 600-601.

Şii Hazaraları, Sovyet işgaline karşı savaşmaları hususunda harekete geçirmiştir. İran'ın Afganistan Şiilerini desteklemesi, Tahran'ın Sovyet destekli Afgan hükûmetine karşı yürütülen mücadelede onların yanında olmasının yanı sıra Humeyni'nin ideolojisini yaymayı da amaçlamaktaydı. Sovyetler Birliği'nin 'kukla' hükümetine (AHDP) karşı ayaklanmalarda Hazaraların aşiret liderleri, aydınları ve din adamlarını tutuklamaya başlayan Kabil yönetimi (AHDP), İran'ı ayaklanmaları organize etmek ve Hazaraları kışkırtmakla suçlamıştır.[13]Nitekim 5 Mart 1979'da Herat vilayetinde çıkan ayaklanmada rejim muhalifleri, 16 Mart'a kadar hükümet güçleriyle çatıştı. Ayaklanma sırasında Ayetullah Şerîatmedârî,[14] İran'ın Herat'taki Afgan ayaklanmasına mümkün olan her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu açıklamış, Kabil'deki liderlik ise 24.000 kişinin hayatına mal olan çatışmada ölenlerin Afganistan vatandaşı değil kılık değiştirmiş İran askerleri olduğunu belirtmiştir.[15]

Sovyet işgaline karşı mücadelede en ön sırada yerini alan Hazaralar, ilk olarak iki gruba ayrılmıştır. Kabil'de yaşayan kentli Hazaralar, SSCB destekli hükümeti desteklerken taşrada yaşayan Hazaralar, Sovyet işgaline karşı konumlanmıştır. Ancak çok geçmeden kentli entelektüel Hazaralar AHDP'nin kendi içerisinde iki hizbe bölünüp radikalleşmesiyle yönetimden uzaklaştırılmıştır.[16] 1978-86 döneminde dokuz Şii grup ortaya çıkmış ve direnişe katılmıştır. İran'ın, bölünmelerin hareketi zayıflatacağı düşüncesiyle tüm grupları birleştirmeyi hedefleyerek Afganistan'da kurduğu İslami Devrim İttifak Şûrası haricindeki tüm gruplar İran'da kurulmuştur.[17]

80'li yıllar boyunca iç karışıklık ve İran-Irak Savaşı sebebiyle meşguliyeti artan İran İslam Cumhuriyeti, doğusunda devam edegelen işgale daha fazla kaynak ayıramadı. İran, Afgan Şii mücahit güçlerinin örgütlenmesine ve yardım etmesine rağmen Sünni grupların egemen olduğu Afgan mücahitler, Pakistan, Suudi Arabistan ve ABD'den daha fazla destek aldı. İran, Afganistan'a yüzünü bir daha ancak Sovyet işgalinin bitmesi ve SSCB'nin dağılmasıyla dönecekti. 1992'de Devlet Başkanı Muhammed Necibullah daha istikrarlı bir Afganistan için İran'ın kaynaklarını kullanmasına izin verdi. 1992'den 1996'ya kadar Tahran, başta Kabil olmak üzere Afganistan'ın kontrolü için savaşan bazı mücahit grupları desteklemeye devam etti.[18]

---

[13] Emadi, "The Hazaras and Their Role in the Process of Political Transformation in Afghanistan," s. 375.
[14] Ulemanın doğrudan politikaya girmemesini salık veren İran'ın önde gelen Şiî din âlimi. Mustafa ÖZ, "Şerîatmedârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/seriatmedari , 22.06.2023.
[15] Emadi, "Exporting Iran's Revolution: The Radicalization of the Shiite Movement in Afghanistan, s. 5.
[16] Farzam, "Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Hazara Toplumu, s. 24-25.
[17] Koepke, Bruce, *Iran's Policy On Afghanistan*, SIPRI Stockholm International Peace Research Institute, 2013, s. 3-5.
[18] Nader, Alireza ve diğerleri, "Iran and Afghanistan: A Complicated Relationship." *Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown*, RAND Corporation, 2014, s. 5–22.

İran, Taliban'ın 1996'daki zaferine karşılık Kuzey Afganistan'da Ahmet Şah Mesut'un lideri bulunduğu Tacik, Özbek ve Hazara milislerden oluşan bir muhalefet hareketini (Kuzey İttifakı) destekledi. İran'ın Taliban yönetimindeki Afganistan'la ilişkileri genellikle gergin seyretmiştir. Bu gerginlikte Taliban'ın Afgan Şiilere yönelik baskıcı tutumu önemli bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte Taliban, Hazara direnişini zayıflatmayı başardıysa da bütünüyle kıramamıştır.[19]

5. ABD'nin Afganistan İşgali Sonrası İran'ın Tutumu

Afganistan'da iç savaşa tutuşan mücahit gruplarının savaşından galip çıkarak 1996-2001 yılları arasında Kabil'e hâkim olan güç Taliban olmuştur. Bu süre boyunca Taliban'ın ülkede yaşayan Şii Hazaralara karşı baskıcı politikaları, İran'a yönelik artarak devam eden Afgan göç dalgası, Taliban'ın kendisi gibi sünni olan İran Belucilerini Tahran'a karşı örgütleyebileceği fikri, Afgan topraklarında yetişen uyuşturucunun İran üzerinden transfer edilmesi gibi nedenlerle İran, Taliban hükümetini kendi güvenliğine tehdit olarak algılamıştır.[20]

11 Eylül 2001'de ABD'ye karşı düzenlenen saldırılar, Birleşik Devletler'in terör örgütü olarak kabul ettiği El Kaide ile ilişkilendirilmiş ve örgütün lideri konumunda bulunan Usame Bin Ladin'in de Afganistan'da saklandığı iddia edilmiştir. Taliban lideri Molla Ömer'den Ladin'in teslim edilmesi istenmiş ancak Molla Ömer bu talebi reddetmiştir. Bunun üzerine ABD 7 Ekim 2001'de 'teröre karşı savaş' sloganıyla Afganistan'ı işgal etmiş ve Taliban hükümetini devirmiştir.[21]

2001'de Taliban'ın Amerikan ve Kuzey İttifakı güçleri tarafından hızla devrilmesi, İran'a Afganistan'daki nüfuzunu genişletme fırsatı verdi. Tahran'ı, Amerikan desteğiyle amansız bir düşmandan kurtaran Kuzey İttifakı ve müttefikleri, Kabil'de iktidarı ele geçirdi. Kuzey İttifakı'na Dari dili konuşan Tacikler hakimdi, oysa Afganistan nüfusunun tahminen yüzde 40'ı Peştun'ndu. Böylelikle Afganistan'ın etnik ve dini yapısı bir kez daha ülke siyasetinde iktidar mücadelesine yol açtı. Peştu bir Afgan olan Hamid Karzai'nin, ülkenin yeni lideri olmaya namzet en istekli aday olmasına rağmen yeni hükümete kendi etnik ve dini çıkarlarını hâkim kılmak isteyen Kuzey İttifakı liderliğinin, Peştun bir başkana karşı dirençli olması tesadüfi değildi.[22]

---

[19] Raşid, Ahmed, *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun,* Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Everest&Mozaik Yayınları, 2001, s. 325-344.

[20] Alagöz, Bilgehan, Kandemir Ekber, "11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2015, s. 123.

[21] Barfield, Thomas, *Afganistan Politik ve Kültürel Bir Tarih*, Çev. Burhan Yüksekkaş, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021, s. 272-300.

[22] Verma, Raj, "US-Taliban Peace Deal and Regional Powers As Potential Spoilers: Iran As a Case", *International Politics*, Vol. 59, Issue 1, 2022, s. 260-279.

Taliban'ın devrilmesinden sonra İran, bölgesel ve uluslararası güçlerle rekabet etmek için Afganistan üzerinde yumuşak güç kullanmaya başlamıştır. İran Devrim Muhafızları ve Kudüs Gücü komutanı Hasan Kazımi Kumi, İran'ın Afganistan'a yardımını koordine etmek için Herat'taki İran Başkonsolosu olarak atanmış ve bununla birlikte İmam Humeyni Yardım Komitesi'nin şubelerini 2002 yılında Kabil, Herat, Nimruz, Belh ve ana sakinlerinin Fars veya Şii olduğu Afganistan'ın diğer bölgelerinde açmaya başlamıştır. 2003 yılında İran medyası, yalnızca Herat'ta İran'ın desteğiyle yapım aşamasında olan kırk dört büyük altyapı projesi olduğunu bildirmiştir.[23]11 Eylül sonrası Tahran her ne kadar etnisiteye ve mezhebe dayalı politika gütmeyeceğini deklare etse de realite öyle olmamıştır. Farsça konuşan Tacikler ve Şii Hazaralar, İran'ın faaliyetlerinin ana odak noktası olmuştur. İran İslam Cumhuriyeti, Afganistan'daki Şii mezhebini güçlendirmeyi hedeflemekle beraber kendi devrimci ideolojisinin Afgan Şiileri arasında egemen olmasını da istemiştir.[24]Bu minvalde İran, Afganistan genelinde onlarca okul inşa etmiş yahut yenilemiştir. İran tarafından dağıtılan eğitim materyallerinin açıkça siyasi-ideolojik gündeme sahip olduğu söylenebilir.[25]

İşgal başlangıcında ABD ile İran arasında ortak düşmana karşı geliştirilen iş birliği daha sonra George W. Bush yönetiminin, İran'a yönelik 'rejim değişikliği' politikasını benimsemesiyle Tahran'ın daha fazla işbirliği çabalarını geri çevirmesine sebep olmuştur. Dahası Bush'un, 29 Ocak 2002 tarihinde İran'ı 'Şer Ekseni'nin[26] bir üyesi olarak damgalamasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişmeler ışığında ulusal ve uluslararası medya, İran'ın Taliban ile ikili ilişkiler geliştirme konusunda istekli olduğunu yazmıştır. Zira artık Taliban'ın 1990'ların fanatik Taliban'ı olmadığı yönünde yeni bir fikir benimseyen İran ve Taliban arasında ortak düşman ABD olmuştur.[27]

6. Suriye İç Savaşı'nda Fatımiyyun Tugayı

İran'ın, Afgan Şii Hazaraları üzerindeki nüfuzunu gösterecek diğer bir edimi ise Arap Baharı sonrası iç savaşa gark olan Suriye'de, Özgür Suriye Ordusu'na karşı Esed rejimiyle birlikte ön cephelerde savaşa sürdüğü Hazaralardan müteşekkil Fatımiyyun Tugayıdır. Şii dünyanın hamiliğini üstlenen

[23] Balkhi, Mirwais K., "Iran's Afghanistan Policy Post-Taliban Evaluation", *Himalayan and Central Asian Studies*, Vol. 15, No. 1-2, 2011, s. 145.
[24] Alagöz, Bilgehan, Kandemir Ekber, "11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti", s. 109-140.
[25] Nader, Alireza ve diğerleri, "Iran and Afghanistan: A Complicated Relationship." *Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown*, RAND Corporation, 2014, s. 15-20.
[26]29 Ocak 2002'de ABD başkanı George W. Bush yaptığı konuşmada Irak, İran ve Kuzey Kore'yi, her birinin kitle imha silahları üretme ve El Kaide gibi terörist grupları destekleme sürecinde olduğunu ileri sürerek "şer ekseni " olarak tanımladı. History, "George W. Bush Describes Iraq, Iran and North Korea as "axis of evil", January 27, 2020, (Çevrimiçi) https://www.history.com/this-day-in-history/bush-describes-iraq-iran-north-korea-as-axis-of-evil, 22 Haziran 2023.
[27] Farzam, Rahimullah, Sarı, İsmail, "Fatimiyyun: İran'ın Afgan Milisleri", *USAD*, Sayı: 6, 2018, s. 276-277.

Tahran yönetiminin, Suriye'deki Şii kutsal mekanları koruma gerekçesiyle Suriye'ye doğrudan asker göndermesinden önce Hazaraların, Beşar Esad tarafında savaşa katıldığı uzun zaman gizli tutulmuştur.

Suriye'de savaşan Afgan Şiileri üç ana kaynaktan gelmiştir. Birincisi, çoğunluğu Farsça konuşan Hazara etnik grubuna mensup, Şam'ın güneyindeki önemli bir Şii mabeti olan Seyyide Zeynep yakınlarında ikamet eden yaklaşık 2.000 Afgan Şii'den oluşan birliktir. Afgan Şii milislerinden oluşan ikinci ve en büyük birlik ise İran'dan gelen Hazaralardır. Bu grubu 19. yüzyıldan itibaren İran'a ekonomik nedenler, güvenlik eksikliği, mezhepsel yakınlık, savaş gibi nedenlerle mülteci olarak gelmeye başlayan Afgan göçmenlerdir. Nitekim 2013'ün son aylarında İran'da düzenlenen halka açık cenaze törenleri, Afgan Şii savaşçıların İsfahan, Meşhed, Tahran ve Kum da dahil olmak üzere ülkenin dört bir yanındaki şehirlerden geldiğini gösterir niteliktedir. Afgan Şii milislerinin üçüncü kaynağı ise İran ve Suriye dışındaki ülkelerden gelen mülteci nüfustur.[28] Kabil, Tahran'ı kendi vatandaşlarını Suriye'de savaşmaları için askere aldığını kanıtlanması halinde BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne şikâyette bulunmakla tehdit etmiş ancak İran'ın, doğrudan Afganistan'dan Suriye'de çatışması için asker aldığına dair kesin kanıtlar henüz ortaya çıkmamıştır.[29]

12 ila 20 bin Afgan Şii milisten oluştuğu düşünülen Fatımiyyun Tugayı'na İran'daki Afgan mülteci kamplarından savaşçı alımı yapılmaktadır. Grubun, İslam Devrim Muhafızları tarafından eğitilip silahlandırıldığına inanılmaktadır. Fatımiyyun Tugayı, Suriye'deki iç savaşa müdahil olduğu süre boyunca en şiddetli muharebelere katılan birlik olmuştur.[30] Bu birlik aynı zamanda terör saldırılarının da kurbanı olmuştur. Temmuz 2016'da Deh Mazang şehri yakınlarında düzenlenen saldırıda en az 80 Hazaralı öldürülmüş ve 200'den fazla kişi yaralanmıştır. Saldırıyı üstelenen IŞİD, Suriye'ye gitmekten vazgeçmeyip İran'ın kölesi olmaya devam ederlerse saldırılara devam edeceklerinin garantisini vermiştir.[31]

İran'ın Suriye ile Orta Doğu bölgesindeki uzun süreli müttefiklik ilişkisi İran için stratejik öneme haizdir. İran, Suriye toprakları aracılığıyla Lübnan Hizbullahı ve Hamas gibi örgütlere insan, silah ve maddi kaynak transferi gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda Suriye İç Savaşı ile İran, Afgan Şii

[28] Kirichenko, "Participation of the Hazaras of Afghanistan in the Syrian Conflict," s. 80-81.
[29] Smyth, Phillip, ''Iran's Afghan Shiite Fighters In Syria'', *The Washington Institute for Near East Policy*, 2014.

[30] Tournaj A., Roundeaux C., Ammar, A., ''The Origins Of Iran's Afghan and Pakistani Shi'a Networks'', *New America*, 2021, (Çevrimiçi) https://www.newamerica.org/future-security/reports/soleimanis-shadow/ii-the-origins-of-irans-afghan-and-pakistani-shia-networks/.
[31] Sagi, Raju, 'mabe'80 Killed,230 Wounded in Kabul Suicide Bombing'', *Social News*, July 23, 2016, (Çevrimiçi) https://www.socialnews.xyz/2016/07/23/80-killed-230-wounded-in-kabul-suicide-bombing/ , 22 Haziran 2023.

unsurları üzerindeki nüfuzunu arttırmak üzere bir fırsat yakalamıştır.[32] Böylelikle İran, "Şiî Hilali"[33] tezinin kuvvetlenmesi için gereken ortamı hazır bulmuş ve bunu değerlendirme fırsatını geri çevirmemiştir. Farzam ve Sarı'ya göre ''*Suriye'de başta Hizbullah, Fatimiyyun ve Zeynebiyyun Tugayları olmak üzere 15'e yakın silahlı grubu çeşitli adlar altında örgütleyerek etkili bir şekilde kullanması, İran'ın öteden beri sürdürdüğü çok boyutlu stratejinin devamı olarak okunabilir*.''[34]

Sonuç

16. yüzyılda Şah Abbas Safevi tarafından Şiileştirilen Afganistan'ın üç büyük etnik grubundan biri olan Hazaralar üzerindeki İran nüfuzu kültürel, dilsel, mezhepsel bağlar göz önüne alındığında şaşırtıcı bir hadise değildir. Çoğunluğu Afganistan'ın orta kesiminde konumlanan Hazaracat bölgesinde yaşayan Şii Afganlar etnik ve dini olarak marjinalleştirilmiş ve tarihin farklı dilimlerinde sistematik zulme maruz kalmıştır.

Afganistan'ın SSCB tarafından işgali sırasında Sovyet destekli AHDP hükümetine karşı Şii Hazaraları direnişe teşvik eden, örgütleyen, finanse eden ve işgalin sona ermesinden sonra mücahitlerin iç savaşında Farsça konuşan Tacikleri ve yine Şii Hazaraları destekleyen İran, şüphesiz bu görevi Şii dünyanın hamisi rolünü üstlendiği için mezhebi ve etnik saiklerle yerine getirmiştir. Mücahitlerin iç savaşından galibiyetle ayrılan Sünni Peştu kimliğe sahip Taliban'ın, Kabil'i ele geçirmesi ve Hazaralara yönelik baskıyı devam ettirmesi, İran İslam Cumhuriyeti ile Taliban Yönetimi arasındaki gerilimi artırmıştır.

ABD'nin Afganistan'ı işgalinin ardından Taliban rejiminin devrilmesi, İran'ın doğusundaki Sünni rakibinden kurtulmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum İran'ın ABD öncülüğündeki işgali desteklemesine ve iki ülke arasında sınırlı da olsa iş birliği geliştirilmesine sebep olmuştur. Ancak çok geçmeden Bush yönetimi ideolojik saiklerle Devrim İran'ından uzaklaşarak onu da Irak ve Kuzey Kore'nin yanına 'şer üçgenine' dahil etmiştir. Buna rağmen, ABD önderliğinde Afganistan'da çoğulcu bir siyasi düzenin kurulması Hazaralar için oldukça faydalı olmuştur. Hazara topluluğunun

[32] Kıllıoğlu, Mehmet E., ''Suriye İç Savaşındaki Afganlılar: İran Hazara Fatımiyyun Tugayı'', *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:16, 2020, s. 73.
[33] İran'ın tüm Şiileri tek bir bayrak altında toplama hedefini taşıyan megalo ideası. Şii Hilali içerisinden kalan ülkeler Şiilerin çoğunlukta olduğu Lübnan, Suriye, Bahreyn, Irak, Azerbaycan, Yemen ve Batı Afganistan'dır. Emeç, Alp, ''İran'ın Ortadoğu Stratejisi: Şii Hilali'ndeki Ülkeler'', *Stratejik Ortak*, 6 Mayıs 2020, (Çevrimiçi) https://stratejikortak.com/2020/05/iran-ortadogu-strateji-sii-hilali.html, 22 Haziran 2023.
[34] Farzam, Rahimullah, Sarı, İsmail, ''Fatimiyyun: İran'ın Afgan Milisleri'', s. 271.

çıkarlarını destekleyip savunulabileceği sivil toplum kanallarının ortaya çıkması ve Hazaraların üst yönetim kadrolarına getirilmeleri İran tarafından büyük bir kazanım olarak değerlendirilmiştir.

Hazaraların üzerinde İran nüfuzunun etkili olduğunu gösteren diğer bir emare ise Afgan Şii milislerden oluşan Fatımiyyun Tugayı'dır. Arap Baharı sonrasında iç savaş ile karşı karşıya kalan Suriye'de, rejim tarafında ön cephelerde savaşan Afgan Şii milisler, İran'ın Körfez ve Levant ülkelerindeki Şiilerden müteşekkil diğer paramiliter gruplarından biridir. Şii dünyanın lideri olma iddiasındaki İran, bu gruplar üzerinden Orta Doğu'da ideolojik nüfuz alanını genişleterek devrimini ihraç etme amacı gütmektedir.

Kaynakça

Alagöz, Bilgehan; Kandemir Ekber, ''11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti'', *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2015.

Balkhi, Mirwais K., ''Iran's Afghanistan Policy Post-Taliban Evaluation'', *Himalayan and Central Asian Studies*, Vol. 15, No. 1-2, Jan-June 2011.

Barfield, Thomas: *Afganistan Politik ve Kültürel Bir Tarih*, Çev. Burhan Yüksekkaş, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, Ekim 2021.

Bindeman, ''Rolf, Ethnicity Cannot Be The Basis For a Common Policy: The Hazara Failure in the Struggle For Afghanistan'', Ed., Centlivres D., Micheline, *Afghanistan: Identity, Society and Politics since1980*, I.B. Tauris, London, 2015.

Emeç, Alp, ''İran'ın Ortadoğu Stratejisi: Şii Hilali'ndeki Ülkeler'', *Stratejik Ortak*, 6 Mayıs 2020, (Çevrimiçi)https://stratejikortak.com/2020/05/iran-ortadogu-strateji-sii-hilali.html, 22 Haziran 2023.

Emadi, Hafizullah, ''Exporting Iran's Revolution: The Radicalization Of The Shiite Movement In Afghanistan'', *Middle Eastern Studies*, Vol.31, No.1, 1995.

Emadi, Hafizullah, ''The Hazaras and Their Role In The Process of Political Transformation in Afghanistan'', *Central Asian Survey*, Vol. 16, No. 3, 1997.

Farzam, Rahimullah; Sarı, İsmail, ''Fatimiyyun: İran'ın Afgan Milisleri'', *USAD*, Sayı: 6, 2018.

Farzam, Rahimullah, ''Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Hazara Toplumu'', *İRAM Yayınları*, Şubat 2020.

History, ''George W. Bush Describes Iraq, Iran and North Korea as "axis of evil'', January 27, 2020, (Çevrimiçi) https://www.history.com/this-day-in-history/bush-describes-iraq-iran-north-korea-as-axis-of-evil, 22 Haziran 2023.

Kıllıoğlu, Mehmet E., ''Suriye İç Savaşındaki Afganlılar: İran Hazara Fatımiyyun Tugayı'', *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:16, 2020.

Kirichenko, Vladimir, ''Participation of the Hazaras of Afghanistan in the Syrian Conflict'', *Institute of Oriental Studies*, 2019.

Koepke, Bruce, Iran's Policy On Afghanistan, *SIPRI Stockholm International Peace Research Institute*, 2013.

Mousavi, Sayed A., *The Hazaras Of Afghanistan: An Historical, Cultural, Economic and Political Study***,** Curzon Press, UK, 1998**.**

Nader, A., Scotten, A. G., Rahmani, A. I., Stewart, R., & Mahnad, L.*, Iran and Afghanistan: A Complicated Relationship." Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown*, RAND Corporation, 2014.

Raşid, Ahmed, *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun,* Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Everest&Mozaik Yayınları, 2001.

Rubinstein, Alvin Z., "The Soviet Union and Iran Under Khomeini", *International Affairs*, Vol. 57 Issue 4, 1981.

Sagi, Raju, "80 Killed,230 Wounded in Kabul Suicide Bombing", *Social News*, July 23, 2016, (Çevrimiçi)https://www.socialnews.xyz/2016/07/23/80-killed-230-wounded-in-kabul-suicide-bombing/, 2023.

Saikal, Amin, "Afghanistan: The Status of the Shi'ite Hazara Minority", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol.32, No.1, 2012.

Sivrioğlu, Türkoğlu, *Geçmişten Günümüze Afganistan Tarihi***,** İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2017.

Smyth, Phillip, "Iran's Afghan Shiite Fighters In Syria", *The Washington Institute for Near East Policy*, 2014.

Tournaj A., Roundeaux C., Ammar, A., "The Origins Of Iran's Afghan and Pakistani Shi'a Networks", *New America*, 2021, (Çevrimiçi) https://www.newamerica.org/future-security/reports/soleimanis-shadow/ii-the-origins-of-irans-afghan-and-pakistani-shia-networks/.

Verma, Raj, "US-Taliban Peace Deal and Regional Powers As Potential Spoilers: Iran As a Case", *International Politics*, Vol. 59, Issue 1, 2022.

KEMALEDDİN KAMYAR'IN I. ALAEDDİN KEYKUBAD DÖNEMİ FAALİYETLERİ

KEMALEDDIN KAMYAR'S ACTIVITIES DURING THE PERIOD OF ALAEDDIN KEYKUBAD I

Cihan ÖZTÜRK*

Özet

Türkiye Selçuklu devlet adamlarından olan Kemaleddin Kamyar (ö.1238) devlet kademelerinde birçok önemli görev üstlenmiş ve Selçuklu siyasetinde belirleyici bir rol oynamıştır. Ordu kumandanlığı, kadılık ve emir-i dâdlık yanı sıra Selçuklu sultanlarının yakınında bulunmuş ve tercümanlık, ferman tetkikleri gibi vazifeleri üstlenmiştir. Devletin genişleme siyasetinde diğer ülkeler üzerine gönderilen ordulara komuta etmiş ve birçok seferden galibiyetle ayrılmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hükümdar değişikliklerinde tavrı merak konusu olan Kemaleddin Kamyar, kendi siyasi hayatına da tesir eden önemli seçimler yapmıştır. Bu durum bilhassa I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) tahta çıkış süreçlerinde görülmektedir. Hükümdarın Melik Eşref ile olan görüşmelerinde yaptığı tercümanlık görevi, hükümdarın yazdığı fetihnamenin Kemaleddin Kamyar'ın tetkikinden geçmesi, yazdığı rubai ve kadılık görevi çok yönlü bir devlet adamı olduğunu göstermesi açısından değerlidir. I. Alaeddin Keykubad döneminde bu görevleri yerine getiren Kemaleddin Kamyar II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında görevinden alınarak bir kaleye hapsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kemaleddin Kamyar, Türkiye Selçuklu, I. Alaeddin Keykubad, Devlet Adamı.*

Abstract

Kemaleddin Kamyar (ö.1238), one of the Seljukian statesmen of Turkey, assumed many important duties in the state and played a decisive role in Seljukian politics. In addition to being an army commander, judge and emir-i dad, he was close to the Seljuk sultans and undertook duties such as translation and decree examination. He commanded armies sent to other countries in the expansion policy of the state and emerged victorious from many campaigns. Kemaleddin Kamyar (1220-1237), whose attitude towards the changes of the rulers of the Seljuk State of Turkey is a matter of curiosity, made important choices that also affected his own political life. This situation is especially seen in the processes of Alaeddin Keykubad and II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) ascending to the throne. The duty of interpretership the sultan's meetings with Melik Eşref, the fact that the letter of conquest (fetihname) written by the sultan was examined by Kemaleddin Kamyar, the quatrains he wrote and the duty of judge are valuable in terms of showing that he was a versatile statesman. Kemaleddin Kamyar, who performed these duties during the reign of Alaeddin Keykubad I, was removed from his duty during the reign of Gıyaseddin Keyhüsrev II and imprisoned in a castle.

Keywords: *Kemaleddin Kamyar, Seljuk State of Turkey, Alaeddin Keykubad I, Statesman.*

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, cihan.ozturk@ogr.sakarya.edu.tr.

1. Giriş

1.1. Amaç

Kemaleddin Kamyar Türkiye Selçuklu siyasetinde çok kritik süreçlerde varlığını hissettirmiş devlet adamları arasındadır. Anadolu coğrafyasının Türkleşme ve İslamlaşma sürecine önemli katkıları vardır. Nitekim devrin kaynaklarında Kamyar'a dair övgü içeren pek çok ifade bulunmaktadır. "Kalem ve kılıç sahibi", "Rum ve Ermeni İllerinin Kahramanı" gibi unvanlarla anılan Kamyar; Şehabeddin Sühreverdî gibi devrin önemli âliminin talebesi olmuştur. İyi derecede Arapça ve Farsça öğrenmiş ve bu sayede devlet kademelerinde mühim görevler üstlenerek Selçuklu siyasetinde etkin bir rol oynamıştır. Çalışmada Kemâleddin Kamyar'ın hayatı, siyasi, sosyal ve ilmî faaliyetleri muasır kaynaklar ve literatür aracılığıyla kaleme alınacaktır. Bu çalışmada Kamyar, ailesi, yetiştiği çevre, eğitimi, Selçuklu Devleti'ne hizmetleri ve siyasi etkileriyle birlikte bir bütün olarak ele alınacaktır. Selçuklu hizmetindeki vazifeleri hakkında detaylı bilgi verilerek, Selçuklu tarihindeki önemi ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

1.2. Yöntem

Araştırmada öncelikli hedef konuyla ilgili detaylı araştırma yaparak disiplinli bir çalışma yöntemi benimsemektir. Başvurulacak yöntemlerden ilki muasır kaynaklara ulaşmaktır. Kütüphane çalışmaları ve online veri tabanlarıyla doküman incelemesi yapılacaktır. Bununla birlikte güncel çalışmalar tespit edilip incelenecek ve konunun kapsamı belirlenecektir. Konuyla ilgili farklı türde eserlerden istifade edilecektir. Ardından kavram listesi oluşturulacaktır. Kavramların, isimlerin, yer adlarının yazılışında herhangi bir hata veya karışıklık olmaması adına ise Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi esas alınacaktır. Belli konu başlıklarına göre tarama yapıldıktan sonra bu konuların tasnifi yapılacaktır. Tasnif aşamasından sonra araştırma soruları oluşturulup, çalışmanın başlıkları tespit edilecektir. Konu ve kronoloji bakımından tasnif edildikten sonra, analiz süresi gelmektedir. Bu süreçte araştırma konusunun referans kaynakları arasında karşılaştırma yapılarak, bulgular tutarlılık ve güvenilirlik ilkeleri çerçevesinde ele alınacaktır. Literatür çalışmalarının da katkısıyla konuyla ilgili analitik değerlendirmelere ulaşılmaya gayret edilecektir.

1.3. Kapsam

Türklerin Anadolu'yu yurt edinme süreci genellikle Türkiye Selçuklu hükümdarları ve faaliyetleriyle izah edilmektedir. Ancak Türkleşme ve İslamlaşma sürecine hükümdarların yanı sıra siyasi, sosyal ve kültürel icraatlarıyla katkı sağlayan pek çok devlet adamı da bulunmaktadır. Bu devlet

adamlarından birisi olan ve çalışmanın konusunu oluşturan Kemâleddin Kamyar, Selçuklu Devleti'nde ordu komutanlığı, kadılık, elçilik ve tercümanlık gibi pek çok önemli görevi üstlenmiş ve Selçuklu siyasetine yön veren isimlerden birisi olmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti'nin bilhassa doğuya yaptığı seferlerde Kemaleddin Kamyar'ın faaliyetleri göze çarpmaktadır. Gürcistan ve Amid Seferi yanı sıra Yassıçimen savaşında da etkin rol almıştır. İzzettin Keykavus, Alâeddin Keykubad ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemlerinde yaşamış olan Kemaleddin Kamyar özellikle Alaeddin Keykubad döneminde gücünün zirvesine ulaşmıştır. Amid seferi sırasında padişahın çağırıp ona nasıl bir sefer planlanmalı diye sorması, Eyyubiler ile ilişkilerde Kamyar'ın aktif görev alması devlet adamları içerisinde önemli konumda olduğunu göstermektedir. Alâeddin Keykubad'ın ölüm döşeğindeyken devletin önemli işlerini aktarmak ve vasiyetini açıklamak için Kemaleddin Kamyar'ı çağırtması ona verilen değeri göstermesi açısından önemlidir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde gözden düşen Kemaleddin Kamyar, devlet adamlarının siyasi çekişmelerinde tutuklanarak bir kaleye hapsedildikten sonra öldürülmüştür.

2. Kemaleddin Kamyar'ın Şahsiyeti

Kemaleddin Kamyar Türkiye Selçuklu Devleti'nde çeşitli görevlerde bulunmuş devlet adamları arasındadır. Kemaleddin Kamyar'ın babasının isminin Saceddin İshak olduğu ona ait namazgâhtan tespit edilmektedir.[1] Kemaleddin Kamyar'ın doğumuyla ilgili onun adına yazılan menşurdan bazı bilgiler elde edilmektedir. Menşurda "doğumundan bugüne kadar saltanatımızın nimetlerini tattığına" dair bir cümle bulunması onun köle olması ihtimalini doğurmuş olsa bile babasının adının İshak olması ve babasının Erzincan kadısı olması böyle bir ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Onun ilim ve kültür bakımından ileri seviyelere gelmesi babasının mesleğiyle ilgili olması ihtimalini doğurur.[2] Kemaleddin Kamyar Şemseddin Altunapa (ö.1236-1237) gibi devletin tecrübe kazanmış, yaşı ilerlemiş emirlerinden biri idi. Kemaleddin Kamyar ve Altunapa devlet görevine II. Kılıçarslan döneminde (1155-1192)[3] girmiş olmalıdır.[4] Türkiye Selçuklu Devletinde kölelikten ve esirlikten gelen devlet adamları vardı ve yüksek rütbelere ulaşmışlardı. Bunlar arasında Esedüddin Arslandoğmuş, Şemsüddin Torumtay, Cemalüddin Ferruh Atabey gibi devlet adamlarını sayabiliriz. Fakat hepsinin bu tarzda yetiştiğini düşünmemek gerekir. Kemaleddin Kamyar, Fahrüddin Ali,

[1] Mehmet Ali Hacıgökmen, *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018), 92, Yunus Emre Tansu, "Şehir Araştırmaları Tarihi-*Malatya*-"(Ankara, İksad Yayınevi, 2022), 55.
[2] Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 74.
[3] Abdülkerim Özaydın, " II. Kılıçarslan", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25 / 398-402
[4] Hacıgökmen, *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları*, 92-93.

Nasırüddin Müstevfi gibi Türklerden olan ve devlet kademelerinde önemli görevlere yükselmiş devlet adamları da vardır.[5]

Kemaleddin Kamyar'ın iyi bir tahsil gördüğü yaptığı görevlerden anlaşılmaktadır. Erzincan, Türkiye Selçukluları tarafından fethedildikten (1228) sonra Kemaleddin Kamyar'ın bir süre kadılık yaptığı görülmektedir.[6] İbni Bibi'ye göre "anlaşmazlıkları çözmede ve mahkemede davaları karara bağlamada ve semavi bilgileri öğretmede son derece başarılı" olması onun davalara baktığını göstermektedir. Fıkıh ilminde son derece başarılıdır. Fıkıhta Nizameddin Haşiri, felsefede Şahabeddin Suhreverdi'den faydalanmıştır.[7] I. Alaeddin Keykubad devrinin aktif devlet adamları arasında idi. Keykubad'ın hastalığı ağırlaşınca komutan olarak görev yapan ve o anda yanında bulunan Celaleddin Karatay'a: "Benim işim sona erdi; Kemaleddin Kamyar'ı çağırt, ona memleket işleri hakkında vasiyetlerde bulunacağım"[8] demesi onun önemini göstermesi açısından değerlidir.

Askeri ve ilmi görevi dolayısıyla kendisine "Sâhîb'üs- seyf ve'l- kalem (kalem ve kılıç ehli), Rum ve Ermeni illerinin kahramanı, inanç bilge, tuğrul tekin, uluğ subaşı, has-beg gibi ünvanlar verilmiştir. Kemaleddin Kamyar Arapça ve Farsçayı iyi derecede biliyordu. Sultan Alaeddin Keykubad ve Eyyubi Devleti Meliklerinden Melik Eşref (ö.1237) Sivas'ta görüştüklerinde tercümanlığı Kemaleddin Kamyar yapıyordu. Arapça güzel şiir yazacak kadar şair bir kişiliği vardı. Kalemi anlaşılır hitabeti güzel idi.[9]

Harzemşahların (1097-1231) mağlup edilmesi ve Erzurum bölgesinin fethi üzerine yazılan ilk fetihname anlaşılır olmadığı için yeniden yazılan fetihname Kemaleddin Kamyar tarafından kontrol edildikten sonra sultana sunulmuştur. Yeniden yazılan fetihnamenin Kamyar'ın süzgecinden geçirilmesi onun bu işlere vakıf bir yönetici olduğunu göstermektedir. Kemaleddin Kamyar ile ilgili olan menşurda kendisiyle ilgili kılıç ve kalem ehli ünvanlarının yanında ilim ve hikmet sahibi lakapları da verilmektedir. Menşurunda gittiği seferlerden zaferler elde ettiği ve bu zaferlerinden dolayı kendisine pehlivan lakabı verildiği de görülmektedir.[10]

---

[5] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*,(Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988),78.
[6] Hacıgökmen, *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları*, 93.
[7] İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları,1996, 2/32.
[8] Osman Turan, "Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten* 12/45 (1948), 25, Emine Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237*), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, , 2003), 93.
[9] Hacıgökmen, *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları,*110.
[10] Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar,* 78-79.

3. Alaeddin Keykubad Devri Faaliyetleri

3.1. Alaeddin Keykubad Tarafından Devlet Adamlarının Cezalandırılması

I. Alaeddin Keykubad'ın tahta çıktıktan (1220) sonra devlet içerisinde kendi gücünün üzerinde gördüğü bazı devlet adamları vardı. Çaşnigir Seyfeddin Ayaba ve Emir-i Meclis Mübarizeddin Behramşah gibi kişiler saray ve devlet içerisinde büyük bir etkiye sahip olmuşlardı. Bu devlet adamlarının servetleri, hizmet kademelerindeki rütbelerinin yüksekliği, kendini destekleyen taraftarlarının çok fazla olması onları nüfuz sahibi yapmıştı. Seyfeddin Ayaba'nın devlet içerisindeki gücü sultanı gölgede bırakır hale gelmişti. Emirler Ayaba'yı devlet lideri olarak görmeye başlamışlardı. Seyfeddin Ayaba'nın konağında günlük kesilen hayvan sayısı Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın sarayında kesilen hayvan sayısından fazla idi.[11]

Sultan kendisine yakın gördüğü kişilerle bulunduğu ortamlarda tüm bunlardan rahatsız olduğunu dile getiriyordu. Bu kişilerin bu kadar nüfuz sahibi olması sultan açısından kötü bir durumdu ve sultan bu kişilere karşı zamanını bekliyor fakat gücü tam olarak eline alamadığı için onlarla iyi geçinmeye çalışıyordu. I. Alaeddin Keykubad devlet adamlarıyla ilgili planlar yapmaya başlamıştı. Konya şehrinin etrafının kale ve surlarla çevrili olmaması durumunu gündeme getirdi. Böyle önemli bir şehrin surlar ve kalelerle çevrili olmasını istiyordu. Bunların yapımına başladı ve devlet adamlarını da bu işe dâhil etmeyi planlamıştı. Devlet yapımına başlayacaktı, önemli bir kısmını da devlet büyükleri kendi zenginlikleri ölçüsünde katkı sunacaktı. Sonra aynı tarzda kale inşa etmek için Sivas'a da emir gönderdi. Sultan bu işleri yaptırttıktan sonra devlet adamlarını ekonomik açıdan büyük sarsıntıya uğratmıştı. Devlet adamları sultanı tahttan indirmeyi düşünmeye başlamışlardı. Sultanı bir davete çağırıp orada planlarını devreye sokacaklardı. Sultana bu haber gelince davete katılmadı. Sultan daha sonra Alanya'yı alınca (1221) Konya gibi buraya da masraf yapılmasını ve emirlerin geri kalan mallarıyla burayı tamamlamasını emretti. Sultan bu meseleleri kökünden çözmek için planını devreye sokmaya başladı. Sarayda bir eğlence düzenleyip emirleri oraya çağıracaktı ve emirlerle ilgili kesin çözüm bulacaktı. Seyfeddin Çaşnigir kalkıp eve gitmek isteyince hemen tutuklandı. Daha sonra Emir-i Ahur Zeyneddin Başara ve Bahaeddin Kutluca'ya da aynısını yaptılar. Daha sonra ikisinin de mallarına el konuldu.[12]

Sultan emirleriyle olan ilişkilerini düzelttikten sonra Meşhed Ovası'na gitti. Orada vakit geçirirken bazı orta dereceli emirlerin kendi aralarında gizlice konuştuklarını gördü ve onların isyan etmekten vazgeçmediklerini düşündü. Bunlar arasında Emir Kemaleddin Kamyar, Tercüman Zahireddin

[11] Esra Gültekin Demirmen, *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın Harezmşahlar Devleti ile İlişkileri ve Harezmliler Sorunu*, (İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 38.
[12] Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri,*28.

Mansur ve Şemseddin Horasani vardı. Kendi aralarında konuşmalarına çok sinirlenerek bunların sopalarla dövüldükten sonra meydandan kovulmalarını emretti. Daha sonra devlet sınırlarının dışına sürülmeleri için emir verdi. Bu emirler önce Harput sahibi Melik Muzaffer'e sığındılar, sultan bu işe kızınca Ahlat' ta bulunan Eyyubi hükümdarı Melik Eşref'in yanına sığındılar. Bu emirler bir daha Anadolu'ya gelmişlerse de rahat bir hayat sürememişlerdir. İçlerinde sadece Kemaleddin Kamyar sultanın hizmetine girerek görev almıştır.[13]

3.2. Harezmşahlar Devleti ile İlişkiler ve Yassı Çimen Savaşı

Harizmşah Devleti hükümdarlarından Celaleddin Harizmşah (1220-1231), İran ve Azerbaycan bölgesindeki faaliyetlerini arttırmaya başladıktan sonra genişleme politikasını devam ettirmek istiyordu. Moğolların Celaleddin ve bölge üzerinde devamlı baskı kurması onun Anadolu'ya doğru hareket etmesine sebep oldu.[14] Gürcülerle mücadeleye giriştikten sonra Ani üzerine sefere çıktı (1227). Celaleddin Harizmşah'ın bu bölgedeki faaliyetleri Anadolu Selçuklu Devleti yöneticilerinin dikkatini çekmişti. Anadolu Selçuklu Devleti liderlerinden I. Alaeddin Keykubad, Celaleddin Harizmşah'ın kendi devleti için bir tehlike olabileceğini düşünüyordu. Bu tehlikeye karşı I. Alaeddin Keykubad Eyyubilerle ilişkilerini güçlü tutmaya çalışıyordu. Bu sıralarda Moğolların tehlike yarattığı bölgeler arasında bu iki devletin sınırları da görülmektedir. Celaleddin Harizmşah ve I. Alaeddin Keykubad Moğol ilerleyişine karşı dostluk ilişkileri kurmaya çalışıyorlardı ve birbirlerine mektup gönderdiler.[15]

Celaleddin Harizmşah'ın Anadolu Selçukluları ile ilk olarak bağ kurmaya çalıştığı aşama 1225 yılında Azerbaycan'a geldiği dönemlerdir. Bu yılda I. Alaeddin Keykubad'a elçi heyeti ile mektup göndermiştir. Mektubunda komşuluk ilişkilerinin iyi gitmesi arzusunda olduğunu dile getirmiştir. Alaeddin Keykubad mektuba karşılık aynı şekilde dostluk ilişkilerini arttıracağına dair mektup yazmıştır. Bu mektuptan sonra I. Alaeddin Keykubad Eyyubilerle arasının bozulmasından sonra sultan Celaleddin'e Eyyubilere karşı ittifak yapılması için mektup göndermiştir. Bu dostane ilişkiler bölgedeki küçük emirler ve meliklerin sürekli taraf değiştirmesi, iki tarafı birbirine karşı tahrik etmesi sonucu gerilmeye başlamıştır. Celaleddin'in Ahlat kuşatmasından (1230) sonra bölgede ortam gittikçe gerginleşecekti. Alaeddin Keykubad Celaleddin Harezmşah'a kuşatmadan vazgeçmesi için girişimlerde bulundu. Ona elçilerle birlikte yazdığı mektubu ve bazı hediyeler gönderdi. Fakat

[13]Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri*, 29.
[14] Erol Keleş, "Doğu Anadolu'da Celaleddin Harezmşah'ın Faaliyetleri ve Harezmşah Mirası", *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(Mart,2019), 126.
[15] Aydın Taneri, "Celaleddin Harizmşah", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul TDV Yayınları, 1993), 7/250.

Celaleddin Harzemşah bu kuşatmadan vazgeçmiyordu.[16] Harizmşahlar I. Alaeddin Keykubad'a elçi gönderdikten sonra Alaeddin Keykubad da Çaşnigir Şemseddin Altunaba ile birlikte bir heyet gönderdi. Ardından Kemaleddin Kamyar'ı elçi olarak gönderdi. Heyetle arasında çok sıcak ilişkiler gerçekleşmedi.[17] Celaleddin Selçuklu elçileriyle görüştükten sonra onlara çıkmaları için izin verdi, elçilik heyeti Ahlat'tan ayrıldı.[18] Elçiler Emir Şemseddin Altunaba ve Emir Kemaleddin Kamyar, Celaleddin ile görüştükten sonra yola çıktılar. Dönüş yolunda Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'a Celaleddin Harzemşah ile ittifak girişiminde bulunmaması için telkinlerde bulundular.[19]

Celaleddin Harizmşah'ın Ahlat'ı aldıktan (1230) sonra Anadolu'yu ele geçirmek gibi düşünceleri ortaya çıkmaktaydı. Celaleddin Tiflis üzerine yürüyünce Alaeddin Keykubad bundan vazgeçmesini ve Moğollarla anlaşmasını tavsiye etti. Celaleddin Harizmşah bu uyarıları dikkate almadı. Bu gelişmeler üzerine Alaeddin Keykubad, Eyyubilerle ittifak kurarak Celaleddin'i Anadolu'nun doğusundan tamamen çıkarmak istiyordu. Alaeddin Keykubad ve Eyyubi Meliklerinden Melik Eşref savaş hazırlıkları yapmaya başlayınca Celaleddin de ordusunu toplayıp yola çıktı. I. Alaeddin Keykubad Eyyubilerle anlaşma sağlayarak Harizmşah'a karşı ittifak yapmak için Kemaleddin Kamyar'ı Şam (Suriye)'a göndermiştir.[20] Eyyubiler 5.000 kişilik asker ile I. Alaeddin Keykubad'a katıldılar. Ordular 1230 yılında Yassı Çimen denilen yerde karşılaştı.[21] Selçuklu keşif kolu Harizmşah Devleti'nin ordusunun içerisine gece karanlığında denk gelince bozgun yaşadı ve birçok Selçuklu askeri esir edildi. Selçuklu birliklerinin yenilmiş olmasına rağmen göstermiş oldukları cesaret ve kahramanlık Celaleddin Harizmşah'ı tedirgin etmişti. Başka bir taraftan I. Alaeddin Keykubad ve Eyyubi Meliki Eşref'in kuvvetleri Harizmşah'ın bazı öncü kuvvetlerini aniden yapılan bir baskınla yenilgiye uğrattı. Harizmşah ordusunun sağ kanadı Selçuklu ve Eyyubi ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı. Kemaleddin Kamyar ve Melik Gazi de sol kanada saldırı gerçekleştirdiler.[22] Savaş aleti olarak kullandıkları mancınık, çarklar ve okların yanında neft de kullanılmaktaydı. Üç gün süren savaşın sonunda Celaleddin Harizmşah yenildi ve çok kayıp verdi. Savaşın kazanan tarafı Keykubad ve Eşref tarafıydı. Harezm askerleri bozguna uğradıktan sonra tüm ağırlıklarını bırakarak kaçmak

[16] Mustafa Köksal, "Celaleddin Harezmşah'ın Harezmşahlar Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Bağlamında Gürcistan Günleri (1225-1229)",*Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 10/4 (Ekim 2023), 1135.
[17] Mustafa Demirci, "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celaleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*,7/7 (Aralık 2022),19-36,
[18] Kemal Taşçı, "*Erzincan Tarihi*", (Erzincan: Erzincan Valiliği Yayınları,2020), 2/50.
[19] Oktay Bozan, "Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, (2012), 150.
[20] Oktay Bozan (ed), *Harezm'den Meyyafarikin'e Celaleddin Menguberdi*, (Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2024),240.
[21] Aydın Taneri, "Celaleddin Harizmşah", 7/250.
[22] Taşçı, "*Erzincan Tarihi*", 2/60.

zorunda kalmışlardı.[23] Celaleddin Harizmşah'tan sonra başsız kalan Harezm kuvvetlerini I. Alaeddin Keykubad kendi ordusuna katmak istiyordu. Bu yüzden önemli beylerden olan Kayır Han'a Kemaleddin Kamyar'ı gönderdi. Elçi olarak giden Kemaleddin Kamyar Harezm beylerini Selçuklu bünyesine kattı.[24]

3.3. Doğu Anadolu ve Gürcistan Seferi

Geçmişten günümüze önem arz eden Doğu Anadolu bölgesi Türkiye Selçuklu Devleti'nin de önemli gördüğü bir bölgeydi. Sultan I. Alaeddin Keykubad da Doğu Anadolu ile ilgilenmiştir. Erzurum doğu açısından en önemli bölgelerden kabul edilirdi. Komşuları arasında Trabzon Komnenler Devleti, Gürcü Krallığı, Harezmşahlar ve Eyyubiler bulunuyordu. Alaeddin Keykubad tahta geçtiği sıralarda Erzurum'da Selçuklu soyundan olan amcası Mugisüddin Tuğrul Şah yöneticiydi (1202-1225). Erzurum yönetim olarak Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı bir konumdaydı.[25] Tuğrul Şah ölünce yerine Rükneddin Cihanşah geçti (1225) ve Alaeddin Keykubad'a bağlılıktan vazgeçti. Eyyubi hanedanından Melik Eşref'e yakınlık gösterdi.[26] Bu tarihlerde bölgenin iki büyük gücü olan Celaleddin Harezmşah ile Alaeddin Keykubad arasında Yassı Çimen Savaşı gerçekleşti ve bu savaş Türkiye Selçuklu Devleti için bir dönüm noktasını teşkil etmekteydi. Yassı Çimen savaşını kazanan Alaeddin Keykubad Erzurum, Ahlat ve Doğu Anadolu'yu egemenlik altına aldı. Erzurum bölgesini Moğol tehlikesine karşı güçlendirmeye çalıştı. Erzurum, doğuya yapılacak seferler açısından bir askeri üs haline geldi. Gürcistan'a yapılacak sefer için kuvvetler Erzurum'da toplandı. Sefere çıkacak ordu komutanları olan Kemaleddin Kamyar, Mübarizüddin Çavlı Erzurum'dan hareket ettiler.[27] Bu hareketin öncesinde Moğollar 1232 yılında Curmagun Noyan tarafından Sivas'a gelerek burada birçok hayvana el koydular ve birçok insanı esir ettiler. Moğolların bu ani baskınını öğrenen Alaeddin Keykubad, Kemaleddin Kamyar'ı emrindeki tam teçhizatlı askerlerle Sivas'a gönderdi.[28] Moğollar bu baskını yaptıktan kısa süre sonra bölgeden ayrılmışlardı. Kemaleddin Kamyar Moğolların bölgeye verdiği zararı görmek için Erzurum'a kadar gitti. Bu bölgede Çaşnigir Mübarizeddin Çavlı ile konuyla ilgili istişare ettiler. Geri dönen ordunun arkasından gitmenin işe yaramayacağını düşündüler.

---

[23] Osman Gürbüz, "Celaleddin Harizmşah'ın Son Günleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ,37, (2012), 35.
[24] Ali Karaca, *Harezmşah Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti Ve Türkiye Selçuklu Devleti İle olan İlişkileri*, (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi,2021), 86
[25] Refik Turan, "Alaeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 1988), 87.
[26] Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri*, s. 65.
[27] Refik Turan, "Alaeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti", 80-87.
[28] Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulam ve İkta (Kölelik Mi, Efendilik Mi?),* (İstanbul: Kronik Kitap,2022),60 Hüseyin Topal, *Türkiye Selçuklu Devleti Vezirlerinden Sahip Ata Fahreddin Ali (Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*), (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans,2019), 8, Züriye Çelik*, Moğol İstilası ve Türkiye Selçuklu Devleti*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2014), 37.

Kemaleddin Kamyar duruma tamamen hâkim olmak için askerlerle birlikte Erzurum'da biraz bekledi. Moğolların arkasından gidip haber getiren casusların Moğolların Mugan bölgesine geçtiklerinin bilgisini verince bu bölgede bekleyen Kemaleddin Kamyar rahatlamış oldu.[29]

Kemaleddin Kamyar bu bölgeye kadar gelmişken hiçbir faaliyette bulunmadan merkeze geri dönmek istemiyordu. Mübarizeddin Çavlı ile Gürcistan üzerine sefer yapmaya karar verdiler. Asker toplayıp, savaş araç gereci temin ettikten sonra bir haftada Gürcülere ait birçok kale ve ganimet elde ettiler. Burada Gürcü Kraliçesi Rosudan Selçuklu ordularının yaptıklarını haber alınca devlet adamlarıyla durum değerlendirmesi yaptı. Sonuç olarak Gürcü Kraliçesi Rosudan Türkiye Selçuklu Devleti ile iyi geçinme kararı aldı. Hemen Kemaleddin Kamyar'a elçi göndererek sultana kendilerini bağışlamasını, barış yapılmasını, kendilerine biat edeceklerini söylediler. İlişkilerin güçlenmesi adına kızını da Melik Gıyaseddin Keyhüsrev'e vermek istedi. Kemaleddin Kamyar gelen elçinin bu haberlerini aldıktan sonra sultana haber göndererek bu bölgede yapılan fetihleri, alınan ganimetleri ve Rosudan'ın teklifini iletti. Sultan Kemaleddin Kamyar'dan gelen bu haberlere çok sevindi. Gösterdikleri yararlı faaliyetler sebebiyle kendilerine teşekkür etti. Gürcü(Abhaz) kraliçesinin teklifini kabul etti. Kemaleddin Kamyar bu haberi yanındakilere bildirerek askerlere izin verdi ve geri gelince kendisine yapılan övgü ve iltifatlara mazhar oldu.[30]

3.4. Eyyubilerle İlişkiler

I. Alaeddin Keykubad tahta çıktığında Eyyubiler ile olan ilişkiler olumlu değildi. Sultanın kardeşi İzzettin Keykavus (1211-1220) Eyyubilere bağlı Haleb'e düzenlediği seferde (1216) Melik Eşref'e yenilince ilişkiler bozulmuştu. Alaeddin Keykubad ilişkileri düzeltip sınır güvenliğini sağlamak amacıyla Melik Eşref ile barış anlaşması imzaladı. İki taraf birbiriyle iyi geçineceklerine, iyi niyet içerisinde olacaklarına ve akrabalık ilişkisi kuracaklarına dair söz verdiler. Eyyubiler kendi aralarında anlaşmazlık yaşıyorlardı. Bu yüzden Doğu Anadolu'da sorunlar ortaya çıkmaya başladı. I. Alaeddin Keykubad bu durumdan rahatsız olmaya başlamıştı.[31]

Anlaşmazlıklar sonucu 1226 yılında I. Alaeddin Keykubad'ın Amid üzerine sefere çıkması bu bölgede yönetici olan Melik Eşref ile ilişkilerinin kötüye gittiği göstermektedir. Alaeddin Keykubad Eyyubilerle dostluk ilişkisi kurmak için bazı girişimlerde bulundu. İlk iş olarak akrabalık bağı kurmaya çalıştı. Eyyubi Devleti Meliklerinden Melik Adil'in kızı Gaziye Hatun ile evlenmek için bir

[29] Buket Yaşa Şahin, *Anadolu Selçuklu Devleti ile Harzemşahlar Devleti Münasebetleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008) 6.8.
[30]Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri*, 69, Esra Gültekin Demirmen, *I. Alaeddin Keykubad'ın Harezmşahlar Devleti ile İlişkileri ve Harezmliler Sorunu*, 53-54.
[31] Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri,*70.

heyet gönderdi. Bu isteği karşı tarafa iletildi ve kabul edildi. Alaeddin Keykubad Gaziye Hatun ile evlendi (1227). Bu evlilik sayesinde akrabalık bağı kuruldu ve ilişkileri olumlu yönde etkiledi. Bu süreçten sonra elçiler de gidip gelmiştir. 1226-1227 yılında Erzincan Kadısı olan Kemaleddin Kamyar Alaeddin Keykubad'ın elçisi olarak Eyyubi Meliklerinden Mücahid'i ziyaret etmiş. Melik Mücahid de kendi elçisini Alaeddin Keykubad'a göndermişti.

Eyyubilerin Alaeddin Keykubad'a karşı Erzurum yöneticisi Rükneddin Cihanşah'a yakın olup destek vermesi sebebiyle iki taraf arasında ilişkiler bozulmaya başladı. Fakat yeni bir gelişme yaşandı. Celaleddin Harezmşah tarafından Ahlat kuşatılınca Alaeddin Keykubad ile aralarında savaş gerçekleşti. 1230 yılında gerçekleşen Yassıçimen Savaşı'nda Alaeddin Keykubad ile Eyyubiler ittifak yaptı ve Celaleddin Harezmşah yenilgiye uğratıldı. Türkiye Selçuklu Devleti arada güçlü bir Harezmşah Devleti kalmayınca Moğollar ile komşu olup karşı karşıya geldi.[32] Moğolların Doğu Anadolu'ya gelerek buralarda tahrip yapması sonucu Alaeddin Keykubad Kemaleddin Kamyar'a buraların alınmasını emretti. Kemaleddin Kamyar Ahlat, Bitlis ve Tiflis'e kadar olan bölgeleri fethetti. Moğolların yıktığı kaleyi tamir etti.[33] Bu bölge şehirlerinden olan Van, Vastan, Adilcevaz, Sürmari Kemaleddin Kamyar'a bağlılıklarını bildirdiler. Kemaleddin Kamyar bölgenin ilgisiz kaldığını ve tahrip edildiğini fark etti. Bunu sultan I. Alaeddin Keykubad'a bildirince sultan buraların tamir edilmesini emretti. Kemaleddin Kamyar buraların tamir işine girişti. Bu tamir işinde lazım olan kireç fırınlar yakılarak genelde Adilcevaz bölgesinden getirildi. Ahlat fethedilince burada şehrin tamiri yapıldı ve imar faaliyetleriyle Kemaleddin Kamyar ilgilendi.[34]

Eyyubi melikleri bölgede kendi idarelerinin elinden gideceğini anlayınca Alaeddin Keykubad'a karşı ittifak yaptılar. İlişkiler bozulunca Eyyubi Melikleri bir araya gelerek Selçuklular üzerine doğru sefere çıktılar. Bunu duyan Alaeddin Keykubad Kemaleddin Kamyar'a Akçaderbend bölgesinin savunulması görevini verdi. Uç Türkmenleri, Kayır Han himayesindeki Harezmliler, Gürcü, Frenk ve Ruslar Alaeddin Keykubad'ın idaresinde yola çıktılar. Eyyubi Melikleri Akçaderbend'e ulaştıklarında buranın Kemaleddin Kamyar tarafından surlarla güçlendirildiğini gördüler.[35] Melikler burada istediklerini alamayınca farklı güzergâhlar izleyip geri çekildiler. Kemaleddin Kamyar'ın emrindeki

[32] Çelik, *Moğol İstilası ve Türkiye Selçuklu Devleti*, 37.
[33] Metin Tuncel, "Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)," *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Ankara,1980,104, Metin Tuncel, "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992, 6/226. Uğur Aşit, *1946-1954 Bitlis Seçimleri*, (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 2.
[34]Zehra Odabaşı, "Tâceddin Pervâne (D?-ö. 1238) ve Tâcü'l-Vezir Külliyesi", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 22, (2019),487, Şahin, Anadolu *Selçuklu Devleti İle Harzemşahlar Devleti Münasebetleri*, 69.
[35] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 400, Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, (İstanbul: Gazi Yayıncılık,2000),152, Esra Gültekin Demirmen*, I. Alaeddin Keykubad'ın Harezmşahlar Devleti ile İlişkileri ve Harezmliler Sorunu*, 56-57.

askerlerin dışındakiler Harput'a kadar gelen Eyyubi ordusunu karşılamak için hazırlandılar. Harput'ta bulunan askerler Eyyubiler ile çarpışarak onları mağlup etti. Kemaleddin Kamyar da daha sonra Harput'a vardı. Harput şehri 24 gün kuşatıldı. Savaş aletleri arasında 19 mancınık da bulunuyordu. Harput bu kuşatmadan sonra teslim oldu. Burada biat eden Melik Muzaffer'e yemek ve hediyeler takdim edildi. Emirlerden Şemseddin Sevab'ın hediye edilen hilati giymeyip verilen yemeği yememesi üzerine sultan Kemaleddin Kamyar'a bunun sebebini sordu. Kemaleddin Kamyar: "O iki elini birden yemiş ve karnı tamamıyla doymuştur" diye cevap vermiştir.[36]

Harput alındıktan sonra Alaeddin Keykubad 1235 yılında Kemaleddin Kamyar ve diğer devlet görevlilerine Ruha, Harran, Rakka'nın alınmasını emretti. Melikü'l ümera olan Kemaleddin Kamyar ve sultan I. Alaeddin Keykubad 50.000 kişilik ordu ile Malatya'ya doğru yola çıktılar. Sultan Malatya'da bekledi, Kemaleddin Kamyar muhasara edeceği yere hareket etti. Urfa ve Harran iki ay kuşatıldı. Harran şehrinde yaşayan halk, Gürcü ve Frenk askerler tarafından Müslümanlara yapılan ahlak dışı hareketler sebebiyle Kemaleddin Kamyar'a teslim olmak istediler. Selçuklu komutanları bu bölgeyi teslim aldılar. Daha sonra Melik Kamil Harran ve Ruha üzerine tekrar saldırdı ve bölgeleri geri aldı. [37]Alaeddin Keykubad "Harran ve Ruha'yı tekrar alabiliriz fakat daha öncesinde Amid'i almamız gerekiyor" dedi. Kemaleddin Kamyar, Amid şehrinin alınmasının kolay olmadığını dile getirdi. Orası üç yıl gibi bir zamanda alınabilir dedi. "Amid şehrinin alınması için önce yetiştirilen zahirenin yakılması sonra hayvan sürülerinin ele geçirilmesi, bölge halkı ve çiftliklere sahip olanların esir edilmesiyle ilk yıl yapılacakları anlattı. İkinci yıl şehrin giriş çıkışları kontrol edilir ve yiyeceğin şehre girişi yasaklanır. Üçüncü yıl ise daha fazla dayanamayıp şehri teslim ederler" diye sözlerini tamamladı.[38] Fakat Türkiye Selçuklu Devleti komutanlarından Tacettin Pervane eğer sultan uygun görürse altı ay gibi bir zamanda orayı ele geçirebilirim deyince sultan onu Amid kuşatmasıyla görevlendirdi. Amid'i kuşattılar, takviye kuvvetin gelmesine rağmen alamadılar. Sultan bir yıl sonra bu sefere kendisinin gideceğini söylemiştir fakat buna ömrü yetmemiştir.[39]

3.5. Alaeddin Keykubad'ın Vasiyeti Meselesi

Sultan I. Alaeddin Keykubad Alaiye'de vakit geçirdikten sonra Kayseri'ye geçerek devlet ile ilgili kararlar almak istiyordu (1237). Kayseri'de devletin ileri gelenleriyle buluşarak kafasındaki projeleri

---

[36] Selahaddin Eyyubi Güler, "*Urfa Bölgesinde Devlet adamları ve Komutanlar (M.Ö. XIV. Yüzyıl – M.S. 1920)*", (Ankara: Şanlıurfa Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1999), 47,

[37] Topal, *Türkiye Selçuklu Devleti Vezirlerinden Sahip Ata Fahreddin Ali (Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*), 9

[38] Mesut Çıtak, Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Kale Kuşatmalarında Uygulanan Yöntem ve Teknikler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 19, (Aralık 2023), 63.

[39]Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, çev. Rafet Yinanç, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,2020a),2/113, Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri,* 70-79, Odabaşı, "Tâceddin Pervâne (D?-ö. 1238) Ve Tâcü'l-Vezir Külliyesi", 488.

hayata geçirmek niyetindeydi. Bu kararlar için özellikle kendi oğullarının, komutanların, önemli devlet adamlarının ve ordunun Kayseri'de toplanması için emir vermişti. Bunlarla birlikte çevre devletlerden Müslüman ve Hristiyan liderler ve Moğollardan elçiler de gelmişlerdi. Burada yaptığı toplantıda almak istediği kararlar arasında kendi oğullarının gelecekteki durumu ve devletin geleceği asıl meseleydi. Oğulları Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin idi. Çocukları küçüktü fakat sultan onların sorumluluk sahibi olması için görevler yüklemek istiyordu. Gıyaseddin büyük oğluydu ve ona Erzincan valiliğini verdi. Gıyaseddin' den küçük olmasına rağmen İzzettin Kılıç Arslan'ı tahta varis gösterdi ve veliaht ilan etti.[40] En küçük oğlu Rükneddin'i ise Kuzey Suriye yöneticiliğine atıyordu. Kuzey Suriye henüz Eyyubi meliklerinin elindeydi fakat I. Alaeddin Keykubad egemenlik alanını buralara da yaymak istiyordu. I. Alaeddin Keykubad'ın Eyyubi hatunlarından olan Gaziye Hatun ile evliliğinden doğan oğlunu varis göstermesi ilerde oluşabilecek Moğol saldırısına karşı Eyyubilerin desteğini almaktı.[41]

Sultan 1237 yılının Ramazan ayında devlet ve oğulları ile ilgili düşündüğü kararları alarak gerekli toplantılarını, yapılması gereken tayin işlemlerini, devletlerle ve meliklerle yapılacak anlaşmalarını bitirmiş bulunmaktaydı. Bunlardan sonra Anadolu'nun doğusunda ve güney doğusunda yapılması gereken fetihleri tamamlayıp hâkimiyet alanını güçlendirmek istiyordu. Öncelikli hedefi Amid şehri idi. Ordu bu sefer için hazırlıklarını tamamlıyordu. Sultan burada eski Türk geleneklerine uygun olarak bir toy (ziyafet) verdi. Burada yemekler verildi, eğlenceler düzenlendi. Yiyecek ve içeceklerin bol olması ve lezzeti göze çarpmaktaydı. Yarışmalar düzenlendi ve oyunlar oynandı. I. Alaeddin Keykubad aynı yerde devlet adamlarına bir ziyafet düzenledi. Devlet büyükleri, komutanlar, davetliler kendi rütbelerine göre sultanın yanında sıralanmışlardı. Yemekler, tatlılar yenildi ve içecekler içildikten sonra müzik dinleniyordu. O sıralarda Çaşnigir Nasıreddin Ali kızartılmış bir tavuk getirip sultana sundu. Sultan tavuktan birkaç lokma aldı. Sultanın üzerine bir ağırlık çöktü. Burada sultan muhtemelen zehirlenmişti. Orada bulunan görevliler sultanı hemen sarayına götürdüler. Sultan kusarak rahatlamaya çalışıyordu fakat acısı gittikçe artmıştı. Sultan öleceğini hissettiğinden yanında bulunan Celaleddin Karatay'a "Benim işim bitti. İyileşmekten ümidimi kestim. Kemaleddin Kamyar'ı çağır da ona vasiyetimi bildireyim" demiştir.[42] Kemaleddin Kamyar'a haber gönderdiler fakat o gelene kadar sultan oldukça ağırlaşmıştı. Sultan konuşma yetisini kaybetmişti. Kamyar'a bir şeyler söylemek istedi fakat söyledikleri anlaşılmıyordu. Kemaleddin Kamyar saraydan çıkıp evine

[40] Songül Mecit, *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 225.
[41] Odabaşı, "Tâceddin Pervâne (D?-ö. 1238) Ve Tâcü'l-Vezir Külliyesi", 489.
[42] Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları*, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın,2018), 202, Osman Turan, Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri, 25, Emine Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, 93.

gitti. Sultan birkaç saat sonra ölmüştü.[43] Kemaleddin Kamyar, Hüsameddin Kaymeri ve Kayır Han henüz ölüm haberini almadan Şemseddin Altunaba, Taceddin Pervane, Üstadüddar Lala Cemaleddin Ferruh, Sadeddin Köpek ve Gürcüoğlu Zahireddin gibi önemli devlet adamları sanki bu haberi bekliyorlarmış gibi karşılamışlardı. I. Alaeddin Keykubad İzzeddin Kılıçarslan'ı varis göstermesine rağmen bu devlet adamları Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkardılar. Kemaleddin Kamyar, Kayır Han Hüsameddin Kaymeri bu olayın dışında kaldılar. Kemaleddin Kamyar'a İzzeddin Kılıç Arslan'ın tahta geçmesi gerektiğini söylediler fakat o ağır davrandı. Daha sonra Kemaleddin Kamyar Gıyaseddin Keyhüsrev'in huzuruna çıktı. Elinde Kur'an-ı Kerim varken çok güzel ve net bir şekilde biat edip ant içti.[44]Alaeddin Keykubad Kayseri'deki Keykubadiye Sarayı'nda öldü. Cenazesi Konya'ya getirildi ve burada defnedildi.[45]

Sonuç

Türkiye Selçuklu devlet adamlarından Kemaleddin Kamyar, önemli görevlerde bulunmuş bir kişidir. Özellikle çok kritik süreçlerde kendisine başvurulan, tecrübesine değer verilen bir devlet adamıdır. Devlet kademesinde kendini iyi yetiştirdiği için verilen görevlerde başarı sağlamıştır. Erzincan fethedildikten sonra kadılık görevi Kemaleddin Kamyar'a verilmiştir. Orta düzeydeki devlet memurlarına verilen iktalardan faydalanmıştır. Sivas bölgesine bağlı Zara ikta olarak kendisine verilmiştir. Harzemşahlarla olan ilişkilerde elçilik görevi verilmiştir. Eyyubilerle olan ittifak görüşmelerinde yine Kemaleddin Kamyar elçilik yapmıştır ve etkileyici sözleriyle başarıya da ulaşmıştır. Kayseri Subaşılığı görevinde bulunmuştur. İbni Bibi gibi Selçuklu tarihini aydınlatan önemli bir kişiliğin Selçuklu himayesine geçmesinde sultana tavsiyede bulunmuştur ve bunu başarmıştır.

I. Alaeddin Keykubad döneminde devletin çok önemli bir savaşı olan Yassı Çimen Savaşı'nda birliklere komutanlık yapmıştır. Yassı Çimen Savaşı'nda Harzemşahların mağlup edilmesinde etkili olmuştur. Devletin doğuya gerçekleştirdiği seferlerde görev almış, bölgelerin fethedilmesinde etkili olmuştur. I. Alaeddin Keykubad ölüm döşeğindeyken yanında Celaleddin Karatay gibi önemli bir devlet adamı vardı. Buna rağmen I. Alaeddin Keykubad vasiyetini bildirmek için Kemaleddin Kamyar'ı çağırtmıştır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde de etkili olmuş bir devlet adamıdır. Taht

[43] Şahin, *Anadolu Selçuklu Devleti ile Harzemşahlar Devleti Münasebetleri*, 16.
[44] Salim Koca," Türkiye Selçuklu Tarihine Damga Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın Zehirlenmesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi 27*, (2010), 347-369.
[45] İbrahim Artuk, "Anadolu Selçuk Hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev Adına Kesilmiş Olan Değerli Bir Dinar", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 1949 (1949), 106.

değişikliklerinde görüşü alınan destek vermesi istenen devlet adamları arasındadır. Çok kritik süreçlerde devlet içerisinde meydana gelecek krizleri engellemek için çok basiretli ve sağduyulu davranmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti içerisinde önemli işler yapmış devlet adamları arasında yer almaktadır.

Kemaleddin Kamyar'ın olaylar karşısında ani tepkiler vermemesi, ağırbaşlı oluşu ve olaylara temkinli yaklaşması tecrübeli devlet adamlarına yakışacak şekildedir. Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın zehirlenmesinde gerçekleri bilmesine rağmen devletin kargaşa içerisine girmesini engellemek istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Tarihi kişiler içerisinde devlet kademesinde bu denli önemli görevlerde bulunmuş, devletin bekasını düşünmüş, kendi siyasi hayatını göz ardı etmiş önemli kişiler arasında gelmesi gerektiği ortadadır. Böyle bir şahsiyetin çalışılması gün yüzüne çıkartılması zorunlu hale gelmiştir.

Kaynakça

Artuk, İbrahim, Anadolu Selçuk Hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev Adına Kesilmiş Olan Değerli Bir Dinar, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 1949 (1949),103

Aşit, Uğur, *1946-1954 Bitlis Seçimleri*, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Bozan, Oktay (ed), *Harezm'den Meyyafarikin'e Celaleddin Menguberdi*, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2024.

Bozan, Oktay, "Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, (2012)133-159.

Çıtak, Mesut, Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Kale Kuşatmalarında Uygulanan Yöntem ve Teknikler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 19 (Aralık 2023),63.

Çelik, Züriye, *Moğol İstilası ve Türkiye Selçuklu Devleti*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2014.

Demirci, Mustafa, "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celaleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 7/7, (Aralık 2022), 18-36.

Demirmen, Gültekin Esra, *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın Harezmşahlar Devleti ile İlişkileri ve Harezmliler Sorunu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Göksu Erkan, *Selçuklu'nun Mirası Gulam ve İkta (Kölelik Mi, Efendilik Mi?),* İstanbul: Kronik Kitap, 3. Basım, 2022.

Güler, Selahaddin Eyyubi, *Urfa Bölgesinde Devlet adamları ve Komutanlar (M.Ö. XIV. Yüzyıl– M.S. 1920)*, Ankara: Şanlıurfa Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1999

Gürbüz, Osman, "Celaleddin Harizmşah'ın Son Günleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, (2012), 29-46.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018.

İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Karaca Ali, *Harezmşah Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti İle olan İlişkileri*, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Keleş, Erol, Doğu Anadolu'da Celaleddin Harezmşah'ın Faaliyetleri ve Harezmşah Mirası, *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, (Mart 2019), 123-146.

Koca, Salim, Türkiye Selçuklu Tarihine Damga Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın Zehirlenmesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010.

Köksal, Mustafa, "Celaleddin Harezmşah'ın Harezmşahlar Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Bağlamında Gürcistan Günleri (1225-1229)" *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 10/4 (Ekim 2023), 1127-1135.

Mecit, Songül *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Odabaşı, Zehra, "Taceddin Pervane (d?-ö. 1238) ve Tacü'l-Vezir Külliyesi", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 22, (2019),481-505.

Özaydın, Abdülkerim, "II. Kılıçarslan", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25/398-402 Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Gazi Yayıncılık, 3. Basım,2000

Sütcü, Mehmet Sait-Güneş, İbrahim. El-Cezire Bölgesi'nde Selçuklu Eyyubi Hâkimiyet Mücadelesi (1193-1243), *Anadolu Mecmuası* 1/1, (Ağustos 2022),13.

Şahin, Buket Yaşa, *Anadolu Selçuklu Devleti ile Harzemşahlar Devleti Münasebetleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,2008.

Taneri, Aydın, "Celaleddin Harizmşah", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7/250, İstanbul TDV Yayınları, 1993.

Topal, Hüseyin, *Türkiye Selçuklu Devleti Vezirlerinden Sahip Ata Fahreddin Ali (Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*), İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Tansu, Yunus Emre, Şehir Araştırmaları Tarihi *–Malatya-*, Ankara: İksad Yayınevi, 2022.

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 13. Basım, 2014.

Öngül, Ali, *Anadolu Selçukluları*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2. Basım,2018.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Turan, Osman, Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri, *Belleten* 12/45 (1948),25.

Taşçı, Kemal, "*Erzincan Tarihi*", 2/1-750 Erzincan: Erzincan Valiliği Yayınları, 2020.

Tuncel, Metin, "Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)", *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Ankara.1980.

Tuncel, Metin, "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6/226, Ankara: TDV Yayınları,1992.

Turan, Osman, Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri, *Belleten* 12/45 (1948), 25.

Turan, Refik, Alaeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 1988),79-87.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, çev. Rafet Yinanç, 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

İSLAM HUKUKU VE MEDENİ HUKUKA GÖRE SÜT KARDEŞLİĞİ

MILK BROTHERHOOD ACCORDING TO ISLAMIC LAW AND CIVIL LAW

Gülsüm YAKAR*

Özet

İslam Hukuku açısından önemli bir müessese olan süt emzirme (Rada') ve buna bağlı olarak oluşan akrabalık iyi bilinmesi gereken bir meseledir. Ne yazık ki bugün bu konuya sadece bebeğin anne sütüyle beslenmesinin onun sağlığına olan faydası ekseninde bakılmaktadır. Bu yüzden bebeğin emmesi ana merkeze alınarak kimden süt emmiş olduğu dikkate alınmamaktadır. Bu bakış açısı nesebin karışması tehlikesini beraberinde getirmektedir. İslam Hukukunun ana hedeflerinden birisi de nesebin sübutunu sağlamaktır. Bu sebeple konunun çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Günümüzde yapılan araştırmaların anne sütünün önemini ortaya koyması sebebiyle sütü olmayan kadınlar çocuklarını başka annelere emzirtmek istemektedir. Süt verme işlemi yapılırken sütü veren ve alanlar çoğu zaman süt yoluyla oluşan akrabalığın farkında değillerdir. İslam Hukukunda önemli bir yeri olan ve neseben akrabalık yerine geçen bir yakınlık tesis eden radâ' nın sonuçlarını günümüz insanı bilmemektedirler. Radâ' ile ilgili olarak bugün süt bankalarının kurulması meselesi de gündemi meşgul etmektedir. İslam Hukuku açısından son derece önemli olan süt kardeşliği müessesesi ise maalesef günümüz Medeni Hukuku'nda yer bulamamaktadır. Bu çalışma süt kardeşliğinin İslam Hukuku ve Medeni Hukuk'taki yerini mukayeseli olarak anlatmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Süt Kardeşliği, İslam Hukuku, Medeni Hukuk.*

Abstract

Nursing (Rada'), which is an important institution in terms of Islamic Law, and the kinship that occurs as a result of it, is an issue that should be well known. Unfortunately, today this issue is viewed solely in terms of the health benefits of breastfeeding a baby. For this reason, the baby's suckling is taken as the main focus and it does not take into account who the baby is breastfed from. This brings with it the danger of lineage confusion. One of the main goals of Islamic law is to prove lineage. That is why this subject needs to be known very well. Since today's research has revealed the importance of breast milk, women who do not have milk want to breastfeed their children with other mothers. During this milking process, the giver and the receiver of milk are often unaware of the kinship that occurs through milk. Today's people do not know the consequences of rada, which has an important place in Islamic Law and establishes a closeness that replaces kinship. Regarding Radā, the issue of establishing milk banks is also on the agenda today. The institution of foster siblings, which is extremely important in terms of Islamic Law, unfortunately does not find a place in today's Civil Law. This study aims to explain comparatively the place of foster siblings in Islamic Law and Civil Law.

Keywords: *Milk Brotherhood, Islamic Law, Civil Law.*

1. Giriş

Kur'an ve hadislerde "Rada'" kavramıyla ifade edilen "süt emzirme" bebeğin hem öz annesinden hem de diğer kadınlardan süt emmesinin özel adıdır. Kadınların kendi bebeklerinin dışındaki bebekleri emzirmeleri eski toplumlarda da var olan bir gelenektir ve bugün özellikle Anadolu'da bu

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı, 6211824016@std.izu.edu.tr.

uygulamaya rastlanmaktadır. Anne fıtratına yerleştirilen emzirme duygusu, Kur'an ve Sünnet ile bazı ilkelere bağlanmış, eskiden beri var olan süt emzirme âdeti korunmuş ve bazı şartlarla "süt akrabalığı" oluşturacağı belirtilmiştir. İslam Hukukuna göre belli bir yaşta çocuğun bir anneden süt emmesiyle emen ile emzirenin ailesi arasında sütten kaynaklı bir hısımlık doğar. Buna süt akrabalığı denir. Bir başka deyişle emen, emdiği kadının çocuklarından birisi gibi olur ve buna bağlı olarak kadının ailesi ile aralarında akrabalık oluşur. Kur'ân-ı Kerîm'de, sütanneler ve süt kardeşlerle evlenmek yasaklanmıştır.[1] Hz. Peygamber de (s.a.v) "Nesep yoluyla evlenilmeleri haram olanlar, süt yoluyla da haramdır."[2] buyurarak sütten kaynaklanan akrabalığın kan bağından kaynaklı akrabalık gibi olduğuna dikkat çekmiş ve bu yüzden süt akrabalığı "sürekli evlenme yasakları" içinde zikredilmiştir.

Süt akrabalığı İslam'da önemli bir yer tutmuş ve sütten kaynaklanan evlenme engelleri hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu konu İslam Hukukunda çok önemli bir yere sahipken günümüz Medeni Hukukunda ise sütten doğan evlenme yasaklığına rastlayamamaktayız. Bu çalışmanın amacı süt akrabalığının İslam'daki yeri ve önemi hakkında bilgi vererek bu meselenin Medeni Kanun'daki durumuna dikkat çekmeyi sağlamaktır. Bununla birlikte süt akrabalığıyla ilgili Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvalarına da yer verilecektir.

2. İslam Hukukuna Göre Süt Kardeşliği

İslam Hukukuna göre, akrabalık yönünden evlenilmesi yasak olanlar neseb, sıhriyyet ve süt kardeşliği açısından sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. İlk iki evlenme yasağına konumuz dışında olduğu için bu çalışmada yer verilmeyecektir. İslam Hukukuna göre süt kardeşliğinin oluşması için gerekli şartlar ve meseleyle ilgili diğer durumlar ise aşağıda başlıklar halinde açıklanacaktır.

İslam Hukukuna göre belirli şartları taşımak kaydıyla bir çocuk kendi annesi dışında bir kadının sütünü emerse emen çocuk ile emziren kadın ve kadının ailesi arasında bir evlenme engeli ya da başka bir tabirle mahremiyet meydana gelir. Emzirme olayı emen çocukla sadece emziren kadın arasında değil, aynı zamanda emziren kadının ailesiyle de mahremiyet oluşturacağından bu meselenin bilinmesi son derece önemlidir.

[1] Nisa Suresi, 4/23.
[2] Buhârî, "Şehâdât" 7, Müslim, "Radâ'", 12.

2.1. Radâ Meselesinin Nasslardaki Yeri

Rada' (Süt emmek), رضع kökünden mastar olup lügatte, "memeden emmek" manasındadır. "İrdâ'" süt emzirmek demektir.[3] Istılahta ise en az dokuz yaşında olan bir kadının sütünün, vakt-i mahsusta bir çocuğun midesine girmesidir.

İslam hukukuna göre, bir kadın herhangi bir çocuğu süt emme çağında emzirdiği zaman çocuğun emdiği süt ister az ister çok olsun bu emme ile çocuk o kadının süt çocuğu olur. Bu emme sebebiyle de hurmet dediğimiz evlenme yasağı hasıl olur. Evlenme yasakları içinde yer alan ve bu yüzden oldukça hassas davranılması gereken emzirme hususundaki delilleri şöyle sıralayabiliriz. Süt kardeş ve süt annelerle evlenmenin haram kılınışı Kitap, sünnet ve icma' ile sabittir. Kur'an'daki delili "Muharremat Ayeti" dir. Bu ayette kişinin evlenmesinin yasak olduğu kimseler sayılmıştır.

2.1.1. Muharremat Ayeti

Kur'an'da geçen ve evlenilmesini yasaklayan "Muharremat Ayeti" şu şekildedir:

"Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla birleşmiş değilseniz (evliliğiniz son bulduğunda) kızlarını almanızda size bir sakınca yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir, Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."[4]

Bu ayette geçen iki sınıf, kişiyi emziren süt anneleri ve süt kız kardeşleri süt hısımlığı sebebiyle haram kılınmıştır. Böylece süt anne ve süt kardeşlerle evlenmenin yasak oluşu Kur'an'daki bu ayetle sabit olmuştur.

2.1.2. Sünnetten Delili

Emzirmeyle doğan haramlık hükmünün hadisten de delilleri bulunmaktadır. Bu konudaki hadis-i şerif şöyledir:

"Nesep sebebiyle haram olanlar emzirme sebebiyle de haram olur."[5] Bu hadis-i şerif emme sebebiyle doğan haramlık hükmünü açıkça ortaya koymaktadır.

---

[3]Rağıp el- İsfehani. Müfredat Fi Garibi"l-Kur'an, Daru'l-Marife, Beyrut, s 196.
[4] Nisa Suresi, 4/23.
[5] Buhârî, "Şehâdât", 7; Müslim, "Raḍâʿ", 9.

Zikrettiğimiz ayet ve hadiste süt kayıtlanmadan mutlak olarak getirilmiştir. Emmenin miktarı ve emme yaşıyla ilgili teferruat bilgiler ise başka hadislerle delillendirilmiştir.

2.2. Süt Hısımlığının Oluşabilmesi İçin Emmenin Miktarı

Akrabalık oluşturan sütün miktarı konusunda Kur'ân ve Sünnet'te açık bir ifade bulunmaması sebebiyle, İslâm hukukçuları bu konuda ihtilaf etmişlerdir.

Hanefiler'e göre, bir kadının sütünün "az veya çok" olması fark etmeksizin bir defa emilmesiyle süt hısımlığı oluşur. Zira "Süt emziren analarınız ve süt kız kardeşleriniz size haram kılındı…"[6] âyetinde emme miktarı ve sayısı belirtilmemiştir. Ayrıca "Nesep sebebiyle haram olanlar emzirme sebebiyle de haram olur."[7] hadis-i şerifi de bu konuda Hanefiler'in delilidir.

Getirdiğimiz bu deliller sebebiyle Hanefiler'e göre bir çocuk bir kadından süt emme çağında ister az ister çok olsun süt emdiği zaman o süt sebebiyle çocuk ile kadın arasında haramlık hükmü meydana gelir.[8] Burada ifade etmeliyiz ki, Hanefiler'e göre ölmüş kadının memesinden emilen süt ile de evlenme yasağı husule gelmektedir.[9]

Şâfiîler ise, süt emzirmenin haramlık doğurması için, sütün kadın hayattayken emilmiş olması, emzirmenin çocuğun ilk iki yaşı içinde olması ve emzirmenin beş defa olması gerektiğini şart koşmuşlardır.[10] Şafiler, "Bir yudum iki yudum, bir emziriş iki emziriş nikahı haram kılmaz." hadisini[11] esas alarak ve "Beş defa emmenin evlilik engeli teşkil edeceğini" ifade eden hadîs-i şerîfi[12] delil göstererek, süt hısımlığının oluşabilmesi için farklı zamanlarda ve en az beş defa emzirmenin şart olduğunu savunmuşlardır.[13]

Hanbeli mezhebine göre de Şafi mezhebinde olduğu gibi, haramlık hükmünün oluşması için aynı şekilde beş emzirme şarttır.[14]

---

[6] Nisa Suresi, 4/23.
[7] Buhârî, "Şehâdât", 7; Müslim, "Raḍâʿ", 9.
[8] Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergānî el-Mergīnânî, el- Hidaye Şerh u Bidayeti'l Mübtedi, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, I/223.
[9] el-Mergīnânî , Hidaye , I/225.
[10] Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Hatib eş-Şirbini, Muğni'l-Muhtac (thk. Dr. Muhammed Muhammed Tamir, Şeyh Şerif Abdullah), Dâru'l-Hadis, Kahire, 2006, V/134.
[11] Müslim, "Raḍâʿ", 17-23; Ebû Dâvûd, "Nikâḥ", 10.
[12] Müslim, Radâ, 25; Ebû Dâvûd, Nikâh, 10; Tirmizî, Radâ, 3.
[13] Muhammed b. İdris eş-Şafii, el-Ümm, 5/34., Dâru'l-Marife, Beyrut-Lübnan.
[14] İbn Kudâme, el-Muğni(thk. Raid b. Sabri Ebi Alefe), Beytu'l-Efkâri'd-Devliyyeti, Lübnan, 2004, II/1971.

Hanefiler'e gelince onlar Şafi mezhebinin delil getirdiği bu hadisleri ayet ile reddedilmiş veya neshedilmiş olarak değerlendirmişler ve bu yüzden bu hadislerle amel etmemişlerdir.[15]

Bu durumda iki görüş cem ve telif edilerek amel edilebilir. Şöyle ki, henüz evlilik aşamasında olan çiftlerde bir kere bile emzirme vuku bulmuşsa ihtiyatla amel edilip Hanefi mezhebine göre evlenmeleri engellenmelidir. Bununla birlikte evlenmiş aradan yıllar geçmiş evli çiftlerin süt kardeşi olduklarına dair bir şehadet veya ikrar söz konusu olursa o zaman Şafi mezhebindeki görüşe göre davranmak uygun olur. Bu durumdaki eşlerin bir kadından ayrı vakitlerde beş defa doyana kadar emmiş olmaları halinde karı kocanın arası tefrik edilmelidir.

2.3. Emzirmenin Haram Olması İçin Yaş Sınırı

İslam alimlerinin çoğunluğu süt emmenin haramlık oluşturabilmesi için emme süresinin ilk iki yaş içinde olması gerektiğine hükmetmişlerdir. Onların bu konuda getirdikleri deliller ise şu şekildedir.

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ ۚ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا ۚ لَا تُضَآرَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ ۚ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالاً عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ۗ وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ ۗ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

"Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisi için doğurulanın (babanın) borcudur. Hiç kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınamaz. Ne ana çocuğu yüzünden zarara uğratılsın ne de çocuk kendisi için doğurulan çocuğundan dolayı zarar görsün. Kendisine miras kalan kimseye de benzer yükümlülük vardır. Ana baba karşılıklı danışarak ve anlaşarak çocuğu sütten kesmek isterlerse bundan dolayı onlar için bir sakınca yoktur. Çocuklarınızı sütannelere emzirtmek isterseniz münasip olan ücreti verdiğiniz takdirde sizin için bir günah yoktur. Allah'ın koyduğu kurallara aykırı davranmaktan sakının ve bilin ki Allah yaptıklarınızın tamamını görmektedir."[16]

وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ ۚ حَمَلَتْهُ اُمُّهُ وَهْناً عَلٰى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ اَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ ۖ اِلَيَّ الْمَصِيرُ

Biz insana anne babasıyla ilgili öğütler verdik. Annesi, güçten kuvvetten düşerek onu karnında taşımıştır; çocuğun sütten kesilmesi iki yıl içinde olur. Bunun için (ey insan), hem bana hem anne babana minnet duymalısın; sonunda dönüş yalnız banadır.[17]

[15] el-Mergīnânî , Hidaye, I/223.
[16] Bakara Suresi, 2/233.
[17] Lokman Suresi, 31/14.

Bu konudaki âyetlerden anlaşılan, anne baba isterlerse çocuğun iki yıl emzirileceği ve bunun tam bir emzirme müddeti olduğu, istemezlerse, daha önce sütten kesme konusunda anlaşırlarsa iki yıl tam olarak dolmadan da bunu yapabilecekleridir. Buna göre tam olarak emzirmenin süresi iki yıldır.[18]Bu sürenin belirlenmesi emzirilen sütün haramlık oluşturup oluşturmadığı açısından önemlidir. Zira bu ayete bağlı olarak fakihler, haramlık oluşturması için emilen sütün ilk iki yaş içinde olması gerektiğine hükmetmişlerdir. Bununla birlikte bu konuda da görüş farklılıkları vardır.

İmam Ebu Hanife emzirme çağı otuz aydır. İmam Züfer bu süreyi üç yıl olarak belirtmiştir. Çünkü ancak bu süre içinde bir çocuk normal yemeğe, başka besinlere alışabilir. İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Şafii ise, emzirmenin ilk iki yıl içinde olması gerektiğine hükmetmişlerdir. Zira, çocuğun sütten kesilmesinin iki yıl içinde olduğunu ifade eden ayet ve وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَٰثُونَ شَهْرًا "Onun taşınması ve sütten ayrılması otuz aydır."[19] şeklindeki ayetle birlikte değerlendirilince asgari hamilelik süresinin 6 ay olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece en az hamilelik süresi 6 ay, en fazla emzirme süresi de iki yıl olmaktadır.[20]

Süt haramlığının delili ve süt akrabalığının oluşma şartlarıyla ilgili olarak Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvası şu şekildedir:

"Fıkıh bilginlerinin çoğunluğuna göre çocuğun ilk iki yaş içerisinde emdiği süt, az olsun çok olsun süt hısımlığının meydana gelmesi için yeterlidir. Buna göre; iki yaş içerisinde aynı kadından bir defa da olsa süt emen kız ve erkeğin birbirleriyle evlenmeleri câiz değildir (Serahsî, el-Mebsût, 5/137; Kâsânî, Bedâiu's-sanâi', 4/8)."

2.4. Süt Emzirme Sebebiyle Evlenilmesi Yasak Olan Kadınlar

Konuyla ilgili ayet ve hadisler ışığında süt sebebiyle haram olan kadınları şu şekilde açıklayabiliriz.

Rada' sebebiyle haram olan kadınlar, karabet-i nesebiyye cihetiyle nikahları haram olan kadınlar gibi 4 sınıftır[21]:

1- Usuldür. Bunlar bir kimsenin süt annesi ve süt anne ve babasının neseben veya rada'en valideleriyle ilânihaye yukarıya kadar giden bütün ceddeleridir.

[18] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), Câmi'ul- Beyan an Te'vil-i Âyi'l- Kur'an, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2010, II/580.
[19] Ahkaf Suresi, 46/15.
[20] Mergînânî, Hidaye, I/223., Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (thk. Ebi Abdillah Muhammed Hasan İsmail eş-Şafii), Kitabu'l-Mebsut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, 1.Baskı, V/128-129.
[21] Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, II/82.

2- Fürû'udur. Bunlar, bir kimsenin süt kızları ve süt evladının neseben veya rada'en kızları ile ilâ nihaye kız torunlarıdır.

3- Süt anne veya babanın neseben veya rada'en cüzleridir. Yani bir kimsenin rada'en ana baba bir, veya baba bir, ya da ana bir kız kardeşleri ile rada'en erkek veya kız kardeşlerinin neseben veya rada'en kızları ve ilânihaye kız torunlarıdır.

4- Süt baba ve ana tarafından cedlerin neseben veya rada'en cüzleridir. Yani bunlar, bir kimsenin radaen ana-baba bir veya baba bir, veyahut da ana bir teyzeleriyle halalarıdır. Neseben ana ve babanın rada'en valideleri, nineleri ve kız kardeşleri ile hala ve teyzeleri de bu dördüncü sınıfa dahildirler. Buna bağlı olarak mesela bir kimse neseben babasının süt kardeşini veya teyzesini nikahlayamaz.

2.5. Leben-i Fahl Meselesi

Burada değinilmesi gereken bir diğer mesele de leben-i fahl meselesidir. Leben-i fahl meselesi, kadının sütü sebebiyle kocasının da süt emen çocuğa haram olup olmaması meselesidir Sözlükte leben-i fahl, "Bir erkeğin cinsel ilişkisi sonucu olarak bir kadında meydana gelen süt." olarak tanımlanmaktadır.[22] Diğer bir ifadeyle, süt annede sütün meydana gelmesine sebep olan ve süt anne ile evli bulunan erkek, yani süt babadır. Çünkü kadının sütü erkeğin onunla mukareneti sonucunda meydana gelmiştir.

Bir kadının sütünü emen çocuğa bu süt ile, kadının kocası çocuğun süt babası olur ve onun bütün anne baba ve çocukları ona haram olurlar.[23]

Bir başka ifadeyle, baba ile nesep ve sıhrî hısımları haram olur. Süt babaya ait çocukların hepsi de süt emenin süt kardeşleri olur. Bu konuda Maliki mezhebi de Hanefi mezhebiyle aynı görüştedir.[24]

Onlar şu hadisi delil olarak getirirler. Hz. Aişe'den rivayetle, "Süt amcam geldi ve yanıma girmek için izin istedi. Ben ona izin vermeye çekindim ve Rasulullah gelince durumu ona sordum. O, şöyle buyurdu: "Ona izin ver, çünkü senin amcandır." Ben bunun üzerine dedim ki: "Ya Rasulallah, beni bir kadın emzirdi, bir erkek emzirmedi." dedim bunun üzerine Rasulullah(s.a.v):"Yanına girsin, çünkü o, senin amcandır."buyurdu. Hz. Aişe bu olayın hicâb ayetinden sonra olduğunu da eklemiştir.[25]

[22] Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Rağbet Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998, s 259.
[23] Mergınani, Hidaye, I/224.
[24] Mergınani, Hidaye, I/224., İmam Malik, el-Müntekâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 1999, 1. Basım, VI/4.
[25] İmam Malik, el-Müntekâ, VI/3.

Buhari'deki rivayette de: "Eflah senin yanına girsin. Zira senin süt amcandır."[26] buyurduğunu görüyoruz. Bu rivayetler sebebiyle Hanefi ve Maliki mezhebi leben-i fahlin hurmete sebep olacağını savunmaktadır.[27]

Ancak bu konuda İmam Şafi bu şekilde düşünmemektedir. Zira ona göre, süt emziren kadının kocası süt emen çocuğun süt babası olmaz. Çünkü süt, kadınındır kocanın değildir.[28]

2.6. İlaç Yoluyla Getirilen Süt ile Mahremiyet Oluşturma

Burada güncel bir meseleye temas etmek istiyoruz. Günümüzde çocuk sahibi olamayan kadınların evlatlık edinme arzusuna şahit olmaktayız. Bu kadınlar, evlatlık edindikleri çocuklarla aralarında haramlık hükmünü kaldırmak için emzirme yolunu kullanmak istemektedirler. Bunun için de bir takım hormon ilaçlarıyla kendilerinden süt gelmesini sağlamaktadırlar. Böylece emzirme yaşı içinde çocuğu emzirmekle onun süt annesi olup çocukla aralarındaki haramlık hükmünü ortadan kaldırmış olmaktadırlar. Bu meselede ortaya çıkan bir başka sorun bu yolla yapılan emzirmenin kadının kocasını süt baba yapıp yapmadığıdır. Zira, kadından gelen sütün sebebi karı-koca arasındaki mukarenet değil, kadının kullandığı hormon ilaçlarıdır. Kadından gelen sütün sebebi baba olmadığı için de kadının kocası için süt babalık söz konusu olmamaktadır. Bu durumda evlatlık alınan çocuğun kız olması durumunda baba ile arasında sütten kaynaklı bir haramlık hükmü oluşmaz. Ancak burada üvey babalara hanımlarının çocuklarının diğer bir ifadeyle rebibelerin haram olduğu hükmü devreye sokulmalıdır.

Ayette ifadesi şöyledir[29]:

وَرَبَٰٓئِبُكُمُ ٱلَّٰتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ

"…Kendileriyle karı-koca münasebeti yaşadığınız kadınlarınızdan olup himayenizde olan üvey kızlarınızla evlenmeniz size haram kılındı."

Muharremat ayeti denilen ve evlenilmesi yasak olan kadınların sayıldığı bu ayette erkeklere karı-koca münasebeti yaşadıkları hanımlarının üvey kızlarıyla evlenmenin yasaklandığını görmekteyiz. Hormon ilacıyla gelen sütün emzirilmesi yoluyla kadın süt anne olurken baba da süt yoluyla değil, rebibenin üvey babası sıfatıyla emen kız çocuğuyla aralarında haramlık hükmü meydana gelir.

[26] Buhari, Nikah, 117.
[27] Mergınani, Hidaye, I/224.
[28] Mergınani, Hidaye, I/224.
[29] Nisa Suresi, 4/23.

Doğum dışında kendiliğinden veya ilaç yoluyla gelen sütün mahremiyet oluşturmasıyla ilgili olarak Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 20.12.2023 tarih ve 109 numaralı kararı şöyledir:

"Kadınlarda süt; doğum yoluyla oluşabildiği gibi kendiliğinden veya süt salgılayan oksitosin hormonunun bazı ilaçlarla ve destek yöntemlerle uyarılması yoluyla da gelebilmektedir. Bebeğin ilk iki yaş içerisinde annesi dışında bir kadının sütünü emmesiyle, süt hısımlığı oluşur. (Bakara, 2/233) Bu noktada sütün hangi sebebe bağlı olarak geldiğinin önemi yoktur. Dolayısıyla hangi sebeple gelirse gelsin, bir kadının sütünü, süt çağındaki bir çocuğun emmesi halinde, bu çocukla, emziren kadın ve belli derecedeki yakınları arasında süt hısımlığı oluşur. Doğum dışında bir yolla süt gelmesi durumunda, sütün oluşumunda etkisi bulunmadığından kadının kocası sütbaba olmaz; ancak emen çocuğun üvey babası olur. Buna bağlı olarak süt çocukla üvey baba arasında tesettür vb. konularda mahrem akrabalara ilişkin ölçü ve hükümler geçerli hale gelir. Bu hükümlerin geçerlilik kazanması, eşler arasında cinsel ilişki yaşanmış olmasına bağlıdır. Ayrıca bu durumda süt hısımlığına ilişkin hükümler koca ile sınırlı olup; onun başka eşinden çocuklarını ve diğer akrabalarını kapsamaz. (bkz. Mevsılî, el-İhtiyar, 3/118-119; Kâsânî, Bedâi', 4/11; el-Fetâva'l-Hindiye, 1/343-344; Şirbînî, Muğni'l-muhtâc, 5/139-142; Kalyûbî, Hâşiyetu Kalyûbî, 4/68; İbn Rüşd el-Cedd, el-Beyân ve't-tahsîl, 5/164-165)"

Görüldüğü üzere konuyla ilgili verilen fetvada da süt emziren kadının kocasının, emen çocuğun üvey babası olduğu ancak bu süt hısımlığının kocayla sınırlı olup diğer akrabaları ve kocanın başka eşinden olan çocuklarını kapsamadığına yer verilmiştir.

2.7. Sütün Başka Bir Maddeyle Karıştırılması

Bir kadının çocuğa verdiği süte bir başka madde karıştırılması meselesi mezhepler arasında ihtilaflı olan meselelerden birisidir. Eğer süte su karıştırılırsa ve fakat süt, sudan daha çok olursa onunla yine evlenme yasağı meydana gelir. Eğer su çok olursa o zaman hürmet hasıl olmaz. Bu görüş Hanefi mezhebinin görüşüdür. İmam Şafi bu görüşe katılmamıştır. İmam Şafi'ye göre ise, suyun içinde süt az da olsa gerçekte vardır.[30]Bu yüzden Şafi mezhebine göre süte karıştırılan maddenin azlığı ya da çokluğu önemli değildir. Süt miktarı bu karışımda az olsa bile hurmet hasıl olur.

Sütün yemeğe karıştırılması durumunda ise durum farklıdır. Yemeğe karışan süt yemekten çok bile olsa, İmam Ebu Hanife'ye göre hurmet hasıl olmaz. İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre, eğer süt yemekte ğalip ise o zaman haramlık hasıl olur. İmameyn'in savunduğu bu görüş yemeğin

[30] Mergınani, Hidaye, I/224.

ateşte pişmemiş olduğu durumlarda böyledir. Eğer yemek ateşte pişerse, o zaman ittifakla onunla hurmet hasıl olmaz.[31]

Kadının sütünün ilaçla karışması durumu da, onun suyla karışması durumu gibidir. İlaca karışan süt, eğer ilaçtan çok olursa onunla hurmet hasıl olur.[32]

Kadının sütünden peynir yapılması durumunda ise, Hanefi mezhebine göre hurmet hasıl olmaz, zira artık sütün adı değişmiştir, başka bir şey olmuştur. Şafii ve Hanbeli mezhebine göre ise bu durumda hurmet hasıl olur.[33]

Şafi mezhebine göre, sütün isminin değişip başka bir madde olması haramlık hükmünü ortadan kaldırmaz. Bu yüzden eğer kadının sütünden peynir yapılsa veya bu süt ile hamur yoğrulsa ve bunlardan bir çocuk yese yine hurmet hasıl olur.[34]

Görüldüğü üzere pek çok meselede olduğu gibi, süt emzirme meselesinde de mezhepler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu farklı görüşlerin bilinmesi fetva verilirken müfti ve kadıların işini kolaylaştırması ve sorunların çözümü açısından önemlidir. Süt emme hususundaki bir diğer önemli mesele, emmenin subûtu meselesidir.

2.8. Emzirmenin Tespit Edilmesi

Süt emzirme meselesinde önemli hususlardan birisi de emzirmenin subûtudur. Zira, bu emzirmeyle emen çocuğun emdiği kadının ailesine katılması söz konusudur. Dolayısıyla ortaya çıkan hurmet sebebiyle de evlenme yasaklarının tespiti son derece önemlidir. Bir kadının bir çocuğu emzirmiş olmasının ispatı mezheplere göre farklılık arz etmektedir.

Emzirmenin tespiti iki yolla mümkündür:

1-İkrar: Bir kadın eğer "Ben onu emzirdim." derse bu şekilde yapılan ikrarla süt akrabalığı sabit olur.[35]

2-Beyyine: Kişilerin bir kadından emdiğine dair şahitlerin varlığıyla da süt kardeşliği sabit olur. Ancak bu mesele kadınlara özel durumlardan olduğu için şahitlik için aranan şartlarda müsamaha gösterilmiştir. Konuyla ilgili görüşleri şöyle özetlemek mümkündür:

[31] Mergınani, Hidaye, I/224.
[32] Mergınani, Hidaye, I/224.
[33] İbn Kudame, el-Muğni, II/1972.
[34] Şirbini, Muğni'l-Muhtac, V/132.
[35] Şafiî, el-Ümm, V, 35; Tirmizi, "Rada'", 4.

a- Tek bir kadının şahitliğiyle süt akrabalığı sabit olabilir. Hanbeli mezhebine göre,tek bir kadının şehadeti yeterlidir. Ancak emzirdiğini iddia eden kişinin bunu ayrıntılı ve açık olarak söylemesi gerekir. Kişinin sadece emzirdiğini söylemesi yetmez. Çünkü haram kılan emzirme, insanlar arasında ihtilaflı bir meseledir. Şöyle ki, emziren kişi beş emzirmeden daha az emzirmiş veya çocuğun ilk iki yaşından sonra emzirmiş olabilir . Bu ayrıntıların emzirmenin şahitliğinde belirtilmesi gerekir. Yine bir tek kadın "Ben ikinizi emzirdim." dese –mezkur ayrıntılarıyla ifade ederek-onun bu sözüyle de yetinilir.[36]

b- Şafi mezhebine göre emzirmenin sabit olabilmesi için ya iki erkek şahit, veya bir erkek iki kadın şahit gereklidir. Veya dört kadın şahit gerekir, zira bu mesele doğum gibi kadınların muttali olabileceği meselelerdendir. Bu sayıdan daha az kadının varlığı şehadet için yetmez, çünkü bir erkeğin şahitliği iki kadının şahitliğine bedeldir.[37] Burada ayrıca şunu zikredelim ki, Şafi mezhebinde yapılacak olan şehadette emzirmenin beş ayrı emme şeklinde gerçekleşmiş olduğunun söylenmesi gereklidir. Aksi takdirde emzirme haramlık hükmü doğurmaz.[38]

c- Hanefi mezhebine göre, çocuk emzirmede sadece münferid olarak kadının şahitliği kabul edilmez. Emzirme, ya iki erkeğin ya da bir erkekle iki kadının şahitliğiyle kanıtlanır. İmam Malik, tek bir kadının şahitliğiyle de eğer ki kadın adalet sahibi bir kimse olursa emzirme kanıtlanabilir demiştir.[39]Ancak burada şunu ifade edelim ki, bugün müfta bih olan görüş Hanbeli Mezhebinin görüşüdür. Bir kadının "Ben ikinizi de emzirdim." demesi süt akrabalığının oluşması için yeterlidir.

3. Medeni Kanun'da Evlenme Yasakları ve Süt Kardeşliği

Türk Medeni Kanunu 129. maddesi aralarında evlenme yasağı bulunan kişiler hakkında düzenlenmiştir. Buna göre aralarında evlenme yasağı olan kişiler 3 sınıftır:

-Kan hısımlığı nedeniyle aralarında evlenme yasağı bulunan kişiler

Kan hısımlığının (akrabalığının) ne olduğu TMK'nun 17. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre "Kan hısımlığının derecesi, hısımları birbirine bağlayan doğum sayısıyla belli olur. Biri diğerinden gelen kişiler arasında üstsoy-altsoy hısımlığı; biri diğerinden gelmeyip de, ortak bir

[36] İbn Kudâme, el-Muğni, II/1982.
[37] Şirbini, Muğni'l-Muhtac, V/146.
[38] Şirbini, Muğni'l-Muhtac, V/146.
[39] Mergınânî, Hidaye, I/226.

kökten gelen kişiler arasında yansoy hısımlığı vardır.” Yani kan hısımlığı doğumla, birbirinden ya da ortak soydan gelen kişiler arasındaki hısımlıktır.

Kanunda belirlenmiş olan bazı yakın akrabalar arasında evlenme yasaktır. TMK’nun 129. maddesinin 1/1. bendine göre “Üstsoy ile altsoy arasında; kardeşler arasında; amca, dayı, hala ve teyze ile yeğenleri arasında” evlenmek yasaktır.

Burada üstsoy ile altsoydan kastedilen; bir kişinin anne – babası ile, büyük anne – büyük babası ile, çocukları ile, torunları ile evlenmesi yasaktır.

Bir kişinin kardeşleri ile evlenmesi yasaktır.

Bir kişinin amcası, dayısı, teyzesi, halası ile evlenmesi yasaktır.

Bir kişinin yeğenleri ile yani kardeşinin çocukları ile evlenmesi yasaktır. Bu evlenme yasakları İslam Hukundakiyle aynıdır. Kan hısımlığı sebebiyle sayılan kimselerle evlenmek İslam’a göre de haramdır.

-Kayın hısımlığı nedeniyle aralarında evlenme yasağı bulunan kişiler

Kayın hısımlığının (akrabalığının) ne olduğu TMK’nun 18. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre “Eşlerden biri ile diğer eşin kan hısımları, aynı tür ve dereceden kayın hısımları olur. Kayın hısımlığı, kendisini meydana getiren evliliğin sona ermesiyle ortadan kalkmaz.” Yani kayın hısımlığı, evlenme nedeniyle oluşan, bir kişinin eşinin kan hısımları ile olan akrabalık bağıdır. Örneğin bir şahsın eşinin annesi yani kayınvalidesi o şahsın üstsoy kayın hısımı olur.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, taraflar arasındaki evlilik sona erse bile kayın hısımlığının sona ermeyeceğidir. Yani eşler boşansa, aralarındaki evlilik herhangi bir nedenle sona erse bile kayın hısımlığı sona ermeyeceğinden kanunda belirlenmiş olan kayın hısımları arasında bulunan evlenme yasağı devam edecektir.

TMK’nun 129. maddesinin 1/2. bendine göre “Kayın hısımlığı meydana getirmiş olan evlilik sona ermiş olsa bile, eşlerden biri ile diğerinin üstsoyu veya altsoyu arasında” evlenmek yasaktır.

Burada kastedilen; eşler arasındaki evlilik sona ermiş olsa bile, kadın eski eşinin üstsoy ve altsoyu ile yani babası, büyükbabası, oğlu, torunu ile evlenemez. Benzer şekilde erkek de eski eşinin üstsoy ve altsoyu ile yani annesi, büyük annesi, kızı, torunu ile evlenemez. Medeni Kanun’daki bu evlenme yasağı İslam Hukuku ile paralellik göstermektedir. Zira, İslam Hukukunda da evlilik

sona erse bile, damat kayınvalideyle, gelin de kayınpederle evlenemez. Aralarındaki evlenme yasağı "müebbed evlenme yasağı" kısmındandır.

Ancak aralarındaki evlilik sona ermiş olan kişilerin birbirlerinin kardeşleriyle, amca, dayı, teyze, halasıyla ve yeğenleriyle evlenmeleri yasak değildir. Yani boşanan erkek, baldızıyla, eski eşinin teyzesiyle halasıyla yeğeniyle evlenebilir. Benzer şekilde boşanan kadın, kayınbiraderiyle, eşki eşinin amcasıyla dayısıyla yeğeniyle evlenebilir. Bu kısımda sayılan evlenme yasakları İslam'da var olan ve "muvakkat evlenme yasağı" dediğimiz başlık altına giren evlenme yasaklarındandır. Eşler arasındaki nikah sona erince aradaki evlenme yasağı kalkmış olur.

-Evlatlık ilişkisi nedeniyle aralarında evlenme yasağı bulunan kişilerdir.

TMK'nun 129. maddesinin 1/3. bendine göre "Evlât edinen ile evlâtlığın veya bunlardan biri ile diğerinin altsoyu ve eşi arasında" evlenmek yasaktır.

Burada kastedilen; evlat edinen ile evlatlık birbiriyle evlenemez. Evlat edinen, evlatlığın altsoyu yani çocuğu, torunu ve evlatlığın eşi ile evlenemez. Benzer şekilde evlatlık, evlat edinen altsoyu yani çocuğu, torunu ve evlat edinenin eşi ile evlenemez.

Buradaki evlenme yasağı İslam Hukukunda bulunmamaktadır. Zira, evlatlık alınan çocuk eğer evlatlık alan kadından süt emme yaşında süt emmediyse o takdirde aralarında herhangi bir sıhriyyet oluşmadığından aralarında evlenmeye dair bir haramlık hükmü de oluşmaz. Ayette, وَمَا جَعَلَ اَدْعِيَاءَكُمْ اَبْنَاءَكُمْ "Evlatlıklarınızı öz çocuklarınız yapmamıştır."[40]buyrulmuştur.

Bu yüzden İslam hukukuna göre, evlatlık alan kişi ile evlatlık aldığı çocuk arasında eğer süt emme olmadıysa mahremiyet oluşmaz. Bu durum sebebiyle evlatlık alınan çocuk o kişinin gerçek evladı mesabesinde değildir.

Görüldüğü üzere Medeni Kanun'da süt kardeşiyle evlenmeye dair bir yasak bulunmamaktadır. Yani İslam Hukuku'na göre bir yudum sütle dahi süt kardeşliği ve evlenme yasağı ortaya çıkarken günümüz hukukuna göre böyle bir yasak yoktur. Osmanlı'nın son döneminde yani 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde İslam'a göre süt akrabalığı evlenme engeli olarak yer almış, hatta Medeni Kanun öncesinde düzenleme yapmak için çalışan komisyonların hazırladığı raporlarda da dikkate alınmış ancak maalesef açıklanmayan sebeplerle ilgili madde matbaada imha edilmiştir.[41] Esasen 1926 yılındaki Resmi Gazete'de yayınlanan ve İsviçre Medeni Kanunu'ndan

[40] Ahzap Suresi,33/4.
[41] Orhan Çeker, İslam Hukukunda Süt Akrabalığı, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 34, 2019, s. 341-358.

tercüme edilen Türk Medeni Kanunu'nun ilk halinde süt kardeşliğine dair bir düzenleme yapılmış ancak ilgili fıkra kanun yürürlüğe girmeden metinden çıkarılmıştır.

1926 tarihli Resmî Gazete nüshasında şöyle denilmiştir: "Aşağıdaki kimseler arasında evlenmek memnu'dur. Neseb sahih olsun olmasın usul ve furu' arasında, ana baba bir ve baba bir yahut ana bir kardeşler arasında bir kimse ile amca, dayı, hala ve teyzesi arasında süt ana ve kardeşler arasında." Bu ifadelerde görüldüğü üzere evlenilmesi yasak olanlar arasında süt anne ve süt kardeşler de sayılmıştır. Bu fıkra kanun yürürlüğe girmeden iptal edlmiştir. Böylece İslam Hukuku'nda var olan evlenme yasağı Medeni Kanun'dan çıkarılmıştır. Bu durum nesebin karışması tehlikesine sebep olabilecek son derece tehlikeli bir durumdur. Medeni Kanun üzerinde yapılacak bir çalışma ile bu durum ortadan kaldırılmalı ve gelecek nesillerin karşılaşabileceği nesep karışıklığı tehlikesinin önüne geçilmelidir.

Sonuç

Bu araştırmanın sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz:

1.Belirli şartlar altında bir kadın bir çocuğu emzirirse kadın ve çocuk arasında emzirmeye bağlı bir mahremiyet oluşur. Bu yüzden emziren kişi emzirdiği çocuğu bilmeli ve bunu söylemelidir.

2.Sütten kaynaklanan akrabalık nesep sebebiyle oluşan akrabalık gibidir, şu kadar var ki, süt sebebiyle mirasçı olunmaz.

3.Emen çocuk kendisini emziren kadının ailesine katılmış gibidir. Kadın, süt annesi erkek de süt babası olur. Kadının diğer çocukları süt kardeş olurlar ve aralarında evlenme yasağı oluşur. Ancak emenin diğer kardeşleri bu durumdan etkilenmezler.

4.Süt kardeş olduğu bilinen kimseler birbiriyle evlenemezler.

5.İslam hukukunda emzirmeye dayalı evlenme yasağı bulunmakla beraber Medeni Kanun'da böyle bir yasak bulunmamaktadır.

6.Bu konuda Medeni Kanun'da var olan evlenme yasaklarıyla ilgili maddeler yeniden düzenlenmelidir. Böylece gelecek nesiller muhtemel soy karışma tehlikesinden korunmalıdır.

Kaynakça

Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuku İslamiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1968, I-VIII.

Çeker, Orhan, İslam Hukukunda Süt Akrabalığı, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 34, 2019.

Erdoğan, Mehmet, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Rağbet Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998.

İbn Kudâme, Şemsuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed, el-Muğnî, Daru'l-İlm, Beyrut el-Muğni (thk. Raid b. Sabri Ebi Alefe), Beytu'l-Efkâri'd-Devliyyeti, Lübnan, 2004.

İmam Malik, el-Müntekâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 1999, 1. Basım.

Kavlak, Oya, Hatice Bal Yılmaz, Şeyda Dülgerler, "Emzirme ve Kanser Araştırmalarının İncelenmesi", Meme Sağlığı Dergisi 2010, Cilt: 6.

Mergınani, Ebü'l-, Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergānî, el- Hidaye Şerh u Bidayeti'l Mübtedi Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.

Rağıp el- İsfehani. Müfredat Fi Garibi"l-Kur'an, Daru'l-Marife, Beyrut.

Şirbini, Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Hatib, Muğni'l-Muhtac (thk. Dr. Muhammed Muhammed Tamir, Şeyh Şerif Abdullah), Dâru'l-Hadis, Kahire, 2006.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, el-Ümm, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1973.

Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, Câmi'ul- Beyan an Te'vil-i Âyi'l- Kur'an, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2010.

MERFÛ-MEVKUF TEÂRUZUNDA MUHADDİSLERİN YÖNTEMİ: DÂREKUTNÎ'NİN ET-TETEBBU' DA MÜSLİM'E YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER ÖZELİNDE*

METHODOLOGICAL APPROACHES OF HADITH SCHOLARS TO MARFŪʿ-MAWQŪF CONTRADICTIONS: A CASE STUDY OF DĀRAQUṬNĪ'S CRITIQUES OF MUSLIM IN AT-TATABBUʿ

Elif SÖNMEZ**

Özet

Hadis usûlü literatüründe, bir hadisin aynı zamanda mevkûf ve merfû rivayet edilmesi durumunda hangisinin tercih edilmesi gerektiği hususunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu bağlamda, "merfû rivayetin tercihi", "mevkuf rivayetin tercihi", "çoğunluğun rivayetinin tercihi", "râvînin hıfzına göre tercihte bulunulması" ve "çeşitli karineler esas alınarak tercih yapılması" şeklinde beş temel görüş öne çıkmaktadır. Mütekaddim hadis âlimleri genellikle karîneye göre tercihte bulunurken, müteahhir dönemde bazı kurallara dayalı tercihler öne çıkmıştır. Dârekutnî karîneye göre tercihi esas alan âlimlerden biri olarak dikkat çekmekte; buna karşılık Nevevî sika râvîlerin ziyadesinin kabul edilmesi gerektiğini öne sürerek teâruz halinde merfû rivayeti tercih etmektedir. Bu çalışmada, Dârekutnî'nin et-Tetebbuʿ adlı eserinde merfû-mevkuf teâruzu çerçevesinde değerlendirdiği Müslim'in eserindeki on sekiz rivayet incelenmekte ve onun tercihlerine yönelik Nevevî'nin el-Minhâc'daki itirazları karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

***Anahtar Kelimeler**: Hadis, Merfû, Mevkuf, Dârekutnî, et-Tetebbu', Müslim, es-Sahîh, Nevevî.*

Abstract

In the literature of Hadith methodology, there are differing approaches concerning which report should be preferred when a hadith is transmitted simultaneously as both mawqūf (halted at a Companion) and marfūʿ (attributed to the Prophet). In this context, five primary positions stand out: preference for the marfūʿ narration, preference for the mawqūf narration, preference based on the majority of narrators, preference based on the narrator's reliability (ḥifẓ), and preference based on various contextual indicators (qarāʾin). Early hadith scholars (mutaqaddimūn) typically made their preferences based on contextual indicators, whereas in later periods (mutaʾakhkhirūn), preference based on certain predetermined rules became prominent. Among those who notably prioritized contextual indicators is al-Dāraquṭnī, who contrasted with al-Nawawī, the latter arguing in favor of accepting additions made by trustworthy narrators and thus preferring marfūʿ narrations in cases of contradiction. This study examines eighteen narrations from Muslim's Ṣaḥīḥ evaluated by al-Dāraquṭnī in his work al-Tatabbuʿ within the framework of marfūʿ-mawqūf contradictions, analyzing al-Nawawī's objections as articulated in his commentary al-Minhāj in a comparative manner.

***Keywords:** Hadīth, Marfūʿ, Mawqūf, Dāraquṭnī, at-Tatabbuʿ, Muslim, Ṣaḥīḥ Muslim, al-Nawawī.*

---

* Bu çalışma 20/07/2018 tarihinde tamamlanan "Mevkuf Hadisin Merfû Rivayet Edilmesi ile İlgili Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler (Tetebbu' Özelinde)" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, İstanbul, 2018).

** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, elifsonmez@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Hadisin metninde ya da senedinde bir ziyadenin olması onun illetli bulunma nedenlerinden biridir. Senedde ziyâde denilince de daha çok mürsel rivâyetin mevsûl, mevkûf veya maktû‘ rivâyetin de merfû olarak aktarılması anlaşılır. Nitekim her iki durumda da râvinin senede fazladan bir kişi eklemiş olması muhtemeldir. Âlimler bir hadisin aynı râviden hem Hz. Peygamber'e (s.a.v) isnad edilerek merfû hem de sahâbenin sözü olarak mevkuf ya da tâbiîn râviye atfedilerek mevkuf nakledilmesi halinde hangisinin doğru kabul edilmesi gerektiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu konu bazı hadis usûlü kitaplarında "Teâruzü'l-vaslı ve'l-irsal, evi'r-refʿi ve'l vakf" şeklinde de ifade edilerek mürsel-muttasıl teâruzuna benzetilmiştir.[1] Burada hadisin illetli olmasına neden olan hususun bir hadisin aynı senedle hem merfû hem de mevkuf olarak rivâyet edilmesi olduğuna dikkat edilmelidir. Zira aynı hadisin farklı sahabîlerden merfû ve mevkuf olarak rivâyet edilmesi halinde her iki şeklinin de sahih olması mümkündür. Ancak özellikle belirli bir sahabîden ya da medar râviden her iki şekilde de nakledilmesi teâruz olarak kabul edilmiştir.[2]

Hadis usûlü eserlerinde bir hadisin aynı medârdan hem merfû hem de mevkuf nakledilmesi halinde merfû rivâyetin tercihi, mevkufun tercihi, çoğunluğun ya da hıfzı daha kuvvetli olanların rivâyetlerinin tercihi ve karîneye göre tercih edilmesi gerektiği şeklinde beş temel görüş bulunmaktadır. Dârekutnî'nin (ö. 385/995) de aralarında olduğu münekkit âlimlerin çoğu merfû-mevkuf teâruzunda karîneye göre tercihte bulunmuş,[3] hadis usûlü âlimlerinden İbn Dakikul'îd (ö. 702/1302),[4] Alâî (ö. 761/1359)[5] ve İbn Hacer (ö. 852/1449) de bu görüşü savunmuştur.[6] Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071),[7] İbnü's-Salâh (ö. 643/1245),[8] Nevevî (ö. 676/1277),[9] gibi başka âlimler de sikanın ziyadesinin makbul olduğu görüşünden hareketle, râvi sika olduğunda merfû rivayetin sahih kabul edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.

---

[1] Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-ʿIrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424), 1/213.

[2] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*, thk. Rebi' b. Hâdî Umeyr (Riyad: Dârü'r-Râye, 1415), 2/611.

[3] Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 1/216-217.

[4] Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî İbn Dakîkul'îd, *Şerhu'l-İlmâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm*, thk. Muhammed Halûf Abdullah (Suriye: Dârü'n-Nevâdir, 1430), 1/27-28.

[5] Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Nazmü'l-ferâid lima tadammenehû hadîsu zi'l-yedeyn mine'l-fevâid*, thk. Kâmil Şatib er-Râvi (Bağdat: Matbaatü'l-Ümme, 1406), 376-377.

[6] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/613, 687.

[7] Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, thk. Mahir Yasin el-Fahl (Riyad: Dârü İbni'l-Cevzî, 1441), 2/231.

[8] Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *ʿUlûmü'l-hadîs*, thk. Nûreddin Itr (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1433), 72.

[9] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr liehadisi'l-beşiri'n-nezîr*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Riyad: Mektebtü'l-Meârif, 1431/2010), 122.

Dârekutnî *et-Tetebbu'*da *Sahîhayn*'da bulunan iki yüz kadar rivayeti zikretmiş, bunların da yirmi dokuzunu hadisin hem merfû hem de mevkuf olarak nakledilmesi nedeniyle kitabına almıştır. Buna göre o *Sahîhayn*'da nakledilen illetli hadisleri açıklayacağını belirttiği kitabının yaklaşık %15'inde merfû-mevkuf teâruzundan bahsetmektedir. Bu durum merfû-mevkuf teâruzunun *Sahîhayn*'da nakledilen hadislerin illetli bulunmasının nedenlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bir başka açıdan merfû-mevkuf teâruzu erken dönemden itibaren hadisin sıhhati hususunda âlimlerin ihtilaf etmelerine neden olmuştur. Bu nedenle merfû-mevkuf teâruzu halinde karineye göre tercihte bulunduğu belirtilen Dârekutnî'nin yöntemini incelemek için *et-Tetebbu'* eserinin iyi bir tercih olacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte Dârekutnî zikrettiği yirmi dokuz hadisin hepsinde tercihte bulunmadığı gibi bazen de *el-İlel* de aynı hadisi naklederek Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) zikrettiği merfû tarikin sahih olduğunu belirtmiştir.[10]

Çalışmada Dârekutnî'nin merfû bir hadisi mevkuf olarak da nakledilmesi nedeniyle illetli bulmasına neden olan karinelerin tespit edilebilmesi için *et-Tetebbu'* eserinde açıkça tercihini belirttiği rivayetler dikkate alınmıştır. Ayrıca onun yönteminin belirli bir kaîdeye göre hüküm verdiği anlaşılan Nevevî ile kıyaslanması hedeflenmiş, bu nedenle de onun sadece Müslim'in eserine yönelik tenkitleri dikkate alınmış, böylece incelenen rivayet sayısı on sekize düşürülmüştür. Burada *et-Tetebbu'* eserinin örneklem olarak seçilmesi râvi sika olduğunda merfû rivayeti doğru kabul eden Nevevî'nin aynı hadisler hakkındaki görüşlerinin de tespit edilerek kıyaslama yapılabilmesi açısından önem arz etmektedir. Zira Nevevî, Müslim'in *es-Sahîh*'ini şerh ettiği *el-Minhâc* eserinde Dârekutnî'nin bazı tenkitlerine cevap vermiştir.

Çalışmada Dârekutnî'nin daha ziyade râvilerin çoğunun mevkuf nakletmesi ya da mevkuf nakledenler sayıca az olsalar bile hıfz açısından daha üstün olmalarını esas alarak merfû hadisi illetli bulduğu görülmüştür. Nevevî ise başka usûl âlimlerini de takip ederek merfû-mevkuf teâruzu halinde merfû hadisin tercih edilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Literatürde merfû-mevkuf meselesine dair kaleme alınan önceki çalışmaların belirli bir eser üzerinden böyle bir karşılaştırma yaptıkları görülmemiştir. [11] Bu çalışma söz konusu boşluğu, Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'* eserindeki rivayetlerin incelenmesiyle doldurmayı hedeflemektedir.

[10] Bunun bazı örnekleri için bk. Sönmez, *Mevkuf Hadisin Merfû Rivayet Edilmesi*, 80-93.

[11] Daha önce hadisin ref' edilmesi ve merfû-mevkuf meselesini ele alan çalışmalar yapılmış ancak bunlarda bir eser üzerinde iki âlimin yönteminin karşılaştırılması yapılmamıştır. Bk. Yusuf Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti* (Ankara: Otto, 2015); Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkuf İlişkisi* (Ankara: İlâhiyât, 2020).

2. Merfû-Mevkuf Teâruzu

Bu mesele klasik hadis usûlü kitaplarında muttasıl-mürsel ve merfû-mevkuf rivâyetlerin teâruzu durumunda hangisinin tercih edileceği ve bu durumun tercih edilmeyen rivâyeti nakleden râvilerin cerh edilmesini gerektirip gerektirmediği bağlamında tartışılmıştır. Usûl kitaplarında mevkuf hadisin merfû rivâyeti, mürsel hadisin muttasıl rivâyet edilmesine benzetilmiş, daha ziyade mürsel hadisin vasl edilmesi açıklandıktan sonra mevkuf ve merfû olarak rivâyet edilen hadisler için de aynı durumun geçerli olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple merfû-mevkuf teâruzu kaynaklarda mürsel ve muttasıl hadis hakkında verilen bilgiler de kullanılarak açıklanacaktır. Aşağıda öncelikle hadis usulü eserleri arasından konunun ilk olarak ele alındığı Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'sinden İbn Hacer'in *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh* isimli eserine kadar telif edilen kitaplar çerçevesinde meselenin hangi başlıklar altında ele alındığı zikredilecektir.

Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye*'de öncelikle "Mürsel ve Muttasıl Olarak Rivâyet Edilen Hadislerin Sıhhati ve Bu Hadislerle Amelin Gerekip Gerekmediği" başlığı altında konuya değinmekte, mürsel-muttasıl teâruzunda hangisinin tercih edileceğine dair dört farklı görüş zikretmektedir.[12] Buna göre mürsel-muttasıl teâruzu halinde hadis âlimlerinin çoğu mürseli tercih ederken başka bazı şartları gözetenler de olmuştur. Zira âlimlerin bir kısmı çoğunluğun mürsel rivâyet etmesi halinde, başkaları da mürsel rivayet edenlerin hıfz açısından diğerlerinden daha üstün olmaları halinde mürsel rivayeti doğru kabul etmişlerdir. Diğer bir grup âlime göre de adâlet ve zabt şartlarını taşıması şartıyla muttasıl rivâyet kabul edilir. Hatîb el-Bağdâdî de bu son görüşü doğru bulmakta, mürsel nakledenlerin unutma veya başka bir nedenle de irsal etmiş olabileceğini belirtmektedir.[13] Daha sonra Hatîb el-Bağdâdî "Râvinin Bazen Merfû Bazen de Mevkuf Olarak Rivâyet Ettiği Hadisin Hükmü" başlığında da merfû-mevkuf teâruzuna değinmektedir. Ona göre bir hadisin aynı sahâbîden hem merfû hem de mevkuf olarak rivâyet edilmesi, sahâbîden kaynaklanan bir durum olabileceği için hadisin sıhhatini etkilemez. Nitekim sahâbî bir defa merfû olarak rivâyet ettiği bir hadisi başka bir seferinde fetva amacıyla zikredip refʿ etmeyebilir. Böylece hadis aynı sahâbîden hem merfû hem de mevkuf olarak ezberlenir. Süfyân b. Uyeyne de bunu sıklıkla yapmış, merfû naklettiği bir hadisi başka bir seferinde kasıtlı olarak mevkuf rivayet etmiştir. Bu durum hadisin zayıf olmasını gerektirmediği gibi ziyâde bilgi içerdiği için merfûnun tercihi evladır.[14] İbnü's-Salâh ise konuyu *Ulûmü'l-hadîs*'de "Muʿdal" bahsinin sonunda önemli gördüğü bazı bilgileri aktardığı "Tefrîât" başlığı altında ele alarak Hatîb el-

[12] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/221-223.
[13] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/223.
[14] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/232; Merfû hadisin mevkuf rivayet edilmesinin sebepleri hakkında bk. Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkuf İlişkisi* (Ankara: İlâhiyât, 2020).

Bağdâdî'nin zikrettiği dört görüşe yer vermiştir.[15] Ayrıca "Sika Râvilerin Ziyâdelerinin Bilgisi ve Hükmü" bölümünün sonunda mürsel hadisin vasl edilerek rivâyet edilmesinde "ziyâdetü's-sika" meselesinde olduğu gibi bir muhalefetin bulunduğuna işaret etmektedir.[16] İbnü's-Salâh konuyu "Mu'dal" ve "Ziyâdetü's-sika" başlıklarında incelediği için onun şerhini veya ihtisarını yapan sonraki âlimler de genellikle aynı başlık altında açıklamış, İbnü's-Salâh'a yeni bir açılım getirmemişlerdir. Nevevî *et-Takrîb ve't-teysîr'*de[17] ve *İrşâdü tullâbi'l-hakaʾik*'te[18] İbn Kesîr (ö. 774/1372) *İhtisaru ʿulûmi'l-hadîs*'te,[19] Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-îzâh'*ta[20] ve Zerkeşî (ö. 794/1392) *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*'ta aynı başlıklar altında konuyu ele almışlardır.[21]

Zehebî'nin (ö. 748/1348) *el-Mûkıza* isimli eserinde müstakil olarak konumuza değinen bir başlık yoktur. Ancak o, "el-Muzdarib ve'l Muallel" başlığında sika bir râvinin müsned, mevkuf ya da mürsel rivâyet ettiği bir hadise başka sika râviler muhalefet ettiğinde tek kişi hata yapabileceği için çoğunluğun görüşünün tercih edileceğini belirtmiştir.[22]

İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393)[23] *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* isimli eserinde "Ziyâdetü's-sika" başlığı altında konuya değinilmektedir. Yukarıda zikredilen usûl eserlerinde genel olarak Hatîb el-Bağdâdî'nin zikrettiği dört görüşün muhaddislere nispetinin benimsendiği görülmektedir. İbn Receb ise bunların mütekaddimîn hadis âlimlerinin görüşü olmadığını söyleyerek Hatîb el-Bağdâdî'yi eleştirmektedir. İbn Receb'in aktardığına göre, Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye*'den önce "*Temyîzu'l-mezîd fî muttasıli'l-esânîd*" adında bir eser telif etmiştir. Bu eserinde, isnaddaki ziyâdeleri sahihliğine hükmedilenler, reddine ve kabul edilmemesine hükmedilenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Ancak daha sonra Hatîb el-Bağdâdî kelamcıların ve fukahânın görüşlerinden etkilenerek *el-Kifâye*'de sikanın ziyadesinin mutlak olarak kabul edileceğini belirtmiştir.[24]

---

[15] Osman b. Abdirrahman İbnu's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nûruddîn 'Itr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998), 71-72.
[16] İbnü's-Salâh, *ʿUlûmü'l-hadîs*, 85-88.
[17] Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 122.
[18] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakāʾik ilâ maʿrifeti süneni hayri'l-halâʾik sallallāhu ʿaleyhi ve sellem*, thk. Abdülbâri Fethullah es-Selefî (Medine: Mektebetü'l İmân, 1408–1987), 1/200.
[19] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *İhtisâru ʿUlûmi'l-hadîs (el-Baisü'l-hasis ile birlikte)*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dârü't-Türas, 1423), 45.
[20] Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-Irâkī, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uglika min Mukaddimeti'bni's-Salâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.), 94.
[21] Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh Zerkeşî, *en-Nüket ʿalâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc (Riyad: Edvâu's-Selef, 1419), 2/58.
[22] Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Mûkıza fî ʿilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdulfettâh Ebu Gudde (Haleb: Mektebetü'l Matbuati'l İslamiyye, 1425), 52.
[23] Birçok usûl konusunu içermesi nedeniyle İbn Receb el-Hanbelî'nin *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*'deki görüşlerinin verilmesi de uygun görülmüştür.
[24] Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b Ahmed İbn Receb, *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahim Saîd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421), 2/637-638.

İbn Hacer *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh* isimli eserinde "Mu'dal" bahsinin "Tefrîât" başlığı altında bu meselenin aslında "Muttasıl-Mürsel ve Merfû-Mevkuf Teâruzu" şeklinde müstakil bir kısım olduğuna işaret etmektedir. Bu yüzden İbnü's-Salâh'ın "Muallel" hadisin "Tefrîât" kısmında zikretmesinin daha uygun olacağını, aksi taktirde de bu meselenin yerinin "Ziyâdetü's-sika" başlığının altında olduğunu belirtmektedir.[25] İbn Hacer "Ziyâdetü's-sika" konusunun sonundaki "Faide" başlığı altında muttasıl-mürsel teâruzu ile merfû-mevkuf teâruzu arasında hüküm açısından fark gözetmenin doğru olmayacağını, her ikisinin de râvinin ziyâdesi olarak düşünülmesi gerektiğini açıklamıştır. Zira İbnü'z-Zemlekânî (ö. 727/1327) muttasıl-mürsel teâruzu ile merfû-mevkuf teâruzlarını farklı değerlendirmiştir. Ona göre; muttasıl rivâyet eden de mürsel rivâyet eden de Rasûllullah'a (s.a.v) ait bir sözü aktarmıştır, muttasıl rivâyet sikanın ziyadesidir ve kabul edilir. Ancak aslı mevkuf olan bir rivâyetin refʿ edilmesi, Rasûlullah'a (s.a.v) ait olmayan bir sözün O'na (s.a.v) nispet edilmesidir. Bu nedenle İbnü'z-Zemlekânî, bu sonuncusunu ziyâde değil illet olarak değerlendirir.[26]

Merfû-Mevkuf Teâruzunda Tercih

Bir hadisin hem merfû hem de mevkuf olarak rivâyet edilmesi halinde her zaman rivâyetlerden birinin zayıf olması gerekmez. Zira sahâbenin, Rasûlullah'tan (s.a.v) işittiği bir hadisi bir keresinde ona refʿ ederek merfû rivâyet ettiği halde başka bir sefer fetva için zikredip refʿ etmemesi mümkündür. Böylece hadis aynı sahâbeden her iki şekilde de aktarılır. Sahâbe için durum böyleyken daha sonraki râviler de fetva amacıyla, unuttukları için ya da farklı gerekçelerle her zaman hadisleri Hz. Peygamber'e (s.a.v) dayandırmamışlardır. Ancak burada problem olan husus her iki şekilde de naklettiği tespit edilemeyen bir râviden hem merfû hem de mevkuf olarak aktarıldığında hangisinin tercih edileceğidir.

Merfû-mevkuf teâruzunda rivâyetlerden sadece birinin sahih olması halinde hangisinin tercih edilmesi gerektiğine dair beş farklı görüş ortaya konulmuştur. Bunlar; merfû rivâyet tercih edilir, mevkuf rivâyet tercih edilir, çoğunluğun rivâyeti tercih edilir, hıfzı daha kuvvetli olanın rivâyeti tercih edilir ve karineye göre tercih edilir görüşleridir. Bunları zikreden hadis âlimleri ve onların gerekçeleri aşağıda açıklanacaktır.

[25] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/605.
[26] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/695.

3. Merfû Rivâyeti Tercih

Hatîb el-Bağdâdî isim vermeden bazı âlimlerin râvinin adil ve zabıt olması şartıyla merfû rivâyeti tercih ettiklerini belirtmekte, kendisi de bu görüşü benimsemektedir.[27] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) de merfû rivâyeti tercih ettiği aktarılmıştır.[28] İbnü'l-Kattân el-Mağribî (ö. 628/1231) usûlcülerin çoğunun ve Bezzâr'ın (ö. 292/905)[29] da içinde bulunduğu bazı muhaddislerin merfû rivâyeti tercih ettiğini belirtmektedir.[30]

İbnü's-Salâh da Hatîb el-Bağdadî'nin görüşünü benimsemekte, bu görüşü fukahâ ve usûlcülere nispet etmektedir. İbnü's-Salâh'a göre bazı sika râvilerin merfû rivâyet ettiği bir hadisi başkaları mevkuf rivâyet ederse veya bir râvi merfû rivâyet ettiği hadisi başka bir vakitte mevkuf olarak aktarırsa sikanın ziyâdesi olan merfû hadis sahihtir. Çünkü o diğerinin zikretmediği ek bir bilgiyi açıklamıştır.[31] İbnü's-Salâh ile aynı görüşte olan Nevevî'ye göre merfû rivâyete muhalefet edenler sayıca aynı ya da daha fazla olsa da durum değişmez, merfû rivayet tercih edilir.[32] Nitekim o, Müslim şerhinde de şöyle demiştir:

Muhakkik hadis âlimlerinin, fukahânın, usulcülerin söylediği, Hatîb el-Bağdâdî'nin de tashih ettiği görüşe göre muhalefet eden kendisi gibi ya da sayıca daha fazla ve hıfzı daha kuvvetli olsa bile doğru olan refʿ edenin rivâyetidir. Çünkü o sikanın ziyâdesidir ve makbuldür.[33]

Irâkî (ö. 806/1404) de merfû rivâyetin tercih edilmesini hadis âlimlerinin görüşü olarak görmektedir.[34] Merfû rivâyeti tercih edenlere göre diğer râvi ezberindeki eksiklik, şüphe[35] ya da unutma sebebiyle hadisi mevkuf rivâyet etmiş olabilir. Hatta râvi bir hadisi merfû rivâyet ettiği halde başka bir sefer unutarak mevkuf rivâyet de edebilir.[36]

Adalet ve zabt sahibi râvinin merfû naklederek başkalarına muhalefet etmesi halinde bunun sikanın ziyadesine benzetilerek kabul edileceğini belirten bu görüşe bazı âlimler itiraz etmişlerdir. Nitekim Ebû'l-Feth b. Seyyidünnâs (ö. 734/1334) İbnü'l-Kattân el-Mağribî'ye karşı çıkarak râviler güvenilirlik ve adâlet açısından aynı ya da yakın seviyede iseler nazarî olarak merfû rivâyetin mutlak

[27] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/231.
[28] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/610.
[29] Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 1/214.
[30] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/604.
[31] İbnü's-Salâh, *ʿUlûmü'l-hadîs*, 72.
[32] Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 122.
[33] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dârü ihyai't-türâsi'l-Arabî, 1392), 1/32-33.
[34] Irâkī, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 94-95.
[35] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/610.
[36] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/222.

şekilde kabul edileceği söylenebilse de önceki âlimlerin metodunun bu görüşü doğrulamadığını belirtmektedir.[37] İbn Receb bu görüşü kelamcılara ve fakihlere nispet ederek Hatîb el-Bağdâdî'nin konu hakkındaki görüşünü eleştirmektedir.[38] İbn Hacer'e göre ise fukahâ da her zaman ziyâde olan rivâyeti kabul etmemiştir.[39] Ayrıca o, şâz hadisin tanımından yola çıkarak da bu görüşe itiraz etmektedir. Nitekim sahih hadisin şartlarından biri şâz olmamasıdır. Şâz hadisin tanımında sikanın rivâyetine zabt açısından ondan daha kuvvetli ya da sayıca daha fazla râvinin muhalefet etmesi söz konusudur. Bu durumda mutlak olarak merfû rivâyetin kabul edileceği söylendiğinde mevkuf rivâyet eden râvinin kendisinden zabt açısından daha güvenilir olması ya da sayıca daha çok râviye muhalefet etmesi durumunda bu rivâyetin sıhhatine hükmetmek tenâkuza yol açabilir. Zira sikanın ziyâdesi mutlak olarak kabul edilir denildiği taktirde şâz olarak rivâyet etse de ona sahih denilmesi gerekmektedir.[40]

4. Mevkuf Rivâyeti Tercih

Bazı muhaddislerin hadisin merfû mu mevkuf mu olduğunda tereddüt ettiklerinde ihtiyaten mevkufu tercih ettikleri söylenmiştir.[41] Hatîb el-Bağdâdî[42] ve İbnü'l-Kattân el-Mağribî[43] isim vermeden bu görüşü hadis âlimlerinin çoğunluğuna nispet etmişlerdir.

Bu görüşe göre mevkufun tercih edilmesinin sebebi merfû rivâyet eden râvinin hadisi bilinen tarikle, sülûkü'l-câdde[44] üzere rivâyet ederek hata yapmış olma ihtimalidir.[45] Ayrıca mevkuf rivâyetin tercihi cerh tadildeki tercih meselesine benzetilerek, cerhin tadile tercih edilmesi gerektiği gibi burada da mevkuf tercih edilir de denilmiştir.[46] Yalnız buna cerhin ziyâde bir ilim barındırdığı için takdim edildiği, burada ise ziyâdenin merfû rivâyette olduğunu söyleyerek karşı çıkanlar da olmuştur.[47]

[37] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/604.
[38] İbn Receb, *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*, 2/638.
[39] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/613.
[40] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/612.
[41] Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/59.
[42] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/222.
[43] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/604.
[44] Bir râvinin, meşhur alışıldık bir tarikle rivâyet ederek -hıfz açısından daha üstün ya da aynı seviyedeki râvilerin meşhur olmayan bir isnadla rivâyetlerine muhalefet etmesi durumunda- hata yaptığını ifade etmek için kullanılan tenkit terimi. Terim hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhittin Düzenli, "Bir Tenkid Terimi Olarak Sülûkü'l-Câdde", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 1-23.
[45] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/610.
[46] Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 1/215.
[47] İbnü's-Salâh, *ʿUlûmü'l-hadîs*, 88.

5. Çoğunluğun Rivâyetini Tercih

Bu görüşe göre bir hadisi mevkuf olarak rivâyet edenlerin sayısı merfû rivâyet edenlerden daha çoksa mevkuf tercih edilir. Merfû rivâyet edenlerin sayısı daha fazla olduğu takdirde ise onların rivâyeti tercih edilir. Zira başkalarının mevkuf olarak rivâyet ettiği hadisi bir râvi merfû rivâyet ederek akranlarına muhalefet ettiyse bu hata yaptığının açık göstergesidir.[48]

Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) bu görüşü genel olarak hadis âlimlerine atfederken[49] Hatîb el-Bağdâdî hadis âlimlerinin bir kısmının görüşü olduğunu belirtmektedir.[50] Irâkî ise bu görüşü usûlcülere nispet etmektedir.[51]

6. Hıfzı Daha Kuvvetli Olanın Rivâyetini Tercih

Mevkuf rivâyet eden râvinin hıfzı merfû rivâyet edenden daha kuvvetliyse mevkuf, merfû rivâyet edenin hıfzı daha kuvvetliyse onun rivâyeti tercih edilir. Bu durumda muhalefet edenlerden herhangi bir grubun sayıca az ya da çok oluşuna değil hıfz yönünden üstün olmasına itibar edilir. Bu görüş de isim verilmeden bir grup hadis âlimine nispet edilmektedir.[52]

Mevkuf rivâyet edenin hıfzının daha kuvvetli olması durumunda merfû rivâyet eden râvinin cerh edilip edilmeyeceği meselesi de tartışılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî,[53] İbnü's-Salâh[54] ve Nevevî'ye[55] göre bu konudaki ihtilaf râvinin adâletine zarar vermez. Bu durumda merfû rivâyetin reddi ihtiyat içindir. Hıfzı daha iyi olan râvi hata etmiş de olabileceği gibi râvinin bir kez hata etmesi cerhini gerektirmez.[56]

7. Karineye Göre Tercih

İbn Dakikul'îd,[57] Alâî [58] ve İbn Hacer[59] bu görüşü tercih etmişlerdir. İlk dönem hadis âlimlerinin çoğunun da merfû-mevkuf teâruzunda karineye göre tercihte bulunduğu belirtilmektedir.[60] Bu durumda mevkuf tariki tercih etmeyi gerektirecek bir karine olmasına rağmen merfû rivayetin tercih

---

[48] Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetü's-selefiyye, 1386), 1/34.
[49] İbn Receb, *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*, 2/637; Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 1/216.
[50] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/222.
[51] Irâkī, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 1/445.
[52] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/222; İbn Receb, *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*, 2/637.
[53] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/222.
[54] İbnu's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 72.
[55] Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 124.
[56] Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 1/216-217.
[57] İbn Dakîkul'îd, *Şerhu'l-İlmâm*, 1/27-28.
[58] Alâî, *Nazmü'l-ferâid*, 376-377.
[59] İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket*, 2/613, 687.
[60] Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 1/216-217.

edilmesi doğru değildir. Nitekim İbn Dakikul'îd ahkâm hadislerini ihtiva eden eseri *el-İlmâm*'a[61] yazdığı şerhin mukaddimesinde şöyle demektedir:

Hadis âlimleri sika râvilerin rivâyet etmesine rağmen hadisin sahîh olduğuna hükmetmelerine engel olacak çoğunluğa ya da hıfzı daha kuvvetli olanlara muhalefet veya rivâyette hata olduğuna zannı gâlib oluşturacak bir karinenin varlığı gibi bir sebeple rivâyeti illetli görebilirler. Bu konuda bütün hadislere tatbik edilebilecek bir kural yoktur. Bu sebeple hadis âlimlerinden -veya onların çoğundan- mürsel rivâyet edenle muttasıl, mevkuf rivâyet edenle merfû ve eksik rivâyet edenle ziyâde rivâyet edenin rivâyetlerinin teâruzunda ziyâde rivâyet eden râvinin rivâyetinin doğruluğuna hükmedildiği görüşünün her zaman geçerli olmadığını görüyoruz. Bu genel bir kural değildir. Hadis âlimlerinin bazı açıklama ve uygulamalarına müracaat edilerek söylediğimizin doğruluğu bilinebilir.[62]

Alâî de Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. Medînî (ö. 234/848-49), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Müslim, Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) ve Dârekutnî gibi mütekaddim hadis âlimlerinin sikanın ziyâdesinin kabul ve reddinde bütün hadisleri kapsayacak genel bir hüküm vermediklerini belirtmektedir.[63] Aşağıda bu âlimlerden Dârekutnî'nin yöntemi onun *et-Tetebbu'* eserinde merfû-mevkuf teâruzu nedeniyle zikrettiği hadisler özelinde incelenecektir.

8. Dârekutnî'nin *Et-Tetebbu'*da Merfû-Mevkuf Teâruzunda Tercih Karineleri

Dârekutnî *et-Tetebbu'*da *Sahîhayn*'da nakledilen 200 kadar hadisi zikretmiş, bunların bir kısmını çeşitli nedenlerle illetli bulurken kimi zaman açıkça tercihte bulunmadan râvilerin hadisi muhtelif şekillerde naklettiklerini belirtmiş, bazen de *Sahîhayn*'daki hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*daki değerlendirmelerinin on dokuzu sadece Müslim'in eserinde, beşi sadece Buhârî de beşi de her iki eserde ortak yer alan rivayetler olmak üzere yirmi dokuzunda merfû-mevkuf teâruzu tespit edilmiştir. Burada Dârekutnî'nin yönteminin Nevevî ile kıyaslanması hedeflendiği için Müslim'in eserinde yer alan yirmi dört hadis incelenmiş; Dârekutnî'nin bunların altısında açıkça tercihte bulunmadığı, geriye kalan on sekiz hadiste ise Müslim'in naklettiği merfû tariki illetli bulduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte Dârekutnî *et-Tetebbu'*da açıkça tercihini beyan etmediği hadislerin bir kısmını *el-İlel* eserinde de zikretmiş, orada söz konusu hadisin merfû tarikinin

[61] Abdullah Aydınlı, "el-İlmâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/22/137.
[62] İbn Dakîkul'îd, *Şerhu'l-İlmâm*, 1/27-28.
[63] Alâî, *Nazmü'l-ferâid*, 376-377.

sahih olduğunu belirtmiştir.[64] Bu durum onun merfû-mevkuf teâruzu halinde her zaman merfuyu ya da mevkufu tercih etmediğini, çeşitli karineleri dikkate aldığını göstermektedir. Burada Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da teâruz halinde mevkuf hadisi sahih kabul ederek Müslim'in zikrettiği merfû tariki illetli bulduğu on sekiz rivayet incelenerek onun merfû-mevkuf teâruzundaki tercih karineleri tespit edilecektir.

Dârekutnî incelenen on sekiz hadisin on dördünde râvilerden çoğunun hadisi mevkuf rivayet etmeleri,[65] dördünde ise mevkuf nakledenlerin hıfz açısından daha üstün olmaları nedeniyle mevkuf tariki tercih etmiştir.[66] Dârekutnî'nin tercihlerinde temel olarak bu iki karine önce çıksa da bazı ek karinelerin de onun bu tercihinde etkili olduğu görülmektedir. Nitekim o hadisi merfû nakleden râvinin hocasından semâının olmaması,[67] tedlis yapmakla bilinmesi[68] ya da hakkında bir cerh ifadesinin bulunması gibi nedenlerle de mevkuf tarikin daha doğru olduğunu belirtmiştir.[69]

Aşağıda Dârekutnî'nin merfû-mevkuf teâruzunda karineye göre tercihte bulunması râvilerin sayıca çokluğu ve hıfz açısından üstün olmaları nedeniyle mevkuf hadisi sahih bulduğu ikişer örnekle açıklanacaktır. Daha sonra onun tercihi diğer âlimlerin görüşleriyle ve özellikle de Nevevî'nin açıklamalarıyla kıyaslanarak merfû-mevkuf teâruzunda belirli bir karineyi ya da kaideyi esas alan muhaddislerin yöntem farklılıkları gösterilecektir.

9. Dârekutnî'nin Çoğunluğun Rivayetini Tercihi

Dârekutnî râviler arasında hıfz açısından üstünlük durumu söz konusu olmadığında çoğunluğun rivayetini tercih etmiş, tek kalan râvinin hata yaptığını düşünmüştür. Örneğin Müslim "Ömer b. Hafs → babası (Hafs b. Gıyâs) → Alâ b. Hâlid → (Ebû Vâil) Şakîk → Abdullah b. Mes'ûd" isnadıyla Resûlullah'tan (s.a.v) cehennemle ilgili bir hadis nakletmiş, Dârekutnî bu rivayetin Hz. Peygamber'e (s.a.v) refʿ edilmesinin hata olduğunu, zira Süfyân es-Sevrî, Mervân b. Muâviye ve başkalarının Alâ b. Hâlid'den mevkuf rivâyet ettiklerini belirtmiştir.[70] Dârekutnî *el-İlel* eserinde de "Müslim, Ömer b.

---

[64] Bunun bazı örnekleri için bkz. Elif Sönmez, *Mevkuf Hadisin Merfû Rivayet Edilmesi ile İlgili Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler (et-Tetebbuʿ Özelinde)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 80-93.

[65] Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, thk. Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 140-141 (no: 18), 142-143 (no: 20), 166-167 (no: 40), 169-170 (no: 42), 182-183 (no: 54), 208-209 (no: 76), 217-218 (no: 84), 226-227 (no: 93), 262-263 (no: 121), 268-269 (no: 125), 286 (no: 138), 308-309 (no: 156), 359-361 (no: 198), 361 (no: 199).

[66] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 149-151 (no: 25), 239-240 (no: 102), 277-279 (no: 133), 339-340 (no: 182).

[67] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 166-167 (no: 40).

[68] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 262-263 (no: 121).

[69] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 339-340 (no: 182).

[70] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 226-227 (no: 93) أخرج مسلم عن عمر بن حفص عن أبيه عن العلاء بن خالد عن شقيق عن عبد الله عن النبي ﷺ: "يؤتى بجهنم لها سبعون ألف زمام مع كل زمام سبعون ألف ملك يجرونها". قال رفعه وهم. رواه الثوري ومروان وغيرهما عن العلاء بن خالد موقوفا.

Hafs'ın hadisini *es-Sahîh*'inde zikretse de bana göre onun mevkuf olması daha doğrudur" diyerek Müslim'in kitabına atıfta bulunmuştur.[71] Ancak o *el-Etrâf* eserinde bu görüşünün aksini savunarak Ömer b. Hafs'ın "babası → Alâ b. Hâlid" isnadıyla hadisi merfû naklederek teferrüd ettiğini ve bunun sahih olduğunu, nitekim Müslim'in de eserinde zikrettiğini belirtmiştir.[72]

Alâ b. Hâlid eleştirilen, hatta yalancılıkla da itham edilen bir râvidir.[73] Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun hakkında "hadislerini terk ettim sonra Süfyân'ın ondan olan rivâyetlerini yazdım" demiştir.[74] Buna dayanarak Alâ'nın râvileri arasında Süfyân'ın rivâyetlerinin daha güvenilir olduğu söylenebilir. Dârimî (ö. 255/868) de Süfyân es-Sevrî'nin bu rivâyeti refʿ etmediğine vurgu yapmakta böylece sanki mevkuf rivâyet edilmesini daha doğru bulmaktadır.[75] Bezzâr "Ömer b. Hafs'ın babasından rivâyeti dışında bu hadisi refʿ edeni bilmiyoruz" demiş,[76] Ukaylî (ö. 322/934) de hadisin mevkuf olmasının daha doğru olduğunu söylemiştir.[77] İbn Ammar eş-Şehîd'in (317/929) eserinde de Abdullah'tan mevkuf rivâyet edilmesinin meşhur olduğu, Ömer b. Hafs'ın teferrüd ettiği belirtilmektedir.[78]

Yukarıdaki bilgilere dayanarak Ömer b. Hafs'ın merfû rivayet ettiği söz konusu hadisi erken dönem münekkitlerinin genellikle illetli bulduğu söylenebilir. Bununla birlikte Nevevî Hafs b. Gıyâs'ın sika olduğunu ve ziyâdesinin makbul olduğunu belirtmiştir.[79] İbn Hacer ise *en-Nüketi'z-zırâf ale'l-etrâf*'ta hadisin mevkuf olmasının daha evla olduğunu belirterek mütekaddim âlimlerin yöntemini takip etmiştir.[80]

---

[71] Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh (Riyad: Dârü Taybe, 1405/1985), 5/87.

[72] Ebü'l-Fadl Muhammed b Tahir el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd: min hadisi Resûlillahi li'd-Dârekutnî*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassar, es-Seyyid Yûsuf (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 4/166.

[73] Ebû Ahmed Abdullāh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî duʿafâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmet Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 6/377; Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403), 22/492.

[74] Ebu Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Duʿafâu'l-kebîr*, thk. Abdulmut'î Emîn Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1404), 3/344.

[75] Tirmizî, "Sıfatü cehennem", 1.

[76] Ebû Bekr Ahmed b Amr el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr: Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988), 5/163.

[77] Ukaylî, *ed-Duʿafâ*, 3/344.

[78] Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Hüseyin el-Herevî İbn Ammâr eş-Şehîd, *İlelü'l-ehâdîs fî Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. el-Haccâc*, thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamid el-Halebî el-Eserî (Riyad: Dârü'l-Hicre, 1412/1991), 150-152 Bu bilginin İbn Ammâr eş-Şehîd'in eserine sonradan dahil edilmiş olabileceği belirtilmiştir. Bk. Yâsir b. Muhammed Fethî Âli 'Îd - Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahîhayn: Buhûs ve imlâ'ât ale'l-kitâbi't-Tetebbu'* (Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, 1446/2024), 3/121.

[79] Nevevî, *el-Minhâc*, 17/179.

[80] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüketü'z-zırâf ʿale'l-etrâf*, thk. Abdüssamed Şerafeddin (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, ts.), 7/52.

Hafs b. Gıyâs sika bir râvi olsa da hıfzının zayıfladığından ve vehminden bahsedilmiştir.[81] Ondan rivâyet eden Ömer b. Hafs da sikadır[82] ama hata yapabildiği belirtilmiştir.[83] Bu durumda Ömer b. Hafs sika da olsa hata yaptığının bilinmesi ayrıca Alâ b. Hâlid'in rivâyetlerinde Süfyân es-Sevrî'nin daha güvenilir olması nedeniyle bazı münekkitler mevkuf rivayeti daha sahih kabul etmişlerdir. Bir diğer ihtimale göre de hafızasının zayıflığından söz edilen Hafs b. Gıyâs yanılarak hadisi merfû rivâyet etmiş olabilir.

Dârekutnî başka bir değerlendirmesinde de Müslim'in "Abdülcebbar → İbn Uyeyne → Zührî → Ebû Ubeyd (Sa'd b. Ubeyd) → Hz. Ali" isnadıyla naklettiği Rasûlullah'ın (s.a.v) kurban etlerini üç günden sonra yemelerini yasakladığına dair rivayetin merfû olarak aktarılmasına itiraz etmiştir. O, Abdülcebbar'ın bu rivayette vehmettiğini, zira Humeydî, Ali b. Medînî, Ka'nebî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Ebû Hayseme, İbn Ebî Ömer, Kuteybe, Ebû Ubeydullah ve başkalarının aynı hadisi İbn Uyeyne'den mevkuf rivâyet ettiklerini belirtmiştir.[84] Bu değerlendirmesinin ardından Dârekutnî hata olduğu açık olmasına rağmen Müslim'in neden söz konusu rivayeti eserinde naklettiğine dair de yorumda bulunmuştur. Ona göre Müslim'e sadece Abdülcebbar rivayeti ulaşmış ve o İbn Uyeyne'nin aslında mevkuf rivâyet ettiğini bilmiyor olabilir. Çünkü hadisin medârı Zührî'nin diğer râvileri hadisi merfû rivayet etmişler, dolayısıyla ondan merfû rivâyet edilmesi sahihtir.[85] Ebû Mes'ud ed-Dımaşkî'nin (ö. 401/1010-11) belirttiği üzere de Müslim Abdülcebbar'ın hata yaptığını bilmese de aynı hadisi Zührî'nin başka öğrencilerinden sahih tariklerle de merfû olarak tahric etmiştir.[86]

Dârekutnî'nin de zikrettiği üzere Zührî hadisi merfû olarak nakletse de Süfyân b. Uyeyne'nin mevkuf rivayet ettiği bilinmektedir. Zira Humeydî (ö. 219/834) hocası Süfyân b. Uyeyne'ye başkalarının bu hadisi Hz. Ali'den refʿ ederek rivâyet ettiklerini söylediğinde Süfyân, merfû olarak ezberlemediğini söylemiştir.[87] Buna rağmen Dârekutnî'nin de belirttiği gibi Süfyân b. Uyeyne'nin râvilerinden Abdülcebbar söz konusu hadisi merfû rivâyet ederek hata yapmıştır.[88]

---

[81] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/61.
[82] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-taʿdîl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1373), 6/103.
[83] Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Kitâbü's-sikat* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1393), 8/445.
[84] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 286 (no: 138).
[85] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 286 (no: 138).
[86] İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Kitâbü'l-ecvibe li'ş-Şeyh Ebû Mes'ûd: amma eşkale'ş-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, thk. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âl-i Küleyb, (Riyad: Dârü'l-Verrâk, 1419), 212.
[87] Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dımaşk: Dârü's seka, 1996), 1/152.
[88] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434), 9/488.

İbn Ammar eş-Şehîd "Bu hadisin İbn Uyeyne'den refʿ edilmesi mahfuz değildir"[89] demektedir. Ebû Mes'ud ed-Dımaşkî de "Abdülcebbar'dan başkasının İbn Uyeyne'den merfû rivâyet etmediğini" söylemiştir.[90] Beyhakî (ö. 458/1066) de Süfyân b. Uyeyne dışındakilerin hadisi Zührî'den merfû olarak rivâyet ettiklerini belirterek, Süfyan'ın rivâyetinin mevkuf olduğuna dikkat çekmektedir.[91] Kâdî İyâz (ö. 544/1149) işin ehli olan hadis âlimlerine göre Süfyân'dan merfû olarak rivâyet edilmesinin illetli olduğunu, Süfyân'ın "hâfız" ravilerinin refʿ etmediğini, bu yüzden de Buhârî'nin hadisi Süfyân tarikiyle tahric etmediğini söylemektedir.[92] Nevevî ise Dârekutnî ve Kâdî İyâz'ın sözlerini aktardıktan sonra her halükârda metnin sahih olduğunu belirtmektedir.[93] Böylece konuyla ilgili diğer âlimlerden aktarılan bilgiler ile Dârekutnî'nin görüşü uyum arz ederken, Nevevî onların görüşüne kesin bir şekilde itiraz etmese de muhtemelen Zührî'nin aslında merfû rivayet ettiğini dikkate alarak hadisin metninin sahih olduğunu söylemektedir.

10. Dârekutnî'nin Hıfzı Güçlü Râvilerin Rivayetini Tercihi

Dârekutnî merfû-mevkuf teâruzunda çoğu zaman râvilerin sayıca çokluğunu esas almasına rağmen, azınlıkta olan tarafın hıfz açısından üstün olması halinde onların rivayetini tercih ettiği görülmektedir. Zira Müslim "…Hakem b. Uteybe → Abdurrahmân b. Ebî Leylâ → Kaʻb b. Ucre → Rasûlullah (s.a.v)" isnadıyla namazdan sonra yapılan dualarla ilgili bir hadisi Mâlik b. Miğvel, Hamza ez-Zeyyât ve Amr b. Kays tarikiyle zikretmiş,[94] Dârekutnî hadisin Hakem b. Uteybe'den başka tariklerle de merfû nakledildiğini ancak Mansûr b. Muʻtemir ve Şuʻbe b. Haccâc'ın mevkuf rivayet ettiklerini belirtmiştir. Ardından Dârekutnî'nin "Allah bilir doğrusu mevkuf olmasıdır. Zira refʿ edenler Mansûr ve Şuʻbe ile kıyaslanamayacak şeyhlerdir." ifadesinden hadisi merfû rivayet edenler sayıca fazla olmasına rağmen hıfz yönünden daha üstün gördüğü iki râvinin mevkuf rivayetini tercih ettiği anlaşılmaktadır.[95]

---

[89] İbn Ammâr eş-Şehîd, *İlel*, 94.
[90] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/306.
[91] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/488.
[92] Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Muʿlim bi-fevâʾid-i Müslim*, thk. Yahyâ İsmâil (Mısır: Dârü'l-Vefa, 1419/1998), 6/422.
[93] Nevevî, *el-Minhâc*, 13/128.
[94] Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisaburî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Feryâbî (Beyrut: Dâru Kurtuba, 1430/2009), "Mesâcid", 144-145.
[95] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 239-240 (no: 102), ("معقبات لا يخيب قائلهن" من حديث مالك بن مغول وعمرو بن قيس وحمزة الزيات قال: وقد تابعهم زيد بن أبي أنيسة وليث بن أبي سليم وابن أبي ليلى وقبيصة عن الثوري عن منصور. وخالفهم منصور من رواية أبي الأحوص وجرير عن منصور عن الحكم فروياه موقوفا. وكذلك رواه شعبة عن الحكم إلا من رواية جعفر الصائغ عن عبدان عنه. والصواب والله أعلم الموقوف لأن الذين رفعوه شيوخ لا يقاومون منصورا وشعبة.) وأخرج مسلم من حديث الحكم عن ابن أبي ليلى عن كعب مرفوعا: "
Dârekutnî Mansur ve Şu'be'den merfû nakledenlerin de olduğunu söylemekte ancak bu tarikleri güvenilir bulmadığı için her iki râvinin de aslında mevkuf naklettiklerini düşünmektedir. Zira onların öğrencilerinin çoğu hadisi mevkuf nakletmiş, daha önce Nesâî Mansûr'un, Tirmizî de Şu'be'nin rivayetinin aslında mevkuf olduğunu belirtmişlerdir.

Hadisin merfû-mevkuf nakledilmesindeki bu ihtilafı başka âlimler de zikretmiş bunlardan Tayâlisî (ö. 204/819),[96] Buhârî[97] ve Nesâî[98] herhangi bir tercihte bulunmazken, Tirmizî merfû rivayetin "hasen" olduğunu belirtmiştir.[99] İbn Hibbân (ö. 354/965) da merfû hadisi *es-Sahîh*'inde rivayet etmiştir.[100] Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ve Begavî'ye (ö. 516/1122) göre de hadisin merfû tarikleri sahihtir.[101] Burada Dârekutnî'den önce de hadisin merfû-mevkuf nakledilmesindeki ihtilaf zikredilse de o râvileri hıfz açısından kıyaslayarak tercih yapmıştır.

Nevevî ise Dârekutnî'ye itiraz etmiş, usulcüler, fukahâ ve Buhârî'nin de aralarında bulunduğu muhakkik muhaddislerce merfû ve mevkuf olarak rivâyet edilen hadislerde doğru olanın merfû olduğuna hükmedilmesi yönündeki görüşünü zikretmiştir. Buna göre; vakfedenler refʿ edenlerden daha çok olsalar da rivâyetin merfû olduğuna hükmedilir. Burada ise tam aksi olduğuna göre elbette merfû olan sahihtir. Bu sikanın ziyâdesidir, kabulü gerekir. Vakfedenlerin unutması ya da kısaltması sebebiyle reddedilmez.[102] Burada Dârekutnî râvilerin hıfz açısından üstünlüklerini esas alarak tercihte bulunduğu halde Nevevî'nin kaideye göre hareket ettiği ve sikanın ziyadesini mutlak olarak kabul ettiği söylenebilir.

Dârekutnî'nin merfû-mevkuf tearuzunda râvinin hıfz açısından üstünlüğünü vurgulayarak mevkuf hadisi tercih ettiği başka örnek de Müslim'in "… Musʿab b. Şeybe → Talk b. Habîb → Abdullah b. Zübeyr → Âişe" isnadıyla Rasûlullah'tan (s.a.v) fıtratla ilgili on hususu zikrettiği hadistir. Dârekutnî, iki hafız râvi olan Süleyman et-Teymî ve Ebû Bişr'in (Caʿfer b. İyâs) Musʿab'a muhalefet ederek hadisi Talk b. Habîb'in sözü olarak naklettiklerini belirtmiştir. Burada Dârekutnî'ye göre yukarıdaki tarikle hadis aslında merfû değil maktû olarak nakledilmiş, Musʿab hata yaparak hadisi refʿ etmiş olmaktadır. Dârekutnî yukarıda hıfz açısında üstün olan râviler azınlıkta olsalar da onların rivayetini tercih ederken burada Musʿab'ın hıfzı kuvvetli iki râviye muhalefet etmesini kabul etmemiştir. Zira o Nesâî'nin Musʿab hakkındaki "münkerü'l-hadis" ifadesini de zikrederek onun hadisini tek

[96] Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd el-Cârûd Tayâlisî, *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dârü'l-Hicr, 1420), 2/387.
[97] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî' (Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1409), 218.
[98] Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 9/68.
[99] Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sünen*, thk. 'Izzuddîn Dalî vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1436), "Daavât", 25.
[100] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh ʿale't-tekāsîm ve'l-envâʿ*, thk. Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1433/2012), 1/369.
[101] Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâʾ ve tabakātü'l-asfiyâʾ* (Kahire: Matbaatü's Saâde, 1394), 5/104; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mesʿûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Züheyr eş-Şâvîş (Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), 3/231.
[102] Nevevî, *el-Minhâc*, 5/95.

kalmasından dolayı değil zayıf olduğu halde hıfz açısından daha üstün râvilere muhalefetini kabul etmediği için illetli bulmaktadır.[103] Dârekutnî hadis hakkında benzer bir bilgiyi *el-İlel* ve *es-Sünen* eserlerinde de zikretmiştir.[104]

Ahmed b. Hanbel[105] ve Nesâî[106] de Mus'ab'ın naklettiği merfû hadisin münker olduğunu belirtmişlerdir. Dârekutnî'den önce Nesâî de, Süleyman et-Teymî ve Ca'fer b. İyâs'ın Mus'ab'a muhalefet ettiklerini söyleyerek onların rivayetinin daha doğru olduğunu zikretmiştir.[107] Tirmizî hadisin "hasen" olduğunu söylerken,[108] Ebû Abdillâh İbn Mende el-İsfahânî'ye (ö. 395/1005) göre Müslim'in, Mus'ab tarikiyle zikrettiği merfû hadis illetlidir.[109]

Bu hadisle ilgili Nevevî'nin bir açıklaması bulunmamaktadır. Ancak Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) Yahyâ b. Maîn ve Ebü'l-Hasen el-İclî'ye (ö. 261/875) göre Musʿab'ın sika bir râvi oluşunu dikkate alanlara göre hadisin sahih kabul edilebileceğini belirtmiştir.[110] İbn Hacer de hadisin sıhhate zarar verecek bir illeti bulunmadığı görüşündedir. Zira Yahyâ b. Maîn, İclî ve başkaları Mus'ab'ın sika olduğunu söylerken Ahmed b. Hanbel, Ebû Hatîm er-Râzî ve başkaları da zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre onun hadisleri "hasen"dir ve fıtrat hadisinin Ebû Hüreyre ve başka sahabîlerden nakledilen şahidleri bulunmaktadır. Bu nedenle İbn Hacer'e göre Mus'ab'ın naklettiği merfû hadisin sahih sayılması caizdir. Süleyman et-Teymî'nin, "Talḳ b. Ḥabîb'i on şeyin fıtrattan olduğunu zikrederken işittim" sözü ise iki şekilde anlaşılabilir: Birinci ihtimale göre Süleyman, Talḳ b. Habîb'in on hususu kendi görüşü olarak zikrettiğini işitmiştir ki Nesâî de bu şekilde anlamıştır. İkinci ihtimale göre ise Süleyman, Talḳ'ı bu on şeyi ve isnadını zikrederken işittiği halde o isnadını hazfetmiştir.[111] Buna göre İbn Hacer'in hadisin aslı merfû olduğu halde bazı râvilerin refʿ etmediğini düşünerek merfû hadisin de sahih kabul edilebileceğini düşündüğü söylenebilir.

Sonuç olarak Nevevî, Dârekutnî'nin Müslim'in eserinde merfû tarikle naklettiği halde mevkuf olmasını daha doğru bularak eleştirdiği on sekiz hadisin bir kısmında Dârekutnî'nin görüşünü ya hiç zikretmemiş ya da sadece nakletmekle yetinmiş, herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Böylece

---

[103] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ*, 339-340 (no: 182).
[104] Dârekutnî, *el-İlel*, 14/89; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 1/165.
[105] Ukaylî, *ed-Duʿafâ*, 4/196.
[106] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/309-310.
[107] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/309-310.
[108] Tirmizî, "İstiʾzân", 48.
[109] Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm bi-sünnetihî ʿaleyhisselâm: Şerḥu Süneni İbn Mâce el-İmâm*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b İbrâhim b Ebî'l-Ayneyn (Dekahliye: Dârü İbn Abbâs, 1427/2007), 1/123.
[110] Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, 1/123.
[111] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, 1434/2013), 18/167.

Nevevî'nin sadece sekiz hadiste Dârekutnî'ye cevap verdiği görülmektedir. Söz konusu rivayetlerde Nevevî'nin itirazları şu şekilde özetlenebilir: Dârekutnî bir hadisin rivâyetinde merfû-mevkuf teâruzu varsa mevkufun tercih edilmesi gerektiği kaidesini benimsemekte ve buna binaen Müslim'i eleştirmektedir, oysa bu kaide zayıftır.[112] Usulcüler, fukahâ, Buhârî, Müslim ve muhakkik hadis âlimlerine göre sikanın ziyâdesi olduğu için merfû olan tarik mevkufa tercih edilir.[113]

Sonuç

Bu çalışmada, Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*ʿ'da merfû-mevkuf tearuzunda mevkufu tercih ettiği on sekiz hadis incelenmiş; onun yöntemi Nevevî'nin *el-Minhâc*'daki yöntemiyle karşılaştırılmıştır. Bunun sonucunda Dârekutnî'nin benimsediği karine temelli yaklaşımda genel olarak "çoğunluk" ve "hıfz"ın dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Zira Dârekutnî'nin merfû-mevkuf teâruzunda genellikle râvilerin güvenilirlik ve hıfz açısından denk olmaları halinde sayıca çoğunluğun rivayetini doğru kabul ettiği halde râviler hıfz açısından denk olmadıklarında sayıca az olsalar da hıfz açısından üstün olanların rivayetini tercih ettiği görülmüştür.

Dârekutnî, on dört rivayette çoğunluğun mevkuf rivayetini, dört rivayette ise hıfzı üstün olanların mevkuf rivayetini tercih etmektedir. Merfû nakleden râvinin çoğunluğa muhalefetinin yanı sıra, vehmi ile bilinen biri olması ya da hadisin senedinde inkıta olması gibi durumlar da Dârekutnî'nin tercihinde belirleyici olmaktadır. Burada zikredilmesi gereken bir diğer husus Dârekutnî *et-Tetebbu*ʿda merfû-mevkuf teâruzu halinde merfû tariki sahih bulduğunu açıkça zikretmese de *el-İlel*'de merfû tariki sahih kabul ettiği örnekler de bulunmaktadır.[114]

Dârekutnî hadisin sadece belirli bir medâr râviden nasıl nakledildiğini esas alırken Nevevî hadisin bir üst tabakada nasıl nakledildiğini de dikkate alabilmektedir. Mesela yukarıda zikredilen bir hadisi Süfyân b. Uyeyne mevkuf naklettiği halde bir râvisinin merfû rivayet etmesi nedeniyle Dârekutnî hadisi illetli sayarken, Nevevî aslında Süfyân b. Uyeyne'nin hocası Zührî'nin hadisi merfû rivayet etmesini esas alarak hadisin sahih olduğunu söylemiştir.

Dârekutnî râvilerin sayıca çokluğu veya hıfz açısından üstünlüklerine göre tercihte bulunurken müteahhir dönemde bazı âlimler hadisin aslında merfû olması ya da râvilerden birinin refʿ etmekten çekinmesi gibi bazı ihtimalleri de dikkate alarak merfû tariki tashih etme yoluna gitmişlerdir.

[112] Nevevî, *el-Minhâc*, 6/141.
[113] Nevevî, *el-Minhâc*, 6/141 Benzer başka değerlendirmeler için bk. 2/112; 3/45; 5/95; 6/29; 14/48; 17/178-179; 18/27.
[114] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Sönmez, *Mevkuf Hadisin Merfû Rivayet Edilmesi*, 80-93.

Çalışma, *et-Tetebbu*ʿ özelinde merfû-mevkuf teâruzunda zikredilen karine-kaide tartışmasını somutlaştırmış; böylece teorik usûl ilkelerinin hadis tenkidi pratiği içinde nasıl işlediğini göstermiştir. Burada her iki yöntemi de temsil ettiği düşünülen birer kişi seçilerek sadece *et-Tetebbu*ʿda zikredilen Müslim'in *es-Sahîh*'indeki bazı örnekler incelenmiş; böylece Dârekutnî ile Nevevî arasında bir karşılaştırma yapma yoluna gidilmiştir.

Kaynakça

Abdullah Aydınlı. "el-İlmâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/137. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-. *Nazmü'l-ferâid lima tadammenehû hadîsu zi'l-yedeyn mine'l-fevâid*. thk. Kâmil Şatib er-Râvi. Bağdat: Matbaatü'l-Ümme, 1406.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mesʿûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Şerhu's-Sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Züheyr eş-Şâvîş. 15 Cilt. Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1434.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b Amr el-. *el-Bahrü'z-zehhâr: Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1409/1988.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî'. Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1409.

Çap, Sabri. *Hadis İlminde Merfû-Mevkuf İlişkisi*. Ankara: İlâhiyât, 2020.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh. 11 (1-11) Cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1. Baskı., 1405/1985.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-. *el-İlzâmât ve't-Tetebbu*ʿ. thk. Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1405/1985.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1424/2004.

Düzenli, Muhittin. "Bir Tenkid Terimi Olarak Sülûkü'l-Câdde". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 1-23.

Ebû Mesʿûd ed-Dımaşkî, İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd. *Kitâbü'l-ecvibe li'ş-Şeyh Ebû Mesʿûd: amma eşkale'ş-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*. thk. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âl-i Küleyb,. Riyad: Dârü'l-Verrâk, 1419.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakātü'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü's Saâde, 1394.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*. thk. Mahir Yasin el-Fahl. Riyad: Dârü İbni'l-Cevzî, 1441.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü's seka, 1. Basım, 1996.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullāh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duʿafâʾi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmet Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

İbn Ammâr eş-Şehîd, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Hüseyin el-Herevî. *İlelü'l-ehâdîs fî Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. el-Haccâc*. thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamid el-Halebî el-Eserî. Riyad: Dârü'l-Hicre, 1. Basım, 1412/1991.

Irâkī, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uglika min Mukaddimeti'bni's-Salâh*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, ts.

İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî. *Şerhu'l-İlmâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm*. thk. Muhammed Halûf Abdullah. 5 Cilt. Suriye: Dârü'n-Nevâdir, 2. Basım, 1430.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-taʿdîl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1373.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*. thk. Rebi' b. Hâdî Umeyr. Riyad: Dârü'r-Râye, 1415.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *en-Nüketü'z-zırâf ʿale'l-etrâf*. thk. Abdüssamed Şerafeddin. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 24 Cilt. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, 1. Basım, 1434/2013.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Kitâbü's-sikat*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1393.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-sahîh ʿale't-tekāsîm ve'l-envâʿ*. thk. Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 1433/2012.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *İhtisâru ʿUlûmi'l-hadîs (el-Baisü'l-hasis ile birlikte)*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Dârü't-Türas, 1423.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b Ahmed. *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahim Saîd. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421.

İbnu's-Salâh, Osman b. Abdirrahman. *'Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûruddîn 'Itr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Mektebetü's-selefiyye, 1386.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fadl Muhammed b Tahir el-Makdisî. *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd: min hadisi Resûlillahi li'd-Dârekutnî*. thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassar, es-Seyyid Yûsuf. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *ʿUlûmü'l-hadîs*. thk. Nûreddin Itr. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1433.

‘Îd, Yâsir b. Muhammed Fethî Âli - Luhaydan, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-. *Siyânetü’s-Sahîhayn: Buhûs ve imlâ’ât ale’l-kitâbi’t-Tetebbu’*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İbni’l-Cevzî, 1. Basım, 1446/2024.

Kâdî İyâz, Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *İkmâlü’l-Muʿlim bi-fevâʾid-i Müslim*. thk. Yahyâ İsmâil. 9 Cilt. Mısır: Dârü’l-Vefa, 1. Basım, 1419/1998.

Mizzî, Ebü’l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân el-. *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma’ruf. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *el-İʿlâm bi-sünnetihî ʿaleyhisselâm: Şerḥu Süneni İbn Mâce el-İmâm*. thk. Ebû Abdillâh Ahmed b İbrâhim b Ebî’l-Ayneyn. 5 Cilt. Dekahliye: Dârü İbn Abbâs, 1. Basım, 1427/2007.

Müslim, Ebü’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisaburî. *Sahîh-i Müslim*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Feryâbî. Beyrut: Dâru Kurtuba, 2. Basım, 1430/2009.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-. *es-Sünenü’l-kübrâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dârü ihyai’t-türâsi’l-Arabî, 2. Basım, 1392.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-. *et-Takrîb ve’t-teysîr liehadisi’l-beşiri’n-nezîr*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebtü’l-Meârif, 1431/2010.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-. *İrşâdü tullâbi’l-hakāʾik ilâ maʿrifeti süneni hayri’l-halâʾik sallallāhu ʿaleyhi ve sellem*. thk. Abdülbâri Fethullah es-Selefî. Medine: Mektebetü’l İmân, 1408–1987.

Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-. *Fethu’l-muğis bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-ʿIrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424.

Sönmez, Elif. *Mevkuf Hadisin Merfû Rivayet Edilmesi ile İlgili Müslim’e Yöneltilen Eleştiriler (et-Tetebbuʿ Özelinde)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd el-Cârûd. *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cize: Dârü’l-Hicr, 1420.

Tirmizî, Muhammed b. ‘İsâ et-. *Sünen*. thk. ‘Izzuddîn Dalî vd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 1436.

Ukaylî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Amr el-. *ed-Du‘afâu’l-kebîr*. thk. Abdulmut’î Emîn Kal’acî. Beyrut: Dârü’l-Mektebetü’l-İlmiyye, 1404.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *el-Mûkıza fî ʿilmi mustalahi’l-hadîs*. thk. Abdulfettâh Ebu Gudde. Haleb: Mektebetü’l Matbuati’l İslamiyye, 8. Basım, 1425.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *en-Nüket ʿalâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc. Riyad: Edvâu’s-Selef, 1419.

SEYYİD SÜLEYMAN NEDVÎ'NİN BAKIŞ AÇISIYLA MÜSLÜMAN KADINLARIN KAHRAMANLIĞI *

SAYYID SULAIMAN NADWI'S PERSPECTIVE ON THE HEROISM OF MUSLIM WOMEN

Abdullah ÇIDIK**

Özet

Bu çalışmamızda, kadının geçmişten günümüze geçirmiş olduğu merhaleleri Seyyid Süleyman Nedvî'nin perspektifinde incelenerek İslam tarihinde kadının konumunu ve İslamiyet'in kadına verdiği değeri ele almaktadır. İslamiyet öncesi dönemde kadının toplumda değersiz bir konumda olduğu, hakir görüldüğü ve alınıp satılan bir meta seviyesine indirgenmiş olduğu görülmektedir. Ancak İslamiyet'in gelişiyle birlikte bu anlayış köklü bir şekilde değişmiştir. Kız çocuklarının diri diri gömüldüğü bir toplumdan, kızını omzuna alıp Mekke sokaklarında gururla dolaşan bir peygamberin önderliğinde, kadına hak ettiği değer yeniden kazandırılmıştır. Bu anlayış, Peygamber Efendimiz'in vefatından sonra da Hulefâ-i Râşidîn döneminde devam etmiştir. Emevîler döneminde de bu olumlu davranış devam etmiştir. Bununla birlikte, İslam dünyasının ilim ve fen alanında zirveye ulaştığı dönemlerde batıda öğrencilerin eğitim almak için gittikleri Endülüs'te, doğuda Abbasîler'in kurduğu Beytü'l-Hikme gibi eğitim kurumlarında ve siyasi alanlarda kadınlar önemli roller almış[1] ve ilimde onlar kadar ileri giden Memlükler döneminde[2] de kadınlar toplumda daha önceki dönemler gibi önemli görülmüş ve ilim ehli bir birey olarak kabul görmüşlerdir. Bu bilgiler ışığında kadınlar konusunda Hint Alt kıtasında XIX. yüzyılda yaşamış olan Şiblî Nu'manî'nin talebesi, Muhammed İkbâl'in hem çağdaşı hem de dostu olan büyük âlim Seyyid Süleyman Nedvî'nin yaşadığı çağda kadınların Avrupai tarzda bir örnekliği benimsemelerine karşın geçmiş dönemde olan ve İslam tarihinde önemli başarılar, yiğitlikler göstermiş Müslüman hanımların kahramanlıklarının önemine vurgu yaparak eser kaleme almıştır. Kendisinin bu çerçevede yazmış olduğu Müslüman Kadınların Kahramanlıkları adlı eserin yazılış amacından ve eserin içeriğinden bahsettik.

Anahtar Kelimeler: *Müslüman Kadınların Kahramanlıkları, Seyyid Süleyman Nedvî, İslam Tarihi, Hint Alt Kıtası.*

Abstract

This study examines the historical progression of women's roles from past to present through the perspective of Sayyid Sulaiman Nadwi, focusing on the status of women in Islamic history and the value Islam attributes to women. In the pre-Islamic era, women were regarded as inferior in society, often treated with disdain and reduced to objects of trade. However, with the advent of Islam, this perception underwent a profound transformation. From a society where daughters were buried alive, Islam elevated women's status under the leadership of a Prophet who proudly carried his daughter on his shoulders through the streets of Mecca. This approach continued during the era of the Rightly Guided Caliphs and even into the Umayyad period. Furthermore, in times when the Islamic world reached its peak in science and knowledge, women played significant roles in educational institutions such as al-Andalus in the West and Bayt al-Hikma in the East, founded by the Abbasids. During the

---

* Bu çalışma, henüz yayımlanmamış olan Yüksek lisans tez çalışmasından bir bölüm olarak alınmıştır.

** Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, abdullahcidik-ogr@kku.edu.tr.

[1] İhsan Arslan, "Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi Seyyide Şağab Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
 The Journal of International Social Research* VIII, sy 40 (2015): 827-839.

[2] İsmail Yiğit, "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmi Dergi* XL, sy 2 (2004): 131.

Mamluk period as well, women were recognized as important figures and esteemed as scholars. In this context, the renowned scholar Sayyid Sulaiman Nadwi, a 19th-century intellectual from the Indian subcontinent, student of Shibli Nu'mani and contemporary and close friend of Muhammad Iqbal, authored a work that emphasized the heroism of Muslim women throughout Islamic history. Contrary to the Westernized role models adopted by some women of his time, Nadwi highlighted the valor and accomplishments of Muslim women in earlier Islamic periods. This paper discusses the aim and content of his work "Heroism of Muslim Women."
Keywords: *Heroism of Muslim Women, Sayyid Sulaiman Nadwi, Islamic History, Indian Subcontinent.*

1. Giriş

Aile, toplumun en temeli ve çekirdeğidir. Onun korunmasıyla ve düzelmesiyle toplum düzelir onun bozulmasıyla da toplum bozulur. Nitekim kadınlar, tarihin ilk dönemlerinden itibaren sosyal hayatın hemen hemen her kademesinde yer almışlar ve çeşitli görevler üstlenmişlerdir.[3] Bu yüzden kadın, kocasının evinde en sadık bekçi, en iyi muhafız ve yardımcıdır. Müslüman kadın, iffet ve namusunu, vakar ve haysiyetini koruyan, ibadetini muntazam yapan, ahlaklı ve haklı olduğunu anladığı zamanda kocasına itaat ve uyan kimsedir.[4] Aile hayatında kadın erkeğin tam bir ortağıdır. Nasıl ki o, erkek için bir elbise ise, ayın şekilde erkek de onun için bir elbisedir.[5] Kadın ve erkek şeref, haysiyet ve Allah yanında kıymet bakımından aynıdır ve farkları yoktur. Her ikisinin de ayrı ayrı hakları ve vazifeleri vardır. Nitekim kadın, toplum tarafından kimi zaman bir anne kimi zaman bir sırdaş kimi zaman abla ve kız kardeş kimi zaman da eş olarak yaratılmış varlıklardır. Bu sebeple kadınların ezilmesi yok sayılması gibi bir durum ortadan kaldırılmış ve eşit olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır.

Cahiliye Arap toplumunda kız çocukları hor görülmekteydi. Ancak İslamiyet'in gelmesiyle ile beraber kadınlar asıl değerine ulaşmış hem Kur'ân-ı Kerim'in müjdelere hem de Hz. Peygamber'in sünnetinde onlara ayrıcalık tanındığını görmekteyiz. Nitekim Rasulullah'ın (s.a.v) gerek sözlü beyanlarıyla gerekse uygulamalarıyla kadınların toplumdaki konumunu yükseltmeye çalışmış, daima onlara iyi davranılmasını tavsiye etmiştir.[6]

Babalara Peygamber (s.a.v) şu şekilde bir müjde "Her kim iki kız çocuğunu yetişkinlik çağına gelinceye kadar büyütüp terbiye ederse, kıyamet günü o kimseyle ben şöyle yan yana bulunacağız" buyurdu ve parmaklarını bitiştirdi. (Müslim, Birr ,149) Kocalara ise şu şekilde bir müjde "Kadınlara iyi davranmanızı tavsiye ediyorum; vasiyetimi tutunuz. Zira kadın kısmı kaburga kemiğinden

[3] Zekeriya Akman, "Hz. Peygamber Döneminde Savaşlarda Kadın", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 2 (30 Aralık 2012): 0-0.
[4] Mihriye Cavidan, "İslâm'a Göre Kadın", *İslâm Medeniyeti Mecmuası (İslâm Medeniyeti)* II, sy 22 (1969): 29.
[5] Bakara Suresi 187. Ayet.
[6] Mehmet Eren, "Hz. Muhammed'in Sünnetinde Kadına Verilen Değer", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 2007, 314.

yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri yeri üst tarafıdır. Eğri kemiği doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Kendi hâline bırakırsan, yine eğri kalır. Öyleyse kadınlar hakkındaki tavsiyemi tutunuz." (Buhârî, Enbiyâ 1, Nikâh 80; Müslim, Radâ' 60. Ayrıca bk. Tirmizî, Radâ 11, Tefsîru sûre (9) 2; İbni Mâce, Nikâh 3) verilmiştir. Bu da Peygamber döneminde kadının önemini gözler önüne seren salt bir gerçekliktir. Tarih içerisinde kadınların toplumda farklı rolleri ve konumları olmuştur. Peygamber döneminde müjdeler ile babalar ve kocalara bu mesajlar verilmiş kadınların yok sayılması ötekileştirilmesi geri plana atılmıştır. Onları eğitim ve öğretim konusunda teşvik etmiş onlara has bir 'Kadınlar Suffa'sı kurmuştur.[7] Bu bilgiler ışığında onlara iyi davranılması tavsiye etmiş ve vefatı öncesi veda hutbesinde: "Ey insanlar! Kadınların haklarını korumanızı ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları, Allah emaneti olarak aldınız. Onların iffet ve namuslarını Allah adına söz vererek helal edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde haklarınız, kadınlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır…"[8] buyurmuştur.

Dört halife döneminde de kadınlara Peygamberin öğüdüne uygun olarak davranılmış, onlar hakir görülmemiş ve geri plana atılmamıştır. Bu durum Emevi döneminde kadın toplumdaki yerini muhafaza etmiştir. Daha sonraki dönem olan Endülüs, Abbasi ve Memlüklüler döneminde ise ilmin ve fennin gelişmesiyle entelektüel olan toplum sayesinde toplumda değişimler olmuş ve kadınların bilgi edinmesi ve aktarma da önemi azımsanmayacak kadar önemli bir yer tutmuştur.

Seyyid Süleyman Nedvî,[9] 23 Safer 1302/ 22 Kasım 1884 Cuma günü Hindistan'ın Bihâr Eyaleti'nin Patna şehri yakınlarında bulunan Disne köyünde doğmuştur. Siyer, İslam Tarihi, Tasavvuf, Fıkıh, Kur'an İlimleri, Biyografi ve Tarih gibi pek çok alanda eserler ve çalışmalar yapmış Hint Altkıtası'nda yaşamış olan alim bir şahsiyettir. Ömrünün çoğunda ilimle uğraşmış ve bu alanlara hizmet ile geçirmiştir. Nitekim bu alanlarda da çokça eser bırakan Seyyid Süleyman Nedvî, Hicri 1373 yılının Rebîül'-Âhir ayının birinci günü, 22 Kasım 1953'te Karaçi'de vefat etmiştir.

Yaşamış olduğu asırda ve Hint toplumunda Müslüman kadınların örnek olarak Avrupai bir kadın modelini örnek aldığı ve bu örnekliğe istinaden Müslümanların tarihinde buna benzer yüzlerce, binlerce yiğitlik ve kahramanlıklarla dolu şahsiyetin olduğunu savunmuştur. Rol model olarak alınacak ise eğer Avrupai tarzdaki kadınlar değil Müslümanların ilk döneminden itabaren yaşamış olan nice kadın Sahabe, Tabiin, Tebeu't-Tâbiîn'in model olarak alınmasını savunmuştur. Bu sebeple aşağıdaki madde de Seyyid Süleyman Nedvî'nin yazmış olduğu 'Müslüman Hanımların

[7] Şakir Gözütok, "Hz. Peygamber (SAV) Döneminde Kadın Eğitimi ve Öğretimi", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 2007, 570.
[8] Orhan Karmış, "Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in Veda Hutbesi", *Diyanet İlmi Dergi*, 1970, 154.
[9] Azmi Özcan, "Nedvî, Seyyid Süleyman", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/518-521.

Kahramanlıkları' adlı eserinin içeriği ve bu eserlerde Müslüman kadınların kahramanlıklarını onun perspektifinden bakarak anlatacağız.

2. Seyyid Süleyman Nedvî'nin "Müslüman Hanımların Kahramanlıkları" Adlı Eseri

Bu eserin asıl adı 'Ḫavân-i İslâm ki Bahâdrî (A'zamgarh, ts.; Lahor 1967)' olan ve 1909'da Nedve dergisinde yayımlanan makalenin genişletilmiş şekli olup Türkçeye Müslüman Hanımların Kahramanlıkları adıyla çevrilmiştir. Eserin yazılma amacını ise yazar şöyle aktarmaktadır: "*Avrupa kültürü ve bundan yayılan erkek ve kadın kahramanların haberleri dünyayı öyle istila etmiştir ki, biz eski ve yeni Müslüman hanımların kahramanlıklarından söz açtığımızda kendimizi Avrupalı isimlerle dolu bir boşlukta buluruz. İslam ülkelerinin okullarında ve bütün öğretim yerlerinde, öğreticileriyle öğrencilerinin ağızlarında hep Avrupalı kadınların harplerde ve önemli olaylarda gösterdikleri roller ve kahramanlıklar göstermelikleridir. Halbuki, İslam tarihinde bunları gölgede bırakacak nitelikte olanlar bol bol vardır. İftihar duyacağımız bu şanlı isimlerin seslerine, yazıklar olsun biz Müslümanlara ki; kulaklarımız tıkalıdır. İslam tarihinde böyle bahadır kadınların varlığından Müslümanların haberleri bile yok! İslam'ın o parlak yıldızlarla bezenmiş bulunduğunu hiç bilmezler.*" [10] Savaş sahnelerinde İslam öncesi Araplarında kadınlar, gösterdikleri bahadırlıklarıyla varlıklarını beşer tarihinin şerefli sahifelerine yazdırmışlardır. Üstünlükleri, silinmezlikleri, her yönden batılıları geride bırakmıştır. Onlar savaşlarda çocuklarla birlikte erkek saflarının gerilerinde bulunurlardı. Savaş meydanlarında savaşın kazanılmasında önemli bir unsur idiler. Yaralananların, hastalananların yardımına koşarlar; atların, silahların bakımlarını yaparlar, esirleri murakabe ederler, askerin her türlü eşyasını korurlar, askerlere savaştan zaferle dönen atalarını hatırlatıcı, onların yiğitliklerini şahlandıran lirik şiirler söylerlerdi. Bu arada eşlerinin rahatlarını da unutmazlardı. Düşmandan aldıkları ganimetleri de asla ziyan etmezlerdi. Ayrıca eriştikleri bu zaferleri de gözlerinde büyütmezlerdi. Her zaman vatanları uğruna canlarını adamaktan kaçınmazlardı. Arap kadınının ortaya koyduğu bu emsalsiz kahramanlık sahnelerini tarihi hakikatlere aykırı olarak nakledilmemiş aksine onların bahadırlıklarının tasvirini, İslamdan önceki şairlerden 'Muallaka' sahibi Amr b. Gülsüm[11] bir şiirinde şöyle aktarmıştır:

"*Arkamızda gülbeyaz, şeffaf sevgililer bıraktık,*
Hasım eline düşmesin diye bu savaş alanına aktık.
Aldıkları onların da bizden söz, tekrar tekrar ki,

[10] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları* (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1982), 15-17.
[11] Muharrem Çelebi, "Amr b. Külsûm", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/85-86.

Düşman görür görmez anlasın kimdir karşısındaki.
Ilgarların[12] alalım kılıçlarını atlarını,
Raptedelim kementlerimize kollarını kanatlarını.
Irzlarını koruyanlar bilki Bekroğlu Cüşem oymağının kızlarıdırlar,
Hassoyludurlar, güzel ve candan dinlerine bağlıdırlar.
Ana gibi safkan atlarımıza bakar ve fısıldarlar bir daha,
Vay! koruyamazsanız bizi iyi bilin kocamız değilsiniz ha!"

Araplardaki kadınların harplere katılma ve çocuklarla beraber erkek saflarının gerisinde savaş hizmetlerini paylaşma adeti, İslam geldikten sonra da devam etmiştir. Fakat bununla beraber Resulullah (s.a.v) efendimiz çok zaruri ihtiyaç olmadan kadınları savaşa götürmeyi pek arzulamazdı. Müminlerin annesi Âişe -radıyallahu anhâ-'dan rivayet edildiğine göre, o şöyle demiştir: "Ya Resulullah cihadı amellerin en faziletlisi olarak görüyoruz. Bizler de (kadınlar) cihat etmeyelim mi? Bunun üzerine Allah Resulü (s.a.v) şöyle buyurdu: "Siz kadınlar için en faziletli cihat, mebrûr hacdır."[13] İslam savaşlarında kadın sahabeler çok verimli olmuşlardır. Buhari'den rivayet edildiğine göre Resulullah'ın şerefli eşi Hz. Aişe (r.a), Uhud savaşında deri tulumlar Ümmü Süleym[14] ile Ümmü Süleyt'i[15] emrinde bulundurup, savaşan askerelere su yetiştirmiştir. Aynı zamanda Hz. Aişe (r.a) Hendek savvaşına katılmış ve büyük yararlıklar göstermiştir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (v. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ ve ṭabaḳātü'l-asfiyâ'* adlı eserinde Müslüman kadınların İslam'da savaşa gönüllü olarak katılmışlardır. Hayber Gazvesine giden ordu içerisinde altı kadın sahabenin olduğu Resulullah'ın (s.a.v) onlara sert bir bakışla: "Siz böyle nereye gidiyorsunuz?" demiştir. Onlarda Resulullah'tan izin alarak şöyle demişlerdir: "Yaralananların, hastalananların tedavilerine hazırlıklı bulunuyoruz. Askerlerin vücuduna batan ok ve mızrakları çıkartır ve yemeklerini de hazırlarız." dediler. Bu sözler üzerine Allah'ın Resulü, bu kadınların gönüllü sefere katılmalarına izin vermiştir. Savaş zaferle sonuçlanınca Allah Resulü bu kadınlara erkeklerle beraber ganimetten hisse vermiştir.[16]

[12] Akın, Akıncı birliği.
[13] Sahihi Buhari (1520, 133/2).
[14] M. Yaşar Kandemir, "Ümmü Süleym", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/330-331.
[15] Yusuf Ziya Keskin, "Sehle bint Süheyl", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 36/323.
[16] Ebû Davud, Feth-i Hayber.

Rubeyyi' binti Muavviz,[17] Hayber fethinde şehitleri ve yaralananları Medine'ye taşıyan kadınlar ekibini idare etmiştir.[18] Hz. Ümmü Atıyye[19] yedi savaşa katılmıştır. Çadırları ve ordugahı korumak, askerlere yemek pişirmek, yaralıları tedavi etmek, hastalara bakmak gibi görevleri üstlenmiştir.[20] Aynı zamanda Resûlüllah (s.a.v) efendimizin kızı Fâtımat'üz-Zehra'nın (r.a) savaşlara iştirak ettiği İslam tarihinde kayıtlıdır. Uhud savaşında, Hz. Enes'in annesi Ümmü Süleym ile birlikte askerlere su taşır ve yaralıların yaralarını tedavi ederlerdi. Peygamber (s.a.v)'in annemden sonra annem dediği ve kendisini büyüten Ümmü Eymen[21] Uhud ve Hayber gazvesine Resulullah ile katılmıştır. Peygamberin hanımı Ümmü Seleme[22], Hz. Peygamberin baldızı Hz. Hamne[23] Uhud savaşına katılarak ok ve mızrak yağmurları altında düşmanla kıyasıya savaşmıştır. Hind[24](r.a) Resulullah'ın (s.a.v) Uhud Savaşı'nda şehit olduğu haberini duyar duymaz, çığlıklar atarak, feryatlar kopararak, Uhud yolunu tutmuştur. Halbuki aynı harpte oğlunu, kocasını ve kardeşini de kaybetmişti. Onları şehit olarak gördüğü halde hiç heyecan ve üzüntüye kapılmayıp: "Siz bana Allah'ın Resulünden haber verin, o nasıl? demiş ve sağ olduğunu, mübarek zatını görünceye kadar savaş alanına korkusuzca dalmıştır. Görünce de: "Anam, babam sana feda olsun, ey Allah'ın Resulü! Sen sağ olduktan sonra, her felâket hiç gelir bana!" demiştir.

Ümmü Umâre (r.a)[25] ise Resulullah'ın hac için Hz. Osman'ı elçi olarak gönderdiği fakat Hz. Osman'ın öldürüldüğü yönündeki söylentiler üzerine Peygamber'in etrafına toplanıldığı ve ölünceye kadar Kureyşli müşriklerle savaşacaklarına dair söz verdiği Bey'atürrıdvân denilen sözleşmede bulunmuştur. Aynı zamanda Ümmü Umâre Uhud'da Peygambere yönelik insafsız saldırılara karşı gayretli ve cansiperane fedai olarak onu korumaya çalışmıştır. Ayrıca Ümmü Umâre, Ebu Bekir'in hilafet yıllarında Müseylimetülkezzâb[26] peygamberliğini iddia edince Yemame seferine katılarak onunla savaşmıştır. Bu uğurda İslam'ın yayılmasında ve her yere ulaşmasında nice şehit kadınlar vardır. Nitekim Sümeyye[27], Ümmü Fakîh, Zinnîre[28], Nehdiyye ve Ümmü Abs' de İslam itikatından dönmeyip şehit edilmiş mücahidelerdendir.[29]

---

[17] Hasan Cirit, "Rubeyyi'bint Muavviz", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/179.
[18] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları*, 20.
[19] Zekeriya Güler, "Ümmü Atıyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/314.
[20] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları*, 22.
[21] Bünyamin Erul, "Ümmü Eymen", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/317.
[22] M. Yaşar Kandemir, "Ümmü Seleme", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/328-330.
[23] Mehmet Aykaç, "Hamne bint Cahş", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/497.
[24] Kasım Kırbıyık, "Hind bint Amr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18/64.
[25] Halit Özkan, "Ümmü Umâre", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/332.
[26] Ahmet Önkal, "Müseylimetülkezzâb", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/90-91.
[27] Aynur Uraler, "Sümeyye bint Hubbât", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/134.
[28] Halit Özkan, "Zinnîre er-Rûmiyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/448.
[29] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları*, 74-75.

Buraya kadar anlatılanlardan kadınlar için harplerde şunların meşru olduğu anlaşılmaktadır:

a- Şiddetli harplerde yaralılara su getirmek ve susuzluklarını gidermek.
b- Askerlerin yemek işlerini düzenlemek.
c- Şehitler için kabirler kazmak.
d- Diğerlerinin morallerinin bozulması ve saf nizamının bozulmaya uğramaması için yaralıları saf gerilerine taşımak.
e- Yaralılara gerekli yardımları yapmak.
f- İhtiyaç duyulması halinde, harbin şiddetli olduğu zamanlarda askerin moralini takviye ederek kahramanlık ruhunu şahlandırmak.

Hicazda Emevîlere muhalefet olarak Abdullah bin Zübeyr[30] rakip bir Halifelik kurmuştu. Haccâc[31], kuvvetli bir ordu ile ona hücum etmiştir. Abdullah'ın taraftarları çok azı müstesna onu terketmişti. Bu durum da Haccâc ile uzlaşmak için Abdullah, annesi Esma'dan[32] müsaade almaya gitmiştir. Bahadır anne, ona şöyle cevap verdi: "Yavrum! Eğer hatada isen bu uzlaşmayı çok daha önceden yapmalı idin. Fakat eğer doğru yolda isen, peşinden gelenlerin azlığımdan cesaretini kaybetmemelisin! Hak için savaşmak bizatihi kendisi bir zaferdir." [33] İbni Zübeyr, zırhlarını giymiş olarak veda için annesine geldi. Annesi onu kucakladı ve o anda vücudunda bulduğu sertliğin sebebini sordu. O, çift zırha büründüğünü söyledi. Bunun üzerine annesi; "Allah'ın adına şehit olanların yaptığı böyle değildir." deyince. O da zırhı çıkardı. Annesi şöyle devam etti "Bir keçi kesilince derisi yüzülürken az acı duyar" dedi. Ve böylece oğlunu hak yolunda feda edilmek üzere savaşa yolladı. Sonra İbni Zübeyr şehit oldu. Haccâc onun cesedini yolun kenarına asmıştı. Birkaç gün sonra Esma oradan geçerken oğlunun cesedini gördü. Bu acı sahne karşısında çok sarsılabilirdi. Fakat o çok sakin ve aldırmadan yürüdü. Manalı manalı bir şekilde cesedi gösterdi. "Binici olsaydı atından inmezdi" dedi. Bu olay ile oğlunu hak ve hakikate uğurlayan bir annenin sabır ve sebatı gözler önüne serilmiştir.

Yezîd eş-Şeybânî'nin[34] eşi Gazâle ile annesi Cehîze'nin kahramanlıklarını anlatır.[35] Bu kahramanlıkları ise şöyle anlatmıştır: "Halife Abdülmelik[36] Haccâc'ı Irak valiliğine getirmişti bir hâricî olan Şebib buna Musul'da isyan bayrağı kaldırmıştır. Eşi Gazâle ile annesi Cehîze de buna

[30] Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/145-146.
[31] İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.
[32] Ali Yardım, "Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/402-404.
[33] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları*, 75-76.
[34] Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî, Hâricîlerin en önde gelen komutanlarındandır.
[35] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları*, 43-46.
[36] Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/266-270.

katılmıştır. Ve Gazâle, Haccâc'a karşı çetin savaşlar vermiş onun emrinde olan ve gönderdiği orduyu yenmiş beşincisiyle savaşırken Gazâle'yi anca hile ile arkasından vurarak öldürtebilmiştir.

Hicretin 139. yılı Abbasi devleti Mansur[37] döneminde Rum Kayseri Malatya şehrine saldırmıştır. Bu orduya komutan olarak Salih bin Ali ve Abbas bin Muhammed'i atamıştır. O şanlı Müslüman askerleri şehri yeniden düzelttiler. Hatta başka birtakım bölgeleri de işgal etmişlerdir. İstanbul'a kadar yaklaşmışlardır. Halife Mansur'un halaları ve Salih'in kız kardeşleri Ümmü İsâ binti Ali ve Lûbâbe binti Ali şehitlik mertebesine erişenlerdendir. Hicretin 178. yılında ise Halife Harûn Reşid'e[38] karşı hâricî olan Velid bin Tarif'in isyan etmesi üzerine bir ordu tertipleyen Halife Hârun bu isyanı bastırmıştır. Velid'in hemşiresi Fâria onun ölümünü haber alınca zırh ve silahlarını kuşanıp savaşa katıldığını aktarır ve Fâria'nın yazdığı beyti günümüze şöyle aktarır:[39]

"*Sen ne için yapraklısın, ey hâbur ağacı,*
Sanki İbn-i Tarîfe duymuyorsun acı,
Bir genç ki, takvaydı ancak onun kıvancı,
Malı da yalnız mızrakları ve kılıcı,
Gidişin sanki gençliğimizdi ne acı.
Ah! Binlerce genç sana olaydı fedâcı
Allah'ın selâmı ola dâima tâcı,
Görüyorum ölüm, her şerefliye er geç ulaşıcı."

Hicretin beşinci asırda Abbasi hilafeti ve Mısır Fâtimîleri kontrolü altındaki Yemen'de bazı kadınlara da değinmiştir; Bunlardan Fâtımîlerin sağ kolu Ziyad'ın eşi Esma yaşadığı müddetçe Yemen'in hâkimi olarak saltanat sürdü ve hicri 498 yılında vefat etti. Esma'nın ölümü üzerine gelini Seyyide onun yerine geçerek ülkeyi fevkalade iyi idare etmiş, muazzam binalar yaptırmış, kasabalar kurmuş, akınlar yapmış ve düşmanı kılıç ile siyasetin her ikisini kullanarak dize getirmiştir.[40]

Hindistan için İslam'ın tarihi zaferlerinden bahsederken umumiyetle zikredilmediğini fakat kendisinin Hindistan'ın İslam tarihinde yüksek cesaret, kahramanlık ve mertlik duygularıyla meşhur olmuş birçok Müslüman kadın mevcuttur. Yedinci asrın sonu sekizinci asrın başlarında Timur'un ordularında kadınların olduğu aşikardır ve bu kadınlardan biri de Nurcihan'dır. Nurcihan Timur'un

[37] Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/5-6.
[38] Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/258-261.
[39] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları*, 47-48.
[40] Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız, a.g.e, 72-74.

üvey kızıdır ve savaşlara katılmıştır. O file biner, ormana avlanmaya gider ve sarsılmaz eliyle aslanları vururdu.

Seyyid Süleyman Nedvî: "*İslam tarihinin sayfalarını karıştırırsak; diğer İslam devletlerinde ve yüzlerce Müslüman hanedanında İran, Türkistan, Fas, Afrika ve İspanya'da daha pek çok kahraman İslam kadınları olmasına rağmen biz, bu küçük tetkikimizde onlara yer vermedik. Burada Müslüman kadınının fizik üstünlüğünden fazla yer tutan moral üstünlük ve cesaretinin örneklerini zikretmekten kendimizi alamıyoruz. İslam'ın ilk devirlerinde pek çok Müslüman kadın iman ve dinleri için büyük meşakkatlere katlanmışlar, fakat doğruluktan ayrılmamışlardır.*" der ve kitabı bitirirken de "*okurlarımıza veda etmeden önce Gırnata Sultanı Ebu Abdullah'ın kayalar üzerindeki kalesini Hristiyan fatihlere -adeta eliyle- teslim ederken geçen şu sahneyi sunmak istiyoruz: Bu sırada o, altı yüz yıl İslam hakimiyetinde kalmış olan şehre doğru bakıyor ve gözlerinden yaşlar akıyordu. Sultanın anası da yanı başındaydı. Oğluna hemen şöyle söyledi: 'Erkekler gibi müdafaa edemediğin bir şey için elbet kadın gibi ağlayabilirsin.' Bu sade cümle, ciltlerle mertlik ve bahadırlık ifade eder… İşte bütün bunlar Müslüman kadının tarihte başardığı işler hakkında bir bakıştan ibarettir. Bakalım zamanımızın Müslüman kadınları tarihe kaydedebilecek ne bırakacaklar?*" diyerek bitirir.

Sonuç

Aile, toplumun temel taşı olarak kabul edilmekte ve onun korunması ve düzelmesi toplumsal yapıyı doğrudan etkilemiştir. Kadın, tarih boyunca toplumsal yaşamda önemli bir rol oynamış ve İslam'da da kadının değeri, ona saygı gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.), kadınların haklarına sahip çıkılması gerektiği ve onlara iyi davranılması gerektiği hususunda uyarılarda bulunmuş, bu da İslam toplumunda kadının değerini yükseltmiştir. İslam, kadın ve erkek arasındaki eşitliği, her birinin ayrı hak ve sorumlulukları olduğunu vurgulamıştır. Kadın, bir toplumda anne, eş, kız ve kardeş olarak farklı roller üstlenmiş, bu rollerin her biri toplumun işleyişinde kritik bir öneme sahip olmuştur.

Seyyid Süleyman Nedvî, özellikle Müslüman kadınların kahramanlıklarına dair çalışmalar yaparak, Avrupai kadın modeline karşı İslam tarihindeki kahraman kadın figürlerini öne çıkarmıştır. O, Müslüman kadınların tarih boyunca gösterdikleri kahramanlıkları anlatmış ve bu kadınların örnek alınması gerektiğini savunmuştur. Bu bakış açısıyla, Müslüman kadınlar, sadece savaş alanında değil, toplumsal yaşamın her alanında önemli katkılar sunmuşlardır. Seyyid Süleyman Nedvî'nin "Müslüman Hanımların Kahramanlıkları" eseri, İslam tarihindeki kadınların gücünü ve direncini gözler önüne sererken, kadınların sadece fiziksel değil, moral üstünlükleriyle de önemli bir yer

tuttuğunu vurgulamaktadır. Sonuç olarak, İslam toplumlarında kadın, tarihsel olarak önemli bir figür olmuş ve bu değer günümüzde de yaşatılmaya devam edilmelidir.

Kaynakça

Akman, Zekeriya. "Hz. Peygamber Döneminde Savaşlarda Kadın". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 2 (30 Aralık 2012).

Arslan, İhsan. "Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi Seyyide Şağab Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
 The Journal of International Social Research* VIII, sy 40 (2015): 827-39.

Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî". *DİA*, 14:427-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Aykaç, Mehmet. "Hamne bint Cahş". *DİA*, 15:497. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

"Bakara Suresi 187. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı". https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/194/187-ayet-tefsiri.

Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *DİA*, 16:258-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

-------. "Mansûr". *DİA*, 28:5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Cavidan, Mihriye. "İslâm'a Göre Kadın". *İslâm Medeniyeti Mecmuası (İslâm Medeniyeti)* II, sy 22 (1969): 28-29.

Cirit, Hasan. "Rubeyyi' bint Muavviz". *DİA*, 35:179. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Çelebi, Muharrem. "Amr b. Külsûm". *DİA*, 3:85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Eren, Mehmet. "Hz. Muhammed'in Sünnetinde Kadına Verilen Değer". *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 2007, 299-314.

Erul, Bünyamin. "Ümmü Eymen". *DİA*, 42:317. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Findley, Carter Vaughn. "Hariciye Nezâreti". *DİA*, 16:178-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Gözütok, Şakir. "Hz. Peygamber (SAV) Döneminde Kadın Eğitimi ve Öğretimi". *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 2007, 561-70.

Güler, Zekeriya. "Ümmü Atıyye". *DİA*, 42:314. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kandemir, M. Yaşar. "Ümmü Seleme". *DİA*, 42:328-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

-------. "Ümmü Süleym". *DİA*, 42:330-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Karmış, Orhan. "Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in Veda Hutbesi". *Diyanet İlmi Dergi*, 1970, 151-54.

Keskin, Yusuf Ziya. "Sehle bint Süheyl". *DİA*, 36:323. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kırbıyık, Kasım. “Hind bint Amr”. *DİA*, 18:64. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Önkal, Ahmet. “Müseylimetülkezzâb”. *DİA*, 32:90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özcan, Azmi. “Nedvî, Seyyid Süleyman”. *DİA*, 32:518-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özkan, Halit. “Ümmü Umâre”. *DİA*, 42:332. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

-------. “Zinnîre er-Rûmiyye”. *DİA*, 44:448. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Seyyid Süleyman Nedvi ve terc. Ramazan Yıldız. *Müslüman Hanımların Kahramanlıkları*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1982.

Uraler, Aynur. “Sümeyye bint Hubbât”. *DİA*, 38:134. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yardım, Ali. “Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk”. *DİA,* 11:402-4. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”. *DİA,* 1:145-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

-------. “Abdülmelik b. Mervân”. *DİA,* 1:266-70. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yiğit, İsmail. “Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın”. *Diyanet İlmi Dergi* XL, sy 2 (2004): 131-44.

HZ. MUHAMMED'İN HİTABETİNDE SES VE ANLATIM ESTETİĞİ: DİLBİLİMSEL BİR İNCELEME

HZ. AESTHETICS OF VOICE AND NARRATION IN MUHAMMED'S SERMON: A LINGUISTIC ANALYSIS

Abulıkemu SALAMU*

Özet

Bu çalışma, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in (sav) hitabetinde ses kullanımının ve anlatım estetiğinin dilbilimsel açıdan incelenmesini amaçlamaktadır. Araştırmanın temel hedefi, Hz. Peygamber'in sözlü iletişiminde sesin anlamı pekiştirici, duygu aktarımını güçlendirici ve ikna edici bir unsur olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymaktır. Zira ses, yalnızca iletişimin fiziksel bir aracı değil; aynı zamanda duyguların, düşüncelerin ve kültürel değerlerin aktarımında estetik ve pragmatik bir işleve sahiptir. Hz. Peygamber'in (sav) kelimeleri özenle telaffuz etme biçimi, anlamı vurgulamak için yaptığı tonlama tercihleri ve bağlama uygun ses kullanımı, O'nun bilinçli ve stratejik bir dil kullanımına sahip olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede çalışma, Hz. Peygamber'in iletişim üslubunu fonetik, belagatsal ve etkileşimsel boyutlarıyla değerlendirmekte; modern dilbilimin temel ilkeleri ve etkileşimsel dilbilim kuramı çerçevesinde çok katmanlı bir analiz sunmaktadır. Çalışmada kullanılan yöntem, metin temelli nitel analiz olup; Hz. Peygamber'in Kur'an tilavetine dair uygulamaları, gündelik söylemlerindeki dilsel tercihler ve tebliğ sürecindeki hitabet tarzları bu yöntemle ele alınmıştır. Ayrıca, fonetik transkripsiyonlar, vurgu örüntüleri ve tonlama yapıları incelenmiş; sesin anlam üzerindeki etkileri çözümlemeye tabi tutulmuştur. Araştırmanın temel bulgusu, Hz. Muhammed'in (sav) ses kullanımının yalnızca sözlü iletişimde etkili bir araç olmakla kalmayıp, aynı zamanda dini öğretilerin aktarımında ve toplumsal rehberlikte de güçlü bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. O'nun hitabetinde sesin ahengi, ritmi ve melodik yapısı, mesajın duygusal derinliğini artırmakta ve dinleyiciler üzerinde kalıcı bir etki bırakmaktadır. Bu durum, Hz. Peygamber'in hitabetinde dilsel estetiğin bilinçli ve ustalıklı bir biçimde kullanıldığını; sesin ise iletilen mesajın anlamını pekiştirici, duygusal bağ kurucu ve ikna edici bir unsur olarak kritik bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bu çalışma, Hz. Muhammed'in (sav) hitabetindeki sesin dilbilimsel analizinin, O'nun iletişim stratejilerini, anlatım kudretini ve etkili tebliğ yöntemlerini anlamaya yönelik önemli ve özgün bir perspektif sunduğunu ortaya koymaktadır.
Anahtar Kelimeler: *Hz. Muhammed, hitabet, ses, anlatım estetiği, dilbilim, fonetik, belagat, üslup, etkileşimsel dilbilim.*

Abstract

This study aims to examine the use of vocal elements and the aesthetic quality of expression in the oratory of the Islamic Prophet Muhammad (peace be upon him) from a linguistic perspective. The primary objective of the research is to reveal how the Prophet employed sound as a means to reinforce meaning, convey emotions, and serve as a persuasive element in verbal communication. Sound is not merely a physical medium of communication; it also fulfills an aesthetic and pragmatic function in the transmission of emotions, thoughts, and cultural values. The Prophet's careful articulation of words, his deliberate use of intonation to emphasize meaning, and his context-appropriate vocal delivery demonstrate his conscious and strategic use of language. In this context, the study evaluates the Prophet's communicative style through phonetic, rhetorical, and interactional dimensions,

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı, abulikemu.salamu@std.izu.edu.tr.

offering a multilayered analysis based on the core principles of modern linguistics and the framework of interactional linguistics. The method adopted in this study is qualitative textual analysis. The Prophet's recitation of the Qur'an, his linguistic preferences in daily speech, and his oratorical style during the process of religious preaching have been analyzed using this approach. Phonetic transcriptions, stress patterns, and intonation structures have also been examined to determine the impact of sound on meaning. The key finding of the research is that the Prophet Muhammad's (pbuh) use of sound was not only an effective tool in oral communication, but also played a powerful role in the transmission of religious teachings and social guidance. The harmony, rhythm, and melodic structure in his speech deepened the emotional impact of his message and left a lasting impression on his listeners. This indicates that the Prophet's oratory featured a conscious and masterful application of linguistic aesthetics, and that sound functioned as a critical element in reinforcing meaning, establishing emotional connection, and enhancing persuasion. In conclusion, this study presents a significant and original perspective for understanding the Prophet Muhammad's (pbuh) communication strategies, rhetorical power, and effective methods of conveying religious messages through a linguistic analysis of vocal elements in his oratory.
***Keywords**: Prophet Muhammad, Oratory, Voice, Aesthetic Expression, Linguistics, Phonetics, Rhetoric, Style, İnteractional Linguistics.*

1. Giriş

İnsanlar arası sözlü iletişimin en temel araçlarından biri olan ses, sadece fonetik bir unsur olmanın ötesinde, dilin anlamı aktarmadaki etkisini belirleyen başlıca unsurlardan biridir. Sesin tonu, vurgusu, ritmi ve tınısı; söylenen sözün anlaşılma biçimini ve muhatap üzerinde bıraktığı etkiyi doğrudan belirleyebilmektedir.[1] Bu nedenle ses hem bireysel iletişimin hem de toplumsal söylemin anlam zeminini oluşturan çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Hitabetin başarısı ise yalnızca aktarılan bilgiye değil, bu bilginin nasıl aktarıldığına, yani sesin kullanımıyla birleşen anlatım estetiğine de bağlıdır.

Hz. Muhammed'in (sav) tebliğ sürecinde gösterdiği hitabet yetkinliği, sadece ilahî mesajı aktaran bir peygamber olarak değil, aynı zamanda örnek bir eğitimci, toplum önderi ve iletişim modeli olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır. O, muhataplarıyla olan sözlü iletişiminde sesin etkileyici yönünü bilinçli bir şekilde kullanmış; konuşmalarında sadelik, açıklık, anlam derinliği ve estetik ifadeyi bir arada harmanlamıştır. Hz. Peygamber'in kelimeleri tane tane söylemesi, gerektiğinde tekrara başvurması, duraksamalarla vurgular yapması ve muhataplarının psikolojik durumuna göre ses

[1] Ahmed Ateş v.dğr., Arapça Dilbilgisi I, İstanbul 1964, s. 4-14.

tonunu ayarlaması; onun hitabetinde sesin hem pedagojik hem de retorik bir araç olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.[2]

Kur'an-ı Kerîm'in tilaveti de bu bağlamda önemli bir örnek teşkil eder. Kur'an ayetlerinde hem içerik hem de ses tonu arasında anlamlı bir ilişki kurulmuş; emir, müjde veya kınama ifadeleri farklı ses düzeyleriyle tilavet edilmiştir. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı okuma biçimi ve ayetleri tilavet ederken sergilediği ses kullanımı, sadece bir ibadet biçimi değil, aynı zamanda anlamı etkili biçimde aktaran bir hitabet stratejisi olarak değerlendirilmiştir.[3]

Bu çalışma, Hz. Muhammed'in hitabetinde sesin fonksiyonunu ve anlatım estetiğini dilbilimsel bir bakış açısıyla ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmada, sesin sadece fonetik bir unsur değil; anlamı güçlendiren, duyguyu yansıtan ve muhatabı etkileyen bir ifade aracı olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in iletişiminde sesin kullanımı, anlatım tarzı ve estetik boyutu dilsel, retorik ve sosyo-pragmatik yönleriyle analiz edilecektir. Ayrıca Kur'an tilaveti başta olmak üzere, Hz. Peygamber'in farklı sosyal ortamlardaki hitap biçimlerine de yer verilerek, sesin farklı bağlamlardaki işlevleri ortaya konulacaktır.

Bu yönüyle çalışma, hem İslamî hitabet geleneğinin temelini oluşturan Nebevî üslubu anlamaya katkı sağlamayı, hem de modern dilbilim ve iletişim teorileri ışığında bu geleneği yeniden değerlendirmeyi hedeflemektedir.[4]

2. Sesin Dil ve İletişimdeki Rolü: Teorik Bir Çerçeve

Dil, yalnızca anlamların kelimeler aracılığıyla aktarılmasını sağlayan bir araç değil, aynı zamanda sesin fiziksel ve duygusal özellikleriyle şekillenen çok katmanlı bir iletişim sistemidir. İnsan sesi hem anlamsal hem de duygusal bilgiyi taşıyan bir vasıta olarak, dilsel ifadenin temel bileşenlerinden biri konumundadır. Bu bağlamda ses, dilin yalnızca dışavurumu değil; anlamın şekillenmesinde, duygunun aktarılmasında ve muhatabın yönlendirilmesinde aktif bir rol oynar.[5]

---

[2] Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil. *El-Câmi'u's-Sahîh*. thk. M. b. Bâz. Beyrut: Dâru Ibn Kesîr, 1987.

[3] Kalkan, Sadık. "Hz. Muhammed'in Sözlerinde Ses Unsurlarının Kullanımı." *Medeniyet Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019): 215-228.

[4] Yıldırım, Ali. *Kur'ân ve Hadislerde Sözlü Anlatım Teknikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

[5] Ahmed Ateş v.dğr., Arapça Dilbilgisi I, İstanbul 1964, s. 4-14.

Fonetik ve fonoloji alanlarında yapılan araştırmalar, sesin; ton, vurgu, tempo ve ritim gibi özelliklerinin, sözlü iletişimde sözcüklerin ötesinde bir anlam taşıdığını ortaya koymuştur. Aynı kelimenin farklı ses tonlarıyla söylenmesi, anlamını ve muhatap üzerindeki etkisini büyük ölçüde değiştirebilir. Bu nedenle ses, sadece semantik düzlemde değil, pragmatik ve sosyo-linguistik bağlamda da değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir yapıdır. Pragmatik açıdan bakıldığında, sesin kullanımı konuşma niyetini yansıtan ve muhatabın tepkisini yönlendiren temel bir göstergedir.[6]

Hitabet sanatı ise, sesin etkili kullanımı ile doğrudan ilişkilidir. Aristoteles'ten itibaren klasik retorik anlayışı, hitabetin üç temel unsurunu ethos (konuşmacının güvenilirliği), pathos (duygusal etki) ve logos (mantıksal yapı) olarak belirlemiştir. Bu üç unsurun işlevsel hale gelmesi, önemli ölçüde sesin kullanımıyla mümkündür. Nitekim bir hatibin sözünün ikna gücü, sesinin kararlılığı, güven veren tonu ve muhatabın duygularına hitap edebilme becerisi ile doğrudan ilişkilidir.[7]

İslamî gelenekte de sözün etkisi büyük önem taşır. Kur'an'da, "güzel söz" (kavl-i hasen), "yumuşak söz" (kavlen leyyinen) ve "doğru söz" (kavlen sedîden) gibi ifadelerle hitabetteki dilin ve ses tonunun önemi vurgulanmıştır.[8] Bu bağlamda ses, yalnızca içeriğin taşıyıcısı değil; muhtevanın ruhunu yansıtan bir görünümdür. İslâmî hitabetin en seçkin örneklerinden biri olan Hz. Muhammed'in konuşmaları, bu ilkenin en etkili yansıması olarak değerlendirilir. Onun ses kullanımında gözlemlenen ölçülülük, vurgular ve bağlama uygunluk; hitabetin sadece bilgi aktarmaya yönelik değil, aynı zamanda muhatabın kalbine ve aklına nüfuz etmeyi amaçlayan bir etkinlik olduğunu göstermektedir.[9]

Bu teorik çerçeve, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Hz. Muhammed'in hitabet üslubunun ses temelli özelliklerini incelemek için zemin oluşturmaktadır. Onun hitabındaki estetik yapı, sadece içerikle sınırlı kalmamakta; sesin bilinçli ve stratejik kullanımıyla tamamlanmaktadır.

3. Hz. Muhammed'in Hitabet Üslubunda Ses Kullanımı

Hz. Muhammed'in hitabeti, yalnızca içerik bakımından değil; biçimsel estetiği, sesin bilinçli kullanımı ve muhatapla kurduğu güçlü iletişim yönüyle de dikkate değerdir. O, konuşmalarında

[6] Yücel, Mahmut. *Kur'ân'da Anlatım Estetiği*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2018.

[7] Gencan, T. N. (1971). Konuşma Dilinin Önemi. *Türk Dili*, *23*(232), 605-608.

[8] Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-naḥviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1375/1955, s. 12.

[9] Öztürk, M. Sait. "Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu ve Etkili İletişim." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013): 75–92.

kelimeleri tane tane ve sükûnetle telaffuz ederek anlamın berrak bir şekilde muhataba ulaşmasını hedeflemiş; gerektiğinde vurguyu artırarak, tekrarlar yaparak ya da duraksayarak söylemin etkisini güçlendirmiştir. Bu durum, onun hitabetinde sesin yalnızca teknik bir unsur değil, bilinçli bir anlam pekiştirme aracı olarak kullanıldığını göstermektedir.[10]

Hz. Peygamber'in konuşma tarzında dikkati çeken ilk özelliklerden biri, ses tonunu bağlama uygun olarak ayarlamasıdır. Sevindirici bir haberi aktarırken yumuşak ve sevecen bir ton tercih etmiş; tehditkâr veya uyarıcı içerik taşıyan durumlarda ise daha tok ve vurgulu bir sesle konuşmuştur. Bu, sesin işlevsel yönünün en net örneklerinden biridir. Nitekim onun konuşmaları hem duygusal hem de bilişsel düzeyde muhatabı etkileyen bir yapıya sahiptir.[11]

Sözlü anlatımında kullandığı tekrar, Hz. Peygamber'in pedagojik yaklaşımının ve sesin eğitsel bir araç olarak kullanımının önemli göstergesidir. Nitekim bir hadis rivayetinde, "Bir sözü üç kez tekrar ederdi ki iyice anlaşılsın[12]" ifadesi geçmektedir. Bu tekrarlar, sadece bilgiyi pekiştirmekle kalmaz, aynı zamanda sesin ritmini de oluşturur; muhatapta dikkat uyandırır ve dinleyiciyle aktif bir bağ kurar.

Hz. Muhammed'in bedensel yönelişi ile sesi arasındaki uyum da onun hitabetinde sesin etkisini artıran bir başka faktördür. Bir kimseyle konuşurken ona tam olarak yönelmesi, göz teması kurması ve onun sözünü kesmeden dinlemesi; sadece içerik değil, sesin samimiyet ve saygı ile birleşmesini sağlayan bir iletişim modeline işaret eder.

Ayrıca Hz. Peygamber'in gereksiz yere ses yükseltmekten kaçındığı, fakat gerektiği zaman sesini yükselterek dikkat çektiği de hadis kaynaklarında yer bulur. O, sesini ne bağırma düzeyine çıkarırdı ne de anlaşılmayacak kadar alçak tutardı. Bu, "vasat" yani orta yolu benimseyen bir ses kullanımı anlayışını yansıtır. Böylece hem dinleyicinin kulak sağlığına hem de ruhsal duyarlılığına hitap eden bir söylem oluşturmuştur.[13]

Hz. Muhammed'in hitabetinde sesin taşıdığı duygusal boyut da göz ardı edilemez. O, yalnızca kelimeleri ile değil; sesindeki titreme, hüzün ya da sevinç tonuyla da mesajlarını iletmiştir. Özellikle

[10] Mısırlıoğlu, Mehmet Ali. *Kur'an-ı Kerim'i Anlama ve Okuma Üslubu*. Ankara: DİB Yayınları, 2009.

[11] Aydınlı, Yusuf. *İslâm'da Hitabet Sanatı*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2012.

[12] Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, Hadis No: 308.

[13] Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *Sünen*. Thk. Ahmed M. Şâkir. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 2000.

dua, vaaz ve tebliğ sırasında sesindeki duygu yoğunluğu, dinleyici üzerinde derin bir etki bırakmıştır.[14]

Sonuç olarak, Hz. Muhammed'in hitabet üslubu, sesin hem fonetik hem de estetik boyutlarının dikkatli ve yerinde kullanımına dayalıdır. Onun bu yönü, çağdaş dilbilim, iletişim ve eğitim bilimleri açısından da örnek teşkil edecek niteliktedir.[15] Böylece Hz. Peygamber'in hitabeti hem içerik hem de biçim yönüyle anlamı bütünleyen bir sistem olarak ortaya çıkmaktadır.

4. Kur'an Tilavetinde Ses Estetiği ve Nebevî Uygulama

Kur'an-ı Kerim hem lafzî hem de sesî yönleriyle insan üzerinde derin etkiler bırakan ilahî bir hitaptır. Sadece içeriğiyle değil, tilavet şekliyle de muhatabın zihnine ve kalbine nüfuz eden Kur'an, bu yönüyle ses estetiğini merkeze alan bir söylem biçimi sunmaktadır. Bu bağlamda Kur'an tilaveti, bir ibadet olmanın ötesinde, sesin estetik ve fonetik imkanlarının da aktif biçimde kullanıldığı bir hitabet biçimidir. Hz. Muhammed'in Kur'an tilaveti konusundaki uygulamaları, bu estetik boyutun en güzel örnekleri arasında yer almaktadır.[16]

Hz. Peygamber'in Kur'an okuma biçimi, sesin ayetlerin anlamı ile uyumlu bir şekilde kullanılmasına dayanır. O, ayetlerin içerdiği tema ve duygusal tonlamaya göre sesini yükseltir veya alçaltırdı. Örneğin; azap, uyarı ve inkâr ile ilgili ayetlerde sesini daha vurgulu ve tok bir şekilde kullanırken; rahmet, müjde ve bağışlamayı içeren ayetlerde daha yumuşak, içli ve teskin edici bir ton tercih ederdi. Bu uygulama, sesin anlamsal derinliği pekiştiren bir araç olarak bilinçli şekilde kullanıldığını göstermektedir.[17]

Tilavet esnasında Hz. Peygamber, harflerin hakkını vererek, telaffuzda titizlik göstererek ve ayetler arasında duraklamalar yaparak sesin akışını kontrol altına alırdı. Bu duraklamalar, hem muhatabın dinlediklerini içselleştirmesine imkân tanır hem de sesin estetik etkisini artırırdı. Kur'an tilavetindeki

[14] Halil İbrahim Kutlay, "Hz. Peygamber'in Tebliğ Üslubu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 11 (2004): 155-160.

[15] Günay, Veysel. *Arapça Hitabet ve Hitabet Sanatı*. İstanbul: Hekimoğlu Yayınları, 2015.

[16] Kılıç, Cevdet. *Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001.

[17] Çift, Ahmet. "Kur'an Tilavetinde Ses ve Anlam Etkileşimi." *Dini Araştırmalar* 10/3 (2007): 45–59.

bu dikkatli ve dengeli ses kullanımı, onun sözlü iletişimde sadece bilgi değil, duygu ve anlam yoğunluğu da aktardığının göstergesidir.[18]

Hz. Peygamber'in sahabeye Kur'an okuma tarzını öğretirken yaptığı yönlendirmeler, onun tilavette sesin estetik yönünü önemsediğini açıkça ortaya koyar. Nitekim "Kur'an'ı güzel sesle okuyunuz"[19] ve "Kur'an'ı seslerinizle süsleyiniz"[20] şeklindeki hadisleri, sesin Kur'an tilavetinde sadece bir teknik değil, aynı zamanda ibadetî ve estetik bir unsur olarak değerlendirildiğini gösterir. Sahabeden Abdullah b. Mes'ûd gibi bazı kimselerin kıraatine özellikle kulak vermesi ve onları dinlerken duygulanması da sesin onun nazarında ne kadar kıymetli olduğunu yansıtır.[21]

Hz. Peygamber'in Kur'an tilavetindeki bu ses estetiği, psikolojik ve pedagojik boyutlarıyla da değerlendirilebilir. Zira farklı ses tonlarıyla okunan ayetler, muhatabın ruh hâlinde farklı tepkiler doğurur; bazen korku, bazen teselli, bazen de umut uyandırır. Böylece Kur'an tilaveti, sadece bir metni seslendirme değil, aynı zamanda o metnin ruhunu muhataba işleme sürecine dönüşür.[22]

Sonuç olarak Hz. Muhammed'in Kur'an tilavetinde sergilediği ses kullanımı, içerik ve biçim arasındaki ahengi kuran, estetikle anlamı bütünleştiren bir yaklaşıma dayalıdır.[23] Bu yönüyle Nebevî uygulama, Kur'an okumanın sadece bir dini görev değil, aynı zamanda sesin incelikli bir sanatla kullanıldığı bir iletişim biçimi olduğunu ortaya koymaktadır.[24]

Sonuç ve Değerlendirme

Hz. Muhammed'in hitabetinde sesin yeri ve anlatımın estetik boyutu, sadece bir iletişim aracı olmanın ötesine geçerek, anlamın derinliğini artıran, duygu aktarımını güçlendiren ve muhatapla etkili bir bağ kurmayı mümkün kılan çok yönlü bir unsura dönüşmüştür. Bu çalışma, Hz. Peygamber'in sözlü

[18] Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *El-Câmiʿu's-Sahîh*. thk. M. Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 1991.

[19] Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Vitir", 20; Hadis No: 1468.

[20] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 172.

[21] Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşʿas. *Sünen*. thk. M. M. Abdulhamîd. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992.

[22] Mustafa Çağrıcı, "Kur'ân Tilavetinin Anlam ve Etkisi Üzerine", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6/3 (1992): 7-10.

[23] Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Estetik*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

[24] Yavuz, Yasin. *Hz. Peygamber ve Duygusal Zekâ*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.

iletişiminde sesi nasıl bilinçli ve etkili biçimde kullandığını hem dilbilimsel hem de retorik açıdan ele alarak değerlendirmeyi amaçlamıştır.

Teorik çerçevede belirtildiği üzere, ses; tonlama, vurgu, tempo ve ritim gibi bileşenleriyle sözlü anlatımda anlamın inşasında önemli bir rol oynamaktadır. Hz. Muhammed'in hitabetinde bu unsurların bilinçli bir şekilde kullanıldığı; sözüne uygun ses tonunu seçmesi, vurgulamak istediği ifadeleri tekrar etmesi, gerektiğinde duraksaması ve muhatabına tüm dikkatini vererek onu onurlandırması gibi örneklerle açıkça görülmektedir. Bu yaklaşım, çağdaş iletişim kuramlarında sesin pragmatik ve duygusal işlevleriyle uyumluluk göstermektedir.

Kur'an tilaveti örnekleri ise Hz. Peygamber'in ses estetiğine verdiği önemi daha da görünür kılmaktadır. Ayetlerin içerdiği temaya göre sesini ayarlaması, okuma sırasında harflerin hakkını vererek telaffuz etmesi, tilaveti pedagojik bir araç olarak kullanması; onun hem estetik hem de eğitici bir ses kullanımı benimsediğini göstermektedir. Kur'an'ı güzel sesle okuma yönündeki tavsiyeleri, tilavetin sadece dini bir görev değil, aynı zamanda sesin anlamı şekillendirdiği bir sanatsal ve ruhsal deneyim olduğunu ortaya koyar.

Hz. Muhammed'in ses kullanımı, modern anlamda etkili iletişim, hitabet ve dil öğretimi açısından da dikkate değer örnekler sunmaktadır. Bu yönüyle onun hitabeti; duyguyu aktaran, anlamı pekiştiren ve muhatabı merkeze alan bir iletişim anlayışının tezahürüdür.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'in hitabeti ve Kur'an tilavetindeki ses estetiği; sadece tarihsel bir anlatım biçimi değil, bugün de iletişim, eğitim, dinî anlatım ve dil çalışmaları açısından incelenmeye değer çok yönlü bir örneklik sunmaktadır. Bu çalışma, dilbilimsel ve retorik yaklaşımlarla bu yönü analiz ederek, sözlü iletişimde sesin işlevine dair yeni açılımlar sağlamayı hedeflemiştir. İlerleyen çalışmalarda, sesin etkisi bağlamında sahabe anlatıları, klasik hutbe örnekleri ve İslami eğitim geleneği bağlamında bu çizginin nasıl sürdürüldüğü de araştırmaya değer alanlar olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 172.

Araştırmaları Dergisi 5/2 (2019): 215-228.

Ateş, Ahmed v.dğr., Arapça Dilbilgisi I, İstanbul 1964, s. 4-14.

Aydınlı, Yusuf. *İslâm'da Hitabet Sanatı*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2012.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil. *El-Câmiʿu's-Sahîh*. thk. M. b. Bâz. Beyrut: Dâru Ibn Kesîr, 1987.

Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, Hadis No:308.

Çağrıcı, Mustafa. "

Çift, Ahmet. "Kur'an Tilavetinde Ses ve Anlam Etkileşimi." *Dini Araştırmalar* 10/3 (2007): 45–59.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşʿas. *Sünen*. thk. M. M. Abdulhamîd. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992.

Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Vitir", 20; Hadis No: 1468.

Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-naḥviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1375/1955, s.12.

Gencan, T. N. (1971). Konuşma Dilinin Önemi. *Türk Dili*, *23*(232), 605-608.

Günay, Veysel. *Arapça Hitabet ve Hitabet Sanatı*. İstanbul: Hekimoğlu Yayınları, 2015.

Kalkan, Sadık. "Hz. Muhammed'in Sözlerinde Ses Unsurlarının Kullanımı." *Medeniyet*

Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Estetik*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

Kılıç, Cevdet. *Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001.

Kur'ân Tilavetinin Anlam ve Etkisi Üzerine", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6/3 (1992): 7-10.

Kutlay, Halil İbrahim. "Hz. Peygamber'in Tebliğ Üslubu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 11 (2004): 155-160.

Mısırlıoğlu, Mehmet Ali. *Kur'an-ı Kerim'i Anlama ve Okuma Üslubu*. Ankara: DİB Yayınları, 2009.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *El-Câmiʿu's-Sahîh*. thk. M. Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 1991.

Öztürk, M. Sait. "Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu ve Etkili İletişim." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013): 75–92.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *Sünen*. thk. Ahmed M. Şâkir. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 2000.

Yavuz, Yasin. *Hz. Peygamber ve Duygusal Zekâ*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.

Yıldırım, Ali. *Kur'ân ve Hadislerde Sözlü Anlatım Teknikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Yücel, Mahmut. *Kur'ân'da Anlatım Estetiği*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2018.

ANA DİLİ ARAPÇA OLMAYANLARA ARAPÇA ÖĞRETİMİNDE SEVİYE TEMELLİ HAREKE KULLANIMI: MATERYAL GELİŞTİRME AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

USE OF LEVEL-BASED VOWEL POINTS IN ARABIC TEACHING FOR NON-NATIVE SPEAKERS: AN ASSESSMENT IN TERMS OF MATERIAL DEVELOPMENT

Murat Serdar ŞADOĞLU*

Özet

Bu, Arapçanın öğrenimiyle ilgilen tüm branşlarda ihtiyaç duyulan ders kitapları ve eğitim materyallerinin nasıl hazırlanması gerektiğiyle doğrudan ilgili, Arapçanın öğrenilmesinde çok kritik bir beceri olan Arapça okuduğunu anlama becerisiyle dolaylı ilintili bir bildiridir. Bu bildiride, Arapça dil öğretiminde öğrencilerin karşılaştığı en belirgin sorunların başında gelen harekesiz ya da kısmen harekeli metinleri okuyamama sorununa yönelik çözüm önerileri ele alınmaktadır. Bu sorunun temelinde dil üzerine belirli eğitim materyalleri hazırlanırken öğrencilerin dil gelişim düzeyleri dikkate alınarak farklı seviyelerde metin harekelemesinin yapılmaması yatmaktadır. Zira bazen tümüyle harekeli metinlerle karşılaşılmakta, bazen tümüyle harekesiz bazen de kısmen harekeli ancak belli bir standardı takip etmeden gelişi güzel harekeleme yapılmaktadır. Bu bildiride bu sorunu gidermek adına ihtiyaç duyulan ders kitapları ve eğitim materyallerinin hazırlanışında öğrencilerin dil seviyelerini gözetecek şekilde her seviyeye uygun farklı bir modelin geliştirilmesi, başlangıç, orta ve ileri seviyelerde hareke kullanımına belirli bir standart getirilmesi ve dil eğitimi alanındaki çeşitli hedeflere yönelik hazırlanacak olan eğitim materyallerinde uygulama farklılıklarının ortadan kaldırılmasına katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Arapça, Arapça Yazımı, Harekeler, Dil Eğitimi, Dil Seviyeleri, Ders Kitapları, Eğitim Materyalleri.*

Abstract

This is a report directly related to how the textbooks and educational materials needed in all branches of Arabic learning should be prepared and indirectly related to the ability to understand what you read in Arabic, which is a very critical skill in learning Arabic. This report addresses the solution suggestions for the problem of not being able to read texts without or with partial vowel points, which is one of the most obvious problems encountered by students in Arabic language teaching. The basis of this problem is that when preparing certain educational materials on the language, students' language development levels are not considered, and text vowel points are not made at different levels. Because sometimes we come across texts with full vowel points, sometimes completely without vowel points and sometimes partially with vowel points, but it is made randomly without following a certain standard. In order to solve this problem, this report aims to develop a different model suitable for each level in the preparation of the textbooks and educational materials needed in a way that takes into account the language levels of the students, to set a certain standard for the use of vowel points at the beginner, intermediate and advanced levels, and to contribute to the elimination of application differences in educational materials to be prepared for various goals in the field of language education.

Keywords: *Arabic, Arabic Writing, Vowels, Language Education, Language Levels, Textbooks, Educational Materials.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı, murat.sadoglu@izu.edu.tr.

1. Giriş

Arapça öğretimine yönelik eğitim setleri yazımında veya çeşitli amaçlar için düşünülen eğitim materyalleri hazırlamada, harekelerin kullanımına dair anlayış ve uygulama farklılıklarının bulunduğu açıkça görülmektedir. Bu bildiride, Arapça öğretimi alanında yönetici olarak geçirdiğim uzun süre zarfında Arapça yazımında hareke kullanımının standarda bağlanması, bir model oluşturulması ve uygulama farklılıklarının ortadan kaldırılmasına yönelik çeşitli materyal hazırlama komisyonlarında dile getirilen ve fikri alt yapısı tartışılan somut önerilere yer verilecektir.

Bu öneriler, fikir olarak tartışıldığı kısıtlı çevrelerde kabul görmüş, buna uygun bazı ders kitapları ve eğitim materyalleri hazırlanmış ve uygulandığı öğretim süreçlerinde olumlu sonuçlar alınmış olsa da henüz Türkiye genelinde harekelerin kullanımına dair bir standardın varlığından ve genel olarak Arapça ders kitapları ve eğitim materyalleri hazırlamada belli bir yaklaşımın varlığından söz etmek için oldukça erkendir. Bu da doğal olarak bu alanda eğitim gören öğrencilerin harekesiz ya da kısmen harekeli metinleri okuyabilecek düzeye gelmelerinde bir sorun teşkil etmektedir.[1]

Dolayısıyla, Arapça öğretiminin yaygınlaştığı günümüz eğitim kurumlarına ve buralarda hizmet veren eğitim elemanlarına yönelik hazırlanan bu bildiride belli bir soruna dikkat çekmek, çözüm önerileri sunmak, alandaki belirsizliğin giderilmesi ve var olan boşluğun doldurulmasına katkı sunmak adına Arapça yazımındaki hareke kullanımında bir standarda gidilmesi önerilmektedir.

2. Harekelerin Kullanımı Açısından Arapça Metinlere Genel Bir Bakış

Ülkemizde Arapça öğretimi ile Kur'ân öğretimi arasında bir paralellik bulunmaktadır. Genellikle Kur'ân öğretimindeki başarılı bulunan metot Arapça öğretiminde de aynen uygulanmaya çalışılmaktadır. Böylelikle Kur'ân öğretimindeki alınan olumlu sonucun Arapça öğretiminde de alınması hedeflenmektedir. Hâlbuki Kur'ân öğretimi ile Arapça öğretimi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Kur'ân öğretiminde harflerin mahrecine ve kelime içerisindeki telaffuz biçimine önem verilirken, Arapça öğretiminde, kelimelerin anlamına ve oluşturduğu cümlelere ve bu

[1] Arap ülkelerinde de harekelerin kullanımında bir standarttan söz etmek oldukça zordur. Ancak, bu alanda yapılan belli çalışmalara ulaşmak ve harekelerin yazıda daha seyrek kullanılmasına yönelik çağrılara rastlamak mümkündür. Bkz. Halîl Mahmûd Asâkir, "el-Kitabe'tül-Arabiyye beyne nümüvviha'r-ra'sî ve nümüv ufukî mükterah", Riyad: *Mecelletü'l-Faysal*, S. 38 (Temmuz, 1980): 67-74. Mustafa Harakat, *el-Kitâbe ve'l-kırâe ve kadâya'l-hatti'l-Arabî*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1998).

cümlelerin oluşturduğu genel anlama önem verilmektedir. Yani Kur'ân eğitiminde lafız,[2] Arapça eğitiminde ise mana daha çok önem kazanmaktadır.

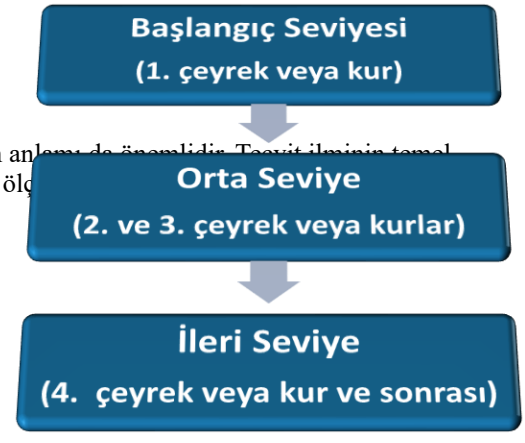
Kur'ân öğretiminde harflere ve kelimelere bağlı kalındığından, hata olasılığının ortadan kaldırılması hedeflendiğinden tüm harflere hareke konulması bir zorunluluktur. Arapça öğretiminde ise kelimelerin ve cümlelerin oluşturduğu mana ve siyakı anlama ön plana çıktığından, aynı zamanda hatalara hoşgörüyle yaklaşılabildiğinden, tüm harflerin harekelendirilme zorunluluğu yoktur. Özellikle de metinlerin, öğrencilerin anlayarak okuyabilecekleri, seviyelerine uygun hazırlanmış ya da seçilmiş olmaları durumunda. Çünkü cümlenin manası açık ve net olduğunda, okumanın kendisi harflere bağlı kalınarak değil, mananın gerektirdiği şekilde yakın hafızadan yapılır. Bu da hareke kullanımında daha tutucu olmayı, zorunlu hallerde harekeleri kullanmayı gerektirmektedir. Aksi takdirde öğrencinin manayı anlamada seçici olmasının önü kesilir, manadan uzak mekanik bir okuma gerçekleştirmesi teşvik edilmiş olur.

Arapça dil öğretiminde ister eğitim setleri olsun ister bunlara paralel hazırlanan ek materyaller olsun, harekelerin kullanımında belli bir kısıtlamaya ve belli bir standarda gidilmesi gerekmektedir. Bu kısıtlama, başlangıç düzeyindeki Arapça eğitimlerinde farklı, ileri düzey Arapça eğitimlerinde farklı uygulanmalıdır. Diğer bir ifadeyle harekelerin tamamen metinden kaldırılmasına varıncaya dek, hareke kullanımında kademeli bir kısıtlama tercih edilmelidir. Ancak en üst düzeydeki seviyelerde bile metinlerdeki farklı kelimelerin birbiriyle karışması mümkün olduğundan, yanlış okunması muhtemel belli kelimelerin harekelendirilmesine mutlaka ihtiyaç duyulacaktır. Bu harekeleme cüz'i nitelikte, belli sayıdaki kelimeleri geçmeyen türden bir harekeleme olmalıdır.

Böylelikle, ilk seviyelerdeki Arapça metinlerde harekeleme kısıtlamasına gidilebileceği gibi, ileri seviyelerdeki metinlerde de ihtiyaç duyulması durumunda kelimelerin yanlış okunmasını engellemek ve ifadenin hatalı anlaşılmasını önlemek için ihtiyaç nispetinde hareke kullanımı savunulmalıdır.

3. Arapça Metinlerin Zorluk Seviyeleri

Diğer dillerde olduğu gibi Arapça öğretimi alanında hazırlanan yayınlar dil seviyeleri açısından

[2] Kur'ân-ı Kerim öğretiminde kelimelerin ve oluşturduğu ayetlerin anlamı da önemlidir. Tecvit ilminin temel konularından birini oluşturan "vakf" ve "ibtidâ" meselesi büyük ölç uygulanabilmektedir.

değerlendirildiğinde üç temel seviyeye ayırıldığı görülür: Başlangıç, orta ve ileri seviyeler.

Bu seviyelerin somut bir değer taşıması adına Arapça hazırlık programı uygulanan lisans öncesi veya lise eğitimlerinde eğer eğitim yılı dört çeyrek veya dört kur olarak planlanmışsa, dil seviyeleri başlangıç seviyesi için 1. çeyrek veya 1. kur olarak, orta seviyeyi 2. ve 3. çeyrekler veya kurlar olarak, ileri seviye de 4. çeyrek veya kur ve sonrası eğitimler olarak düşünülebiliriz. Bunu Arapça eğitimine yeni başlayan imam-hatip okulları için tasarlarsak başlangıç seviyesini 1. yıl, orta seviyeyi 2., 3. ve 4. yıllar,[3] ileri seviyeyi de sonraki yıllar veya imam-hatip sonrası şeklinde düşünebiliriz.[4]

Şekil 1: Temel dil seviyeleri

Buradan hareketle ilerleyen bölümlerde asıl cevabını aradığımız soru: "Arapça eğitim seti veya materyal hazırlarken bu seviyelere uygun hareke kullanımı nasıl ve ne düzeyde olmalıdır?" şeklinde olacaktır. Ancak bu soruyu cevaplamadan önce, Arapçadaki harekeler gruplandırılmalı ve öncelik sıralamasını belirlenmelidir çünkü harekelerin öncelik sıralaması harekenin yazıda kalması ya da düşmesinde etkin olacaktır. Öncelik sırasına sahip olan harekelerin genelde yazıda kalması önerilirken, diğerlerinin genelde yazıdan çıkarılması önerilecektir.

4. Arapçada Hareke Kavramı

Harekelerin gruplandırılmasına geçmeden önce "hareke" kavramından neyin anlaşılması gerektiğine bakalım. Konumuz Arapçadaki yazı biçimini ele aldığından, Arapça yazılarda iki farklı özelliğe sahip karakterlerin bulunduğunu görmekteyiz. Bunların ilki yazıda mutlaka bulunması gereken "harf" olarak isimlendirilen karakterler, diğeri ise yazıda bulunması zorunlu olmayan "hareke" olarak isimlendirilen karakterlerdir. Aşağıdaki örneklerde olduğu gibi harekelerin tamamının yazıda kullanılmaması hata sayılmazken bir harfin bile eksik yazılması imla hatası sayılmaktadır.

[3] Orta seviyeyi üç ayrı seviyeye ayırmamız durumunda: Alt orta seviye 2. sınıflara, orta seviye 3. sınıflara ve üst orta seviye de 4. sınıflara tekabül edebilir.

[4] Arap Dili ve İlahiyat bölümlerinin lisans ve yüksek lisans eğitimlerinde olduğu gibi.

Tamamı harekeli **doğru** bir metin örneği:

(إِذَا كَانَ الْكَلَامُ مِنْ فِضَّةٍ فَالسُّكُوتُ مِنْ ذَهَبٍ)

Tamamı harekesiz **doğru** bir metin örneği:

(إذا كان الكلام من فضة فالسكوت من ذهب)

Eksik harfleri bulunan **hatalı** bir metin örneği:

(اذا كان لكلام من فضة فسكوت من ذهب)

Yukarıdaki harekeli ve harekesiz ilk iki örneğe bakıldığında sükûn (ْ), fetha (َ), damme (ُ), kesra (ِ), şedde (ّ) ve tenvinler (ً), (ٌ), (ٍ) olarak isimlendirilen karakterlerin kullanılıp kullanılmaması yazının doğruluğuna etki etmezken, son örneğin yazılışında cümle başındaki kat' hemzesinin (إ) veya okurken düşen sırasıyla vasıl hemzesi (ا) ve şemsi "el" takısının (الـ) eksik yazılması yazının doğruluğuna direk etki etmiştir.

Arapçadaki yazı karakterlerinin sahip olduğu bu özellik dikkate alınarak bu bildiride yazıda hazfedilmesi mümkün olan tüm karakterler "hareke" olarak, hazfedilmesi mümkün olmayan tüm karakterler de "harf" olarak isimlendirilecektir. Bu durumda, sükûn (ْ) karakteri harekeden sayılırken, hemze (ء) ve med (~) karakterleri harekeden sayılmayacaktır. Çünkü sükûn (ْ) yazıdan çıkartılması mümkün olan bir karakterdir,[5] hemze (ء) ve med (~) karakterleri ise yazıda mutlaka bulunması gereken karakterlerdendir.[6] Burada med (~) karakterinin yazıdaki kullanımı, hemze (ء) karakteri ile eş değer görülmelidir. Nasıl ki, vasıl hemzesi ile kat' hemzesini birbirinden ayırt etmek için hemze işareti kullanılıyor ve kat' hemzesinin bulunduğu yerde hemzenin bulunmaması imla hatası sayılıyorsa, med işaretinin de kullanılmaması aynı şekilde hata sayılmalıdır. Çünkü med (~) karakteri

[5] "Sükûn" ve "hareke" kelimeleri anlam olarak birbirine zıt kelimelerdir. "Sükûn" karakteri aslında bulunduğu sessiz harfin sesli harf taşımadığını, dolayısıyla hareke almadığını ifade etmek için kullanılır. Dolayısıyla sükûnun bu açıdan harekeler kapsamına alınması eleştirilebilir. Ancak, burada "sükûn" karakteri ses özelliği dikkate alınarak değil, tamamen yazı özelliği dikkate alınarak harekeler kapsamına alınmaktadır, yani yazıda kullanılabilmesi ve kaldırılabilmesi açısından. Bu açıdan bakıldığında, bu tanımlamada bir sıkıntı bulunmamaktadır.

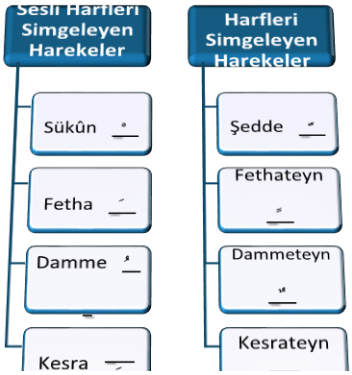
[6] Hemze (ء) ve meddin (~) yazıda kullanılması her düzeyde zorunludur: Çünkü hemzenin kullanılmaması durumunda, uzatılarak okunan elif ile direk okunan hemze (في التاني السلامة) örneğinde olduğu gibi karışabilir, cümlenin doğru yazılması (في التأني السلامة) bu karışıklığı engelleyecektir. Aynı zamanda, öncesindeki kelime ile birleştirildiğinde okunmayan vasıl hemzesi ile sürekli okunan kat' hemzesi de (فاستعد لإخذه) örneğinde olduğu gibi karışabilir, kat' hemzesine hemze karakterinin (ء) konulması (فاستعد لأخذه) karışıklığı giderecektir. Meddin de aynı şeklide kullanılmaması durumunda, uzatılarak okunan elif, uzatılarak okunan hemze ile (مراة الإنسان أفعاله) örneğinde olduğu gibi karışacaktır, med karakterinin (~) kullanılması (مراة الإنسان أفعاله) bu karışıklığı giderecektir. Ayrıca, vasıl hemzesi ile uzatılarak ya da uzatılmadan okunan kat' hemzesi (... إن الذين إمنوا) örneğinde olduğu gibi karışacaktır, cümlenin doğru yazılması (... إن الذين آمنوا) bu ve benzeri karışıklıkları da ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla hemzenin (ء) ve meddin (~) yazıda hiçbir şekilde ihmal edilmemesi gerekir.

örnekte de görüldüğü gibi (آمن - ءامن) kat' hemzesinin bulunduğu yerde, hemzenin farklı biçimde yazılmasına olanak tanıyan ikinci bir yazım şeklidir.[7]

Dolayısıyla bu araştırmada "hareke" olarak nitelendirilecek karakterler: Sükûn (ْ), fetha (َ), damme (ُ), kesra (ِ), şedde (ّ) ve tenvin çeşitleri (ً), (ٌ), (ٍ) ile sınırlı kalacaktır, diğer tüm karakterler ise "harf" olarak nitelendirileceklerdir.

5. Harekelerin Gruplandırılması ve Öncelik Sıralaması

Harekelerin gruplandırılması ve öncelik sıralamasının belirlenmesindeki amaç, özellikle başlangıç ve orta seviyelerde hangi harekelerin hazfedilme olasılığının daha yüksek olduğunu belirlemek içindir.

Şekil 2: Harekelerin gruplandırılması

Yukarıda hareke olarak nitelendirilen karakterleri gruplandırmak istediğimizde, iki ayrı grupta sınıflandırılabiliriz: Tek bir harfin sesini simgeleyen harekeler ve bir harfin sesi ile yazıda hazfedilmiş olan ikinci bir harfi daha simgeleyen harekeler.

Bu iki grubu burada kısaca "**harfin sesini simgeleyen harekeler**" ile "**hazfedilmiş harfi simgeleyen harekeler**" olarak isimlendireceğiz.

[7] Bundan dolayı Arapça klavyelerde med işaretinin (~) yazılış şekli -hemze işaretinin (ء) yazılış şeklinde olduğu gibi- beraberindeki harf ile kodlanmış, her eşleştiği farklı harf için ayrı tuş ya da tuş kombini tahsis edilmiştir. Örneğin: Q klavyede, hemzeyi "vav" harfi üstüne (ؤ) yazabilmek için (c) tuşuna, "ye" harfi üstüne (ئ) yazabilmek için (z) tuşuna, satır üstüne (ء) yazabilmek için (x) tuşuna, "elif" harfinin üstüne (أ) yazabilmek için (shift + h) tuşlarına, "elif" harfinin altına (إ) yazabilmek için (shift + y) tuşlarına, "lam elif" harfleri ile elifin üstüne (لأ) yazabilmek için (shift + g), elifin altında (لإ) yazabilmek için (shift + t) tuşlarına basmak gerekir. Aynı durum med işaretinin kullanımı içinde geçerlidir, "elif" harfinin üstüne (آ) yazabilmek için (shift + n) tuşuna, "lam elif" harfleri ile elifin üstüne (لآ) yazabilmek için (shift + b) tuşlarına basmak gerekir. Bu örneklerin tamamında, -harekelerin yazımında olduğu gibi- hemze (ء) ya da med (~) karakterlerinin ayrı, beraberindeki harflerin ayrı yazıldığını görmeyiz, bu karakterler harfleriyle birlikte tek seferde yazılır. Harekelerin klavyedeki kullanımına baktığımızda ise harfin ayrı, harekesinin ayrı yazıldığını görürüz. Bu durum med (~) karakterlerinin hemze (ء) karakterinde olduğu gibi diğer harekelerden farklı konumlandığını gösterir. Dolayısıyla hemze gibi meddin de yazılışı her yazı seviyesinde bir zorunluluktur. Bu açıdan da bakıldığında, yazım kurallarında meddin hareke olarak değil, harf olarak değerlendirilmesinin isabetli olduğu anlaşılacaktır.

4.1 Harf Sesini Simgeleyen Harekelerde Öncelik Sıralaması

Harfin sesini simgeleyen harekeler dört tanedir, bunlar: Sükûn (ـْ), fetha (ـَ), damme (ـُ) ve kesra (ـِ) harekeleridir. Bu harekeler ile bulunan harflerin tamamı Türkçede sessiz harf olarak nitelendirilirler. Sükûn (ـْ) hariç bu harekeler ise Türkçede sesli harf olarak nitelendirdiğimiz türden harflerdir. Sükûn (ـْ) ise birlikte bulunduğu sessiz harfin sesli harf taşımadığını belirtmek içindir, yani bu harfin harekesiz (yalnız) bir harf olduğunu beyan eder. Dolayısıyla diğer harekelerin aksine sükûn (ـْ) hiçbir "harf değeri" taşımamaktadır.[8] Bu durum, bu gruptaki harekelerin öncelik sıralamasını kısmen belirlemektedir. Sükûn (ـْ) harekesi bulunduğu harfin sesli harf taşımadığını beyan ettiğinden ve hiçbir "harf değeri" bulunmadığından, öncelik sıralamasında en geride olan harekedir. Böylelikle tüm harekeler arasında harekelerin en zayıfı, hazfedilmeye en elverişli olanı konumundadır.

Diğer üç harekeye –fetha (ـَ), damme (ـُ) ve kesra (ـِ) harekelerine – bakıldığında ise bu harekelerin tamamı eşit düzeyde "bir harf değeri" taşımaktadır. Bu nedenle kendi aralarındaki öncelik sıralamalarının belirlenebilmesi ancak bu harekelerin tahmin edilebilirliğine bakılması ile sağlanabilir. Dolayısıyla bu harekelerin sıralaması belirlenirken harekenin dildeki kullanım düzeyi ile ifade ettiği mana çeşitliliği dikkate alınmalıdır. Yani daha geniş çerçevede kullanılan ve daha çok mana çeşitliliğine sahip olan hareke, tahmin edilme olasılığı yükseldiğinden; hazfedilmeye daha elverişli hale gelmektedir. Daha az kullanılan ve daha az mana çeşitliliğine sahip olan hareke ise tahmin edilme olasılığı azaldığından; hazfedilmesi önerilmeyen ve öncelik sıralaması bulunan hareke halini almaktadır.

Bu değerlendirme ile kalan üç harekeye bakıldığında, bu harekelerin öncelik sıralaması kesra (ـِ), damme (ـُ) ve fetha (ـَ) şeklindedir.[9] Bu sıralamanın gerekçelerine gelince, fetha (ـَ) harekesi bu üç harekenin en hafifi ve kullanımı en kolay olanıdır. Bu nedenle Arapçada en çok tercih edilen harekelerdendir. Bir harekenin çok tercih ediliyor ve kullanılıyor olması, tahmin edilme olasılığını da arttırır, dolayısıyla hazfedilmesi daha elverişli hale gelir. Kesra (ـِ) ve damme (ـُ) harekelerine gelince, her ikisi de farklı açılardan değerlendirildiğinde öncelik sıralamasına sahip olan harekelerdendir.

---

[8] Sükûnun genelde harekeler kapsamına alınmaması bu açıdandır. Ancak, sükûn burada yazıdaki kullanımı ele alınarak değerlendirildiğinden harekeler kapsamına alınmıştır. Bkz. *0. 4. Arapçada Hareke* Kavramı.

[9] Harekeler arasındaki bu sıralama imla kuralları çerçevesinde muasır dilciler tarafından ortaya konulmuştur. Örneklerde de görüldüğü gibi (يسْأَل، يَأْمر) (يَوُمّ، أَرْوُس، يُوَمّن، يُؤْمن) (سُئِل، سَئِم، سائِل، مِئُون، مِئَة، بِئْس) muasır dilciler, hemzenin yazılış biçimini incelediklerinde, harekelerin, hemzenin elif (أ), vav (ؤ) ya da nebra (ـئـ) üzere yazılmasındaki etkisini görmüş ve hemzenin yazılışını – "en güçlü harekeler kuralı" (قاعدة أقوى الحركات) olarak da bilinen– harekelerin güç sırasına dayandırmıştır. Bu kural ilk olarak Beşir Muhammed Selemu tarafından 1953 yılında yayınladığı araştırmada ele alınmıştır.

Bkz. Ramazân Abdüttevvâb, *Müşkiletü'l-hemzeti'l-Arabiyye*, 1. bs. (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1996), 88.

Damme (ُ) harekesi dilbilgisi açısından değerlendirildiğinde sarf ve nahiv âlimleri tarafından en güçlü hareke kabul edilirken,[10] kesra (ِ) harekesi hemzenin yazılışına etkisi açışından değerlendirildiğinde günümüz imla otoritelerince en güçlü hareke kabul edilmektedir.[11]

Bu iki hareke arasında özellik ve seviye farkı bulunsa da yazıda hazfedilebilme olasılıkları eşit düzeyde olduğundan; kendi aralarındaki öncelik sıralamasının belirlenmesi, işlevsel bir katkı sağlamayacaktır. Ancak yine de bir tercih yapılması ve bir sıraya konulması istenirse, kesranın öncelik sıralamasında dammeden daha üstün olduğu ve yazımda daha çok tercih edilmesi gerektiğini söylenebilir. Çünkü bu araştırmada harekelerin yazılıp yazılmaması ele alındığından, harekelerin yazıdaki etkisi diğer özelliklerinden daha çok önem kazanmaktadır.

Sonuç olarak, harfin sesini simgeleyen dört harekenin öncelik sıralamasında kesra (ِ) ve damme (ُ) birlikte başı çekmektedir; bundan dolayı bu harekelerin başlangıç ve orta seviyedeki metinlerde kullanılması önerilmektedir. Ardından fetha (َ) gelmektedir ve orta seviyedeki metinlerde gerek duyulmadıkça kullanılmaması önerilmektedir. En son olarak sükûn (ْ) gelir, bu harekenin ise başlangıç seviyeleri dâhil kullanılmaması önerilmektedir.

4.2. Hazfedilmiş Harfi Simgeleyen Harekelerde Öncelik Sıralaması

Bir harfin sesi ile yazıda hazfedilmiş olan ikinci bir harfi daha simgeleyen harekeler ise dört tanedir, bunlar da: Şedde (ّ) ve tenvin çeşitleri olan fethateyn (ً), dammeteyn (ٌ) ve kesrateyn (ٍ) harekeleridir. Bu gruptaki harekeleri kendi içinde değerlendirmeden önce, bir önceki grubun harekeleriyle kısaca değerlendirelim. Önceki grubun harekeleri Arapçadaki harflerden birini değil sesini

[10] Dammenin en güçlü hareke olduğuna ilk değinenlerin başında Sîbeveyhi (ö. 180/796) gelir. Kendisinden sonra gelen birçok alim de bu konuya ve harekelerin mertebesine benzer şekillerde değinmişlerdir.

Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb (Kitâbü Sîbeveyhi)*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3. bs. (Kahire: Mektebü'l-hancî, 1988), 4/113, 167. Ayrıca bkz. Ebu'l-Hasan Alî b. Îsâ er- Rummânî, *Rasâil fî'n-nahv ve'l-luga: el-Hudûd fî'n-nahv*, nşr. Mustafa Cevâd ve Yusuf Yakup Meskûnî, (Bağdat: Dârü'l-cumhûriyye, 1969), 50. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, (Kahire: el-Mektebetü'l-ilmiyye, 1952-1956), 1/173, 2/293. Ebü'l-Hasen Alî b. Faddâl el-Mücâşi'î, *Şarh 'uyûni'l-i'râb*, thk. Hannâ Cemîl Haddâd, 1. bs. (Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1985), 80, 126, 190. Ebü'l-Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn el-Ukberî, *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*, thk. Gâzî Muhtâr Tulaymât, 1. bs. (Beyrut: Dârü'l-fikri'l-mu'âsır, 1995), 1/152, 2/76. Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, nşr. Na'îm Zerzûr, 2. bs. (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987), 142. Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Garavî el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti'bni'l-Hâcib*, thk. Hasan b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hıfzî, 1. bs. (Riyâd: Câmi'atü'l-Îmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1993), 1/51. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es- Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmî'*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve Abdülâl Sâlim Mükerrem, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992), 1/75.

[11] Bkz. Abdülalîm İbrahim, *el-İmlâ' ve't-terkîm fi'l-kitâbeti'l-Arabiyye*, (Kahire: Mektebet Garîb, 1975), 52. Ömer Süleymân Muhammed, *el-İmlâ' el-vazîfî li'l-müstevâ'l-mütevassıt*, (Riyad: Câmi'atü'l-Melik Su'ûd, 1991), 202.

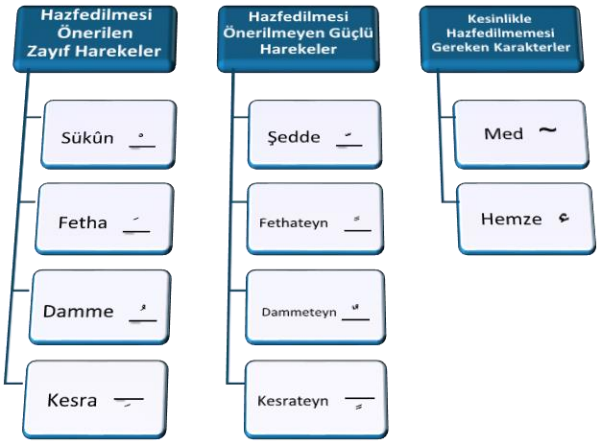
simgelemekteydi, bu grubun harekeleri ise Arapçadaki harfin sesi ile[12] imla kuralları gereği okunan ancak yazılmayan gerçek harfleri de simgelemektedir.

Gerçek harfi simgeleyen harekeler ile harfin sesini simgeleyen harekeler kıyaslandığında, diğer bir ifade ile hem sesli hem de sessiz iki harfi simgeleyen harekeler ile sadece sesli bir harfi simgeleyen harekeler kıyaslandığında, mutlaka öncelik iki harfi ya da gerçek harfi simgeleyen harekelerin olmadır. Dolayısıyla en zayıf kabul edilecek olan "hazfedilmiş harfi simgeleyen" hareke bile "harfin sesini simgeleyen" en güçlü harekeden daha kuvvetli olacaktır.

"Hazfedilmiş harfi simgeleyen" harekeleri kendi içinde değerlendirecek olursak öncelik sıralaması: Tenvin çeşitleri olan kesrateyn (ٍ), dammeteyn (ٌ), fethateyn (ً) ve son olarak da şedde (ّ) şeklindedir. Bu sıralamadaki temel tartışma şedde ve tenvinin birbirine üstünlüğündedir. İkisi arasında her ne kadar belirgin bir üstünlük bulunmasa da burada tenvinin şeddeden az da olsa bir üstünlüğünün bulunduğu düşünülmektedir. Nedeni ise tenvinler (ٍ) (ٌ) (ً) karakter olarak tek başına hem sesli harfi simgelemekte hem yazıda hazfedilmiş sessiz harfi simgelemektedir. Bundan dolayı tenvin çeşitleri ikiliği ifade eden müsennâ sîgalarıyla isimlendirilmektedirler. Şedde (ّ) ise karakter olarak tek başına sadece yazıda hazfedilmiş olan sessiz harfi simgelemektedir. Dolayısıyla, iki harfi simgeleyen tenvinler (ٍ) (ٌ) (ً) tek harfi simgeleyen şedde (ّ)'den daha üstündür ve hazfedilmesi ileri seviyeler hariç önerilmemelidir. Ayrıca, harekelerin sıralandırılmasından, hazfedilme kurallarının oluşturulması hedeflenmektedir. Bu kurallar dil bilgisine dayalı kurallar yerine, Arapçayı öğrenmeye başlayanların seviyelerine hitap eden, herkesin kolaylıkla uygulayabileceği mantıksal değerlere dayanmalıdır. Dolayısıyla, genelde dil kuralları dışında da ayırt edilebilecek olan şedde (ّ), sadece dil kuralları ile ayırt edilebilen tenvin (ٍ) (ٌ) (ً) çeşitlerinden daha alt seviyededir ve ileri düzeylerle birlikte orta düzeylerde de hazfedilmesi önerilmelidir. Tenvinin çeşitleri olan fethateyn (ً), dammeteyn (ٌ) ve kesrateyn (ٍ) harekelerinin kendi aralarındaki öncelik sıralamasına gelince, tenvinin hazfedilmesi orta düzeydeki metinlerde önerilemediğinden, bu harekeler arasında bir sıralama yapılmasını gereksiz kılmaktadır. Ancak yine de bir tercih yapılması ve bir sıraya konulması istenirse bu harekelerin aslı olan fetha (َ), damme (ُ) ve kesra (ِ) harekelerinin sıralamasına bakılması yeterli görülebilir ve aynı sıralama tenvin çeşitleri için de uygulanabilir.

[12] Bu değerlendirme tenvin çeşitleri için geçerlidir, çünkü tenvin aynı anda hem sesli harfi hem de yazıda hazfedilmiş olan Arapçadaki gerçek (sessiz) harfi simgelemektedir. Şedde ise tek başına sadece yazıda hazfedilmiş gerçek harfi simgeler, sessiz harfi ise şeddenin aldığı diğer hareke simgeler, ancak tek bir harfin aldığı tüm harekeler dikkate alındığında bu değerlendirme şedde için de yapılabilir.

Sonuç olarak, hazfedilmiş harfi simgeleyen harekelerde öncelik sıralaması tenvin harekelerindedir ve bu harekelerin başlangıç ve orta seviyedeki metinlerde mutlaka kullanılması gerekmektedir. Ardından şedde harekesi gelmektedir ve bu harekenin orta seviyedeki metinlerde bazen hazfedilmesi önerilmektedir. İleri seviyedeki metinlerde ise harekelerin kullanımında, dil kuralları da devreye girdiğinden genel olarak tüm harekelerin hazfedilmesi önerilmektedir. Ancak yine de tenvin ve şedde harekelerinin birinci gruptaki harekelere nazaran yazıda daha sık kullanılması gerekmektedir. Harekelerin sıralamalarına dair bu değerlendirmeler genel değerlendirmeler olduğundan harekelerin kullanımında belli bir standardı oluşturmada yeterli değildir. Harekelerin kullanımında bir standardın oluşturulabilmesi için, farklı seviyelerdeki uygulamaları maddeler halinde örneklendirerek sunmalı ve bu seviyelerde nelere dikkat edilmesi gerektiğinden bahsetmelidir.

Şekil 3: Harekelerin Öncelik Sıralaması (Zayıftan Güçlüye Doğru)

6. Seviyelere Göre Önerilen Harekeleme Düzeyi

Önceden de belirtildiği üzere Arapça harekelerin yazıda kullanımını üç ayrı seviyede değerlendirilecektir. Bunlar başlangıç, orta ve ileri seviyelerdir. Bu seviyeler için önerilecek olan harekelerin hazfedilme kuralları, dil bilgisine dayalı kurallar yerine, Arapçayı öğrenmeye başlayanların seviyelerine hitap eden, herkesin kolaylıkla uygulayabileceği, mantıksal değerlere dayalı kurallar olacaktır. Ayrıca bu kurallarda önceden harekeler için belirlenmiş olan öncelik sıralamaları da dikkate alınacaktır.

5.1. Başlangıç Seviyesi[13]

Başlangıç seviyesinde hareke kullanımında temel yaklaşım, istisnalar hariç metnin tamamının harekelendirilmesi olmalıdır. İstisnalar ise dil bilgisi gerektirmeyen, rahatlıkla uygulanabilir, basit ve sabit kurallardan oluşmalıdır. Bu seviye için önerilen kurallar ise aşağıda zikredilmektedir:

5.2. Med Harfleri ve Öncesindeki Harflerin Harekesiz Bırakılması14

Arapçadaki med (ـَا) (ـُو) (ـِي) harflerinin ortak özelliği; iki harf miktarı uzatılması ve sükûn almasıdır. Bu harfler sürekli sükûn aldığından, öncesindeki harfin harekesini de bu harfin şekline göre belirlemek mümkün olduğundan, her iki harfe hareke konulmaması önerilmektedir.[15]

(يَقولُ الْحَقَّ وَلا يُبالي.) (جَوابُ الْأَحْمَقِ السُّكوتُ.)[16]

5.2.1. Lîn Harflerinin Harekesiz Bırakılması ve Öncesindeki Harflerin Fethalanması

Arapçadaki lîn (ـَو) (ـَي) harflerinin ortak özelliği ise; iki harf miktarı uzatılması, sükûn alması ve öncesindeki harfin sürekli meftûh gelmesidir. Burada, kelimelerin okunuşundaki karışıklığı gidermek için lîn (ـَوْ ، ـَيْ) harfinin harekesiz bırakılması, öncesindeki harfe fetha konulması gerekmektedir, aksi takdirde kelimenin okunuşunda farklılıklar olacaktır.[17]

---

[13] Bu kurulların bir benzerini Mısırlı Dil Bilimci Dr. Halîl Mahmûd Asâkir 1978 yılında, Kral Su'ûd Üniversitesinin düzenlemiş olduğu 1. Uluslararası Yabancılara Yönelik Arapça Öğretimi Sempozyumunda "el-Kitabe'tül-Arabiyye beyne nümüvviha'r-ra'sî ve nümüv ufukî mükterah" adlı bildirisinde sunmuş ve sempozyumun tavsiye kararını almıştır. Dr. Asâkir bu çalışmasında, yeni basılacak kitaplarda noktalama işaretlerinin yanı sıra, harekelerin kullanılmasını ve sükûn ile uzatma harflerinden önceki harflere hareke konulmamasını tavsiye etmiştir. Dr. Asâkir, bu metodun uygulanması halinde hareke kullanımında yaklaşık %37'lik bir tasarrufa gidileceğini, emek ve zaman kaybının da önleneceğini vurgulamıştır. (Bu kararlara yabancılara yönelik hazırlanmış Arapça öğretim setlerinden olan "العربية للناشئين" tam olarak uyarken "العربية بين يديك" sadece sükûnun kullanımına muhalefet etmiştir.) Bkz. Asâkir, a.g.e.

[14] Mısır Meclis-i Nüzzar Kâtibi Ahmed Zekî Paşa (1867-1934) *et-Terkîm ve 'alâmâtuh* kitabının 42. sayfasında eliften önce fetha harekesinin konulmasına gerek yoktur ifadesi ile bu kurala ilk değinenlerden biri sayılmaktadır. Ahmed Zekî Paşa, *et-Terkîm ve 'alâmâtuh fi'l-lugati'l-Arabiyye*, 2. bs. (Beyrut: Dar'ül-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), 42.

[15] **Not:** Metindeki harekeleme örneklerinde "**kademeli harekeleme"** tercih edilmiş, dipnottaki örneklerde ise "**seviye bazlı harekeleme"** tercih edilmiştir. Yani dipnotta seviyeye ait olan tüm kurallar dikkate alınarak harekeleme yapılmış, metin kısmında ise kural verildikçe harekelerin hazfedilmesi, işleve konulmuştur. Böylelikle, kuralların kademeli şekilde uygulanmasının örnekleri ile seviyelere göre uygulamasının örnekleri beraberce sunulmaya çalışılmıştır.

[16] (يَقولُ الـحَقَّ وَلا يُبالي.) (جَوابُ الأَحـمَقِ السُّكوتُ.)

[17] Örneğin (قَوْل) kelimesinde; kaf (ق) harfine fetha konulmaması; vav (و) harfine sükûn konulmasını (قوْل), ya da harekesiz olduğu için okunuşunda üç ayrı ihtimalin bulunmasını (قوَل) (قوُل) (قوِل) gerektirecektir. Yazıda sükûnun kullanımı, harekelerin öncelik sıralaması ile çelişmekte; okunuşun ihtimalli oluşu da önerilen kuralların temel ilkesi ile çelişmektedir. Dolayısıyla, ya iki harfin de harekelendirilmesi tercih edilmeli -(قَوْل) örneğinde olduğu gibi-, ya da bir ilke belirlenip -(قوْل) (قَول) örneklerinde olduğu gibi- tek harfin harekelendirilmesi tercih edilmelidir. Belirlenen genel ilkeler göre, hazfedilmesi mümkün olan harekelerin kullanılmamasını gerektirdiğinden, tek harfin harekelendirilmesi tercih edilmelidir. Harekelerin öncelik sıralamasına bakılarak da burada fethanın kullanımı sükûna tercih edilmelidir. Yani örnekte verilen kelime (قَول) olarak harekelendirilmelidir.

(ما قَولُكَ في هَذا الْبَيـعِ؟) (لَمَعَ السَّيفُ في الضَّوءِ.)[18]

5.2.2. “El” takısının harekesiz bırakılması[19]

“El” takısı sabit hareke aldığından ve ayırt edilmesi en kolay yapılardan biri olduğundan, harekelendirilmemesi önerilmektedir.

(النَّظافَةُ مِنَ الإيمانِ.)[20] (الشَّمْسُ وَالقَمَرُ بِحُسْبانٍ.) (مَنْ جَرَّبَ الـمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدامَةُ.)[21]

5.2.3. Sükûn işaretinden vazgeçilmesi

Sükûn, tüm harekeler arasında harekelerin en zayıfı ve hazfedilmeye en elverişli olanı konumundadır. Dolayısıyla hazfedilmesi başlangıç düzeyleri dâhil her seviyede önerilmektedir.[22]

(لا تَكُنْ رَطباً فَتُعصَرَ وَلا يابِساً فَتُكسَرَ.) (الأَمرُ بِالـمَعروفِ وَالنَّهيُ عَنِ الـمُنكَرِ.)

Tablo 1: Başlangıç Seviyesine Uygun Farklı Harekeleme Örnekleri

Başlangıç Seviyesine Uygun Farklı Harekeleme Örnekleri
(عامِلِ النّاسَ كَما تُحِبُّ أَن يُعامِلوكَ.)
(إِذا أَرَدتَ أَن تُطاعَ فَأمُر بِما يُستَطاعُ.)
(في العَجَلَةِ النَّدامَةُ وَفي التَّأَنّي السَّلامَةُ.)
(سَيِّدُ القَومِ خادِمُهُم.) (سَبَقَ السَّيفُ العَذْلَ.)
(مِن حُسنِ إِسلامِ الـمَرءِ تَركُهُ ما لا يَعنيهِ.)
(لَيسَ مِنّا مَن لَم يَرحَم صَغيرَنا وَلَم يُوَقِّر كَبيرَنا.)

[18] (ما قَولُكَ في هَذا البَيعِ.)

[19] A. Zekî, “el” takısının elifine, karışma ihtimali bulunmadığından hareke konulması gerekmediğini ifade ederek, bu kurala da ilk değinenlerden biri olmuştur. Paşa, *et-Terkîm ve ‘alâmâtuh*, 42.

[20] Harekelemede kelimenin aslî yapısı değil, okunuş şekli referans alınmalıdır. Yukarıda da görüldüğü gibi (مِنَ) ifadesinin sonu aslında sükûn iken (مِنْ), “sâkinlerin birleşmesi” (التقاء الساكنين) kuralı sonucu, fetha olmuştur. Dolayısıyla harekelerin yazımında, harflerin okunuşu ve kural gereği aldıkları son hal olan “ârızî hareke” (الحركة العارضة) dikkate alınmalıdır. Tabii ki bu duruma, cümle sonunda bulunan harfler dâhil değildir. Cümle sonuna sâkin ile durulması, harekenin sükûn olarak yazılmasını gerektirmemektedir, aksine örneklerde de görüldüğü gibi “i’rab harekesi”nin (حركة الإعراب) yazılması daha uygun olandır.

[21] (الشَّمسُ وَالقَمَرُ بِحُسبانٍ.) (مَن جَرَّبَ الـمُجَرَّبَ حَلَّت بِهِ النَّدامَةُ.)

[22] Bkz. *0. 4.1 Harf Sesini Simgeleyen Harekelerde Öncelik* Sıralaması.

(مَن كانَ يُؤمِنُ بِاللهِ وَاليَومِ الآخِرِ فَليَقُل خَيرًا أَو لِيَصمُت.)
(لَيسَ المُؤمِنُ بِالطَّعّانِ وَلا اللَّعّانِ وَلا الفاحِشِ وَلا البَذِيِّ.)

Şekil 4: Başlangıç Seviyesi İçin Önerilen Kurallar Özeti

5.3. Orta seviye

Orta seviyede önerilen harekeleme düzeyini kısaca özetlemek gerekirse: Orta Düzey harekeleme, bir alt seviyedeki uygulamaya ek olarak kısıtlı düzeyde dilbilgisi gerektiren, sabit kurallara dayalı değişmeyen harekelerin, yazıda yer almaması gerektiği şeklinde özetlenebilir. Bu seviye için önerilen bazı kurallar ise aşağıda zikredilmektedir:

5.3.1. Vasıl hemzesinin harekesiz bırakılması

5.3.1.1. Vasıl hemzesinin tanımı ve harekelendirilmesi:

Vasıl hemzesi kelimenin başındaki hemzesiz (ء) yazılan elife denir. Öncesindeki harf/kelime ile birleştirildiğinde okunmadığından/düştüğünden harekeye ihtiyacı yoktur.

(قَدِ انقَطَعَ السَّلى في البَطنِ.) (وَاسأَلوا أَهلَ الذِّكرِ.)[23]

Direk kendisi ile başlanıldığında ise okunduğundan/sabit kaldığından harekeye ihtiyacı vardır, ancak harekesinin belli kurallar ile bilinmesi mümkün olduğundan yazılmasına gerek yoktur.

(اهدِنا الصِّراطَ المُستَقيمَ.) (اجتِماعُنا غَدًا.) (اسمُهُ طارِقٌ.)[24]

5.3.1.2. Vasıl hemzesinin bulunduğu yerler:

- "El" takısının başı: [25](الرَّجُلُ وَالمَرأَةُ) (الذَّكَرُ وَالأُنثى)
- Sülâsî, hümâsî ve südâsî emirlerin başı: [26](اسمَع وَاستَمِع وَاستَمتِع)
- Hümâsî ve südâsî mazi ve mastarların başı:[27](استِماعٌ وَاستِماعٌ) (استَمَعَ وَاستَمتَعَ)
- Özel bazı isimlerin başı: [28](اسمٌ) (ابنٌ) (ابنَةٌ) (امرُؤٌ) (امرَأَةٌ) (اثنَين) (اثنَتَينِ)

5.3.2.3. Vasıl hemzesinin aldığı harekeler:

- "El" takısında bulunan vasıl hemzesi sürekli fetha alır:

(اَلكَلِمَةُ اَلطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ.) (اَلدّالُّ عَلى اَلخَيرِ كَفاعِلِهِ.)[29]

- Özel isimlerde bulunan vasıl hemzesi sürekli kesra alır:

(كَيفَ تُصلِحُ بَينَ اِثنَينِ؟) (ما اِسمُ اِمرَأَةِ فِرعَونَ؟)[30]

- Mastar, mazi ve emirlerde bulunan vasıl hemzelerinde kelimenin 3. harfine bakılır, eğer harfin harekesi damme ise vasıl hemzesi de damme alır, eğer fetha ya da kesra ise hemze sadece kesra alır:

(اِجتَمَعوا حَولَهُ لِلاِستِفادَةِ مِنهُ.) (رَبِّ اِغفِر وَاِرحَم وَأَعفُ وَتَكَرَّم.) (اِستَغفِر وَاِجتَهِد في الطّاعَةِ.)[31]

---

[23] (قدِ انقطَعَ السلى في البطنِ.) (واسألوا أهلَ الذِّكرِ.)

[24] (اهدِنا الصِّراطَ المُستقيمَ.) (اجتِماعُنا غدًا.)

[25] (الرجُلُ والمرأةُ) (الذكَرُ والأُنثى)

[26] (اسمع واستمِع واستمتِع)

[27] (استِماعٌ واستِماعٌ) (استمَعَ واستمتَعَ)

[28] (اسمٌ) (ابنٌ) (ابنةٌ) (امرؤٌ) (امرأةٌ) (اثنَين) (اثنَتَينِ)

[29] (الكلِمةُ الطيِّبةُ صدَقةٌ.) (الدالُّ على الخَيرِ كفاعِلِه.)

[30] (كيف تُصلِحُ بَينَ اثنَينِ؟) (ما اسمُ امرأةِ فِرعَونَ؟)

[31] (اجتمَعوا حَولَه للاستِفادةِ مِنه.) (ربِّ اغفِر وارحم واعفُ وتكَرَّم.) (استغفِر واجتَهِد في الطاعةِ.)

5.3.3. Kat’ Hemzesinde Damme Dışındaki Harekelerin Kullanılmaması

5.3.3.1. Kat’ hemzesinin tanımı

Kat’ hemzesi; isim, fiil ya da harf olsun kelimenin başında bulunan, hemzeli (ء) yazılan elife denir. Hemze, harekenin durumuna göre elifin üstünde (أ) ya da elifin altında (إ) bulunur.

(رُبَّ أَخٍ لَكَ لَم تَلِدهُ أُمُّكَ.) (رُبَّ طَمَعٍ أدّى إلى عَطَبٍ.)[32]

Kat’ hemzesi ister kendisi ile direk başlanıldığında ister öncesindeki harf/kelime ile birleştiğinde okunuşunda fark bulunmamaktadır.

(كُلُّ شَيءٍ بِالأَمَلِ إلّا الرِّزقُ بِالعَمَلِ.) (مَن حَفَرَ حُفرَةً لِأخيهِ وَقَعَ فيها.)[33]

5.3.3.2. Kat’ Hemzesinin Harekelendirilmesi

Kat’ hemzesinde, hemzenin elifin altına yazılması, harfin harekesinin kesra olduğunu gösterir. İkinci bir ihtimal bulunmadığından bu harekenin yazılmasına gerek yoktur.

(إكرامُ الضَّيفِ واجِبٌ.) (إيّاكَ نَعبُدُ.) (لا إلَهَ إلّا اللهُ.)[34]

Hemzenin elifin üstüne yazılması durumunda, harfin harekesinin damme ya da fetha olma ihtimalleri bulunmaktadır. Harekenin, damme olması halinde yazılması, daha zayıf hareke olan fetha olması halinde ise yazılmaması gerekir.[35]

(هُوَ أُستاذُ الأدَبِ العَرَبِيّ.) (أرَدتُ أن أُكرِمَ أُختي.)[36]

5.3.4. Kelime Sonundaki Hemzenin Öncesinde Hareke Kullanılmaması

Kelimenin sonundaki hemze, öncesindeki harfin harekesine göre elif (أ), vav (ؤ), nebra (ـئـ) ya da satır (ء) üzere yazılır.

---

[32] (رُبّ أخٍ لك لم تلِده أُمُّك.) (رُبّ طمَعٍ أدّى إلى عطَب.)

[33] (كُلُّ شَيءٍ بالأمَلِ إلا الرّزقُ بالعمَل.) (من حفَرَ حُفرةً لأخيهِ وقَعَ فيها.)

[34] (إياك نعبُد.) (لا إلَهَ إلا الله.)

[35] A. Zekî, hemzenin elif ile yazılırken, elifin üstünde olması halinde –zorunlu haller hariç– fethanın konulmasını, altında olması halinde ise kesranın konulmamasını ifade etmiştir. Yukarıda zikredilenlerden farklı olarak, A. Zekî elif ile yazılan hemzenin kelimenin başında, ortasında ya da sonunda bulunması halinde, harekelemelerde bir farktan söz etmemiş. Ayrıca hemzenin sükûn alması durumunda sükûnun koyulacağından söz etmiştir. Hemzenin damme alması durumuna direk değinmese de ifadelerinden dammenin konulması gerektiği anlaşılmaktadır. Paşa, *et-Terkîm ve ‘alâmâtuh*, 43.

[36] (هو أُستاذُ الأدَبِ العرَبِيّ.)

(بَدأَ يَجرؤُ عَلى الحَديثِ.) (الشّاطئُ مَملوءٌ بِالنّاسِ.)[37]

Hemze, elif (أ) ile yazıldığında önceki harfin harekesi fetha, vav (ؤ) ile yazıldığında damme, nebra (ئـ) ile yazıldığında kesra, satır (ء) üstüne yazıldığında da sükûn olduğundan, öncesindeki harfe hiçbir hareke koymaya gerek yoktur. Bu harfin harekesini hemzenin yazılış şekli açıkça göstermektedir.

1.1.1. Kapalı te Öncesi Harfin Harekesiz Bırakılması

Kapalı te (ـة) yalnız kelimenin sonunda bulunmakta ve öncesindeki harf sadece fetha almaktadır, dolayısıyla ikinci bir ihtimal bulunmadığından bu harfe hareke konulmamalıdır.

(السَّيّارةُ الجَديدةُ جَميلةٌ.) (الطّالِبةُ المُجتَهِدةُ ناجِحةٌ.)[38]

1.1.2. Sık Kullanılan Kelimelerde Gerekmedikçe Hareke Kullanılmaması [39]

Arapçada okunuşu açık olup sıkça kullanılan belli kelimelere hareke konulması gerekmemektedir. Bu tür kelimeleri üç sınıfta gruplandırabiliriz:

1.1.2.1. İsimler:

Örneklerdeki görülen zamirler, işaret isimleri, ism-i mevsuller ve zarflarda olduğu gibi.

(أنا- نحن) (هو - هي) (هذا - هذه) (ذلك - تلك) (الذي - التي) (من - ما) (قبل - بعد) (فوق - تحت)

1.1.2.2. Harfler:

Örneklerdeki görülen cer harfleri, nasb harfleri, cezm harfleri, âmil olmayan harfler ve atıf harflerinde olduğu gibi.

(في - إلى) (بـ - كـ) (أن- لن) (ليت- لعل) (لـ [الأمر] - لا [النهي]) (قد - سوف) (نعم - بلى) (و- فـ) (أو- بل)

1.1.2.3. Edatlar:

Örneklerdeki görülen soru edatları, şart edatları, istisna edatları ve nida edatlarında olduğu gibi.

---

[37] (بدأ يجرؤ على الحديث.) (الشاطئُ مملوءٌ بالناس.)

[38] (السيّارةُ الجديدةُ جميلة.) (الطالِبةُ المُجتهِدةُ ناجِحة.)

[39] Buradaki kelimelerden kastedilen, Arapçadaki tanımı ile anlam içeren tüm kelimelerdir. Anlamı, ister isim ve fiillerde olduğu gibi tek başına, isterse harflerde olduğu gibi diğer bir kelime ile birleştiğinde ifade etsin fark etmez. Dolayısıyla bu kuralın uygulanabilmesi için öğrencinin mutlaka ismi, fiili ve harfi birbirinden ayırt edebilecek seviyeye gelmesi gerekir. Çünkü kuralın uygulanma biçimi –aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi– tek başına yazılan kelimelerle sınırlı değil, öncesindeki ve sonrasındaki kelimelerle birleşen kelimeleri de kapsamaktadır.

(الإحسانُ أن تعبُدَ الله كأنّك تراه، فإن لم تكُن تراه فإنّه يَراك.) (الجاهِرُ بالقُرآنِ كالجاهِرِ بالصدَقة.) (المرءُ مع من أحَبّ يوم القِيامة.)

(أ- هل) (كم- كيف) (إن - إذما) (متى- مهما) (إلا) (سوى) (عدا- خلا) (أ - يا) (أيا- هيا)

Bu tür kelimelerde birden fazla okunma ihtimali var ise harekelerin öncelik sıralamasını dikkate alarak daha güçlü olan harekeyi yazmamız –aşağıdaki örneklerde olduğu gibi– karışma ihtimalini ortadan kaldıracaktır.[40]

(من- مِن)[41] (ثم- ثُم)[42] (إن- إنّ) (لكن- لكنّ)[43] (أنت- أنتِ) (إياك - إياكِ)[44] (لم- لِم) (كلا- كلّا)[45]

1.1.3. Kelime Başında Fethanın Kullanılmaması

Arapçada kelimelere sükûn ile başlanamadığından ilk harf ya fetha ya damme ya da kesra alır. İlk harfin harekesi eğer fetha ise fethanın, diğer iki harekeden daha zayıf olması nedeniyle yazılmasına gerek yoktur.

(من علَت هِمَّتُه طالَ همُّه.) (إذا قلَّ مالُ المرءِ قلَّ صديقُه.)[46]

Kelimenin ilk harfine fetha konulmaması, bu tür kelimelerin başına yazımda birleşen harfler gelse de uygulanmalıdır.[47]

(الضِّحكُ بلا سببٍ من قِلّةِ الأدَبِ.) (أتمزحُ معي؟) (عِلمٌ لا ينفعُ كدواءٍ لا ينجعُ.) (فتقبَّل دعوتي.)[48]

Ancak kelimenin ikinci harfi lîn harfi (وْ) (يْ) ise kelimenin ilk harfine fetha konulmalıdır. Diğer türlü kelimenin okunuşunda farklılıklar olacaktır.[49]

---

[40] Bazen sık kullanılan benzer kelimelerin karışma ihtimalini ortadan kaldırmak için hareke öncelik sıralamasına değil, kullanım önceliğine bakılması gerekebilir. Örneğin: (إنّ صديقي لِضَيفِهِ لَكريمٌ) cümlesinde, karışıklığı gidermek için kullanım önceliği bulunan –yani öğrencinin daha yakından tanıdığı– birinci meksur lam (لِ) yerine, genelde cümlelerde daha az gördüğümüz ikinci meftuh lam'ın (لَ) harekelendirilmesi tercih edilebilir. Böylelikle yazıda, daha güçlü hareke olan kesranın yerine, fethayı kullanmamız gerekebilir. Orta seviyelerde uygulanacak harekeleme kurallarında, detaylarda bazı istisnalara gidilmesi, üzerinde mutabakat sağlanması halinde doğal karşılanmalıdır.

[41] (مَنْ - مِنْ) örneğinde, öncelik sıralamasına sahip olan kesranın yazılması karışma ihtimalini ortadan kaldıracaktır.

[42] (ثَمَّ - ثُمَّ) örneğinde, fethadan kuvvetli olan dammenin ise (ث) harfine konulması karışıklığı engelleyecektir.

[43] (لكِنْ - لكِنَّ) (إنْ - إنَّ) örneklerinde, şeddenin nun (ن) harfine konulması karışıklığı giderecektir.

[44] (إيَّاكَ - إيَّاكِ) (أَنْتَ - أَنْتِ) örneklerinde, kesranin yazılması karışıklığı giderecektir.

[45] (كَلَا - كَلَّا) (لَمْ - لِمَ) örneklerinde, birden fazla hareke değişikliği bulunsa da, okunma ihtimalleri iki ile sınırlı olduğundan, sadece bir harekenin kullanımı karışma ihtimalini ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla birinci örnekte en kuvvetli hareke olan kesranın, ikinci örnekte de en kuvvetli hareke olan şeddenin kullanımı yeterli olacaktır.

[46] (من علَت هِمّتُه طال همُّه.) (إذا قلّ مالُ المرءِ قلّ صديقُه.)

[47] Bkz. *1.1.2. Sık Kullanılan Kelimelerde Gerekmedikçe Hareke Kullanılmaması* .

[48] (الضحِكُ بلا سبَبٍ من قِلةِ الأدَب.) (أتمزحُ معي؟) (عِلمٌ لا ينفعُ كدواءٍ لا ينجع.) (فتقَبّل دعوتي.)

[49] Başlangıç seviyeleri için önerilen lîn harflerinden önceki harflere fetha konulması kuralı, kelimenin okunuşundaki karışıklığı gidermek için burada da uygulanmalıdır.

Bkz. *0. 5.2.1. Lîn Harflerinin Harekesiz Bırakılması ve Öncesindeki Harflerin* Fethalanması.

(رُبَّ قَولٍ أشَدُّ مِن صَولٍ.)[50] (من طلَبَ أخاً بلا عَيبٍ بقِيَ بلا أخٍ.)

1.1.4. Sükûn Sonrası Harfe Fethanın Kullanılmaması

Arapçada, kelime içinde iki sakin harfin yan yana gelmesi mümkün olmadığından, sükûndan sonra gelen harfin üç harekeden birini alma ihtimali bulunduğundan, bu harekelerin en zayıfı olan fethanın sükûndan sonra yazılmasına gerek yoktur.

(من تواضَعَ للهِ رفَعَه.) (إذا لم تستَحِ فاصنَع ما شِئتَ.) (من يزرَعِ الشَّوكَ لا يجنِ الوردَ.) (القناعةُ كنزٌ لا يفنى.)

Aynı durum, şeddenin kullanımı için de geçerlidir. İlk harfi sürekli sükûn olan şeddenin ikinci harfi fetha, damme ya da kesra gelecektir. Dolayısıyla zayıf olan fethanın şedde ile yazılmasına gerek yoktur.

(سبِّكَ من بلَّغَكَ السَّبَّ.)[51] (تفَكَّر قبل أن تتَكَلَّمَ.)

1.1.5. "El" takısından Sonra Şemsi Harflerde Fetha ve Şeddenin Kullanılmaması

"El" takısından sonraki gelen harfler ister kameri ister şemsi olsun, –önceki kurallarda da değinildiği üzere– kelimenin ilk harfi olmaları nedeniyle, fethalı gelmeleri durumunda fethanın yazılmasına gerek yoktur. Şemsi harflerde, kameri harflerden farklı olarak şedde kullanılmaktadır. Bu şeddenin fetha ile gelmesi durumunda şeddenin de yazılmasına gerek yoktur.

(الشبابُ مطِيّةُ الجهلِ.) (إذا حضَرَ الماءُ بطَلَ التيَمُّمُ.)

Şemsi harflerin harekesi damme ya da kesra olduğunda ise hatalı okunma ihtimalini engellemek için şedde ile diğer harekenin de mutlaka yazılması gerekmektedir.

(الشِّكايةُ سِلاحُ الضُّعَفاءِ.) (السُّكوتُ علامةُ الرِّضى.)

1.1.6. Cümle Sonları Dışında İ'rab Harekelerinin Konulması

Orta seviyede i'rab harekelerinin konulması önerilmektedir; çünkü i'rab bilgisi, ileri düzey dil bilgisi gerektirmekte; bu seviyede ise kısıtlı dil bilgisi gerektiren kurallara yer verilmektedir. Ayrıca i'rab bilgisine dayalı harekeleme kısıtlamasında uygulama farklılıkları da bulunacaktır; çünkü i'rab bilgisi aşamalı bir şekilde gelişmekte ve burada neyin hazfedileceği ya da hazfedilmeyeceğinde birliktelik sağlamak oldukça güçtür. Dolayısıyla, bir sonraki düzeye kadar tüm i'rab harekelerinin yazıda kullanımı gerekmektedir.

[50] (رُبَّ قَولٍ أشَدُّ مِن صَول.)
[51] (سبّكَ من بلّغَكَ السبّ.)

Ancak, burada cümle sonlarına hareke konulmaması önerilebilir. Nedeni ise; Arapçada cümle sonuna sâkin ile durulduğundan, cümlenin sonu ya sükûn ile yazılmalı ya da i'rab harekesi ile yazılmalıdır. Sükûn ile yazılması, tercih edilmeyen bir harekenin kullanılmasına, cümlenin aslının değişmesine ve hatalı bilgi edinilmesine neden olmaktadır. İ'rab harekesi ile yazılması ise dilden çok dil bilgisine odaklanılmasına ve hatalı konuşma refleksi geliştirilmesine neden olacaktır. Her iki zararın da etkisinin azaltılması, cümle sonlarına hareke konulmaması ile aşılabilir.

Böylelikle hem dilin öğrenilmesine odaklanılmış ve doğru konuşma refleksi geliştirilmiş olur, hem de harekenin tahmin edilmeye çalışılması ile dil bilgisini geliştirmenin ve bir sonraki aşamaya hazırlanmanın önü açılmış olur.

Tablo 2: Orta Seviyeye Uygun Farklı Harekeleme Örnekleri

Orta Seviyeye Uygun Farklı Harekeleme Örnekleri
(إنّماالأعمالُ بالنِّيّاتِ.) (في العجَلةِ الندامةُ وفي التأنّي السلامةُ.)
(من سابقَ الدهرعثَرَ.) (أحَبُّ الأعمالِ إلى الله أدومُهاوإن قلّ.)
(مِنَ الحبّةِ تنشأُ الشجَرةُ.) (من شبّ على شَيءٍ شاب علَيهِ.)
(سيرةُ المرءِ تُنبئُ عن سريرتِهِ.) (إن أكرمَني سأُكرِمُهُ إكرامًا.)
(خُذِ العفووأمُربالعُرفِ وأعرِض عنِ الجاهِلين.)
(لَيسَ مِنّا من لم يرحم صغيرنا ولم يُوَقِّر كبيرنا.)
(من كان يُؤمِنُ باللهِ واليَومِ الآخِرِ فليقُل خَيرًا أو ليصمُت.)
(لَيس المُؤمِنُ بِالطّعّانِ ولا اللّعّانِ ولا الفاحِشِ ولا البذِيّ.)

Orta Seviye İçin Önerilen Kurallar Özeti

Şekil 5: Başlangıç Seviyesi İçin Önerilen Kurallar Özeti

1.2. İleri seviye

İleri seviyeye gelindiğinde ise; med hariç,[52] harekeler arasında dikkate alınmaya değer bir seviye farkı bulunmadığından, önceki seviyelerde olduğu gibi maddeler şeklinde bir standart oluşturmak yerine, genel kurallardan bahsedilecektir.

Öncelikle, harekelemedeki temel kısıtlama ilkesi, zorunlu olmayan tüm harekelerin yazıdan kaldırılması şeklinde olmalıdır. Bu seviyede harekelerin zorunlu olup olmadığına, ya da gerek duyulup duyulmadığına; harekesiz ifadenin doğru okunup okunamadığına, ya da doğru anlaşılıp anlaşılamadığına bakarak, karar vermek mümkündür.

Eğer okuyucunun ifadelere aşinalığı bulunacağı düşünülüyor ve doğru okuma olasılığı yüksek bulunuyorsa, ifadelerdeki harekelerin tamamının kaldırılmasında bir beis görülmemelidir[53]. Velev ki

[52] Bkz. *0. 4. Arapçada Hareke* Kavramı.

[53] Bu düzeydeki okuyucularda beklenti, dilde ileri seviyelere gelmiş olmaları ve en azından orta derecede i'rab bilgisine sahip olmaları yönündedir. Dolayısıyla, bu bilgilere sahip olan kimselerin harekesiz metinleri okurken sıkıntı çekmemeleri gerekir.

bu harekeler, şedde ve tenvin çeşitlerinde olduğu gibi, özünde okunan ancak yazılmayan harfleri simgeleseler bile.

Bu açıdan bakıldığında, harekelerin tamamı, türü ne olursa olsun yazıdan kaldırılabilmelidir. Ancak bu durum, harekelerin tümüyle kaldırılması gerekir şeklinde yorumlanmamalıdır. Önemli olan, kelimenin ya da ifadenin, bu düzeydeki bir okuyucu tarafından rahat okunup anlaşılır olması kanaatine sahip olmaktır. Eğer böyle bir kanaat oluşmuyor ve ifadenin harekesiz olması doğru okunmasını ya da anlaşılmasını engelliyorsa, ifadeyi mutlaka harekelemek gerekmektedir.[54].

Örnek vermek gerekirse: (استقبل خالد صاحبه، فنعم المستقبل والمستقبل) ifadesinde, (المستقبل) kelimesindeki be (بـ) harflerinden –en azından– birine fetha (المستقبَل) ya da kesra (المستقبِل) konmalıdır, özellikle de yukarıdaki ifadenin devamında: (ولكن المستقبل كان أكرم من المستقبل) ifadesi yer alıyorsa; çünkü bu durumda kimin kimden daha cömert olduğu harekeleme olmadığından anlaşılamayacaktır. Buradaki cümlenin bu seviyeye uygun harekelendirilmiş şekli şöyle olmalıdır: (استقبل خالد صاحبه، فنعم المستقبِـل والمستقبَـل؛ ولكن المستقبَـل كان أكرم من المستقبِـل.)

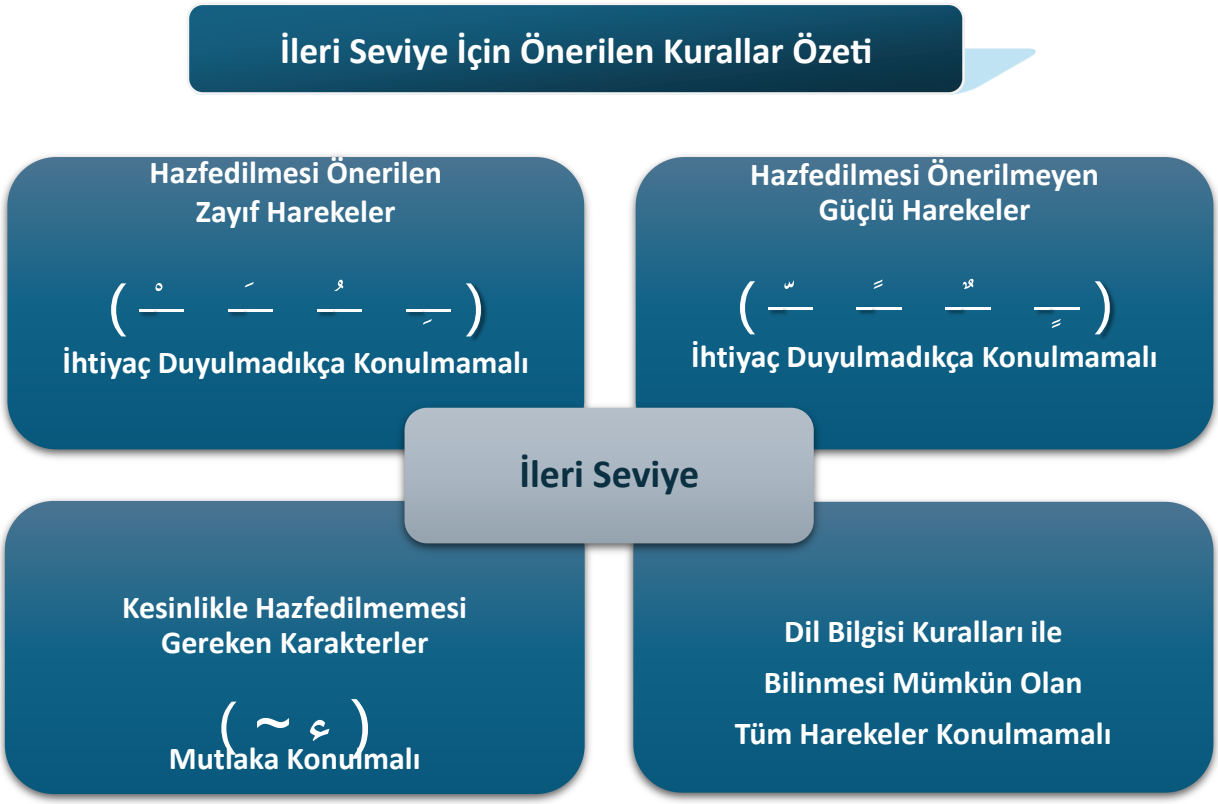
Diğer bir örnek ise: (أحضر الطعام) ifadesi. Burada (أحضر) fiili mazi ya da muzari olarak okunabilir, dolayısıyla anlamın (أَحْضَرَ) "getirdi" mi olduğu, ya da (أُحَضِّرُ) "hazırlıyorum" mu olduğu karışabilir, ancak bu karışıklık "dad" (ض) harfine sadece şedde konması ile (أحضّـر الطعام.) giderilebilir. Buradaki ifade de şeddenin yanında ikinci bir harekenin bulunmasına gerek yoktur. Çünkü bu düzeydeki metinlerde, cümlenin, genel mana ve siyakından anlaşılabilmesi hedeflenmelidir. Manası anlaşılan metnin de nasıl okunacağı zaten açıktır.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise bu seviyedeki metinlerin harekelendirilmesinde, noktalama işaretlerinin hareke kullanımını azaltmadaki önemi ve katkısıdır.

Örneğin: (ما أحسن أحمد) ifadesi, okunuşuna göre olumsuzluk (ما أحسنَ أحمدُ), soru (ما أحسنُ أحمدٍ) ve taaccüp (ما أحسنَ أحمدَ) anlamlarına gelebilir. Bu anlamları, yazıda hareke kullanarak ifade etmek her ne kadar mümkün ise hareke kullanmaksızın sadece noktalama işaretleriyle de ifade etmek o kadar mümkündür. Soru işareti alan cümlenin (ما أحسن أحمد؟) soruyu, ünlem işareti alan cümlenin (ما أحسن أحمد!) taaccübü, nokta alan cümlenin (ما أحسن أحمد.) ise olumsuzluğu ifade etmesi gibi.

[54] Örneğin: (أسعد الناس أحمد) ifadesi; "İnsanlar Ahmet'i memnun etti." (أسعدَ الناسُ أحمدَ) şeklinde, ya da "Ahmet insanları memnun etti." (أسعدَ الناسَ أحمدُ.) şeklinde ya da "Ahmet, insanların en mutlusu." (أسعدُ الناسِ أحمدُ.) şeklinde ya da "Ahmet, insanları memnun et." (أسعدِ الناسَ أحمدُ.) şeklinde, hatta belki de "Ahmet, insanlar memnun oldu mu?" (أسَعِدَ الناسُ أحمدُ؟) şeklinde okunabilir. Bir cümlenin okunuşunda bu kadar çok ihtimalin bulunması, bu tür cümlelerde hareke kullanımını –sınırlı da olsa– zorunlu hale getirmektedir.

Özetlemek gerekirse, bu seviyedeki metinlerde, okunmasında sıkıntı oluşabilecek kelimelerin harekeleri hariç, tüm harekeler terk edilmelidir. Harekeleri kullanırken ya da terk ederken tüm metni kapsayan genel kurallar yerine kelime bazında değerlendirmeler yapılmalıdır.

Şekil 6: Başlangıç Seviyesi İçin Önerilen Kurallar Özeti

Sonuç

Sonuç olarak bu bildiride Arapça öğretimine yönelik hazırlanacak eğitim seti veya materyallerinde seviye temelli hareke kullanımı önerilmektedir. Buradaki seviyelendirme başlangıç, orta ve ileri olacak şekilde üç temel kademede yer almaktadır. Buna göre başlangıç seviyesindeki metin içeriklerinde hareke kullanımı esas kabul edilmeli ve istisnalar hariç metnin tamamı harekeli olmalıdır. Bu seviyede hazfedilecek harekeler dil bilgisi gerektirmeyen, rahatlıkla uygulanabilir, basit ve sabit kurallardan oluşmalıdır. Bu seviyesi için burada sükûnun hiç kullanılmaması, "el" katısı ve med harfleri öncesine hareke konulmaması ve lîn harfleri öncesine fetha konulması şeklinde dört kural önerilir. Orta seviyeye gelinde hareke kullanımında belli bir kısıtlamaya gidilmeli ve basit kurallara dayalı sabit harekelerin kullanılmaması önerilmelidir. Bu seviye için burada önerilen kısıtlamalar ise temel dil bilgisiyle ayırt edilmesi mümkün olan, sık kullanılan bazı kelimelerle,

kelime başındaki vasıl hemzesinin tamamen, kat' hemzesinin damme hariç hareke almaması, kelime sonundaki hemze ve kapalı te'nin öncesine hareke konulmaması ve kelimenin ilk ve sükûndaki sonraki harflerine fetha konulmaması şeklinde özetlenebilir. İleri seviyeye gelince burada aslolan med karakteri hariç harekelerin ihtiyaç duyulmadıkça kullanılmamasıdır. Bu seviyedeki genel yaklaşım '*belirsiz olan belirlenir*" anlamına gelen Arapçadaki ifadesiyle (إنّما يُشكَل ما يُشكِل) olarak özetlenebilir. Aşağıdaki tabloda da bu harekeleme sisteminin uygulanmasıyla nasıl bir etkinin ortaya çıkacağı resmedilmeye çalışılmıştır. Hitâmen, konunun muhatapları tarafından değerlendirilmesi, katkılarının alınması ve geniş kitlelere ulaşmasını Cenâbı Hak'tan niyaz ederim.

Tablo 3: Farklı Seviyesine Uygun Farklı Harekeleme Örneği

Seviyeler Arasındaki Harekeleme Farkı ve Ne Kadar Tasarruf Sağlandığı
Toplamda 32 harekeden oluşan bir beyit.
يَقُولُونَ جَاهِدْ يَا جَمِيلُ بِغَزْوَةٍ * وَأَيُّ جِهَادٍ غَيْرَهُنَّ أُرِيدُ
Başlangıç seviyesinde, 32 hareke 22 hareke oluyor. *(%31 oranında tasarruf sağlanıyor)*
يَقولونَ جاهِد يا جَميلُ بِغَزوَةٍ * وَأَيُّ جِهادٍ غَيرَهُنَّ أُريدُ
Orta seviyede, 32 hareke, 12 hareke oluyor. *(%63 oranında tasarruf sağlanıyor)* ya da 1. seviyede ki 22 hareke, 12 hareke oluyor. *(%45 oranında tasarruf sağlanıyor)*
يقولون جاهِد يا جميلُ بغزوةٍ * وأيُّ جِهادٍ غَيرهُنّ أُريدُ
İleri seviyede, 32 hareke 1 hareke oluyor. *(%97 oranında tasarruf sağlanıyor)* ya da 1. seviyede ki 22 hareke, 1 hareke oluyor. *(%95 oranında tasarruf sağlanıyor)* *ya da 2. seviyeye* ki 11 hareke, 1 hareke oluyor. *(%91 oranında tasarruf sağlanıyor)*
يقولون جاهد يا جميل بغزوة * وأيّ جهاد غيرهن أريد

Kaynakça

Abdüttevvâb, Ramazân. *Müşkiletü'l-hemzeti'l-Arabiyye*. 1. bs. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1996.

Asâkir, Halîl Mahmûd. "el-Kitabe'tül-Arabiyye beyne nümüvviha'r-ra'sî ve nümüv ufukî mükterah". Riyad: *Mecelletü'l-Faysal*, S. 38 (Temmuz, 1980): 67-74.

Harakat, Mustafa. *el-Kitâbe ve'l-kırâe ve kadâya'l-hatti'l-Arabî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1998.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî (ö. 392/1002). *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire: el-Mektebetü'l-ilmiyye, 1952-1956.

İbrahim, Abdülalîm. *el-İmlâ' ve't-terkîm fi'l-kitâbeti'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebet Garîb, 1975.

Muhammed, Ömer Süleymân. *el-İmlâ' el-vazîfî li'l-müstevâ'l-mütevassıt*. Riyad: Câmi'atü'l-Melik Su'ûd, 1991.

Mücâşi'î, Ebü'l-Hasen Alî b. Faddâl (ö. 479/1086). *Şarh 'uyûni'l-i'râb*. thk. Hannâ Cemîl Haddâd, 1. bs. Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1985.

Paşa, Ahmed Zekî (1867-1934). *et-Terkîm ve 'alâmâtuh fi'l-lugati'l-Arabiyye*. 2. bs. Beyrut: Dar'ül-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987.

Radî el-Esterâbâdî, Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Garavî es-Semnâkî (ö. 688/1289). *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti'bni'l-Hâcib*. thk. Hasan b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hıfzî, 1. bs. Riyâd: Câmi'atü'l-Îmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1993.

Rummânî, Ebu'l-Hasan Alî b. Îsâ en-Nahvî (ö. 384/994). *Rasâil fi'n-nahv ve'l-luga: el-Hudûd fi'n-nahv*. nşr. Mustafa Cevâd ve Yusuf Yakup Meskûnî, Bağdat: Dârü'l-cumhûriyye, 1969.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr el-Hârizmî (ö. 626/1229). *Miftâhu'l-ulûm*. nşr. Na'îm Zerzûr, 2. bs. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber (ö. 180/796). *el-Kitâb (Kitâbü Sîbeveyhi)*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3. bs. Kahire: Mektebü'l-hancî, 1408/1988.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505). *Hem'u'l-hevâmî'*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve Abdülâl Sâlim Mükerrem, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992.

Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn el-Ezecî (ö. 616/1219). *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*. thk. Gâzî Muhtâr Tulaymât, 1. bs. Beyrut: Dârü'l-fikri'l-mu'âsır, 1995.

ULUSLARARASI HUKUKTA TEMİZ ELLER DOKTRİNİ

THE CLEAN HANDS DOCTRINE IN INTERNATIONAL LAW

Raif KARA*

Özet

Temiz Eller doktrini uluslararası mahkeme ve hakem kararlarında zaman zaman taraflarca ileri sürülen, ancak bir uluslararası hukuk genel prensibi olup olmadığı yargı kararları ve doktrinde tartışmalı olan bir doktrindir. Temiz Eller doktrini Common Law hukuk sisteminde yaygın olarak kullanılan bir ilkedir. Bu doktrine göre yargı yoluna başvuran tarafın hukuka veya ahlaka aykırı bir fiil nedeniyle iddiasını ileri sürmesi sakıncalıysa yani elleri kirliyse bu taraf yargı yoluna başvurma hakkından faydalanamaz. Temiz eller doktrini özellikle yatırım hukukunda, insan hakları hukukunda ve çeşitli uluslararası sözleşmelerde karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası yatırım hukukunda, yatırım hukuku anlaşmasının yabancı yatırımcıya sağladığı tahkime başvurma imkânı davalı ev sahibi devlet tarafından engellenmek isteniyorsa, temiz eller doktrini ileri sürülmektedir. Bu tür yargılamalarda temiz eller doktrini yargılamanın yetki, iddiaların kabul edilebilirliği, esas ve tazminatın belirlenmesi aşamalarında değerlendirilir ve kabul edildiği aşamaya göre ya yargılama sonlandırılır ya da tazminatın belirlenmesinde bu durum dikkate alınır. İnsan hakları hukukunda ise özellikle çocuğa karşı cinsel saldırı, terör, isyan gibi fiilleri işleyenlerin ceza infaz kurumlarında işkence veya kötü muameleyle karşılaştıkları gerekçesiyle insan hakları mahkemelerine başvurmaları halinde, bazı başvurularda davacıların suçları dikkate alınmış ve dolaylı şekilde temiz eller doktrini uygulanıp tazminat verilmemiş veya tazminatta indirime gidilmiştir. Temiz eller doktrini yargı kararları ve doktrinde eleştirilmiştir. Özellikle uluslararası mahkemelerde temiz eller doktrini uluslararası hukukun genel prensibi olarak kabul edilmemiş, bazı kararlarda değerlendirilmekten kaçınılmıştır. Ağırlıklı olarak uluslararası yatırım tahkimi kararlarında temiz eller doktrini davacı yatırımcıya karşı davalı devlet tarafından ileri sürülmüştür. Çeşitli tahkim kararlarında temiz eller doktrini kabul edilmiş, böylece bazı tahkim yargılamaları esasa girilmeden sonlandırılmış, bazı davalarda ise esasa girip tazminatın belirlenmesinde temiz eller doktrinine göre indirim yapılmıştır. Doktrinde ise son yıllarda Kanada, Çin, İtalya gibi ülkelerde makaleler yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası Kamu Hukuku, Uluslararası Yatırım Hukuku, Temiz Eller Doktrini, Uluslararası Hukukun Genel Prensipleri.*

Abstract

The Clean Hands doctrine is a doctrine asserted by parties in international court and arbitral awards, and whether it is a general principle of international law is controversial in judicial decisions and doctrine. The Clean Hands doctrine is more widely used in Common Law jurisdictions. According to this doctrine, if the hands of the party seeking judicial remedy are clean, the proceedings will continue, but if the party's hands are unclean due to an unlawful or immoral act, the party cannot benefit from the right to seek judicial remedy. The clean hands doctrine can be found in investment law, human rights law and various international conventions. In international investment law, the clean hands doctrine is invoked by the defendant host state to prevent the foreign investor from resorting to arbitration provided by the investment law treaty. In these proceedings, the clean hands doctrine is evaluated at the jurisdiction, admissibility of claims, merits and determination of damages stages of the proceedings, and according to the stage at which it is accepted, the proceedings are either terminated or this situation is taken into account in determining the compensation. In human rights law, especially those who committed acts such as sexual assault

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kamu Hukuku Bilim Dalı, raif.kara@izu.edu.tr.

against children, terrorism and rebellion applied to human rights courts when they faced torture or ill-treatment in penitentiaries, and in some applications, the crimes of the plaintiffs were taken into account and the clean hands doctrine was indirectly applied and compensation was not awarded or compensation was reduced. The clean hands doctrine has been criticized in judicial decisions and doctrine. Especially in international courts, the clean hands doctrine has not been accepted as a general principle of international law and has been avoided in some decisions. Predominantly in international investment arbitration awards, the clean hands doctrine has been asserted by the respondent state against the claimant investor. In various arbitral awards, the clean hands doctrine has been accepted, thus terminating some arbitral proceedings without going to the merits, and in some cases, going to the merits and determining the damages according to the clean hands doctrine. In the doctrine, articles have been written in recent years in countries such as Canada, China and Italy.
Keywords: *Public International Law, International Investment Law, Clean Hands Doctrine, General Principles of International Law.*

1. Giriş

Uluslararası hukukta hukukun genel ilkeleri tarafların ve mahkemelerin gerekçelerini güçlendirmek için başvurdukları bir araçtır ve temiz eller doktrininin bu kapsamda değerlendirilmesi, mahkeme kararları ve doktrindeki görüşler çerçevesinde konumunun belirlenmesi önem taşımaktadır. Çalışmamızın konusunu oluşturan Temiz Eller doktrini de uluslararası hukukun genel prensipleri arasında bulunduğu tartışmalı olan bir ilkedir. Temiz Eller doktrinine göre mahkemeye başvuran ve mahkemeden adaletli bir karar vermesini isteyen tarafın da bunu hak ediyor olması ve ellerinin temiz olması gerekir. Bu ilkeye göre elleri kirli şekilde elde ettiği hakka dayanarak mahkemeye başvuran kişinin başvurusu reddedilmelidir.

Çalışmamızın amacı Temiz Eller doktrininin bir uluslararası hukuk genel prensibi sayılıp sayılamayacağının değerlendirilmesidir. Temiz Eller doktrini uluslararası hukukta yatırım, insan hakları ve devletin sorumluluğu gibi alanlarda, mahkemelerde ileri sürülen önemli bir ilkedir. Bu ilkenin bir hukuk genel ilkesi olup olmadığının belirlenmesi, bu ilkenin ileri sürüldüğü bir yargılamada önem arz eder. Özellikle davalı tarafın bu ilkeyi ileri sürmesi ve davacının ellerinin kirli olduğunu ispatlaması halinde davanın ilerleyişi kökten etkilenir.

Temiz eller doktrinini uygulamak için mahkeme, uyuşmazlığa dahil olan her iki tarafın da davranışlarını inceler. Yardım isteyen tarafın söz konusu meseleyle ilgili olarak hile, aldatma veya diğer haksız davranışlarda bulunduğu tespit edilirse, mahkeme yardım talebini reddedebilir. Temiz eller doktrininin ceza davalarında uygulanmadığını, çünkü bu doktrin ile bağlantılı durumların meşru müdafaa, haksız tahrik gibi ayrı bir dizi yasal ilke ve kural tarafından yönetildiğini belirtmek gerekir.

Ayrıca, temiz eller doktrininin uygulanması yargı yetkisine ve davanın özel koşullarına bağlı olarak değişebilir.

2. Uluslararası Hukukun Kaynaklarında Temiz Eller Doktrini

Uluslararası antlaşmalarda temiz eller doktrini özellikle Viyana Anlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin çeşitli maddelerinde karşımıza çıkmaktadır. 48. Madde hata ile bir anlaşmanın imzalanması halinde anlaşmayı imzalayan taraf devletin kendi fiili ile hataya düşmesi halinde bu hatadan faydalanıp anlaşmayı geçersiz hale getiremeyeceği düzenlenmiştir. Bu durumda hatalı devlet kendi fiiliyle anlaşmayı geçersiz kılma hakkını kullanamaz hale gelmiştir. Siyasi ve ekonomik baskı ve güç kullanılarak imzalatılan uluslararası anlaşmaların geçersizliği Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda tartışılmış ancak kabul edilmemiştir. Sözleşmenin 52. maddesine göre sadece askeri baskı ile imzalatılmış anlaşmalar geçersiz kılınabilir. Böylece askeri baskı ile elini kirleten taraf devlet imzalanan anlaşmadan faydalanamaz. Ancak barış anlaşmalarında uygulanan baskı bu kapsamda kabul edilmemiş, barış ortamının kurulması ve savasın sonlanması daha önemli görülmüştür. 53. maddeye göre jus cogens kurallara aykırı anlaşmalar da geçersiz kılınabilir. Bu kapsamda köle ticareti, işkence yasağı gibi jus cogens kurallara aykırı anlaşmalar yapılamaz. Temiz eller doktrinine yer verilen bir diğer anlaşma, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesidir. Sözleşmenin 7. maddesine göre soykırım suçu işleyen kişi bir ülkeye sığındığında sığındığı ülke bu kişiyi siyasi suçlu olduğu gerekçesiyle iade etmekten kaçınamaz.

BM Şartı 51. maddesi uluslararası hukukta meşru müdafaayı düzenlemektedir. Buna göre bir devlet başka bir devlet tarafından silahlı saldırıya uğrarsa veya tehdit edilirse meşru müdafaa hakkı vardır. Buna karşı saldıran veya tehdit eden devlet elleri kirli olduğu için meşru müdafaa yapan devlete dava açamaz. Yine bir devlet bir toprak parçasını kuvvet kullanarak işgal ettiğinde işgal ettiği bölge halkı işgalci devlete saldırır veya saldırı tehdidinde bulunursa, bu durumda işgalci devlet meşru müdafaadan yararlanamaz.[1] Zira işgalci devlet BM şartı 2/4 maddesini ihlal etmiş ve bir devletin egemenliğine saldırmış olduğundan, ellerini kirlettiği için meşru müdafaadan faydalanamaz.

Bu örneklerin dışında uluslararası teamül hukukunda temiz eller doktrini yargı kararlarında kabul edilmemiştir.[2] Ancak yine de davalı devletler karşılarına gelen davalarda temiz eller doktrinini ısrarla

[1] Marko Milanovic, "Does Israel Have the Right to Defend Itself?", https://www.ejiltalk.org/does-israel-have-the-right-to-defend-itself/, [06.01.2025].
[2] Jurisdictional Immunities of the State (Germany v Italy: Greece intervening), Judgment [2012] ICJ Rep 99, (Certain Iranian Assets (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2019 (I), s. 44, para. 122. Patrick Dumberry, "The Clean Hands Doctrine as a General Principle of International Law", *Journal of World Investment & Trade* (Netherlands: Brill, 2020), 497.

ileri sürmekte ve bu da uluslararası hukukta temiz eller doktrininin hala kullanışlı bir doktrin olduğunu göstermektedir. Ayrıca yatırım tahkimlerinde doktrini kabul eden hakem kararları vardır.[3]

3. Uluslararası Yatırım Hukukunda Temiz Eller Doktrini

Temiz Eller doktrininin en yaygın uygulaması yatırım hukukunda görülmektedir. Uluslararası yatırım hukukunda bir yatırım anlaşması kapsamında yasal koruma veya çözüm arayan bir yatırımcının, iyi niyetle hareket etmiş olması ve ev sahibi ülkenin yasa ve yönetmeliklerine uymuş olması halinde ellerinin temiz olduğu ileri sürülebilir. Ancak bir yatırımcı rüşvet ve yolsuzluk suretiyle veya vatandaşlardan oluşan perde hissedarlar ile şirket kurmak gibi diğer hileli faaliyetlerle yasadışı veya etik olmayan davranışlarda bulunmuşsa, "temiz ellerden" yoksun olduğu kabul edilebilir. Bu tür gerekçelerle yatırımcının temiz eller ilkesini ihlal ettiği tespit edilirse, bu durum yatırımcının ev sahibi devlete karşı yatırım anlaşmasının sağladığı tahkime gitme gibi imkanları kullanmasını engelleyebilir. Yatırım tahkiminde, yatırımcının ellerini kirleten davranışı, tahkimin yargı yetkisi aşaması, tarafların iddialarının kabul edilebilirlik aşaması, davanın esas aşaması ve tazminatın belirlendiği karar aşamasında değerlendirmeye alınabilir.

Temiz eller ilkesi, yatırımcıların yatırım anlaşmalarından faydalanmak isterken yasadışı veya yanlış davranışlarda bulunmalarını engellemeyi ve yatırımcıları bu davranışlardan caydırmayı amaçlamaktadır.[4] Ayrıca yatırımcıların uluslararası standartlara ve ev sahibi devletin yasalarına bağlı kalarak sorumlu ve yasalara uygun bir şekilde hareket etmeleri gerektiği fikrini teşvik eder. Yatırım hukukunda temiz eller ilkesinin uygulanması ve yorumlanmasının farklı uluslararası yatırım anlaşmaları ve hakem heyetleri arasında değişiklik gösterebileceğini ve ayrıca her bir davanın özel koşullarına ve gerçeklerine bağlı olabileceğini belirtmek gerekir.

Örneğin Yukos[5] tahkiminde davalı Rusya devleti bu ilkeyi ileri sürmüş ancak hakemlik bu gerekçeyi reddetmiştir. Söz konusu davada Rusya, Yukos şirketinin sahiplerinin şirketin mülkiyetini hukuka aykırı şekilde elde ettiklerini, bu nedenle de mülkiyet haklarının korunması için tahkime başvurmalarının temiz eller ilkesine aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Tahkim hakemliği ise bu ilkenin

[3] Inceysa Vallisoletana, S.L. v. Republic of El Salvador, Award of 2.8.2006, ICSID Case No. ARB/03/26. 230-252, 240.
[4] Üzeyir Karabıyık, "Investor Mısconduct In Internatıonal Investment Arbıtratıon: Can The Unclean Hands Doctrıne Be A Cure?", *Law & Justice Review*, C. 12, S. 22 (2021): 202.
[5] Yukos Universal Limited (Isle of Man) v. The Russian Federation, UNCITRAL, PCA Case No. AA 227.

uluslararası hukukta kabul gören bir ilke olduğu yönünde yeterli işaret olmadığı gerekçesiyle Rusya'nın iddiasını reddetmiştir.[6]

Temiz eller doktrininin özellikle sorumluluğun dava taraflarınca paylaşıldığı ve hem davacı (yatırımcı) hem de davalının (devletin) sorumlu olduğu durumlarda mahkemelerce kullanıldığı görülmektedir. Bazı davalarda yatırımcının hukuk ihlali ile dava konusu arasında karşılıklı bir ilişki aranmıştır.[7] Diğer bazı davalarda yatırım anlaşmasında hüküm olduğu için temiz eller doktrinine gidilmemiştir.[8]

4. Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Temiz Eller Doktrini

Temiz eller doktrini insan hakları ihlallerinde de gündeme gelmektedir. Özellikle suçlulara karşı cezaevlerinde yapılan insan hakları ihlalleri nedeniyle devlete karşı açılan davalarda temiz eller doktrini mahkeme tarafından zımni şekilde kullanılmış ve davacılara tazminat verilmemesini öngören kararlar verilmiştir. İnsan hakları ihlallerinde temiz eller doktrini, devlete isyan veya çocuk tecavüzü gibi ağır suçları işleyenlerin cezaevlerinde işkence gördükleri nedeniyle tazminat istemelerine karşı, bunun verilmemesi temiz eller doktrini ile açıklanmıştır.[9] Ancak insan hakları ihlallerinde temiz eller doktrininin uygulanmasının hakkaniyete uymayan bir kullanım olduğu yönünde eleştiriler yapılmaktadır.

6. Uluslararası Kamu Politikası ve Temiz Eller Doktrini

Temiz eller doktrinini ayrıca uluslararası kamu politikasına etkisi bakımından da değerlendirilmesi gerekir. Bazı davalarda temiz eller doktrini uluslararası kamu politikası gereği ileri sürülmüş veya mahkemece değerlendirilmiştir. Özellikle uluslararası yatırım anlaşmalarında değinilmeyen işçi hakları, sağlık hakkı, çevre hakkı gibi konularda, ağır ihlallerin olduğu gerekçesiyle tahkime gidildiğinde, sadece yatırım anlaşmasının maddelerine göre yargılama yapan hakemler bu konularda karar veremez. Çünkü tahkim tarafları yatırım anlaşması çerçevesinde tahkime gider ve hakemden de bu anlaşmayla sınırlı olacak şekilde karar vermesini ister. Ancak çok sayıda insanın ölümü, yaralanması veya ağır işçi hakları ihlalleri gibi ihlaller yapıldığında, bunlar yatırım anlaşmasında

[6] Patrick Dumberry, "State of Confusion: The Doctrine of "Clean Hands" in Investment Arbitration After the Yukos Award", 17 Journal of World Investments and Trade (2016): 242.
[7] Herstein, Ori J., "A Normative Theory of the Clean Hands Defense" (2011). Cornell Law Faculty Publications. Paper 210. http://scholarship.law.cornell.edu/facpub/210, 3.
[8] Karabıyık, "Investor Mısconduct In Internatıonal Investment Arbıtratıon: Can The Unclean Hands Doctrıne Be A Cure?", 205.
[9] Constantino, Renato. "Clean Hands And A Pure Heart?: The Application Of The Clean Hands Doctrine By The Inter-American Court Of Human Rights", Estudios de Derecho, Volume 79 (2022): 12-36.

düzenlenmemiş konular olduğunda ve bu suçlar ev sahibi devlet tarafından takip edilmediğinde yatırımcı cezasız kalabilmektedir. Rüşvet ve yolsuzluk yapan yatırımcı da diğer rakip şirketlere karşı haksız rekabet elde etmektedir. Temiz eller doktrini yatırım tahkiminde kabul edildiğinde bu hak ihlalleri tahkim yargılamasında engellenebilir ve yatırım tahkiminin kamu hukuku yönünden güçlendirilmesi sağlanabilir.[10]

7. Temiz Eller Doktrinine Getirilen Eleştiriler

Temiz eller doktrini yargılamada katı şekilde uygulandığında davalı tarafın sorumluluklarından kaçınmasına neden olabilir. Çünkü yargılama davacı tarafın elleri kirli olduğu için sonlandırılacak ve davalı tarafın dava konusu olaya ilişkin hukuka aykırı fiilleri değerlendirilmeyecektir. Yine zarara uğrayan bir yatırımcının tazminat talepleri bu doktrinin uygulanmasıyla karşılıksız kalabilir. Bu durumda da yine davacının hukuka aykırı fiillerinin ağırlığı önemlidir. Doktrinin uygulanmasıyla özellikle yatırım tahkiminde yatırım anlaşmasıyla verilen yargı yetkisi aşılabilir ve bu durum dava taraflarının yetki itirazına neden olabilir. Ayrıca temiz eller doktrini kullanılan tahkim yargılamalarında hakemler davanın esasına girmedikleri için daha az ücret alabilirler. Bu nedenle özellikle yatırım tahkiminde esas aşamasından önce temiz eller doktrininin kabul edilmesi daha düşük bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

Temiz eller doktrini yerine yasallık şartı (yatırımcının ev sahibi ülke kanunlarına uygun yatırım yapma şartı), iyi niyet ilkesi gibi daha güçlü ilkeler de yargılamalarda kullanılabilir. Ancak yasallık şartını kapsamayan bir yatırım anlaşması imzalanmışsa, rüşvet, yolsuzluk gibi iddialar temiz eller doktrini ile daha iyi karşılanmaktadır.

Sonuç

Temiz eller doktrini, çalışmamızda uluslararası hukukun kaynakları, yargı kararları ve çeşitli açılardan incelenmiş ve uluslararası insan hakları hukuku, yatırım hukuku, anlaşmalar hukukunda temiz eller doktrininin kullanım alanları olduğu görülmüştür. Temiz eller doktrininin uluslararası yargı organlarında genellikle kabul edilmese de davalı tarafın iddialarını güçlendirmek için başvurduğu bir ilke olduğu görülmüştür. Özellikle yasallık şartının yeterli olmadığı ve kamu politikası gereği kullanılması gereken durumlarda kullanılabileceği sonucuna varılmıştır. Ayrıca yatırım tahkiminde ev sahibi devletin kusurlarının değerlendirilebilmesi için esas ve tazminatın belirlenmesi aşamasında temiz eller doktrininin uygulanmasının daha adil sonuçlar verebileceği,

[10] Lodovico Amianto, "The Role of "Unclean Hands" Defences in International Investment Law", McGill Journal of Dispute Resolution, Volume 6 (2019-2020): 3-37.

yetki ve iddiaların kabul edilebilirlik aşamasında kabul edilip yargılamaya son verildiği davalarda ise hak kayıplarına neden olunabileceği görülmüştür.

Kaynakça

Constantino, Renato. "Clean Hands And A Pure Heart?: The Application Of The Clean Hands Doctrine By The Inter-American Court Of Human Rights", Estudios de Derecho, Volume 79 (2022): 12-36.

Dumberry, Patrick. "State of Confusion: The Doctrine of "Clean Hands" in Investment Arbitration After the Yukos Award", *17 Journal of World Investments and Trade* (2016): 229-259.

Dumberry, Patrick. "The Clean Hands Doctrine as a General Principle of International Law", *Journal of World Investment & Trade* (Netherlands: Brill, 2020): 489-527.

Herstein, Ori J., "A Normative Theory of the Clean Hands Defense" (2011). *Cornell Law Faculty Publications*. Paper 210. http://scholarship.law.cornell.edu/facpub/210 [24.05.2025].

Llamzon, Aloysius. (2015), "Yukos Universal Limited (Isle of Man) v The Russian Federation: The State of the "Unclean Hands" Doctrine in International Investment Law: Yukos as Both Omega and Alpha", *ICSID Review,* Volume 30, Issue 2, (2015): 315–325.

Lodovico Amianto, "The Role of "Unclean Hands" Defences in International Investment Law", McGill Journal of Dispute Resolution, Volume 6 (2019-2020), Number 1, s. 3-37.

Moloo, Rahim. "A Comment on the Clean Hands Doctrine in International Law", *Transnational Dispute Management,* https://www.transnational-dispute-management.com/article.asp?key=1646#citation [17.01.2024].

Karabıyık, Üzeyir. "Investor Mısconduct In Internatıonal Investment Arbıtratıon: Can The Unclean Hands Doctrıne Be A Cure?", *Law & Justice Review*, C. 12, S. 22 (2021): 199-226.

Yukos Universal Limited (Isle of Man) v. The Russian Federation, UNCITRAL, PCA Case No. AA 227.

BATI SAHRA BÖLGESİNDEKİ DENİZ YETKİ ALANLARININ HUKUKİ STATÜSÜNÜN İNCELENMESİ

EXAMINATION OF THE LEGAL STATUS OF MARITIME JURISDICTION AREAS IN THE WESTERN SAHARA REGION

Mehmet TUZCUOĞLU*

Özet

Batı Sahra sorunu, 1975 yılından günümüze kadar self-determinasyon hakkı ile Fas'ın egemenlik iddiaları arasındaki gerilim nedeniyle çözüme kavuşturulamamıştır. Literatür, bu sorunu genellikle uluslararası hukuk bağlamında, özellikle self-determinasyon ilkesi ve Fas'ın bölge üzerindeki fiili kontrolü çerçevesinde ele almaktadır. Sorunun kapsamı, 2009 yılında Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti''nin 12 deniz mili karasuyu, 24 deniz mili bitişik bölge ve 200 deniz mili münhasır ekonomik bölge ilan etmesiyle deniz alanlarına da taşmıştır. 2015 yılından itibaren, Avrupa Birliği ile Fas arasında imzalanan balıkçılık ve doğal kaynak anlaşmaları, Avrupa Birliği Adalet Divanı tarafından Batı Sahra halkının self-determinasyon hakkını ihlal ettiği gerekçesiyle iptal edilmiştir. Fas'ın 2017'de uygulamaya koyduğu ve 2020'de revize ettiği deniz yetki alanlarına ilişkin düzenlemeler, anlaşmazlığın deniz boyutunu önemli ölçüde karmaşıklaştırmıştır. Bu gelişmeler ışığında, başlangıçta yalnızca kara ülkesiyle sınırlı olan ihtilaf, günümüzde deniz yetki alanlarını da kapsayacak şekilde genişlemiş ve doğrudan deniz hukuku açısından ele alınabilecek ayrı bir hukuki boyut kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Batı Sahra, POLISARIO, Deniz Yetki Alanları, Tarihsel Sular.*

Abstract

The Western Sahara issue has remained unresolved since 1975 due to the tension between the right to self-determination and Morocco's sovereignty claims. The literature generally examines this issue within the framework of international law, particularly focusing on the principle of self-determination and Morocco's de facto control over the region. The scope of the issue expanded to maritime areas in 2009 when the Sahrawi Arab Democratic Republic (SADR) declared a 12-nautical-mile territorial sea, a 24-nautical-mile contiguous zone, and a 200-nautical-mile exclusive economic zone. Since 2015, fisheries and natural resource agreements signed between the European Union and Morocco have been annulled by the Court of Justice of the European Union on the grounds that they violated the right to self-determination of the people of Western Sahara. Morocco's regulations concerning maritime jurisdictions, implemented in 2017 and revised in 2020, have significantly complicated the maritime dimension of the dispute. In light of these developments, what was initially a conflict limited to land territory has now expanded to include maritime jurisdictions, acquiring a distinct legal dimension that can also be examined directly from the perspective of maritime law.

Keywords: *Western Sahara, POLISARIO, Maritime Jurisdiction Areas, Historical Waters.*

1. Giriş

Batı Sahra sorunu, geleneksel olarak 1884'te İspanya'nın bölge üzerinde himaye kurması ve 1975'te çekilmesiyle başlayan bir kara egemenliği meselesi olarak ele alınmakla birlikte, tarihsel kökenleri

*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, mehmet.tuzcuoglu2@student.asbu.edu.tr.

aslında çok daha eski dönemlere uzanmaktadır. İspanya'nın bölgedeki denizcilik faaliyetleri ve fiili kontrolü 16. yüzyıldan itibaren belgelenebilmektedir. Buna karşılık Fas, tarihsel süreklilik argümanına dayanan egemenlik iddialarını sürdürmektedir.

Sorunun yalnızca kara parçasıyla sınırlı olmayıp, deniz yetki alanlarını da içeren çok boyutlu bir nitelik taşıdığı açıktır. 1975 Madrid Anlaşması'nın bölgedeki kara egemenliğini Fas'a devrettiği yönünde yorumlansa da, anlaşma metni deniz ve hava sahalarına ilişkin açık hükümler içermemektedir. 2009 yılına kadar İspanya, Fas ve Moritanya'nın mevcut statükoyu koruma eğilimleri nedeniyle deniz yetki alanlarına yönelik resmi düzenlemeler yapılmamıştır. Ancak POLISARIO Cephesi'nin 2009'da Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti adına deniz yetki alanları ilan etmesi, süreci önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu gelişmeyi takiben 2016'da yayınlanan resmi haritalar ve Avrupa Birliği Adalet Divanı tarafından verilen Fas-AB arasındaki anlaşmaların iptali, deniz yetki alanları tartışmasını hukuki açıdan derinleştirmiştir.

Bu bağlamda, uluslararası hukukta önemli yer tutan tarihsel haklar doktrini merkezi bir rol oynamaktadır. Uzun süreli fiili kontrolün yanı sıra diğer kıyıdaş devletlerin sessiz kalması, Fas'ın egemenlik iddialarını destekleyici nitelik taşımaktadır. Özellikle İspanya ve Portekiz'in uzun süre boyunca tepki göstermemesi, Fas'ın deniz yetki alanlarındaki tarihsel hak iddialarını güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Ancak belirleyici hukuki unsur, POLISARIO Cephesi'nin ulusal kurtuluş hareketi mi yoksa devlet statüsünde mi kabul edileceği meselesidir. Devlet olarak tanınması halinde, 1976-2009 dönemindeki sessizliği bir hukuki zafiyet olarak yorumlanabilir. Buna karşın Moritanya'nın Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti lehine sessiz kalmış olması, bu durumu dengeleyici bir faktör olarak Fas'ın tarihsel hak iddialarını zayıflatma potansiyeli taşımaktadır.

2. 20. Yüzyıl Başlarından Günümüze Deniz Yetki Alanlarının Gelişimi

Batı Sahra'nın sömürgeleştirildiği 19. yüzyılda, uluslararası hukukun temel kaynaklarını teamül kuralları ve devletler arası anlaşmalar oluşturmaktaydı. Bu dönemde deniz alanları, karasuları ve açık deniz olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmaktaydı.[1] Karasularının varlığı konusunda teamül kuralı bulunmakla birlikte, sınırlarının belirlenmesine ilişkin uluslararası konsensüs bulunmamaktaydı.[2] Karasularına ilişkin ilk ölçüt, 17. yüzyılda İngiltere ve Hollanda tarafından geliştirilen kara egemenliğinin silah gücünün ulaşabildiği yere kadar uzandığı prensibinden hareketle oluşturulan top menzili kuralıdır.[3] Dönemin topçu teknolojisinin 3 millik menzili nedeniyle karasuları sınırının da bu

[1] *The Oxford Handbook of the Law of the Sea*, ed. Donald Rothwell et al. (Oxford University Press, 2015), 7.
[2] A.g.e., 6.
[3] A.g.e., 6.

mesafede olması önerilmişse de, devletler 6, 8 ve hatta 12 mil gibi farklı genişliklerde karasuları ilan etmişlerdir.[4] 17. yüzyıldan itibaren oluşan teamül hukuku, devletlerin karasularında tam egemenliğe sahip olmadığını, zararsız geçiş hakkı gibi istisnalarının olduğunu göstermektedir.[5] Açık deniz rejimi ise günümüzde olduğu gibi serbestlik ilkesine dayanmaktaydı.[6] Bununla birlikte, İngiltere'nin 18. yüzyılda kaçakçılıkla mücadele amacıyla çıkardığı 5-12 mil arasında denetim hakkı veren Hovering Acts kanunları ve ABD'nin 1924-1930 yılları arasında içki yasağı döneminde imzaladığı likör anlaşmaları, kıyıdan bir saatlik mesafedeki gemilere müdahale yetkisi tanıyarak sıcak takip hakkının temellerini atmıştır.[7] 20. yüzyılda başlayan uluslararası hukukun kodifikasyon süreci, deniz hukuku alanında özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında hız kazanmıştır.[8] 1958'de gerçekleştirilen Birinci Deniz Hukuku Konferansı'nda kabul edilen Cenevre Sözleşmeleri ile karasuları, kıta sahanlığı, açık deniz ve balıkçılık konuları düzenlenmiştir.[9] Bu süreç 1982'de Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin kabulüyle sonuçlanmıştır.[10] Uluslararası yargı kararları da bu gelişmelerde önemli rol oynamıştır. Örneğin, Uluslararası Adalet Divanı İngiltere-İzlanda balıkçılık davası kararında, karasuları dışında 12 mile kadar balıkçılık bölgesi oluşturulmasının teamül hukuku haline geldiğini teyit edilmiştir.[11]

Uluslararası deniz hukuku düzenlemelerine göre, devletlerin deniz yetki alanlarının ilki karasularıdır. Karasuları, devletin kıyı esas hatlarının bittiği noktadan başlayarak belirli bir genişliğe kadar uzanan ve devletin ülkesel egemenliği altında bulunan deniz kuşağını ifade etmektedir.[12] Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 3. ve 15. maddeleri uyarınca, devletler esas hatlardan itibaren 12 deniz miline kadar karasuları ilan edebilmektedir. Ancak karşılıklı kıyıdaş veya bitişik devletler arasında anlaşma olmaması halinde, karasuları sınırının orta hattı aşamayacağı kabul edilmektedir.[13] Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 15. maddesi, tarihsel haklar veya diğer özel durumların varlığı halinde bu kuralın uygulanmayabileceğini öngörmektedir.[14] Devletler

[4] A.g.e., 6.
[5] A.g.e., 6.
[6] A.g.e., 7.
[7] A.g.e., 7.
[8] A.g.e., 7.
[9] A.g.e., 14-15.
[10] A.g.e., 15.
[11] Fisheries Jurisdiction (United Kingdom v. Iceland), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1974, p. 3, 40.
[12] Lassa Oppenheim, *Oppenheim's International Law: Volume 1 Peace*, ed. Sir Robert Jennings and Arthur Watts (Oxford University Press, 2008), 572.
[13] Melda Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 12 ed. (İstanbul: Beta Basım Yayım A.Ş., 2018), 347.
[14] Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri* vol. 2. Kitap (Turhan Kitabevi, 2021), 320.

karasularında tam egemenlik hakkına sahip olmakla birlikte, bu egemenlik yabancı ticaret gemilerinin zararsız geçiş hakkı ve bazı yargısal istisnalarla sınırlandırılmıştır.[15]

Karasularının ötesindeki ilk deniz yetki alanı, 1958 Cenevre Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nde düzenlenen bitişik bölgedir. Sözleşmenin 24. maddesi, bu alanı karasularına bitişik açık deniz bölgesi olarak tanımlamakta ve kıyı devletine belirli yetkiler tanımaktadır.[16] 1958 Sözleşmesi bitişik bölge genişliğini 12 mil ile sınırlarken, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 33. maddesi bu sınırı esas hattan itibaren 24 mile çıkarmıştır. Böylece devletler, 12 millik karasularının ötesinde ek olarak 12 millik bitişik bölge ilan edebilmektedir.[17] Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 33. maddesi, kıyı devletlerine gümrük, vergi, sağlık ve göçmenlik konularında önleme ve cezalandırma yetkisi tanımaktadır.[18] Bu yetkilerin kullanımı, karasularında işlenen ihlallerin bitişik bölgedeki gemilere karşı uygulanabilmesini mümkün kılmaktadır.[19] Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 303. maddesi, devletlere arkeolojik ve tarihi eserlerin korunması amacıyla bitişik bölge ilan etme imkanı tanımaktadır. Madde hükmü, bu alanın deniz tabanını da kapsadığını belirtmekle birlikte, bunun devletin ülkesel egemenliğini genişlettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Söz konusu düzenlemenin teamül hukuku oluşturmadığı ve sadece Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne taraf devletler için bağlayıcı olduğu kabul edilmektedir.[20]

Deniz yetki alanları sisteminde üçüncü halkayı kıta sahanlığı oluşturmaktadır. Kıta sahanlığı, kara ülkesinin su altındaki doğal uzantısı olarak tanımlanmakta olup, hukuki açıdan karasularının bittiği noktadan itibaren belirli bir mesafeye kadar uzanan deniz tabanı ve yeraltı kaynaklarını kapsamaktadır.[21] Bu rejim hem 1958 Cenevre Kıta Sahanlığı Sözleşmesi'nde hem de 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde düzenlenmiştir. Her iki sözleşmede de (Cenevre Sözleşmesi Madde 2 ve Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Madde 77) kıyı devletlerinin kıta sahanlığındaki doğal kaynakların araştırılması ve işletilmesi konusunda egemen haklara sahip olduğu belirtilmektedir.[22] Bu haklar kapsamında kıyı devletleri, herhangi bir ilan gerektirmeksizin canlı ve

[15] Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 353-54.
[16] Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri* 2. Kitap, 359.
[17] Berat Lale Akkutay, "Bitişik Bölgede Uygulanan Hukuki Rejim ve Kıyı Devletinin Yetkilerinin Hukuki Niteliği," *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 28, no. 1 (2024): 290-91.
[18] Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 376.
[19] Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri* 2. Kitap, 361.
[20] Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 376.
[21] Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri* 2. Kitap, 365.
[22] Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 384-85.

cansız kaynakları çıkarma hakkına sahiptir. Ayrıca yapay adalar kurma ve bunların çevresinde 500 metrelik güvenlik bölgeleri oluşturma yetkisi de tanınmıştır.[23]

Deniz yetki alanları sistemindeki son halka ise münhasır ekonomik bölgedir. Bu kavram, 1974 tarihli Balıkçılık Davası'nda ortaya çıkan balıkçılık bölgelerinin yetersiz kalması üzerine, 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ile hukuki statü kazanmıştır.[24] Münhasır ekonomik bölge, esas hatlardan itibaren 200 deniz miline kadar uzanan ve kıyı devletine su kütlesi, deniz yatağı ve yeraltı kaynakları üzerinde münhasır ekonomik haklar tanıyan bir deniz alanıdır.[25] Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 58. maddesi uyarınca, münhasır ekonomik bölgenin varlığı kıyı devletinin ilanına bağlıdır ve bu alanda devlet egemen ekonomik haklara sahiptir.[26] Bu haklar kapsamında kıyı devleti, hem kıta sahanlığındaki maden ve hidrokarbon kaynakları hem de su kütlesindeki canlı kaynaklar üzerinde araştırma ve işletme yetkisine sahiptir.[27] Ayrıca bilimsel araştırmalar yapma, yapay adalar inşa etme ve çevresel koruma önlemleri alma konularında da münhasır yetkileri bulunmaktadır.[28] Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 74. maddesi, karşılıklı kıyıdaş devletlerarasında münhasır ekonomik bölge sınırlandırmasının anlaşma yoluyla ve hakkaniyet ilkelerine uygun şekilde yapılmasını öngörmektedir.[29] Bu düzenleme, devletlerin deniz yetki alanlarına ilişkin uyuşmazlıkların çözümünde temel referans noktasını oluşturmaktadır.

3. İspanyol Sömürgesi Döneminden Günümüze Batı Sahra Kıyılarında Deniz Yetki Alanları

Deniz yetki alanlarına geçmeden önce kara ülkesinin sınırlarının belirlenmesi önemlidir, zira devletin deniz ülkesi kara ülkesine bağlı olarak belirlenmektedir.[30] Bu bağlamda, Batı Sahra'nın deniz yetki alanlarının tartışılabilmesi için bölgenin kara sınırlarının tarihsel süreçteki evriminin ve günümüzdeki statüsünün analiz edilmesi elzemdir. Dolayısıyla bu çalışmada, öncelikle İspanyol sömürge döneminden başlayarak Batı Sahra'nın kara sınırlarının şekillenmesine yol açan tarihsel ve siyasi gelişmeler ele alınacak, ardından deniz yetki alanlarına ilişkin hukuki değerlendirmelere yer verilecektir.

[23] Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri* 2. Kitap.
[24] Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 378.
[25] Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri* 2. Kitap, 379.
[26] Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 379.
[27] A.g.e., 379.
[28] Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri* 2. Kitap, 381.
[29] A.g.e., 373.
[30] A.g.e., 11.

3.1. Batı Sahra Bölgesinde İspanyol Hakimiyetinin Gelişimi ve İspanyol Sahrası Dönemi Deniz Yetki Alanları (1727-1975)

İspanya, Batı Sahra'yı *de jure* olarak 1884 yılında sömürgeleştirmiştir.[31] Bununla birlikte, bölgedeki İspanyol varlığının kökenleri, 1479'da imzalanan ve 1480'de onaylanan Toledo Konvansiyonu'na kadar uzanmaktadır. Bu antlaşmayla Papalık tarafından Kanarya Adaları da dahil olmak üzere bölgedeki haklarını İspanya'ya verilmiştir.[32] Kanarya Adaları, İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın işgal girişimlerine maruz kalmış olsa da İspanya, adalar üzerindeki kesin hakimiyeti 1727'de tesis edilmiştir.[33]

Batı Sahra'ya ilişkin deniz hukuku metinleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. İspanya'nın Kanarya Adaları'nda kontrolü ele geçirdiği yıl olan1727'den, doğrudan Batı Sahra bölgesini sömürge olarak ilan ettiği yıl olan 1884'e kadar olan süreçte, İspanyollar yerel halkla balıkçılık imtiyazları ve balıkçılık alanlarının korunmasına yönelik anlaşmalar yapmıştır.[34] Fas'a göre bölgedeki tarihsel iddialarını desteklemek için sıklıkla atıfta bulunduğu 1767 tarihli Marakeş Antlaşması'nın 18. maddesi, Wad Noun bölgesinin güneyindeki balıkçılık faaliyetlerini düzenleme hakkı tanımaktadır.[35] Ancak antlaşmanın İspanyolca versiyonunda, Fas Sultanı'nın bölgedeki Arap kabilelerinin saldırılarından sorumlu tutulmayacağına dair bir hüküm bulunması, antlaşmanın kapsamını belirsizleştirmiştir.[36]

Uluslararası Adalet Divanına göre bu belirsizlik 1861 İspanyol-Fas Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması ile giderilmiştir.[37] Söz konusu antlaşmada, Fas'ın Wad Noun'un güneyindeki günümüzde Batı Sahra olarak bilinen bölgede batık gemiler ve esir alınan mürettebatın serbest bırakılması için müzakereler yürütme ve fidye ödeme yükümlülüğü düzenlenmiş olsa bile, bu durum Fas'ın bölgede egemenlik hakkı olduğu anlamına gelmemektedir.[38] Örneğin, 1863'te *Esmeralda* adlı İspanyol gemisinin Wad Noun'un güneyinde batması sonucu dokuz denizcinin kurtarılması, Fas'ın bölgede otorite kurduğuna dair bir kanıt olarak sunulmuştur. Ancak Uluslararası Adalet Divanı, bu kurtarma operasyonunun Fas Sultanı'nın doğrudan emriyle değil, yerel halkla yapılan müzakereler sonucunda gerçekleştiğini tespit

[31] 1900 ve 1904 tarihli anlaşmalara dayanılarak, Fransa ile 1912 yılında yapılan sınır tespiti ile Batı Sahra bölgesinin sömürge sınırları bölgenin günümüzdeki son halini oluşturacak şekilde düzenlenmiştir, Phillip Chiviges Naylor, "France and The Western Sahara: Colonıal and Postcolonıal Intentıons and Interventıons," *Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society* 11 (1987): 204.
[32] Janos Besenyo, "Western-Sahara under the Spanish Empire," *Academic And Applied Research In Military Science* 9, no. 2 (2010): 196.
[33] A.g.e., 196.
[34] A.g.e., 197.
[35] Western Sahara (Advisory Opinion), I.C.J. Reports p. 12 41 (International Court of Justice 1975).
[36] A.g.e., 42.
[37] A.g.e., 51.
[38] A.g.e., 53.

etmiştir.[39] Benzer şekilde, 1810'da batan bir Fransız gemisinden kurtulan bir denizcinin köle olarak satılması ve beş yıl sonra bir İngiliz misyonu tarafından kurtarılması, Fas'ın bölgede etkin bir yönetiminin olmadığını göstermektedir.[40]

İspanya, Aralık 1884'te Batı Sahra'yı tek taraflı olarak himaye altına aldığını ilan etmiş ve bölgede doğrudan sömürge yönetimi kurmuştur.[41] Bu ilanın ardından, 1885 Berlin Konferansı'nın Genel Senedi imzalanmış ve İspanya da bu belgeye taraf olmuştur. Konferans belgesinin 35. maddesi, Afrika'da bir toprak üzerinde egemenlik iddiasında bulunabilmek için etkili işgal şartını öngörmüş ve kıtayı *terra nullius* olarak kabul etmiştir.[42] Ancak İspanya, 1885 sonrasında Sahravi kabileleriyle yaşanan çatışmalardan dolayı bölgeyi sömürgeleştirmek için yerel kabilelerle anlaşmalar yapma yoluna gitmiştir.[43] 1884-1912 arasında Fransa ve İspanya, Fas ve Sahravi grupların dahil olduğu çatışmaları sınır anlaşmalarıyla çözmüştür. 1934'te gerilimler yeniden tırmanmış, Sahravi saldırılarının artması üzerine Fransa, İspanya'ya hakimiyetin sağlanarak saldırıların sona erdirilmesi için nota çekmiş ve ardından saldırıları gerekçe göstererek Tinduf şehrini ilhak ederek Cezayir'e bağlamıştır.[44] Bu gelişme üzerine İspanya, 1936'da bölgede tam hakimiyet kurmuş ve çatışmalar, 1975'te İspanyol yönetiminin sonuna kadar Sahravi-İspanyol mücadelesine dönüşmüştür.[45]

Batı Sahra'nın sömürgeleştirilmesi sürecinde, İspanya'nın Kanarya Adaları'nda hakimiyetini pekiştirdiği 1728'den itibaren Fas ile yerel halk arasında yapılan balıkçılık anlaşmaları, deniz hukuku bağlamında ilk hukuki kaynaklar olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, İspanya'nın fiili kontrolü ele geçirdiği 1938'e kadar olan dönemde, Batı Sahra'ya özgü deniz yetki alanları veya balıkçılık bölgelerini düzenleyen doğrudan bir mevzuat bulunmamaktadır.[46] Bu durumun sebebi olarak, rakip bir devletin hak iddiasının gündeme gelmemesi gösterilmektedir.[47] İspanya, 1958 Cenevre Deniz Hukuku Sözleşmeleri'ni imzalamış ancak onaylamamış ve deniz yetki alanlarına ilişkin mevzuatını ancak 1977'de oluşturmuştur.[48] 1975'e kadar İspanya'nın bölgede denizcilikle

[39] A.g.e., 53.
[40] Besenyo, "Western-Sahara under the Spanish Empire," 199.
[41] A.g.e., 199.
[42] Antony Anghie, *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*, Cambridge Studies in International and Comparative Law, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 41.
[43] *Western Sahara (Advisory Opinion)*, 39-40.
[44] Besenyo, "Western-Sahara under the Spanish Empire," 205-06.
[45] A.g.e., 206.
[46] Jeffrey Smith, "International Law and Western Sahara's Maritime Area," *Ocean Development & International Law* 50, no. 2-3 (2019): 119.
[47] A.g.e., 119.
[48] M. Paz Andres Sâenz De Santa Maria, "Spain and the Law of the Sea: Selected Problems," *Archiv des Völkerrechts* 32, no. 2 (1994): 204.

ilgili düzenleme yapmamasının diğer bir nedeni olarak karşı kıyıdaki Kanarya Adaları'nın zaten İspanyol egemenliğinde olması ve teamül hukuku kurallarının yeterli olması da düşünülebilir.

3.2. İspanyol İdaresi Sonrasında Batı Sahra Bölgesi ve Deniz Yetki Alanları (1975-Günümüz)

3.2.1. 1975'ten Günümüze Kadar Batı Sahra Bölgesi

İspanya'nın bölgede fiili kontrolü sağladığı 1938 yılından 1975'e kadar Sahravilerle, İspanyol güçleri arasındaki çatışmalar kesintisiz devam etmiştir. Birleşmiş Milletler (BM) Şartı'nın 2/1 hükmü uyarınca, sömürge yönetimi altındaki halklara self-determinasyon hakkı tanınmış ve küresel çapta dekolonizasyon süreci başlatılmıştır. Bu kapsamda, sömürgeci devletlere, yönetimleri altındaki bölgelerin bağımsızlığını kazanarak uluslararası sisteme entegre olmalarını sağlama yükümlülüğü yüklenmiştir. 1973'te ise bölgede bir ulusal kurtuluş hareketi olarak kurulan POLISARIO, bağımsızlık mücadelesini başlatmıştır.

BM Genel Kurulu, 13 Aralık 1974'te kabul ettiği 3292 sayılı kararla Uluslararası Adalet Divanın'dan danışma görüşü talep etmiş, Divan ise 16 Ekim1975'te görüşünü açıklamıştır. Ancak İspanya 14 Kasım 1975'te Fas ve Moritanya ile imzaladığı Madrid Anlaşması ile bölge üzerindeki hakimiyetini bu iki devlete devretmiş ve 12 Ocak 1976'da tamamen çekilmiştir. Bunun üzerine POLISARIO, 27 Şubat 1976'da Sahra Demokratik Arap Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmiştir. Fas ve Moritanya ile POLISARIO arasında silahlı çatışmalar patlak vermiş, Moritanya 1979'da bölgeden çekilirken, 1991 ateşkesi sonrasında Fas, Batı Sahra'nın yaklaşık üçte ikisini fiilen kontrol altına almıştır. Kalan bölge ise Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti adı altında POLISARIO yönetimindedir. Günümüzde Batı Sahra meselesi, uluslararası hukukun çözüme kavuşturulamayan en önemli ihtilaflarından biri olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu süreçte BM, Batı Sahra'yı "kendi kendini yönetemeyen bölge" statüsünde tanımış ve self-determinasyon hakkının kullanılabilmesi amacıyla Güvenlik Konseyi'nin 690 (1991) sayılı kararıyla bir referandum düzenlenmesini öngören BM Misyonu (MINURSO) kurulmuş olup, misyonun görev süresi her yıl uzatılmaktadır.[49]

Fas ile Avrupa Birliği (AB) arasında 1996'da imzalanan Avrupa-Akdeniz Ortaklık Anlaşması ve 2010'da Batı Sahra'daki tarım ve balıkçılık faaliyetlerini serbestleştiren ticaret anlaşmaları, bölgenin

[49] Malcolm N. Shaw, *International Law*, 8 ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 942; James R. Crawford, *The Creation of States in International Law* (Oxford University Press, 2007), 634-35.

uluslararası hukuktaki statüsüne ilişkin tartışmaları yeniden alevlendirmiştir.[50] POLISARIO cephesi bu anlaşmaların self-determinasyon hakkını ve doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle 2012'de Avrupa Birliği Konseyi'nin onay kararına karşı dava açmış ve kararın temyiz incelemesi Avrupa Birliği Adalet Divanı tarafından yapılmıştır.[51]

Genel Mahkeme ve Adalet Divanı farklı gerekçelerle olsa da ilgili anlaşmanın iptali yönünde karar vermiştir. Genel Mahkeme kararında POLISARIO cephesinin hukuki kişiliğini tanıyarak anlaşmadan doğrudan etkilenen taraf olduğunu ve bölge halkına etkisinin değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Buna karşın Adalet Divanı, temyiz incelemesinde Genel Mahkemenin POLISARIO'nun taraf ehliyetini kabul ettiği gerekçesiyle kararı iptal etmiştir.[52] Ancak Divan, kararında *"pacta tertiis non nocent"* ilkesine atıfta bulunarak, bu tür anlaşmaların yalnızca AB ve Fas'ı bağlayacağını, self determinasyon hakkı gereğince bölge halkının rızası olmaksızın geçerli olamayacağını vurgulamıştır.[53]

3.2.2. 1975 Sonrasında Batı Sahra Bölgesinde Deniz Yetki Alanları

Batı Sahra bölgesi ile alakalı olarak özellikle kara bağlantılı deniz yetki alanları açısından üç devletin varlığı ön plana çıkmaktadır: Fas, Moritanya ve İspanya.[54] Bu devletler haricinde kara ülkesinden bağımsız olarak Portekiz'e ait olan Madeira Adaları da potansiyel deniz yetki alanları açısından gündeme gelmektedir.[55] Bu dört devlet de Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesine taraftır.[56] Bu sebeple ilgili sözleşme kapsamında deniz yetki alanları bu devletler için bağlayıcı nitelik taşımaktadır. İspanyol hakimiyeti döneminde bölgeye ilişkin özel bir deniz yetki alanı düzenlemesi yapılmamış olmakla birlikte Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ile münhasır ekonomik bölge gibi ilana bağlı olarak deniz yetki alanları gündeme gelmektedir. Bu bağlamda, 2009 yılında POLISARIO Cephesi'nin deniz yetki alanları ilan etmesini müteakip, bölgedeki diğer devletler de kendi deniz yetki alanlarını belirlemek üzere karşılıklı düzenlemeler yapmıştır.

---

[50] Eva Kassoti, "The Front Polisario v. Council Case: The General Court, Völkerrechtsfreundlichkeit and the External Aspect of European Integration (Second Part)," *European Papers* 2, no. 1 (2017): 28.
[51] A.g.e., 28.
[52] A.g.e., 28-29.
[53] Enrico Milano, "Front Polisario and the Exploitation of Natural Resources by the Administrative Power," *European Pappers* 2, no. 3 (2017): 961-62.
[54] Cezayir her ne kadar bölgede özellikle Fas ile rekabeti açısından önemli bir aktör olarak kabul edilse bile deniz yetki alanları açısından gündeme gelmemektedir.
[55] Eduardo Jiménez, "The Pending Maritime Delimitations between Spain and Morocco: Sovereignty, Status and Feasibility," *Maritime Security and Law Journal* 1, no. 4 (2018): 72.
[56]"Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesini Onaylayan Devletler," 2024, https://www.un.org/depts/los/reference_files/chronological_lists_of_ratifications.htm. [09.04.2024].

3.2.2.1. POLISARIO Cephesinin Bölgede İlan Ettiği Deniz Yetki Alanı

2009 yılında POLISARIO Cephesi tarafından çıkarılan kanuna göre, 12 mil karasuları, 12 mil bitişik bölge, 200 mil münhasır ekonomik bölge ve arttırılmış kıta sahanlığı ilan edilmiştir.[57] Bu düzenleme, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi hükümleriyle uyumlu şekilde gerçekleştirilmiştir. Ancak söz konusu deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasında; batıda Kanarya Adaları, güneyde Ras Nouadhibou Yarımadası ile Moritanya sınırı ve kuzeyde Fas'ın varlığı nedeniyle önemli belirsizlikler bulunmaktadır.[58] Nitekim 1975 tarihli sınırlar dikkate alındığında, bölgenin üç devletin muhtemel deniz yetki alanlarıyla örtüşen bir coğrafyada yer aldığı görülmektedir.

POLISARIO Cephesi 2016 yılında yayınladığı haritayla deniz yetki alanlarını görselleştirmiştir.[59] İlgili haritada, kuzey sınırlarının belirlenmesinde Kanarya Adaları esas alınmıştır. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 15. maddesi ve 1958 Cenevre Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nin 12. maddesi uyarınca, kıyıdaş veya bitişik devletlerin deniz yetki alanlarını karşılıklı anlaşmayla belirlemeleri öngörülmekte, anlaşma sağlanamaması halinde ise esas hatlardan eşit uzaklık ilkesinin aşılamayacağı hükme bağlanmaktadır.[60] Bu bakımdan ilgili haritanın, Kanarya Adaları açısından teknik olarak doğru bir yaklaşım benimsediği söylenebilirse de, aynı kıyı düzleminde bulunan Fas ve Moritanya gibi devletler açısından tartışmalı unsurlar içerdiği görülmektedir. Zira 1975 sınırları uygulandığında, Fas ile olan sınırın ortay hattın ötesine geçtiği ve güneyde Cape Blanc Yarımadası'na doğru eğimli bir şekilde çizildiği görülmektedir.[61] Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 15. maddesi, taraflar arasında öncelikle anlaşma yapılmasını teşvik etmekte, bunun mümkün olmaması durumunda ise eşit uzaklık çizgisinin aşılamayacağını hüküm altına almaktadır. Bu açıdan POLISARIO Cephesi'nin hazırladığı haritanın, geçici nitelikte bir ortay hat iddiası olarak değerlendirilmesi mümkün görünmektedir.[62]

3.2.2.2. Fas'ın POLISARIO Cephesinin İlanına Tepkileri

1991 ateşkesinden bu yana Fas'ın Batı Sahra'nın yaklaşık üçte ikilik kısmında egemen olma kastı ile etkili kontrol sağladığı göz önüne alındığında, POLISARIO cephesinin 2009'daki ilanına kadar bölgede herhangi bir deniz yetki alanı düzenlemesi yapmadığı görülmektedir. Nitekim Fas sahil kesiminin büyük bölümünde fiili hakimiyetini sürdürürken, POLISARIO Cephesi'nin kontrolü

[57] Smith, "International Law and Western Sahara's Maritime Area," 120.
[58] A.g.e., 120.
[59] A.g.e., 120.
[60] Shaw, *International Law*, 440.
[61] Smith, "International Law and Western Sahara's Maritime Area," 130.
[62] A.g.e., 129-130.

altındaki tek kıyı kesimi Cape Blanc bölgesidir. Bununla birlikte, POLISARIO Cephesi'nin 2009'daki deniz yetki alanları ilanı ve 2016'da yayınladığı harita, Avrupa Birliği ile Fas arasındaki ticari anlaşmaların Avrupa Birliği Adalet Divanı tarafından iptal edilmesinde etkili olmuştur.[63] Bu karar, Avrupa Birliği'nin bölgedeki doğal kaynakların kullanımına ilişkin Fas'ın yetkisini ve dolaylı olarak egemenlik iddialarını tanıdığı yönündeki beklentileri boşa çıkarmıştır. 2017 yılındaki bir diğer gelişme ise; Fas ile Yeni Zelanda arasında yapılan anlaşma kapsamında fosfat taşıyan bir geminin Güney Afrika limanında POLISARIO Cephesi'nin başvurusu üzerine alıkonulmasıdır. Güney Afrika mahkemeleri, fosfatın Batı Sahra'dan izinsiz çıkarıldığı gerekçesiyle geminin POLISARIO Cephesi adına el konulmasına karar vermiştir. Fas bu gelişmeler üzerine 2017 yılında, POLISARIO Cephesi'nin 2016 yılında belirlediği deniz yetki alanlarını da kapsayacak şekilde karasuları ve 200 millik münhasır ekonomik bölge düzenlemelerini içeren bir kanun teklifi sunmuş ve bu teklif 2020 yılında Fas meclisi tarafından kabul edilmiştir.[64]

3.2.2.3. Moritanya'nın POLISARIO Cephesinin İlanına Tepkisi

Moritanya 1975 tarihli Madrid Anlaşması ile Batı Sahra'yı işgal etmiş ancak 1979 yılında imzaladığı barış anlaşmasıyla POLISARIO Cephesini, Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti olarak tanımıştır.[65] Bu durum, Moritanya'yı İspanya ve Fas'tan ayıran temel farklılıklardan birini oluşturmaktadır. Moritanya'yı İspanya ve Fas'tan ayıran diğer bir özelliği ise POLISARIO Cephesi'nin 2009 yılındaki deniz yetki alanları ilanından önce bölgede deniz yetki alanlarına ilişkin çeşitli anlaşmalar ve düzenlemeler yapmış olmasıdır. Moritanya'nın bu kapsamdaki ilk önemli adımı 2003 yılında karşı kıyıdaş devlet olarak Cabo Verde ile ilgili yaptığı deniz yetki ve 2014 yılında Atlantik kıyısındaki Gambiya, Gine, Gine-Bissau, Senegal ve Sierra Leone ile birlikte Kıta Sahanlığı Anlaşması'nı imzalayarak bölgedeki kıta sahanlıklarını düzenlemiştir.[66] Bu anlaşma bir bakıma 2009 tarihli ilana verilmiş bir yanıt niteliği taşımakla birlikte, POLISARIO Cephesi'nin 2016 yılında yayınladığı harita da bu anlaşmaya karşı tepki olarak değerlendirilebilir. Zira 2016 tarihinde yayınlanan haritadaki sınırlar ile 2014 tarihli Moritanya'nın kıta sahanlığı arasında bir çakışma mevcuttur.[67] Ayrıca gözetilmesi gereken bir husus da POLISARIO Cephesi'nin çakışan kıta sahanlığı

[63] A.g.e., 129.
[64] "Rising Tensions Escalate After Morocco Extends Its Territorial Waters," *Menas Associates* 2020, https://menas.co.uk/blog/rising-tensions-escalate-after-morocco-extends-its-territorial-waters.
[65] Kanika Sansanwal and Rahul Kamath, "The Unspoken Conflict In Western Sahara," *World Affairs: The Journal of International Issues* 24, no. 2 (2020): 108.
[66] Smith, "International Law and Western Sahara's Maritime Area," 123.
[67] A.g.e., 123.

üzerinde münhasır ekonomik bölge ilanına karşılık olarak Moritanya'nın münhasır ekonomik bölge ilanının mevcut olmamasıdır.

3.2.2.4. İspanya ve Portekiz'in POLISARIO Cephesinin İlanına Tepkileri

İspanya 1975 yılında bölgeden çekilmeden önce deniz açısından bölgede Kanarya Adaları sayesinde en fazla etkili olan devletti. 1975 tarihli Madrid Anlaşmasının kara ülkesi üzerindeki düzenlemeleri açık olmakla birlikte, deniz ve hava sahasına ilişkin hükümleri belirsiz ve tartışmalı niteliktedir.[68] Madrid Anlaşması bölgeyi idare etme hakkını Fas'a ve Moritanya'ya bırakmıştır. Ancak ilgili anlaşmada her ne kadar yönetme devri olsa bile Birleşmiş Milletler, Fas'ın *de facto* yönetimini *de jure* olarak tanımamaktadır.[69] Bununla birlikte BM nezdinde İspanya'nın, egemenlik iddiasında bulunmamak kaydıyla, bölgedeki deniz ve hava sahaları üzerinde yetkilerini koruduğu kabul edilmektedir. Bu durum, İspanya'nın taraf olduğu ve 1985'te yürürlüğe giren 1979 tarihli Uluslararası Deniz Arama ve Kurtarma Sözleşmesi kapsamında Kanarya Adaları'nın kurtarma bölgesinin Batı Sahra kıyılarını içermesiyle teyit edilmektedir.[70] Ancak İspanya, devam eden süreçte Fas'ın, Kanarya Adaları ile bölge arasındaki eşit uzaklık çizgisinin Afrika'ya yakın olan yarısında petrol arama ruhsatları vermesine ve Batı Sahra açıklarında fosfat ve diğer doğal kaynaklar için Avrupa Birliği ile yaptığı anlaşmalara sessiz kalmıştır. Bu tutum İspanya'nın bölgedeki deniz alanları üzerinde Fas'ın taleplerini kabul ettiği şeklinde yapılacak bir yorumu desteklemektedir.

Deniz yetki alanları bağlamında gündeme gelen bir diğer önemli aktör ise Portekiz'dir. Portekiz, Batı Sahra üzerinde kara uyuşmazlığı bakımından taraf olmadığı için pek gündeme gelmemekle birlikte, Kanarya Adalarının kuzeyindeki Madeira Adası üzerinden bölge ile ilişkilidir. Madeira Adaları ile Kanarya Adaları arasındaki kayalıklar nedeniyle Portekiz ve İspanya arasında devam eden anlaşmazlık, deniz yetki alanlarının belirlenmesinde belirsizlik yaratmaktadır. Ancak 2016 sonrasında Avrupa Birliği Adalet Divanı kararlarının ardından her iki ülkenin politikalarında değişim gözlenmiş ve Fas'ın bölgedeki egemenlik iddialarını tanıma yönünde adımlar atılmıştır. Nitekim İspanya 2022'de Fas'ın 2007'de BM'ye sunduğu Batı Sahra'nın özerk bölge statüsü önerisini desteklediğini açıklamıştır.[71] Aynı şekilde Portekiz de 2023 yılında Fas'ın özerklik planını

[68] Ruiz Miguel Carlos, "Spain's Legal Obligations as Administering Power of Western Sahara," in *Conference on Multilateralism and International Law with Western Sahara as a Case Study*, ed. Neville Botha, Michèle Olivier, and Delarey van Tonder (Pretoria: South Africa University Press, 2010), 189.
[69] Carlos, "Spain's Legal Obligations as Administering Power of Western Sahara," 213.
[70] A.g.e., 208.
[71] "Spanish Government Reaffirms Its Support for Morocco's Sahara Plan", *Atalayar* 2024, https://www.atalayar.com/en/articulo/politics/spanish-government-reaffirms-its-support-for-moroccos-sahara-plan/20240213161157196831.html [09.04.2024].

desteklemiştir.[72] Bu gelişmeler ışığında, bölgenin tarihsel aktörleri olan İspanya ve Portekiz'in Fas'ın egemenlik iddialarını destekleme politikalarının, Avrupa Birliği kararlarının etrafından dolaşma amacı taşıdığı şeklinde değerlendirilebilir.

3.2.3. Günümüzdeki Batı Sahra Bölgesindeki Deniz Yetki Alanlarının Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi

Batı Sahra'daki deniz yetki alanları meselesi, uluslararası hukuk açısından karmaşık ve çok boyutlu bir sorun teşkil etmektedir. 2016 sonrasında, Avrupa Birliği'nin almış olduğu iptal kararları bölgedeki deniz yetki alanlarına ilişkin devletlerin tutumlarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Daha öncesinde İspanya ve Portekiz, Batı Sahra üzerinde Fas'ın egemenlik iddiaları açısından belirsiz bir tutum sergileseler de 2020 sonrasında Fas'ın egemenliğini destekleyen özerklik planını desteklemeye başlamışlardır. Özellikle İspanya'nın deniz yetki alanlarının belirlenmesi açısından Kanarya Adaları üzerinden bölgede uzun yıllardır varlığı mevcuttur. İspanya'nın Fas'ı desteklemesi ve bölgede iki devletin uygulamalarının birbirine uyumlu olması deniz yetki alanlarının belirlenmesi açısından mevcut kuralların bir istisnası olan tarihsel hak oluşması ihtimalini güçlendirmektedir. Zira, İspanya ve Portekiz her ne kadar özerklik planına desteklerini 2020 sonrasında açıklamış olsalar bile Fas'ın bölgedeki denizler üzerindeki faaliyetlerine uzun bir süre sessiz kalmışlardır. Ayrıca, İspanya'nın Batı Sahra'daki kara yönetimini 1975'te terk ettiği kabul edilse bile, deniz üzerinde arama-kurtarma gibi alanlarda yetkisinin sürmesi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ancak İspanya'nın sessizliği sadece Fas'ın lehine yorumlanmamalıdır. Çünkü İspanya Kanarya Adaları üzerinden deniz yetki alanları ilan etmesi ile birlikte POLISARIO Cephesi'nin ilan ettiği deniz yetki alanlarına itiraz etmemiştir.[73] Bu bağlamda, İspanya ve Fas açısından tarihsel hak oluşması 2018'de Avrupa Birliği Adalet Divanının, Batı Sahra açıklarını kapsayan balıkçılık anlaşmasını, self-determinasyon hakkı ve Sahravilerin rızalarının alınmaması gerekçesiyle iptal etmesi nedeniyle zayıflamıştır.[74]

Tarihsel sular kavramı, uzun süreli fiili kontrol ve diğer ilgili devletlerin sessiz kalması yoluyla egemenlik hakkının tesis edilmesini ifade etmektedir.[75] Deniz üzerindeki haklar açısından tarihsel

[72]"Portugal Supports Morocco's Autonomy Plan for The Sahara," *Atalayar* 2023, https://www.atalayar.com/en/articulo/politics/portugal-supports-moroccos-autonomy-plan-for-the-sahara/20230513140459184715.html. [09.04.2024].
[73] Smith, "International Law and Western Sahara's Maritime Area," 124-25.
[74] Eva Kassoti, "The Empire Strikes Back: The Council Decision Amending Protocols 1 and 4 to the EU-Morocco Association Agreement," *European Papers* 1, no. 1 (2019): 315.
[75] Shaw, *International Law*, 417.

sular kara egemenliğinden farklı bir durum oluşturmaktadır.[76] Tarihsel hakkın oluşması açısından aranan iki şarttan ilki uzun süreli fiili kontrol, ikincisi ise hak iddia edebilecek devletlerin bu duruma sessiz kalmasıdır. Batı Sahra bölgesi açısından deniz yetki alanlarının belirlenmesinde sessizliğin hangi taraf lehine yorumlanacağı hususunda Polisario Cephesi'nin statüsü kritik önem taşımaktadır. Eğer Polisario Cephesi bir devlet değil de ulusal kurtuluş hareketi olarak kabul edilirse, tarihsel hak oluşumu açısından rızasının aranması gerekmeyecektir. Bununla birlikte, devlet olarak nitelendirilecekse Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti'nin 1976'daki kuruluşundan 2009'a kadar deniz yetki alanı ilan etmemesi, sessiz kalma yoluyla tarihsel hakların pekiştiği iddiasını güçlendirmektedir.

Sorunun Fas ve İspanya lehine çözülmesi açısından iki temel engel bulunmaktadır: Birincisi, self-determinasyon hakkının BM Anlaşması kapsamında bağlayıcı niteliği ve Fas, İspanya ile Portekiz'in bu ilkeyi tanımış olmalarıdır.[77] Ayrıca bu devletlerin destek verdiği 2007 BM Yerli Halklar Hakları Bildirisi'nin 32. maddesi, self-determinasyon hakkına sahip halkların deniz kaynakları üzerindeki haklarını açıkça tanımaktadır.[78] İkincisi ise Moritanya'nın Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti'ni tanıması ve Polisario Cephesi'nin deniz yetki alanları konusundaki tutumudur. Moritanya'nın Fas'ın özerklik planını reddederken Sahravi yönetimini tanıması, tarihsel hak iddialarını önemli ölçüde zayıflatmaktadır. Sonuç olarak, Batı Sahra'daki deniz yetki alanları meselesi, hem tarihsel haklar doktrini hem de self-determinasyon ilkesi arasında bir gerilim alanı oluşturmaktadır.

Sonuç

Batı Sahra sorununun her ne kadar 1975 yılında İspanyolların çekilmesi ile başladığı ve bir kara ülkesi sorunu olduğu kabul edilse bile, çözümü açısından başlangıcının daha eskiye götürülmesi gerekmektedir. İspanyolların bölgede tarihsel varlığı 16. yüzyıla ve Kanarya Adaları üzerinde fiili kontrolü sağladığı 18. yüzyıla kadar gitmektedir. Fas'ın egemenlik iddiaları bakımından 1975 tarihli Madrid Anlaşması ile kara ülkesi üzerindeki yönetim yetkisinin Fas'a bırakıldığı düşünülse bile ilgili anlaşmada deniz ve hava sahası açısından belirsizlikler mevcuttur. 2009 yılına kadar deniz yetki alanları ile alakalı olarak İspanya, Fas ve Moritanya bir düzenleme yapma ihtiyacı hissetmemiştir. Ancak bu durum 2009 yılında POLISARIO Cephesi'nin deniz yetki alanlarını ilan etmesi ve ilana

[76] A.g.e., 418.
[77] "United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: Resolution / Adopted by The General Assembly," https://digitallibrary.un.org/record/609197?ln=en. [09.04.2024].
[78] Nicolaas Schrijver, "Self-Determination of Peoples and Sovereignty over Natural Wealth and Resources," in *Realizing the Right to Development: Essays in Commemoration of 25 Years of the United Nations Declaration on the Right to Development* (United Nations Publications, 2013), 92-96.

müteakiben 2016 yılında yayınlanan harita ile bu tutum değişmiştir. Haritanın ilanı, Fas'ın Avrupa Birliği ile yaptığı balıkçılık ve diğer doğal kaynakların kullanımına ilişkin anlaşmaların Avrupa Birliği Adalet Divanı tarafından iptali ile paralellik göstermektedir. 2014 yılında Moritanya, Batı Sahra'nın 2016 tarihli haritada belirtilen sınırlarıyla çakışan kıta Sahanlığı ilan etmiş ve 2017 yılında Fas, parlamentoya POLISARIO Cephesi'nin ilan ettiği deniz yetki alanlarını içine alan bir kanun teklifi sunmuştur.

Avrupa Birliği Adalet Divanı iptal kararı sonrasında İspanya ve Portekiz, Fas'ın özerklik planını desteklemeye başlamışlardır. Başta İspanya olmak üzere diğer devletlerin bu tutumu Fas'ın lehine olacak şekilde tarihsel hak oluşma ihtimalini güçlendirmektedir. Tarihsel hakkın oluşması için iki koşulun sağlanması gerekmektedir: Uzun vadeli etkili kontrol ve potansiyel olarak bölge üzerinde hak iddia edebilecek devletlerin sessizliği. Bu açıdan Batı Sahra sorunu için belirleyici olacak husus POLISARIO Cephesi'nin ulusal kurtuluş hareketi olarak mı yoksa Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti olarak mı kabul edileceğidir. Eğer POLISARIO Cephesi ulusal kurtuluş hareketi olarak tanınırsa, tarihsel hakların tesisi için onun rızasını almaya gerek yoktur. Ancak POLISARIO Cephesi bir ulusal kurtuluş hareketi değil de bir devlet olarak tanınırsa, 2009 yılındaki deniz yetki alanı ilanı ve Fas'ın anlaşmalarına karşı 2010 yılında yargı organına başvurması, sessizliği ortadan kaldırmış olacaktır. POLISARIO Cephesi'nin otuz yıla yakın bir süre deniz yetki alanları açısından sessiz kaldığı kabul edilecek olsa da Moritanya tarafından 1979 tarihli barış anlaşması ile devlet olarak tanınması dikkate değer bir hususdur. Bu bağlamda, Moritanya'nın sessizliği Sahravi Demokratik Arap Cumhuriyeti lehine olacak şekilde yorumlanmalıdır. Nitekim Moritanya'nın, Fas'ın özerklik planını desteklemekten kaçınması da bu yorumu desteklemektedir. BM Şartı üzerinden self determinasyon hakkının İspanya, Portekiz ve Fas tarafından kabul edilmesi de göz önüne alındığında deniz alanları açısından mevcut konjonktürün POLISARIO Cephesi lehine olduğu görülmektedir.

Kaynakça

Akkutay, Berat Lale. "Bitişik Bölgede Uygulanan Hukuki Rejim Ve Kıyı Devletinin Yetkilerinin Hukuki Niteliği." Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 28, no. 1 (2024): 273-322.

Anghie, Antony. Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law. Cambridge Studies in International and Comparative Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Besenyo, Janos. "Western-Sahara under the Spanish Empire." Academic And Applied Research In Military Science 9, no. 2 (2010): 195-215.

"Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesini Onaylayan Devletler." 2024, https://www.un.org/depts/los/reference_files/chronological_lists_of_ratifications.htm.

Carlos, Ruiz Miguel. "Spain's Legal Obligations as Administering Power of Western Sahara." In Conference on Multilateralism and International Law with Western Sahara as a Case Study, edited by Neville Botha, Michèle Olivier and Delarey van Tonder. Pretoria: South Africa University Press, 2010.

Crawford, James R. The Creation of States in International Law. Oxford University Press, 2007.

Fisheries Jurisdiction (United Kingdom V. Zeeland), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1974, P. 3.

Jiménez, Eduardo. "The Pending Maritime Delimitations between Spain and Morocco: Sovereignty, Status and Feasibility." Maritime Security and Law Journal 1, no. 4 (2018): 63-83.

Kassoti, Eva. "The Empire Strikes Back: The Council Decision Amending Protocols 1 and 4 to the Eu-Morocco Association Agreement." European Papers 1, no. 1 (2019): 307-17.

———. "The Front Polisario V. Council Case: The General Court, Völkerrechtsfreundlichkeit and the External Aspect of European Integration (Second Part)." European Papers 2, no. 1 (2017).

Maria, M. Paz Andres Sâenz De Santa. "Spain and the Law of the Sea: Selected Problems." Archiv des Völkerrechts 32, no. 2 (1994): 202-19.

Milano, Enrico. "Front Polisario and the Exploitation of Natural Resources by the Administrative Power." European Pappers 2, no. 3 (2017): 953-66.

Naylor, Phillip Chiviges. "France and the Western Sahara: Colonial and Postcolonial Intentions and Interventions." Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society 11 (1987): 203-15.

Oppenheim, Lassa. Oppenheim's International Law: Volume 1 Peace. Edited by Sir Robert Jennings and Arthur Watts. Oxford University Press, 2008.

The Oxford Handbook of the Law of the Sea. Edited by Donald Rothwell, Alex Oude Elferink, Karen Scott and Tim Stephens. Oxford University Press, 2015.

Pazarcı, Hüseyin. Uluslararası Hukuk Dersleri Vol. 2. Kitap: Turhan Kitabevi, 2021.

"Portugal Supports Morocco's Autonomy Plan for the Sahara." Atalayar, 2023. https://www.atalayar.com/en/articulo/politics/portugal-supports-moroccos-autonomy-plan-for-the-sahara/20230513140459184715.html.

"Rising Tensions Escalate after Morocco Extends Its Territorial Waters." Menas Associates 2020. https://menas.co.uk/blog/rising-tensions-escalate-after-morocco-extends-its-territorial-waters.

Sansanwal, Kanika, and Rahul Kamath. "The Unspoken Conflict in Western Sahara." World Affairs: The Journal of International Issues 24, no. 2 (2020): 106-19.

Schrijver, Nicolaas. "Self-Determination of Peoples and Sovereignty over Natural Wealth and Resources." In Realizing the Right to Development: Essays in Commemoration of 25 Years of the United Nations Declaration on the Right to Development: United Nations Publications, 2013.

Shaw, Malcolm N. International Law. 8 ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Smith, Jeffrey. "International Law and Western Sahara's Maritime Area." Ocean Development & International Law 50, no. 2-3 (2019): 117-40.

"Spanish Government Reaffirms Its Support for Morocco's Sahara Plan ". Atalayar, 2024. https://www.atalayar.com/en/articulo/politics/spanish-government-reaffirms-its-support-for-moroccos-sahara-plan/20240213161157196831.html.

Sur, Melda. Uluslararası Hukukun Esasları. 12 ed. İstanbul: Beta Basım Yayım A.Ş., 2018.

"United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples : Resolution / Adopted by the General Assembly." https://digitallibrary.un.org/record/609197?ln=en.

Western Sahara, Advisoty Opinion, 1.C.J. Reports 1975, P. 12.

İSLAMİ SOSYAL FİNANSIN BLOKZİNCİR ENTEGRASYONU: VAKFEYN MODELİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

BLOCKCHAIN INTEGRATION OF ISLAMIC SOCIAL FINANCE: AN EVALUATION BASED ON THE WAQFEYN MODEL

Ömer Faruk GÜNEŞER*

Özet

Bu çalışma, İslami sosyal finansın temel bileşenleri olan zekât, sadaka ve vakıf uygulamalarının blokzincir teknolojisi ve akıllı kontratlar aracılığıyla dijitalleşmesini ele almaktadır. Geleneksel yönetim mekanizmalarında sıklıkla karşılaşılan şeffaflık, hesap verebilirlik ve operasyonel verimlilik eksiklikleri, bu yeni teknolojik çözümlerle aşılabilir hale gelmektedir. Blokzincirin sağladığı dağıtılmış ve değiştirilemez kayıt altyapısı, finansal işlemlerin tüm taraflarca izlenebilmesini sağlarken; akıllı kontratlar önceden tanımlı şartlara göre kendi kendine işleyebilen, insan müdahalesine gerek bırakmayan dijital protokoller olarak sistem güvenliği ve otomasyonu temin etmektedir. Çalışmada, zekât yönetimi için akıllı kontrat tabanlı otomatik tahsilat ve dağıtım modeli, vakıf fonlarının yatırım ve gelir aktarımı süreçleri için blokzincir destekli mimari örnekleri ve sadaka uygulamaları için dijital bağış platformları tasarlanmıştır. Malezya'daki MAW Zekât Platformu, Finterra WaqfChain ve Baraka Fund gibi öncü uygulamalar analiz edilerek önerilen yapılar sahadan verilerle desteklenmiştir. Ayrıca çalışmada, zekât, vakıf, sadaka ve karz-ı hasen fonksiyonlarını bir araya getiren entegre bir dijital sistem önerisi olan 'Vakfeyn' platform modeli sunulmuştur. Bu entegrasyonun, şeffaflığı ve güveni artırarak İslami sosyal finansın etkinliğini ve kapsayıcılığını önemli ölçüde artırabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İslami Sosyal Finans, Blokzincir, Akıllı Kontrat, Zekât, Vakıf, Sadaka, Dijitalleşme, Şeffaflık.*

Abstract

This paper addresses the digital transformation of Islamic social finance mechanisms—namely, zakat, sadaqah, and waqf—through the integration of blockchain and smart contract technologies. The prevalent issues in traditional management structures such as lack of transparency, limited accountability, and inefficiencies can be mitigated through these decentralized technological solutions. Blockchain provides an immutable and distributed ledger infrastructure that ensures traceable financial transactions, while smart contracts function as self-executing digital protocols, minimizing human intervention and ensuring security and automation. The study proposes a smart contract-based automation model for zakat management, blockchain-integrated designs for waqf fund investment and distribution, and digital donation platforms for sadaqah applications. Case studies, including Malaysia's MAW Zakat Platform, Finterra WaqfChain, and Baraka Fund are evaluated to contextualize the practical viability of the proposed models. Furthermore, the paper introduces an integrated digital ecosystem titled 'Vakfeyn,' which unifies zakat, waqf, sadaqah, and qard al-hasan within a single blockchain-driven infrastructure. The findings suggest that such integration can substantially improve transparency, accountability, and stakeholder confidence, ultimately enhancing the scope and effectiveness of Islamic social finance systems.

Keywords: *Islamic Social Finance, Blockchain, Smart Contracts, Zakat, Waqf, Sadaqah, Digitization, Transparency.*

---

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finans Bilim Dalı, guneser.omer@std.izu.edu.tr.

1. Giriş

İslami sosyal finans, ekonomik adaleti ve toplumsal refahı sağlamayı hedefleyen zekât, sadaka (infak) ve vakıf gibi enstrümanları içerir. Bu enstrümanlar asırlardır yoksulluğun azaltılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesinde kritik rol oynamıştır. Örneğin, yalnızca vakıf kurumunun dünya genelinde yönetimi altında olduğu tahmin edilen varlıkların değeri $1 trilyon gibi muazzam bir büyüklüğe ulaşmaktadır (Bernardo, 2018). Bununla birlikte, geleneksel yöntemlerle yönetilen İslami sosyal finans süreçleri, günümüzde çeşitli şeffaflık, hesap verebilirlik ve verimlilik sorunları ile karşı karşıyadır. Zekât mükellefleri yaptıkları katkıların gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaşıp ulaşmadığını yeterince bilemeyebilmektedir; bu da kurumsal yönetime duyulan güveni zedeleyebilmektedir (IFN, 2024). Benzer şekilde, bazı vakıf varlıklarının etkin olmayan yönetim nedeniyle âtıl kaldığı, yeterli gelir getirmediği ve toplum yararına tam potansiyeliyle hizmet edemediği gözlemlenmektedir (Bernardo, 2018).

Bu sorunlar, İslami sosyal finans kurumlarında güven eksikliği, dağıtımda gecikmeler, yüksek operasyonel maliyetler ve fon akışında izlenebilirlik zayıflığı gibi sonuçlar doğurarak, sosyal finansman araçlarının etkinliğini sınırlamaktadır. Son yıllarda, özellikle blokzincir (blockchain) teknolojisindeki yenilikler ve buna bağlı akıllı kontrat (smart contract) uygulamaları, İslami sosyal finansın karşılaştığı bu sorunlara çözüm sunma potansiyeliyle dikkat çekmektedir. Blokzincir, dağıtık yapıdaki değişmez kayıt altyapısı sayesinde işlemlerin tüm taraflarca izlenebilmesine ve geçmişinin güvenilir şekilde tutulmasına imkân tanır. Akıllı kontratlar ise belirli koşullar sağlandığında kendi kendine yürürlüğe giren dijital sözleşmelerdir; aracısız ve otomatik işlem yapabilme kabiliyetleriyle finansal süreçlerde devrim yaratmaktadır (Rejeb, 2020).

COVID-19 pandemisi sonrasında İslami sosyal finansı canlandırmak için teknoloji inovasyonlarına ilgi artmış, blokzincir tabanlı çözümlerin bu alanda geleceğin yönünü belirleyeceği görüşü güç kazanmıştır (IvySci, 2024). Nitekim yakın tarihli bir araştırmada, blokzincir teknolojisinin İslami sosyal finans ekosisteminde adeta bir rönesans başlatabileceği, ancak bunun için düzenleyici çerçevelerin ve şer'î risk yönetiminin geliştirilmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır (Kunhibava, 2024).

İslami sosyal finans araçları, ekonomik adaletin sağlanması ve toplumsal refahın artırılmasında tarih boyunca önemli rol oynamıştır. Günümüzde zekât, sadaka ve vakıf gibi kurumların etkin yönetimi ve şeffaflığı, bu araçların sürdürülebilirliğini ve toplumsal etkisini belirlemede kritik hale gelmiştir. Geleneksel yöntemlerle bu araçların yönetiminde karşılaşılan sorunlar, teknolojik çözümler ile aşılabilecek durumdadır. Bu bağlamda blockchain teknolojisi ve akıllı kontratlar, İslami sosyal

finansın verimlilik ve şeffaflığını artırmak amacıyla yenilikçi ve etkin çözümler sunmaktadır. Bu çalışma, zekât, sadaka ve vakıf yönetiminde blockchain tabanlı akıllı kontratların entegrasyonunu inceleyerek literatürdeki boşlukları doldurmayı hedeflemektedir.

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Yöntem olarak nitel araştırmanın seçilmesinin temel nedeni, blockchain ve akıllı kontratların İslami sosyal finans alanında kullanımına dair derinlemesine bir kavramsal inceleme sağlamaktır. Araştırmanın yürütülmesinde, literatür taraması ve doküman analizi teknikleri kullanılmıştır. İlgili akademik makaleler, raporlar ve blockchain uygulamalarına dair teknik dokümanlar taranarak analiz edilmiştir. Bu sayede, mevcut uygulamaların güçlü ve zayıf yönleri belirlenmiş ve İslami sosyal finans alanına yönelik özgün öneriler geliştirilmiştir.

2. İslami Sosyal Finans ve Teknoloji İlişkisi

2.1. İslami Sosyal Finans Kavramı ve Mevcut Durum

İslami sosyal finans, Müslüman toplumlarda sosyal adaleti temin etmeyi amaçlayan finansal mekanizmaları ifade eder. En belirgin araçları arasında zekât, sadaka ve vakıf yer alır. Zekât, dinen zengin sayılan Müslümanların mal varlıklarının belirli bir oranını (genelde %2.5) yıllık olarak ihtiyaç sahiplerine vermesini zorunlu kılan bir ibadettir; bu yönüyle gelir dağılımını düzenleyici ve yoksulluğu azaltıcı bir işleve sahiptir. Sadaka ve infak kavramları ise gönüllü hayır amaçlı bağışları kapsar ve zekâta ek olarak toplumda dayanışmayı pekiştirir. Vakıf ise bir malın mülkiyetinin Allah'a ait sayılıp gelirinin kamu yararına tahsis edilmesi uygulamasıdır; tarihsel olarak vakıflar aracılığıyla sayısız cami, okul, hastane ve sosyal hizmet kurumu finanse edilmiştir.

İslami sosyal finans araçlarının günümüzde de ekonomik ve sosyal açıdan büyük bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, küresel zekât potansiyelinin yılda yüz milyarlarca doları bulabileceği tahmin edilmektedir. Vakıf müessesesi de İslam dünyasında çok yaygın olup, yukarıda değinildiği gibi toplam varlık değeri trilyon dolar mertebesindedir (Bernardo, 2018). Buna rağmen, mevcut uygulamalarda çeşitli sorunlar dikkat çekmektedir. Zekât yönetiminde karşılaşılan temel sorunların başında kurumsal şeffaflık eksikliği gelmektedir. Pek çok ülkede zekât, devlet kurumları veya resmi fonlar eliyle toplanmakta ve dağıtılmaktadır; ancak katkı sağlayanlar (mükellefler), fonların gerçekten Kur'an'da belirtilen 8 sınıftaki ihtiyaç sahiplerine (asnaf) ulaştırıldığı konusunda yeterli bilgi akışına sahip değildir. Bu durum, bazı bağışçıların kurumlara güvenmeyip zekâtlarını bireysel olarak dağıtmayı tercih etmelerine yol açabilmektedir. Nitekim uzmanlar, fon yönetiminde şeffaflık ve izlenebilirlik eksikliğinin, bağışçıların güvenini zedeleyen en önemli etkenlerden biri olduğunu belirtmektedir (IFN, 2024; Rejeb, 2020).

Bu sorunun pandemi ve acil durum dönemlerinde daha da belirgin hale geldiği, yardımın hızlı ve etkin ulaştırılamaması riskini doğurduğu ifade edilmektedir (Rejeb, 2020). Vakıf tarafında ise bir kısım vakıf varlığının etkin kullanılmaması sorunu göze çarpar. Kimi vakıfların büyük gayrimenkul portföyleri olmasına rağmen bu varlıkların getirileri düşük kalmakta, kötü yönetim veya bürokratik kısıtlar nedeniyle vakfın amaçlarına uygun şekilde değerlendirilmesi aksayabilmektedir (Reuters, 2018). Örneğin, âtıl kalan veya düşük gelir getiren vakıf mülkleri nedeniyle pek çok vakıf, faaliyetlerini sürdürmek için sürekli yeni bağışlara ihtiyaç duyar hale gelmiştir (Bernardo, 2018).

Ayrıca vakıf gelirlerinin belirli koşullara adanmış olması (adak) esnek fon kullanımını zorlaştırmakta; değişen ihtiyaçlara göre vakıf kaynaklarının yeniden yönlendirilmesi çoğu zaman mümkün olamamaktadır (Reuters, 2018). Sadaka ve diğer hayır bağışlarında da benzer şekilde, bağış yapanlar paralarının tam olarak nerede kullanıldığını takip edememekte, aracı vakıf veya derneklere dair şüpheler oluşabilmektedir. Tüm bu sorunlar, İslami sosyal finansın geleneksel yöntemlerle yönetiminde veri şeffaflığı, hesap verebilirlik ve operasyonel etkinlik boyutlarında önemli iyileştirme alanları olduğunu göstermektedir.

2.2. Blokzincir ve Akıllı Kontrat Teknolojisi

Blokzincir (blockchain), en genel tanımıyla işlemlerin dağıtık bir ağ üzerinde şifrelenmiş ve değiştirilemez kayıtlar halinde tutulmasını sağlayan bir veri tabanı teknolojisidir. Bu teknolojide gerçekleşen her bir işlem bloklar halinde zincir yapısında kaydedilir ve kayıtlar ağdaki tüm katılımcılar tarafından doğrulanıp paylaşılır. Böylece geleneksel merkezi kayıt sistemlerinin aksine, tek bir otoriteye bağlı olmadan güven tesis edilir. Blokzincirin temel özellikleri arasında şeffaflık, güvenlik ve dağıtık kontrol sayılabilir. Her blok, önceki bloğun kriptografik özetini içerdiğinden, zincire sonradan bir işlem eklemek veya geçmişi değiştirmek pratikte imkânsız hale gelir. Tüm işlemlerin ağdaki kullanıcılarca görülebilir ve doğrulanabilir olması, sahtecilik, yolsuzluk veya hata ihtimalini en aza indirir (Rejeb, 2020).

Örneğin, bir bağış işlemi blokzincir üzerinde gerçekleştiğinde tüm ağ bu işlemi kaydeder; böylece işlemin inkârı veya kayıtların kurcalanması mümkün olmaz. Blokzincirin merkeziyetsiz yapısı, aracılara duyulan ihtiyacı azaltarak işlem maliyetlerini de düşürebilir (Rejeb, 2020). Geleneksel sistemlerde güven için banka, noter, vakıf görevlisi gibi aracı kurumlara gerek varken, blokzincirde kriptografik doğrulama bu ihtiyacı ortadan kaldırır. Nitekim literatürde blokzincir sayesinde finansal işlemlerin daha düşük maliyetle, daha hızlı ve güvenilir biçimde yapılabileceği geniş bir kabul görmüştür (Chang, 2020).

Blokzincirin finansal uygulamalardaki en yenilikçi bileşenlerinden biri de **akıllı kontratlar (smart contracts)**dır. Akıllı kontrat kavramı ilk olarak 1990'larda ortaya atılmış, 2010'larla birlikte Ethereum gibi blokzincir platformlarının gelişmesiyle hayata geçmiştir. Bir akıllı kontrat, blokzincir ağı üzerinde çalışan mini bir yazılım programıdır ve belirli koşullar gerçekleştiğinde önceden programlandığı şekilde işlemleri otomatik olarak yürütür (Rejeb, 2020).

Sıradan dijital sözleşmelerden farkı, akıllı kontratların kendi kendini icra edebilmesi ve durdurulamaz oluşudur; üçüncü taraf bir hakeme veya yürütücüye ihtiyaç duymadan kontrat hükmü gerçekleşir. Örneğin, iki taraf arasında akdedilen bir akıllı kontratta "A kişisi B kişisine 1 Ether gönderdiğinde, B kişisi de A kişisine ürünün mülkiyet belgesini sistem üzerinden iletsin" şeklinde bir koşul tanımlı ise, A 1 Ether gönderdiği an bu koşul tetiklenir ve kontrat otomatik olarak dijital mülkiyet belgesini A'ya iletir. Tüm bunlar arka planda kod ile olduğu için insan hatası payı çok düşüktür.

Akıllı sözleşmelerin finans alanında sağladığı en büyük avantajlardan biri aracısız ve hızlı işlem kabiliyetidir. Bankalar, noterler veya diğer güvenilir üçüncü taraflar devreden çıktığında, işlemler hem daha düşük maliyetle yapılabilmekte hem de süreçler hızlanmaktadır (Rejeb, 2020; Chang, 2020). Ayrıca akıllı kontratlar, sözleşme şartlarını harfiyen uyguladığı için taahhüt ihlali riskini ortadan kaldırır; taraflar arasında güven sorunu kalmaz, zira kod her iki tarafın da rızasıyla yazılmış kuralları kendiliğinden uygular. Bu durum özellikle karmaşık fon dağıtım mekanizmaları için son derece yararlıdır.

Bir diğer önemli husus, akıllı kontratların şeffaf ve denetlenebilir oluşudur. Kontratın kaydedildiği blokzincir ağı açık ise, kontratın kaynak kodu ve yürüttüğü işlemler herkes tarafından görülebilir. Böylece sözleşmenin işleyişi %100 şeffaftır, gizli anlaşmalara veya keyfi müdahalelere kapalıdır (Masverse, 2024; Chang, 2020).

İslami finans perspektifinden bakıldığında, blokzincir ve akıllı kontrat teknolojilerinin faizsiz ve etik finans prensipleriyle büyük oranda uyumlu olduğu ifade edilebilir. Özellikle şeffaflık, emanet ve adalet ilkelerinin bu teknolojiler sayesinde güçlenmesi beklenir. Bununla birlikte, akıllı kontratların programlanması esnasında şer'î hükümlerin doğru şekilde kodlanması kritik önem taşır. Örneğin, bir akıllı kontrat zekât ödeme yükümlülüğünü yerine getirmek için tasarlanıyorsa, İslami ölçütlere göre nisab ve havl şartlarının kontrat şartlarına tam olarak yansıtılması gerekir. Aksi halde kontrat teknik olarak çalışsa bile İslami geçerlilik yönünden sorunlar doğabilir.

Bu nedenle, finans ve yazılım uzmanlarının yanı sıra şer'î danışmanların da blokzincir projelerinin geliştirilme süreçlerinde rol alması gereklidir (Baraka Fund, 2023). Nitekim halihazırda geliştirilen bazı İslami finans blokzincir projelerinde (ör. Baraka Fund) kontrat kodları yayımlanmadan önce şer'î

kurul onayı alınmakta ve kontratların İslam hukukuna uygunluğu denetlenmektedir (Baraka Fund, 2023).

Özetle, blokzincir ve akıllı kontrat teknolojisi uygun tasarlandığında güven, şeffaflık, izlenebilirlik, düşük maliyet ve otomasyon gibi avantajlarıyla İslami sosyal finansın dönüşümünde kilit rol oynayabilir. Aşağıdaki bölümde, bu entegrasyonun somut olarak nasıl gerçekleştirilebileceği, kavramsal bir model çerçevesinde ele alınacaktır.

2.3. İslami Sosyal Finansın Blokzincir ile Entegrasyonu

Blokzincir tabanlı akıllı kontratların zekât, sadaka ve vakıf süreçlerine entegre edilmesi, yukarıda değinilen sorunların giderilmesinde önemli faydalar sağlayabilir. Öncelikle, blokzincir entegrasyonu sayesinde İslami sosyal finans mekanizmalarında tam şeffaflık ve izlenebilirlik mümkün hale gelecektir. Bir zekât veya bağış işleminin baştan sona kayıt altına alındığı, hangi kaynaktan çıktığı ve nerede kullanıldığı blokzincir üzerinden takip edilebilecektir (Chang, 2020). Her bir bağışın izi (audit trail) dijital olarak mevcut olacağından, bağışçılar paralarının hangi ihtiyaç sahibine, hangi tarihte ulaştığını gerçek zamanlı veya yakın gerçek zamanlı olarak görebileceklerdir (IFN, 2024).

Bu sayede bugün sıklıkla dile getirilen “acaba bağışım yerine ulaştı mı?” endişesi ortadan kalkacaktır. Örneğin, Malezya’da başlatılan kripto zekât ödeme platformu, bağışçıların zekât ödemelerini dijital cüzdan üzerinden yapıp anında bir onay ve makbuz almasına olanak tanımıştır; her işlem blokzincire kaydedildiğinden, mükellef ödediği zekâtın ilgili kuruma geçtiğini ve oradan da uygun kişilere aktarılacağını şeffaf biçimde izleyebilmektedir (Salaam Gateway, 2024).

Dr. Suresh gibi uzmanlar, İslami sosyal finansın ihtiyaç duyduğu şeffaflık altyapısının blokzincir ile sağlanabileceğini ve bu sayede bağışçıların zekât veya sadakalarının tam olarak nasıl kullanıldığını görebileceğini belirtmektedir (Masverse, 2024). Şeffaflık arttıkça, kurumsal güvenilirlik ve katılımcıların gönül rahatlığı da artacak, neticede daha fazla kişinin zekât ve bağış sistemine dahil olması teşvik edilecektir (IFN, 2024).

Nitekim şeffaflık ve hesap verebilirlik sergileyebilen kurumlar ile bağışçılar arasında güven ilişkisi pekişmekte, bu da uzun vadede daha sürdürülebilir bir sosyal finans ekosistemi oluşturmaktadır (Chang, 2020; IFN, 2024).

Entegrasyonun bir diğer kritik boyutu, otomasyon ve operasyonel verimlilik alanındadır. Akıllı kontratlar sayesinde zekât ve vakıf fonlarının toplanması ve dağıtılması sürecindeki birçok adım otomatikleştirilebilir. Bu, insan hatasını ve gecikmeleri minimize ederken, işlem maliyetlerini de düşürür (Rejeb, 2020; Chang, 2020).

Örneğin, geleneksel düzende zekât ödemelerinin takibi için personel çalışması, belge kontrolü, hesaplama ve manuel dağıtım gibi işlemler gerekirken, akıllı kontrat tabanlı bir zekât sisteminde mükelleflerin zekât tutarı otomatik olarak hesaplanıp tahsil edilebilir. Yapılan bir çalışma, blokzincir ve akıllı kontratların zekât süreçlerine entegre edilmesiyle, idari yükün önemli ölçüde azalacağını ve fonların aktarım hızının artacağını ortaya koymuştur (Chang, 2020).

Dahası, aracılar ortadan kalktığı için, toplanan bağışların daha büyük bir kısmı doğrudan ihtiyaç sahiplerine ulaşabilecektir. Örneğin geleneksel bir hayır kurumunda toplanan bağışın belli bir yüzdesi idari giderlere ayrılırken, akıllı kontratlarla bu oran asgariye indirilebilir (Chang, 2020). Böylece maliyet-fayda dengesi iyileşecek; bağışçının 1 liralık katkısından eskisine kıyasla daha yüksek bir miktar muhtaçlara ulaşacaktır.

Blokzincir entegrasyonunun sosyal etkiyi artıracak bir başka yönü de fonların amaç dışı kullanımının önlenmesi ve belirli kurallara bağlı dağıtımın sağlanmasıdır. Akıllı kontratlar, önceden tanımlanmış kuralları harfiyen uyguladığı için, zekâtın ancak şer'î açıdan zekât almaya ehil olduğu tanımlanan kişilere gitmesi, vakıf gelirlerinin sadece vakfedenin belirttiği hayır hizmetlerinde kullanılması gibi koşullar kod ile garanti altına alınabilir. Bu da hesap verebilirliği azamiye çıkarır. Malezya'da vakıf yöneticileriyle yapılan vaka analizlerine göre, blokzincir tabanlı çözümler, vakıf yönetiminde makbuz hataları, dağıtım zorlukları, iç kontrol eksikliği gibi şeffaflık ve hesap verebilirlik problemlerini önemli ölçüde giderebilmektedir. Her işlemin iz bırakması ve paydaşların dağıtım kararlarına dair anlık farkındalığa sahip olması, vakıf faaliyetlerinde daha bilinçli ve sorumlu bir yönetim kültürü oluşturacaktır (Kunhibava, 2024).

Ayrıca blokzincir, farklı İslami sosyal finans araçlarının entegre bir platformda birleştirilmesine imkân tanıyarak sinerji yaratabilir. Gelenekte zekât, sadaka ve vakıf ayrı kanallardan yürütülür ve aralarında sistematik bir koordinasyon olmazdı. Oysa dijital bir platform üzerinde bu fonlar birbiriyle konuşabilir hale gelir.

Örneğin, zekât fonundan düzenli yardım alan bir aile, aynı platform üzerinden vakıf kaynaklı bir burs programına da başvurabilir; sistem bu ailenin verilerini halihazırda bildiği için süreç hızlanır ve kaynakların bütüncül planlanması mümkün olur.

Bu tür entegre yaklaşımlar üzerine yapılan araştırmalar, fakirlerin yoksulluktan çıkarılmasında entegre sosyal finans modellerinin müstakil programlardan %12'ye varan oranlarda daha etkili olabileceğini göstermiştir (Widiastuti, 2022).

Bu etkinin sebebi, zekât gibi kısa vadeli desteklerle vakıf gibi uzun vadeli yatırımların bir arada kullanılarak ihtiyaç sahiplerinin hem anlık sıkıntılarının giderilmesi hem de kalıcı gelir kaynaklarına kavuşmalarının sağlanmasıdır.

Blokzincir tabanlı entegre platformlar, tam da bu tür kapsamlı sosyal finans planlamasını kolaylaştıracaktır. Örneğin, entegre bir platformda zekât fonları öncelikle açlık sınırının altındaki ailelere aylık nakit yardımı için kullanılırken, aynı ailelere vakıf fonundan mikrokredi veya istihdam eğitimi sağlanması planlanabilir. Tüm bu işlemler platform üzerinde akıllı kontratlarla koordine edilerek eşgüdümlü bir kalkınma modeli oluşturulabilir.

2.3.1. Zekât İçin Akıllı Kontrat Modeli

Zekât süreçlerinin otomasyonu için geliştirilecek akıllı kontrat, hem zekât ödeme yükümlülerini (muzakki) hem de zekât alacaklılarını (müstahik) kapsayan bir yapıda olmalıdır. Bu amaçla tasarlanacak şablon kontrat şu bileşenleri içerebilir:

Mükellef Kayıt Modülü: Zekât ödeme yükümlüsü her birey veya kurum, sistemde bir cüzdan hesabı açar ve mal varlığına dair gerekli bilgiler (nisab hesaplaması için varlık türleri ve değerleri, hicri yıl takibi için kayıt tarihleri vb.) akıllı kontrata kaydedilir. Örneğin bir kullanıcı, sahip olduğu altın miktarını veya ticari mal envanterini sisteme girdiğinde, kontrat bu veriyi depolar.

Nisab ve Havl Kontrolü: Akıllı kontrat, her mükellef için günlük/aylık taramalar yaparak, o kişinin zekâta tabi mal varlığının nisab eşiğini aşıp aşmadığını ve üzerinden bir kameri yıl (havl) geçip geçmediğini otomatik olarak kontrol eder. Kod içerisinde İslam fıkhına uygun şekilde nisab değerleri tanımlıdır (örneğin altın için ~85 gram altın değeri) (Rejeb, 2020). Belirli bir mükellefin varlıkları bir yıl boyunca kesintisiz nisab üzerinde kaldıysa, kontrat o kişiyi "zekât vakti gelmiş mükellef" olarak işaretler.

Zekât Hesaplama ve Tahsilat: Zekât vakti gelen mükellefler için akıllı kontrat, ödeme zamanında ödenmesi gereken zekât tutarını hesaplar. Kural olarak genelde %2.5 oranı uygulanmakla birlikte, kontrata farklı mal türleri için ayrı oranlar da tanımlanabilir (örneğin tarım ürünleri için onda bir vb.). Belirlenen tutar, mükellefin akıllı kontrat cüzdanından otomatik olarak zekât havuz hesabına transfer edilir. Bu transfer, blokzincir üzerinde gerçekleşen bir işlem olup tüm ağ tarafından doğrulanır ve kayıt altına alınır (Hu, 2020).

Ödeme alma süreci tamamen otomatik ve insan müdahalesi olmadan olduğu için, mükellefin ekstra bir efor sarf etmesine gerek kalmaz; aynı şekilde kurum çalışanları da tek tek tahsilat yapmak zorunda kalmaz. Söz konusu akıllı kontrat, zekâtın ödenmesi için gerekli koşullar sağlandığında kendiliğinden yürürlüğe girdiği için "self-executing" bir yapıdadır (Hu, 2020).

Mükellefin hesabında yeterli bakiye olmaması gibi durumlar için kontrat uyarı mekanizmaları veya kısmi ödeme seçenekleri de içerebilir.

İdari Gider Payı (Wakala Ücreti): Zekât fonlarını toplayan kurum, akıllı kontrata tanımlı bir vekalet ücreti alıyorsa (örneğin zekâtın %5'i gibi), kontrat tahsilat esnasında ana zekât tutarından bu ücreti otomatik kesip kuruma ayırabilir (Hu, 2020). Örneğin, mükelleften 1000 TL zekât tahakkuk ettiyse, kontrat 50 TL'yi kurum gider havuzuna, kalan 950 TL'yi zekât dağıtım havuzuna aktaracak şekilde programlanabilir.

Dağıtım ve Asnaf Modülü: Zekât fonunun dağıtımı, Kur'an'da belirtilen 8 sınıf (fakir, miskin, borçlu, yolcu, müellefe-i kulub, köle azadı, fi sebilillah, amil) doğrultusunda yapılmalıdır. Akıllı kontrat, zekât kurumu yetkililerinin belirlediği dağıtım planına göre otomatik ödeme emirleri oluşturabilir. Örneğin kurum, o yıl toplanan zekâtın %50'sini fakirlere nakit yardımı, %20'sini eğitim bursu, %10'unu borçlulara destek vb. şeklinde bir plan dahilinde dağıtacağını sisteme tanımlayabilir.

Müstahik konumundaki kişilerin de sistemde hesapları bulunmaktadır (veya mobil cüzdan adresleri). Kontrat, önceden tanımlı kriterlere göre uygun alıcıları eşleştirip fon transferlerini gerçekleştirir. Bu transferler de blokzincir üzerinde şeffaf kaydedilir ancak mahremiyet açısından alıcıların kimliği anonimleştirilebilir (IJAZ BAZNAS, 2020).

Stablecoin Kullanımı ve Dönüşüm: Zekât ödemelerinde bir diğer teknik mesele, kripto varlıkların değer oynaklığıdır. Örneğin mükellef zekâtını doğrudan Bitcoin gibi değeri dalgalı bir varlıkla ödemek isterse, ödeme anındaki kur farkları nedeniyle dengesizlik olabilir. Bu sorunu çözmek için akıllı kontrat, ödeme alınmadan önce mükellefin varlığını otomatik olarak sabit değerli bir tokene (stablecoin) çevirebilir (Salaam Gateway, 2024).

Nitekim geliştirilen konsept modellerde Tether (USDT) gibi 1:1 değeri ABD Dolarına sabit kripto paraların zekât tahsilatında kullanılması önerilmiştir (IJAZ BAZNAS, 2020). Bu sayede hem mükellef volatilite riskinden korunur hem de alıcıya ulaşan tutarın alım gücü korunmuş olur. Akıllı kontrat, mükellefin cüzdanından örneğin 0.03 BTC çekmeden önce bunu eşdeğer USDT'ye çevirip ondan sonra zekât havuzuna aktararak değer garantisi sağlayabilir (Salaam Gateway, 2024).

Kayıt ve Raporlama: Bütün tahsilat ve dağıtım işlemleri kontrat tarafından olmazsa olmaz şekilde kaydedilir. Bu kayıtlar zekât kurumu yetkilileri tarafından gerçek zamanlı olarak izlenebilir. Yıl sonunda sistem otomatik olarak "Zekât Fonları Kullanım Raporu" oluşturabilir; bu raporda hangi kaynaktan ne kadar gelmiş, nerelere harcanmış detaylı döküm bulunur.

Üstelik raporun doğruluğu blokzincir kayıtlarıyla doğrulanabildiği için, denetime açıktır. Dış denetçiler veya kamunun erişimine açılacak şekilde (belki anonimize ederek) bu veriler paylaşılabilir. Sonuçta, tam şeffaf, otomatik ve güvenilir bir zekât yönetimi mekanizması oluşmuş olur.

Yukarıda özetlenen akıllı kontrat modeli, literatürde önerilen konsept tasarımlarla da uyumludur. Örneğin Rejeb (2020) tarafından önerilen zekât yönetim modelinde, mükellefin zekâta tabi varlığı

nisab ve havl şartlarına göre belirlenmekte ve akıllı kontrat koşulları sağlandığında zekât tutarı otomatik crypto-wallet üzerinden kuruma transfer edilmektedir (Hu, 2020).

Bu modelde zekât fonlarının dijital cüzdanlar arasında tam izlenebilir biçimde akışı ve kurumun operasyonel payının (wakala ücretinin) kontratla tahsili gibi unsurlar yer almaktadır. Böyle bir sistem, zekât mükelleflerinin yükümlülüklerini kolayca ifa etmelerini sağlarken, zekât kurumlarına da ciddi bir veri şeffaflığı ve idari kolaylık sunacaktır.

Akıllı kontrat ile yapılan hesaplama hatasız olacağından, zekât miktarının yanlış belirlenmesi veya fon kaybı gibi riskler en aza inecektir. Ayrıca, tüm işlemler dijital kayıt altına alındığı için zekât kurumlarının performansı ölçülebilecek, her bir kuruşun hesabı verilebilecektir.

2.3.2. Vakıf İçin Akıllı Kontrat Modeli

Vakıf mekanizmasının blokzincir ve akıllı kontratlarla entegrasyonu, özellikle vakıf varlıklarının yönetimi, gelir getirme ve gelir dağıtımı konularında büyük yenilikler getirebilir. Vakıflar doğası gereği süreklilik arz eden yapılardır; bir mal vakfedildiğinde aslında sonsuza dek o malın gelirinin hayır işine tahsis edilmesi hedeflenir. Bu nedenle vakıf akıllı kontratlarında en kritik husus, vakfedilen sermayenin korunması ve sadece getirilerinin kullanılması ilkesinin güvenceye alınmasıdır.

Vakıf Oluşturma ve Bağışçı Katılımı: Platforma kayıtlı hayırseverler, diledikleri bir amaç için dijital vakıf oluşturabilir veya mevcut bir vakıf havuzuna bağış yapabilirler. Örneğin bir hayırsever, "eğitim bursları vakfı" adıyla bir vakıf fonu başlatmak isterse, akıllı kontrat aracılığıyla bu fonun ana kurallarını tanımlar: vakfedilen anapara harcanmayacak, yılda bir %X oranında kâr payı dağıtılacak ve bu kâr payı üniversite öğrencilerine burs olarak verilecek gibi. Bu kurallar kontratın değişmez parametreleri olarak kaydedilir. Ardından kendisi ve diğer bağışçılar bu vakfa kripto varlıklarıyla bağış yapabilirler. Tüm bağışlar blokzincirde vakıf fon cüzdanında toplanır.

Vakfedilen Sermayenin Yatırımı: Toplanan bu anapara, akıllı kontratın kontrolü altındadır ve harcanması kısıtlanmıştır. Kontrat kuralı gereği sadece getiri amaçlı kullanılabilir. Gerçek dünyada vakıflar genelde gayrimenkul kiralama veya ticari işletme ile gelir getirir. Dijital platformda ise akıllı kontrat, fonları düşük riskli finansal enstrümanlara yatırabilir.

Örneğin Baraka Fund modelinde bağışlar, getiri sağlamak üzere İslami ilkelere uygun sabit getirili havuzlara yatırılmaktadır (Baraka Fund, 2023). Akıllı kontrat, piyasadaki güvenilir kira sertifikası (sukuk) veya kâr-zarar ortaklığı gibi token'lara yatırım yapabilir ya da DeFi ortamında faizsiz getiri sağlayan likidite havuzlarına fonları aktarabilir.

Burada dikkat edilen nokta, yatırımların şer'î açıdan helal ve risk düzeyinin makul olmasıdır; bu nedenle kontratın yatırım modülü önceden Şer'î Danışma Kurulu tarafından onaylanmış belli varlıklarla sınırlandırılabilir (Baraka Fund, 2023). Örneğin akıllı kontrat sadece HAQQ blokzinciri üzerindeki İslami finans protokollerine yatırım yapacak şekilde programlanabilir.

Gelir Dağıtımı (Hayır Hizmeti): Belirli aralıklarla (örneğin her ayın sonunda veya yılda bir) akıllı kontrat toplam portföy getirisini hesaplar. Bu getirinin tanımlı yüzdesi, vakfın amacına uygun olarak harcanabilir gelir olarak ayrılır. Vakfedenin şartlarına göre bu gelirin tamamı veya bir kısmı dağıtılabilir.

Örneğin Baraka Fund konseptinde, aylık yaklaşık %1 getiri hedeflenmekte ve bu getiri ilgili hayır kurumlarına aktarılmaktadır (Baraka Fund, 2023). Akıllı kontrat, elde edilen kârı sistemde tanımlı lehdar kuruluşlara veya kişilere otomatik olarak transfer eder.

Eğitim bursu vakfı örneğimizde, kontrat her yılın sonunda o yıl elde edilen getiriyi tespit eder ve bunu platforma başvuran ihtiyaç sahibi öğrencilere burs ödemesi olarak gönderir. Bu işlemler önceden programlandığı şekilde gerçekleşir ve hiçbir şekilde ana sermayeye dokunulmaz – kontrat kodu bunu engelleyecek şekilde kilitlidir.

Şeffaflık ve Topluluk Katılımı: Tüm vakıf fonu işleyişi (bağışlar, yatırımlar, getiriler ve harcamalar) blokzincir üzerinde kayıtlıdır. İsteyen her bağışçı, "benim vakfettiğim 5 ETH şu an hangi varlıklara yatırılmış, ne kadar gelir sağladı ve kimlere dağıtıldı" sorularının cevabını platform üzerinde anlık olarak görebilir.

Bu şeffaflık, klasik vakıf yönetiminde mümkün olmayan bir hesap sorma mekanizması getirir. Ayrıca bazı platformlar, vakıf projelerinin yönetişimine topluluğu da dahil etmektedir. Örneğin Baraka Fund, platforma eklenecek yeni yatırım önerilerini Müslüman topluluğun oyuna sunarak karar almaktadır (Baraka Fund, 2023). Bu sayede daha katılımcı ve kolektif bir vakıf yönetimi oluşur.

Acil Durum ve Fesih Senaryoları: Vakıflar teorik olarak ebedidir ancak pratikte fesih veya dönüşüm gerekebilir (örneğin amaç hasıl olduysa veya kanuni zorunluluk varsa). Akıllı kontrat şablonunda, şer'î ve hukuki açıdan geçerli fesih koşulları tanımlanabilir. Bu durumda kontrat, vakfın anaparasını benzer amaçlı başka bir vakfa devredebilir veya iade prosedürü çalıştırabilir.

Tabii ki bu, ancak çok istisnai durumlarda ve otoritelerin izniyle olabilecek bir şeydir; kontrat da buna göre sadece yetkili adreslerden onay alırsa bu adımı atar. Örneğin devlet otoritesi bir vakfın feshedilmesine karar verdiyse, kontrata bu emri verebilecek özel bir anahtar tanımlı olabilir; bu anahtar kullanıldığında kontrat anaparayı iade moduna geçer. Bu gibi senaryoların varlığı, gerçek dünyadaki hukukiliğin dijital ortama yansıtılması bakımından önemlidir.

Yukarıda tasvir edilen vakıf akıllı kontrat modeli, güncel bazı girişimler tarafından pilot olarak denenmektedir. Mesela, Singapur/Malezya merkezli Finterra şirketi, WaqfChain adını verdiği platform ile vakıf projeleri için blokzincir tabanlı bir kitle fonlama altyapısı geliştirmiştir (Reuters, 2018).

Bu platformda bağışçılar dijital olarak vakıf projelerine katkıda bulunabilmekte ve her bir katkı karşılığında akıllı kontratlara dayalı sertifikalar alabilmektedir. Hedef, vakıf gayrimenkullerinin geliştirilmesi gibi projeler için daha şeffaf ve likit bir kaynak toplama yöntemi oluşturmaktır (Reuters, 2018).

Örneğin Finterra'nın pilot uygulamalarından biri, Endonezya'da atıl durumdaki bir okulun ticari bir mülke dönüştürülerek gelirinin eğitim faaliyetlerine vakfedilmesi projesidir. Bu projede akıllı kontratlar, yatırımcılardan toplanan fonların proje tamamlandığında mülkiyet payı ve gelir dağıtımı haklarını güvence altına almak için kullanılmaktadır (Reuters, 2018).

2.3.3 Sadaka ve Diğer Sosyal Fonlar İçin Uygulamalar

Zekât ve vakıf dışında, sadaka, fitre, fidye, karz-ı hasen (faizsiz borç) gibi diğer sosyal finans uygulamaları da benzer akıllı kontrat şablonları ile yönetilebilir.

Örneğin bir karz-ı hasen platformu, borç veren ve borç alanları eşleştiren akıllı kontratlar kullanabilir; borç alanın geri ödeme planı kontrata kodlanarak, vade geldiğinde otomatik tahsilat ve yeniden borç havuzuna aktarım yapılabilir. Bu sayede tamamen faizsiz ve şeffaf bir P2P kredi sistemi kurulabilir.

Sadaka (gönüllü bağış) için akıllı kontratlar, bağışçıların belirli tematik fonlara (örneğin su kuyusu fonu, gıda yardımı fonu) katkısını toplayıp önceden tanımlı projelere yönlendirebilir. Bağış toplanan proje hedefine ulaştığında kontrat fonları otomatik olarak ilgili yardım organizasyonuna aktarır; hedefe ulaşmazsa bağışçıların rızasına göre iade veya başka projeye yönlendirme yapar.

Bu mekanizma, günümüzde yaygınlaşan kitle fonlama (crowdfunding) modelinin hayır işlerine uyarlanması gibidir ve blokzincir sayesinde güven problemi olmadan yürütülebilir (Chang, 2020).

Nitekim bazı platformlar, bağışçıların bağışlarını NFT şeklinde temsil ederek (örneğin hatıra bir dijital sertifika) onlara projede bir "eser" bırakma imkânı da sunmaktadır ki bu, motivasyonu artırıcı yenilikçi bir yöntemdir.

Yukarıdaki simülasyonlar, akıllı kontrat teknolojisinin İslami sosyal finans enstrümanlarına nasıl uygulanabileceğini göstermektedir. Özetle; Zekât akıllı kontratları, zorunlu yardımları insan

hatasından ari ve güvenli şekilde yönetebilirken, Vakıf akıllı kontratları, kalıcı varlıkların çağın şartlarına uygun şekilde işletilmesini ve büyütülmesini sağlayabilir, Sadaka ve karz-ı hasen uygulamaları ise bireysel gönüllü destekleri ve döngüsel finansman modellerini dijital dünyada yeniden yapılandırabilir (Chang, 2020).

Bu modeller teorik düzeyde geliştirilmiş olup, bir sonraki bölümde gerçek hayatta uygulanmış pilot projeler üzerinden somut örneklerle incelenecektir. Böylece, burada ortaya konan şablonların pratikteki karşılıkları ve başarı düzeyleri değerlendirilebilecektir.

3. Sosyal Etki ve Maliyet-Fayda Analizleri

Blokzincir destekli İslami sosyal finans uygulamalarının sahada yaratacağı sosyal etki ve bu uygulamaların maliyet-fayda açısından değerlendirilmesi, konunun başarısı için kritik önemdedir. Teknolojik entegrasyonun gerçekten hedeflenen faydaları sağlayıp sağlamadığı, varsa yan etkileri ve mali boyutu çok boyutlu olarak ele alınmalıdır. Bu bölümde, önce beklenen sosyal etkiler tartışılacak, ardından olası maliyetler ve faydalar mukayeseli şekilde analiz edilecektir.

3.1. Sosyal Etki Analizi

Şeffaflık ve Güven Artışı: Blokzincir entegrasyonunun en belirgin sosyal etkisi, toplumsal güvenin pekişmesi olacaktır. İslam toplumlarında zekât ve vakıf müesseselerine güven yüksek olsa da, modern dönemde bazı suistimal vakaları veya iletişim eksiklikleri nedeniyle güven erozyonu yaşanabilmektedir. Şeffaflık eksikliği, bağışçıların kurumsal mekanizmalardan uzaklaşmasına yol açabilir. Blokzincir tabanlı sistemler, herkese açık ve denetlenebilir kayıtları sayesinde kurumların güvenilirliğini objektif olarak ortaya koyar. Bağışçılar, katkılarının yerine ulaştığını gördükçe kuruma duydukları güven artar ve çevrelerine de bunu aktararak pozitif bir geri bildirim döngüsü oluştururlar.

Sonuç olarak, eskiden kayıt dışı veya bireysel dağıtılan zekâtlar bile kurumsal havuza çekilebilir; bu da ekonomik ölçeklenme ile daha fazla ihtiyaç sahibine ulaşmak demektir. Bir panelde ifade edildiği gibi, blokzincir tabanlı izleme mekanizmaları, halka hesap verilebilirliği güçlendirerek katılımı teşvik eder ve böylece İslami sosyal finans ekosistemine daha çok kişinin dahil olmasını sağlar (Masverse, 2024).

Güvenin artmasıyla bağış miktarlarında da artış beklenir. Örneğin, IDB (İslam Kalkınma Bankası) uzmanları, eğer zekât fonlarının dağıtımında tam şeffaflık sağlanırsa potansiyel zekât gelirinin mevcut seviyesinin birkaç katına çıkabileceğini öngörmektedir (pek çok kişi güvenmediği için

zekâtını vermezken güven oluşunca vermeye başlayacaktır). Bu, yoksulluğun azaltılması ve sosyal projelerin finansmanı için büyük bir ivme demektir.

Hızlı ve Hedefe Yönelik Yardım: Akıllı kontratların sağladığı otomasyon, yardımların daha hızlı ve hedefe yönelik biçimde ulaşmasını mümkün kılar. Özellikle afet, salgın gibi acil durumlarda blokzincir sistemlerinin anında harekete geçmesi kritik avantaj sağlayabilir.

Örneğin COVID-19 pandemisi sırasında bazı ülkelerde zekât dağıtımında gecikmeler ve koordinasyon sorunları yaşanmıştır. Oysa akıllı kontratlarla, ihtiyaç sahiplerinin sistemde kayıtlı olması durumunda, ani nakit transferleri yapılabilir. Bir akıllı kontrat, bölgesel karantina ilan edildiğinde o bölgedeki kayıtlı muhtaçlara otomatik olarak nakdi yardım gönderecek şekilde programlanabilir.

Bu sayede, insani yardım hızı bürokratik işlemlere takılmadan yüksek tutulur. Bu hız, can kayıplarının veya sıkıntıların azalması gibi doğrudan insan hayatına dokunan pozitif etkiler doğurur. Ayrıca yardımlar hedefe yönelik, yani gerçekten ihtiyacı olana gidecek şekilde gerçekleştirileceğinden, sosyal adalet duygusu da güçlenecektir. Halk, yardımların adil dağıldığını görürse, toplumsal bütünleşme artar, zengin-fakir arasındaki güven bağı sağlamlaşır.

Finansal Kapsayıcılık ve Katılım: Blokzincir tabanlı platformların internet erişimi olan herkese açık olması, coğrafi ve demografik engelleri azaltarak daha geniş bir kitlenin sosyal finans mekanizmalarına katılmasını sağlayabilir. Özellikle genç nüfusun teknolojiye yatkınlığı yüksektir.

Nitekim Endonezya'da 18-30 yaş arası gençlerin önemli bir kısmı kripto varlık yatırımcısıdır ve dijital finansman uygulamalarına aşinadır (OneSafe, 2025). Bu genç kesimi zekât ve bağış süreçlerine çekmek, uzun vadede sosyal finansın sürdürülebilirliğini temin edecektir.

Dijital platformlar, sosyal medyayla da entegre edilerek bağış yapmayı adeta bir sosyal hareket haline getirebilir. Örneğin bağış yapan gençler, işlemlerini sosyal medyada paylaşarak bir trend oluşturabilir, bu da akranları arasında olumlu rekabet doğurabilir.

Ayrıca diaspora toplulukları veya farklı ülkelerde yaşayan Müslümanlar, blokzincir sayesinde sınır ötesi düşük maliyetli transferlerle kendi memleketlerindeki zekât havuzlarına katkı yapabilir. Örneğin bir Türk gurbetçi, blokzincir üzerinden birkaç dakika içinde Türkiye'deki bir zekât fonuna katkısını iletebilir; böylece finansal kapsayıcılık uluslararası boyutta da artar. Bu durum, zengin İslam

ülkelerinden fakir İslam ülkelerine otomatik ve sürekli yardım akışı gibi idealist bir hedefin de önünü açabilir.

Sonuç olarak, blokzincir, sosyal finansın tabana yayılmasını ve toplumun tüm kesimlerinin (genç, yaşlı, yurtiçi, yurtdışı) sürece entegre olmasını kolaylaştırır.

Sosyal Sermayenin Verimli Kullanımı: Entegre platformların bir diğer sosyal etkisi, farklı türdeki sosyal sermayenin verimli ve tamamlayıcı biçimde kullanılması olacaktır. Entegre bir sistem tüm bu ihtiyaçları birlikte değerlendirme imkânı sunar. Bu da sosyal yardımların etki düzeyini artırır.

Zekât, sadaka, vakıf, karz-ı hasen gibi enstrümanlar bir bütünün parçaları haline geldiğinde, birinin yetişemediği yerde diğeri devreye girebilir. Örneğin aşırı yoksul ve çalışma gücü olmayan biri için zekât fonu yeterli olurken, çalışabilir durumda ancak sermayesi olmayan bir yoksul için karz-ı hasen (faizsiz kredi) imkânı daha uygundur; bir diğeri için ise eğitim alıp iş bulmasını sağlamak adına vakıf gelirinden burs gerekebilir.

Literatürde, sosyal finans araçlarının entegre kullanımının, yoksulun yoksulluktan çıkış sürecini belirgin şekilde kısalttığı belirtilmektedir (Widiastuti, 2022). Örneğin entegre bir projede önce zekât ile temel ihtiyaçları karşılanan bir aileye, sonra vakıf destekli bir iş kurma imkânı verilerek, birkaç yıl içinde sürekli yardıma muhtaç olmaktan çıkıp kendi kendine yeter hale gelmesi sağlanabilir. Bu gibi başarılı örnekler çoğaldıkça, toplumda sosyal finansın kalkınmacı etkisine dair inanç güçlenecek, daha fazla kaynak bu alanlara kanalize edilecektir.

Hesap Verebilirlik ve Kurumsallaşma: Teknolojinin getirdiği bir diğer toplumsal etki, yardım kuruluşlarının ve dini kurumların kurumsal kapasitelerinin gelişmesi olacaktır. Şeffaflık ve izlenebilirlik, bu kurumları daha disiplinli ve hesap verebilir hale gelmeye zorlar.

Her işlem kaydedildiği için, herhangi bir usulsüzlük anında tespit edilebilir. Bu da kurum içi yönetişim mekanizmalarını güçlendirir; yöneticiler ve çalışanlar, yaptıkları işlemlerin kamuoyu tarafından görülebildiğinin bilincinde olarak daha dikkatli davranır.

Uzun vadede, profesyonelce yönetilen, teknolojiye hâkim sosyal finans kurumları ortaya çıkar. Bu kurumlar sadece yardım dağıtan değil, veriyi analiz eden, ihtiyaç haritaları çıkaran, proaktif sosyal politikalar üreten yapılar haline dönüşebilir. Örneğin blokzincir platformunda biriken veriler, hangi bölgede ne tür ihtiyaçların daha yoğun olduğuna dair zengin bir kaynak sunar. Kurumlar bu veriyi büyük veri analiz teknikleriyle inceleyerek, gelecek yılın yardım bütçelerini daha isabetli

planlayabilir. Böylece sosyal finansman daha bilimsel ve planlı bir zemine oturur. Bu gelişim döngüsü, sonuçta toplumun geneline yayılan bir güven artışı ve profesyonelleşme kültürü yaratır.

Tüm bu pozitif etkilerin yanında, potansiyel riskler ve olumsuz etkiler de değerlendirilmelidir. Örneğin teknolojik altyapının yanlış kullanımı veya kötü niyetli saldırılar, geçici güven kaybına yol açabilir. Blokzincir sistemleri genel olarak çok güvenli olsa da, akıllı kontrat hataları veya siber saldırılar sonucu fonların çalınması gibi olaylar kripto dünyasında yaşanmıştır. Bu nedenle geliştirilecek sistemlerin yoğun deneme ve denetimlerden geçirilmesi, siber güvenlik önlemlerinin üst düzeyde tutulması şarttır. Aksi takdirde bir tek ciddi açık, tüm sistemi itibarsızlaştırabilir.

Bir diğer husus, teknolojiye aşırı güvenin insanî hassasiyeti ikincil plana atma riskidir. Unutulmamalıdır ki zekât ve infak sadece para transferi değil, aynı zamanda bir manevi yakınlık ve toplumsal bağ tesis etme aracıdır. Tamamen dijital ortama geçildiğinde, yardım alan ile veren arasındaki gönül bağı zayıflayabilir. Bunu önlemek için platformlar, mümkün mertebe bağışçıları sonuçlarla buluşturmalı (örneğin burs alan öğrencilerden teşekkür mesajları gibi), insan hikâyelerine de yer vermelidir. Aksi halde mekanik bir yardım sistemi duygusal motivasyonu azaltabilir.

3.2. Maliyet-Fayda Analizi

Maliyetler: Blokzincir tabanlı sosyal finans sistemlerinin kurulumu ve işletilmesi belirli maliyetler içerir. Öncelikle, teknoloji geliştirme maliyeti söz konusudur. Bu alanda yeterli uzmanlığa sahip yazılımcıların istihdamı veya akıllı kontratların geliştirilip test edilmesi bütçe gerektirir. Orta ölçekli bir blokzincir platformu geliştirmek, gereksinimlere bağlı olarak yüz binlerce dolarlık bir Ar-Ge harcaması anlamına gelebilir.

Ayrıca, sistemin sürekli bakım ve güncellemesi için de teknik ekip bulundurmak gerekir. İkinci olarak, donanım ve altyapı maliyetleri vardır. Blokzincir ağının düğümlerinin çalışacağı sunucular, güvenlik için yedekleme sistemleri, veri tabanları vb. alt yapı kalemleri mevcuttur. Gerçi günümüzde bulut bilişim sayesinde başlangıç maliyetleri esnek tutulabilmektedir, ancak yine de ölçek büyüdükçe maliyetler artacaktır.

Üçüncü olarak, eğitim ve adaptasyon maliyeti bulunmaktadır. Hem kurum çalışanlarının yeni sisteme adapte edilmesi hem de halkın bilinçlendirilmesi için eğitim programları, tanıtım kampanyaları yapmak gerekir. Bu da zaman ve para yatırımını gerektirir. Dördüncü olarak, düzenleyici uyum için yapılacak harcamalar sayılabilir; örneğin gerekli lisansları almak, hukuki danışmanlık hizmetleri, şer'î onay süreçleri vb. Bunlar da önemli maliyet kalemleridir.

Son olarak, işlemlerin kendisinden kaynaklanan işlem ücretleri (gas fee) gündeme gelebilir. Kamu blokzincirleri üzerinde çalışırken her akıllı kontrat işlemi için küçük de olsa bir ücret ödenir; çok sayıda mikro işlem olduğunda bu da bütçelenmelidir. Ancak bu sorun, özel/izinli blokzincir veya sübvansiyon mekanizmaları ile aşılabilir.

Faydalar: Yukarıda sayılan maliyetlere karşın, sistemin getireceği faydalar ve tasarruflar incelendiğinde, genel olarak pozitif bir maliyet-fayda dengesi beklenmektedir.

İlk büyük fayda, işlem maliyetlerinin düşmesi ve aracıların ortadan kalkmasıyla ortaya çıkar. Geleneksel yapıda, toplanan zekâtın/bağışın belli bir kısmı personel maaşı, kırtasiye, ulaştırma, banka masrafları gibi operasyon giderlerine gitmektedir. Akıllı kontratlar bu süreçlerin çoğunu otomatize edeceği için, kurumlar çok daha az personel ve fiziki altyapı ile aynı işi yapabilir hale geleceklerdir (Chang, 2020).

Bu, yıllık idari harcamalarda ciddi bir azalma demektir. Örneğin bir zekât kurumu, dijitalleşme sayesinde personel sayısını yarıya indirse, kalan personeli de daha katma değerli işlere (denetim, etki analizi gibi) kaydırabilir.

İkinci önemli fayda, toplanan fon miktarının artmasıdır. Bu sayısal bir faydadır çünkü güven ve şeffaflık arttıkça bağış havuzu büyüyecektir (Masverse, 2024). %10-20 gibi mütevazı bir artış bile, özellikle büyük ekonomilerde muazzam ek kaynak anlamına gelir. Bu artan kaynaklar da ekonomik olarak toplum refahını yükseltici projelere harcanacaktır (yoksulluğun azalması, işsizliğin azalması, suç oranlarının düşmesi gibi dolaylı ekonomik kazanımlar).

Üçüncü olarak, hizmet kalitesinin artması sayesinde bazı dolaylı tasarruflar olacaktır. Örneğin doğru kişiye doğru zamanda yardım ulaşması, sosyal problemleri azaltacağından, devletin sosyal harcamalarında bile azalmaya yol açabilir. En basitinden, yoksulluk azaldıkça sağlık harcamaları veya güvenlik harcamaları azalabilir; bu tür geniş çaplı etkilerin ekonomik değeri hesaplandığında projenin faydası daha da büyür.

Dördüncü fayda, veri değerinin ortaya çıkmasıdır. Dijital sistem, zengin bir veri birikimi sağladığı için, bu verinin analiziyle gelecekte yardımlar daha verimli dağıtılacak; belki de aynı kaynakla daha fazla ihtiyaç sahibi doyacaktır. Bu da bir çeşit verimlilik kazancıdır.

Beşinci olarak, uluslararası fon çekme potansiyeli sayılabilir. Şeffaf platformlar, uluslararası İslami kuruluşlardan veya kalkınma ajanslarından hibe almaya daha elverişlidir. Örneğin, bir İslami sosyal

finans platformu başarılı sonuçlar verdikçe IDB, Dünya Bankası veya UNDP gibi kuruluşlar projeye destek verebilir; bu da net bir ekonomik fayda olarak yansır.

Son olarak, teknolojinin getirdiği itibar artışı da dolaylı ekonomik faydaya dönüşebilir. Modern ve güvenilir imajı olan kurumlar, daha fazla gönüllü ve uzmanı kendine çekebilir, medya görünürlüğü artar; bunlar da uzun vadeli başarısını pekiştirir.

Bir basit maliyet-fayda analizi yapacak olursak: Diyelim ki bir ülkede dijital zekât platformu kurmak 1 milyon TL yatırım gerektirdi ve yıllık 200 bin TL bakım maliyeti var. Ancak bu sayede yıllık idari giderler 300 bin TL azaldı, toplanan zekât miktarı da 10 milyon TL'den 12 milyon TL'ye çıktı (2 milyon TL artış). Neticede ilk yıldan itibaren sistem kendini finanse edip topluma ekstra 2,1 milyon TL kazanç sağlamış olur.

Elbette her senaryo bu kadar çarpıcı olmayabilir, ancak genel eğilim bu yöndedir. Nitekim Birleşmiş Milletler gibi kuruluşlar, blokzincir teknolojisinin doğru uygulandığında insani yardımlarda %3-5 arası maliyet tasarrufu ve %5-10 arası daha fazla muhtaça ulaşım sağlayabileceğini öngörmektedir (Chang, 2020). Küresel ölçekte trilyon dolarlık sosyal harcamalar düşünüldüğünde, bu yüzdeler bile devasa rakamlara tekabül eder.

Özetle, blokzincir destekli İslami sosyal finans projelerinin başlangıçta belli bir yatırım gerektirse de, uzun vadede hem finansal hem toplumsal getirilerinin bu maliyeti fazlasıyla karşılayacağı öngörülmektedir. Ancak her inovasyon gibi, bu alanda da bir öğrenme eğrisi olacak, belki başlangıçta küçük aksaklıklar veya dirençler görülecektir. Sabırla ve uzmanların rehberliğinde ilerlenirse, orta-uzun vadede İslami sosyal finansın etki kapasitesi çarpıcı biçimde artacak, bu da İslam dünyasında yoksulluğun azaltılması, gelir adaletinin sağlanması hedeflerine büyük katkı sunacaktır.

4. Uygulama Pilotu Senaryoları (Kurumsal Örnekler)

Dünyada blokzincir ve akıllı kontratların İslami sosyal finans alanında kullanımı henüz emekleme aşamasında olsa da, çeşitli ülkelerde dikkat çekici pilot projeler ve girişimler hayata geçmeye başlamıştır. Bu bölümde, çalışmada bahsi geçen bazı somut örnekler incelenerek, önceki bölümlerde anlatılan konseptlerin gerçek dünyada nasıl uygulandığı ve hangi sonuçların alındığı değerlendirilecektir. Ele alınacak örnekler arasında MAW Zekât Platformu, Malezya'daki VakıfTek girişimleri (ör. Finterra WaqfChain), Baraka Fund, Pinterra ve Suudi Arabistan'daki Waqf platformları ile çalışmamız kapsamında önerilen entegre model Vakfeyn bulunmaktadır.

4.1. MAW Zekât Platformu (Malezya)

Malezya, fintech yeniliklerini İslami finans alanında uygulama konusunda öncü ülkelerden biridir. MAW Zekât Platformu, Malezya Federal Bölge Zekât Kurumu (PPZ-MAIWP) tarafından 2024 yılında pilot olarak başlatılan bir projedir. "MAW" kısaltması, "Majlis Agama Wilayah" (Bölge İslam Konseyi) ifadesinden gelmekte olup bu platform, kripto paralarla zekât ödenebilmesi ve dijital varlıkların zekât kapsamına alınması bakımından ilk örneklerden biridir.

Proje, gelişen dijital ekonomiye ayak uydurmak ve zekât mükelleflerinin sahip oldukları varlık türü ne olursa olsun ibadetlerini ifa edebilmelerini sağlamak amacıyla geliştirilmişti (Salaam Gateway, 2024).

MAW Zekât Platformu'nun temel özellikleri şunlardır:

Kripto Para ile Doğrudan Ödeme: Bu platform sayesinde bireyler, ellerindeki Bitcoin, Ethereum, USDT gibi kripto varlıkları doğrudan zekât olarak ödeyebilmektedir. Örneğin bir kişi sahip olduğu Bitcoin'in zekâtını vermek istediğinde, platform üzerinden cüzdanını bağlayıp zekât emri verebilmekte; sistem, kripto varlığın piyasa değerine göre zekât tutarını hesaplayıp anında tahsil etmektedir (Salaam Gateway, 2024). Bu işlem sırasında kullanıcıların kripto paralarını önce yerel para birimine çevirmesine gerek kalmamaktadır; platform, kripto cüzdanlardan doğrudan ödeme alacak altyapıya sahipti (Salaam Gateway, 2024).

Şer'î Uyum ve Hesaplama Otomasyonu: Platform hayata geçirilmeden önce, Federal Bölge Şer'î Danışma Komitesi dijital varlıkların zekâta tabi olup olmadığı konusunda ayrıntılı bir çalışma yapmıştır.

2022 yılında alınan bir kararla dijital paraların, ekonomik değer taşıyan ve alım-satıma konu olabilen mal varlığı niteliğinde olduğu ve dolayısıyla zekâta tabi bulunduğu hükme bağlanmıştı (Salaam Gateway, 2024).

MAW platformu, bu karara uygun olarak, kullanıcının sahip olduğu kripto varlığın türüne ve elde tutma süresine (hawl) göre zekât hesaplamasını otomatik gerçekleştirmektedir. Örneğin bir yatırımcının 1 yıldan uzun süredir elinde tuttuğu 2 Ether varsa ve yıl sonu değeri 10,000 MYR ise, platform bunu nisabın üzerinde kabul edip 250 MYR zekât borcu olduğunu hesaplar ve kullanıcı onayıyla tahsil eder. Bu hesaplamalarda %2.5 oranı ve 1 yıl elde tutma kriteri esas alınmaktadır.

Stablecoin ile Değer Koruması: Kripto paraların fiyat oynaklığına çözüm olarak, platform zekât ödeme esnasında kullanıcıya kripto varlığını sabit bir token'e (ör. USDT) dönüştürmesini tavsiye etmektedir.

Nitekim MAW platformunun teknik ortağı olan Sharlife şirketi, kripto fiyat istikrarsızlığı sorununu aşmak için, ödemeden önce kullanıcıların kriptolarını USDT'ye çevirmelerini şart koşmuştur (Salaam Gateway, 2024).

Bu sayede, zekât olarak ayrılan miktarın değeri ödeme anında sabitlenmekte ve maksimum tutarda fayda sağlanması güvenceye alınmaktadır. Örneğin 0.5 ETH zekât verecek bir kişi, o anki kurdan platform üzerinde 0.5 ETH'yi USDT'ye çevirip 800 USD değer elde ediyor, ardından platform bu 800 USD'yi zekât fonuna kabul ediyor. Böylece ETH fiyatı dalgalansa dahi zekât tutarı etkilenmiyor.

Otomatik Makbuz ve Raporlama: Kullanıcılar kripto ile zekât ödedikten sonra platform üzerinden dijital bir makbuz ve sertifika alıyorlar. Bu makbuz, ödenen miktarı, tarihi ve işlemin blokzincir onay kodunu içeriyor.

Böylece mükellef, dilerse bu makbuzu vergi indiriminde ya da başka resmi işlemlerde kullanabiliyor. Ayrıca yıl sonunda platform her kullanıcıya o yıl ödediği zekâtların dökümünü bir rapor olarak sunuyor. Bu şeffaf yaklaşım, kullanıcı memnuniyetini ve sürekliliğini artıran bir unsur olmuştur.

Şeffaflık ve İzleme: Platform blokzincir üzerinde çalıştığı için, zekât fonuna giren tüm dijital varlıklar ve bunların nerelere dağıtıldığı kaydedilmektedir. PPZ-MAIWP, zekât fonunun kullanımını iç sisteminde takip edip denetleyebilmekte; dileyen kullanıcılar da genel raporları görebilmektedir. Örneğin 2024 Ramazan dönemi için ne kadar kripto zekât toplandığı ve hangi kategorilere harcandığı toplu bir istatistik olarak yayınlanmıştır (Salaam Gateway, 2024). Bu denetlenebilirlik, platformun kamuoyunda şeffaflık ilkesiyle anılmasını sağlamıştır.

Sonuçlar: MAW Zekât Platformu'nun ilk uygulama sonuçları oldukça olumludur. 2024 yılı sonunda yayınlanan basın bültenine göre, platformun devreye girmesiyle Federal Bölge'de zekât mükellefi sayısında ve tahsilatta kayda değer bir artış gözlenmiştir. Özellikle genç ve kripto varlık sahibi kesimin, daha önce geleneksel yöntemlerle zekât vermeyen bir bölümünün bu platform aracılığıyla zekâta iştirak ettiği belirtilmektedir. Bu da platformun finansal kapsayıcılığı artırdığını göstermektedir.

Diğer yandan, platformun teknik olarak sorunsuz işlemesi ve herhangi bir güvenlik açığı yaşanmaması, düzenleyici kurumların blokzincire güvenini pekiştirmiştir. Projenin başarısı üzerine, Malezya'nın diğer eyalet zekât kurumları da benzer dijital dönüşüm adımlarını değerlendirmeye başlamıştır.

Sonuç olarak, MAW Zekât Platformu zekâtın dijitalleşmesi konusunda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kripto paraların zekâta dahil edilmesi ve akıllı kontrat altyapısıyla otomatik tahsilat gibi yenilikler, İslami sosyal finansın modern teknolojiyle uyum içinde gelişebileceğini ortaya koymuştur. Bu örnek, diğer İslam ülkelerine de ilham vermekte; nitekim Endonezya, Körfez ülkeleri gibi yerlerde benzer projelerin planlandığı haberleri gelmektedir.

4.2. VakıfTek (Malezya) – Finterra WaqfChain

Malezya, İslami finans inovasyonlarında olduğu gibi, vakıf yönetiminin modernleştirilmesi konusunda da önde gelen bir laboratuvar ülke konumundadır. "VakıfTek" terimi genel olarak Malezya'da vakıfların teknolojiyle buluşturulmasına yönelik çeşitli girişimleri ifade etmektedir. Bu kapsamda en bilinen örneklerden biri, Finterra adlı fintech şirketinin geliştirdiği WaqfChain platformudur.

2018 yılında tanıtılan Finterra WaqfChain, blokzincir teknolojisini kullanarak vakıf mallarının daha etkin yönetimi ve vakıf projeleri için kitle fonlama imkânı sunmayı amaçlamıştı (Reuters, 2018). Finterra WaqfChain'in yaklaşımı, vakıf kurumlarının sahip olduğu yüksek potansiyelli ancak âtıl kalan varlıkları ekonomiye kazandırmak ve bu süreçte şeffaflığı sağlamaktır.

Reuters haberine göre, İslam dünyasında vakıf kurumlarının elinde büyük gayrimenkul portföyleri bulunmakla birlikte, etkin olmayan yönetim yüzünden bu varlıkların çoğu düşük gelir getirmektedir (Reuters, 2018).

Finterra'nın kurucusu Hamid Rashid, blokzincir tabanlı bir platformun, vakıf varlıklarının kullanımını proje bazında takip edilebilir hale getirerek bu sorunu çözebileceğini ifade etmişti (Reuters, 2018).

WaqfChain platformunun çalışma prensibi özetle şöyledir:

Vakıf kurumları veya ilgili otoriteler, platform üzerinde belirli bir projeyi tanımlar. Örneğin, "Kuala Lumpur'da vakıf arazisi üzerine ticari bir bina inşa edip gelirini eğitim vakfına aktarma projesi" gibi. Bu proje için gereken yatırım tutarı, süresi ve beklenen sosyal getiriler planlanır.

Daha sonra proje, WaqfChain platformunda kitle fonlama (crowdfunding) kampanyası olarak yayınlanır. Bireysel ve kurumsal yatırımcılar, projeye dijital token satın alarak katkıda bulunabilirler. Her yatırımcıya, yaptığı katkı oranında akıllı kontrata dayalı dijital sertifikalar (token'lar) verilir. Bu tokenlar, yatırımcının projedeki payını ve gelecekteki gelirden alacağı oranı temsil eder.

Toplanan fonlar, akıllı kontrat tarafından emanet hesapta tutulur ve ancak önceden tanımlı koşullar gerçekleştiğinde harcanabilir hale gelir. Örneğin, inşaat projesi için gerekli izinler tamamlandığında ve yüklenici firma sözleşmesi imzalandığında, kontrat fonların müteahhit hesabına aktarılmasına izin verir. Bu sayede, bağışçıların/yatırımcıların fonları güvende kalır ve suistimal edilmez.

Proje hayata geçip gelir üretmeye başladığında (örneğin bina kiraya verilip gelir elde edilince), akıllı kontrat bu gelirlerin dağıtımını yapar.

Öncelikle yatırımcılara, koydukları sermaye karşılığı kâr payları ödenir (bu ödeme önceden anlaşılan bir formüle göre olabilir, örneğin gelirin %50'si yatırımcılara getiri olarak dağıtılacak denmişse kontrat buna göre dağıtır). Kalan gelir ise ilgili vakıf amacına (eğitim fonuna) otomatik olarak yönlendirilir.

Tüm bu işlemler blokzincir üzerinde izlenebilir olduğundan hem yatırımcılar hem vakıf kurumu projeyi adım adım takip edebilir. Projenin hangi aşamada olduğu ne kadar harcama yapıldığı ne kadar gelir elde edildiği şeffaf biçimde görülebilir.

Finterra, WaqfChain projesini geliştirmeye 2018'de başlamış ve Singapur, Malezya, Endonezya gibi ülkelerde pilot çalışmalar yürütmüştü (Reuters, 2018).

2019 yılı itibariyle platformun kullanıma hazır hale geldiği ve çeşitli vakıf konseyleriyle görüşüldüğü bildirilmişti (Reuters, 2019). Özellikle Brunei ve Hindistan'daki vakıf idarelerinin de projeye ilgi gösterdiği belirtilmişti (Reuters, 2019).

WaqfChain projesinin uygulamasına dair ayrıntılı kamu verisi sınırlı olmakla beraber, Malezya'da bir üniversite vakfının bu sistemi denediği ve başarılı sonuçlar aldığı dile getirilmişti (Kunhibava, 2022).

Bu deneme kapsamında, üniversitenin vakfettiği bir arazinin geliştirilmesi için halktan finansman sağlanmış ve proje sonunda hem yatırımcılar kâr elde etmiş hem de üniversite burs fonuna düzenli

gelir akışı temin edilmiştir. Proje süresince blokzincir sayesinde tüm paydaşlar şeffaf bilgilendirilmiş, geleneksel vakıf projelerinde yaşanan güven problemleri gözlenmemiştir.

Malezya'daki VakıfTek atılımları Finterra ile sınırlı değildir. Ülkede farklı fintech şirketleri ve devlet kurumları da vakıf yönetimine dair dijital çözümler geliştirmektedir. Örneğin, Selangor eyaletinin vakıf kurumu, nakit vakıf sertifikalarını tokenize ederek halkın küçük meblağlarla bile vakfa katılabilmesini sağlayacak bir sistem üzerinde çalışmaktadır (örneğin 10 RM karşılığında dijital vakıf sertifikası alınabiliyor ve bu sertifika ile belirli bir hayır projesine ortak olunabiliyor) (Emerald, 2019; ElgarOnline, 2021).

Bunun yanı sıra, Malezya Uluslararası İslami Finans Eğitim Merkezi (INCEIF) vakıf ve blockchain entegrasyonu üzerine araştırmalar yapmakta, "Blockchain ile vakıf crowdfunding" konulu çalıştaylar düzenlemektedir (INCEIF, 2020).

Bu girişimler, vakıf kavramının çağın finansal teknolojileriyle yeniden yorumlanıp canlandırılması yönünde önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir.

Amaç, Osmanlı dönemindeki altın çağında toplumsal hizmetlerin belkemiği olmuş vakıf müessesesini, modern dönemde tekrar etkin bir kalkınma aracı haline getirmektir (Reuters, 2018).

Özetle, Malezya örneğinde "VakıfTek" girişimleri, blokzincir tabanlı kitle fonlaması, dijital vakıf sertifikaları ve şeffaf gelir dağıtım mekanizmaları ile vakıf sistemini güçlendirmeyi hedeflemektedir.

Finterra WaqfChain gibi projeler, henüz tam olgunlaşma ve geniş çapta yaygınlaşma aşamasına gelmemiş olsa da, elde edilen erken başarı sinyalleri cesaret vericidir. Bu model, diğer İslam ülkelerine de örnek teşkil edebilir.

Nitekim Endonezya, Türkiye ve Körfez ülkelerinde vakıf blokzincirine dair ilgi artmaktadır. Suudi Arabistan'da Waqfy adlı platform, vakıf bağışlarını online toplamakta ve izlemektedir (henüz blokzincir kullanmasa da gelecekte entegre etmeyi planlamaktadır) (Saudipedia, 2024). Bütün bu gelişmeler, vakıf kurumunun teknolojik inovasyonla yeniden ihya edilmesi yönünde küresel bir eğilimin başladığına işaret etmektedir.

4.3. Baraka Fund (Küresel Vakıf Platformu)

Baraka Fund, küresel ölçekte faaliyet gösteren ve "Waqf on Blockchain" sloganıyla tanınan yenilikçi bir platformdur (Baraka Fund, 2023). 2022 yılında uluslararası bir ekip tarafından hayata geçirilen

Baraka Fund, kalıcı vakıf modelini dijital dünyaya taşımayı hedeflemektedir. Platformun temel mantığı, bağışçıların tek seferlik yaptıkları bir bağışı blokzincir üzerinde ebedi bir vakfa dönüştürmek ve bu bağışın getirisini sürekli olarak hayır amaçlı dağıtmaktır. Bu yönüyle, klasik vakıf mantığının modern teknolojiyle birleştiği özgün bir uygulamadır.

Baraka Fund'ın çalışma mekanizması şu şekildedir:

Bir bağışçı platforma girerek dilediği tutarda bağış yapar. Bağış çeşitli kripto paralar ile veya geleneksel ödeme yöntemleriyle yapılabilir. Platform, farklı türde varlıkları kendi sistemine entegre etmektedir (Bitcoin, Ethereum, USDT gibi) (Baraka Fund, 2023).

Bağış yapan kişiye, katkısının alındığına dair bir dijital sertifika (NFT tabanlı) verilir. Yapılan bağışlar Baraka Fund'ın blokzincir üzerindeki havuz hesabında toplanır. Bu havuz, akıllı kontratlar tarafından yönetilir. En kritik kural, bağışlanan anaparanın asla harcanmamasıdır (Baraka Fund, 2023).

Yani bağış havuzundaki tutar, bir vakfın ana sermayesi gibi sonsuza dek korunur. Sistem bunu akıllı kontrat koduyla garanti eder: Havuz cüzdanından sadece getiri kısmının çıkışına izin verilir, anapara çıkışına kontrat müsaade etmez. Toplanan vakıf havuzu, platformun geliştirdiği yatırım akıllı kontratları aracılığıyla çeşitli İslami finansal ürünlere yatırılır.

Baraka Fund, risk minimizasyonu ve istikrarlı getiri için özellikle sabit gelirli ve havuz getiri modeline dayalı DeFi protokollerini kullanmaktadır (Baraka Fund, 2023). Örneğin havuzdaki varlıklar, İslami prensiplere uygun bir likidite havuzuna kilitlenerek oradan işlem ücreti geliri elde edilebilir. Veya dijital altın sertifikaları alınarak altın değer artışı üzerinden getiri sağlanabilir.

Baraka Fund'ın belirttiği üzere, yatırımlar %100 helal enstrümanlarda tutulmakta ve bunlar platformun Şer'î Danışma Kurulu tarafından denetlenmektedir (Baraka Fund, 2023).

Yatırımların getirisinden, aylık veya üç aylık periyotlarla kazanç elde edilir. Örneğin platform hedefi aylık ortalama %1 getiri ise, 1000 USD'lik bir bağışın ay sonunda 10 USD kazanç sağladığını varsayalım. Akıllı kontrat bu kazancı hesaplar ve bağışçının seçtiği hayır kurumuna otomatik olarak transfer eder (Baraka Fund, 2023).

Baraka Fund, bağışçılara desteklemek istedikleri hayır kurumunu/amacını seçme imkânı verir. Kimi bağışçı eğitim faaliyetlerini, kimi cami inşaatını, kimi sağlık hizmetlerini tercih edebilir. Platformda

bu kategoriler mevcuttur ve akıllı kontrat, ilgili kategoriye tekabül eden onaylı kuruluşların hesaplarına ödemeleri gerçekleştirir.

Ödemeler her ay tekrarlanır ve "sonsuz döngü" bu şekilde işler: Bağış havuzu yatırımlardan gelir üretir, gelir her ay hayra sarf edilir, ana para yerinde kalır ve ertesi ay yine gelir üretir (Baraka Fund, 2023).

Baraka Fund bu işleyiş için cüz'i bir yönetim ücreti almaktadır. Platform, elde edilen gelirin sadece %5'ini operasyon ve gelişim gideri olarak kesmekte, %95'ini hayır kurumlarına aktarmaktadır (Baraka Fund, 2023).

Bu oran geleneksel vakıf yönetim masraflarına kıyasla oldukça düşüktür, zira otomasyon sayesinde minimum insan müdahalesi yeterli olmaktadır. Platformun şeffaflık prensibi gereği, bağışçılar hesaplarına giriş yaparak bağışlarının "ebedi vakıf" serüvenini izleyebilmektedir. Örneğin bir kullanıcı 1000 dolar bağışlamışsa, hesabında "1000$ anapara, aylık ~10$ getiri, şimdiye kadar toplam X$ hayır dağıtıldı" gibi verileri görebilir. Ayrıca seçtiği hayır kurumu(ları)na her ay ne kadar gittiği de listelenir. Bu sayede bağışçı, tek seferlik bağışının her ay sevap hanesine yazılmaya devam ettiğini müşahede eder.

Platform kullanıcıları bu özelliği çok motive edici bulduklarını ifade etmişlerdir; normalde bir kez bağış yapınca bittiği hissi varken, Baraka ile her ay yeniden bağış yapmış gibi sevindiklerini belirtmektedirler (Baraka Fund, 2023).

Baraka Fund henüz yeni bir girişim olmakla birlikte, 2023 yılı itibariyle farklı ülkelerden binlerce kullanıcısı ve birkaç yüz bin dolarlık bir vakıf havuzu oluşturmayı başarmıştır. Platform, Orta Doğu'dan Kuzey Amerika'ya, Avustralya'dan Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafyadan Müslümanları kendine çekmiştir. Bu küresel katılım, dijital vakıf modelinin evrensel uygulanabilirliğini göstermesi açısından önemlidir.

Ayrıca Baraka Fund, Haqq blokzinciri gibi İslami prensiplere uygun olduğu iddia edilen yeni nesil blokzincirleri de kullanarak teknik altyapısını geliştirmektedir (Baraka Fund, 2023).

Bu şekilde, İslami ekosisteme özel coin ve token'larla entegre olup, kendi topluluğunu da büyütmeyi hedeflemektedir.

Baraka Fund örneği, küresel İslami sosyal finans platformu fikrine güzel bir model sunmaktadır. Zira burada coğrafi sınırlar önemsiz hale gelmiş, dünyanın neresinde olursa olsun bir Müslüman bağış yapıp dünyanın başka bir ucundaki hayır faaliyetine sürekli katkı sağlar hale gelmiştir.

Bu, İslam dünyasındaki ümmet dayanışması idealiyle de örtüşen bir gelişmedir. Teknolojinin doğru kullanımıyla, belki de gelecekte zengin ülkelerin vakıf fonları otomatik olarak fakir coğrafyalardaki projelere akacak; bu da İslam dünyası içinde ekonomik dengelenmeye yardımcı olacaktır.

4.4. Pinterra Platformu

Pinterra, blokzincir teknolojisini sosyal fayda odaklı projelere entegre etmeye çalışan yenilikçi bir girişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar İslami sosyal finans çerçevesinde doğrudan bir hayır kurumu gibi çalışmasa da, Pinterra'nın geliştirdiği bazı projeler dolaylı olarak vakıf ve sadaka yaklaşımlarıyla kesişmektedir. Özellikle sürdürülebilir kalkınma ve yeşil vakıf kavramları bağlamında Pinterra'nın çalışmaları dikkat çekicidir.

Pinterra aslında başlangıçta bir tarımsal teknoloji (agritech) girişimi olarak kurulmuştur. Şirket, dikey tarım ve aeroponik sistemler geliştirerek daha az toprak ve su ile daha yüksek verim alınmasını sağlayan teknolojiler üretmektedir (LinkedIn, 2024). Bu yönüyle bakıldığında tarımdaki yenilik, İslami finansla doğrudan ilgili görünmeyebilir. Ancak Pinterra ekibi, elde ettikleri teknolojik kazanımları sosyal finansman modelleriyle birleştirme vizyonuna sahiptir. Örneğin, yüksek verimli dikey tarım sistemleri sayesinde geleneksel tarıma ayrılan arazilerin %90'ının tasarruf edilebildiğini öne sürmektedirler (LinkedIn, 2024).

Bu tasarruf edilen arazilerin ağaçlandırma (afforestation) için kullanılabileceğini ve sonuçta çevresel bir vakıf etkisi yaratılabileceğini vurgulamaktadırlar. Nitekim şirket, kurduğu entegre çiftliklerde elde edilen kazancın bir kısmını ağaç dikimi vakıflarına aktarmayı planlayan bir pilot proje başlatmıştır (Pinterra Global Foundations inisiyatifi).

Bu projede, akıllı kontratlar vasıtasıyla çiftlik gelirlerinin belirli bir yüzdesi otomatik olarak bir "Yeşil Vakıf Fonu"na aktarılmaktadır. Söz konusu fon, ilgili bölgede fidan dikimi ve orman bakımı için kullanılır. Bu model, bir ticari girişimin sosyal bir vakıf hedefiyle bütünleşmesine güzel bir örnektir: Kazanç elde eden işletme, kârının bir bölümünü önceden akdettiği bir sözleşmeyle kamusal bir hayır işine vakfetmektedir.

Pinterra ayrıca, blokzincir tabanlı tedarik zinciri şeffaflığı üzerinde çalışmaktadır.

Gıda tarım ürünlerinin tarladan sofraya takibine yönelik geliştirdiği platform, üreticiden tüketiciye her adımı kaydetmekte ve bu sayede İslami standartlara uygunluk (helal gıda sertifikasyonu gibi) veya organik ürün iddialarının denetlenmesini kolaylaştırmaktadır (LinkedIn, 2024). Bu platform bağlamında, ürün satışlarından elde edilen gelirin küçük bir kısmının akıllı kontrat aracılığıyla otomatik olarak sosyal sorumluluk projelerine ayrılması planlanmıştır. Örneğin, satılan her 100 kg sebze için bir fidan dikim bedeli ayrılması gibi. Böylece tüketici, satın aldığı ürünün belirli bir sosyal faydayı da tetiklediğini bilecektir. Bu, sadaka-i cariye kavramının modern bir yansıması gibidir; yapılan her alışveriş bir nevi sürekli hayra vesile olur.

Her ne kadar Pinterra henüz İslami sosyal finans literatüründe çokça adı geçen bir platform olmasa da, şirketin vizyonu ve pilot uygulamaları, özel sektör yenilikleri ile sosyal finansın kesişim noktasında ilginç bir örnek teşkil etmektedir.

Pinterra örneği gösteriyor ki, blokzincir teknolojisi sadece doğrudan bağış süreçlerinde değil, ticari faaliyetlerin sosyal etkisini artırmada da kullanılabilir.

Özel sektör bir girişim, akıllı sözleşmeler ile kendi kârından toplum payı ayırabilir ve bunu otomatik hale getirebilir. Bu yaklaşım benimsenirse, ileride birçok şirket kazancının belli oranını otomatik olarak zekât/sosyal fonlara aktarabilir; böylece kurumsal zekât ve sosyal sorumluluk pratiği blokzincir ile entegre olur.

4.5. Vakfeyn: Entegre Sosyal Finans Platformu Önerisi

Çalışmamız kapsamında geliştirilen "Vakfeyn" modeli, yukarıdaki örneklerden ve literatür incelemesinden elde edilen bulgular ışığında önerilen entegre bir İslami sosyal finans platformudur.

"Vakfeyn" ismi, "vakıf" ve Arapça ikil eki "-eyn" (iki) birleşiminden türetilmiş olup, birden fazla sosyal finans enstrümanını aynı çatı altında toplayan yapıyı sembolize etmektedir.

Vakfeyn, bir nevi dijital sosyal finans ekosistemi olarak tasarlanmıştır: Zekât, sadaka, vakıf ve karz-ı hasen fonksiyonları tek bir platformda entegre biçimde çalışmakta; paydaşlar (bağışçılar, ihtiyaç sahipleri, kurumlar) tek bir ekosistem içinde etkileşim kurmaktadır.

Vakfeyn platformunun başlıca bileşenleri ve işleyişi şu şekilde öngörülmüştür:

Çok Fonlu Cüzdan: Platforma katılan her kullanıcı (ister bağışçı ister ihtiyaç sahibi olsun), kendisine tahsis edilen bir dijital cüzdana sahip olacaktır. Bu cüzdan, kullanıcının platformdaki tüm işlemlerini

yönetir. Cüzdan içinde farklı “alt hesaplar” bulunur: Örneğin Zekât, Sadaka, Vakıf, Karz kategorileri için ayrı bakiyeler görülebilir. Kullanıcı bir bağış yaptığında, hangi kategoriye bağışladığını seçebilir; böylece fonu ilgili alt hesaba gider. Aynı şekilde, bir muhtaç yardım aldığında bunun hangi fondan geldiği cüzdanında etiketlenecektir.

Merkezi Entegrasyon ve Yönlendirme: Platformun kalbinde, tüm fonların akışını yöneten ana akıllı kontrat sistemi bulunur. Bu sistem, her bir kullanıcının durumuna göre fon akışını dinamik olarak ayarlar.

Örneğin platforma kayıtlı bir kişi düşünelim: Düzenli geliri yoksa onu zekât alabilir olarak işaretler, ancak bir girişimcilik potansiyeli de varsa belki karz-ı hasen aday listesine de ekler. Yani tek bir kişi, durumuna göre farklı fon türlerinin muhatabı olabilir.

Vakfeyn sistemi, her dönem gelen toplam fonları ve talepleri değerlendirerek optimum kaynak tahsisi yapar. Diyelim ki bir dönemde zekât fonunda fazla, karz fonunda eksik var; sistem bazı uygun zekât fazlasını, karz fonuna destek olarak geçici aktarabilir (bunu yaparken şer’î olarak zekâtın ehil birine verilmesi şartını bozmamak için, karz-ı hasen alacak kişilerin aynı zamanda zekât ehli olmasına dikkat eder). Bu tür esnek geçişlerle, kaynaklar atıl kalmadan en çok ihtiyaç duyulan yerde kullanılır.

4ER Modeli Entegrasyonu: Literatürde Widiastuti ve arkadaşlarının (2022) ortaya koyduğu 4ER (Economic Rescue, Recovery, Reinforcement, Resilience) aşamalarından ilhamla, Vakfeyn platformu yardımları aşamalı bir plan dahilinde sunmayı hedefler (Widiastuti, 2022).

Birinci aşama (Kurtarma): İhtiyaç sahibine acil nakit/nakdi yardım (zekât, sadaka) yapılarak hayati ihtiyaçları karşılanır.

İkinci aşama (Toparlanma): Kişinin kendi geçimini sağlayabilmesi için faizsiz kredi (karz-ı hasen) veya eğitim bursu (vakıf geliri) sağlanır.

Üçüncü aşama (Güçlendirme): Kişi iş kurarsa, platform onu müşteriyle buluşturma, pazar oluşturma gibi konularda destekler (örneğin platform içi iş ağına dahil eder).

Dördüncü aşama (Dayanıklılık): Kişi artık kendi ayakları üzerinde durabilir hale geldiğinde, o da sisteme bağışçı olarak katılmaya teşvik edilir; böylece sistem döngüsel hale gelir.

Vakfeyn akıllı kontratları, bu aşamaları yönetmek üzere tasarlanacaktır. Örneğin bir ihtiyaç sahibi kaydedildiğinde, kontrat otomatik olarak "Aşama1 yardımı: 3 ay boyunca aylık 1000 TL zekât" tanımlar.

3 ay sonunda otomatik olarak Aşama2'ye geçer: "Karz-ı hasen: 5000 TL sermaye kredisi, 1 yıl geri ödemesiz". Bu süreler ve tutarlar, tabi ki yönetim tarafından belirlenecek parametrelerdir ama kontrat bunları zamanlayarak uygular.

Kurumsal Ortaklıklar: Vakfeyn platformu, tek bir kurumla sınırlı değildir; aksine bir konsorsiyum modeli şeklinde tasarlanmıştır. Zekât fonu için ülke çapındaki zekât otoriteleri, vakıf fonu için farklı vakıf idareleri, mikro kredi fonu için İslami bankalar/platformlar sisteme entegre olabilir.

Akıllı kontratlar, her bir fon sağlayıcı kurumu bir node (düğüm) gibi değerlendirerek, platform kararlarını dağıtık şekilde alabilir. Bu, yönetişim ve güvenliği artırır. Örneğin Türkiye'de Diyanet'in zekât fonu, Vakıf katılım bankasının karz fonu, bazı büyük STK'ların sadaka fonları Vakfeyn'e bağlandığında, sistem tüm bu kaynakları bütünleşik yönetir; ancak her kurum kendi fonunun doğru kullanıldığını blokzincir üstünde izler ve denetler.

Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik: Vakfeyn, diğer tüm örneklerde olduğu gibi, tam şeffaflık ilkesini güder. Tüm fon giriş-çıkışları, yararlanan kişiler (anonim ID'lerle), performans ölçütleri anlık olarak kayıt altındadır. Platform, düzenli olarak sosyal etki raporları yayınlar. Örneğin "Bu yıl 10 milyon TL zekât toplandı, 5000 aileye dağıtıldı, 200 kişiye karz-ı hasen verildi, 50 kişi iş sahibi oldu" gibi metrikler kamuoyuyla paylaşılır. Böylece toplum desteği ve güveni sürekli yüksek tutulur.

Teknoloji Altyapısı: Vakfeyn için teknik olarak izinli (private) bir blokzincir ağı öngörülmektedir. Zira çok paydaşlı ve yüksek işlem hacimli bir yapı olacağı için, işlemlerin hızlı ve masrafsız olması gerekir.

Konsorsiyuma dahil kurumlar, ağın doğrulayıcı node'ları olarak görev yapar. Akıllı kontratlar her bir node'da çalışır ve fikir birliği ile işlemler onaylanır.

Bu yapı hem ölçeklenebilirlik hem de güvenlik açısından uygundur. Gerekirse kritik veriler (kişisel bilgiler gibi) şifreli veya off-chain saklanabilir, sadece hash'leri blokzincire atılır. Böylece KVKK gibi yasal gerekliliklere de uyum sağlanır.

Vakfeyn modeli, idealist bir "sosyal finans süper platformu" vizyonunu temsil eder.

Bu model henüz tam anlamıyla gerçek bir uygulamada hayata geçirilmiş değildir; ancak literatürde benzer entegre yaklaşımların önerildiği görülmektedir (örneğin Tahiri Jouti, 2019, İslami sosyal finans araçlarının entegre yönetimi için bir çerçeve önermiştir).

Vakfeyn, bu entegre yaklaşımı blokzincir ile gerçeklemeyi amaçlayan özgün bir konsepttir. Eğer hayata geçirilebilirse, İslami sosyal finansman kaynaklarının birleşik ve stratejik kullanımında çığır açabilir.

Özellikle Türkiye gibi zekât, vakıf ve infak kültürünün güçlü olduğu; ancak bunların dağınık yönetimi nedeniyle tam kapasite kullanılamadığı ülkelerde Vakfeyn gibi bir model büyük fark yaratabilir. Bu model, devlet kurumları, bankalar ve sivil toplum arasındaki iş birliğini de artıracaktır.

Vakfeyn platformunun başarısı için kritik noktalardan biri, tüm paydaşların aynı vizyon etrafında birleşmesidir. Teknik zorluklar çözülebilir; esas mesele, kurumlar arasındaki güveni tesis etmek ve birlikte çalışma kültürünü yerleştirmektir.

Blokzincir burada tarafsız bir hakem rolü oynayarak güven sorununu aşmada yardımcı olacaktır. Her kurum, kaynaklarının kötüye kullanılmayacağını bilerek sisteme dahil olursa, gerisi gelecektir.

Ayrıca halkın desteği de önemli bir ayağıdır; bu nedenle platformun toplumsal tanıtımı iyi yapılmalı, "bir elin verdiğini öbür el görmez" ilkesiyle mahremiyet korunurken aynı zamanda "veren el ile alan el buluşur" ilkesiyle şeffaflık sağlanacağı anlatılmalıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

"Akıllı Kontratlarla İslami Sosyal Finans Entegrasyonu" başlıklı bu çalışma, İslam'ın kadim sosyal finansman araçlarını (zekât, sadaka, vakıf vb.) blokzincir teknolojisinin sağladığı modern imkânlarla buluşturmanın teorik zeminini ve pratik uygulamalarını kapsamlı biçimde ele almıştır.

Çalışmada ilk olarak, İslami sosyal finansın mevcut yapısındaki sorunlar tespit edilmiş; özellikle şeffaflık eksikliği, hesap verebilirlik problemleri, verimsizlik ve dijital dönüşüm ihtiyacı üzerinde durulmuştur. Bu sorunlara çözüm olarak öne çıkan blokzincir tabanlı akıllı kontrat teknolojisinin temel özellikleri incelenmiş ve İslami finans prensipleriyle uyum noktaları ortaya konmuştur. Elde edilen bulgular, blokzincir entegrasyonunun zekât, sadaka ve vakıf süreçlerinde önemli iyileştirmeler sağlayacağını güçlü bir şekilde işaret etmektedir.

Literatürdeki çalışmalar ve pilot uygulamalar göstermektedir ki, şeffaflık ve izlenebilirlik blokzincir ile en üst düzeye çıkmakta, bu da bağışçı ve toplum güvenini artırarak daha fazla kaynağın seferber edilmesine yol açmaktadır (Masverse, 2024). Otomasyon ve aracısız işlem sayesinde operasyonel maliyetler düşmekte, yardımlar daha hızlı ve doğru şekilde ihtiyaç sahiplerine ulaşmaktadır (Chang, 2020). Akıllı kontratların kendi kendine icra kabiliyeti, yardımların amaç dışı kullanımını önlemekte ve İslami kuralların (nisab, havl, vakıf şartları vs.) harfiyen uygulanmasını garanti altına almaktadır (Hudaefi, 2020).

Çalışmada ortaya konan zekât ve vakıf akıllı kontrat şablonları, bu tespitleri somut modellerle desteklemiş; zekât için geliştirilen kontrat örneği nisab ve havl şartlarını gözeterek otomatik zekât tahsilat ve dağıtımını gösterirken (Hu, 2020), vakıf kontratı örneği anaparanın korunup gelirinin ebediyen hayra sarf edildiği dijital vakıf modelini simüle etmişti (Baraka Fund, 2023). Bu modeller, literatürdeki kavramsal önerilerle de büyük ölçüde örtüşmekte ve uygulanabilirliklerini halihazırda kısmen kanıtlamış gerçek projelerden ilham almaktadır.

Çalışmanın kuramsal katkılarından biri de, farklı İslami sosyal finans araçlarının entegre bir dijital platformda yönetilmesi fikrini geliştirerek Vakfeyn adını verdiğimiz özgün modeli önermesidir. Vakfeyn modeli, zekât, sadaka, vakıf ve karz-ı hasen fonksiyonlarını blokzincir üzerinde bir araya getirerek sinerjik bir etki yaratmayı hedeflemektedir. Bu model ile, fakirlerin sadece kısa vadeli nakit yardımlarla değil, aynı zamanda uzun vadeli vakıf programları ve faizsiz finansman imkânlarıyla desteklenmesi; böylece yoksulluğun kalıcı olarak azaltılması öngörülmektedir.

Vakfeyn, literatürdeki entegre yaklaşımların (örn. 4ER modeli) teknolojik bir realiteye dönüştürülebileceğini göstermiştir (Widiastuti, 2022). Elbette Vakfeyn henüz bir konsept olup, gerçek dünyada uygulanması çeşitli zorluklar barındıracaktır (kurumsal işbirliği, yasal düzenleme, büyük ölçekli teknik altyapı vb.). Ancak bu çalışmada ortaya konan çerçeve, ileride bu yönde atılacak adımlar için bir yol haritası niteliğindedir.

Çalışmada incelenen kurumsal pilot örnekler, teorik çıkarımların pratikte karşılık bulmaya başladığını net biçimde göstermektedir. Malezya'daki kripto zekât platformu (MAW), dijital varlık sahiplerinin de zekât mükellefiyetini yerine getirebilmesine imkân tanıyarak önemli bir boşluğu doldurmuştu (Salaam Gateway, 2024).

Pinterra WaqfChain ve benzeri VakıfTek girişimleri, blokzincirin vakıf projelerine finansman sağlamada ve vakıf gelirlerini takip etmede ne derece kullanışlı olabileceğini ispatlamıştır (Reuters,

2018). Baraka Fund gibi küresel platformlar ise, coğrafi sınırları aşan dijital vakıf modelinin mümkün olduğunu ve süreklilik arz eden sadaka-i cariye kavramını genç nesillere sevdirebileceğini ortaya koymuştur (Baraka Fund, 2023).

Bu örneklerin başarıları, diğer İslam ülkelerinin de benzer projelere yönelmesini teşvik etmektedir. Nitekim Endonezya, Suudi Arabistan, Türkiye gibi ülkelerde, hem devlet kurumları hem start-up şirketleri düzeyinde, İslami sosyal finansın dijitalleşmesi yönünde bir hareketlilik gözlenmektedir.

Bu çalışma, söz konusu hareketlilik içinde blokzincir teknolojisinin merkezi bir rol oynayacağını vurgulayarak, aktörlere dikkat edilmesi gereken hususlar ve izlenebilecek stratejiler konusunda bilimsel bir perspektif sunmaktadır.

Bununla birlikte, çalışma aynı zamanda bir uyarıyı da dile getirmektedir: Teknolojik entegrasyon panzehir değildir; başarılı olması için insan unsuru, kurumsal iyi yönetişim ve şer'î/hukuki uygunluk boyutlarının titizlikle ele alınması gerekir. Aksi takdirde beklenen faydalar gerçekleşmeyebilir veya yeni riskler ortaya çıkabilir. Örneğin, düzenleyici çerçeve oluşmadan dijital zekât uygulamasına geçilirse, fetva belirsizlikleri güvensizlik yaratabilir; ya da siber güvenlik zafiyeti olursa, fon kaybı yaşanıp itibar zedelenebilir.

Sonuç itibariyle, "İslami sosyal finans + blokzincir" buluşması, 21. yüzyılın İslam dünyası için ufuk açıcı bir fırsat penceresi sunmaktadır. Asırlar önce vakıf sistemiyle medeniyet inşa eden, zekât kurumu ile sosyal adaleti sağlayan toplumlar, bu kadim mirası modern teknolojinin yardımıyla yeniden canlandırabilirler.

Blokzincir ve akıllı kontratlar, emanetleri koruma, adaleti sağlama, yolsuzluğu önleme gibi konularda insanlığa sunulmuş tarafsız ve güçlü bir araçtır. Bu aracı, hikmet ve ferasetle kullanmak Müslümanların elindedir. Şeffaf, etkin ve hesap verebilir bir sosyal finans düzeni, İslam'ın toplumsal barış ideallerine ulaşmada önemli bir adımdır.

Bu çalışma, bu yolda atılacak adımlara bilimsel bir katkı sunmayı amaçlamış; gerek teorik modeli gerek uygulama örnekleriyle literatüre mütevazı bir katkıda bulunmuştur. Gelecekte bu alanda yapılacak çalışmalar, özellikle gerçek pilot projelerin verilerini analiz eden ampirik araştırmalar, konunun daha iyi anlaşılmasını ve eksik yönlerin tamamlanmasını sağlayacaktır.

Sonuç olarak bu çalışma, blockchain tabanlı akıllı kontratların İslami sosyal finans alanında şeffaflık ve verimliliği artırmada önemli avantajlar sağladığını göstermektedir. Geleneksel yöntemlere kıyasla

bu teknolojilerin entegrasyonu, fonların toplanması, yönetilmesi ve dağıtılmasında işlemsel maliyetleri azaltmakta, süreçleri hızlandırmakta ve güvenilirliği artırmaktadır. Ayrıca, literatüre yapılan katkı olarak, akıllı kontratların İslami finans prensiplerine uygunluğu ve sürdürülebilirliği konularında yeni bulgular sunulmuştur. Gelecek araştırmalar için, uygulama tabanlı pilot çalışmaların gerçekleştirilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

Baraka Fund. (2023). Give Once, Give Forever – Whitepaper. Retrieved from https://baraka.fund.

Bernardo, V. (2018). Blockchain Venture Aims to Modernise İslamic Endowments, https://www.reuters.com.

Chang, A., Baudier, P., Zhang, H., Xu, Q., Zhang, Y., & Arami, M. (2020). Transparency and privacy for a sustainable donation environment. Sustainability, 12(10), 4420. Retrieved from https://scientiamag.org.

Gazali, N. M., & Che Ismail, N. (2019). Developing the Crypto-Waqf Model: A Perspective for Entrepreneurs. Proceedings of the International Conference on Entrepreneurship (ICE). Retrieved from https://www.emerald.com.

Hudaefi, F.A., et al. (2020). How Does Islam See Blockchain? The Development of Islamic Finance in the Era of Fintech. Journal of Islamic Monetary Economics and Finance, 6(4), 733-75 ijazbaznas.com.

Hu, H., & Li, C. (2020). Token-Based Blockchain Charity Platform Design and Implementation. IEEE International Conference on Blockchain, 2, 510-51 ijazbaznas.com.

INCEIF. (2020). Integrating Waqf Crowdfunding into Blockchain: Enhancing Trust in Islamic Social Finance. Policy Brief. Retrieved from https://www.inceif.edu.my.

Kunhibava, S., Muneeza, A., Mustapha, Z., Khalid, M., & Kiran, G. (2024). Blockchain Use Case in Islamic Social Finance. ISRA International Journal of Islamic Finance, 16(1), 1-1 ivysci.com ivysci.com.

IFN Asia (2024). Is Blockchain a Strategic Development for Islamic Social Finance? IFN Asia 2024 Forum Recap. Retrieved from https://masverse.com.

Kunhibava, S., Muneeza, A., Mustapha, Z., Khalid, M., & Kiran, G. (2024). Blockchain use case in Islamic social finance. ISRA International Journal of Islamic Finance. Advance online publication. https://www.researchgate.net/publication/380128837_Blockchain_Use_Case_in_Islamic_Social_Finance.

Memon, M. A. (2024). Blockchain and smart contracts in Islamic finance [Master's thesis, Institute of Business Administration]. IBA Repository. https://ir.iba.edu.pk/etd-ms-ibf/53/.

Mohaiyadin, N. M. H., Aman, A., Palil, M. R., & Said, S. M. (2022). Addressing accountability and transparency challenges in waqf management using blockchain technology. Journal of Islamic Monetary Economics and Finance, 8(Special Issue), 105–112. Retrieved from https://jimf-bi.org.

Mohamed, M.A., & Mohamud, O.A. (2023). The Role of Blockchain Technology on Zakat Institutions: A Way Forward (Literature Review). International Journal of Membrane Science and Technology, 10(3), 1996-200 researchgate.net.

Mohamad, M. T. (2023). Leveraging blockchain-based smart contract in Islamic finance. International Journal of Islamic Economics and Finance Research, 6(2), 23–37. https://ijiefer.uis.edu.my/ircief/article/view/96.

Mousavi, S. H., Tohidinia, A., & Mousavi, S. M. (2025). Transforming Islamic finance: The impact of blockchain and smart Sukuk. Access Journal. Advance online publication. https://www.researchgate.net/publication/387986464_Transforming_Islamic_finance_the_impact_of_blockchain_and_Smart_Sukuk.

OneSafe Content Team. (2025, March 18). Zakat Meets Crypto: A New Era for Charity in Indonesia. OneSafe Blog. Retrieved from https://onesafe.io.

Pinterra. (2024). Company Profile and Pilot Projects. Retrieved from https://www.linkedin.com/company/pinterra.

Pekerti, R. D., Hikmatyar, M., Rizal, D., & Nurzaman, I. (2023). Smart Sukuk on blockchain technology: A systematic literature review. Proceedings of the 8th Global Conference on Business, Management, and Entrepreneurship (GCBME). Atlantis Press. https://www.atlantis-press.com/article/126001161.pdf.

Rejeb, D. (2020). Blockchain and smart contract application for zakat institution: A conceptual study. International Journal of Zakat, 5(3), 20–28. Retrieved from https://ijazbaznas.com.

Reuters, (2019). Finterra expands WaqfChain to Brunei and India. Reuters. Retrieved from https://www.reuters.com.

Salaam Gateway, (2024, December 26). Malaysia enables Zakat payments through cryptocurrencies. Retrieved from https://salaamgateway.com.

Salleh, S., Abdul Rasid, S., & Basiruddin, R. (2019). Blockchain Technology in Zakat Management: A Preliminary Study. International Journal of Zakat, 4(1), 1-1 ijazbaznas.com.

Saudipedia. (2024). Waqfy Platform Profile. Retrieved from https://www.saudipedia.com.

Tahiri Jouti, M. (2019). An integrated approach to achieve financial inclusion through Islamic social finance. International Journal of Islamic Economics and Finance (IJIEF), 2(1), 35–61. Retrieved from https://journals.uii.ac.id/IJIEF.

Vizcaino, B. (2018). Blockchain venture aims to modernise Islamic endowments. Reuters. Retrieved from https://www.reuters.com.

Widiastuti, T., et al. (2022). Developing an integrated model of Islamic social finance: Toward an effective governance framework. Heliyon, 8(9), e1038271. Retrieved from https://www.researchgate.net.

Yaga, D., Mell, P., Roby, N., & Scarfone, K. (2019). Blockchain Technology Overview. NIST Internal Report 820 scribd.com.

Zulaikha, S., & Rusmita, S. A. R. (2021). Blockchain for Waqf Management. In Fintech in Islamic Finance (pp. 163–178). Edward Elgar Publishing. Retrieved from https://www.elgaronline.com.

STANİSLAVSKİ OYUNCULUK SİSTEMİ'NDE COŞKU BELLEĞİ TEKNİĞİ'NİN İNCELEMESİ

THE REVIEW OF STANISLAVSKY ACTING SYSTEM'S EMOTIONAL MEMORY TECHNIQUE

Fatih NASIR*

Özet

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Sanayi Devrimi'nin etkisiyle değişen dünya düzeni ve yaşam tarzı bilim, sanat ve felsefe alanında pek çok yeni düşünce ve akımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Comte'nin düşünceleri ekseninde şekillenen dönemin felsefe anlayışı pozitivizm, bilim camiasının yanı sıra sanat camiasını da etkilemiş, sanatta gerçekçilik düşüncesinin ortaya çıkışında önemli etkileri olmuştur. Toplumsal problemleri ele alan, hayat gerçeklerini yansıtan, gerçekçi tiyatro anlayışı gittikçe güç kazanmış, dönemin tiyatro anlayışı olarak romantik tiyatronun yerini almaya başlamıştır. Aynı zamanda modern tiyatronun miladı kabul edilen gerçekçi tiyatro; oyun yazımında, sahnelenmesinde ve oynanmasında gerçekçi ögeler içeren bir anlayış sunmuştur. Yazılan tiyatro oyunlarında gerçek hayattan kişilerin doğal halleri ve yaşadıkları ele alınmaya başlanırken, gerçekçi dekor ve aksesuarlar kullanılmaya başlanarak bu gerçeklik algısının oluşmasına katkıda bulunma hedeflenmiştir. Her yönüyle bir gerçeklik yanılsaması oluşturma düşüncesi üzerine inşa edilen gerçekçi tiyatroda bu gerçekçiliği oluşturmada en büyük vazife aktörün sahici performansına düşmektedir. Doğal ve gerçekçi oyunculuğun nasıl sağlanabileceği ve bunun devamlılığı ile ilgili olarak dünyada ilk sistemli çalışma ve kuramsal bilgiyi oluşturan ünlü Rus oyuncu ve yönetmen Konstantin Stanislavski' dir. Kendi oyunculuk ve yönetmenlik pratiklerinden yola çıkarak oluşturduğu oyunculuk anlayışı zamanla Stanislavski Sistemi olarak adlandırılmıştır. Aktörlüğü psiko-fiziksel bir eylem olarak gören Stanislavski, çalışmalarının başlangıcında oyunculukta bilinç ve bilinçaltı ilişkisine yoğunlaşmış, Psikolojik Eylemler Yöntemi olarak adlandırılan altı temel teknik ile Sistem'inin temellerini atmıştır. Oyuncunun geçmişte hissettiği bazı duygularını bilinçli olarak yeniden hissetmesine dayanan coşku belleği tekniği, bu altı teknikten biri olup bu çalışmada Stanislavski'nin oyunculuk yaklaşımı ile tekniğin temel işleyiş mantığı ve bu tekniğe yöneltilen eleştiriler irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Gerçekçi Tiyatro Akımı, Stanislavski Oyunculuk Sistemi, Coşku Belleği.*

Abstract

In the mid-nineteenth century, the changing world order and lifestyle due to the impacts of Industrial Revolution positioned itself to do appearance of many new ideas and movements in the fields of science, art and philosophy. The philosophical understanding of the period, positivism, which was shaped on the axis of Comte's thoughts, affected the art community as well as the science community, and had important effects on the emergence of the idea of realism in art. The mentality of realistic theater, which deals with social problems, reflects the realities of life, has gained strength and started to replace romantic theater as the theater mentality of the period. At the same time, realistic drama, which is considered the milestone of the modern theater, presented an idea that included realistic elements in playwriting, staging and acting. In the plays, the natural states and experiences of real-life people began to be treated, realistic decor and accessories began to be used, aiming to contribution to the formation of this perception of reality. In realist drama, which is built on the idea of creating an illusion of the reality in every aspect, the biggest task in creating this realism falls to

* Haliç Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tiyatro Ana Sanat Dalı, 23459005009@ogr.halic.edu.tr.

the actor's authentic performance. The famous Russian actor and director Constantin Stanislavsky was the first in the world to create a systematic study and theoretical knowledge on how to achieve and maintain natural and realistic acting. His mentality of acting, based on his own acting and directing practices, came to be known as the Stanislavsky System in time. Stanislavsky, who considers acting as a psycho-physical act, focused on the relationship between consciousness and subconsciousness in acting at the beginning of his studies and laid the foundations of his System with six basic techniques called the Method of Psychological Actions. The emotional memory technique, which is based on the actor's consciously re-feeling some of the emotions he felt in the past, is one of these six techniques. In this study, Stanislavsky's approach to acting, the basic functioning logic of the technique and the criticisms directed against this technique will be scrutinized.
Keywords: *Realistic Drama Movement, Stanislavsky Acting System, Emotional Memory.*

1. Giriş

"Batı tiyatrosunda her çeşit tiyatro ürününün ortak özelliğini gösteren teknik bir terim olarak türetilen, tiyatrosal, sahnelenebilir, oynanabilir olanı ifade etmek amacıyla kullanılagelen bir terim olan dram, başlangıçtan bugüne sürekli olarak gerçeğe uygun olanın canlandırılması anlayışına temellenmiştir" (Duman, 2017:10).

Tiyatronun ilk kuramsal değerlendirmelerine Antik Yunan'da rastlanmaktadır. Ünlü düşünür Aristoteles 'Poetika' adlı eserinde tiyatronun sistemli ilk düşüncelerini sunmuştur. Aristoteles 'in düşüncelerini besleyen; o dönemin oyun yazarlarının yapıtlarıdır. Tragedya ve komedya türündeki en büyük örneklerin verildiği İ.Ö. beşinci ve altıncı yüzyılları içine alan dönem, sanat ve kültür açısından Antik Yunan Uygarlığı'nın en göz alıcı periyodu olmuştur (Şener, 2020:15).

Aristoteles'in Poetika'da tiyatro sanatı hakkında belirttiği birçok ana esas, ilerleyen dönemlerde dramatik olanın temel kriterleri olarak kabul edilmiştir. Bu kriterlerin gerçekçilik ekseninde şekillendiği, gerçeğe uygunluğun Aristotelesçi Tragedya'nın dramatik olmada saptayıcı unsuru oluşturduğu gözlemlenmiştir. Poetika'da Aristoteles'in ortaya koyduğu ilkelere bakıldığında, gerçeklik vurgusu sanki sahnede kurmaca olan olayların bir an için niteliği belli olursa her şey son bulacakmışçasına detaylandırılmıştır. Aristoteles, öykü, karakter ve düşünceden oluşan üç temel bileşeni tragedyanın temel saç ayakları olarak görmüştür. Ünlü düşünüre göre tragedya gerçeğe uygun kişiler ve bu kişilerin eylemlerinden oluşturulan öykülerle belli bir düşünceyi nakletmek üzere kurgulanmış bir türdür. Bu nitelikler dram teorisinin de esaslarını oluşturmuştur. Aristoteles için en önemli şey öykünün gerçeğe uygunluğu ile karakterin yaşamda rastlayabileceğimiz, gerçeğe uygun insani özellikleri olan türde olmasıdır. Aristoteles karakterin davranışları ve konuşmalarının olasılık veya mecburiyetten ötürü doğması gerektiğine inanmış, karakterin kendisinden beklenmeyen davranışlar sergilemesi ve konuşmalar yapmasını inandırıcılığa zarar vereceğinden dolayı

kaçınılması gereken bir durum olarak belirlemiştir. Karakterizasyonda bu denli bir gerçeğe uygunluk gözetme, bugün dramatik yapının olmazsa olmaz kurallarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Karakterle kendisi arasında seyircinin bir bağ kurması, kendini onun yerine koyabilmesi hedefinden ötürü, karakterin gerçekçi çizimi asal kural olarak Poetika'da yer almıştır (Duman, 2017:11-13).

Çağlar boyu sahnede olanlara seyircinin gerçekte ya da başka bir ifade ile gerçekten oluyormuşçasına inanması temel hedefine ulaşmada sahne ile seyirci arasına koyulacak mutlak mesafenin bu amaca hizmet etmesi amaçlanmıştır. Oyunun oynandığı alan ile izlendiği alanın aşılması imkânsız bir sınırla birbirinden bu nedenle ayrılmıştır. Bu sınırın oluşturduğu çizgi sayesinde seyirci yaşamadığı ancak yaşanmış olma ihtimali olan bir hadisenin izleyicisi konumuna gelmektedir. Bu durum nedeniyle seyircinin ikili bir ruh hali ve karmaşıklık içinde olması söz konusudur. Gerçek olmadığını bilmesine rağmen onu gerçekmişçesine kabul etmesi, dramın üzerinde uzlaşılmış konvansiyonel yapısını gözler önüne sermektedir. Çağlar boyu seyirci ile sahnedekiler arasındaki bu anlaşma bozulmamış, sahnedeki kurmaca dünyanın gerçek olmadığını bilen seyirci buna karşın ona inanır gibi yapmış, seyircinin bu tutumuna güvenerek sahnedekiler de eylemlerini sürdürmüştür (Duman, 2017:15,16). "Başlangıçtan beri oyun yerini seyir yerinden ayıran aralık, yaşamla sanatın bağıntısını güçlendirmiştir" (Şener, 2003:118).

Dram sanatında en yaygın sahneleme biçimi olarak 'kapalı biçim' bizi karşılamaktadır. Seyircinin varlığı hesaba katılmadan, seyirci yokmuşçasına, sahnenin seyirciye kapalı olmasını ifade etmesi bakımından bu şekilde isimlendirilmiştir. Gerçeğine benzer olmayı gözetmesi sebebiyle 'benzetmeci', gerçeklik yanılgısı oluşturması bakımından 'yanılsamacı', karakterlerle seyirci duygudaşlığı yaşatması açısından ise 'özdeşleşmeci' gibi adlar da kullanılmaktadır (Duman, 2017:16).

Batı sanat anlayışı, sanatı yansıtma, benzetme, taklit olarak görmeye yönelik bir tutum içerisindedir. Bu tutumun doğal sonucu olarak sanatçı eserlerinde dünyaya adeta ayna tutarak doğayı, insanı, hayatı yansıtır. Yüzyıllar boyu sanatı yansıtma olarak değerlendirme algısı devam etmiş ve zamanımıza kadar gelmiştir. Nitekim Aristoteles'in Poetika'da yer verdiği temel prensipler sonraki devirlerde dram sanatını biçimlendirmiş, Poetika ile tiyatro sanatı geri dönülmez halde yaşam gerçeğine yaklaşmıştır. Gerçekliğe ve gerçekçiliğe yüklenen anlamlarda değişiklikler olsa da dram sanatına yüklenen bu gerçekçi olma görevi batı tiyatrosunda çağlar boyu sürmüştür (Duman, 2017:17-18). Halen seyirci çoğunluğu tarafından tutularak gücünü korumakta olan tiyatroda gerçekçilik, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli karşı çıkışlar olmasına karşın günümüz çağdaş batı tiyatrosunun yaygın tiyatro anlayışını oluşturmaya devam etmektedir (Şener, 2020:219).

2. Tiyatroda Gerçekçi Akım

İlk olarak Britanya'da başlayan ve tüm dünyaya yayılan endüstrileşme süreci; on sekizinci yüzyılın ortalarından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar sürmüş ve Endüstri Devrimi olarak adlandırılmıştır. Asırlar boyunca kullanılagelen odun alevinin yerini kömür alevine bırakmasına, kas gücünün yerini buharla çalışan makinelere devretmesine, geleneksel olanın modernle yer değiştirmeye başlamasına, büyük rakamlarda kırdan kente göç hareketlerinin ortaya çıkmasına, küçük kasabaların şehirlere dönüşmesine, toprağa olan bağımlılığın azalmasına, iş bölümü ve uzmanlaşmanın artmasına, işçi sınıfının ortaya çıkmasına, ulaşım ve haberleşme sistemlerinde önemli ilerleme ve gelişimin gerçekleşmesine imkân tanımıştır (Yağlı, 2022:9). Küçükkalay (2008), Endüstri Devrimi'ni nitelendirmede samuray kılıcını örneklemesi yaparak devrimin ortaya çıkardığı sosyal, kültürel ekonomik ve politik sonuçlarla tarihi ikiye ayırdığını ileri sürmüştür. Endüstri Devrimi, düşün ve sınıf çatışmalarını hızlandırmış, giderek yükselen kapitalist değerler oluşturarak insanların gittikçe birbirlerinden daha çok uzaklaşmasına ve sadece kendilerine değil yaşadıkları çevrelerine de yabancılaşır olmasına neden olmuştur. Giderek daha çetin bir hale gelen kent hayatı, sermaye sahipleri ile işçi sınıfı arasındaki mücadelede yaşam gerçeğinin daha karanlık bir tablo çizilmesine sebep olurken, bu toplumsal panorama gerçekçi sanat anlayışı ile gözler önüne serilerek artık toplumsal sorunlara parmak basan ve gerçekleri olduğu gibi sunan eserlerin dönemi başlamıştır. Gerçekçi sanatın yaşama karşı başlattığı mücadele Ernst Fischer' e göre bir bakıma kapitalizm ile yüzleşmedir. Fakirlik, zorlaşan yaşam şartları, günden güne yitirilen ahlaki değerler, gerçekçi sanat anlayışının oluşmasında harekete geçirici unsurlar olmuştur (Zeren, 2011:31-32).

Genel ve kısa bir tanımlamayla gerçekçi tiyatro; "gerçekçi sanat anlayışı ve yöntemi içinde yer alan tiyatro" türüdür (Çalışlar, 1993: 73). Gerçekçi akım tiyatroya on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hâkim olmaya başlamış ve yaygın görüşe göre modern tiyatronun başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Biçimin değil özün anlam ve önem kazandığı gerçekçi tiyatroda temel ilke bir gerçeklik yanılsaması yani illüzyon oluşturmaya dayanmaktadır. Oyun kurgusunda, sahne donatımında, oyunculukta yani bir tiyatro oyununun tüm unsurları ile gerçeğin sanki sahiden oluyormuş gibi sahne üzerinde canlandırılması ve oyunu seyrederken seyircinin tam bir yanılsama yaşamasının sağlanması, bu tiyatro akımının en ayırıcı özelliğidir. Gerçekçi tiyatro düşünce unsurunun ağırlık kazandığı, toplumsal çevre içinde insan ilişkilerinin değerlendirildiği bir tiyatro akımıdır. Bu tiyatro anlayışı, yaşam gerçeğini aynen sahneye aktarma konusu üzerinde hassasiyetle durmuş, sahnede ortaya çıkarılmak istenen gerçeğin inandırıcı olması ise yaratılan illüzyona bağlanmıştır. İllüzyon yaratma konusunun gerçekçi tiyatro kuramcılarınca bu denli ciddi bir biçimde

ele alınmasının başlıca sebebi, sahnede olanların gerçekten oluyormuş gibi algılanması zorunluluğundan ileri gelmektedir. Aksi takdirde seyircinin inandırılmaması durumunda gerçeklerin üzerinde düşündürülmesi de imkânsızlaşacaktır. Avrupa ülkelerinde realizme geçiş döneminde tiyatro yapılarının sayısı çoğalmış, tiyatro sanatı epey yayılmış ve bu sanatın eskisine oranla daha popüler hale gelmesi ile sahnelemede yetki ve sorumluluk taşıyacak bir yöneticiye ihtiyaç artmıştır. Tiyatroda yönetmen kavramının gerçek manada önem kazanması ve ortaya çıkışı gerçekçi tiyatro anlayışının tetiklemesi ile başlamıştır. Gücünü günümüze dek koruyan bir akım düzeyine ulaştırmada Bernard Shaw, Çehov, Gorki, İbsen, Strindberg gibi usta oyun yazarlarının payı büyüktür. Uygulamaları ile Saxe Meiningen Dükü, André Antoine, Stanislavski gibi önemli yönetmenler bu kuramın açıklık ve kesinlik kazanmasını sağlamıştır (Şener, 2020:163-189).

2.1. Tiyatroda Yönetmenlik Kavramının Ortaya Çıkışı

Avrupa'da on beşinci yüzyıldan itibaren dramatik edebiyatın ve tiyatro sanatının gelişiminde önemli katkıları olan; İngiltere'de Shakespare ve Marlowe, Fransa'da Moliere, İspanya'da Lope De Vega, Almanya'da Goethe gibi yazarlar önemli eserler vermiştir. O dönem bugünkü anlamda bir yönetmen figüründen çok yazarın kumpanya patronu olduğu bir figürün varlığından söz etmek daha isabetli olacaktır. Shakespeare ve Moliere gibi yazarların kendi kaleme aldığı oyunlarını sahneye koymada kumpanyadaki oyunculara öğütler verdiği bilinmektedir. Buna bir yönetmenden çok oyuncu koçluğu veya eğitimi demek yerinde olacaktır. On altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki yazar ve tiyatrocuların yönetmenlik tekniklerine çok değinmedikleri, daha çok dram sanatına dair yorum yaptıkları görülmektedir. Yirminci yüzyıla gelene kadar Avrupa'da bir tekniğe göre yapılan oyunculuktan veya oyunculuğa dair kuramsal bilgiden söz edilebilmesi pek mümkün değildir. Rönesans deneyciliği ile başlayan gerçekçi sahne tasarımına dair fikirler, on dokuzuncu yüzyılda önem kazanan doğalcılık, yirminci yüzyılda relativist düşüncesinin ürünü dışa vurumculuk ile güçlenerek sahneleme anlayışını geliştirmiş, yönetmenlik sanatının ilk adımları on sekizinci yüzyılın ortalarında atılmaya başlansa da 1826-1914 yılları arasında yaşamış Saxe-Meiningen Dükü II. George'un kolektif oyunculuk ve modern sahne tasarımına yönelik yenilikçi tarzı bu alanda döneminin en önde gelen örneğini oluşturmuştur (Sezgin, 2009:29-38).

Gerçeklik illüzyonu oluşturma gayesi gerçekçi tiyatroyla birlikte zirveye ulaşmıştır. Dramatik metinlerin yanında sahnedeki her unsurun üzerinde durulması gerçekçiliği sağlamak için ortaya çıkan çabanın eseri olmuş ve artık oyuncu önemli bir etmen halini almıştır. Sahnedeki karakterin gerçekten var olduğuna seyircinin inanmasını sağlamak için oyunculuk başta gelen öge olarak tiyatroda yer

edinince, bu durumda gerçekçi aktörlüğün teorize edilmesi ve tüm sahneyi yönetecek yönetmenin ortaya çıkması kaçınılmaz bir mecburiyet olmuştur (Duman, 2017:37).

Bugünkü sahnelemelerin temeli tiyatro tarihinin ilk yönetmeni olarak kabul edilen Saxe Meiningen Dükü II. George (1826-1914) tarafından atılmıştır. Dük II. George tiyatroda sahnelemeye kazandırdığı yenilikler ve ilklerle birlikte ayrıca tarihte bir devlet adamının tiyatroda yönetmenliği üstlenmesi ile de ayrı bir yere ve üne sahiptir (Topal, 2021:5).

Dük ilk olarak hareket halindeki oyuncu ile bez üzerine işlenmiş boyalı resimler arasındaki uyumsuzluğun giderilmesine çözüm üretmek istemiş, oyuncunun hareketlerine süreklilik kazandırmayı amaçlamıştır. Rönesans ile gelen ve Romantik dönemde tam anlamıyla yerleşen simetrik dekor düzenini değiştiren Dük, estetik görünüşü daha iyi hale getirecek olan asimetrik dekor düzenini uygulayarak boyalı bez panolar kullanmayı sona erdirmiştir. Aynı zamanda bir ressam olan Dük, dekorların yapımını bizzat üstlenmiş, oyunculuk üzerinde ise hassasiyetle durarak, oyuncunun sahneye koyanın gözetiminde role uymasını provalarda öğrenilmesi gerekli bir durum olarak değerlendirmiştir. Takım oyunculuğunu ilk gerçekleştiren isim olan Dük, her oyuncunun işini aksatmadan yerine getirmesi gerektiğini düşünmüştür (Nutku, 2021:278). Dük George sahnedeki her oyuncunun repliği olsun ya da olmasın ayırt etmeksizin önemli olduğunu düşünmüş ve oyunculuğa özel bir yaklaşımı olmuştur. Kostümlerin oyuncuların elbisesi gibi gözükmesini istemiştir (Topal, 2021:8). Provalarda da dekor, giysi, aksesuar kullanmanın gerekliliğini belirtmiştir, aksesuarların gerçek eşyalar olmasını ve bunların oyuncular tarafından kullanımını talep etmiştir. Oyuncu ile dekor uyumunu sağlamaya çalışmış, oyuncunun paralel çizgilerle hareket etmemesini istemiş, çaprazlama yürüterek asimetriyi oyuncu yerleştirmede de uygulamıştır. (Nutku, 2021:279). "Ayrıca Dük politik güç olarak otoriterdir. Karısı ve sahne teknisyeni asistanı tarafından desteklenmiştir. Demir disiplin anlayışıyla çalışan ve sahnedeki her ayrıntı ile titiz bir şekilde ilgilenen Saxe Meiningen Dükü, tiyatro sanatının görsel ve işitsel bir senfoni olduğuna inanmıştır. Bu yüzden de en gereksiz ve detay görünen ayrıntılara bile sanatsal anlamda zaman ayırmıştır" (Sezgin, 2009:39). Kendinden sonra gelen birçok sanatçıya uygulamaları ile ilham olan Dük, Fransa'da Andre Antoine, Almanya'da Brahm, Rusya turnesinde ise kendisini izleyen Stanislavski'yi ciddi biçimde etkilemiştir (Nutku, 2021:278).

"Yönetmen tiyatrosunun gelişmesine öncülük etmiş önemli yönetmenlerden birisi de, 1858-1943 yılları arasında yaşamış Fransız tiyatrocu André Antoine'dir. Theatre Libre adındaki kumpanyası ile doğalcı tiyatro anlayışının başarılı örneklerini vermiştir. André Antoine biçimsel anlamda özellikle Saxe Meiningen Dükü'den ve düşünsel anlamda da Emile Zola'nın naturalizmden oldukça etkilenmiştir" (Sezgin, 2009:40). "Antoine, Theatre Libre'deki natüralist akım çerçevesindeki

sahnelemelerinde boyalı ve sahte dekora karşı çıkmış, aktörün rolünü gereği gibi canlandırmasını ancak gerçeğiyle birebir çevreyle mümkün olacağını savunmuştur" (Topal, 2021:17).

"Dekorun asal işlevi, yaşamdan bir kesit izleme duygusunu vermelidir. Sahnede gösterilen mekân gerçeğe uygun olmalıdır. Ona göre gerçek olanın sahnede yeniden oluşturulması gerekir. Sahne düzenlemeleri çekici olmaktan çok, çevreyle insan arasındaki etkileşimi açığa çıkaracak ortamları yaratmalıdır. Sahneye koyucunun, oyun yazarının savunucusu olması gerektiği fikrini ortaya atmıştır. Oyunlarında yazara ve metne bağlı kalmayı tercih eden Andre Antoine'e göre hareket oyuncunun en güçlü anlatım aracıdır. Özellikle Saxe Meiningen Dükü'nün uyguladığı bir teknikten, seyirciye sırtını dönerek de bir oyuncunun oynayabileceği fikrinden etkilenmiştir. Sahne ile seyirci arasına dördüncü duvarı koyma fikrini bu savdan yola çıkarak ortaya atmıştır" (Sezgin, 2009:40).

"Andre Antoine denildiğinde akla ilk gelen; tiyatrodaki dördüncü duvarın mucidi olmasıdır. Oyuncuları adeta aralarında bir dördüncü duvar varmış edasıyla seyirciyi tamamen unutan onu yok sayan bir tavırla oynatmıştır. Oyuncularına o dönem alışılmış oyunculuk formunu kırmalarını, gösterişli konuşmalardan tavırlardan uzak doğal davranışlarda bulunmalarını telkin etmiştir. Tamamen gerçekçi bir anlayışla tiyatroya bakmış, bir oyununda (Kasaplar Oyunu - 1888) sahneye gerçek sığır etleri astığı bilinir iken, başka oyunlarında da dekorların, mobilyaların birebir gerçek aksesuarlardan oluştuğu bilinmektedir. Bu büyük prodüksiyonlar Antoine'ın oyuncularına, sahnelediği oyun yazarlarına büyük fayda sağlarken Antoine'ı o dönem büyük sıkıntıların içine sokmuştur. Antoine'ın sahnelediği oyun yazarları şöhreti yakalayarak geniş çevrelere yayılmış, oyunlarında oynayan oyuncular ün yakalayarak farklı ekiplere geçmiştir. Büyük prodüksiyonların maliyeti de Antoine'ı mali bir çıkmazın içerisine sokmuştur. Theatre Libre'ı kapatarak bir süre sonra da ödenekli tiyatroya geçmek zorunda kalmıştır. Üstelik o dönemki en popüler olduğu dönemlerden birinde bu durumu yaşamak durumunda kalmıştır. Kapatmadan önce farklı ülkelere de turneler yapmıştır. 1894 yılında Theatre Libre'dan ayrıldıktan sonra 1897 yılında Theatre Antoine'ı kurmuştur. 1906 yılında da tamamen modernize ederek Paris'te ödenekli bir tiyatro olan Odeon Theatre'ın başına genel sanat yönetmeni olarak atanmıştır. Bu görevi haricinde 1914 yılında İstanbul Belediye Başkanı Cemil Bey tarafından bugünkü Şehir Tiyatrolarını kurması için davet edilmiştir. I. Dünya savaşının başlaması ile birlikte kısa bir süre içinde geri Fransa'ya dönmüştür" (Çetin, 2022:92).

2.2. Konstantin Sergeyevic Alekseyev Stanislavski

"Tam adı Konstantin Sergeyevic Alekseyev Stanislavski (1863-1938) olan ünlü Rus yönetmen ve oyuncu Stanislavski, gerçekçi tiyatronun oyunculuk kuramını kendi uygulamalarından yola çıkarak

oluşturmuştur. Stanislavski'nin kuramı ve yöntemi, tiyatro düşüncesinin en önemli ürünlerinden biridir. Stanislavski her şeyden önce yapay oyunculuğa, tiyatrosallığa, dış kalıpların ezberlenerek yinelenmesine karşıdır. Bu konuda Rus oyunculuğunda gerçekçiliğin babası sayılan aktör Mihail Şehepkin'in (1788- 1863) etkisi altındadır. Stanislavski, Moskova Sanat Tiyatrosu'ndaki oyunculuk çalışmaları ile bir devrim yaratmıştır. Stanislavski, yapay, ruhsuz oyunculuğa karşı yaratıcı oyunculuğu savunmuştur" (Şener, 2020:212). "Yirminci yüzyılın kendi adıyla anılan en önemli oyunculuk yöntemini geliştirmiş olan Stanislavski, psikolojik natüralizm olarak bilinen, iç deneyime dayalı psiko-fiziksel oyunculuk sistemini kurmuştur" (Dikilitaş, 2019:7).

Yöntemini dondurmak istemeyen, sonuca varmaya yarayacak yolları göstermeyi doğru bulan Stanislavski, oluşturduğu sistemine körü körüne bağlı kalınmamasını istemiş, herkesin kendisi için doğru olan yolu bulmasını beklerken, alışkanlıkların parçalanması gerektiğini öğütlemiştir. Çalışmalarını tüm ülke insanları ve tüm çağlara uygun organik bir biçimde oluşturduğunu iddia eden Stanislavski, sistemini geliştirmek adına nöropsikoloji alanında araştırmalar yapmış, ayrıca ünlü Rus fizyolog ve psikolog Pavlov'un şartlı refleks deneylerini kendi çalışmalarında kullanmış, yöntemini bilimsel bir yolda geliştirmenin uğraşını vermiştir (Nutku, 2011:282-283). "Dönemin ünlü psikologlarından Theodule Ribot'un çalışmaları da Stanislavski'ye yol gösteren temel kaynaklardan biridir. İstek Hastalıkları (1883), Duyguların Psikolojisi (1896), Yaratıcı Psikoloji Üzerine Deneme (1900) adlı kitaplarında Ribot, Stanislavski'yi etkileyen iki temel kavramdan bahsetmektedir. İstek–irade kavramı ve duygusal deneyimler belleği. Ribot yaptığı klinik çalışmalarda istek faktörünün hastaların iyileşme sürecinde aktif bir rol oynadığını gözlemlemiştir. Duygusal deneyimler belleği sayesinde ise, kişinin sinir sisteminde bulunan geçmişe dair kaydedilmiş deneyimlerin basit bir duygusal uyarıcının yardımıyla yeniden etkinleştirildiği gözlemlenmiştir. Stanislavski bu saptamalardan yola çıkarak, oyuncunun ruh durumuna ulaşmak için isteğini ve iradesini kışkırtacak bir kişisel analiz çalışması yürütmesi gerektiğini düşünmüştür" (Altuğ, 2012:7-8).

"1863'te Rusya'da doğan Stanislavski, varlıklı ve sanat meraklısı bir ailenin oğlu olarak tiyatroyla ve operayla iç içe büyümüştür. 'Alekseyev' adını verdikleri bir aile tiyatroları vardır. Bu tiyatronun oyuncuları aile üyeleri; izleyiciler ise aile çevresindeki tanıdıklardır. Stanislavski piyesler, vodviller ve operetlerden oluşan ilk denemelerini bu aile tiyatrosunda gerçekleştirir" (Karaman, 2024:22).

Stanislavski kendisinde ve ailesinde mevcut olan bu tiyatro sevgisinin aktrist Fransız büyük annesinden kaynaklı olduğunu düşünmektedir (Stanislavski, 1992).

İlk başlarda opera şarkıcısı olmayı düşünmüşse de bu arzusunu gerçekleştirmek adına attığı adımlar sonuçsuz kalmıştır. Opera şarkıcısı olmaktan vazgeçen Stanislavski, yirmi iki yaşındayken tiyatro

eğitimi almak amacıyla okula başlamış ancak eğitimin kendisini tatmin etmemesi nedeniyle bu okuldan ayrılma kararı almıştır. Yirmi beş yaşında babasının da finansal anlamda gücünü arkasına alarak yarı profesyonel bir tiyatro kurmuş, fakat yarı profesyonel tiyatroda yönetmenlik yapmayı denese de oyuncuların amatörlüğü nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. Bu başarısızlık Stanislavski'yi kamçılamış ve ilerleyen zamanlarda tiyatro tarihinin en önemli topluluklarından biri olacak olan Moskova Sanat Tiyatrosu'nun kurulmasında büyük rol oynamıştır (Karaman, 2024:23).

Moskova Sanat Tiyatrosu'nun temelleri 22 Haziran 1897 yılında Moskova şehrinde bulunan Slav Lokantası adlı mekânda Stanislavski ile Flarmoni Derneği Drama Okulu'ndan Vladimir Dançenko arasında ara verilmeden on sekiz saat süren bir görüşme neticesinde atılmıştır. Bu görüşme, bugünkü dünya tiyatrosuna yön vermiş ve tiyatro sanatında yeni bir çağın açılmasına olanak sunmuş bir buluşma olması bakımından oldukça önemlidir. Stanislavski ve Dançenko o dönemki tiyatrolarda alışılagelmiş yöntemleri geniş bir şekilde ele alıp değerlendirerek geleceğin sahne yaklaşımlarının neler olabileceği ve nasıl olması gerektiğine dair kalıcı planlar yapmışlar ve adeta manifesto niteliğinde kararlar almışlardır (Ozan, 2019:7-8).

Stanislavski, Danchenko görüşmesinde alınan belli başlı kararlar şunlardır;

• "Küçük rol, diye bir şey yoktur, ancak küçük oyuncular vardır"

• "İnsan sanatı sevmeli, sanatta kendini değil."

• "Bugün Hamlet, yarın bir figüran, ama figüran olmak içinde kesinkes sanatçı olmak zorundasınız"

• "Ozan, oyuncu, ressam, terzi, dekorcu, aksesuvarcı-hepsi de bir tek amaca hizmet ederler, bu amaç ise yazarın yapıtına koyduğu temeli oluşturur."

• "Tiyatronun yaratıcı yaşamına karşı her türlü başkaldırı, bir cinayettir."

• "Geç gelme, tembellik, kapris, huysuzluk, kötü karakter, rolünü ezberlememek, bir şeyi iki kez yineleme ve yineletme alışkanlığı, bunların hepsi de bizim uğraşımıza aynı derecede zararlı olduklarından, köklerinden sökülüp atılmaları gerekir" (Stanislavski, 1992: 257-258).

"Önce Meiningen'le başlayan ardından Antoine ile devam eden sahnede gerçekçilik anlayışı Moskova Sanat Tiyatrosu'yla doruğa ulaşmıştır. Bugün hala faaliyetlerini devam ettiren Moskova Sanat Tiyatrosu, Çehov, Gorki, İbsen gibi büyük yazarların oyunlarına ev sahipliği yapmış, Çehov ve Stanislavski iş birliği sonucu kendine ait gerçekçilik tarzıyla bir simge haline gelmiştir" (Topal, 2021:34).

2.2.1. Oyunculukta Stanislavski Sistemi ve Coşku Belleği Tekniği

“Stanislavski için tiyatro, kültürel ve ahlaksal bir oyun yeridir. Tiyatro sanatını ortaya çıkaran yalnız estetik değil onun etikle olan karışımıdır. Yaratıcılığın temeli de disiplindir. Stanislavski oyuncuda üç temel şart arar; disiplin, topluluğa uyma ve çalışma” (Hepileri, 2005:2).

Tiyatroya büyük bir tutku ile bağlı olan Stanislavski, oyunculuğun psikolojik yönü ile oldukça yakından ilgilenmiştir. Yaptığı çalışmalarda hep bu yönü merkezde tutarak yıllar boyu edindiği birikim ve deneyimlerinin ışığında hazırladığı metotlarını sahneye taşımak için uğraşmıştır. Gerçek ile bağdaşmayacak her türlü yapmacık eylemden ve yapaylıktan kaçınılmasını savunan Stanislavski zamanla tiyatral bilgi, birikiminin ışığında “Sistem” ya da “Stanislavski Sistemi” olarak adlandırılacak olan bir oyunculuk anlayışında tecrübelerinin vücut bulmasını sağlamıştır (Ozan, 2019:11). “Sistem, doğrudan kontrol edilemeyen bilinçaltı alanına bilinçli ve dolaylı teknikler yoluyla ulaşmayı amaçlamaktadır” (Özüaydın, 2011: 15).

“Stanislavski’nin Sistem’inde gerçekliğin kaynağı, sahne üzerindeki organikliktir. Stanislavski, var olanı olduğu gibi direkt gösteren taklidin doğalcılığından yana değildir. Tam tersine oyuncunun, var olanın özünü bozmadan, kendi süzgecinden geçirerek yeni bir bakış açısını ortaya çıkarması gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda ortaya çıkan bu yeni ürünün, canlı ve güçlü olmasına da özen göstermiştir. Stanislavski’nin savunduğu bu düşünce, iyi uygulandığı takdirde sahnedeki organiklik sağlanacaktır. Stanislavski fizyoloji, psikoloji ve felsefe gibi farklı disiplinlerde okumalar yaparak, oyuncu-karakter ilişkisine farklı bir bakış açısı getirmiştir. Bu okumalar sayesinde, karakter yaratım sürecinde hayattan referans alabilme yöntemlerini keşfetmiştir” (Karagöz, 2024:15).

“Stanislavski yönteminin temel ilkesi, oyuncunun yaratıcı düş gücünü harekete geçirmek ve canlandırdığı oyun kişisini kendi içinde duyup onu içten kavramasını sağlamaktır. Çalışmalarda oyuncunun, canlandırdığı oyun kişisinin düşünce kıvrımlarını, duygularını, dürtülerini, eylemlerini derinden anlamasına çalışılır. Bunu yaparken hazır bilgi vermekten kaçınılır. Oyuncu kendi imgelemi ile önce somut gerçeklerden yola çıkar ve onlardan hiç ayrılmadan iç görüntüler yaratır. Bunlar oyun kişisinin belli koşullarda nasıl davranabileceğini gösteren görüntülerdir. Oyuncu bu görüntüleri kendi imgeleminde yaratırken, kendini oyun kişisinin gerçeğine katmış, bir rol-ben yaratmıştır. Bu oyuncunun düşlere dalması anlamına gelmez. Rol-ben oyuncunun rolünü yaşaması, aynı zamanda onu aklının denetiminde tutmasıdır. Bu denetim, oyun kişisinin seyircinin de anlayabileceği bir tavır içinde canlandırmasını sağlar. Oyuncu bir yandan da bunu seyirciye doğru olarak iletecektir. Bu bilinçli bir çabadır ve yürek ile usun iş birliğini gerektirir” (Dikilitaş, 2019:16).

“Stanislavski, psiko-fiziksel oyunculuk yönteminin sınırları kesin çizgilerle belirlenmemiş, sapmalara izin veren, esnek bir oyunculuk yöntemi oluşturmuştur. Yöntemin ana çizgilerine sadık

kalmak şartı ile her eğitici ya da aktör kendi özelliklerine göre bu yöntemden yararlanabilir. Ancak yöntemin temeli kesin olarak belirlenmiştir. Bu da sahne üzerinde ruhun yaşatılmasıdır" (Dikilitaş, 2019:20).

Stanislavski, rolün oyuncunun kendi kişiliğinde yaratmasına dair bir yaklaşımı benimsemiştir (Kötük, 2022). Oyuncuların çeşitli tekniklere başvurması gerektiğine inanan Stanislavski, eylemden duyguya ulaşma yöntemi olan; Dıştan İçe Oyunculuk Yöntemi olarak da bilinen Dış Aksiyonlar ya da Fiziksel Eylemler Yöntemi ve duygudan eyleme ulaşma yöntemi olan; İçten Dışa Oyunculuk Yöntemi olarak da bilinen İç Aksiyonlar ya da Psikolojik Eylemler Yöntemi'ni geliştirmiştir (Özüaydın, 2011). "Stanislavski içinde 'Tortsov' adlı bir karakterin kimliğine büründüğü tamamı yöntemlerini deneysel bir akışla sunduğu 'Bir Aktör Hazırlanıyor' adlı kitabıyla tiyatro sanatçılarına önemli bir kaynak sunmuştur. Sistemini anlattığı kitapta oyunlardan örneklerle alıştırmalar yaparak öğrencilerin sistemin inceliklerini öğrenmelerini sağlamıştır" (Ozan, 2019:11-12).

"Stanislavski, Sistem'in tanımlamasına dair özeleştiri yapmaktan çekinmeyen bir sanatçı olmuştur. Sistemin, tiyatro sanatını meslek olarak seçmiş insanlar tarafından ilgi göreceğinden emindir. Sistemi oluşturan sürecin uzunluğu, uygulama alanını oldukça genişleterek yaşamının tamamını içine alacak deneysel çalışmalar ve kişisel mücadeleleri birleştirmiş ve bu zeminde sistem şekillenmiştir. Stanislavski buna rağmen Sistem'in oyunculuğun sihirli formülü olmayacağını bir ömür boyunca devinim içinde değişiklik göstereceğini vurgulamıştır. Doğal olanın peşinde gitmek için çabalayan Stanislavski Sistem'i doğayla tam uyumlu olacak argümanlara dayandırmıştır. Neden? Nasıl? Nerede? Sorularının yanıtlarını arayan sistem oyuncuya her türlü yapaylıktan uzak durmayı önermiştir. Oyuncu rolü ele alırken canlandıracağı kişiyi içsel kılmak zorundadır. Oyuncu bir deneysel laboratuvar çalışması yürütmelidir. Rolünü en ince detaylarına kadar incelemelidir. İçsel ve dışsal özelliklerini etüt etmelidir. Rolün ruh durumunu sahneye yansılamak için sadece içsel çalışmalar yeterli olmaz, bedensel disiplini sağlamak gereklidir. Stanislavski'nin sahnede eylem gerçekleştiren oyunculara birincil önermesi rahatlamış bir bedene sahip olmalarıdır. Gerginlikten kurtulamayan bir beden yaratılacak rolün içine giremeyecektir. Başka bir boyutu ise, sahne olgusudur. Sahne gerçek hayatın izdüşümüdür. Bu nedenle sahnede yansılanacak her eylem için doğal olanla paralel hareket etmek gerekmektedir. Stanislavski Sistemi'nde diğer önemli nokta eyleme inanmadır. İnanç ve Gerçeklik Duygusu, sahnede eylem başlamadan önce beden mutlaka gerginlikten kurtarılmalıdır. Dikkati tam anlamıyla yapılan işe vermek ve süreci yaşamın bir gerçeği kılmaya çalışılmalıdır. Oyuncu sahnede eylemlerini gerçek kılmak için bazı desteklere ihtiyaç duymaktadır.

Oyunculuk sanatının soyut içeriğini ruhsal ve fiziksel eylemler doğrultusunda yapay enstrümanlarla beslemek gerekmektedir" (Ozan, 2019:12-14).

Önceliğin rolün içsel yaşamını oluşturma olduğu Psikolojik Eylemler Yöntemi'nde; İmgelem, Verili Koşullar, Verili Olmayan Koşullar, İç Monolog, Duyu Belleği ve Coşku Belleği adlı gerçekçi rol yaratımına hizmet etmesi düşünülen altı teknik yer almaktadır (Özüaydın, 2011). "Coşku Belleği: Oyuncunun duygularını geçmişte yaşadığı deneyimleri imgeleyerek uyarmasına dayalı bir tekniktir" (Özüaydın, 2011: 31).

"Coşku Belleği'nin ana fikri, oyuncunun sahnedeki duygusunun hiçbir zaman gerçek olmaması gerektiğidir. Duygu, her zaman, yalnızca hatırlanan duygu olmalıdır. şu an meydana gelen bir duygu kontrol dışıdır ve sonuçları önceden kestirilemez; oyuncu bu tür bir duyguyu her zaman koruyamaz ve tekrarlayamaz. Hatırlanan duygu ise oyuncunun yaratabileceği, oyunun gereklerine uydurabileceği, kontrol altında tutabileceği ve tekrarlayabileceği tür bir duygudur ve bu nedenle de oyunculuk sanatında kullanılan duygu, hatırlanan duygudur" (Özüaydın, 2011:77-78).

"Aktörün sahnedeki performansında ön plana çıkan kavramlardan biri olan Coşku Belleği, Stanislavski'nin ilk döneminde ele aldığı 'Esin nedir?', 'Esin anında oyuncu nasıl hareket eder?' sorularından hareketle sorgulanmış, bir keşif alanı olarak incelenmiştir. Kavram ilk olarak Fransız Psikolog Ribot tarafından ortaya konulmuş olup duygu belleğinden farklı olarak, kişinin geçmişte yaşadığı olayı anarken veya anımsarken hissettiği aynı derecedeki etki olarak ifade edilmiştir. Stanislavski tarafından sistem oyunculuğu içerisinde ele alınan kavram, 1960'lardan sonra tekrar gündeme gelmiş ve oyunculuk çalışmalarında kullanılmıştır. Stanislavski'nin Coşku Belleği kavramını çalışmalarında kullanmasının en önemli sebebi Ribot'un 'herhangi bir fiziksel eylemin coşkusuz olamayacağı' fikri, diğer bir deyişle 'fiziksel aksiyonların içerisinde coşku barındığı' gerçeğidir. Oyuncu tıpkı bir ürünü satan satıcının bağırırken ürünün alınmasını istediği tondaki coşkuyla karakteri sahnede sergilemelidir. Bunu yapabilmesi için de hakiki deneyimler yaşamalı, bu deneyimlerden edindiği bilgilerle sahnede hareket etmeli ve karakterin rol içindeki coşkusunu seyirciye geçirebilmelidir. Coşku Belleği'ni doğru kullanmak oyuncunun çalışkanlığına bağlıdır. Oyuncu, sadece çeşitli deneyimlerle karakteri beslememeli, aynı zamanda insani bilimler üzerine araştırmalar yaparak, kendisini o coşkuya götürecek yolu keşfetmelidir. Bu tıpkı malzeme toplama gibi bir durumdur. Oyuncu malzeme aklın rehberliğinde topladığı malzemeleri, süzgeçten geçirerek coşkuyu yakaladığında, karakteri yaratabilecek güce ulaşacaktır. Duygu hafızası ile oyuncu, karakteriyle aynı veya çok benzer duyguları hissettiği bir durumu hatırlar. Durumu hatırlamak duygulara yol açar. Stanislavski'ye göre, etkili bir duygu hafızası, oyuncunun depo odasıdır, çünkü

her türden deneyim ve duyguyla dolup taşmaktadır. Geçmişte belirli bir durumda nasıl hissettiğinizi hatırlamak ve karakterinizin durumuyla karşılaştırmalar aramak, daha inandırıcı bir karakter yaratımına yardımcı olmaktadır" (Kötük, 2022:42).

"Fizyolog İvan Mihayloviç Seçenov, belleğin, yaşanmış deneyimlerin izlerini sinir sisteminde muhafaza ederek, kişinin duyguları bilinç düzeyinde yeniden üretmesini sağladığını belirtir. Geçmişte yaşanmış bir olayın hatırlanması, olayın kişinin üzerinde yarattığı etkiyi yeniden yaratır; ve kişinin gerçek olaydan etkilendiği gibi yeniden etkilenmesini ve tepki olarak ürettiği duyguların aynısını üretmesini sağlar. Örneğin, kişi, geçmişte tüylerini diken diken etmiş olan bir deneyimi hatırladığında, gerçek deneyimin kendisine yapmış olduğu etkinin aynısını hisseder ve kişinin yeniden tüyleri diken diken olur" (Özüaydın, 2011:73).

Oyuncu esine etki yapmak adına Coşku Belleği'nden aldığı yinelenmiş duygulara başvurmak zorundadır çünkü duygular doğrudan denetim altında değildir. Coşku Belleği ile oyuncu kendi geçmişindeki anı ve deneyimlerinden faydalanarak karakterin duygularını yeniden yaratabilir. Bunlar orijinal duygular değil tekrarlanan duygulardır. Çünkü oyuncu sahnede ikinci bir gerçeklik hali içerisinde değildir, yaşanan gerçeklerin duyguya dayanan anılarıdır. Coşku Belleği, oyuncuya duygularını uyaranı kullanarak istediğinde yeniden o duyguya ulaşmayı, onu yineleyebilmeyi sağlamaktadır (Stanislavski, 1996).

"Duygular oyuncunun doğrudan denetimi altında olmadığından, oyuncu, esine etki yapabilmek için Coşku Belleği'nden alınan yinelenmiş duygulara başvurmak zorundadır. Coşku Belleği Tekniği'nde oyuncu, karakterin duygularını yeniden yaratabilmek için kendi geçmişinden, anılarından, deneyimlerinden faydalanır" (Özüaydın, 2011:76).

"Stanislavski'nin Coşku Belleği Tekniği'yle ilgili karşılaştığı temel problem, tekniğin yavaşlığıdır. Ribot'ya göre de, duygusal hatırlamanın tipik niteliği, uzun bir zamanda, yavaş bir biçimde oluşmasıdır" (Özüaydın, 2011:81).

"Coşku Belleği, Pavlov'un ortaya koyduğu Koşullanmış Refleks Kuramı'na bir örnektir. Duygularda koşullanma etkeni bulunmaktadır ve duygusal tepki koşullanmış bir tepkidir. Oyuncu belli koşullanma etkilerini seçerek belli sonuçlar yaratabilir. Duygular kendilerini yeniden uyandırmayı sevmezler, o yüzden Coşku Belleği sürecinden geçilmelidir. Oyuncu Coşku Belleği'ni kullandıkça, yeni bir koşullanma oluşacaktır ve oyuncu, belli bir duyguyu harekete geçirmek için Coşku Belleği'ne başvurur başvurmaz, duygu kendini gösterecektir. Oyuncunun, provalarda Coşku Belleği'ni

kullanması, oyuncuda koşullanmış bir refleks geliştirir ve oyuncunun oyun sırasında Coşku Belleği'ne başvurarak istediği duyguyu harekete geçirmesini sağlanmaktadır" (Özüaydın, 2011:75).

"Coşku Belleği, geçmişte çeşitli etkilerle hissettiğimiz duyguların yeniden hissedilmesini sağlayan bellektir ve oyunculuk sanatının baş ilkesi olan bilinç yoluyla bilinçaltına ulaşma tekniklerinden biridir. Coşku Belleği, bazı tiyatro adamları tarafından Etkili Bellek, Duygu Belleği, His Belleği ve Duygusal Anımsama olarak da adlandırılmıştır. Coşku Belleği Tekniği, oyuncunun geçmiş yaşantısında hissettiği, hatırlanan duyguların bilinçli yeniden yaratımıdır. Duygular doğrudan uyarılamayacağı gibi, doğrudan hatırlanamaz. Bu nedenle, oyuncu, Coşku Belleği'ne başvurduğunda, geçmişte hissettiği bir duyguyu hatırlamaya çalışmamalı; bu duyguyu uyaran olayı, durumu, koşulları hatırlamaya çalışmalıdır. Coşku Belleği ile hatırlanan duyguyu kullanan oyuncu onu kontrol edilebilir, bu sayede oyuncunun performansı tesadüfi olmaktan çıkar" (Özüaydın, 2011: 73-77).

1923 yılında New York' da Stanislavski'nin öğrencileri Richard Boleslavski ve Maria Ouspenskaya tarafından kurulan ve Stanislavski'nin oyunculuk yöntemini temel alan Amerikan Laboratuvar Tiyatrosu'nda eğitim alan, 1949'da Aktör Stüdyo'nun başına geçen ve oyunculukta Stanislavski Sistemi'ni temel alıp revize ederek geliştirdiği gerçekçi oyunculuk yöntemi 'Metot Oyunculuğu' ile tanınan Amerikalı yönetmen ve oyuncu Lee Strasberg (1901-1982) (Afşar, 2018), "Coşku Belleği'nin, oyuncunun yaratıcılığının anahtarı olduğunu, oyuncunun yaratıcı ruh durumunu kışkırtarak esini ortaya çıkarmada ve oyuncunun duygularını harekete geçirmede en etkili teknik olduğunu dile getirmiştir. Strasberg, Coşku Belleği Tekniği'nin kullanımını ilk keşfedenin Stanislavski olduğunu söylemiştir ve Strasberg'e göre, bu teknik, modern oyuncu eğitim yönteminin temel taşı ve oyuncunun gerçekliğinin temel unsurudur. Strasberg, Coşku Belleği'ni, sadece provalarda kullanılan bir teknik olmaktan çıkarmış, sahnede, oyun esnasında da başvurulan bir araç haline getirmiştir. Strasberg'e göre, Coşku Belleği hiçbir zararlı sonuca sebebiyet vermez ve istendiğinde, bir sahnenin tam ortasında bile kullanılabilir. Richard Boleslavski, oyuncunun sahnede yaptığı her şeyin coşku belleği tarafından belirlendiğini söyleyerek, Sistem'deki ana vurguyu Coşku Belleği üzerine yapar" (Özüaydın, 2011:74-79).

"Stanislavski'ye göre dünya üzerinde her rol için yeni duygular türetecek aktör türüne henüz rastlanmamıştır. Her aktörün kendi ruhu, kendi duyguları vardır. Stanislavski bu duygu ve ruhtan ayrılmanın bir aktör için büyük yanılgı olacağını vurgular. Sahnede herhangi bir rolün nasıl oynanacağına oyuncu karar verir. Bu onun kendi vücuduyla ve yorumlayışıyla organikleştirdiği bir yol olmalıdır. Önemli olan sahnedeki samimiyet duygusudur" (Hepileri, 2005:35).

“Oyuncu, Coşku Belleğini Tekniği’nde, kullanacağı kişisel deneyimi seçerken, bu deneyimin oyunun koşullarına değil, oynadığı karakterin duygularına paralel olmasını gözetmelidir. Ayrıca dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, oyuncunun seçtiği deneyime ait duygularının önemli bir değişim göstermemiş olmasıdır” (Özüaydın, 2011:91).

“Coşku Belleği Tekniği’ne karşı yapılmış birçok itiraz vardır. Bunlardan biri, oyuncunun provada veya sahne arkasında Coşku Belleği’ne başvurarak harekete geçirdiği duygunun etkisinin, oyuncu sahneye girdiği anda kaybolacağıdır. Bu görüşe göre, Coşku Belleği kullanılarak uyarılmış duygular oyunun doğal ritmini bozmaksızın oyuna aktarılamaz. Coşku Belleği egzersizleri, oyuncunun izole edilmiş koşullar altında belli duyguları harekete geçirebildiğini kanıtlasa da, bu duyguları oyun esnasında hissedebileceğini ve kontrol edebileceğini kanıtlamamaktadır” (Özüaydın, 2011:81).

“İtirazların bir diğeri, oyuncunun Coşku Belleği Tekniği’ne oyun esnasında başvurması düşüncesinin hem mantığa hem oyunun dramatik gelişim prensibine hem de oyunculuğun doğasındaki kendiliğindenlik niteliğine aykırı olduğudur. Bu görüşe göre, Coşku Belleği Tekniği’nin mantığa aykırı olmasının nedeni, karakter karısının ölümüne üzülürken, oyuncunun zihnen ölmüş köpeği ile meşgul olması gerekliliğidir. Aynı görüşe göre, Coşku Belleği Tekniği’nin dramatik gelişim prensibine aykırı olmasının nedeni de, oyun esnasında geçmişte yaşadığı olayları hatırlamaya çalışan oyuncunun, kaçınılmaz olarak, oynadığı sahnenin teatral gereklilikleriyle (dikkat nesneleri, eylemler vb.) ilişkisini koparma zorunluluğudur. Yine bu görüşe göre, Coşku Belleği Tekniği’nin, oyunculuğun doğasına aykırı olmasının nedeni ise, bu tekniğin, oyuncuyu, organik olarak yaratan bir yorumcu-sanatçı gibi değil, mekanik bir duygu dağıtıcısı gibi görmesidir” (Özüaydın, 2011:81-82).

“Bir başka itiraz, oyun esnasında Coşku Belleği’ne başvurarak kendi geçmişindeki bir anıyı hatırlamaya çalıştığında, oyuncunun, mutlak surette oynadığı karakterden çıkacağı ve performansının yaşamsal ritmini bozacağıdır. Ayrıca, oyun esnasında Coşku Belleği’ne başvuran oyuncunun elde edeceği duygunun, çok fazla veya çok az, çok güçlü veya yetersiz olacağı, bu nedenle de sahnenin gereği olan duyguya uygunluk sağlamayacağı ifade edilmiştir. Oyuncunun, sahnede oynarken, kendi kişisel yaşamını düşünmesinin şizofrenik bir yaklaşım olduğu düşünülmüştür” (Özüaydın, 2011:82).

Coşku Belleği’ne karşı yöneltilen birçok eleştiri, itiraz ve karşı çıkış bunlarla da sınırlı değildir.

“Coşku Belleği Tekniği’ne karşı yapılan bir diğer itiraz da, oyuncunun, geçmişte her türlü duyguya dair deneyimler yaşamış olmasının olanaksız olduğudur. Bu görüşe göre, oyuncu, bir duyguyu, kendi yaşamının sınırları içinde aramak zorunda değildir. Oyuncu, imgelemini - hiçbir kısıtlama, hiçbir terbiye olmaksızın - serbest bırakmalı, duyguyu imgelemi yoluyla kışkırtmalıdır. Bu görüş, hayal

gücünün, her durumda, gerçek yaşamdan daha derin ve daha güçlü olduğunu; bu nedenle de imgelemin, Coşku Belleği'nden daha iyi bir uyarıcı olduğunu ileri sürer (Özüaydın, 2011:88).

"Oyuncu, kendi yaşamında asla hatırlamak istemediği deneyimleri Coşku Belleği Tekniği'nde de kullanmamalıdır. Böyle bir deneyimin kullanılması tehlikeli sonuçlar doğurabilir ve sanatsal olarak işlevsel görülmemiştir. Oyuncuda travmatik sonuçlar yaratan deneyimlerin kullanılması, histeri veya bunun gibi kötü sonuçlar doğurabileceği gibi, böyle bir oyunculuk da sanat değildir. Olumsuz duyguların gerçek, yaşamsal bir neden olmaksızın zorla uyarılması, insan doğasına karşı çıkmak anlamına gelir ve kişinin zihinsel dengesini tehdit eder. Oyuncunun sürekli Coşku Belleği'ne başvurması, oyuncuyu histeriye götürebilir. Yas duygusunu harekete geçirmek için sürekli ölmüş dedesini düşünen bir oyuncu, ruh sağlığının gerektirdiğinin aksine davranmakta; yaşadığı acıyı kendisine sürekli hatırlatarak, psikolojisine bu acıyı unutma izni vermemektedir. Bu tutum, insanın tabiatına aykırıdır ve belli bir süre sonra oyuncunun psikolojisini bozabilir" (Özüaydın, 2011:85-86).

Coşku Belleği ile oyuncunun yaratıcılığını özgür bırakamayacağına dair itirazlar vardır. "Duyguların oyuncunun kişisel deneyimlerine dayandırılmasının, oyuncuyu, gündelik alışkanlık, tavır ve davranışlarının kalıbına hapsedeceği ve oyuncunun yaratıcılığını özgür bırakmasına engel olacağı düşünülmüştür. Ayrıca Coşku Belleği, oyuncunun kısa zamanda duygusal kaynaklarını tüketeceğinden bir süre sonra kendini tekrar etme riskine sahip olabilir" (Özüaydın, 2011:85).

Coşku Belleği kullanımının, oyuncunun partneri ile olan iletişimine de olumsuz etkileri olabileceği yönünde de eleştiriler mevcuttur. "Coşku Belleği Tekniği, oyuncuyu tamamen kendi iç dünyasına yönelterek, oyuncunun sahnedeki gerçeklikle ilişkisini ve partneriyle olan iletişimini koparır. Diğer bir itiraz, oyuncunun Coşku Belleği'ni kullanarak, kişisel bir anısını hatırlamak suretiyle bazı duygularını uyarmasının ve kendi yaşamından tamamen farklı olan bir sahneyi bu duyguları kullanarak oynamasının doğru olmadığı; aksine sahte bir yaklaşım ve basit, psikolojik bir hile olduğudur. Bu görüşe göre, duygular, sahnedeki olaylardan, verili koşullardan doğmalıdır. Coşku Belleği'ni kullanan oyuncu, duyguları sahnedeki karaktere değil, kendi kişisel deneyimlerine dayandırmış olur" (Özüaydın, 2011:87).

"Coşku Belleği kullanılarak harekete geçirilen duygular, oyuncu için bir süre işlerliğini korur; fakat bir süre sonra kanıksanmış hale gelir ve etkisini yitirir Coşku Belleği Tekniği'yle oyuncu tarafından defalarca kullanılan bir hatıra, ne kadar sarsıcı bir hatıra olursa olsun, oyuncuyu duygusal olarak etkileme gücünü kaybeder" (Özüaydın, 2011:89).

Coşku Belleği'ne alternatif yaklaşımlar da sunulmuştur. "Coşku Belleği Tekniği için, oyuncu yalnızca yaşamış olduğu bir deneyimi değil, kendisini derinden etkileyen her şeyi kullanabilir. Bu, oyuncunun tanık olduğu bir olay, veya okuduğu bir yazı da olabilir. Oyuncu, böyle durumlarda, olaya tanık olduğu veya yazıyı okuduğu esnada nasıl hissettiğini hatırlamalıdır. Oyuncu, sadece yaşadığı deneyimleri değil, kendisini duygusal olarak güçlü bir biçimde etkilemiş olan her şeyi kullanabilir" (Özüaydın, 2011:82).

"Coşku Belleği'nin kullanımında oyuncu sadece birebir değil, aynı zamanda paralel deneyimlerden de faydalanabilir. Oyuncu Coşku Belleği'ndeki birtakım anılara başvurduğunda da, istenildiği şekilde oynamasını sağlayacak uygun uyaranları oluşturduğu sürece ne hatırladığı önemli değildir. Sahnede, önemli olan durum değil, duygudur. Yetişkin bir kişinin, yaşamadığı birçok deneyim olsa da, hissetmemiş olduğu hiçbir duygu yoktur. Oyuncu, oynadığı karakterin sahnede yaşadığı olayı, kendi kişisel yaşamında deneyimlememiş olsa da; bu olayın harekete geçirdiği duyguları, başka olaylar sayesinde de olsa hissetmiştir. Oyuncunun, kafasına silah dayanmış birinin hissettiği korku duygusunu hissetmesi için, geçmiş yaşantısında böyle bir durumla karşı karşıya gelmiş olması gerekmez. Aynı korkuyu, oyuncu, bir köpek tarafından kovalandığında da hissetmiş olabilir. Yaşamında korku duygusunu hiç hissetmemiş biri olmadığı gibi; özel bir korku duygusu, her duruma göre farklı birer korku duygusu da yoktur. Ancak bu yaklaşıma karşı yapılmış itirazlar vardır. Coşku Belleği'ni bu şekilde, paralel durumlara başvurarak kullanmak bir zorlama olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Coşku Belleği'nin paralel durumlara başvurarak kullanımında elde edilen duyguların, hiçbir zaman karakterin hissetmesi gereken duyguyla denk olamayacağıdır. Bu görüşe göre, bir yavru köpeğin ölümünün uyandırdığı duygu, bir annenin ölümüyle aynı olamaz. Pis bir tuvaletin uyandırdığı tiksinme duygusuyla, ihanet eden bir sevgiliye karşı hissedilebilecek tiksinti duygusu benzer değildir. Ölmüş olduğu sanılan bir arkadaşın hayatta olduğu öğrenildiğinde hissedilen sevinç duygusu, kaybedilmiş bir cüzdan bulunduğunda hissedilen sevinç duygusundan farklıdır. Bunlar her ne kadar benzer görünen deneyimlerse de, Coşku Belleği kullanılarak transfer edilen bu deneyimlerin uyandırdığı duygular aynı olmayacaktır; bu nedenle de Coşku Belleği'nde paralel deneyimlerin transferi işlevsel bir teknik değildir. Bu nedenle, Coşku Belleği, bu görüşü savunanlar tarafından, oyuncuyu olması gerekenden farklı bir noktaya gönderen bir mancınığa benzetilmiştir" (Özüaydın, 2011:82-85).

Coşku Belleği kullanımı oyuncu yazar ilişkisi yönün den de değerlendirilmiş ve bu konuda da itirazlar söz konusu olmuştur. "Oyuncunun, Coşku Belleğini kullanarak elde ettiği duyguya körü körüne yapışmasının, yazarın ortaya koyduğu yaşamı özümsemesini ve yaratmasını imkânsız hale

getireceğidir. Bu görüşe göre, Coşku Belleği'yle elde edilen duyguya körü körüne yapışmak, sanat değil, patolojidir ve Coşku Belleği'nin yanlış kullanımının en önemli tehlikelerinden biridir. Sahnede gerekli olan bütün duyguları oyuncunun Coşku Belleği'ni kullanarak elde etmeye çalışması, oyuncunun sahnedeki diğer oyunculardan ve şeylerden soyutlanmasına sebep olacak bir başka önemli tehlikedir. Duygu durağan değildir, an be an olanlara bağlı olarak değişen esnek bir şeydir ve oyuncunun duyguyu bir araç gibi kullanması gerekir. Oyuncunun oynaması gereken duygu değil sahnedeki oyundur" (Özüaydın, 2011:86).

"Yapılan çalışmalarda, Coşku Belleği alıştırması olarak aynı deneyimin sürekli kullanılması durumunda, o deneyimin duyguları uyarma gücünün, çoğunlukla giderek zayıfladığı gözlemlenmiştir. Oyuncu, böyle bir durumda, ya kullandığı deneyimi istenen duygusal tepkiyi tetikleyebilecek başka bir deneyimle değiştirmeli; eğer böyle bir deneyim bulamıyorsa da söz konusu duyguyu, farklı tekniklerle uyarma yoluna gitmelidir" (Özüaydın, 2011:92).

"Stanislavski'nin, Sistem'in ilk döneminde Coşku Belleği'ni kullanarak, oyuncunun bir duyguyu, geçmişte o duyguyu hissettiği bir olayı hatırlamak suretiyle yeniden hissedebileceğini ileri sürmüş, fakat otuz yıl süren denemeleri sonucunda, coşku belleğini kullanmayı bırakmış olması; Coşku Belleği'ne yapılan itirazların dayanak noktalarından biridir. Stanislavski'nin 1934'te Coşku Belleği Tekniği'nden vazgeçmiştir. Bunun nedeni, Stanislavski'nin, Coşku Belleği Tekniği'nin oyunculardaki istenmeyen içsel histeriye ve ciddi zihinsel hastalıklara neden olduğunu gözlemlemesidir. Stanislavski, Coşku Belleği'nden zorla çekip çıkarılan duyguların oyuncuları içsel histeriye götürdüğü kanısına varmıştır" (Özüaydın, 2011:87-88).

"Coşku Belleği Tekniği, bir duygusal hatırlama değil, bir imgelem türüdür. Kişi, duyguları hatırlamaz, deneyimleri hatırlar ve bu hatırlama işlemi esnasında, deneyimleri zihninde imgesel olarak yeniden canlandırır, onları bugünkü psikolojisiyle yorumlar ve bu yoruma bağlı bir duygusal tepki verir. Kişinin geçmişte yaşadığı bir deneyimi hatırlaması durumunda hissettiği duygular, o deneyimi yaşarken hissetmiş olduğu duygular değil; hatırlama işlemi esnasında harekete geçen yeni duygulardır. Coşku belleğinin amacı, bir duyguyu yeniden elde etmek değil, karakterin oyun sırasındaki yaşamını desteklemektir; yeniden inşa edilmiş bir 'geçmiş' yaratmak değil, oyuncunun organizmasını karaktere hizmet edecek şekilde harekete geçirerek, duygu dolu bir 'şimdi' yaratmaktır" (Özüaydın, 2011:92).

Sonuç

Antik Yunan'dan günümüze Batı'da tiyatro sanatının geçirdiği evrime bakıldığında, ilk kurumsal görüşleri oluşturan Aristoteles'in Poetika adlı eserinde değindiği gerçekçiliğe dair düşünceler, yüzyıllarca her dönemin gerçeklik algısına yüklenen farklı anlamlara göre şekillenerek varlığını sürdürmüş, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında adeta zirve yapmış ve dönemin tiyatro anlayışını oluşturmuş ve gücünü korumayı başararak günümüzde de en yaygın tiyatro biçimi olmaya devam etmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren tiyatro sanatına hâkim olmaya başlayan gerçekçi tiyatro, gerçeklik algısına daha fazla hizmet etmesi planlanarak uygulamaya geçirilen yenilikçi sahneleme anlayışları ile giderek biçimlenmiştir. Ancak bu tiyatro anlayışı için denenerek sürekli uygulanır olmuş ve teorize edilmiş bir oyunculuk yaklaşımının gerekliliği zorunlu hale gelmesine karşın bu alanda çalışmalar yaparak oyunculuk sanatına kuramsal bağlamda bilgilerini paylaşıp çalışmalarıyla katkı sunacak bir teorisyenin varlığı Stanislavski'nin Sitemi'ni oluşturmaya başlamasına kadar söz konusu olmamıştır. Konstantin Stanislavski, tam bu noktada 1906 senesinde bu alanda dünyada bir ilke imza atarak, psiko-fiziksel bir eylem olarak gördüğü aktörlük sanatı ile alakalı çalışmalarına başlamış, onun yaptığı çalışmalar ve bu çalışmalar sonucu ortaya attığı tezlerle birlikte oyunculara sunduğu teknikler, başta Rusya olmak üzere tüm dünyada yankı bulmuş ve Stanislavski Sistemi'nin ünü Rusya'dan öğrencileri aracılığıyla önce Amerika Birleşik Devletleri'ne ardından da tüm dünyaya yayılmıştır. Onun Sistemi'nde yer alan öğretiler baz alınarak verilen eğitimlerden yetişen birçok isim tiyatro ve sinema dünyasında çok önemli yerler edinen yıldız oyuncular olmayı başarmıştır.

Stanislavski çalışmalarının başlarında oyunculuğun psikolojik yönüne dair araştırmalar yapmış ve çalışmalarının merkezine oyuncunun içsel dürtülerini harekete geçirecek psikolojik etmenleri koymuştur. Bu yönde yaptığı çalışmalarının sonucu olarak içten dışa doğru bir tarzda, önce karakterin ruhsal yönünü ortaya çıkarmayı, akabinde ortaya çıkarılan duygu durumla fiziksel anlamda karakterin biçimlendirilmesi hedefine yönelik bazı tekniklerden oluşan Psikolojik Eylemler Yöntemi'ni bulmuştur. Coşku Belleği Tekniği, Stanislavski'nin hakkında uzun çalışma ve incelemeler yaptığı, disiplinler arası bir çalışma prensibi ile geliştirdiği etüt ve deneyimlerinin sonucunda ortaya çıkan Psikolojik Eylemler Yöntemi içerisindeki önemli tekniklerden bir tanesidir. Karakter yaratım serüveninde oyuncunun içsel dünyasında yer alan eskiden deneyimlediği ve kendisine bazı duygusal çağrışımlar yapacak olan hatırlatıcıların kullanımına yönelik bir teknik olarak geliştirilmiş, bu teknik ile Stanislavski, prova sürecindeki oyuncunun kendi iç dünyasına doğru çıkacağı bir yolculukta yapacağı içsel keşiflerle duygusal deneyimlemelerine tekrar erişimin mümkün olabileceğine dair bir

pratik geliştirirken, bir yandan da kendi oyunculuk mantalitesinde yer alan oyuncunun karakter yaratımında rolü kendi kişiliğinde meydana getirme savını da desteklemiştir.

İlk kez Stanislavski tarafından keşfedildiği zamandan günümüze Coşku Belleği Tekniği, birçok oyuncu ve eğitmen tarafından denenmiş, oldukça etkin ve işlevsel olduğu yönündeki düşünceler çoğunlukta olmuştur. Buna karşın bu tekniğin sahip olduğu bazı olumsuz yönler çeşitli ikaz ve eleştirileri de beraberinde getirerek tekniğin dezavantajlarını daha net bir biçimde su yüzüne çıkarmıştır. Oyuncuda harekete geçen duyguların karakterinkiyle uyumlu olmaması, aktörün yaratıcı düşüncesine ket vurması, oyuncu psikolojisini olumsuz etkileyici yanları… vb. tekniğe yapılan itirazların çıkış noktasını oluşturmuştur. Olumsuz geri bildirimler Stanislavski'nin de dikkatinden kaçmamıştır. Özellikle bazı öğrencilerinin bu tekniği kullanmalarından ötürü çeşitli mental sıkıntılar yaşamaları Stanislavski'nin geliştirdiği bu tekniğe daha eleştirel yaklaşmasına neden olmuş, nihayetinde çalışmalarının son yıllarında Coşku Belleği Tekniği'nin kullanılmamasının daha isabetli olacağına kanaat getirmiştir. Stanislavski'yi Stanislavski yapan belki de en önemli unsur asla sabit fikirli bir yapıda olmayışıdır. Bu onun ne kadar büyük bir sanatçı olduğunun da en önemli kanıtlarındandır. Çalışmalarını mutlak suretle doğru kabul etmemiş, onları her zaman kendi eleştiri süzgecinden geçirmeyi ilke edinmiştir. Bu bağlama ömür boyu yaptığı çalışmalarının sonuçlarını bir kenara iterek silebilecek büyüklüğü göstermesini bilmiştir. Her zaman oyuncularına da kendi yöntemine mutlak bir bağlılıkla bağlanmamalarını ve gelişime açık olmalarını tavsiye etmiştir.

Stanislavski, oyunculukta duygulardan bağımsız, gerçeklikten uzak, sahte ve yapay tavırları yok etmek adına ömrü boyunca sürdürdüğü çalışmalarını her zaman revize ederek, sürekli yaratıcı ruh durumunun oluşumuna nasıl daha doğru bir yaklaşım geliştirilebileceğinin yollarını aramış, ona en iyi neyin hizmet edebileceğine dair bizlere sunduğu çalışmaları ile bugün dünya üzerindeki her ülkede gerçekçi oyunculuk eğitimi veren tüm kurumların, oyunculuk eğitmenlerinin, oyuncu adaylarının ve oyuncuların yıllardır ilk başvurduğu isim olmuş, teorize ettiği oyunculuk tekniği kendisinden sonra gelen birçok oyunculuk teorisyeninin pratikte ve kuramsal noktada ilham kaynağını oluşturmuştur. Çalışkan, disiplinli mizacı ile sürekli koruduğu ısrarcı araştırmacı yapısı ve azmi sayesinde tiyatro sanatına yaptığı katkılarla, tiyatro tarihinde adını unutulmayacaklar arasına yazdırmıştır.

Kaynakça

Afşar, T. (2018). Lee Strasberg ve David Mamet'in Oyunculuk Yaklaşımlarında 'Sihirli Eğer' Çalışması (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Altuğ, A.G. (2012). Stanislavski'nin Fiziksel Aksiyon Yöntemi ve Stanislavski Sistemi'nin Uzantıları (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sahne Sanatları Ana Bilim Dalı, İzmir.

Çalışlar, A. (1993). Tiyatro Kavramları Sözlüğü. İstanbul: Mitos Boyut.

Çetin, Y. (2022). 20. Yy Sonrası Avrupa-Amerika ve Türkiye'de Yönetmen Odaklı Avangart Tiyatronun Postdramatik Örnekler Üzerinden Değerlendirilmesi (Yayınlanmış Doktora Tezi). Işık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Dikilitaş, İ. (2009). Konstantin Stanislavskiy'in Oyunculuk Yöntemi ve Evrimi: Vsevolod Meyerhold ve Yevgeniy Vakhtangov'un Yönteme Fonksiyonel Yaklaşımları (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Duman, B. Ç. (2017). Tiyatroda Gerçekçilik Sorunu Bağlamında Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu'nda Gerçekçi Dram Yapısı Üzerine Eleştirel Bir İnceleme (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Hepileri, E. (2005). Stanislavski'den Yıldız Kenter'e Oyunculuk Eğitimi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Karagöz, H. C. (2024). Stanislavski Sistemi ve Lecoq Pedagojisinin Karşılaştırılması ve Oyunculuk Sanatındaki Önermeleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskişehir.

Karaman, Y. (2024). Stanislavski Sistemi'nin Opera Oyunculuğu Dersi Bağlamında İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kötük, S. (2022). Karakter Yaratımında Oyuncunun İyileşmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Küçükkalay, A.M. (2008) İktisadi Düşünce Tarihi. İstanbul: Beta Yayınevi.

Nutku, Ö. (2021). Dünya Tiyatrosu Tarihi Cilt 1. 4. Baskı. İstanbul: Mitos Boyut.

Ozan, M. (2019). Çağdaş Oyunculuk Yöntemleri Açısından Stanislavski Sisteminin İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Ana Sanat Dalı, İstanbul.

Özüaydın, N.U. (2011). Stanislavski Sistemi ve Bu Bağlamda Metot Oyunculuğu'nun Süreç İçinde Gelişimi (Yayınlanmış Sanatta Yeterlilik Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sezgin, B. (2009). Avrupa'da Rejisörlük Kavramının Ortaya Çıkışı 'Stanislavski ve Brecht' Örnekleri Üzerinden Yönetmenlik Metodolojisinin İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Stanislavski, K. (1992). Sanat Yaşamım. Çev: Taşer S. 1. Baskı. İstanbul: Can Yayınları.

Stanislavski, K. (1996). Bir Aktör Hazırlanıyor. Çev: Taşer S. 3. Baskı. İstanbul: Papirüs Yayınları.

Şener, S. (2003) İnsanı Geçitlerde Sınayan Sanat Dram Sanatı. 1. Baskı. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

Şener, S. (2020). Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi. 13. Baskı. Ankara: Dost Kitapevi.

Topal, T. (2021). 19. Yüzyıldan 2000'lere Modern Tiyatro İnsanlarının Sahneleme, Mekân ve Sahne Tasarımı Bağlamı İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Yağlı, H.C. (2022). Sanayi Devrimi Sonrası Kentin ve Toplumun Distopyaya Göçü: Şehir Planlama Üzerine Bir İnceleme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Göç Enstitüsü, Gaziantep.

Zeren, V. Ö. (2011) Gerçekçi Tiyatroda Kurucu Bir Unsur Olarak Sahne Direktifleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AN EXAMINATION OF CUSTOMER SATISFACTION AND PREFERENCES IN ISLAMIC BANKING: A CASE STUDY IN JORDAN

İSLAMİ BANKACILIKTA MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ VE TERCİHLERİNİN İNCELENMESİ: ÜRDÜN'DE BİR VAKA ÇALIŞMASI

Moawyah HOREZ*

Abstract

This study focuses on investigating Islamic banking customer satisfaction and preferences in Jordan using a case study approach. The study examines several dimensions of customer satisfaction, such as service quality, factors influencing the selection of the bank, and the impact of socio-demographic factors. The results reveal a remarkable Islamic banks customer satisfaction about the products and services offered. Also, the study highlights the intense competition that Islamic banks face in Jordan from these Islamic and non-Islamic financial institutions. Understanding the preferences and decision-making of customers who practice dual banking systems is an important part of the study. For this purpose, the study uses descriptive statistical methods to analyze the collected data. The respondents are mostly Jordanian Muslims with a high proportion of women and people with bachelor's degrees. This study enhances the understanding of the customers' satisfaction in Islamic banking and provides useful recommendations for banks in Jordan.

***Keywords**: Islamic banks, Customer satisfaction, Bank quality, Jordan.*

Özet

Bu çalışma, Ürdün'de İslami bankacılık müşterilerinin memnuniyetini ve tercihlerini vaka analizi yöntemiyle incelemektedir. Araştırma, müşteri memnuniyetinin çeşitli boyutlarını ele almaktadır; hizmet kalitesi, banka tercihinde etkili olan faktörler ve sosyo-demografik unsurların etkisi bu boyutlar arasındadır. Bulgular, İslami bankaların sunduğu ürün ve hizmetlere yönelik yüksek düzeyde müşteri memnuniyeti olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışma, Ürdün'deki İslami bankaların hem İslami hem de konvansiyonel finansal kuruluşlarla yoğun bir rekabet içinde olduğunu vurgulamaktadır. Çifte bankacılık sistemi kullanan müşterilerin tercihleri ve karar verme süreçlerini anlamak, çalışmanın önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Bu amaçla, toplanan veriler tanımlayıcı istatistiksel yöntemlerle analiz edilmiştir. Katılımcıların çoğunluğunu Ürdünlü Müslümanlar oluşturmakta; bunlar arasında kadınların ve lisans mezunlarının oranı yüksektir. Bu çalışma, İslami bankacılıkta müşteri memnuniyetine dair anlayışı derinleştirmekte ve Ürdün'deki bankalar için uygulanabilir öneriler sunmaktadır.

***Anahtar Kelimeler:** İslami Bankalar, Müşteri Memnuniyeti, Banka Kalitesi, Ürdün.*

1. Introduction

Based on the research of Mansour (2019), the advancement and growth of Islamic banking has reached every part of the world, including Asia, Africa, Europe, and even America. Additionally, he cites approximately 396 Islamic banks and other institutions, which surely stand as proof of the

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Bilim Dalı, 6210622002@std.izu.edu.tr.

advancement of Islamic banking. Furthermore, Ahmad and Al-Hasan (2017), while discussing the fame of Islamic banking, it was asserted that the banking system has a total of over $442 billion in assets and more than 9,500 operational branches. This supports the claim regarding the presence of Islamic banks and financial institutions in the mentioned regions. El-KHATIB (2021) also studies the geographical distribution of Islamic banks and their activities in Africa, Asia, Europe, and North America and confirms that Islamic banking is indeed present in these regions.

Some countries have adopted Islamic banking policies. Ahmed and Ammar (2015) drew special attention to Sudan, as the country's banking industry, which is over forty percent Islamic, indicates how important Islamic banking is in Sudan. From the Islamic perspective, Kumar and Sayani (2015) studied the banking system of the GCC region that includes Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Oman, Qatar, Bahrain, Kuwait, and Saudi Arabia and studied the existence of Islamic banking in these developed countries.

Taking into account the work of Al Sammam and Akkas (2022) adds breadth to the scope and impact of Islamic banking since their study indicates that Islamic banks and other financial institutions within the region of Bahrain, Oman, Qatar, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates were less impacted by COVID-19 relative to traditional and Islamic window financial institutions. These results indicate the importance and resilience of Islamic banking services in these countries during the COVID-19 pandemic.

Islamic banks located in Islamic countries face competition from other Islamic banks, but also from secular banks, as Naser and Moutinho (1997). Islamic and conventional banking practices share roots, but differences do exist. One example is in operational practices: An Islamic bank must comply with Shari'ah law, which forbids the lending and borrowing of interest. Nonetheless, an Islamic bank is able to offer a number of products and services that are traditionally associated with other banks, including current accounts, credit cards, and cheque collection services. In addition, an Islamic bank can also issue letters of credit and letters of guarantee. For additional details related to the functions of these two banking systems and Islam, refer to Kamel and Pendlebury (1997).

It appears that banking operators are starting to get more aggressive with their competitive strategies, as some are opening new branches in previously uncharted regions. There is extremely aggressive competition between other banks in terms of how many additional products and services are offered. The fundamental abiding fact in all this is that a customer's level of satisfaction with regard to a bank's services always defines how that bank is perceived to be performing by its customers. Every customer possesses some degree of perception, whether real or not, about their bank, and most, if not

all, bank customers are bound to agree with this statement. This prompted us to examine the motivations behind customers' use of these services, whether Islamic or usurious. It was also necessary to take into account the fundamental differences among these banks' customers when measuring their satisfaction.

Vehicles do not guarantee the existence of probable evidence with clear implications. The changed methodology implied by the innovative design of the survey would allow fulfillment of the assessment of the satisfaction level. Customers, as nationals of the host country, face permissive regulations with regard to the collection of data and the completion of these forms. This is how bank management measures the success or failure of the strategy and the prompt valuation customers place on their services.

The goal of this paper is to analyze the effect of operations on systems defined as ‘the most effective method’ when dealing with financial institutions, while trying to keep the highest level of secrecy possible. This, however, requires trust. A simpler approach would explain the ‘blind faith’ clients have towards their customers who are addicted to these financially parasitic companies.

Jordan presents a unique case study because of its unprecedented position in the balance of political and economic power in the Middle East. Because of its strict policies, the country has historically lured inflows of investment from neighboring countries. K. Nasser prepared a paper that claimed that Jordan is considered one of the most sophisticated stock markets in the world (Naser 1998).

This paper is comprised of five additional sections. Customer satisfaction, service quality, customer satisfaction, banking customer satisfaction, and banking selection criteria constitute the review of literature in the second section. I discussed the research methodology in section three. Results are delineated in part four, whereas the conclusion is articulated in the final section.

2. Literature Review

2.1. Customer Satisfaction

Ahmad and Al-Hasan (2017) approved that in the case of mobile banking, customer satisfaction is one of the core evaluative measures of success for Islamic banks. As a case study, “meeting customer expectations and perceptions,” discussed and analyzed on marketing service orientation and service quality, signifies customer focus deeply. According to Ahmed, Khaliq, and Jan (2016), it has been proven that service satisfaction, especially in terms of its reliability, has an impact on customer satisfaction, and subsequently, this affects customer loyalty. In addition, Kahf and Ibrahim (20217) in their study showed that the impact of service quality, customer satisfaction, and bank image on the

loyalty of customers was also studied with regard to Islamic banks operating in Palestine, portraying the importance of these factors in determining customer loyalty.

In the context of an Islamic bank, Ahmad and Al-Hasan (2017) showed that one study has linked customer satisfaction with the use of e-banking services to the bank's product, tariff, promotion, process, and overall service quality. Furthermore, service quality's impact on customer satisfaction and loyalty has been analyzed, highlighting the fact that Islamic banks need to become customer-driven businesses if they hope to have any competitive edge, according to Ahmed, Khaliq, and Jan (2016). Ahmad and Al-Hasan (2017) mentioned that the application of modern IT systems has also been recognized as one of the primary factors in improving the competitiveness of Islamic banks as well as customer satisfaction.

Ahmed, Khaliq, and Jan (2016) found that service quality and its relationship with customer satisfaction have remained one of the most studied factors in almost all works, with a direct correlation between both aspects. Going back to Kahf and Ibrahim (2017), customer satisfaction has undergone different measuring techniques, ranging from SERVQUAL and SERVPERF to Importance and Performance Analysis (IPA), which indicates the varying level in the measurement of satisfaction in Islamic banks. Besides, customer satisfaction alongside sales, revenue, and the number of base customer accounts has also been shown to demonstrate the degree of success of Islamic banks.

The literature review noted customer satisfaction as an imperative issue for Islamic banks, as it requires aligning banking operations to Islamic principles while fulfilling their customer expectations as well as improving their financials. The results collected from the studies are comprehensive with respect to the motivating factors of customer satisfaction and loyalty towards the Islamic banks, thus proving the need for a customer focus in Islamic banking for its viability.

It is expected that the criteria for selecting a bank will influence a customer's level of satisfaction with their bank, according to Levesque and McDougall (1996). There is a growing library of studies dealing with these criteria and reasons around how customers select banks (Erol, Kaynak and El-Bdour 1990); (Khazeh and Decker 1992); (Naser, Jamal, and Al-Khatib 1999).

These studies have revealed several different factors, which include convenience, such as location, referrals from friends, the reputation of the bank, availability of credit, interest rates, friendliness of the staff, service charges, banking hours, availability of ATMs, special services, and the quality of checking account services. Customers in different countries attach different importance levels to these

factors, depending on the bank's customer demographics, such as age, gender, income, marital status, occupation, culture, and whether the bank is Islamic or conventional.

In some studies, like Laroche and Taylor (1988), for example, the convenience of location has been considered very important for bank selection. However, Tan and Chua (1986) found that for Singapore respondents, courteous personnel were more influential, suggesting a deeper preference for interactions in Oriental cultures. Also, in the research conducted by Abdullah and Kassim (2009), a questionnaire was employed with 165 respondents to evaluate four aspects of service quality perceived by customers of Islamic banks: human skills, online banking, tangible elements, and empathy. Also useful were the insights of Ahmad, Rehman, and Saif (2010), as they analyzed 720 responses from clients of both Islamic and conventional banks in Pakistan.

The researchers discovered that respondents consider quick and efficient service, the reputation and image of the bank, the friendliness of the bank's employees, and the confidentiality of the bank as essential factors when selecting a bank. This finding corroborates earlier works done by Ahmad and Haron (2002) and Othman and Owen (2001), who highlighted these considerations for clients using Islamic banks in Malaysia, Singapore, Bahrain, and Kuwait. Moreover, Zainuddin, Jahyd, and Ramayah (2004) carried out a study in which clients cited the availability of parking spaces, trust in the bank's manager, advertising, the bank's outward appearance, and recommendations from acquaintances as salient factors when selecting a bank.

Bank selection criteria were studied in Turkey by different researchers Kaynak, Kucukemiroglu, and Odabasi (1991), who reported differences based on gender, age, and educational background. It was noted that the bank's reputation, business hours, parking, services offered, recommendations, service speed, bill payment, and financial counseling were more important for male customers and those younger than 40. Furthermore, education level shaped preferences too, as clients with a higher level of education focused more on the friendliness of employees, services, bank location, and credit facilities.

As noted in Levesque and McDougal (1996), the determinants of customer satisfaction in the retail banking sector included service quality, bank features, competitiveness of interest rates, perception of employees' competencies, and the borrower's status. Their findings established a direct relationship between poor customer service, lack of satisfaction, and increased customer attrition.

Moving to Islamic banking, Erol, Kaynak, and El-Bdour (1990) studied bank selection criteria of Jordanian customers of Islamic banks. Customers in this sample placed greater emphasis on service

speed and efficiency, the bank's reputation, and confidentiality. This study is, however, old, which brings the need for examining Islamic bank customer selection criteria again, as suggested by Naser and Moutinho (1997).

Also, Naser and Moutinho (1997) mentioned that within Islamic banking, customer satisfaction appears to be the least explored area. This area is where they argued Islamic banks need to focus on sharpening their marketing strategies to sustain competition in the long term. A study conducted by Gerrard and Cunningham (1997) on the awareness of the Islamic banking system in Singapore showed that both the Islamic and non-Islamic communities had very little knowledge about the system.

3. Methodology

3.1. Research Questions

The primary aim of this study was to examine the level of customer satisfaction among a sample of Islamic bank customers. Specifically, the study sought answers to the following questions:

1. Research question 1: What factors do customers consider when selecting an Islamic bank for their banking needs?
2. Research question 2: What factors influence customers in choosing both an Islamic bank and a conventional bank?
3. Research question 3: To what extent are customers satisfied with various aspects of an Islamic bank?
4. Research question 4: What is the level of awareness regarding the activities and facilities provided by an Islamic bank?

4. Data Collection

For the answer to the research concerns, the study employed an organized questionnaire based on previously cited literature, which was initially written in English. The questionnaire went through a two-step process, starting with translation into Arabic to ensure relevance for Jordanian culture and language, followed by fidelity capture with intent through post-editing checks for clarity in the wording of the items. A team of five trained field researchers collected data by visiting various Islamic banks in Jordan to capture regional and institutional variation. Participants' responses were captured electronically using a custom-built online form, Google Forms, which streamlined the response-capturing process.

From a sample size of about 250 individuals, some of the participants had either incompletely filled out or inconsistently filled out the self-administered surveys, and all of the surveys went through a rigorous screening process. After all the discrepancies were addressed, there was a usable sample of 180 responses, all of which were analyzed. Along the lines of exclusion criteria, in this case, the maximum feasible data quality meant that all responses selected for further analysis needed to be complete and logically sound.

Results

Respondents' Profile

Descriptive statistics were utilized for the data analysis, focusing on a questionnaire that incorporated a segment dedicated to capturing customers' profiles. This was crucial as diverse demographic factors were anticipated to impact customers' satisfaction with the products and services provided by a bank. Table 1 provides an overview of the respondents' profiles.

Table 1: Personal background of the respondents

Age	Freq.	٪		Country of education	Freq.	٪
21-30 years	25	13.9		Jordan	162	90
31-40 years	59	32.8		Other Arabic country	7	3.9
41-50 years	62	34.4		UK	2	1.1
51-60 years	28	15.6		USA	5	2.8
more than 60 years	6	3.3		India	1	0.6
				China	2	1.1
Gender	Freq.	٪		Russia	1	0.6

Male	102	56.7				
Female	78	43.3		Current post	Freq.	٪
				merchant	18	10
Nationality	Freq.	٪		banker	3	1.7
Jordanian	173	96.1		investor	6	3.3
Other Nationality	7	3.9		University lecturer	3	1.7
				School teacher	44	24.4
Religion	Freq.	٪		daily laborer	8	4.4
Muslim	180	100		Professional (carpenter, baker, blacksmith, etc.)	13	7.2
				employee in accounting field	21	11.7
Income	Freq.	٪		Consultant	5	2.8
less than 200 JD	11	6.1		Employee in medical field	7	3.9
201 - 400 JD	35	19.4		Safety manager	1	0.6
401- 600 JD	46	25.6		Administrative employee	27	15

601 - 800 JD	21	11.7		Engineering	7	3.9
801 - 1000 JD	20	11.1		Retired	5	2.8
More than 1000 JD	47	26.1		households	8	4.4
Academic qualifications	Freq.	٪		unemployment	1	0.6
Less than high school	3	1.7		student	2	1.1
high school	15	8.3		Lawyer	1	0.6
Diploma	23	12.8				
Bachelor's degree	88	48.9				
Master's degree	43	23.9				
Ph.D.	8	4.4				

According to Table 1, over 81 percent of the survey participants fell within the 20 to 50 age brackets, with nearly 57 percent being male. where in Naser's 1997 study, the male percentage was approximately 87 percent; in our case, we have an increasing involvement of females in bank usage. The majority of respondents were Jordanian Muslims, and nearly half of them earned an income ranging from 400 JD to 1000 JD. About 77 percent of participants held a bachelor's degree, and 90

percent pursued their education in Jordan, while only 10 percent obtained their education from outside the country.

Type and Duration of Banking

To analyze customer satisfaction in Islamic banks, it is necessary to verify the account affiliations of the respondents. Particularly, the account paradigm of respondents having both Islamic and conventional bank accounts was useful since it enabled customers to make meaningful qualitative comparisons with other competing services. Though the data collection concerning the existence of Islamic and conventional bank accounts amongst respondents was fruitful, it was also important to investigate the specific characteristics and length of time of the accounts held by respondents with both the Islamic and conventional banks. The account details of the respondents have been provided in Table 2, while the results concerning the type of accounts of the respondents and the period of holding the accounts are presented in Tables 3 and 4, respectively.

Table 2: which type of bank(s) in which you hold your accounts?

Value label	Frequency	%
Islamic Banks only	114	63.3
Conventional bank only	20	11.1
Conventional and Islamic banks	46	25.6
Total	180	100

According to the data presented in Table 2, we talk about more than 60% of the respondents maintaining their accounts within Islamic banks. Approximately 25 percent of the participants indicated the dual holding of accounts in both Islamic and conventional banks, and 11% exclusively held their accounts in conventional banks.

Table 3: which types of accounts are held by you

	Frequency	٪
Islamic Current	134	74.4
Time deposit	32	17.8
Investment in Mudarabah	3	1.7
Investment in Musharakah	0	0
Murabaha arrangement	28	15.6
Conventional Current	39	21.7
Time deposit	6	3.3
Saving	9	5
Investment in shares	1	0.6
Investment in bonds	1	0.6

The data in Table 3 shows that the majority of respondents, 74.4%, maintain personal and business current accounts with Islamic banks. Notably, a significant percentage of survey participants said they use Islamic financial products such as Murabaha, Musharakah, and Mudaraba. Conversely, 30% of respondents disclosed possession of accounts in conventional banks, designated for either personal or business and personal use.

Table 4: Period of time the account(s) has/have been held

	Less than 1 year		1-3 years		4-6 years		More than 6 years		Don't have or not applicable	
Value label	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪
Islamic Current	18	10	27	15	16	8.9	85	47.2	54	18.9
Time deposit	5	2.8	9	5	2	1.1	16	8.9	148	82.2
Investment in Mudarabah	0	0	2	1.1	1	0.6	3	1.7	177	98.3
Investment in Musharakah									180	100
Murabaha arrangement	4	2.2	5	2.8	6	3.3	11	6.1	154	85.6
Conventional Current	15	8.3	6	3.3	7	3.9	12	6.7	140	77.8
Time deposit	16	8.9	3	1.7	1	0.6	1	0.6	159	88.3
Saving	2	1.1	4	2.2	2	1.1	2	1.1	170	94.4
Investment in shares	16	8.9	2	1.1	1	0.6	1	0.6	160	88.9

Investment in bonds	16	8.9	2	1.1	1	0.6	1	0.6	160	88.9

Table 4 reveals that a substantial proportion of respondents, both in the context of Islamic and conventional banks, maintained current accounts for a duration exceeding six years. Notably, a significant segment of those indicating their association with an Islamic bank reported a banking relationship extending beyond six years. Such an observation could suggest a heightened level of customer loyalty to Islamic banks, potentially indicative of a corresponding satisfaction level.

Moreover, Table 3 illustrates that a considerable majority of respondents who were clients of Islamic banks refrained from investing in specific Islamic financial instruments, such as Mudarabah, Musharakah, and Murabaha. This particular observation necessitates a thorough examination in the ensuing section, which delves into the extent of awareness among respondents regarding the array of products and services offered by Islamic banks in Jordan.

Customer Awareness and the Use of Products and Services in the Islamic Bank

Table 5 presents the results of the awareness and utilization of various products and services offered by Islamic banks by the customers. The data indicates a notable awareness and utilization of conventional banking services such as current and time deposit accounts, as well as computerized machine points provided by the Islamic bank. Additionally, a considerable number of respondents expressed awareness of specific Islamic terms such as Murabaha, Mudarabah, and Musharakah; however, they reported not actively utilizing these particular types of Islamic banking services.

It is noticeable that a significant portion of the respondents, constituting 45%, exhibited a lack of awareness regarding Ijara. Similarly, 56% of the respondents indicated a complete lack of knowledge about Musharakah. Furthermore, 45% and 58% of the respondents were entirely unaware of Ijara Waktina and Musana'ah, respectively. This data underscores a key finding from Table 5, suggesting that despite a commendable level of awareness regarding certain products and services offered by Islamic banks, a limited proportion of respondents reported actual usage of these services.

Table 5: Customer awareness and use of different products and services offered by Islamic banks in Jordan

	Not aware of it		Aware and don't use it		Aware and use it	
	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪
Current account	6	3.3	9	5	145	80.6
Time deposit account	64	35.7	57	31.7	39	21.7
Murabaha	52	28.9	60	33.3	48	26.7
Mudarabah	95	52.8	58	32.2	7	3.9
Musharakah	101	56.1	59	32.8	0	0
Ijara	81	45	63	35	16	8.9
Ijara Waktina	81	45	62	34.4	17	9.4
Musana	105	58.3	51	28.3	4	2.2
Traveler cheques	112	62.2	43	23.9	5	2.8
Money orders	67	37.2	46	25.6	47	26.1
Overdraft	99	55	46	25.6	15	8.3
Computerized machine points	31	17.2	25	13.9	104	57.8
Letters of credit	103	57.2	44	24.4	13	7.2
Specially ordered bank statements	107	59.4	0	0	53	29.4

Reasons for Banking with the Islamic Bank

Participants were requested to articulate the degree of concurrence with a set of rationales elucidating their engagement with the Islamic bank. A synopsis of their responses is presented in Table 6.

Over 85.5%, as seen in Table 6, respondents agreed or strongly agreed that for them, the most compelling reason to engage with Islamic banks is because of religious considerations. On the other hand, almost half (about 50%) of the participants claimed that they strongly agreed or agreed with the statement that mobile applications offered by Islamic banks serve the same functions as those offered by conventional banks, but in a Shariah-compliant way. Profitability was, rather surprisingly, the least important factor to the respondents, as only 15% of the respondents cited this as important.

In addition, the collection of data showed that 44.5% of the respondents disagreed or strongly disagreed that low service charging would be a motivating factor. Rather, interestingly, the respondents turned out to care very little about the location of the bank, as evidenced by 39% who strongly disagreed or disagreed with stating that the location was important to their decision.

Table 6: Reasons behind dealing with the Islamic bank

	Strongly agree		Agree		No view		Disagree		Strongly disagree	
	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪
Religious reasons only	121	67.2	33	18.3	2	1.1	3	1.7	1	0.6
Profitability reasons (high return on investment) only	12	6.7	15	8.3	72	40	39	21.7	22	12.2

Religious and profitability reasons	28	15.6	43	23.9	30	16.7	44	24.4	15	8.3
Advice from relatives	26	14.4	51	28.3	25	13.9	42	23.3	16	8.9
Advice from friends	28	15.6	43	23.9	30	16.7	42	23.3	17	9.4
Bank location	17	9.4	48	26.7	25	13.9	50	27.8	20	11.1
Low service charges	15	8.3	29	16.1	36	20	59	32.8	21	11.7
Bank confidentiality	24	13.3	38	21.1	47	26.1	36	20	15	8.3
Bank effectiveness in completing transactions.	17	9.4	42	23.3	36	20	44	24.4	21	11.7
A wide range of facilities is offered by the bank.	13	7.2	42	23.3	43	23.9	44	24.4	18	10
Quality of advice offered by the bank's personnel.	24	13.3	38	21.1	42	23.3	36	20	20	11.1
Bank reputation	32	17.8	55	30.6	26	14.4	27	15	20	11.1

Confidence in the bank's management	25	13.9	43	23.9	44	24.4	30	16.7	18	10
Confidence in the bank's Board of Directors	27	15	39	21.7	45	25	29	16.1	20	11.1
Confidence in the bank's Shari'ah Supervisory Committee	40	22.2	45	25	30	16.7	29	16.1	16	8.9
Social and friendly features of the bank's personnel	23	12.8	43	23.9	41	22.8	35	19.4	18	10
The Islamic bank offers the same facilities as offered by a conventional bank, but the Islamic bank also observes Shari'ah principles.	51	28.3	38	21.1	29	16.1	31	17.2	11	6.1
Mobile application	26	24.4	45	25	41	22.8	32	17.8	16	8.9

Reasons for Banking with Islamic Banks as well as Conventional Banks

Survey respondents who hold accounts in both Islamic and conventional banks believed (agreement or strong agreement) that "Islamic banks do not provide certain products or facilities available in conventional banks" with a frequency of approximately 54%. Additionally, 57% of these respondents agreed or strongly agreed that the limited product offerings from Islamic banks were the primary reason for maintaining an account at a conventional bank alongside an Islamic one. This means that the lack of certain products offered by the Islamic banks is one of the central reasons participants decided to utilize the services of both types of banks. Furthermore, about 48% of participants who practiced dual banking disagreed or strongly disagreed with the statement "both types of banks have a limited number of branches and opening two accounts gives access to more branches" as a justification for dual banking. This highlights that a significant portion of respondents did not believe that the availability of additional branches as a result of dual banking had any influence on their decision-making.

Table 7: Reasons for banking with both types of banks (n=46)

	Strongly agree		Agree		No view		Disagree		Strongly disagree	
	Freq	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪
The Islamic bank does not offer some of the products (facilities) offered by a conventional bank	7	15	18	39	13	28	8	17	0	0
The Islamic bank does not offer many of the products (facilities) offered	6	13	20	43	11	24	9	20	0	0

by a conventional bank										
Opening hours of the Islamic bank are limited	5	11	15	33	14	30	11	24	1	2
Opening two accounts gives me the opportunity to diversify my investment	8	17	15	33	11	24	11	24	1	2
Both types of banks have a limited number of branches and opening two accounts gives access to more branches	11	24	16	35	7	15	11	24	11	24

Degree of Customer Satisfaction with the Islamic Bank

We comprehensively reviewed all aspects of customer satisfaction with Islamic banks in Jordan in this research. Survey respondents had to rate their satisfaction with each bank service. Results are outlined in Table 7, and as we had assumed, there seemed to be a tendency to regard the satisfaction level for a variety of products and services offered by the Islamic bank as “satisfied” or “very satisfied”.

For example, as far as bank operating hours, a good 71.7% of respondents indicated that they were either fully satisfied or satisfied with the bank’s operating hours. Satisfaction regarding the bank’s customer confidentiality policies was also high, with 68.9% of respondents either fully satisfied or satisfied. There was also considerable satisfaction concerning the number of branches available within the Islamic banks. About the actions of the banking staff, the respondents gave a good level of

satisfaction with the client-banker interactions, the advice given by the bank staff, their level of skill, and their education and training. Nonetheless, the satisfaction rate for service fees on cheques was noticeably lower, around 45%. In addition, the parking facilities provided to customers recorded the lowest level of customer satisfaction at 36%. These results deepen understanding of the multifarious aspects of customer satisfaction with Islamic banking in Jordan.

Table 8: Degree of satisfaction with services offered by the Islamic bank:

	Very Satisfied		Satisfied		No view		Not Satisfied		Not Satisfied at all	
	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq.	٪	Freq	٪
Advice given by the bank personnel	32	17.8	84	47	13	7.2	22	12	9	5
The proficiency of bank personnel	30	16.7	88	49	10	5.6	22	12	10	5.6
Degree of qualification of the bank personnel	30	16.7	84	47	22	12.2	14	8	10	5.6
Bank management	31	17.2	77	43	27	15	18	10	7	3.9
Confidence in the Shari’ah Supervisory Board Committee	42	23.3	70	39	30	16.7	10	6	8	4.4
Confidence in bank's management	28	15.6	72	40	36	20	16	9	8	4.4

The cost of the services offered by the bank	21	11.7	69	38	29	16.1	31	17	10	5.6
Number of branches	42	23.3	81	45	18	10	12	7	7	3.9
Opening hours	36	20	93	52	13	7.2	11	6	7	3.9
Efficiency and speed in completing a transaction	27	15	81	45	13	7.2	22	12	17	9.4
Customer confidentiality	40	22.2	84	47	20	11.1	9	5	7	3.9
The wide range of the facilities offered	25	13.9	73	41	34	18.9	19	11	9	5
Bank's name and image	34	18.9	82	46	22	12.2	14	8	8	4.4
Staff sociability and friendliness	23	12.8	81	45	22	12.2	22	12	12	6.7
Suitability of the furniture	22	12.2	80	44	24	13.3	29	16	5	2.8
Parking facilities provided to customers	20	11.1	45	25	22	12.2	52	29	21	12
Efficiency in handling problems on the phone	24	13.3	72	40	22	12.2	24	13	18	10
The architectural design of the bank	20	11.1	78	43	29	16.1	23	13	10	5.6

The internal layout of the bank	21	11.7	76	42	31	17.2	22	12	10	5.6
Advertising of existing products	21	11.7	73	41	30	16.7	26	14	10	5.6
Advertising new products	19	10.6	70	39	36	20	25	14	10	5.6
Counselling provided	23	12.8	72	40	29	16.1	24	13	12	6.7
Availability of funds	29	16.1	79	44	33	18.3	13	7	6	3.3
Service charge on cheques	19	10.6	62	34	50	27.8	19	11	10	5.6
Mobile application	25	11.1	70	39	30	16.7	25	14	10	5.6

Customer Satisfaction and Demographic Factors

From Table 9, we can see the results from the chi-square tests, which focus on measuring the relationship of dependency among two or more categorical variables. Let us go over the interpretation of each test.

- Age: The chi-square test for age has become significant ($p < .001$), meaning that there is a considerable association or difference depending on how the respondents of the survey are categorized in terms of their age.
- Sex: The chi-square test for sex is not quite significant ($p = 0.074$), which means that there is no strong association regarding sex and the distribution of the respondents.
- Nationality: The chi-square test for nationality has become significant ($p < .001$), meaning that there is a considerable association or difference concerning the distribution of the respondents to their nationality.
- Monthly income level: The chi-square test for income group has become significant ($p < .001$), meaning that there is a considerable association or difference in how the respondents are distributed with relation to different categories of income.

- Academic qualification: The chi-square test for academic qualification has become significant ($p < .001$), meaning that there is a strong association or difference in how the respondents are distributed with relation to their academic qualifications.

Table 9: Chi-Square test

	age	sex	nationality	monthly income level	academic qualification
Chi-Square	63.611[a]	3.200[b]	153.089[b]	37.067[c]	167.333[c]
df	4	1	1	5	5
Asymp. Sig.	<.001	.074	<.001	<.001	<.001

Conclusion

This research conclusively addresses the issue of customer satisfaction and preferences in the Islamic banking services in Jordan, with great value to both scholars and industry practitioners. The results show that most customers are highly satisfied, especially with service quality, confidentiality, hours of operation, and the professionalism of bank staff. Also, more than 70% of the respondents were satisfied with the banks' operating hours, and 68.9% appreciated the bank's confidentiality. On the other hand, parking spaces, a lift of service charge on cheque payment, and a lack of diversity of products offered in the bank were some of the shortcomings, distinguishing elements that require improvement.

The primary Islamic banking motivation was religion, supported by 85.5% of respondents. Profitability was not among the influences, which shows the distinct justification of Sharia value added through bank compliance with relevant controls on client decisions. Despite that loyalty, almost a quarter of the sample, or approximately 25%, confessed to operating more than one bank, which stems from the assumption that comprehensive Sharia-compliant bank offerings are inadequate compared to traditional bank offerings. This discrepancy demonstrates the competitive difficulties Islamic banks confront in servicing the diverse requirements of their clientele while simultaneously adhering to Islamic principles.

As proven by the chi-square tests, demographic variables such as age, income, and education exerted strong correlational relationships to satisfaction levels. Customers with younger and higher levels of education and income exhibited some behaviors that suggested the need for more sophisticated marketing configurations, proving that these clients are targeted with specific advertising tailored for them. Also, while there was a high level of awareness concerning basic services like current accounts, there was a lack of customer knowledge relating to more advanced Islamic financial services such as Mudarabah and Musharakah.

The research employed a mixed methodology by integrating descriptive statistics alongside a chi-square analysis, pooling 180 respondents who speak Arabic and had been provided with a translated questionnaire in Arabic. Culturally relevant factors concerning the analysis were important, but future research is needed with a greater focus on more inclusive sampling that is longitudinal in nature, from different geographic regions, and captures change over time.

From a practitioner's standpoint, the study's conclusions offer practical recommendations such as investing in the product development of underutilized services that reduce service charges, as well as improving physical infrastructure like parking facilities. Broader engagement and enhanced loyalty can be accomplished through deepening customer education about Islamic financial products. This study looks at Islamic banking in Jordan by using current theories to understand its unique situation in the Middle East and its open economic policies. To summarize, the Islamic banks in Jordan need to manage their adherence to religion alongside operational competitiveness for them to succeed in a dual-banking system. Other impacts of future studies should focus on the relationship between Sharia-compliant digital banking services and the generational shift in customers' expectations. This study increases the scholarly conversation and provides constructive policy recommendations for the Islamic banks in Jordan to sustain their market presence.

References

Abdullah, A.M.A.; Kassim, N.M. 2009. "Measuring perceived service quality in Qatari Islamic banks." *Journal of International Business and Entrepreneurship Development* 4 (1/2): 90-106.

Ahmad, A.; Rehman, K.; Saif, M.I. 2010. "Islamic Banking Experience of Pakistan: Comparison between Islamic and Conventional Banks." *International Journal of Business and Management* 5 (2): 137-143.

Ahmad, N., and S. Haron. 2002. "Perceptions of Malaysian corporate customers towards Islamic banking products and services." *International Journal of Islamic Financial Services* 3 (4): 13/29.

Ahmad, Shahrizan Adzham; Al-Hasan, Al-Aidaros. 2017. "Customer Awareness and Satisfaction of Local Islamic Bank in Malaysia." *International Journal of Islamic Business* 2 (2): 18-37.

Ahmed, Elsadig Musa; Ammar, Anwar. 2015. "Islamic Microfinance in Sudanese Perspective." *Journal of Business & Financial Affairs.*

Ahmed, Saad; Khaliq, Ahmad; Jan, Muhammad Tahir. 2016. "The impact of service quality on customer satisfaction and customer loyalty: An empirical study on Islamic banks in Bahrain." *Al-Shajarah.*

Al Sammam, Hazem; Akkas, Erhan. 2022. "Are Islamic financial institutions more resilient against the COVID-19 pandemic in the GCC countries?" *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Managment* 15 (2): 331-358.

El Khatib, Ahmed Sameer. 2021. "The Influance of The Geographical Environment On Islamic Banking Performance." *Revista Catarinense da Ciência Contábil* 20: 1-12.

Erol, C.; Kaynak, E.; El-Bdour, R. 1990. "Conventional and Islamic banks: patronage behaviour of Jordanian customers." *International Journal of Bank Marketing* 8 (4): 25-35.

Gerrard, P.; Cunningham, J.B. 1997. "Islamic banking: a study in Singapore." *International Journal of Bank Marketing* 15 (6): 16-204.

Kahf, Monzer; Ibrahim, Abdul-Jalil. 2017. "Return on The Letter Of Guarantee Issues And New Proposals in Structuring The Product.pdf." *International Journal of Economics, Management and Accounting* 25 (3): 549-579.

Kamel, Naser; Pendlebury, Maurice. 1997. "The Influence of Islam on Bank Financial Reporting." *IJCM* 7.

Kaynak, E.; Kucukemiroglu, O.; Odabasi, Y. 1991. "Commercial bank selection in Turkey." *International Journal of Bank Marketing* 9 (4): 9-30.

Khazeh, K.; Decker, W.H. 1992. "How customers choose banks." *Journal of Retail Banking.*

Kumar, Vijaya; Sayani, Hameedah. 2015. "Appliation of CAMEL model on the GCC Islamic Banks." *Journal of Islamic Banking and Finance* 3: 1-14.

Laroche, M.; Taylor, T. 1988. "An empirical study of major segmentation issues in retail banking." *International Journal of Bank Marketing* 6 (1): 31-48.

Levesque, T.; McDougall, G.H.G. 1996. "Determinants of customer satisfaction in retail banking." *International Journal of Bank Marketing* 14 (7): 12-20.

Mansour, Ilham Hassan Fathelrahman. 2019. "Customers' perceptions of selection criteria used by Islamic bank customers in Sudan: The importance of Shariah compliance." *Journal of Research in Emerging Markets.*

Naser, Kamal; Jamal, Ahmad; Al-Khatib, Khalid. 1999. "Islamic Banking a study of customer satisfaction and preferences in Jordan." *International Journal of Bank Marketing* 17 (3): 135-150.

Naser, Kamal; Moutinho, Luiz. 1997. "Strategic marketing management: the case of Islamic banks." *International Journal 0f Bank Marketing* 15/6: 187-203.

Naser, Kamel. 1998. "Comprehensiveness of Disclosure of Nonfinancial Companies Listed on The Amman Financial Market." *IJCM* 8.

Othman, A., and L. Owen. 2001. "Adopting and Measuring Customer Service Quality in Islamic Banks: A Case Study In Kuwait Finance House." *International Journal of Islamic Financial Services* 3 (1): 1-26.

Tan, C.T.; Chua, C. 1986. "Intention, attitude and social influence in bank selection: a study in an Oriental culture." *International Journal of Bank Marketing* 4 (3): 43-53.

Zainuddin, Y.; Jahyd, N.; Ramayah, T. 2004. "Perception of Islamic banking: does it differ among users and non-users." *Jurnal Manajemen dan Bisnis* 130-149.

THE OTTOMAN CONSUMER PROBLEMS AND CONSUMER PROTECTION SYSTEM: A MULTIDIMENSIONAL ANALYSIS OF ISTANBUL COURT REGISTERS (1618-1842)

OSMANLI TÜKETİCİ SORUNLARI VE TÜKETİCİ KORUMA SİSTEMİ: İSTANBUL KADI SİCİLLERİNİN ÇOK BOYUTLU ANALİZİ (1618-1842)

Barae DUKHAN*

Abstract

This study analyzes the consumer protection system in The Ottoman Istanbul within the period between the seventeenth century and the early nineteenth century. By utilizing the records of the Ottoman Istanbul court registers (Istanbul Kadi Sicilleri), the present study assembles a new dataset and analyze it to understand the Ottoman consumer problems nature, their causes, the consumer protection practices, and the effectiveness of this system in terms of problem detection, the CAPA (corrective, and preventive) level, as well as the degree of deterrence of their penalties. The findings suggest that Ottoman consumer problems were mostly quality, or price related, and caused mostly by regulation gaps, and price noncompliance. Furthermore, the analysis indicates that the Ottoman consumer protection system is proactively designed to eliminate potential problems where regulation improvement is the most preferred practice implemented. However, for violations that already hurt the consumers, a penalty system is found applied which was progressive and effectively deterrent. The study emphasizes the high effectiveness and efficiency of the Ottoman consumer protection system which is attributed to its proactive nature and high degree of deterrence. The study hence is first in conducting such a systematic analysis of Ottoman consumer practice that matches the modern categorization set by international organizations, and thus can be used as basis for comparative analysis with modern consumer protection systems and can be implemented for other similar researches in the future.

Keywords: *The Ottoman Empire, Consumer Protection, Istanbul Kadi Sicilleri, Istanbul courts registers.*

Özet

Bu çalışma, 17. yüzyıl ile 19. yüzyılın başları arasında Osmanlı İstanbul'unda tüketiciyi koruma sistemini analiz etmektedir. Osmanlı İstanbul mahkeme kayıtları (İstanbul Kadı Sicilleri) kullanılarak, bu çalışma yeni bir veri seti oluşturmakta ve Osmanlı tüketici sorunlarının niteliğini, nedenlerini, tüketici koruma uygulamalarını ve bu sistemin sorun tespiti, CAPA (düzeltici ve önleyici) düzeyi ve cezaların caydırıcılık derecesi açısından etkinliğini anlamak için analiz etmektedir. Bulgular, Osmanlı tüketici sorunlarının çoğunlukla kalite veya fiyatla ilgili olduğunu ve çoğunlukla düzenleme boşlukları ve fiyat uyumsuzluğundan kaynaklandığını göstermektedir. Ayrıca, analiz, Osmanlı tüketici koruma sisteminin, düzenleme iyileştirmesinin en çok tercih edilen uygulama olduğu potansiyel sorunları ortadan kaldırmak için proaktif olarak tasarlandığını göstermektedir. Bununla birlikte, tüketicilere zaten zarar vermiş olan ihlaller için, aşamalı ve etkili bir caydırıcı olan bir ceza sistemi uygulandığı görülmektedir. Çalışma, proaktif yapısı ve yüksek caydırıcılık derecesi sayesinde Osmanlı tüketici koruma sisteminin yüksek etkinliğini ve verimliliğini vurgulamaktadır. Bu nedenle çalışma, uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenen modern sınıflandırmaya uygun Osmanlı tüketici uygulamalarının sistematik bir analizini yapan ilk çalışma olup, modern tüketici koruma sistemleriyle karşılaştırmalı analizler için temel oluşturabilir ve gelecekte benzer araştırmalarda kullanılabilir.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Bilim Dalı, dukhan.barae@std.izu.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Tüketici Koruması, İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul mahkemeleri kayıtları.*

1. Introduction

The last two decades saw an increased interest in studying how the Ottomans succeeded in protecting their consumers. Although the field of consumer protection as a specialized field of study has been brought up after the fall of the Ottoman empire, consumer rights were already protected during the Ottoman empire by all parties involved in the production and supply chain and commercial process including the government, trade unions and guilds, and suppliers. These practices was not only aiming at protecting consumers alone, but also the suppliers, the community as whole as well as the environment. The origin of the Ottomans consumer protection practices that were established during the dawn of Islam and has since then been continuously improved by each generation to meet the changing conditions and needs of their times. Most of the existing literature on Ottoman consumer protection focuses on the religious and principle aspects of these practices[1]. Only a few studies have focused on the consumer protection practices types[2]. This study contributes to the existing literature by presenting empirical evidence on consumer problems, their causes, and consumer protection practices of the Ottoman Empire.

The concept of considering consumer protection as a distinct field is relatively recent. The earliest work that explored consumer behavior and theory in Economics is Lambert Adolphe Jacques Quetelet's book, "Average Man," published in the late 19th century[3]. Although Quetelet presented the first modern consumption law, it was not formalized into law at that time until the American president John F. Kennedy formally announced the definition of consumer rights and institutionalized the protection of consumer on 15th March 1962[4].

[1] Sait Öztürk "Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması." Yeni Türkiye Dergisi, Türkler , vol.10, 850-860 (2002); Mehmet Genç "Osmanlı imparatorluğunda devlet ve ekonomi" Ötüken Neşriyat (2014); Mehmet Genç "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri" İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3(1), 175-186 (2012); Sheikh Mohammad Towhidul Karim "Protection of Rights of Consumers in Business Transaction: A Comparative Approach with Special Reference to Islamic Law" IIUC Studies (2016); Ahmet Tabakoğlu "Osmanli iktisadî yapisinin ana hatları" Osmanlı Ansiklopesi 3 Cilt (1999) ; Şükrü Karataş "Osmanlida tüketici ve hayvan haklari tüzüğü" İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 4(13), 47-52 (Karataş, 2012).

[2] Abdussamed Atasoy "Islam-Osmanli hukukunda tüketicinin korunmasi." Ph.D. Dissertation Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı (Atasoy, 2023) ; Eminegül Karababa "origins of a consumer culture in an early modern context: ottoman bursa" Ph.D. Dissertation, Bilkent University (2006).

[3] Michela Nardo et al "Consumer empowerment in Europe: its determinants and the challenges met in measuring it" 2nd Nordic conference on consumer research 2012 (2013).

[4] Consumer affairs commission "World Consumer Rights Day Fact Sheet" (2015).

The emergence of consumer movements, which ultimately led to the development of consumer protection law, occurred in Europe and the USA during the 19th and 20th centuries and not in other parts of the world. This raises questions about the consumer protection condition in the rest of the world and especially in Muslim countries. Abusayid Ahmad contends that the consumer protection movements of the 20th century, along with their achievements, do not meet the standards set by Islamic Shariah fourteen centuries ago5. The basis of this claim can be explained in other studies.

This study has four objectives; to categorize the nature of Ottoman consumer problems, analyze the causes of these problems (both as per the OECD classification6)s, categorize their consumer protection practices, and assess the effectiveness of this in terms of: detection stage of the problem causes, the CAPA level (corrective, and preventive), and the degree of deterrence of the penalty system. The primary method for achieving these objectives is a content and thematic analysis using newly compiled set of data.

To achieve the objectives of the research, the rest of the study is organized as follows. The first section provides a look at the Ottoman consumer protection from a historical perspective. The second section analyzes the nature of Ottoman consumer problems using modern categorization based on international categorization and new set of data extracted from Istanbul court registers "istanbul kadi sicilleri". To further elaborate, this section presents the methodologies used to analyze consumer problem, their causes, their detection, the consumer protection practices types, CAPA, and the deterrence of the penalty system. This section presents the results of the analysis for both the consumer problem nature and causes as well as the consumer protection practices types, CAPA, and penalty system deterrence. The conclusion summarizes the major findings and recommends a set of questions for future studies.

2. Historical Context of Ottoman Consumer Protection

The protection of consumers rights is as old as the first market in human history. In ancient India, for example, patients consumer rights such as their safety and rights to chooser were protected[7]. In ancient Rome, measures such as the Lex Julia de Annona, enacted in 50 BC, represent early efforts to prevent commercial monopolies and protect consumer rights[8]. As for the Ottoman Empire, it

[5] Mohamad Abu-sayid Ahmad "حماية المستهلك في الفقه الاسلامي" . (Ahmad, 2004).
[6] Organization for economic cooperation and development OECD "Consumer Policy Toolkit" p 116 (2010)
[7] Barapatre NB, Joglekar VP "The rights of patients as consumers: An ancient view " July 2016, AYU (An International Quarterly Journal of Research in Ayurveda) 37(3-4):152-157, (2016)
[8] Alla KIRYK "The Development of Consumer Protection Policy from Roman Law to Modern European Union Law" Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law (KIRYK, 2021).

inherited the consumer protection practices enacted under Islamic law (Fiqh), where Islam guarantees the protection of all livings based on the fundamental Islamic principle of vicegerency were mankind is considered as a "Trustee" of God over this universe. The Islamic law protects consumers and producers through the prevention of unlawful activities and ethical behaviors such deception (Tadlees), and uncertainty (Gharar). Furthermore, Islam protects the consumer and the environment by discouraging extravagancy and wastefulness (Israf). Two other Islamic jurisprudence principle that producers and consumers alike abide by and helped protect their rights are brotherhood, and putting the public interest ahead of the individual interest. The "Ahilik" institution under the Ottoman Empire is an institutional translation of the principle of brotherhood. The term "Ahi" is an Arabic word that means "My brother", whereas the Turkish "Ahilik" term means brotherhood. This principles was enacted during the Ottoman Empire through the civil society organization under the same name. The Ahilik organization can be characterized as a comprehensive system that integrates ethical principles with production and commerce, where its primary objective was to establish robust and mutually beneficial relationships among various societal groups, including the rich and the poor, consumers and producers, and the state and its citizens, thereby promoting overall prosperity and justice9.

Another institution that helped protect consumer rights during the Ottoman Empire was the Ihtisab or Hisbeh (ombudsman) organization which played the role of market monitor and regulator. The 16th century saw the development of product standards under this organization in what is believed to be the oldest standard in history. The development of these standards lasted five years starting in 1502, and ending by 1507, which came in the form of the law of "Kanunname-i ihtisab-i Bursa" 10.

Similar to the Ahilik organizations, traders and producers were organized under different guilds and unions named as "Lonca". Based on the analysis of this study, it can be stated that Ottoman guilds had several roles including safeguarding the rights of its members and the rights of the impacted stakeholders which included the consumers, the state, the society, and the environment. The guilds charters extracted from Istanbul court registers stress that their role is to provide goods and services to people and while doing that they will help the vulnerable consumers including the widows and orphans and poor.

[9] Mehmet Karagül "Ahi-order organization from ottoman empire until today and its economical development relation" International Journal of Business and Social Science (2011).
[10] Recep Özdemir,"Tüketici haklarina yönelik tarihte yapilan ilk kanun: "kanunname-i ihtisab-i bursa". *Mecmua*(*4*), 1-16. (2017).

Unfortunately, these organizations were abandoned by end of the 19th century due to the political changes and control of colonialist of some parts of the empire such as Egypt[11].

3. Data: Consumer Protection Cases in Istanbul Courts Registers

This study utilizes 751 consumer protection related Istanbul court records, spanning a 224-year period from 1618 to 1842, which are available in Pdf file format extracted from the website https://www.kadisicilleri.org/ that is managed collaboratively by the Turkish religious foundation's Islamic research center "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi" , Istanbul Municipality, and Istanbul Medipol university.

These court records contain information on the consumer problems (potential and actual) and the decision taken by the highest authority of the courts, the judge. The cases come in forms of guilds requests for industry charters, supply chain problems, and consumer rights violations.

The consumer protection related cases were identified based on an iterative learning cycles that started by detailed reading and search of court cases to see which ones have information on consumer problems or consumer protection. Primarily, the search started by reading across 12295 court cases that involved all kinds of requests such as taxes, Waqf conditions, marriages and inheritance, borrowings and lending, commercial transactions such as sales and rents, market laws and regulations, production and service standards, and government laws and decrees as well as different conflicts cases raised to the court. Based on careful review of some of the cases, certain list of keywords has been developed to help accelerate the process of extracting the needed court cases to be subjected to analysis. This list included keywords that represent consumers, acts of consumer rights violations such as "Fâhiş fiyat" (overly increased price), and actions against violators such as "Ceza" (Punishment).

4. Consumer Problems Analysis Methodology: Nature, Detection, and Causes

Consumer problems are analyzed based on three dimensions; their nature, how early they were detected (detection stage), and their direct causes. The categorization of the nature of the consumer problems as well as the direct causes are based on the classification adopted by *OECD in the Consumer policy toolkit*[12]. The categorization of detection stage is developed thematically by analyzing the court cases.

[11] Suraiya Faroqhi "Artısans of Empire: Crafts and Craftspeople Under the Ottomans", 207 (2009).
[12] Organization for economic cooperation and development OECD "Consumer Policy Toolkit" p. 116 (2010).

The nature of the consumer problems used in this search consist of four categories: *Price, Quality and Safety, Availability, Production and supply chain organization*. The *Price* category of consumer nature indicates that there are unreasonable increases or decreases in prices whether potential -like in the case of detecting attempts for hoarding or monopoly, or actual changes in the prices. The *Quality/ Safety* category indicates non-compliance with the quality and safety standards before or after selling point. This includes the cases of nonconfirmed quality products that are sold through illegitimate channels such as smuggling or non- licensed or certified activity, or fraud attempts ..etc. The *Availability* category of consumer nature means that there is a possible shortage of goods due to problems in the supply chain or that there is actual shortage due to unexpected reason. The fourth and last category of consumer problem i.e. Production and supply chain organization, reflect the presence of conflicts within the supply chain member due to many reasons such as regulation inadequacy, non-complying industry charter… etc.

The direct causes of consumer problems used for this research is based on the list of OECDs "Sources of consumer problems" along with other causes that are needed. This includes the following categories: Regulation inadequacy, Price Non-compliance, Fraudulent and deceptive or misleading commercial practices, Industry norms violation, License non-compliance, Monopoly or hoarding, Risk of supply shortage, Quality non-compliance, Black-market. It is worth to note that the causes and the nature of the consumer problems are interrelated, and no single cause can be attributed to a single problem nature.

The detection stage of the consumer problems is classified into the following stages; Proactive, Supply chain alert, Consumer Pain. The Proactive detection indicates that the problem cause was identified based on risk assessment conducted usually by the government. This detection allows the government to take enough precautions to eliminate the causes of the potential problems and prevent it altogether from happening. The Supply chain alert detection stage indicates that the producers or suppliers detected the cause of the problem before the goods or service reaches the consumer and allows some room for rectifying the causes of the problems and preventing the cause to convert into real problem at the touch point with the consumer. The last detection stage category *Consumer Pain* means that the problem has already popped up at the consumer and caused him hurt hence the pain. These three categories are useful in understanding the quality of any monitoring and problem-solving system.

5.Consumer Protection Practices Analysis Methodology: Types, CAPA, and Deterrence

The consumer protection practices under this study are thematically analyzed to come up with their types. These types are then categorized based on the two dimensions: Level of CAPA (corrective, Preventive Actions, and corrections) of the consumer protection practice, and their degree of deterrence. The Level of correction of the consumer protection practice is adapted from the in the international standard for quality management ISO 9000 standards13 were the actions required for solving nonconformities are divided into Preventive, Corrective, and Corrections or remedial. The types of the consumer protection practice and the degree of their deterrence are developed based on thematic analysis of the practice seen within the dataset.

The types of consumer protection practices that have been witnessed in the dataset can be classified into the following 13 categories: Regulation development or improvement, Guild head replacement, Business permits increase, Undertakings, Defect product recall or destruction, Warning issuance, License revocation, Jail, Ban from business activity, Expelling from the market, Hard labor, Banishment, and Raising case to a higher authority. These categories consist of 98% of the cases that were studied, the Others category consist of the remaining 2% of these cases.

The Level of CAPA (Corrective Actions, Preventive Actions, and corrections) is a quality management systems tool that solves the problems in any system based on the following three levels; Preventive, Corrective, and Corrections or remedial. The Corrective and Preventive Action (CAPA) concept is not restricted to any specific field or industry; rather, it is a universally recognized principle to any quality management system. Any improvement system shall be able identify existing or potential problems, undertake the necessary monitoring, investigative and corrective measures, and ensure that such issues do not recur 14.

The concept of CAPA goes back to the 1960s where it was defined in the military standard MIL-Q-9858A Quality program requirements. In 1970 the nuclear industry adopted corrective action principles in its standard 10 CFR 50. However, the most important standard that publicized the concept worldwide was the 1987 international standard ISO 9001 Quality management system15.

[13] International Organization for Standardization ISO "ISO 9000:2005(en) Quality management systems — Fundamentals and vocabulary" (2024, p. accessed in 16 Jan 2025).

[14] José Rodríguez-Pérez "Handbook of Investigation and Effective CAPA Systems" page 1-2, Third Edition, *American Society for Quality* (2022).

[15] José Rodríguez-Pérez "Handbook of Investigation and Effective CAPA Systems" page 9, Third Edition, *American Society for Quality* (2022).

Since then this concept saw its applications in other specific standards including the food safety, healthcare, environment, customer service, and information technology.

While the Preventive practices are defined as the ones that are risk based and are taken to eliminate the cause of a potential problem to prevent its occurrence in the first place, the Corrective practice are undertaken to eliminate the cause of an existing detected problem in order to ensure it is not repeated again, and the Correction or remedial practices, is basically made to rectify the existing problem and usually comes in the form of penalties mentioned in the regulations without the need to introduce any changes to them.

The penalty system is the set of correction or remedial practices undertaken to deter violators and the business community from repeating the violations. The penalty system that was adopted within the Ottoman empire, took a progressive form starting with warning and undertaking, and not ending with highest deterrent penalties such as hard labor and banishment.

As stated above, the classification of cases based on their degree of deterrence is applicable only under the "Corrections or remedial" Consumer protection practice, because the corrective and preventive practices are aimed at correcting the system and usually touch upon the regulations and the infrastructure. As per the analysis, the degree of deterrence falls under the following three categories: Low, Medium, *and High*. The practices are classified under these categories are explained further in the coming section.

6. Consumer Problem Analysis Results

The assessment of the consumer problem nature, direct causes, potential vs actual problem distribution, and detection stage yielded interesting results in this study. *Table 1* presents the division of consumer problem nature under the Ottoman Istanbul area. The data reveal that the nature category *"Quality and safety"* is the most frequently observed category, accounting for 31% of the cases. The nature category *"Price"* follows closely, comprising 29% of the cases. This result can be contextualized within the price regulation compliance requirement of the Ottoman markets at that time.

Table 1 The distribution of consumer problems by nature

Case Nature	Count of Cases	% Distribution
Quality and Safety	237	32%
Price	216	29%
Production and supply chain organization	157	21%
Availability (Access to essential goods)	141	19%
Grand Total	**751**	**100%**

Source: data compiled from Istanbul court registers[16]

While the nature category "P*roduction and supply chain organization"* ranks third with 21%, the category *"Availability"* of goods and services comes as the least frequent consumer problem with 19% distribution. A special care should be paid to the category "*Production and supply chain organization".* Since this category deals with court cases raised against conflicts within the production and supply chain members, not resolving it would end up in multiple consumer problems that will fall under the other three categories.

[16] Coşkun Yılmaz, Istanbul Kadi sicilleri, Istanbul Mahkemesi (Vols 3, 10, 20, 22, 24, 25, 33, 44, 56, 78, 94, 97, 137, 147, 148, 154, 156, 172) (2010, 2019).

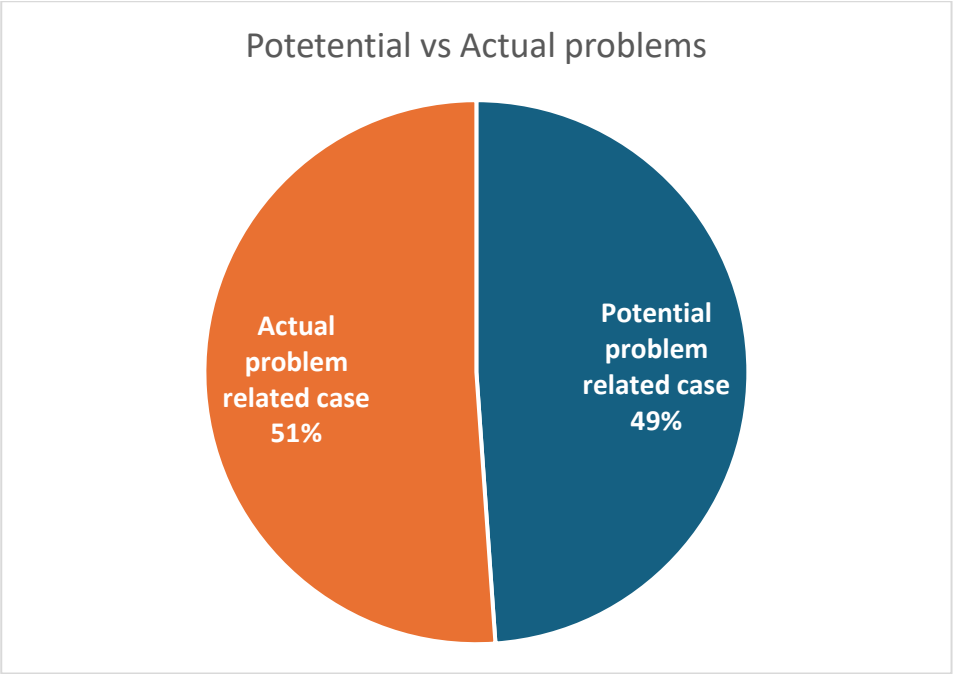

Figure 1 Distribution of court cases based on Potential vs Actual consumer problems

Source: data compiled from Istanbul court registers[17]

Figure 1 shows the distribution of the cases based on whether the consumer problems they try to solve are potential or actual consumer problems. The equal distribution of both types of problems potentiality does not indicate the quality of the consumer problem system alone without being compared with similar benchmarks. However, in the lack of such information from literature, another way of interpretation can be conducted by using the return on investment by taking preventive measures, especially the regulatory ones that resemble the majority of the preventive practices taking here. Few studies measure the costs saved in taking preventive and corrective measures in terms of how many dollars spent in preventive measures. An article that included 52 studies in public health studied the return on investment in different types of preventive practices concluded that the return on investment in regulatory preventive measures in the health care accounts for 46 dollars saved per one dollar invested in improving the legislations[18]. Although this study can not represent the ROI of our database, it gives and indicator of how many potential consumer problems are prevented by the preventive practices taken.

[17] Yılmaz, Istanbul Kadi Sicilleri (2010, 2019).

[18] Masters R, Anwar E, Collins B, et al "Return on investment of public health interventions: a systematic review" Journal of Epidemiol Community Health 71:827-834. (2017).

Table 2 The distribution of consumer problem by Direct causes

No	Direct cause of consumer problem	Count	% Distribution
1	Regulation gap	95	26%
2	Price Non-compliance	59	16%
3	Fraudulent, Deceptive, or Misleading commercial practices	38	10%
4	Industry Norms Violation	35	9%
5	License Non-Compliance	34	9%
6	Monopoly or hoarding	33	9%
7	Risk of supply shortage	28	8%
8	Quality Non-compliance	15	4%
9	Black-market	12	3%
	Others	20	5%
	Grand Total	**358**	**100%**

Source: data compiled from Istanbul court registers[19]

Table 2 highlights the distribution of direct causes of consumer problems (potential and actual) within this study. The total number of cases concerned with consumer problem causes analysis is 358 based on random selection of the sample within the population of 751 cases. The result shows that the top three causes for consumer problems within the Ottoman Istanbul are; *Regulation inadequacy, Price Non-compliance, Fraudulent and deceptive or misleading commercial practices.* It is important to note that the cause of *Regulation inadequacy,* which accounts for 26% of the causes, is responsible

[19] Yılmaz, Istanbul Kadi Sicilleri (2010, 2019).

for the potential consumer problems that were discovered and prevented from growing into troubles (actual problems) felt by the consumer. Most of these cases are raised by the business members to the court to ask for an industry charter to organize the whereabouts of the whole production and sale life cycle of goods and services under what was called "Düstûrü'l-amel" which literally means "Working charter". Under this charter, the responsibilities of producers towards consumers were delineated, the production process and the products standard, as well as the pricing upper and lower limits for the goods and services. This framework served as a safeguard against both overpricing and underpricing, which could have adversely impacted both the consumer and producer.

The consumer problem cause *Price Non-compliance* comes in second place and is responsible for 16% of the consumer problems. This can be understood within the price ceiling and floor (upper and lower limits) that were set by the guild and the judge based on production cost plus decent profit margin for the producers and sellers. At cases, some of the sellers reduced their prices below the lower limit to compete with the market, but they were prevented from continuing to do that by the business community members who took them into the judge and asked for their punishment due to their non-compliance with the price standards.

The third cause of consumer problems is found to be *Fraudulent and deceptive or misleading commercial practices* which consisted of 10% of the cases. The case below is an example that includes violators who were involved in *Price Non-compliance* and *Fraudulent commercial practice* where one violator was cheating in soap production and the other was selling chickpeas at very high price:

"… the soap maker violator Ali for selling soap that is fifty dirhems less than the declared weight, and of the chickpeas guild the violator Mehmed for selling chickpeas with an extremely high price, shall be sentenced to imprisonment till they self-reform ***(****corrected****)*** *…….."* [20]

[20] İstanbul Mahkemesi 94, Case number 183 [23a-5] "Halka eksik tartı ile sabun satan Ali ile pahalı fiyatla leblebi satan Mehmed'in kalebendliğe mahkum olup Yedikule kalesine konulmaları". The original Turkish script is mentioned in appendix.

Table 3 The distribution of consumer problems by Detection stage

No	Detection stages of all cases	Count of Court cases	% Distribution
1	Proactive	89	25%
2	Supply chain alert	86	24%
3	Consumer Pain	183	51%
	Grand Total	358	100%

Source: data compiled from Istanbul court registers[21]

Table 3 illustrates the distribution of detection stages of potential as well as actual consumer problems. The data reveals that half of the problems were detected before they reached the "Shelves", whether *proactively* or through *Supply chain alert,* and the other half were reported after the actual commercial transaction with the consumer took place which caused *"Consumer pain".* By taking into consideration that the *proactive* and *supply chain alerts* consisted of detection of problems that could impact great number of consumers, the prevented number of problems must be multiplied against the actual problems that are discovered. Hence, it can be concluded that the Ottoman consumer problem detection system worked very well. However, this conclusion needs to be supported with comparative numbers from other consumer protection regimes.

8. Consumer Protection Practices Analysis Results

The assessment of the consumer protection practices resulted in 13 types of consumer protection practices. These practices are analyzed further to understand their effectiveness in terms of their *Level of CAPA (corrective actions, Preventive actions, and Corrections), and degree of deterrence.*

Table 4 shows the 13-consumer protection practice ranked in terms of their commonality. The most adopted consumer protection practice is by far the *Regulation development or improvement,* which counts for 43% of the court cases. This is an interesting consumer protection practice, which will be addressed later when the *level of correction* is elaborated because it falls under the preventive

[21] Yılmaz, Istanbul Kadi Sicilleri (2010, 2019).

category of consumer protection practice. A deeper look at the court cases that fall under *Regulation development or improvement* yields an interesting finding. More than 30% of the court cases that resulted in *Regulation development or improvement* are requests made by the industry and trade community representatives to develop industry charters "Düstûrü'l-amel" or other market regulations such as the below case which sets the standards for producing some types of textiles named "Şam alacası" or "Damascus shiny textile" and "Diyarbakir scarf":

"… and if anybody is found to counterfeit the so-called "Damascus shiny textile" or "Diyarbakir scarf" and not producing them according to the following standards, he shall be brought and punished. ……"[22]

Table 4 The distribution of consumer protection practices by type

#	Consumer protection practice type	Count	Percentage
1	*Regulation development or improvement*	*158*	*43.3%*
2	*Warning issuance*	*48*	*13.2%*
3	*License Revocation*	*32*	*8.8%*
4	*Undertaking*	*29*	*7.9%*
5	*Business permits increase*	*26*	*7.1%*
6	*Guild head replacement*	*17*	*4.7%*
7	*Jail*	*16*	*4.4%*
8	*Ban from activity*	*14*	*3.8%*
9	*Expelling from the market*	*6*	*1.6%*
10	*Raising case to a higher authority*	*5*	*1.4%*
11	*Hard labor*	*3*	*0.8%*

[22] İstanbul Mahkemesi 94, Case number 407 [57b-1] dating 1223 Hijri "Tüm sandalcı esnafının uymaları gereken nizamlarını içerir ferman talep ettikleri". Original Turksih script is found in Appendix.

12	*Banishment*	*2*	*0.5%*
13	*Defect product recall or destruction*	*2*	*0.5%*
	Others	7	1.9%
Grand Total		**365**	

Source: data compiled from Istanbul court registers[23]

The rest of the cases that fall under the *Regulation development or improvement* type are distributed amongst different kinds of cases such as the cases that necessitate the amendment of the laws or regulations to meet the emerging needs such as change in consumer habits due to coming season such as the season of Ramadhan, anticipated natural disaster or conflict, or fires. In one of Istanbul court registers dating 1217 Hijri (1803 AD)[24], istanbul fire that errupted in the marrket destroyed many shops, hence there was a need to release a new regulation to help the market recover from this disaster and sustain provision of goods and services without entrupption. The regulatory development type of consmer protection practices dealt also with existing needs such as taking care of people who are begging and involving them in productive earning , increasing the qualification of the human resources serving in the health sector, reducing prices through production cost reduction, request to reduce the supply chain intermediaries to reduce the cost and hence the end price, stressing the importance of personal hygiene in food production.

Warning issuance is the second most common type of consumer protection practice consisting of 13% of the total cases. It is considered to be the most common penalty and the first step in the series of action taken against consumer rights violators in the progressive penalty Ottoman consumer protection system -as can be concluded from studying the cases in the court register. More details will be explained regarding this system in this section.

[23] Yılmaz, Istanbul Kadi Sicilleri (2010, 2019).
[24] Istanbul Mahkemesi 78, Case number 638 [97a-2] dating 1217 Hijri "İstanbul'daki bezzâz esnafının nizamı için ferman talebi".

Table 5 The distribution of consumer protection practices by CAPA level

No	CAPA level	Number of applicable cases	Percentage
1	Remedial (Correction)	119	32%
2	Corrective	68	18%
3	Preventive	181	49%
	Grand Total	**368**	**100%**

Source: data compiled from Istanbul court registers[25]

Table 5 illustrates the three *levels of CAPA* categorization of the consumer protection practices; *Preventive, Corrective, and Remedial (Correction).* This table suggests that the remedial practice consist of 32% of all court cases under study. To assess the quality of the consumer protection system within the Ottoman Empire using these data, we need to resort to some multiplier effect of the court cases that included corrective, and preventive practices against the ones that included remedial practices. A study by health care that was mentioned before [26] concludes that a ROI in legislations improvements is around 46 times on average. If this is taken as the multiplier effect for the preventive and corrective practices including cases, we can hypothetically conclude that the actual problems that were resolved by the court consists of a 2.2% of all consumer problems and the 97.8% of the consumer problems have been prevented from happening by the Ottoman consumer protection system (please see Table 6 below). This suggests the efficiency of the consumer protection system adopted under the Ottoman system.

[25] Yılmaz, Istanbul Kadi Sicilleri (2010, 2019).
[26] Masters R, Anwar E, Collins B, et al "Return on investment of public health interventions: a systematic review" Journal of Epidemiol Community Health 71:827-834. (2017).

Table 6 The multiplier effect of consumer protection cases by CAPA

CAPA	Number of court cases	Multiplier effect	Multiplier result	Multiplier %
Preventive	181	46	8,326	**97.8%**
Remdial and Corrective	187	1	187	**2.2%**
Total	**368**		**8,513**	

Source: data compiled from Istanbul court registers[27]

9. The Penalty System Degree of Deterrence

Another very important measure of the quality of the consumer protection system is the Degree of deterrence of the its penalties Table 7 shows the distribution of consumer protection practices by their Degree of deterrence. The calculation considers only the cases that had *remedial* protection practices, excluding the cases with preventive and corrective practices. This table highlights some interesting results.

Around half of the cases record consumer protection practices that are of low degree of deterrence. These practices include *Warning issuance, Defect product recall or destruction, and Undertaking.* The medium degree of deterrence of consumer protection practice include; *Ban from activity, expelling from the market, and License Revocation*. The nature of these actions is more of economic restriction, and they aim at the same time to stop the unsafe good from reaching consumers. As can be seen from the table 32% of the remedial practice cases fall under medium degree of deterrence. As for the high degree of deterrence of consumer protection practices, they include the ones with the freedom restriction nature: *Jail, Banishment, and Hard labor.* Unlike the widely spread idea that is proposed by the media, there are no cases that mention the use of the physical penalties such as

[27] Yılmaz, Istanbul Kadi Sicilleri (2010, 2019) .

"Falaka" or whipping or sentence to death. The high degree of deterrence type of cases is the least resorted to which consist of only 34 cases spread over more than 224 years.

Table 7 The distribution of consumer protection practices by Degree of Deterrence

Degree of Deterrence	Number of Cases	%
Low	77	47%
Medium	52	32%
High	34	21%
Grand Total	**163**	**100%**

Source: data compiled from Istanbul court registers[28]

Discussion and Conclusion

This research, for the first time, provides a comprehensive analysis of the Ottoman consumer problems, their causes, and the consumer protection practices documented the Istanbul court registers over an extended historical period. The dataset comprises court records from the seventeenth to the mid nineteenth century. The findings of this dataset offer new insight for understanding the consumer protection system of the Ottoman Empire. Existing literature that address the consumer protection of the Ottoman Empire, do not rely on systemic analysis of archival data to support their conclusions, nor do they take into consideration modern categorizations in areas such as consumer problem nature, causes, and protection practices. This deficiency underscores the importance of the four objectives of the present study.

First, the categorization of Ottoman consumer problems is based on their nature as defined by the OECD consumer policy toolkit. This categorization places *quality and safety*, as well as price at the forefront of consumer problems (both potential and actual) addressed under the Ottoman Empire accounting for around 60% of the cases. The distribution of problems between potential or actual evenly split, indicating the effectiveness of detecting and resolving the causes of problems as discussed in the following paragraph. One interesting and important addition to the existing consumer

[28] Yılmaz, Istanbul Kadi Sicilleri (2010, 2019).

problem categorization is the inclusion of *production and supply chain*. Integrating this category to the existing OECD list of consumer problem nature is believed to significantly enhance the detection of potential consumer problems that arise. By addressing the causes of these problem early, it guarantees the protection of consumers at a substantially lower cost compared to managing them once the have converted into troubles (actual problems).

Another important goal of this study is to identify the causes of consumers problems. These causes are usually classified into direct causes and root causes. since identifying root causes require further analysis and a deeper understanding of the underlying problems, they are beyond the scope of this study. Regarding the direct causes addressed in this study, once again, the categorization is based on the list of problems sources developed within OECD's literature. As a result of this analysis, nine consumer problem causes are identified. The top three causes account for more than half of the total. The leading cause is *Regulation gap* comprising 26% of the cases This is followed by *Price non-compliance* at 16%, and *Fraudulent, Deceptive, or Misleading commercial practices* at 10%. These causes are better understood based on the potential problems they consist of. While over 90% of the problems caused by *Regulation gap* are potential problems, the opposite is observed for those caused by *Price non-compliance,* and *Fraudulent, Deceptive, or Misleading commercial practices.*

Third, our study has revealed that the Ottomans adopted many different consumer protection practices which are narrowed down into 13 categories. The most preferred consumer protection practice is by far *Regulation development or improvement* (around 43%) which is categorized as preventive action that was always updated across the long period under study. The fact that one third of the development of regulations and standards were requests initiated by industry and trade communities underscores their dedication and proactive role in protecting both the consumers and the producers.

Finally, the most important objective of this study is to understand the effectiveness of the Ottoman consumer protection scheme using modern and objective analysis. The present study has revealed that the Ottoman consumer protection system was highly effective in terms of detecting and preventing consumer potential problems from transforming into troubles felt by consumers, and in terms of the deterrence characteristic of its penalty system that was applied against consumer rights violators. Detection of the Ottoman consumer problems at an early stage and taking preventive measures had a substantial impact on reducing the troubles (actual problems) felt by consumer. Our hypothetical calculation of the effectiveness of the early detection and prevention system suggest that the Ottoman consumer system successfully prevented approximately 98% of consumer problems, with only 2% still reaching consumers. Furthermore, for the 2% troubles that reached consumers, the

penalty system of the Ottomans was taking needed action in a progressive way, that started with warning but escalated to highly deterring penalties including jail and hard labor. Our quantitative assessment of the deterrence rates indicates a balanced distribution between the low, medium and high deterring penalties, with still a 21% classified as highly deterring.

This study provides a comprehensive examination of the consumer problems and protection in Ottoman Istanbul from a long term perspective. It highlights the effectiveness of the Ottoman consumer protection system, which raises new questions about how to benefit from this historical experience. Given the shortcomings of our modern consumer protection system, the world needs to understand the principles and features of the Ottoman consumer protection system and utilize them to address these shortcomings. Due to time and effort constraints, these questions must wait for future research. Nevertheless, Ottoman archival data offers immense potential for empirical investigation in other areas of study. We hope that this methodology, the new dataset, and the findings present in this study will inspire others to conduct further research in the future.

Bibliography

Ahmad, M. A.-s. (2004). حماية المستهلك في الفقه الاسلامي .

Atasoy, A. (2023). İslam-Osmanlı Hukukunda Tüketicinin Korunması. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Barapatre NB, J. V. (2016). The rights of patients as consumers: An ancient view. Ayu, 152-7.

Consumer affairs commission. (2015). World Consumer Rights Day Fact Sheet.

Faroqhi, S. (2009). Artısans of Empire: Crafts and Craftspeople Under the Ottomans.

Genç, M. (2012). İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3(1). Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri, 175-186.

Genç, M. (2014). Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. Ötüken Neşriyat.

ISO (The International Organization for Standardization). (2024, 04 08). ISO 9000:2005(en) Quality management systems — Fundamentals and vocabulary. Retrieved from Plataforma de navegación en línea (OBP): https://www.iso.org/obp/ui/es/#iso:std:iso:9000:ed-3:v1:en.

Karababa, E. (2006). Origins of a consumer culture in an early modern context: ottoman bursa. Bilkent University, Ph.D. Dissertation.

Karagül, M. (2011). Ahi-order organization from ottoman empire until today and its economical development relation. International Journal of Business and Social Science, 214-225.

Karataş, Ş. (2012). Osmanlida tüketici ve hayvan haklari tüzüğü. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 4(13), 47-52.

Karim, S. M. (2016). Protection of Rights of Consumers in Business Transaction: A Comparative Approach with Special Reference to Islamic Law. IIUC Studies.

Kıryk, A. (2021). The Development of Consumer Protection Policy from Roman Law to Modern European Union Law. Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, 165-174.

Michela Nardo, B. D. (2013). Consumer empowerment in Europe: its determinants and the challenges met in measuring it. 2nd nordic conference on consumer research 2012.

OECD. (2010). Consumer Policy Toolkit.

Özdemir, R. (2017, guz). Tüketici haklarina yönelik tarihte yapilan ilk kanun: "kanunname-i ihtisab-i bursa". Mecmua, pp. 1-16.

Öztürk, S. (2002). Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması. Yeni Türkiye Dergisi, Türkler, 10, 850-860.

Paranoan, N. (2022). The Effect of Fraud Prevention, Fraud Detection, Investigative Audits, and Professionalism of Auditors on Efforts to Minimize Fraud in the Financial Statements of Companies in Makassar City, Indonesia. Wseas transactions on information science and applications Volume 19.

Rebecca Masters, E. A. (2017). Return on investment of public health interventions: a systematic review. Epidemiol Community Health, 827-834.

Rodríguez-Pérez, J. (2022). Handbook of Investigation and Effective CAPA Systems, Third Edition. American Society for Quality, Quality Press, Milwaukee 53203.

Tabakoğlu, A. (1999). Osmanli İktisadî Yapisinin Ana Hatları. Osmanlı Ansiklopedisi, 3 Cilt.

Yılmaz, C. (2010, 2019). Istanbul Kadi Sicilleri, Istanbul Mahkemesi.

Appendix Original Turkish Scrips of the Court Cases Mentioned

Footnote 20:

İstanbul Mahkemesi 94, Case number 183 [23a-5] "Halka eksik tartı ile sabun satan Ali ile pahalı fiyatla leblebi satan Mehmed'in kalebendliğe mahkum olup Yedikule kalesine konulmaları".

Sabuncu kal'abendi

Ma'rûz

Sabuncu küfecilerinden olup ibâdullâha bey' eylediği sabun veznesi on iki ve hilâf-ı emr-i âlî isti'mâl eylediği yarım vakıyyenin dökme kurşun dirhemi dahi otuz sekiz dirhem noksân ki bu vechile yarım vakıyye vererek ibâdullâha elli dirhem noksânına sabun bey' eden Sîmkeşhâne kurbünde Ali ve yine leblebici tâifesinden olup narh-ı cârîden efhaş-ı fâhiş-i ziyâde ile ibâdullâha leblebi bey' ve ol-vechile ibâdullâha ızrâr eder iken ahz olunup el-yevm Ağakapısı'nda mahbûs olan mezbûr Ali ile Okçular başında leblebici Mehmed sâire ibreten ıslâh-ı nefs oluncaya değin Yedikule kal'asında kal'abend olunmak bâbında fermân-ı âlîleri sudûru iktizâ eylediği İstanbul Mahkemesi'nden huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu.

Fî 8 min-Muharrem sene 1223

Footnote 22:

407 [57b-1] Tüm sandalcı esnafının uymaları gereken nizamlarını içerir

ferman talep ettikleri

Sandalcı esnâfına dâir

Ma‘rûz

Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Selim Han hazretlerinin medîne-i Üsküdar’da vâki‘ müceddeden binâ ve ihyâsına muvaffak oldukları câmi‘-i şerîfleri evkāf-ı hümâyûnlarına merbût olup medîne-i mezkûrede iskân olunan sandalcı esnâfından mâ‘adâ Âsitâne-i aliyye ve Bilâd-ı selâse’de vâki‘ bi’l-cümle sandalcı esnâfı meclis-i şer‘-i münîrde esnâf-ı merkūmenin nizâm ustalarından Ademzâde es-Seyyid el-Hâc Mehmed Said Efendi ve Bektaşzâde Mehmed Emin Efendi ve Ağahamamlı es-Seyyid İbrahim Ağa ve es-Seyyid Abdi Ağa ve es-Seyyid Abdülkerim Ağa ve es-Seyyid Halil Ağa ve sâdâtzâde es-Seyyid el-Hâc Osman Ağa ve es-Seyyid el-Hâc Hamza Ağa ve es-Seyyid el-Hâc Mahmud Ağa ve Samatyalı Mustafa Ağa ve Dürrîzâde es-Seyyid Ahmed Ağa ve es-Seyyid el-Hâc Makrîzâde es-Seyyid Mehmed Ağa ve re‘âyâ ustabaşıları İsterati ve Simyon ve Anesti ve Mısırlı Aci Yani ve Hasköylü Yani ve Aci Yorgi ve Üsküdar’da Anaştaş ve Aslan ve Atlascıoğlu Ligori ve Aci Praşkova ve İstefani ve İsak ve Mersis oğlu Agop ve Arab Anton ve Aci Abraham ve Tulumbacı Corci ve Cenboş oğlu Artin ve Kumkapılı Nişan ve

Hamparson oğlu Haçador ve Aci Nikfor ve Doğan oğlu Nikola ve Mengenecioğlu Dimitri nâm otuz dört nefer Müslim ve zimmîler hâzır oldukları hâlde bâ-berât-ı âlî-şân kethudâları olan es-Seyyid Hafız Mehmed Emin Ağa ve bâ-hüccet-i şer‘iye vekîli es-Seyyid Mehmed Sâlih Ağa ve yiğitbaşıları es-Seyyid İbrahim ve es-Seyyid el-Hâc Mehmed ve re‘âyâ işcibaşıları Kostandi ve Agop muvâcehelerinde herbiri takrîr-i kelâm edip işbu yedimizde olup bâlâsı mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevketmakrûn ile müzeyyen bir kıt‘a fermân-ı âlî-şânda münderic Şam alacası taklîdi kumaşın arzı altı rub‘ olduğundan iştirâ eden fukarâ esvâb kat‘ eylediğinde biçme gelmediğinden fukarâya bir nev‘ hasâr olduğundan mâ‘adâ esvâb kat‘ edenler çıkmadı deyü geri getirip beynimizde kāl ü kīli mûcib olduğuna binâen altı rub‘a bir rub‘ dahi zamla arzı yedi rub‘ olmak üzere Şam alacası ve Diyârbakır taklîdi şalî misillü olarak dört bin tel harîrden Menteşe ve Köprü ipliğiyle ve kapıkulu ta‘bîr olunur keremsûd dahi altı rub‘ olup bir rub‘ zammıyla Menteşe ve Köprü ipliğiyle iki bin dört yüz tel harîrden i‘mâl olunup hilâfı hareket edenler olur ise tedîb olunması ve zikr olunan Menteşe ve Köprü

ve Haleb ipliği misillü emti‘adanmâ‘adâ ağır şalî ve taraklı tehliyeli ve kemerli öbeği yapağı ta‘bîr olunan mti‘amıza girmeyip bu makūle ağır kumaşlar Hind ve Flemenk ipliğinden i‘mâl olunup

mâ‘adâ iplik ile i‘mâl olunmak lâzım gelir ise kalb ve redî olmağla ilâve ederi olur ise tedîb olunmak ve el-yevm bezzâzistânda bey‘ olunan Edirne sandalı yalın kat meşdûddan olduğu ecilden kalb ve redî olup bundan akdem bizlerin dahi nesc ve i‘mâl eylediğimiz Edirne taklîdi sandal yalın kat olup kalb ve redî olduğundan istid‘âmız ile bâ-fermân-ı âlî men‘ ü def ‘ olunmuş idi. El-hâletü hâzihî Bursa meşdûduyla iki bin dört yüz tel harîrden arzı bir arşun beher arşunu beş dirhem ve Edirne sandalından a‘lâ olup ve bahâsından birkaç para noksânıyla ibâdullâha bey‘ olunmak üzere ta‘ahhüd ve hilâfı hareket ederi olur ise tedîb olunması işbu hâzırûn-ı merkūmûn nizâm ustaları ve ustabaşılarımız olup bi’l-ittifâk cümle umûr ve husûsumuzu rü’yet ve içlerimizden eğer hâzırûn-ı merkūmûna muhâlefet eder olur ise tedîb-i lâyıkası icrâ ve hâzırûn-ı merkūmûndan hilâf-ı nizâm-ı esnâf ve hilâf-ı şer‘-i şerîf bir gûnâ te‘addîleri zuhûr eder ise cümle esnâf ma‘rifetiyle

ve ma‘rifet-i şer‘le ihrâc ve yerine cümlenin mu‘temedi kimesneler nasb ü ta‘yîn olunmak ve fermân-ı âlî-şânımızda mastûr bi’l-cümle emti‘amız destgâhından çıkdıkda doğru kethudâmız huzûruna getirilip tûl ve arzına ve kalb ve redî olmamasına ba‘de’n-nazar küfelâya rabt olunmuş dellâllarımız vesâtetiyle mezâda verilmek ve bezzâzistân dellâllerimiz mechûlü’l-ahvâl ve kefîlsiz olmayıp ve bir kimesne dellâl olmak murâd eyledikde muhkem kefîl verip ve verdiği kefîl esnâfa mahsûs olmayıp her kim olur ise olsun kefîle rabt olunması ve kezâlik emr-i mezkûrda musarrah emti‘a-i mahsûsamız olan meşdûd ipliği ve Hind ve Flemenk ipliği Âsitâne-i aliyye’ye vürûdunda resm-i gümrüğü ba‘de’l-edâ gümrük emînlerima‘rifetiyle doğru sandal bezzâzistâna nakl olunup muhtekir makūlesinden ve bezzâz ve kazzâz tâifesinden nizâm-ı kadîmimize mugāyir ahz etmemek ve eğer bir takrîb ahz ederi olur ise emti‘âmız bezzâzistâna nakl ve ahz eden her kim

olur ise olsun tedîb olunması ve gerek meşdûd ve gerek bu makūle iplikler vaz‘-ı bezzâzistâni oldukda ashâbı ve bi’l-cümle nizâm ustaları ma‘rifetleriyle değerbahâsıyla

kat‘-ı bâzâr olunup ba‘dehû ta‘dîl ve tesviye şurûtuna ri‘âyet ile cümlemiz iştirâ ve bu vechile emti‘a-i mezkûremizin muhâfazasında ve akmişenin rahîs bahâsına bâ‘is ve ibâdullâhın mutazarrır olmamasına mûcib olmağla icrâ olunması ve kethudâ ve kethudâ vekîli ve yiğitbaşıları ve işcibaşılarımız bir şâkird kalfa oldukda ve kalfa usta oldukda avâid nâmıyla akçe mütâlebesiyle rencîdeden hâlî ve sâir bahâne ile avâid tahsîl edeceğiz deyü ta‘cîzden beri olmamalarıyla tarafeyne eshel ve beynimizde olan kāl ü kīlin def ‘i’çün bi’t-terâzî kethudâmıza mâhiyye yüz yirmi beşer guruş ve Ramazan-ı şerîf mâhiyyesinde altı yüz yirmi beş guruş ki cem‘an bir senede iki bin guruş ve kethudâ vekîline bir senede sekiz yüz guruş ve yiğitbaşılar ve işcibaşılara senede beherine ikişer yüz

guruşdan cem‘an sekiz yüz guruş verilip fîmâ-ba‘d tarafeynden ziyâde ve noksân teklifiyle rencîde olunmaması ve işbu yedimizde olan emr-i âlî-şân-ı mezkûrda münderic şâkird kalfa ve kalfa usta oldukda kethudâ ve kethudâ vekîli avâid nâmıyla nesne mütâlebeden mâ‘adâ bi’l-cümle emti‘amızın tûl ve arzı ve telinin noksânı ve kalb ve redî olmadan berî olup el-hâsıl cemî‘ şerâiti dercle tecdîden ve istihkâmen bâlâsı tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-dârî ile muvaşşah yedimize bir kıt‘a emr-i âlî-şân sudûru matlûbumuzdur

deyü ba‘de’d-da‘vâ ve’l-istintâk merkūmûn kethudâ ve kethudâ vekîli ve yiğitbaşı ve işcibaşılar ve hâzırûn-ı merkūmûn otuz dört nefer nizâm ustaları ve ustabaşılar esnâf-ı mukırrûn-ı merkūmûnun bi’l-cümle takrîr-i meşrûhlarını tasdîk ve vech-i meşrûh üzere emr-i âlî-şân sudûrunu bi-ecma‘ihim istirhâm eyledikleri İstanbul Mahkemesi’nden huzûr-ı âlîlerine i‘lâm olundu.

Fî 7 Ca sene 1223.

دور مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول في تقدم الطب والعلوم الطبية

ANADOLU'DAKİ OSMANLI VAKIF HASTANELERİNİN TIP VE TIP BİLİMLERİNİN İLERLEMESİ ÜZERİNDEKİ ROLÜ

رَشَد محمد سالم زيدان*

ملخص

تعتبر العلوم الطبية بمختلف تخصصاتها من العلوم المهمة لحياة البشرية ودوام سلامتها. وقد مرت هذه العلوم عبر التاريخ بسلسلة من التطورات والتغييرات، حتى وصلت الى ما هي عليه اليوم. وهي لا تزال في حاجة مستمرة للتحديث لمواكبة ما يمر به العالم من أوبئة وأمراض. وقد كان للعالم الإسلامي وعلمائه دور واضح ومتميز في تقدم العلوم الطبية وتحديثها. البحث يهتم بدراسة دور مستشفيات الوقف العثماني في تقدم الطب والعلوم الطبية. وقد تم اختيار منطقة الأناضول كونها ضمت العواصم الإدارية للدولة العثمانية لما يزيد على الستمائة عام. ولا تزال فيها بعض من هذه الأوقاف موجودة وماثلة للعيان. تم استخدام المنهج الاستقرائي والمنهج التاريخي والمنهج الوصفي للوصول إلى نتائج البحث وقد أظهر البحث دوراً متميزاً وفاعلاً للأوقاف العثمانية في رفد الطب والعلوم الطبية بالمستجدات العلمية والتطبيقية والمساهمة في تحديث العلوم وتقدمها.

الكلمات المفتاحية:

الأوقاف العثمانية – مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول – الطب - العلوم الطبية.

Özet

Tıp bilimleri, çeşitli uzmanlık alanlarıyla insan yaşamı ve onun güvenliğinin devamlılığı açısından önemli bilimlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu bilimler tarih boyunca bir dizi gelişme ve değişim geçirerek bugünkü hallerine ulaşmışlardır. Dünyada yaşanan salgın hastalıklara ve gelişmelere ayak uydurabilmek için sürekli olarak güncellenmeye ihtiyaç duyulmaktadır. İslam dünyası ve âlimleri, tıp biliminin ilerlemesinde ve modernleşmesinde açık ve belirgin bir rol oynamışlardır. Araştırmanın odak noktası, Osmanlı Vakıf hastanelerinin tıp ve tıp bilimlerinin ilerlemesindeki rolüdür. Anadolu coğrafyasının seçilmesinin nedeni, altı yüz yıldan fazla bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun idari başkentliğini barındırmasıdır. Bu vakıfların bir kısmı hâlâ mevcut ve görülebilir durumdadır. Araştırma sonuçlarına ulaşmak için tümevarımsal, tarihsel ve betimleyici analitik yaklaşımlar kullanılmıştır. Araştırma, Osmanlı vakıflarının tıp ve tıp bilimlerinin bilimsel ve uygulamalı gelişmelerini sağlamada, bilimlerin modernleşmesine ve ilerlemesine katkıda bulunmada oynadığı seçkin ve etkili rolü ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler*: Osmanlı Vakıfları, Anadolu'daki Osmanlı Vakıf Hastaneleri, Tıp, Tıbbi Bilimler.*

المقدمة:

ساهمت الأوقاف الإسلامية في تقديم العديد من الخدمات المجانية المجتمعية خلال فترات التاريخ الإسلامي المتعددة. شملت نواحي التربية والتعليم والصحة والتكافل والتعاون المجتمعي. وتمثل الدولة العثمانية آخر دولة حكمت بالنظام الإسلامي في العصر الحديث. وتميزت بكثرة وتنوع الأوقاف فيها. واستحوذ الجانب الطبي على قدر كبير من اهتمام الواقفين. فتميزت المؤسسات الوقفية الطبية

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, 521221044@std.izu.edu.tr.

العثمانية بسعة أبنيتها وتفوقها العمراني وتوفير خدمات متقدمة فيها. كما نالت العلوم الطبية بفروعها المتنوعة قدراً كبيراً من التحديث والتطوير في ظل هذه المؤسسات الوقفية.

مشكلة البحث:

شاركت المنظومة الوقفية الإسلامية في تغطية الاحتياجات المجتمعية للشعوب الإسلامية منذ عهد النبوة وما تلاها من عهود الحضارة الإسلامية. وقد كان للوقف الإسلامي دور واضح في دعم مجال الخدمات الصحية والعلوم الطبية. غير ان التغييرات الجيوسياسية ووقوع معظم دول العالم الإسلامي تحت طائلة الاستعمار والحروب، إضافة إلى الكوارث الطبيعية من زلازل وفيضانات أدى إلى فقدان وثائق العديد من هذه الأوقاف والاستيلاء على أصولها وتوقف خدماتها. مما أضرّ بشرائح عديدة من المجتمع وفاقم من تردي الحالة الصحية. كما أسهم في عزوف الواقفين وتوقفهم عن رفد هذا القطاع المهم من الأوقاف. يسعى البحث إلى معرفة دور مستشفيات الوقف العثمانية في منطقة الأناضول وتأثيرها في هذا المجال من خلال الإجابة عن السؤال التالي: -

ما هو دور مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول في تقدم الطب والعلوم الطبية؟

وتتفرع منه هذه الأسئلة الفرعية:

1- ما هو الوقف ومن هم العثمانيون وما هي مجالات أوقافهم؟

2- ما هي المستشفيات الوقفية العثمانية في الأناضول؟

3-ما الدور الذي قامت به هذه المستشفيات في تقدم الطب والعلوم الطبية؟

أهمية البحث:

1-يعتبر الاهتمام بالطب والعلوم الطبية من المواضيع المهمة لارتباطها المباشر بحياة الإنسان ونشاطه ويسعى البحث لإظهار التأثير المجتمعي المتميز للوقف الإسلامي في هذا المجال.

2-زيادة المعرفة والوعي بأنماط من الأوقاف اندثر معظمها او كاد ولم يتم بحثها بصورة منصفة.

3-التشجيع على إحياء مثل هذه الأوقاف وإعادة تأثيرها لما له من دعم إيجابي للعلوم الطبية وفروعها.

4-توجيه اهتمام المؤسسات المالية والمصرفية الإسلامية إلى أهمية الاستثمار في هذا المجال الحيوي

5-بحث وتأكيد دور الأوقاف الإسلامية في تحقيق المقاصد الشرعية في المجال الطبي عبر التاريخ الإسلامي

6-توفير الأبحاث والدراسات عن مصادر تمويل غير ربحية للقطاع الطبي والتشجيع عليها

أهداف البحث:

1-دراسة الدور المتميز للأوقاف الإسلامية العثمانية في تقدم الطب والعلوم الطبية وتحديثها.

2-تسليط الضوء على الفوائد المجتمعية الكثيرة التي وفرتها الأوقاف الطبية للمجتمعات الإسلامية.

3-تشجيع الواقفين للالتفات إلى الأوقاف الإسلامية الطبية والتوجه نحو إحيائها.

4-تحقيق الأمانة العلمية في إبراز دور الوقف الإسلامي بتطور العلوم الطبية العالمي.

حدود البحث:

زمانيا: فترة حكم الدولة العثمانية من (1299 – 1923) م

مكانيا: بلاد الأناضول - حدود الدولة التركية الحالية

منهجية البحث:

نظراً لتداخل موضوع البحث مع العديد من الجوانب الحياتية لذا تم اعتماد أكثر من منهج بحثي بهدف الوصول إلى النتائج. فقد تم اعتماد المنهج الاستقرائي لجمع المعلومات من المصادر الموثوقة من كتب ومجلات ومواقع الإنترنيت وكذلك ما صدر من أبحاث وندوات علمية خاصة بالوقف وتأثيره في المجال الطبي. وقد لوحظ عدم توفر المصادر الكافية لهذا الجانب باللغة العربية لذا تم البحث في المصادر الإنكليزية والتركية ذات العلاقة. ونظراً لارتباط موضوع البحث بالناحية التاريخية لذا تم استخدام المنهج التاريخي بهدف تنظيم المعلومات بحسب التسلسل التاريخي لها. وبعد اكتمال تنظيم المعلومات تمت الاستعانة بالمنهج الوصفي بهدف الوصول إلى نتائج البحث.

أسباب اختيار البحث:

1- ندرة البحوث المتعلقة بدور الأوقاف الطبية في تطوير الطب والعلوم الطبية مع ما قدمته هذه الأوقاف من خدمات للقطاع الطبي عموماً وللقطاع التعليمي الطبي بوجه خاص.

2- عدم منح الأوقاف الطبية الاهتمام الكافي من الباحثين حيث ركزت معظم البحوث في مجال الأوقاف حول الجوانب الدينية والتعليمية مع ان الخدمات الطبية تلازم الإنسان منذ بداية تكوينه جنيناً وفي مراحل الطفولة والبلوغ وتكوين الأسرة والعمل وتصاحبه إلى وفاته.

3- ساهم تخصص الباحثة في المجال الطبي والدوائي لما يزيد عن أربعين عاماً في اختيار موضوع البحث.

الدراسات السابقة:

الدراسات باللغة العربية:

1- سهام قلاتي وسامية قاسمي "التعليم ومؤسساته في الدولة العثمانية خلال القرنين8هـ/9هـ الموافق ل 14-15 م " جامعة يحيى بن فارس، كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية، الجزائر، رسالة ماجستير 2019.

تناولت الرسالة بحثاً تفصيلياً للتعليم عند العثمانيين. وكيف بدأ بالظهور والهيئات العلمية التي أنشأها العثمانيون وكيف تم إنشاء المؤسسات التعليمية وأنواعها وكيف تطورت. كما تم بحث تأثير السلاطين في العملية التعليمية والأثر الذي أحدثه التطور العسكري في سرعة التطور التعليمي. تطرق البحث الى مشاركة جهات مجتمعية مثل التكايا والقضاء في ميدان التعليم. وقد نتج من كل هذه العوامل إيجاد طبقة اجتماعية من المثقفين كان لهم دور لاحق في مستقبل البلاد. الدراسة تناولت التعليم بشكل عام وتم بحث التعليم الطبي والعلوم الطبية بصورة مختصرة.

2- مصطفى دميرجي "الوقف الخيري واستثماراته وأثرهما في الحياة العلمية التركية"، الجامعة الأردنية، كلية الدراسات العليا، الأردن، رسالة ماجستير، 2016.

اهتمت الدراسة بتحديد أنشطة الأوقاف التركية والمجالات التي تم الاهتمام بها في مجالات الدراسات العلمية والشرعية والطبية وتناولت دور الأوقاف في إنشاء المباني والجامعات والمكتبات وكذلك الاهتمام بالمستشفيات وعلاج المصابين وتقديم التدريب للمهن الطبية. تم بحث الضوابط القانونية للأوقاف ومدى انسجامها مع الضوابط الشرعية وخلصت إلى ضرورة توفير أجواء الثقة بين المديرية العامة للأوقاف والمجتمع بهدف تسهيل عمل المديرية وتعاون المواطنين. لم يتم بحث الأوقاف الطبية والعلوم المرتبطة بها بصورة وافية بل تم بحثها كنوع من أنواع الأوقاف.

3- محمد أحمد إبراهيم عبابنة " التاريخ الاقتصادي للدولة العثمانية للمدة (699 -973ه/ - 1300-1566 م) " رسالة دكتوراه، جامعة اليرموك، كلية الشريعة والدراسات الإسلامية، إربد، الأردن 2016

البحث سلط الضوء على الحياة الاقتصادية للدولة العثمانية منذ النشوء، وتطرق إلى التركيبة الاجتماعية فيها، وأوضح طبيعة النظام الاقتصادي وملامح السوق العثماني وموارده الاقتصادية وأنواع النقود والعملات فيه. ولما كانت الأوقاف الإسلامية تعد من الأصول الاقتصادية المثمرة، فقد تطرق إليها الباحث في دراسته، وركز على تَميُز الدولة العثمانية بأنواع الأوقاف المختلفة، ومنها الأوقاف الطبية والصحية. ويقترب البحث من موضوع الرسالة في هذه الجزئية بصورة مختصرة حيث يتشابه في المكان والزمان، ولكنه يتطرق إلى مواضيع اقتصادية أخرى وأوقاف متنوعة تمت الاستفادة من المعلومات الواردة فيه.

4- انتصار عبد الجبار مصطفى اليوسف "المقاصد التشريعية للأوقاف الإسلامية "، الجامعة الأردنية كلية الدراسات العليا، الأردن، رسالة ماجستير ،2007

تناولت الباحثة في رسالتها دور الأوقاف في تحقيق المقاصد التشريعية من حفظ النفس والعقل والدين والمال والنسل. وتطرقت إلى الأنواع المختلفة للأوقاف التي ساهمت في تحقيق هذه المقاصد ومنها الأوقاف الطبية ولكن البحث لم يتناول بالتفصيل الأوقاف الطبية العثمانية حيث تمت دراسة الأوقاف الإسلامية في مختلف المراحل التاريخية بصورة عامة.

5- علي أحمد الفياض الضرغام "الوقف الإسلامي وأثره في النمو التعليمي والاجتماعي "رسالة دكتوراه في الشريعة الإسلامية، جامعة السند، جمهورية باكستان الإسلامية 1987

تناول البحث دراسة الوقف الإسلامي من الناحية الشرعية وتطرق إلى أركان وشروط الوقف. وتمت دراسة الدور التعليمي الذي قامت به الأوقاف الإسلامية في نشر العلوم الشرعية. وأفرد البحث الفصل الثالث لدراسة دور الأوقاف في العلوم الطبية والرعاية الصحية كما تطرق البحث الى تأثير الأوقاف في المجال الاجتماعي وتناول بعض السلبيات التي صاحبت تطبيق فكرة الأوقاف في التاريخ الإسلامي.

الدراسات باللغات الأجنبية:

1- Science in the ottoman empire. In Studies on Ottoman Science and Culture - İhsanoğlu, E. (2020). (p. 3-25). Routledge.

لمحة عامة عن النشاط العلمي العثماني. دراسات في العلوم والمجتمع العثماني. البروفيسور أكمل الدين إحسان أوغلو. مقالة بحثية باللغة الإنكليزية. مجلة روتليدج 2020

المؤلف متخصص في الدراسات العثمانية ولديه مؤلفات مهمة جدا في التاريخ العثماني وينقل المعلومات من مصادرها العثمانية الأصلية وتمت الاستعانة بها في البحث. هذه المقالة ركزت على دور العثمانيين في نشر وتطوير العديد من العلوم وتمت الإشارة إلى العلوم الطبية وبعض الكتب والمؤلفين المهمين في هذا المجال بالإضافة إلى دراسة التأثير العثماني في باقي العلوم من الفيزياء والفلك والجغرافية. البحث أشار إلى الدور العثماني ولكن لم يتم ذكر جميع المؤسسات الوقفية الطبية العثمانية.

- Osmanlı Devleti'nde ilk Gureba Hastaneleri. Seçil Mursal Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 2 .Cumhuriyet Üniversitesi,2017, Sivas

مستشفيات الدولة العثمانية الأولى (الغرباء)، سيجيل مرسال، رسالة ماجستير باللغة التركية، جامعة الجمهورية، سيواس 2017

الرسالة تتحدث عن تفاصيل إنشاء المستشفيات في الدولة العثمانية بعد مرحلة التحديث أي منتصف القرن التاسع عشر وهي مستشفيات حملت جميعها لفظة (Gureba) والتي تمت ترجمتها في معظم المصادر العربية باسم (الغرباء) (وهم الفقراء والضعفاء ومن تقطعت بهم السبل) وانتشرت في أنحاء الإمبراطورية العثمانية وكانت بنسق متطور أدى إلى تحديث النظام الطبي العثماني المدني بعد تحديث النظام الطبي العسكري. جميع هذه المستشفيات تم إنشاؤها من أموال وقفية وتطرقت الرسالة إلى المشاكل التمويلية التي أصابت هذه المستشفيات بعد إجراء التحديثات في مؤسسات الدولة التركية الحديثة بسبب التعليمات والقوانين الصادرة بحق ملكية الأموال الوقفية وأسلوب إدارتها في ذلك الوقت. الرسالة لم تتطرق إلى المؤسسات الصحية الوقفية التي تم إنشاؤها في أوائل تكوين الدولة العثمانية والتي تعتبر الأساس الذي قام عليه النظام الصحي لعشرات السنين.

- The Prominent Health Institutions (Darüşifası) And their functions in Anatolia from the Turk 3 conquest through the Ottoman era. Yılmaz, Sarper. Bilkent University. Master Thesis. 2013, Ankara.

المؤسسات الصحية المعروفة ب (دور الشفاء) ووظائفها في الأناضول منذ الفتح التركي وخلال العهد العثماني،" ساربير يلماز " رسالة ماجستير، جامعة بليكنت، انقرة، تركيا 2013

تخصصت الدراسة بالبحث عن المؤسسات الصحية المستشفيات والتي كانت تعرف بدار الشفاء في منطقة الاناضول منذ وصول الاتراك اليها وخلال العهد العثماني. الدراسة مفيدة في بعض جوانبها لموضوع البحث لأنها تطرقت إلى المؤسسات الصحية الوقفية وأدوارها في مجال الصحة والتعليم الطبي والأثر الذي أحدثته في الأناضول.

ميزات البحث:

البحوث السابقة وغيرها من البحوث في مجال الأوقاف تتناول بحث الأوقاف في تاريخ العالم الإسلامي بصورة شاملة دون تخصيص الأوقاف العثمانية. أما التي تخصصت في التاريخ العثماني فقد تناولت جميع أنواع الأوقاف الدينية والتعليمية والطبية ولم يتم التركيز على الأوقاف الطبية ببحث منفصل. البحوث الطبية المتخصصة اقتصرت على دراسة عدد محدد من المستشفيات الوقفية العثمانية خلال فترات تاريخية معينة. لقد تطلب إيجاد المعلومات عن المؤسسات الوقفية الطبية العثمانية في الاناضول البحث في الوقفيات التركية وكتب الطب التركي والمناهج الطبية للكليات في تركيا بهدف الوصول إلى تاريخ هذه المؤسسات الوقفية وتنظيم تسلسل

إنشائها والبحث عن أدوارها في العملية التعليمية الطبية. البحث يتناول دراسة المستشفيات العثمانية من تاريخ نشوء الدولة العثمانية وحتى إعلان إنهاء الخلافة العثمانية وقيام الدولة التركية الحديثة وأثر ذلك في تقدم الطب والعلوم الطبية. وحيث ان الدولة العثمانية امتدت أراضيها في محيط ثلاث من قارات العالم القديم (آسيا -أوربا -أفريقيا) ومن الصعب الإيفاء بدراسة جميع هذه المؤسسات. لذا سوف يتناول البحث المستشفيات الوقفية العثمانية في منطقة الأناضول وما ساهمت به في تقدم الطب والتعليم الطبي والذي انتقل أثره فيما بعد إلى الدول الأوربية المجاورة وكان سبباً في تطور وتقدم العلوم الطبية في العالم بأسره.

المباحث:

يتكون البحث من مقدمة وثلاثة مباحث وخاتمة:

1-المبحث الأول: الأوقاف العثمانية

2-المبحث الثاني: مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول

3-المبحث الثالث: الطب والعلوم الطبية في مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول

الخاتمة: النتائج والتوصيات

المبحث الأول: الأوقاف العثمانية

1.1 الأوقاف ونشأتها

الوقف في التعريف اللغوي: هو المنع او الحبس عن التصرف. وتعريفه الشرعي ورد في قول النبي-صلى الله عليه وسلم -حبس الأصل وتسبيل الثمرة. أي ان الأصل المملوك لا يمكن التصرف فيه وينتفع من ثماره ونتاجه. تم تعريفه من قبل فقهاء الشريعة بعبارات مختلفة واختلفت أقوالهم في شروطه وأركانه ومعظمهم على جوازه (الكبيسي، 1977، الصفحات 55 -85)ويمكن تعريف الوقف بالمصطلح الاقتصادي بأنه تحويل الأموال من الاستهلاك إلى الاستثمار في الأصول الرأسمالية الإنتاجية وتكون المنافع والإيرادات المتحصلة منها محصورة للاستهلاك من قبل فئة معينة من المستفيدين أشخاصاً أو جماعات بحسب الواقف (قحف، 2000، صفحة 66)وهو على نوعين ذُريّ وأهلي. الأول يبدأ من المستفيد الواقف نفسه أو أولاده أو ذريته وينتقل بعدهم إلى جهات خيرية محتاجة. والثاني يبدأ من الجهة الخيرية ويمكن ان ينتقل لاحقاً للواقف أو أولاده أو ذريته (الزحيلي، 1998، صفحة 140)ويتفق معظم الفقهاء ان نشأة الوقف في الإسلام كانت في زمن الرسول -صلى الله عليه وسلم – بعد فتح خيبر عندما سأله الصحابي الجليل عمر بن الخطاب- رضي الله عنه -عن كيفية التصرف بأرض غنمها من خيبر وهي نفيسة عنده. فأمره الرسول الكريم ان يحبس الأصل، ويتصدق بالثمرة فكانت أول وقف في الإسلام. توالت بعده أوقاف المسلمين وتضاعفت مرات عديدة بفعل الرخاء الاقتصادي الذي عاشته الدولة الإسلامية في العهود التالية الأموية والعباسية (ابو زهرة، 1971، الصفحات 5 - 13) ويمكن اعتبار الدولة العثمانية وما تميزت به من مجالات جديدة في الأوقاف من أكثر مراحل التاريخ اهتماماً وعنايةً بالوقف الإسلامي. وقد يكون من أسباب ذلك طول المدة الزمنية التي حكمت فيها والتي تجاوزت ستمائة عام. وامتدت أراضيها في ثلاث من قارات العالم وتواصلت الأجيال المتعاقبة بأنشاء الأوقاف والاهتمام بها (اوزتونا، 1988، الصفحات 491- 495)

1. 2 أصول الأتراك ودخولهم في الإسلام

تذكر المصادر التاريخية ان تركستان الشرقية وتركستان الغربية المعروفة سابقاً بآسيا الوسطى هي الموطن الأصلي للأتراك. وقد أثبتت الأبحاث الأثرية فيها قيام دولة تركية عريقة على أراضيها بين السنوات (5000 ق.م – 2000 ق.م) سُمي سكانها في المصادر الفارسية باسم توران. وفي المصادر الهندية باسم ساكا وفي المصادر الصينية باسم الهون الشرقيون. ويطلق على إمبراطوريتهم خاقانية الهون ودارت بينها وبين الصين حروب عدة (خطاب، 1990، الصفحات 62 -70) تسميتهم بالأتراك نسبة إلى "ترك بن يافث بن نوح عليه السلام (خليفة، 2011، صفحة 393ت 1149) تسمى قبائلهم الأغوز أو الغز وهم بدو رحل عملوا بالرعي وأُجبروا على ترك موطنهم بموجات متعاقبة وضخمة نحو آسيا الصغرى. بسبب القحط وقلة المراعي وشظف العيش. وساهمت الهجمات المغولية الكثيرة التي تعرضت لها هذه الشعوب أواخر القرن السادس الميلادي في انتقالها من موطنها والبحث عن مناطق جديدة للعيش والتي أصبحت قريبة من أراضي الدولة الإسلامية الناشئة حديثا. وفي زمن الخليفة الراشد عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وبعد سقوط الدولة الفارسية تحركت جيوش المسلمين نحو أراضيهم. والتقى ملكهم بقائد جيوش المسلمين وعقد الصلح بينهما وكانوا عونا للمسلمين في حروبهم ضد الأرمن. وبعد فتح بلاد ما وراء النهر في العهد الأموي اعتنق الكثير منهم الإسلام وأصبحوا من المدافعين عنه وشاركوا في الجهاد لنشر تعاليم الإسلام بين الأمم (الصلابي، 2001، الصفحات 24- 26) ومن طبائعهم التي اشتهروا بها الفروسية والشدة في الحروب والالتزام والطاعة والوفاء وهذه الأسباب ساعدت في الاستعانة بهم وتوليتهم الأعمال في الدولة الأموية و شجعت الأمراء والخلفاء في الدولة العباسية على توليتهم مناصب في الجيش وإدارة الدولة .حتى وصلوا إلى أعلى المراتب في زمن الخلفاء العباسيين وخصوصاً الخليفة المعتصم بالله (ربوشة، 2023، الصفحات 195 - 213)

3. 1 بلاد الأناضول والأتراك والفتوحات الإسلامية

يعتبر الموقع الجغرافي لبلاد الأناضول بمثابة الممر والجسر الرابط بين قارات العالم القديم آسيا وأوروبا وأفريقيا. وأطلق بعض المؤرخين عليها اسم آسيا الصغرى تقابلت فيها الأمم والحضارات، واندمجت وتصادمت في بعض الأحيان. تحيط بها بحار الأبيض المتوسط من الجنوب وبحر إيجة من الغرب والبحر الأسود من الشمال وبحر مرمرة من الشمال الغربي. وتطل على مضيقين هما البسفور والدردنيل مما منحها تميزاً للوصول إلى باقي العالم عبر طرق التجارة والنقل المائية (Çoban, 2019 , pp. 28 - 35)

بعد معركة القادسية واكتمال فتح العراق ومعركة اليرموك واكتمال فتح بلاد الشام في عهد الخليفة الراشد عمر بن الخطاب رضي الله عنه، توجهت جيوش المسلمين إلى مدن وبلدات أعالي الفرات في الأناضول الواحدة تلو الأخرى واعتنق بعض سكانها الدين الإسلامي في تلك الفترة وصارت هذه المناطق حدودا للدولة الإسلامية (غول، 2025) وتواصلت الفتوحات في عهد الخليفة عثمان بن عفان رضي الله عنه بعد تشكيل الأسطول الحربي الإسلامي. وفي عهد الأمويين استمرت الفتوحات حتى وصلت بعض الغزوات إلى سواحل بحر مرمرة وبحر إيجة (العزيز، 2019، الصفحات 164- 219). وفي العهد العباسي زاد عدد المرابطين على الحدود الإسلامية الذين كانوا يتولون حمايتها من الدولة البيزنطية واكتسبوا مهارات وخبرة مكنتهم من صد الهجمات المتكررة من قبل جيوش الروم. وسعى العديد من الخلفاء إلى تقوية هذه الثغور بإمدادها المستمر بالمجاهدين والقادة المحنكين. وتم اختيار العديد من القادة الاتراك المعروفين بالشجاعة والإقدام للاستقرار في هذه المناطق وحماية حدودها لاسيما في زمن الخليفة العباسي المعتصم بالله حيث أصبح تواجدهم وعائلاتهم مستمرا في هذه المناطق ومع استمرار التقدم المغولي نحو اراضي الدولة العباسية ازداد توافد القبائل التركية الى الأناضول بحثا عن أماكن للعيش جديدة .وكان لظهور دولة الأتراك السلاجقة أواخر حكم الدولة العباسية وانتصارهم بقيادة السلطان ألب أرسلان في معركة ملاذ كرد على الروم أثر في زيادة عدد الوافدين من الاتراك وكانوا من عناصر وديانات مختلفة وصارت الأناضول مقصداً للعناصر التركية من أواسط آسيا وما كاد القرن الثاني عشر ينتهي حتى كان الترك قد

أصبحوا أكثرية متنوعة في أصولها من البدو الرعاة وأهل القرى وأهل المدن والتجار وأصحاب الحرف والفلاحين والعلماء ومشايخ الطرق الصوفية (كوبريلي، 1965، الصفحات ح - ك).

1. 4 قيام الدولة العثمانية

تشير الدراسات الإثنية والتاريخية أنَّ السلالة العثمانية منحدرة بالأصل من غوك خان والمنحدر من قبيلة كاي، إحدى فروع قبائل الأوغوز التي تقع في المرتبة الأولى ضمن التسلسل الاجتماعي والسياسي للقبائل التركية وشعارها سهمان وقوس . تركوا موطنهم في تركستان واتجهوا إلى الأناضول بسبب مهاجمة المغول. جدهم الأكبر سليمان هاجر مع قبيلته إلى منطقة كردستان في الأناضول، وبعد التنقل في الأرجاء بحثاً عن موطن جديد يؤمن لهم معيشتهم استقر على حدود أرمينيا. حكم العشيرة من بعده ابنه الأوسط ارطغرل، والذي غير تاريخ هذه العشيرة بمؤازرته لأحد الجيوش السلجوقية في معركتهم ضد الجيش البيزنطي حيث دعا ارطغرل مقاتلي عشيرته إلى نجدة إخوانهم من المسلمين ونصرتهم، فكان ذلك سببا في تقدم المسلمين وانتصارهم. وكافئهم السلطان السلجوقي علاء الدين كيقباد فمنحهم أرضاً على الحدود الغربية مع الروم، فقاموا بحمايتها وشنوا الحملات على الروم وتوسعوا داخل أراضيهم. واستمرت هذه العلاقة الوثيقة مع السلاجقة طيلة حياة ارطغرل وسار ابنه عثمان على خطى والده في الولاء للسلاجقة وشن الغارات على الروم وتقديم الهدايا للوالي السلجوقي، ولكن بدأت مكائد الوالي له والتدبير لقتله والتخلص من نفوذه الآخذ بالتزايد .فأعد خطة لأسر عثمان وقتله، ولكنَّ عثمان علم بالأمر ففاجئ الوالي السلجوقي وأسره وقتله (شيمشيرغيل، 2016، الصفحات 8 - 54) ثم تحرك نحو الأراضي والقلاع المحيطة به، فأسقطها الواحدة تلو الأخرى، وثبت أركان دولته الجديدة بالقضاء على أعدائه من حوله واستمرت فتوحات الغازي عثمان للمناطق من حوله في الأناضول وأشاع العدل والنظام فيها فسار على هداية الإسلام والتمسك بالشريعة الإسلامية وأخضع حكمه لمشورة الفقهاء المسلمين وتميز بشجاعته وحبه للجهاد واستطاع أن يجعل الاتراك يلتفون حوله وأن يتمسكوا بالإسلام ويساهموا بحماسة في توسيع أراضي الدولة فأحسن إدارتها وتوجيهها ومنحَ إدارة الولايات لأبنائه فاكتسبَ شُهرة واسعة وأحبه الناس وشارك أبنائه بفاعلية كبيرة في إدارة وإعمار بلاد الأناضول في إمبراطورية توسعت وقادت العالم الإسلامي لنحو ستة قرون. (ياغي، 1995، الصفحات 12 - 15)

1. 5 الأوقاف العثمانية

بعد دخول الاتراك في الإسلام وتشكيل العثمانيين لدولتهم قام العديد من السلاطين ونسائهم والوزراء بإنشاء العديد من الأوقاف الخيرية في مختلف مناطق الإمبراطورية تنوعت في مجالات عملها وأنواع المستفيدين منها وبشكل كبير لم يسبق له مثيل في التاريخ الإسلامي. فمن المساجد والتكايا إلى كتاتيب تعليم الأطفال وبعدها المدارس والجامعات والمكتبات الخيرية وسبل المياه في جميع الأنحاء والمستشفيات ودور رعاية المرضى ومساكن الغرباء وحمامات عامة ومطاعم مجانية (كولن، 2014، الصفحات 9 - 35). ومع تزايد أعداد الأوقاف وأنواعها وانتشارها في مختلف المدن التركية برزت الحاجة الماسة إلى تنظيم أمورها وإسناد إدارة شؤونها إلى من يحسن الإدارة، ويكون أمينا عليها. تم تكليف رجالات الدولة الثقات المشهود لهم بالصلاح والأمانة بالإشراف على هذه الأوقاف وإدارتها وتولي مصالحها وشؤونها المختلفة. ومن أمثلة ذلك ان الأوقاف التي أسسها السلطان أورخان غازي في بورصة أسندت مهمة الإشراف عليها إلى سنان باشا الصدر الأعظم. والأوقاف التي أسسها السلطان محمد الفاتح أعطيت مهمة نظارتها إلى الصدر الأعظم محمود باشا، وعُين سادة باب السعادة للإشراف على أوقاف هرم سلطان "حرم السلطان سليمان القانوني" (ايدن، 2011، الصفحات 8- 10) ومن ثَمَّ أصبح الإشراف على الأوقاف وإدارتها مهماً يُسند إلى شخصيات معروفة في الدولة مشهود لها بالحكمة والنزاهة والصدق. ومع تزايد عدد الواقفين وإتباع ومحاولة تقليد أصحاب الأموال ورجالات الدولة المهمين للسلاطين في

عمل الخير ولاستمرار الوعي الديني بضرورة المساهمة في مساعدة الآخرين وإعانتهم ازدادت أعداد الأوقاف بشكل كبير، مما جعل من الضروري تشكيل إدارة متخصصة بالأوقاف وتوابعها تحت عنوان "أوقاف همايون نظارتي وتم تنظيم الوثائق الخاصة بالأوقاف حتى أصبحت على مستوى عالٍ من التنظيم المتقن في ظل تطور إدارة الدولة عموما. فكان يتم التدقيق من قبل القضاة للتأكد من حفظ الأصول الوقفية والتأكد من ريعها وجهات الإنفاق ومدى المطابقة مع السند الوقفي. وفي حال ظهور أي مشاكل شرعية يتم إحالة الأمر إلى المفتي للتأكد وإصدار الفتاوى الخاصة. وكان هناك مفتشون وجُباة وقسم خاص للتسجيل والتدقيق والمحاسبة (ارسلان، 2021، الصفحات 4 - 17)

المبحث الثاني

مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول

كلمة مستشفى هي اسم مكان من شَفي، واستشفى مكان للعلاج مجهز بالأطباء والممرضين والأسرة والأجهزة والأدوية (عمر، 2008، صفحة 1221) والمستشفى هو مكان يقيم فيه المرضى، ويُسهر على خدمتهم ومعالجتهم ورعايتهم، ويكون فيه أطباء وممرضون وممرضات والجمع مستشفيات (مسعود، 1992، صفحة 736) . ويمكن اعتبار أول مؤسسة وقفية صحية في الإسلام هي مستشفى الخليفة الأموي الوليد بن عبد الملك في عام 88ه واستمرت بعده الأوقاف الإسلامية للمؤسسات الصحية، والتي تسمى بيمارستان وهي كلمة فارسية مركبة من كلمتين (بيمار) وتعني المريض و(ستان) وتعني المكان أو الدار فهي إذا دار المرضى. وبعد انتقال الحكم إلى الاتراك السلاجقة كانت البيمارستانات التي أنشأوها نموذجا متميزا في زمانه حيث خصصت فيها أقسام للنساء وأخرى للرجال، وتم تصنيف قاعاتها بحسب أنواع الأمراض، وتوافرت فيها غرف خاصة لتصنيع الأدوية ومخازن لحفظ الأعشاب والنباتات، وتم توزيع المهام والمسؤوليات ومُنح العاملون فيها ألقاباً مميزة تدل على وظائفهم. لم يبخل الملوك والسلاطين في توفير التمويل اللازم لهذه المؤسسات الوقفية الصحية ، وتم استقدام أطباء من خارج أراضي الدولة، وكان بعضهم من غير المسلمين الذين ذاعت شهرتهم في مجال عملهم (بك، 2008، الصفحات 3- 50) ورث العثمانيون كل هذا التراث، فحافظوا عليه والتزموا بتنفيذ وقفياته وأضافوا الكثير مثله بل وأبدعوا فيه حتى إننا نجد أنَّ كل سلطان عثماني ما يكاد يستلم الحكم حتى يبادر لإنشاء المؤسسات الوقفية كالمساجد والمدارس والتكايا وكان حريصاً على إنشاء مستشفى باسمه وكذلك فعلت العديد من نساء السلاطين (اوغلي، 1999، صفحة 484) يمكن ترتيب المستشفيات العثمانية في الأناضول بحسب تواريخ إنشائها من قبل السلاطين وكما يلي:

2. 1 دار الشفاء بايزيد - (بورصة).

تم إنشاؤها في عهد السلطان يلدريم بايزيد (بايزيد الصاعقة) في بورصة عام 1400، وكانت بورصة عاصمة الحكم الأولى في الدولة العثمانية. وفيها أضرحة السلاطين العثمانيين الستة الأوائل. المستشفى بُني ضمن مجمع وقفي يقع شرق المدينة متكون من مسجد ومستشفى ومدرسة وحمام، إضافة إلى مبنى يضم أضرحة السلاطين على سفح جبل اولوداغ ومطلة على مدينة بورصة وتعتبر هذه المستشفى دليلاً على الاهتمام الكبير الذي أولاه العثمانيون لصحة المجتمع حيث كانت من أوائل المنشآت في العاصمة. المستشفى تعرض لعدة أضرار، وتم إصلاحه لعدة مرات، واستمر العمل فيه، وتوجد في وثائق الوقف المبالغ التي أُنفقت للصيانة بما يعكس الاهتمام الكبير باستمراره في العمل. وقد استمر بتقديم خدماته للناس حتى عام 1845. حيث تضرر بشدة نتيجة الزلزال وتبعاته وعندها لم يعد مركزا صحيا، وفي أعمال التنقيب الأثرية في المكان تم اكتشاف بقايا البناء، وتوالت أعمال الصيانة والإصلاح له، ولكن بفترات متباعدة استمرت حتى العام 2000. وفي عام 2001 تم تخصيصه كمؤسسة طبية لحماية العيون. لا تزال هذه المؤسسة الوقفية تواصل وظيفتها الطبية الخاصة كمستشفى للعيون (Erer, 2010, pp. 241-252)

2. 2 دار الشفاء (الفاتح) -إسطنبول.

هي أول مستشفى تم بناؤها في إسطنبول بعد فتحها من قبل السلطان محمد الفاتح للحاجة الشديدة اليها وعدم توفر مستشفيات عام 1470. تحتوي أقساما مستقلة لعلاج النساء وعلاج المرضى من غير المسلمين. كان يتم فيها الاهتمام بالمرضى وعلاجهم بأفضل ما يمكن حتى أنها كانت تستخدم الموسيقى لعلاج بعض مرضى الأمراض العقلية. واستمرت بتقديم خدماتها حتى عام 1824. وبعد حريق إسطنبول الكبير والتهام النيران لمعظم الأبنية لم يتبق من البناء سوى عدة غرف منه، والتي بعد إجراء التغييرات العمرانية في عام 1910 لم يعد يبدو واضحا أي جزء من أجزاء المستشفى المذكور حيث تم إنشاء شوارع وأبنية حديثة (Yıldırım, 2025)

2. 3 دار الشفاء (بايزيد الثاني) – أدرنة.

بناها السلطان بايزيد الثاني في أدرنة. العاصمة الثانية للدولة العثمانية بدأ البناء في 1484، واكتمل في 1488. قدمت المستشفى خدمات متميزة لأهالي المنطقة وما حولها تميزت بعلاج بعض الأمراض العقلية باستخدام الموسيقى والزيوت العطرية وأصوات الماء في النوافير. تصميم المستشفى متميز ومتطور. استمرت المستشفى بتقديم خدماتها لمختلف أنواع المرضى، ولكن في أواخر القرن التاسع عشر تم استخدامها لعزل المرضى النفسيين والعقليين. وقد حافظت أموال الوقفيات الخاصة بها على دوام ترميمها وإصلاحها، وبقيت موجودة إلى يومنا هذا. وقد تم تحويلها إلى متحف تابع إلى جامعة تراقيا في أدرنه حصل المبني عام 2004 على جائزة أفضل متحف في أوروبا وجائزة أفضل عرض تقديمي في كرواتيا 2005 وجائزة أفضل عرض تقديمي في ألمانيا 2008. (Sengul, 2015, pp. 1- 8)

2. 4. دار الشفاء (حفصة سلطان) – مانيسا

مع تقدم العثمانيين في الفتوحات داخل الأناضول وضم مدن وأراضي جديدة توسعت الأوقاف وانتشرت في أنحاء الأناضول. وكانت مانيسا من هذه المدن. وقد باشرت السلطانة عائشة حفصة زوجة السلطان ياووز سليم ببناء مجمع في هذه المدينة حوالي العام 1522 متكون من مدرسة للصغار وتكية دراويش ومسجد ومطبخ خيري لوجبات الطعام المجانية للفقراء، وأطلق عليه مجمع السلطانة وبعد وفاتها بعام واحد قام ولدها السلطان سليمان القانوني ببناء مستشفى وحمام في نفس المجمع وأصبح يسمى (دار شفاء حفصة سلطان) استمر المستشفى يُقدم خدماته الطبية حتى منتصف القرن التاسع عشر وأثناء الاجتياح اليوناني تم حرقه، ثم أعيد ترميمه ليصبح مخزناً للفحم. في عام 2013 تم تحويله إلى متحف للتاريخ الطبيعي، وجرى إلحاقه بجامعة مانيسا جلال بايار الحكومية يضم المتحف الأدوات الجراحية الطبية والعلاجات التي كانت تستخدم في المستشفى خلال العهد العثماني كما يحتوي على مجموعة كبيرة من المخطوطات القديمة المتعلقة بالطب والصيدلة ووسائل تحضير الأدوية والأعشاب الطبية. (Alkan, 2014, pp. 19-31)

2. 5 دار الشفاء (خرُم خاصكي). الحسكة. إسطنبول

سُميت على اسم زوجة السلطان سليمان القانوني ويلقبها العثمانيون خُرم خاصكي سلطان. دخلت إلى قسم الحريم بوصفها جارية، تزوجها السلطان سليمان القانوني وهو أمر لم يكن معهودا، وولدت له أبناء وبنات، وتوفيت في عام 1558، ودفنت في فناء جامع السليمانية في إسطنبول. وقد أوقفت ممتلكات متعددة لأعمال الخير (مخلوف، 2006، صفحة 13) أَمَرَ السلطان سليمان القانوني (1520-1568) المعمار سنان ببناء مجمع يضم مسجداً ومدرسة ومطبخاً خيرياً ومستشفى تقع خارج المجمع تكريما لزوجته وأم ولده سليم الثاني. انتهى بناء المستشفى عام 1550 تعتبر هذه المؤسسة من أطول المؤسسات الطبية عمرا في الإمبراطورية العثمانية. حقق مستشفى الحسكة هدفا مزدوجاً للرعاية الطبية والإغاثة الاجتماعية احتوت على التجهيزات الطبية المطلوبة، وكانت في البداية

للمرضى جميعهم، وتم تخصيصها فيما بعد لعلاج النساء فقط. في عام 1884 خصصت لعلاج مرضى الأمراض العقلية من الرجال، واستمرت على ذلك حتى عام 1916 (Balsoy, 2019, pp. 289 - 300)وتم تحويله بعد ذلك إلى مستشفى حكومي، يعمل بكافة التخصصات. وهو اليوم من أهم مستشفيات العاصمة الحكومية لكونه يعمل في منطقة مزدحمة بالسكان هي منطقة الفاتح، وتم تحديثه إلى مستشفى تعليمي، وأضيفت له أبنية جديدة تابعة له في منطقة سلطان غازي وأبنية ملحقة، وتم تزويده بمعدات حديثة ومختبرات متطورة(Hasekieah, 2025)

2. 6 دار الشفاء (السليمانية) – إسطنبول.

أمر السلطان سليمان القانوني بإنشائها عام 1550، واكتملت وقدمت خدماتها للناس في 1557 تقع في نهاية الركن الغربي الشمالي من مجمع السليمانية في إسطنبول تعد فريدة في تصميمها المتعدد الوظائف تميزت عن المستشفيات السابقة مثل الفاتح والحسكة بكونها أكبر حجما وأكثر تنظيما وجودة الخدمات المقدمة فيها (Gozeller, 2025)كان اهتمام السلطان بها كبيرا فهو قد وضع في شروط وقفيتها مؤهلات الأطباء اللذين يسمح لهم بالعمل، وكان يشترط ان يكونوا ممن تلقوا تعليما كافيا ولديهم خبرة في مجال تخصصهم، وبعد عام 1894 تم نقل جميع مرضى الأمراض العقلية والنفسية من جميع المحافظات اليها. تحولت فيما بعد إلى مبنى عسكري بين عامي 1897 -1972. منذ عام 1972 وحتى عام 2000 تم استخدامها كمقر إقامة للطالبات من خارج المدينة. جرى مؤخرا تخصيص المبنى إلى مديرية المخطوطات في إسطنبول، ويجري ترميمها وإعادة استخدامها كقسم من مكتبة السليمانية (Yıldırım, 2025)

2. 7 دار الشفاء (والدة عتيق) – إسطنبول.

أمرت ببنائها السلطانة نوربانو وهي أكبر زوجات السلطان سليم الثاني بعد تولي ابنها السلطان مراد الثالث الحكم تم منحها لقب والدة السلطان في عام 1570 أمرت ببناء مجمع وقفي مكون من المسجد والمدرسة والمستشفى ونزل الضيافة والحمامات والمطبخ الخيري، وأوقفت عليه أوقافا عديدة ومتنوعة لتغطية التكاليف تم الانتهاء منه عام 1579.عرفت المستشفى باسم (والدة عتيق دار الشفاسي) وتعني دار شفاء الوالدة الكبرى، وكانت لمعالجة جميع أنواع الأمراض. غير أنها خصصت في سنة 1858 لعلاج الأمراض العقلية واستخدم في عام 1910 لعزل مرضى الكوليرا أثناء انتشار المرض. بعد تحويله إلى مستودع عسكري عام 1927 ثم استخدامه كسجن ومخزن مما تسبب في تدمير أجزاء منه وتلفها. لم يكن ممكنا ترميمه دفعة واحدة بسبب قلة الموارد وصعوبة إتقان الترميم، فكان يجري ترميم جزء معين كل مدة، ويتم تأجيل الباقي. تم تحديد الأضرار من قبل مؤسسة الأوقاف عام 1985، وكان يفترض إكمال التعمير للمجمع كله، ولكن جرى تعمير المسجد فقط وتم تخصيصه إلى جامعة السلطان محمد الفاتح مؤخرا لإكمال الترميم والصيانة والاستفادة منه (Dabekar, 2006, pp. 11 - 20)

2. 8 مستشفى السلطان أحمد – إسطنبول.

تم بناؤه بطلب من السلطان أحمد، ولكنه توفي قبل افتتاحه. وتم افتتاحه في عهد السلطان مصطفى الأول في 1617 وإكماله في 1621 من وثائق الوقفية يتبين وجود حمام خيري كجزء من متطلبات الصحة. تؤكد وثائق الوقفية الشروط المطلوبة لتعيين الأطباء والصيادلة والأطباء. يجب ان يكونوا ودودين، ولا يُنفرون الغرباء، وأن يكون الطبيب متواضعا وشخصاً رقيقاً طيب الكلام وضرورة حصولهم على درجات علمية متقدمة، بالإضافة إلى الخبرة والمهارة، ووضعت شروط للصيادلة بإتقان معرفة الأدوية والمراهم وكيفية تحضيرها وخلطها، واشترطت الوقفية الأمانة والصدق في العاملين كلهم. يذكر ان الأطباء كانوا يقومون بزيارات متواصلة للاطمئنان على المرضى ومعرفة أوضاعهم. (Yılmaz, 2006, p. 59) تم استخدامها في أوائل القرن التاسع عشر للمرضى النفسيين فقط،

وأصبحت تعرف باسم السلطان أحمد بيمر هانة وفي عام 1846 تم استخدامه كمشغل خياطة عسكري. بعد زلزال 1894 تم تحويل واجهة المبنى إلى مبنى تابع لوزارة الزراعة والغابات والمناجم. أما البناء فقد تم استخدامه كمبنى لرئيس جامعة مرمرة، ولا توجد في الوقت الحالي معالم واضحة لهذا المستشفى. تم رصد أوقاف متعددة لغرض تغطية نفقات المستشفى ومتطلباته بحسب الوثائق التاريخية (Yıldırım, 2025)

2. 9 مستشفى أدرنة كابي (الغرباء) – إسطنبول.

مطلع القرن التاسع عشر بدأت الدولة العثمانية إجراء التطوير والتجديد في بنية الدولة ومؤسساتها ومحاكاة الدول الأوروبية القريبة منها مما ساهم في تسريع وتيرة تشكيل نظام صحي ملائم للمجتمع الجديد جرى أولا التحديث في المستشفيات العسكرية، ثم تلتها المستشفيات المدنية. جرى إنشاء عدد من المستشفيات تحت مسمى (مستشفى الغرباء) ويخص الفقراء والمعوزين من غرباء المسلمين فهذه المستشفيات تخصصت بتقديم الخدمات لهذه الفئات. البداية كانت من مستشفى ادرني كابي الواقعة قرب السور القديم لمدينة إسطنبول في منطقة الفاتح وهو المكان الذي كانت تدخل منه الجيوش (بوابة أدرنة). استقبل المستشفى المرضى بأعداد محدودة عام 1836، وتوضح الوثائق أنه تم تقليل عدد الموظفين في عام 1837؛ مما يعني تناقص الحاجة إليه، وربما كانت النفقات المطلوبة لإدامة عمله مرتفعة، مما اضطر الواقفون إلى تقليلها بتقليل عدد العاملين فيه. لا يوجد الآن ما يشير إليه (Mursal, 2017, pp. 5-15)

2. 10. مستشفى بزمي عالم والدة سلطان (الغرباء) – إسطنبول.

بزمي عالم هي والدة السلطان عبد المجيد كان له أربعة أبناء كلهم أصبحوا سلاطين يعتقد أنها جورجية الأصل أسلمت وأوقفت عدة أوقاف خيرية. وكانت لديها مكانة مميزة ولديها دخل جيد من أراضي زراعية، بالإضافة إلى رواتب تصرف لها وهدايا تصلها وأعطيات لذا فقد كانت في وضع مالي متميز يسمح لها بإنشاء الأوقاف والإنفاق عليها (Göçer, 2014, s. 123 -150) .أمرت ببناء المستشفى وطلبت من السلطان ابنها مساعدتها لإنشاء المستشفى الجديد عام 1845. تم اختيار الأرض في منطقة نقاش باشي في مكان يعرف ب يني بهجة (الحديقة الجديدة) والمعروف بنقاء هوائه وبعده عن ازدحام المدينة. تم افتتاحه عام 1847 بحضور السلطان والوزير الأعظم ورجال الدولة. تعرض المستشفى لأضرار كبيرة بسبب زلزال إسطنبول في 1894. ومع تطور المجالات الطبية وتخصصاتها تمت إضافة فروع وأقسام للمستشفى. في عام 1923 تم نقل إدارته من مؤسسة الأوقاف إلى وزارة الصحة والمساعدة المجتمعية. في عام 1956 أُعيدت إدارته إلى مؤسسة الأوقاف مجددا، وبقي تحت إدارتها إلى اليوم. هذا المستشفى الذي بني على أرض وقفية عائدة إلى بزمي عالم سلطان عمل لمدة 170 عاماً لمساعدة الفقراء والمحتاجين، ولا يزال يواصل عمله المتميز بعد تطويره من مؤسسة الأوقاف وإلحاقه بجامعة بزمي عالم الطبية، والتي تضم كليات للطب وطب الأسنان (Mursal, 2017, s. 17 - 32)

المبحث الثالث

الطب والعلوم الطبية في مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول

3. 1 نشأة الطب والعلوم الطبية

حاول الإنسان منذ القدم معرفة الوسائل والطرق التي تمكنه من العيش بسلامة وصحة على الأرض. وقد تفاوتت الأساليب التي لجأ اليها لتحقيق هذا الغرض. وكانت متابعة حياة الكائنات الأخرى سبباً في وصوله إلى استخدام العديد من الأدوية والعقاقير وأساليب

العلاج. فهو قد تعلم الاحتماء من الحر والبرد في الكهوف ،وتعلم الانزواء عند المرض واستخدم بعض الأعشاب عند ملاحظته لاستخدامها من بعض الطيور والحيوانات .ومع تطور الحياة البدائية وتحول الإنسان نحو التمدن تحولت مهمة متابعة العلوم الطبية إلى أناس متخصصين ارتبطت بداية بالسحر والشعوذة وعلم الكواكب وتوارثت معظم شعوب العالم المعتقدات الخرافية المتعلقة بصحة وسلامة الإنسان .ومع التواصل بين الحضارات والأمم وتطور وسائل التوثيق من الرسم والرموز على الحجر والجلد والعظام إلى الكتابة على أوراق البردي انتقلت العديد من الممارسات الطبية شرقاً وغرباً وتم العثور على العديد منها في مصر القديمة وبلاد الرافدين والصين والهند. وقد انتهت علوم الطب إلى بلاد فارس حيث اجتمعت علوم الشرق والغرب الطبية وأصبحت مقصداً لطالبي العلوم بعد انتقال عدد من الرهبان النصارى من بلاد الروم اليها حاملين علومهم ومعتقداتهم الطبية (السامرائي، 1984، الصفحات 20- 71) ولم يختلف الأمر كثيرا في الجزيرة العربية قبل ظهور الإسلام. فقد استعمل العرب بعض النباتات الصحراوية والأعشاب التي كانت في بلادهم وعرفوا الكهانة والسحر والشعوذة والطلاسم واستعملوا الكي والبتر والحجامة وكان فيهم أطباء رحلوا إلى بلاد فارس وتعلموا فنون الطب ومهاراته وعادوا ليعالجوا قومهم ومن أشهرهم الحارث بن كلدة طبيب العرب في زمانه (النجار، 1994، الصفحات 52- 57) وبعد ظهور الإسلام وانتشاره في الجزيرة العربية وما حولها التزم المسلمون بقواعد الشريعة الربانية بعيداً عن الشعوذة والخرافات وصدر التوجيه النبوي الكريم بضرورة التداوي وأخذ الدواء وربط الشفاء بمشيئة الله عز وجل وأخبر المسلمين بأن لكل مرض علاج ويجب البحث عنه وإيجاده إلا الهرم كما وضع قواعد وضوابط لمن يمارس مهنة الطب بجعله يتحمل مسؤولية ما يتعرض له المريض من أذى والابتعاد عن المحرمات والبحث عن العلاج والدواء المناسب (السرجاني، 2009، الصفحات 28- 32) وقد تطور الطب في عصور الإسلام تطوراً كبيراً حيث بدأت في العصر الأموي ترجمة الكتب الطبية اليونانية .وتوالت الجهود في العصر العباسي فتمت ترجمة العديد من المؤلفات الطبية. واستفاد المسلمون من التجارب والخبرات التي سبقتهم فأضافوا اليها تجاربهم ومشاهداتهم. وهاجر العديد من مشاهير الطب إلى عواصم الخلافة الإسلامية لما وجدوه من دعم وتشجيع لجهودهم. وهكذا توالت عملية نقل العلوم الطبية بين الأمم والحضارات وساهم التوجيه الإسلامي بضرورة العلم والتعليم في الحث على ذلك (عثمان، 2017، الصفحات 1- 8)

3. 2. الوقف العثماني والتعليم

يمكن ملاحظة اهتمام الدين الإسلامي بالعلم والتعلم منذ عهد الرسالة الأولى. فقد كانت لأول آيات القرآن الكريم في سورة العلق (اقرأ) أثراً كبيراً فيما بعد في حث المسلمين على الأخذ بالعلم والحرص عليه. واستدل المسلمون من سنة النبي الكريم صلى الله عليه وسلم في حادثة قبول ثمن فداء بعض أسرى مشركي قريش في معركة بدر تعليم عشرة من صبيان المدينة القراءة والكتابة الأهمية التي يوليها الإسلام للعلم والتعليم. (الشاهين، 2010، الصفحات 383 - 395) ومن يومها انطلقت العملية التعليمية الإسلامية، والتي استمرت وتطورت عبر تاريخ الدولة الإسلامية. بدءاً من حلقات تعليم الصغار في المساجد والتي تطورت إلى تعلم القرآن والعلوم الشرعية تلتها حلقات العلوم الطبيعية والرياضيات والفلك توالت عبر الأزمنة المختلفة وتطورت في عهد الخلافة الراشدة والأموية والعباسية والتي كان لها الفضل الكبير في إرساء قواعد ونظم تعليمية إسلامية رعتها مؤسسات الوقف الإسلامي وتكفلت بتمويلها (الضرغام، 1987، الصفحات 281 - 295) وعند انتقال دفة الحكم إلى الاتراك السلاجقة في بلاد الأناضول أصبح المجال التعليمي نشاطاً واضحاً ومميزاً انتقلت معالمه وأدواته إلى الدولة العثمانية الناشئة والتي اهتمت به ورعته وأضافت إليه الكثير. حيث شهدت مدن الأناضول وعواصم الإمبراطورية قدوم الكثير من العلماء والمدرسين من مدن العالم الإسلامي كالعراق ومصر وبلاد الشام وعملوا في ظلال الدولة الجديدة ونقلوا علومهم اليها. وقد شهدت معظم مدن الأناضول إنشاء أوقاف تضم مسجداً ومدرسة تعليمية كما قام شيوخ الطرق الصوفية بافتتاح مدارس بجانب التكايا مما ساهم في التشجيع على التعليم (اوغلي، 1999، الصفحات 253 -

259) كان لهذه الحركة التعليمية أثر كبير فيما بعد في إيجاد طبقة من المتعلمين لفنون القراءة والكتابة والتي كانت باللغة العربية. وكانت فنون اللغة والخط العربي من ضمن المهارات الواجب إتقانها من قبل الأمراء في القصور السلطانية (حرب، 1994، الصفحات 309 - 313) إنَّ هذه المدارس الأولية هي الأساس الذي استند اليه التعليم الطبي فيما بعد والذي ساهم في نشر العلوم الطبية وتطورها فجميع من التحقوا بالمهن الطبية وشاركوا في علومها كان الفضل الأول في تعلمهم هو هذه المدارس الوقفية الأولية التي ارتادوها في صغرهم. وأمدتهم بمبادئ القراءة والكتابة والحساب (قلاتي، 2019، الصفحات 15 - 46)

3.3 التعليم الطبي في الأناضول

تميزت العلوم الطبية في القرن الثامن الميلادي حتى القرن الثالث عشر بالتفوق والازدهار في عواصم العالم الإسلامي مثل بغداد ودمشق إبان العهد العباسي والسلجوقي لما شهدته هذه المرحلة من نشاط حركة الترجمة وحضور العديد من الأطباء غير المسلمين اليها واستخدام أدوات ووسائل طبية جديدة لم تكن معروفة من قبل (النجار، 1994، الصفحات 58- 90) ولكنها تميزت بضيق انتشارها وقلة أعداد المنتسبين لها وتفوق العديد من وسائل الطب الشعبي والفولكلوري عليها .وبعد سيطرة الاتراك العثمانيين على مناطق الأناضول وشروعهم ببناء دولة قوية والتزامهم بتقديم خدمات مجتمعية عبر مؤسسات الوقف تزايدت أعداد المتعلمين وأصبح الطريق ممهداً لأصحاب المهارات وذوي الكفاءة الراغبين بتعلم العلوم الطبية من الوصول اليها . فبعد إقرار نظام المجمع أو الكلية (وهو عبارة عن تنظيم حضري يضم مسجداً ومدرسة وبيمارستان أو ما أصبح يعرف (دار الشفاء) بات متاحاً لطلاب المدارس الذين يكملون تعليمهم الالتحاق بالبيمارستان وتعلم الطب وفنونه بالاستناد إلى نظام المشاهدة والمتابعة للأطباء المختصين كل في مجال تخصصه فكانوا يتابعون الأطباء عند تجوالهم على المرضى ويساعدون في تقديم العناية الطبية ويتلقون تعليماً مباشرا لاسيما وأنَّ العلوم الطبية بمجموعها كانت من العلوم المفضلة والمستحسنة لما يمتاز به أصحابها من مكانة عالية وتقدير في المجتمع في بلاد الأناضول (Heybeli, 2009, pp. 2457 -2463) وقد ضمت كل البيمارستانات أو دور الشفاء في الأناضول التي جرى إنشاؤها من قبل السلاطين مدارس للطب تطورت بتطور الحياة العلمية والاجتماعية لكل مرحلة في التاريخ العثماني تميزت بطرز معمارية فنية وتصاميم هندسية ملائمة للخدمات المقدمة فيها .يمكن اعتبار مدرسة الطب في مجمع السلطان بايزيد ببورصة هي أول مؤسسة تعليمية طبية تم إنشاؤها في العهد العثماني. حيث تم وصف قاعات الدراسة فيها ونظام التعليم الطبي من قبل المؤرخين الاتراك كما ذُكر أنَّ مناقشات طبية كانت تتم بين الطلاب ومعلميهم حول كتب أفلاطون وسقراط وأرسطو وجالينوس وفيثاغورس مما يؤكد أنَّ مخطوطات هذه الكتب والمعلومات الطبية الواردة فيها كان قد تم الاطلاع عليها ودراسة محتوياتها ونقدها والتعليق عليها. تلتها مدرسة الفاتح الطبية في مستشفى الفاتح بإسطنبول حيث توجد مخططات هندسية لشكل المدرسة وصفوف الطلاب. كما تثبت الوثائق الوقفية الاهتمام بتعيين الطبيب الماهر برتبة الأستاذ الطبيب والذي يتولى تعليم وتدريب الطلاب ويتم تعيين مساعد له أو أكثر يطلق عليه لقب المعيد يتولى تنظيم شؤون الطلاب ولوحظ وجود مهنة لشخص ثالث يدعى المراقب مهمته مراقبة حضور الطلاب للدروس والتزامهم بالواجبات والابلاغ عن المتخلفين عن ذلك حيث يتم استقطاع المعونات اليومية المدفوعة في حال إهمال الطالب لواجباته (Sari, 2005, pp. 2- 21) اما المدرسة الطبية في مجمع السلطان بايزيد الثاني في أدرنة فقد تميزت بزيادة عدد الغرف المخصصة للطلاب ووجود مساحات واسعة فيها واستقدام الأطباء المعروفين بهدف تدريس العلوم الطبية وقد كان واضحاً الاهتمام الكبير بالعلوم الطبية والحرص على تزويد الطلاب بالمصادر والكتب. وهناك وثائق تؤكد وجود عدد من الكتب الطبية التي أوقفها السلطان لطلبة العلم تم حفظها في مكتبة المدرسة وهي تحمل ختم السلطان عليها (Heybeli، 2009، الصفحات 2457-2463). ويمكن اعتبار مدرسة طب السليمانية أول مدرسة او كلية طبية أنشئت في العهد العثماني بهدف تدريس علوم الطب وفنونه بشكل مستقل ومنفصل عن البناية الأساسية للمستشفى وقد صممت لتأدية مهامها كمدرسة طبية متكاملة عام 1556 بما يشابه التصاميم الحديثة للجامعات

(Benli, 2016, p. 3) وقد عثر في الوثائق الوقفية على وثيقة محفوظة في قصر توب كابي توضح ان الكتب الطبية التي يستعان بها في تدريس الطلاب يتم الاحتفاظ بها في خزانة القصر ويتم تسليمها واستلامها بين رئيس أطباء القصر والطبيب الذي يليه في العمل. وقد أوضحت وثيقة أخرى أسماء هذه الكتب وأعدادها بما يتجاوز 65 كتاب ثلثها تقريباً كتب الطبيب العربي ابن سينا كما وجدت كتب لابن البيطار والمنصوري وكتب أبو قراط والزهراوي والعديد غيرهم من علماء الطب المعروفين .تميزت وقفية هذه المدرسة الطبية بذكر كل التفاصيل الخاصة بالمدرسين والطلاب والمعيدين وتم الاهتمام بذكر المواصفات العلمية والأخلاقية والضوابط الشخصية لمن يتم انتقاؤهم للتعيين فيها وتم تحديد الرواتب والأجور المدفوعة للأساتذة والطلاب وتحديد المعونات الغذائية المصروفة بما يدل على الاهتمام الكبير بالطب وعلومه . استمرت هذه المدرسة بالعمل على مدار ثلاثمائة عام وقامت بتخريج العديد من الأطباء اللذين تسلم معظمهم مسؤوليات كبيرة لاحقاً في مستشفيات الأناضول وتولى بعضاً منهم العمل في القطاع الطبي العسكري وعمل الباقي في مهنة الطب في المدن والبلدات الأخرى. وقد تعرضت بناية هذه المدرسة الطبية للعديد من الأضرار بفعل الزلازل وجرى استخدامها لاحقاً لأغراض مختلفة ولكن بعد حريق إسطنبول الكبير عام 1918 تعرضت للتدمير وتهدمت أجزاء منها وتم لاحقاً ترميمها وإعادة بنائها وأصبحت مركزا ً طبياً لرعاية الأمومة والطفولة (Aydüz, 2010, p. 31)

3. 4. تطور العلوم الطبية في الأناضول

بعد الخسائر الكبيرة التي لحقت جيوش الإمبراطورية العثمانية في فيينا وسقوط عدد كبير من الجنود جرحى وتردي الحالة الصحية لمعظمهم وبعد صدور القرار السلطاني الخاص بتحديث القوات البحرية في الإمبراطورية عام 1805 تم التطرق من قبل وزير البحرية إلى ضرورة تحديث العلوم الطبية بما يواكب التقدم الحاصل في أوروبا وضرورة إنشاء كلية طبية تتبع نفس الأسلوب الغربي في التدريس واعتماد كتب أجنبية جديدة تتولى تخريج أطباء أكفاء للعمل في القوات البحرية. وقد تم اقتراح اختيار عدد من الأطباء المعروفين وعدد من الصيادلة اللذين يتقنون اللغات الأجنبية بهدف البدء في تأسيس الكلية الطبية وفروعها. تم اختيار موقع الكلية في الأبنية غير المستخدمة من القصر السلطاني والقريبة من الترسانة البحرية الأميرية لهذا الغرض. كان من بواكير نشاطات الكلية ترجمة القاموس البحري وبدأ التدريس النظري والعملي في الكلية ولكن ذلك لم يستمر طويلاً بسبب الاضطرابات السياسية وخلع وتنصيب السلاطين (Terzioğlu, 2000, pp. 1- 3) .وفي العام 1827 ومع تزايد الحاجة لاعتماد طرق التدريس الأوربية تمت مفاتحة السلطان محمود الثاني بضرورة تحديث الأنظمة التعليمية الطبية وجعلها متناسبة مع التقدم الطبي الأوربي ولما كانت الحاجة لذلك مستعجلة ويجب إتمامها بسرعة فقد وافق السلطان على تخصيص أجزاء من القصر الإمبراطوري (دولمة بهجة) ليكون مركزاً لهذه الكلية الطبية الجديدة وتم اعتماد التدريس باللغة الفرنسية والاستعانة بمترجمين ليقوموا بترجمة المعلومات للطلاب .تذكر وثائق الوقفيات مبالغ الإعانات النقدية التي كانت تقدم للطلاب وكذلك تموين المواد الغذائية لمساعدتهم في التفرغ للدراسة وإتقان العلوم الطبية . جرى إنشاء قسم خاص بالطب الجراحي المتخصص بتخريج أطباء جراحين بسبب الحاجة الملحة لخدماتهم في الجيش وبتزايد أعداد الطلبة والعاملين وضيق المكان في القصر الإمبراطوري تقرر نقل الكلية إلى غلطة سراي حيث يتواجد مبنى مناسب وذلك في العام 1837 وتم تجهيز مكتبة وغرف تشريح وجرى في هذه المرحلة قبول الطلاب من ديانات وأعراق مختلفة واعتُمدت اللغة الفرنسية للتعليم وجرى إحضار الكتب من فرنسا بالإضافة إلى بستانيين لزراعة حديقة الكلية بالأعشاب والنباتات الطبية التي تستخدم في تحضير الأدوية والعقاقير وتمت تسميتها بمكتب الطبية العدلية الشاهاني واستمر العمل فيها لمدة أحد عشر عام وجرى فصل دراسة الطب عن دراسة الطب الجراحي وبذلك تعتبر هي أول كلية طبية في إسطنبول جرى تنظيمها بحسب النظام الأوربي (Dinç, 2020, pp. 4- 8).في هذه الكلية تم استحداث متحف للتاريخ الطبيعي وتم تزويدها بالمختبرات الحديثة وجرى اعتماد أساليب طبية لأول مرة مثل استخدام الكلوروفورم في العمليات الجراحية للتخدير وتم فيها تشريح الجثث وإجراء الفحوص المختبرية

بما يشابه الأنظمة الطبية المتقدمة. وفي وقفيات الكلية تم العثور على جداول توضح انتشار بعض الأمراض وإنتاج اللقاحات فيها لبعض الأوبئة مثل الكوليرا والتيفوئيد. وبعد إتقان العديد من الطلاب للغات الأجنبية تم التعاون فيما بينهم وبين الأساتذة من أجل ترجمة الكتب الطبية وإعداد فهارس بالأدوية والمستحضرات باللغة التركية (ÜLMAN، 2017، الصفحات 32 - 55) وفي العام 1848 تعرضت بناية الكلية للحريق وجرى نقل الطلاب إلى الثكنة العسكرية في الخليج حيث تم تدريسهم الطب والجراحة وباللغة الفرنسية لتخريج أطباء للجيش. شكلت اللغة الأجنبية صعوبة لعدد من الطلاب فلم يتمكنوا من إكمال الدراسة مما جعل من الضروري التحول إلى اللغة التركية وتحقق ذلك في العام 1870 وبدأ هؤلاء الأطباء الخريجون بتشكيل جمعية لترجمة الكتب إلى اللغة التركية في العديد من المجالات العلمية الأخرى مما ساهم في انتشار العلوم والمعارف. (Kırımlıoğlu, 2016, pp. 9 - 13) استمرت الكلية بتقديم خدماتها وتكاملت في تجهيزاتها وأبنيتها في العام 1894 حيث توفرت الكتب والمراجع الطبية والمختبرات المتطورة. ومع استمرار الإمبراطورية في خوض الحروب الخارجية والنزاعات الداخلية برزت الحاجة الملحة لتطوير العلوم الطبية وتغيير مصادر التعلم وكانت ألمانيا قد برزت كدولة متطورة في هذا المجال فتم إرسال طلاب الطب إلى ألمانيا في بعثات دراسية جرى على أثرها استحداث كلية طبية جديدة سميت مدرسة كولهانة للطب العسكري حيث جرى تحديث البرامج والأنظمة فيها بما يشابه النظام الألماني وينسب إلى هذه المدرسة والمستشفى الملحق بها الفضل في تقدم جراحة المخ والاعصاب .(Timurkaynak, 2006, pp. 581) - 577 في العام 1895 ومع خطة السلطان عبد الحميد لتحديث البنى التحتية والخدمات في العاصمة إسطنبول تم اختيار منطقة حيدر باشا في كاد كوي في القسم الآسيوي ،من أجل بناء كلية طبية متطورة فيها وجرى استقدام مهندسين أجانب للإشراف على البناء. وتم تخصيص مناهج جديدة ومتطورة لبدء الدراسة فيها ولكن لم يتم إكمال تجهيزاتها بسبب قلة الموارد المالية فتأخر الافتتاح حتى عام 1903 وكان لها دور في تخريج أطباء جدد وتطوير العلوم الطبية ومناهج الدراسة كما ساهمت في توفير التوعية الصحية واللقاحات بالأمراض والأوبئة ولكن نشوب الحرب العالمية عام 1914 ودخول الحلفاء إلى إسطنبول وسيطرة البريطانيين عليها تسبب في إغلاق المدرسة واعتقال العديد من الأطباء فيها .وبعد عام 1900 وتغييرات نظام الحكم إلى النظام الدستوري والتغييرات الحاصلة في مؤسسة الأوقاف وإعادة الهيكلة وإخضاعها لمؤسسات تعليمية تم في عام 1933 قطعت الصلة بين الأوقاف والنظام الطبي التعليمي وتم تحويله إلى مديرية الفنون والمعارف وبذلك انتهت حقبة ستمائة عام من الرعاية الوقفية للعناية الطبية وعلومها ومؤسساتها .

3. 5. جوانب دعم الوقف العثماني للطب والعلوم الطبية

بحسب تطور الحياة البشرية وتعدد أوجه النشاطات فيها تطورت مهنة الطب والعلوم الطبية تبعاً لذلك. فقد اقتصرت في أول الأمر على تقديم المساعدة الطبية التشخيصية والعلاجية الفردية للمريض تلاها تدوين الملاحظات الطبية وتناقلها. ثم توسعت إلى تقديم المساعدة الطبية التشخيصية والعلاجية لمجموعة من المرضى فيما بات يعرف بالمستشفيات. وتم لاحقاً التوصل إلى أهمية الطب المجتمعي وعوامل الصحة البيئية وبعد ظهور الثورة الصناعية والتقدم الصناعي والعلمي بات من المهم التحول نحو طب المختبرات والتحاليل الطبية للوصول إلى معرفة مسببات الأمراض وإجراء البحوث للتوصل إلى إيجاد الأدوية والعقاقير المناسبة فهو يجمع بين أسباب التشخيص والعلاج (باينم، 2016، الصفحات 11- 118) يمكن من خلال الجوانب التالية ملاحظة دعم مستشفيات الوقف العثماني للطب وعلومه:

3. 5. 1 تقديم الخدمات الطبية للمرضى

أ -حرصت مستشفيات الوقف العثماني على تقديم أفضل خدمة طبية ممكنة للمرضى وهذا كان واضحا في حجج الوقفيات التي بدأت بإطلاق مسمى دار الشفاء أو الشفا خانة على المستشفيات بدلا من البيمارستان أملاً في شفاء المرضى. نصت حجج الوقفيات على تقديم كل الخدمات الطبية والعلاجية بالإضافة إلى الطعام والإقامة للمرضى فيها بما لم يكن متوافراً في الدول المجاورة.

ب- قبول المرضى يتم بدون تمييز مهما كانت الأمراض التي يعانون منها في حين كانت مستشفيات أوروبا انتقائية في اختيار مرضاها فذوو الأمراض المزمنة والمستعصية لا يمكن قبولهم بل ان الحالات الطارئة هي التي كانت يتم استقبالها فقط لضمان مغادرة المستشفى سريعاً مما يوضح البعد الإنساني والقيمي في مستشفيات الوقف العثماني.

ج- مراعاة الأحكام الشرعية فيما يخص الفصل بين الجنسين في القاعات وتوفير موظفين للخدمة بما يتناسب وذلك فقد تم توظيف نساء للاهتمام بالمريضات ويسمح فقط للطبيب المختص بإجراء الفحص وبوجود كبيرة موظفي الخدمة في القصر مما يعكس الاحترام والتقدير لخصوصية المريض واحترامه

د- تم تنظيم الترتيبات اللازمة في حال وفاة أحد المرضى حيث تم توظيف (المـُغَسِّل) وهو شخص يتولى تغسيل الموتى في المستشفى قبل تسليمهم للدفن كما تم تعيين مكان للمسجد وتوظيف إمام له وتكليفه بالصلاة على الموتى. حصل المرضى على أسرّة دافئة وطعام وإقامة وتم علاجهم. وإذا توفي المريض فإن عملية تغسيل الميت وتكفينه ودفنه تتم حسب الشريعة الإسلامية من قبل المستشفى أيضا (SHEFER, 2003, pp. 121- 138)

3. 5. 2 التعليم الطبي وتوثيق الملاحظات الطبية

ارتبط النظام التعليمي الطبي في العهد العثماني بالمستشفيات الوقفية العثمانية حيث كان يتم من خلال علاقة الطبيب بالمتدرب في هذا المجال. بدأ في مستشفى بايزيد في بورصة. وتلاه في مستشفى الفاتح بإسطنبول ثم في مستشفى بايزيد الثاني بادرنة وباقي المستشفيات التي تم إنشاؤها لاحقاً من خلال المدارس الطبية المصاحبة لهذه المستشفيات. حيث تم تدريس طلاب الطب العلوم الأساسية في مدرسة الطب ثم تدريبهم في المستشفى بإشراف الأطباء المتخصصين. تم توفير وجبات الطعام ومبالغ المصروفات اليومية والسكن الملائم. اختيار الأساتذة كان من المتخصصين المعروفين في مجال عملهم مع اشتراط الأمانة والإخلاص والصدق وصُرفت لهم رواتب مجزية. وكذلك المعيد او المساعد للأستاذ الذي يجب ان يكون قادراً على الشرح والكتابة وقراءة الكتب للطلاب. ان هذه المواصفات الدقيقة التي تم وضعها في حجج الوقفيات ساهمت بشكل مباشر في انتقال المعلومات الطبية وتداولها واستعراضها من قبل الطلاب والأساتذة مما أسهم في فهم وإعادة صياغة وتصحيح الملاحظات الطبية المتداولة في ذلك الزمان (Heybeli، 2009، الصفحات 2457- 2463).

3. 5. 3 ترجمة وتأليف الكتب الطبية

بعد تولي العثمانيين لأمور الحكم في الأناضول تابعوا الإنجازات الحضارية للأتراك السلاجقة واهتموا بتطويرها وتحسين نشاطاتها. وقد ورث العثمانيون المخطوطات العلمية السابقة ومنها كتب الأطباء المسلمين السابقين كابن سينا والرازي. كما وصلت إليهم تراجم الكتب الطبية اليونانية وكتب سقراط وجالينوس التي تمت ترجمتها في أزمنة سابقة من عهد الدولة العباسية ولذلك اهتموا بها وعَدّوها مراجع لهم، وأضافوا لها ما وصلت إليه علومهم وتجاربهم العملية باللغة التركية الامر الذي سهل استخدامها من قبل طلاب الطب الاتراك. وقد ساهم الأطباء العاملون في المستشفيات الوقفية بتأليف مخطوطات طبية جديدة مما ساهم في انتعاش حركة التأليف في المجال الطبي وتوفيرها للطلاب (Kahya, 2006, pp. 155- 166) وقد لوحظ عند إجراء جرد للكتب الموجودة في خزائن المكتبة

السلطانية في توب كابي وجود عدد كبير من الكتب الطبية وقد تلت في أعدادها الكتب الدينية مثل تفاسير القرآن الكريم وكتب الحديث النبوي وتبين وجود عدد منها يعود إلى السلطان بايزيد الثاني ومكتبته الخاصة مما يعكس الاهتمام الشخصي بالطب وعلومه من قبل العثمانيين (Necipoğlu، 2019، الصفحات 25- 30) ويعتبر العالم مراد بن إسحق بن مراد أول من ألف كتاباً في العام 1387 م أسماه (خواص الأدوية) باللغة التركية، وصف فيه مواصفات وخصائص الأدوية المستخدمة في زمانه. تلاه حاجي باشا من قونيا وهو أحد الأطباء العظام الاتراك حيث أكمل تعليمه في القاهرة، وعمل في مستشفى المنصور قلاوون، وقام بتأليف العديد من الكتب الطبية باللغتين العربية والتركية، ومنها (شفاء الأسقام ودواء الآلام) وقد وجدت نسخ مخطوطة منه في مكتبات الهند ومصر وإسطنبول مما يؤكد قبوله في المجال الطبي في حينها. ولديه كتاب آخر هو (تسهيل الطب) تمت ترجمته إلى اللغة اللاتينية (Said, 1988, pp. 47- 74) وقد استمرت حركة الترجمة والتأليف في الطب في عهد السلطان مراد الأول وبايزيد الأول فقد قام الطبيب علي بن إسحق بتأليف كتابين بالتركية أحدهما (كتاب في علم المياه) والثاني(مفردات مكلَّف) وقام أحد كبار الأطباء في القرن الرابع عشر الشيخ جمال الدين الأقسرايي بشرح على كتاب موجز القانون لابن النفيس سماه (حل الموجز) ومن الأطباء المشهورين تاج الدين إبراهيم بن خضر الذي وضع كتاباً في الطب سماه (ترويح الأرواح)وقدمه للسلطان بايزيد الأول وكذلك كتاب (رسالة في جسد الإنسان)وقام الطبيب مقبل زاده مؤمن السينوبي بتأليف كتاب (ذخيرة مرادية) وقدمه الى السلطان مراد الثاني وتوجد العديد من الكتب الطبية التي لم يتم تحقيقها بعد والبعض مجهولة المؤلف لم تخضع للدراسة .وفي عهد السلطان محمد الفاتح وبعد ان أصبحت إسطنبول عاصمة الدولة ازدادت الكتب والمؤلفات في معظم المجالات وكان من اهم الكتب الطبية كتاب الطبيب شرف الدين صابونجي اوغلي الذي ولد في أماسيا وكان جده طبيباً وتعلم منه وعمل جراحاً لسنوات عديدة حيث قام بترجمة كتاب (التصريف) تأليف الطبيب الأندلسي الزهراوي إلى اللغة التركية ووضع فيه صور الآلات الجراحية كما وردت في الأصل وأضاف رسوماً توضح أوضاع المرضى عند التداوي مما كان له أهمية كبيرة في تعليم الجراحة ويعتبر أول كتاب طبي في الإسلام بهذه الصورة .ومن أهم الأطباء في عهد السلطان محمد الفاتح الطبيب محمد بن حمزة المعروف باسم آق شمس الدين الذي ألف ثلاث كتب بالتركية منها (مائدة الحياة) ذكر فيه الميكروب والعدوى لأول مرة في تاريخ الطب .هذا وقد توالت المؤلفات الطبية باللغة التركية ونالت تشجيع السلاطين ورعايتهم مما ساهم في إنعاش التعليم الطبي وانتشاره وتطوره . (اوغلي، 1999، الصفحات 658 - 664)

3. 5. 4 . تنظيم قطاع العمل الطبي وتحديد واجباته

ساهم ارتباط المهن الطبية وخضوعها للمؤسسات الوقفية العثمانية في صياغة نموذج واقعي لممارسة العمل الطبي وتنظيم قطاعاته المختلفة. فالدولة العثمانية التي تميزت بنظام حكم طويل بدأ منذ بداية القرن الثالث عشر الميلادي واستمر حتى القرن العشرين جرى تقديم الخدمات الطبية المجانية فيها. كما كان متداولاً سابقاً في الدولة السلجوقية. حيث يتم تعيين رئيس الأطباء من قبل السلطان مباشرة في المؤسسة الوقفية الطبية وهو الشخص الأعلى تفويضاً في مجال الصحة ويتولى إدارة الشؤون الصحية للبلاد ويشرف على التعيينات والتنقلات للأطباء والجراحين وأطباء العيون والصيادلة (Öztürk, 2015, pp. 174-180). وحكيم باشي أو رئيس الأطباء هو المسؤول عن تقديم الرعاية الصحية للسلطان وعائلته وكبار موظفي الدولة ومتابعة المؤسسات الطبية والعاملين فيها ووضع السياسات والبرامج ومتابعة العاملين وتحديد الأرصدة من الأدوية ومواد التضميد ويقوم بتوزيع المهام إلى الفئات التي تليه من مسؤولي المستشفيات والصيدليات ومؤسسات الطب العسكري (Bilal, 2016, pp. 625- 630) وقد تم وضع معايير ومواصفات للعاملين في المستشفيات الوقفية فرضتها شروط الواقفين كما ورد في حجج الوقفيات وتم اشتراط حصول الأطباء على مستوى تعليمي طبي بحسب التطور التعليمي في حينها في مدارس الطب او كليات الطب كما تم تكليفهم بمهمة تدريب الأطباء الجدد والإشراف عليهم وتنفيذ الشروط الصحية في نفس المؤسسات. ويمكن اعتبار شمول العاملين بالمؤسسات الطبية الوقفية (بنظام الجيديك) المتعارف

عليه في الإمبراطورية العثمانية أساساً علمياً سليماً ضبط قواعد ممارسة المهنة ومنع الدخلاء من ممارستها دون توفر الشروط المطلوبة. (الجيديك) هو مصطلح في القانون العثماني يعني حق التصرف على أساس الامتياز والاحتكار وذلك ان الطبيب والصيدلي الذي يقوم بالعمل الحر يخضع لنفس ضوابط ممارسة المهنة التي يخضع لها الأطباء العاملون في المستشفيات الوقفية لمنع المنافسة غير العادلة التي قد تحدث بين الأشخاص الذين يقدمون هذه الخدمات وبعد الحصول على إذن من رئيس الأطباء. واستمر هذا النظام حتى القرن التاسع عشر فتم تشديد الرقابة لمنع غير المحترفين من ممارسة المهن وخصوصا المهن الطبية. (Koyuncu, 2018, pp. 46 - 48) .

3. 5 .5 إنتاج اللقاحات والمصول وتحديد انتشار الأمراض الوبائية

تعتبر المستشفيات الوقفية العثمانية بمثابة مراكز البحوث والدراسات ومختبرات تصنيع اللقاحات كما هو متعارف عليه في يومنا الحاضر. حيث ساهم ارتباط المستشفيات بالأوقاف في زيادة الاهتمام بصحة المواطنين ومراعاة احتياجاتهم من منطلق الواجب الديني والشرعي. وتركز اهتمام السلاطين العثمانيون بصحة مواطنيهم. واعتبروا أن توفير أحدث التقنيات لعلاج الأمراض هو جزء من واجباتهم تجاه المجتمع الذي يتولون حكمه ورعايته. تشير الوثائق التاريخية أنَّ الدراسات الطبية لإنتاج اللقاحات ضد الأمراض السارية والمعدية بدأت مبكرا في عهد الإمبراطورية العثمانية. وإن أول لقاح تم إنتاجه كان ضد مرض الجدري بحدود 1719-1721.وفي عام 1811 في عهد السلطان محمود الثاني قام الطبيب شاه زاده محمد عطاء الله بإنتاج اللقاح، وتطبيقه بشكل، واسع، وفعال. ومع تقدم العلوم الطبية في أوروبا والبدء بتصنيع لقاحات بعض الأمراض مثل داء الكلب تدل الوثائق الوقفية على الاتفاق المبرم بين العالم الفرنسي لويس باستور والسلطان عبد المجيد الثاني تعهد بموجبه السلطان بدعم أبحاث اللقاحات بمعهد باستور بمبلغ مقداره 10000 فرنك سويسري مقابل تعليم وتدريب فريق من خريجي الكلية الطبية الاتراك على كيفية تصنيع اللقاح وإنتاجه (التركية، 2025) وقد تم افتتاح مختبر تصنيع اللقاحات في إسطنبول العام 1887 لغرض إجراء البحوث وتصنيع اللقاح الخاص بداء الكلب وكان هذا المختبر المايكرو بايولوجي هو الثالث في العالم والأول في منطقة الشرق الأوسط وآسيا وبدأ المختبر ينشر أبحاثه ودراساته والأعداد اللذين يتلقون اللقاح ومدى فعالية اللقاح حيث جرى إنتاج كميات من اللقاح وجرى توزيعها على الأقاليم والمدن المختلفة (Demirden, 2022, p. 274) . وبعد انتشار وباء الكوليرا في إسطنبول بشكل كبير بين عامي 1892-1893 تم إرسال مجموعة أخرى لغرض تعلم إنتاج لقاح الكوليرا وجرى افتتاح مختبر بكتريولوجي في منطقة نيشان تاشي وتم إنتاجه وإجراء عمليات التطعيم للمواطنين. وفي عام 1895 تم إرسال مجموعة جديدة إلى باريس لغرض التدريب على انتاج لقاح الدفتيريا وفعلا تم إنتاجه عام 1897 وكان مختبر الجراثيم السلطاني قد بدأ في العمل وأصبح ينتج ويوزع لقاحات الدفتيريا. إنَّ هذا الاهتمام من المستشفيات الوقفية المدعومة من السلطان وتبرعاته أدت إلى تحجيم انتشار أمراض معدية عديدة تسبب الموت والدمار مثل الكوليرا، والدفتيريا، والجدري وساهم مختبر اللقاحات والمصول السلطاني في اعتماد أسلوب التطعيم للأمراض المعدية للحد من انتشارها (Aydın, 2022, pp. 6-10)

الخاتمة

لقد تبين من البحث تميز الإمبراطورية العثمانية بوجود أوقاف خيرية صحية متنوعة قدمت خدمات صحية مجتمعية توالت عبر عشرات ومئات السنين من الحكم في بلاد الأناضول. ولكن الضعف الذي أصاب الإمبراطورية جراء الحروب الداخلية والخارجية وتناقص إيرادات المؤسسات الوقفية وشيوع الفساد وإهدار الإيرادات لمصالح شخصية والتغييرات القانونية التي أصابت مؤسسة الوقف وتداول أمواله بين قطاعات مختلفة من الدولة أدت إلى تخريب بنيته الوقفية وتوقف العديد من مؤسساته عن تقديم خدماتها

(الرشدان، 2021، صفحة 43) الأمر الذي تسبب في انقطاع المنافع عن فئات مجتمعية في حاجة إلى المساعدة مما انعكس سلبا على النمو المجتمعي، وتسبب في عزوف العديد من أبناء المجتمع عن إحياء هذه الموروثات والاهتمام بها وإعادة إنشائها (سيلغروفا، 2019، الصفحات 137-163) وبعد المعاهدات والاتفاقات الدولية نجد ان جميع دساتير الدول المتقدمة والنامية تنص صراحة على حق المواطن المكفول في الحصول على الرعاية الصحية وتتكفل الدولة بضمان وصوله الآمن إلى الرعاية الصحية الأولية الضرورية (حميد، 2022، الصفحات 336-356) ونتيجة لاستمرار ظهور أوبئة جديدة وورود تقارير صحية تؤكد ان جائحة الكورونا لم تعد حالة طوارئ صحية، بل تحولت إلى قضية صحية مستمرة وقائمة تستدعي مواصلة جميع جهود الدول لإدماج اللقاحات ضد المرض ضمن البرامج الصحية ومواصلة البحوث والدراسات لتقليل العدوى (المتحدة، 2025)بات من المناسب والضروري السعي لإظهار دور هذه المؤسسات وتنبيه المجتمعات الإسلامية للسعي الحثيث لإعادة تطبيقها بما يتناسب والأوضاع والظروف الحالية.

النتائج:

1- أظهرت نتائج البحث حِرصْ السلاطين العثمانيين على انشاء المستشفيات الوقفية في أرجاء بلاد الأناضول بتسلسل تاريخي ارتبط بتواريخ اعتلاء السلاطين للعرش وتحكمهم في السياسات واختيارهم لعاصمة الإمبراطورية. فقد تنقلت مستشفيات الوقف العثماني من بورصة إلى إسطنبول ثم أدنه ومانيسا الأمر الذي أسهم في توزيع الخدمات الطبية على أرجاء الأناضول وانتشار علومها ومعارفها وإيصالها إلى المحتاجين اليها مما دعم القطاع الصحي في أرجاء الأناضول.

2- تعامل العثمانيون مع الأوقاف الطبية بصفة قربى إلى الله عز وجل وليس بصفة تجارية او وظيفية مما ساعد على تقديم خدمات متميزة واختيار أشخاص أكفاء للقيام بالمهام الطبية فيها دون الالتفات إلى حجم المصاريف المترتبة وساهم في خلق بيئة تنافس مهنية محمودة أسهمت في تقدم الطب وعلومه كما ساهم في توفير أعداد كبيرة من الوظائف وفرص العمل لعموم سكان الأناضول حيث ان الأوقاف الزراعية والصناعية التي تم تخصيصها لهذه الأوقاف ساهمت في تشغيل الكثيرين كذلك فان المستشفيات الوقفية نفسها قامت بتوظيف اختصاصات متنوعة مما يعتبر تنمية لرأس المال البشري عموماً.

3-كان للمواصفات الشخصية وأساليب التعامل مع المرضى نصيب هام من معايير اختيار ذوي التخصصات الطبية والصحية لتوظيفهم في المستشفيات الوقفية العثمانية بحسب وثائق وشروط الوقفيات مما أوجد معايير إنسانية وأخلاقية لم يكن يُلتفت اليها سابقاً. الأمر الذي اوجد صفات جديدة للتوظيف في هذه المهن تستند الى الكفاءة والعلم وحسن التعامل مع المرضى وباقي العاملين وساهم في تطوير مهنة الطب ومعاييرها.

4- عملت مستشفيات الوقف العثماني في الأناضول على توفير البيئة المناسبة لتقدم العلوم الطبية وازدهارها من خلال دعم السلاطين لمؤلفي الكتب الطبية وكذلك لترجمة الأجنبية منها واهتمامهم الشديد بحفظها في مكتباتهم الخاصة الوقفية وتسهيل وصول طلاب المهن الطبية اليها والاستفادة منها مما ساعد في نشر المعلومات الطبية وتطورها وانتقالها إلى دول أوروبا فيما بعد.

5- ساهمت مستشفيات الوقف العثماني في سرعة وصول دول العالم الإسلامي إلى طرق تصنيع اللقاحات وإنتاج المصول المضادة للأوبئة الفتاكة مما ساعد في تحديد انتشار هذه الأوبئة وتفادي الخسائر الكبيرة في الأرواح جراء انتشار هذه الأمراض وقد كان لسخاء السلاطين وأوقافهم الطبية وعدم ترددهم في إنفاق أموال كثيرة على هذا الجانب السبب الرئيسي في تطور تصنيع اللقاحات كما شارك السلاطين في حملات التلقيح بأنفسهم خارج العاصمة لتشجيع المواطنين على تلقي اللقاحات مما ساعد في موافقة واستجابة الكثيرين لهذه الممارسة الحديثة والمتطورة.

6- كان لمستشفيات الوقف العثماني دور مميز في ظهور التخصصات الطبية المتنوعة نتيجة الحاجة إلى إتقان نوع محدد من العلوم الطبية حيث ان في السابق كان الطبيب او الحكيم يتولى فحص وتشخيص ووصف العلاج ومزجه وتحضيره واعطاؤه للمريض. وبفضل النظام الوقفي وشروط الواقفين تم تحديد مسؤولية الطبيب في الفحص والتشخيص وتم تصنيف العلوم الطبية إلى جراحة وطب العيون وطب العظام كما تم تكليف أشخاص آخرين تمت تسميتهم بالعشابين او الصيادلة لغرض إعداد مكونات الدواء بعد تشخيص الطبيب للمريض. وجرى توظيف مساعدين لهم بهدف سحن ومزج الأعشاب وإذابة المواد الطبية الأمر الذي يمثل نموذجا جديداً لتوزيع المهام وبداية التخصص في العمل الطبي في زمانه وانتقل لاحقاً الى المؤسسات الأخرى.

7- أظهر البحث الدعم الكبير الذي قدمته الأوقاف الطبية للميزانية العامة للدولة حيث تكفلت بتمويل القطاع الطبي وتوفير احتياجاته على مدى مئات السنوات دون انقطاع ولم تتأثر الخدمات الطبية بالظروف والسياسات المتغيرة كونها قائمة على تبرعات تطوعية مستمرة.

8- اظهر البحث تحقيق نوع من العدالة المجتمعية حيث تمت إعادة توزيع الثروات التي حصل عليها السلاطين وعوائلهم بصفة مؤسسات مجتمعية وقفية تقدم الرعاية الصحية للجميع دون تمييز. كما لوحظ عدم وجود مصاريف بصفة محددة كنفقات طبية للسلطان او عائلته حيث كان يتم التطبيب وصرف العلاج لهم اسوة بباقي أبناء المجتمع.

التوصيات:

1- لايزال هناك الكثير من المعلومات الهامة حول مؤسسات الوقف العثماني الطبية في حاجة إلى البحث والدراسة بهدف التعرف على هذا النظام الصحي الفعال الذي ساهم في تقديم الخدمات الطبية بشتى أنواعها خلال ستمائة عام في إمبراطورية امتدت شرقاً وغرباً وضمت أعراق وأمم مختلفة.

2- التأكيد على التذكير بأهمية الأوقاف الطبية والتشجيع على إحيائها سواء من قبل الجهات الوقفية أو من الأشخاص المتبرعين حيث إنها ستساهم كثيراً في تزويد الخدمات الطبية لجهات ضعيفة ومهمشة من المجتمع في أشد الحاجة اليها وعدم اقتصار الأوقاف على الجانب الديني والتعليمي.

3- تشجيع البحوث العلمية الخاصة بتطور العلوم الطبية وفروعها وإظهار التأثير المميز للأوقاف الإسلامية وما قامت به من جهود حثيثة لتطوير العلوم الطبية خدمة للإنسانية جمعاء ودورها المميز في تشجيع الباحثين ومؤلفي ومترجمي الكتب الطبية والتركيز على الدور الإسلامي المميز في هذا المجال

4- حث الجامعات الطبية والمؤسسات الصحية على إطلاق أسماء تراثية لأشخاص أوقفوا ممتلكاتهم وأموالهم خدمة للقطاع الطبي ولتوفير الخدمات الصحية لسائر المجتمع ومحاولة رد جزء بسيط من هذا الفضل مما يحفز أصحاب المبادرات على التوجه لهذا القطاع.

5- توفير حوافز لباحثي الاقتصاد الإسلامي من أجل بناء نماذج لمشاريع وقفية طبية تكون ملائمة للعصر الحالي ويتم فيها تقديم التمويل غير تقليدي للقطاع الطبي لسد الفجوة الحاصلة من شحة التمويل لهذا القطاع الحيوي ومحاولة تجنب حالات الشلل التي يمكن ان تتعرض لها الأنظمة الصحية في الدول الإسلامية في حال تفشي أوبئة وأمراض جديدة غير معهودة.

المراجع

المراجع باللغة العربية:

أحمد شيمشير غيل. (2016). سلسلة تاريخ بني عثمان، سلالة ارطغرل ط1 (ترجمة: مهتاب محمد، ا، الامارات العربية: الدار العربية للعلوم.

احمد عيسى بك. (2008). تاريخ البيمارستانات في الإسلام. بيروت: دار الرائد العربي.

أحمد فنيدس، شاوش حميد. (2022). حق المواطنين في الرعاية الصحية. مجلة الدراسات القانونية المقارنة م 8 ع 1، 336- 356.

احمد مختار عمر. (2008). معجم اللغة العربية المعاصرة ط1. القاهرة: عالم الكتب.

اسراء الرشدان. (2021). واقع الأوقاف التركية في الفترة الممتدة بين عامي (2000-2020). رسالة ماجستير. جامعة صباح الدبن زعيم، معهد الدراسات العليا، اسطنبول.

اسماعيل احمد ياغي. (1995). الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث. الرياض: مكتبة العبيكان.

اكمل الدين احسان اوغلي. (1999). الدولة العثمانية تاريخ وحضارة. استنبول: مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية.

جبران مسعود. (1992). الرائد معجم لغوي عصري ط 7. بيروت: دار العلم للملايين.

حاج خليفة. (2011). سلم الوصول الى طبقات الفحول، ج1. استنبول: منظمة المؤتمر الإسلامي.

راغب السرجاني. (2009). قصة العلوم الطبية في الحضارة الإسلامية "ط1. القاهرة: مؤسسة اقرأ للنشر والتوزيع.

سهام وسامية قاسمي قلاتي. (2019). " التعليم ومؤسساته في الدولة العثمانية خلال القرنين 14م-15م. رسالة ماجستير. جامعة يحيى فارس، كلية العلوم الانسانية والاجتماعية، الجزائر.

صالح كولن. (2014). سلاطين الدولة العثمانية ط1. مصر: دار النيل.

عامر النجار. (1994). في تاريخ الطب في الدولة الاسلامية. القاهرة: دار المعارف.

عباس الب ارسلان. (2021). إدارة الأوقاف في العهد العثماني. مجلة الدراسات الاكاديمية والتاريخية (ATAD)، 4 17 -.

عبد الرحمن ابو زهرة. (1971). محاضرات في الوقف. القاهرة: دار الفكر العربي.

عبد المعز فضل عبد الرزاق ربوشة. (2023). موسوعة تاريخ العالم الاسلامي، عصر الدولة العباسية ط1. مصر: دار التعليم الجامعي.

على محمد الصلابي. (2001). الدولة العثمانية عوامل النهوض وأسباب السقوط، ط1. مصر: دار التوزيع والنشر الإسلامية.

علي احمد الفياض الضرغام. (1987). الوقف الإسلامي ودوره في النمو التعليمي والاجتماعي. رسالة دكتوراه في الشريعة. جامعة السند، حيدر اباد، باكستان.

عمر عبد الباقي، عبد الرحمن عثمان. (2017). العلوم الطبية في العصر الذهبي للاسلام وأثرها على الحضارة الإنسانية الحالية. المؤتمر العالمي الأول لتاريخ العلوم التطبيقية والطبية عند العرب والمسلمين. جامعة الامام محمد بن سعود.

كمال السامرائي. (1984). مختصر تاريخ الطب العربي ج 1. بغداد: دار الحرية للطباعة.

ماجدة صلاح مخلوف. (2006). اوقاف نساء السلاطين العثمانيين. مصر: دار الافاق العربية.

محمد حرب. (1994). العثمانيون في التاريخ والحضارة. مصر: المركز المصري للدراسات العثمانية وبحوث العالم التركي.

محمد زاهد غول. (10 3, 2025). لمحات من التاريخ العربي في الاناضول. تم الاسترداد من مركز جمال بن حويرب للدراسات.: https://jbhsc.ae

محمد عادل عبد العزيز. (2019). الفتوحات الإسلامية في عهد الخلفاء الراشدين. مصر: دار التعليم الجامعي.

محمد عاكف ايدن. (2011). الدولة ودورها في إدارة الأوقاف ونظارتها"، منتدى قضايا الوقف الفقهية الخامس، إسطنبول، منتدى قضايا الوقف الفقهية الخامس (الصفحات 9- 10). اسطنبول: رئاسة الشؤون الدينية التركية.

محمد عبيد عبد الله الكبيسي. (1977). احكام الوقف في الشريعة الإسلامية. بغداد: مطبعة الارشاد.

محمد عمر احمد الشاهين. (2010). "الأسرى وفداؤهم في معركة بدر " . مجلة أبحاث كلية التربية الأساسية، جامعة الموصل، 383 - 395.

محمد فؤاد. ترجمة: احمد السعيد كوبريلي. (1965). قيام الدولة العثمانية ط1. مصر: دار الكاتب العربي للطباعة والنشر.

محمود شيت خطاب. (1990). فتوح البلدان الإسلامية، بلاد ما وراء النهر. بيروت: دار قتيبة.

منذر قحف. (2000). الوقف الاسلامي، تطوره، إدارته، تنميته ط 1. دمشق: دار الفكر.

منظمة الامم المتحدة. (20 01, 2025). جائحة كوفيد 19 لم تعد حالة طوارئ صحية عالمية. تاريخ الاسترداد 5 5, 2023، من موقع منظمة الصحة العالمية: https://news.un.org.

هايل عبد الحفيظ وبرلنت سيلغروفا. (2019). الوقف وأثره في تحقيق الامن الاجتماعي. المجلة الأردنية في الدراسات الاسلامية، 137 - 163.

وزارة الصحة التركية. (11 02, 2025). تاريخ اللقاح في تركيا. تم الاسترداد من موقع وزارة الصحة التركية: https://covid19asi.saglik.gov.tr/AR-84305/84305.htm

وليام باينم. (2016). تاريخ الطب مقدمة قصيرة جدا ط 1. مصر: مؤسسة هنداوي.

وهبة الزحيلي. (1998). الوصايا والوقف في الفقه الاسلامي ط 2. دمشق: دار الفكر.

يلماز اوزتونا. (1988). تاريخ الدولة العثمانية مج 2(ترجمة عدنان محمود سلمان). تركيا: منشورات مؤسسة فيصل للتمويل.

المراجع الأجنبية

Alkan, M. (2014). Manisa'da Hafsa Sultan Dârüşşifası (Bîmarhanesi). *Turkish Studies (Elektronik) 9, no.*, 19- 31.

Aydın, R. (2022). Water and Wellness: Cholera in the Nineteenth-Century Ottoman Empire. *Under graduated senior Thesis.* Colombia University, New -York.

Aydüz, S. (2010). Süleymaniye Medical Madrasa (Dār al-Tib) and Its Importance in the History of Ottoman Medicine. . *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (JISHIM), 2009, 31.*

Balsoy, G. (2019). Haseki Women's Hospital and the female destitute of nineteenth-century Istanbul. *Middle Eastern Studies 55, no. 3*, 289 - 300.

Benli, G. (2016). "Hospitals in the Ottoman Period and the Work Of Sinan the Architect: Suleymaniye Complex Dar Al-Shifa and the Medical Madrasa." (2016): 1-9. *A+ Arch Design International Journal of Architecture and Design 2, no. 3*, 1 - 9.

Bilal, A. (2016). "Hospital Management and Organization in the Ottoman Empire. In R. A. A.Adil Çamli, *" Recent Advances in Health Sciences:* (pp. 621- 638). SOFI: St. Kliment Ohridski University Press.

Çoban, H. (2019). Anadolu' nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu, Uygarlıklarına Etkisi. *Cappadocia Journal of History and social Science V1 N1* , 28-35 .

Dabekar, Ö. (2006). Charitable women and their pious foundations in the Ottoman empire : The hospital of the senior mother, Nurbanu Valide Sultan. *Journal of the International Society for the History of Islamic*, 11-20.

Demirden, S. F. (2022). Dünden Bugüne Türkiye'de Aşılama ve Aşı Üretiminin Tarihçesi. *Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi* , 274.

Dinç, G. (2020). "Tıphane'den Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne (1827-2019). *Cerrahpaşa Medical Journal 44, no. 1*, 1 -20 .

Erer, S. (2010). Osmanlılar döneminde Bursa'da yaptırılan hastaneler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(19),*, 241-252.

Gozeller, A. (2025, 2 20). *"Süleymaniye Semt Tarih*. Retrieved from https://www.academia.edu/4926840/S%C3%BCleymaniye_Semt_Tarihi

Göçer, K. (2014). "Bezmiâlem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfiyesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 4, no. 1*, 123-150.

Hasekieah, ا. ا. (2025, 03 8). Retrieved from الموقع الرسمي لمستشفى الحسكة الحكومي- الفاتح: https://hasekieah.saglik.gov.tr/

Heybeli, N. (2009). Sultan Bayezid II Külliyesi: One of the Earliest Medical Schools—Founded in 1488. *Clinical Orthopaedics and Related Research® 467*, 2457-2463.

Kahya, E. (2006). Did the Ottoman Physicians Make any Contributions to the Medical Science in the Ottoman Empire in the Fourteenth Century (At the Flourishing Period of the Empire. *Belleten 70, no. 257*, 155-166.

Kırımlıoğlu, N. (2016). "19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Tıp Eğitimi ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Çabaları." (2016). *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Tıp Tarihi ve Etik Dergisi 1, no. 1*, 9 - 13.

Koyuncu, N. (2018). Legal Basis, Development and Repeal of Craftsmen Gedik in the Ottoman Empire. *Selcuk Universitesi Hukuk Fakultesi Dergisi 26*, 47.

Mursal, S. (2017). Osmanlı Devleti'nde ilk gureba hastaneleri . *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Türkiye.

Necipoğlu, G. K. (2019). *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4).* Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503.

Öztürk, H. a. (2015). From the Medicine in Ottoman Madrasahs to Faculty of Medicine . *Konuralp Medical Journal/Konuralp Tip Dergisi 7, no. 3*, 174 - 180.

Said, H. M. (1988). "Tibb and tibbi institutions in Turkey. *" Bulletin of the Indian Institute of History of Medicine (Hyderabad) 18, no. 1*, 47- 74.

Sari, N. (2005). Educating the Ottoman physician. *Foundation for Science Technology and Civilisation*, 1 - 21.

Sengul, E. n. (2015). "Edirne Sultan Bayezid II Hospital. *Turkish Neurosurgery 25, no. 1*, 1- 8.

SHEFER, M. (2003). Charity and Hospitality: Hospitals in the Ottoman Empire in the Early Modern Period. In M. E. Michael bonner, *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts* (pp. 43- 121). New York: State University of New York Press.

Terzioğlu, A. (2000). İstanbul Tip Fakültesi Tarihçesi. *Journal of Istanbul Faculty of Medicine 63, no. 2*, 1- 3.

Timurkaynak, E. I. (2006). 116 years (1889–2005) of neurosurgical practice and education at Gulhane Military Medical Academy . Neurosurgery, 58(3), 577-581. *Neurosurgery 58,no 3* , 577-581.

ÜLMAN, Y. I. (2017). "Galatasaray Tıbbiyesi Türkiye'de Modernleşmenin Başlangıcı. *İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları*, 329 - 334.

Yıldırım, N. (2025, 3 12). *Istanbul -darussifas -hospitals-in-the-classical-period*. Retrieved from Istanbul Tarihi: https://istanbultarihi.ist/476-istanbul-darussifas-hospitals-in-the-classical-period

Yılmaz, C. N. (2006). *Osmanlılarda sağlık: Health in the Ottomans.* Istanbul: Biopharma.

واقع التحول الرقمي لدى المصارف الإسلامية في ليبيا وتحدياته

LİBYA'DAKİ İSLAMİ BANKALARDA DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN MEVCUT DURUMU VE KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR

أحمد محمد أبووذن*

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى تحليل واقع التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية، مع التركيز على التحديات التي تعيق تقدمه، واقتراح حلول عملية لتجاوزها. وقد سعت الدراسة إلى تحقيق أهداف عدة، تمثلت في: تحديد مستوى التحول الرقمي الحالي في هذه المصارف، وتحليل أبرز التحديات التي تواجهها في هذا المجال، واقتراح آليات علمية وعملية تساهم في دعم جهود التحول الرقمي بما يعزز من كفاءة وجودة الخدمات المالية الإسلامية في ليبيا.

اعتمدت الدراسة على المنهج الوصفي التحليلي، من خلال مراجعة الأدبيات ذات الصلة وتحليل البيئة المصرفية الليبية، خاصة في القطاع الإسلامي، وذلك لفهم مستوى الجاهزية الرقمية لدى المصارف، ومدى تبنيها للتقنيات الحديثة في ظل المعايير الشرعية. كما تم تسليط الضوء على الإشكاليات التنظيمية، والبشرية، والتقنية التي تؤثر في تبنّي المصارف لحلول رقمية متقدمة، مع الأخذ في الاعتبار السياق المحلي الليبي ومتطلباته الخاصة.

أظهرت نتائج الدراسة وجود محاولات محدودة للرقمنة في المصارف الإسلامية الليبية، إلا أنها تعاني من عدة تحديات رئيسية، أبرزها ضعف البنية التحتية التقنية، ونقص الكفاءات البشرية في مجال التكنولوجيا المالية، وغياب الثقافة الرقمية لدى جزء كبير من العملاء، والمخاطر المتعلقة بالأمن السيبراني. كما تواجه المصارف عقبات تشريعية وإدارية تحد من قدرتها على الابتكار التقني. وأوصت الدراسة بضرورة تحسين البنية التحتية الرقمية، وتوفير برامج تدريبية للموظفين والعملاء، وتعزيز التعاون مع الجهات التنظيمية لتحديث القوانين بما يدعم جهود التحول الرقمي بشكل فعّال ومستدام.

***الكلمات المفتاحية**: التحول الرقمي، المصارف الإسلامية، ليبيا، الأمن السيبراني، البنية التحتية.*

Özet

Bu çalışma, Libya'daki İslami bankaların dijital dönüşüm sürecini incelemeyi, karşılaştıkları başlıca zorlukları analiz etmeyi ve bu zorlukların üstesinden gelmek için uygulanabilir çözümler önermeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hedefleri; mevcut dijital dönüşüm seviyesini belirlemek, süreci engelleyen faktörleri ortaya koymak ve İslami finans ilkelerine uygun dijitalleşme stratejileri geliştirmektir. Dijital dönüşümün, müşteri memnuniyetini artırma, operasyonel verimliliği yükseltme ve bankaların rekabet gücünü artırma açısından stratejik bir zorunluluk olduğu vurgulanmaktadır. Araştırmada betimsel-analitik yöntem benimsenmiş ve Libya'daki İslami bankacılık sektörünün mevcut dijital altyapısı, insan kaynağı yeterliliği, müşteri alışkanlıkları ve düzenleyici ortamı detaylı şekilde analiz edilmiştir. Ayrıca, teknolojik gelişmelere uyum sağlama kapasitesi ve şeriat uyumlu dijital çözümlerin uygulanabilirliği değerlendirilmiştir. Araştırma, bankaların dijital çözümlere geçişte önemli sınırlamalarla karşı karşıya olduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlara göre, bankalarda dijital dönüşüm girişimleri mevcut olsa da; zayıf teknik altyapı, yetersiz dijital becerilere sahip personel, düşük dijital okuryazarlık seviyesi ve siber güvenlik tehditleri bu süreci zorlaştırmaktadır. Bunun yanında, geleneksel yönetim yapılarının direnci ve yasal çerçevenin yetersizliği de dijitalleşmenin önünde engel oluşturmaktadır. Çalışma, altyapının güçlendirilmesi, çalışanların dijital yetkinliklerinin artırılması, müşteri farkındalığının geliştirilmesi ve düzenleyici kurumlarla iş birliğinin artırılması gibi öneriler sunmaktadır.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, abuwden.ahmed@std.izu.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: *Dijital Dönüşüm, İslami Bankacılık, Libya, Siber Güvenlik, Altyapı.*

1. المقدمة

في ظل وتيرة التغيرات السريعة التي يشهدها العالم في ميدان التكنولوجيا المالية، أصبح التحول الرقمي ضرورة استراتيجية لجميع المؤسسات المالية، بما في ذلك المصارف الإسلامية، التي تسعى إلى تحقيق الكفاءة التشغيلية، وتلبية توقعات العملاء، ومواكبة التطورات التقنية المتلاحقة. ويُنظر إلى التحول الرقمي على أنه أداة رئيسية لتعزيز جودة الخدمات المصرفية، وزيادة مستويات الشفافية، وتوسيع الشمول المالي، لا سيما في البيئات التي تعاني من محدودية البنية التحتية أو ضعف في القدرات المؤسسية. وتزداد أهمية هذا التحول في البيئة الليبية التي تمر بتحديات اقتصادية وأمنية وتنظيمية، ما يجعل من الرقمنة خيارًا ليس ترفًا مؤسسيًا، بل أولوية للبقاء والتطور.

في هذا الإطار، تُعد المصارف الإسلامية في ليبيا من الجهات الفاعلة في السوق المالية، لكنها ما زالت تواجه عدة عقبات تعرقل تقدمها في مسيرة التحول الرقمي، وتشمل هذه التحديات جوانب تتعلق بضعف البنية التحتية التقنية، إضافة إلى النقص في الكفاءات البشرية المؤهلة. والثقافة التنظيمية، والإطار التشريعي. إن فهم واقع هذه المصارف في مجال التحول الرقمي وتحليل العوامل التي تعيق تقدمها، يشكّل خطوة أساسية نحو اقتراح حلول عملية قابلة للتنفيذ. لذلك، تهدف هذه الدراسة إلى رصد هذا الواقع، وتشخيص التحديات الرئيسة، وتقديم مجموعة من التوصيات والآليات التي يمكن أن تسهم في تسريع وتيرة الرقمنة في المصارف الإسلامية الليبية، بما يتماشى مع الضوابط الشرعية، ويعزز من قدرتها التنافسية داخل السوق المحلي والإقليمي.

1.1. أهمية الدراسة

يحظى موضوع التحول الرقمي بأهمية كبيرة في القطاع المصرفي، حيث يمثل فرصة كبيرة للمصارف لتحسين خدماتها وعملياتها وتعزيز قدرتها التنافسية. ولذلك، فإن دراسة واقع التحول الرقمي لدى المصارف الإسلامية في ليبيا وتحدياته، واقتراح بعض الحلول للحد من هذه التحديات، له أهمية من جهات عدة نوضحها كما يأتي:

أهمية الدراسة بالنسبة للباحث: يعد هذا الموضوع ذا أهمية كبيرة بالنسبة للباحثين في مجالات الاقتصاد والتكنولوجيا المالية، حيث يوفر تحليلًا لواقع التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية. كما يسهم في تقديم إطار علمي يساعد في فهم التحديات التقنية والتنظيمية التي تواجه المصارف في هذا المجال، مما يعزز من المعرفة في هذا التخصص ويعزز الدراسات المستقبلية في القطاع المصرفي.

أهمية الموضوع للمجتمع: تسهم هذه الدراسة في تحسين الخدمات المالية المقدمة من قبل المصارف الإسلامية، من خلال تسليط الضوء على أهمية التحول الرقمي في رفع الكفاءة، وزيادة الشفافية، وتوسيع الشمول المالي. كما أن الرقمنة يمكن أن تساهم في إيجاد فرص عمل جديدة في مجال التكنولوجيا المالية، وبالتالي دعم الاقتصاد المحلي وتطوير مهارات القوى العاملة.

أهمية الموضوع للمصارف الإسلامية: يعتبر التحول الرقمي ضرورة استراتيجية للمصارف الإسلامية في ليبيا لمواكبة التطورات التقنية وتحسين تنافسيتها في السوق. يمكن للرقمنة أن تسهم في تحسين جودة الخدمات، وتقليل التكاليف التشغيلية، وتعزيز الأمن السيبراني، مما يجعل المصارف أكثر قدرة على تلبية احتياجات العملاء وتجاوز التحديات الاقتصادية.

أهمية الموضوع للمجتمع الليبي: يسهم التحول الرقمي في بناء اقتصاد رقمي مبتكر يعزز من الوصول إلى الخدمات المصرفية في مختلف المناطق، خاصة النائية، مما يدعم الشمول المالي. كما يمكن أن يساهم في جذب الاستثمارات الأجنبية، مما يعزز مكانة ليبيا كمركز مالي في المنطقة.

2.1. مشكلة الدراسة

شهد قطاع المصارف الإسلامية في ليبيا تطورًا ملحوظًا في السنوات الأخيرة، نتيجةً لتضافر العديد من العوامل المؤثرة، مثل زيادة الطلب على الخدمات المصرفية الإسلامية، وتطور التكنولوجيا المالية، فضلاً عن تزايد المنافسة بين المصارف. ورغم هذا التطور، لا تزال المصارف الإسلامية الليبية تواجه العديد من التحديات في مجال التحول الرقمي، والتي تؤثر بشكل كبير على قدرتها على تقديم خدمات رقمية متطورة تلبي احتياجات عملائها.

السؤال الرئيس :ما هو واقع التحول الرقمي في المصارف الإسلامية في ليبيا والتحديات المرتبطة به؟

وتتفرع من هذا السؤال الأسئلة الفرعية التالية:

1. ما هو مفهوم التحول الرقمي؟
2. ما هو واقع التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية؟
3. ما هي التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية الليبية في مجال التحول الرقمي؟

3.1. أهداف الدراسة

يهدف هذا البحث إلى دراسة واقع التحول الرقمي لدى المصارف الإسلامية في ليبيا، وتحدياته، واقتراح بعض الحلول للحد من هذه التحديات وذلك من خلال:

1. تحديد واقع التحول الرقمي لدى المصارف الإسلامية في ليبيا.
2. تحليل التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية في ليبيا في مجال التحول الرقمي.
3. اقتراح بعض الحلول للحد من التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية في ليبيا في مجال التحول الرقمي.

4.1. منهج البحث في الدراسة

أما منهج البحث؛ فطبيعة الموضوع تستدعي المزاوجة بين المنهج الوصفي والتحليلي في عرض ما يتعلق بالتحول الرقمي وذلك من خلال استخلاص نتائج البحوث والدراسات والتقارير ذات الصلة بموضوع البحث.

المنهج الوصفي: يعتمد على جمع المعلومات من الدراسات والتقارير السابقة المتعلقة بالتحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية، بهدف وصف الوضع الحالي وتحديد العوامل المؤثرة في التحول الرقمي، مثل أدوات التكنولوجيا المستخدمة في المصارف.

المنهج التحليلي: يهدف إلى تحليل التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية في تطبيق التحول الرقمي، مثل البنية التحتية، الكوادر البشرية، والتحديات القانونية، بالإضافة إلى تقييم الفجوات بين الواقع والتطورات المستهدفة.

باستخدام هذين المنهجين، سيتم تقديم تحليل شامل للموضوع وتقديم استنتاجات تساعد في فهم التحول الرقمي في المصارف الإسلامية في ليبيا بشكل دقيق.

5.1. فرضيات الدراسة

تفترض الدراسة أن الواقع الحالي للتحول الرقمي لدى المصارف الإسلامية في ليبيا غير مستقر، وأن التحديات التي تواجهها في هذا التحول متعددة ومتداخلة. وعلى ضوء ذلك فإن الباحث يفترض ما يأتي:

1. هناك مستوى محدود من التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية، مع وجود فجوات في تطبيق التقنيات الرقمية الحديثة مقارنة بالمعايير العالمية.
2. تواجه المصارف الإسلامية الليبية تحديات كبيرة في مجال التحول الرقمي، تتعلق بشكل رئيسي بالبنية التحتية التقنية، ونقص الكوادر البشرية المتخصصة، والعقبات القانونية والتنظيمية.
3. تؤثر العوامل التنظيمية والقانونية في ليبيا بشكل سلبي على عملية التحول الرقمي في المصارف الإسلامية، مما يعيق تطبيق التكنولوجيا المالية المتقدمة.
4. من الممكن تحسين مستوى التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية من خلال تطوير البنية التحتية التقنية، وتدريب الكوادر البشرية، وتحديث التشريعات المالية.

6.1. الدراسات السابقة

دراسة أمين الحاج (2013) : بعنوان *"الاقتصاد الرقمي وأثره على القطاع المصرفي في السودان: دراسة حالة بنك أم درمان الوطني"*، هدفت إلى معرفة تأثير الاقتصاد الرقمي على القطاع المصرفي السوداني خلال الفترة من 2000 إلى 2012. توصلت الدراسة إلى أن الاقتصاد الرقمي أسهم بشكل إيجابي وملموس في توسيع نطاق الخدمات المصرفية، وزيادة حجم المعاملات، وتحقيق أرباح أعلى، لا سيما في بنك أم درمان الوطني. تؤكد هذه الدراسة أن التحول الرقمي ليس خيارًا ترفيهيًا، بل ضرورة استراتيجية لتعزيز فعالية الأداء المصرفي وزيادة القدرة التنافسية، وهو ما يتقاطع مع أهداف الدراسة الحالية بشأن المصارف الإسلامية في ليبيا.

دراسة إيمان دحدوح (2014) : بعنوان *"اندماج الاقتصاد الرقمي في البنوك الجزائرية: دراسة ميدانية في المجمع الجهوي لبنك الفلاحة والتنمية الريفية – أم البواقي"*، تناولت أهمية الاقتصاد الرقمي في رفع جودة الخدمات المصرفية، واستعرضت الأدوات المستخدمة لتحسين الأداء. أظهرت نتائج الدراسة أن البنك لا يزال في مراحل أولية من التحول الرقمي، مع ضعف كبير في استخدام الوسائل الإلكترونية مثل بطاقات الدفع والشيكات الإلكترونية. تعكس هذه الدراسة تحديات مشابهة لتلك التي تواجه المصارف

الإسلامية الليبية، لا سيما في ما يخص محدودية التطبيق وضعف البنية التحتية، مما يدعم فرضية وجود فجوة كبيرة بين الإمكانات التقنية والتطبيق الفعلي.

دراسة بشرى سامي (2010) : بعنوان *"إمكانية تبني وتطبيق مفهوم المصارف الإلكترونية: دراسة استطلاعية لعينة المصارف التجارية في مدينة دهوك العراقية"*، هدفت إلى قياس مدى استعداد المصارف التجارية العراقية لاعتماد الصيرفة الإلكترونية. أظهرت الدراسة أن التطور التكنولوجي يسهم بشكل كبير في تطوير تقنيات المعلومات والاتصالات، ما يدعم إمكانيات التحول الرقمي في القطاع المصرفي. هذه النتائج تبرز أهمية وجود بنية تحتية تقنية فعالة، كما تشير إلى دور القيادة المصرفية في استثمار هذه الإمكانيات، وهي إشارة مهمة في سياق دراسة المصارف الإسلامية الليبية.

دراسة الحداد وإبراهيم (2018) بعنوان *"منشآت الأعمال والتحول الرقمي"*، ركزت على مفهوم التحول الرقمي وفوائده وتحدياته بالنسبة لمنشآت الأعمال. بينت الدراسة أن التحول الرقمي يسهم في تحسين جودة المنتجات والخدمات، وتقوية العلاقة مع العملاء والموردين، مع تقليل التكاليف التشغيلية وزيادة الكفاءة. كما عرضت مجموعة من البرمجيات الداعمة للعملية الرقمية. هذه الدراسة تعزز الرؤية التي تتبناها الدراسة الحالية حول ضرورة تبني استراتيجية رقمية متكاملة داخل المصارف الإسلامية الليبية، مع مراعاة التحديات المصاحبة لها.

دراسة المرزوقي (2019) بعنوان *"التمويل الرقمي: دراسة نظرية تطبيقية في ضوء أحكام الشريعة الإسلامية"*، تناولت موضوع التمويل الرقمي من زاويتين: النظرية والشرعية. سلطت الدراسة الضوء على المفهوم الفقهي للتمويل الرقمي، وأكدت مشروعيته، كما قدمت تصورًا تطبيقيًا لآلية استخدامه من خلال الهواتف الذكية. أوضحت الدراسة أن التمويل الرقمي يمثل تطورًا متوافقًا مع أحكام الشريعة، وهو ما يعزز من فرص المصارف الإسلامية لتبنيه دون تعارض مع المبادئ الشرعية. وتقدم هذه الدراسة دعمًا قويًا لأهمية التحول الرقمي في البيئة الإسلامية، خاصة في ظل التنافس المتزايد على تقديم خدمات مالية مبتكرة.

7.1. هيكلية الدراسة

يتناول هذا البحث موضوع التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية من خلال تقسيمه إلى ثلاثة مباحث رئيسية، كل مبحث يتناول جانبًا محددًا من جوانب الدراسة، وذلك على النحو التالي:

يُخصص المبحث الأول لعرض الإطار المفاهيمي للتحول الرقمي، من حيث تعريفه، وبيان أهميته، والدوافع التي تقف وراء تبنيه في القطاع المصرفي. ويشمل هذا الفصل المطلب؛ يتناول المطلب الأول مفهوم التحول الرقمي، من حيث التعريفات المختلفة التي قدمتها الأدبيات المعاصرة، وأبعاده التقنية والتنظيمية. أما المطلب الثاني، فيسلط الضوء على أهمية التحول الرقمي للمؤسسات المصرفية، والدوافع الداخلية والخارجية التي تحفز المصارف الإسلامية نحو اعتماد هذا النهج، مثل تحسين الكفاءة التشغيلية، ومواكبة التطورات التكنولوجية العالمية، والاستجابة لتغيرات سلوك العملاء.

أما المبحث الثاني، فيتجه إلى دراسة واقع التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية، وذلك من خلال مطلبين .يتناول المطلب الأول التعريف بالمصارف الإسلامية العاملة في ليبيا، من حيث نشأتها، وعددها، وطبيعة خدماتها، وأهم المبادئ الشرعية التي تقوم

عليها. ثم يأتي المطلب الثاني ليسلط الضوء على مستوى التحول الرقمي داخل هذه المصارف، ومدى استخدامها للتقنيات الحديثة، مع إبراز الفجوة بين الوضع الراهن والممارسات الرقمية العالمية في هذا المجال.

ويتناول المبحث الثالث التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية الليبية في مسار التحول الرقمي، بالإضافة إلى عرض الآليات المقترحة لتجاوز هذه التحديات. ويتكون هذا الفصل من مطلبين؛ حيث يركز المطلب الأول على أبرز التحديات، سواء كانت تقنية أو بشرية أو تنظيمية، والتي تعيق تقدم المصارف الإسلامية في عملية التحول الرقمي. أما المطلب الثاني، فيقترح مجموعة من الآليات العملية والعلمية لتعزيز هذا التحول، بما يشمل تحسين البنية التحتية، وتطوير الكفاءات البشرية، وتعديل الأطر القانونية والتنظيمية بما يدعم الابتكار والرقمنة في القطاع المصرفي الإسلامي الليبي.

2. مفهوم التحول الرقمي وأهميته ودوافعه

1.2. مفهوم التحول الرقمي

بعد التحول الرقمي من أبرز المفاهيم المتداولة في الآونة الأخيرة في القطاعات الاقتصادية العالمية والمحلية كافة، فالتوجهات العالمية حاليا هي في اتجاه رقمنة الاقتصاد، لما للتحول الرقمي من أهمية في التنمية الاقتصادية، فقد غدت الرقمنة الاستراتيجية التي تتبعها الدول لتنمية اقتصاداتها ومجتمعاتها. ومن بين تلك الدول الدولة الليبية. تتمحور رؤية استراتيجية التحول الرقمي في ليبيا حول المستخدم وتركز بشكل تفصيلي على تقديم خدمات حكومية أفضل للمستخدمين سواء كانوا أفراد مواطنين وأجانب أو شركات أو مؤسسات حكومية

- يعرف التحول الرقمي بـأنه التحول الرقمي هو عملية دمج التكنولوجيا الحديثة في جميع جوانب الحياة اليومية، مستفيدًا من ثورة المعلومات والاتصالات والتطبيقات اللامحدودة للتقنيات المتقدمة. وقد أسهم هذا التحول في جعل العالم أكثر ترابطًا، أشبه بقرية صغيرة، بفضل الإمكانات الهائلة التي وفّرتها التكنولوجيا، خاصة من حيث السرعة في نقل وتبادل المعلومات والبيانات. ويؤدي هذا إلى تغييرات جذرية في أساليب العيش والعمل والتواصل، من خلال اعتماد تقنيات مثل الذكاء الاصطناعي، وإنترنت الأشياء، وغيرها.[718]

- وقد عرفته شركة International Data Corporation IDC بأنه عملية مستمرة تقوم بها المؤسسات للاستجابة لمتطلبات العملاء والأسواق من خلال تسخير القدرات الرقمية. ويهدف هذا التحول إلى ابتكار نماذج عمل ومنتجات وخدمات جديدة تجمع بين العناصر الرقمية والتقليدية، مع التركيز على تحسين تجربة العملاء ورفع الكفاءة التشغيلية والأداء المؤسسي في آنٍ واحد. [719]

2.2. أهمية التحول الرقمي ودوافعه

1.2.2 أهمية التحول الرقمي

718 موقع بنك الصفوة الإسلامي الأردني، التحول الرقمي https://www.safwabank.com/ar/educational_material

2 سلايمي جميلة وبوشي، يوسف (2019). التحول الرقمي بين الضرورة والحاجة، مجلة العلوم القانونية.

يؤدي تطبيق التحول الرقمي في القطاع المصرفي إلى ما يلي:

أ- رفع كفاءة المصارف الإسلامية؛ إذ سلطت الدراسات الضوء على الكفاءة التشغيلية التي تشمل الأتمتة، وتحسين العمليات التجارية بالإضافة إلى تحقيق وفورات في التكاليف.[720]

ب- **يمثل التحول الرقمي فرصة لتعزيز الأداء التنظيمي بجوانبه المختلفة**، إذ يرتبط بتحقيق تحسينات ملحوظة في عدة أبعاد، من بينها: زيادة معدلات الابتكار، ورفع الإنتاجية، وتحسين الأداء المالي، ودفع نمو المؤسسات، وتعزيز السمعة المؤسسية، إلى جانب دعم الميزة التنافسية. وبهذا، يُعد التحول الرقمي أحد المحركات الرئيسة للنمو والتطور في مختلف القطاعات. [721]

ت- فرصة تحسين تجربة ورضا العملاء وزيادة ولائهم فهو يتضمن إستراتيجية تتمحور حول العملاء، وتوظيف التقنيات الحديثة بهدف زيادة القيمة الإجمالية القاعدة العملاء، ولاكتساب عملاء جدد، وللاحتفاظ بالعملاء الحاليين. فهو يحقق تجربة مميزة للعملاء من خلال التوظيف الأمثل للتكنولوجيا التطوير الخدمات المقدمة ولتحقيق الإنجاز اللحظي للمعاملات، بحيث يمكن للعميل الوصول إلى الخدمات والمنتجات البنكية في أي وقت وأي مكان. [722]

ث- تقليل التكاليف والجهد بشكل كبير؛ إذ تعمل أتمتة العمليات والخدمات المصرفية على تقليل التكاليف، وبتقليل التكاليف تزداد ربحية المصرف، وذلك بسبب التطبيقات الآلية التي تحل محل العمل اليدوي.

ج- تحقيق الميزة التنافسية. يُعد التحول الرقمي من العوامل المحفزة للمنظمات في سعيها نحو تحقيق ميزة تنافسية والمحافظة عليها. ولهذا، فإن رقمنة نماذج الأعمال، لاسيما في القطاع المصرفي، تُعد خطوة أساسية لبناء ميزة تنافسية مستدامة، تُمكّن المؤسسات من الحفاظ على قدرتها التنافسية في الأسواق المحلية والدولية.

ح - يساهم التحول الرقمي في خلق فرص لتقديم خدمات جديدة ومبتكرة بعيدًا عن الأساليب التقليدية، من خلال تطوير طرق إنتاج السلع والخدمات، وتقديم نماذج أعمال حديثة، وتحسين المنتجات المصرفية القائمة. كما يشجع على تبني ثقافة الابتكار والإبداع كجزء من استراتيجية التميز المؤسسي. [723]

2.2.2 دوافع التحول الرقمي

[724]**:**من أبرز الدوافع التقنية التي تُحفّز التحول الرقمي في المؤسسات، خاصة المصارف ما يلي

1. **البدايات التاريخية للتحول الرقمي**: بدأ التحول الرقمي فعليًا منذ خمسينيات وستينيات القرن الماضي مع ظهور الحواسيب، ما أدى إلى انتشار معالجة البيانات وتكنولوجيا المعلومات في مختلف جوانب الحياة، بهدف أتمتة العمليات وتحسين الكفاءة التشغيلية.

---

3 مكاوي، محمود عبد الرحمن (,2019 7 الرقمي بالمشروعات ديسمبر). معوقات التحول الصغيرة والمتوسطة في مصر: دراسة استكشافية، بحث مقدم إلى المؤتمر السنوي الرابع والعشرين بعنوان" إدارة التحول الرقمي لتحقيق رؤية مصر 2030 بجامعة عين شمس، القاهرة، مصر.

4 مكاوي، محمود عبد الرحمن، معوقات التحول الصغيرة والمتوسطة في مصر، المرجع السابق

5Schwertner, K (2017). Digital transformation of business. Trakia Journal of Sciences, 15(1): 388-393. Shehadeh, Maha. Althwwl alraqmiu fi albunuk al'iislamiat aleamilat fi al'urdun dirasat tahliliatan min manzur 'iislami. PhD Thesis. Jamieat alyarmuk.

6 مها شحادة، أثير أبعاد التحول الرقمي في النضج الرقمي للمصارف الإسلامية - بحث تطبيقي في البنوك الإسلامية الأردنية، جامعة الشرق الأوسط، الأردن، مجلة الجامعة القاسمية للاقتصاد الإسلامي، المجلد الأول العدد الثاني 2022

7. حورية حمني، وابتسام طوبال. (2020)، دور حوكمة تكنولوجيا المعلومات في إنجاح التحول الرقمي مجلة العموم الإنسانية.

وقد أسهم التقدم التكنولوجي المستمر في تعزيز هذا التحول، إذ تشير بعض الدراسات إلى أن الاتجاهات الرقمية الحديثة ساهمت بما قيمته 36.1 تريليون دولار أمريكي في الاقتصاد العالمي حتى عام 2020.

2. **التقنيات المتنقلة (Mobile Technologies)** : تُمكّن هذه التقنيات الأفراد من الوصول إلى المعلومات في أي وقت ومن أي مكان، مما يعزز القدرة على التفاعل واتخاذ القرارات بسرعة وكفاءة، ويزيد من مرونة العمل المصرفي.
3. **الوسائط الاجتماعية (Social Media)** : تتيح منصات التواصل الاجتماعي تفاعلاً مباشراً وحيويًا بين الأفراد والمؤسسات، مما يعزز من مستوى المشاركة المجتمعية، ويُسهم في بناء مجتمعات رقمية نشطة لها تأثير مباشر على سلوك العملاء.
4. **البيانات الضخمة والتحليلات (Big Data & Analytics) :** تُعد تحليلات البيانات أداة محورية لاتخاذ قرارات مستنيرة وفورية، كما تتيح بناء نماذج وسيناريوهات مستقبلية دقيقة تدعم الأداء الاستراتيجي للمؤسسات.
5. **الحوسبة السحابية** :**(Cloud Computing)** : توفّر هذه التقنية إمكانية الوصول المرن والآمن إلى التطبيقات والبيانات بتكلفة منخفضة، مما يسهّل على المؤسسات تبني حلول رقمية دون الحاجة إلى استثمارات بنية تحتية باهظة.

3. واقع التحول الرقمي لدى المصارف الإسلامية في ليبيا

1.3 أبرز التشريعات القانونية للمصرفية الإسلامية في ليبيا

اتخذت في السابع عشر من فبراير 2011م، خطوات نحو التحول للنظام المصرفي الإسلامي حينما تولى المجلس الوطني الانتقالي الحكم، ومن ثم تلاه المؤتمر الوطني العام الذي عمل على تشكيل حكومة جديدة لإدارة الدولة ، حيث بدأ المصرف المركزي الليبي فتح نوافذ إسلامية وفروع للصيرفة الإسلامية قبل الثورة.

قرار المجلس الوطني الانتقالي (2012م): أصدر المجلس الوطني الانتقالي القانون رقم 64 لسنة 2012م الذي أضاف فصلًا خاصًا بالصيرفة الإسلامية إلى قانون المصارف رقم 1 لسنة 2015م. شمل هذا التعديل إضافة تسع مواد تتعلق بالعمل المصرفي الإسلامي، ودمجت تحت الباب الثاني المتعلق بالمصارف التجارية.

قرار المؤتمر الوطني العام (2013م): أصدر المؤتمر الوطني العام قانون رقم 1 لسنة 2013م الذي منع المعاملات الربوية في جميع المعاملات المدنية والتجارية. وينص هذا القانون على إبطال أي فوائد ربوية، سواء كانت ظاهرة أو مستترة، ويشمل ذلك أي عمولة أو منفعة لا يقابلها خدمة حقيقية. كما ألزم المدينين بسداد أصل الدين دون فوائد ربوية.

القرارات المصرفية الخاصة بالتحول للنظام الإسلامي:

- قرار محافظ مصرف ليبيا المركزي (2012م): أصدر محافظ مصرف ليبيا المركزي قرارًا بتشكيل لجنة استشارية لشؤون الصيرفة الإسلامية بهدف تهيئة البيئة للتحول نحو الصيرفة الإسلامية. وقد نتج عن هذا القرار إصدار قانون رقم 46 لسنة 2012م المعدل لقانون المصارف رقم 1 لسنة 2005م.

- منشور مصرف الجمهورية (2013م): تضمن المنشور رقم 1 لسنة 2013م عدة إجراءات لتطوير الصيرفة الإسلامية، مثل تفعيل أقسام الصيرفة الإسلامية في الفروع والشبابيك، وتطوير المنتجات المصرفية الإسلامية. كما تم السماح لمصرف الجمهورية بالتحول إلى مصرف إسلامي بالكامل في اجتماع للجنة العمومية في 11 أبريل 2013م.

خلاصة الأمر أنّ هذه القرارات تعتبر خطوة مهمة في مسار التحول إلى الصيرفة الإسلامية في ليبيا، حيث تم تأسيس قاعدة قانونية وتنظيمية لدعم هذا التحول عبر تعديلات في القوانين وتأسيس لجان استشارية.

2.3. واقع التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية

1.2.3 انطلاقة المصارف الرقمية في ليبيا:[725]

وافق مصرف ليبيا المركزي على تأسيس أول مصرف رقمي في ليبيا تحت اسم "المصرف الليبي الرقمي"، برأسمال قدره 200 مليون دينار ليبي، وذلك بناءً على طلب تقدّم به جمال عبد المالك، مؤسس مصرف التجارة والتنمية الليبي، إلى جانب عدد من المستثمرين. ويعدّ جمال عبد المالك، أحد روّاد القطاع المصرفي الليبي، وكان من أوائل مؤسسي المصارف الخاصة في ليبيا منذ عام 1995.

ويُعد تأسيس المصرف الرقمي خطوة نوعية تمثل انطلاقة لمرحلة جديدة في تاريخ القطاع المصرفي الليبي، تسعى إلى مواكبة التطورات العالمية في مجالات الاقتصاد المالي والمصرفي، كما يشكل حجر الأساس لانطلاق تجربة المصارف الرقمية وتعزيز التحول الرقمي في تقديم الخدمات المالية، بما يتماشى مع مفاهيم الاستدامة واقتصاد المستقبل.

وبحسب خبراء في القطاع، فإن القرار رقم (88) لسنة 2022، الصادر عن مصرف ليبيا المركزي بشأن الموافقة المبدئية على تأسيس المصرف الرقمي، يمثّل خطوة مهمة نحو تطوير تنافسية القطاع المصرفي الليبي على مستوى المنطقة. وقد تم تحديد رأس المال بمقدار 200 مليون دينار موزعة على 20 مليون سهم، مما يؤكد الجدية والرؤية الاستراتيجية للمشروع.

وسيمكّن "المصرف الليبي الرقمي "عملاءه من إجراء معاملاتهم المصرفية عن بُعد، وتسهيل حركة الأموال، وتلبية متطلبات قطاع الأعمال من خلال الاستفادة من الوسائل التكنولوجية الحديثة، بما يضمن الخصوصية ويُحسّن جودة الخدمات.

كما يوفر المصرف إمكانيات متقدمة، تتيح للعملاء فتح الحسابات، وإنشاء المحافظ المالية، وتحويل واستلام الأموال دون الحاجة إلى زيارة الفروع التقليدية. ويقدّم حلولًا رقمية ذكية مصممة خصيصًا لتلبية احتياجات رجال الأعمال والشركات، عبر باقة من المنتجات المصرفية العصرية التي يمكن إدارتها من أي مكان وفي أي وقت، إلى جانب توفير تقارير دورية ودراسات وخطط استرشادية في مجال إدارة الأعمال.

[725] الليبي الرقمي" حجر أساس لتعزيز التكنولوجيا في القطاع المصرفي الليبي. https://arabbanks.net/2022/09/30

علاوة على ذلك، تشمل خدمات المصرف تسهيلات إضافية كالحصول على بطاقات الاتصالات، وتسديد الفواتير، وإجراء جميع معاملات الدفع الإلكتروني من خلال بطاقات المصرف أو التطبيق الإلكتروني الخاص به، مما يوفّر تجربة مصرفية رقمية متكاملة، تتسم بالسرعة والمرونة.

ويُعد إطلاق المصرف الليبي الرقمي رؤية عصرية متقدمة تفتح آفاقًا جديدة أمام قطاع الأعمال في ليبيا، وتُعزز من قدرة الاقتصاد الوطني على التحول نحو نموذج متنوع قائم على الابتكار والتقنية، بما يواكب التغيرات العالمية، ويعزز من فرص ليبيا في استعادة دورها الاقتصادي المحوري إقليميًا ودوليًا.

2.2.3 واقع التحول الرقمي في المصارف الليبية[726]

تُعد المصارف الرقمية نموذجاً مصرفياً حديثاً يُعنى بتقديم الخدمات المالية عن بُعد عبر الإنترنت، دون الحاجة إلى مراجعة الفروع التقليدية. ويهدف هذا النموذج إلى تسهيل العمليات المصرفية وتوفيرها للعملاء بصورة مرنة وسريعة، مع إتاحتها في أي وقت دون قيود زمنية. وفي هذا السياق، يرى الباحث جمال عبد المالك أن تجربة المصرف الرقمي في ليبيا من شأنها أن تسهم في تحسين إدارة الوقت وتقليل الجهد المبذول من قبل العملاء، والذي غالباً ما يتطلب زيارة فروع المصارف التقليدية.

ويؤكد عبد المالك على أن التعاملات المصرفية الرقمية تتيح إمكانية تنفيذ المعاملات على مدار الساعة، دون التقيد بأوقات عمل محددة للفروع، مما يعزز من سهولة الوصول إلى الخدمات المصرفية. كما أشار إلى أن هذا النموذج يساهم في تقليل معدل الأخطاء البشرية، وزيادة الكفاءة التشغيلية، وتعزيز الأرباح، إلى جانب الحد من الازدحام داخل الفروع المصرفية، وتقليل الحاجة إلى المباني والتجهيزات المكتبية والقرطاسية.

ويُلاحظ أن إجراءات فتح حساب مصرفي رقمي أصبحت أكثر بساطة مقارنةً بالإجراءات الإدارية المعقدة المرتبطة بفتح حساب في المصارف التقليدية؛ إذ تقتصر العملية على تحميل التطبيق المصرفي عبر الهاتف الذكي، ثم إدخال رقم الهاتف الشخصي، وتحميل صورة من الهوية الرسمية (كجواز السفر أو البطاقة الشخصية)، بالإضافة إلى التقاط صورة ذاتية (سيلفي) مع المستند التعريفي ذاته.

ورغم هذه المزايا، لا يخلو المشروع من تحديات، إذ يدور جدل حول مدى إمكانية نجاح المصرف الرقمي في ظل الاعتماد الكبير على بنية تقنية متطورة، مقابل ما يُوصف بضعف البنية التحتية التقنية في ليبيا. غير أن عبد المالك يشير إلى اتخاذ عدد من الاحتياطات التقنية الصارمة لضمان كفاءة تشغيل المصرف الرقمي، موضحاً أن القائمين على المشروع قاموا بالمفاضلة بين شركتين دوليتين، إحداهما أمريكية والأخرى آسيوية، حيث تبين أن إحدى الشركتين تتمتع بخبرة سابقة في تأسيس مصارف رقمية في دول عدة، من بينها الإمارات، الأردن، البحرين، والكويت، وهي دول سبقت في اعتماد النموذج الرقمي الكامل في القطاع المصرفي.

ويضيف عبد المالك أن المصرف الليبي الرقمي يعتزم التعاقد مع شركة دولية متخصصة لتوفير خدمات الربط والحماية، مع تقديم ضمانات وتقنيات متقدمة تهدف إلى تأمين النظام الرقمي وضمان حمايته من الاختراقات.

---

726 بوابة الوسط، مقابلة مع مؤسس المصرف الرقمي الليبي، جمال عبد المالك https://alwasat.ly/news/libya/374084

خدمات المصرف الرقمي الليبي[727]

فيما يلي توضيح لكل خدمة يقدمها **المصرف الرقمي الليبي**:

1. **فتح حساب مصرفي مجاناً ودون حد أدنى للرصيد:** يتيح المصرف للعملاء إمكانية فتح حساب مصرفي دون تحمل أي رسوم مالية أو اشتراط حد أدنى للإيداع، ما يسهل انضمام فئات واسعة من المجتمع إلى النظام المصرفي.
2. **إنشاء محفظة إلكترونية دون الحاجة لزيارة أي فرع:** يمكن للمستخدمين تفعيل محفظتهم الرقمية عن بعد باستخدام التطبيق، مما يمكنهم من تخزين الأموال وإجراء المعاملات بسهولة وأمان دون التنقل.
3. **إرسال واستلام الأموال بين المستخدمين إلكترونيًا:** يُمكّن التطبيق العملاء من تحويل الأموال في أي وقت، سواء داخل ليبيا أو إلى مستخدمين آخرين، بشكل سريع وآمن دون الحاجة للتنقل أو استخدام النقود الورقية.
4. **شراء بطاقات شركات الاتصالات والقيام بالتجزئة الإلكترونية:** يمكن للعملاء شحن رصيد هواتفهم أو شراء بطاقات الاتصالات مثل "المدار" و"ليبيانا" مباشرة عبر التطبيق، بالإضافة إلى دفع خدمات أخرى بشكل مجزأ.
5. **دفع الفواتير وغيرها من المزايا الأخرى:** يسمح النظام بسداد فواتير الكهرباء، المياه، الإنترنت، وغيرها من المدفوعات الخدمية بمرونة وفي أي وقت، ما يُجنب العميل الطوابير والتأخير.
6. **إمكانية التسوق والدفع الإلكتروني:** يوفر المصرف خدمات الدفع الإلكتروني للتسوق من المتاجر المحلية أو الإلكترونية، مما يسهل تجربة الشراء ويوفر الوقت والجهد.
7. **تمويل المشروعات المتوسطة والصغيرة**: يقدم المصرف حلولاً تمويلية مرنة لدعم رواد الأعمال وأصحاب المشروعات الصغيرة والمتوسطة، ما يسهم في تحفيز الاقتصاد الوطني.
8. **إصدار بطاقة مصرفية بتصميم عصري ورقمي متكامل:** يُصدر المصرف بطاقة مصرفية ذكية يمكن إدارتها وتفعيلها بالكامل عبر التطبيق، مما يمنح المستخدم تجربة مصرفية رقمية متطورة.
9. **الحصول على كشف حساب تفصيلي عبر البريد الإلكتروني:** يرسل المصرف إلى العميل كشفاً دورياً مفصلاً لجميع الحركات المالية على بريده الإلكتروني، ما يسهل متابعة الإنفاق والإدارة المالية.
10. **إرسال واستلام رسائل "SMS" بسهولة:** يُمكّن النظام العملاء من تلقي إشعارات وتنبيهات فورية بخصوص العمليات المالية عبر الرسائل النصية القصيرة لتعزيز الشفافية والأمان.
11. **توفير مستجدات وتحديثات يومية عبر التطبيق:** يطلع المصرف عملاءه بشكل يومي على أحدث العروض والخدمات المصرفية والتحديثات التي قد تهمهم من خلال واجهة التطبيق.
12. **تنسيق خطة ادخار وربط ودائع أو حسابات توفير متنوعة:** يمكن للعميل اختيار خطة ادخار مناسبة لاحتياجاته، بالإضافة إلى إمكانية فتح حسابات توفير أو ربط ودائع بمزايا تنافسية.
13. **الحصول على بطاقات مسبقة الدفع (فيزا أو ماستر كارد):** يُصدر المصرف بطاقات دفع مسبقة تُمكن العملاء من التسوق والدفع عبر الإنترنت أو في المتاجر المحلية والدولية بكل سهولة.

[727] الموقع الرسمي المصرف الليبي الرقمي.https://e.ldbank.ly/

14. **فتح حسابات بعملات أجنبية متنوعة:** يُتيح المصرف للعملاء فتح حسابات متعددة العملات (مثل الدولار أو اليورو)، ما يفيد في تحويل واستقبال الأموال الدولية أو التجارة الخارجية.

4. التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية في ليبيا في التحول الرقمي والحلول الممكنة

1.4. التحديات التي تواجه التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية

1) نظام الموزع الوطني:

- أُنشئ نظام الموزع الوطني لتعزيز التكامل بين المصارف في ليبيا.

- لا تزال عملية الربط بالموزع الوطني غير مكتملة؛ حيث لم تُدمج فيه جميع المصارف بعد.

- شركة "معاملات"، وهي كيان شبه حكومي يشارك في ملكيته مصرف ليبيا المركزي والمصارف التجارية، تتولى إدارة النظام.

- من أصل 18 مصرفًا مرخّصًا، تم ربط 9 فقط بنظام الموزع، تشمل جميع المصارف الحكومية.

- يُعد مصرف الجمهورية المستخدم الأكبر للنظام، حيث يمتلك حوالي 60% من البطاقات النشطة ونقاط البيع في البلاد.[728]

2) ملاحظات حول شركة "معاملات" والتحفظات بشأنها:

- تفتقر "معاملات" إلى الاستقلالية المؤسسية الكاملة، مما أثار شكوكًا من بعض المصارف الخاصة حول آليات الحوكمة فيها.

- بعض المصارف الخاصة انسحبت من النظام، مفضّلة أنظمة مستقلة ذات كفاءة تشغيلية أعلى.

- مثال على ذلك: مصرف الصحاري، الذي يعتمد على نظام "T24" المتطور، المرتبط بمصرف "بي إن بي باريبا"، ويتيح تنفيذ مقاصة الشيكات آليًا داخليًا.

3) استخدام البطاقات المصرفية:

- بطاقات الائتمان نادرة الاستخدام في ليبيا، في مقابل انتشار واسع لبطاقات الخصم.

- لا تتجاوز نسبة حاملي البطاقات المصرفية 25% من السكان، إلا أن استخدامها يشهد نموًا سريعًا.

[728] تقرير البنك الدولي، التمويل المنافسة الابتكار، مراجعة القطاع المالي الليبي، فبراير 2020، 46

- السبب الرئيسي في ذلك هو غياب شبه كامل لائتمان التجزئة، ما يجعل أغلب البطاقات عبارة عن بطاقات خصم مرتبطة بحسابات نقدية.[729]

4) شبكة نقاط البيع (POS) :

- ليبيا تمتلك شبكة نقاط بيع كبيرة نسبيًا تضم أكثر من 11,000 جهاز، وهو عدد يتجاوز ما هو موجود في تونس.

- مع ذلك، فإن كفاءة وانتشار هذه الشبكة لا تزال دون المستوى المطلوب.

- من بين هذه الأجهزة، تم ربط أكثر من 7,000 جهاز بنظام الموزع الوطني، مما يتيح إجراء المعاملات لأكثر من 500 ألف من حاملي بطاقات الخصم.

- يلاحظ وجود تركز جغرافي كبير؛ حيث توجد أكثر من 63% من أجهزة نقاط البيع في طرابلس الكبرى، ويقع نحو 80% منها في المنطقة الشمالية الغربية (بما فيها الزاوية).

5) أنظمة نقاط البيع خارج نظام الموزع الوطني:

- هناك أنظمة تعمل خارج نظام الموزع الوطني، ضمن ما يُعرف بـ "حلقة مغلقة."

- ترتبط هذه الأنظمة بخوادم الشركات المشغلة وتسمح بالمعاملات فقط من خلال البطاقات أو المحافظ الإلكترونية الصادرة عن نفس الشركة.

- تُدار عمليات السحب والإيداع عبر حساب تسوية لدى أحد البنوك الشريكة.

- شركة "تداول" تعد الأكثر تقدمًا في هذا المجال، حيث أنشأت نظامًا يعتمد على حسابات تسوية موزعة على عدة بنوك شريكة.

- هذا النموذج مكّن "تداول" من إنشاء شبكة متعددة المصارف تعمل بشكل مستقل عن نظام الموزع الوطني، مما وفر لها مرونة وتشغيلًا أوسع.[730]

6) ضعف استخدام الهواتف المحمولة في الخدمات المصرفية:

- لا يزال استخدام الهواتف المحمولة للوصول إلى الحسابات المصرفية في ليبيا منخفضًا مقارنة بالمعدل الإقليمي.

- حتى عام 2017، لم تتجاوز نسبة المستخدمين 8% من السكان، مقابل 12% في المتوسط الإقليمي.

[729] تقرير البنك الدولي، التمويل المنافسة الابتكار، مراجعة القطاع المالي الليبي، المرجع السابق.
[730] تقرير البنك الدولي، التمويل المنافسة الابتكار، مراجعة القطاع المالي الليبي المرجع السابق.

- يرجع هذا الضعف إلى التعقيدات التنظيمية وصعوبة الحصول على التراخيص اللازمة من مصرف ليبيا المركزي.

- اللوائح الحالية لا تواكب تطور قطاع الخدمات الرقمية، إذ يقتصر التنظيم على تعاميم متفرقة من إدارة المدفوعات، دون وجود قانون متكامل للمعاملات الإلكترونية.

- لا توجد لوائح تنظم تبادل المعلومات بين شركات الاتصالات والمصرف المركزي، ولا يخضع التحويل عبر الهاتف داخل المصارف لأي رقابة تنظيمية فعالة.

7) تنامي استخدام الخدمات المصرفية عبر الهاتف والمدفوعات الرقمية:

- على الرغم من التحديات، يشهد استخدام التطبيقات المصرفية والمدفوعات الإلكترونية نموًا سريعًا، مدفوعًا بأزمة السيولة.

- ظهرت بدائل رقمية مثل خدمة "وثبة" التابعة لمصرف التجارة والتنمية، التي تعمل ضمن نظام مغلق وتجاوزت معاملاتها 10 مليارات دينار ليبي، أي ما يفوق بخمسة أضعاف حجم المعاملات عبر نظام الموزع الوطني.

- خدمة "سداد" توفر تحويلات فورية باستخدام محافظ إلكترونية مرتبطة بأرقام الهواتف، لكنها لم تحقق انتشارًا واسعًا بسبب ضعف تكامل النظام المصرفي.

- بدأت بعض الشركات والمرافق الحكومية في اعتماد أنظمة دفع الفواتير الإلكترونية.

- تعمل المصارف المتقدمة على تطوير محافظ متنقلة وحلول مالية رقمية متنوعة.[731]

8) ضعف البنية التحتية ونقص الموردين المحليين:

- البنية التحتية التقنية المحدودة تُعد من أبرز عوائق التحول الرقمي في ليبيا.

- رغم التغطية العالية لشبكات الجيل الثالث (98%)، لا تغطي شبكات الجيل الرابع سوى 67% من السكان، مقارنة بـ 82% كمتوسط إقليمي.

- متوسط سرعة الإنترنت في ليبيا يبلغ نصف متوسط السرعة في دول المنطقة غير الخليجية.

- تُعزى هذه التحديات إلى هشاشة البنية التحتية للاتصالات، وانقطاع الكهرباء، وهيمنة الشركات الحكومية ضعيفة الكفاءة.

- الدولة تملك 100% من شركات الهاتف المحمول، مقابل 46% كمتوسط للملكية الحكومية في دول المنطقة.

[731] مقترحَ استراتيجية التحول الرقمي الحكومي في دولة ليبيا، المرجع السابق.

- تسجل ليبيا مؤشرًا مرتفعًا لتركيز خدمات الإنترنت الثابت (8264)، مقابل 6804 كمتوسط إقليمي.[732]

9) غياب الإطار القانوني المحفّز للتحول الرقمي:

- لا توجد قوانين تنظم حماية البيانات أو الخصوصية أو مكافحة الجرائم الإلكترونية أو المعاملات والتوقيعات الإلكترونية.

- يعيق غياب هذه الأطر إنشاء مؤسسات خاصة تقدم خدمات رقمية، سواء في القطاع المصرفي أو غيره.

- لا توجد حماية قانونية كافية للمستهلكين في الفضاء الرقمي.

10) قيود التمويل والميزانية:

- يُعد نقص التمويل من أكبر العوائق أمام تبني التحول الرقمي، نظرًا لارتفاع تكلفة تطوير البنية التحتية التكنولوجية.

- يتطلب التحول الرقمي استثمارات كبيرة في التقنيات الحديثة، وبناء الكفاءات الرقمية، وإمكانية الشراكة مع شركات تقنية متخصصة.

- وفقًا لاستطلاع أجرته شركة Riverbed ، فإن 51% من المشاركين أكدوا أن القيود المالية هي العائق الأكبر أمام التحول الرقمي[733].

11) تحديات الأمن السيبراني:

- يشكّل الأمن السيبراني أحد أبرز التحديات التي تواجه البنوك الإسلامية في مسارها نحو الرقمنة.

- أظهر استطلاع عالمي لعام 2020 أن الهجمات السيبرانية كانت على رأس قائمة التحديات التي يواجهها المصرفيون الإسلاميون.

- التهديدات لم تعد محصورة في قراصنة أفراد، بل تشمل جماعات منظمة وأطرافًا دولية.

- الهجمات تؤدي إلى خسائر مالية، تهز الثقة، وتضعف الاستقرار المالي.

- أصبح الأمن السيبراني ضرورة وطنية لحماية بيانات المستخدمين والبنية التحتية الرقمية.

- يُعرف الأمن السيبراني بأنه مجموعة من الوسائل التقنية والتنظيمية والإدارية المستخدمة لمنع الاستخدام غير المصرح به أو إساءة استغلال المعلومات والأنظمة. [734]

---

[732] موقع البنك الدولي (2019، 8 أبريل). التنمية الرقمية.

[733] تقرير التحول الوطني في الشرق الأوسط / رحلة رقمية، ديلويت على الإنترنت.

[734] تقرير الاستبيان العالمي للمصرفيين الإسلاميين، 2020 ص15.

11) تحديات البنية التحتية وخدمات الإنترنت:

- تشمل البنية التحتية الرقمية: شبكات الاتصال، أجهزة الاتصالات، الحواسيب، مزودي خدمات الإنترنت، وغيرها.

- تمثل شبكات الاتصالات عريضة النطاق الأساس التقني للتحول الرقمي، لكن الفجوة الرقمية لا تزال كبيرة داخل ليبيا وبينها وبين دول أخرى.

- من أبرز العوائق: ارتفاع أسعار الإنترنت، نقص البنية التحتية، والتعقيدات التنظيمية.

- وفقًا للبنك الدولي، تصل تكلفة الإنترنت المحمول عريض النطاق في الدول الأقل نموًا إلى نحو 17% من دخل الفرد الشهري، مقارنة بـ 5% كنسبة عالمية[735].

وخلاصة الأمر فإنّ هذه التحديات تُبرز التحديات المتعلقة بالبنية التحتية المصرفية والرقمية في ليبيا ضعف التكامل المؤسسي والتقني بين المصارف، وهو ما يقوّض فاعلية الجهود الرامية إلى تعزيز الشمول المالي وتحديث القطاع المصرفي. إن عدم اكتمال الربط بين جميع المصارف ضمن نظام الموزع الوطني، إضافة إلى غياب الاستقلالية لدى شركة "معاملات"، يعكس خللًا في الحوكمة ويؤدي إلى انقسام في بيئة الدفع، ما يدفع بعض المصارف نحو حلول مستقلة قد تزيد من تشتت المنظومة ككل وتعيق توحيد المعايير وتكامل البيانات.
من جهة أخرى، فإن انتشار بطاقات الخصم وتراجع بطاقات الائتمان يعكس غياب أدوات التمويل الشخصي، ويبرز هشاشة منظومة الائتمان في ليبيا. كما أن التوزيع الجغرافي غير المتوازن لأجهزة نقاط البيع يزيد من الفجوة المالية بين المناطق، ويُضعف من فرص وصول المواطنين في المناطق الأقل حظًا إلى الخدمات المصرفية الرقمية. في المقابل، تظهر مبادرات مثل "وثبة" و"سداد" بوصفها محاولات رائدة لسد الفجوة، لكنها لا تزال تعمل ضمن أطر مغلقة وبيئة تنظيمية غير ناضجة، ما يحد من قدرتها على التوسع والاستدامة.
تعكس هذه التحديات حاجة ملحة إلى إصلاحات مؤسسية وتشريعية شاملة، تبدأ بتحقيق استقلالية الهيئات المشغّلة، وتطوير إطار تنظيمي موحد يتماشى مع المعايير الدولية في مجال التكنولوجيا المالية. كما أن تعزيز البنية التحتية للاتصالات وتوفير تغطية عادلة لشبكات الدفع، إلى جانب إطلاق استراتيجيات وطنية للأمن السيبراني والشمول المالي، هي خطوات ضرورية لضمان تحول رقمي حقيقي ومستدام يعيد بناء الثقة في القطاع المصرفي الليبي ويواكب المتغيرات الإقليمية والدولية.

2.4. آليات التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية

1.2.4 متطلبات التحوّل المصارف نحو التحول الرقمي

[735] موقع البنك الدولي (2019، 8 أبريل). التنمية الرقمية.

يتطلب التحول الرقمي الناجح مجموعة من الآليات، تشمل: التقنيات، والبيانات، والموارد البشرية، والعمليات. ويمكن توضيحها على النحو الآتي:[736]

أ- يتطلب التحول الرقمي توظيف منظومة متكاملة من الأجهزة، وأنظمة التشغيل، ووسائط التخزين، والبرمجيات، التي تعمل ضمن بيئات تقنية متطورة ومراكز معلومات متخصصة، بما يضمن الاستخدام الأمثل للأصول الرقمية. كما يستلزم توفير مستوى عالٍ من الخدمات التقنية للمستفيدين داخل المؤسسة ولشركائها الخارجيين، من خلال فرق عمل مهنية تتولى إدارة البنية التحتية للشبكات، سواء كانت محلية أو قائمة على تقنيات الحوسبة السحابية.

ب- البيانات: ينبغي للمؤسسات أن تبذل جهدًا لإدارة البيانات وتحليلها بانتظام وفعالية، من أجل توفير معلومات وإجراءات نوعية موثوقة وكاملة، مع تطوير أدوات مناسبة للبحث عن البيانات والتنبؤ بالمستقبل، كما ينبغي متابعة تدفق البيانات واستمرارها، والاستفادة منها بما يتماشى مع أهداف المؤسسة ورؤيتها ورسالتها.

ج- الموارد البشرية يرتكز التحول الرقمي على عنصر مهم هو الموارد البشرية لتطبيقه؛ لذا ينبغي توفير كوادر مؤهلة قادرة على استخدام البيانات وتحليلها، لاتخاذ قرارات فاعلة. كذلك يتطلب بناء رؤية المؤسسة والتخطيط لها وتنفيذ مخططاتها وجود كفاءات بشرية مؤهلة علميا، وذات خبرة عملية، مسلحة بالإيمان بالتغيير والتطوير.

د- العمليات: ينبغي للمؤسسات إرساء بناء تقني فعّال يسمح بتطوير العمليات، التي هي مجموعة المهام التي تنتج خدمة أو منتجا معيّنين، وتقدّمهما للمستفيدين، لضمان تطبيق أمثل للتحوّل الرقمي. وتتضمن تلك المهام المواءمة الداخلية والخارجية في إنجاز تلك العمليات مع رقابة صارمة.

2.2.4 مقترحات تحوّل المصارف نحو التحول الرقمي

ويقترح الباحث عددا من الآليات:

أولًا: البنية التحتية الرقمية

- تحديث الأنظمة المصرفية الأساسية (Core Banking Systems)

استبدال الأنظمة القديمة بمنصات رقمية حديثة تدعم الخدمات الإسلامية (مثل الصكوك، المرابحة، الإجارة).

التعاقد مع شركات متخصصة في حلول التمويل الإسلامي الرقمي.

- بناء مراكز بيانات محلية آمنة أو اعتماد الحوسبة السحابية (Cloud Computing)

[736] عبد الرزاق، سحر مصطفى (2019). التحول الرقمي تحدي جديد لمهنة المحاسبة والمراجعة لدعم التنمية المستدامة، بحث مقدم إلى المؤتمر السنوي الرابع والعشرين بعنوان إدارة التحول الرقمي لتحقيق رؤية مصر 2030، بجامعة عين شمس، القاهرة، مصر، ص 8.

تهيئة بنية تحتية سحابية مرنة لضمان التوسع والتكامل مع خدمات رقمية مستقبلية.

ثانيًا: الخدمات المصرفية الرقمية

- إطلاق تطبيقات مصرفية متكاملة للهاتف المحمول(Mobile Banking Apps)

دعم فتح الحسابات، الدفع، التمويل الإسلامي، والاستشارات الشرعية عن بُعد.

- تطوير الصيرفة الذاتية(Self-Service Banking)

أجهزة صراف ذكية، وأكشاك تفاعلية توفر معاملات شرعية بدون تدخل بشري.

ثالثًا: الامتثال والحوكمة الشرعية الرقمية

- نظام رقمي لمتابعة الالتزام الشرعي(Sharia Compliance Automation)

إدخال الذكاء الاصطناعي لمراجعة العقود والمعاملات حسب الضوابط الشرعية.

- قاعدة بيانات شرعية موحدة مركزية

تتيح للمصرف الرجوع سريعًا لآراء الهيئات الشرعية ومعايير AAOIFI.

رابعًا: الأمن السيبراني وحماية البيانات

- تطبيق تقنيات المصادقة البيومترية (Biometric Authentication)

مثل البصمة أو التعرف على الوجه لتأمين الوصول للخدمات الرقمية.

- اعتماد حلول أمن معلومات متقدمة

جدران حماية، أنظمة كشف التسلل، التشفير، وحوكمة الوصول للبيانات.

خامسًا: التحول المؤسسي والتدريب

- إعادة هيكلة داخلية لدعم الثقافة الرقمية

تشكيل إدارة متخصصة بالتحول الرقمي تضم خبراء في الصيرفة الإسلامية والتقنية.

- برامج تدريب للموظفين والعملاء

لتطوير المهارات الرقمية وفهم كيفية استخدام المنصات والخدمات الرقمية.

سادسًا: الابتكار والتكامل

- التعاون مع شركات التكنولوجيا المالية(FinTech)

لإنشاء حلول تمويل وتوفير تستند إلى العقود الإسلامية (مثل التمويل الجماعي الإسلامي).

- استخدام الذكاء الاصطناعي وتحليل البيانات(AI & Big Data)

لفهم سلوك العملاء وتقديم عروض متوافقة مع احتياجاتهم الشرعية.

سابعًا: دعم البيئة القانونية والتنظيمية

- العمل مع مصرف ليبيا المركزي لتحديث التشريعات

وضع إطار تنظيمي للتحول الرقمي في المصارف الإسلامية يشمل التراخيص والتشغيل الإلكتروني.

- الامتثال لمعايير دولية AAOIFI، IFSB، GDPR لتحسين الشفافية، والثقة، وتقليل المخاطر.

5. النتائج والتوصيات

1.1.5 الخاتمة

تشير الدراسة إلى أن هناك مستوى محدود من التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية، حيث أن غالبية المصارف لا تزال تعتمد على الأنظمة التقليدية في تقديم الخدمات المصرفية، رغم وجود بعض المحاولات لتبني تقنيات رقمية. هذه النتيجة تدعم الفرضية الأولى التي تفيد بوجود فجوات في تطبيق التحول الرقمي مقارنة بالمعايير العالمية.

تواجه المصارف الإسلامية الليبية العديد من التحديات التقنية والبشرية التي تؤثر بشكل كبير على عملية التحول الرقمي. تشمل هذه التحديات ضعف البنية التحتية التقنية، نقص الكوادر المتخصصة في التكنولوجيا المالية، بالإضافة إلى مقاومة التغيير من بعض الإدارات. هذه النتيجة تدعم الفرضية الثانية حول التحديات الكبيرة التي تواجه المصارف في مجال التحول الرقمي.

أكدت الدراسة أن العوامل القانونية والتنظيمية تعد من أبرز المعوقات التي تؤثر سلبًا على التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية. عدم توافق التشريعات المحلية مع متطلبات التكنولوجيا المالية الحديثة، وكذلك غياب سياسة تنظيمية تدعم الرقمنة، يزيد من تعقيد تطبيق الحلول الرقمية في المصارف. هذه النتيجة تتماشى مع الفرضية الثالثة التي تشير إلى تأثير العوامل التنظيمية على عملية التحول الرقمي.

تبين نتائج الدراسة أنه من الممكن تعزيز التحول الرقمي في المصارف الإسلامية الليبية من خلال تحسين البنية التحتية التقنية، وتطوير مهارات الكوادر البشرية عبر برامج تدريبية متخصصة في التكنولوجيا المالية. كما أن تحديث التشريعات المالية سيكون له دور كبير في تسهيل عملية التحول الرقمي. هذه النتيجة تدعم الفرضية الرابعة التي تشير إلى ضرورة تحسين هذه العوامل لدعم الرقمنة في المصارف الإسلامية.

2.1.5 النتائج

1) **ضعف النضج الرقمي وتأثيره التنافسي:** تشير نتائج الدراسة إلى أن البنوك الإسلامية العاملة في ليبيا لم تصل بعد إلى مستوى النضج الرقمي المطلوب، حيث لا تزال متأخرة في تبني تقنيات التحول الرقمي. ويترتب على هذا التأخر أثر سلبي محتمل يتمثل في تراجع قدرتها على المنافسة في بيئة مصرفية تشهد تسارعًا رقميًا عالميًا.
2) **التحول الرقمي كضرورة استراتيجية:** في ظل ما يشهده النظام المالي العالمي من تحول نحو الرقمنة، فإن تبني التحول الرقمي لم يعد خيارًا، بل أصبح ضرورة استراتيجية تمليها متطلبات العصر. ومن هذا المنطلق، ينبغي على البنوك الإسلامية الليبية أن تواكب هذا التوجه لضمان الاستدامة وتحقيق أداء فعال في الأسواق المحلية والدولية.
3) **التركيز على العميل والابتكار في صيغ التمويل:** لتحقيق الأهداف الاستراتيجية للمصارف الإسلامية، لا بد من اعتماد استراتيجية تحول رقمي تركز على احتياجات العملاء وتدعم الابتكار في صيغ التمويل الإسلامي. فمستقبل هذا النوع من الصيرفة يعتمد على قدرتها في تقديم حلول تمويلية مبتكرة تلبي تطلعات الجيل الرقمي، بدلاً من الاكتفاء بتوفير بدائل للتمويل التقليدي القائم على سعر الفائدة.
4) **الفرص التي تقدمها التحولات الرقمية:** يوفر التحول الرقمي فرصًا كبيرة للمصارف الإسلامية، من أبرزها: تعزيز الارتباط بالأسواق العالمية، وتقديم منتجات مالية مصممة وفق احتياجات وسلوكيات العملاء. كما يُسهم في تحسين كفاءة الأداء التنظيمي وخفض التكاليف التشغيلية، من خلال الاستفادة من تحليلات البيانات والتقنيات الرقمية الحديثة.
5) **المخاطر المصاحبة للتحول الرقمي:** رغم الفوائد العديدة للتحول الرقمي، إلا أنه ينطوي على تحديات جوهرية، أبرزها: ارتفاع معدلات المخاطر السيبرانية، واحتمالات فقدان بعض الوظائف نتيجة لأتمتة العمليات المصرفية. ويُعد الأمن السيبراني أحد أكبر التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية في مسارها نحو الرقمنة، مما يتطلب استعدادًا تقنيًا واستراتيجيًا لمواجهته.
6) **مزايا التحول الرقمي:** يتميز التحول الرقمي بعدة خصائص تعود بالفائدة على كل من المؤسسة المصرفية والمتعاملين معها، ومن أهمها: رفع كفاءة العمليات، تحسين تجربة العميل، تسهيل الوصول إلى الخدمات، وتبسيط الإجراءات المصرفية، ما يعزز من جاذبية الخدمات المالية الإسلامية.
7) **آفاق مستقبلية واعدة للصيرفة الإسلامية:** إن دمج التقنيات الرقمية المتقدمة في الصناعة المصرفية الإسلامية يُعد عاملًا حاسمًا في تطوير المنتجات والخدمات المالية. ومن شأن هذا التطوير أن يفتح آفاقًا مستقبلية واعدة للصيرفة الإسلامية، تُسهم في ترسيخ مكانتها في النظام المالي العالمي.

3.1.5 التوصيات

1. **وضع رؤية واضحة للتحول الرقمي**: تبين من خلال الدراسة أن البنوك الإسلامية العاملة في ليبيا تعاني من غياب رؤية واضحة للتحول الرقمي في مجال العمل المصرفي. لذا توصي الدراسة بضرورة وضع استراتيجية ورؤية شاملة للتحول الرقمي تتماشى مع تطورات العصر الرقمي، مما يساعد على النهوض بالقطاع المصرفي الإسلامي في ليبيا.
2. **الاستثمار في التحول الرقمي**: بناءً على نتائج الدراسة التي تشير إلى أن بعض البنوك الإسلامية في ليبيا ما زالت مبتدئة في تبني استراتيجية التحول الرقمي، توصي الدراسة بضرورة أن تستثمر البنوك الإسلامية بشكل مكثف في برامج التحول الرقمي مع رؤية مستقبلية للنضوج الرقمي. ينبغي أن تركز هذه الاستثمارات على تنفيذ جميع أبعاد التحول الرقمي لضمان التطور المستدام.
3. **تطوير مهارات الموظفين**: بالنظر إلى التحدي المتمثل في نقص مهارات التحول الرقمي لدى الموظفين، توصي الدراسة البنوك الإسلامية بضرورة التركيز على توظيف أفراد ذوي مهارات رقمية متخصصة، بدلاً من الاعتماد فقط على الخبرة المصرفية التقليدية. كما ينبغي عقد دورات تدريبية منتظمة لموظفي المصارف لتزويدهم بأحدث المعلومات حول التحول الرقمي والمخاطر المحتملة المرتبطة به.
4. **تبني التقنيات الرقمية المتقدمة**: توصي الدراسة بضرورة تبني التقنيات الرقمية الحديثة مثل الحوسبة السحابية، وتحليل البيانات الضخمة، والذكاء الاصطناعي في البنوك الإسلامية. إن الاستجابة البطيئة لهذه التقنيات قد تؤدي إلى فقدان الحصة السوقية والتخلف عن الركب، لذلك يجب على البنوك الإسراع في دمج هذه التقنيات لضمان تقديم خدمات مصرفية مبتكرة تنافسية.
5. **تعزيز الشراكات مع شركات التكنولوجيا المالية:(FinTech)** توصي الدراسة بأن تسعى البنوك الإسلامية إلى بناء شراكات استراتيجية مع شركات التكنولوجيا المالية، للاستفادة من خبراتها في تقديم خدمات مصرفية رقمية متطورة، وتوسيع نطاق الابتكار في المنتجات والخدمات.
6. **تطوير البنية التحتية الرقمية الآمنة:** يجب على البنوك الاستثمار في بنية تحتية تقنية متينة وآمنة، تضمن استمرارية الخدمات الرقمية وتحمي البيانات الحساسة من الهجمات السيبرانية، وذلك من خلال تطوير أنظمة الحماية وتطبيق معايير الأمن السيبراني.
7. **تفعيل الحوكمة الرقمية:**توصي الدراسة بوضع إطار حوكمة واضح لإدارة التحول الرقمي، يتضمن السياسات واللوائح والإجراءات التي تنظم استخدام التكنولوجيا داخل البنك، بما يحقق التكامل بين الجانب التقني والحوكمة الشرعية.
8. **تحسين تجربة العميل الرقمي:**من المهم العمل على تطوير واجهات المستخدم الرقمية وتبسيط الإجراءات عبر القنوات الإلكترونية، بما يعزز تجربة العملاء ويرفع من مستوى رضاهم وولائهم.
9. **الاستفادة من التجارب الدولية الناجحة:**ينبغي على البنوك الإسلامية الليبية الاستفادة من نماذج التحول الرقمي الناجحة في الدول الأخرى، خاصة في البلدان التي حققت تقدمًا ملموسًا في هذا المجال، وذلك عبر تبادل الخبرات والتعلم من أفضل الممارسات.
10. **تطوير مؤشرات أداء رقمية:(KPIs)** توصي الدراسة بوضع مؤشرات أداء رقمية واضحة لقياس مدى تقدم البنوك في مسيرة التحول الرقمي، ما يساعد على المتابعة الدقيقة وتقييم الأثر وتحسين الأداء باستمرار.

6. المراجع

إسماعيل إبراهيم الطراد، سالم رحومة الحوتي، **التشريعات والإجراءات التي تنظم العلاقة بين المصارف الإسلامية والمصرف المركزي**، ورقة مقدمة لمؤتمر الخدمات المصرفية الثاني2010م، طرابلس ليبيا.

بوضاية، مراد. (2019). **المصارف الإسلامية الرقمية (رؤية مقاصدية).**

جمعة محمود الزريقي، **موقف التشريع الليبي من قيام الخدمات المالية الإسلامية وفقا لقانون المصارف رقم 1 لسنة 2005م**، ورقة مقدمة لمؤتمر الخدمات المالية الإسلامية الثاني، (ليبيا، طرابلس، 2010م).

حرفوش، سعيدة (2019). **التكنولوجيا المالية صناعة واعدة في الوطن العربي.**

حورية حمني، وابتسام طوبال. (2020)، **دور حوكمة تكنولوجيا المعلومات في إنجاح التحول الرقمي** .مجلة العموم الإنسانية.

عبد الرزاق، سحر مصطفى (2019). **التحول الرقمي تحدي جديد لمهنة المحاسبة والمراجعة لدعم التنمية المستدامة**، بحث مقدم إلى المؤتمر السنوي الرابع والعشرين بعنوان إدارة التحول الرقمي لتحقيق رؤية مصر 2030، بجامعة عين شمس، القاهرة، مصر.

سالم رحومة الحوتي، **التحول المصرفي في ليبيا**، المؤتمر الدولي الرابع للريادة المالية والمصارف(2015م).

سلايمي جميلة وبوشي، يوسف (2019). **التحول الرقمي بين الضرورة والحاجة، مجلة العلوم القانونية**.

مكاوي، محمود عبد الرحمن (,2019 7 الرقمي بالمشروعات ديسمبر). **معوقات التحول الصغيرة والمتوسطة في مصر: دراسة استكشافية**، بحث مقدم إلى المؤتمر السنوي الرابع والعشرين بعنوان" إدارة التحول الرقمي لتحقيق رؤية مصر 2030 بجامعة عين شمس، القاهرة، مصر.

مها شحادة، **أثر أبعاد التحول الرقمي في النضج الرقمي للمصارف الإسلامية ـ بحث تطبيقي في البنوك الإسلامية الأردنية**، جامعة الشرق الأوسط، الأردن، مجلة الجامعة القاسمية للاقتصاد الإسلامي، المجلد الأول العدد الثاني 2022.

المجلات والتقارير

مجلة طرابلس الغرب، 30 ربيع الأول 1386ه، 8 يوليو 1966م.

تقرير البنك الدولي، التمويل المنافسة الابتكار، مراجعة القطاع المالي الليبي، فبراير 2020.

الجريدة الرسمية لوزارة العدل، العدد 5، الموافق 2013/3/21، ليبيا.

مقترح استراتيجية التحول الرقمي الحكومي في دولة ليبيا، منشورات الهيئة الوطنية للمعلومات دولة ليبيا.

تقرير التحول الوطني في الشرق الأوسط / رحلة رقمية، ديلويت على الإنترنت

تقرير الاستبيان العالمي للمصرفيين الإسلاميين، 2020.

المواقع الالكترونية

موقع البنك الدولي (2019، 8 أبريل). التنمية الرقمية.

https://www.googleadservices.com

موقع بنك الصفوة الإسلامي الأردني، التحول الرقمي https://www.safwabank.com/ar/educational_material

الطالب، غسان (2018). الأمن السيبراني لإيجاد بيئة تكنولوجية آمنة، صحيفة الغد، تم الاسترجاع من موقعhttp://alrai.com/article/10496854

https://arabbanks.net/2022/09/30 الليبي الرقمي" حجر أساس لتعزيز التكنولوجيا في القطاع المصرفي الليبي

https://alwasat.ly/news/libya/374084 بوابة الوسط، مقابلة مع مؤسس المصرف الرقمي الليبي، جمال عبد المالك

https://e.ldbank.ly/ الموقع الرسمي المصرف الليبي الرقمي

Schwertner, K (2017). Digital transformation of business. Trakia Journal of Sciences, 15(1): 388-393.

Shehadeh, Maha. Althwwl alraqmiu fi albunuk al'iislamiat aleamilat fi al'urdun dirasat tahliliatan min manzur 'iislami. PhD Thesis. Jamieat alyarmuk.

إدارة مخاطر صيغ التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية

İSLAMİ BANKALARDA KATILIM ESASLI FİNANSMAN TÜRLERİNİN RİSK YÖNETİMİ

ريما سالم الجدر*

ملخص

تُعد صيغ التمويل بالمشاركة من أهم أساليب التمويل التي تعتمدها البنوك الإسلامية، حيث تقوم على أسس المشاركة بالربح والخسارة وفقًا لمبادئ الشرع الإسلامي وأحكامه. وهو مختلف تمامًا عن النموذج التقليدي القائم على الفائدة. وهذا يجعل إدارة المخاطر أكثر تعقيدًا لأنها لا تتعامل مع ضمان العائد المالي فقط، بل تشمل أيضًا أداء المشروع المشترك، لذلك تواجه هذه الصيغ تحديات كبيرة مرتبطة بالمخاطر، مما يستدعي تفعيل إدارة فعّالة لهذه المخاطر لضمان استمرارية العمل وتحقيق الاستقرار المالي

وهدفت هذه الدراسة إلى بيان مفهوم المخاطر وبيان أنواع صيغ التمويل بالمشاركة وبيان المخاطر المتعلقة بصيغ التمويل بالمشاركة وتمتاز بأشكاله المتعددة خاصة مع وجود الأدوات المالية الإسلامية القائمة على صيغة التمويل بالمشاركة.

اعتمدت الدراسة على المنهج الاستقرائي والاستنباطي من خلال مراجعة الأدبيات السابقة. وقد أبرزت الدراسات أن المصارف الإسلامية تواجه مخاطر خاصة نظراً لطبيعة عملها، وأن عدم توفر الإمكانيات يزيد من حدة هذه المخاطر

وتضمنت الدراسة ثلاثة مباحث، المبحث الأول التعريف بإدارة المخاطر في المصارف الإسلامية ودار هذا المبحث حول التعريف بماهية المخاطر البنكية بداء من التعريف بالخطر البنكي وأنواع المخاطر المصرفية وماهية إدارة المخاطر المصرفية ومراحل وأساليب إدارة المخاطر، وفي المبحث الثاني ماهية صيغة المشاركة وآلية تطبيقها في المصارف الإسلامية، ودار هذا المبحث حول التعريف بالمشاركة وأهميتها وشرعيتها وضوابط المشاركة المصرفية الإسلامية، وفي المبحث الثالث مخاطر صيغ التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية ، حيث عُنِيَ هذا المبحث بدراسة المخاطر التي تواجه المصارف الإسلامية في تمويلها ، فقد درست فيه الباحثة تطوير الآليات للتغلب على المخاطر الداخلية والخارجية ومن أهم هذه الآليات آلية الحل المصرفي لمشكلة الضمانات وآلية دراسة الجدوى الاقتصادية وآلية انتقاء موظفي المصرف الإسلامي .

كما توصلت الدراسة إلى أن إدارة مخاطر المشاركة عملية مهمة لتقليل المخاطر والتحوط منها في المستقبل، ثم ضمان استمرارية العمل المصرفي الإسلامي وبقائه ونجاحه.

الكلمات المفتاحية: *التمويل بالمشاركة، المصارف الإسلامية، إدارة المخاطر، الصيغ التمويلية الإسلامية.*

Özet

Katılım esaslı finansman şekilleri, islami bankacılığın benimsediği en önemli finansman yöntemlerinden biridir. Bu yöntemler, islami şeriat ılkelerine uygun olarak kâr ve zarara ortaklık esasına dayanır. Bu da faiz temelli geleneksel modelden tamamen farklıdır. Bu farklılık, yalnızca finansal getiriyi garanti altına almakla kalmayıp, aynı zamanda ortak projenin performansını da kapsadığı ıçin risk yönetimini daha karmaşık hale getirir. Bu nedenle, bu tür finansman şekilleri, risklerle ılgili büyük zorluklarla karşı karşıyadır ve bu durum, ışin devamlılığını sağlamak ve finansal ıstikrarı temin etmek ıçin etkin bir risk yönetimini gerekli kılmaktadır. Bu çalışma, risk kavramını açıklamayı, katılım esaslı finansman şekillerinin türlerini ortaya koymayı ve bu finansman türleriyle ılişkili riskleri açıklamayı amaçlamaktadır. Bu finansman şekilleri, özellikle katılım esasına dayalı islami finansal araçların varlığı ıle farklı formlara sahip olmaları açısından öne çıkmaktadır. Balışma, literatür taraması yoluyla tümevarım ve tümdengelim yöntemine dayanmaktadır. Yapılan çalışmalar, islami bankaların faaliyetlerinin doğası gereği özel risklerle karşı karşıya olduğunu ve yeterli ımkânların bulunmamasının bu riskleri artırdığını ortaya koymuştur. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde, islami bankalarda risk yönetimi tanıtılmış; banka riski kavramı, banka risk türleri, risk yönetiminin mahiyeti, aşamaları ve yöntemleri ele alınmıştır. İkinci bölümde, katılım finansman şeklinin tanımı ve islami bankalarda uygulanma mekanizması yer almakta; bu bölümde katılım kavramı, önemi, meşruiyeti ve islami bankacılıkta katılım kuralları

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, 6210721048@std.izu.edu.tr.

açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ıse, islami bankalarda katılım esaslı finansman şekillerinin riskleri ele alınmış; bu bölümde araştırmacı, islami bankaların karşılaştığı riskleri incelemiş ve iç ve dış riskleri aşmak için geliştirilen mekanizmaları analiz etmiştir. Bu mekanizmalar arasında teminat sorununa yönelik bankacılık çözüm mekanizması, ekonomik fizibilite çalışmaları ve islami bankalarda personel seçimi mekanizması yer almaktadır. Çalışma sonucunda, katılım risklerinin yönetiminin, riskleri azaltmak ve gelecekte bu risklere karşı korunmak açısından gerekli bir süreç olduğu; böylelikle islami bankacılık faaliyetlerinin devamlılığı ve başarısının sağlanabileceği sonucuna varılmıştır.
***Anahtar Kelimeler**: Paylaşım Yoluyla Finansman, İslami Bankalar, Risk Yönetimi, İslami Finansman Yöntemleri.*

1. المقدمة

أصبح في وقتنا الحالي موضوع التمويل من المواضيع الهامة في مختلف الدول النامة والدول المتقدمة، لذا يعتبر التمويل من أهم التحديات التي تواجهها المؤسسات المصرفية سواء التقليدية أو الإسلامية فهو أساس مزاولة أي نشاط اقتصادي، إضافة إلى أن التمويلات الحديثة التي تنمي وتطور عمل البنوك.

وتختلف هذه التمويلات في نوعيتها وفاعليتها، فنجد أن قطاعا اقتصاديا معينا يفيده التمويل بصيغة المرابحة، بينما آخر يكون من الأجدى تمويله بصيغة أخرى كصيغة المشاركة، وثالث بصيغة الإجارة وهكذا.

تُعد صيغة التمويل بالمشاركة من أقل الصيغ توظيفًا في التطبيق العملي للنظام المصرفي الإسلامي في الوقت الراهن، وذلك لما تنطوي عليه من مخاطر مرتفعة، خاصة ما يتعلق بإمكانية تعرض المصرف لخسارة في أصل رأس المال المستثمر. وقد أدى إدراك المصارف الإسلامية لهذه المخاطر إلى الحد من استخدامها لهذه الصيغة، حيث باتت تمثل نسبة محدودة للغاية من إجمالي مواردها، كما أصبح تقييد اللجوء إليها مقبولًا على نطاق واسع داخل الأوساط المصرفية الإسلامية.

من هنا تبرز أهمية الدور الذي ينبغي أن يضطلع به الباحثون في الاقتصاد الإسلامي، من خلال تركيز دراساتهم على إبراز المزايا الاقتصادية والشرعية لتمويل المشاركة، والسعي إلى تقديم حلول عملية قابلة للتنفيذ تتصدى للعقبات والمخاطر التي تعيق اعتمادها. ويشمل ذلك تطوير آليات وأدوات مالية تتماشى مع طبيعة العمل المصرفي الإسلامي المعاصر، بما يسهم في تفعيل هذه الصيغة بشكل أكثر كفاءة، ويعزز دورها في دعم التنمية الاقتصادية.

1.1 أهمية الدراسة

تُعد المصارف الإسلامية اليوم في حاجة ماسة إلى تبني صيغ تمويلية قائمة على مبدأ المشاركة، وذلك لما توفره هذه الصيغ من مرونة عالية تتيح لها التكيف بفعالية مع المتغيرات الاقتصادية السريعة والمستجدات المالية المعقدة. إذ تعزز صيغ التمويل بالمشاركة القدرة على التعامل مع المخاطر بشكل مشترك بين البنك والعملاء، مما يقلل من تأثير التقلبات الاقتصادية على القطاع المالي بشكل عام. وفي هذا السياق، يصبح من الضروري إجراء دراسة معمقة حول واقع تطبيق هذه الصيغ في المصارف الإسلامية، من خلال تحليل أوجه القصور والعوامل التي تؤدي إلى ضعف استخدامها أو إحجام المؤسسات المصرفية عن تبنيها. هذه الدراسة لا تقتصر على تحديد الصعوبات التي تواجه المصارف، بل تمتد لتسهم في فهم التحديات الجوهرية التي تمنع تفعيل هذه الصيغ بشكل أمثل.

إن التقييم والتحليل المنهجي لصيغ التمويل بالمشاركة يعدان من الأدوات الأساسية لتحسين الأداء المصرفي الإسلامي. حيث يساهم هذا التحليل في تشخيص نقاط القوة والضعف في هذه الصيغ، مما يتيح للمصارف الإسلامية فرصة لتطوير استراتيجيات مالية مبتكرة تتماشى مع الاحتياجات الاقتصادية المتجددة في الأسواق المحلية والعالمية. من خلال التركيز على تعزيز النقاط الإيجابية ومعالجة الثغرات التي قد تؤثر سلبًا على فعالية هذه الصيغ، يمكن تحسين قدرة المصارف الإسلامية على تقديم حلول تمويلية متوافقة مع الشريعة الإسلامية، وفي الوقت نفسه تلبية متطلبات الاقتصاد المعاصر. كما أن هذا التقييم يسهم في تعزيز شفافية العمليات المالية ويعزز ثقة العملاء في الأنظمة المصرفية الإسلامية، مما يسهم في استدامة النمو الاقتصادي في إطار يتسم بالعدالة والمشاركة المتوازنة بين جميع الأطراف المعنية.

2.1 مشكلة البحث

يتميز العمل المصرفي الإسلامي بخصائص ذاتية تنبع من طبيعته القائمة على تمويل الأصول الحقيقية والابتعاد عن الأدوات المالية المبنية على المضاربة، مما يمنحه قدرة نسبية على مواجهة المخاطر ويعزز من استقراره المالي. ومع ذلك، فإن التطور المتسارع في الصناعة المصرفية وازدياد تشابك العمليات المالية أفرز أنواعًا جديدة من المخاطر التي لم تكن مألوفة من قبل. ورغم هذه التحديات، فإن بإمكان المصارف الإسلامية التعامل مع هذه المخاطر من خلال تطبيق أدوات وأساليب فعالة لإدارتها، بما يسهم في الحد من آثارها والمحافظة على استدامة الأداء المالي.

من هنا نطرح المشكلة:

ما هي إدارة مخاطر صيغ التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية؟

وتحت هذه الإشكالية تندرج مجموعة من التساؤلات الفرعية:

- ماذا يقصد بإدارة المخاطر؟
- ما مفهوم صيغة المشاركة؟
- كيف تتم إدارة مخاطر صيغ التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية؟

3.1 أهداف البحث

يهدف البحث الي التالي:

1. بيان مفهوم المخاطر.

2. بيان أنواع صيغ التمويل بالمشاركة.

3. بيان المخاطر المتعلقة بصيغ التمويل بالمشاركة.

4.1 منهجية البحث

تم الاعتماد على المنهج الاستقرائي والاستنباطي من خلال الاطلاع على الأبحاث والمراجع ذات العلاقة لتوضيح الية مخاطر صيغ التمويل في النبوك الإسلامية.

5.1 المنهجية

تم اعتماد المنهج الوصفي التحليلي لدراسة إمكانية تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية. يهدف هذا المنهج إلى تحليل الوضع الراهن للمصارف من خلال التركيز على الجوانب التشريعية والتنظيمية، وتقييم مدى جاهزية الموارد البشرية، وتحليل دور سوق المال الليبي، وقياس الوعي لدى موظفي وعملاء المصارف التجارية.

6.1 الدراسات السابقة

- تناولت دراسة غالب عوض الرفاعي فيصل صادق، المقدّمة ضمن مداخلة علمية بعنوان "إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية " إلى المؤتمر العلمي الدولي السابع: إدارة المخاطر واقتصاد المعرفة، المنعقد في جامعة الزيتونة الأردنية خلال الفترة 16–18 أبريل 2007، جملة من النتائج المهمة حول طبيعة المخاطر في العمل المصرفي الإسلامي. وقد خلصت الدراسة إلى أن الاستثمارات في المصارف الإسلامية تواجه أنماطًا متعددة من المخاطر، سواء تلك المرتبطة بالعملاء والمستثمرين، أو بالإمكانيات والفرص الاستثمارية المتاحة، أو المتعلقة بنظم وأساليب العمل الداخلية للمصارف. كما أشارت إلى أن طبيعة العمل المصرفي الإسلامي تُفضي إلى اختلاف جوهري في نوعية المخاطر التي تتعرض لها هذه المؤسسات مقارنةً بنظيراتها من المصارف التقليدية.

وأكدت الدراسة أن غياب أو ضعف الإمكانيات والمتطلبات الأساسية الكفيلة بمواجهة تلك المخاطر قد أسهم في ارتفاع معدلاتها داخل المؤسسات المصرفية الإسلامية. ونتيجة لذلك، انعكست هذه المخاطر سلبًا على مسيرة العمل الاستثماري الإسلامي، مما يستدعي ضرورة البحث عن آليات فعالة لإدارتها والتقليل من آثارها.

- دراسة: فاطمة محمد بن ناصر: بعنوان "إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية "ضمن أعمال الملتقى الدولي الثاني حول الأزمة المالية الراهنة والبدائل المالية والمصرفية: النظام المصرفي الإسلامي نموذجًا، المنعقد في المركز الجامعي بخميس مليانة – الجزائر، بتاريخ 5–6 مايو 2009. تناولت الدراسة تحليلًا لطبيعة المخاطر التي تواجهها المصارف الإسلامية، مع التركيز على التحديات المستجدة التي فرضتها الأزمة المالية العالمية. كما استعرضت مجموعة من البدائل المالية والمصرفية التي يطرحها النظام المصرفي الإسلامي كخيار قابل للتطبيق في ظل الأزمات، وناقشت مدى قابليتها للاندماج ضمن المنظومة المالية العالمية، بما يسهم في تعزيز الاستقرار المالي وتطوير أدوات إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية.

- سحنون، عقبة" .إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية: دراسة مقارنة"، مجلة العلوم الإنسانية، جامعة العربي بن مهيدي – أم البواقي، الجزائر، ديسمبر 2021. تتناول الدراسة تحليلًا شاملاً للمخاطر التي تواجه المصارف الإسلامية، مع التركيز على مخاطر السوق مثل التضخم، سعر الصرف، وأسعار الفائدة. كما تقارن الدراسة بين استراتيجيات إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية ونظيراتها في المصارف التقليدية، مشيرةً إلى أن المصارف الإسلامية تتمتع بمرونة أكبر في مواجهة هذه المخاطر بفضل اعتمادها

على الأصول الحقيقية. وتناقش الدراسة كذلك أهمية استخدام الأدوات المالية الإسلامية للتخفيف من آثار المخاطر المالية العالمية، مع اقتراح آليات لتحسين إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية بشكل يتماشى مع احتياجات السوق المالية الحديثة.

7.1 خطة البحث

قسم البحث إلى ثلاثة مباحث رئيسية، حيث يركز المبحث الأول على "إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية"، حيث يتناول المطلب الأول تعريف المخاطر وأنواعها المختلفة، ويعالج المطلب الثاني مفهوم إدارة المخاطر المصرفية بشكل عام، بينما يستعرض المطلب الثالث مراحل وأساليب إدارة المخاطر وكيفية تطبيقها في هذا السياق. هذه الفقرات تهدف إلى تسليط الضوء على أهمية التعامل مع المخاطر في العمل المصرفي الإسلامي وكيفية إدارة هذه المخاطر بفعالية.

أما المبحث الثاني، فيختص بمفهوم "صيغة المشاركة وآلية تطبيقها في المصارف الإسلامية". في المطلب الأول، سيتم تعريف المشاركة وتوضيح أهميتها وشرعيتها في إطار المعاملات المصرفية الإسلامية. بينما يتناول المطلب الثاني ضوابط المشاركة المشروعة، موضحًا الشروط التي يجب توافرها لضمان التوافق مع أحكام الشريعة الإسلامية في عمليات المشاركة.

في المبحث الثالث، سيتم التطرق إلى "مخاطر صيغ التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية"، حيث يتناول المطلب الأول المخاطر التي تواجه المصارف الإسلامية في إطار تمويلها بنظام المشاركة. بينما يستعرض المطلب الثاني تطوير الآليات للتغلب على المخاطر الداخلية التي قد تؤثر على سير العمليات المصرفية، في حين يعالج المطلب الثالث الآليات المقترحة للتعامل مع المخاطر الخارجية التي قد تؤثر على استقرار البنوك الإسلامية ونجاحها.

2. إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية

1.2. ماهية المخاطر وأنواعها

1.1.2 ماهية المخاطر البنكية:

وسنستعرض ذلك من خلال ما يلي:

مفاهيم حول المخاطر البنكية

الخطر البنكي: هو عنصر ريب وشك وتردد يمكنه التأثير على العامل الاقتصادي أو سياق العملية الاقتصادية. (بوعشة، 2007، ص 2) فالعبارة تشير إلى مفهوم "المخاطر" في السياق الاقتصادي، حيث يتضمن مفهوم "عنصر ريب وشك وتردد" دلالات على حالة عدم اليقين التي تحيط بالقرارات الاقتصادية. المخاطر هي الحالة التي يتعرض فيها الفرد أو الكيان الاقتصادي لاحتمال حدوث نتائج غير مؤكدة، سواء كانت إيجابية أو سلبية.

وتعرف المخاطرة البنكية بأنها احتمالية تعرض البنك إلى خسائر غير متوقعة وغير مخطط لها أو تذبذب العائد المتوقع على استثمار معين. (بلعجوز، 2005، ص 3)، المخاطرة البنكية تشير إلى احتمالية تعرض البنك لخسائر مالية غير متوقعة أو لم تكن ضمن خطط

البنك أو تقديراته المبدئية. هذه المخاطر يمكن أن تنشأ نتيجة لعدة عوامل مثل تقلبات السوق أو تغييرات غير متوقعة في الظروف الاقتصادية أو الأخطاء الداخلية.

بشكل عام، المخاطرة البنكية تتعلق بالتهديدات التي يمكن أن تضر بالاستقرار المالي للبنك، سواء من خلال خسائر غير متوقعة أو تقلبات تؤثر على العوائد التي كان يتوقعها من استثماراته.

2.1.2 أنواع المخاطر المصرفية

1. مخاطر السيولة: تتمثل مخاطر السيولة في التغيرات التي تحدث في صافي الدخل والقيمة السوقية لحقوق الملكية نتيجة الصعوبات التي يواجهها البنك في الحصول على السيولة بتكلفة معقولة، سواء من خلال بيع الأصول أو من خلال الحصول على قروض أو ودائع جديدة. يتفاقم خطر السيولة عندما يعجز البنك عن الوصول إلى مصادر جديدة للنقد. يمكن تقييم السيولة بناءً على قدرة البنك على تحويل الأصول النقدية بأقل خسارة ممكنة من حيث انخفاض القيمة السوقية لهذه الأصول. (عبد العال، 2021، ص 71)

2. مخاطر سعر الفائدة: هي المخاطر التي قد تؤثر سلبًا على إيرادات البنك ورأس ماله، سواء في الحاضر أو المستقبل، نتيجة للتغيرات غير المتوقعة في أسعار الفائدة. يمكن أن تشكل هذه المخاطر تهديدًا كبيرًا لاستقرار الأرباح وقاعدة رأس المال للبنك، حيث أن التغيرات المعاكسة في أسعار الفائدة قد تؤدي إلى خسائر مالية. الهدف الأساسي من إدارة مخاطر سعر الفائدة هو الحفاظ على مستويات مقبولة لهذه المخاطر، وضمان استقرار الأداء المالي للبنك. (عبد العال، 2001، ص 71)

3. المخاطر التشغيلية: وتعرف مخاطر التشغيل بأنها: الخسائر الناجمة عن فشل أو عدم كفاية الإجراءات الداخلية، الموارد البشرية الأنظمة أو بسبب عوامل خارجية وتشمل الأخطاء والممارسات السلبية من قبل الموارد البشرية، الاختلاس السرقة، التزوير، تعطيل العمليات المعلومات غير المكتملة، خلل في التقارير الرقابية، عدم الاحتفاظ بالسجلات اللازمة أو احتفاظ غير كافي بها؛ وتتمثل الخسائر الممكنة التحقق في حال وقوع أحد الأحداث. (الكراسنة، 2010 ، ص 42)

4. مخاطر سعر الصرف: تتسبب التقلبات في أسعار الصرف التي تواجهها البنوك التجارية في نتائج قد تكون إيجابية أو سلبية. وبالتالي، فإن البنوك التجارية تتعرض لمخاطر عند تعاملها بالعملات الأجنبية، حيث يمكن أن تؤثر التغيرات غير الملائمة في أسعار الصرف سلبًا على أدائها المالي. (ابن عمر خالد،، 2004 ، ص 25)

5. المخاطر الائتمانية: تنشأ هذه المخاطر عندما يقوم البنك بتقديم القروض أو الائتمان للأفراد أو القطاعات الاقتصادية المختلفة، ويواجه صعوبة في استرداد حقوقه المتمثلة في أصل القرض وفوائده. (رضا وجودة، 1999، ص 213)

ختامًا، تظهر الأنواع المختلفة من المخاطر المصرفية التي تواجه البنوك تحديات متعددة في مجال عملها اليومي. فمن مخاطر السيولة التي قد تهدد قدرة البنك على تلبية احتياجاته المالية في الوقت المحدد، إلى مخاطر سعر الفائدة التي تؤثر بشكل كبير على إيرادات البنك ورأس المال نتيجة للتقلبات في أسعار الفائدة. علاوة على ذلك، لا يمكن تجاهل المخاطر التشغيلية التي تنشأ بسبب عيوب في الإجراءات الداخلية أو الأخطاء البشرية، والمخاطر الائتمانية التي تنشأ عندما يعجز البنك عن استرداد القروض التي منحها. كما أن مخاطر سعر الصرف تظل من بين التحديات التي تواجه البنوك، خاصة في التعامل مع العملات الأجنبية والتقلبات المرتبطة بها.

إن إدارة هذه المخاطر تعتبر جزءًا أساسيًا من استراتيجية البنك لضمان استقراره المالي واستمراريته. لذلك، يتطلب الأمر من البنوك أن تتبنى سياسات فعالة لإدارة كل نوع من هذه المخاطر، مع التركيز على بناء أنظمة مرنة وقادرة على التكيف مع التغيرات الاقتصادية المتسارعة. وعليه، فإن تحسين قدرة البنوك على التعامل مع هذه المخاطر يعد مفتاحًا لتحقيق الاستدامة والنمو في القطاع المصرفي.

2.2. ماهية إدارة المخاطر المصرفية

يتمثل الهدف الأساسي من إدارة المخاطر في التعرف على المخاطر المختلفة بهدف مراقبتها والسيطرة عليها بفعالية، وسنتطرق لذلك من خلال ما يلي:

1.2.2 مفهوم إدارة المخاطر المصرفية

إدارة المخاطر البنكية هي مجموعة من الإجراءات الإدارية التي تهدف إلى الحفاظ على أصول البنك وأرباحه من خلال تقليل احتمالات الخسائر المحتملة إلى الحد الأدنى. وتشمل هذه المخاطر تلك الناتجة عن عوامل طبيعية، أخطاء بشرية، أو قرارات قضائية.(ابن العامر، 2002، ص82)

2.2.2 مبادئ إدارة المخاطر المصرفية

في عام 1999، وضعت لجنة الخدمات المالية الأمريكية، التي تضم 125 من أكبر المصارف التجارية ومؤسسات التوفير الأمريكية، من خلال اللجنة الفرعية لإدارة المخاطر المصرفية مجموعة من المبادئ التي تهدف إلى تحقيق إدارة سليمة وفعّالة للمخاطر المصرفية. وهذه المبادئ تشمل:

1) **مسؤولية مجلس الإدارة والإدارة العليا**: يجب على مجلس الإدارة في أي مؤسسة مالية وضع سياسات واضحة لإدارة المخاطر. يجب أن تشمل هذه السياسات تحديد وتوصيف المخاطر وأساليب قياسها وإدارتها، بالإضافة إلى وضع آليات للرقابة عليها.
2) **إطار إدارة المخاطر:** يجب أن يمتلك المصرف إطارًا شاملاً لإدارة المخاطر يغطي جميع أنواع المخاطر المحتملة. كما ينبغي أن يتسم هذا الإطار بالمرونة ليتماشى مع التغيرات في بيئة الأعمال.
3) **تكامل إدارة المخاطر:** لا يجب تقييم المخاطر بشكل منفصل، بل ينبغي أن يتم ذلك بصورة متكاملة، حيث أن هناك تداخلًا بين المخاطر المختلفة، ويؤثر كل منها على الآخر.
4) **محاسبة خطوط الأعمال**: يجب تقسيم أنشطة المصرف إلى خطوط أعمال منفصلة (مثل أنشطة التجزئة أو الشركات)، بحيث تكون كل وحدة أو خط عمل مسؤولًا عن إدارة المخاطر المتعلقة به.
5) **تقييم وقياس المخاطر**: يجب أن تتم تقييم المخاطر بشكل دوري، باستخدام أساليب وصفية وكمية حيثما أمكن. كما يجب أن يأخذ التقييم في الاعتبار تأثير الأحداث المتوقعة وغير المتوقعة، إضافة إلى المخاطر المرتبطة بها.

3.2 مراحل إدارة المخاطر وأساليبها

1.3.2 مراحل إدارة المخاطر

تتكون عملية إدارة المخاطر البنكية من أربع مراحل أساسية:

1) **تحديد مصادر المخاطر**: يشمل ذلك تحديد المجالات التي قد تؤدي إلى مخاطر، مثل مخاطر الإقراض التي قد لا تكون ناتجة فقط عن عوامل متعلقة بالمقترض أو شروط القرض، بل أيضًا عن ظروف اقتصادية عامة تؤثر على الاقتصاد الوطني أو على القطاع الذي ينتمي إليه المقترض، مما قد يؤدي إلى تعطيل الإنتاج.
2) **قياس درجة المخاطر**: يتضمن قياس المخاطر تقييم وضع العميل بشكل فردي، بالإضافة إلى تحليل مخاطر صناعة أو قطاع معين من الاقتصاد. كما يشمل تقييم عرض القروض وطبيعة المشاريع الممولة.
3) **تحديد مستوى المخاطر**: يتطلب هذا تحديد التوازن بين المخاطر المتوقعة والعائد المرتقب منها، بهدف تحديد ما إذا كانت المخاطر مقبولة بالنسبة للمردود المتوقع.
4) **إدارة المخاطر ضمن حدود مقبولة**: تتطلب هذه المرحلة التأكد من وجود نظام فعال للموافقة والرقابة المستمرة، مع تفويض الصلاحيات للأفراد الأكثر كفاءة في إطار السياسات العامة المعتمدة. (عقل، 2006 ، ص 273)

2.3.2 أساليب إدارة المخاطر: يقوم البنك بإدارة المخاطر من خلال ما يلي:

أولا: الأساليب والإجراءات الوقائية لتجنب المخاطر البنكية

أ. الالتزام بالضوابط الخاصة بمنح كل نوع من أنواع التسهيلات الائتمانية ومتابعة الائتمان الممنوح لتجنب المخاطر الناجمة عنه.

ب. التعامل مع عدة متعاملين وتمويل أنشطة وقطاعات مختلفة وهذا لتجنب ما قد يحصل إذا ما تم التركيز على تمويل متعاملين محدودين وعلى توزيع القروض على أنشطة دون أخرى.

ج. الاستفادة من خدمات الهيئات المتخصصة في تأمين وضمان عمليات الائتمان المصرفي.

د. تعزيز نظم الرقابة والمتابعة داخل البنك، بهدف منع وقوع الأخطاء واكتشافها في وقت مناسب ووضع الإجراءات الرقابية والعلاجية الملائمة.

هـ. تكوين العنصر البشري المتخصص في النشاط المصرفي والقادر على التنبؤ بمستقبل الأحوال الاقتصادية والنقدية المحلية والدولية.

و. استخدام أساليب القياس المناسبة بهدف قياس المخاطر الائتمانية التي تصاحب القرارات الائتمانية بأنواعها المختلفة.

ز. العمل على تحديد قدرات البنك التمويلية ومنحه للقروض في حدود إمكانياته المالية. (أبو عتروس، 2000، ص 55)

3. ماهية صيغة المشاركة وآلية تطبيقها في المصارف الاسلامية

1.3. تعريف المشاركة وأهميتها وشرعيتها

1.1.3 تعريف المشاركة

المشاركة في اللغة: خلط النصيبين واختلاطهما. (الجرجاني، ص 300)

وفي الاصطلاح الفقهي الاجتماع في استحقاق أو تصرف في شيء بين مالكين فأكثر. (ابن قدامة المقدسي، 3/5)

والمشاركة المصرفية: هي صيغة تمويلية يشترك البنك فيها مع عميل أو أكثر في مشروع معين بقصد الربح.

التشابه بين المعنى اللغوي والاصطلاحي يكمن في فكرة **التعاون أو الاشتراك بين طرفين أو أكثر** .ففي المعنى اللغوي، "المشاركة" تشير إلى **خلط النصيبين واختلاطهما**، مما يوحي بتداخل واشتراك بين عناصر مختلفة. أما في المعنى الاصطلاحي الفقهي، فإن المشاركة تعني **الاجتماع في استحقاق أو تصرف في شيء بين مالكين فأكثر**، مما يعكس أيضًا فكرة التعاون أو الاشتراك في حقوق أو تصرفات معينة.

وعند تطبيق ذلك على **المشاركة المصرفية**، نجد أن المعنى الاصطلاحي يتوسع ليشمل **اشتراك البنك مع عميل أو أكثر في مشروع معين بهدف الربح**، مما يعكس نفس فكرة الاشتراك والتعاون في الحق أو التصرف، ولكن في سياق التمويل المصرفي.

2.1.3 أهمية المشاركة

تنمية المال تتم بجهد يبذله الشخص بمفرده، في ماله أو في مال غيره، كما تتم باشتراك اثنين فأكثر. وقد لا يمكن للفرد أن يعمل بنفسه، أو قد لا يكفي ماله لتمويل مشروع بريده.

جاءت الشريعة الإسلامية بالأحكام التي تنظم تجمع الأموال والجهود، سواء بشكل منفرد أو مشترك، من خلال عقود مثل الإجارة والمشاركات المختلفة. كما أوجدت أحكامًا خاصة بالقسمة لتنظيم عملية الفصل وإنهاء حالة الشيوع في الملكية، عبر توزيع الأرباح والموجودات بشكل نهائي وتحديد الحقوق وتفريق الأنصبة.

3.1.3 الشركات المأثورة في الفقه الإسلامي وأنواعها

أولا: شركة الأموال: وهي مفاوضة وعنان: (محمد الموسى، 145)

المفاوضة: تشير إلى نوع من الشركات حيث يتساوى الشركاء في المال والتصرف منذ بداية الشركة وحتى نهايتها. في هذا النوع، يشترك جميع الأطراف بالتساوي في كافة جوانب الشركة، بما في ذلك إدارة الأموال واتخاذ القرارات، بما يعكس روح التعاون والتساوي بين جميع الأطراف في تحمل المسؤوليات والأرباح. (الصعيدي المالكي، 162/2).

العنان: هي نوع من الشراكة حيث يساهم كل شريك بمبلغ مالي معين، ويحق لكل منهم التصرف في مال الشركة. وفي هذا النوع من الشركات، تتوزع الأرباح حسب الاتفاق بين الشركاء، بينما يتم توزيع الخسائر بناءً على الحصص المالية التي وضعها كل طرف في رأس المال. هذه الشراكة تتميز بتوزيع مرن للمسؤوليات والربح بين الشركاء. (الحطاب، 134/5)

ثانيا: شركة الأعمال

هي شراكة بين طرفين أو أكثر يوافقون فيها على تقديم أعمال بدنية أو فكرية أو تقديم خدمات معينة. في هذا النوع من الشركات، لا يتم التشارك في رأس مال نقدي، بل في الجهد المبذول أو الخبرات المقدمة. يمكن أن يتفاوت المجهود أو نوع الخدمة المقدمة من كل شريك، حيث يتم تحديد الأرباح بناءً على مساهمة كل شريك وفقًا للاتفاق المسبق. (الدسوقي، حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، 361/3)

فليس لشركة الأعمال رأس مال نقدي؛ لأن محل المشاركة فيها هو العمل أو تقبله، ولا مانع من تفاوت ما يؤديه أطرافها من أعمال بأنفسهم أو بمن ينيبونه عنهم، أو تقسيم الأعمال المختلفة بينهم بما يحقق التكامل لإنجاز ما تقبلوه.

ثالثا: شركة الوجوه: (ابن جزي الغرناطي، ص 311)

تعتمد على مشاركة الأطراف في شراء الأصول بالأجل، مع التزام كل طرف بتغطية جزء من قيمة الأصول بناءً على النسب المتفق عليها. في هذا النوع من الشركات، لا يتم استخدام رأس المال النقدي بشكل مباشر، بل يعتمد على التزام الأطراف تجاه الأصول أو الضمانات بناءً على السمعة أو الجاه، مما يجعلها مزيجًا من الجاه والعمل والمال. وفي بعض الأحيان، يمكن تصنيفها ضمن شركات الأعمال بناءً على طبيعة المشاركة.

فليس لشركة الوجوه رأس مال نقدي؛ لأنّ محلَّ المشاركة فيها هو الالتزام في الذمة، أي الضمان المبني غالبا على الوجاهة، لكن يمكن اعتبارها مزيجا بين الجاه والعمل، والمال، مما قد يصنفها ضمن شركات الأعمال بالنظر إلى محلها. (محمد الموسى ، ص 78)

4- المضاربة (القراض) عقد بين طرفين، حيث يقوم أحد الأطراف بتقديم المال بينما يقوم الطرف الآخر باستخدام خبرته في العمل لتحقيق الربح. يتم تحديد نسبة محددة من الأرباح للطرفين، حيث يحصل الطرف الذي قدم المال على جزء من الأرباح المتفق عليها. القوانين الفقهية، (ابن جزي الغرناطي، ص 309).

5- المزارعة هي نوع من الشركات يتم فيه دفع الأرض لشخص آخر ليقوم بزراعتها، مقابل جزء مشاع من المحصول يتم تحديده مسبقًا بين الطرفين. يعتمد نجاح هذه الشراكة على التعاون بين صاحب الأرض والمزارع. (ابن جزي الغرناطي، ص 185).

6 -المساقاة تتمثل في دفع شجر مغروس له ثمر قابل للأكل إلى شخص آخر للعمل عليه مقابل جزء من الثمر المتفق عليه مسبقًا. هذا النوع من الشراكات يركز على الاستفادة من الثمار الناتجة عن الأشجار المغروسة. (ابن جزي، ص 184).

7- المغارسة: تقوم على تقديم أرض غير مزروعة لشخص آخر ليقوم بغرس الأشجار فيها، على أن يتم تقسيم ما ينتج من الأشجار والثمار بين الطرفين بنسبة محددة مسبقًا. (ابن جزي، ص 185).

ونلحظ أن محل المشاركات القديمة والحديثة، وبجميع صورها ثلاثة: المال، والعمل، والجاه. والفقه الإسلامي قد استوفى جميع صور المشاركة فيها.

تتميز أنواع الشركات المأثورة في الفقه الإسلامي باختلاف طبيعة المشاركة بين الأطراف. ففي **شركة الأموال**، يعتمد الشركاء على المال كعنصر رئيسي في المشاركة، سواء عبر **المفاوضة** حيث يتساوى الشركاء في المال والتصرف، أو **العنان** التي تمنح كل شريك الحق في التصرف في مال الشركة مع تقاسم الأرباح والخسائر بناءً على الحصص. في المقابل، في **شركة الأعمال**، يكون العنصر الأساسي هو العمل أو الخدمة المقدمة، حيث لا يتم الاعتماد على المال، بل على الجهد البشري أو الفكري. كما تبرز **شركة الوجوه** التي تعتمد على الائتمان والضمان (الوجاهة) بدلاً من رأس المال، مما يميزها عن الشركات الأخرى التي تعتمد على المال أو العمل. هذه الأنواع من الشركات تميز بين مساهمات الشركاء من حيث المال والعمل أو الجاه.

من جهة أخرى، تعد **المضاربة** نموذجاً للشركة المالية التي تقتصر على تقديم المال من أحد الشركاء والعمل من الآخر، مع تقاسم الأرباح وفق نسبة متفق عليها مسبقًا. أما **المزارعة** و**المساقاة** و**المغارسة**، فتركز على الأنشطة الزراعية، حيث يكون المحل هو الأرض أو الأشجار المثمرة. ففي **المزارعة** و**المساقاة**، يتقاسم الشركاء المحصول أو الثمر الناتج عن الأرض أو الأشجار، بينما في **المغارسة**، يتم غرس الأشجار في الأرض غير المزروعة، ويقسم الناتج بين الشريكين وفق النسب المتفق عليها. وبذلك، تبرز الفروق بين هذه الشركات من حيث نوع المساهمة، سواء كانت مالية، عملية، أو زراعية، مع تحديد آلية توزيع الأرباح بناءً على ذلك.

2.3 ضوابط المشاركة المصرفية الإسلامية

إنّ ما أثر من أحكام الشركات الفقهية المعروفة لدى المسلمين يجب أن تكون الأساس في تنظيم الشركات الحديثة الوافدة، حتى تكون شرعية، مع ضرورة الاستفادة مما يتعلق بتنظيمها في الإدارة والجوانب الفنية والإجرائية بعد تجريدها من كل ما فيه مخالفة شرعية يقررها أهل الاختصاص الشرعي بالتنسيق مع أهل الاختصاص المالي والفني. والمفترض ابتداء ألا تختلف شروط جواز المشاركات الحديثة المشاركات الحديثة - خصوصا المتناقصة - عن شروط الشركات المأثورة، لكن يضاف إلى كل نوع منها ما يخصه. (مجمع الفقه الإسلامي الدول، 2004م، قرار 136)

ورغم تنوع صور الشركات الحديثة، فإنه يمكن وضع ضوابطها العامة، استخلاصا من فقه معاملات الإسلامي عامة، وأحكام الشركات خاصة، وما وصل إليه العلماء والباحثون في المجامع الفقهية وغيرها، بعد التدقيق في طبيعة المشاركات عامة والمصرفية خاصة وتطبيقاتها، وذلك ليمكن لمصارف الإسلامية أن تعمل بها. وهي بإيجاز ما يلي:

الضابط الأول: مراعاة إباحة المشروع وأهلية الشريك الدينية والسلوكية

يجب أن يكون المشروع الذي يُراد المشاركة فيه مشروعًا حلالًا من الناحية الشرعية. كما ينبغي مراعاة مواصفات الشريك مثل الالتزام بالدين والأخلاق الإسلامية والسمعة الطيبة، وذلك لضمان التزامه بالحلال والابتعاد عن الخيانة. وقد قال الله تعالى: (وإن كثيرًا من الخلطاء ليبغي بعضهم على بعض إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات وقليل ما هم). (سورة ص، آية 24)

وكذلك الدراية بمجال التمويل، والحنكة والكفاءة الإدارية للمشروع ومدى الإلمام بمجال المشروع، والخبرة الإدارية والعملية والعلمية الكفيلة بنجاح المشروع محل التمويل. (جلال، مجلة الوعي الإسلامي، 2009م، العدد 526).

الضابط الثاني: ألا يشترط مع المشاركة بيع أو وعد ملزم به

من المهم أن لا يُشترط مع عقد المشاركة بيع أو شراء أو وعد ملزم، إذ لا يجب أن يكون أحد العقدين موجهًا بشكل مؤثر نحو الآخر. يظهر ذلك بشكل خاص في المشاركة المتناقصة، حيث لا يتم تنفيذها إلا من خلال اشتراط بيع أو إجارة أو وعد ملزم.

الضابط الثالث: أن يكون البيع (في حال انعدام الإلزام بوعد أو شرط) حسب القيمة السوقية

يجب أن يتم بيع الحصص عند بيعها وفقًا للقيمة السوقية دون أن يتم ربط البيع بشروط مسبقة أو تعليقها على سعر السوق، إذ قد يؤدي ذلك إلى زيادة الغرر والجهالة في العقد. حتى في الحالات التي يُسمح فيها لشريك بتقديم وعد ملزم لشراء حصته تدريجيًا، ينبغي أن يتم تحديد السعر استنادًا إلى القيمة السوقية عند كل مرحلة أو بحسب ما يتم الاتفاق عليه في عقد الشراء. (ابن رشد، بداية المجتهد، 238/2)

الضابط الرابع: ألا تتضمن المشاركة الربا أو الحيلة إليه

من غير الجائز أن يتضمن العقد أي عملية ربوية، مثل شراء أسهم باستخدام قروض ربوية. كما لا يجوز أن يكون عقد المشاركة مجرد عملية تمويل بالقرض، إذ يجب أن تقوم المشاركة على إرادة حقيقية من جميع الأطراف بالمشاركة الفعلية وتقاسم الأرباح وفقًا للاتفاق، مع تحمل الجميع للخسائر. (النشمي، مجمع الفقه الإسلامي، 2009) (فهمي، مجمع الفقه الإسلامي بجدة، الدورة 14، العدد 13)

الضابط الخامس: الملكية التامة

يجب أن يمتلك المصرف حصته في المشاركة بشكل تام، مع الحق الكامل في إدارة المشروع والتصرف فيه. وفي حالة توكيل الشريك بالعمل، يحق للبنك مراقبة أداء الشريك ومتابعته. (الزحيلي ، المشاركة المتناقصة وصورها، 2009)

الضابط السادس: منع النص على حق أحد الطرفين في استرداد ما قدمه من مساهمة

ينبغي أن لا يتضمن عقد المشاركة أي شرط يقضي بحق أحد الأطراف في استرداد كامل حصته من رأس المال بالإضافة إلى الأرباح المتحققة، حيث إن ذلك قد يثير شبهات ربوية ويحول العقد إلى قرض بدلاً من شركة. (خوجة، أدوات الاستثمار الإسلامي، ص 110)

الضابط السابع: وجوب النص في عقد الشركة على كيفية توزيع الأرباح بين أطراف الشركة

يجب النص في عقد الشركة على كيفية توزيع الأرباح بين الأطراف بنسب شائعة، مثل الربع، الثلث، أو النصف، بدلاً من تحديد مبلغ ثابت أو نسبة من رأس المال. لا يجوز توزيع الأرباح إلا بعد خصم المصروفات والنفقات والضرائب واسترجاع رأس المال، لأن الربح لا يتحقق إلا بعد تأمين رأس المال وحمايته.

تتنوع صور الشركات الحديثة، لكن يمكن وضع ضوابط عامة لها استنادًا إلى فقه المعاملات الإسلامي وأحكام الشركات. أولاً، يجب مراعاة إباحة المشروع وأهلية الشركاء من الناحيتين الدينية والسلوكية لضمان التزام الحلال. كما يجب التأكد من وجود الدراية الكافية

في مجال التمويل والإدارة. ثانيًا، لا يجوز اشتراط البيع أو الوعد الملزم مع المشاركة بحيث لا يؤثر ذلك في العقد. ثالثًا، يجب أن يكون البيع، في حال وجوده، وفقًا للقيمة السوقية العادلة دون اشتراط بيع مسبق أو ربط البيع بسعر السوق لتجنب الغرر.

علاوة على ذلك، يجب أن تلتزم المشاركة بعدم احتوائها على عمليات ربوية أو حيل تتعلق بالربا. كما يجب أن تمتلك المصرف حصته بالكامل وتتمتع بحق التصرف، مع إمكانية مراقبة الأداء في حال تم توكيل الشريك بالعمل. من المهم أيضًا عدم تضمين العقد شرطًا يسمح لأي طرف باسترداد حصته بالكامل، حيث يعد ذلك من قبيل القرض المرفوض. وأخيرًا، يجب أن يتضمن العقد نصًا يحدد كيفية توزيع الأرباح بناءً على نسبة متفق عليها، مع ضرورة خصم المصروفات والنفقات أولًا لضمان حماية رأس المال.

4. مخاطر صيغ التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية

1.4 المخاطر التي تواجه المصارف الإسلامية وتمويلها

والمخاطرة هي: الحالة التي تتضمن احتمال الانحراف عن الطريق الذي يوصل إلى نتيجة متوقعة أو مأمولة"، وعرفت كذلك: بأنها احتمال الخسارة. (القري، 2004، ص 5)

القاعدة الأساسية التي تقوم عليها صيغ التمويل بالمشاركة هي تحمل المخاطر، حيث يتحمل كل من يحقق ربحًا أيضًا جزءًا من المخاطر، وبالتالي يكون ملزمًا بتحمل الخسارة في حال فشل المشروع الممول بنظام المشاركة. في هذه الدراسة، سيتم تحديد مخاطر التمويل بصيغ المشاركة بشكل مفصل وفقًا لما يلي:

أولا: مخاطر اعتبار عقود المشاركة عقودًا جائزة

يعتبر هذا النوع من المخاطر ناتجًا عن الأحكام الفقهية المتعلقة بعقود المشاركة، حيث يتم تصنيف عقد الشركة كعقد جائز يمكن فسخه بإرادة منفردة من أحد الأطراف المتعاقدة. وبالتالي، قد يطلب أحد الشركاء فسخ العقد قبل انتهاء مدته أو قبل إتمام المشروع الممول. وهذا يشكل خطرًا، إذ قد يلجأ العميل إلى فسخ العقد في حال عدم رغبته في الاستمرار في المشروع الممول بنظام المشاركة لأي سبب كان، مما يعرض المصرف الإسلامي لمخاطر خسارة رأس المال الممول.

ثانيا: مخاطر ناتجة عن قلة مساهمة العملاء في المشاريع المشاركة

تعد قلة مساهمة العملاء في الدفعة الأولى للمشاركة في المشاريع التي تحصل على تمويلات بصيغ المشاركة من المخاطر التي تواجهها المصارف الإسلامية. إن تقليل المساهمة من قبل العميل قد يؤدي إلى ضعف الحافز لدى العميل أو قلة تخوفه من تحمل الخسارة، مما يساهم في زيادة المخاطر المتعلقة بسلوك العميل تجاه المشاركة. (محي الدين، تطبيق المضاربة والمشاركة المتناقصة، ص19)

ثالثا: مخاطر ناتجة عن عدم استخدام التمويل في الغرض المحدد له

يعد خطر عدم استخدام التمويل في الغرض الذي خصص له من المخاطر المشتركة في جميع صيغ التمويل التي تقدمها المصارف الإسلامية. إذ يؤدي هذا الخطر إلى تسرب الأموال الممنوحة لاستخدامات أخرى بعيدة عن الغرض المخصص لها، مما يضر بنجاح المشروع ويعطل عملية الإنتاج وتحقيق الربح المرجو.

رابعا: مخاطر ناتجة عن عدم امتلاك العملاء الخبرة الكافية في النشاط الاستثماري

تعد الخبرة في المشاريع المراد الاستثمار فيها من أهم متطلبات نجاحها، فعدم توفر الخبرة الكافية للعملاء الحاصلين على تمويلات بصيغ المشاركة في أساليب وطرق العمل في المشاريع، والخبرة والمهارة في تسويق منتجات المشروع، وعدم صلاحية العملاء وملاءمتهم لمشاركة المصرف الإسلامي، يؤدي إلى مخاطر كبيرة في المشروع تتمثل في انخفاض العائد، وقد يؤدي إلى انهيار المشروع بالكلية. (الأمين، 2005، ص: 81)

خامسا: مخاطر مصادر الأموال المستثمرة

يتطلب التمويل بصيغ المشاركة استخدام مصادر مالية طويلة الأجل، حيث أن المشاريع الاستثمارية عادةً لا تحقق العوائد المرجوة في فترات قصيرة، بل تحتاج إلى فترات زمنية أطول من السنة. لذلك، يتطلب هذا النوع من التمويل وجود أموال طويلة الأجل تسمح للمصرف الإسلامي بتوجيه استثماراته نحو المشاريع دون الحاجة إلى تصفيتها بسرعة، مما قد يعرضه لمخاطر تتعلق بالسيولة وعدم القدرة على سحب الاستثمارات في وقت مبكر. (العلاونة، 2005، ص 64)

سادسا: مخاطر قلة الثقافة الإلكترونية عند المسؤولين

يقصد بالثقافة الإلكترونية تلك الإجراءات الإلكترونية المتعلقة بتقنيات الأعمال الخاصة بالمشاريع، والتي تكون عبارة عن برامج جاهزة محدد فيها كل ما يتعلق بالمشروع الاستثماري بدءًا من دراسة الجدوى للمشاريع، وانتهاء بالمراحل النهائية فيه.

سابعا: مخاطر غياب الرقابة الشرعية

تعتبر المصارف الإسلامية جزءًا من الاقتصاد الإسلامي، ويعد الالتزام بأحكام الشريعة الإسلامية أحد أهدافها الرئيسية. لذا، لا تستطيع المصارف الإسلامية تمويل المشاريع المخالفة لأحكام الشريعة مثل تلك المتعلقة بإنتاج الخمور أو لحم الخنزير أو السجائر. بالرغم من أن بعض هذه المشاريع قد تكون مجدية اقتصاديًا، إلا أنها لا تتوافق مع قواعد التمويل الإسلامي. ومن هنا تبرز أهمية الرقابة الشرعية لضمان توافق جميع التمويلات مع المبادئ الإسلامية.

ثامنا: مخاطر ناتجة عن المصرف الإسلامي نفسه

هذه المخاطر تنشأ من منهجية العمل في نشاط التمويل بصيغ المشاركة داخل المصرف الإسلامي، بما في ذلك السياسات، الاستراتيجيات، الضوابط والمعايير، والإجراءات التنفيذية، والعقود. تتولد هذه المخاطر نتيجة الأخطاء أو نقص الكفاءة في إدارة عمليات التمويل بصيغ المشاركة، بداية من مرحلة تقديم الطلب وحتى تصفية المشروع، مما قد يؤثر سلبًا على نجاح المشروع وعلى استقرار المصرف الإسلامي.(اتحاد المصارف العربية، 2002، ص: 271)

من خلال ما سبق، تظهر مجموعة من المخاطر التي تواجه المصارف الإسلامية عند تطبيق صيغ التمويل بالمشاركة. أولاً، يُعد احتمال فسخ عقود المشاركة من قبل أحد الأطراف وفقًا للأحكام الفقهية من أبرز المخاطر، حيث قد يؤدي ذلك إلى خسارة رأس المال الممول. بالإضافة إلى ذلك، قلة مساهمة العملاء في المشاريع قد تؤدي إلى ضعف الحوافز وعدم التزامهم، مما يعرض المشروع للمخاطر. كما يشكل عدم استخدام التمويل للأغراض المحددة تهديدًا آخر، حيث قد يؤدي إلى إهدار الأموال وعدم تحقيق العوائد المرجوة.

على جانب آخر، تبرز مخاطر متعلقة بنقص الخبرة لدى العملاء في إدارة المشاريع، مما قد يؤدي إلى انخفاض العوائد أو فشل المشروع. كذلك، يتطلب التمويل بصيغ المشاركة مصادر مالية طويلة الأجل، وهو ما يعرّض المصرف لمخاطر سيولة. كما أن نقص الثقافة الإلكترونية لدى المسؤولين يعوق القدرة على استخدام التقنيات الحديثة في إدارة المشاريع. وأخيرًا، يشكل غياب الرقابة الشرعية خطرًا كبيرًا على التزام المصارف الإسلامية بأحكام الشريعة، بالإضافة إلى المخاطر الداخلية المرتبطة بسياسات وإجراءات المصرف.

2.4. تطوير الآليات للتغلب على المخاطر الداخلية

أولا: تطوير آلية الحل المصرفي لمشكلة الضمانات

نظرًا لأن المصارف الإسلامية تعمل في إطار المشاركة في الربح والخسارة، فإنها تركز بشكل أكبر على تحقيق الربح بدلاً من تأمين الضمانات. وبالتالي، فإنها تكون أكثر استعدادًا للبحث عن المواهب والكفاءات والابتكارات، بدلاً من التركيز على ضمانات مالية فقط ." (شابرا، 1990، ص: 221)

هذه الفقرة تكاد تكون جوهرا لموضوع الضمانات التي تطالب بها المصارف الإسلامية والتقليدية دائما عند منحها للتمويلات والقروض المختلفة، إذ تعــد الضمانات الركن الرئيس الذي تستند إليه المصارف قبل اتخاذ قرار المنح للعميل لتمويله المطلوب. وقد بينا سابقا أنواع الضمانات التي يمكن تقديمها للمصارف من قبل العملاء الراغبين في الحصول على التمويلات المختلفة. فإذا ماطل العملاء في السداد فمــا علــى المصرف إلا التنفيذ على هذه الضمانات واستخلاص ديونه منها.

ثانيا: تطوير آلية دراسة الجدوى الاقتصادية

والآلية المقترحة لتطوير أداء دراسات الجدوى الاقتصادية تكمن في أن تتم التسويق وفي الإنتاج والنواحي الفنية والإدارية والتنظيمية وفي الاقتصاد القومي. وهذا بدوره بحاجة إلى وجود نظم معلومات قوية، إذ يلزم وجود مركز معلومات رئيس في إدارة المصارف الإسلامية من أجل الحصول على هذه المعلومات في الوقت المناسب، وكذلك الاستعانة من قبل المصارف الإسلامية بمؤهلين في التقييم، ويشمل ذلك موظفين مؤهلين في الحصول على الشيء المناسب.

ثالثاً: تطوير آلية انتقاء موظفي المصرف الإسلامي

وتكمن نقطة البداية في وضع الخطى على الطريق المؤدية إلى القمة في الابتعاد كل البعد عن الواسطة والمحسوبية في عملية الانتقاء لموظفي المصرف الإسلامي؛ لأن هذه المحسوبية لا تقدم إلا الهزيل وغير المنتج وغير القادر على التطور والرقي بنفسه إلى العلم والمعرفة.

فإذا كانت عملية الاختيار وفق معايير صحيحة وسليمة من كل شوائب المحسوبية منذ البداية، فإن ما يعقبها يكون سليمًا؛ لأن من يؤسس بنيانه على شفا جرف هار ينهـار بـه وعكس ذلك النجاة. وبعد عملية الانتقاء السليمة لهؤلاء الموظفين الجدد.

3.4 تطوير الآليات المقترحة للتغلب على المعوقات والمخاطر الخارجية

أولاً: آلية تغيير عقلية المستثمرين في الحسابات الاستثمارية

تعد العقلية الراسخة في أذهان العملاء المستثمرين لأموالهم في الحسابات الاستثمارية في المصارف الإسلامية، إحدى العوائق المهمة أمام هذه المصارف من ناحية أنها غير قادرة على توجيه أموالها إلى مشاريع استثمارية طويلة الأجل أولاً، مما يدعوها إلى الاستثمار في مشاريع قصيرة الأجل ثانيا، ومن ثم إلزام هذه المصارف نفسها بتوزيع عائد على هؤلاء المستثمرين شبيه إلى حد ما بالعائد الممكن الحصول عليه لو أنهم استثمروا أموالهم في المصارف التقليدية ثالثا، وهذا معناه أن على المصارف الإسلامية التوجه إلى توظيف الأموال بالصيغ ذات العائد المضمون، نوعا ما، وبعيدا عن المخاطر. وكل ذلك يعنى لجوئها إلى تمويل المرابحة، وابتعادها عن التمويل بالمشاركة؛ حتى تكون منافسة وقادرة على الاستمرار.

وهنا نقترح آلتين لحل هذه المشكلة:

- **الآلية الأولى:** تتمثل في قيام المصرف الإسلامي بتعديل سياسة الودائع لديه، بمعنى أن يكون لديه نوعان من الودائع الاستثمارية، الأول يتم استثماره في المحفظة العامة للاستثمارات، ويكون هذا للعملاء الراغبين في الحصول على عائد مناسب دون أن يكون لديهم الرغبة في المخاطرة بأموالهم، وإنما يرغبون فقط في الاستثمار في المشاريع الاستثمارية قصيرة الأجل وبصيغ غير مخاطرة (الأقل مخاطرة).

والنوع الثاني من الودائع الاستثمارية هي تلك التي يتم استثمارها في المشاركات والمضاربات، وهي أعلى مخاطرة من سابقتها، وهذا يكون للعملاء الراغبين في الحصول على عائد أعلى ويرغبون في استثمار طويل الأجل، وبالمقابل يتحملون مخاطرة. أي أنه منذ البداية يتم إعلام هؤلاء العملاء بأن استثماراتهم قابلة للربح والخسارة، ولكن بالمقابل فإن العائد المتوقع الحصول عليه، أعلى من الودائع الأخرى، والتي تكون قابلة للربح والخسارة أيضاً، إلا أن احتمال الخسارة فيها أقل.

أما الآلية الثانية: فهي شبيهة بسابقتها إلا أنها تختلف من حيث أسلوب التعامل، إذ تبقى ودائع المتعاملين في المصارف الإسلامية كما هي عليه الآن، وتكون هناك فرص الاستثمار العقاري، أو صندوق التأجير أو صندوق الاستثمار في الأسهم. (أبو زيد، 2002م، ص 106)

ثانيا: تطوير آليات للحد من المعوقات والمخاطر الخارجية

تتمثل المعوقات والمخاطر الخارجية، كما أسلفنا، في البيئة القانونية والاقتصادية ارتباطا مباشرا، إذ تؤثر على عملها وتحد من قدرتها على التوسع في منح التمويلات بالصيغ المختلفة وخاصة المشاركات منها، وأنه يمكن اعتبار بعضها في نطاق السيطرة، التي تعمل فيها المصارف الإسلامية، وسياسة المصارف المركزية، والمنظمات والهيئات الدولية التي لها علاقة بعمل المصارف، ويكون لها قرارات نافذة عليها.

فيما يتعلق بالبيئة القانونية، فإنها لا توفر للمصارف الإسلامية الحماية القانونية الملائمة التي تمكنها من حفظ حقوقها في مواجهة متعامليها في ظل طبيعة الواقع الذي تعمل فيه، إذ لا توفر لها قوانين لتنظيم أعمالها، ولحفظ حقوقها عند تعرضها لبعض المخالفات والتصرفات الخطأ متعامليها. (أبو زيد، 2002م، ص 639)

والآلية المقترحة للحد من المعوقات الناتجة عن البيئة القانونية تتمثل في المطالبة من قبل هيئات ممثلة للمصارف الإسلامية على مستوى الدولة الإسلامية الواحدة، وعلى مستوى الإسلامية في عملها، والتي تحمي الحقوق في عقود المشاركات وذلك بمعاقبة من ثبتت خيانته عقابا رادعا له ولأمثاله.

وخلاصة القول هي أن الصلات التنظيمية بين المصارف المركزية والمصارف الإسلامية إنما هي صلات تمليها المصلحة الوطنية العليا وحدود السلامة المالية، فلا يجوز التفريط في أي أمر يمس هذه الحدود تحت شعار استقلالية المصارف الإسلامية، وطالما أن المصارف المركزية راغبة في تفهم موقف هذه المصارف الإسلامية)، فإن الجزاء المقابل هو الاستعداد للانضباط ضمن حدود المصالح الشرعية للجميع.

وأخيرا، فيما يتعلق بالمنظمات الدولية والقرارات التي تفرضها على المصارف، والتي منها المصارف الإسلامية، فإن الآلية المقترحة هي ضرورة النمو في حجم المصرف الإسلامي، والاتجاه إلى ما يسمى بالمصارف الإسلامية الشاملة، والعمل على رفع رأس مال المصارف الإسلامية، أو الاندماج فيما بينها؛ لأن المنافسة أصبحت شديدة في ظل العولمة.

5. النتائج والتوصيات

1.5 النتائج

1- التمويل بالمشاركة يعتبر من أهم صيغ التمويل وذلك أنه مبني على القاعدة الإسلامية (الغنم بالغرم).
2- التمويل بصيغة المشاركة من المشاريع طويلة الاجل وهي تحتاج الي رؤوس أموال ضخمة لتمويلها.
3- يتميز التمويل بالمشاركة بارتفاع درجة المخاطر وذلك بسبب طول مدة الاستثمار وعدم وجود ضمانات وذلك لكون مثل هذه العقود قائمة على الأمانة والثقة وليس على تقديم الضمانات.
4- وجود العديد من المخاطر تجعل المصارف الإسلامية في عدم استخدام هذه الصيغة، إلا إذا تم التغلب على هذه المخاطر.
5- محاولة المصارف الإسلامية مواكبة أي تطور في مجال العمل المصرفي من أجل اكتساب المصداقية والقدرة على المنافسة.
6- المصارف الإسلامية لها القدرة على تسير وإدارة مخاطرها وذلك بحرصها على أدائها المالي وإتباع السياسات المالية وتنفيذ السلطات الرقابية والمحافظة على مبادئها الشرعية.

7- يتطلب وجود أساليب ملائمة لإدارة المخاطر أي أن المصارف الإسلامية تستطيع أن تستخدم بعض الأدوات لإدارة مخاطرها مثل عقود الآجال الإسلامية.

2.5 التوصيات

1- دعوة إدارات المصارف الإسلامية الي تبني الاليات التي دكرت في هده الدراسة والعمل بها من اجل زيادة التمويل بصيغ المشاركة.

2- على المصارف الإسلامية أن تتفق فيما بينها من أجل تأسيس استراتيجية اقتصادية لمواجهة مختلف التحديات من بينها إدارة المخاطر.

3- الاعتماد على الأساليب العلمية والعمالية في دراسة وتقسيم واختيار العمل.

4- على المصارف الإسلامية أن تتبادل الخبرات في مجال إدارة المخاطر على المستوي الخارجي والداخلي.

5- إنشاء صندوق للتمويل الاستثماري يهدف الي تشجيع المشروعات الاستثمارية، والتمويل طويل الأجل.

6. المصادر والمراجع

أبو زيد محمد عبد المنعم، **المخاطر التي تواجه استثمارات المؤسسات المالية الاسلامية**، بحث مقدم إلى مؤتمر دور المؤسسات المصرفية الإسلامية في الاستثمار والتنمية، جامعة الشارقة، 2002م.

أبو عتروس عبد الحق، **الوجيز في البنوك التجارية (عمليات، تقنيات، تطبيقات)**، الطبعة الأولى، جامعة منثوري، قسنطينة، 2000.

احمد محمد محي الدين، تطبيق المضاربة والمشاركة المتناقصة في التمويلات المصرفية.

ابن عمر خالد، **تقدير مخاطرة القرض وفق الطرق الإحصائية**، رسالة ماجستير في علوم التسيير، تخصص مالية، جامعة الجزائر، 2004

بوعشة مبارك، **إدارة المخاطر البنكية (مع إشارة خاصة للجزائر)**، مداخلة ضمن فعاليات المؤتمر السنوي السابع حول إدارة المخاطر واقتصاد المعرفة، كلية الاقتصاد والعلوم الإدارية، جامعة الزيتونة الأردنية، 17 18، أبريل، 2007.

على بن محمد السيد الشريف الجرحاني، **التعريفات**، المحقق: محمد صديق المنشاوي الناشر: دار الفضيلة.

محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي المالكي، **حاشية الدسوقي على الشرح الكبير**، الناشر: دار الفكر.

حامد، أحمد اسحق الأمين، **الصكوك الاستثمارية الإسلامية وعلاج مخاطرها**، رسالة ماجستير منشورة، جامعة اليرموك، اربد - الأردن، 2005.

عز الدين محمد خوجة 2004م، **مستقبل الصناعة المصرفية في إطار العولمة**، ملتقى السنوي الإسلامي السابع: إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية.

سلامة عابدين أحمد، **واقع التمويل بالمشاركة في البنوك الإسلامية العاملة بالسودان**، ندوة مساهمة الفكر الإسلامي في الاقتصاد المعاصر، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، القاهرة، 1409هـ.

شابرا، محمد عمر: **نحو نظام نقدي عادل**، ترجمة سيد محمد سكر، مراجعة رفيق المصري، دار البشير للنشر والتوزيع، عمان الأردن، ط2، 1990.

طارق حماد، **تقييم أداء البنوك التجارية**، الطبعة الأولى، الدار الجامعية، 2001.

عبد أحمد أبو بكر، **دراسات وبحوث في التأمين**، الطبعة الأولى، دار صفاء للنشر والتوزيع، عمان، 2010

عبد المعطي رضا، محفوظ أحمد جودة، **إدارة الائتمان**، الطبعة الأولى، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان 1999

رانية العلاونة، **إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية**، رسالة ماجستير سورة جامعة اليرموك، اريد الأردن، 2005

محمد على القري، **الإبداعات في عمليات وصيغ التمويل الإسلامي والعلامات ذلك على صورة مخاطرها**، إدارة المخاطر في المصارف الإسلامية الأكاديمية العربية للعلوم المالية والمصرفية الملتقى السنوي الإسلامي السابع، عمان – الأردن 2004،

أبو القاسم، محمد بن أحمد بن محمد بن عبد الله، ابن جزي الكلبي الغرناطي، **القوانين الفقهية**.

المؤلف العلامة على بن خلف المنوفي المالكي المصري، **كفاية الطالب الرباني لرسالة ابن أبي زيد القيرواني**، المحقق أحمد حمدي إمام.

مجلس مجمع الفقه الإسلامي قراره رقم (136 15/2) بشأن المشاركة المتناقصة وضوابطها الشرعية.

الصكوك الاستثمارية الإسلامية وعلاج مفاطرها، رسالة ماجستير منشورة، جامعة اليرموك اريد -الأردن، 2005.

مفلح محمد عقل، **وجهات نظر مصرفية**، الجزء الثاني، مكتبة المجتمع العربي، عمان، 2006.

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن محمد الطرابلسي المغربي المعروف بالحطاب، **مواهب الجليل شرح مختصر خليل.**

ماهر عباس جلال، **من أساليب التمويل في المصارف الإسلامية (التمويل بالمشاركة)**، مجلة الوعي الإسلامي الكويتية، العدد 526، 2009/07/23م. من خلال موقع المجلة على الرابط: http://alwaei.com/topics/view/article_new.php?sdd=1345&issue=490

عجيل النشمي، **المشاركة المتناقصة وضوابطها الشرعية**، بواسطة موقع الباحث، dr.www://http-nashmi.com/index.jsp?inc=32&conf=6&mv=1

حسين كامل فهمي، **الشركات الحديثة، والشركات القابضة**، العدد الثالث عشر (639/2 ،667)، ضمن مجلة مجمع الفقه الإسلامي بجدة، الدورة الرابعة عشرة.

مجلة مجمع الفقه الإسلامي بجدة، المناقشات، العدد الثالث عشر.

وهبة الزحيلي، **المشاركة المتناقصة وصورها في ضوء ضوابط العقود المستجدة"**، موقع مركز فقه المعاملات م01/08/2009، www.kantakji.com/fiqh/Files/Companies/co-5.doc

MÜREKKEP AKİTLERDE FIKHİ VE EKONOMİK SAKINCALAR

المحاذير الشرعية والاقتصادية في عقد صفقتين في صفقة

Mohamad Syahreza PAHLEVI*

الملخص

تعد العقود المركبة التي تجمع صفقتين في صفقة واحدة من الظواهر الحديثة في مجال المعاملات المالية الإسلامية، إذ لم تكن معروفة في زمن صدر الإسلام، وإنما تناول الفقهاء القدامى العقود المجتمعة بشكل عام دون تخصيص مصطلح معين لها. ومع التطورات الاقتصادية المعاصرة، تظهر الحاجة إلى تركيب صيغة اتفاقية جديدة لتلبية احتياجات السوق مع المراعاة لمبادئ الشريعة الإسلامية. هذا البحث نوعيّ يستخدم فيه الباحث المنهج الوصفي التحليلي. يهدف البحث إلى التعرف على الضوابط الشرعية في عقد صفقتين في صفقة، وتحليل المحاذير الشرعية والاقتصادية التي إذا لم يراعَ قد يقع فيها أطراف التعاقد فيبطل العقد بغير علم، وتقديم سبل تفاديها لضمان صحة العقد ونجاح تنفيذه. توصل البحث إلى بعض النقاط: **الأول**: أن العقد المركب الذي يجمع صفقتين في صفقة جائز شرعًا إذا توافر فيه الضوابط الشرعية، وهي أن يكون التركيب بين العقدين: غير منهي عنه بالنص، غير متوصل به إلى محرم، ولا يجمع بين تبرع ومعاوضة، ولا يوجد تضاد أو تناقض بين العقدين. فليس كل العقود المركبة ممنوعة شرعًا على وجه الإطلاق، وإنما بعضها يجوز وبعض آخر لا يجوز حسب طبيعة التركيب وطبيعة كل العقد المكوّن. **الثاني**: المحاذير الشرعية التي يجب مراعاتها والحذر منها عند عقد صفقتين في صفقة، هي أربعة أمور: التحايل إلى الربا، والجهالة والغرر المؤديان إلى النزاع، والغش واستغلال أحد المتعاقدين على الآخر، وإدخال عناصر محرّمة في العقد. **الثالث:** المحاذير الاقتصادية التي تؤدي إلى وقوع المتعاقدين في مخاطر مالية، هي أربعة أمور: عدم التوازن والوضوح في الشروط، وإغفال التحليل المالي، وعدم تحديد آليات حل النزاعات، وتجاهل الجوانب القانونية. **والرابع**: السبل للتفادي من الوقوع في المحاذير الشرعية والاقتصادية المذكورة هي أربعة أمور: فهم حقيقة الربا ومخاطره، الشفافية والوضوح، والتوثيق الرسمي، ووضع آليات حل النزاع. وهذا يسهم في ضمان صحة ونجاح العقد المركب وتقليل احتمالية الوقوع في المحاذير والخسارة المالية والنزاعات.

الكلمات المفتاحية: *العقود المركبة، صفقتان في صفقة، المحاذير الشرعية، المحاذير الاقتصادية، الضوابط الشرعية.*

Özet

İslami finans alanında iki işlemi tek bir sözleşmede birleştiren karma sözleşmeler, modern döneme ait bir olgudur. İslam'ın erken dönemlerinde bilinmeyen bu uygulama, klasik fıkıh âlimleri tarafından genel olarak "birleşik sözleşmeler" başlığı altında ele alınmış olup belirli bir terimle ifade edilmemiştir. Günümüz ekonomik gelişmeleri, İslami hukuk ilkelerine uygun yeni sözleşme modellerine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Bu nitel araştırma, betimleyici-analitik yöntem kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı, tek sözleşmede iki işlem yapılmasına ilişkin şer'i düzenlemeleri incelemek, tarafların farkında olmadan sözleşmeyi geçersiz kılabilecek dinî ve ekonomik sakıncaları analiz etmek ve bunlardan kaçınmanın yollarını sunarak sözleşmenin geçerliliğini ve başarılı uygulanmasını sağlamaktır. Birinci sonuç: İki işlemi tek sözleşmede birleştiren karma (mürekkep) sözleşme, şu dört şer'i şartı sağlaması halinde caizdir: Birleşimin dinen yasaklanmış olmaması, harama aracı kılınmaması, karşılıksız işlem (teberru) ve karşılıklı işlem (muavaza) sözleşmelerinin bir arada bulunmaması ve birleştirilen sözleşmeler arasında çelişki olmaması. Ancak unutulmamalıdır ki, her karma sözleşmenin hükmü, sözleşmenin niteliğine ve birleşim şekline göre değişir; bazı bileşimlere izin verilirken bazıları yasaklanmıştır. İkinci sonuç: Tek sözleşmede iki işlem yapılırken dikkat edilmesi gereken dört şer'i sakınca şunlardır: Faize (riba) yol açabilecek hileli düzenlemeler, anlaşmazlığa sebep olabilecek belirsizlik (cehalet) ve risk (ğarar), taraflardan birini aldatma veya sömürme ve sözleşmeye dinen yasak unsurlar eklenmesi. Üçüncü sonuç: Ekonomik açıdan dikkat edilmediği takdirde tarafları finansal riske sokabilecek dört sakınca ise: Şartlarda dengesizlik ve belirsizlik, finansal analizin ihmal edilmesi, uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının belirlenmemesi ve hukuki boyutların göz ardı edilmesidir. Dördüncü sonuç: Bahsi

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, 526121012@std.izu.edu.tr.

geçen şer'i ve ekonomik sakıncalardan kaçınmak için dört temel yöntem bulunmaktadır: (1) Faizin (riba) mahiyetini ve risklerini iyi anlamak, (2) Şeffaflık ve açıklık ilkelerine riayet etmek, (3) Resmî belgelendirme (tensik) yapmak, (4) Uyuşmazlık çözüm mekanizmaları oluşturmak. Bu tedbirler, sözleşmenin geçerliliğini ve başarısını garanti altına alırken, sakıncalara düşme ve anlaşmazlık ihtimallerini de önemli ölçüde azaltmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Karma sözleşmeler (mürekkep akitler), Tek sözleşmede iki işlem, Şer'i sakıncalar, Ekonomik riskler, İslami hukuk düzenlemeleri.*

المحاذير الشرعية والاقتصادية في عقد صفقتين في صفقة

المقدمة

تعتبر المعاملات المالية عنصراً أساسياً في النشاط الاقتصادي المعاصر، إذ تتطلب هذه العمليات الالتزام بالأسس الفقهية لضمان مطابقتها لأحكام الشريعة الإسلامية. تقوم المعاملات المالية على مجموعة من القواعد الناظمة لها، منها النهي عن الربا الذي يعد من أنواع الكبائر في الإسلام، ويشمل ذلك منع أي نوع من أنواع الفوائد أو الزيادة المشروطة على القروض. كما يُمنع الغرر أو الغموض في العقود، مما يعني أنه يجب أن تكون العقود واضحة ومحددة بدون أي غموض قد يؤدي إلى حدوث نزاعات بين الأطراف، وهذا يتطلب الوضوح في الشروط عند التعاقد لضمان فهم كل طرف لالتزاماته وحقوقه. بالإضافة إلى ذلك، يتم بناء كل صفقة على أساس العدل والمساواة، مما يعني أن العقود يجب أن تعكس المساواة والعدالة بين الأطراف مع منع أي استغلال أحدهما على الآخر.

تتعدد في زمننا الحالي أنواع العقود المستحدثة أو ما اصطلح بالعقود المركبة التي تتضمن صفقتين أو أكثر ضمن صفقة واحدة، مثل عقود المرابحة للآمر بالشراء، والتأجير المنتهي بالتمويل، والمشاركة المتناقصة، والتأمين التكافلي، والتورق المصرفي وغيرها من العقود المركبة، حتى أصبحت المؤسسات المالية الإسلامية في الدول المختلفة تعتمد على بعض العقود المركبة كجزء أساسي من إستراتيجياتها التمويلية تستخدمها لتقديم خدمات مالية متنوعة تلبي احتياجات العملاء مع الالتزام بالشريعة الإسلامية.

وتعد العقود المركبة من الظواهر الحديثة في مجال المعاملات الإسلامية، إذ لم يكن هذا المصطلح معروفًا في زمن صدر الإسلام، وإنما يتناول الفقهاء العقود المجتمعة بشكل عام دون تخصيص مصطلح معين لها. وقد نشأ هذا الأمر استجابة للتطورات الاقتصادية والمالية المعاصرة، مما يقتضي الحاجة إلى تركيب صيغة اتفاقية جديدة تلبي احتياجات السوق مع المراعاة في الوقت نفسه لمبادئ الشريعة الإسلامية. ثم بدأ الفقهاء المعاصرون دراسة هذه الظاهرة، حيث تم التكييف والتأصيل الشرعي لتلك العقود لضمان توافقها مع أحكام الشريعة الإسلامية، وتوصلوا إلى إجازة الجمع بين العقدين بشرط أن يكون كل عقد صحيح بمفرده وألا يؤدي الجمع بين العقود إلى محرم شرعًا. كما يجب أن تكون الشروط واضحة ولا تتضمن غررًا أو غموضًا، مما يعزز من شفافية العقد ويقلل من احتمال النزاعات.

ومما يلفت نظر الباحث أن تعدُّد العناصر في العقد المركب قد يترتب عليه أن تنشأ إشكاليات شرعية تؤثر في صحة العقد وتبطله، كما قد تنشأ مخاطر اقتصادية تؤدي إلى خسائر مالية أو نزاعات بين الأطراف أو آثار سلبية أخرى. وبعد الاطلاع على الدراسات السابقة التي تتناول موضوع العقود المركبة، وجد الباحث أنه بالرغم من أن جلّها تناولت جوانب مختلفة للعقود المركبة، ولكن هناك فراغ أدبي أو فجوة علمية حول توضيح المحاذير في صفقتين في صفقة من الناحية الشرعية والاقتصادية، كما تفتقر الأدبيات دراسة الجانب التطبيقي حول كيفية تفادي هذه المحاذير في مجال المعاملات المعاصرة لضمان عدم مخالفة أحكام الشريعة وعدم الوقوع في خسائر مالية متزايدة. هذا مما لم تعالجه الدراسات السابقة بشكل كافٍ.

وعلى ذلك أراد الباحث سد هذه الفجوة من خلال تحليل المحاذير الشرعية والاقتصادية المكتنفة حول عقد صفقتين في صفقة، مع تقديم مقترحات عملية للممارسين والمشرعين لضمان توافق هذه المعاملات مع المبادئ الشرعية والاقتصادية، مما يتوقع أن يساهم ذلك في تعزيز الفهم الأكاديمي والعملي للمعاملات المالية الإسلامية.

أهمية البحث

تكمن أهمية هذا البحث في تقديم فهم واضح للمحاذير التي يجب مراعاتها فيما يتعلق بالجمع بين العقدين ضمن عقد واحد، تتمثل في الإشكالات الشرعية والاقتصادية التي قد يقع الناس فيها عند صياغة العقد، مما قد يسهم في تعزيز الوعي الشرعي لدى المهتمين والقائمين بالمعاملات المالية الإسلامية. كما يقدم البحث حلولا مقترحة لتفادي تلك المحاذير مما يدعم مجال الاقتصاد الإسلامي ويشجع على تطوير الفقه الإسلامي. كما يتوقع أن يسهم البحث في تنظيم المعاملات المالية بما يتوافق مع المبادئ الإسلامية والاقتصادية ويقلل من النزاعات القانونية، وهذا يعني تعزيز الالتزام بأحكام الشريعة.

مشكلة البحث

تتمثل إشكالية البحث في أنه وردت أحاديث نبوية حول بيعتين في بيعة وصفقتين في صفقة، حيث يكون المعنى الظاهر منها النهي عن إبرام بيعتين في بيعة وحدة، ولكن لم ترد أحاديث أخرى تفسر ذلك بشكل واضح حيث تميز ما يجوز جمعه من عقود مختلفة عما لا يجوز، حتى اختلف الفقهاء القدامى في تفسير الأحاديث واستنباط الأحكام. وفي ظل النظام الاقتصادي المعاصر القائم على أساس غير الشرعي مع زيادة التعقيدات في أنواع المعاملات المالية، هناك حاجة ماسة إلى إيجاد الحلول واستجابة المتطلبات في المعاملات بما يتوافق مع الشريعة الإسلامية، مما فيها إحداث البدائل للعقود الربوية والمحرمة بالعقود المستحدثة الشرعية. وهذا يتطلب التعرف على الضوابط الشرعية التي تنظم الجمع بين العقدين، كما يتطلب توضيح المحاذير الشرعية والمحاذير الاقتصادية التي يجب تجنبها عند التعاقد، لضمان مطابقة العقود بالمبادئ الشرعية وعدم الوقوع في خسائر مالية متزايدة أو نزاعات بين الأطراف. وهذا ما سيحاول البحث التوصل إليه، من خلال وضع السؤال الرئيس، وهو:

"ما المحاذير الشرعية والاقتصادية التي يجب مراعاتها في عقد صفقتين في صفقة، وما سبل تفاديها؟"

ويتفرع منه الأسئلة الفرعية كما يلي:

- ما مفهوم صفقتين في صفقة؟ وما يقصد بالمحاذير الشرعية والمحاذير الاقتصادية؟
- ما تفسير العلماء لأحاديث النهي عن صفقتين في صفقة؟
- ما هي الضوابط الشرعية لصحة عقد صفقتين في صفقة؟
- ما هي المحاذير الشرعية والاقتصادية التي يجب مراعاتها عند إبرام صفقتين في صفقة؟
- ما هي سبل تفادي تلك المحاذير لضمان عدم الوقوع فيها وتقليل احتمالية النزاعات والخسائر المالية؟

أهداف البحث

يهدف البحث من خلال دراسة الموضوع إلى ما يلي:

1. التعرف على ماهية صفقتين في صفقة والعقود المركبة، وعلى الخلاف الفقهي بين الفقهاء حول أحاديث النهي عن الجمع بين العقدين.

2. التعرف على الضوابط الشرعية التي يجب مراعاتها عند صياغة صفقتين في صفقة واحدة لضمان مطابقة العقد مع الشريعة الإسلامية.
3. توضيح المحاذير الشرعية والاقتصادية التي قد يقع فيها أطراف التعاقد عند عقد صفقتين في صفقة، مما قد يترتب عليه بطلان العقد ووقوع الأطراف في النزاع والخسائر.
4. تقديم مقترحات عملية لتفادي المحاذير الشرعية والاقتصادية ليتمكن كل أطراف التعاقد من عدم مخالفة أحكام الشريعة ومن عدم احتمالية نشوء النزاعات وخسائر مالية متزايدة.

منهجية البحث

يعتمد الباحث في هذا البحث على **المنهج الوصفي التحليلي** في معالجة مشكلة البحث الرئيسية، حيث يستخدم المنهج الوصفي في معالجة الجانب النظري كتعريف المصطلحات الرئيسية للبحث، وشرح الضوابط الشرعية في الجمع بين العقدين، في حين يعتمد الباحث على المنهج التحليلي في تحليل المحاذير الشرعية والاقتصادية عند تركيب العقدين، كما يعتمد عليه في تقديم مقترحات عملية لتفادي هذه المحاذير.

الدراسات السابقة

الأول: "المحاذير الشرعية على بعض منتجات الهندسة المالية الإسلامية"، ورقة بحثية قدمها نور الدين حامد، ومراد محبوب، كلية العلوم الاقتصادية والتجارية وعلوم التسيير جامعة بسكرة. يهدف البحث إلى إيجاد البدائل للمخالفات وتقديم الحلول لعلاجها وصولا إلى أهم التحديات التي تواجه الصناعة المصرفية الإسلامية. يشترك هذا البحث مع البحث الحالي في أنهما يتناولان موضوع المحاذير الشرعية في مجال المعاملة المالية. يتركز هذا البحث في موضوع عقد المرابحة للآمر بالشراء والتورق المصرفي، أما البحث الحالي فيتميز في تناول موضوع العقود المركبة بشكل إضافة إلى المحاذير الشرعية والاقتصادية.

الثاني: "المواطأة على إجراء العقود المتعددة في صفقة واحدة"، ورقة بحثية منشورة في مجلة العدل، العدد 27، عام 1426ه، قدمها نزيه كمال حماد، جامعة أم القرى بمكة المكرمة. يهدف البحث إلى دراسة آراء العلماء حول حكم المواطأة على العقود والوعود في المعاملات المالية، وقد توصل إلى تقسيم الأحكام إلى خمس حالات بعضها جائز وغيرها غير جائز. يشترك البحث مع البحث الحالي في تناول موضوع الجمع بين العقدين في صفقة واحدة، أما الفرق بينهما فإن الأول يتركز في حكم المواطأة على إجراء العقود أما البحث الحالي فيتركز في تحليل المحاذير عند إجراء العقود من الناحية الشرعية والاقتصادية.

الثالث: "العقود المركبة في الفقه الإسلامي وتطبيقاتها المعاصرة كما يجريها البنك الإسلامي الفلسطيني"، ورقة بحثية كتبها سمير محمد عواودة. يهدف البحث إلى مناقشة تطبيقات معاصرة للعقود المركبة في البنك الإسلامي الفلسطيني. توصل البحث إلى بعض النقاط أهمها أنه يجوز عقد المرابحة للآمر بالشراء والإجارة المنتهية بالتمليك كما يجوز عقد المشاركة المتناقصة. يشترك البحث مع البحث الحالي في تناول العقود المركبة في ظل المعاملة المالية المعاصرة، أما الفرق بينها فإن هذا البحث يختص في ثلاثة عقود المذكورة، في حين يتميز البحث الحالي بتناول العقود المركبة بشكل عام من حيث تحليل المحاذير الشرعية والاقتصادية عند إجرائها.

الرابع: "أحاديث النهي عن صفقتين في صفقة واحدة سندها ومتنها وفقهها دراسة تحليلية"، ورقة بحثية قدمها علي محيي الدين القره داغي عام 1415ه. يهدف البحث إلى تحليل النصوص الحديثية من حيث السند والمتن والفقه والتطبيق المتعلقة بالنهي عن صفقتين في صفقة. وأهم ما توصل إليه البحث هو ترجيح المراد بالنهي عن صفقتين في صفقة وعن بيعتين في بيعة وعن الشرطين في بيع أنه معنى واحد يتمثل في عقد يتضمن أمرين، وينقسم حكمه على حالتين: أحدهما جائز وثانيهما لا يجوز. يشترك هذا البحث

مع البحث الحالي في معالجة موضوع صفقتين في صفقة واحدة أو تركيب عقدين في عقد واحد، أما الفرق بينهما فالأول يتركز في الأحاديث النبوية والبحث الحالي يتركز في تحليل المحاذير الشرعية وكذلك الاقتصادية التي قد يقع عند إبرام صفقتين في صفقة.

الخامس: "Philosophical Analysis of Multi-Contract Terminology Perspective of Sharia Economic Law". Muhammad Yunus, Sofyan Al-Hakim, Iwan Setiawan. AL-AFKAR Journal for Islamic Studies, Vol. 6, No. 3 (2023).

يكون العنوان باللغة العربية **"التحليل الفلسفي لمصطلح العقود المركبة في منظور فقه الاقتصاد الإسلامي"**. يتناول البحث تقييم فلسفي على آراء الفقهاء والمحدثين حول العقود المركبة كما يتناول تطبيقاتها المعاصرة. وقد توصل إلى أن أصل اختلاف العلماء المعاصرين في أحكام العقود المركبة يرجع إلى اختلافهم في تفسير أحاديث النهي عن بيعتين في بيعة، والنهي عن صفقتين في صفقة، والنهي عن سلف وبيع، كما خلص البحث إلى أن العقود المركبة التي تطبق في المعاملات المعاصرة هي نوعان: العقود المتقابلة (اشتراط عقد في عقد) والعقود المجتمعة (الجمع بين العقدين). يشترك البحث مع البحث الحالي في تناول موضوع العقود المركبة من ناحية التأصيل الشرعي، بينما يتميز البحث الحالي في أنه يحلل الموضوع من ناحية المحاذير الشرعية والاقتصادية كما يقدم حلولًا لتفاديها.

الجديد من البحث

يلاحظ من الدراسات السابقة الذكر أنها تشترك في معالجة قضية الجمع بين عقدين أو أكثر ضمن عقد واحد مع اختلاف الجوانب لكل دراسة، ولكنها لم تتطرق بشكل تفصيلي على الإشكاليات التي قد يقع فيها أطراف التعاقد عند إبرام العقود المجتمعة، كما لم توجد دراسة تتناول مقترحات عملية في تفادي تلك الإشكاليات لضمان عدم مخالفة الشريعة الإسلامية أو الوقوع في الخسائر المالية والنزاعات.

فهذا ما سيعالجه البحث الحالي، من خلال شرح الضوابط الشرعية ثم تحليل المحاذير الشرعية والاقتصادية التي تكتنف العقد المركب أو صفقتين في صفقة، مع تقديم الحلول لتفادي المحاذير من أجل ضمان عدم وقوع المتعاقدين في المحرمات والخسائر والنزاعات عند إجراء العقد.

مخطط البحث

يتكون البحث من ثلاثة مباحث:

المبحث الأول: مفهوم المحاذير الشرعية وصفقتين في صفقة

المبحث الثاني: تفسير أحاديث النهي عن جمع صفقتين في صفقة والضوابط الشرعية له

المبحث الثالث: المحاذير الشرعية والاقتصادية في صفقتين في صفقة وسبل تفاديها

المبحث الأول

مفهوم المحاذير الشرعية والاقتصادية وصفقتين في صفقة

المطلب الأول: مفهوم المحاذير الشرعية والاقتصادية

محاذير لغة جمع محذور، وهو اسم المفعول من حَذِرَ، حذر الشخص: تيقّظ واستعد وتأهب وتنبّه، حذر من الشيء: خافه واحترز منه.[1] والمحاذير جمع محذور، هي الأمور التي تخاف وتؤخذ في الاعتبار لتجنبها أو الحذر منها. وبذلك يمكن تعريف المحاذير الشرعية بأنها الأمور التي يجب مراعاتها على كل مسلم في حياته اليومية ومعاملاتهم المالية وأخذها في الاعتبار من أجل تجنب الوقوع في مخالفة أحكام الشريعة الإسلامية. أما المقصود بالمحاذير الاقتصادية فهي المخاطر المحتملة التي قد تواجه الأفراد أو المؤسسات عند القيام بالتعاملات أو الاستثمارات المالية مما قد يؤثر سلبا على الأداء المالي وتؤدي إلى الخسائر المالية.

المطلب الثاني: مفهوم صفقتين في صفقة والعقود المالية المركبة

الفرع الأول: تعريف صفقتين في صفقة

الصَفْقَةُ لغة اسم المرة من الصَفْق: الضرب يسمع له صوت، والصرف، والرد، وصفق فلانا بالسيف: ضربه، وصفْقَة رابحة أو خسارة: بيعة.[2] والصفقة هي الضرب باليد على يد أخرى أو على يد شخص آخر عند البيع، وقد كانت عادة العرب إذا وجب البيع ضرب أحد المتبايعين يده على يد مقابله ثم أصبح لفظ الصفقة بمعنى عقد البيع نفسه في العرف كما استعمل في الاصطلاح الفقهي إذا تم وكمُل.[3]

والصفقة في الاصطلاح الفقهي هي عبارة عن العقد البات اللازم الذي لا خيار فيه، قال السرخسي "الصفقة هي اللازمة النافذة". وقد كانت العادة بين المتعاقدين جارية أن يصفِّق كل واحد منهما على يد صاحبه عند تمام العقد وانبرامه.[4] وبهذا تكون الصفقة بالمعنى الاصطلاحي الفقهي أوسع من معناه اللغوي الذي هو البيع نفسه، فالصفقة يشتمل العقود المختلفة بما فيها عقد البيع.

وقد ورد لفظ "صفقتين في صفقة" في الحديث النبوي المروي عن سماك عن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود عن أبيه قال: نَهَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ صَفْقَتَيْنِ فِي صَفْقَةٍ.[5] كما ورد في صحيح ابن حبان برواية سماك بعبارة أخرى، حيث قال ابن مسعود رضي الله عنه: لَا تَحِلُّ صَفْقَتَانِ فِي صَفْقَةٍ، وَإِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلى الله عَلَيه وسَلم لَعَنَ آكِلَ الرِّبَا، وَمُوكِلَهُ، وَشَاهِدَيْهِ، وَكَاتِبَهُ.[6]

وقد جاء تفسير الصفقتين في صفقة من راوي الحديث سماك بأن يبيع الرجل الشيء فيقول: هذا بنساء بكذا وكذا وهو بنقدٍ كذا وكذا، أي ويفترقان دون أن يعيّن المشتري بأي الثمنين اشترى. وقد وافقه بهذا التفسير أحمد والشافعي وأبو عبيد القاسم بن سلام. وذهب الشوكاني وابن قيم الجوزية إلى أن معنى الصفقتين في صفقة بيعتان في بيع، وذهب آخرون إلى أن الصفقتين في صفقة أعم مطلقا من البيعتين في بيعة لكون البيع نوع من الصفقات.[7] وهذا المعنى المختار عند الباحث، فالصفقتان في صفقة معناه العقدان في عقد

---

[1] https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D8%AD%D8%A7%D8%B0%D9%8A%D8%B1 /

[2] الفيروز آبادي، مجد الدين محمد بن يعقوب، القاموس المحيط، ط8، (بيروت: مؤسسة الرسالة، 2005)، 901.

[3] حماد، نزيه، معجم المصطلحات المالية والاقتصادية في لغة الفقهاء، ط1، (دمشق: دار القلم، 2008)، 279.

[4] المرجع السابق، ص279.

[5] الشوكاني، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله، نيل الأوطار منتقى شرح الأخبار، تحقيق عصام الدين الصبابطي، ط1، (مصر: دار الحديث، 1993)، ج5، ص180.

[6] ابن حبان، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البستي، صحيح ابن حبان، تحقيق محمد علي سونموز وخالص آي دمير، ط1، (بيروت: دار ابن حزم، 2012)، ج3، ص529.

[7] حماد، معجم المصطلحات المالية والاقتصادية في لغة الفقهاء، ص279.

واحد يدخل فيه أنواع العقود المختلفة بما فيها البيع. وسيأتي تفصيل آراء الفقهاء حول الأحاديث الواردة المتشابهة المعنى في المبحث القادم.

الفرع الثاني: تعريف العقود المالية المركبة

بعد التعرف على لفظ صفقتين في صفقة الذي هو المصطلح القديم، ينبغي التعرف على "العقود المالية المركبة" التي هي المصطلح الجديد. فلفظ العقود المالية المركبة مشابه للفظ صفقتين في صفقة، وهو المستخدم في مجال المعاملة المالية المعاصرة. وقد ذكر بعض العلماء المعاصرين تعريفات لهذا المصطلح، فقال بعضهم إن العقود المالية المركبة هي: "مجموع العقود المالية المتعددة التي يشتمل عليها العقد – على سبيل الجمع أو التقابل – بحيث تُعتبر جميع الحقوق والالتزامات المترتبة عليها بمثابة آثار العقد الواحد".[8] وجاء تعريف آخر له: "أن يشتمل العقد على عقدين أو أكثر على سبيل الجمع أو التقابل، بحيث تعتبر جميع الحقوق والالتزامات المترتبة عليها جملة واحدة لا تقبل التفريق والتجزئة بمثابة العقد الواحد".

ويمكن القول من خلال ملاحظة التعريفين إن العقود المالية المركبة تتكون من عقدين أو أكثر يوجد ربط فيما بينها، بحيث تترتب على تركيبها الآثار كآثار العقد الواحد. وبذلك فالعقود المالية المتعددة التي ليس بينها ترابط في معاملة واحدة لا تدخل ضمن موضوع العقود المالية المركبة. كما يلاحظ أنها تنقسم على نوعين أحدهما يتمثل في اجتماع العقدين في عقد واحد (الجمع)، والثاني اشتراط عقد في عقد (التقابل).

وعلى ما سبق يصدق أن تسمى صفقتان في صفقة بالعقود المالية المركبة لما بينهما من تشابه في المعنى، فكلاهما يعبران عن تركيب أو جمع عقدين فأكثر يترتب عليه آثار بمثابة العقد الواحد لا يقبل التجزئة.

المبحث الثاني

تفسير أحاديث النهي عن صفقتين في صفقة والضوابط الشرعية له

المطلب الأول: أحاديث النهي عن صفقتين في صفقة

وردت أحاديث نبوية تتعلق بالنهي عن جمع عقدين أو أكثر ضمن صفقة واحدة، أحيانا بعبارة صفقتين في صفقة وأحيانا بعبارة بيعتين في بيعة، حيث يظهر المعنى منها أنه لا يجوز الجمع بين بيعتين في بيعة واحدة. واختلف الفقهاء القدامى عند تفسير هذه الأحاديث، حول ما يدخل ضمن المنهي عنه من العقود وما لا يدخل، وحول ما يجوز جمعه وما لا يجوز. وفيما يلي بعض الأحاديث الثابتة المتشابهة المعنى:

الحديث الأول: عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال: نَهَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ صَفْقَتَيْنِ فِي صَفْقَةٍ.[9]

الحديث الثاني: عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال: لَا تَحِلُّ صَفْقَتَانِ فِي صَفْقَةٍ، وَإِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلى الله عَلَيه وسَلم لَعَنَ آكِلَ الرِّبَا، وَمُوكِلَهُ، وَشَاهِدَيْهِ، وَكَاتِبَهُ.[10]

---

[8] عبد الله محمد العمراني، العقود المالية المركبة، ط2، (الرياض: دار كنوز إشبيليا، 2010)، ص46.
[9] الشوكاني، محمد بن علي بن محمد بن (الترميذي 1996) (ابن شيبة 1989) (الكويتية بلا تاريخ)عبد الله، نيل الأوطار منتقى شرح الأخبار، ص180
[10] ابن حبان، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البستي، صحيح ابن حبان، ص529

الحديث الثالث: عن عمرو بن العاص رضي الله عنه :قَال رَسُول اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لاَ يَحِلُّ سَلَفٌ وَبَيْعٌ، وَلاَ شَرْطَانِ فِي بَيْعٍ، وَلاَ رِبْحُ مَا لَمْ يُضْمَنْ، وَلاَ بَيْعُ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ.[11]

الحديث الرابع: عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه قال: نَهَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيهِ وسَلَّمَ عَنْ بَيْعَتَيْنِ فِي بَيْعَةٍ.[12]

الحديث الخامس: عن ابن مسعود رضي الله عنه، قال: صفقتان في صفقة ربا، أن يقول الرجل :إن كان بنقد فبكذا، وإن كان بنسيئة فبكذا.[13]

وقد وردت عدة الأحاديث والآثار الأخرى المشابهة لما ذكر قوية الدرجة بحيث تنهض الاحتجاج بها في الحكم على الجمع بين العقدين في صفقة واحدة.

المطلب الثاني: تفسير العلماء لأحاديث النهي عن صفقتين في صفقة

الأول: تفسير النهي عن صفقتين في صفقة

جاء تفسيره من سماك راوي الحديث تعليق حديث "نهى صلى الله عليه وسلم عن صفقتين في صفقة، أنه قال: هو أن يبيع الرجل البيع فيقول هو بنساء كذا وهو بنقد بكذا وكذا. أي ويفترق البائع والمشتري من غير أن يتعين أي الثمنين اختاره المشتري. وفسر النسائي أن معناه أن يقول الرجل: أبيعك هذه السلعة بمئة درهم نقدا وبمئتي درهم نسيئة.[14]

ومثال ذلك أن يبيع البائع سيارة ويقول للمشتري: أبيعك هذه السيارة بألفين دينار مؤجلا، وبألف وخمسمائة دينار نقدا، ثم يتم البيع على ذلك ويفترقان دون أن يعين المشتري هل اشتراها مؤجلا أم نقدا.

الثاني: تفسير النهي عن بيعتين في بيعة

البيع معروف أنه مقابلة المال بمال عن تراض، والتاء في بيعة تدل على الوحدة، والمقصود بالنهي عن بيعتين في بيعة هو النهي عن صفقتين في صفقة واحدة. وقد فسر العلماء هذا الحديث بنفس ما فسروا به حديث النهي عن صفقتين في صفقة واحدة.

قال الترمذي: "وقد فسر بعض أهل العلم قالوا: بيعتان في بيعة أن يقول: أبيعك هذا الثوب بنقد بعشرة وبنسيئة بعشرين، ولا يفارقه على أحد البيعتين، فإذا فارقه على أحدهما فلا بأس إذا كان العقدة على واحد منهما". وهذا التفسير قول أكثر العلماء من الحنفية والمالكية والشافعية والحنابلة.[15]

وقد فسره الشافعي بتفسير آخر وهو ما ذكره الترمذي حيث قال الشافعي: "ومن معنى النهي عن بيعتين في بيعة أن يقول: أبيعك داري هذه بكذا على أن تبيعني غلامك بكذا فإذا وجب لي غلامك وجبت لك داري، وهذا تفارق عن بيع بغير ثمن معلوم ولا يدري كل واحد منهما على ما وقعت عليه صفقته".[16]

---

[11] وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية الكويتية، الموسوعة الفقهية الكويتية، ج9، ص184.
[12] الترميذي، أبو عيسى محمد بن عيسى، الجامع الكبير (سنن الترميذي)، تحقيق بشار عواد معروف، ط1، (بيروت: دار الغرب الإسلامي، 1996)، ج2، ص513.
[13] ابن شيبة، أبو بكر عبد الله بن محمد الكوفي العبسي، المصنف في الأحاديث والآثار، ط1، (لبنان: دار التج، 1989)، ج4، ص307
[14] القره داغي، علي محيى الدين، أحاديث النهي عن صفقتين في صفقة واحدة سندها ومتنها وفقهها دراسة تحليلية، (د.ن، الدوحة، 1415ه)، ص309.
[15] العمراني، عبد الله محمد، العقود المالية المركبة، ط2، (الرياض: دار كنوز إشبيليا للنشر والتوزيع، 2010)، ص90.
[16] المباركفوري، أبو محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم، تحفة الأحوذي بشرح جامع الترميذي، (بيروت: دار الكتب العلمية)، ج4، ص857.

يلاحظ من القولين المذكورين أن التفسير الأول لبيعتين في بيعة هو أن يبيع مثمنا بأحد ثمنين مختلفين، مثل أن يقول: أبيعك هذه السلعة بعشرة نقدا وبعشرين مؤجلًا ولزم البيع فيفترقان دون تحديد أحد الثمنين. والتفسير الثاني هو اشتراط عقد في عقد، مثل أن يقول: أبيعك هذه السلعة على أن تبيعني دارك بكذا.

وهناك التفسير الثالث اختاره ابن تيمية وابن قيم الجوزية، وهو أن معنى بيعتين في بيعة أن يبيع السلعة مؤجلا على أن يشتريها ممن باعها عليه بأقل ثمن نقدًا، وهي مسألة العينة.[17] ويتضح ذلك بمثال، أن يقول: أبيعك سيارتي بمائة دينار مؤجلا إلى سنة على أن أشتريها منك بتسعين حالا.

ويمكن القول إن هذا التفسير الثالث (بيعتان في بيعة يعنى بيع العينة) أقوى من التفسيرين السابَقين، لموافقته للفظ بيعتين في بيعة حيث يوجد هناك بيعتان في بيعة واحدة جمعت صفقتين في مبيع واحد أي الجمع بين البيع بالنقد والبيع بالنيسئة في حقيقة واحدة. كما يتضح أن هذه الصورة الأخيرة ما هي إلا حيلة للربا حيث يعود حاصل البيعتين إلى أن يعطيه دراهم ويأخذ أكثر منها وسلعته عادت إليه، فلا يكون له إلا أمرين إما أوكس الصفقتين وهو النقد إما زيادة فقد أربى.

الثالث: تفسير النهي عن بيع وسلف

يراد بالسلف هنا القرض، وقد جاء تفسير العلماء لحديث النهي عن بيع وسلف عن إمامين، مالك وأحمد.

قال الإمام مالك يفسر الحديث: "وتفسير ذلك أن يقول الرجل للرجل: آخذ سلعتك بكذا وكذا على أن تسلفني كذا وكذا".[18] وإذا وقع على هذا فإن الغالب أن تقع الزيادة في ثمن المبيع بسبب القرض. ويتضح ذلك بمثال، أن يشتري الرجل سلعة بمائة ريال ويشترِط على البائع أن يقرضه ألف ريال مثلا، فهذا العقد غير جائز لما فيها من احتمال القرض جر منفعة مشروطة، إذ البائع لا يقرضه إلا لأجل البيع والمشتري لا يشتري إلا من أجل الحصول على القرض.

وفسره الإمام أحمد حيث قال: أن يقرضه قرضا، ثم يبايعه عليه بيعا يزداد عليه في الثمن.[19] ويتضح ذلك بمثال، أن يقول الرجل للآخر: أقرضك ألف ريال إلى سنة على أن تشتري مني هذه السلعة بمائة، وهي سلعة قيمتها لا تساوي إلا خمسين ريالا.

يلاحظ من تفسير أحمد أنه عكس ما فسره مالك، ولكن القولين لا يتضادان بل يكمل بعضهما بعضا، إذ ما يحصل هو الجمع بين البيع والقرض أو السلف. فيمكن الاستخلاص أن معنى الحديث هو أنه يدل على النهي عن الجمع بين سلف وبيع في صفقة واحدة سواء كان ذلك على صورة شرط كأن يقول: أبيعك هذه السلعة بكذا على أن تقرضني كذا، أو أقرضك كذا على أن تبيعني هذه السلعة بكذا، أم كان على غير شرط مثل العقد الواحد الذي يتضمن البيع والقرض. فالحديث ظاهر في دلالته على هذا المعنى حيث استعمل لفظ الواو العطفية الدالة على مطلق الجمع.[20]

وقد اتفق العلماء على أنه لا يجوز بيع وسلف وهو أن يبيع السلعة على أن يقرض البائعُ المشتريَ قرضا، وقد أجمعوا على أن ذلك من البيوع الفاسدة.[21]

---

[17] العمراني، عبد الله محمد، العقود المالية المركبة، ص86. (الخضير بلا تاريخ) (مجموعة المؤلفين 2021)

[18] الخضير، عبد الكريم، شرح الموطأ لإمام مالك، كتاب مرقم في الموقع https://shamela.ws/book/12399 ج111، ص8.

[19] مجموعة المؤلفين، موسوعة الإجماع في الفقه الإسلامي، رسائل علمية من جامعة الملك سعود بالمملكة العربية السعودية، (الرياض: دار الفضيلة للنشر والتوزيع، 2021)، ج2، (ابن رشد 2004)ص879.

[20] القره داغي، علي محيى الدين، أحاديث النهي عن صفقتين في صفقة واحدة سندها ومتنها وفقهها، ص317

[21] ابن رشد، محمد بن أحمد القرطبي الحفيد، بداية المجتهد ونهاية المقتصد، (القاهرة: دار الحديث، 2004)، ج2، ص121.

خلاصة القول: أن العلماء القدامى اتفقوا على عدم جواز الجمع بين القرض والبيع، ولكن اختلفوا في استنباط الحكم في حديث النهى عن صفقتين في صفقة وبيعتين في بيعة، لاختلافهم في تفسير المصطلح، فذهب بعضهم إلى أن المقصود هو أن يبيع السلعة مؤجلا على أن يشتريها ممن باعها عليه بأقل ثمن نقدًا، وهي مسألة العينة، بينما ذهب الآخرون إلى أن معناه أن يبيع سلعة بأحد ثمنين مختلفين، كأن يقول: بعتك هذه السلعة بألف نقدا وبألفين مؤجلا.

المطلب الثالث: الضوابط الشرعية في عقد صفقتين في صفقة

قد تناول الفقهاء حكم صفقتين في صفقة حيث اختلفوا في حمل معنى الحديث، بين حمله على معناه الظاهر فيمنع اجتماع صفقتين في صفقة على سبيل الإطلاق، وبين حمل الحديث على معنى أعمق من المعنى الظاهر. فتارة حظر الفقهاء هذا الاجتماع اتباعا للمعنى الظاهر من الحديث وهو النهي، وتارة أجازوا ذلك. فاختلافهم في فهم الحديث بين العمل بمفهومه وبين العمل بظاهره هو الذي يسبب اختلاف الأحكام في هذه القضية.

فمعالجة للخلاف الفقهي ينبغي النظر إلى الضوابط الشرعية التي وضعها بعض العلماء المعاصرين توضيحا لمعرفة الحكم في عقد صفقتين في صفقة، حيث يمكن من خلالها تمييز ما يجوز جمعه من العقود عما لا يجوز. فقد ذكر العمراني الضوابط الشرعية للعقود المالية المركبة في خمسة أمور[22]، كما ذكرها نزيه حماد تارة في أربعة أمور،[23] وتارة أخرى في ثلاثة أمور.[24]

ولصحة العقد المركب الذي يجمع صفقتين فأكثر في عقد واحد، يجب على كل طرف التعاقد عند إبرام العقد مراعاة الضوابط نقسمها في أربعة نقاط، لضمان عدم الوقوع في مخالفة أحكام الشريعة، وهي:

1. ألا يكون التركيب بين العقدين محل نهي شرعي
2. ألا يكون التركيب بين العقدين وسيلة إلى محرم
3. ألا يكون العقدان متضادين
4. ألا يكون التركيب بين المعاوضة والتبرع

الضابط الأول: ألا يكون التركيب بين العقدين محل نهي شرعي

والمراد به أنه إذا كان العقد المركب قد ثبت النهي عنه في النص الشرعي فإنه يكون محرما، متى تحقق دخول هذا العقد المركب ضمن النص الشرعي. وبيان ذلك أنه وردت ثلاثة نصوص شرعية تنهى عن الجمع بين بعض العقود على سبيل الحصر، كما سبق ذكرها، وهي نهيه صلى الله عليه وسلم عن بيع وسلف، وعن بيعتين في بيعة، وعن صفقتين في صفقة.

وقد اتفق الفقهاء على أنه لا يجوز اشتراط عقد البيع في عقد القرض، وأن هذا الحكم منسحب على الجمع بين القرض والسلم، وبين القرض والصرف، وبين القرض والإجارة، إذ كلها بيوع مع قرض.[25] أما في تفسير بيعتين في بيعة فقد اختلف الفقهاء على أقوال، وأن القول الراجح منها هو التفسير بأن يبيع الرجل سلعة مؤجلًا على أن يشتريها ممن باعها بأقل الثمن حالا، وهذا مسألة بيع العينة.

---

[22] العمراني، العقود المالية المركبة، ص179.

[23] نزيه حماد، العقود المستجدة ضوابطها ونماذج منها، مجلة مجمع الفقه الإسلامي التابع لمنظمة المؤتمر الإسلامي بجدة، ع10، ص969. الموقع https://shamela.ws/book/8356

[24] نزيه حماد، قضايا فقهية معاصرة، ص253-269.

[25] (الجوزية 1991)نزيه حماد، قضايا مالية معاصرة، 254.

[26] وعلى ذلك يتبين أن العقد المركب يكون محرما إذا تحقق أنه داخل في أحد النصوص الشرعية التي ورد فيها النهي عن تركيب بعض العقود أو على صفة خاصة، ويكون ما عدا ذلك على الأصل في المعاملات المالية وهو الإباحة.

الضابط الثاني: ألا يكون التركيب بين العقدين وسيلة إلى محرم

ويمكن تعبيره بعبارة أخرى: ألا يترتب على الجمع بين العقدين توسل بما هو مشروع إلى ما هو محظور. فإذا كان التركيب بين العقدين توصُّلا إلى المحرم كالربا فالعقد المركب يصبح حراما، ولو كان كل من العقدين جائزا بمفرده.

ويتضح ذلك بمثال، أن يقول الرجل: أبيعك هذه السلعة بمائة درهم على أن أقرضك ألف درهم، فهذا اشتراط عقد البيع في القرض حيث يترتب على تركيبهما التوصل إلى الربا بالمحاباة في ثمن المبيع فيأخذ البائع زيادة على قرضه، فتوصل إلى الربا بواسطة التركيب بين عقدين كل منهما جائز بمفرده. كذلك في مسألة بيع العينة المحرمة وهي أن يقول الرجل: أبيعك هذه السيارة بمائة مؤجلا على أن أشتريها منك بثمانين حالا، فإذا لزم على ذلك فالعقد باطل لأنه يعقد من أجل الحصول على الربا، إذ حقيقة الأمر حصول البائع على زيادة في القرض بوسيلة السلعة، فلا يبيع البائع شيئا ولا يشتري المشتري شيئا إنما هو القرض بزيادة.

الضابط الثالث: ألا يكون العقدان متضادين

يقصد بذلك أنه إذا كان العقدان المجتمعان بينهما تضاد في الوضع أو تناقض في الحكم فلا يصح الجمع بينهما في صفقة واحدة. ويراد بالمتضادين صفقتان تتعاقبان في موضع واحد حيث يستحيل اجتماعهما كالسواد والبياض. فالمحظور إنما هو اجتماع عقدين مختلفين شرطًا وحكمًا إذا ترتب على ذلك تعارض في الموجبات والآثار، وهذا يحدث إذا ورد العقدان على محل واحد في وقت واحد وأحكامهما مختلفة متضادة، مثل الجمع بين هبة شيء وبيعه، أو الجمع بين المضاربة وإقراض رأس المال للمضارب ونحو ذلك.[27] أما إذا لا يترتب على الجمع تضاد في الموجبات والآثار فيجوز اجتماعهما في صفقة واحدة لعدم التنافي، مثل الجمع بين البيع والإجارة ونحوه.[28]

وصورة البيع مع الإجارة التي يجوز اجتماعهما أن يقول: بعتك سيارتي وأجّرتك داري سنة بألف. فالبيع والإجارة مختلفان في الحكم من حيث إن الضمان ينتقل في البيع بتسليم العين، بخلاف الإجارة، كما يختلفان في المعقود عليه، فالبيع يرد على عين موجودة أما الإجارة تَرِد على منافع غير موجودة عند التعاقد بل يحدث شيئا فشيئا وآنا فآنًا.

كما يجوز عند الجمهور اجتماع البيع والسلم، كأن يقول: أبيعك ثوبي ومئة صاع حنطة سلمًا بدينار، وكذلك الإجارة والسلم كأن يقول: أجرتك داري هذه سنةً وبعتك مئة صاع حنطة سلمًا بدينار. كما أجازوا اجتماع البيع مع الكفالة والحوالة، أو اجتماع السلم مع الكفالة.[29] ويلاحظ من هذه الصور أنها جمع بين عقدين مختلفين وضعًا متباينين حكمًا وشروطًا، ومع ذلك أجازوها، فمحور المنع في هذا الجمع إذن وجود التضاد والتناقض لا مجرد اختلاف الحكم والشرط.

الضابط الرابع: ألا يكون التركيب بين المعاوضة والتبرع

يقصد به أن يكون الجمع بين عقدين أحدهما عقد معاوضة والآخر عقد تبرع، وإذا كان كذلك فإن العقد غير صحيح حسب ما يفقده هذا الضابط. وأصل ذلك حديث النهي عن سلف وبيع كما سبق ذكره، حيث استنبط الفقهاء إلى تعميم النهي على الجمع بين البيع

---

[26] العمراني، العقود المالية المركبة، ص180.
[27] العمراني، العقود المالية المركبة، ص185.
[28] نزيه حماد، قضايا فقهية معاصرة، ص 262-263.
[29] المرجع السابق، ص182-184.

وأمثاله، وبين عقد القرض وأمثاله. فجماع معنى الحديث هو أنه لا يجوز الجمع بين معاوضة وتبرع: لأن ذلك التبرع لا يتم إلا من أجل المعاوضة، والمعاوضة لا يتم إلا من أجل التبرع.[30] فإذا جُمع بين قرض وإجارة فهو يعتبر الجمع بين سلف وبيع أو مثله، كما إذا جمع بين عقد الإجارة أو مثله وبين عقد الهبة والعارية أو مثله فهو أيضا الجمع بين سلف وبيع أو مثله.

خلاصة القول: يمكن الاستنتاج من خلال ما سبق أن التركيب بين العقدين إذا كان سليما من الضوابط الأربعة - وهي كونه منهيا بالنصوص الشرعية، وكونه وسيلة إلى محرم، وكونه بين التبرع والمعاوضة، وتوافر التضاد بين العقدين – فحكمه يبقى على الحكم الأصلي في المعاملة المالية وهو الإباحة. فليس كل العقود المركبة ممنوعة شرعًا على وجه الإطلاق، وإنما بعض منها يجوز وبعض آخر لا يجوز حسب طبيعة التركيب وطبيعة كل عقد.

المبحث الثالث

المحاذير الشرعية والاقتصادية في عقد صفقتين في صفقة وسبل تفاديها

المطلب الأول: المحاذير الشرعية في عقد صفقتين في صفقة

الفرع الأول: التحايل إلى الربا

تظهر العلاقة الواضحة بين الحيلة الربوية وجمع صفقتين في صفقة واحدة، وذلك أن أحد أسباب الجمع بين العقود هو محاولة استحلال عقد محرم بما هو حلال أو بعبارة أخرى أخذ الربا بوسيلة تركيب العقود ظاهره صحيح شرعًا. ولاتساع حجم هذا الموضوع مع ضيق صدد الدراسة، نختصره في بيان العينة واشتراط البيع في القرض.

أولًا: بيع العينة

يقصد بالعينة بأن يبيع الرجل سلعة بالنسيئة على أن يشتريها ممن باعها عليه بأقل الثمن حالا، فهي عقد واحد يتضمن عقدين: العقد الأول بيع بثمن آجل، والثاني بيع بثمن عاجل، على سلعة واحدة، وكل من العقدين جائز بمفرده. فالمشكلة الشرعية في حقيقة هذه المعاملة هي التحايل لأخذ الربا، إذ المحصلة هي محصلة القرض نفسه بفائدة، فالذي حصل في العينة وفي القرض الربوي سواء وهو أن يعطيه دراهم ويأخذ أكثر منها.[31]

ويلاحظ من خلال التعريف أن البيعة الثانية تقع على السلعة الأولى نفسها ويترتب على ذلك إعادة نقل السلعة من يد المشتري إلى يد البائع، وهذا يعنى أن البيعة الأولى فقدتْ الغرض منها ولم تتحقق في هذا التعاقد مصلحة التبادل الأساسية. وقد أجمع جمهور الأئمة على تحريم بيع العينة.[32] فالمتبايعان في هذه المعاملة لم يقصدا السلعة تملكًا وتمليكًا ولا غرض لهما فيها، وإنما الغرض منهما هو النقود حصولا وإعطاء. فهما لا يباليان بالسلعة ولا بقيمتها.

وعلى ما سبق فالمحظور من هذه المعاملة المالية هو وجود الرابط بين البيعة الأولى والثانية، حيث إن المعقود عليه بينهما السلعة الواحدة بثمنين مختلفين. فإذا كانت البيعتان تقعان على سلعتين مختلفتين بثمن واحد فإن ذلك غير محظور شرعًا كأن يقول: بعتك هذه السيارة وهذا البيت بألف دينار، وهذه الصورة الأخيرة تختلف عن صورة بيع العينة تمامًا.

ثانيًا: اشتراط البيع في القرض

---

[30] العمراني، العقود المالية المركبة، ص187.
[31] العمراني، العقود المالية المركبة، ص164.
[32] ابن القيم الجوزية، إعلام الموقعين عن رب العالمين، تحقيق محمد عبد السلام إبراهيم، (بيروت: دار الكتب العلمية، 1991)، ج3، ص250.

ومن صورة التحايل على أخذ الربا أن يشترط في عقد القرض عقد البيع أو نحوه، كأن يقول: بعتك هذه السيارة بكذا على أن أقرضك كذا. فيخاف من هذه الاتفاقية أن يحابي البائع في الثمن فيأخذ زيادة على إقراضه للمشترين، وبذلك توصل إلى الربا بواسطة الجمع بين عقدين كل منهما جائز بمفرده.[33]

والإشكالية في ذلك أن القرض ليس من أنواع عقود المعاوضة بل هو من عقود التبرع والبر والخير والمكارمة التي لا يصح أن يكون له عوض. فإن اقترن القرض بعقد معاوضة لكان فيه حصة من العوض، فيخرج القرض عن مقتضاه. كما تكمن الإشكالية في اشتراط البيع في القرض، أنه إذا كان القرض غير مؤقت فهو غير لازم للمقرض، والبيع وما يشابهه من العقود اللازمة كالإجارة والنكاح لا يصح أن يقارنه عقد آخر غير لازم لما في ذلك من التضاد والتعارض في الحكم والموجبات.

وبالنظر إلى الضوابط الشرعية التي سبق ذكرها، يمكن القول إن صورة بيع العينة وصورة اشتراط البيع في القرض تنضبطان للضابط الأول (التركيب بين العقدين محل نهي شرعي) فالعينة داخلة ضمن المنهي عنه حيث إن صورة العينة هي صورة بيعتين في بيعة نفسها التي ثبت النص على منعها، وهو حديث "نهى عن بيعتين في بيعة"، كما أن اشتراط البيع في القرض داخلًا ضمن المنهي عنه وفقًا لهذا الضابط، حيث ثبت النص على منع ذلك وهو حديث "لا يحل بيع وسلف". كما أنها منضبطان للضابط الثاني (التركيب بين العقدين وسيلة إلى محرم)، فصورة بيع العينة واضحة على أنها استحلال أخذ الربا المحرم بوسيلة السلعة، كما أن اشتراط بيع في القرض يؤدي إلى الوقوع في الربا المحرّم وقد سبق بيان ذلك.

أما الضابط الثالث (كون العقدين متضادين) والضابط الرابع (التركيب بين معاوضة وتبرع)، فالعينة لا تنضبط فيهما، وإنما هي منضبطة للضابط الأول والثاني فقط. في حين أن اشتراط البيع في القرض منطبق للضابط الثالث والرابع، إذ أنه الجمع بين العقدين المؤدّي إلى وجود التضاد بينهما، كما أنه الجمع بين المعاوضة المتمثلة في البيع وبين التبرع المتمثل في القرض، وبذلك ثبت عدم جواز اشتراط البيع في القرض وفقًا للضوابط الأربعة كلها.

الفرع الثاني: الجهالة والغرر المؤديتان إلى النزاع

الغرر لغة: اسم مصدر من غرَّر: الخطر أو عدم اليقين، وقيل أصل الغرر النقصان.[34] والغرر في الاصطلاح الفقهي هو ما كان مستور العاقبة، وعرّفه ابن القيم: الغرر هو ما لا يعلم حصوله أو لا تعرف حقيقته ومقداره. وقال الشيرازي الشافعي: الغرر هو ما انطوى عنه أمره وخفي عليه عاقبته. كما عرّفه الزحيلي: الغرر هو الخطر بمعنى أن وجوده غير متحقق فقد يوجد وقد لا يوجد.[35]

والجهالة لغة: من الجَهْل: ضدّ العلم أو خلو النفس من العلم، أو اعتقاد شيء بخلاف ما هو عليه. أما لفظ الجهالة في اصطلاح الفقهاء فيستعمل فيما إذا كان الجهل متعلقًا بخارج عن الإنسان كمبيع أو مؤجر ونحوه، أما لفظ الجهل فيستعمل غالبًا في حالة ما إذا كان الإنسان موصوفا به في فكره أو اعتقاده أو قوله أو فعله. وقد ذكر الفقهاء أن الجهالة المفضية إلى النزاع في عقود المعاوضات تمنع من صحة العقد.[36]

---

[33] العمراني، العقود المالية المركبة، ص185-186.
[34] نزيه حماد، معجم المصطلحات المالية والاقتصادية في لغة الفقهاء، ط1 (دمشق: دار القلم، 2008)، ص343.
[35] وهبة الزحيلي، الفقه الإسلامي وأدلته، ط4 (دمشق: دار الفكر)، ج5، ص411.
[36] نزيه حماد، معجم المصطلحات المالية والاقتصادية في لغة الفقهاء، ص165.

تظهر العلاقة بين الجهالة والغرر وبين تركيب صفقتين في صفقة، حيث يؤثران على صحة العقد. فالغرر في هذا الصدد يعنى الخطر أو عدم اليقين بينما تشير الجهالة إلى عدم المعرفة لشروط العقد. ويمكن تفصيل تأثيرات الغرر والجهالة على العقد المركب في ثلاثة أمور كما يلي:

الأول: إذا تعدد عناصر العقد المركب فيترتب عليه زيادة احتمالية وجود الغرر والجهالة، مما قد يؤدي إلى النزاعات بين الأطراف في المستقبل

الثاني: إذا كانت الالتزامات والشروط في العقد المركب غير محددة بشكل دقيق، وبعبارة أخرى إذا وردت الجهالة والغرر كعدم المعلومات الكافية للثمن أو المثمن أو نحوه، فسوف يؤدي ذلك إلى عدم تنفيذ العقد.

الثالث: وجود الغرر والجهالة قد يفضي إلى فقدان الثقة بين أطراف التعاقد كما يؤثر سلبًا على العلاقة التجارية كما يزيد من احتمالية النزاعات.

وعلى ذلك علمنا أن للشفافية عند التعاقد أهمية كبيرة، فيجب على كل أطراف التعاقد تفادي هذه الآثار السلبية المذكورة، وذلك من خلال توضيح الثمن والشروط والتفاصيل بدقة، وتحديد المواصفات بشكل واضح حيث لا تحتمل تساؤلات، كذلك وضع آليات حل النزاعات بين الأطراف ليقلل من تصعيد المشاكل كما يوفر الوقت والمال لحل النزاعات مقارنة باللجوء إلى المحاكم.

الفرع الثالث: الغش والاستغلال

الغش لغة الخديعة والحقد والغِلّ، وهو نقيض النصح. وحقيقته إظهار المرء خلاف ما أضمره لغيره مع تزيين المفسدة له. والغش اصطلاحًا لا يخرج عن معناه اللغوي، فهو أن يوهِم شخص وجودَ مفقود مقصود وجودُه في المبيع، أو كتْم ما لو علِمَه المشتري كرهه.[37]

والاستغلال لغة طلب الغَلَّة والغلة هي كل ما يحصل من ريع الأرض أو كرائها أو أجرة غلام أو نحوه، فالاستغلال بهذا المعنى هو الاستثمار. ويقصد باستغلال أحد الطرفين على الآخر هو استخدام السلطة أو المعرفة أو الموارد بشكل غير عادل، من خلال أن يستفيد من ضعف الطرف الآخر أو حاجته لتحقيق مصالح لنفسه على حساب ذلك الضعيف.[38]

وتظهر العلاقة الواضحة بين الغش والاستغلال وبين صفقتين في صفقة، حيث يؤدي الغش إلى الجهالة بينما يؤدي الاستغلال إلى عدم العدالة بين المتعاقدين، وكلاهما يؤثران في صحة العقد المركب.

على سبيل المثال، في حالة العقود المركبة بين الشركة الكبيرة مقابل الأفراد، غالبًا ما يكون لدى الشركات الكبيرة المعرفة والموارد اللازمة للتفاوض على أفضل الشروط الأكثر ملاءمة لها، مما يؤدي إلى الضغط على الفرد الأضعف لقبول شروط غير عادلة. كما إذا قامت الشركة بعملية الغش من خلال تقديم معلومات مضللة أو ناقصة للطرف الآخر أو إخفاء حقائق مهمة لتحقيق مكاسب لصالحها، فقد يتخذ الطرف الآخر قرارًا خاطئًا بناءً على معلومات غير صحيحة فيتضرر بذلك.

بالإضافة إلى ذلك، فإن الطرف الأضعف قد يتعرض للتهديدات بفقدان فرصة تجارية أو نحو ذلك من عواقب سلبية إذا لم يقبل الشروط. كما قد يقوم الطرف الأقوى بالضغط على الأضعف للتوقيع على العقد بسرعة حيث يمنع الأخيرَ من تفكير منطقي، فينتهي

[37] نزيه حماد، معجم المصطلحات المالية والاقتصادية في لغة الفقهاء، ص344.
[38] المرجع السابق، ص55-56.

إلى التوقيع على العقد بغير رضاه. وقد ثبت أن التراضي بين المتبايعين هو أحد الشروط الأساسية في العقود فإن أخذه على غير رضاه فلا يصح العقد. ففي هذه الحالة يمكن أن يعتبر العقد باطلًا أو غير صحيح شرعًا.[39]

ويمكن أن يكون تأثير الغش والاستغلال في صحة العقد المركب أعمق ومتعدد الأبعاد. فعَدم التوازن في القوى، وتوافر الجهالة أو الغرر، والضغط والتهديد على الطرف الأضعف، والاحتيال والخديعة وغيره كل ذلك يؤثر في صحة العقد المركب. وعلى ذلك تستدعى هذه العوامل ضرورة وجود الآليات الفعالة لحماية الأطراف الضعفاء وضمان العدالة في المعاملة المالية.

الفرع الرابع: إدخال عناصر محرمة في العقد

إن خلو العقد من أي عناصر محرمة هو من أساسيات صحة العقود ومنها العقود المركبة التي تجمع صفقتين في صفقة واحدة. وبخصوص الموضوع، يزيد في العقد المركب تعقدا لما فيه من تعدد العقود أو تعدد العناصر. فإدخال عناصر محرمة في العقد المركب له تأثيرات كبيرة على صحة العقد ومشروعيته وفقًا للشريعة الإسلامية.

وذلك إذا تم إدخال عناصر محظورة مثل الربا أو الغش أو نحوه، فإن العقد يكون باطلاً ولا يصح إنفاذه. وقد يؤدي ذلك أيضا إلى نشوب نزاع بين الطرفين، حيث قد يفقد أحد الطرفين الثقة في الطرف الآخر إذا علم أن الطرف الآخر قد أدخل شروطاً غير شرعية أو غير عادلة، مما قد يؤدي إلى زيادة التوتر والنزاع بينهما. وعلاوةً على ذلك، قد يؤدي إدخال عناصر محرمة إلى الإضرار بسمعة الطرف المعني، كما أن تدهور السمعة يؤثر سلباً على علاقاته التجارية في المستقبل، حيث قد يتجنب الناس التعامل معه.

ومن ثم يجب على المتعاقدين تجنب إدخال أي عناصر محرمة في العقد المركب، وذلك من خلال بناء الشفافية الكاملة في جميع جوانب العقد حتى لا يبقى أي غموض، كما يجب على كل طرف أن يتأكد من أن جميع العناصر والشروط في العقد المركب تتوافق مع الشريعة الإسلامية بلا استثناء، وهذا يتطلب حسن النية والصدق في التعامل.

المطلب الثاني: المحاذير الاقتصادية في عقد صفقتين في صفقة

الفرع الأول: عدم التوازن والوضوح في الشروط

من أهم ما يجب مراعاته عند صياغة العقد المركب تحديد بنود الشروط بشكل عادل حتى تسير الأمور بسلاسة. وذلك أنه إذا حصل أحد الطرفين على شروط أفضل من الطرف الآخر، فقد يتسبب إلى حدوث مشاكل. قد يشعر الطرف الذي حصل على صفقة أسوأ بأنه مضطر إلى بذل المزيد من العمل أو التنازل عن المزيد، مما يترتب عليه احتمالية نشوء النزاع بينهما مستقبلًا.[40]

كما يجب عند وضع شروط العقد استخدام كلمات واضحة حتى يفهم الجميع ما يجب عليهم فعله، لأن الوضوح في الشروط يساعد الطرفين على معرفة الالتزامات والمستحقات. وهذا يجعل كل شيء أسهل ويساعد الجميع على الثقة ببعضهم البعض، وبذلك يمكنهم العمل معًا بشكل أفضل لتحقيق أهدافهم في التعاقد.

الفرع الثاني: إغفال التحليل المالي

---

[39] عبد العزيز الراجحي، شرح عمدة الفقه، دروس صوتية من موقع الشبكة الإسلامية ج27، ص3. https://shamela.ws/book/37008

[40] أحمد شوقي سليمان، المخاطر المحيطة بصيغة المرابحة للآمر بالشراء، مقالة من الموقع https://kenanaonline.com/users/ahmed0shawky/posts/712782، تاريخ الوصول 2025/01/10

تظهر العلاقة بين العقد المركب والتحليل المالي في أن التحليل يساعد على النجاح في نفاذ واستمرار العقد، وأن الإغفال عنه قد يؤدي إلى نتائج سلبية على كلا طرفي التعاقد. وذلك أن التحليل المالي يكون أداة أساسية لتقييم الجدوى الاقتصادية للعقد لمساعدة الأطراف على فهم التكاليف والعوائد المحتملة. فعندما تم إبرام العقد دون إجراء تحليل مالي شامل، فقد يجد كل طرف نفسه في موقف غير مستقيم، حيث يمكن أن تكون التكاليف أعلى من المتوقع أو العوائد أقل مما تم تقديره. وهذا الإغفال قد يؤدي إلى اتخاذ قرارات غير مبنية على بيانات دقيقة، فيزيد من مخاطر مالية.[41]

باختصار، يجب على كل الأطراف القيام بالتحليل المالي قبل إبرام العقد المركب، لما في إغفال ذلك من تأثيرات سلبية على نجاح العقد. فمن خلال تقييم الجوانب المالية بدقة يمكن للأطراف اتخاذ قرارات مستنيرة تسهم في تحقيق أغراضهم في التعاقد وتقليل المخاطر المالية.

الفرع الثالث: عدم تحديد آليات حل النزاعات

إن تحديد آليات حل النزاعات من العوامل الحاسمة يمكن أن تؤثر بشكل كبير على نجاح الصفقة. فعندما لا يتضمن العقد المركب آليات واضحة لحل النزاعات، يصعب على الأطراف التعامل مع الاختلافات التي قد تنشأ أثناء تنفيذ العقد، وقد يؤدي ذلك إلى تفاقم النزاعات فيزيد من التوتر ويؤثر سلبًا على علاقتهم التجارية.[42]

يتضح ذلك بأنه إذا لم تتم عند التعاقد تحديد آليات لحل النزاعات، فقد يلجأ الأطراف إلى طرق غير فعالة لحل الخلافات، مثل اللجوء إلى المحاكم، الذي يستغرق وقتًا طويلاً ويكبدهم مزيدا من التكاليف الإضافية. وقد يؤدي غياب تحديد الآليات إلى عدم اليقين، حيث يشعر الأطراف بعدم الأمان حول حقوقهم وواجباتهم، مما ينعكس سلبًا على استمرار العقد المبرم أو العلاقات التجارية المستقبلية.

كما يمكن أن تؤدي النزاعات غير المحلولة إلى التأثير على تنفيذ العقد، حيث قد تتعطل العمليات أو تتأخر التسليمات فيترتب عليه فقدان الثقة بين الأطراف. لذلك، من الضروري أن تتضمن الصفقتان في صفقة آليات واضحة وفعالة لحل النزاعات، مما يسهم في تعزيز الشفافية والعدالة، وضمان أن تتم إدارة أي خلاف بطريقة منصفة وسلسة.

الفرع الرابع: تجاهل الجوانب القانونية

يجب عند التعاقد مراعاة الجوانب القانونية التي تشكل جانبًا مهمًا لضمان نجاح العقد. لما في تجاهل ذلك من احتمالية نشوء مشكلات تؤثر على حقوق الأطراف والتزاماتهم. وذلك أن عدم مراعاة الجوانب القانونية قد يؤدي إلى عدم الالتزام بالقوانين واللوائح المحلية أو الدولية فيقع الأطراف في مخاطر قانونية تتمثل في مخاطر غرامات أو عقوبات أو حتى إلغاء الصفقة بالكامل، وهذا يؤثر سلبًا على سمعتهم ويؤدي إلى فقدان الثقة.

إضافة إلى ذلك، أن تجاهل الجوانب القانونية قد يؤدي إلى الغموض في الحقوق والواجبات لكل أطراف التعاقد. فعندما تكون الشروط غير محددة بشكل قانوني، يمكن أن تنشأ خلافات حول تفسير هذه الشروط ويحدث سوء الفهم بين الأطراف، فيزيد بذلك احتمالية وقوع خلافات وتعقيد تنفيذ العقد. فمن الضروري أن يتم تضمين الجوانب القانونية عند إبرام صفقتين في صفقة، لأنه يسهم في حماية حقوق الأطراف وضمان الالتزام بالقوانين، مما يعزز من فرص نجاح العقد على المدى الطويل.

---

[41] مرضي بن مشوح العنزي، فقه الهندسة المالية الإسلامي دراسة تأصيلية تطبيقية، ط1، (الرياض، دار كنوز إشبيليا، 2015)، 30.

[42] عبد المجيد محمود الصلاحين، العقود المركبة وأثرها في حماية رأس المال، مجلة العلوم الإسلامية والحضارة، المجلد 04 العدد 01، 2019، ص13-44.

المطلب الثالث: سبل تفادي المحاذير الشرعية والاقتصادية في عقد صفقتين في صفقة

يجب على كل أطراف التعاقد مراعاة الأمور الآتية وتطبيقها في تعاملاتهم المالية، لضمان عدم الوقوع في المحاذير الشرعية والاقتصادية وحدوث النزاعات والخسائر المالية، ويتوقع من فهم هذه الأمور أن يكون العقد المركب صحيحا شرعًا سليمًا من أي مخاطر مالية.

الفرع الأول: فهم حقيقة الربا ومخاطره

إن تجنب الربا عند صياغة العقد المركب أمر بالغ في الأهمية لكل مسلم رشيد. فأول ما يجب أن يفعله قبل إبرام العقد هو فهم حقيقة الربا بأنواعه وأمثلته وأدلة تحريمه ونحوه فهمًا كافيًا دقيقا وفقًا للشريعة الإسلامية. ويُفضل أن يحصل على استشارات شرعية أو أدوات تدريبية حول الربا ومخاطره ليتأكد من فهم شامل، مما يساعده في تجنب الوقوع في محاذير الربا.

كما يفضل أن يتعاون مع الجهات الموثوقة من مؤسسات مالية إسلامية أو أن يستشير مستشارين شرعيين أو خبراء في الفقه الإسلامي، مع التحذير ألا يتعامل مع البنوك التقليدية القائمة على الربا أساسًا.

الفرع الثاني: الشفافية والوضوح

إن الشفافية لها أهمية كبيرة عند صياغة العقود التي تتضمن أكثر من صفقتين في صفقة واحدة، حيث إن عدم الشفافية سبب رئيس لوقوع الأطراف في المحاذير الشريعة. فيجب تفادي ذلك من خلال تحديد جميع الشروط والعناصر المتعلقة بالتزامات كل أطراف العقد تحديداً واضحاً وشاملاً، والتأكد من عدم أي عنصر من عناصر الربا المحرم. وبالإضافة إلى ذلك، يجب تحديد التعويضات ومواعيد التسليم وشروط الدفع بدقة حتى لا تبقى هناك أي جهالة. كما يجب الابتعاد عن الشروط الغامضة التي قد تفتح المجال لتفسيرها بما يخالف الحقيقة. وهذا يساعد المتعاقدين لتفادي أي تفسيرات خاطئة قد تفضي إلى الربا.

الفرع الثالث: التوثيق الرسمي

تظهر الأهمية البالغة في توثيق العقود المركبة لما فيه من ضمان احترام حقوق أطراف التعاقد وسد احتمالية نشوء النزاعات بينهما أو الوقوع في المحاذير الشرعية. الشريعة الإسلامية تشدد على ضرورة الشفافية والإفصاح في المعاملات المالية، حيث يعد التوثيق الرسمي وسيلة لضمان حماية حقوق المتعاقدين والعدالة بينهما ومنع الغش والخداع والتلاعب. كما أنه وسيلة لضمان تنفيذ شروط العقد التي اتفق عليها الأطراف، لضمان التجنب من وجود الغش أو الاستغلال أو مخالفة الشروط.

فإذا كان العقد المركب غير موثق فقد يترتب على ذلك لُبس في فهم الشروط، مما يزيد احتمالية وقوع المتعاقدين في المعاملات الربوية أو المخالفات القانونية أو النزاعات التي تضر بهما.

الفرع الرابع: وضع آليات لحل النزاع

إن لوضع آليات حل النزاعات في العقود المركبة أهمية كبيرة في ضمان استمرارية التعاملات المالية بين الأطراف. فعندما تتعدد أطراف التعاقد وتتشابك المصالح، تزداد احتمالية نشوء النزاعات بينهم مما يقتضي الحاجة إلى وضع آليات واضحة لمعالجتها. تسهم هذه الآليات في الحد من التصعيد بين الأطراف، كما تسهل اللجوء إلى بدائل مثل الوساطة أو التحكيم، مما يوفر الوقت في حل القضايا مقارنة باللجوء إلى المحاكم، وهذا يعني تقليل التكاليف المرتبطة بالنزاعات القانونية.

إلى جانب ذلك، يسهم تحديد آليات حل النزاع في تحقيق وضوح أكبر للشروط المنصوص عليها في العقد المركب، مما يقلل من احتمالات اللبس ويضمن لكل الأطراف فهمًا أفضل لحقوقهم والتزاماتهم. ولا تقتصر أهمية هذه الخطوة على تفادي النزاعات فقط، بل تساعد أيضًا في دعم استمرارية التعاملات المالية على أساس التراضي، مع ضمان تسويتها وديًا بما يفتح آفاقًا للتعاون المستقبلي. وفي النهاية، توفر هذه الآليات إطارًا قانونيًا قويًا يعزز متانة العقد ويعزز من احتمالية تنفيذه بنجاح.

الخاتمة

النتائج

توصل الباحث من خلال دراسة الموضوع إلى النتائج أهمها ما يلي:

1. إن صفقتين في صفقة والعقود المركبة هما عبارتان متشابهتان في المعنى، فالأول مصطلح قديم والثاني مصطلح معاصر حيث يعبران عن الجمع بين عقدين أو أكثر يترتب عليه آثار بمثابة العقد الواحد لا يقبل التجزئة.
2. أن العلماء القدامى اتفقوا على عدم جواز الجمع بين القرض والبيع لاتفاقهم في تفسير حديث بيع وسلف، ولكن اختلفوا في تفسير حديث بيعتين في بيعة، حيث إن التفسير المختار هو أن بيعتين في بيعة معناها بيع العينة التي ثبت تحريمها نصًا، وهي أن يبيع الرجل سلعة مؤجلًا على أن يشتريها من المشتري بثمن أقل نقدًا. أما صفقتان في صفقة فهي أعمّ من بيعتين في بيعة، إذ البيع من أنواع الصفقات.
3. أن العقد المركب الذي يجمع صفقتين في صفقة جائز شرعًا إذا توافر فيه الضوابط الشرعية، وهي أن يكون التركيب: غير منهي عنه بالنص، غير متوصل به إلى محرم، ولا يجمع بين تبرع ومعاوضة، ولا يوجد تناقض بين العقدين حكمًا وشرطًا. فليس كل العقود المركبة ممنوعة شرعًا على وجه الإطلاق، وإنما بعضها يجوز وبعض آخر لا يجوز حسب طبيعة التركيب وطبيعة كل عقد مكوّن.
4. المحاذير الشرعية التي يجب مراعاتها عند عقد صفقتين في صفقة بحيث إذا لم تُراعَ يُخاف وقوع المتعاقدين في المحرم ويبطل العقد، هي أربعة أمور: التحايل إلى الربا، والجهالة والغرر المؤديان إلى النزاع، والغش واستغلال أحد المتعاقدين على الآخر، وإدخال عناصر محرّمة في العقد.
5. المحاذير الاقتصادية التي يجب مراعاتها عند عقد صفقتين في صفقة بحيث إذا لم تراعَ فقد يقع المتعاقدان في مخاطر مالية أو احتمالية نشوء النزاعات، هي أربعة أمور: عدم التوازن والوضوح في الشروط، وإغفال التحليل المالي، وعدم تحديد آليات حل النزاعات، وتجاهل الجوانب القانونية.
6. الأمور التي يجب على كل أطراف التعاقد مراعاتها وتطبيقها في تعاملاتهم المالية، للتفادي من الوقوع في المحاذير الشرعية والاقتصادية ولضمان نجاح العقد، هي أربعة أمور: فهم حقيقة الربا ومخاطره، الشفافية والوضوح، والتوثيق الرسمي، ووضع آليات لحل النزاع.

التوصيات

يوصي الباحث بالأمور التالية:

1. التوعية والتدريب الشرعي :تقديم دورات تدريبية وورش الأعمال للمستثمرين والمستشارين القانونيين حول كيفية صياغة العقود المركبة المتوافقة مع الشريعة الإسلامية، لضمان عدم الوقوع في المحاذير الشرعية.

2. استخدام نماذج العقود الشرعية: الاعتماد على نماذج عقود موثوقة ومعترف بها شرعياً، مثل المرابحة أو الإجارة أو المشاركة، بدلاً من العقود المحرمة القائمة على القرض بفائدة.
3. مراجعة وتقييم شروط العقود المركبة: يوصى بضرورة مراجعة العقود المركبة وتقييمها بشكل دقيق من قبل مستشارين شرعيين وقانونيين للتأكد من أنها تتماشى مع الشريعة الإسلامية، وتجنب أي تداخل قد يؤدي إلى إشكالية شرعية أو قانونية.
4. تشجيع البحث والدراسات: دعم الأبحاث والدراسات الأكاديمية التي تتناول المحاذير الشرعية في المعاملات المالية لتعزيز الفهم والتطبيق الصحيح.
5. تضمين آليات لحل النزاعات: ينصح وضع الآليات الواضحة لحل النزاعات في العقود، مما يسهم في تقليل احتماليات الوقوع في المحاذير الشرعية.

المصادر

ابن القيم الجوزية. *إعلام الموقعين عن رب العالمين، تحقيق محمد عبد السلام إبراهيم*. بيروت: دار الكتب العلمية، 1991.

أبو بكر عبد الله بن محمد الكوفي ابن شيبة. *المصنّف في الأحاديث والآثار ج4*. لبنان: دار التج، 1989.

أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي ابن حبان. *صحيح ابن حبان، تحقيق محمد علي سونموز وخالص آي دمير*. بيروت: دار ابن حزم، 2012.

أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر النمري القرطبي. *الكافي في فقه أهل المدينة المالكي*. بيروت: دار الكتب العلمية، 2002.

أبو عيسى محمد بن عيسى الترميذي. *الجامع الكبير (سنن الترميذي)*. بيروت: دار الغرب الإسلامي، 1996.

أبو محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفوري. *تحفة الأحوذي بشرح جامع الترميذي ج4*. بيروت: دار الكتب العلمية، بلا تاريخ.

حمد فخري عزام. "حكم اجتماع العقود في صفقة واحدة دراسة تأصيلية تطبيقية معاصرة." *مجلة دار الإفتاء*، 2013.

عبد العزيز الراجحي. *شرح عمدة الفقه، دروس صوتية من موقع الشبكة الإسلامية ج23*. بلا تاريخ.

عبد الكريم الخضير. *شرح الموطأ للإمام مالك، كتاب مرقم ج111*. بلا تاريخ.

عبد الله محمد العمراني. *العقود المالية المركبة*. الرياض: دار كنوز إشبيليا، 2010.

عبد المجيد الصلاحين. "العقود المركبة وأثرها في حماية رأس المال." *مجلة العلوم الإسلامية والحضارة المجلد 04 العدد*، 2019: 13-44.

علي محيى الدين القره داغي. *أحاديث النهي عن صفقتين في صفقة واحدة سندها ومتنها وفقهها دراسة تحليلية*. الدوحة، 1415.

كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيراسي ابن الهمام. *فتح القدير ج 6*. بيروت: دار الكتب العلمية، 2003.

مجموعة المؤلفين. *موسوعة الإجماع في الفقه الإسلامي، رسائل علمية من جامعة الملك سعود* . الرياض: دار الفضيلة ، 2021.

محمد بن أحمد القرطبي الحفيد ابن رشد . *بداية المجتهد ونهاية المقتصد ج2*. القاهرة: دار الحديث، 2004.

محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني. *نيل الأوطار منتقى شرح الأخبار*. مصر: دار الحديث، 1993.

محمد بن يعقوب الفيروز آبادي. *القاموس المحيط*. بيروت: مؤسسة الرسالة، 2005.

مرضي بن مشوح العنزي. *فقه الهندسة المالية الإسلامية دراسة تأصيلية تطبيقية ط1*. الرياض: دار كنوز إشبيليا، 2015.

نزيه كمال حماد. "العقود المستجدة ضوابطها ونماذج منها." *مجلة مجمع الفقه الإسلامي التابع لمنظمة المؤتمر الإسلامي بجدة، العدد10، ص969*، بلا تاريخ.

نزيه سيد حماد. *قضايا فقهية معاصرة في المال والاقتصاد*. دمشق: دار القلم، 2001.

نزيه كمال حماد. "المواطأة على إجراء العقود المتعددة في صفقة واحدة." *العدل، العدد 27*، 1426: 74-108.

—. *معجم المصطلحات المالية والاقتصادية في لغة الفقهاء*. دمشق: دار القلم، 2008.

همام عبد الرحيم سعيد، و محمد همام عبد الرحيم. *موسوعة أحاديث أحكام المعاملات المالية*. الرياض: دار الكوثر، 2009.

هيئة المحاسبة والمراجعة للمؤسسات المالية الإسلامية. "المعيار الشرعي رقم 25: الجمع بين العقود." تأليف *المعايير الشرعية*. المنامة-بحرين، 2017.

وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية الكويتية. *الموسوعة الفقهية الكويتية ج9*. بلا تاريخ.

وهبة الزحيلي. *الفقه الإسلامي وأدلته، ج5*. دمشق: دار الفكر، بلا تاريخ.

Muhammad Yunus, Sofyan Al-Hakim, Iwan Setiawan **"Philosophical Analysis of Multi-Contract Terminology Perspective of Sharia Economic Law"**. AL-AFKAR Journal for Islamic Studies, Vol. 6, No. 3 (2023).

الصورية في عقود التمويل في البنوك الإسلامية

İSLÂM BANKALARIN FİNANSMAN AKİTLERİNDE SÛRÎ (GÖSTERMELİK) AKİTLER

حذيفة محمد عبده محمد*

الملخص

تناولت هذه الدراسة موضوع الصورية في عقود التمويل في البنوك الإسلامية كونه يؤثر على مصداقية هذه المؤسسات ومدى التزامها بالمبادئ والأحكام الشرعية، حيث هدفت الدراسة إلى توضيح مفهوم الصورية، وأنواعها، وأسبابها، وشروطها، وضوابطها، بالإضافة إلى بيان أثر الصورية في عقود التمويل الصورية على الحكم الفقهي، واعتمدت الدراسة على المنهج الوصفي التحليلي، لبيان مفهوم الصورية وعرض الأحكام الشرعية المتعلقة بها، من خلال مراجعة الأقوال الفقهية المختلفة، وأكدت الدراسة على أهمية دور الهيئات الشرعية في مراجعة العقود وضمان توافقها مع مقاصد الشريعة، خاصة في عقود التمويل الشائعة مثل المرابحة، والإجارة، وتوصلت الدراسة إلى أن الصورية تمثل أحد أشكال الحيل، حيث يمكن أن تكون أداة لتحقيق أهداف مشروعة أو وسيلة للتحايل على الشريعة؛ ما يجعل حكمها يختلف وفق النية والغرض، كما أظهرت الدراسة أن الصورية تؤثر على صحة العقود، حيث قد يؤدي استخدامها للتحايل إلى بطلان العقد، وشددت الدراسة على أن الالتزام بمقاصد الشريعة وضبط العقود هو السبيل للحفاظ على مصداقية البنوك الإسلامية وضمان استدامتها في مواجهة التحديات المعاصرة.

الكلمات المفتاحية: الصورية، عقود التمويل، البنوك الإسلامية.

Özet

Bu çalışma, İslâm bankalarında finansman akitlerinde ortaya çıkan sûrî (göstermelik) akitler konusunu ele almakta; bu durumun söz konusu kurumların güvenilirliği ve şer'î hükümlere bağlılığı üzerinde etkili olduğunu vurgulamaktadır. Çalışmanın amacı, sûriyet kavramını, çeşitlerini, sebeplerini, şartlarını ve sınırlarını açıklamak; ayrıca sûriyetin finansman akitleri üzerindeki fıkhî hükme etkisini ortaya koymaktır. Araştırmada, sûriyetin mahiyeti ve ona dair şer'î hükümler, farklı fıkhî görüşlerin incelenmesi yoluyla tanımlayıcı-analitik yöntem kullanılarak ele alınmıştır. Çalışma, özellikle murâbaha ve icâre gibi yaygın finansman akitlerinde, akitlerin gözden geçirilmesi ve şeriatın maksatlarıyla uyumunun sağlanmasında şer'î heyetlerin rolünün önemine işaret etmektedir. Sonuç olarak araştırma, sûriyetin fıkıhta hilelerden biri olduğunu; bazen meşru hedeflere ulaşmada bir araç, bazen de şeriat hükümlerinden kaçış yolu olabildiğini, bu sebeple hükmünün niyet ve maksada bağlı olarak değiştiğini ortaya koymuştur. Ayrıca sûriyetin akitlerin sıhhatine doğrudan etki ettiği; hile amacıyla kullanıldığında akdi bâtıl kılabileceği belirtilmiştir. Çalışma, İslâm bankalarının güvenilirliğini muhafaza etmek ve çağdaş meydan okumalar karşısında sürdürülebilirliğini sağlamak için şeriatın maksatlarına bağlı kalınması ve akitlerin titizlikle düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

***Anahtar Kelimeler**: Sûri Akitler, Finansman Akitleri, İslâmî Bankalar.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, 526121016@std.izu.edu.tr.

المقدمة:

شهدت صناعة الصيرفة الإسلامية تطوراً ملحوظاً خلال العقود الماضية، سواءً من حيث حجم الأموال التي تديرها أو من حيث انتشارها في مختلف أنحاء العالم، وبالرغم من ذلك فإن هذه الصناعة تواجه تحديات مختلفة، من أبر تلك التحديات الظاهرة "الصورية" في العقود التمويلية.

هذه الظاهرة تطرح تساؤلات حول مدى توافق هذه العقود مع المبادئ الإسلامية التي تدعو إلى الشفافية والعدل في التعاملات المالية؛ فالعقود بطبيعتها تقوم على مبدأ التراضي بين الأطراف، إلا أن اللجوء إلى الصورية قد يؤدي إلى تعقيدات قانونية وشرعية، خصوصاً في حالة تنازع الأطراف أو ظهور أطراف ثالثة متضررة، لذا تتطلب دراسة هذه العقود فهماً دقيقاً لطبيعتها وأنواعها وأسبابها ونتائجها في ظل تطورات الأسواق المالية المعاصرة.

وقد أتت هذه الورقة بهدف دراسة مفهوم الصورية في عقود التمويل الإسلامية، وبيان أنواعها وأسبابها وضوابطها وصورها، وبيان أثر صورية عقود التمويل على الحكم الفقهي.

أهمية الدراسة

تكتسب دراسة الصورية في عقود التمويل بالبنوك الإسلامية أهمية كبيرة بسبب تأثيرها السلبي على مصداقية هذه المؤسسات وثقة المتعاملين، حيث تعد الصورية مخالفة لمقاصد الشريعة المبنية على الشفافية والعدل، ما يسبب نزاعات بين الأطراف، كما يساعد فهم أسباب الصورية وصورها وأثره حكمها الشرعي على العقود.

مشكلة الدراسة

تكمن لإشكالية الدراسة في انتشار ظاهرة الصورية في عقود التمويل في البنوك الإسلامية، وما يترتب عليها من تأثيرات على مصداقية هذه المصارف وتوافق عملياتها مع المبادئ الشرعية، ما شكل هذا الاستخدام للعقود الصورية تحدياً في تحقيق العدالة والشفافية في المعاملات المالية، مما يستدعي دراسة تأثير حكمها الشرعي على عقود التمويل، وستحاول هذه الدراسة الإجابة السؤال الرئيسي التالي:

ما أثر الصورية في عقود التمويل في البنوك الإسلامية؟

ويتفرع عن السؤال الرئيسي الأسئلة الفرعية التالية:

1. ما المقصود بالصورية في عقود التمويل ؟
2. ما أنواع الصورية، وماهي أسبابها وشروطها وضوابطها في عقود التمويل؟
3. ما تأثير الصورية في عقود التمويل في البنوك الإسلامية على الحكم الشرعي؟

أهداف الدراسة

من خلال المقدمة، يمكن استخراج الأهداف الأكاديمية للورقة البحثية على النحو التالي:

1. بيان مفهوم الصورية في عقود التمويل الإسلامية وفهم طبيعتها في السياق المصرفية الإسلامية.
2. إيضاح أنواع وأسباب وشروط وضوابط الصورية في عقود التمويل الإسلامية.
3. توضيح أثر الحكم الفقهي على صورية العقود.

منهج الدراسة

تتبنى هذه الدراسة المنهج التحليلي الوصفي بشكل رئيسي، حيث يتم تحليل الصورية في عقود التمويل الإسلامية، من خلال وصف أنواعها وأسبابها وشروطها وضوابطها، كما يعتمد هذا المنهج على تحليل الحكم الشرعي للصورية، وبيان الأقوال الفقهية المتعلقة بالصورية.

حدود الدراسة

تنحصر هذه الدراسة في العقد الصوري في عقود المعاملات المالية في البنوك الإسلامية فقط، ولا تشمل الدراسة العقود الصورية في غير المعاملات المالية مثل عقود النكاح أو غيرها من المعاملات الشرعية.

الدراسات السابقة

1. ادزوبير، عبد العزيز " العقود الصورية في المصارف: التورق المصرفي المنظم أنموذجا"، ورقة بحثية من معهد الجامعة الإسلامية العالمية ماليزيا للمصارف والتمويل الإسلامي، المجلة الدولية للتراث في الثروة والتمويل الإسلامي المجلد 4 العدد 2 (2023).

تناولت الدراسة موضوع العقود الصورية في البنوك الإسلامية مع التركيز على التورق المصرفي المنظم. استعرضت مفهوم العقود الصورية وشروطها، وناقشت الفرق بين التورق الفردي والتورق المصرفي المنظم، مع بيان أحكامهما. خلصت الدراسة إلى جواز العقود الصورية إذا كان الهدف مشروعاً، وتحريمها إذا كانت للتحايل على الشرع، مع تأكيد جواز التورق الفردي ورفض التورق المصرفي المنظم.

2. بوباكور، صارة، وملابة، تينهينان "الصورية في التعاقد" مذكرة لنيل شهادة الماستر في القانون، تخصص قانون خاص، جامعة مولود معمري تيزي وزو، كلية الحقوق والعلوم السياسية، قسم الحقوق، 2022/2021.

تناقش الرسالة موضوع الصورية في التعاقد، مركزة على تحليل المفهوم في القانون المدني الجزائري مقارنة بأحكام الفقه الإسلامي. تتناول تعريف الصورية وأشكالها وأثرها القانوني على المتعاقدين والغير، مع تسليط الضوء على دورها في التحايل على القوانين أو التهرب من الالتزامات، كما تبحث الضمانات القانونية لحماية الأطراف المتضررة وآليات إثبات الصورية وآثارها على العقود.

3. حميش، ياسمين، ودكيماش، جويدة "الصورية في التعاقد" مذكرة لنيل شهادة الماستر في القانون، تخصص قانون، جامعة عبد الرحمان ميرة – بجاية كلية الحقوق والعلوم السياسي، قسم القانون الخاص، 2022/2021.

تناولت الرسالة موضوع الصورية في التعاقد باعتباره قضية قانونية هامة، حيث ركزت على تعريف الصورية وأشكالها وأسبابها وآثارها القانونية على أطراف العقد والغير، حيث استعرضت التشريعات الجزائرية والآراء الفقهية المرتبطة بالصورية، مع التطرق إلى التطبيقات القضائية ذات الصلة، كما ناقشت الصورية المطلقة والنسبية وتمييزها عن مصطلحات مثل التزوير والتحفظ الذهني، وخلصت الدراسة إلى ضرورة تعديل القوانين لسد الثغرات المرتبطة بالصورية، مستندة إلى المنهج التحليلي الوصفي لتقديم رؤية شاملة للظاهرة.

4. الشريف، بن عوالي محمد " المصارف الإسلامية بين المعاملات الصورية والمعاملات الحقيقة" ورقة بحثية في مجلة الاقتصاد الإسلامي العالمية، العدد 88، سبتمبر/ 2019.

ناقشت الورقة البحثية التحديات التي تواجه المصارف الإسلامية في التزامها بالمعاملات الشرعية، كما توضح الورقة أن بعض المعاملات المصرفية قد تُعتبر صورية، حيث تتضمن عقوداً ظاهرية وأخرى مستترة تهدف إلى إخفاء الحقائق عن الأطراف الثالثة،

حيث شددت الورقة على أهمية التأكد من أن المصارف الإسلامية لا تقع في مثل هذه المعاملات المضللة، من خلال مراجعة دقيقة لضمان أن الممارسات تتماشى مع الشريعة الإسلامية.

5. ربابعة، عدنان محمد، وآخرون " الصورية في المنتجات المصرفية الإسلامية وعلاقتها بالهيئات الشرعية "الواقع والمأمول" ورقة بحثية نشرت في مجلة كلية الشريعة والقانون بجامعة الأزهر، ضمن المجلد 21، العدد 4، سنة 2019.

هدفت الدراسة إلى توضيح مفهوم الصورية في المنتجات المصرفية الإسلامية وعلاقتها بالهيئات الشرعية، مع تحليل أسبابها وتأثيرها على العقود المصرفية، كما أبرزت الدراسة أن بعض المنتجات المصرفية تحاكي المنتجات التقليدية مع تعديلات تجعلها مقبولة شرعاً، وأوصت بتطوير المنتجات المصرفية وفق الابتكار المستند إلى الشريعة وتعزيز دور الهيئات الشرعية لضمان الشفافية والمصداقية.

6. المزروع، عبد الإله بن مزروع "العقد الصوري حكمه وأثره "دراسة فقهية تطبيقية على أحكام القضاء السعودي" ورقة بحثية في مجلة العلوم الشرعية جامعة القصيم، العدد(2) المجلد (12) مارس 2018.

تناول البحث حكم العقد الصوري في الفقه الإسلامي وأثره، مع استعراض موقف القضاء السعودي منه، مستخدماً المنهج الاستقرائي الاستنباطي. توصل إلى أن الصورية تتمثل في اتفاق الأطراف على إخفاء إرادتهم الحقيقية لمصلحة معينة، وأن العقود الصورية جائزة إذا لم تخالف أصلاً شرعياً، بينما تُمنع إذا ناقضت المصلحة الشرعية، وخلص إلى أن القضاء السعودي يعتد بمقاصد العقد لا بمظهره الظاهري عند ثبوت الحقيقة.

7. مرداوي، عرفات نواف فهمي" الصورية في التعاقد " دراسة مقارنة " أطروحة لاستكمالا متطلبات درجة الماجستير في القانون الخاص بكلية الدراسات العليا في جامعة النجاح الوطنية في نابلس، فلسطين،2010.

هدفت الدراسة إلى تحليل الآثار القانونية للتصرفات الصورية في الفقه والقضاء باستخدام المنهج الوصفي التحليلي المقارن، مع التركيز على التشريعات العربية، خاصة في الأردن ومصر، كما تناولت الدراسة آراء الفقهاء ومواقف القضاء العربي لتحديد المعايير المتعلقة بالصورية، مع معالجة الثغرات القانونية لضمان العدالة والاستقرار، وأوصت بتعديل القوانين المرتبطة بالصورية لتحسين التنظيم القانوني وتجنب العيوب.

جديد هذه الدراسة

هدفت هذه الدراسة إلى بيان مفهوم الصورية في عقود التمويل الإسلامية في البنوك الإسلامية، حيث تناولت الدراسة الأنواع المختلفة للصورية، أسبابها وشروطها وضوابطها وأشكالها، بالإضافة إلى بيان أثر الصورية في عقود التمويل على الحكم الفقهي من حيث الصحة والبطلان عند المذاهب الفقهية المختلفة، وقد تناول الدراسات السابقة للصورية من جوانب قانونية أو فقهية، أو تناولت صورة واحدة من أنواع الصورية، وأما هذه الرسالة فستتناول الصورية في عقود التمويل في البنوك الإسلامية بشكل عام، مما يبرز الحاجة إلى تناول شامل يوسع الفهم ليشمل مختلف الأبعاد المرتبطة بالصورية في مجال التمويل.

هيكل البحث

المقدمة

الهيكل العام: ويتكون من (أهمية الدراسة، مشكلة الدراسة، أهداف الدراسة، منهج الدراسة، حدود الدراسة، الدراسات السابقة، جديد هذه الدراسة).

الإطار النظري:

المبحث الأول: مفاهيم الصورية وعقود التمويل في البنوك الإسلامية، ويحتوي على ثلاثة مطالب المطلب الأول: تعريف الصورية، والمطلب الثاني تعريف عقود التمويل،

المبحث الثاني: بعنوان أسباب وأنواع الصورية ويحتوي على ثلاثة مطالب، المطلب الأول: أسباب الصورية، المطلب الثاني: أنواع الصورية، المطلب الثالث: شروط العقود الصورية وضوابطها.

المبحث الثالث: بعنوان أثر الصورية على حكم العقود في البنوك الإسلامية، ويحتوي على مطلبين، المطلب الأول: علاقة العقود الصورية بالحيل، المطلب الثاني: أثر الحكم الفقهي على صورية عقود التمويل.

المبحث الأول: مفاهيم الصورية وعقود التمويل في البنوك الإسلامية

تعد مفاهيم الصورية وعقود التمويل في البنوك الإسلامية من القضايا المهمة التي يجب تعريفها وفهمها بدقة قبل الخوض في تفاصيل البحث، ففهم هذه المفاهيم يتيح تحديد العلاقة بين الأحكام الشرعية والتطبيقات المصرفية، ويساعد على تحليل مدى توافق هذه العقود مع مبادئ الشفافية والعدل في الشريعة الإسلامية.

1.1. مفهوم الصورية:

الصورية في اللغة: ذكر ابن الأثير أن الصورة في كلام العرب ترد على معنى حقيقة الشيء وعلى معنى صفته.، حيث يقال :صورة الفعل كذا أي هيئته، وصورة الأمر كذا أي صفته[1]، كما أن للصورية معانٍ عدة منها: الشكل، والميل، والعوج، والتخيل، والهيئة، والتصور، والوهم، والصفة[2]، فالصورة هي مظهر الشيء وشكله وهيئته، وهي تصف كيفية ظهوره، ويُقال صورة الشيء للدلالة على صفته، ويُستخدم الفعل تصورت الشيء عندما يُتوهم شكله أو يُتخيل.

الصورية في الاصطلاح:

عند العودة لكتب الفقه الإسلامي نجد أنها لم تتضمن تعريفاً للصورية بشكل مستقل؛ لكنها ظهرت كوقائع في تطبيقات فقهية تتضمن حالات تتعارض مع المقاصد الشرعية، ويمكننا تعريف الصورية في العقود أنها: تعني أن يتفق طرفان على إبرام عقد يبدو حقيقياً في الظاهر لكنه في الواقع ليس له تأثير فعلي أو جوهري[3]، وذكر الدكتور نزية أن الصورية في العقود تعني أن يكون الاتفاق بين الطرفين شكلياً فقط، بينما تكون الإرادة الحقيقية غير موجودة، فعندما يكون العقد بين الطرفين بهذه الصورة، يُعتبر عقداً صورياً[4]، كما ذكر أن الصورية في العقود تعني ما لم يكن المقصود به ذاته، بل يُراد الوصول إلى أمر آخر يتعذر تحقيقه إلا من خلاله.[5]

كما قد ذكر الدكتور الزحيلي أن العقد يُعتبر صورياً إذا غابت الإرادة الحقيقية الباطنة، وأما إذا حدث شك في وجود الإرادة الحقيقية، فإن العقد يُعتبر مشوباً بعيب من عيوب الرضا أو الإرادة.[6]

---

[1] جمال الدين ابن منظور الأنصاري ،" **لسان العرب"**، (بيروت: دار صادر ، الأجزاء: ١٥)، 473/4.

[2] أحمد بن محمد المقري الفيومي،" **المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي"**،(بيروت: المكتبة العلمية)،1/ 350.

[3] إبراهيم مصطفى وآخرون،" **المعجم الوسيط"**، (دار الدعوة)، 1/ 528.

[4] حسن أحمد محمد الغزالي،" **إنشاء الالتزام في حقوق العباد"**، (الرياض: دار عالم الكتب ط1، 2000)، 179.

[5] نزيه حمادة،" **معجم المصطلحات الاقتصادية المالية في لغة الفقهاء،"** (دمشق: دار القلم، 2008)، 284.

[6] عبد العزيز ادزبيري،" العقود الصورية في المصارف الإسلامية: التورق المصرفي المنظم أنموذجا"، **ورقة بحثية في المجلة الدولية للتراث في الثروة والتمويل الإسلامي المجلد 4 العدد 2** (2023)، 69.

[7] وهبة الزحيلي،" **الفقه الإسلامي وأدلته"**، (سوريا: دار الفكر، ط4، عدد الأجزاء10)، 38/4.

مما سبق يمكننا القول إن الصورية في العقود، تحتمل بالواقع على عقدين، العقد الأول الظاهر ويكون صوري للعقد الاخر، والعقد الثاني الباطن وهو المقصود من العقد في الحقيقة.

وتتجلى الصورية في العقود في كتب الفقه في حالات محددة مثل الهزل، التلجئة، واستخدام الحيل الشرعية، حيث يتم تنفيذ هذه العقود بطرق قد تخل بمبدأ الشفافية والعدالة في المعاملات المالية، فالتلجئة هي عقد صوري يلجأ إليه الشخص خوفاً من استيلاء السلطان أو غيره على ملكه، بحيث يظهر وكأنه باع ملكه لآخر لحمايته دون نية البيع الحقيقي، وتختلف في تعريفها عند الأحناف حيث تكون عقداً ظاهرياً بلا إرادة أثر[7]، وأما الهزل في العقود يعني إصدار تعبير عن قصد اللهو والعبث دون الرغبة في تحقق آثار العقد، حيث ينطق الشخص بكلمات تتضمن معنى العقد وهو عالم بذلك، لكنه لا ينوي التزامه أو إثباته بآثاره[8]، وتُضاف إلى حالتي الهزل والتلجئة في الفقه حالة ثالثة تُعرف بالحيل الشرعية، حيث يصطنع المتعاقدون مظهراً غير حقيقي باستخدام الحيل، وسيأتي بيان معنى الحيل لاحقاً.

تعريف الصورية في الفقه الوضعي:

اختلفت الآراء في الفقه الوضعي حول تعريف الصورية، حيث انقسمت إلى اتجاهين رئيسيين، الاتجاه الأول يربط الصورية بالعقد، معتبراً أنها تعتمد على وجود عقد ظاهر يُستخدم لإخفاء عقد آخر يعبر عن الإرادة الحقيقية للأطراف، فيظهر تصرفان: الأول صوري ظاهر، والثاني مستتر يعكس الحقيقة[9]، ويرى الاتجاه الآخر أن الصورية لا تقتصر على العقد نفسه، بل تشمل إظهار مظهر غير حقيقي لإخفاء تصرف فعلي، حيث يحدث ذلك عندما يتفق الطرفان على إخفاء إرادتهما الحقيقية بهدف تضليل الغير، فيكون التصرف الظاهر صورياً بينما التصرف المستتر، المعروف بـ"ورقة الضد"، يعكس الواقع الحقيقي[10]، فالصورية هي حالة يظهر فيها عقد ظاهري يخفي اتفاقاً مستتراً بين المتعاقدين، حيث يهدف الاتفاق المستتر إما إلى إلغاء آثار العقد الظاهر أو تعديل بعض أحكامه.[11]

وما سبق من مفهوم الصورية تعرض للنقد من الذين يرون أن هذا المفهوم يخلط بين الصورية والأوضاع الظاهرة التي لا تتطلب إبرام تصرف قانوني، مما يجعل الصورية مجرد مصطلح يمكن استبداله دون تأثير على المعنى.

1.2. تعريف العقد:

العقد في اللغة العربية يُشير إلى الربط أو الإحكام والإبرام بين أطراف الشيء، سواء كان هذا الربط ملموساً كربط الأشياء مادياً، أو معنوياً كالاتفاق بين الأطراف، فيكون الربط صادراً من طرف واحد أو بمشاركة طرفين لتحقيق التزام مشترك[12]، أما في الاصطلاح فله معنيان:

---

[7] الجامعة الإسلامية، غزة، 2006)، عدنان عبد الهادي حسن حسان،" **أحكام العقود الصورية في الفقه الإسلامي"**، (رسالة ماجستير، كلية الشريعة والقانون، 51.

[8] عادل حسن على، **"إثبات أحكام الالتزام"**، (مصر: دار النشر مكتبة الزهراء الشرق 1997)، 36.

[9] إبراهيم المنجي،" **الدعوى الصورية"**، (القاهرة: منشأة المعارف، القاهرة، 1991)، 17.

[10] عبد الله سامي،" **نظرية الصورية في القانون المدني، دارسة مقارنة"**، (بيروت: 1977)، 87.

[11] عرفات نواف فهمي مرداوي،" **الصورية في التعاقد: دارسة مقارنة"**، (أطروحة لاستكمال درجة الماجستير في القانون الخاص، كلية الدارسات العليا، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، فلسطين، 2010)، 1.

أنور العمروسى،" **الصورية وورقة الضد في القانون المدني"**، (مصر: دار محمودللنشر والتوزيع،ط2، 1999)، 11.

أنور سلطان،" **أحكام الالتزام، الموجز في النظرية العامة للالتزام"**، (بيروت: دار النهضة العربية، 1980)، 152.

[12] عبد الله بن راضي المعيدي،" **أحكام عقود التمويل في الفقه الإسلامي"**، (السعودية: دار كنوز إشبيليا للنشر والتوزيع ، ط1، 2017)، 17.

الأول العام ومعناه: كل ما ينوي الإنسان فعله ويقرره بناءً على إرادته، سواء تحقق هذا الفعل بقرار فردي أم لا، وأما الخاص فمعناه: تعلق كلام أحد المتعاقدين بالآخر من الناحية الشرعية بطريقة تُظهر تأثيره على موضوع العقد.[13]

والتمويل في اللغة: هو مصدر مشتق من كلمة "المول"، حيث يعني "تمول الرجل" اتخاذ المال أو امتلاكه[14]؛ لذا فإن التمول يرتبط ارتباطاً وثيقاً بالمال ومفهومه.

وأما التمويل بالاصطلاح: فهو إعطاء تقديم المال، أو اقراضه، سواءً للأفراد أو المؤسسات؛ بهدف تلبيه احتياجاتهم بما يحقق الربح للجهة الممولة[15]، وهو إعطاء المال من المالك إلى طرف آخر بهدف تحقيق الربح، مع تمكينه من إدارة المال وتصريفه مقابل الحصول على عائد مباح.[16]

فمما سبق يمكننا تعريف العقد الصوري بأنه وجود عقدين؛ أحدهما ظاهر والآخر مستتر، حيث يكون العقد المستتر هو الذي تعبر فيه إرادة الطرفين بشكل حقيقي؛ ويتم إظهار عقد آخر ظاهر يختلف عن العقد المستتر لأسباب متعددة.

المبحث الثاني: أسباب الصورية أنواعها وشروطها

تتنوع الصورية في العقود إلى أنواع مختلفة تشمل الصورية المطلقة والنسبية، حيث تختلف في مدى وضوحها وتأثيرها على العقد الأصلي، كما تنشأ الصورية لأسباب متعددة مثل التحايل على القوانين أو التهرب من الشروط الشرعية، وللصورية شروط معينة يجب أن تتوافر لصحة العقد الصوري مثل وجود إرادة حقيقية مخفية وإظهار عقد صوري مغاير.

2.1. أسباب العقود الصورية وضوابطها:

يوجد العديد من الأسباب لإنشاء العقود الصورية في البنوك الإسلامية، ولعل من أهم تلك الأسباب مايلي:

1. تلجأ البنوك الإسلامية إلى الصورية في بعض عقودها نتيجة متطلبات قانونية أو رقابية تهدف إلى التهرب من مخاطر محددة، ومن ذلك القيود المفروضة على الملكية؛ التي قد تؤدي إلى تحويل العقد من حقيقي إلى صوري، هذه القيود قد تتعارض أحياناً مع جوهر مفهوم الملكية في الشريعة الإسلامية.[17]

2. يلجئ إلى الصورية أحياناً بسبب متطلبات قانونية أو محاسبية مفروضة من قبل الدول التي تتواجد فيها الأصول والتي هي محل العقد؛ فقد تنص قوانين بعض الدول على قيود تمنع تسجيل الأصول بأسماء الأجانب، أو تشترط تسجيلها باسم البنك المحلي أو العميل، فتظهر العديد من المنتجات الإسلامية في البنوك الإسلامية أن الملكية القانونية للأصول تكون عادةً باسم البنك الإسلامي، في حين تكون الملكية النفعية للمستأجر[18]، وهذا الترتيب يعكس محاولة التكيف مع البيئة القانونية دون الإخلال بالمتطلبات الشرعية للعقد.

3. تواجه البنوك الإسلامية تحديات كبيرة في تطبيق أحكام الشريعة والالتزام الكامل بها في المجال الاقتصادي، خاصة في ظل سيطرة البنوك التقليدية التي تعتمد على الفوائد الربوية على النظام المالي العالمي؛ هذه الهيمنة تجعل من الصعب على البنوك الإسلامية المنافسة على مستوى واسع، حيث تتطلب التحديات الراهنة توازناً بين الالتزام بالمبادئ الشرعية والقدرة على تقديم منتجات مالية

---

[13] وهبة الزحيلي،" **الفقه الإسلامي وأدلته"**، مصدر سابق، 4/918-919.

[14] محمد بن أبي بكر الرازي ،" **مختار الصحاح"**، (بيروت- صيدا: الدار النموذجية، ط5، 1999)، 301.

[15] أشرف دوابة، **"التمويل المصرفي الإسلامي"**، (مصر: دار السلام، ط1، 2015)، 14.

[16] عبد الله بن راضي المعيدي، **"أحكام عقود التمويل في الفقه الإسلامي"**، مصدر سابق، 22.

[17] يوسف بن عبد الله الشبيلي،" المواءمة بين الضوابط الشرعية ومبادئ الرقابة والتنظيم"، **ورقة بحثية في موسوعة الاقتصاد والتمويل**، (23 نوفمبر، 2013)، 5. https://iefpedia.com/arab/?p=35310

[18] عبد الرزاق عبد المجدد ألارو، "تطبيق الملكية النفعية والملكية القانونية في التمويل الإسلامي"، **مجلة جامعة الشارقة للعلوم الشرعية والقانونية**، م.13، ع.1، (2016)، 8-10.

مبتكرة تتماشى مع المتغيرات الاقتصادية العالمية[19]؛ ولعل هذا من أهم الأسباب التي جعلت بعض البنوك الإسلامية تلجأ للعقود الصورية.

4. محاكة البنوك الإسلامية البنوك التقليدية في العديد من الجوانب، بما في ذلك المنتجات التمويلية وآليات الرقابة الحكومية، وذلك نتيجة للنظام الاقتصادي والمالي العام الذي يفرض إطاراً مشتركاً على كلا النوعين من البنوك.

5. النقل الصوري للملكية يُستخدم كوسيلة لتحقيق أرباح سريعة أو للتحايل على الالتزامات القانونية دون حدوث انتقال فعلي للملكية.

6. ضعف النظام الرقابي من قِبَل البنك المركزي أو الجهات الحكومية المختصة يؤدي إلى قصور في متابعة أداء المصارف، مما يتيح المجال لظهور ممارسات صورية في العقود المالية.[20]

7. الصورية تُعد وسيلة لإنشاء المديونية وحماية الضمان العام للدائنين كالبنك الإسلامي، حيث يتم فيها تنفيذ تصرف صوري لا يعكس الحقيقة، مثل أن يتفق المدين مع شخص آخر على أن يبدو المدين بائعاً والشخص الآخر مشترياً، بينما يكون البيع في حقيقته غير موجود، فتخرج العين المبيعة من نطاق الضمان العام للدائنين، مما قد يؤثر على حقوقهم.[21]

2.2. أنواع الصورية:

للصورية العديد من الصور والأنواع، فتنقسم الصورية بحسب مداها الى مطلقة ونسبية، وباعتبار المشروعية إلى قسمين شرعية وغير شرعية، وسيتم الاكتفاء بالقسمين السابقين والتطرق لهما بشكل مختصر، فبحسب مداها تنقسم إلى الآتي:

الصورية المطلقة: هي الحالة التي تنصب على العقد بالكامل، حيث يكون العقد مجرد خيال دون أي وجود قانوني، فيقتصر الأمر فيها على اعتبار التصرف الظاهر عقداً صورياً لا يحمل أي حقيقة قانونية أو واقعية.[22]

الصورية النسبية: تتحقق عندما يتفق الطرفان على إخفاء جزء معين من التصرف الحقيقي تحت غطاء تصرف صوري، سواء كان ذلك يتعلق بطبيعة التصرف، أحد عناصره، تاريخ إبرامه، أو شخصية أحد أطرافه، ويركز هذا النوع من الصورية على تعديل أو إخفاء جانب معين من العقد الحقيقي دون التأثير على بقية جوانبه، وتتعدد أشكالها وفقاً للمكون المستهدف في العقد[23]، وبناءً على ما سبق فإن الصورة النسبية تنقسم إلى ما يلي:

1. **الصورية بطريق التستر**: تهدف إلى إخفاء التصرف الحقيقي الذي تم بين الطرفين، مثل عقد بيع يظهر في صورة هبة بهدف حرمان الشفيع من الشفعة، أو هبة تظهر في صورة بيع للتحايل على الرسمية المطلوبة في الهبة، فيكون العقد الظاهر وسيلة لستر العقد الحقيقي.[24]

---

[19] علي محي الدين القره داغي،" **بحوث في الاقتصاد الإسلامي"**، (بيروت: دار البشائر ، ط2، 2013)، 4/ 389.

[20] بن عوالي محمد الشريف، "الصورية في المعاملات المالية الإسلامية المعاصرة"، **ورقة بحثية في مجلة الاقتصاد الإسلامي العالمية**، ع.88، سبتمبر، (2019)، 5.

[21] أنور العمروسي، **"الصورية وورقة الضد"**، (القاهرة: دار محمود للنشر والتوزيع، د.ت، ط2) ،9.

[22] ابراهيم المنجى،" **دعوى الصورية ودعوى عدم نفاذ التصرفات التنظيم القانوني والاجرائي لرفع الدعوتين"**، (الإسكندرية: توزيع منشأة المعارف، 1998)، 3.

[23] والتوزيع، 2015)، 103. عبد القادر الفار،"**أحكام الالتزام، آثار الحق في القانون المدني"**،(عمان: دارالثقافة للنشر
عرفات نواف مرداوي،" **الصورية في التعاقد: دراسة مقارنة"**، مصدر سابق، 14.
210.جلال علي العدوي،"**أحكام الالتزام: دراسة مقارنة في القانون المصري واللبناني"**، (مصر : الدار الجامعية،

[24] أنور سلطان،" **الوجيز في النظرية العامة للالتزام ـ أحكام الالتزام** –" ، مصدر سابق، 153.
عز الدين الديناصوري، عبد الحميد الشواربي،" **الصورية في الفقه والقضاء"**، (مصر: منشأة المعارف،1995)، 30.

2. الصورية بطريق التسخير: قد يحظر المشرع على بعض الأشخاص التعاقد أو التملك بأسمائهم، إلا أن البعض قد يلجأ إلى طرق للتحايل على هذا المنع، مثل تكليف شخص موثوق به بإبرام العقد نيابة عنهم، ومثال ذلك منع القضاة من شراء الحقوق المتنازع عليها ضمن اختصاصهم القضائي، سواء بأسمائهم أو بأسماء مستعارة.[25]

3. الصورية بطريق المضادة: هذا النوع من الصورية يتعلق بأحد شروط العقد أو أركانه، تحديداً المحل، حيث لا تؤثر الصورية على وجود التصرف ذاته، بل تقتصر على عنصر معين فيه، كأن يتفق المتعاقدان على ذكر ثمن أقل من الحقيقي في عقد البيع لتقليل رسوم التسجيل، أو ذكر ثمن أعلى لمنع الشفيع من المطالبة بحق الشفعة، او التقديم والتأخير بتاريخ العقد.[26]

أما الصورية باعتبار المشروعية فتنقسم إلى الآتي:

الصورية الشرعية: هي التحايل على استخدام طريقة مشروعة في سياق آخر بهدف إثبات حق، مثل حفظ مال اليتامى أو منع الظلم، كإذا أراد شخص ظالم الاستيلاء على مال ضعيف، يمكن للضعيف أن يبرم عقد بيع صوري مع آخر ليبدو أن المال قد انتقل إلى طرف آخر، مما يردع الظالم عن التعدي[27]، فتتجلى هنا علاقة الصورية المشروعة بالمخارج الشرعية التي تهدف إلى تحقيق منفعة مشروعة أو استخدام وسائل قانونية لدفع الضرر أو الباطل.

الصورية غير شرعية: قد يعقد المدين المماطل عقداً صورياً مع آخر لإخفاء ممتلكاته، بهدف منع الدائن من المطالبة بسداد الدين، فغالباً ما يكون الهدف من الصورية غير المشروعة هو التحايل على الأحكام القانونية التي تخص النظام العام أو الإضرار بحقوق الآخرين أو الغش[28]، ويدخل تحت هذا جميع الوسائل التي قد تستخدم ويتوصل بها التحايل للربا تحت مسمى البيع، والجدير بالذكر أن هذا تقسيم الصورية باعتبار مشروعيتها، يعد من التباين والفروق بين فقهاء وعلماء الشريعة مع القانونيون، كما اختلف الفقهاء أنفسهم اذا اختلف اللفظ والنية، هل العبرة في العقود بالمقاصد والمعاني أو العبرة بالألفاظ والمباني.

2.3. شروط العقود الصورية وضوابطها:

بناءً على ما سبق من صور وأسباب الصورية لابد أن يكون لها شروط وضوابط من المهم الأخذ بها في عين الاعتبار حتى تكون الصورية مشروعة.

2.3.1. شروط العقود الصورية:

لتكوين العقد الصوري وانعقاده، يجب أن تتوفر فيه الأركان العامة للعقود: الرضا، المحل، والسبب، كما يتميز العقد الصوري ببعض الشروط الخاصة، أهمها: وجود عقدين أحدهما ظاهر والآخر مستتر، واختلاف العقد الظاهر عن العقد الحقيقي في أحد عناصره، وضرورة التزامن بين العقدين أثناء إبرامهما، هذه الخصائص تميز الصورية وتحدد طبيعتها القانونية، كما سيتم تناول ذلك حسب البنود التالية:

4. وجود عقدين اتحدا فيهما الطرفان والموضوع: العقد الصوري يتطلب وجود عقدين، أحدهما ظاهر والآخر مستتر، بحيث يكون الأطراف والمحل متطابقين في العقدين، مع ضرورة أن يكون هناك طرفان على الأقل ويشتركان في النية لإخفاء الحقيقة، فالصورية

---

[25] حسين علي والرحو، الذنون سعيد محمد، **الوجيز في النظرية العامة للالتزام :الجزء الثاني أحكام الالتزام**، الأردن: دار وائل للنشر والتوزيع، ط1، 2004)، 125.

[26] جميلة دوار،" **أحكام الالتزام في القانون المدني الجزائري**"، (الجزائر: دار قرطبة للنشر، 2010)، 47.
أنور سلطان، "**أحكام الالتزام: الموجز في النظرية العامة للالتزام**"، مصدر سابق، 152.

[27] دار كنوز إشبليا،ط1 2006)، 370-371.: صالح عبد العزيز الغليقة،" **صيغ العقود في الفقه الإسلامي**"، (الرياض)، 1986.257 نشأت إبراهيم الدريني،" **التراضي في عقود المبادلات المالية**"، (جدة: دار الشروق، ط 1، [28]

تتحقق في العقود الملزمة لجانب واحد مثل القرض المموه بوديعة، أو العقود الملزمة لجانبين مثل البيع المموه بإيجار، كما أن العقد الصوري لا يُعتبر موجوداً إذا كان أحد الأطراف ينوي سراً عدم التمسك بالعقد المستتر أو إذا تم تعديل العقد الأصلي بعد إبرامه.[29]

5. أن يكونا العاقدان متعاصرين، فيصدران معاً في وقت واحد: فيشترط في الصورية أن تكون نية الطرفين متجهة نحو صورية العقد الظاهر وقت إبرامه، سواء تزامن ذلك مادياً أو كان مستنداً إلى معاصرة ذهنية تعكس توافق إرادتهما على التصرف المستتر عند إبرام العقد الظاهر، حتى وإن صدر التصرف المستتر لاحقاً.[30]

6. التزامن ما بين العقدين: يعني أن إرادة الطرفين يجب أن تتجه لإبرام العقد الصوري والعقد الحقيقي في وقت واحد، بحيث لا يُعتبر العقد الثاني ناسخاً أو تعديلاً للأول، فإذا تم الاتفاق على تصرف معين ثم تم تعديل شروطه أو تغييره، فإننا لا نتحدث عن صورية، بل عن تصرف سابق تم تعديله أو اتفاق جديد.[31]

7. تعاصر المتعاقدان، فيصدران في وقت واحد معا: فتتحقق المعاصرة الذهنية بتوافق نية المتعاقدين وانعقاد إرادتهما على العقدين، الظاهر والمستتر، في الوقت نفسه عند إبرام التصرف الظاهر.[32]

8. اختلاف العقدان من حيث الأركان أو الماهية أو الشروط: يجب أن يختلف العقد الظاهر عن العقد الخفي في ماهيته أو أحد أركانه أو شروطه، كمثل البيع الذي يتم في صورة هبة، فغالباً ما يكون الهدف من هذا الاختلاف التهرب من الالتزامات المترتبة على العقد المستتر، مثل إظهار ثمن أقل من السعر الحقيقي لتقليل رسوم التسجيل، هذا الاختلاف بين العقدين يؤدي إلى تعارض بين العقد الظاهر والخفي، مما يحقق الصورية المطلقة.[33]

وعليه فالعقد الصوري يتطلب توفر الأركان العامة للعقود مع شروط خاصة، أبرزها وجود عقدين متزامنين، أحدهما ظاهر يخفي العقد المستتر، مع اختلاف بينهما في الأركان أو الشروط، هذه الشروط تُبرز طبيعة الصورية وتحدد أهدافها التي قد تكون للتهرب أو لتخفيف التكاليف؛ وبالرغم أن العقود الصورية قد تكون وسيلة لتحقيق بعض المصالح المشروعة، مثل حفظ الحقوق، إلا أن استخدامها للتحايل على القوانين أو الالتزامات الأخلاقية يُعد خرقاً لمبادئ الشريعة الإسلامية، مما يضعف الثقة في المعاملات التعاقدية.

2.3.2. ضوابط المعاملات الصورية:

بناءً على ما سبق يمكن القول إن الصورية في المعاملات المالية تحتاج إلى الالتزام بضوابط محددة لضمان مشروعيتها، ومن المعروف أن الملكية تُعد شرطاً أساسياً لصحة العديد من العقود، مما يستلزم خلوها من القيود أو الأوصاف التي تتنافى مع أصل الملكية، وقد خلص البحث إلى تحديد خمسة ضوابط يجب الالتزام بها لضمان توافق هذه المعاملات مع الشريعة، وهي كالتالي:

1. الضمان، حيث يعتبر عنصراً أساسياً وملازماً للملكية الحقيقية، فغيابه يجعل الملكية صورية وغير حقيقية، فلابد أن يكون حق التصرف بنقل الملكية متاحاً بعد ثبوتها، فلا يجوز بيع ما لا يملك أحد الأطراف ملكيته الشرعية.

2. عودة الأحقية بالثمن عند بيع الأصل إلى المالك الحقيقي للأصل، بغض النظر عن الجهة التي يُسجل الأصل باسمها، فإذا كان الأصل مسجلاً باسم طرف آخر، وكان القانون أو العرف أو شرط التعاقد ينص على أن الثمن يكون للمالك الفعلي عند البيع، فإن هذا

---

[29] أحمد عطية،"**بطلان وفسخ صورية عقد البيع في ضوء الفقه والقضاء**"، (دار الفكر والقانون، 2012)، 137.
فواز الجبوري "**الصورية في التعاقد في ضوء تطور العلاقات التعاقدية**"،(عمان: دار العلمية الدولية،ط2، 2019)، 107.
عدنان عبد الهادي حسان ، "**أحكام العقود الصورية في الفقه الإسلامي**"، مصدر سابق، 54

[30] عبد الرزاق السنهوري،" **الوسيط في شرح القانون المدني الجديد**"،(بيروت: دار إحياء التراث العربي)، 2/ 1077.
أنور العمروسي ،" **الصورية وورقة الضد**"، مصدر سابق، 91.

[31] أمين دواس،" **أحكام الالتزام**"،(رام الله ، دار الشروق للنشر والتوزيع ، ط1، دون سنه)، 89.
عبد الرزاق السنهوري،" **الوسيط في شرح القانون المدني الجديد**"، مصدر سابق، 2/ 1077.

[32] عبد العزيز ادزوبير،" **العقود الصورية في المصارف الإسلامية: التورق المصرفي المنظم أنموذجا**" مصدر سابق، 70.

المالك يُعتبر المستحق للثمن قانونياً[34]، وذلك لقوله صلى الله عليه وسلم:" الخراج بالضمان"[35]، فمن ملك العين تحمل ضمانها وله خراجها.

3. يجب أن تتوفر شروط عقد البيع الصحيح في الصورية المشروعة، وهي: صيغة التعاقد، وجود طرفي العقد المؤهلين، وتحديد محل العقد بوضوح.

4. يُشترط عدم وجود تواطؤ أو تحايل بين المتعاقدين لإخفاء معاملة محرّمة وإظهارها بشكل مباح، تجنباً للوصول إلى الربا أو التورط في معاملات غير مشروعة.[36]

من خلال الضوابط السابقة يمكننا إن الصورية في المعاملات المالية إذا استوفت شروطها وضوابطها الشرعية، تعد مقبولة طالما تحققت الملكية الحقيقية وانتفت التحايلات أو التواطؤ لإظهار معاملة محرمة بوجه مشروع، كما أن الضمان وشرعية التصرف بالأصل وثبوت حق المالك الفعلي في الثمن تعد من الضوابط الأساسية التي تضمن مشروعيتها وتوافقها مع أحكام الشريعة.

المبحث الثالث: أثر الصورية على حكم العقود في البنوك الإسلامية

عند النظر إلى حقيقة العقد الصوري نجد أنه يتفق مع مفهوم الحيل في الفقه الإسلامي من حيث الهدف والجوهر، ولذا يتطلب تحديد علاقة العقد الصوري بالحيل ، قبل بيان أثر الصورية على الحكم الفقهي.

3.1. علاقة العقود الصورية بالحيل مع بيان حكمهما:

الحيل الشرعية هي جمع حيلة، وتعني القدرة على التصرف، وتنقسم إلى نوعين: الحيل الشرعية المباحة والحيل المحرمة، فالحيل الشرعية المباحة تُعرَّف بأنها تصرف مشروع يُقصد به تحقيق منفعة مشروعة أو دفع ضرر محتمل دون أن يؤدي إلى تغيير أو قلب حكم شرعي، وتُعرف أيضاً بالمخارج الشرعية لأنها تُستخدم لتسهيل التعاملات وتخفيف الضيق في المعاملات[37]، أما الحيل المحرمة فهي تلك الوسائل التي تُستخدم للوصول إلى أمر محرم، أو إبطال الحقوق، أو تمويه الباطل وإضفاء شبهة عليه، وتعد هذه الحيل منافية للمقاصد الشرعية، إذ تهدم أصولاً شرعية أو تتعارض مع المصالح التي تحميها الشريعة.[38]

فعند التأمل في تعريفات الصورية والحيل نجد تقارباً كبيراً بينهما في الهدف النهائي، إذ يسعيان إلى إظهار مظهر غير حقيقي لتحقيق غايات معينة، مع ذلك يظهر فرق دقيق عند التعمق فيهما؛ فمصطلح الحيلة يتضمن معنى إضافياً يرتبط غالباً بالعمل المذموم شرعاً أو عقلاً أو عرفاً، كما أوضح ابن القيم، حيث تُستخدم الحيلة عادةً للتوصل إلى غرض ممنوع، مما يجعلها محل نقد في العرف العام.[39]

وهذا الفارق الدقيق بين المفردتين، رغم أنه لا يترتب عليه حكم شرعي نظراً لاتفاق المعنيين في المضمون العام، إلا أنه يحمل أهمية في الفهم اللغوي والدلالي، فالعناية بمثل هذه الفروقات تعزز من دقة التعبير وتساهم في تجنب اللبس في السياقات المختلفة، خاصة في المجالات التي تتطلب التمييز الدقيق بين المصطلحات، كالدراسات الشرعية واللغوية؛ لذا من المهم عدم تجاهل هذه الفروقات، إذ قد يكون لها أثر في تحسين جودة الفهم والاستنباط في حالات معينة.

---

[34] بن عوالي محمد الشريف،" المصارف الإسلامية بين المعاملات الصورية والمعاملات الحقيقة"، **ورقة بحثية في مجلة الاقتصاد الإسلامي العالمية**، ع.88، سبتمبر (2019)، 9-15.

[35] ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني،" **سنن ابن ماجه، كتاب التجارات، باب الخراج بالضمان**"، (بيروت: دار إحياء الكتب العربية)، 2/ 754.

[36] بن عوالي محمد الشريف، " الصورية في المعاملات المالية الإسلامية المعاصرة" **ورقة بحثية في مجلة الذخيرة للبحوث والدراسات الإسلامية**، قسم العلوم الإسلامية / جامعة غرداية، م.2،ع.1، (2018)، 26-264.

[37] هارون آدم دكم محمد،" القيود على حق الملكية بين الشريعة والقانون : دراسة مقارنة"، **ورقة بحثية في مجلة جامعة غرب كردفان للعلوم والإنسانيات**، جامعة غرب كردفان، ع.2، السودان،(2008)، 15.

[38] عرفات نواف فهمي مرداوي،" **الصورية في التعاقد: دراسة مقارنة**" ،مصدر سابق، 8.

[39] محمد بن أبي بكر ابن قيم الجوزية،" **إعلام الموقعين عن رب العالمين**"، (بيروت: دار الجيل)، 3/ 240-241.

3.2. أثر الصورية على حكم عقود التمويل في البنوك الإسلامية:

تبين مما سبق أن العقد الصوري يتفق في جوهره مع مفهوم الحيل المعروف في الفقه الإسلامي؛ لذا فإن الحكم على العقد الصوري يتطلب دراسة حكم الحيل في الفقه، وقد أشار العلماء إلى أن الحيل قد تكون محمودة وقد تكون مذمومة، فتختلف أحكامها بحسب طبيعتها وغاياتها.

فقد ذكر ابن القيم أن الحيلة ليست مذمومة أو محمودة بشكل مطلق، فمدحها أو ذمها يعتمد على الغرض منها والسياق الذي تستخدم فيه، فغالباً ما تُفهم في العرف على أنها وسيلة خفية لتحقيق غرض ما، لا يدركها إلا من يمتلك قدراً من الذكاء والفطنة[40]، وعليه تم تقسيم المطلب إلى قسمين:

الأول: العقد الصوري وحكمه الفقهي، وقد اختلفوا فيه على قولين:

الأول: أن الصورية تبطل العقود، وهذا قول جمهور العلماء من الحنفية[41]والحنابلة [42]والمالكية.[43]

الثاني: أن الصورية لا تبطل العقود، ويتم الحكم بصحتها معها، مع الكراهة في ذلك، وهذا قول الشافعية.[44]

واستدل أصحاب القولين بعدة أدلة تمت مناقشتها باستفاضة في مضانها، وكان محور خلافهم على النية في ذلك، والظاهر لدى الباحث أن النية تُعتبر محلها القلب ولا يعلمها إلا الله، ولذلك ينبغي أن تُبنى العقود على ظاهر ألفاظ المتعاقدين وليس على نواياهم، إلا إذا وُجدت قرائن تدل على غير ذلك، كما أن الصورية في العقود تحدث عندما يتم استخدام العقود الشرعية كوسيلة للتحايل على الربا، مثل التورق المصرفي المنظم، مما يوجب على الهيئات الشرعية النظر في مآلات العقود وتحديد حكمها بما يتماشى مع الشريعة، وأن التشابه بين العقود قد لا يؤدي إلى إبطال مشروعيتها إلا إذا اختل أحد أركانها أو احتوت على شروط مخالفة للأحكام الشرعية، مما قد يؤثر سلباً على الصناعة المالية الإسلامية ككل.

الثاني: أثر الصورية على حكم عقود التمويل:

عند النظر للعقود التي قد تعتريها الصورية في البنوك الإسلامية، نجد أنها قد تنحصر بحسب صيغ وعقود التمويل، ومن ذلك الآتي:

- عقود التورق: حيث يُستخدم كوسيلة للحصول على التمويل من خلال شراء سلعة ثم بيعها نقداً مع تأجيل الدفع، مما قد يكون مجرد إجراء صوري لتحقيق الربح، والمقصود بالتورق هنا هو التورق المنظم.

- عقد المرابحة: قد تظهر الصورية عندما يتم استخدام هذا العقد بشكل غير فعلي، مثل عرض سعر للسلعة أقل من السعر الحقيقي بهدف التهرب من الالتزامات.

- عقد الإجارة: قد يكون العقد صورياً إذا استخدم بطريقة لا تعكس فعلاً استخدام الأصل المملوك، بل مجرد وسيلة لتحويل الأموال.

كما يوجد العديد من العقود مثل عقد بيع العينة: حيث يجرى بيع للسلعة ثم يعاد شراءها من نفس الطرف بشكل صوري لتسهيل التمويل، هذه العقود رغم أنها تبدو مشروعة في ظاهرها، لكنها قد تحتوي على ممارسات تلتف على الشريعة الإسلامية، مما يتطلب اهتمام الهيئات الشرعية لمراجعة ممارساتها وضمان التزامها بالمبادئ الإسلامية.

أما الأثر الذي قد يعتري العقد الصوري فهو من حيث الصحة والبطلان، وهذا يعود لاختلاف الفقهاء في ذلك كما تم إيضاح ذلك في موضعة.

---

[40] محمد بن أبي بكر ابن قيم الجوزية، **"إغاثة اللهفان من مصائد الشيطان"**، (بيروت: دار المعرفة، ط2)، 385.

[41] علاء الدين الكساني،" **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع"**، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط2)، 176.

[42] علي بن سليمان المردودي،" **تصحيح الفروع"**، (مؤسسة الرسالة، ط1)، 177/6.

[43] شهاب الدين أبو العباس أحمد بن إدريس الصنهاجي القرافي،" **الذخيرة"**، (بيروت: عالم الكتب)، 2/ 87.

[44] دار الفكر)، 315. محيي الدين بن شرف النووي، **"المجموع مع تكملة محمد نجيب المطيعي"**،(بيروت:

فبعد تحديد حقيقة العقد الصوري وحكمه، تبرز مسألة مهمة تتعلق بتأثيره، خصوصاً في حالة النزاع القضائي، هل يُعتبر العقد الصوري صحيحاً بناءً على ظاهره وما يعرضه من صيغة أم على حقيقته وما يحويه من قرائن؟ هذه القضية تثير الكثير من الخلافات في المحاكم، حيث قد يتمسك أحد الأطراف بالظاهر ليتجنب الالتزامات المترتبة على العقد الحقيقي؛ لذا يظل التساؤل قائماً: هل يُعتبر في الحكم القضائي والشرعي على ظاهر العقود أم على حقيقتها؟

وفي هذا فقد اختلف العلماء فيما إذا كانت العبرة في العقود بظاهر العقد وصورته المعلنة أم بحقيقته، وما يصاحبه من قرائن تدل على إرادة المتعاقدين غير ما أظهراه، وقد تباينت آراء الفقهاء في هذا الشأن إلى ثلاثة أقوال نبينها في التالي:

القول الأول: أن العبرة في العقود تكون بالظاهر المعلن من الألفاظ دون الالتفات إلى النوايا الحقيقية أو القرائن والأمارات التي قد تدل عليها تصرفات المتعاقدين.

وهذا هو قول الإمام الشافعي[45]، وقد اتفقت معه بعض الآراء الفقهية عند الحنفية في بعض الفروع لديهم[46].

ففي تقريره حول الاحتكام يقول الشافعي على الاعتماد على الظاهر من العقد دون الالتفات إلى أي دلائل أو قرائن باطنة، وعلى التمسك بالظاهر في الحكم على العقود[47]، فيتضح من هذا أن الشافعي في كلامه رحمه الله قرر عدم الاعتداد بأي اتفاقات سابقة أو لاحقة إذا كانت صورة العقد الظاهرة تتعارض مع تلك الاتفاقات.

القول الثاني: أن الاعتبار في العقود بالحقائق لا بالظواهر وصورها المعلنة.

وهذا هو قول المالكية[48]والحنابلة[49] وهو المعتمد عند الحنفية[50].

وضح الإمام مالك هذا المبدأ من حيث أهمية التركيز على أفعال المتعاملين في البيوع بدلاً من أقوالهم، فإذا كان الفعل حسناً والقول قبيحاً فلا بأس به، أما إذا كان الفعل قبيحاً والقول حسناً فلا يصح، حيث أشار إلى أنه لا يعتبر بالألفاظ إذا كانت الأفعال مستقيمة، لأن استقامة الفعل تعطي صحة للعقد، بينما عدم استقامته يجعل الألفاظ عديمة الفائدة.[51]

وقد جاء في بدائع الصنائع أن العبرة في العقود تكون بالمعاني لا الألفاظ[52]، وذكر ابن نجيم أن الاعتبار للمعنى وليس للألفاظ، وقد صُرّح بذلك في مواضع عديدة[53]، كما قد ذكر ابن القيم: أن المعتبر في العقود المقاصد دون الالتفات إلى الألفاظ المجردة التي لم يُقصَد بها معناها الحقيقي، أو قصد بها معنى آخر.[54]

القول الثالث: أن العبرة في العقود هو بالألفاظ عند بُعد المعنى، وبالحقائق والمعاني عند بُعد اللفظ.

وهذا قول لبعض الشافعية، حيث ذكر السبكي في كتابه الأشباه والنظائر أن الأصل في المسائل المتعلقة بهذه القاعدة هو مراعاة اللفظ إذا كان المعنى بعيداً، والاعتماد على المعنى إذا كان قريباً.[55]

أما من ناحية تأثير أحكام الصورية على العقود التمويلية بالبنوك الإسلامية وعلى صحتها واستمراريتها بناءً على اختلاف المذاهب الفقهية السابقة، فإنها ستكون على النحو الآتي:

---

[45] محمد بن إدريس الشافعي،" **الأم**"، (بيروت: دار المعرفة، ط1)، 7/ 297.

[46] زين الدين بن نجيم الحنفي،" **الأشباه والنظائر**"، (بيروت: دار الكتب العلمية)، 208.

[47] محمد بن إدريس الشافعي،" **الأم**"، مصدر سابق، 7/ 297.

[48] **المدونة الكبرى، رواية سحنون بن سعيد التنوخي**"، (بيروت: دار صادر)، 9/127-10/219. مالك بن أنس،"

[49] تقي الدين أحمد بن عبد الحليم بن تيمية،" **الفتاوى الكبرى**"، (بيروت: دار المعرفة)، 29/27.

[50] محمد أمين بن عابدين،" **حاشية رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار**"، (بيروت: دار الفكر، 1421)، 3/307.

[51] **المدونة الكبرى، رواية سحنون بن سعيد التنوخي** "، مصدر سابق، 9/127-10/219. مالك بن أنس،"

[52] علاء الدين الكساني، **"بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع"**، مصدر سابق، 4/134.

[53] زين الدين بن نجيم الحنفي، **"الأشباه والنظائر"**، مصدر سابق، 207.

[54] محمد بن أبي بكر ابن قيم الجوزية، " **إعلام الموقعين عن رب العالمين"**، مصدر سابق، 3/ 119.

[55] تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين السبكي، **"الأشباه والنظائر"**، (دار الكتب العلمية، ط1، 1991م)، 1/176.

بناءً على القول الأول (الاعتماد على الظاهر): فوفقاً للإمام الشافعي وبعض الحنفية، إذا كان العقد الظاهر صحيحاً ويستوفي أركانه وشروطه، فإن النوايا والاتفاقات الباطنة لا تؤثر عليه؛ لذا يتم قبول عقود التمويل في البنوك الإسلامية بناءً على الألفاظ الظاهرة دون النظر إلى النوايا المخفية، مما يعزز استقرار العقود لكنه قد يفتح المجال لتحايل صوري على الشريعة.

وبناءً على القول الثاني (الاعتبار للحقائق) :فوفقاً للمالكية والحنابلة والمعتمد عند الحنفية، يُنظر في العقود إلى النوايا الحقيقية والمقاصد بغض النظر عن الألفاظ، وبالتالي إذا ثبت أن العقد يخفي نية تحايلية أو يتعارض مع مقاصد الشريعة، فإنه يُعتبر باطلاً أو فاسداً، هذا المبدأ يضع قيوداً صارمة على الصورية، مما يدفع البنوك الإسلامية لضمان الشفافية في عقودها.

وبناءً على القول الثالث (الموازنة بين الظاهر والباطن): فوفقا لرأي بعض الشافعية أنه إذا كان اللفظ واضحاً فإن العبرة به، أما إذا كان غامضاً أو بعيد المعنى، يتم الرجوع إلى النية والمعنى، ففي عقود التمويل قد يؤدي هذا الموقف إلى تحقيق توازن بين مراعاة النصوص الظاهرة والنظر في النوايا، وهذا ما سيعزز من مرونة في عقود التمويل.

وعليه فإن أحكام الصورية تختلف في عقود التمويل بالبنوك الإسلامية بين القبول أو البطلان بناءً على مدى التوافق بين الظاهر والباطن، فالتركيز على النوايا والمقاصد يُسهم في حماية العقود من التحايل، بينما التركيز على الظاهر يعزز اليقين والثقة في المعاملات، مع ضرورة تعزيز الرقابة الشرعية وضبط ممارسات التمويل لضمان توافقها مع أحكام الشريعة.

فإذا كانت الصورية تؤدي إلى مخالفة شروط العقد الظاهر لما اتفق عليه المتعاقدان حقيقةً، فقد يؤدي ذلك إلى بطلان العقد من الناحية الشرعية، خصوصاً إذا كانت النية الحقيقية تتضمن التحايل على الشريعة، مثل التورق المنظم أو العقود الربوية المموهة.

ومما سبق وبعد مراجعة الأراء والأدلة لجميع الأقوال، والتي لم يتسع المقام لذكرها ومناقشتها يتضح أن القول الثاني هو الراجح، والذي ينص أن العبرة في العقود تكون بحقائقها ومقاصدها الحقيقية، وليس بما يظهر من صيغتها أو مظهرها المعلن، وذلك للخروج من الخلافات والمشاكل القانونية التي قد طرأ عند الاختلاف، فالصورية قد تعرض العقود لمخاطر قانونية إذا ثبتت مخالفة ظاهر العقد للحقيقة، ما يؤدي إلى نزاعات أو إلغاء العقود أو فقدان ثقة العملاء.

ويجاب على من استدلوا أن أحكام الشريعة تجرى على الظاهر بالقول إن ذلك مشروط بتوافق الظاهر مع الحقيقة، أو بعدم ظهور دليل يكشف مخالفة الباطن للظاهر، أما إذا ظهر باطن يناقض الظاهر، فلا يمكن الحكم بناءً على الظاهر فقط، كما أن إجراء الأحكام الظاهرة دون النظر في الحقائق يقتصر على حقوق الله تعالى المبنية على التسامح، في حين أن حقوق الآدميين تعتمد على المشاحة والتدقيق، فكما يُعصم مال ودم من أظهر الإسلام دون تحقق من صدقه لعدم التعدي على حقوق الآخرين، يُمنع الحكم لصالح عقد صوري أثبتت الدلائل حقيقته المخالفة، لأن في ذلك ظلماً للطرف الآخر في العقد، وهو ما لا ينطبق على مسائل حقوق الله التي لا تتضمن التعدي على حقوق الآخرين.

فعدم الحكم بكفر المنافقين رغم شهادة الله بكفرهم ومعاملتهم كمسلمين يعتمد على أن الأحكام في الدنيا تُبنى على الظاهر، لا على علم الله الخفي، وفي الأخير فإن الحكم بظاهر الألفاظ دون اعتبار نية المتعاقدين قد يكون موضع نظر إذا كان الظاهر مخالفاً للحقيقة.

ويجاب على أصحاب القول الثالث أن اعتماد الألفاظ الظاهرة في العقد دون النظر إلى حقيقة نوايا المتعاقدين قد يكون موضع إشكال، فقد يتم إبرام العقد بألفاظ صريحة لكنها تخفي نوايا تختلف عن الظاهر، مما يجعل الأخذ بالظاهر فقط دون مراعاة ما اتفق عليه المتعاقدان في الواقع بحاجة إلى إعادة نظر.

الخاتمة

تمثل الصورية في عقود التمويل بالبنوك الإسلامية تحدياً كبيراً يهدد الالتزام بالمبادئ الشرعية التي يجب أن تسود هذه المعاملات، فقد تؤدي إذا لم تُضبط إلى بطلان العقود وإضعاف الثقة في النظام المصرفي الإسلامي، إن الحفاظ على مبادئ المعاملات والالتزام بمقاصد الشريعة هو السبيل لتعزيز مصداقية البنوك الإسلامية وضمان استدامتها في مواجهة التحديات المالية المعاصرة.

النتائج:

- تتفق الصورية في العقود مع مفهوم الحيل الشرعية من حيث الهدف والجوهر، حيث تُستخدم لتحقيق غايات محددة، سواء كانت مشروعة أو غير مشروعة، مما يتطلب التفريق بين الحيل المباحة والمحرمة لتحديد حكم العقد.
- الصورية تُعد نوعاً من أنواع الحيل، التي قد تعتري العقود في التمويل.

الصورية تؤثر على العقود من حيث الصحة ابتداءً والبطلان انتهاءً، فالحكم على العقود الصورية يعتمد على اختلاف المذاهب.

- الراجح القول في صورية العقود بأن العبرة تكون بحقيقتها ومقاصدها وليس بمجرد ظاهرها، وعليه فإن الأحكام الشرعية المتعلقة بالعقود يجب أن تركز على النية الحقيقية للمتعاقدين وما يترتب عليها من آثار واقعية، ففي حال ثبوت وجود نية تحايلية أو مخالفة لمقاصد الشريعة، فإن العقد يصبح معرضاً للبطلان.
- تظهر الصورية في عقود التمويل المتنوعة لدى البنوك الإسلامية، مثل التورق المنظم وصور في المرابحة والإجارة، حيث يتم استخدام العقود بشكل صوري لتحقيق أهداف مخالفة للشريعة، مما قد يؤدي إلى بطلان العقود إذا ثبتت النية التحايلية.
- خلصت الدراسة أن الصورية قد تعرض العقود لمخاطر قانونية وشرعية، بحيث تؤثر سلباً على ثقة العملاء لدى البنوك الإسلامية، فيتوجب على الهيئات الشرعية مراجعة العقود بدقة وضمان توافق العقود مع مقاصد الشريعة، وعدم استغلالها للتحايل على أحكام الشريعة.

المصادر والراجع

ابن تيمية، تقي الدين أحمد بن عبد الحليم، **الفتاوى الكبرى**، دار المعرفة، بيروت.

ابن ماجة، عبد الله محمد بن يزيد القزويني، **سنن ابن ماجه، كتاب التجارات، باب الخراج بالضمان**، بيروت: دار إحياء الكتب العربية، بيروت.

ادزوبير، عبد العزيز، العقود الصورية في المصارف الإسلامية: التورق المصرفي المنظم أنموذجا، من معهد الجامعة الإسلامية العالمية ماليزيا للمصارف والتمويل الإسلامي، **المجلة الدولية للتراث في الثروة والتمويل الإسلامي** م4،ع2، 2023.

ألارو، عبد الرزاق عبد المجدد، تطبيق الملكية النفعية والملكية القانونية في التمويل الإسلامي، **مجلة جامعة الشارقة للعلوم الشرعية والقانونية**، م13، ع1، 2016.

أنس، مالك ، **المدونة الكبرى، رواية سحنون بن سعيد التنوخي**، بيروت: دار صادر.

الأنصاري، جمال الدين ابن منظور، **لسان العرب، الناشر**، بيروت: دار صادر، الأجزاء:10.

بن عوالي محمد الشريف، الصورية في المعاملات المالية الإسلامية المعاصرة، **مجلةً الذخيرة للبحوث والدراسات الإسلامية**، قسم العلوم الإسلامية / جامعة غرداية، م2/ع1، 2018.

الجبوري، فواز، **الصورية في التعاقد في ضوء تطور العلاقات التعاقدية**، عمان: دار العلمية الدولية، ط2، 2019.

الجوزية، محمد بن أبي بكر ابن قيم، **إعلام الموقعين عن رب العالمين**، بيروت: دار الجيل.

الجوزية، محمد بن أبي بكر ابن قيم، **إغاثة اللهفان من مصائد الشيطان**، بيروت: دار المعرفة، ط2.

حسان، عدنان عبد الهادي، **أحكام العقود الصورية في الفقه الإسلامي**، رسالة ماجستير، كلية الشريعة والقانون بالجامعة الإسلامية بغزة، 2006.

حمادة، نزيه، **معجم المصطلحات الاقتصادية المالية في لغة الفقهاء**، دمشق: دار القلم، 2008.

الحنفي، زين الدين بن نجيم، **الأشباه والنظائر**، بيروت: دار الكتب العلمية.

الدريني، نشأت إبراهيم، **التراضي في عقود المبادلات المالية**، جدة: دار الشروق، ط 1، 1986.

دوابة، أشرف، **التمويل المصرفي الإسلامي**، مصر: دار السلام، ط1، 2015.

دوار، جميلة، ، **أحكام الالتزام في القانون المدني الجزائري**، الجزائر: دار قرطبة للنشر، 2010.

دواس، أمين، **أحكام الالتزام**، ط 1، رام الله: دار الشروق للنشر والتوزيع ، دون سنه.

الديناصوري، عز الدين ، الشواربي، عبد الحميد، **الصورية في الفقه والقضاء**، منشأة المعارف، مصر،1995.

الرازي، محمد بن أبي بكر، **مختار الصحاح**، بيروت- صيدا: الدار النموذجية، ط5، 1999.

الزحيلي، وهبة، **الفقه الإسلامي وأدلته**، سوريا: دار الفكر، ط4، عدد الأجزاء10.

سامي، عبد الله، **نظرية الصورية في القانون المدني**، بيروت: دارسة مقارنة، 1977.

السبكي، تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين، **الأشباه والنظائر**، دار الكتب العلمية، ط1، 1991م.

سلطان، أنور: أحكام الالتزام، **الموجز في النظرية العامة للالتزام**، بيروت: دار النهضة العربية، 1980.

السنهوري، عبد الرزاق، **الوسيط في شرح القانون المدني الجديد**، بيروت: دار إحياء التراث العربي.

الشافعي، محمد بن إدريس، **الأم**، بيروت: دار المعرفة، ط1.

الشبيلي، يوسف بن عبد الله، **المواءمة بين الضوابط الشرعية ومبادئ الرقابة والتنظيم**، ورقة بحثية في موسوعة الاقتصاد والتمويل، https://iefpedia.com/arab/?p=35310، 23 نوفمبر، 2013.

الشريف، بن عوالي محمد، المصارف الإسلامية بين المعاملات الصورية والمعاملات الحقيقة، **مجلة الاقتصاد الإسلامي العالمية**، العدد 88، سبتمبر/ 2019.

عابدين، محمد أمين، **حاشية رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار**، بيروت: دار الفكر، 1421.

العدوي، **جلال علي العدوي، أحكام الالتزام: دراسة مقارنة في القانون المصري واللبناني**، الإسكندرية، الدار الجامعية.

عطية، أحمد إبراهيم، **بطلان وفسخ صورية عقد البيع في ضوء الفقه والقضاء**، دار الفكر والقانون، 2012.

علي، عادل حسن، **إثبات أحكام الالتزام**، مصر: دار النشر مكتبة الزهراء الشرق، 1997.

العمروسى، أنور ، **الصورية وورقة الضد**، القاهرة، دار محمود للنشر والتوزيع، ط2.

العمروسى، أنور، **الصورية وورقة الضد في القانون المدني**، مصر: دار محمود، ط2، 1999،

الغزالي، حسن بن أحمد محمد، **إنشاء الالتزام في حقوق العباد**، الرياض: دار عالم الكتب، ط1، 2000.

الغليقة، صالح عبد العزيز، **صيغ العقود في الفقه الإسلامي**، الرياض: دار كنوز إشبليا،ط1 2006.

الفر، عبد القادر، **أحكام الالتزام، آثار الحق في القانون المدني**، عمان: دار الثقافة للنشر والتوزيع، 2015.

الفيومي، أحمد بن محمد المقري، **المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي**، بيروت: المكتبة العلمية.

القرافي، شهاب الدين أبو العباس أحمد بن إدريس الصنهاجي، **الذخيرة**، بيروت: عالم الكتب.

القره داغي، علي محي الدين، **بحوث في الاقتصاد الإسلامي**، بيروت: دار البشائر ، ط 2/ 2013.

الكساني، علاء الدين، **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع**، بيروت: دار الكتب العلمية، ط2.

محمد، هارون آدم دكم، **القيود على حق الملكية بين الشريعة والقانون : دراسة مقارنة، مجلة جامعة غرب كردفان للعلوم والإنسانيات**، جامعة غرب كردفان، ع2، السودان،2008.

مرداوي، عرفات نواف فهمي، **الصورية في التعاقد: دارسة مقارنة**، أطروحة لاستكمال درجة الماجستير في القانون الخاص، كلية الدارسات العليا، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، فلسطين، 2010.

المردودي، علي بن سليمان، **تصحيح الفروع**، مؤسسة الرسالة، ط1.

مصطفى، إبراهيم وآخرون، **المعجم الوسيط**، دار الدعوة.

المعيدي، عبد الله بن راضي، **أحكام عقود التمويل في الفقه الإسلامي**، السعودية: دار كنوز إشبيليا للنشر والتوزيع، ط1، 2017.

المنجى، إبراهيم، **الدعوى الصورية**، القاهرة: منشأة المعارف، 1991.

المنجى، إبراهيم، **دعوى الصورية ودعوى عدم نفاذ التصرفات التنظيم القانوني والاجرائي لرفع الدعوتين**، الإسكندرية: منشأة المعارف، 1998.

النووي، محيي الدين بن شرف، **المجموع مع تكملة محمد نجيب المطيعي**، بيروت: دار الفكر.

والرحو، حسين علي، والذنون سعيد محمد، **الوجيز في النظرية العامة للالتزام (الجزء الثاني أحكام الالتزام)**، ط 1، الأردن – عمان: دار وائل للنشر والتوزيع، 2004.

مقترح تأسيس صناديق استثمارية في المصارف التجارية الليبية: الفرص والتحديات

LİBYA TİCARİ BANKALARINDA YATIRIM FONLARI KURULMASINA YÖNELİK BİR ÖNERİ: FIRSATLAR VE ZORLUKLAR

عائشة نور الدين م. الجطلاوي*

الملخص

تهدف الورقة إلى دراسة إمكانية تأسيس صناديق استثمارية في المصارف التجارية الليبية، مع التركيز على التحديات والعوامل المؤثرة في نجاح هذه المبادرة. وقد تناولت الدراسة تحليل البيئة التشريعية والتنظيمية، ومدى توفر الكفاءات البشرية المؤهلة، إلى جانب تقييم واقع السوق المالي في ليبيا ومستوى وعي الموظفين والعملاء بأهمية صناديق الاستثمار. اعتمد الورقة على المنهج الوصفي التحليلي، باستخدام الاستبيانات كأداة رئيسية لجمع البيانات. وأظهرت النتائج أن المصارف التجارية الليبية تواجه تحديات عديدة، من أبرزها ضعف الإطار التشريعي، نقص الكفاءات المتخصصة، ومحدودية الوعي بمفهوم صناديق الاستثمار. ورغم هذه التحديات، أبدى العاملون في القطاع المصرفي رغبة واضحة في تطوير هذا المجال بهدف تعزيز الأداء المصرفي ودعم الاستقرار المالي. وقد خلصت الدراسة إلى مجموعة من التوصيات، أهمها: ضرورة تحسين البيئة التشريعية، تأهيل وتدريب الكوادر البشرية، والعمل على رفع مستوى الوعي بأهمية صناديق الاستثمار لدى كل من المستثمرين والمصرفيين.

الكلمات المفتاحية: *صناديق الاستثمار، المصارف التجارية الليبية، البيئة التشريعية، الكفاءات البشرية.*

Özet

Bu araştırma, Libya'daki ticari bankalarda yatırım fonlarının kurulabilirliğini incelemeyi amaçlamakta ve bu girişimin başarısını etkileyen zorluklar ile faktörlere odaklanmaktadır. Çalışmada, mevzuat ve düzenleyici çevre, nitelikli insan kaynağının mevcudiyeti, Libya finans piyasasının durumu ve banka çalışanları ile müşterilerin yatırım fonlarının önemi konusundaki farkındalık düzeyi analiz edilmiştir. Araştırmada veri toplama aracı olarak anketlerden yararlanılmış ve betimsel-analitik yöntem kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, Libya'daki ticari bankalar; yetersiz mevzuat, uzmanlık eksikliği ve yatırım fonu kavramına yönelik sınırlı farkındalık gibi önemli zorluklarla karşı karşıyadır. Buna rağmen, banka çalışanları bu alanda gelişim sağlama ve bankacılık performansını artırarak finansal istikrara katkıda bulunma konusunda istekli olduklarını ifade etmişlerdir. Araştırmanın en önemli önerileri arasında; mevzuat ortamının iyileştirilmesi, insan kaynağının eğitilmesi ve yatırımcılar ile bankacılar arasında yatırım fonlarının önemi hakkında farkındalık oluşturulması yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yatırım Fonları, Ticari Bankalar, Libya, Yasal Çevre, Beşerî Yetkinlikler.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, 6210722034@std.izu.edu.tr.

1. المقدمة

تُعد صناديق الاستثمار أدوات مالية حديثة تُسهم في تحفيز النمو الاقتصادي وجذب الاستثمارات عبر تجميع المدخرات وتوجيهها نحو مشاريع استراتيجية رغم أهميتها في الأنظمة المالية المتقدمة، يواجه النظام المالي الليبي تحديات كبيرة بسبب عدم الاستقرار السياسي والاقتصادي. يمكن للمصارف التجارية الليبية لعب دور مهم في إنشاء هذه الصناديق لتعزيز التنافسية والاستقرار، إلا أن هناك عوائق مثل ضعف التشريعات، قلة الوعي، ونقص الكفاءات المتخصصة.

1.2 مشكلة الدراسة

تتمثل مشكلة الورقة في العوامل التي تعيق إنشاء صناديق استثمار في المصارف التجارية الليبية، مع التركيز على التحديات الناتجة عن البيئة الاقتصادية والسياسية غير المستقرة .تسعى الدراسة لتسليط الضوء على هذه المعوقات والإجابة على تساؤلات مثل:

1. هل توجد بيئة تشريعية مناسبة؟
2. هل تتوفر موارد بشرية مؤهلة؟
3. هل يوجد سوق مال نشط؟
4. هل يتوفر وعي لدى الموظفين والعملاء؟
5. هل يساهم إنشاء الصناديق في تعزيز الأداء المصرفي؟

2.1 الأهداف

تهدف هذه الدراسة إلى تسليط الضوء على أهمية صناديق الاستثمار كأداة فعّالة لتعزيز النشاط المالي وتطوير القطاع المصرفي في ليبيا، وذلك من خلال مجموعة من الأهداف المحددة، أولًا تسعى الدراسة إلى التعريف بأهمية صناديق الاستثمار ودورها في تنويع الأدوات المالية ودعم الاقتصاد الوطني، ثانيًا يتم تحليل البيئة التشريعية والتنظيمية لتقييم مدى ملاءمتها لتأسيس صناديق الاستثمار ضمن المصارف التجارية الليبية، وذلك بهدف الوقوف على التحديات القانونية والتنظيمية المحتملة. كما تشمل الأهداف تقييم القدرات البشرية المتاحة من خلال دراسة مدى توفر الكفاءات والخبرات الضرورية لإدارة هذه الصناديق بكفاءة واحترافية داخل النظام المصرفي، ويُضاف إلى ذلك تحليل واقع السوق المالي الليبي لتحديد مدى جاهزيته واستعداده لتبنّي ودعم صناديق الاستثمار، بالإضافة إلى استكشاف مستوى الوعي والمعرفة لدى موظفي وعملاء المصارف بشأن هذه الصناديق، وهو ما يعكس مدى القبول المجتمع لها. وأخيرًا تهدف الدراسة إلى تقييم التأثير المحتمل لتأسيس صناديق الاستثمار على أداء المصارف التجارية واستقرار النظام المالي في ليبيا.

3.1 الأهمية

تكتسب هذه الدراسة أهميتها من كونها تسلط الضوء على واقع تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية، في ظل بيئة اقتصادية ومصرفية معقدة. فهي توفر مرجعية للباحثين المهتمين بتطوير الأدوات المالية الحديثة. كما تساهم عمليًا في مساعدة المصارف على تحسين إدارة الأصول وزيادة السيولة اقتصاديًا، كما تُبرز الدراسة دور صناديق الاستثمار في تنشيط الأسواق وجذب رؤوس الأموال، ومن ثم فهي تمثل أداة تحليلية مفيدة لصانعي القرار والممارسين في القطاع المالي.

4.1 المنهجية

تم اعتماد المنهج الوصفي التحليلي لدراسة إمكانية تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية، يهدف هذا المنهج إلى تحليل الوضع الراهن للمصارف من خلال التركيز على الجوانب التشريعية والتنظيمية، وتقييم مدى جاهزية الموارد البشرية، وتحليل دور سوق المال الليبي، وقياس الوعي لدى موظفي وعملاء المصارف التجارية.

مجتمع دراسة: المصارف التجارية العاملة في مدينة مصراته، أما عينة البحث اقتصرت على مصرف (شمال أفريقيا، الأندلس، التجارة والتنمية، التجاري الوطني، الجمهورية، الصحاري، الوحدة)، حيث شملت العينة مجموعة متنوعة من المصارف لضمان تنوع البيانات وموضعيتها. وقد تم استخدام استبيان مخصص لقياس آراء إدارات وموظفي المصارف حول إمكانية إنشاء الصناديق.

فقد وزع (85) استبيانًا على العاملين في هذه المصارف، وتم استرجاع (82) استبيانًا صالحًا للتحليل.

، حيث تم إجراء اختبارات:**SPSS**أما طرق التحليل الإحصائي: تم تحليل البيانات باستخدام برنامج

- اختبار ألفا كرو نباخ: لقياس ثبات فقرات الاستبيان.

- اختبار التوزيع الطبيعي: (Kolmogorov-Smirnov) للتحقق من صلاحية البيانات للتحليل.

- التحليل الوصفي والإحصائي: لحساب المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية واختبار الفرضيات.

5.1 الدراسات السابقة

دراسة: (رامي،2010)، بعنوان: "متطلبات إنشاء صناديق الاستثمار في المصرف التجاري السوري" ورقه بحثيه من منشورات جامعة تشرين للبحوث والدراسات العلمية.

استهدفت الدراسة تسليط الضوء على مدى توفر متطلبات إنشاء صناديق الاستثمار في المؤسسات المالية المصرفية، وذلك في إطار التطورات المتسارعة التي شهدتها الأسواق المالية، اتبعت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، وتوصلت الى مجموعه من النتائج أهمها عدم وجود تشريعات تحدد الطبيعة القانونية والهيكلية والإدارية لإنشاء خدمات صناديق الاستثمار في المصرف التجاري السوري وعدم توفر إدارة مختصة وخبيرة.

دراسة: (صيدون، 2010)، بعنوان: "دور المصارف التجارية في إنشاء الصناديق الاستثمارية في ليبيا"، بحث تخرج بكلية الاقتصاد جامعة مصراته .

استهدفت الدراسة مدى استعداد المصارف التجارية في ليبيا لتأسيس صناديق استثمار، بعد صدور العديد من القوانين المنظمة للنشاط المالي والاستثماري في ليبيا، والتي كان اخرها صدور القانون رقم (2010/11) بشأن تنظيم سوق المال في ليبيا، وكذلك صدور لائحة خاصة بتنظيم عمل (صناديق الاستثمار) بأنواعها المختلفة، وغيرها من القوانين في تحرير النشاط المالي والمصرفي والاستثماري مما يعني أن ظروف الاقتصاد الليبي قد أصبحت ملائمة جدا لإنشاء صناديق الاستثمار، وتوصلت الدراسة إلي أن المصارف التجارية في ليبيا لم تبادر إلى تأسيس أية صناديق استثمار.

دراسة: (طاهر، عبد السلام، 2016)، بعنوان" إمكانية إنشاء صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية" ورقه بحثيه من منشورات المجلة العلمية للاقتصاد والتجارة.

هدفت الدراسة إلى معرفة مدى إمكانية المصارف التجارية الليبية على القيام بتأسيس وإدارة صناديق الاستثمار. وتوصلت الدراسة إلى وجود رغبة كبيرة لدى العاملين والمسئولين بالمصارف التجارية الليبية لتأسيس صناديق استثمار. كما أشارت النتائج إلى أن تركز أغلب استثمارات المصارف التجارية نحو الاستثمارات الموجهة في القروض وتسهيلات الائتمانية والودائع المصرفية لدى مصرف ليبيا المركزي والمصارف الأخرى والأوراق المالية الحكومية.

تتميز دراستنا هذه بحداثة بياناتها وتحليلها للواقع الليبي بعد 2011، ما يجعلها أكثر دقة وملاءمة. كما تعتمد على منهجية ميدانية مدعومة بتحليل إحصائي متقدم يركز على الكفاءات البشرية ومستوى الوعي. إضافة لذلك، تقدم توصيات عملية وتطبيقية موجهة للمصارف في مدينة مصراته تحديدًا.

2. الإطار النظري

1.3 صناديق الاستثمار: المفاهيم والأسس النظرية

1.1.2 مفهوم الاستثمار وأبعاده

يتناول هذا الجزء المفهوم العام للاستثمار باعتباره عملية تهدف إلى زيادة ثروة المجتمع من خلال إقامة مشروعات اقتصادية متنوعة مثل المصانع والمزارع والبنى التحتية، والتي تشكّل أساسًا للنمو الاقتصادي. وتتعدد مجالات الاستثمار بين العقاري، الصناعي، الزراعي والسياحي، كما تختلف الأدوات المستخدمة بين أدوات استثمار حقيقية مثل العقارات والمشروعات، وأدوات مالية مثل الأسهم والسندات، والتي تتباين بدورها من حيث طبيعتها، ومدتها، وعوائدها، ودرجة المخاطرة المرتبطة بها. **(رمضان، 2005، 33)**

2.1.2 المحافظ الاستثمارية وسياسات إدارتها

تمثل المحافظ الاستثمارية الأوعية التي تُدار فيها الأصول المالية أو الحقيقية بغرض تحقيق عائد استثماري. ويُحدَّد نوع المحفظة بناءً على طبيعة الأصول المدرجة فيها، كما تختلف السياسات المتبعة في إدارتها بين هجومية تستهدف تحقيق أرباح مرتفعة، ومحافظة تركز على الاستقرار والعوائد الثابتة، وسياسات متوازنة تجمع بين العائد والمخاطرة بشكل مدروس. **(خريوش، واخرون، 2010، 22)**

3.2.2 صناديق الاستثمار: المفهوم، الأنواع، والأهداف

تُعد صناديق الاستثمار من الأدوات المالية الحديثة التي تعمل على تجميع مدخرات الأفراد والمؤسسات في أوعية موحدة تُدار من قبل مختصين بهدف تحقيق أرباح عبر استثمارها في محفظة متنوعة من الأدوات المالية. وتتعدد أنواع هذه الصناديق لتشمل صناديق النمو، وصناديق رأس المال المخاطر، وصناديق الدخل الثابت، وصناديق الإيراد والنمو، والصناديق الدولية، والصناديق المعفاة ضريبيًا. أما أهدافها فتتراوح بين تحقيق النمو الرأسمالي، وتوليد دخل مستقر، أو مزيج بينهما مع منح بعض الامتيازات القانونية مثل الإعفاء الضريبي **(دوابه، 2021، 351)**.

تتميز صناديق الاستثمار بقدرتها على تقليل المخاطر من خلال التنويع، والمرونة في تلبية احتياجات المستثمرين المختلفين، كما تسهم في تنشيط الأسواق المالية عبر ضخ استثمارات جديدة وتحقيق التوازن بين العرض والطلب على رؤوس الأموال **(هندي،**

1999، 132). وهي مؤسسات مالية تقوم بالاستثمار عن طريق تجميع المدخرات من عدد كبير من المستثمرين واستثمارها من خلال إدارة محترفة وفقا للضوابط والمقاصد الإسلامية. (دوابة، 2021، 380).

4.2.2 التكييف الشرعي للعلاقة بين أطراف التعاقد في صناديق الاستثمار الإسلامية

صناديق الاستثمار لها ثلاث أطراف رئيسية تتمثل في المؤسسين والمكتتبين ومدير الاستثمار فبالنسبة لصناديق الاستثمار في المصارف الإسلامية تكون أموال الصندوق واستثماراته وأنشطته مفرزة عن أموال المصرف، والصندوق بهذا الشكل لا يمثل وحده قانونية وإنما هو وحدة تنظيمية ومحاسبيه مستقلة عن المصرف، وهذا جائز شرعا على أساس أنه يمثل حسابات استثمار مخصصة أو مقيدة وتكون العلاقة بين المؤسسين والمكتتبين هي شركة عنان مع تفويض المؤسسين للصندوق والمكتتبين لمجلس إدارة الشركة في إدارة شؤون الصندوق باعتباره وكيلا عنهم، مقابل أجر غالبا ما يكون محددا بمبلغ مقطوع الى جانب ربح تحفيزي على أساس نسبة من صافي أرباح الصندوق إذا زادت الأرباح عن حد معين، وهي جائزة شرعا كما جاء بالمعايير الشرعية بشأن الوكالة بالاستثمار: "يجوز أن يشترط للوكيل بالاستثمار مع الأجرة، جميع أو بعض ما زاد عن الربح المتوقع حافزا له على حسن الأداء" (دوابة، 2021، 381). (المعايير الشرعية، 1437هـ)

3.2 واقع صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية

1.3.2 دور المصارف التجارية في تأسيس صناديق الاستثمار

تلعب المصارف التجارية الليبية دورًا محوريًا في إطلاق صناديق الاستثمار عبر إدارة الأصول وجمع رأس المال من المدخرين لتمويل مشاريع استراتيجية. كما تتيح هذه الصناديق إمكانية تنويع المحافظ الاستثمارية لدى المصارف، مما يسهم في تقليل المخاطر وتحقيق عوائد مجزية (سيف النصر، 2000، 198)

تعتمد صناديق الاستثمار على سياسات محددة لإدارة استثماراتها، تبدأ بتحديد الأهداف الاستثمارية والعائد المتوقع، وتنظيم توزيع الأصول، وإدارة المخاطر، وتحديد مستويات السيولة، والالتزام بالضوابط القانونية. كل ذلك بهدف تحقيق التوازن بين النمو والعائد وضمان استدامة الصندوق المالي (داود، 2014 ،34) .

2.3.2 البيئة الاقتصادية والاستثمارية في ليبيا

تُعاني البيئة الاقتصادية الليبية من هشاشة هيكلية بسبب الاعتماد المفرط على قطاع النفط، مما يُضعف جهود التنويع الاقتصادي. كما تُعد الأوضاع السياسية والأمنية غير المستقرة، ونقص التشريعات الفعّالة، من بين أبرز العراقيل التي تواجه إنشاء صناديق استثمار ناجحة. ومع ذلك، فإن الفرص لا تزال قائمة لتطوير أدوات استثمارية حديثة مثل صناديق الاستثمار، التي يمكن أن تسهم في تنشيط الاقتصاد واستقطاب رؤوس الأموال المحلية والدولية (الإسكوا، 2019)

3. الإطار العملي

1.3 منهجية البحث

1.1.3 نبذة مختصرة عن المصارف عينة البحث:

مصرف شمال أفريقيا: هو أحد المصارف التجارية الرائدة في ليبيا، تأسس عام 2010 ويقع مقره الرئيسي في طرابلس، رأس ماله 50 مليون حيث يقدم خدماته من خلال 61 فرعًا ووكالة منتشرة في جميع أنحاء ليبيا، يعمل المصرف على تعزيز وجوده في السوق الليبي من خلال فتح فروع جديدة وتقديم خدمات مصرفية متوافقة مع أحكام الشريعة الإسلامية، بالإضافة إلى التوسع في تقديم الخدمات الإلكترونية لعملائه عن بُعد عبر قنوات التوزيع المختلفة. .(www.nab.ly) .

مصرف الأندلس: هو مصرف إسلامي ليبي تأسس عام 2016، وحصل على الموافقة النهائية من مصرف ليبيا المركزي بموجب القرار رقم (99) لسنة 2019. بدأ المصرف نشاطه وافتتح أبوابه للعملاء في 7 يوليو 2020، ويقع مقره الرئيسي في طرابلس، بلغ رأس مال المصرف عند تأسيسه 250 مليون دينار ليبي.(www.andalusbank.com) .

مصرف التجارة والتنمية: هو أول وأكبر مصرف خاص في ليبيا، تأسس في 9 يونيو 1996، ويقع مقره الرئيسي في بنغازي، يتميز بتقديم خدمات إلكترونية حديثة لتلبية احتياجات عملائه، عند تأسيسه، كان رأس مال المصرف 9 ملايين دينار ليبي، وتمت زيادته تدريجيًا ليصل إلى 250 مليون دينار ليبي.(https://www.bcd.ly/ar) .

مصرف التجاري الوطني: هو أحد أعرق المصارف في ليبيا، تأسس عام 1970 كشركة مساهمة ليبية برأس مال قدره 500 مليون دينار ليبي. يقع مقره الرئيسي في مدينة البيضاء، يمتلك المصرف شبكة واسعة من الفروع، حيث بلغ عددها أكثر من 69 فرعًا في مختلف أنحاء ليبيا. (https://www.ncb.ly/ar/)

مصرف الجمهورية: هو أحد أكبر المصارف التجارية في ليبيا، تأسس عام 2008 نتيجة دمج مصرفي الجمهورية والأمة، مما جعله من أكبر المصارف في البلاد وبلغ راس ماله عند تأسيسه حوالي 20 مليار دينار ليبي، يمتلك المصرف شبكة واسعة من الفروع والوكالات، حيث بلغ عددها عند التأسيس 146 فرعًا ووكالة، موزعة في مختلف أنحاء ليبيا. (www.jbank.ly) .

مصرف الصحاري: هو مصرف تجاري ليبي تأسس عام 1964، ويقع مقره الرئيسي في طرابلس، يُعد من أقدم المصارف في ليبيا، بلغ رأس مال المصرف 378 مليون دينار ليبي، في عام 2007، دخل المصرف في شراكة استراتيجية مع مجموعة بي إن بي باريبا المصرفية الفرنسية، حيث استحوذت المجموعة على 19% من أسهم رأس مال المصرف. (www.saharabank.ly) .

مصرف الوحدة: هو أحد المصارف التجارية الرئيسية في ليبيا تأسس المصرف في عام 1972، بلغ راس ماله 561 مليون دينار ليبي، يقع المقر الرئيسي للمصرف في مدينة بنغازي، يمتلك مصرف الوحدة شبكة فروع واسعة في جميع أنحاء ليبيا، يصل عددها إلى أكثر من 100 فرع تقريبًا ليبيا.(https://www.wahdabank.com.ly/) .

2.1.3 الفرضيات

استنادًا إلى الأهداف المحددة، تم صياغة مجموعة من الفرضيات التي تهدف إلى اختبار مدى صحة الافتراضات المتعلقة بإمكانية إنشاء صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية:

H01: لا توجد بيئة تشريعية تنظم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية.

H02: لا تتوفر موارد بشرية مؤهلة لإدارة صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية.

H03: لا يوجد سوق مال نشط في ليبيا يعرض الأدوات المالية المختلفة باعتبار الصندوق يستثمر جزء من أمواله في أدوات السوق.

H04: لا يتوفر وعي لدى موظفي وعملاء المصارف الليبية بماهية صناديق الاستثمار وأهميتها.

H05: لا يساهم إنشاء الصناديق الاستثمارية في تعزيز الأداء والتطوير المصرفي.

3.1.3 مجتمع وعينة البحث

نظراً لأن المستهدف في هذا البحث هم العاملين بالمصارف العاملة في مدينة مصراته، فقد قام الباحثون بتوزيع (85) استمارة استبيان على المستهدفين، وتم استرجاع عدد (82) استمارة، والجدول التالي يوضح عينة البحث:

جدول 1: يبين عدد الاستبيانات الموزعة والفاقد منها والصالحة للتحليل

الاستمارات الموزعة	الفاقد منها	المتحصل عليها	المستبعد	الخاضع للدراسة	نسبة الاستمارات المفقودة%	نسبة الاستجابة %
85	3	82	0	82	%0	%100

يتضح من الجدول أعلاه أن نسبة الاستمارات الخاضعة لدراسة (100%) من جميع الاستمارات الموزعة، والجدول التالي يوضح توزيع عينة البحث على المصارف محل الدراسة:

جدول 2: يبين توزيع عينة البحث على المصارف محل الدراسة

المصرف	عدد الاستمارات المسترجعة	النسبة %
مصرف الوحدة	**5**	**6.1**
مصرف الأندلس	**13**	**15.9**

مصرف التجارة والتنمية	10	12.2
مصرف التجاري الوطني	10	12.2
مصرف الجمهورية	7	8.5
مصرف الصحاري	10	12.2
مصرف شمال أفريقيا	27	32.9
الإجمالي	82	100.0

4.1.3 أداة جمع البيانات والمعلومات

اعتمدت الباحثة على الاستبيان كأداة رئيسة لجمع المعلومات اللازمة عن موضوع الدراسة وقد قسم الاستبيان إلى مجموعتين وهما:

1.المجموعة الأولى البيانات الشخصية عن أفراد الدراسة (المسمى الوظيفي – المؤهل العلمي - التخصص- الخبرة المهنية).

2.المجموعة الثانية وتتضمن (21) عبارة خاصة بدراسة إمكانية تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية، وقسمت إلى خمسة محاور يتضمن المحور الأول (7) عبارات، ويدرس مدى وجود بيئة تشريعية تنظم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية، أما المحور الثاني فيتضمن (8) عبارات ويدرس مدى توفر موارد بشرية مؤهله لإدارة صناديق الاستثمار في المصارف التجارية ، أما المحور الثالث فيتضمن (8) عبارات ، ويدرس مدى وجود سوق مال نشط في ليبيا باعتبار الصندوق يستثمر جزء من أمواله في أدوات السوق، ويتضمن المحور الرابع (6) عبارات ويدرس مدى توفر وعي لدي موظفي وعملاء المصارف الليبية بماهية صناديق الاستثمار وأهميتها، أما المحور الخامس فيتضمن (4) عبارات ويدرس مدى مساهمة إنشاء الصناديق الاستثمارية في تعزيز الأداء والتطوير المصرفي، وكانت هذه العبارات إجاباتها مغلقة أي أن لكل عبارة إجابتين فقط (نعم، ولا)، وتم استخدام الطريقة الرقمية في ترميز إجابات مفردات الدراسة وأعطيت إجابة نعم ترميز (1) ولا ترميز (0).

5.1.3 الأساليب والأدوات الإحصائية المستخدمة في تحليل البيانات

تم إدخال البيانات والمعلومات بالحاسب الآلي باستخدام البرنامج الإحصائي SPSS والذي يشير اختصاراً إلى الحزمة الإحصائية للعلوم الاجتماعية، ولتحقيق أهداف الدراسة واختبار فرضياتها تم استخدام الأساليب الإحصائية الآتية:

1.اختبار ألفا كرو نباخ (Cronbach's alpha) لمعرفة ثبات فقرات الاستبيان.

2.اختبار التوزيع الطبيعي (Tests of Normality) للتأكد من اتباع عينة البحث للتوزيع الطبيعي.

3.النسب المئوية والتكرارات لمعرفة تكرار فئات متغير ما، ويفيد الباحثون في وصف عينة البحث.

4.التمثيل البياني للبيانات باستخدام الأعمدة البيانية لعرض البيانات المتعلقة بالصفات الشخصية لأفرد العينة.

5.الوسط الحسابي ولانحراف المعياري، لمعرفة آراء المبحوثين.

6.اختبار T للعينة الواحدة حول المتوسط لمعرفة اتجاهات آراء المبحوثين حول أسئلة الاستبيان ومدى معنويتها، ولاختبار الفرضيات.

1.5.1.3: قياس ثبات الاستبيان

يقصد بثبات استمارة الاستبيان أن تعطي هذه القائمة نفس النتيجة لو تم إعادة توزيعها أكثر من مرة تحت نفس الظروف والشروط، وقد تحقق الباحثون من ثبات استمارة استبيان البحث من خلال معامل ألف كرونباخ.

حيث أن اختبار ألفا كرو نباخ (α) للصدق والثبات من الاختبارات الإحصائية المهمة لتحليل بيانات استمارة الاستبيان، وللقيام بأي تحليل لبيانات استمارة الاستبيان يجب إجراء اختبار ألفا كرو نباخ (α) وهو اختبار يبين مدى مصداقية وثبات إجابات مفردات العينة على أسئلة استمارة الاستبيان

$$\alpha = \frac{k}{k-1}\left(1 - \frac{\sum S_i^2}{S_i^2}\right)$$

واستخدم الباحثون طريقة ألفا كرو نباخ لقياس ثبات الاستبانة، وكانت النتائج كما في الجدول (3):

جدول 3: يبين نتائج اختبار ألفا كرو نباخ لقياس ثبات فقرات الاستبيان

المحاور	عدد الفقرات	معامل ألفا كرو نباخ	الثابت
جميع فقرات الاستبيان	33	0.591	0.78

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من نتائج الجدول (3) أن قيمة معامل ألفا كرو نباخ كانت منخفضة قليلا حيث كانت قيمتها (0.591)، وانخفاض معامل الثبات يمكن تفسيره بتنوع عينة الدراسة التي جمعت بين موظفين ومدراء من مصارف ذات طبيعة عمل مختلفة، هذا التنوع يعكس

اختلافات كبيرة في ظروف المصارف وعملياتها، مما أدى إلى تباين في إجابات المبحوثين، ورغم ذلك، فإن هذا التنوع يوفر رؤى شاملة تعكس وجهات نظر متنوعة، لكن يستدعي الحذر عند تعميم النتائج.

2.5.1.3: اختبار التوزيع الطبيعي (Tests of Normality):

من أجل التحقق من افتراض التوزيع الطبيعي Normal Distribution للبيانات فقد قام الباحثون بإجراء اختبار (Kolmogorov-Smirnov) والذي كانت نتائجه على النحو الآتي:

جدول 4: يبين نتائج اختبار (Kolmogorov-Smirnov)

	إحصائه الاختبار Statistic	درجات الحريةdf	مستوى المعنوية P-value
جميع فقرات الاستبيان	0.105	82	0.260

نلاحظ من الجدول 4 أن قيمة مستوى المعنوية المحسوبة p-value كانت (0.260) وهي أكبر من مستوى المعنوية المعتمد في البحث (0.05)، وبالتالي فإننا نقبل فرضية العدم القائلة بأن هذه البيانات تتبع التوزيع الطبيعي.

2.3 عرض وتحليل البيانات والنتائج

1.2.3 التحليل الإحصائي للبيانات واختبار فرضيات البحث

بعد أن تم التأكد من صلاحية بيانات الاستبيان للتحليل الإحصائي، وذلك بإجراء اختبار ألفا كرو نباخ لقياس ثبات الاستبانة، بالإضافة إلى التأكد من عدم وجود مشكلة التوزيع الطبيعي نقوم الآن بإجراء التحليل الوصفي والإحصائي على الخصائص الديموغرافية لمجتمع الدراسة واختبار البيانات المتعلقة بمتغيرات البحث، واختبار الفرضيات كما يلي:

أولا: الخصائص الديموغرافية لمجتمع الدراسة: استخدم الباحثون التكرار والتكرار المئوي لوصف إجابات مفردات العينة على الأسئلة الخاصة ببياناتهم الشخصية ومن خلال تحليل الاستبيان كانت النتائج على النحو التالي:

توزيع العينة حسب المسمى الوظيفي:

الجدول 5: يبين الأعداد والنسبة المئوية لأفراد العينة حسب المسمى الوظيفي

الجنس	الأعداد	النسبة%
مدير عام	3	3.7
مدير إدارة	1	1.2
مدير فرع	2	2.4
مساعد مدير	5	6.1

رئيس قسم	24	29.3
أخرى	25	30.5
المجموع	60	73.2
لا توجد إجابة	22	26.8
الإجمالي	82	100.0

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من الجدول أعلاه أن أغلب أفراد عينة الدراسة يشغلون وظائف أخرى غير المذكورة في الجدول بنسبة (30.5%) يليها الذين يشغلون وظيفة رئيس قسم بنسبة (29.3 %) من إجمالي عينة الدراسة والشكل البياني رقم (2) يبين التوزيع المئوي لأفراد العينة حسب المسمى الوظيفي.

توزيع العينة حسب المؤهل العلمي:

الجدول 6: يبين الأعداد والنسبة المئوية لأفراد العينة حسب المؤهل العلمي

المؤهل العلمي	الأعداد	النسبة%
ماجستير	8	9.8
بكالوريوس	44	53.7
دبلوم عالي	22	26.8
ثانوي	2	2.4
أخرى	1	1.2
المجموع	77	93.9
لا توجد إجابة	5	6.1
الإجمالي	82	100.0

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضـح من الجدول السـابق أن أغلب فراد عينة الدراسـة مؤهلهم بكالوريوس بنسـبة (53.7%) من إجمالي عينة الدراسـة والشـكل البياني رقم (3) يبين التوزيع المئوي لأفراد العينة حسب المؤهل العلمي.

3- توزيع العينة حسب التخصص:

الجدول 7: يبين الأعداد والنسبة المئوية لأفراد العينة حسب التخصص

العمر	الأعداد	النسبة %
تمويل ومصارف	11	13.4
محاسبة	12	14.6
إدارة أعمال	13	15.9
اقتصاد	4	4.9
أخرى	37	45.1
المجموع	77	93.9
لا توجد إجابة	5	6.1
الإجمالي	82	100.0

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من الجدول أعلاه أن أغلب أفراد عينة الدراسة لهم تخصصات أخرى غير مذكورة في الجدول بنسبة (45.1%) يليها الذين تخصصهم إدارة أعمال بنسبة (15.9%) من إجمالي عينة الدراسة والشكل البياني رقم (4) يبين التوزيع المئوي لأفراد العينة حسب التخصص.

4- توزع العينة حسب الخبرة المهنية:

الجدول 8: يبين الأعداد والنسبة المئوية لأفراد العينة حسب سنوات الخبرة

سنوات الخبرة	الأعداد	النسبة %
من 1 إلى 5 سنوات	42	51.2
من6 إلى 10	13	15.9
من 11 إلى 15 سنة	8	9.8
أكثر من 15	8	9.8
المجموع	71	86.6

لا توجد إجابة	11	13.4
الإجمالي	82	100.0

المصدر: من إعداد الباحة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من الجدول أعلاه أن أغلب أفراد عينة الدراسة خبرتهم من 1 إلى 5 سنوات بنسبة (51.2%) من إجمالي عينة الدراسة والشكل البياني رقم (5) يبين التوزيع المئوي لأفراد العينة حسب سنوات الخبرة.

ثانيا: اختبار البيانات المتعلقة بمتغيرات البحث (الإجابة على أسئلة البحث):

تم إجراء التحليل الإحصائي لجميع متغيرات البحث وفقا لإجابات أفراد عينة البحث على الفقرات الواردة في الاستبيان، حيث احتسبت المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية مع الأخذ في الاعتبار تدرج المقياس المستخدم في البحث، واستنادا إلى ذلك فإن قيم المتوسطات الحسابية التي وصل إليها البحث اعتمدت على المعيار التالي لتفسير البيانات والموضح في الجدول 9:

جدول 9: معيار متوسط إجابات المبحوثين

الإجابة	المتوسط الحسابي	الرأي
لا	من صفر إلى أقل من 0.5	غير موافق
نعم	من 0.5 إلى 1	موافق

حيث إنّ هذه الدراسة التحليلية تسعى للإجابة عن التساؤل التالي:

- ما هي تصورات المبحوثين من موظفي المصارف التجارية العاملة في مدينة مصراته حول إمكانية تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية؟

وللإجابة عن هذا السؤال استخرجت المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لتصورات المبحوثين لمتغيرات استمارة الاستبيان واختبار T حول المتوسط لكل محور على حدا، والجدول 10 يبين المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لتصورات المبحوثين لمتغيرات استمارة الاستبيان واختبار T حول المتوسط لمحاور الدراسة وهي كالتالي:

1- المحور الأول (مدى وجود بيئة تشريعية تنظم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية):

جدول 10: المتوسط الحسابي والانحراف المعياري واختبار (T) لمتوسط إجابات المبحوثين للمحور الأول

ر.م	العبارة	المتوسط المرجح	الانحراف المعياري	قيمة T المحسوبة	الدلالة Sig	رتبة السؤال
1	تعتقد أن هناك بيئة تشريعية كافية لتنظيم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية.	0.5732	0.49766	1.331	0.187	1
2	من التحديات الرئيسية التي تواجه تأسيس صناديق الاستثمار من الناحية التشريعية نقص التشريعات.	0.5244	0.50248	0.440	0.661	3
3	من التحديات الرئيسية التي تواجه تأسيس صناديق الاستثمار من الناحية التشريعية عدم وضوح القوانين.	0.4634	0.50173	-0.660-	0.511	4
4	من التحديات الرئيسية التي تواجه تأسيس صناديق الاستثمار من الناحية التشريعية الإجراءات المعقدة.	0.4390	0.49932	-1.106-	0.272	5
5	توجد بالمصرف سياسة خاصة بالاستثمار في سوق الأوراق المالية الليبي، ضمن سياسات المحفظة الاستثمارية للمصرف.	0.5366	0.50173	0.660	0.511	2
6	أن ظروف الاقتصاد المحلي الآن ملائمة لإنشاء صناديق الاستثمار.	0.5732	0.49766	1.331	0.187	1
7	هناك صعوبات وعراقيل تواجه المصرف في حال إنشاء صندوق استثماري تتمثل في القيود القانونية والتنظيمية التي يجب الالتزام بها	0.3537	0.48105	-2.755-	0.007	6

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من نتائج الجدول 10 ما يلي:

1.جاءت العبارتان رقم (1) و(6) وهما على التوالي: " تعتقد أن هناك بيئة تشـريعية كافية لتنظيم تأسـيس صـناديق الاسـتثمار في المصـارف التجارية" و " إن ظروف الاقتصاد المحلي الآن ملائمة لإنشاء صناديق الاستثمار" في بالمرتبة الأولي من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.5732) ويشير إلى موافقة معظم المبحوثين على الفقرتين.

2. جاءت العبارة رقم (5) وهي " توجد بالمصـرف سياسـة خاصـة بالاسـتثمار في سـوق الأوراق المالية الليبي، ضـمن سـياسـات المحفظة الاستثمارية للمصرف" بالمرتبة الثانية من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.5366) ويشير إلى موافقة معظم المبحوثين على الفقرة.

3.جاءت العبارة رقم (2) وهي " من التحديات الرئيسـية التي تواجه تأسـيس صـناديق الاسـتثمار من الناحية التشـريعية نقص التشريعات" بالمرتبة الثالثة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.5244) وكانت قيمة t المحسوبة لهذه العبارة (0.44) بمستوى معنوية (0.661) وهو أكبر من مستوى المعنوية (0.05) وعليه نقبل الفرض القائل بأن إجابات المبحوثين عن هذه الفقرة لا تختلف عن المتوسـط المفترض (0.5)، وبالتالي يمكن القول بأنه "لا يعتبر نقص التشـريعات من التحديات الرئيسـية التي تواجه تأسـيس صناديق الاستثمار من الناحية التشريعية".

4.جاءت العبارة رقم (7) وهي " هناك صـعوبات وعراقيل تواجه المصـرف في حال إنشـاء صـندوق اسـتثماري تتمثل في القيود القانونية والتنظيمية التي يجب الالتزام بها" بالمرتبة الأخيرة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.3537) ويشير إلى عدم موافقة معظم المبحوثين على هذه الفقرة.

5.أن متوسط إجابات المبحوثين على أسئلة المحور الأول من الاستبيان جاءت في المدى ما بين (0.5732) أي موافق و(0.3537) أي غير موافق.

المحور الثاني: مدى توفر موارد بشرية مؤهلة لإدارة صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية

يبين الجدول 11 المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لتصورات المبحوثين لمتغيرات استمارة الاستبيان واختبار T حول المتوسط لمحور الدراسة الثاني (مدى توفر موارد بشرية مؤهلة لإدارة صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية).

جدول 11: المتوسط الحسابي والانحراف المعياري واختبار (T) لمتوسط إجابات المبحوثين للمحور الثاني:

ر.م	العبارة	المتوسط المرجح	الانحراف المعياري	قيمة T المحسوبة	الدلالة Sig	رتبة السؤال
1	أن المصرف التجاري هو المؤسسة الأقدر على إدخال خدمات صناديق الاستثمار إلى ليبيا وإنجاحها أكثر من أي مؤسسة أخرى	0.7683	0.42452	5.723	0.000	2

2	سبق وأن تم طرح فكرة إنشاء صندوق استثماري ضمن سياسات العمل بمصرفكم.	0.4634	0.50173	-0.660	0.511	8
3	يوجد بالمصرف إدارة أو قسم يختص بإدارة استثمارات المصرف.	0.4878	0.50293	-0.220	0.827	7
4	تعتقد أن لدى المصارف التجارية موظفين بإمكانهم تشغيل صناديق الاستثمار.	0.7317	0.4458	4.707	0.000	5
5	لا يعد امتلاك المصرف العناصر مؤهلة لإدارة صندوق الاستثمار عقبة أمام إنشائه، إذ من الممكن استجلابها في ظل اتفاقيات العمل وتبادل الخبرات	0.7439	0.43916	5.029	0.000	4
6	هناك صعوبات وعراقيل تواجه المصرف في حال إنشاء صندوق استثماري تتمثل في التحديات في تحليل وإدارة المخاطر المتعلقة بالاستثمارات داخل الصندوق.	0.7561	0.43208	5.367	0.000	3
7	من الصعوبات التي تواجه المصرف في تحديد الأصول المناسبة للاستثمار الحاجة لأدوات تحليل متقدمة وموارد متخصصة.	0.7073	0.45779	4.101	0.000	6
8	من الصعوبات التي تواجه المصرف في تحديد الأصول المناسبة للاستثمار تحدي تحقيق توازن المخاطر والعوائد بين خيارات متعددة.	0.8415	0.36749	8.414	0.000	1

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

ويتضح من نتائج الجدول (1-11) ما يلي:

1.جاءت العبارة رقم (8) وهي " من الصعوبات التي تواجه المصرف في تحديد الأصول المناسبة للاستثمار تحدي تحقيق توازن المخاطر والعوائد بين خيارات متعددة" بالمرتبة الأولي من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.8415) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

2.جاءت العبارة رقم (1) وهي " إن المصرف التجاري هو المؤسسة الأقدر على إدخال خدمات صناديق الاستثمار إلى ليبيا وإنجاحها أكثر من أي مؤسسة أخرى" بالمرتبة الثانية من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.7683) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

3.جاءت العبارة رقم (6) وهي "هناك صعوبات وعراقيل تواجه المصرف في حال إنشاء صندوق استثماري تتمثل في التحديات في تحليل وإدارة المخاطر المتعلقة بالاستثمارات داخل الصندوق" بالمرتبة الثالثة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.7561) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

4.جاءت العبارة رقم (2) وهي "سبق وأن تم طرح فكرة إنشاء صندوق استثماري ضمن سياسات العمل بمصرفكم" بالمرتبة الأخيرة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.4634)، وكانت قيمة t المحسوبة لهذه العبارة (-0.660) بمستوى معنوية (0.511) وهو أكبر من مستوى المعنوية (0.05) وعليه نقبل الفرض القائل بأن إجابات المبحوثين عن هذه الفقرة لا تختلف عن المتوسط المفترض (0.5)، وبالتالي يمكن القول بأن "لم يسبق وأن تم طرح فكرة إنشاء صندوق استثماري ضمن سياسات العمل في معظم المصارف عينة الدراسة".

5.أن متوسط إجابات المبحوثين على أسئلة المحور الثاني من الاستبيان جاءت في المدى ما بين (0.4634) غير موافق، و(0.8415) أي موافق.

3- المحور الثالث (مدى وجود سوق مال نشط في ليبيا باعتبار الصندوق يستثمر جزء من أمواله في أدوات السوق).

يبين الجدول 12: المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لتصورات المبحوثين لمتغيرات استمارة الاستبيان واختبار T حول المتوسط للمحور الثالث.

جدول 12: المتوسط الحسابي والانحراف المعياري واختبار (T) لمتوسط إجابات المبحوثين للمحور الثالث

ر.م	العبارة	المتوسط المرجح	الانحراف المعياري	قيمة T المحسوبة	الدلالة Sig	رتبة السؤال
1	يعد سوق الأوراق المالية مجالاً مهماً لتحقيق التنوع في الاستثمارات.. فهل كان لإنشاء سوق الأوراق المالية	0.6098	0.49081	2.025	0.046	3

	الليبي دور في زيادة استثمارات المصرف					
2	هل قام مصرفكم بالتسجيل لدى هيئة سوق الأوراق المالية الليبي:	0.5244	0.50248	0.44	0.661	5
3	نشاط السوق المالي في ليبيا ضعيف.	0.6098	0.49081	2.025	0.046	4
4	تعتقد بجدوى إنشاء صناديق استثمار من قبل المصارف التجارية في ظل وجود سوق الأوراق المالية الليبي.	0.8293	0.37859	7.876	0.000	1
5	يعد الاستقرار الاقتصادي من العوامل التي تؤثر على نشاط السوق المالي	0.7073	0.45779	4.101	0.000	2
6	تعد التوجهات العالمية من العوامل التي تؤثر على نشاط السوق المالي	0.3659	0.48463	-2.507-	0.014	8
7	يعد توافر المعلومات من العوامل التي تؤثر على نشاط السوق المالي	0.4878	0.50293	-0.220	0.827	6
8	من الصعوبات التي تواجه المصرف في تحديد الأصول المناسبة للاستثمار صعوبة التنبؤ بقيمة الأصول نتيجة تقلبات السوق.	0.4024	0.49341	-1.791-	0.077	7

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من نتائج الجدول ما يلي:

1.جاءت العبارة رقم (4) وهي " تعتقد بجدوى إنشاء صناديق استثمار من قبل المصارف التجارية في ظل وجود سوق الأوراق المالية الليبي" بالمرتبة الأولي من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.8293) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

2.جاءت العبارة رقم (5) وهي " يعد الاستقرار الاقتصادي من العوامل التي تؤثر على نشاط السوق المالي"، بالمرتبة الثانية من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.7073) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

3.جاءت العبارة رقم (1) وهي " يعد سوق الأوراق المالية مجالاً مهماً لتحقيق التنوع في الاستثمارات.. فهل كان لإنشاء سوق الأوراق المالية الليبي دور في زيادة استثمارات المصرف" بالمرتبة الثالثة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.6098) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

4.جاءت العبارة رقم (6) وهي " تعد التوجهات العالمية من العوامل التي تؤثر على نشاط السوق المالي" بالمرتبة الأخيرة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.3659)، وهو ما يشير إلى عدم موافقة معظم المبحوثين حول هذه العبارة.

5.أن متوسط إجابات المبحوثين على أسئلة المحور الثالث من الاستبيان جاءت في المدى ما بين (0.3659) غير موافق، و(0.8293) أي موافق.

المحور الرابع: مدى توفر وعي لدي موظفي وعملاء المصارف الليبية بماهية صناديق الاستثمار وأهميتها

يبين الجدول 13 المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لتصورات المبحوثين لمتغيرات استمارة الاستبيان واختبار T حول المتوسط لمحور الدراسة الرابع.

جدول 13: المتوسط الحسابي والانحراف المعياري واختبار (T) لمتوسط إجابات المبحوثين للمحور الرابع.

ر.م	العبارة	المتوسط المرجح	الانحراف المعياري	قيمة T المحسوبة	الدلالة Sig	رتبة السؤال
1	سبق لك أن سمعت عن صناديق الاستثمار.	0.9268	0.26202	14.751	0.000	1
2	تعتقد أن وجود صناديق الاستثمار بالمصارف سيخدم تطلعات قطاع الأفراد الذي يسعى لاستثمار أمواله في جو من الثقة والأمان	0.3171	0.4682	-3.538	0.001	6

3	لتحسين الوعي المجتمع ورجال الأعمال بأهمية صناديق الاستثمار لابد من القيام تنظم حملات إعلامية وورش عمل لشرح فوائد صناديق الاستثمار.	0.5244	0.50248	0.44	0.041	2
4	لتحسين الوعي المجتمع ورجال الأعمال بأهمية صناديق الاستثمار لابد من إدخال برامج تعليمية في المدارس والجامعات حول إدارة الأصول والاستثمار.	0.378	0.48788	-2.263	0.026	4
5	لتحسين الوعي المجتمع ورجال الأعمال بأهمية صناديق الاستثمار لابد من استخدام وسائل الإعلام ووسائل التواصل الاجتماعي لنجاح صناديق الاستثمار.	0.3415	0.47712	-3.009	0.003	5
6	هناك صعوبات وعراقيل تواجه المصرف في حال إنشاء صندوق استثماري تتمثل في صعوبة في جذب المستثمرين وجمع الأموال اللازمة للتأسيس.	0.4146	0.49569	-1.559	0.123	3

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من نتائج الجدول (1_13) ما يلي:

1.جاءت العبارة رقم (1) وهي " سبق لك أن سمعت عن صناديق الاستثمار" بالمرتبة الأولي من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.9268) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

2.جاءت العبارتين رقم (3) وهي " لتحسين وعي المجتمع ورجال الأعمال بأهمية صناديق الاستثمار لابد من القيام بتنظيم حملات إعلامية وورش عمل لشرح فوائد صناديق الاستثمار" بالمرتبة الثانية من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.5244) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

3.جاءت العبارة رقم (6) وهي "هناك صعوبات وعراقيل تواجه المصرف في حال إنشاء صندوق استثماري تتمثل في صعوبة في جذب المستثمرين وجمع الأموال اللازمة لتأسيس" بالمرتبة الثالثة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.4146) وكانت قيمة t المحسوبة لهذه العبارة (1.559-) بمستوى معنوية (0.511) وهو أكبر من مستوى المعنوية (0.05) وعليه نقبل الفرض القائل بأن إجابات المبحوثين عن هذه الفقرة لا تختلف عن المتوسط المفترض (0.5)، وبالتالي يمكن القول بأن "لا توجد صعوبات وعراقيل تواجه المصرف في حال إنشاء صندوق استثماري تتمثل في صعوبة في جذب المستثمرين وجمع الأموال اللازمة للتأسيس".

3.جاءت العبارة رقم (2) وهي " تعتقد أن وجود صناديق الاستثمار بالمصارف سيخدم تطلعات قطاع الأفراد الذي يسعى لاستثمار أمواله في جو من الثقة والأمان" بالمرتبة الأخيرة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.3171)، وهو ما يشير إلى عدم موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

4.أن متوسط إجابات المبحوثين على أسئلة المحور الرابع من الاستبيان جاءت في المدى ما بين (0.3171) غير موافق، و(0.9268) أي موافق.

المحور الخامس: مدى مساهمة إنشاء الصناديق الاستثمارية في تعزيز الأداء والتطوير المصرفي.

يبين الجدول 14 المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لتصورات المبحوثين لمتغيرات استمارة الاستبيان واختبار T حول المتوسط لمحور الدراسة الخامس.

جدول 14: المتوسط الحسابي والانحراف المعياري واختبار (T) لمتوسط إجابات المبحوثين للمحور الخامس

ر.م	العبارة	المتوسط المرجح	الانحراف المعياري	قيمة T المحسوبة	الدلالة Sig	رتبة السؤال
1	ألا ترى أن مبادرة المصرف بإنشاء صندوق استثماري سيعزز موقف المصرف التنافسي بين المصارف الأخرى.	0.7439	0.43916	5.029	0.000	2
2	يمكن لصناديق الاستثمار المتنوعة تعزيز النشاط المصرفي وزيادة الإيرادات من خلال تقديم بدائل شرعية وجاذبة.	0.7317	0.4458	4.707	0.000	3
3	قيام المصرف بإدخال خدمات صناديق الاستثمار ضمن خططه الاستثمارية سيكون له دور في تطوير القطاع المصرفي في ليبيا.	0.7683	0.42452	5.723	0.000	1
4	تعتقد أن إنشاء صناديق الاستثمار سيساهم في زيادة توظيفات المصرف الاستثمارية والتغلب على مشكلة فائض السيولة.	0.7317	0.4458	4.707	0.000	3

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من نتائج الجدول (14) ما يلي:

1.جاءت العبارة رقم (3) وهي " قيام المصرف بإدخال خدمات صناديق الاستثمار ضمن خططه الاستثمارية سيكون له دور في تطوير القطاع المصرفي في ليبيا" بالمرتبة الأولي من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.7683) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

2.جاءت العبارة رقم (1) وهي " ألا ترى أن مبادرة المصرف بإنشاء صندوق استثماري سيعزز موقف المصرف التنافسي بين المصارف الأخرى" بالمرتبة الثانية من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.7439) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على هذه الفقرة.

3.جاءت العبارتين رقم (2) و(4) وهما على التوالي " يمكن لصناديق الاستثمار المتنوعة تعزيز النشاط المصرفي وزيادة الإيرادات من خلال تقديم بدائل شرعية وجاذبة" و" تعتقد أن إنشاء صناديق الاستثمار سيساهم في زيادة توظيفات المصرف الاستثمارية والتغلب على مشكلة فائض السيولة" بالمرتبة الثالثة من حيث موافقة المبحوثين بمتوسط (0.7317) وهو ما يشير إلى موافقة غالبية المبحوثين على كلا الفقرتين.

4.أن متوسط إجابات المبحوثين على أسئلة المحور الخامس من الاستبيان جاءت في المدى ما بين (0.7683)، و(0.7317) أي موافق.

ثالثا: اختبار الفرضيات

فرضيات الدراسة:

الفرضية الأولىH01: لا توجد بيئة تشريعية تنظم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية.

الفرضية الثانية H02: لا تتوفر موارد بشرية مؤهلة لإدارة صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية.

الفرضية الثالثة H03: لا يوجد سوق مال نشط في ليبيا باعتبار الصندوق يستثمر جزء من أمواله في أدوات السوق.

الفرضية الرابعة H04: لا يتوفر وعي لدي موظفي وعملاء المصارف الليبية بماهية صناديق الاستثمار وأهميتها.

الفرضية الخامسة H05: لا يساهم إنشاء الصناديق الاستثمارية في تعزيز الأداء والتطوير المصرفي.

ولاختبار صحة هذه الفرضيات تم استخدام اختبار T-test لتحليل بيانات الاستبيان ليتم قبول أو رفض الفرض بناءً على مستوى الدلالة الإحصائية (Significance Level) وغالباً ما يتم تحديده بـ(0.05) والجدول التالي يوضح:

الجدول 15: نتائج اختبارT-test لكل فرضية من فرضيات الدراسة:

ر.م	الفرضية	المتوسط المرجح للإجابات	الانحراف المعياري	قيمة T المحسوبة	الدلالة Sig	النتيجة
1	وجود بيئة تشريعية تنظم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية	0.4948	0.16977	-0.279-	0.781	قبول
2	توفر موارد بشرية مؤهلة لإدارة صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية	0.6875	0.16227	10.463	0.000	رفض
3	وجود سوق مال نشط في ليبيا باعتبار الصندوق يستثمر جزء من أمواله في أدوات السوق	0.5415	0.15231	2.465	0.016	رفض
4	مدى توفر وعي لدي موظفي وعملاء المصارف الليبية بماهية صناديق الاستثمار وأهميتها	0.4837	0.14251	-1.033-	0.305	قبول
5	مدى مساهمة إنشاء الصناديق الاستثمارية في تعزيز الأداء والتطوير المصرفي	0.7439	0.26925	8.203	0.000	رفض

المصدر: من إعداد الباحثة بالاعتماد على برنامج SPSS

يتضح من نتائج الجدول 15) ما يلي:

1.أن مستوى المعنوية المشاهد لمحور الدراسة الأول (0.781) وهي أكبر من مستوى الدلالة (0.05) وهذا يعني قبول الفرضية الصفرية الأولى القائلة بأنه: "لا توجد بيئة تشريعية تنظم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية".

2.أن مستوى المعنوية المشاهد لمحور الدراسة الثاني (0.000) وهي أصغر من مستوى الدلالة (0.05) وهذا يعني رفض الفرضية الصفرية الثانية ونقبل الفرضية البديلة القائلة بأنه: " تتوفر موارد بشرية مؤهلة لإدارة صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية".

3.أن مستوى المعنوية المشاهد لمحور الدراسة الثالث (0.016) وهي أصغر من مستوى الدلالة (0.05) وهذا يعني أن نرفض الفرضية الصفرية الثالثة ونقبل الفرضية البديلة القائلة بأنه: "يوجد سوق مال نشط في ليبيا باعتبار الصندوق يستثمر جزء من أمواله في أدوات السوق".

4.أن مستوى المعنوية المشاهد لمحور الدراسة الرابع (0.305) وهي أكبر من مستوى الدلالة (0.05) وهذا يعني أن نقبل الفرضية الصفرية الرابعة القائلة بأنه: "لا يتوفر وعي لدي موظفي وعملاء المصارف الليبية بماهية صناديق الاستثمار وأهميتها".

5.أن مستوى المعنوية المشاهد لمحور الدراسة الخامس (0.000) وهي أصغر من مستوى الدلالة (0.05) وهذا يعني أن نرفض الفرضية الصفرية الخامسة ونقبل الفرضية البديلة القائلة بأن: "يساهم إنشاء الصناديق الاستثمارية في تعزيز الأداء والتطوير المصرفي".

4. الخاتمة

1.4 النتائج

من خلال الطرح النظري وما تم تناوله بالدراسة والتحليل في الجانب العملي، انتهت الدراسة الي جملة من النتائج أبرزها:

1.البيئة التشريعية: توصلت الباحثة إلى أن هناك غيابًا لبيئة تشريعية كافية لتنظيم تأسيس صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية. حيث أظهرت النتائج أن غالبية المشاركين لا يعتقدون بوجود تشريعات تدعم هذه العملية.

2.الموارد البشرية: لدى المصارف موارد بشرية مؤهلة لإدارة صناديق الاستثمار، حيث اعتبر المشاركون أن المصارف التجارية تمتلك الكفاءات اللازمة لتشغيل هذه الصناديق بنجاح.

3.نشاط السوق المالي: أظهرت النتائج وجود سوق مال نشط في ليبيا، مما يشير إلى إمكانية استثمار جزء من أموال صناديق الاستثمار في أدوات السوق. إلا انه، لا يزال يعاني من ضعف النشاط في بعض المجالات.

4.الوعي بأهمية صناديق الاستثمار: كشفت النتائج عن نقص في الوعي لدى موظفي وعملاء المصارف الليبية حول ماهية صناديق الاستثمار وأهميتها. حيث أشار المشاركون إلى الحاجة إلى تحسين الوعي من خلال الحملات الإعلامية والورش العمل.

5.مساهمة الصناديق الاستثمارية في الأداء المصرفي: أظهرت النتائج أن إنشاء صناديق الاستثمار يمكن أن يساهم بشكل كبير في تعزيز الأداء والتطوير المصرفي. حيث اعتقد المشاركون أن هذه المبادرة قد تعزز من موقف المصرف التنافسي.

6.فكرة إنشاء صندوق استثماري: لم يكن هناك سابقًا طرح فكرة إنشاء صندوق استثماري ضمن سياسات العمل في معظم المصارف عينة الدراسة، مما يشير إلى الحاجة لتطوير استراتيجيات جديدة.

7.تطلعات الأفراد: أظهر المشاركون عدم اعتقادهم بأن وجود صناديق الاستثمار بالمصارف سيخدم تطلعات قطاع الأفراد الراغبين في استثمار أموالهم في بيئة آمنة وموثوقة.

2.4 التوصيات:

1. تطوير البيئة التشريعية: ينصح بضرورة العمل على تطوير بيئة تشريعية تنظم تأسيس صناديق الاستثمار، بما يتضمن وضع تشريعات واضحة تدعم هذه العملية وتساعد على جذب الاستثمارات.

2. رفع مستوى الوعي: يجب إطلاق حملات توعية موجهة لموظفي المصارف وعملائها حول أهمية صناديق الاستثمار، بالإضافة إلى تنظيم ورش عمل وندوات تعليمية لتعريف الجمهور بفوائدها.

3. تحسين التدريب والتطوير: ينبغي العمل على تحسين برامج التدريب للموظفين في المصارف لتعزيز مهاراتهم في إدارة صناديق الاستثمار، مما يضمن أن الموارد البشرية مؤهلة بشكل جيد.

4. تشجيع الابتكار في السياسات المصرفية: يُوصى بتشجيع المصارف على تطوير سياسات جديدة تتضمن إنشاء صناديق استثمارية كجزء من استراتيجياتها، بما يساعد في زيادة التنافسية.

5. تعزيز العلاقة مع هيئة السوق المالية: يُنصح بتعزيز التعاون بين المصارف وهيئة سوق الأوراق المالية لضمان وجود إطار تنظيمي قوي يدعم إنشاء صناديق الاستثمار.

6. إجراء دراسات مستقبلية: يُوصى بإجراء دراسات مستقبلية على مستوى كل مصرف على حدة لفهم التحديات والفرص بشكل أعمق، مما يساعد في وضع استراتيجيات مستهدفة .

7. تقييم التأثيرات الاقتصادية: يجب إنشاء آليات لتقييم التأثيرات الاقتصادية والاجتماعية لصناديق الاستثمار على السوق المالي المحلي والمجتمع بشكل عام لضمان تحقيق الأهداف المرجوة .

باتباع هذه التوصيات، يمكن تحسين البيئة المصرفية في ليبيا وتعزيز إمكانية تأسيس صناديق الاستثمار بشكل فعال.

5. قائمة المراجع

أولا: الكتب العربية

خريوش حسني علي، ارشيد عبد المعطي رضا، جودة محفوظ أحمد، س2010، إدارة المحافظ الاستثمارية، ط2 دار زهران للنشر والتوزيع.

دوابة أشرف محمد، 2021، الأسواق المالية الإسلامية، ط1.

رمضان زياد، س2005 مبادئ الاستثمار المالي والحقيقي، ط3، دار وائل للنشر والتوزيع.

ال شبيب دريد كامل، س2008، الاستثمار والتحليل الاستثماري.

ثانياً: الدراسات:

صيدون حنان علي عبد السلام، س2010 " دور المصارف التجارية في انشاء الصناديق الاستثمارية في ليبيا" دراسة على المصارف العاملة في مدينة مصراتة بحث تخرج بكلية الاقتصاد –جامعة مصراتة.

الإسكوا، س2019، دراسة تمهيدية عن الاقتصاد في ليبيا: الواقع والتحديات والأفاق. لجنة الأمم المتحدة الاقتصادية والاجتماعية لغربي اسيا.

سيف النصر سعيد، س2000، دور البنوك التجارية في استثمار أموال العملاء، الإسكندرية مؤسسة شباب الجامعة.

هندي منير، س1999، أدوات الاستثمار في أسواق راس المال الأوراق المالية وصناديق الاستثمار (الإسكندرية: المكتب العربي الحديث).

داود، علي سعد محمد، س2014، العلاقة بين السياسات الإلزامية وعوائد صناديق الاستثمار في مصر. المجلة العربية للإدارة،34(1).

محمد، رامي محمد، س2010، "متطلبات انشاء صناديق الاستثمار في المصرف التجاري السوري"، مجلة جامعة تشرين للبحوث والدراسات العلمية، المجلد 33 العدد 31.

الرخيص عبد السلام، س2016، " إمكانية إنشاء صناديق الاستثمار في المصارف التجارية الليبية" مجلة العلمية للاقتصاد والتجارة (مصر ـ كلية لتجارة ـ جامعة عين شمس) ع4.

ثالثاً: المواقع الإلكترونية:

https://www.nab.ly/ar

www.andalusbank.com

https://www.bcd.ly/ar

https://www.ncb.ly/ar

www.jbank.ly

www.saharabank.ly

https://www.wahdabank.com.ly

التمويل الجماعي الإسلامي ومقومات تطبيقه في بيئة الاعمال الليبية

İSLAMİ KİTLE FONLAMASI VE LİBYA İŞ ORTAMINDAKİ UYGULAMA UNSURLARI

وليد الصغير عبد الجليل*

الملخص

تناولت هذه الدراسة موضوع التمويل الجماعي الإسلامي ومقومات تطبيقه في بيئة الأعمال الليبية، وأهمية هذه الأداة التمويلية البديلة للشركات الناشئة الليبية التي تواجه صعوبات في الحصول على التمويل المصرفي التقليدي. حيث هدفت الدراسة إلى فهم التمويل الجماعي الإسلامي وضوابطه الشرعية، وتحديد التحديات التي تعيق تطبيقه، واستنباط مقومات نجاحه في ليبيا باستخدام المنهجين الاستقرائي والاستنباطي. وقد توصلت الدراسة إلى مجموعة مقومات رئيسية تشمل وجود إطار قانوني وشرعي ينظم العمليات ويحمي الأطراف المعنية، وضرورة وجود ابتكار في الشركات الناشئة، وارتفاع مستوى الوعي الشرعي والمالي لدى الأفراد، وقبول استخدام التقنيات المالية، ودور المؤسسات الداعمة للصناعة في نشر الوعي وتقديم الاستشارات. وبناءً على هذه النتائج، أوصت الدراسة بضرورة إصدار قوانين ولوائح تنظم هذا النشاط، وإصدار معايير شرعية ملزمة، وتسريع تبني هذه الآلية في ليبيا، ودعم الوعي بها، وتسهيل إطلاق المنصات المتوافقة مع الشريعة الإسلامية من قبل الجهات الحكومية والرقابية. وتؤكد الدراسة على أن تبني التمويل الجماعي الإسلامي يمثل حلاً واعدًا لسد الفجوة التمويلية التي تواجه الشركات الناشئة في ليبيا وتعزيز التنمية الاقتصادية.

الكلمات الدالة: *التمويل الجماعي الإسلامي، تمويل ريادة الأعمال، الشركات الناشئة.*

Özet

Bu çalışmada İslami kitle fonlaması ve Libya iş ortamındaki uygulamaları ele alınmakta, ayrıca geleneksel banka finansmanı elde etmede zorluk çeken Libyalı yeni kurulan şirketler için bu alternatif finansman aracının önemi vurgulanmaktadır. Çalışmanın amacı, İslami kitle fonlamasını ve yasal kontrollerini anlamak, uygulanmasını engelleyen zorlukları belirlemek ve tümevarım ve tümdengelim yaklaşımlarını kullanarak Libya'daki başarısının unsurlarını türetmektir. Çalışmada, operasyonları düzenleyen ve paydaşları koruyan yasal ve Şeriat çerçevesinin varlığı, yeni kurulan şirketlerde inovasyona duyulan ihtiyaç, bireyler arasında yüksek düzeyde Şeriat ve finans bilinci, finansal teknolojilerin kullanımının kabulü ve sektörü destekleyen kurumların farkındalığı yayma ve danışmanlık sağlama rolü gibi bir dizi temel bileşen belirlendi. Bu bulgulara dayanarak çalışmada, bu faaliyeti düzenleyecek yasa ve yönetmeliklerin çıkarılması, bağlayıcı Şeriat standartlarının çıkarılması, Libya'da bu mekanizmanın benimsenmesinin hızlandırılması, bu konuda farkındalığın artırılması ve hükümet ve düzenleyici otoriteler tarafından Şeriat uyumlu platformların başlatılmasının kolaylaştırılması önerildi. Çalışma, İslami kitle fonlamasının benimsenmesinin Libya'daki yeni kurulan şirketlerin finansman açığını kapatmak ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmek için umut verici bir çözüm olduğunu doğruluyor.

Anahtar Kelimeler*: İslâmî kitle fonlaması, Girişimcilik finansmanı, Yeni kurulan şirketler.*

1.المقدمة:

يعتبر قطاع ريادة الاعمال من أهم محركات عجلة التنمية الاقتصادية في العصر الحديث، حيث انه وعبر هذا المجال يتم تكوين وتأسيس الأفكار الريادية لرواد الأعمال وأصحاب الشركات الناشئة، التي تؤدي الى ظهور خدمات ومنتجات مبتكرة، تسهّل من حياة البشر، وتدعم رفاهيتهم، ما يؤدي الى التطور البشري بشكل عام، ويُعزّز من حالة النمو الاقتصادي لدول العالم.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, 6210723004@std.izu.edu.tr.

كما أصبح قطاع ريادة الاعمال يمثل الحل الأكثر عمليا للدول النامية لتحقيق معدلات النمو المطلوبة والتغلب على العوائق الاقتصادية والتشوهات الهيكلية التي تميز اقتصاداتها؛ بحيث لم يعد من المتوقع حدوث انطلاقة اقتصادية في هذه الدول دون دعم وتطوير هذه المؤسسات. وعلى الرغم من الوعي المتزايد بأهمية المؤسسات الناشئة في معظم الدول الاسلامية، إلا أن هذه المؤسسات تواجه العديد من التحديات المتصاعدة التي تهدد نشاطها وتمنع تطورها، بحيث أصبح بقاؤها واستمرارها يعتمد على الحصول على التمويل؛ الأمر الذي يلزم الحكومات والسلطات الاقتصادية لهذه الدول ببذل جهود وتصور سياسات وطرق تفكير جديدة، بهدف إيجاد السبل واتخاذ الإجراءات التي تضمن الاستجابة لهذه التحديات وتضمن بقائها ونموها ومساهمتها الفاعلة في التنمية الاقتصادية والاجتماعية.

وبالنظر الى الخصوصية التي تتسم بهت هذه الشركات من كونها صغيرة او متناهية في الصغر ويكتنفها ارتفاع لمعدل المخاطر كذلك عدم وجود بيانات مالية عن ادائها المالي ناهيك عن عدم وجدود أصول ملموسة لديها يمكن تقديمها كضمان للمصارف بسبب اعتمادها على راس المال الفكري المتمثل في فكرة باحثة عن التمويل، كل هذه الأسباب جعلت من مسألة حصول الشركات الناشئة على التمويل المصرفي بالغ الصعوبة الامر الذي استدعى البحث عن طرق بديلة لتمويل هذه الشركات الناشئة.

ويعتبر التمويـــل الجمـــاعي الإســـلامي " Islamic crowdfunding " من احـــــدا أهم أدوات التمويل البديل التي ابتكرتها التقنية المالية Fintech ، حيث يمكن ان يوفر حلا جذريا للعديد من الصعوبات التمويلية لرواد الأعمال وأصحاب المشاريع الناشئة ، فهو يمكنهم من التخلي عن البنوك والمؤسسات المالية التي تشترط اشتراطات وتضع عراقيل من الصعب ان توفي بها هذه الشركات الناشئة, ويفتح لهم المجال مباشرة للحصول على التمويل من جموع الناس وبتكلفة أقل عبر الانترنت من خلال منصات تمويلية جماعية Crowdfunding Platforms تقدم منتجات تمويلية متفقة مع مقاصد الشريعة الإسلامية ومنضبطة بضوابطها.

وبالنظر في واقع الحال في الدول الإسلامية بشكل عام وليبيا بشكل خاص نلاحظ ان التمويل الجماعي الاسلامي غير منتشر بالشكل الكافي مما يؤثر على مسيرة التنمية في هذه الدول.

1.1أهمية الدراسة:

فمن الناحية العملية تستمد هذه الدراسة أهميتها من الموضوع نفسه وهو محاولة اكتشاف مقومات تطبيق هذه الصناعة المهمة والتي تعتبر مصدر تمويل بديل متوافق مع الشريعة الإسلامية في ظل ما تعانيه الشركات الناشئة من صعوبات في الحصول على التمويل من قبل المصارف او عبر الدعم الحكومي، فمعرفة مقومات تطبيق هذه الصناعة يساعد صناع القرار في توفيرها وتذليلها وفتح الطريق امامها. مما يفتح افاقا جديدة لتوفير مصادر تمويل بديلة لرواد الاعمال والشركات الناشئة، الامر الذي يعزز التنمية الاقتصادية ويسهم في كفاءة التخصيص والشمول المـــالي.

اما من الناحية العلمية فمن المتوقع ان تسهم هذه الدراسة في توسيع معرفتنا بفهم التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة الإسلامية وتحديد الأساليب الفعالة وأفضل الممارسات للاستفادة من التطبيقات التكنولوجية المتقدمة في هذا السياق. بالإضافة الى ذلك فان تسليط الضوء على أهمية انشاء منصات تمويل جماعي متوافقة مع الشريعة الإسلامية سوف يزيد من الوعي المجتمعي بهذه الأداة التمويلية البديلة.

2.1. مشكلة الدراسة:

انطلاقا من المشاكل التي يعاني منها قطاع ريادة الاعمال والشركات الناشئة من صعوبة في الحصول على التمويل اللازم من قبل القطاع المصرفي في ليبيا، نظرا الى الخصوصية التي تتسم بها هذه الشركات من كونها صغيرة او متناهية في الصغر وما يكتنفها من ارتفاع لمعدل المخاطر كذلك عدم وجود بيانات مالية عن ادائها المالي والى عدم وجدود أصول ملموسة لديها يمكن تقديمها كضمان للمصارف بسبب اعتمادها على راس المال الفكري المتمثل في فكرة باحثة عن التمويل، كل هذه الأسباب جعلت من مسألة حصول هذه الشركات على التمويل المصرفي امر بالغ الصعوبة الامر الذي استدع البحث عن طرق بديلة لتمويل هذه الشركات الناشئة.

ومن ثم برزت قضية إمكانية توفير مصدر تمويلي بديل قائم على التكنولوجيا المالية ومتوافق مع الشريعة الإسلامي يعمل على سد هذه الجوة التمويلية المهمة التي يعاني منها قطاع ريادة الاعمال في ليبيا. ومن هنا يمكن القول إن مشكلة البحث تتمثل في التعرف على مقومات تطبيق التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة الإسلامية لتمويل الشركات الناشئة وقطـــاع ريادة الأعمال في ليبيا؟

3.1. أهداف الدراسة:

- الوقوف على ماهية التمويل الجماعي وأنواعه وأهميته وآليات عمله.
- التعريف بالتمويل الجماعي الإسلامي وأهم ضوابطه الموافقة للشريعة الإسلامية.
- التعرف على العقبات والمخاطر التي يتعرض لها التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة الإسلامية.
- استقراء بيئة الاعمال الليبية واستنباط مقومات تطبيق التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة الإسلامية فيها.

4.1. منهجية الدراسة:

سعيا لتحقيق اهداف الدراسة، فقد تم الاعتماد على" المنهج الاستقرائي "لاستقراء ما كتب عن التمويل الجماعي الإسلامي وضوابطه الشرعية والمخاطر المحيطة به والتي تعيق تطبيقه، كما تم الاعتماد على" المنهج الاستنباطي "لاستنباط مقومات ومتطلبات إنجاحه بحيث يكون بديلا تمويليا مناسبا للشركات الناشئة وبما يخدم العملية التنموية في ليبيا .

5.1. الدراسات السابقة:

دراسة (بلهوشي وطلوش، 2023) هدفت هذه الدراسة الى تقصي إمكانية تطبيق آلية التمويل الجماعي لتمويل المؤسسات الناشئة بالجزائر وذلك بالتطبيق على عينة عشوائية من الطلبة أصحاب أفكار إبداعية وقد خلصت هذه الدراسة الى ان التمويل الجماعي هو عبارة عن آلية تلقى قبولا كبيرا لدى أصحاب الأفكار الريادية والراغبين في تحويلها الى مؤسسات ناشئة غير ان بيئة الاعمال الجزائرية حاليا غير قابلة لاستيعاب هذه الآلية في الوقت الحالية بسبب انعدام البنية التحتية التكنلوجية والقانونية الملائمة.

دراسة طارق وآخرون، 2021) هدفت هذه الدراسة الى الوقوف على ماهية التمويل الجماعي وأنواعه، أهميته وآليات عمله؛ والتعرف التمويل الجماعي الإسلامي وأهم ضوابطه الشرعية الموافقة للشريعة الإسلامية؛ كذلك تشخيص واقع منصات التمويل الجماعي في الدول العربية واستشراف دورها في دعم وتمويل المؤسسات الناشئة؛ أيضا رصد أهم الفرص والتحديات التي تواجهها المنصات التمويلية في الدول العربية جراء تبني هذه التقنية المستحدثة للتمويل.

*دراسة (زوبير، 2020) هدفت هذه الدراسة الى إبراز أهمية التمويل الجماعي كآلية تمويل بديل، وكيفية الاستفادة منو في تمويل الشركات الناشئة وصغيرة الحجم في الدول المسلمة بعد تكييفه مع مبادئ الشريعة الاسلامية، إلى جانب تعيين التحديات التي تعيق تطور أعمال التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة الاسلامية وتوسع نشاطه بالتركيز على دراسة حالة منصة شكر بالجزائر، وتوصل البحث إلى أن التحديات التي تواجه التمويل الجماعي الإسلامي تمثلت في ضعف البنية التحتية التكنولوجية، وغياب الإطار القانوني المنظم ، ونقص الشفافية، وغياب إطار واضح للحكومة الشرعية.

دراسة (سلوى و بوخاري، 2020) هدفت هذه الدراسة إلى التعريف بمنصات التمويل الجماعي الإسلامي من خلال توضيح مفهومها وعرض مختلف نماذجها المتوافقة مع أحكام الشريعة الإسلامية وإظهار العلاقة بين هذه المنصات والتمويل الجماعي الإسلامي والتحديات التي تواجهها باعتبار ان هذه المنصات تستطيع أن توفر التمويل اللازم لرواد الاعمال وأصحاب المؤسسات الناشئة والصغيرة.وخلصت هذه الدراسة إلى أن نسبة كبيرة من التمويل تضيع خارج الإطار المصرفي للدولة لغياب الإطار التشريعي لهذا النوع من التمويل في المالية الإسلامية وبذلك خسارة الاقتصاد لأحد أكثر أنواع التمويل الأقل كلفة والأكثر جاذبية في العالم الإسلامي لتوافقه مع مقاصد الشريعة.

دراسة قيمش وكتاف ،2022) هدفت هذه الدراسة إلى بناء أساس نظري وتحليلي حول منصات التمويل الجماعي بصفة عامة، وذلك من خلال دراسة حالة على منصة "ETHIS " للتمويل الجماعي الإسلامية في آسيا، وتوصلت الدراسة إلى أهمية ودور منصات التمويل الجماعي الإسلامية في تمويل العديد من المشاريع الاقتصادية والتنموية، حيث أسهمت في تجسيد العديد من المشاريع، وهو ما ساعد في تحسين المستوى المعيشي للسكان، وساهم في سد الفجوة التمويلية المتعلقة بالاستثمارات الحكومية والاستثمارات الخاصة في المنطقة.

دراسة (العماري،2019) هدفت هذه الدراسة إلى إلقاء الضوء على المشروعات الصغرى والتعرف على مقومات نجاحها ونموها، وبيان المعوقات والصعوبات التي تواجهها وتحد من تطورها، وناقشت هذه الدراسة مفهوم المشروعات الصغرى وأهميتها في التنمية الاقتصادية والاجتماعية، وذلك بالتطبيق على عينة عشوائية مكونة من الشركات الصغرى في مدينة سرت الليبية واستخدمت الدراسة المنهج التحليلي الوصفي واستخدمت الاستبانة كأداة لتحقيق أهداف الدراسة وبرنامج "SPSS" لتحليلها. وخلصت هذه الدراسة إلى ان أهم مقومات نجاح المشروعات الصغرى هو تنميتها إداريا وفنيا، وان اهم معوقاتها هو عدم القدرة على توفير التمويل والمعلومات المناسبة. وأوصت الدراسة على حث الحكومة في زيادة دعمها وتشجيعها للمستثمرين، ووضع قوانين واضحة لحمايتهم، ووضع، برامج تمويلية لتمويل شركاتهم الناشئة، وتوفير مراكز تدريب تابعة للحكومة.

دراسة (خلف الله وآخرون،2019) هدفت هذه الدراسة إلى التعرف على واقع حاضنات الاعمال والمشاكل والصعوبات التي تواجه تجميع بيانات حاضنات الأعمال ومراكز الريادة والابتكار في ليبيا، وتوضيح الدور الذي تلعبه في دعم وتطوير المشروعات الصغيرة والمتوسطة من خلال الخدمات التي تقدمها، وقد تم استخدام المنهج الوصفي ، حيث خلصت الدراسة الى ان حاضنات الاعمال في عديد البلدان اثبت قدرتها وكفاءتها في مساعدة المشروعات الصغيرة والمتوسطة على تخطي الصعوبات والمشاكل التي تواجهها في المراحل الأولى من تأسيسها، وأوصت هذه الدراسة بإجراء دراسة شاملة لحاضنات الأعمال ومراكز الريادة والابتكار في ليبيا ويفضل استخدام استبانة إلكترونية لتجميع البيانات.

دراسة (الجمل، 2019) هدفت هذه الدراسة إلي معرفة أهم معوقات تمويل الشركات الناشئة في ليبيا من وجهة نظر أصحابها، حيث اعتمدت الدراسة علي المنهج الوصفي التحليلي من خلال تصميم استمارة استبيان تقيس أربعة أبعاد لمعوقات تمويل الشركات الناشئة وهي: الوعي المالي، الحكومة، الإجراءات الإدارية، والأوضاع الاقتصادية والسياسية، وذلك بالتطبيق على عينة من أصحاب الشركات ، وقد خلصت الدراسة الى ضعف الوعي والمالي والالتزام بتطبيق مبادئ الحوكمة لدي أصحاب الشركة الناشئة ، كما أن هناك تشددا من قبل المصارف في طلب الضمانات، بالإضافة إلي تعقيد إجراءات الحصول علي التمويل، واوصت الدارسة بضرورة العمل علي الرفع من الوعي المالي لدي رواد الأعمال وأصحاب الشركات الناشئة كما علي الدولة العمل علي تسهيل إجراءات تسجيل ومنح التراخيص للشركات الناشئة والعمل تقديم الدعم المناسب لهذه الشركات وتوفير الضمانات لمؤسسات التمويل لكي تستطيع القيام بدورها.

دراسة (البراني وآخرون، 2019) هدفت هذه الدراسة إلى التعرف على المعوقات التي تقف حائلاً دون تمويل المشروعات الصغرى في ليبيا، ولتحقيق ذلك، تم استخدام المنهج الاستنباطي الاستقرائي خلصت الدراسة إلى وجود العديد من المعوقات الاقتصادية والسياسية والمالية والإدارية التي تواجه تمويل المشروعات الصغرى في ليبيا، ومن أهم التوصيات التي توصلت لها الدارسة العمل على إنشاء هيئة أو جسم يقوم بضمان ودعم المشروعات الصغرى.

دراسة (لخديمي وبن نافلة، 2021). هدفت هذه الدراسة إلى تسليط الضوء على الإطار المفاهيمي للمشروعات الصغيرة وأهم المشاكل والعوائق التي تعيق تطورها وضمان استدامتها بالإضافة إلى التطرق إلى التمويل الإسلامي كبديل لتغطية فجوة التمويل التقليدي للمشروعات الصغيرة في ظل تنوع صيغ التمويل الإسلامي، وقد تم استخدام المنهج الوصفي التحليلي من أجل تحليل واستقراء المعطيات والمعلومات الموثقة كالأرقام والبيانات المقدمة من طرف البنك الإسلامي للتنمية، وقد خلصت هذه الدراسة الى ان الاهتمام بالمشاريع الصغيرة والمتوسطة يساهم بدرجة كبيرة في الحد من البطالة المنتشرة بين الشباب، وأن المصارف الإسلامية تعتمد على صيغة التمويل بالمرابحة التي تعتبر من أهم الصيغ المستخدمة في المصارف الإسلامية.

دراسة (المبروك و أبو منجل2021) هدفت الدراسة إلى قياس تأثير ثقافة المجتمع من خلال أصحاب المشاريع الصغيرة والمتوسطة في الوصول إلى مصادر التمويل في ليبيا، بالاعتماد على البيانات المجمعة بواسطة الاستبيان المصمم بمقياس ليكرث الخماسي لعينة تتكون من 350 من أصحاب المشاريع الصغيرة والمتوسطة، وأظهرت النتائج أن هناك تأثير إيجابي لثقافة المجتمع في وصول أصحاب المشاريع إلى مصادر التمويل في ليبيا، وأوصت الدراسة بأهمية العمل على تعزيز سياسة التمويل الإسلامي، العمل على تعديل قوانين وبرامج الإقراض، والعمل على إقامة المؤتمرات والندوات ذات العلاقة بالمشاريع الصغيرة والمتوسطة.

دراسة (Korityak and Fichtel 2012) هدفت هذه الدراسة الى تحديد العوامل التي تؤثر على قرارات التمويل للشركات الناشئة الموجهة نحو النمو لعينة مكونة من (8) حاضنات أعمال ، كما تناولت الدراسة تفاعل الشركات الناشئة مع حاضنات الأعمال والمستثمرين، وخلصت الدراسة إلى أن الشركات الناشئة الموجهة نحو النمو تستخدم بالدرجة الأولى الموارد الذاتية، وان نقص التمويل كان السبب الرئيسي وراء هذا القرار، وأن القروض المصرفية ليست بديلا قابلا للتطبيق للشركات الناشئة بسبب الضمانات المطلوبة، كما تؤكد البيانات التي تم جمعها من المقابلات أن تمويل الشركات الناشئة لا يعتمد فقط على طلب رواد الأعمال ولكن أيضا على التقييم الذي يقوم به مقدمو رأس المال، وبالتالي فان نمو رأس المال هو نتيجة اتفاق متبادل بين الطلب والعرض.

دراسة (شياد، 2019) هدفت هذه الدراسة الى توضيح التمويل الجماعي وانواعه وضوابطه الشرعية باستخدام المنهج الوصفي الاستنباطي للإطار النظري للموضوع، وتوصلت الدراسة الى تحديد بعض الضوابط الشرعية للتمويل الجماعي واقتراح بعض المشاريع المناسبة لكل نمط من أنماط التمويل كذلك ان قطاع التمويل الجماعي غير قانوني في كثير من الدول العربية والإسلامية، وخاصة نماذج التمويل الجماعي عن طريق الأسهم، مما يستدعى إصلاح وتطوير المنظومة القانونية والتشريعية، أيضا ان الامان في الخدمات الالكترونية يعتبر أهم عامل من عوامل النجاح، وفى نفس الوقت غيابه يمثل أكبر العراقيل والعوائق التي تقف دون تطوير منصات للتمويل الجماعي في البيئة العربية والإسلامية، نتيجة عدم الانتشار الكبير لوسائل الدفع الالكترونية وضعف تغطية شبكة الإنترنت. واوصت الدراسة بانه على هيئات الاسواق المالية إدراج التمويل الجماعي كأداة تمويلية جديدة وتقنينها لمساعدة أصحاب المشاريع والأفكار من استغلالها.

وبخصوص التحديات التي تواجه نمو وتطوير التمويل الجماعي الإسلامي فقد اكدت راسة كل من (Ag Omar et al., 2021; Dawood et al., 2022). على وجود بعض التحديات مثل الافتقاد إلى الوعي والفهم بين الجمهور، والحاجة إلى أطر تنظيمية وقانونية واضحة ومتوافقة مع الشريعة، وضمان الشفافية والمساءلة في عمل المنصات الالكترونية.

كما جاءت دراسة (Nordin, N., & Zainuddin, Z.202) لتتناول إمكانات وتحديات التمويل الجماعي لرواد الأعمال وهدفت إلى تقديم رؤىً حول التمويل الجماعي كمصدر بديل لجمع الأموال لرواد الأعمال، وخاصةً الشركات الناشئة، الذين عادةً ما يواجهون تحديات مالية، وتُظهر نتائج هذ الدراسة أن الاعتماد على التمويل الجماعي يتزايد بسرعة، وأن العديد من رواد الأعمال الذين لم يستطيعوا الحصول على التمويل من المصارف يُقبلون عليه. وكبديل واعد، يُوفّر التمويل الجماعي إمكانات ممتازة من خلال توفير خدمات بتكلفة معاملات أقل وكفاءة أعلى. كما أنه يُغطي نطاقاً واسعا من السوق. وتُعدّ فوائد التمويل الجماعي الإسلامي أكبر، إذ تُساعد طبيعته على الحد من التوسع الائتماني المُفرط، مما يُسهم في استقرار الاقتصاد. ومع ذلك، لا يخلو التمويل الجماعي من المشاكل والتحديات. فعادةً ما تنشأ المشاكل الرئيسية من مسائل تنظيمية واحتيالية، مثل سرقة الأفكار وغياب اللوائح المناسبة.

وفيما يتعلق بواقع التحول الرقمي واثرة في تطوير قطاع الاعمال في ليبيا جاءت دراسة (كاجيجي خ. ع., ابوخزام ف. م & ., ابوجناح ن. ع.(2021) .) لتسلط الضوء على واقع قطاع الأعمال الليبي وتبيان مدي توظيفه للتكنولوجيا في أدائه لأعماله وتقدميه لخدماته, وقد خلصت هذه الدراسة الى ان قطاع الأعمال الليبي قطاع غير ناضج رقمياً كذلك عدم اتخاذ الدولة الليبية أي خطوات جادة في صياغة إستراتيجية خاصة بالتحول الرقمي كما ان المؤسسات الليبية بشكل عام تعاني ضعف ثقافة استخدام التقنيات الرقمية في أداء الأعمال وممارسة نشاطها الاقتصادي, أيضا توصلت الدراسة الى ضعف البنية التحتية التي تخدم شبكات الاتصالات ونقل البيانات وكثرة الأعطال والانقطاعات والاضطرابات المتكررة في مستوي الخدمة وانخفاض السرعات بشكل حاد في ساعات الذروة وضعف كبير في خدمة العملاء والدعم الفني مما سبب تباطؤ في النمو وتردد في التحول للاقتصاد الرقمي, أيضا عدم وجود إطار تشريعي يواكب التقنيات المتسارعة مما يعوق سرعة وسلاسة التحول للاقتصاد الرقمي واستخدام التطبيقات الرقمية وبالتالي يؤثر سلباً على قبول ثقافة التعامل الرقمي سواءً في أداء الأعمال أو الدفع والتجارة الإلكترونية مع المؤسسات الحكومية وقطاع الأعمال , كذلك عدم وجود أي إستراتيجية أو سياسات رصينة تؤسس لنشر الوعي الرقمي وتعزيز ثقة المواطنين في الخدمات الرقمية وكيفية الاستفادة منها , كذلك ضعف أداء قطاع الاتصالات وغياب الخدمات عن بعض المناطق الواقعة خارج المراكز الحضرية وضعفها بصفة عامة.

اما عن بيئة الاعمال الليبية، فهناك ندرة في الدراسات التي تتناول على وجه الدقة إمكانية تفعيل التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة الاسلامية. مع وجود بعض الأبحاث كدراسة (Alshaebi, Yaacob 2019). التي تشير إلى أن قطاع التمويل الإسلامي في ليبيا يشهد نموًا تدريجيًا، وأن هناك اهتمامًا متزايدًا بالحلول المالية المتوافقة مع الشريعة الإسلامية. وبناء عليه فان ذلك يوفر أرضية جيدة لاستكشاف إمكانات التمويل الجماعي الإسلامي على تلبية احتياجات التمويل المختلفة في ليبيا خاصة فيما يتعلق بقطاع ريادة الاعمال، والشركات الناشئة، والصغيرة، والمتوسطة.

6.1. ما يميز هذه الدراسة:

تختلف هذه الدراسة عن الدراسات السابقة بأنه وعلى حسب علم الباحث لم يتم التطرق الى التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة الإسلامية وتوفر إمكانية تطبيقه في بيئة الاعمال الليبية كمصدر تمويل بديل لرواد الاعمال والشركات الناشئة بعدما أن اثبتت الدراسات السابقة بأن هناك أوجه قصور تعتري تمويل قطاع ريادة الأعمال والشركات الناشئة سواء من قبل القطاع المصرفي او الدولة. وذلك من خلال استقراء ومراجعة الدراسات السابقة عن البيئة الليبية واستقراء الادبيات ذات الصلة بموضوع الدراسة والاطلاع على تجربة الدول العربية في هذا السياق، للوقوف على واقع بيئة الاعمال الليبية ومدى إمكانية تطبيق هذه الصناعة في البيئة الليبية والوقوف على العوائق والتحديات التي تقف عائقا امام هذا المصدر المهم من مصادر التمويل والذي له دور كبير في دفع المسيرة التنموية في ليبيا.

2.تطور نظرية التمويل الجماعي

التمويل الجماعي (crowdfunding) ظاهرة ناشئة جذبت اهتمامًا كبيرًا من العلماء والممارسين على حد سواء، ويرجع ذلك أساسًا لكونه يمثل مصدراً بديلاً من مصادر التمويل، وكأي ظاهرة جديدة ترافقت مع نمو التمويل الجماعي التحديات والفرص المرتبطة به، وسيركز هذا الجزء من الدراسة على مناقشة نشأت التمويل الجماعي؛ ومفهومه؛ وخصائصه؛ وأنواعه؛ وعناصره، والقضايا الرئيسية المرتبطة به.

لعدة قرون، كان جذب رأس المال الخارجي لتمويل شركة ناشئة، أو مبادرة ريادية يعتمد في الغالب على مقدمي الأموال التقليديين، مثل المصارف، وأصحاب رؤوس الأموال، والوكالات الحكومية والشركات الاستثمارية، برز التمويل الجماعي كطريقة بديلة قابلة للتطبيق بشكل متزايد لتمويل مجموعة متنوعة من المبادرات، وفي الآونة الأخيرة، حظيت مجموعة واسعة من المبادرات بدعم مالي من خلال قيام الأفراد بشكل مباشر بالتعهد، أو التبرع، أو إقراض مبلغ صغير من المال، أو استثماره بنجاح كبير1

1.2مفهوم التمويل الجماعي:

أدى انتشار وتنوع الممارسة للتمويل الجماعي إلى اقتراح مجموعة متنوعة من التعريفات، ومع ذلك، وبالرغم من الاهتمام الأكاديمي المتزايد، لا يوجد إلى حد الآن تعريف موحد يلتقط جميع إمكانيات هذه الظاهرة، يستعرض الجدول (1-1) جهود الباحثين في إيجاد

[1] Mokter Hossain ORCID logo and Gospel Onyema Oparaocha. Crowdfunding: Motives, Definitions, Typology and Ethical Challenges. Entrepreneurship Research Journal, Volume 7 (2) (2017).

تعريف شامل للتمويل الجماعي، والتي تندرج ضمن المساهمات السابقة للوصول إلى تعريف موجز يدمج جميع العناصر الرئيسية للظاهرة.

بالاستناد إلى التعريفات الموضحة بالجدول (1-1) يتبين أن مصطلح التمويل الجماعي هو مصطلح شامل يعكس مجموعة متنوعة من نماذج جمع التمويل. على أبسط المستويات، يمكن تمييز هذه النماذج من خلال منطقها الأساسي إما أنها تصنف ضمن الاستثمارات الوسيطة، أو أنها تقع ضمن التمويل غير الاستثماري. حتى الآن، ميزت الادبيات والممارسات بين أربعة نماذج أساسية، بما في ذلك الإقراض الجماعي، وتمويل الملكية الجماعية، ونموذج التمويل القائم على المكافآت، والتمويل الجماعي القائم على التبرع، يلتقط النوعان الأولان أنواع نماذج الاستثمار السائدة، بينما يندرج النوعين الأخيرين ضمن النماذج غير الاستثمارية.2

جدول (2-1) تعريف التمويل الجماعي في الأدبيات

التعريف	المصدر
طريقة للحصول على الأموال من عدد كبير من الأفراد، حيث يقدم كل فرد مبلغًا صغيرًا، بدلاً من جمع مبالغ كبيرة من مجموعة صغيرة من المستثمرين المتمرسين.	Belleflamme et al. (2014)
دعوة مفتوحة عبر الإنترنت لتوفير الموارد المالية، إما في شكل تبرع، أو مقابل منتج مستقبلي، أو شكل من أشكال التعويض لدعم مبادرات لأغراض محددة.	Belleflamme, Lambert & Schwienbacher (2013)
العملية التي يتم من خلالها جمع رأس المال لمشروع، أو مبادرة، أو شركة من خلال جمع مساهمات أو استثمارات مالية صغيرة نسبيًا من عدد كبير من مستخدمي الانترنت.	Belt, Brummer, & Gorfine (2012)
دعوة مفتوحة للجمهور عبر الإنترنت، لتوفير الموارد المالية إما في شكل تبرعات (بدون مكافآت)، أو مقابل شكل من أشكال المكافأة / أو حقوق التصويت من أجل دعم مبادرات لأغراض محددة.	Harrington (2014)
استثمارات صغيرة من قبل عدد كبير من الأفراد (الجمهور) عبر الإنترنت والشبكات الاجتماعية لتمويل المشروع.	Ingram & Teigland (2013)
مورد يسمح لرواد الأعمال من الحصول على تمويل لأفكارهم من مستخدمي الإنترنت.	Lebraty & Lobre-Lebraty (2013)
آلية تمويل مبتكرة تستفيد من الإنترنت والشبكات الاجتماعية من أجل جمع الأموال من عدد كبير من المستثمرين، وعادةً ما تجمع مبالغ صغيرة من كل مستثمر.	Marom and Sade (2014)
استخدام الإنترنت للحصول على مجموعة من الأشخاص لتمويل مشروع معين.	Web-Dictionary (2014) McMillan
ممارسة تمويل مشروع من خلال جمع العديد من المبالغ الصغيرة من عدد كبير من الأشخاص، عادةً عبر الإنترنت	Dictionary (2014) Oxford

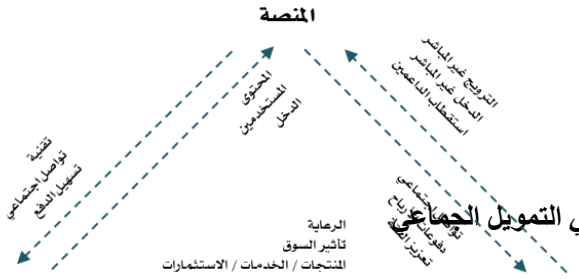
[2] Mokter Hossain ORCID logo and Gospel Onyema Oparaocha. Crowdfunding: Motives, Definitions, Typology and Ethical Challenges. Entrepreneurship Research Journal, Volume 7 (2) (2017).

التعريف	المصدر
عملية تقدم طرف واحد نحو هدف من خلال طلب وتلقي مساهمات صغيرة من العديد من الأطراف مقابل شكل من أشكال القيمة لتلك الأطراف.	Rubinton (2011)
عملية مطالبة الجمهور العام بالتبرعات التي توفر رأس مال لبدء المشاريع الجديدة.	Steinberg (2012)
هو المكان الذي يتم فيه تمويل مشروع من عدد كبير من الأشخاص (الجمهور) من خلال تقديم مبلغ صغير نسبيًا من المال، إما مقابل مكافأة، أو كتبرع، أو مقابل حقوق ملكية.	Wicks (2013)

2.2.أطراف معاملات التمويل الجماعي:

يكمن في صميم ممارسات التمويل الجماعي توقع لعبة مربحة للجانبين بين جميع الأطراف المشاركة، حيث تتمتع بمزايا مختلفة من مشاركتهم في العملية، كما هو موضح في الشكل (1-1) تشمل الأطراف الثلاثة الرئيسية لمعاملات التمويل الجماعي جامع التبرعات، والداعمين، والمنصـــة [3]

وفي سياق التمويل الجماعي يمكن تعريف أداة جمع التبرعات على أنها، أي فرد، أو مؤسسة تقوم بالدعوة العامة لتمويل مشروع (مشروعات) لغرض (أغراض) معينة، وقد أشارت إليهم الأدبيات بأنهم إما جامعي تبرعات/ أو رواد الأعمال/أو النشطاء. ويحصل جامعو الأموال الناجحون فوائد من الأموال المستلمة، وكذلك من نتائج التحقق من صحة السوق التي تنشأ عن القبول والدعم والتأييد، وإقامة علاقات مع العملاء المحتملين، والانخراط في عروض ترويجية تسويقية فعالة من حيث التكلفة، فضلاً عن جمع التعليقات التي تعكس رؤى العملاء، والتي قد يستفاد منها في تطوير المنتجات مستقبلاً [4]

شكل (2-1) الأطراف المشاركة في التمويل الجماعي

وبالمثل، يمكن تعريف الجهات الداعمة بأنها أي فرد؛ أو مؤسسة تقدم التمويل أثناء الاستجابة لدعوة عامة لتمويل مشروع (مشاريع) لغرض (أغراض) معينة. وقد أشارت في وصفهم الأدبيات بأنهم [illegible] داعمون/ متبرعون في التمويل الجماعي القائم على التبرعات. ووصفهم بالرعاة في التمويل الجماعي القائم على المكافآت. ووصفهم بالمستثمرين في التمويل الجماعي القائم على حقوق الملكية والإقراض، وأيضاً بالمقرضين في التمويل الجماعي القائم على الإقراض. ومن حيث فوائده يتوقع أن يعزز الداعمون مستويات

[3] Rotem Shneor and Liang Zhao Advancesin Crowdfunding: Research and Practice, School of Business and Law University of Agder Kristiansand, Norway (2020).

[4] المرجع السابق

تمكن العملاء المحتملين من التأثير في تصميم منتجات السوق المستقبلية، فضلاً عن تعزيز فرص الاستهلاك المستقبلية الخاصة بهم، مع إرضاء شعورهم بالانتماء إلى مبادرات، أو مجموعات أو قطاعات ريادية معينة.

وفي نفس السياق يتم تعريف منصة التمويل الجماعي على أنها تطبيق عبر الإنترنت يربط بين جامعي التبرعات وداعميهم المحتملين مع تسهيل التعاقدات بينهم وفقًا للشروط المحددة مسبقًا. ويحصل هؤلاء الوسطاء على دخلهم في شكل رسوم (عمولة) على كل حملة تمويل ناجحة، كما يحصلون على مدفوعات أخرى مقابل خدمات الدعم ، في الوقت نفسه، مع اكتمال كل حملة ناجحة، يتم تعزيز سمعتهم الخاصة من كونهم ميسرين أكثر جاذبية لمبادرات جمع التمويل المستقبلية، أيضاً فإن منصات التمويل الجماعي تستفيد من كل حملة في بناء قاعدة للمستخدمين الخاصة بها، سواء من حيث قدرتها على جذب جامعي تبرعات جدد (رواد الأعمال)، أو توسيع قيمة المستخدمين (الممولين) الحاليين المسجلين لغرض دعم حملة معينة، وتحويلهم إلى داعمين محتملين للحملات المستقبلية أيضًا.

هناك صاحب مصلحة إضافي، وهو السلطات العامة (الحكومة)، في حين أنه ليس منخرطًا بشكل مباشر في كل معاملة، إلا أنه له تأثير كبير على الطريقة التي تتطور بها صناعة التمويل الجماعي، وكيف يتفاعل الأطراف مع بعضهم في معاملات التمويل الجماعي. وبشكل أكثر تحديدًا، تحدد القوانين واللوائح التي تصدر عن الجهات الرقابية في الدولة الشروط والأحكام التي يمكن بموجبها ممارسة نماذج مختلفة من التمويل الجماعي من خلال تحديد متطلبات الامتثال التي تهدف في المقام الأول إلى حماية المتعاملين (المستفيدين، والمستثمرين). ومع ذلك، في الوقت نفسه، لدى السلطات العامة أيضًا مصالح راسخة في دعم القنوات الجديدة لتمويل الشركات الناشئة، والصغيرة والمتوسطة (كمنشئين للوظائف ودافعي الضرائب)، بالإضافة إلى تمكين المساهمات العامة في المبادرات المدنية والثقافية والتعليمية والبيئية التي قد تتماشى مع سياسات الحكومة ورؤيتها المستقبلية.

3.التمويل الجماعي الإسلامي ادواته وضوابطه الشرعية:

إن دمج منتجات وأدوات التمويل الاسلامي مع التمويل الجماعي يتيح إمكانية مواجهة المشاكل المالية التي تواجهها المؤسسات الصغيرة والمتوسطة في الدول المسلمة. فالتمويل الجماعي يوفر بالتعاون المشترك بين الأفراد للمساهمة بالموارد لأجل تمويل مشروع معين. فهو مبدأ مجتمعي يمكن تطبيقه لدعم من هم بحاجة للتمويل في النشاطات الاقتصادية الحقيقية، وعليه ومن هذا المنطلق يمكن ان يكون اداة فعالة في دعم رواد الاعمال والشركات الناشئة ويكون شرارة الاطلاق بالنسبة لها.

فالمالية الإسلامية تؤكد على التوزيع العادل للثروة، وهو مبدأ أصيل ضمن مقاصد الشريعة الإسلامية، حيث أن الأموال ينبغي أن تتحرك من أصحاب الفوائض إلى أصحاب العجز لتحقيق الرفاه الاجتماعي والتمويل الجماعي كذلك، يعمل على تجسيد هذه المبادئ الشرعية، بإطلاق الاستثمارات من الجمهور إلى الأعمال التي تحتاج للتمويل. وتمكن منصات التمويل الجماعي الأفراد والشركات والمؤسسات الخيرية من إيجاد تمويل وإطلاق مشروعات جديدة وبث أفكار تجارية ومبادرات إبداعية. لذلك، يعتبر التمويل الجماعي الإسلامي منصة لتحقيق أهداف المشاريع المجازة وفق الشريعة الإسلامية، وهذا لا يعني أن منصة التمويل الجماعي الإسلامي متاحة فقط للمسلمين، بل يمكن للجميع المشاركة فيها عبر طرح مختلف الأفكار.5

[5] فيصل شياد " التمويل الجماعي الإسلامي فرص بديلة للتمويل في العالم العربي" مجلة الإدارة والتنمية للبحوث والدراسات، المجلد 8 ، العدد الأول,2019 ص8

والتمويل الإسلامي هو طريقة للتمويل موافقة لأسس الشريعة الإسلامية فهي تحرص على الجوانب الأخلاقية ومعايير المسؤولية الاجتماعية، وتضمن توزيعا عادلا للمزايا والمسؤوليات بين كل الأطراف في التعاملات المالية 6

وأهم جانب يركز عليه التمويل الإسلامي هو المشاركة في الربح والخسارة، بمعنى الاشتراك في تحمل المخاطر الغنم بالغرم، وهو ما يقوم به التمويل الجماعي التقليدي القائم على الملكية حيث يتيح للأفراد والشركات المشاركة في المخاطر التي تواجهها الشركات الصغيرة والمتوسطة في عملياتها وفي الارباح في حال تحقيقها. وهذا اتفاق واضح بين التمويل الإسلامي ومنصات التمويل الجماعي التقليدية للمؤسسات الصغيرة والمتوسطة 7

فهل هذا يعني قبول كل منصات التمويل الجماعي الموجودة في مختلف دول العالم؟ أم أن النظر في تطبيقاتها وممارساتها يوضح لنا مدى شرعية التعامل معها؟ والجواب على ذلك يختلف حسب نموذج التمويل الجماعي المستخدم فالنماذج التي ذكرناها سابقا، تختلف وسائلها وآلياتها لتمويل المشاريع، وعليه فسيكون الحكم الشرعي مختلفا حسب النموذج المعتمد للحصول على التمويل.

1.3. نماذج التمويل الجماعي التقليدي ومدى اتفاقها مع الجانب الشرعي

أولا نتفق جميعا، على أن الإقراض الناتج عن التمويل الجماعي والذي يعتمد أساسا على الفائدة لا يوافق الشريعة الإسلامية. وحتى نضمن إقراضا وفق التمويل الجماعي يكون ملتزما بأحكام الشريعة الإسلامية، لا بد من الاعتماد على العقود المعروفة في فقه المعاملات المالية حتى نتجنب الفوائد الربوية. وعليه فنموذج التمويل الجماعي القائم على الإقراض الربوي مرفوض، وغير مقبول لتمويل المؤسسات الصغيرة والمتوسطة في البيئة الإسلامية، لأنه قائم على الربا المحرم شرعا.

بينما النموذج القائم على التبرعات فهو مبني على عقود التبرع، والتي لا إشكال فيها من الناحية الشرعية، يبقى فقط ضرورة أن يكون التبرع لصالح جهات ومؤسسات تمارس أنشطة حلال، وتطبيق مبدأ الأولوية فيه من الفائدة الشيء الكثير، فلا يعقل أن يتم توجيه التبرعات لصالح نشاطات ترفيهية والمجتمع المسلم بحاجة إلى الطعام والشراب والسكن والعمل... فالتمويل الجماعي القائم على التبرع من حيث إطاره العام مقبول شرعا إلا أنه ينبغي أن ينضبط بالضوابط الشرعية.

ومن الضوابط المهمة ضرورة معرفة القوانين الحاكمة للتبرعات والتي تختلف من دولة لأخرى، إضافة إلى معرفة معلومات دقيقة عن المتبرع وتوجهاته، وعليه فهذا النموذج من التمويل يدعم جوانب العمل الخيري في الإسلام وله دور كبير في تنمية المجتمع.

أما التمويل الجماعي القائم على المكافأة، فتكون فيه المساهمة في المشاريع مقابل المكافآت، حيث يحصل الممولون على هدايا حسب مقدار مساهمتهم وبحسب طبيعة المشاريع. وهنا يحصل المساهمون على أرباح غير نقدية، مثل: قول كلمة (شكرا)، وأي ثناء على صاحب الدعم، الحصول على كتاب، الحصول على المنتج النهائي، كتابة اسم المتبرع على غلاف المنتج أو الخدمة، .... إلخ

---

[6] Iggi H. Achsien,Islamic Crowd-funding as The Next Financial Innovation in Islamic Finance:
Potential and Anticipated Regulation in Indonesia, EJIF – European Journal of Islamic Finance No 5, June ,p3 (2016)

[7] فيصل شياد " التمويل الجماعي الإسلامي فرص بديلة للتمويل في العالم العربي" مجلة الإدارة والتنمية للبحوث والدراسات، المجلد 8 ، العدد الأول,2019 ص8

فهو يدخل في باب الإحسان والمساعدة على الخير، ولا حرج شرعي من ذلك، إلا إذا كانت المساهمة في مشروع محرم شرعا، أو أن تكون المكافأة تناسبية مع مبلغ التمويل، وبالتالي يمكن تسييلها وتصبح أرباحا، فهنا يختلف العقد الشرعي إلى صيغ أخرى في فقه المعاملات.

وبالنسبة للتمويل الجماعي القائم على الأسهم والاستثمار، فإنه من منظور المالية الإسلامية، يمثل فرصة كبيرة لإعطاء دفع حقيقي لعمليات التمويل ولتوقعات العملاء والمستثمرين الباحثين عن الاستثمارات الموافقة للشريعة الإسلامية لأن التمويل الجماعي القائم على الاستثمار والأسهم يمزج بين مزايا التنمية المجتمعية والفرص الاستثمارية لعدد كبير من الممولين والمستثمرين.

ومن اهم مزايا التمويل الجماعي القائم على الاستثمار والأسهم من منظور المالية الإسلامية[8]:

- التمويل الجماعي القائم على الأسهم يعتمد على المشاركة في الربح والخسارة، وبالتالي فهو لصيق بعقود التمويل الإسلامي المعروفة كالمشاركة وغيرها.

- تسهيل الوصول إلى رأس المال لمجموعة كبيرة من الممولين وبالتالي يقلل من الفجوة التمويلية.
- فتح منفذ لتعلية رأس مال صغار المستثمرين.
- تقليل المخاطر عبر تجزئة رأس المال بين عدة شركات ناشئة.
- تعزيز وتطوير الابتكار.
- خلق فرص عمل عبر تأسيس الشركات الناشئة.

وعليه ويمكننا القول إن التمويل الجماعي القائم على الأسهم والاستثمار مبنى على مبدأ المشاركة في المخاطر وهو مناسب بشكل طبيعي لعقود التمويل في الاقتصاد الإسلامي، وذلك لا يعنى بالضرورة أن كافة حملات جمع الأموال الموجودة على منصات التمويل الجماعي مقابل الأسهم متوافقة مع الشريعة تلقائياً. وإنما ينبغي النظر إلى تفاصيل العقود حتى نتأكد من التزامها الكامل بالشريعة الإسلامية.

2.3. أدوات التمويل الجماعي الاسلامي

والجدول التالي يوضح أدوات التمويل الجماعي الإسلامي والمستهدفون منها والنماذج المستعملة للتمويل في منصات التمويل الجماعي المختلفة[9].

الجدول (2-1) أدوات التمويل الجماعي الإسلامي

التمويل	نموذج التمويل الجماعي	المستهدفون	العقد
الاعمال الخيرية	قائم على التبرع	الشركات الناشئة والصغرى	الهبة-القرض الحسن

[8] Asutay, M. and Marzban, Shehab "Standing Out with Crowd", The Banker, Special Report: Top Islamic Financial Institutions, Financial Times Publication, November (2012)., pp. 28-29.

[9] Alh. Tajudeen Sekoni, Sources of Business Finance presented at Guild of Muslim ProfessionalsConvention 2016, p27.

المنتج	قائم على المكافئة	الشركات الناشئة والصغرى	البيوع
الاستثمار	قائم على الديون	الشركات الناشئة والصغرى	المرابحة -الاجارة
	قائم على الاسهم	الشركات الناشئة والصغرى	المشاركة- والمشاركة المتناقصة

ويمكن عن طريق التمويل الجماعي الاسلامي دعم صغار المستثمرين في الأنشطة الاقتصادية الحقيقية بناء على أسس المالية الإسلامية وأدواتها ومنظومتها القيمية والأخلاقية، بما يحقق التوزيع العادل للثروة.

فالثروة، بحسب مقاصد الشريعة، يجب أن تقلب في الاقتصاد لتحريك عجلته بما يعود بالنفع على أعضاء المجتمع ويسهم في تطوره وتقدمه. وهذا يتطلب توجيه الموارد من أصحاب الفوائض (المدخرين) إلى أصحاب العجز) المستثمرين). وبذلك يمكن القيام بالاستثمارات اللازمة لصالح المجتمع عامة، فيتحقق النمو الاجتماعي والاقتصادي وتترسخ العدالة بين أعضاء المجتمع.10

3.3. الضوابط الشرعية للتمويل الجماعي:

- ضرورة أن تكون المشاريع والمنتجات المقدمة موافقة لمقاصد الشريعة الإسلامية.
- أن يكون رأس المال الموجه لتمويل المشاريع حلالا أيضا .
- حتى نضمن أن منصة التمويل الجماعي موافقة للشريعة الإسلامية ينبغي إنشاء هيئة رقابية شرعية للتأكد من ان المشاريع أو المنتجات في حد ذاتها حلالا.
- ولضمان التوافق مع الشريعة ينبغي على التمويل الجماعي تلبية الشروط الآتية[11]:
- يجب أن تضبط أعمال منصة التمويل الجماعي من قبل مجلس شرعي أو مستشار شرعي قانوني .
- يجب ان تمارس الشركات الناشئة اعمالها في إطار الأعمال التجارية المتوافقة مع الشريعة، وان لا تولد الدخل من مصادر غير متوافقة مع الشريعة الإسلامية.
- يجب تحديد قيود قانونية واضحة للتأكد من أن الشركة الناشئة لن تقوم في المستقبل بالاقتراض أو الإيداع بفوائد أو الاستثمار في أدوات لا تتوافق مع الشريعة، أو توسيع تشكيلة منتجاتها او خدماتها لتشمل نشاطات اخري غير متوافقة مع الشريعة الإسلامية.
- يجب تصميم هيكل المساهمين ومتطلبات حماية المستثمرين بشكل يمكن من التقيد بمبادئ الشريعة الإسلامية.

4.3. مزايا التمويل الجماعي الاسلامي:

[10] http://financialencyclopedia.net/arabic/islamic-finance/taa/islamic-crowd-funding.html.
[11] World Bank (WB), Islamic Development Bank (IDB) and Islamic Research and Training Institute (IRTI), , «Leveraging Islamic finance for small and medum enterprises (SMEs)», Joint WB-IDB policy report, World Bank Global Islamic Finance Development Center, Istanbul, Turkey 2015 P. 55- 56

فمزايا التمويل الجماعي الإسلامي من وجهة مالية إسلامية متعددة تشمل ما يلي.[12]:

- يقوم التمويل الجماعي الإسلامي على المشاركة في الربح والخسارة والإقراض (القرض الحسن والتبرع (وهو ما تميز به النموذج الأصلي للمالية الإسلامية.
- يوفر قنوات للوصول لرأس المال بالنسبة لشريحة واسعة من رواد الأعمال وأصحاب المؤسسات الصغيرة .
- خلق فئة جديدة من الأصول تناسب أكثر المستثمرين الصغار ومتوسطي الحجم، وإمكانية الوصول الى عدد كبير من المتبرعين والمانحين المحليين أو الد وليين.
- تشجيع الابتكار والحفاظ على القدرات البشرية محليا .
- دعم النشاط الاقتصادي من خلال تمويل تأسيس الشركات ناشئة ودعم المؤسسات الصغيرة والمتوسطة.
- دعم نمو المشاريع التجارية لتصبح مؤسسات كبيرة، والتشجيع على طرح عروض اولية للاكتتاب العام داخل قطاعات حديثة.

5.3. نماذج التمويل الجماعي الاسلامي

وبعد العرض السابق، أمكن الآن تقديم تصنيف آخر غير التصنيف العالمي المتداول حاليا، حيث يمكن تصنيف التمويل الجماعي الإسلامي إلى خمسة نماذج عملية:[13]

1. النموذج القائم على الزكاة: هذا النموذج يخصص للمشاريع الإنتاجية لصالح الفقراء لتحفيزهم على إقامة وإنشاء المشاريع وتحفيزهم على الانتاج بدل انتظار أموال الزكاة. فيمكن أن يقدم محتاجوا الزكاة طلباتهم عبر منصات التمويل الجماعي وتقوم هيئات الرقابة الشرعية بوضع آلية لمنحهم أموال الزكاة، وفق الضوابط الشرعية المعروفة، وتتم متابعتهم حتى يستثمروا أموال الزكاة في مشاريع حلال ووفق كفاءة فنية وعملية معتبرة.

2. النموذج القائم على الوقف: في هذا النموذج يتم تمويل المشاريع الصغيرة من خلال نظام الوقف الإسلامي، من خلال إنشاء مشاريع وأفكار يطلب الإيقاف عليها من المحسنين، ويكون الغرض منها حلال وتؤدي أهدافا اجتماعية وتنموية. ويمكن أن تكون المشاريع المطروحة على منصات التمويل الجماعي في مجالات التعليم الصحة ومختلف الأفكار التنموية الأخرى. مع اقتراح إنشاء منصة خاصة بمثابة صندوق وقفي متخصص لتمويل المشاريع الصغيرة والمتوسطة.

3. النموذج القائم على القرض الحسن: تهدف منصة التمويل الجماعي ضمن هذا النموذج إلى تحفيز ودعم الأسر المحتاجة وأصحاب المبادرات من الشباب للقيام بمشاريع مصغرة هدفها تحسين دخولهم، وتقديم منتجات وخدمات للمجتمع، تسد احتياجاتهم دون الاعتماد على المساعدات والهبات، حيث يتم تقديم قروض حسنة ضمن منصة التمويل الجماعي بقدر الاستطاعة وتوجه إلى صاحب مبادرة

[12] Marzban Shehab and Asutay Mehmet, , «Standing out with the crowd», The Banker 2012.P.29

[13] فيصل شياد " التمويل الجماعي الإسلامي فرص بديلة للتمويل في العالم العربي" مجلة الإدارة والتنمية للبحوث والدراسات، المجلد 8 ، العدد الأول,2019 ص12-11

أو أسرة لديها مشروع إنتاجي أو خدمي بسيط. ويتم تسديد أصل القرض بعد نجاح المشروع، ثم يأتي مشروع ثان يتم تمويله بنفس الطريقة، وبهذا نضمن دوران رأس المال بين المشاريع المختلفة والموجهة للفئات المحتاجة.

4. النموذج القائم على المشاركات (المضاربة -المشاركة): هذا النموذج يعتمد على مبادئ مشاركة المخاطر والأرباح وفقا لمبدأ الغنم بالغرم والخراج بالضمان وهو ملائم جدا لصيغ التمويل الإسلامي ويدعم الاستثمار في الأصول الحقيقية، ويجب تجنب القمار والمضاربة الوهمية، وأن تراعي منظومة القوانين المحلية للمستثمرين من ناحية إجراءات تحويل الأموال وطبيعة الاستثمارات. لأن بعض المنصات سيكون دوليا وليس محليا وتكون مشاركة المساهمين هنا بالمال فقط دون الجهد. ويتم ذلك عن طريق المساهمة في ملكية أصول معينة على أساس المشاركة الدائمة أو المؤقتة.

5. النموذج القائم على المداينات: المرابحة - الإجارة): من المعلوم ان تقاسم الأرباح والمخاطر المعتمد في صيغ المشاركة والمضاربة يكتسي قدرا عاليا من المخاطر، وتحديدا عندما يتعلق الامر بالتمويلات المقدمة لرواد الاعمال والشركات الناشئة لخطورتها العالية ناهيك عن مخاطر صيغ المشاركات في حد ذاتها، لذلك يصبح اللجوء إلى التمويلات القائمة على المداينات من حيث المبدأ أقل خطرا. ويكون مناسبا لطبيعة المشاريع الصغيرة والمتوسطة والريادية، بما يضمن عدم الدخول بأي مخاطر حال تعثر هذه المشاريع. مع ضرورة التركيز على ان يكون التمويل مضمونا بالأصول.

وتلبي صيغ المداينات بعض احتياجات العملاء من ريادي الاعمال الذين يفضلون عدم مشاركة الآخرين في ملكية وارباح المشاريع التي يريدون تجسيدها

4.تحديات التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية

بناء على ما سبق، ونظرا لما أفرزته التجارب الدولية حول أهمية دور منصات التمويل الجماعي في توفير السيولة للمؤسسات الناشئة بما ينعكس إيجابيا على الشمول المالي، تبرز أهمية تعزيز الوعي بأهمية شركات التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية، وإيجاد الإطار التشريعي الملائم لها بشكل يأخذ بالاعتبار المخاطر التي من الممكن أن تنجم عن هذه المنصات، خصوصا في ضوء أهمية دور هذه المؤسسات الناشئة في دعم الاقتصاديات العربية وتعزيز التنمية المستدامة، من خلال خفض معدلات الفقر والبطالة وتعزيز مستويات الاستثمار، وسيتم فيما يلي استعراض أهم تحديات التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية. 14

1.4. تحديات المخاطر المرتبطة بمنصات التمويل الجماعي الإسلامي

ما زالت المخاطر التي قد تنجم عن استخدام منصات التمويل الجماعي غير مقلقة في الوقت الحالي، كون الاستثمار فيها لا زال محدودا إذا ما قورن بحجم الخدمات المالية التقليدية في الدول العربية، إلا أن النمو السريع والمضطرد للتقنيات المالية" Fintech " قد يؤدي إلى ظهور مخاطر محتملة جديدة على الاستقرار المالي، الأمر الذي يستدعي تنبه السلطات الرقابية حول المخاطر التي قد تنجم عن هذه المنصات، ويمكن تحديد أهم المخاطر المرتبطة بمنصات التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية فيما يلي:

[14] . فارس طارق& وغيره "التمويل الجماعي الإسلامي كآلية مستحدثة لتمويل المؤسسات الناشئة في الدول العربية :الفرص والتحديات"(مجلة البحوث الإدارية والاقتصادية. الجزائر.2021). ص8

1.1.4 :المخاطر المالية

باستثناء جمهورية السودان، لا يوجد حالياً أدوات لقياس الجدارة الائتمانية للعميل من قبل شركات التمويل الجماعي في الدول العربية، حيث تستخدم شركات التمويل الجماعي في السودان مؤشرات الجدارة الائتمانية الخمسة (الشخصية، رأس المال، القدرة على الوفاء، الظروف الاقتصادية، الضمان) بالإضافة إلى السياسات الداخلية الخاصة بكل مؤسسة لقياس الجدارة الائتمانية للعميل، أما في مملكة البحرين فبالرغم من عدم وجود أدوات لقياس الجدارة الائتمانية، إلا أن شركات التمويل الجماعي مخولة بالاطلاع على المعلومات، الخاصة بعملائها لدى شركات المعلومات الائتمانية.

.كما تجدر الإشارة إلى أن المعلومات الائتمانية الخاصة بعملاء شركات التمويل الجماعي ستكون متاحة للبنوك في كل من الإمارات والبحرين والسودان، الأمر الذي سيعزز من إدارة المخاطر لدى البنوك وترشيد القرارات الائتمانية من خلال تقييم العملاء بشكل أدق15.

2.1.4 :المخاطر التشغيلية

يمكن القول بأن هناك شبه إجماع من المصارف المركزية ومؤسسات النقد العربية على أن المخاطر التشغيلية تشكل أكبر تحدي لشركات التمويل الجماعي، حيث إن عدم وجود نفس المستوى من الوعي حول شركات التمويل الجماعي إذا ما قورنت بالمؤسسات المالية التقليدية، إضافة إلى نقص الكفاءات والخبرات الفنية والإدارية في العمليات التي تديرها شركات التمويل الجماعي، قد يزيد من المخاطر التشغيلية لديها، خصوصا إذا رافق ذلك وجود تحديات رقابية تتمثل بقلة خبرة الجهات التنظيمية في الرقابة على مثل هذه الشركات نظر اً لحداثتها 16

3.1.4 :المخاطر السيبرانية

يرى مصرف البحرين المركزي بأن المخاطر السيبرانية تشكل التحدي الأكبر أمام شركات التمويل الجماعي، فيما كانت وجهة نظر مصرف الإمارات العربية المتحدة وبنك المغرب بأن المخاطر السيبرانية تأتي بعد المخاطر التشغيلية في الأهمية .حيث يمكن أن تعمل التقنيات المالية الحديثة على زيادة المخاطر السيبرانية، وتشكل الهجمات الإلكترونية بشكل عام تهديدا متزايدا على النظام المالي بأكمله .

وقد تتعرض منصات التمويل الجماعي للقرصنة الإلكترونية مما قد يتسبب في اختفاء البيانات الشخصية للمستخدمين، ويمكن أن تتفاقم هذه المخاطر في حال كانت المنصة تفتقر إلى سياسة آمنة لإدارة الوثائق او انها غير قادرة على مواجهة الهجمات الإلكترونية بما فيه الكفاية. 17

4.1.4 :المخاطر القانونية

تشكل المخاطر القانونية تحديا بارزا أمام تطور التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية، حيث من المعلوم أن الطابع المبتكر لأنشطة التقنيات المالية وعدم خضوعها للتشريعات القائمة وعدم تكيف الأطر القانونية والتنظيمية مع التطورات الحاصلة في التقنيات

---

[15] . رامي يوسف عبيد وآخرون :منصات التمويل الجماعي :الآفاق والأطر التنظيمية، صندوق النقد العربي، أبو ظبي، الإمارات العربية المتحدة، 2019 ص 48

[16] المرجع السابق ص 50

[17] المرجع السابق ص 50

المالية قد يؤدي إلى مخاطر قانونية على مستعملي هذه الخدمات .حيث قد يواجه المقترضين مشكلة عدم التأكد بشأن الحقوق والالتزامات تجاه الأطراف المعنية في ظل غياب إطار قانوني يحكم هذه الأنشطة .يزداد هذا الخطر إذا لم تفصح منصة التمويل الجماعي عن معلومات دقيقة عن الخدمات، وعن الحقوق والالتزامات التعاقدية التي تنطبق على الأطراف المعنية.
وتجدر الإشارة إلى أن بنك السودان المركزي أشار إلى وجود مخاطر أخرى ترتبط بالاقتصاد الكلي قد تواجه شركات التمويل الجماعي، أما بنك المغرب فقد أشار أيضا إلى وجود مخاطر أخرى ترتبط بغسل الأموال وتمويل الإرهاب.18

2.4 :تحديات الضوابط الشرعية

يشكل التمويل الجماعي القائم على الإقراض Debt crowdfunding أبرز الممارسة الرائدة في سوق التمويل الجماعي العالمي، ويكشف تقرير Massolution لسنة2015 ، أن هذا النوع من التمويل يتجاوز حجمه في العالم 25.1 مليار دولار وهو ما يمثل 72.88 % من إجمالي سوق التمويل الجماعي .وبهذا يكون التحدي الأساسي أمام التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية، هو إحلال هذا النموذج من التمويل واستبدال سعر الفائدة ورأس المال المضمون، بآليات تمويلية موافقة للشريعة الإسلامية .19

3.4 - تحديات الاحتيال

يشكل الاحتيال واحد من أبرز التحديات في التمويل الجماعي نظرا لكون التمويل الجماعي في جوهره مبني على الثقة. ومن أبرز الحالات المشهورة عن الاحتيال في التمويل الجماعي حدثت في الولايات المتحدة، حيث جمعت شركة تدعى Ascenergy 5 ملايين دولار من منصات التمويل الجماعي .وقد أنفق المؤسسون حوالي 1.2 مليون دولار أمريكي على مواد غير تجارية وكذلك مدفوعات لشركات أخرى .في أواخر عام2015 ، جمدت هيئة الأوراق المالية والبورصات الأمريكية SEC أصول هذه الشركة بداعي الاحتيال .هذه المواقف تكشف عن المخاطر العالية التي يتعرض لها المستثمرون في التمويل الجماعي مقارنة بالشركات الاستثمارية التقليدية .لذلك تم إنشاء العديد من المواقع الإلكترونية لكشف النقاب عن عمليات الاحتيال في التمويل الجماعي على غرار (AndroidPolice.com)و (Kickscammed.com)وصفحات GoFraudMe لذلك يكون لزاما على منصات التمويل الجماعي الإسلامي بذل العناية الواجبة في عملية جمع الأموال فضلا عن الحاجة إلى ضوابط إدارة المخاطر. 20

4.4: تحديات الجوانب التنظيمية للتمويل الجماعي

تمثل الجوانب التنظيمية للتمويل الجماعي، أبرز التحديات التي يواجهها التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية، فقد حد (SEC)وضعت هيئة الأوراق المالية والبورصات الأمريكية مبادئ تنظيمية بشأن التمويل الجماعي والتي تغطي أربع نقاط رئيسية : التمويل الجماعي، الخلفية المالية للمستثمر، دور الوسطاء، أهلية الاستثمار .في الوقت نفسه، في البلدان النامية مثل إندونيسيا، كانت اللائحة التنظيمية بشأن التمويل الجماعي أكثر صرامة، حيث تم اقتراح عشر نقاط تنظيميه في لائحة هيئة الخدمات المالية.
والجدول التالي يوضح أهم الضوابط التنظيمية للتمويل الجماعي في الدول العربية21.

---

[18] . المرجع السابق ص 50

[19] Buerhan Saiti: Islamic Crowdfunding: Fundamentals, Developments And Challenges, The Islamic Quarterly: Vol 62, No 3, 2019 P 12.

[20] المرجع السابق ص 12

[21] . https://web.derayah.com/wp-content/uploads/2017/12/concept_study_p2p_lending_17.pdf. consulté le: 04/7/2020

الجدول رقم3 -1 :(الضوابط التنظيمية للتمويل الجماعي في الدول العربية)

الضوابط التنظيمية للتمويل الجماعي	الأسواق المالية المتطورة	الأسواق المالية الناشئة	الأسواق المالية العربية
التسجيل	إجباري	إجباري	إجباري للحصول على رخصة مؤقتة
التزام الشركات الناشئة	التزام تام	التزام تام	التزام جزئي يصل إلى سنتين
الحد الأدنى لمتطلبات رأس المال	مطلوب	مطلوب	غير مطلوب
حد الاستثمار	محدد للمستثمرين الأفراد	محدد جزئيا للمستثمرين الأفراد	محدد للمستثمرين الأفراد
حدود جمع الأموال	محدد	محدد	غير محدد
الإفصاح عن المخاطر	مطلوب	غير مطلوب	مطلوب

5.4 ضعف الثقافة المالية تجاه منصات التمويل الجماعي الإسلامي في الدول العربية

تلعب الثقافة المالية دورا هاما في تعزيز الشمول المالي بشكل عام، حيث هناك العديد من الدراسات والأبحاث والتقارير الدولية بيّنت أن التثقيف المالي يلعب دورا مهما في تحسين فرص وصول ذوي الدخل المنخفض إلى التمويل، ومن هنا تبرز أهمية إدراج التثقيف المالي لشركات التمويل الجماعي ضمن برامج الجهات التنظيمية في الدول العربية إذا ما أرادت انتشار هذه الشركات بالشكل المأمول، والجدول التالي يوضح مستوى الثقافة المالية تجاه منصات التمويل الجماعي الإسلامي في بعض الدول العربية.22

الدولة	جيد جدا	جيد	مرضي	ضعيف
الامارات		✓		
البحرين			✓	
السودان		✓		
المغرب				✓

[22] . رامي يوسف عبيد وآخرون :منصات التمويل الجماعي :الآفاق والأطر التنظيمية، صندوق النقد العربي، أبو ظبي، الإمارات العربية المتحدة، 2019 ص 52

نتائج الدراسة:

تم التوصل إلى نتائج الدراسة عن طريق إجراء المقابلة شخصية مع رئيس الجمعية الليبية للتمويل الجماعي في ليبيا الاستاذ // **عيسى بازينة**[23]. كذلك إجراء مقابلة شخصية مع رئيس لجنة ادارة هيئة سوق المال في ليبيا الأستاذ **محمود بن وفاء**[24] حول متطلبات تفعيل التمويل الجماعي والعوائق التي تقف امام البدء في تطبيقه.

كذلك من خلال تطبيق المنهج الاستقرائي للدراسات السابقة والادبيات العلمية موضوع الدراسة وممن ثم المنهج الاستنباطي لاستنباط النتائج التي تحقق الهدف الرئيسي للدراسة والمتمثل في التعرف على المقومات المؤثرة في نجاح التمويل الجماعي الإسلامي في ليبيا وقد تم التوصل الى النتائج التالية:

1- أظهرت النتائج أن الإطار القانوني له دور مهم في نجاح التمويل الجماعي الاسلامي، باعتباره عاملا رئيسيا يرمي الى حماية المستثمرين، وحماية حقوق الملكية للشركات الناشئة، وحماية خصوصية المتعاملين، وأمن المعلومات لمستخدمي منصات التمويل الجماعي الاسلامي، والحد من خطر غسيل الأموال وتمويل الإرهاب.

2- كما اظهرت النتائج ان الإطار القانوني التنظيمي والتشريعي فيما يتعلق بالتمويل الجماعي الإسلامي عن طريق الملكية هو في طور الإعداد الآن في سنة 2025 من قبل لجنة مشكلة من قبل هيئة سوق المال الليبي أما فيما يتعلق بالإطار التنظيمي والتشريعي المتعلق بالتمويل الجماعي الإسلامي عن طريق الدين فهو مناط بالبنكي المركزي الليبي الذي لم يتخذ فيه أي إجراء إلى الآن.

3- أظهرت النتائج أن الإطار الشرعي الصادر من هيئات الرقابة الشرعية المركزية فيما يتعلق بتنظيم وتشريع التمويل الجماعي الاسلامي له دور في نجاح التمويل الجماعي الاسلامي، باعتباره عاملا رئيسيا يرمي الى المراقبة والتأكيد على السلامة الشرعية لصيغ التمويلات المستخدمة في منصات التمويل الجماعي الإسلامية.

4- أشارت النتائج إلى وجود دور للابتكار في الشركات الناشئة على نجاح التمويل الجماعي الاسلامي، لأن التمويل الجماعي يعمل على ربط اصحاب الشركات الناشئة مع المستثمرين.

5- أشارت النتائج أن مستوى الوعي الشرعي والمالي لدى الافراد له اثر في نجاح التمويل الجماعي الاسلامي. وهي تمثل الدراية الكافية بالأمور الشرعية والمالية والاستثمارية لدى المجتمع وفهم الخدمات التي تقدمها منصات التمويل الجماعي الإسلامي والمخاطر المرتبطة بها واشتراطاتها ومتطلباتها الشرعية.

6- أظهرت النتائج أن قبول استخدام التقنيات المالية له تأثير إيجابي على نجاح التمويل الجماعي، الإسلامي وهي تعني مدى رغبة وجاهزية الافراد لاستخدام التقنيات في معاملاتهم المالية مثل وسائل الدفع الإلكتروني وتطبيقات التكنلوجيا المالية، ما يعزز من قبولهم التوجه الى استخدام منصات التمويل الجماعي الإسلامية.

[23] 00218913133077-عيسى يوسف بازينة. رئيس الجمعية الليبية للتمويل الجماعي e: info@lafc.ly
[24] 0021891035845-محمود بن وفاء. رئيس لجنة إدارة هيئة سوق المال الليبي e: info@lcma.ly

7- كما اظهرت النتائج ضعف البنية التحتية التكنولوجية وضعف قطاع الاتصالات بشكل عام الامر الذي يوثر سلبا على اطلاق منصات التمويل الجماعي الإسلامي.

8- أشارت النتائج أن للمؤسسات الداعمة كهيئة سوق المال والجمعية الليبية للتمويل الجماعي والبرنامج الوطني لدعم المشروعات الصغرى والمتوسطة لها تأثير كبير على نجاح التمويل الجماعي الاسلامي، حيث يتوقع أن تساهم فيه هذه المؤسسات بنشر الوعي، وتثقيف المجتمع بصناعة التمويل الجماعي الاسلامي إضافة إلى دورها في تقديم الاستشارات المهنية للمتعاملين، مما سيساهم في نجاح ممارسات التمويل الجماعي الاسلامي في ليبيا.

توصيات الدراسة:

من خلال ما تناولته هذه الدراسة واستناداً على النتائج التي تم الوصول إليها، فإن الباحث يقدم التوصيات التالية:

1- إصدار القوانين واللوائح المنظمة لعمليات التمويل الجماعي الاسلامي وذلك لحماية المستثمرين ورواد الاعمال والتصدي للمخاطر المترتبة عن آليات عمل منصات التمويل الجماعي الإسلامي.

2- اصدار اللوائح والمعايير الشرعية من قبل هيئة الرقابة الشرعية المركزية بالمصرف المركزي الليبي بالشكل الذي يضبط وينظم ويراقب التزام منصات التمويل الجماعي المتوافقة مع الشريعة الإسلامية بمتطلبات السلامة الشرعية للتمويلات التي تمنحها لرواد الاعمال والشركات الناشئة.

3- يتوجب على الجهات المعنية اتخاذ كافة الإجراءات وذلك للعمل على تسريع استخدام آلية التمويل الجماعي الاسلامي في ليبيا، لتطويرها والكشف عن المشكلات التي يمكن أن تواجهها.

4- العمل على دعم وتعزيز التعريف بصناعة التمويل الجماعي الإسلامي وعلى آلية عملها والخدمات التي تقدمها، عن طريق عقد الندوات والملتقيات وورش العمل مما يزيد من فرص انتشارها وتموضعها كمصدر تمويلي بديل لرواد الاعمال والشركات الناشئة.

5- التأكيد على دور الحكومة، والجهات المعنية بالرقابة على المؤسسات المالية وشركات الإسناد (مصرف ليبيا المركزي، وهيئة سوق المال) لتقديم كل ما من شأنه أن يسهل على شركات التكنولوجيا المالية إطلاق منصات التمويل الجماعي الاسلامي في ليبيا.

-6

قائمة المصادر والمراجع:

المصادر والمراجع العربية

1- عبدالمؤمن بلهوشي، فارس طلوش " التمويل الجماعي كتوجه مكمل لتمويل للمؤسسات الناشئة في الجزائر" (مجلة العلوم الإنسانية والاجتماعية. المجلد 09 ,العدد 02 ,ديسمبر2023 ,ص.ص.96-115.

2-فارس طارق& وغيره "التمويل الجماعي الإسلامي كآلية مستحدثة لتمويل المؤسسات الناشئة في الدول العربية :الفرص والتحديات"(مجلة البحوث الإدارية والاقتصادية. الجزائر.2021).

3-بولحبال زوبير" تحديات التمويل الجماعي المتوافق مع الشريعة دراسة حالة منصة" شكره " (المجلة الدولية للمالية الريادية. المجلد 3 –العدد 01-يناير-2020).
4-ملاك سلوى، بوخاري لحلو "منصات التمويل الجماعي الإسلامي بين النظري والتطبيق مع الإشارة إلى بعض النماذج الناجحة في العالم العربي"(مجلة رؤى اقتصادية، جامعة الوادي، الجزائر، ص.ص267 – 251 -2020).
5-قيمش خولة، كتاف شافية" منصات التمويل الجماعي الإسلامية كأحد مصادر التمويل الحديثة لتحقيق التنمية الاقتصادية "مجلة التمويل والاستثمار والتنمية المستدامة المجلد 07 العدد 01 2022 ص 296 -312
6-مباركة العماري، "مقومات نجاح المشروعات الصغرى وأهمتها في التنمية الاقتصادية الاجتماعية في ليبيا، المؤتمر العلمي حول ريادة الاعمال في تطوير المشروعات الصـــغرى والمتوسطة في الاقتصـــاد الليبـي ,2019 ص، ص 14-33.
7-الهادي خلف الله، وغيره "دور حاضنات الاعمال ومراكز الريادة والابتكار في دعم المشروعات الصغرى والمتوسطة في ليبيا (المؤتمر العلمي حول ريادة الاعمال في تطوير المشروعات الصـــغرى والمتوسطة في الاقتصـــاد الليبـي، ص، ص 225-243. 2019)
8-عصام، الجمل " معوقات تمويل الشركات الناشئة من وجهت نظر أصحابها"(المؤتمر العلمي (حول ريادة الاعمال في تطوير المشروعات الصـــغرى والمتوسطة في الاقتصـــاد الليبـي ,2019)
9-سليمان البراني، وغيره "معوقات تمويل المشروعات الصغرى في ليبيا " (المؤتمر العلمي حول ريادة الاعمال في تطوير المشروعات الصـــغرى والمتوسطة في الاقتصـــاد الليبـي، ص، ص 51-76-2019)
10-حسين هامان، "التفكير الإبداعي كمصدر للميزة التنافسية وأثره في تطوير المنظمات الصغرى والمتوسطة" (المؤتمر العلمي حول ريادة الاعمال في تطوير المشروعات الصـــغرى والمتوسطة في الاقتصـــاد الليبـي، ص، ص 371-392-2019).
11-لخديمي عبد الحميد، بن نافلة نصيرة "دور البنوك الإسلامية في تمويل مشاريع المقاولاتية الناشئة (مؤتمر إشكالية تمويل المؤسسات الناشئة في الجزائر. ص، ص 54-68-2021).
12-المبروك، أبو منجل " أثر ثقافة المجتمع في الوصول الى مصادر التمويل "(مجلة دراسات الاقتصاد والاعمال، مجلد 08,العدد 01 -2021).
13- (فيصل شياد)" التمويل الجماعي الإسلامي: فرص بديلة للتمويل في العالم العربي" (مجلة الإدارة والتنمية للبحوث والدراسات. المجلد 08- العدد 01- 2019)
14-صندوق النقد العربي (2021). تقرير منصات التمويل الجماعي: مرصد التقنيات المالية الحديثة في الدول العربية، الإصدار الثاني.
15-رامي يوسف عبيد وآخرون :منصات التمويل الجماعي :الآفاق والأطر التنظيمية، صندوق النقد العربي، أبو ظبي، الإمارات العربية المتحدة، 2019 ص 48
17-كاجيجي خ. ع., ابوخزام ف. م & .,ابوجناح ن. ع. (2021). التحول الرقمي واثرة في تطوير قطاع الاعمال الليبي: الواقع والافاق .*مجلة الدراسات الاقتصادية*.171–204 ,(4)*4* ,

المراجع الأجنبية

-Korityak, A., & Fichtel, T. (2012). Growth-Oriented Start-Ups-Factors Influencing Financing 1 Decisions

-Mokter Hossain ORCID logo and Gospel Onyema Oparaocha. Crowdfunding: Motives, 2 Definitions, Typology and Ethical Challenges. Entrepreneurship Research Journal, Volume 7 (2) (2017).

- Rotem Shneor and Liang Zhao Advancesin Crowdfunding: Research and Practice, School of 3 (2020). Business and Law University of Agder Kristiansand, Norway

- Goldfarb Agrawal, A., C. Catalini, and A. Goldfarb. (2015). "Crowdfunding: Geography, Social 4 Networks, and the Timing of Investment Decisions." Journal of Economics & Management Strategy 24 (2): 253–274.

Islamic Crowd-funding as The Next Financial Innovation in Islamic Finance: 5- Iggi H. Achsien, Potential and Anticipated Regulation in Indonesia, EJIF – European Journal of Islamic Finance No p3 ،5, June (2016)

The Banker, Special Report: Top ،6- Asutay, M. and Marzban, Shehab "Standing Out with Crowd" (2012)., pp. 28-29. Islamic Financial Institutions, Financial Times Publication, November

- Alh. Tajudeen Sekoni, Sources of Business Finance presented at Guild of Muslim 7 ProfessionalsConvention 2016, p27

Islamic Development Bank (IDB) and Islamic Research and Training Institute ،- World Bank (WB)8 Joint WB-IDB policy ، «Leveraging Islamic finance for small and medum enterprises (SMEs)،(IRTI) report, World Bank Global Islamic Finance Development Center, Istanbul, Turkey 2015 P. 55- 56

Buerhan Saiti: Islamic Crowdfunding: Fundamentals, Developments And Challenges, The Islamic 9 P 12 Quarterly: Vol 62, No 3, 2019

10-HAOUAM, Lamia.(2023) "Islamic crowdfunding as an innovative mechanism for financing .startups: The reality of the Malaysian experience."

11- Alshaebi, M. A., & Yaacob, A. C. (2019). The Application Of Islamic Financial Accounting Standards In Libyan Islamic Banking Sector: Challenges and Analysis: al-Qanatir: International Journal of Islamic Studies, 16(1), 59-77.

12- Ag Omar, M. F., Mohd Satar, N. A., & Jaffar, M. A. (2021). Factors influencing investors' participation in equity crowdfunding: A systematic review. International Journal of Islamic Financial Services, 13(1), 147–161.

13- Dawood, M., Hassan, R., & Choudhury, T. (2022). Shariah governance challenges in Islamic crowdfunding platforms. ISRA International Journal of Islamic Finance, 14(1), 122–133.

14- Nordin, N., & Zainuddin, Z. (2023). A review of a fintech financing platform: Potential and challenges of Islamic crowdfunding to entrepreneurs. International Journal of Islamic Business, 8(1), 79-90.

https://web.derayah.com/wpcontent/uploads/2017/12/concept_study_p2p_lending_17.pdf. consulté le: 04/7/2020

http://financialencyclopedia.net/arabic/islamicfinance/taa/islamic-crowd-funding.html.

الربا وأثره في التبعية الاقتصادية والهيمنة السياسية

RİBA VE EKONOMİK BAĞIMLILIK İLE SİYASİ HÂKİMİYET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

عاصم سميح يوسف كعك*

الملخص

تتناول هذه الدراسة تأثير النظام الربوي على التبعية الاقتصادية وتعزيز الهيمنة السياسية على الدول النامية. تهدف الدراسة إلى فهم كيف يُسهم النظام الربوي، سواء على مستوى المؤسسات الخاصة أو الدولية، في ترسيخ تبعية الدول النامية للقوى الاقتصادية الكبرى، وتحليل علاقته بالأزمات المالية والاقتصادية التي تعاني منها هذه الدول. وتشير الدراسة إلى أن التبعية الاقتصادية تمثل استعمارًا ناعمًا، حيث تُظهر الدول النامية كدول ذات سيادة لكنها في الواقع تتعرض لتقويض تنميتها واستقلالها الاقتصادي .إعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، حيث قامت بوصف مظاهر التبعية الاقتصادية المرتبطة بالنظام الربوي، ثم تحليل أبعاده وآثاره السياسية والاقتصادية والاجتماعية على الدول النامية، مما ساعد على تقديم رؤية شاملة لفهم العلاقة بين الربا والهيمنة الحديثة. تستعرض الدراسة دور الربا كأداة رئيسية للاحتلال الاقتصادي الحديث، إذ يُسهم في إضعاف البنية الاقتصادية لهذه الدول ويعمل على تثبيت سيطرة الأنظمة الاستبدادية التي تحافظ على مصالح القوى الاستعمارية. كما أن الربا يُسهم في تعزيز الفساد والانهيار الاقتصادي، مما يعيق تقدم الدول النامية .تطرح الدراسة عدة توصيات للحد من التبعية الاقتصادية، أبرزها: فهم أساليب السيطرة الاستعمارية، تعزيز دور مؤسسات المجتمع المدني القائمة على التكافل الاجتماعي، تفعيل المفاهيم الإسلامية الاقتصادية مثل الزهد والزكاة، وتنمية الأوقاف الإسلامية لدعم المشاريع الاجتماعية. كما توصي بإيجاد بدائل تمويلية بعيدًا عن الربا، عبر إنشاء صناديق تعاونية بين الدول النامية، والتركيز على صيغ تمويلية مستدامة تعزز النمو الاقتصادي الداخلي.

***الكلمات المفتاحية**: التبعية، التبعية الاقتصادية، الهيمنة السياسية، الربا.*

Özet

Bu çalışma, faizli finans sisteminin ekonomik bağımlılığı nasıl pekiştirdiğini ve gelişmekte olan ülkeler üzerindeki siyasi tahakkümü nasıl güçlendirdiğini incelemektedir. Araştırma, faizli sistemin gerek özel kurumlar gerekse uluslararası düzeyde, gelişmekte olan ülkelerin büyük ekonomik güçlere bağımlılığını nasıl derinleştirdiğini ve bu ülkelerde yaşanan mali ve ekonomik krizlerle olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, ekonomik bağımlılığın aslında yumuşak bir sömürgecilik türü olduğunu, bu ülkelerin egemen gibi göründüğünü ancak gerçekte kalkınmalarının ve ekonomik bağımsızlıklarının baltalandığını ortaya koymaktadır. Çalışmada betimsel ve analitik yöntem kullanılmış, faiz temelli ekonomik bağımlılık olgusu tanımlanmış ve bunun gelişmekte olan ülkeler üzerindeki siyasi, ekonomik ve sosyal etkileri analiz edilmiştir. Bu yöntem, faiz ile modern siyasi ve ekonomik tahakküm arasındaki ilişkinin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Çalışma, faizin modern ekonomik sömürgeleşmenin temel araçlarından biri olduğunu, bu sistemin gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapısını zayıflattığını ve otoriter rejimlerin halk üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırdığını savunmaktadır. Faiz, yolsuzluğu ve ekonomik çöküşü körükleyerek bu ülkelerin kalkınma süreçlerini engellemektedir. Araştırma, ekonomik bağımlılığı azaltmak için çeşitli öneriler sunmaktadır. Bunlar arasında: sömürgeci kontrol yöntemlerinin anlaşılması, dayanışma ve yardımlaşma temelli sivil toplum kurumlarının güçlendirilmesi, İslam'ın ekonomik ilkelerinin (zühd, israftan kaçınma, zekât, sadaka) hayata geçirilmesi ve İslami vakıfların sosyal projelerde aktif rol oynaması yer almaktadır. Ayrıca, faizsiz finansman alternatiflerinin geliştirilmesi, özellikle gelişmekte olan ülkeler arasında iş birliğine dayalı fonların kurulması ve üretime yönelik sürdürülebilir finans modellerinin benimsenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

***Anahtar Kelimeler**: Bağımlılık, Ekonomik Bağımlılık, Siyasi Egemenlik, Faiz.*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam İktisadı ve Hukuku Bilim Dalı, 6210722036@std.izu.edu.tr.

1. المقدمة

تبحث هذه الورقة العلمية إحدى الإشكاليات المحورية في الاقتصاد السياسي المعاصر، وهي العلاقة بين الربا والتبعية الاقتصادية، وما يتبعها من هيمنة سياسية تمارسها الدول الكبرى على الدول النامية. وقد انطلقت الدراسة من فرضية مفادها أن النظم المالية القائمة على الربا لا تقتصر آثارها على الجوانب الأخلاقية والدينية فحسب، بل تتجاوز ذلك إلى التأثير البنيوي على استقلال الدول، وإعادة إنتاج علاقات التبعية من خلال آليات الدين الخارجي، والتمويل المشروط، والسياسات الاقتصادية النيوليبرالية. وتُظهر الورقة كيف يُوظف النظام الربوي كأداة لإضعاف السيادة الاقتصادية للدول، وتفكيك البنية الاجتماعية التي ترتكز على مبادئ التعاون والتكافل، بما يمهد لفرض الهيمنة السياسية.

وقد ركزت الدراسة على تحليل الأبعاد النظرية والشرعية والواقعية للربا، وربطها بسياق العلاقات الدولية والمالية المعاصرة، مع التأكيد على أن التبعية الاقتصادية ليست مجرد نتيجة للفقر أو نقص الموارد، بل هي نتاج مقصود لمنظومة مالية دولية قائمة على الهيمنة. كما أكدت الدراسة أن مواجهة هذه المنظومة تتطلب حلولًا جذرية تنطلق من المنظور الإسلامي في التمويل، بما يحفظ كرامة الدول النامية واستقلالها الاقتصادي والسياسي.

فلا شك أنّ الربا يُعد من أبرز أدوات السيطرة في النظام العالمي الحديث، وأن تجاوز آثاره يقتضي نشر الوعي بمخاطره، وتفعيل أدوات التمويل الإسلامي، وإنشاء مؤسسات مالية بديلة، وتوسيع دور الأوقاف الإسلامية، باعتبارها من الوسائل الفعالة في بناء اقتصاد مستقل يعزز من مقاومة التبعية ويكرّس السيادة الاقتصادية والسياسية للدول.

تتمحور مشكلة هذه الدراسة حول التساؤل الرئيس: *كيف يُسهم النظام الربوي في ترسيخ التبعية الاقتصادية وتعزيز الهيمنة السياسية على الدول النامية؟* وتنبثق عن هذا السؤال عدة تساؤلات فرعية تسعى الدراسة للإجابة عنها، منها: ما هي الأشكال المختلفة للتبعية الاقتصادية، وما علاقتها بالهيمنة السياسية؟ وكيف يُعرّف الربا في السياقين الشرعي والاقتصادي، وما أنواعه وتأثيراته المتعددة؟ وما الأدوار التي تلعبها المؤسسات المالية الدولية في ترسيخ النظام الربوي عالميًا؟ وكيف يسهم النظام الربوي في إضعاف البنية الاجتماعية الإسلامية القائمة على التكافل والتضامن؟ وما هي البدائل الإسلامية الممكنة لمواجهة هذه التبعية؟ وكيف يمكن تفعيلها في السياق الدولي المعاصر؟

تسعى الدراسة من خلال هذه الأسئلة إلى فهم شامل ومتعدد الأبعاد لظاهرة التبعية الاقتصادية، ليس فقط من منظور اقتصادي بحت، بل أيضًا ضمن إطار فكري واجتماعي وسياسي يُبرز حجم التداخل بين المعاملات المالية والنفوذ الجيوسياسي. وتهدف هذه الدراسة إلى الكشف عن العلاقة البنيوية بين النظام الربوي المعتمد في الاقتصاد العالمي المعاصر، وبين مظاهر التبعية الاقتصادية والهيمنة السياسية المفروضة على الدول النامية. وتسعى إلى بيان الكيفية التي يُستخدم فيها الربا كأداة لإضعاف البنى الاقتصادية الداخلية، وتكريس الاعتماد على المؤسسات المالية الدولية، ما يُفضي إلى فقدان السيادة الاقتصادية، وبالتالي خضوع القرار السياسي لإرادات خارجية. كما تهدف إلى توضيح الأبعاد الاجتماعية والفكرية لتشجيع الربا، ودوره في تقويض منظومة القيم الإسلامية القائمة على التعاون والتكافل، من أجل إعادة تشكيل المجتمع على أسس فردانية تخدم مصالح الهيمنة. وتسعى الدراسة أيضًا إلى استكشاف البدائل التمويلية المستمدة من الاقتصاد الإسلامي، وإبراز دورها المحتمل في مقاومة التبعية وتعزيز الاستقلال المالي والسياسي للدول النامية.

واعتمدت هذه الدراسة على **المنهج التحليلي الاستنباطي**، الذي يهدف إلى تحليل المفاهيم المرتبطة بالربا، والتبعية الاقتصادية، والهيمنة السياسية، من خلال استقراء النصوص الشرعية المتعلقة بالربا، ومقارنتها بالواقع الاقتصادي العالمي المعاصر. كما تم توظيف **المنهج الوصفي التحليلي** لرصد وتحليل طبيعة العلاقات الاقتصادية بين الدول النامية والمؤسسات المالية الدولية، واستكشاف دور الربا في تكوين تلك العلاقات وتعميقها. إلى جانب ذلك، تم الاستفادة من **المنهج النقدي** في تقييم آثار النظام الربوي على البنى الاجتماعية والسياسية، من منظور إسلامي، مع تقديم نماذج بديلة مستمدة من الفكر الاقتصادي الإسلامي كإطار مقاوم للتبعية. وقد اعتمد الباحث على مصادر فقهية، واقتصادية، وسياسية متنوعة، شملت كتب التراث الإسلامي، والدراسات المعاصرة، والتقارير الاقتصادية الدولية، لتكوين رؤية شمولية للظاهرة المدروسة.

في ختام الدراسة، تم تقسيم الورقة إلى مباحث ومطالب عدة حيث تناول فيها الباحث عدد من الموضوعات فبدأ بتعريف التبعية بمفهومها العام، ثم التبعية الاقتصادية وأشكالها، موضحًا ارتباطها الوثيق بالهيمنة السياسية التي تمارس عبر أدوات اقتصادية وأيديولوجية. وتطرقت الدراسة إلى مفهوم الربا من حيث اللغة والاصطلاح، وعرض أنواعه كما وردت في كتب الفقهاء، وناقش علل تحريمه وفقًا للمذاهب الفقهية الأربعة، مع تحليل للعلاقة بين النظام الربوي وتفكيك البنى الاجتماعية لصالح قيم الفردانية والاستهلاك.

وركّزت على الأثر التطبيقي للربا، وتناول الربا بين المؤسسات الخاصة داخل الدولة أو بين دول متعددة، موضحًا مخاطره على السيادة المالية للدولة، أما الثاني، فدرس الربا الدولي الذي يتم بين الدول والمؤسسات المالية العالمية، مبرزًا دوره في فرض الشروط الاقتصادية والسياسية التي تُقيد إرادة الدول النامية وتُخضعها لمصالح الجهات المانحة.

2. المفاهيم: التبعية، التبعية الاقتصادية، الهيمنة السياسية

1.2 التبعية الاقتصادية وأشكالها

1.2.2 مفهوم التبعية

ظهر مفهوم **التبعية الاقتصادية** في بداياته ضمن دراسات عدد من باحثي أمريكا اللاتينية، كمحاولة لتفسير مظاهر التخلف الاقتصادي التي تعاني منها الدول النامية، التي ترتبط بعلاقات غير متكافئة مع الدول المتقدمة.[1] ويُحيل هذا المفهوم إلى نمط من العلاقات الدولية تقوم على الاستغلال وعدم التكافؤ في التبادل الاقتصادي والثقافي، بما يُشكّل امتدادًا معاصرًا لأشكال جديدة من الاستعمار، وإنْ اتخذت مظاهر غير مباشرة.[2]

وتتجلى مظاهر التبعية في مختلف المجالات، بما في ذلك العسكرية، والاقتصادية، والسياسية، والثقافية، حيث تفرض الدول المتبوعة نماذجها وأنظمتها على الدول التابعة، التي تعتبرها المرجعية الأساسية في رسم سياساتها، وتشكيل اقتصادها، وإعادة إنتاج بنيتها

1 محمد سماك، **قياس التبعية الاقتصادية للوطن العربي وتأثيراتها الجيوبوليتكية المحتملة**، (مجلة المستقبل العربي، مركز الوحدة العربية، بيروت، عدد 51/السنة التاسعة، سبتمبر 1986، (ص62).

2 أحمد أبو الرب، **تحديات التبعية في الوطن العربي**، ط1، (طباعة المؤسسة الصحفية الأردنية ، 1979، (ص 64).

الاجتماعية[3]. وبناءً عليه، يمكن تصنيف التبعية إلى ثلاثة أبعاد رئيسة: اقتصاديًا إذ يؤدي نموذج التنمية المفروض إلى استمرار التخلف بدلًا من تجاوزه؛ واجتماعيًا: حيث تتسع الفجوة بين الطبقات، وتزداد مظاهر الصراع الداخلي.[4]

ومن هذا المنظور، غدا مفهوم التبعية مكونًا رئيسًا في الخطابات الاجتماعية والاقتصادية والسياسية، بل إنّ العملية ذاتها ساهمت بشكل مباشر في إضعاف اقتصادات البلدان النامية وتدهورها المستمر.[5] وقد تعدّدت تعريفات التبعية في أدبيات المفكرين والباحثين، نذكر منها تعريفًا ينص على أنها: "انتقاص من السيادة، وتعطيل للإرادة الوطنية، بما يترتب على ذلك من اختلال في العلاقات الدولية، وهدر للموارد والطاقات الوطنية"، ويُبرز هذا التعريف أنّ التبعية تنشأ من علاقة غير متوازنة في ميزان القوة بين طرفين.[6]

ومن أبرز التعريفات أيضًا ما قدّمه **جمس كاربواسو**، حيث وصف التبعية بأنها "علاقة غير متجانسة تنهض على درجة عالية من تعرض البلدان التابعة لانتقام وشراسة دول المركز."[7] بينما عرفها اندريه فرانك: "بأنها وضع مكون من علاقات متسلسلة بين المراكز والتوابع، بين الدول المتخلفة والدول الرأسمالية المتقدمة صناعيا في أوروبا والولايات المتحدة، بحيث تعمل كافة العلاقات لخدمة المركز العالمي للنظام الرأسمالي، وأن أي نمو تحققه الدول النامية هو نمو تابع، ولا يملك الحركة الذاتية ولا صفة الديمومة".[8]

تُعرّف التبعية الاقتصادية بوجه عام بأنها خضوع اقتصاد دولة ما لتأثيرات وتغيرات ناتجة عن قوى خارجية، تمتلك من أدوات السيطرة ما يُمكّنها من توجيه الاقتصاد التابع بما يحقق لها أكبر قدر ممكن من المكاسب، دون اعتبار يُذكر لمصالح الاقتصاد التابع. وبهذا، تنشأ علاقات اقتصادية غير متكافئة، يكون فيها الطرف المسيطر هو المستفيد الأكبر من موارد الطرف التابع، مما يجعل التبعية في جوهرها آلية تخدم مصالح الاقتصاد المسيطر على حساب الاقتصاد الضعيف.

وقد استُمدّت فكرة التبعية الاقتصادية من القانون الألماني الصادر عام 1957، ثم جرى بلورتها وتنظيمها بشكل أكثر تفصيلًا في القانون الفرنسي الصادر عام 1987.[9]. وقد أثارت هذه الممارسات موجة من النقد المضاد، تمثّلت في نظرية تبنّاها عدد من باحثي أمريكا اللاتينية، لتحليل وتفسير ظاهرة التخلف الاقتصادي السائد في دول العالم الثالث، التي تخضع بأوجه متعددة ــ لا سيما الاقتصادية منها ــ لهيمنة الدول المتقدمة[10].

وقد عرف بعض الباحثين التبعية الاقتصادية بأنها تُعرّف التبعية الاقتصادية بوجه عام بأنها خضوع اقتصاد دولة ما لتأثيرات وتغيرات ناتجة عن قوى خارجية، تمتلك من أدوات السيطرة ما يُمكّنها من توجيه الاقتصاد التابع بما يحقق لها أكبر قدر ممكن من المكاسب، دون اعتبار يُذكر لمصالح الاقتصاد التابع. وبهذا، تنشأ علاقات اقتصادية غير متكافئة، يكون فيها الطرف المسيطر هو المستفيد الأكبر من موارد الطرف التابع، مما يجعل التبعية في جوهرها آلية تخدم مصالح الاقتصاد المسيطر على حساب الاقتصاد الضعيف[11].

---

3 عبد الله الرمحي، **التبعية الاقتصادية: بين المستَقل والمستغل**، (المجلة العلمية للدراسات والبحوث المالية والإدارية، المجلد التاسع، العدد الأول، يونية 2021).

4 المرجع السابق.

5 عبد الهادي والي، **الانفتاح الاقتصادي بين النظرية والتطبيق**، ط1(دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، 1989) (ص28).

6 نبيل مرزوق، **قياس التبعية في الوطن العربي**. جدل (مؤسسة عيبال للدراسات)، (ص219).

7 شحاته صيام، **الدولة وإعادة انتاج الفقر**، ط1(رامتان للنشر والتوزيع، 1995)، (ص27-31).

8 يوسف بدارنه، **التبعية الاقتصادية وآثارها في الدول الإسلامية**، (رسالة ماجستير، جامعة اليرموك، كلية الشريعة، قسم الفقه والدراسات الإسلامية، 1999) ، (ص 18).

9 صفاء عبد العيساوي، **المفهوم القانوني للاستعمال غير المشروع للمركز القانوني المتحكم في السوق**، (جامعة واسط العراق، مجلة واسط للعلوم الإنسانية، 9(23))،(ص49-116).

10 المرجع السابق.

11 عبد الله الرميحي، مرجع سابق .

يمكن تلخيص مجمل تعريفات التبعية الاقتصادية بأنها الحالة التي يكون فيها اقتصاد دولة ما مرتبطًا بشكل مباشر وأساسي باقتصاد دولة أخرى، وذلك نتيجة لتفاعلات متعددة الأبعاد تشمل الجوانب الاقتصادية، والثقافية، والاجتماعية، والسياسية. وتُعد التبعية الاقتصادية في جوهرها انعكاسًا لبقية أشكال التبعية، إذ يصعب فصلها عن الأبعاد الأخرى، بل يمكن القول إن التبعية الاقتصادية هي نتاج للتبعية السياسية والثقافية والاجتماعية والعسكرية. ومن منظور مغاير، يمكن اعتبار الهدف النهائي للدول المتقدمة من فرض هذه الأشكال المتنوعة من التبعية هو الوصول إلى مرحلة من استغلال موارد دول العالم الثالث، كما كان الحال إبان الحقبة الاستعمارية، ولكن هذه المرة بتكلفة أقل وبأساليب غير مباشرة.

أشكال التبعية الاقتصادية2.2.2

تتمثل **أشكال التبعية الاقتصادية في الدول النامية** في عدد من الأبعاد الرئيسة، من أبرزها ما يلي:

أولا: التبعية التجارية: يقصد بالتبعية التجارية خضوع اقتصاد الدول النامية لتقلبات الطلب العالمي، حيث يُشكّل قطاع التصدير المصدر الأساسي للدخل القومي في معظم هذه البلدان. وتبرز هذه التبعية في اعتماد الدول النامية على تصدير عدد محدود من السلع، إلى عدد محدود من الدول، وغالبًا ما تكون هذه السلع مواد أولية أو شبه مصنعة. فعلى سبيل المثال، تتخصص بعض الدول في تصدير منتجات بعينها كالسُكر، أو الحليب، أو القطن، أو الشاي، أو الموز، ما يجعل اقتصاداتها عرضة للتقلبات العالمية في الأسعار والطلب[12].

ثانيا: التبعية المالية: تُعد التبعية المالية من أخطر أشكال التبعية الاقتصادية، خاصة مع تصاعد النفوذ العالمي لرأس المال وانتشار الشركات متعددة الجنسيات، التي تجاوزت الحدود الجغرافية للدول. وتنبع خطورة هذا الشكل من التبعية من حاجة دول العالم النامي، في ظل محدودية مواردها، إلى مصادر تمويل خارجية لدفع عجلة التنمية الاقتصادية والاجتماعية. وقد فتحت هذه الدول المجال للاستثمار الأجنبي بأشكاله المختلفة، إلا أنّ نجاحها في توجيه هذه الاستثمارات نحو التنمية كان متفاوتًا. ففي حين استطاعت بعض الدول الاستفادة منها، فشلت أخرى بسبب عوامل متعددة، منها الفساد السياسي المدعوم خارجيًا، واشتراطات التمويل التي غالبًا ما توجه الاستثمارات نحو القطاعات الخدمية، على حساب القطاعات الإنتاجية كالصناعة، والتجارة، والتعليم التقني الحديث[13].

ثالثا: التبعية الغذائية: تعرف التبعية الغذائية بأنها علاقة غير متكافئة في تأمين الاحتياجات الغذائية، تتجسد في اعتماد الدول النامية على استيراد معظم المواد الغذائية الأساسية من الخارج. ويترتب على ذلك تنامي العجز الغذائي المحلي، وارتفاع درجة الاعتماد على الأسواق الدولية، مما يجعل هذه الدول عرضة للتقلبات في الأسعار، ولممارسات الاحتكار التي تمارسها الدول المصدّرة والمتحكمة في الأسواق العالمية[14].

رابعا: التبعية التكنولوجية: تعاني الدول النامية من تخلف تكنولوجي واضح، يتمثل أساسًا في بدائية وسائل الإنتاج وضعف البنية التحتية التكنولوجية. ويعود هذا التخلف إلى عدة أسباب، منها: ضعف رأس المال المخصص لنقل وتوطين التكنولوجيا الحديثة، وقلة

12 أمينة مصطفى، **التبعية الاقتصادية "الاستعمار الحديث "**، (المجلة العلمية لكلية الآداب، جامعة أسيوط، ع68،2018)، (ص91-110).

13 سيدي محمود ولد سيدي محمد، **المشاكل الهيكلية للتنمية من الفكر الاقتصادي**، ط1 (منشورات وزارة الثقافة، دمشق، 1995) (ص27).

14 جهينة سلطان العيسى وآخرون، **علم اجتماع التنمية**، ط1(الأهالي، دمشق، 1999) (ص142).

المعرفة الفنية لدى المنتجين، وضعف الحوافز نحو استخدامها، إضافة إلى عدم مواءمة الأنظمة الاقتصادية والاجتماعية والثقافية في تلك الدول لتطورات العصر، فضلًا عن تفشي الأمية، وتراجع الاستثمار في البحث العلمي والتطوير التقني[15].

تتجسد مظاهر التبعية الاقتصادية في الدول النامية من خلال اعتمادها شبه الكامل على تصدير المواد الأولية إلى عدد محدود من الدول المتقدمة، مما يجعل اقتصاداتها رهينة لتقلبات الأسواق العالمية. هذا النمط من التبادل غير المتكافئ يعكس اختلالًا جوهريًا في بنية العلاقات التجارية الدولية، حيث تظل القيمة المضافة داخل البلدان الصناعية، بينما تبقى الدول النامية في موقع التابع، غير القادر على التحكم في شروط التجارة أو تنويع صادراته. وفي ظل هذه البنية التجارية، يُعاد إنتاج التخلف التنموي، إذ يؤدي تقلّب الطلب والأسعار إلى انعدام الاستقرار المالي، ويحول دون بناء قاعدة إنتاجية مستقلة.

أما على المستوى المالي والتكنولوجي، فتعاني الدول النامية من ضعف القدرة على تمويل مشروعات التنمية ذاتيًا، ما يدفعها إلى الارتهان للمساعدات الخارجية، والاستثمارات الأجنبية التي كثيرًا ما تكون مشروطة، وتُوجّه نحو قطاعات استهلاكية أو خدمية لا تضمن تحقيق استقلال اقتصادي حقيقي. في المقابل، تهيمن الشركات متعددة الجنسيات على القطاعات الحيوية، فيما تفتقر هذه الدول إلى البنية التحتية العلمية والتقنية اللازمة لنقل وتوطين التكنولوجيا الحديثة. ويتفاقم هذا الوضع نتيجة ضعف الإنفاق على البحث العلمي، وغياب سياسات تعليمية فعالة، ما يرسّخ الفجوة المعرفية ويجعل التبعية التقنية أحد أهم معوقات التنمية المستدامة.

2.2 مفهوم الهيمنة السياسية

يُعدّ أنطونيو غرامشي مؤسس نظرية الهيمنة، حيث يرى أن الدولة تتكوّن من المجتمع السياسي والمجتمع المدني. يتألف المجتمع السياسي أساسًا من أجهزة الإكراه، في حين يشمل المجتمع المدني جميع المؤسسات التي تروّج لوجهات النظر العالمية وتُكرّس الإجماع الشعبي. ويرى غرامشي أيضًا أن الحدود بين المجتمع السياسي والمجتمع المدني غير واضحة، وقد تكون في بعض الأحيان غير قابلة للتحديد أو التمييز. إذ يمكن للمجتمع السياسي أن يتداخل مع المجتمع المدني، مما يجعل هذا الأخير متضمَّنًا ضمن العلاقات الطبقية. وبالتالي، يُعدّ المجتمع المدني ساحة طبيعية تسعى فيها النخبة الحاكمة إلى تعزيز هيمنتها باستخدام وسائل غير عنيفة، من خلال نشر الأيديولوجيا التي تتبناها، وبناء توافق حولها بهدف دفع المواطنين إلى القبول الطوعي بحكمهم[16].

وفي المقابل، يُتيح المجتمع المدني فرصة لتشكيل بديل مضاد لهيمنة النخبة الحاكمة، عبر بناء هيمنة بديلة في هذا الفضاء من خلال حشد قوى اجتماعية موحدة خلف رؤية اقتصادية وسياسية وثقافية مشتركة. وقد أطلق غرامشي على هذه الاستراتيجية اسم "حرب المواقع"، وهي تختلف عن "حرب المناورة" التي تعتمد على المواجهة المباشرة. إذ تقتضي استراتيجية المعارضة الانتقال من الهجوم المباشر على مراكز القرار السياسي إلى النضال الثقافي والفكري والممارسة اليومية[17].

وتتمحور فكرة الهيمنة حول حاجة الدولة، لا سيما في سياق ما بعد الاستعمار، إلى ترسيخ سيطرتها على المجتمع المدني، بغرض إضفاء شرعية على حكمها والتقليل من حدة المعارضة لسياساتها وممارساتها. ويتم ذلك عبر وسائل متعددة، سواء عنيفة أو ناعمة، مثل نشر أيديولوجيا متوافقة مع توجهات الدولة، أو فرض الهيمنة الاقتصادية على المجتمع المدني من خلال المؤسسات الرأسمالية،

15 علي لطفي، **التنمية الاقتصادية**، (مكتبة عين شمس، القاهرة، 1997) (ص95).

16 Kandil, H. (2011): "*Islamizing Egypt? Testing the Limits of Gramscian Counterhegemonic Strategies*.", Theor Soc 40, 37–62.(2011)

17 محمد الشربيني، الاسلام بين الهيمنة والهيمنة المضادة، بحث غير منشور.

وفي مقدمتها البنوك ومؤسسات الإقراض الربوي، مما يُقيد حركة المجتمع سياسيًا واقتصاديًا، ويُفقده أهم أدوات التغيير التي يُفترض أن يحملها.

3. مفهوم الربا وأنواعه

1.3 مفهوم الربا

إن الربا كبيرة من كبائر المعاصي قرنها الله بالشرك والسحر لعظم خطرها وبالغ ضررها، فهي تولد العداوة بين أفراد المجتمع وتقضي على مظاهر الشفقة والبر والإحسان، وتدمر قواعد المحبة والإخاء، وتقسم الناس إلى طبقتين، طبقة مترفة: تعيش على النعيم والرفاهية والتمتع بعرق جبين الآخرين. وطبقة معدمة: تعيش على الفاقة والحاجة والبؤس والحرمان[18]. والربا كله شر، ولا مكان له في النظام المصرفي الإسلامي، سواء أكان قليلًا أم كثيرًا، حتى يمكن القول: إن حرمة الربا هي الأساس المتين والركن الأصيل بين النظام المصرفي الإسلامي وبين التمويل التقليدي.

والربا لغة: الزيادة مطلقا، وربا المال زاد ونما، والربا اصطلاحا: الزيادة المشروطة في العقد.[19] وقد عرفه الحصكفي من الحنفية بأنه فضل ولو حكمي خال عن تعويض بمعيار شرعي مشروط لأحد المتعاقدين في المعاوضة[20]، وقد عرفه بعض الفقهاء المعاصرين بأنه زيادة أحد البدلين المتجانسين من غير أن يقابل هذه الزيادة عوض.[21]

2.3 أنواع الربا

1.2.3 ربا النسيئة والفضل

وينقسم الربا إلى نوعين أساسين:

أولا: ربا النسيئة: هو الزيادة في الثمن من أجل الزيادة في الأجل. ويعرف أيضا بربا الديون ويعني الزيادة المشروطة التي يأخذها الدائن من المدين مقابل تأخير الدفع. وكان لهذا النوع من الربا في الجاهلية صورتان رئيستان أولاهما هي القرض بزيادة ابتداء وفيه يقول الجصاص" الربا الذي كانت العرب تعرفه وتفعله إنما كان قرض الدراهم والدنانير إلى أجل بزيادة على ما استقرض على ما يتراضون به "[22] وأما الصورة الثانية هي الزيادة في الدين الذي أصله من بيع أو قرض انتهاء أي عند حلول الأجل إذا لم يحد وفاء وهو ما يسمى في عصرنا جدولة الدين. وفي ذلك يقول ابن العربي " كان أهل الجاهلية يتبايعون ويربون، وكان الربا عندهم معروفا يبايع الرجل الرجل، فإذا حل الأجل قال: أتقضي أم تُربي؟ يعني: أم تزيدني على مالي، وأصير أجلا آخر، فحرم الله تعالى الربا وهو الزيادة".[23]

18 أشرف محمد دوابة، **التمويل المصرفي الإسلامي** (دار السلام للطباعة والنشر، ط 1، 2015)، ص (29).

19 جمال الدين محمد ين مكرم الأنصاري ابن المنظور، **لسان العرب** (الدار المصرية للتأليف والترجمة والنشر عن طبعة بولاق) (396/7).

20 عبد الغني الميداني، **اللباب شرح الكتاب**، ط1 (دار السراج ودار البشائر، تحقيق سعيد بكداش، 2014) ، (ص 128/1).

21 أشرف دوابة، مرجع سابق.

22 أبو بكر أحمد بن علي الجصاص، **أحكام القرآن** (دار الكتاب العربي، بيروت 1325ه) (465/1).

23 ابن العربي، **أحكام القرآن الكريم**، (دار الكتاب العربي، بيروت، بدون تاريخ نشر) (241/1).

ثانيا: ربا الفضل: وهو بيع جنس بجنسه متفاضلا. وقد ورد من حديث عبادة بن الصامت أنه قال: قال رسول الله صل الله عليه وسلم "الذهب بالذهب والفضة بالفضة والبر بالبر والشعير بالشعير والتمر بالتمر والملح بالملح مثلا بمثل وسواء بسواء يدا بيد فإذا اختلفت هذه الأصناف فبيعوا كيف شئتم إذا كان يدا بيد".

وقد اتفق الفقهاء من المذاهب الأربعة أن علة ربا الفضل متعدية تشمل غير هذه الأصناف لكنهم اختلفوا في ماهية هذه العلة على ما يلي:

علة الربا في النقدين: اختلف المعللون في علة الربا في النقدين حيث ذهب الحنفية والحنابلة أن علة الربا في النقدين هي الوزن والجنس. فيجري الربا في كل موزون من جنس واحد، كالحديد والنحاس والرصاص والذهب والفضة ونحو ذلك مما يوزن.[24]

بينما ذهب المالكية والشافعية إن علة الربا في الذهب والفضة هي غلبة الثمنية أي كونها من جنس الأثمان غالبا وهذه العلة قاصرة لا تتعداهما.[25]

2.2.3 علة الربا في الأصناف الأربعة الباقية

اختلف العلماء من المذاهب الأربعة في تحديد العلة في بقية الأصناف التي يجري فيها الربا على ثلاثة أقوال:

فقد ذهب الحنفية والحنابلة إلى أن علة الربا في الأعيان الأربعة الباقية هي كونها مكيلة مع اتحاد الجنس، فيجري الربا في كل ما يُكال إذا اتحد جنسه، سواء أكان مطعومًا كالأرز ونحوه، أم غير مطعوم كالحِنَّاء والأُشنان.

اختلف العلماء من المذاهب الأربعة في العلة في بقية الأصناف على ثلاث أقوال. حيث ذهب السادة الحنفية والحنابلة إن على الربا في الأعيان الأربعة الباقية هي كونها مكيلات مع اتحاد الجنس، فيجري الربا في كل ما يكال مع اتحاد الجنس سواء كان مطعوما الأرز ونحوه، أو غير مطعوم كالحنا والأشنان.[26]

أما المالكية، فقد ذهبوا إلى أن العلة هي كون الطعام قوتًا مدَّخرًا، أي مما يُقتات ويُدخر، فلا يجري الربا في المطعومات التي لا تُدخر كالفواكه.[27] بينما رأى الشافعية أن علة الربا هي الطعم، فيجري الربا في كل ما يؤكل، سواء أكان مما يُكال أو يُوزن أو غير ذلك، ولا يجري في غير المطعومات، فيدخل في ذلك الحبوب والفواكه والتوابل وسائر الأطعمة.[28]

ومن الملاحظ أن صور المعاملات الربوية في عصرنا قد تعددت، منها: الفوائد على القروض مع ارتفاع نسبتها، والفائدة الناتجة عن تجارة الديون من خلال زيادة السعر مقابل تمديد الأجل، والاقتراض المفرط من مؤسسات وهمية، والفساد الأخلاقي في التعاملات

24انظر: علاء الدين ابو بكر بن مسعود بن احمد الكاساني، **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع**، ط2(دار الكتب العلمية، 1986)، (183/5) وانظر كذلك الى: عبد الله بن قدامة المقدسي، الكافي في فقه الإمام أحمد، ط1(دار الكتب العلمية 1994) (32/2).

25 انظر إلى: ابو الحسن علي بن محمد الماوردي، **الحاوي الكبير**، ط1 (دار الكتب العلمية 1994) (91/5) وكذلك انظر الى: محمد بن أحمد بن رشد، **المقدمات الممهدات**، ط1(دار الغرب الاسلامي، 1998)، (35/2).

26 انظر: بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، مرجع سابق (183/5)، انظر: الكافي في فقه الإمام أحمد، مرجع سابق (32/2).

27 انظر: المقدمات الممهدات، مرجع سابق (35/2).

28 انظر: الحاوي الكبير، مرجع سابق (83/5).

المالية، والاعتماد على المضاربات، وزيادة منح القروض بدون ضمانات مقابل فوائد ربوية أعلى، وغيرها من الصور. ومع تنوع هذه الصور المعاصرة، فإنها ترجع في حقيقتها إلى نوعي الربا المعروفين في الفقه، واللذين تم تناولهما في هذا المبحث.

4. أثر الربا في الهيمنة السياسية والتبعية الاقتصادية

تحدثنا فيما سبق عن مفاهيم التبعية والهيمنة والربا، ويأتي هذا المبحث لبيان العلاقة بين هذه المفاهيم، وتوضيح كيف يؤدي الربا، الذي أُجمِع على تحريمه من قبل علماء الإسلام، إلى ترسيخ الهيمنة وتعميق التبعية.

ويُلاحظ في العصر الحديث أن مفهوم الربا قد توسّع توسعًا كبيرًا؛ إذ كان في العصور القديمة يتم غالبًا بين الأفراد، أما في العصر الحديث فقد بات يُمارَس من خلال مؤسسات ضخمة، يمكن تسميتها بـ"عصر ربا المؤسسات"، حيث يتم الإقراض الربوي عبر البنوك ومؤسسات التمويل وغيرها من الكيانات الاقتصادية الكبرى التي تقود هذه العمليات ضمن أنظمة مالية متكاملة.

ومن الملاحظ كذلك أن الربا، الذي كان يُمارَس بين أفراد في إطار الدولة الواحدة، قد تطوّر ليصبح أداةً دولية، حيث يجري الإقراض والربا بين الدول، أو بين الدول والمؤسسات المالية العالمية كصندوق النقد الدولي والبنك الدولي.

كل هذه التحولات في آليات الربا وأشكاله، بل وحتى تسمياته، لم تُغيّر من حقيقته الجوهرية، وهي أنه محرَّم شرعًا. بل إن التوسع في صوره المعاصرة قد أظهر بوضوح الحِكَم العظيمة من تحريمه، من حيث آثاره السلبية المباشرة على الاقتصاد، كالتضخم وتفاقم الديون، وغيرها من الأضرار الاقتصادية والاجتماعية. وقد أصبح من الجليّ أن الربا يُستَخدم اليوم كأداة للهيمنة السياسية ووسيلة لفرض التبعية الاقتصادية على الدول النامية، مما يُبقيها في دائرة التخلف ويجعلها رهينةً لقرارات ومصالح الدول المتقدمة.

وسنتناول في هذا المبحث موضوعات متعددة مثل: الربا بين المؤسسات الخاصة وآثاره. والربا الدولي وأثره في فرض الهيمنة السياسية والتبعية الاقتصادية. ومظاهر الهيمنة الاقتصادية ومقترحات لتحقيق الاستقلال الاقتصادي.

1.4 الربا بين المؤسسات الخاصة[29].

يُقصد بالربا بين المؤسسات الخاصة تلك المعاملات الربوية التي تتم بين جهات لا تحمل الصفة الدولية، سواء كانت مؤسسات إقراض خاصة أو مؤسسات حكومية لا تمارس نشاطها المالي بصفة سيادية. ويدخل ضمن هذا المفهوم جميع المعاملات التي تجريها مؤسسات القطاع الخاص المتخصصة في الإقراض والتمويل، سواء تمت بين مؤسستين داخل الدولة نفسها أو عبر حدود أكثر من دولة.

كما يشمل هذا النوع من الربا المؤسسات الحكومية التي تقوم بعمليات إقراض أو اقتراض، دون أن تكون هذه العمليات ناتجة عن صفة سيادية، مثل لجوء بعض الدول إلى الاقتراض من بنوك خاصة، محلية كانت أو أجنبية، أو قيام مؤسسات الدولة بتمويل مشاريع خاصة أو إقراض الأفراد والمؤسسات داخل الدولة بهدف تشجيع الاستثمار.

29 يقصد بالمؤسسات الخاصة هي كل مؤسسة او فرد ليس له صفة حكومية داخلية او دولية وقد رأى الباحث بتسميتها مؤسسات كون من يمارس عمليات الاقراض والتمويل يجب قانونا في أغلب دول العالم أن يكون مؤسسة مسجلة وفقا للقانون مع أنه قد يكون أحد المتعاملين مع هذه المؤسسة ليس مؤسسة، بل فردا. كما أن الباحث رأي أن يتم تسمية المبحث الربا بين المؤسسات الخاصة عوضا عن الربا الداخلي احترازا من المعاملات الاقراض التي تتم بين مؤسسات في دول مختلفة لكن لا تأخذ صفة الاقراض الدولي حيث إن الأطراف ليست لهما أي صفة حكومية أو دولية ومثل هذه المعاملات أصبح شائعا بشكل كبير في عصرنا.

وللربا في هذا السياق أثر بالغ في نشوء الأزمات الاقتصادية، حيث لا تقتصر أضراره على أطراف المعاملة المباشرين، بل تمتد لتشمل الجوانب الأخلاقية، والاجتماعية، والاقتصادية للمجتمع بأسره. فمن الناحية الأخلاقية، يؤدي الربا إلى تكريس عبودية المال، وتعزيز الطمع والتكالب على المادة، وقسوة القلب، وتبلّد مشاعر الشفقة والرحمة، مما يُضعف الروابط الإنسانية ويفسد القيم الاجتماعية.[30]

من الناحية الاجتماعية، يُسبب الربا أضرارًا كبيرة تهدد تماسك المجتمع وتضعف الروابط بين أفراده. فالتعامل بالربا يؤدي إلى انقطاع سبل المعروف والتكافل، ويحول العلاقات الاجتماعية إلى علاقات مادية بحتة قائمة على المنفعة والمصلحة الفردية. ونتيجة لذلك، تتفكك علاقات المجتمع وتنتشر مشاعر الأحقاد والكراهية، بسبب ما ينتجه الربا من تركّز للثروة في يد فئة قليلة، عبر آليات ظالمة قائمة على الجشع والاستغلال، مما يزيد من الفوارق الطبقية ويُعمّق الفقر والتهميش.

أما من الناحية الاقتصادية، فإن المعاملات الربوية تُسهم في إحداث اختلالات هيكلية خطيرة داخل الاقتصاد. فهي تؤدي إلى انخفاض معدلات الاستثمار الحقيقي، وزيادة البطالة، وارتفاع معدلات التضخم نتيجة سوء تخصيص الموارد. كما يُعد سعر الفائدة الربوي عاملًا رئيسًا في تفاقم هذه المشكلات، إذ يشجّع على أنشطة مالية غير منتجة، ويؤدي إلى نشوء ما يُعرف بـ"الشركاء النائمين"، وهم أولئك الذين يجنون الأرباح من المال دون أي مساهمة فعلية في الإنتاج، مما يضعف روح المبادرة ويقوّض فرص التنمية المستدامة.[31]

وللربا آثار سلبية مباشرة على المنتجات وأسعار السلع في الأسواق. فعندما يحصل المنتج أو المستثمر على تمويل ربوي، فإنه يضطر إلى تحميل تكلفة الفائدة على المنتج النهائي، مما يؤدي إلى ارتفاع أسعار السلع والخدمات التي يعرضها للبيع. وبهذا الشكل، لا يتحمل صاحب المشروع عبء الفائدة وحده، بل ينتقل هذا العبء إلى المستهلكين الذين يدفعون الثمن المرتفع، مما يجعل المجتمع بأسره هو من يتحمّل تبعات الربا، وليس فقط الأطراف المتعاملة به.

ومن الأضرار الأخرى التي تلحق بالمنتجات أن الفائدة الربوية تُعد بمثابة "ضريبة خفية" تُلقى على كاهل المجتمع طالما وُجدت قدرة شرائية. ولكن في حال تراجع هذه القدرة نتيجة التضخم أو انخفاض الدخول، يتراجع الطلب على السلع والخدمات، مما يؤدي إلى ضعف الإقبال على الشراء، وركود في الأسواق. هذا التراجع يفاقم الأزمات الاقتصادية، حيث يؤدي إلى فائض في الإنتاج غير المصروف، وبالتالي تنخفض أرباح المشاريع، وتبدأ بعض المؤسسات في تقليص العمالة، مما يساهم بشكل مباشر في ارتفاع معدلات البطالة وتعمّق الأزمة الاقتصادية.[32].

ومن التأثيرات الاقتصادية الخطيرة للربا ما يظهر في حالة لجوء المستثمرين إلى الاقتراض من أجل التوسّع في أنشطتهم الإنتاجية أو الاستهلاكية التي تهدف إلى خدمة المجتمع. فعند اتفاق المستثمر مع أحد المصارف على قرض ربوي مشروط بسداد فوائد محددة في مواعيد زمنية معينة، يجد نفسه مقيدًا بعاملين :ارتفاع سعر الفائدة من جهة، وهامش الربح المحدود من جهة أخرى. وفي كثير من الأحيان، تتجاوز تكلفة القرض الربوي الأرباح المتوقعة من التوسع، مما يضع المستثمر أمام خيارين أحلاهما مرّ.

30 أشرف دوابة، مرجع سابق (ص37).

31 المرجع السابق.

32 محمد عمر أحمد شاهين، **تحريم الربا في الإسلام وأثره في درء الأزمات الاقتصادية** (جامعة جرش الأهلية-كلية الشريعة، المؤتمر العلمي الحادي عشر: **الأزمات الاقتصادية المعاصرة: أسبابها وتداعياتها وعلاجها**، 2010)،(ص460-469).

الخيار الأول هو تحمّل نقص في هامش الربح نتيجة سداد الفوائد الربوية المرتفعة، وهو ما يُضر بالمستثمر ويُضعف قدرته على الاستمرار أو النمو. أما الخيار الثاني فهو رفع أسعار المنتجات أو الخدمات التي يقدّمها لتعويض تلك الفوائد، وهو ما يؤدي بدوره إلى ارتفاع الأسعار العامة (الغلاء)، وزيادة معدلات التضخم، وانخفاض القوة الشرائية للنقود. هذا التدهور في القدرة الشرائية ينعكس بشكل مباشر على المستوى المعيشي للمجتمع، ويُساهم في إفقار الطبقات المتوسطة والضعيفة، مما يُعمّق الفجوة الاجتماعية ويُهدد الاستقرار الاقتصادي.[33].

يُلاحظ أن الربا يُسهم بشكل مباشر في تفكيك البنية الاقتصادية والاجتماعية داخل المجتمع، وهي الحالة المثلى التي تُمهّد الطريق لترسيخ التبعية الاقتصادية للدول المتقدمة، كما تُمثل المدخل الأكثر فاعلية لفرض الهيمنة السياسية على المجتمعات الضعيفة. فتشجيع الربا في المجتمعات لا يُعد مجرد نشاط اقتصادي منحرف، بل هو أداة استراتيجية لتمكين الدول الدكتاتورية أو القوى المتحكمة من بسط نفوذها وهيمنتها على المجتمع، من خلال التحكم بالمقدرات المالية للأفراد، وإضعاف قدرتهم على الاستقلال الاقتصادي.

لقد بيّنا فيما سبق أن أحد أهداف الهيمنة السياسية هو إخضاع المجتمع المدني للسلطة الحاكمة، وذلك عبر وسائل متعددة، منها الأيديولوجيا، ومنها أيضًا إضعاف البنية الاقتصادية المستقلة للأفراد، وجعلهم في حالة دائمة من الحاجة والعجز أمام ضغط الديون والفوائد المتراكمة .ومن هذا المنطلق، فإن انتشار الربا داخل المجتمع لا يؤدي فقط إلى آثار اقتصادية، بل يضرب في عمق القيم الاجتماعية، حيث يُسهم في تفكيك مفاهيم التعاون والتكافل، ونشر النزعة المادية الفردية، بما يضعف الروابط المجتمعية ويُفكك بنى المجتمع المدني، الذي يمثل عادة الدرع الواقي ضد استبداد السلطة.

وكلما زاد انتشار الاقتراض بالفائدة داخل الدولة، زادت قدرة الدولة على التحكم بمفاصل الاقتصاد والمجتمع، مما يؤدي إلى إضعاف المناعة الاجتماعية، وإلى شلّ قدرة المجتمع المدني على المقاومة والتغيير، سواء على مستوى الدولة أو النظام الاقتصادي. ويُعد ذلك هدفًا مشتركًا بين الدولة السلطوية والمؤسسات المالية الرأسمالية، ما يدفع الدولة إلى التحالف مع هذه المؤسسات، واحتكار النشاط التمويلي تحت مظلتها. لذلك، فإنها تفرض شروطًا قانونية وإجرائية صارمة لمنع أي نشاط تمويلي مستقل، وذلك لضمان السيطرة على النظام المالي، وتعزيز تحالفها مع المنظومة الرأسمالية، ومنع قيام أشكال بديلة من التكافل المجتمعي الذي قد يُهدد هذه السيطرة

2.4 الربا في النظام الدولي[34]

يمتاز النظام الاقتصادي العالمي الحديث بتوسّع العلاقات الاقتصادية بين الدول، بما يشمل التجارة الدولية، الاستيراد والتصدير، بالإضافة إلى الاقتراض المتبادل بين الدول والمؤسسات الدولية. وكان صندوق النقد الدولي أحد المكونات الأساسية لهذا النظام، حيث كان له دور محوري بعد الحرب العالمية الثانية، والتي خلفت تدهورًا اقتصاديًا يستدعي الحاجة إلى إعادة تنظيم النظام النقدي الدولي. سعت الولايات المتحدة الأمريكية في تلك الفترة إلى التخلي عن سياساتها الانعزالية في ثلاثينات القرن العشرين وبدأت في التوجه نحو قيادة النظام الرأسمالي العالمي، مما دفعها إلى دعوة لعقد العديد من المؤتمرات والندوات لمعالجة الأوضاع الاقتصادية والنقدية العالمية[35].

33 المرجع السابق.

34 يقصد بالربا الدولي هو الذي يجري بين الدولة بصفتها السيادية او بين الدولة وبين المؤسسات الدولية كصندوق النقد الدولي.

35 عباس غالي الحديثي، **صندوق النقد الدولي: أداة لصناعة التبعية والهيمنة** (الجامعة الأردنية، المجلة الثقافية، ع51) (ص20-23).

في عام 1944، تم عقد مؤتمر في مدينة **برتن وودز** بمشاركة 44 دولة، وأسفر عن توقيع اتفاقية أسست **صندوق النقد الدولي** و **البنك الدولي للإنشاء والتعمير** .نصت الاتفاقية على شرط عضوية الصندوق كشرط أساسي للانضمام إلى البنك الدولي، مما منح للصندوق دورًا محوريًا في النظام النقدي العالمي. كما فتحت الاتفاقية الباب أمام جميع الدول للانضمام بشرط دفع حصة محددة من رأس مال الصندوق، وهو ما يُعتبر الأساس الذي يُحدد **الوزن التصويتي** للدولة داخل الصندوق، مما يعزز دور الدول الكبرى اقتصاديًا.[36]

وتركت اتفاقية الصندوق الباب مفتوحا أمام جميع الدول لاكتساب عضويته بشرط أن تلتزم الدولة المشتركة بدفع حصة محددة من رأس مال الصندوق، وهذه الحصة تعتبر حجر الثقل في علاقة العضو بالصندوق وبمثابة أساس تحدد بموجبه قوته التصويتية وحقه في المشاركة في القرارات. وهذا ما جعل هذه الألية أداة فعالة في يد الدول التي تمتلك قوة اقتصادية كبيرة وبالتالي قوة تصويتية موازنة، فالولايات المتحدة تحوز على 19.3% من اجمالي الأصوات كما تمثل 11 دولة رأسمالية متقدمة 65.5% من القوة التصويتية[37].

من المتفق عليه أن أحد أبرز التحديات التي تعرقل مسار التنمية الاقتصادية في الدول النامية، وخاصة الدول العربية التي تعاني من عجز مالي، هو محدودية رؤوس الأموال. إذ يُعد توفر التمويل عاملاً حاسمًا لتجاوز مظاهر التخلف والتبعية الاقتصادية. وبناءً على ذلك، لجأت هذه الدول، على غرار نظيراتها من الدول النامية، إلى الاعتماد على مصادر التمويل الخارجية، وعلى وجه الخصوص القروض الأجنبية، بهدف تحفيز النمو الاقتصادي والاجتماعي وتحقيق أهداف التنمية[38].

وعلى الرغم من أن التمويل الأجنبي يفترض أن يؤدي دورًا تكميليًا إلى جانب الادخار المحلي، إلا أن الواقع يظهر أن العديد من الدول النامية، بما في ذلك الدول العربية المدينة، قد جعلت منه الركيزة الأساسية لجهودها التنموية، وسعت إلى التوسع في الاعتماد عليه بشكل متزايد. ولكن هذه الديون لم تكن متوازية مع تنمية حقيقية، مما جعل هذه الدول في مأزق خطير يتمثل في عدم قدرتها على خدمة ديونها وتمويل مستورداتها في آن واحد، حتى أصبحت تلك الدول تطلب العون والإغاثة من الجهات الدائنة التي استغلت هذه الفرصة كوسيلة لتحقيق أهدافها الاقتصادية بما يتفق مع نمط تقسيم العمل الدولي والسيطرة والاستغلال الرأسمالي.

ونجد أنه في غالبية الدول التي اقترضت من صندوق النقد الدولي، قد فشلت في خدمة ديونها، ويعود ذلك لعدة أسباب، من أهمها غياب الاستراتيجية الحقيقية في استخدام هذه الديون، حيث كانت تقتصر في أفضل الأحوال على خدمة البنى التحتية غير الاستثمارية، بدلاً من استثمارها في مجالات مثل التعليم، بالإضافة إلى الفساد الحكومي والسياسي في الدول النامية، ومنع الممارسة الديمقراطية، ووجود حكومات تابعة سياسيًا للدول المتقدمة.

تتجلى مظاهر التبعية الاقتصادية للدول النامية، خاصة المدينة منها، في الشروط التي تفرضها المؤسسات المالية الدولية عند إعادة جدولة الديون. وتُعرف الجدولة بأنها تعديل شروط القروض الأصلية من حيث تمديد فترات السداد، ومنح فترات سماح، وضخ سيولة مالية جديدة عبر فتح اعتمادات إضافية. غير أن هذه العملية لا تُمنح دون مقابل، بل تأتي مشروطة بإجراءات تمليها الجهات الدائنة،

36 المرجع السابق.

37 المرجع السابق.

38 عمر بن فيحان المرزوقي، **التبعية الاقتصادية في الدول العربية وعلاجها في الاقتصاد الاسلامي**، ط1(مكتبة الرشد، 2006) (ص60).

مما يؤدي إلى تدخل مباشر في السياسات الاقتصادية الداخلية لتلك الدول، ويجعل من التمويل الأجنبي أداة للهيمنة بدلًا من أن يكون وسيلة دعم للتنمية.

وتشمل هذه الشروط عادةً: خفض قيمة العملة المحلية، وتحرير سوق النقد الأجنبي؛ ورفع القيود على الواردات؛ إلغاء الدعم الحكومي للسلع الأساسية وتقليص التوظيف في القطاع العام؛ وتقليص الإنفاق العام مع رفع الضرائب وأسعار الفائدة؛ وتشجيع الاستثمارات الأجنبية من خلال منح إعفاءات جمركية وتسهيلات في الحصول على الأراضي والموارد، مع السماح بحرية تحويل الأرباح إلى الخارج. وتُفرض هذه الإجراءات تحت مبرر تحقيق الاستقرار الاقتصادي، إلا أن نتائجها غالبًا ما تؤدي إلى تكريس التبعية الاقتصادية، وتُبقي الدول النامية تحت هيمنة الدول المقرضة، ما يعيق أي محاولات حقيقية للتحرر من قبضة ما يُعرف بالاستعمار المالي الحديث، الذي يشكل الربا أحد أبرز أدواته[39].

3.4 مظاهر التبعية الاقتصادية الذي يُسبّبه الربا

1) استنزاف الموارد المالية عبر خدمة الديون:

الدول المدينة تُجبر على تخصيص جزء كبير من ميزانياتها لسداد فوائد القروض الربوية، ما يحدّ من قدرتها على الاستثمار في التعليم، الصحة، والبنية التحتية، ويجعلها تدور في حلقة مفرغة من الاقتراض.

2) فقدان السيادة الاقتصادية

الاعتماد على القروض الربوية يضع الدول تحت رحمة شروط المؤسسات المالية الدولية، ما يحدّ من حرية اتخاذ قرارات اقتصادية مستقلة ويجعل السياسات الوطنية خاضعة لإملاءات خارجية.

3) تشجيع الاقتصاد الريعي وضعف الإنتاج:

التمويل الربوي يوجّه الدول نحو استهلاك القروض بدلًا من الاستثمار المنتج، مما يؤدي إلى تراجع القطاعات الإنتاجية (كالزراعة والصناعة) وزيادة الاعتماد على الاستيراد.

4) زيادة الفقر والتفاوت الطبقي:

شروط القروض الربوية غالبًا ما تؤدي إلى رفع الدعم عن السلع الأساسية وتقليص الإنفاق الاجتماعي، مما يفاقم معاناة الفئات الفقيرة ويزيد من الفجوة بين الأغنياء والفقراء.

5) تعزيز النفوذ السياسي للدول المقرضة:

39 المرجع السابق (ص 64).

من خلال التحكم في مفاصل الاقتصاد، تصبح الدول المدينة عرضة للضغوط السياسية، ما يُستخدم كأداة للهيمنة وتوجيه مواقفها في القضايا الإقليمية والدولية.

6) تقلبات اقتصادية وزيادة التضخم:

القروض الربوية غالبًا ما تؤدي إلى ارتفاع الدين العام وارتفاع معدلات الفائدة، مما يسبب تقلبات اقتصادية حادة وزيادة في التضخم، مما يضعف القدرة الشرائية للمواطنين.

7. تشويه هيكل الاقتصاد الوطني:

الاعتماد على القروض الربوية يمكن أن يؤدي إلى تشويه هيكل الاقتصاد الوطني، حيث تركز الموارد على سداد الديون بدلاً من تحسين القطاعات الإنتاجية أو الابتكار في المشاريع التنموية.

8. تراجع الاستقلالية المالية للدولة:

تتزايد ديون الدول المدينة نتيجة القروض الربوية، مما يعزز اعتمادها على المؤسسات المالية الدولية مثل صندوق النقد والبنك الدولي، ويقلل من قدرتها على التحكم في سياساتها المالية والاقتصادية.

4.4 اقتراحات لتحقيق الاستقلال الاقتصادي والتخلص من التبعية الاقتصادية في دول العالم الإسلامي

يتطلب تحقيق الاستقلال الاقتصادي والتخلص من التبعية الاقتصادية في دول العالم الإسلامي معالجة جذرية وشاملة لعدة عوامل داخلية وخارجية، وذلك من خلال اعتماد استراتيجية تنموية قائمة على أسس واقعية ومستندة إلى مبادئ العدالة الاقتصادية والاستقلال السياسي، ويمكن إبراز أبرز الآليات والسياسات فيما يلي:

أولا: إصلاح الهيكل الاقتصادي الداخلي

- **تنويع مصادر الدخل**: الخروج من الاعتماد المفرط على الموارد الطبيعية، خاصة النفط والغاز، عبر تطوير قطاعات الزراعة، الصناعة، والخدمات.

- **دعم المشروعات الصغيرة والمتوسطة**: بوصفها ركيزة أساسية لتوليد فرص العمل وتعزيز الإنتاج المحلي.

- **الحد من الفساد المالي والإداري**: من خلال ترسيخ الشفافية وتفعيل مؤسسات الرقابة والمساءلة.

ثانيا: بناء نظام مالي مستقل

- **تعزيز البنوك الإسلامية**: لتقديم بدائل تمويلية خالية من الربا، متوافقة مع الشريعة الإسلامية، وداعمة للاستثمار الحقيقي.

- **تأسيس صناديق سيادية وتنموية** :تُستخدم لإعادة توجيه الفوائض المالية نحو مشاريع استراتيجية تُسهم في بناء القاعدة الإنتاجية.

ثالثا: التحرر من الهيمنة المالية الدولية

- **تقليل الاعتماد على القروض الأجنبية**: خاصة تلك المرتبطة بشروط سياسية واقتصادية تؤدي إلى إضعاف القرار السيادي.

- **تعزيز التكامل الاقتصادي بين الدول الإسلامية**: عبر تأسيس تكتلات اقتصادية إقليمية وتيسير التجارة البينية، مما يقلل من الاعتماد على الأسواق العالمية.

رابعا: تحقيق الأمن الغذائي والتقني

- **الاستثمار في الزراعة والتقنيات الحديثة**: لسد الفجوة الغذائية وتقليل التبعية في استيراد المواد الغذائية الأساسية.

- **نقل وتوطين التكنولوجيا**: عبر الشراكات الاستراتيجية وبناء مراكز بحث علمي وتطوير تقني ذات طابع إسلامي مشترك

خامسا: تعزيز الوعي الاقتصادي والثقافة الإنتاجية

- **إعادة تشكيل الثقافة الاقتصادية لدى المجتمعات**: بالتحول من نمط الاستهلاك المفرط إلى ثقافة الادخار والاستثمار والإنتاج.

- **التعليم الاقتصادي**: بإدراج مفاهيم الاقتصاد الإسلامي والاستقلال المالي في المناهج التعليمية.

سادسا: إصلاح العلاقات الاقتصادية الدولية

- **التفاوض العادل في الاتفاقيات الدولية**: بما يراعي مصالح الدول الإسلامية ويقلل من الاختراق الاقتصادي والسياسي.

- **الانفتاح على نماذج تنموية غير غربية**: واستلهام تجارب آسيوية وأفريقية نجحت في التحرر النسبي من التبعية.

5. الخاتمة

لا يمكن الخروج من حالة التبعية الاقتصادية أو الخضوع للهيمنة السياسية إلا من خلال فهم أساليب الدول الاستعمارية والأنظمة الاستبدادية في السيطرة على المجتمعات. ويجب السعي لتحرير الدول النامية من هذه التبعية عبر تفعيل مؤسسات المجتمع المدني التطوعية التي تقوم على التكافل والتعاون، وتعزيز المفاهيم الإسلامية في التعامل مع المال، مثل الزهد، وعدم الإسراف، والزكاة، والصدقات .كما يجب تعزيز دور الأوقاف الإسلامية التي يمكن أن تساهم في بناء بنى اجتماعية قوية قادرة على مواجهة محاولات السيطرة السياسية والاقتصادية على الدولة والمجتمع.

علاوة على ذلك، يجب إيجاد صيغ تمويلية بديلة عن الربا، سواء على مستوى المؤسسات الخاصة أو المؤسسات الدولية، لا سيما بين الدول النامية عبر إنشاء صناديق تعاونية مشتركة. ينبغي التركيز على الصيغ التمويلية الإسلامية القائمة على المشاركة بدلًا من

الاعتماد على الديون مثل المرابحة .ورغم جواز المرابحة شرعًا وفقًا لآراء جمهور الفقهاء المعاصرين، إلا أنها قد تؤدي إلى إغراق الأفراد في المديونية، مما يعوق النمو الاقتصادي المستدام في الدول النامية.

1.5 النتائج

1) **التبعية الاقتصادية** تعد أحد الأهداف الرئيسية التي تسعى الدول الاستعمارية لتحقيقها، وذلك من خلال تقويض التنمية الاقتصادية في الدول النامية. وهي في حقيقتها **استعمار ناعم** يوهم بسيادة تلك الدول بينما يواصل في الواقع العمل على **تخلفها** و**إضعافها**.
2) التعامل بالربا، سواء على مستوى المؤسسات الخاصة أو الدولية، يعد **سببًا رئيسيًا للأزمات المالية والاقتصادية** التي تعاني منها الدول النامية. كما يشكل **أداة رئيسية** للاحتلال الاقتصادي الحديث و **وسيلة للهيمنة السياسية** من قبل الأنظمة الاستبدادية التي تستخدم الربا لتثبيت سيطرتها على المجتمع المدني ومنع أي تغيير حقيقي.
3) الربا يشكل **أداة فعالة** لتكريس هيمنة الدول الرأسمالية الكبرى على الدول النامية، مما يسهم في **استمرار تبعية تلك الدول** للاقتصادات المتقدمة ويؤدي إلى تفشي الفساد والانهيار الاقتصادي.
4) **الأنظمة الاستبدادية** تعتمد على تحالفاتها مع القوى الاستعمارية، حيث يتم استخدام **الربا** كأداة لفرض السياسات الاقتصادية التي تضر بمصالح الشعوب في الدول النامية، وتمنع حدوث تغييرات جذرية في النخب الحاكمة.

2.5 التوصيات

1) **فهم أساليب السيطرة الاستعمارية:** ضرورة **دراسة وفهم الأساليب التي تستخدمها الدول الاستعمارية** والأنظمة الاستبدادية في السيطرة على المجتمعات من خلال **الربا** والسياسات الاقتصادية الظالمة، والعمل على **التوعية** بهذه الأساليب للتصدي لها.
2) **تعزيز مؤسسات المجتمع المدني**: من المهم **تفعيل دور مؤسسات المجتمع المدني** التطوعية التي تعتمد على **التكافل والتعاون** داخل المجتمع، مما يساهم في بناء **بنى اجتماعية قوية** قادرة على مقاومة محاولات الهيمنة الاقتصادية والسياسية.
3) **تفعيل مفاهيم الاقتصاد الإسلامي**: يجب تفعيل **المفاهيم الإسلامية** التي تحث على **الزهد، وعدم الإسراف، والصدق، والزكاة،** وتعزيز **التعاون الاجتماعي** كأدوات اقتصادية تحول دون الاستغلال الربوي وتُسهم في **تقوية الاقتصاد المحلي**.
4) **دور الأوقاف الإسلامية**: يجب **تعزيز دور الأوقاف الإسلامية** في دعم المشاريع الاجتماعية والاقتصادية. حيث أن **الأوقاف** يمكن أن تلعب دورًا مهمًا في تكوين بنى اقتصادية مستقلة قادرة على الصمود في وجه التبعية الاقتصادية.
5) **إيجاد صيغ تمويلية بعيدة عن الربا:** من المهم إيجاد **بدائل تمويلية** بعيدًا عن الربا على مختلف المستويات، سواء في **المؤسسات الخاصة** أو **الدولية**، من خلال إنشاء **صناديق تعاونية** بين الدول النامية. كما يُفضل **الصيغ التمويلية الإسلامية** التي تعتمد على **المشاركة** بدلًا من **الديون** مثل **المشاركة** و **المضاربة**.
6) **التركيز على الصيغ التمويلية المستدامة:** ينبغي على الدول النامية أن تركز على **المشاركة** كآلية تمويلية بديلة للربا. على الرغم من أن **المرابحة** جائزة شرعًا عند جمهور الفقهاء، إلا أن الإفراط فيها قد يؤدي إلى **إغراق الأفراد في المديونية** .لذا، من الأفضل تعزيز **الصيغ التمويلية المستدامة** التي تركز على **التنمية الإنتاجية** بدلاً من الاستهلاك، مما يعزز النمو الاقتصادي الداخلي.

6. المراجع

ابن العربي، **أحكام القرآن الكريم**، دار الكتاب العربي، بيروت، بدون تاريخ نشر.

ابو الحسن علي بن محمد الماوردي، **الحاوي الكبير**، ط1، دار الكتب العلمية 1994،

أبو بكر أحمد بن علي الجصاص، **أحكام القرآن**، دار الكتاب العربي، بيروت 1325ه

أحمد ابو الرب، **تحديات التبعية في الوطن العربي**، ط1، طباعة المؤسسة الصحفية الأردنية ،1979.

أشرف محمد دوابة، **التمويل المصرفي الإسلامي**، دار السلام للطباعة والنشر، ط 1، 2015.

أمينة أحمد شحاته مصطفى، **التبعية الاقتصادية "الاستعمار الحديث "** المجلة العلمية لكلية الأداب، جامعة أسيوط، ع68،2018.

جمال الدين محمد ين مكرم الأنصاري ابن المنظور، **لسان العرب**، الدار المصرية للتأليف والترجمة والنشر عن طبعة بولاق.

جهينة سلطان العيسى وآخرون، **علم اجتماع التنمية**، ط1 الأهالي، دمشق، 1999.

سيدي محمود ولد سيدي محمد، **المشاكل الهيكلية للتنمية من الفكر الاقتصادي**، ط1 منشورات وزارة الثقافة، دمشق، 1995.

شحاته صيام، **الدولة وإعادة انتاج الفقر**، ط1، رامتان للنشر والتوزيع،1995.

صفاء تقي الدين عبد العيساوي، **المفهوم القانوني للاستعمال غير المشروع للمركز القانوني المتحكم في السوق**، جامعة واسط، العراق، مجلة واسط للعلوم الإنسانية، 9(23).

عباس غالي الحديثي، **صندوق النقد الدولي: أداة لصناعة التبعية والهيمنة**، الجامعة الأردنية، المجلة الثقافية، ع51.

عبد الغني الغنيمي الميداني، **اللباب شرح الكتاب**، ط1، دار السراج ودار البشائر، تحقيق سعيد بكداش، 2014.

عبد الله بن عبد الرحمن الرمحي، **التبعية الاقتصادية: بين المستَغل والمستغِل**، المجلة العلمية للدراسات والبحوث المالية والإدارية، المجلد التاسع، العدد الأول، يونية 2021.

عبد الله بن قدامة المقدسي، **الكافي في فقه الإمام أحمد**، ط1، دار الكتب العلمية 1994.

عبد الهادي محمد والي، **الانفتاح الاقتصادي بين النظرية والتطبيق**، ط1، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، 1989.

علاء الدين ابو بكر بن مسعود بن احمد الكاساني، **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع**، ط2، دار الكتب العلمية، 1986.

علي لطفي التنمية الاقتصادية مكتبة عين شمس، القاهرة، 1997

عمر بن فيحان المرزوقي، **التبعية الاقتصادية في الدول العربية وعلاجها في الاقتصاد الاسلامي**، ط1، مكتبة الرشد، 2006.

محمد الشربيني، **الاسلام بين الهيمنة والهيمنة المضادة**، بحث غير منشور

محمد بن أحمد بن رشد، **المقدمات الممهدات**، ط1، دار الغرب الاسلامي ،1998.

محمد سماك، **قياس التبعية الاقتصادية للوطن العربي وتأثيراتها الجيوبوليتكية المحتملة**، مجلة المستقبل العربي، مركز الوحدة العربية، بيروت، عدد 51/السنة التاسعة، سبتمبر 1986.

محمد عمر أحمد شاهين، **تحريم الربا في الإسلام وأثره في درء الأزمات الاقتصادية**، جامعة جرش الأهلية-كلية الشريعة، المؤتمر العلمي الحادي عشر: الازمات الاقتصادية المعاصرة: أسبابها وتداعياتها وعلاجها، 2010.

نبيل مرزوق، **قياس التبعية في الوطن العربي**. جدل، مؤسسة عيبال للدراسات، دون تاريخ للنشر.

يوسف عبد الفضيل بدارنه، **التبعية الاقتصادية وآثارها في الدول الإسلامية**، رسالة ماجستير: جامعة اليرموك، كلية الشريعة، قسم الفقه والدراسات الإسلامية،1999.

Manduchi, Patrizia (2020): "*Between old and new epistemological paradigms: Gramscian readings of revolutionary processes in Egypt and Tunisia*", The Journal of North African Studies.

Kandil, H. (2011): "Islamizing Egypt? *Testing the limits of Gramscian counterhegemonic strategies",* Theor Soc 40, 37–62.

9 786257 558433